Ivo Goldstein

HRVATSKA
1918-2008.

EPH
LIBER

„Knjiga *Hrvatska 1918-2008.* poznatog povjesničara Ive Goldsteina izuzetno je vrijedno djelo, koje u rukopisu od skoro 1300 kartica donosi detaljnu obradu i tumačenje glavnih političkih, društvenih, gospodarskih i kulturnih tema hrvatske povijesti u dvadesetom stoljeću. Autor je sebi dao znatnog truda, ne samo pri obradi vrlo bogate monografske i druge literature, nego i pri prikupljanju i tumačenju novih podataka do kojih je došao vlastitim arhivskim i drugim istraživanjima. Njegovi su stavovi argumentirani, čak i onda kad njegova tumačenja zadiru u vrlo kontroverzna pitanja. Njegovi odgovori u takvim situacijama su pouzdani, ali dakako podliježu reviziji na osnovu naknadnih sučeljavanja i novih spoznaja.

Sinteza profesora Goldsteina prvi je temeljitiji pokušaj 'historiziranja' naše najrecentnije povijesti. U tome je njena snaga i prednost. Premda ova knjiga nije i ne može biti konačni pravorijek o nizu izuzetno važnih, ali i kontroverznih pitanja, ona predstavlja uvjerljivu uvertiru o pitanjima koja nas tište, o kojima razmišljamo i o kojima se sporimo. Zato i podržavam njeno objavljivanje, što samo može biti na korist najšireg čitateljskog kruga u Hrvatskoj, a po prevođenju knjige, i u inozemstvu."

Iz recenzije prof. dr. Ive Banca

„Autor koristi priznate znanstvene metode u svjetskoj povijesnoj znanosti, koja mu je veoma dobro poznata, jer i sam, čak i neposredno sudjeluje u njezinu kreiranju, primjerice, držeći priopćenja i predavanja te tiskajući dio svojih radova u inozemstvu. On ima i dodatnih iskustava kao urednik izdanja s povijesnom tematikom. Sadržaj ove njegove knjige iznimno je važan, s najnovijom ocjenom događanja i ličnosti, s osloncem na hrvatska i strana vrela, te na hrvatsku i stranu literaturu. Razdoblje koje autor obrađuje jedno je od najintrigantnijih u povijesti hrvatskoga i susjednih naroda, s odjecima i na drugim stranama Europe, pa i ostaloga svijeta. Stoga će knjiga biti vrlo zanimljiva i stranoj i hrvatskoj javnosti, a dobro može doći i kao udžbenik. Smatram da će biti znatnih i brojnih odjeka."

Iz recenzije akademika Petra Strčića

Ivo Goldstein

HRVATSKA 1918-2008.

Izdavači
Europapress holding
Novi Liber

Za izdavače
Ninoslav Pavić
Slavko Goldstein

Recenzenti
prof. dr. sc. Ivo Banac
akademik Petar Strčić

Suradnik za dokumentaciju
Goran Hutinec

Lektura i korektura
Ljiljana Cikota

Dizajn
Denis Stankov

Grafička priprema
Studio DiM

Urednik
Slavko Goldstein

Ivo Goldstein

HRVATSKA
1918-2008.

Zagreb, 2008.

Izdavanje ove knjige potpomogli su

Ministarstvo kulture Republike Hrvatske
Grad Zagreb, Gradski ured za obrazovanje, kulturu i šport

U knjizi je korištena fotodokumentacija iz fundusa Hrvatskog državnog arhiva, Državnog arhiva u Zagrebu, arhiva EPH i agencije CROPIX.

Sadržaj

VII. OGRANIČENA LIBERALIZACIJA I NAPREDAK (1950-1971)

VIII. DOBA POLITIČKE APATIJE I GOSPODARSKOG RAZVOJA (1971-1980)

IX. DOBA KRIZE (1980-1990)

X. SAMOSTALNOST, RAT I PORATNE TEŠKOĆE (1990-1999)

Predgovor

Profesionalna radoznalost bila mi je prvi motiv da napišem tekst o posljednjih devedesetak godina hrvatske povijesti, čime ujedno nastojim pokazati da se na povijest ne vrijedi ljutiti. Povijest je bila kakva je bila. Ne može se promijeniti, a ne može se ni zaboraviti. Ivo Banac s pravom tvrdi da bi bilo „bolje da nismo opterećeni prošlošću". No, historičar mora djelovati i u situacijama kada je javnost opterećena prošlošću. Banac opet s pravom tvrdi da je „povijesni zaborav čak mnogo gori od opterećenosti",[1] jer je historičaru mnogo lakše u društvu koje posjeduje historijsku svijest, negoli u onom gdje je ahistorizam dominantan.

Nakana je ove knjige da hrvatsku povijest 20. stoljeća prezentira na način koji se razlikuje od partijnosti socijalističkog razdoblja i revizionizma devedesetih.[2] U proteklim se desetljećima isuviše često događalo da se, polazeći od spomenutih mitologema i apsoluta, povijest tumači jednostrano, pa i izopačeno – „jedan od razloga zašto svoju povijest ne razumijemo jest taj što je gledamo naopačke".[3]

Hrvatska je tijekom 20. stoljeća živjela u okvirima pet država, pod pet režima od kojih nijedan nije bio ni demokratski ni liberalan, već totalitaran ili autoritaran, pa historijsku znanost i povijest nisu tretirali kao kulturnu vrijednost i polje znanstvenih promišljanja, već kao polje političke manipulacije. Zbog toga je u hrvatskoj historiografiji, i pored mnogih sjajnih istraživača i njihovih izvrsnih tekstova, ipak učinjeno osjetljivo manje negoli se to objektivno trebalo i moglo učiniti. Utoliko na historičarima početkom 21. stoljeća leži odgovorniji zadatak da na što bolji način iskoriste povoljniju intelektualnu i društvenu klimu.

U razumijevanju hrvatske povijesti 20. stoljeća nužno je da se veliki povijesni događaji iz ove bliže prošlosti ne ocjenjuju po mjeri kolektivnih ili osobnih interesa ili probitaka, jer ih se objektivno može protumačiti samo u relaciji s okolnostima i uvjetima njihova razvoja. U ocjenama hrvatske povijesti najnovijega razdoblja vrijednosne se kategorije današnjeg vremena suviše često prenose u neka ranija vremena, pa se tadašnjim akterima zamjera što ovo ili ono nisu ili jesu učinili, ne uzimajući u obzir što se, realno gledajući, u konkretnim okolnostima moglo, a

što nije moglo učiniti. Bitne činjenice i procese u hrvatskom društvu tijekom 20. stoljeća nastojao sam, zato, objašnjavati u skrupuloznoj maniri, sukladno dominantnim metodološkim konceptima na početku 21. stoljeća. U ovoj knjizi nema senzacionalnih novih podataka, jer su otkrića takve vrste u historijskoj znanosti rijetka, a u suvremenoj povijesti praktički i nemoguća. U središtu interesa bila je politička i vojna povijest, ali je logika opisanih događaja i potreba njihove eksplikacije često nalagala i podrobnije ekskurse u šira društvena kretanja.

Još uvijek ostaje dvojba što je zapravo najvažniji proces hrvatske povijesti 20. i početka 21. stoljeća. Je li to činjenica da se Hrvatska tijekom 20. stoljeća nalazila u pet različitih državnih tvorbi? Da je zemlja prošla kroz tri rata, od kojih je svaki izazvao teška razaranja, goleme ljudske žrtve i potakao mnoge društvene promjene? Ili je to činjenica da se hrvatsko društvo u tom razdoblju od pretežno ruralnog transformiralo u pretežno urbano? U kojoj je mjeri bio presudan ekonomski standard i opći tehnički napredak društva kao cjeline i pojedinaca u njemu? Naime, godine 1960. jedan je privatni automobil u Hrvatskoj dolazio na čak 275 stanovnika, a početkom 21. stoljeća na manje od svaka tri stanovnika (potkraj 2007. registrirano je 1,487.128 osobnih automobila, a ukupno je registrirano – 1,820.024 vozila)[4]. Ili, u Zagrebu su 1900. godine bila 483 telefonska pretplatnika, uoči Prvoga svjetskog rata 1600 (dok je u drugim gradovima broj pretplatnika bio zanemariv), pa je 1957. godine u Hrvatskoj ipak već bilo 56.514 privatnih telefona (dakle, jedan na otprilike 72 stanovnika), 1977. telefona već ima oko 450.000 (osam puta više negoli 1957. godine), a trideset godina kasnije na svakog hrvatskog građanina već otpada po jedan mobitel.[5] Jesu li telefonizacija, motorizacija i opći tehnički/tehnološki čimbenici utjecali na svakodnevni život više negoli ratovi i promjene državnih sustava? Pitanje ostaje bez odgovora.

Tekst je napisan na temelju autorova poznavanja literature, tiskanih izvora te određenog broja arhivskih fondova. Kako je literatura o ovom razdoblju hrvatske povijesti narasla gotovo do nepreglednosti, tako je i u korištenoj literaturi valjalo napraviti izbor. Citirao sam uglavnom novije radove, potom i one u kojima postoje iscrpne obavijesti o literaturi i izvorima o određenim temama. Zbog ekonomiziranja s prostorom, a suprotno običaju u specijalističkim analitičkim tekstovima, samo sam navodio ime autora i naslov rada – tek sam iznimno pridodavao neke opaske.

Na sljedećim stranicama pokušat ću rekonstruirati razvoj i transformacije koje, usprkos svojoj relativnoj vremenskoj blizini, moraju biti predmet historiografske refleksije. Teza o „povijesnoj distanci", koja se često iznosila kada je trebalo naći argumente za izbjegavanje pisanja o najnovijim razdobljima, danas je zastarjela i neodrživa.

I na kraju jedna ograda. U ovoj se knjizi mogu jasno razlučiti razdoblja koja su već postala povijesna od onih najnovijih koja su još obilježena kontroverzijama aktualne politike. Iako sam epohu dr. Franje Tuđmana, Ivice Račana, Stjepana Mesića i Ive Sanadera nastojao razmatrati i historiografski, prisutnost političkih orijentira bila je neminovna. To može izazvati više dvojbi i osporavanja, ali slika hrvatske povijesti bez razdoblja od početka devedesetih do danas ostavila bi suviše otvorenih pitanja o tokovima burne epohe kojom se ova knjiga bavi.

U Zagrebu, rujan 2008.

Autor

Bilješke

[1] Banac, *Zašto liberalna Hrvatska kasni*, str. LXVI.

[2] Goldstein, *Od partijnosti u doba socijalizma do revizionizma devedesetih*.

[3] Banac, *Zašto liberalna Hrvatska kasni*, str. LV.

[4] *Jutarnji list*, Zagreb, 21. II. 2008, str. 8; vidi i Stipetić, *Laissez-faire kao ekonomska politika Hrvatske?*, 25.

[5] EJ 4, 261; *Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture*, 483–484; broj mobitela u Hrvatskoj je 4.427.000 (vjerojatno se računaju i tzv. „mrtve" linije, pa je broj, prema svemu sudeći, ponešto preuveličan); *Statističke informacije 2007. godine*, 69.

NA PUTU PREMA JUGOSLAVENSKOJ DRŽAVI

1. Uvodna razmatranja

U razdoblju kojim se bavi ova knjiga Hrvatska je gotovo tri četvrtine 20. stoljeća preživjela u jugoslavenskoj višenacionalnoj državnoj zajednici. Raspadom te države 1990-91. godine započinje era hrvatske državne samostalnosti (ako izuzmemo „nezavisnost" koja to nije bila za vrijeme NDH 1941-45). Nužno se nameće svojevrsno „bilanciranje": zbir iskustava i Prve i Druge Jugoslavije sa svim njenim slabostima i prednostima za Hrvatsku, kao i cijena njenog raspada kojim je omogućila hrvatsko osamostaljenje.

Prva Jugoslavija nastala je na prostoru na kojem su prije nje vladali različiti državni sustavi i ustanove, a Jugoslaviju su utemeljile elite naroda koji su u bližoj i daljoj prošlosti imali bitno različita povijesna iskustva. Interpretacije akta o ujedinjenju 1918. godine trajno su ostale predmetom nesporazuma i bitnih razmimoilaženja: znatan dio srbijanskih političara smatrao je da se radi o proširenju Srbije na temelju zasluga pobjednika u ratu. U međuratnoj Jugoslaviji često se iznosila teza, u biti velikosrpska, da je akt od 1. prosinca zapravo samo posebna „interna politička deklaracija", jer da je Kraljevstvo SHS zapravo proširena Srbija što naprosto ne stoji, jer je Prvoprosinačkim aktom izričito naglašeno ujedinjenje dviju država s novim nazivom i sa statusom novog subjekta u međunarodnim odnosima.[1] Međutim, Hrvati i Slovenci držali su da se radi o ujedinjavanju više naroda od kojih nijedan za to nema posebne zasluge, i da je riječ o novoj državi, a ne o proširenju ili dogradnji stare, tj. Kraljevine Srbije. Mnogo je toga bilo zadano povijesnim iskustvom: Srbija je do Prvoga svjetskog rata bila centralistički i unitaristički uređena država, do 1912-1913. i nacionalno homogena, gotovo bez nacionalnih manjina. Stoljetno iskustvo Hrvatske, pa i Slovenije, više je naginjalo autonomnom političkom i privrednom razvitku, s uvažavanjem centra, ali i s poštivanjem unutrašnjih posebnosti, koje su se razvile tijekom duge povijesti zbog podjele na pokrajine i zbog funkcioniranja regionalnih organa vlasti.

Srbija je u Jugoslaviju 1918. godine ušla s uvjerenjem da joj je dinastija Karađorđevića od 1903. do 1914. razvila najliberalniji sustav u Europi. U kasnijim desetljećima, a pogotovo od osamdesetih godina 20. stoljeća,

to je postao mit.[2] Slobode su bile zasnovane na francuskom ustavu i drugim liberalnim zakonskim odredbama, ali su one bile samo normativne – sudovi su odbacivali policijske odluke o cenzuriranju nekih novina, ali onda bi nepoznati batinaši stizali u tiskare koje su te listove štampali i razbijali strojeve. U naizgled liberalnom društvu ideologijom koja je dominirala propagirala se jednakost u siromaštvu te odbacivao svaki individualizam. Istovremeno, nametao se ruralni mentalitet nasuprot urbanome. Politički diskurs bio je ratni – kada su političari govorili o rješavanju prijepornih pitanja koristili su riječi borba i rat, a svoje su političke protivnike nazivali dušmanima i krvnim neprijateljima. Prema toj logici, svaki politički protivnik, bio bi, zapravo neprijatelj (jedan je opozicijski list nazvao tadašnji vladajući sustav „stambulovštinom" prema bugarskom premijeru Stefanu Nikolovu Stambulovu /1854-1895/ koji je despotski vladao zemljom između 1887. i 1894. godine). Bio je to sustav u kojem građani formalno imaju sva prava, ali nijedno ne smiju upotrebljavati – dakle, negacija svake slobode. Srpski vladajući sloj demokraciju je smatrao vladavinom većine u kojoj se manjinska prava mogu ostvariti tek onda kada ta manjina postane većina. Svi elementi tradicionalne represivnosti, zaostalosti i primitivizma pretočeni su i u novi državni okvir i u društvo u koje je Srbija ušla nakon 1918. godine. Osim toga, valja uzeti u obzir da je Srbija bila teško izranjavljena ratom, ali obodrena trijumfalnom pobjedom i već nastajućim legendama o maršu na Drinu te o pobjedi na Kajmakčalanu.

S druge strane, u Hrvata, početkom druge polovine 19. stoljeća jugoslavizam je stvoren na temeljima ilirizma (iako se izričito ograđuje od ilirskog imena i njegova značenja) kao svojevrsna nadnacionalna ideja: prvotno se zalaže za povezivanje Južnih Slavena u Monarhiji u revoluciji 1848/9. godine. U njemu se hrvatstvo, tj. hrvatski nacionalni osjećaj povezuje sa širim osjećajem prije svega kulturne pripadnosti slavenstvu i južnoslavenstvu kao okviru, čak uvjetu opstanka malobrojne i slabe hrvatske nacije. Svojim prepletanjem hrvatstva i jugoslavenstva, jugoslavizam obilježava književnost, borbu za standardni jezik i historiografiju.

Jugoslavenska ideologija imat će u Hrvatskoj mnogobrojne tumače odnosno više struja koje će na različite načine vidjeti i tumačiti odnos hrvatstva i jugoslavenstva. Njihov stav ovisit će o mnogim faktorima, između ostalog i o događajima u Monarhiji i na Balkanu, te o odnosima sa Srbijom i o razvoju srpske nacionalnointegracijske ideologije. Glavni ideolog jugoslavenstva u Hrvata bio je Franjo Rački (1828-1894) ali, uz to, kao historičar i političar, branitelj hrvatskoga državnog prava. Jugoslavizam mobilizira obrazovane pojedince u stvaranju moderne građanske kulture. Ideja jugoslavizma u Hrvata je desetljećima podrazumijevala kulturno zbližavanje južnoslavenskih naroda, a time i stvaranje vlastitih

kultura koje imaju specifična obilježja. Ideja o mogućnosti da se stvara zajednička jugoslavenska država u doba kada je Austro-Ugarska Monarhija bila stabilna država bila je izražavana krajnje nejasno, a još je nejasnije bilo koje bi prostore obuhvatila ta država. Tek tijekom Prvoga svjetskog rata jugoslavenska je ideja postala i politička ideja,[3] ali nije bilo ni političke javnosti, a još manje snage (najmanje u vrijeme rata) da se o tim pitanjima raspravlja na pravi način, a pogotovo da se hrvatska politika nametne kao relevantan subjekt u međunarodnim, pa čak ni u unutarnjepolitičkim (austrougarskim) okvirima. Na samom kraju Prvoga svjetskog rata, po osnutku Države SHS, sve je već bilo zadano mnogim unutarnjim i vanjskopolitičkim okolnostima te praktički više i nije bilo izbora.

Kako su Srbi i Hrvati bili daleko najbrojniji narodi i u toj i u drugoj (poslijeratnoj, socijalističkoj odnosno komunističkoj) Jugoslaviji, pri čemu na mnogim područjima žive izmiješano, hrvatsko-srpski odnosi i hrvatsko nacionalno pitanje bit će najvažniji i najteži dio jugoslavenskoga državnog i etničkog problema.

Nova je država obuhvatila prostor od Alpa gotovo do Egejskog mora, prostor koji od 4. stoljeća nikad nije bio pod jedinstvenom upravom. Takav je državni okvir Hrvatsku stavljao u posve novu situaciju: razgrađeno je za Hrvatsku stoljećima važno srednjoeuropsko okruženje, a zauzvrat se nastojala stvoriti nova kulturna i nacionalna samosvijest južnoslavenskih naroda. Bilo da se promovirala ideja o zasebnim narodima, bilo jugoslavenski nacionalni unitarizam, nacionalne su dileme trajno bile u središtu pažnje, a narasle društvene suprotnosti i sve brojnije radništvo nametali su i klasno pitanje. Nudila su se različita rješenja, od kojih su postupno sve više maha dobivali totalitarni koncepti, desni ili lijevi. Kako se približavao Drugi svjetski rat, razvoj političkih prilika, osobito međunarodnih, nije išao na ruku građansko-demokratskim rješenjima.

Naposljetku, stvaranje samostalne hrvatske države 1991. godine stavilo je hrvatsko društvo pred nove izazove: hoće li ideja samostalne države prevladati nad drugim liberalnodemokratskim načelima, odnosno neće li postati apsolutni kriterij u svakoj društvenoj situaciji. U devedesetim godinama 20. stoljeća uglavnom je bilo tako te se Hrvatska dugo mučila da ojačaju i da se afirmiraju i druge ideje koje stoje u temeljima liberalne demokracije. Tu afirmaciju je otežavao i nametnuti rat. Međutim, od 2000. godine Hrvatska je na dobrom putu, na putu prema uvažavanju svih liberalnodemokratskih postulata i prema euroatlantskim integracijama.

Pitanje je koliko je vlakova u tom smjeru propušteno u proteklim desetljećima.

2. Hrvatsko društvo do 1914. godine

Hrvatsko se društvo početkom 20. stoljeća temeljito izmijenilo u odnosu na stanje prije prve modernizacije (dakle, prije 1848). Hrvatska se naglo razvijala i u odnosu na druge zemlje: godine 1870. u njoj se ostvarivalo 66% prosječnog BNP u svijetu, a 1913. čak 89%.[4] Usprkos ovako dramatičnom rastu hrvatsko je društvo ipak bilo zaostalo u odnosu na druge zemlje u Monarhiji i u odnosu na druge razvijene europske zemlje. I pred Prvi svjetski rat bila je zapravo na predindustrijskome stupnju razvoja.

U to je vrijeme – na prijelomu stoljeća – bogatija buržoazija, koja je posjedovala banke i druga poduzeća, mogla postati odlučan pokretač ekonomskog i društvenog razvoja. No, i tada su rezultati bili slabiji od mogućih: dok je u Austriji i Češkoj više od 50% stanovnika živjelo od zanimanja u industriji, obrtu, trgovini i prometu, u hrvatskim je zemljama taj broj jedva prešao 20%. Politički okvir i naslijeđene društvene strukture nisu omogućavali brz napredak, jer su unutrašnje razlike i dalje bile vrlo velike. U počecima modernizacije, polovinom 19. stoljeća, u banskoj Hrvatskoj postojalo je staleško feudalno društvo, u Vojnoj krajini vojno društvo s feudalnim elementima, u Dalmaciji društvo mediteranskog (komunalnog) tipa, te dijelom feudalno, a dijelom mediteransko društvo u Istri. Sva su se ta društva do početka 20. stoljeća transformirala u seljačko-građansko društvo, s mnogim vlastitim osobitostima, a u svima njima još su živjeli neki tradicionalni pretkapitalistički oblici proizvodnje i načini života.

Primjerice, tek se početkom 20. stoljeća nagoviješta karakteristična transformacija iz velike u malu obitelj što je sa sobom nosi industrijalizacija. Naime, seljački i malograđanski slojevi još su živjeli u tradicionalnim obiteljima koje su djelovale kao privredne jedinice i činile velik dio privrednog života: statistika iz 1910. kazuje da su obrtnička poduzeća bez radnika (dakle, samo majstor i eventualno njegova obitelj) činila 68% ukupnoga broja poduzeća. Sljedećih 30% poduzeća imalo je jednog do pet radnika te da je u takvim radila gotovo polovica zaposlenih. Poduzeća s više od 20 radnika bilo je u ukupnom broju samo 0,54%.

U privrednom razvoju na početku 20. stoljeća najdalje je otišla Rijeka sa svojih šest velikih poduzeća (brodogradilište, rafinerija nafte, tvornice torpeda, duhana i papira, ljuštionica riže). Pored toga, promet riječke luke strelovito raste: dok je u njoj 1880. prekrcano 285.000 tona tereta, trideset godina kasnije (1910) ta je brojka narasla na 1.526.000 tona (ili 435% više). Broj pruga u sjevernoj Hrvatskoj povećao se od 430 km 1873. na više od 1200 km 1890. godine, a 1910. na čak 2100 km. Velika većina banaka i štedionica ni u to vrijeme nije raspolagala znatnijim kapitalom i oslanjala se na banke u razvijenijim dijelovima Monarhije, ali je već i njihova brojnost pokazatelj privredne ekspanzije: od 38 banaka godine 1875, do 130 banaka godine 1905. i konačno više od 200 u 1913. godini.

Na temelju jačeg privrednog razvoja intenzivira se i gradnja, pa su urbane jezgre većine hrvatskih gradova novim neoklasicističkim ili secesijskim zgradama dobile karakterističan pečat i očuvale ga do danas. Jedan od najljepših spomenika tome dobu izgrađen je, primjerice, u Osijeku – niz secesijskih kuća s predvrtovima u Kapucinskoj ulici. U Zagrebu je građeno daleko najviše: veliki dio središnjega dijela Donjega grada, uključujući Zelenu potkovu, zapravo zelene površine i parkove koji se od Trga Nikole Šubića Zrinskoga u obliku potkove preko Botaničkoga vrta pružaju do (današnjeg) Trga maršala Tita.

S takvom je općom bilancom Hrvatska dočekala izbijanje Prvoga svjetskog rata. Povod je bio atentat koji je na prestolonasljednika Franju Ferdinanda u Sarajevu 28. lipnja 1914. godine izvršio Gavrilo Princip (1894-1918), pripadnik terorističke organizacije *Mlada Bosna*, organizirane i vođene iz Srbije. Atentator je pogodio te ubio i prestolonasljednikovu suprugu Sofiju, što je kasnije požalio.[5]

Kada je Austro-Ugarska zatražila da njezini inspektori obave istragu o atentatu na srpskom teritoriju (Srbija se ne može smatrati izravno odgovornom za atentat, iako su mladi urotnici raspolagali logističkim osloncem na njezinu području),[6] Srbija je to odbila, na što je Austro-Ugarska objavila rat Srbiji, a Rusija navijestila rat Austro-Ugarskoj. U sljedećih nekoliko dana, pošto su se uključile Njemačka na strani Austro-Ugarske te Velika Britanija i Francuska na strani Srbije i Rusije, rat je zahvatio gotovo cijelu Europu.

Sve je, dakle, počelo i mnogo se toga događalo na prostoru na kojem je Hrvatska imala i nacionalnih i privrednih interesa, ali se njezin neposredni utjecaj i interes uopće nije mogao očitovati: Hrvatska ni o čemu nije odlučivala ni u početku rata, a ni poslije, za njegova trajanja. Stoga su u Prvi svjetski rat hrvatski vojnici ušli bez pravih motiva i jasna cilja – trebali su se boriti za državu s kojom je njihova nacionalna politika bila već desetljećima u otvorenu ili prikrivenu sukobu.

3. U vrtlogu Prvoga svjetskog rata: Jugoslavenski odbor

Ratne operacije u Prvom svjetskom ratu uglavnom su mimoišle hrvatski teritorij, ali su brojni hrvatski vojnici bili u postrojbama austrougarske vojske na istočnom te srbijanskom i talijanskom bojištu, a posebno u mornarici; na početku rata 13-14% mobiliziranih vojnika u austrougarskoj vojsci potjecalo je iz Hrvatske i BiH, iako stanovništvo tih zemalja nije činilo ni 10% ukupnog stanovništva Austro-Ugarske.[7] Dugo je vremena u narodu ostalo sjećanje na svu tragiku tih godina i potisnut će ga tek još veće strahote Drugoga svjetskog rata. Miroslav Krleža (1893-1981) najdojmljivije je u mnogim djelima opisao sve teškoće što ih je Hrvatska imala unutar Austro-Ugarske i svu besmislenost ratovanja Hrvata za interese koji su im bili posve strani (pripovijetke iz zbirke *Hrvatski bog Mars*). Domobranska zastava – hrvatska trobojnica s geslom „Za dom i kralja krv prolit valja" te slogani „nerazdjeljivo i nerazdruživo" (deviza s državne zastave Austro-Ugarske Monarhije) i „viribus unutis" (združenim snagama) i pokazivali su se, kako je rat protjecao, sve ispraznijima i besmislenijima.

Broj 740. U Zagrebu u četvrtak 6. kolovoza 1914. God. III.

JUTARNJI LIST

Predplata: u Zagrebu sa dostavom u kuću ili u tuzemstvu poštom: mjesečno K 2·40, na četvrt godine K 7·—, na pol godine K 14·—, na cielu godinu K 28·—

Izlazi svaki dan osim ponedjeljka u 7 sati u jutro. Pojedini broj 8 filira.

Uredničtvo: Preradovićev trg br. 9. Telef. br. 1763 Uprava: Preradovićev trg br. 9. Telef. br. 847 Rukopisi se ne vraćaju.

Rat.

Sa srbskog bojišta.

D. U. Budimpešta, 6. kolovoza. Ugarski brzojavni dopisni ured donosi sliedeće službene izvještaje o položaju: Iz kretanja na srbskoj granici stojećih četa opaža se, da nastupa postepeno djelatnost oko Beograda. Srbsko tvrdjavno topničtvo otvorilo je sa kalimegdanske tvrdjave i sa susjednih obronaka žestoku vatru, da zapriječi kretanje naših četa, kao i našeg parobrodarstva na Savi i Dunavu. To je prinukalo naše topničtvo da otvori vatru protiv srbskih topova. Topnička borba svršila je ušutkanjem srbskih topova. Uslied te vatre srbske su utvrde teško

[illegible] je ali to, da u Rusiji vlada neopisiva uzrujanost, te da se smatra buknuće revolucije pitanjem od nekoliko dana. Osim toga smo si mi osigurali aktivno sudjelovanje Turske, što također znači pol milijuna vojske. A i inače imademo jošte prijatelja u Europi, tako da će biti obračun sa svim našim dušmanima podpun.

Sa crnogorske granice.

D. U. Budimpešta, 5. kolovoza. Nekoji listovi donašaju priču o zaposjednuću Lovćena, dakle crnogorskog područja po c. i kr. vojsci. Na toj viesti nije niti rieči istina. Napadaj na Lovćen uobće nije bio namjeravan, kamo li čak i izveden. Na crnogorskoj granici nije do sada

nepokolebivoj savezničkoj vjernosti stajati čvrsto na strani austro-ugarske monarhije. Državni kancelar osvrnuo se je tada na jučer podastrtu bielu knjigu, te je naglasio, da će Njemačka znati sačuvati svoje uspjehe od godine 1871. On da je uvjeren, da će svaki pojedini član njemačke vojske stajati na svom mjestu. Što se tiče prekršaja neutralitета Belgije i velike vojvodine Luxemburške, to on dopušta, da njemačko stanovište u ovom slučaju nije baš ispravno, ali da še u ovakovim ozbiljnim vremenima za to ne smije ni pitati. Njemačka da će nakon rata ove dvije države odštetiti. Sada se radi glavno o tome, kako da se najbolje protučemo. — Nakon državnog kancelara dali su vodje svih stranaka

Jutarnji list, Zagreb, 6. kolovoza 1914.

Vojnici s plinskim maskama, Campo Mulo Galio, 1916. Bojni su otrovi prvi put upotrijebljeni kod mjesta Ypresa, a njihova je uporaba izazvala opću paniku. Fotografiju vojnika s plinskim maskama snimio je na talijanskom ratištu austrougarski časnik i fotograf-amater Marko Kraljević.

Rat je neposredno zahvatio i hrvatski prostor kada su potkraj 1914. godine francuski brodovi doplovili do Visa, plotunima zapalili nekoliko vojnih skladišta i povukli se. Sile Antante (Francuska, V. Britanija, Rusija i druge saveznice) zapečavale su austrougarskim brodovima (koja je, zajedno s Njemačkom, činila jezgru suprotstavljenih, Centralnih sila) izlaz iz Jadrana. Kada je 1915. godine Italija ušla u rat na strani Antante, sukobila se s austrougarskom vojskom na fronti koja je isprva bila na rijeci Soči, a kasnije na Piavi.[8] Na taj su način dijelovi Istre postali područja ugrožena blizinom ratnih operacija, što pogotovo važi za okolicu Pule gdje je bila glavna austrougarska ratna luka. Stoga je velik dio civila iseljen u logore u Austriji, Češkoj i Moravskoj. Blizina talijanskog ratišta bila je ipak takva da se potmuli tutanj talijanskoga topništva nošen zapadnim vjetrom pod određenim vremenskim uvjetima mogao čuti i u Zagrebu.[9]

No, rat je praktički od prvoga dana utjecao na svakodnevni život. Ustrojavanje ratne privrede počelo je već 5. kolovoza kada je državna administracija odredila najviše cijene ugljena, a slijedilo je i maksimiranje cijena kruha. Kako je prvih dana došlo do obustave redovitog pomorskog prometa na Jadranu, priobalni gradovi, većinom ovisni o dovozu žita, našli su se u teško situaciji.[10] I redovni željeznički promet je umnogome bio rastrojen, što je značajno ometalo svakodnevni život u unutrašnjosti zemlje.

U veljači 1915. godine, carskom naredbom trgovina žitom i žitnim proizvodima stavljena je „pod zapor", tj. država je postala distributer žitnih sirovina. U svim su domaćinstvima popisane žitne zalihe – oni

koji su imali 90 kg žita i 60 kg brašna smatrani su, primjerice, u Arbanasima kod Zadra, „bogatijom" obitelji.[11] Kako je vrijeme protjecalo, tako je stanje bilo sve lošije – najkasnije se za godinu 1916. može reći da je čitava Hrvatska zapala u gospodarsku katastrofu. Državne institucije provode po selima velike rekvizicije. To je pak značilo da će velik dio osiromašena stanovništva biti izvrgnut lihvarenju te da će mnogo ljudi ubrzo biti pothranjeno ili gladno. Na to su se nadovezale slabe žetve 1916. i 1917. godine. Kako je velik broj muškaraca bio mobiliziran, osjećao se nedostatak radne snage, osobito u doba velikih poljoprivrednih radova, pa su vlasti dopuštale dječacima da izbivaju iz škole. Očigledno se to koristilo i onda kada nije bilo prijeke potrebe, pa je stoga razina učeničkog znanja dramatično pala.[12] U gradovima je civilni život rastrojen, mnoge su novine prestale izlaziti, mnoga društva prestala djelovati. Zavladala je posvemašnja apatija pomiješana s raznim frustracijama: beznađem i ogorčenjem. Bilo je ratnih profitera – novine su javno prozivale „imućnike, kojima je ovaj rat donio milijune, a mirno i bez trzaja na duši" uživaju u tome, bez ikakve pobude da pomognu ljudima oko sebe.[13]

Stari sustav načela i vrijednosti na kojima se temeljila međunarodna i unutarnja politika neumitno propada. Austro-Ugarska i njezina državna uprava nisu bile sposobne zaustaviti naglo pogoršanje uvjeta života najširih slojeva, posebno seljaštva: sve je krenulo na zlo – od oskudice hrane pa i pojave gladi u nekim krajevima, do izrabljivanja starih i novih ratnih bogataša i korumpiranih činovnika. Austro-Ugarska Monarhija tonula je u kaos iz kojeg joj nije bilo povratka.

Dugo su vremena članice Antante smatrale da je postojanje Austro-Ugarske važno jer je ona u Srednjoj Europi bila svojevrsna protuteža Rusiji i njezinu utjecaju. Međutim, kako je rat odmicao, u međunarodnim se političkim krugovima sve više prihvaćala teza da ga Austro-Ugarska ne može nadživjeti. Već od početka rata, među članicama Antante raspodjeljivali su se eventualni teritorijalni dobici po ratnoj pobjedi, pa se vrlo živo raspravljalo i o austrougarskim, odnosno hrvatskim teritorijima. Za velik dio hrvatskih zemalja bile su zainteresirane Srbija i Italija. Tajnim Londonskim ugovorom iz travnja 1915. godine, sile Antante obećale su Italiji, ako napusti savez s Centralnim silama i prijeđe na njihovu stranu, između ostaloga i velike dijelove istočnojadranske obale, sve do rta Ploča južno od Šibenika te brojne otoke i dio hrvatskoga teritorija dublje u zaleđu.[14] Srbija je pak znala da će u slučaju pobjede dobiti velike austrougarske teritorije koji su joj se pružali na zapad i sjever.

Hrvatskim je političarima sve to bilo jasno: već u ljeto 1914. godine iz pisanja talijanskih novina moglo se razaznati kakve su talijanske teritorijalne aspiracije. Kipar Ivan Meštrović (1883-1962), koji je tada živio

u Rimu, bio je snažno politički angažiran. Na njegov su poziv tada već afirmirani političari Frano Supilo (1870-1917), Ante Trumbić (1864-1938), Hinko Hinković (1854-1929) i neki drugi napustili Hrvatsku i okupili se u Italiji. Već su u rujnu iste godine Meštrović, Trumbić i Supilo u Rimu razgovarali s veleposlanicima Srbije, Francuske i Velike Britanije, ali nisu dobili nikakva jamstva.[15] Njih trojica, ali i mnogi drugi uglednici iz javnog i političkog života, smatrali su da hrvatski ostanak u zajednici s Austro-Ugarskom više nema perspektive, pa su, u potrazi za određenim rješenjem, polagali nade u državnu zajednicu sa Srbijom i Crnom Gorom. Da bi se ta ideja provela, u travnju 1915. godine osnovan je u Parizu Jugoslavenski odbor koji se predstavljao kao zastupnik interesa zapadnoga dijela buduće južnoslavenske države, dakle, područja današnjih država Hrvatske, Slovenije, BiH te Vojvodine.[16]

Jugoslavenski odbor bio je nehomogeno tijelo u kojem su se ispoljavali sukobi između pristaša srbijanske vlade i neovisnih političara. Izuzev nekoliko reprezentativnih političara (Supilo, Trumbić, Meštrović, Hinko Hinković), koji su odranije bili poznati u političkom i javnom životu, članovi Odbora bili su mahom osobe od manjeg političkog značaja i utjecaja.

Godine 1915. došlo je i do prvih kontakata između predstavnika Jugoslavenskog odbora i kruga njegovih sumišljenika te predstavnika srbijanske politike. Međutim, srbijanska vlada nikad nije željela da se Odbor tretira kao ravnopravan sugovornik – ona ga je smatrala podređenim političko-propagandnim tijelom u službi jugoslavenskog programa srbijanske vlade. Odbor je uglavnom bio financiran donacijama hrvatske dijaspore u Americi,[17] ali je i srbijanska vlada financijski pomagala akcije Odbora, pa i njegove članove. Trumbić i Supilo bili su rijetki koji nisu dobivali novac od srbijanske vlade, čime su sačuvali materijalnu neovisnost, ali i etički i politički integritet. Takvi odnosi nisu obećavali harmoničnu suradnju dviju strana sve do kraja rata, a njih se nije moglo sakriti ni od predstavnika zemalja Antante. Usprkos svim slabostima i nepovoljnom statusu, Jugoslavenski je odbor bio nedvojbeno jedino političko tijelo izvan Austro-Ugarske koje je tijekom rata moglo da pred srbijanskom vladom i saveznicima, pred ratnim zarobljenicima, pa i pred ekonomskom emigracijom u SAD-u i Južnoj Americi, Australiji i neutralnim državama, zastupa „jugoslavenske narode Austro-Ugarske Monarhije". Odbor je uživao aktivnu podršku utjecajnih britanskih javnih radnika, osobito znanstvenika i jugoslavenskih prijatelja Roberta Williama Seaton-Watsona (1879-1951) i Arthura Evansa (1851-1941). Tijekom rata Odbor je, iako nije uspio steći međunarodno priznanje, obavio zamašan posao u nacionalnoj propagandi i popularizaciji jugoslavenskog pitanja.[18]

Srbijanska je vlada vodila politiku s dva lica: još je potkraj 1914. godine u Narodnoj skupštini (tzv. Niška deklaracija) izjavila kako je „ratovanje Srbije borba za oslobođenje i ujedinjenje sve naše neslobodne braće, Srba, Hrvata i Slovenaca" te izjednačila „veliku stvar srpske države i srpsko-hrvatskog i slovenačkog plemena" i to često ponavljala.[19] U to je doba predsjednik srbijanske vlade Nikola Pašić (1845-1926) slao emisare Supilu i Trumbiću po kojima je nudio neke ustupke, tražeći kompromis, kako se ne bi oslabilo jedinstvo buduće zajedničke države, tj. „jedinstvo jugoslavenske, eventualno srpsko-hrvatske države". Nasuprot takvim stavovima, Pašić je povremeno promicao i alternativnu opciju – znao se zauzimati da Srbija dobije samo one zemlje čijim pripojenjem ne bi bila dovedena u pitanje srpska (i pravoslavna) većina u budućoj državi – primjerice, predlagao je „parcelaciju Slavonije na katoličku i pravoslavnu". Zatim je u travnju 1916. godine jednim ruskim novinama priznao da Italija ima pravo na istočnojadransku obalu, dok bi se Srbija zadovoljila izlazom na more i nekim dijelovima Hrvatske.[20] U međuvremenu su dvojica istaknutih srpskih intelektualaca (Ljubomir Stojanović /1860-1930/ i Aleksandar Belić /1876-1960/) predali ruskom ministarstvu vanjskih poslova memorandum pod naslovom „Savremeno srpsko nacionalno pitanje" u kojem su tvrdili da je u Hrvatskoj „Srba više nego Hrvata" te da je tijekom vremena (uglavnom zbog osmanskih osvajanja) „hrvatski karakter srednje i severne Dalmacije, cele Slavonije, južne i srednje Hrvatske do Kupe, i delova Istre zamenjen karakterom srpskim, i da zato nije potrebno privoditi nikakvih dokaza".[21]

Pašić se, osim toga, pozivao na pravo naroda na samoopredjeljenje, shvaćajući ga isključivo kao sredstvo borbe za razbijanje Austro-Ugarske, a ne i kao načelo prema kojem bi se trebala organizirati buduća država. Hinković, primjerice, lucidno uočava da srbijanska vlada nije „glede Hrvatske tražila drugi ravnopravni faktor u koncepciji narodnog ujedinjenja, nego naprosto kompenzaciju za žrtve, što će ih Srbija učiniti ustupcima u Macedoniji" (jer je znala da će taj kraj morati podijeliti s Bugarskom i Grčkom).[22] Zbog toga je između Pašića i Jugoslavenskog odbora dolazilo do sukoba koji se produbio i zbog neslaganja u pitanju načina ujedinjenja i uređenja buduće zajedničke države.

Pašić je nepopustljivo bio za monarhističko-centralističko uređenje, dok su se Jugoslavenski odbor i, posebno, najistaknutiji hrvatski političar u njemu Frano Supilo, zauzimali za ujedinjenje temeljeno na slobodnoj volji i ravnopravnosti svih naroda te na federalizmu koji bi uvažio povijesno oblikovane identitete („hrvatski program stvaranja jugoslavenske države, zasnovan na federalizmu"). Od svih članova Jugoslavenskog odbora Supilo je najviše bio svjestan da Odbor i srbijanska vlada različito razmišljaju o nekim temeljnim pitanjima konstituiranja i funk-

cioniranja buduće zajedničke države. U Srbima, Hrvatima i Slovencima Supilo je vidio jedan narod s tri imena, istoga jezika i rase, ali s različitim povijesnim, državno-pravnim i kulturnim tradicijama. Nepovjerljiv prema srbijanskoj vladi, a strahujući da (okljaštrena) Hrvatska ne ostane izvan ujedinjene Jugoslavije, Supilo je tražio da u narednoj etapi Srbija sprovede određene reforme kako bi se spriječili srbijanska prevlast i „srpski ortodoksni ekskluzivizam". Ako ne bi došlo do ove „transformacije" Srbije, onda je trebalo raditi na stvaranju zasebne hrvatske države, pa tek kasnije zajedničke države sa Srbijom. Supilov plan za uređenje buduće države predviđao je povijesne pokrajine kao federativne jedinice, i to: Srbiju iz 1913. godine (znači, s Makedonijom i Kosovom), Hrvatsku sa Slavonijom i Dalmacijom, Sloveniju, BiH te Crnu Goru.[23]

Zbog nepomirljiva stava srbijanske vlade i zbog blagonaklonog odnosa Velike Britanije i Rusije prema pretenzijama Italije i Srbije, posvađavši se s Trumbićem i drugima, Supilo je u lipnju 1916. godine istupio iz Jugoslavenskog odbora. Trumbića je nazivao „bivšim prijateljem" i predbacivao mu „oportunizam", „nedostatak hrabrosti", te isprazno zadržavanje „na vanjštini, na formi".[24] Trumbić je zamijenio Supila na čelu Jugoslavenskog odbora. Iako je on srbijanskoj vladi bio znatno povoljniji partner i pregovarač, zastupao je neke ideje koje Pašiću nikako nisu bile po volji. Poput Supila smatrao je da se suverena Srbija te Hrvatska i Slovenija moraju tretirati ravnopravno, da se od dobrovoljaca iz Hrvatske i Slovenije koji pristupaju srpskoj vojsci moraju formirati zasebne jugoslavenske jedinice.[25] Osim toga, Pašićeve izjave ni Trumbiću nisu ulijevale sigurnost da će se Srbija boriti za oslobođenje baš svih jugoslavenskih krajeva.

U svibnju 1917. godine, Jugoslavenski klub zastupnikâ u Carevinskom vijeću u Beču tzv. Svibanjskom (Majskom) deklaracijom traži ujedinjenje svih zemalja Austro-Ugarske u kojima žive Slovenci, Hrvati i Srbi „u jedno samostalno, od svakoga gospodstva tuđih naroda slobodno i na demokratskoj podlozi osnovano državno tijelo, pod žezlom habsburško-lotarinške dinastije".[26] Gotovo istovremeno deklaraciju je objavio i vrhbosanski nadbiskup Josip Stadler (1843-1918) u kojoj zahtijeva stvaranje nove hrvatske državno-pravne jedinice, sastavljene od Hrvatske, Slavonije, Dalmacije i Istre, te BiH, u sastavu preuređene dvojne Monarhije, ali je ona imala najmanje odjeka.[27] Obje ove opcije, dakle, ostavljale su Austro-Ugarsku na životu, ali će ih razvoj događaja jednostavno učiniti bespredmetnima.

U srpnju 1917. godine sastali su se na grčkom otoku Krfu u Jonskome moru predstavnici Jugoslavenskog odbora s članovima srpske vlade i usvojili Krfsku deklaraciju koja uglavljuje osnovna načela ujedinjenja i ustroja buduće jugoslavenske države: monarhiju s ustavnim, parlamen-

tarnim i demokratskim uređenjem i srpskom dinastijom Karađorđevića na čelu, zasnovanu na općim građanskim slobodama. Posebno se jamčila jednakost i ravnopravnost sve tri zastave (srpske, slovenske i hrvatske), sva tri narodna imena, sve tri vjere (pravoslavlje, katoličanstvo, islam), te oba pisma – ćirilice i latinice. Ante Trumbić je naknadno tumačio Krfsku deklaraciju kao dokument koji je južnoslavensku zajednicu implicitno definirao kao federativnu.[28] No, Pašić je u daljnjim diplomatskim inicijativama sustavno zanemarivao elemente ravnopravnosti koji su proizlazili iz teksta Krfske deklaracije, a Jugoslavenskom je odboru namijenio tek ulogu pomagača srpskoj Vladi koji mora širiti i potpomagati ideju o ujedinjenju.

Kako se vojno-politička situacija mijenjala, tako je i Jugoslavenski klub mijenjao stavove, pa je početkom 1918. istupio s inicijativom posve drugačijeg karaktera od one u svibnju prethodne godine. Zajedno s većinom hrvatskih i bosanskohercegovačkih opozicijskih stranaka donio je Zagrebačku deklaraciju u kojoj se na osnovi Wilsonovih načela o samoodređenju naroda razlaže Nacrt temeljnih načela za koncentraciju Slovenaca, Hrvata i Srba te zahtijeva potpuno neovisna država. Ideja o rušenju Austro-Ugarske i stvaranju nacionalnih država dobivala je u to vrijeme sve više pristaša. Stoga je u travnju u Rimu, u glavnom gradu države koja je bila austrougarski protivnik, održan kongres predstavnika potlačenih naroda Austro-Ugarske: zahtijeva se rušenje Monarhije, priznanje tih naroda kao saveznika i njihovih dobrovoljačkih odreda kao savezničke vojske, a njihovih narodnih odbora kao legitimnih tijela.[29] U Splitu, u srpnju iste godine, sastaju se predstavnici svih dalmatinskih predratnih stranaka i jednoglasno usvajaju političku rezoluciju (Splitska rezolucija) kojom zahtijevaju da „etničko jedinstveni narod Srba, Hrvata i Slovenaca ima neotuđivo pravo na ostvarenje jedinstvene države".[30]

4. Država SHS: sloboda ili provizorij?

Pri samom kraju rata postalo je definitivno jasno da Austro-Ugarska neće opstati i da će narodi unutar nje težiti proglašenju samostalnih država. Tako su se početkom listopada 1918. godine u Zagrebu sastali izaslanici Slovenaca, Hrvata i Srba iz austrougarskih zemalja (današnje Slovenije, Hrvatske, BiH i Vojvodine) i osnovali Narodno vijeće, političko predstavništvo tih naroda u Austro-Ugarskoj s programom ujedinjenja svih Slovenaca, Hrvata i Srba u neovisnu i demokratsku državu. Narodno vijeće imalo je svoj Središnji odbor koji je sazivao plenarne sjednice Narodnog vijeća, vodio tekuće poslove, imenovao pojedine povjerenike i sl. Nešto kasnije objavljeno je da su sve „narodne stranke i grupe" prepustile Narodnom vijeću da ih zastupa.[31]

Car Karlo je 16. listopada u manifestu „svojim vijernim austrijskim narodima" ponudio da se Habsburška Monarhija organizira kao „savez slobodnih naroda", odnosno da postane „savezna država u kojoj svako pleme na svojem teritoriju tvori svoju vlastitu državnu zajednicu".[32] No, za takav kompromis bilo je već prekasno. Središnji odbor je 19. listopada objavio tekst kojim je Narodno vijeće SHS odbacilo carski proglas od 16. listopada te deklariralo kako „preuzima u svoje ruke vođenje narodne politike" i zahtijeva „ujedinjenje cjelokupnog našeg naroda Slovenaca, Hrvata i Srba na čitavom njegovom etnografskom teritoriju, bez obzira na ma koje pokrajinske i državne granice, u kojima danas živi – u jednu jedinstvenu potpuno suverenu državu uređenu na načelima političke, ekonomske demokracije, što u sebi sadržava dokidanje svih socijalnih i ekonomskih nepravdi i nejednakosti."[33] Zahtijevalo se i sudjelovanje na budućoj mirovnoj konferenciji. Ovim političkim aktom Narodno vijeće SHS najavljuje raskid s Habsburškom Monarhijom. Akt će dobiti državnopravno značenje tek u odlukama Hrvatskoga sabora.

Dinamika događanja bila je vrlo intenzivna: pošto su 28. listopada Česi proglasili prekid svih državnopravnih veza s Austrijom, za sutradan, 29. listopada, sazvana je sjednica Hrvatskog sabora. Sjednicu su vodili dr. Bogdan Medaković, predsjednik (predsjednik Sabora od 1906. do 1918) i dr. Pero Magdić (1863-1922), prvi potpredsjednik Sabora, a

prisustvovali su i ban Antun pl. Mihalovich (1868-1949, ban od 1917. do 1919) i odjelni predstojnici kao predstavnici izvršne vlasti (Zemaljske vlade). Na sjednici je ispoljeno domoljubno oduševljenje na granici egzaltacije, ali i racionalno formulirani prijedlozi o budućnosti.[34] Naposljetku je Sabor razvrgnuo sve veze s Austrijom i Ugarskom te proglasio Dalmaciju, Hrvatsku i Slavoniju nezavisnom državom.

Potom je Sabor priznao Narodnom vijeću Slovenaca, Hrvata i Srba vrhovnu vlast. Zemaljska vlada, osnovana 1869. godine (punim imenom Kraljevska hrvatsko-dalmatinsko-slavonska zemaljska vlada), stavila se u službu Narodnog vijeća. Narodno vijeće SHS potvrdilo je bana i odjelne predstojnike, te osnovalo neke nove odjele i imenovalo njihove predstojnike. Takvim je slijedom događaja stvorena Država Slovenaca, Hrvata i Srba (Država SHS). Ona je obuhvaćala Sloveniju, Hrvatsku, BiH i Vojvodinu, odnosno sve južnoslavenske zemlje unutar bivše Austro-Ugarske. Upravno sjedište nove države „koja je trajala samo mjesec dana" bio je Zagreb.[35]

Teoretski, sve su mogućnosti novoj državi bile na raspolaganju – i da ostane samostalna, i da stupa u saveze s drugim državama. Praktično, izbora gotovo da i nije bilo. Budući da se samoproglasila, bez pokroviteljstva pobjedničkih sila, nijedna saveznička vlada, pa čak ni vlada SAD-a (koja je načelo samoopredjeljenja smatrala najvažnijim), nije željela priznati novu državu. Kako su nestankom Austro-Ugarske i austrougarske jedinice izgubile svaki legalitet, tako je prostor Države SHS ostao bez regularne vojske i policije.[36] Stoga su na taj prostor počele ulaziti i srpska i talijanska vojska, kao članice savezničke koalicije. Načelno, time se nisu prejudicirala trajnija rješenja, ali je bilo jasno da će se ona u budućnosti iznalaziti na temelju stanja na terenu, dakle, i na temelju svršenoga čina. Talijanska je vojska do sredine studenoga zauzela Istru, Rijeku, kvarnerske otoke, Vis, Lastovo, Mljet, Hvar, Korčulu, Pag, zadarske otoke, Zadar i Šibenik te priobalje koje je gravitiralo ovim dvama gradovima. Kada bi stizali u neki grad ili na otok, zapovjednici talijanske vojske bi izjavljivali kako dolaze u ime Antante, kako njihova akcija ima samo vojni (oslobodilački), a ne i politički karakter. Čak su priznavali i odbore Narodnog vijeća koji su ih uglavnom dočekivali kao predstavnike savezničke države. Međutim, čim bi se osjetili dovoljno snažnima, što je uglavnom bilo vrlo brzo, raspustili bi odbore i proglasili okupaciju, odnosno zauzimanje po pravu osvajača.

Zemaljska vlada za Dalmaciju u strahu od talijanske vojske obratila se, preko Narodne vlade BiH, srpskoj vladi opisujući stanje nakon talijanskog iskrcavanja. Dalmatinci su molili srpsku vladu da isposluje kod Antante prestanak talijanske okupacije ili, ako ne može, neka se to stanje transformira u okupaciju od strane svih država Antante ili bilo koje poje-

dine, osim Italije „koja je s nama u sukobu interesa i očito pokazuje osvajačke težnje". No, talijanska je vojska za to vrijeme i dalje napredovala te je zauzela Knin, a okupirani su i otoci Lastovo, Mljet i Korčula.[37] Na neke je teritorije Italija polagala pravo prema Londonskom ugovoru, ali je grabila i mnogo više, ne obazirući se na proteste. Uglavnom, radilo se o krajevima u kojima je hrvatsko (ponegdje i srpsko, a na sjeverozapadu slovensko) stanovništvo bilo u golemoj većini, dok Talijana gotovo nije ni bilo.

U Rijeku je talijanska vojska ušla 4. studenoga, tobože kao dio Antantinih snaga, da bi sutradan u grad ušla i srpska vojska. No, „ubrzo je (doslovno) na prijevaru srpska vojska udaljena iz grada; u Rijeku 17. studenoga ulaze novi talijanski odredi"; vlast je oduzeta Narodnom vijeću Države SHS i predana Talijanskom narodnom vijeću. Talijani su okupirali i Sušak (no, u njemu su bile i jedinice drugih saveznika).[38]

U međuvremenu su, od otprilike 9. studenoga, odredi srpske vojske napredovali kroz Hrvatsku, dio je išao kroz Slavoniju prema Zagrebu, dio od Dubrovnika (koji je zauzet 13. studenog) duž obale.[39] Zbog talijanskog presizanja za hrvatskom obalom uznemirenje javnosti bilo je veliko, pa je Split 18. studenoga očekivao dolazak srpske vojske („Belih orlova") kao „historički događaj (...) klicanjem i tutnjavom". Kada je toga dana srpska vojska došla u Split, lokalni list *Novo doba*, pod velikim je naslovom „Dobro došli braćo!", na prvoj stranici objavio dobrodošlicu uredništva. Na dočeku je, prema navodima lista, bilo „barem dvadeset hiljada duša" (grad je 1921. imao 25.000, a zajedno sa Solinom, Kaštelima, itd., blizu 38.000 stanovnika).[40]

U tjednima ovih prijelomnih događanja, od listopada do prosinca, Hrvatsku je pogodila epidemija španjolske gripe. Iako je u početku smatrana bezopasnom, na vrhuncu svog puta kroz hrvatske zemlje nemilice je uzimala živote u svim socijalnim, spolnim, dobnim i etničkim skupinama stanovništva. Po intenzitetu, brzini širenja i posljedicama koje je prouzročila može se ubrojiti među najteže epidemije zabilježene u hrvatskoj povijesti. Iako trajanjem i smrtnošću stanovništva nije u rangu srednjovjekovnih kužnih zaraza, po broju oboljelih je vjerojatno najteža epidemija neke bolesti u hrvatskoj povijesti. Suvremenici su procjenjivali kako je od gripe u drugoj polovini 1918. godine oboljelo gotovo 90% stanovnika Hrvatske. Nema statističkih podataka o broju umrlih, ali se procjenjuje da je u Hrvatskoj smrtno stradalo najmanje 20.000 osoba.[41] Sve u svemu, u Prvom svjetskom ratu stradalo je oko 137.000 vojnika iz Hrvatske, a još oko 109.000 stanovnika, uglavnom civila, umrlo je od raznih epidemija i gladi (za usporedbu, tijekom Drugoga svjetskog rata stradalo je ukupno oko 299.000 hrvatskih građana).[42]

Epidemija je pokazala da je Prvi svjetski rat imao višestruko negativne posljedice po Hrvatsku. Ne samo da je prouzročio velike izravne gu-

bitke stanovništva, već je iscrpio i druge resurse – gripa se nezaustavljivo širila zbog manjka liječnika zauzetih na bojištima, a ograničeni bolnički kapaciteti bili su popunjeni ranjenicima te nisu mogli biti iskorišteni za liječenje oboljelih od gripe. Pored toga, brojni vojnici okupljeni u vojarnama bili su lake mete za razbuktalu gripu. Pritom valja naglasiti da su među vojnicima najrizičnija skupina, s najvećim brojem smrtnih slučajeva, bili novopristigli srpski vojnici.

Istodobno, neke je dijelove Hrvatske i BiH potkraj rata zahvatila i glad – pogotovo Dalmatinsku zagoru i Hercegovinu. Stoga je 1917. iz Hercegovine oko 17.000 hrvatske djece, u organizaciji fra Didaka Buntića (1871-1922), smješteno kod koliko-toliko imućnijih hrvatskih obitelji u Slavoniji i Srijemu. Pokušavalo se i direktno pomoći krajevima u kojima je vladala glad, ali su, primjerice, potkraj rata pošiljku krušne hrane koja je krenula iz Zagreba za Dalmaciju (za Split) opljačkali dezerteri, a drugu je u Rijeci jednostavno preuzela već pristigla talijanska vojska.

Pred kraj rata poštanske i telefonske veze bile su iznimno loše, gotovo u prekidu. Stanje je bilo takvo da je Zemaljska vlada za Dalmaciju objavljivala u novinama oglase kojima je molila osobe koje putuju u razne krajeve Dalmacije neka joj se stave na raspolaganje radi prenošenja spisa.

Bilo je to doba beznađa i ogorčenja, ali i buntovnih raspoloženja. Pojavili su se i oni koji traže posve nove izlaze i rješenja iz naizgled bezizlazne situacije. Tek su poneki čuli da se u dalekoj Rusiji formirala vlast „radnika i seljaka". Svijest o postojanju takve vlasti utjecala je, posebno u slavenskim zemljama Austro-Ugarske, na podizanje samosvijesti najširih slojeva o njihovom značaju u društvu i na njihovu želju da se sruši država u kojoj su oni bili pijuni u igri elita koje su donosile odluke bez veze s realnošću i bez odgovornosti za sudbine onih kojima vladaju. No, to veliko nezadovoljstvo, ni u Hrvatskoj ni u drugim zemljama, najčešće nije bilo povezano s jasnim predstavama o tome čime treba zamijeniti dotadašnje stanje, pa utjecaj Oktobarske revolucije na zbivanja ne treba prenaglašavati.

Kako se približavao kraj rata, u sjevernoj Hrvatskoj, u selima i općenito krajevima koje žandarmerija nije mogla posve kontrolirati, pojavio se „zeleni kadar" – naoružane skupine što ih uglavnom čine dezerteri iz austro-ugarske vojske, ali i siromašni seljaci. Ponajviše napadaju i pljačkaju veleposjednike, trgovce, lihvare, često i iz osvete. Učestale su pljačke i uništavanje dućana i imovine praktično po čitavoj sjevernoj Hrvatskoj, na širokom potezu od Iloka do Slunja. Primjerice, 3. studenoga u Iloku je „množina siromašnijeg okolišnog življa i Cigana nahrupila u grad te se bacila na uništavanje i pljačkanje židovskih dućana i stanova. Haračenje je trajalo sve do pred večer, pa je gotovo

Zeleni kadar pali Novu Gradišku 1918. Ovo je jedan od najvećih nasilničkih ispada naoružanih skupina, uglavnom odbjeglih vojnika, koje su se u anarhičnim prilikama raspada dotadašnje vlasti zadržavale po šumama sjeverne Hrvatske i po tome dobile ime – zeleni kadar.

posve uništena pokretna imovina 27 židovskih porodica. Mjesno oružništvo, unatoč pojačanja, bilo je preslabo, da uspostavi red". Dva dana poslije, kada je vojska intervenirala te ubila 8-9 pljačkaša, pljačkanje je prestalo.[43]

Novonastala Država SHS u svojim je glasilima, čini se uglavnom bezuspješno, apelirala na smirivanje stanja u zemlji i na zaustavljanje pljačkaša: „Ne znaju ti bjegunci, pokvarena srca i duše, da time uništavaju dobro cijelog svog naroda, dobro i sreću domovine svoje! Ne znaju ti jadnici, da je vlast dana od Boga i da se zakonitim domaćim vlastima svi pokoravati moramo!"[44] A meta napada tih „jadnika", kako kaže citirani tekst iz *Vjesnika virovitičke županije*, su „stranci", posebice Židovi, njihove trgovine i druga imovina, ali i Nijemci, Mađari, pa i muslimanski feudalci. Činjenica da su „domaće" vlasti odnedavna zamijenile „strance" pljačkaše očigledno nije odvraćala od njihove rabote. Prije bi se reklo da je efikasnije bilo kada je tvornica drvene građe „S. H. Gutmann" u Belišću (preteča današnjeg kombinata „Belišće") organizirala radničke straže oko pogona. Naime, belišćanski pogon nije napadnut za razliku od voćinskog pogona iste tvornice, koji je temeljito opljačkan i spaljen.[45]

Probleme su stvarale i austrijske, njemačke i mađarske vojne jedinice koje su se povlačile s jugoistoka, a integritet Države SHS posebno je

ugrožavala talijanska vojska koja je okupirala jadransku obalu i prodirala u unutrašnjost. Incidente je već u prvim doticajima sa stanovništvom izazivala i srpska vojska, iako ju je u pomoć pozvalo samo Narodno vijeće SHS. Kako bi se stanje stabiliziralo, Narodno vijeće je organiziralo Narodnu stražu. To je bila respektabilna snaga od čak 10.000 ljudi koji su bili plaćeni, ali je i to bilo nedovoljno.[46] Najveći problem Narodne straže bila je nedisciplina jer su se u nju često uključivali ljudi skloni raznim vrstama ekscesnog ponašanja, te su straže u svojim sredinama prečesto bile faktor nemira, a ne jamac mira i sigurnosti. Stanje u manjim sredinama bilo je vrlo različito, ovisno o lokalnim specifičnostima.[47]

Takvoj atmosferi nesvjesno (ili krajnje nepromišljeno) pridonosile su i same vlasti Države SHS. Naime, kako je staleški, politički i društveni sastav mjesnih odbora bio predmet žučnih polemika i pritužbi, Narodno vijeće SHS-a je stoga, iz Zagreba, dalo naputak mjesnim odborima, da njihovi članovi mogu biti samo Srbi, Hrvati, Slovenci te ostali Slaveni, ali Nijemci i Mađari nikako. Članovi odbora, prema toj preporuci, trebaju biti svakako načelnik, bilježnik, svećenik i učitelj i članovi općinskih vijeća ukoliko su „narodni ljudi".[48]

Zeleni kadar opstaje i nakon završetka rata, pa su vojne vlasti u studenome 1918. godine procjenjivale da je „neposlušnika" u sjeverozapadnoj Hrvatskoj i Slavoniji i dalje najmanje 45.000. U nekim gradovima (Vukovar, Osijek i Zabok) osnovan je zbog toga i prijeki sud. Stanje se godinama nije smirivalo; tako je od 1920. do 1923. banda pod vodstvom Jove Stanisavljevića-Čaruge (1897-1925) haračila Slavonijom. Zbog njenih mnogobrojnih razbojstava bilo je čak proglašeno izvanredno stanje. Čaruga je 1923. uhvaćen i osuđen na smrt. U narodu je ostalo sjećanje na Čarugu kao svojevrsnom Robinu Hoodu.

Prvi svjetski rat bio je velika katastrofa za Europu s kojom se većina europskih država i društava jednostavno nije mogla nositi. Država SHS bila je samo jedna od mnogih koja nije mogla ni očuvati ni kontrolirati unutarnju stabilnost.[49] Nužno je bilo dovesti čuvare, a jedina vojska koja je to objektivno mogla biti, bila je srpska.

Bilješke

[1] Vidi, opširno, Čulinović, *Državnopravni razvitak Jugoslavije*, 136-150.
[2] Stojanović, *Srbija i demokratija 1903-1914*.
[3] Stančić, *Hrvatska nacionalna integracija u 19. i 20. stoljeću*, 27.
[4] Stipetić, *Gospodarski rast Hrvatske*.
[5] Dedijer, *Sarajevo 1914*.
[6] Kovač, *Francuska i hrvatsko pitanje 1914.-1929.*, 55-59; odgovor srpske vlade austrougarskoj, vidi: *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, 1; Mandić, *Fragmenti za historiju ujedinjenja*, 100-102.

[7] Opširno o vojnoj doktrini i taktici u to doba – Čutura – Galić, *Veliki rat: pregled ratnih operacija*, 30-37.
[8] O sočanskoj fronti – Svoljšak, *Fronta na Soči*.
[9] Horvat, *Prvi svjetski rat*, 294.
[10] Bralić, *Zadar u Prvom svjetskom ratu*, 59.
[11] Bralić, *Zadar u Prvom svjetskom ratu*, 59.
[12] Bralić, *Zadar u Prvom svjetskom ratu*, 69.
[13] Herman-Kaurić, *«Za naše junake...» – rad dobrotvornih humanitarnih društava u gradu Zagrebu 1914-1918. godine*, 366.
[14] Matković, *Na vrelima hrvatske povijesti*, 219-225; o ugovoru, Kardum, *Europska diplomacija*, 115-119; Mandić, *Fragmenti za historiju ujedinjenja*, 20-22, 162-165; Matković, *Hrvatska politika u Prvom svjetskom ratu*, 74-77; karta, u: Boban, *Hrvatske granice 1918-1992*, 18; Goldstein, *Hrvatska povijest*, 236.
[15] Petrinović, *Ante Trumbić*, 85. i d.; Kardum, *Europska diplomacija*, 233-242; Mandić, *Fragmenti za historiju ujedinjenja*, 15; Kovač, *Francuska i hrvatsko pitanje 1914.-1929.*, 64-67, 70-72.
[16] Matković, *Hrvatska politika u Prvom svjetskom ratu*, 71.
[17] Mandić, *Fragmenti za historiju ujedinjenja*, 19.
[18] Mandić, *Fragmenti za historiju ujedinjenja*, 23; o tim pitanjima postoji obilna literatura, osobito o Supilu, vidi Šepić, *Supilo diplomat: rad Frana Supila u emigraciji 1914-1917*; Tuđman, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, I, 111-117; Šepić, *Italija, saveznici i jugoslavensko pitanje 1914-1918*.
[19] *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, 10; Mandić, *Fragmenti za historiju ujedinjenja*, 115; Antić, *Velikosrpski nacionalni programi*, 139-140.
[20] Janković, *Srbija i jugoslovensko pitanje*; Petrinović, *Ante Trumbić*, 86. i d.; Stojanović, *Jugoslavenski odbor*, 10-11; Hinković, *Iz velikog doba*, 158; Mandić, *Fragmenti za historiju ujedinjenja*, 29-33.
[21] Šepić, *O misiji Lj. Stojanovića i A. Belića*, 447-497; Matković, *Hrvatska politika u Prvom svjetskom ratu*, 72. i d.; Tuđman, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, I, 103-107; Antić, *Velikosrpski nacionalni programi*, 147-148.
[22] Hinković, *Iz velikog doba*, 158.
[23] Matković, *Na vrelima hrvatske povijesti*, 231-232; Mandić, *Fragmenti za historiju ujedinjenja*, 33-37, 63-66.
[24] *R. W. Seaton-Watson i Jugoslaveni*, 269; Tuđman, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, I, 138-144.
[25] Petrinović, *Ante Trumbić*, 99-118.
[26] Matković, *Na vrelima hrvatske povijesti*, 226; Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, I, 25; Tuđman, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, I, 163-170.
[27] Matijević, *„Izjava" Josipa Stadlera*.
[28] *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, 96-99; Matković, *Na vrelima hrvatske povijesti*, 227-230; Janković, *Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija*; Petrinović, *Ante Trumbić*, 126; Matković, *Hrvatska politika u Prvom svjetskom ratu*, 80-82; Kardum, *Europska diplomacija*, 242-243; Tuđman, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, I, 177-183; Mandić, *Fragmenti za historiju ujedinjenja*, 59-63.
[29] Kovač, *Francuska i hrvatsko pitanje 1914.-1929.*, 83; o Wilsonovim načelima, Tuđman, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, I, 189-191.
[30] *Novo doba 24*, Split, 3. VII. 1918; Šitin, *Sukobljenosti političkih stranaka dvadesetih godina u Dalmaciji*.
[31] Tuđman, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, I, 220 i d.; Pavelić, *Stvaranje Narodnog vijeća*.
[32] Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, I, 59.

[33] Janković – Krizman, *Građa o stvaranju jugoslavenske države, II*, 373-374; Matković, *Na vrelima hrvatske povijesti*, 236-237; Boban, *Hrvatske granice 1918-1992*, 10; Koprivica-Oštrić, *Konstituiranje Države SHS*, 53.

[34] Boban, *Hrvatske granice 1918-1992*, 11-12; Matković, *Hrvatska politika u Prvom svjetskom ratu*, 85; Koprivica-Oštrić, *Konstituiranje Države SHS*, 57-58; Boban, *Kada je i kako nastala Država SHS*; Sirotković, *O nastanku Države SHS*.

[35] Matković, *Na vrelima hrvatske povijesti*, 238-240; Perić, *Hrvatska državotvorna misao*, 357-367.

[36] Zorko, *Sigurnosne prilike i stvaranje vojno-policijskih snaga Države SHS*, na raznim mj.

[37] Mirošević, *Počelo je 1918: južna Dalmacija 1918-1929*, 48.

[38] *Povijest Rijeke*, 286.

[39] Matković, *Povijest Jugoslavije*, 59.

[40] *Novo doba*, Split, 21. XI. 1918; Bošković, *Orjuna*, 77; Mirošević, *Počelo je 1918: južna Dalmacija 1918-1929*, 45-46.

[41] *Hrvatska riječ*, Zagreb, 9. X. 1918; Hutinec, *Odjeci epidemije „španjolske gripe"*.

[42] Žerjavić, *Kretanje stanovništva i demografski gubici Republike Hrvatske u razdoblju 1900. do 1991.*, 79; Stipetić, *Gospodarstvo Hrvatske 1919.-1940.*, 227, procijenio je gubitak na 5.1% stanovništva, dakle, na oko 175.000 (za Drugi svjetski rat Stipetićeva procjena je 9,4%), ali pritom nije računao smanjeni natalitet i povećani mortalitet te žrtve „španjolke".

[43] HDA, Narodno vijeće SHS, kut. 11, 622; kut. 12, 404; kut. 18, 336; Banac, *"I Karlo je oš'o u komite" – nemiri u sjevernoj Hrvatskoj u jesen 1918*; vidi i Goldstein, *Židovi u Zagrebu 1918-1941*, 47-51.

[44] *Vjesnik virovitičke županije*, br. 21, 1. XI. 1918; Volner, *„S. H. Gutmann d. d." u industriji međuratne Jugoslavije i razvoj Belišća*, 38.

[45] Volner, *„S. H. Gutmann d. d." u industriji međuratne Jugoslavije i razvoj Belišća*, 46-47.

[46] Zorko, *Sigurnosne prilike i stvaranje vojno-policijskih snaga Države SHS*, 58-61.

[47] Vidi, npr. Strčić, *Otok Krk 1918*.

[48] HDA, NV SHS, kut. 6.

[49] Primjerice, u Italiji, koja nije izgubila rat, dramatične društvene napetosti dovele su do toga da je do kraja 1918. godine bilo provedeno 870.000 krivičnih postupaka protiv vojnika, 190.000 procesa protiv dezertera i čak 4000 presuda na smrtnu kaznu.

DOBA CENTRALIZMA

5. Stvaranje Kraljevstva SHS: između oduševljenja i novih strahova

U tridesetak dana postojanja Države SHS sve su dileme bile naglašene do krajnosti i u tim su se danima formirale odluke koje će imati dalekosežne posljedice – i za više desetljeća unaprijed. No, jugoslavenska je opcija, odnosno ujedinjenje Države SHS s Kraljevinom Srbijom, bilo jedino rješenje koje se moglo ostvariti u zadanim vojno-političkim i društvenim okolnostima u zemlji i inozemstvu. Od 6. do 9. studenoga u Ženevi su se sastali predstavnici Kraljevine Srbije, Narodnog vijeća SHS, Jugoslavenskog odbora i srbijanske opozicije. Svi nazočni su se izjasnili za ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca u „nedjeljivu državnu cjelinu", ali je Nikola Pašić, neposredno suočen s predstavnicima Narodnog vijeća i pod pritiskom sila Antante, ponajprije Francuske, bio prisiljen na kompromis. Naime, Narodno vijeće je imalo dublje korijene u nacionalnom tlu i podlogu u stranačkoj konstelaciji u zemlji, pa je stoga bilo i mnogo realnija snaga od Jugoslavenskog odbora koji je bio grupa emigrantskih političara raznih struja, godinama izoliranih od političkog razvoja u zemlji.

U Ženevi je potpisano da će se stvoriti državni provizorij u kojem bi postojalo zajedničko ministarstvo kao mješovito tijelo sa zadatkom da organizira zajedničku državu do saziva ustavotvorne skupštine. To bi ministarstvo odlučivalo o unutarnjim i vanjskim poslovima, ratnoj mornarici, pomorskoj trgovini i sanitetu te o pripremanju saziva konstituante. Ustavotvornoj skupštini je trebalo biti ostavljeno da odluči o monarhijskom ili republikanskom obliku vladavine. U tom prijelaznom razdoblju funkcionirale bi i dvije vlade: srbijanska i vlada Narodnog vijeća. Dogovoreno je da se u novu državu pozove i Kraljevina Crna Gora.[1]

Dogovori o ustrojstvu države i drugim važnim pitanjima ostali su nedorečeni. Srbijanska strana nije ni tada, a ni u sljedećim danima, dala nikakva jamstva. Usto, Pašić ženevski dokument nije ni dao na ratifikaciju. Nepriznata u svijetu, prestrašena talijanskim napredovanjem, izložena manipulacijama, spekulacijama i diplomatskim igrama, bez vlastite oružane sile, Država Slovenaca, Hrvata i Srba bila je prisiljena na hitne korake.[2] U načelu se prihvaćala zajednička država sa Srbijom (ne treba smet-

nuti s uma da je srbijanska vojska u međuvremenu ušla na teritorij Države SHS, gdje je, u nekim sredinama, dočekana kao oslobodilac), ali se žestoko raspravljalo treba li to biti na konfederalno-federalnom konceptu, što bi pretpostavljalo duže pregovaranje, s utvrđivanjem prethodnih uvjeta i jamstava oko ujedinjenja (stav vođe Hrvatske pučke seljačke stranke Stjepana Radića, 1871-1928) ili to treba učiniti odmah, što bi, po sve sudeći, značilo da su prevladale unitarističke i centralističke ideje (stav vođe Hrvatsko-srpske koalicije Svetozara Pribićevića, 1875-1936).[3] Zaključak i Naputak Središnjeg odbora Narodnog vijeća o ujedinjenju s Kraljevinom Srbijom, koji su izglasani 24. studenoga, tražili su da se organizacija buduće države prepusti odluci ustavotvorne skupštine (koja bi takve odluke morala izglasati dvotrećinskom većinom) te da vladar do njezine odluke bude regent, srpski prestolonasljednik Aleksandar (1888-1934).[4] Izaslanstvo Narodnog vijeća, sastavljeno od 28 članova, požurilo je u Beograd, usprkos upozorenju Stjepana Radića da „ne idu kao guske u maglu".[5]

Po dolasku u Beograd, izaslanstvo je izabralo odbor od pet članova sa zadatkom da napiše Adresu kojom će se izaslanstvo obratiti regentu Aleksandru. U raspravi oko teksta razišla su se mišljenja dr. Ante Pavelića-zubara (1869-1938)[6] i Svetozara Pribićevića. Pavelić je tražio da se u Adresi jasno naglasi poštivanje državnopravnih povijesnih individualiteta, odnosno da se istakne poštivanje teritorijalnih granica pokrajina, njihovih autonomnih prava i odnosa tih pokrajina prema središnjoj državnoj vladi. Pribićević je smatrao da valja prvo obaviti ujedinjenje Države Slovenaca, Hrvata i Srba s Kraljevinom Srbijom i Crnom Gorom, a da se o svemu ostalom raspravlja nakon ujedinjenja. Pribićević se nije želio obazirati na Naputak Narodnog vijeća, tvrdeći kako taj dokument ne predstavlja zahtjeve nego samo želje, a da se o njemu može raspravljati i poslije, prigodom sastavljanje nove vlade. Konačnu redakciju obavili su Pavelić, Pribićević i Josip Smodlaka (1869-1956). Smodlaka je imao ulogu moderatora između dva suprotstavljena mišljenja, pa je konačni tekst Adrese zapravo kompromis u kojem se nalaze samo neke ideje izražene u Naputku Narodnog vijeća (no, i takav je tekst Pribićević sljedeće godine nazvao „manifestacijom za strani svijet"). Ante Pavelić-zubar se u ime izaslanstva obratio Aleksandru Adresom koja je praktički političku inicijativu, a zatim i svu vlast prepuštala regentu.[7] Aleksandar je potom proglasio Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca, a izaslanstvo je 1. prosinca 1918. godine potpisalo akt (Prvoprosinački akt) o ujedinjenju s Kraljevinom Srbijom.[8] I u ovoj proceduri očitovalo se izigravanje principa ravnopravnosti; naime, Prvoprosinački akt bio je jednostrani akt jer ga nisu potpisali predstavnici dviju ravnopravnih strana, već je njime regent priopćio svoju odluku. U ime Narodnog vijeća svoj je potpis stavio Ante Trumbić.

U međuvremenu je Političko zastupništvo Vojvodine 25. studenoga proglasilo izjavu o priključenju Kraljevini Srbiji, a istovrstan je akt 26. studenoga donijela i crnogorska Narodna skupština.[9]

Nova je država Hrvatskoj neosporno donijela veliku korist time što je stvorena zajednica sa Srbijom kao saveznicom Antante, pa se talijanske pretenzije na njezin teritorij nisu mogle u potpunosti ostvariti. Od područja na kojima su Hrvati u većini, Italiji su pripali „samo" Istra, Zadar te otoci Cres, Lošinj, Ilovik, Susak, Unije, konačno i Lastovo i Palagruža. Da nije stvorena Jugoslavija, realno je pretpostaviti da bi od hipotetičke samostalne Hrvatske Italija otela znatno više, vjerojatno cijelo Hrvatsko primorje i Dalmaciju. Ante Trumbić je 1920. godine objašnjavao kako se on rodio kao Hrvat i da će kao takav i umrijeti, ali da nikada nije bio fanatik, nego političar. Kao Hrvat radio je za jugoslavensku ideju, a ne za posebnu hrvatsku državu. Za takvo opredjeljenje naveo je nekoliko argumenata te zaključio – „da nisam radio za Državu SHS, odnosno Jugoslaviju uvjeren sam da bi pali plijenom tuđih interesa, pohlepa".[10]

O tome što su o tadašnjim političkim događanjima mislili širi slojevi stanovništva teško je reći nešto preciznije. Osim relativno malobrojne političke elite i nešto malo većeg kruga politički zainteresiranih, većina je ljudi o političkim dvojbama razmišljala vrlo usko, bez spoznaje da politička elita u tim tjednima i danima odlučuje o pitanjima sudbinske važnosti. U teškim ratnim okolnostima, kada se uglavnom živjelo na rubu egzistencije, u posvemašnjoj anarhiji, kada je zemljom haračilo tisuće dezertera, vjerojatno i nije moglo biti drugačije.

Miroslav Krleža je isticao da je 1918. godine „srpska Država" u glavama hrvatskih političara, „suočenih s vlastitom političkom ništavnošću", a u usporedbi s „austrijskom perspektivom – pričinjala toplim domaćim krovom".[11] „Narodno jedinstvo" te „troimeni narod Srba, Hrvata i Slovenaca" bili su slogani, svojevrsni „šiboleti" (riječi koje se upotrebljavaju za raspoznavanje – op. I. G.), koji su podrazumijevali stvaranje i postojanje jugoslavenske države, te su bili „iluzionističko pojačanje koeficijenta sigurnosti". Nema sumnje da su hrvatski političari željeli Jugoslaviju, kako bi u njoj sačuvali Hrvatsku, baš kao što su i Srbi željeli proširiti Kraljevinu Srbiju.[12]

Nakon raskola među pravašima 1908/9. godine sljedbenici Mile Starčevića (milinovci) sve su otvorenije optirali za jugoslavensku ideju. Njihovo glasilo *Hrvatska država* u veljači 1918, sedam mjeseci nakon Krfske deklaracije i gotovo isto toliko prije stvaranja Kraljevstva SHS, s mnogo entuzijazma govori o onodobnom trenutku: „Interesantno je istaknuti da su Srbi krfskom deklaracijom posvema napustili nekadašnju šovensku ideju velike Srbije u interesu jedinstva i zajedničke narodne

države... plemenska država, na šovensko-imperijalističkoj bazi, tj. Velika Dušanova Srbija... otstupila je mjesto narodnoj državi SHS na principu ravnopravnosti i samoodređenja".[13]

Godine 1937., tada ugledni Jovan Banjanin tvrdio je kako je 1918. godine jugoslavenstvo spasilo Hrvate i Slovence i to ovako argumentirao: „Da smo tada izišli pred Europu s tezom o tri naroda, tri individualiteta, Srbija bi dobila velike kompenzacije i bila bi Velika Srbija, ali Hrvati i Slovenci bili bi smatrani kao neprijateljski narod u sastavu pobijeđene Austro-Ugarske... Da nije bilo jugoslavenske misli, Hrvati bi 1918. godine doživjeli najveću nesreću i nepopravljivu katastrofu – bili bi podijeljeni između Italije, Austrije, Mađarske i Srbije", pa lakonski zaključuje – „te se istine ne daju ničim pobiti".[14] Još kasnije, sredinom pedesetih godina, iskusivši ustaški zatvor, kao i razočaranje u obje Jugoslavije, kipar Ivan Meštrović objašnjavao je aktivnosti Jugoslavenskog odbora ne samo kao stvar nacionalnih uvjerenja nego i kao stvar objektivnih prilika u kojima je Hrvatskoj prijetilo da bude raskomadana, te kaže: „ Istina ta je politika urodila razočaranjima, patnjama i nevoljama, prolijevanjem krvi i sramotom, ali je istina i to, da su danas svi hrvatski krajevi okupljeni u jednoj državi i da su danas uz Trojednicu i Istra i Rijeka u Republici Hrvatskoj. Nije vjerojatno, da bi se to ostvarilo i postiglo drugačijom politikom."[15]

Dvojica istaknutih Dalmatinaca – Josip Smodlaka i don Frane Bulić (1846-1934), arheolog i povjesničar koji je bio vrlo aktivan u političkom životu, pomirili su se, nakon godina svađe na Pariškoj konferenciji 1919. godine, zaključivši, uzajamno se bodreći, kako ih je „mala, sićušna politika dalmatinska u Dalmaciji godinama razdvajala, a sada velika, narodna nas u Parizu spaja".[16] Pod „narodnom" su, naravno, mislili na jugoslavenski politički život.

Iz Beograda je dolazila ideologizirana slika prošlosti: tobože su strane sile raskomadale jedan u prošlosti navodno jedinstven narod i međusobno ga politički i kulturalno otuđile jedan od drugoga. Ujedinjenje ne bi trebalo samo donijeti oslobođenje braće po krvi od tuđinskih vladavina nego i odstranjenje „naplavljenih" stranih utjecaja i povratak (mitologiziranom) jedinstvenom nacionalnom podrijetlu.[17]

Slično su mislili i neki krugovi u Hrvatskoj; u hrvatskom je društvu postojalo, pogotovo među intelektualcima, snažno prisutno uvjerenje da je jugoslavenska opcija, odnosno ujedinjenje sa Srbijom, rezultat sazrijevanja kulturne i nacionalne svijesti na višoj razini. „Jugoslaveni" su bili uglavnom iz etabliranih građanskih obitelji.

Oskar Tartaglia (1887-1950) u knjizi *Veleizdajnik* govori u ime „mladih", dakle, u ime pripadnika svoje generacije koje naziva „naprednjacima" i „ujediniteljima". Oni su „kadri i sposobni za život u svom moder-

nom i naprednom vremenu", okupljeni pod „zastavom – znakom i zavjetom, neokaljanom zastavom vjernosti narodu i vjere u narod", koja je „potpuno hrvatska, nenatrunjeno i nepomućeno hrvatska, slobodno hrvatska i široko hrvatska, a to za nas znači: u isti mah i srpska i slovenačka: jugoslavenska!"[18]

U Splitu je proglašenje nove države dočekano „veličanstvenom manifestacijom za novu državu". Prema svjedočenju lokalnog unitarističkog *Novog doba* tražile su se „reči kojima može da se iskaže sav sjaj sunca; reč koja može da iskaže sve tuge jednog naroda, što je vekove robovao; ili zar postoje reči, da se iskaže radost onih, koji očima svojima vide ovo o čemu pradedovi, očevi njihovi i sami snevahu". *Novo doba* je prihvatilo ekavicu, baš kao i neki drugi hrvatski književnici i publicisti toga doba, uključujući u prvih nekoliko godina po ujedinjenju i Miroslava Krležu (Krleža je dugo miješao ekavicu i ijekavicu; njegov *Izlet u Rusiju*, objavljen 1926. godine, kompletno je pisan ekavicom. Od atentata na Stjepana Radića ekavicu je definitivno odbacio.).[19]

Opozicija takvom stavu u hrvatskom političkom životu prvih mjeseci i godina po uspostavi Kraljevstva SHS bila je gotovo zanemariva. Prije svih, radilo se o frankovačkim skupinama iz nekadašnje jedinstvene Stranke prava, ali čak ni pravaši nisu načelno dovodili u pitanje ujedinjenje (i oni su se sami izjasnili za „ujedinjenje svih Slovenaca, Hrvata i Srba u jednu nezavisnu slobodnu saveznu državu", u kojoj će „ojačat snaga" hrvatskoga naroda, „ako tu državu izgradimo složnom, iskrenom ljubavi i slobodnom, nepatvorenom voljom cjelokupnog naroda Hrvata, Slovenaca i Srba"), nego su odricali pravo predstavnicima Narodnog vijeća da o tome odlučuju, jer nisu bili njegovi birani predstavnici – tražili su da se o tome izjasni sam narod.[20] Stjepan Radić je na velikoj skupštini HPSS-a 3. prosinca 1918. u Zagrebu iznio republikanski program državne zajednice te izjavio: „hoćemo da budemo sa Srbijom, ali ne pod Srbijom".[21] Bilo je tu i pojedinaca, poput relativno nepoznatog i neutjecajnog sociologa Ive Pilara (1874-1933) koji je u knjižici *Svjetski rat i Hrvati*, objavljenoj 1915. godine, posve nerealno tražio da se hrvatska politika radikalno odmakne od povezivanja s Kraljevinom Srbijom.[22] Pilar nešto kasnije u djelu *Die Südslawische Frage – Južnoslavensko pitanje* (1918) problem hrvatsko-srpskih odnosa svodi na dva elementa – na pitanje vjere i rase.[23] Pilar je potkraj dvadesetih bio koristan budućem poglavniku Anti Paveliću kako bi razumio srpsku politiku i dokazivao da je „nemoguće za bilo koga živjeti u zajedničkoj državi sa Srbijom".[24]

Međutim, već na samim počecima života u novoj državi dolazi i do prvoga incidenta: kada je početkom prosinca vijest o ujedinjenju stigla i u Zagreb, službeni krugovi potiču slavljenje ovog čina, te se 5. prosinca

1918. godine organiziraju manifestacije i misa „Te deum" u stolnoj crkvi na Kaptolu. U međuvremenu, 3. prosinca, nasuprot svečarske atmosfere, povjerenik za javnu sigurnost u gradu Budislav Grga Anđelinović (1886-1946), zabranjuje *Hrvatsku*, list Hrvatske stranke prava (frankovaca) zbog objavljenog proglasa ove stranke glede akta ujedinjenja. Stav frankovaca o ujedinjenju zasigurno nije podržavala većina Zagrepčana. No, nezadovoljstvo je proizlazilo i iz činjenice što su ljudi smatrali da je preduvjet slobode republika, a ne monarhija (pri čemu se omraza monarhije zasnivala prvenstveno na lošem iskustvu s Habsburgovcima, a manje u odnosu na Karađorđeviće, koji su bili nepoznati). Događanja su se odvijala slučajno i stihijski, sve je počelo pokretom među vojnicima 53. i 25. puka koji su se uputili manifestirati na Jelačićev trg vičući: „Živjela republika", „Živjela hrvatska republika!", „Živjela boljševička republika!" i sl. Nejasno je za što su se zalagali i što su htjeli. U njihovim povicima može se osjetiti prizvuk nacionalnog i socijalnog nezadovoljstva te primijetiti utjecaj raznih političkih opcija, od boljševičke revolucije do ideje republikanizma, ali i zamor izazvan ratnim uništavanjem i poslijeratnom bijedom. Pošto su demonstranti stigli na Jelačićev trg, vladine snage (sokolaši i drugi dragovoljci, pristaše Narodnoga vijeća) otpočeli su paljbu iz okolnih kuća. Pri tome je smrtno stradalo 15, a više od 20 osoba je ranjeno. Iste je noći zagrebački garnizon bio razoružan, ubrzo potom bile su ukinute spomenute dvije hrvatske pukovnije, a vojne funkcije preuzeli su odredi vladine vojske u Zagrebu. Uvedene su izvanredne mjere; ograničeno je vrijeme rada javnih lokala, zabranjeno je okupljanje te bilo kakvo javno oglašavanje. Tim su mjerama vlasti, barem za neko vrijeme, uspjele prisilno utišati nastala nezadovoljstva u glavnom gradu Hrvatske. Vojska se sljedećih dana bunila i u Osijeku, pa u Našicama, uglavnom zbog malih plaća i nedostatka hrane.[25]

Tijek i ciljevi tih događaja u onodobnim su izvorima različito opisivani, a njihov je smisao u historiografiji često tumačen u skladu s dominantnim političkim okruženjem – različito u vrijeme ustaškog i kasnije u vrijeme komunističkog režima. Iako u njima, prema svemu sudeći, nije bilo nacionalnog naboja ili je igrao vrlo malu ulogu, kasnijih su godina, osobito u doba NDH, predstavljeni kao početak hrvatskog bunta protiv novostvorene države (tobože je tada, prema Pavelićevoj izjavi u kolovozu 1941, „po prvi puta u bivšoj državi potekla hrvatska krv za slobodu hrvatskog naroda").[26]

Potkraj 1918. godine demonstracije i pobune vojnika i građana česta su pojava, ne samo u Hrvatskoj već i u Njemačkoj, Austriji, Mađarskoj. Socijalističke i boljševičke ideje prodirale su među vojnike na cijelom prostoru Države SHS. Ideja republikanizma također je vrlo privlačna i mnogi su je ljudi shvaćali kao ideju o državi bez rata, vojske, neimaštine,

nametа, teških poreza i sl., a svaka im se monarhija činila neprihvatljivom. Uostalom, političke elite koje su započele stvaranje Države SHS i provodile ujedinjenje s Kraljevinom Srbijom bile su one iste koje su do prije nekoliko mjeseci zagovarale opstanak Austro-Ugarske Monarhije. Slično je bilo i s časničkim i činovničkim kadrom. Izgledalo je kao da se ništa nije promijenilo, pa je „običan" narod bio krajnje nezadovoljan. S druge strane, vlast Narodnog vijeća SHS s Prvoprosinačkim aktom dobila je dodatnu snagu i postala je laka na „okidaču". Kraj Prvoga svjetskog rata bilo je, uostalom, doba beznađa i ogorčenja, doba epidemije španjolske gripe.

Prve prave nesuglasice izbile su na vidjelo i u razumijevanju uloge srbijanske vojske: ona se proslavila u Prvome svjetskom ratu, ali je njezina politička kultura bila krajnje nerazvijena. Vrh vojske, iako izvan dnevne politike, bio je siguran oslonac karađorđevićevske politike. Generali su bili uvjereni da ulaskom svoje vojske na tlo nekadašnje Austro-Ugarske i samostalne Crne Gore obavljaju djelo povijesne važnosti. Neki su uistinu srbijansku vojsku dočekivali kao oslobodioca, dok je nasilništvom i nedisciplinom u drugih navlačila na sebe mržnju. Vojska se tada s navodnim ili stvarnim kršiteljima zakona obračunavala krajnje surovo – neki su bili hapšeni, neki čak i strijeljani. Primjerice, u Kašini pokraj Zagreba, seljaci su protupravno sjekli šumu, vojska je intervenirala i ubila jednog od njih. Početkom 1919. godine vojsci je naređeno da se ne smije služiti batinama kao kaznom (o ubijanjima se uopće ne govori), ali je i dalje bilo samovolje nižih zapovjedništava i pojedinaca. U sljedećim mjesecima vojsku je u funkciji čuvanja reda i mira zamijenila žandarmerija, ali su i žandari redovito batinali i kundačili, nerijetko ranjavali, pa i ubijali neposlušnike. Oni koji su to činili uglavnom su bili suspendirani, vrlo su rijetko strože kažnjavani.[27]

U prvim mjesecima od stvaranja Kraljevstva SHS još su neki postupci vlasti i događaji u zapadnim dijelovima nove države izazivali sumnje i nezadovoljstva: na područjima koja su do 1918. bila u sklopu Austro-Ugarske, austrougarska kruna je i dalje ostala platežno sredstvo. Od kraja 1919. na sve se te novčanice uz proviziju od 20% vrijednosti stavljala posebna markica. Najveće je nezadovoljstvo izbilo kada je 1920/1. počela unifikacija monetarnog sustava, a srbijanski dinar postao jedino platežno sredstvo. Tada je dinar zamjenjivan u odnosu četiri krune za dinar, iako je tadašnja stvarna vrijednost dviju valuta bila podjednaka. Odmah po stvaranju nove države bili su određeni i porezi – u Hrvatskoj i Vojvodini i dalje su izražavani u krunama, ali ih je trebalo plaćati u dinarima, pa su zapravo realno bili četiri puta veći. Slijedom takvih monetarnih odnosa određena je i visina dvaju najčešćih poreza u Hrvatskoj – zemljarine i kućarine, što znači da su oni realno povećani četiri puta

prema razdoblju prije Prvoga svjetskog rata. Odluka o visini poreza donesena je ujesen 1920, a razliku je trebalo platiti retroaktivno, za čitavu godinu unatrag. Erupcija nezadovoljstva bila je posve logična.[28] Nema sumnje da je bilo favoriziranja po nacionalnoj liniji i pri popunjavanju činovničkog aparata, što također izaziva nezadovoljstvo.[29]

Pored svega navedenoga, bilo je evidentno da su mnogi Hrvati i Slovenci, pogotovo oni obrazovaniji, očekivali da njihovi kulturni i nacionalni interesi budu u novoj državi doličnije zastupljeni negoli u Austro-Ugarskoj Monarhiji. Zbog presizanja od strane Italije (a u slučaju Slovenaca i od Austrije) odmah nakon rata unitaristička ideologija i centralistička praksa nisu ih smetali. No, kada su počeli osjećati tendencije potiskivanja nacionalnih interesa i pokušaje asimilacije,[30] opozicija Beogradu počinje rasti.

Organizacija vlasti u hrvatskim zemljama ostala je nakon uspostave Kraljevstva SHS ista kao i za kratkotrajne Države SHS – Zemaljska vlada za Hrvatsku i Slavoniju na čelu s banom te Zemaljska vlada za Dalmaciju. Hrvatsko-slavonski banovi brzo su se mijenjali – u jedva dvije i pol godine (do trenutka kada je zaživio ustroj utemeljen na Vidovdanskom ustavu) na tom su se položaju izmijenila četvorica (Antun Mihalović, Ivan Paleček, Matko Laginja /1852-1930/ i Tomislav Tomljenović /1877-1945/).

Kada je potkraj prosinca 1918. godine osnovana prva vlada Kraljevine SHS, Aleksandar Karađorđević (1888-1934) je proglašen za regenta, kako je to i prije ujedinjenja tražilo izaslanstvo Države SHS. Njegova je pozicija proizlazila iz činjenice da se njegov otac, kralj Petar I (1844-1921), povukao s vlasti 1914. godine, navodno zbog narušena zdravlja, pa prepustio vlast sinu, kao i iz činjenice da do donošenja ustava, njegova pozicija monarha još nije bila definirana. Usprkos ustavnopravnom provizoriju Aleksandar je odmah iskazao sklonost da se ponaša kao diktator, jer je mandat povjerio prvaku Narodne radikalne stranke Stojanu Protiću (1857-1923), a ne, kako je to prethodnim stranačkim dogovorima bilo uglavljeno, Nikoli Pašiću (Josip Smodlaka taj je čin nazvao „državnim udarom"). Unaprijed je dogovoreno i da u vrijeme državnopravnog provizorija postoji Privremeno narodno predstavništvo kao svojevrsni parlament. Iako je to trebalo učiniti neposrednim izborima, 272 poslanika su praktički imenovale vlasti, pa su tako poslanici bili ovisni o vladi. Vlada je imala značajne ovlasti u izvršnoj, ali i u zakonodavnoj proceduri, jer je donosila razne uredbe koje nisu išle na raspravu i potvrdu u Privremeno narodno predstavništvo. Takvo stanje izazivalo je žestoku kritiku prvenstveno komunista, ali i nekih građanskih političara, koji su Privremeno narodno predstavništvo nazivali „nakaznim skupom samozvanaca". Broj poslaničkih mjesta za svaku

pokrajinu određivan je proporcionalno broju stanovnika (Hrvatska i Slavonija s Rijekom i Međimurjem dobile su 60 mandata, Istra 4, Dalmacija 12).[31]

U ovoj je vladi Ante Trumbić postao ministar vanjskih poslova, ali je od njega neusporedivo moćniji bio Svetozar Pribićević, ministar unutrašnjih poslova. Pribićević je dobio priliku provoditi vlastite ideje o stvaranju unitarističke i centralističke države – bio je „zagovornik izrazitog centralizma" te je, nasuprot navodnim „federalističkim i autonomističkim pozama učenjaka i književnika" suprotstavljao navodni „narodni osjećaj" koji kaže da bude „država jedinstvena ili kako se to ljepše kaže jednostavna, a ne da bude kombinovana ili složena".[32] Za Pribićevića su „jedna i nerazdjeljiva Jugoslavija" i „narodno jedinstvo" bili „preduvjet postojanja jugoslavenske države", a koju može „osnovati samo jedan jedinstveni narod".[33] U narednim godinama iskazao je „logiku učitelja matematike i neosjetljivost žandara iz Vojne Krajine". Ukidao je „autonomije općina, dekretima uvodio općinski red, raspuštao politički nepoćudna gradska zastupstva, zabranjivao opozicione publikacije, čak i ako nisu imale izražen politički karakter".[34]

I regent Aleksandar djelovao je u javnosti, pa je manifestom objavljenim početkom 1919. godine, sukladno ciljevima Vlade, nagovijestio ustavno-parlamentarnu vladavinu, opće pravo glasa, slobodne izbore za ustavotvornu skupštinu, rješavanje agrarnog pitanja, utvrđivanje državnih granica u podudarnosti s etničkima, te brigu za vojnike i ratne stradalnike. U sljedećim mjesecima vlada je ukinula preostale kmetske, kolonatske i druge podložničke odnose i, ekspropriravši velike posjede, pokrenula agrarnu reformu. Do konačnog rješenja mnogi su dobivali zemlju u najam. Radilo se o golemom poslu, pa je u tu svrhu početkom 1919. godine bilo osnovano i Ministarstvo za agrarnu reformu. Bilo je to nedvojbeno od opće koristi, ali je i u tom poslu bilo favoriziranja po nacionalnoj liniji. Naime, jedan od ciljeva bio je kolonizirati posjede državljana „neprijateljskih zemalja" kako bi se oslabio utjecaj „stranog" zemljoposjedničkog elementa, onih koji su optirali za državljanstvo drugih sljednica Monarhije, prvenstveno Mađara i Nijemaca. Opća je tendencija bila da se promjena vlasništva i etničke strukture ponajprije obavi u pograničnim područjima, pa je na hrvatskom prostoru najviše kolonista trebalo naseliti u Podunavlje i Podravinu, a na čitavom državnom prostoru u Vojvodini. U tim razdiobama uglavnom su bolje prolazili srbijanski seljaci, osobito tzv. solunaši (oni, koji su se potkraj rata borili na Solunskom frontu). No, agrarna reforma nije dovedena do kraja: nepoželjni politički suparnici napustili su zemlju, a veleposjednici koji su priznali novooformljenu vlast i dokazali da s njome imaju zajedničke interese, uglavnom su ostavljeni na miru.[35]

Naposljetku, neka su se pitanja rješavala vrlo sporo ili tek parcijalno – primjerice, „Zakon o likvidaciji agrarnih odnosa na području ranije pokrajine Dalmacije" donesen je tek 1930, a provodio se od 1931. godine. Njime je ukinut u Dalmaciji tradicionalan status težaka (najamnika na zemlji, jer u Dalmaciji nije bilo kmetstva). Načelno, zemlja je trebala prijeći u ruke onoga tko ju je obrađivao, ali je i dalje bilo mnogo problema. Prema zakonu, da bi dobio zemlju, težak ju je morao obrađivati trideset godina, a postojale su i druge formalne prepreke kako bi se obrađivana zemlja dobila u vlasništvo. Osim toga, Nettunske su konvencije (potpisane 1925. godine s Italijom) jamčile talijanskim državljanima da se agrarna reforma neće provoditi bez njihove suglasnosti.[36]

U Kraljevstvu SHS napravljen je značajan korak naprijed u uvođenju nekih političkih sloboda u odnosu na stanje u Austro-Ugarskoj Monarhiji. Biračko pravo dano je svim punoljetnim muškarcima – bio je to svakako jedan od razloga tako naglog jačanja HRSS-a (valja reći da je u isto vrijeme i u većini europskih država uvedeno opće pravo glasa za muškarce). Umjesto aristokratskog, intelektualističkog posla, politika postaje opća stvar. Pa ipak, u Kraljevstvu je stvoren tip vladavine koji se može nazvati *ancien régime*, drugim riječima, tip vladavine koji prethodi modernoj državi, a u sebi sadrži elemente staroga – i dalje je ustrojena kao imperij u kojemu centar dominira nad periferijom, vlast i vlasništvo nisu odvojeni, monarh kontrolira prisvajanje dobara i podjeljuje privilegije. Naposljetku, i dalje postoji podjela na bogatu manjinu i siromašnu većinu.[37]

Radilo se o vrlo reduciranoj, limitiranoj demokraciji s jakim represivnim aparatom koji je bio obilježen centralizmom, hegemonizmom i velikosrpstvom.[38] Beogradski su se vlastodršci jednostavno nastavili ponašati na isti način kao i prije rata (s razlikom da tada represija nije na prvi pogled bila toliko očita, jer se sve događalo u društvu bez nacionalnih i vjerskih manjina); pored toga, nametali su Hrvatskoj i Hrvatima i drugim regijama i narodima velikosrpski koncept koji velika većina Hrvata nije mogla prihvatiti. Broj Hrvata koji je podržavao režim očigledno se smanjivao kako se bližio Drugi svjetski rat. Iz perspektive Beograda moglo se činiti da se radi o problemima u jedinstvenoj, unitarnoj državi i da to nije nacionalno pitanje. Beogradska vlast nije shvaćala, a kasnije nije željela shvatiti, da su procesi formiranja nacionalnih identiteta i kod Srba i kod Hrvata i kod Slovenaca bili u završnoj fazi ili već završeni. Drugim riječima, nisu shvaćali da ih je prekasno (ako ih je i prije uopće bilo moguće) kanalizirati prema stvaranju jedinstvene nacije, odnosno, da se radi o ireverzibilnom procesu. Kada se njihov koncept suočio s otporom, reagirali su represijom u tradicionalnoj maniri represivnog režima. Pašić i Pribićević tvrdili su 1923. da je Kraljevina

SHS „stečena krvlju" i da se po cijenu krvi mora sačuvati. Tek su malobrojni intelektualci liberalne orijentacije, kojima se ne može odreći zalaganje za jugoslavenstvo, poput Milana Ćurčina (1880-1960), tvrdili da „'jedinstvo i krv' ne idu zajedno. Jedinstvo se nasiljem može samo kompromitirati i upropastiti, a ne održati".[39] I baš kako je rekao Ćurčin, umjesto da se neprestano radi na uspostavi i održanju povjerenja, radilo se upravo tako da i malo povjerenja koje je postojalo nestane. Na taj je način kriza vlasti prerastala u krizu države.[40]

Beogradske su vlasti tek u drugoj polovini tridesetih priznali postojanje „hrvatskog pitanja". Preplašeni vanjskim i unutarnjim pritiscima, shvatili su da ga valja rješavati u dogovoru sa Zagrebom, ali je tada već bilo prekasno. Iz perspektive nacionalno svjesnoga Hrvata manjak demokratičnosti logično se mogao tumačiti i svoditi na želju režima da potire hrvatski nacionalni problem. Stoga je bilo izvjesno, kako se približavao Drugi svjetski rat, da se takva Jugoslavija neće moći održati. Vanjska agresija dovela je do raspada države 1941, ali se ona više nije mogla obnoviti na isti ili sličan način kao u međuratnom razdoblju. Nakon 1943/1945. rekonstituirala se u bitno drugačijem obliku.

6. Međunarodni položaj nove države

Zamiranjem ratnih djelovanja ujesen 1918. godine i stvaranjem Države, pa Kraljevstva SHS, postavilo se pitanje granica nove države.

Osobito je dramatično bilo pitanje Međimurja koje je od 1860. godine pripadalo Mađarskoj, iako je hrvatsko stanovništvo bilo u golemoj većini (Mađara gotovo da nije ni bilo). Konvencijom između Antante i Mađarske, sklopljenom u Beogradu 13. studenoga 1918. godine Drava je određena kao demarkacijska linija, pa bi po tome Međimurje ostalo u Mađarskoj. U međuvremenu, kako su u Međimurju izbili nemiri, zapravo pobune čije uzroke valja tražiti i u socijalnom i u nacionalnom nezadovoljstvu, mađarske su vlasti proglasile prijeki sud. U tjednima koji slijede strijeljano je ili obješeno 105 Međimuraca. Dok je trajao teror, iz Varaždina je u studenom krenula akcija oslobađanja Međimurja ali je završila neuspješno. Potom se tijekom prosinca opet u Varaždinu na mnogo profesionalniji način organizirala vojska od jedinica iz raznih krajeva Hrvatske i različitog socijalnog statusa (akademičari, pitomci kadetske škole, razne jedinice koje su na okupu ostale iz austrougarskog razdoblja) koja je pod vodstvom pukovnika Slavka Kvaternika (1878-1947) na sâm Badnjak ušla u Međimurje. Značajno slabije mađarske snage nisu se ni pokušale suprotstaviti. Na taj su način mađarska vlada i Antanta bile stavljene na budućoj mirovnoj konferenciji u Versaillesu pred gotov čin.[41]

Još je osjetljivije bilo razgraničenje s Italijom, ponajprije zbog Istre i Rijeke. Kao zalog pritiska na Jugoslaviju, Italija je i dalje držala dijelove Dalmacije koje je zaposjela potkraj 1918. godine, iako je bilo jasno da ih budućim mirovnim sporazumom neće dobiti.

Situacija se u Dalmaciji vrlo sporo stabilizirala – talijanska je vojska potkraj prosinca 1918. godine ušla u Drniš i Knin te nastavila prema Sinju i Muću čime je došla u neposredno splitsko zaleđe. Kako su Talijani zauzeli i Siverić i Velušić, rudnike iz kojih je Split dobavljao ugljen za proizvodnju plina za rasvjetu, opskrba grada električnom energijom umnogome je ovisila o sporazumima i nesporazumima s Talijanima. Na riječkom području Talijani su držali Sušak, kao i okolno područje – „sve do Kostrene, Škrljeva i Kastva".[42]

Kraljevstvo SHS se vrlo sporo afirmiralo na međunarodnom planu. Njegova delegacija je sudjelovala u radu Versailleske mirovne konferencije s ograničenim pravima, kao delegacija Kraljevine Srbije. Delegaciju je predvodio Nikola Pašić, a od preostale šestorice članova dvojica su bili Srbi, dvojica Slovenci te dvojica Hrvati (Trumbić i Smodlaka). Radilo se u posebno teškim okolnostima, ponajprije zbog talijanske žestine i nepopustljivosti,[43] Antantinih obećanja Italiji i pritiska velikih sila da se iznađe kakav-takav kompromis o razgraničenju sa susjedima. Povremeno je dolazilo i do razmimoilaženja između Trumbića i Smodlake na jednoj i Pašića na drugoj strani; uzajamno su zamjerali nedovoljnu istrajnost u odbacivanju talijanskih zahtjeva, odnosno nezainteresiranost za razgraničenje Kraljevstva s Bugarskom i Rumunjskom, što je također bio velik problem. Prvi su Kraljevstvo SHS priznali Norveška, Grčka, SAD i Švicarska, a tek potom, početkom lipnja, Francuska i Velika Britanija, jer su bile u obvezama prema Italiji, koja je tražila da se Kraljevstvo SHS ne prizna. Kraljevstvo SHS dobilo je kolektivno priznanje tek 28. lipnja 1919. godine, kada je potpisan Versailleski ugovor s Njemačkom.[44]

Međutim, na Versailleskoj konferenciji nije zaključen sporazum o razgraničenju između Kraljevstva SHS i Italije. Kako bi prisilila jugoslavensku stranu na popuštanje, Italija nije u lipnju 1919. godine priznala Kraljevstvo SHS. Štoviše, tražila je od drugih da ne priznaju novu državu (u čemu nije uspjela). Veliko je nezadovoljstvo Talijana izazvala namjera predsjednika SAD-a Woodrowa Wilsona (1856-1924) da prisili Italiju na odricanje od njezinih aspiracija.[45] Na valu tog nezadovoljstva, ujesen 1919. godine, talijanski pjesnik fašističke orijentacije Gabriele D'Annunzio (1863-1938) ušao je sa svojim paravojnim legionarima u Rijeku. Imao je podršku dijela riječkoga građanstva, ali je ubrzo počeo provoditi teror – paljeni su, primjerice, brodovi hrvatskih vlasnika u riječkoj luci. D'Annunzijevi su se pristaše zalijetali na Sušak i tamo razbijali izloge i premazivali natpise na hrvatskom jeziku, a 1920. iskrcavaju se i na Krku, gdje ih isprva ima tridesetak, da bi ih do kraja godine bilo tisuću. D'Annunzio je čak proveo i izbore za riječkog poslanika u rimskom Parlamentu, nastojeći politikom svršenog čina priključiti Rijeku Italiji. No, tome se suprotstavila vlada u Rimu bojeći se za svoj međunarodni ugled.[46]

Zbog Rijeke odnosi Kraljevstva SHS i Italije zategnuli su se do krajnjih granica, pa su uz sudjelovanje predstavnika SAD-a, V. Britanije i Francuske, započeli pregovori. S jugoslavenske strane glavni je pregovarač bio ministar vanjskih poslova Ante Trumbić. Pregovori su bili popraćeni nemirima diljem istočnojadranske obale (napadi na kulturna predstavništva Slovenaca i Hrvata u Trstu, Puli i Pazinu te

međunacionalni sukobi u Splitu). Konačan krug pregovora održan je u talijanskom gradiću Rapallu blizu Genove te je u studenom 1920. potpisan i ugovor o razgraničenju (otuda i ime, Rapallski ugovor). Zbog pritiska velikih sila, kao i talijanske odlučnosti da silom uspostavi granice predviđene Londonskim ugovorom iz 1915. godine, ugovorne su

POŠTARINA PLAĆENA

JUTARNJI LIST

God. IX. br., 3161. Zagreb, ponedjeljak 15. studenoga 1920. Cijena 2 krune.

Uoči izbora

Opći prosvjedi protiv sporazuma s Italijom

U očekivanju burnih sjednica ministarskog savjeta

POVRATAK DR. VESNIĆA

Pregovori o trgovačkim odnosima između Jugoslavije i Italije

NEZADOVOLJSTVO U BEOGRADU.

Uzajamna amnestija političkih osudjenika

Utanačenje između Engleske i Rusije

ZAKON O UNIVERZITETIMA.

D'ANNUNZIO PROTI SPORAZUMU SA JUGOSLAVIJOM.

D'ANNUNZIO OKUPIRA DALJE!

Jutarnji list, Zagreb, 15. studenoga 1920.

odredbe ispale za Kraljevstvo SHS krajnje nepovoljne. Njime su Italiji pripojeni Istra (osim dijela općine Kastav), Zadar, otoci Cres i Lošinj, Lastovo i Palagruža, te je na svega 100 km^2 stvorena Slobodna Država Rijeka (ugovorne su strane priznale „potpunu slobodu i nezavisnost Države Rijeke /Fiume/ i obvezuju se, da će ih vječno poštivati").[47] Sporazum je predviđao i zajedničko nastupanje protiv svih pokušaja restauracije dinastije Habsburgovaca. Istovremeno je dogovoreno i povlačenje („evakuacija") talijanske vojske s područja koja je okupirala, ali će se (uz povremene incidente, kao što je podmetanje bombi u kasarni u Krku 1922. godine)[48] to povlačenje produžiti u Dalmaciji sve do 1923. a na Sušaku sve do veljače 1924. godine.

Rapallskim je ugovorom omogućeno talijanskoj nacionalnoj manjini u Kraljevstvu SHS pravo optiranja za talijansko državljanstvo, uporaba talijanskog jezika i sloboda vjere, dočim hrvatskoj (i slovenskoj) nacionalnoj manjini u Italiji nisu dana nikakva zakonska jamstva koja bi omogućila njihovu nacionalnu opstojnost. Unatoč tome, pripadnici talijanske manjine iseljavaju se iz krajeva koji nisu po Rapallskom ugovoru

Izbjeglice iz krajeva pod talijanskom okupacijom prilikom premještanja posmrtnih ostataka Petra Zrinskog i Frana Krste Frankapana u Zagreb u travnju 1919. godine.

pripali Italiji, a i mnogi će Hrvati (i Slovenci) seliti u međuratnom razdoblju u Kraljevstvo/Kraljevinu SHS. Zbog općeg nezadovoljstva u Kraljevstvu SHS (ponajprije u Hrvatskoj i Sloveniji) Rapallski ugovor nikada nije razmatran u Narodnoj skupštini, već je 1921. ozakonjen bez parlamentarne rasprave i kasnije potvrđen kraljevom odlukom. Ante Trumbić je tom ugovoru nalazio i dobre strane, jer je sačuvana Dalmacija i mnogo otoka, koji su bili obećani Italiji Londonskim ugovorom iz 1915. godine. Istarski su političari, sa svoje strane, optuživali Trumbića da je prodao Istru i Rijeku u zamjenu za Dalmaciju (u toj se atmosferi jedan od vođa hrvatskog narodnog preporoda u Istri Vjekoslav Spinčić /1848-1933/ povukao iz političkog života).

Nakon zaključenja sporazuma u Rapallu, Trumbić je podnio ostavku na mjesto ministra vanjskih poslova, smatrajući da je njegova misija završena. Regent Aleksandar prihvatio je ostavku i odlikovao bivšeg ministra visokim ordenom, ali ga je Trumbić odbio primiti.[49]

Iako se nakon žestokih borbi s talijanskom vojskom potkraj 1920. godine D'Annunzio sa svojim pristašama morao povući, kompromisno rješenje za Rijeku – Slobodna Država Rijeka zapravo nikada nije realizirana. Vlast u gradu preuzela je Autonomaška stranka Ricarda Zanelle,

ali ona nije zadovoljila aspiracije aneksionista i sve snažnijih fašista. U ožujku 1922. izvršen je fašistički puč, pa je Zanella morao pobjeći na jugoslavenski teritorij, prvo na Sušak (na Podvežicu), potom u Kraljevicu. Podrška koju je vlada u Beogradu davala Zanelli vremenom je bila sve slabija, a talijanska je vlada ujesen 1923. imenovala riječkog vojnog guvernera. Rimskim sporazumom iz 1924. godine samo je verificirano stanje na terenu: dvije države sporazumjele su se da Rijeka pripadne Italiji. Potvrđen je talijanski suverenitet nad Rijekom i njezinom lukom, ali je Kraljevini SHS priznat suverenitet nad lučkim uređajima u Rječini (luke Baroš i Delta) te vodama Rječine. Sporazum je uključivao i Ugovor o prijateljstvu i srdačnoj suradnji, kao i neke dopunske konvencije.[50]

Ta su rješenja, kolikogod bila nezadovoljavajuća i uglavnom ostala mrtvo slovo na papiru, ipak značila privremeno smirenje u odnosima s Italijom. Nettunske konvencije, potpisane 1925. godine, rješavajući praktična, posebno granična pitanja u međudržavnim odnosima, bile su još jedan korak u tom smjeru. Ipak, ni poslije toga politika fašističke Italije nije prestala na razne načine demonstrirati teritorijalne pretenzije na jugoslavenski teritorij (a zapravo na hrvatske krajeve), pa je tako u čitavom međuratnom razdoblju ostala glavnom vanjskom prijetnjom jugoslavenskoj državi.[51] S druge, hrvatske (pa i slovenske i jugoslavenske) strane postojalo je nezadovoljstvo: splitsko općinsko vijeće je duboko žalilo što je Italija „slavila aneksiju Istre, Gorice, Gradiške, Zadra i Lastova te ostalih naših krajeva" koji su joj pripali po Rapallskom ugovoru. Vijeće je izražavalo „bol, tugu i saučestvovanje otrgnutoj braći; svoju čvrstu odluku, da neće svoju braću nikada zaboraviti i da će mu njihov teški udes neprestano lebdjeti pred očima i ležati na srcu; svoju nepokolebljivu vjeru u konačnu pobjedu pravde i u nerazdvojivu jugoslavensku cjelinu, koju se ne može trajno rastrgati".

Godine 1920. Jugoslavija je u Trianonu sklopila mirovni ugovor s Mađarskom. Njime je postignut teritorijalni kompromis – delegacija Kraljevstva SHS bezuspješno je pokušavala dobiti tzv. bajski trokut (područje oko južnomađarskog grada Baje, čime bi se u perspektivi proširila današnja Vojvodina) te dio Baranje s Mohačem (čime bi se u perspektivi proširio teritorij današnje Republike Hrvatske na njezinu sjeveroistoku). Razgraničenje je dogovoreno na temelju demarkacijske linije, zapravo po crti do koje su ujesen 1918. godine stigle srbijanska vojska u Baranji i Bačkoj te hrvatski odredi u Međimurju i Prekmurju. Na taj je način u pograničnom području u Mađarskoj ostalo više desetaka tisuća pripadnika hrvatske manjine (ponajviše uz Dravu i oko grada Pecsa/Pečuha te u mađarskom dijelu Gradišća/Burgenlanda, u najzapadnijim dijelovima Mađarske), a u Jugoslaviji oko 400.000 Mađara (većina u Vojvodini, nešto u Slavoniji i Baranji).

U krajnje nestabilnoj situaciji u Europi, u vrijeme kada je stvoreno osam novih država (Poljska, Finska, Litva, Letonija, Estonija, Austrija, Čehoslovačka i Kraljevstvo SHS), a poziv na rušenje tadašnjih „buržoaskih" društva poslan iz sovjetske Rusije bio potencijalno sredstvo njihove destabilizacije, Kraljevstvo SHS se u vanjskoj politici oslanjalo na Veliku Britaniju i Francusku, pogotovo na ovu drugu. Francuska je 1921. uspjela povezati srednjoeuropske države – Čehoslovačku, Rumunjsku i Kraljevstvo SHS u obrambeni savez (nazvan Mala Antanta) koji je trebao štititi poredak stvoren konferencijom u Versaillesu. Taj je savez trebao suzbijati težnje Austrije i Njemačke za širenjem utjecaja prema srednjoj i jugoistočnoj Europi. Predstavljao je i „sanitarni kordon", prepreku jačanja novostvorenog SSSR-a, i obranu protiv Mađarske, u kojoj su u vladajućim krugovima bile stalno prisutne teze da je Trianonski ugovor bio „nepravda" i da valja vratiti državni „integritet". Svih tih godina percepcija Hrvata kao germanofilskog i stoga potencijalno „nelojalnog" elementa bila je vrlo prisutna u francuskoj diplomaciji.[52]

Francuska je s Jugoslavijom 1927. sklopila ugovor „o vječnom prijateljstvu", čime ju je htjela još jače privući u svoju interesnu sferu. Svega nekoliko godina kasnije, od sredine tridesetih, zbog promijenjenih međunarodnih okolnosti taj je ugovor *de facto* sve manje vrijedio.[53]

7. Izbori 1920. godine: nova politička slika

Stranke koje su u Hrvatskoj obilježavale politički život prije Prvoga svjetskog rata u novom, jugoslavenskom ambijentu, gotovo su u potpunosti nestale. Doduše, neke su sačuvale staro ime, ali pitanja s kojima su se suočavale tražila su bitno nove odgovore, pa su se mijenjale i njihove ideologije i praktična politika.

U rujnu 1920. godine Privremeno narodno predstavništvo usvojilo je Zakon o izborima za Ustavotvornu skupštinu. Izborno je pravo prošireno ukidanjem izbornog cenzusa, ali je uskraćeno ženama, oficirima, podoficirima i vojnicima. Nisu mogle glasati ni osobe koje nisu uspjele regulirati državljanstvo, uglavnom one koje su imale zavičajnost u drugim dijelovima nekadašnje Austro-Ugarske Monarhije (Mađari, Nijemci, Rumunji te Židovi), kao i one koje su optirale za talijansko državljanstvo. I zakonske odredbe o omjeru registriranih birača i broja predviđenih poslanika u svakoj pokrajini bio je nepravedan. Primjerice, u Banatu, Bačkoj i Baranji, po izbornim jedinicama (dakle, za izbor jednog poslanika) bio je u prosjeku 3301 birač, u izbornim jedinicama u Dalmaciji u prosjeku ih je bilo 8092, dakle 145,1% više. Osim toga, tri najveća grada – Beograd, Zagreb i Ljubljana – bili su posebni izborni okruzi, pa su na taj način bili favorizirani u odnosu na druge dijelove zemlje. Prema svemu sudeći, oni koji su određivali izborne okruge smatrali su da će gradsko stanovništvo glasati predvidljivije, dakle, više za „državotvorne" stranke, dočim bi glasačko tijelo na selu moglo izmaknuti kontroli. Uostalom, tako je i bilo – za demokrate i radikale glasali su dobrim dijelom i državni službenici, bojeći se neugodnosti na poslu. No, i u određivanju gradskih izbornih okruga bilo je nepravdi: za jednog izaslanika u Zagrebu trebala su glasati 4594 birača, a u Beogradu tek 2737.[54] O stanju u zemlji svjedoče i dvije odredbe u izbornom zakonodavstvu: zbog velikog broja nepismenih bilo je predviđeno glasanje kuglicom (i tako je bilo na svim izborima tijekom dvadesetih godina),[55] a zakon je određivao i da se na svakoj kandidatskoj listi mora nalaziti jedna fakultetski obrazovana osoba.

Na izborima u studenom 1920. godine sudjelovale su 22 stranke. Demokratska stranka dobila je najviše glasova (19,9%) i 92 mandata,

Narodna radikalna stranka (17,7%) i 91 mandat, Komunistička partija Jugoslavije 12,4% i 59 mandata, Hrvatska republikanska seljačka stranka (HRSS) 14,3% i 50 mandata.[56]

U hrvatskom biračkom tijelu utjecaj vrijedan spomena imale su i Hrvatska težačka stranka (pretežno stranka bosanskohercegovačkih Hrvata pod vodstvom Juraja Šuteja /1889-1976/ i Bariše Smoljana /1888-1977/, integrirala se sa HSS-om 1921) sa 2,4% glasova i 7 mandata, umjerenjačka, građanski orijentirana Hrvatska zajednica sa 1,6% glasova i 4 mandata te Hrvatska stranka prava s 0,7% i dva mandata. Hrvatska pučka stranka je zajedno sa Slovenskom ljudskom strankom dobila 27 mandata.

Jedno od najvažnijih, a za mnoge glasače i središnje pitanje bilo je može li se demokratskim putem razriješiti dilema o temeljnoj koncepciji nove države: republika ili monarhija, odnosno centralističko-unitarističko uređenje ili stanoviti oblik federativnosti s uvažavanjem nacionalnih posebnosti. Pokazalo se da je na tom pitanju, kao i na umjerenjačkom promicanju drugih nacionalnih problema, na izborima 1920. godine HRSS sa Stjepanom Radićem na čelu uvjerljivo postao najjača stranka u Hrvatskoj, odnosno ostvario je „trijumfalnu izbornu pobjedu". Po broju osvojenih glasova bio je treća stranka po snazi u zemlji, a po broju osvojenih mandata četvrta.[57]

HRSS je na izborima 1920. godine istaknuo kandidacijske liste samo na području Hrvatske i Slavonije (dakle, i Hrvatskog primorja, ali bez Dalmacije) i na tom je području osvojio preko polovice ukupnog broja glasova (52,5%). Osobito je velika podrška birača bila u sjeverozapadnoj Hrvatskoj (uglavnom preko 75%) te na senjskom području i u zapadnoj Lici. Primjerice, u kotaru Prelog dobili su čak 86,9% glasova.

Izbori u kotaru Prelog 1920.

STRANKA	glasova	%
Hrvatska pučka seljačka stranka	6865	86,9
Hrvatska pučka stranka	390	4,9
Hrvatska zajednica	233	2,9
Demokratska stranka	150	1,9
KPJ	58	0,7
Frankovci	207	2,6
Ukupno	7903	100

Izvor: HDA, grupa VI.

Na taj način je HRSS dobio 50 od ukupno 93 mjesta koja su u Ustavotvornoj skupštini imali zastupnici iz Hrvatske. Taj je uspjeh utoliko značajniji kada se zna da nijedna druga stranka u bilo kom drugom kraju tadašnje države nije uspjela dobiti natpolovičnu većinu. Nasuprot

tom uspjehu, na istom je području (u kotaru Prelog) umjerenjačka (autonomistička) Hrvatska zajednica dobila 5,2% glasova, a Hrvatska stranka prava (frankovci) pukih 2,5%.[58]

Na parlamentarnim izborima 1923. godine HRSS će biti još uspješniji, ali će tijekom dvadesetih (za razliku od druge polovine tridesetih) ostati prvenstveno predstavnik seljačkog sloja, jer će u to doba za stranku glasati uglavnom seljaci. Tako je ta stranka na izborima za skupštinu Zagrebačke oblasti 1927. dobila 70 od 80 mandata (dakle, 87,5%).[59] Uspjesima na izborima i snaženjem stranačke strukture, HRSS (pogotovo u tridesetim godinama) postaje svehrvatska stranka u kojoj neposredni seljački interesi bivaju potisnuti u drugi plan. Međutim, u Zagrebu HSS je prolazio mnogo lošije: na tim izborima, u gradu se biralo 11 zastupnika, od kojih su samo četvorica bili HSS-ovci. Hrvatska federalistička seljačka stranka je dala tri, Nezavisna radnička partija (odnosno komunisti) dva, a Samostalna demokratska stranku (SDS) i HSP po jednog zastupnika.[60] Na lokalnim zagrebačkim izborima te godine koalicija HFSS-a i HSP-a (Hrvatski blok), inače u žestokoj opoziciji prema HSS-u dobila je 50% glasova, Republikanski savez radnika i seljaka (RSRS, zapravo komunisti) 12,6%, HSS 11,9%, potom slijedi Samostalna demokratska stranka (SDS) sa 7,9%, Židovska lista sa 4,1% i druge.[61]

Kako je HRSS početkom dvadesetih pridobivao nove glasače i stjecao sve veću popularnost, tako je i Stjepan Radić od autora jedne zaokružene ideologije i vođe male agrarne stranke prije rata, za vrijeme rata prerastao u političara koji je na inventivan način povezivao teorijske spoznaje s praktičnim djelovanjem i iskustvima, da bi nakon njega postao karizmatični vođa za kojim je krenula većina hrvatskog naroda. Bio je vrlo vješt političar, katkad demagog, ali i vrlo obrazovan politolog. U programatskim je spisima isticao vrijednost seoskog načina života koji je uzdignut na razinu kulturno-povijesnog nasljeđa, s jedinstvenim etičkim vrijednostima (tradicionalna moralnost, veza s prirodom, mirotvorstvo).[62] Ovakvi oblici i vrijednosti seljačkog života trebali su postati temelj izgradnje seljačke države i seljačkog društva. Radić je smatrao da je inteligencija otuđena od naroda.

No, Radić je u spomenute dokumente unio i niz liberalnih stavova koji su buduću Hrvatsku vidjeli kao demokratsku zajednicu „doma i naroda", utemeljenu na socijalnoj pravdi, širokom narodnom prosvjećivanju i vladavini prava. Predviđao je i strogu kontrolu izvršne i zakonodavne vlasti putem referenduma i plebiscita. Radić je svojom aktivnošću uspio umnogome blokirati djelatnost srpskih stranaka (radikala, demokrata i Saveza zemljoradnika/Zemljoradničke stranke) u hrvatskom biračkom tijelu, jasnim riječima razotkrivajući pozadinu vladavine Beo-

grada. Jedan od Radićevih velikih protivnika bila je i Crkva, posebice Katolička crkva. Radić je želio seljake kao svoje biračko tijelo, a u crkvenoj je hijerarhiji vidio ozbiljnog suparnika. Stoga je i suzbijao pretenzije Hrvatske pučke stranke (HPS – „pučkaša", „klerikalaca") da se nametne u hrvatskoj politici kao relevantan faktor. Istovremeno su, slijedom niza okolnosti, Radićeva djelatnost i dominantna pozicija njegova HSS-a blokirali istinsko višestranačje u Hrvatskoj.[63]

Kako je bio protivnik komunizma, Radić je nastojao buntovno raspoloženje najširih slojeva, posebno seljaštva, usmjeriti tako da rješenje svojih problema traži u demokratskim reformama koje će u Hrvatskoj položaj običnih ljudi učiniti sličan onom u SAD-u, o kome su ljudi u Hrvatskoj dosta znali, jer su tamo imali veliki broj iseljenih rođaka i poznanika – otuda i njegov strastveni republikanizam. Istovremeno je želio da se zalaganje za prava hrvatskog naroda na samoodređenje 1918. i kasnijih godina zasnuje prije svega na Wilsonovim mirovnim inicijativama i načelima.[64]

Radićeve metode obračuna s političkim protivnicima bila su katkada grube i posve neprimjerene. U Božićnoj poruci 1921. poručivao je: „Ako bi seljak dobivao batine i dalje u slobodnoj Hrvatskoj, ako bi grofovi i popovi i Židovi u njoj gospodarili, to nije Hrvatska, koju mi hoćemo".[65] Kada je 1925. godine postao ministar prosvjete, posvađao se sa širokobriješkim franjevcima oko već dogovorenog financiranja izgradnje lokalne gimnazijske zgrade, pa ih je ovako javno napao: „Ja sam nekada držao mnogo do kulturnog i nacionalnog rada bosansko-hercegovačkih franjevaca, ali sam se najzad razočarao i uvidio, da su to ljudi neiskreni i lašci. Čitav njihov i nacionalni i kulturni rad nije ništa drugo nego zavaravanje i zaglupljivanje toga naroda s tendencijom da ga onda mogu lakše guliti i pljačkati. Ukoliko je taj narod još neprosvijećen, nepovjerljiv i zaostao, to je jedino njihova zasluga, jer su ga oni tako učili. Crkvu, propovjedaonicu i ispovjedaonicu iskoriščavali su i iskorišćuju samo u svoje niske i sebične svrhe. To su vrsta zelenaša, koji deru narod, imaju svoje banke i zajme sirotinji novac uz zelenaške kamate... Moja je glavna briga da rastavim narod od njih... uostalom ja sam protiv franjevaca, a ne protiv popova."[66] Zanesen velikom podrškom koju je dobio na izborima 1923. godine, Radić je pred desecima tisuća Zagrepčana vrijeđao i beogradsku vladu (u koju će, a da se nije značajnije promijenila, ući niti dvije godine kasnije): „U Beogradu je jedna cincarska banda, kapitalistička i razbojnička... a ne civilizirana vlada."[67] Petnaestak dana prije negoli je stradao u atentatu opet je oštro napao vladu („glupani i pokvarenjaci").[68]

Radić je bio čovjek silne energije, i u predizbornim kampanjama, ali i neovisno o njima, mnogo je putovao i obišao mnoga sela i manje gradove u Hrvatskoj (i BiH). Stvorio je jaku stranačku organizaciju u kojoj

je bilo mnogo „apostola" (kako ih je sam nazivao") koji su širili „republikansko evanđelje", svjesno koristeći seljacima bliske pojmove. Kandidate svoje stranke na izborima je obvezao da u kotaru u kojem se kandidiraju „obiđu baš svako selo".[69] Radić je bio „talentirani populist... slikovitim, dosjetljivim i po potrebi agresivnim i grubim jezikom, bio je u stanju kao čarobnjak oduševiti svoje pristaše, a istodobno kod protivnika izazvati ogorčenje i agresivno odbijanje".[70] Nema sumnje da je već za života bio karizmatska osoba: tijekom dvadesetih počinju se spominjati, a ponegdje i proslavljati njegov imendan (i rođendan).[71] Karizmatizaciju svoje ličnosti poticao je Radić i izjavama poput: „Živo želim samo to da me što više Hrvata onako zavoli, kako ja sav hrvatski narod ljubim."

Za protivnike, osobito one iz unitarističkih, srpskih i komunističkih krugova, bio je samohvalisavi demagog i zavodnik hrvatskoga naroda. Za njih je Radić bio, doduše, Slaven, koji je, međutim, ostao Austroslaven, a k tomu i prijetvorni pacifist i nesiguran politički partner i, konačno, vječni hrvatski separatist.[72] Splitski su orjunaši Radića nazivali „veleizdajnikom", „šarlatanom", „Habsburgovim slavopojcom", „negativnim, ambicioznim i bezobraznim demagogom". Činjenica da je tek do izbora 1923. uspio ojačati utjecaj HSS-a u Dalmaciji, proizlazi i iz toga što je Radić u svom obraćanju Središnjem odboru Narodnog vijeća, u grozničavoj atmosferi pred ujedinjenje u prosincu 1918. pridodao (uz antologijsku izreku „ne idite kao guske u maglu") i ovo: „Vi dakle, naš narod plašite 'talijanskom opasnošću' kao malu djecu i mislite da ćete tako narod pridobiti za svoju politiku,"[73] što je moralo u ušima svakog nacionalno svjesnog Hrvata iz Dalmacije zazvučati maćehinski bešćutno.

Istaknuti javni radnik i teolog Fran Barac (1872-1940), rektor zagrebačkog sveučilišta 1915-1916. godine, blizak Hrvatskoj zajednici, u internoj bilješci 1918. objašnjava kako „Radić izrabljuje nezadovoljstvo seljaka, dajući im velika obećanja – svoju demagogiju motivirao je usput frazama o kršćanstvu, slavenstvu, kulturi itd. Ovakvim metodama nastojao je zaluđivati puk".[74] Splitsko *Novo doba*, list unitarističke orijentacije, smatralo je Radića „separatistom, demagogom i smušenjakom". Kipar Ivan Meštrović zamjerao je Radiću „poznatu prevrtljivost" i političku retoriku koja je bila „često demagoška" i isuviše primitivna, primjerenija nekom „seljaku krčmaru" negoli „političkom narodnom prvaku" (ali je Meštrović uvijek priznavao Radiću, a poslije i Mačeku, da izražava volju goleme većine hrvatskog naroda i da ga se zato ne može i ne smije mimoići kao političkog partnera).[75]

Političar i novinar Ivan Peršić (1848-1949), koji je s Radićem bio u svađi od 1894. godine, u drugoj polovici dvadesetih član HFSS-a i Hrvatskog bloka, izdao je pred izbore 1927. brošuru *Najvjernija fotografija "predsjednika" Stjepana Radića trgovca s pravicama hrvatskoga na-*

roda i grada Zagreba, u kojoj donosi Radićevu sliku sa šajkačom na glavi što je očito trebalo asocirati na Radićevu podložnost Beogradu, a potom i dviju Radićevih kuća u Hercegovačkoj. Jedna je trošna koliba pred koju haesesovski korteši dovode stranačke pristaše kad im pokazuju kuću predsjednika stranke, a druga je nova vila u kojoj Radić stanuje. U drugoj, sličnoj brošuri, kojoj je Peršić bio suautor, objašnjava se da Radić ne plaća nikakve poreze premda je bogat, a kao dokaz su i opet prikazane dvije Radićeve kuće u Hercegovačkoj ulici.[76] Optužbe hrvatske opozicije postale su još žešće kada je 1927. list *Hrvat*, glavno glasilo Hrvatske zajednice (HZ), ustvrdio kako su dvojica pristaša HSS-a u jeku predizborne kampanje u Čučerju kod Zagreba ubili jednog pristašu HPS-a iz političkih motiva.[77]

Te su optužbe, s hrvatske strane, kulminirale samo četiri dana prije atentata na Stjepana Radića, kada je Kerubin Šegvić (1867-1945), poznati katolički svećenik i publicist, zastupnik u Ustavotvornoj skupštini, u osječkom *Hrvatskom listu* napisao: „Radić je nekoliko puta naglasio da ga se nastoji maknuti iz javnog života. Time hoće da steče sućut i simpatije javnosti. Mi ćemo reći ovo: kad bi ga htjeli maknuti, oni bi imali sredstava i moći da to učine. Ali ko bi onda švanjio (ogovarati, blatiti, klevetati – op. I. G.) Hrvate ovako uspješno kao Radić. A kada bi nekome doista uspjelo odstraniti iz javnog života vođu zavedenih, zaslijepljenih i pijanih, učinio bi najveće djelo što ga pamti hrvatska povijest. Odstranio bi neprestanu opasnost za javni poredak i za međunarodni mir u svijetu. Da Radić imade i iskre patriotizma, on bi se sam maknuo, ali od njega se nije tomu nadati."[78] Nema sumnje da se radilo o ekstremnom stavu i teško je odrediti koji se dio hrvatske javnosti slagao sa Šegvićem.

Stjepan Radić je dobrim dijelom zaslužan za krize i poboljšanja u političkom životu tadašnje države, ali se pri takvim ocjenama nikada ne smije gubiti iz vida da se poluge vlasti nisu nalazile u njegovim rukama, već u rukama kralja i dvorske kamarile. Radić nije bio kreator nakaradnog političkog uređenja, već njegova žrtva.[79]

Naposljetku, valja pripisati Radiću još jednu zaslugu: bez obzira što je bio žestok u obračunu s političkim protivnicima, dosljedno je zagovarao mirotvorstvo, poput riječi upućenih mnoštvu u Galdovu kod Siska ranih dvadesetih godina: „Borit se valja samo ustavnim sredstvima, dotično, ako ustavnih sredstava nema, samo pisanom i živom riječi, riječju muževnom i odvažnom... i činom, i to plugom i motikom, udruživanjem i javnim sastajanjem, skupnim peticijama i prosvjedima, ali nikada pod nikoju izliku i u nijednu svrhu kakvim mu drago materijalnim oružjem, bio to kamen ili bomba, batina ili puška, kolac ili sjekira." Da Radić nije bio tako nedvosmisleno protiv nasilnih metoda, moguće je da bi i za njegova života nasilje eskaliralo, kao što se dogodilo u tridesetima.

Stjepan Radić govori u Galdovu kod Siska, rane dvadesete godine: „Borit se valja samo ustavnim sredstvima, dotično, ako ustavnih sredstava nema, samo pisanom i živom riječi, riječju muževnom i odvažnom... i činom, i to plugom i motikom, udruživanjem i javnim sastajanjem, skupnim peticijama i prosvjedima, ali nikada pod nikoju izliku i u nijednu svrhu kakvim mu drago materijalnim oružjem, bio to kamen ili bomba, batina ili puška, kolac ili sjekira."

Upravo je kompleksnost i često proturječnost Radićeve osobe i aktivnosti pridonijela tome da su se za njegova života, a i nakon smrti, iznosile vrlo različite ocjene o njegovoj ideologiji i političkoj praksi.[80]

Prvenstvena zasluga Stjepana Radića i njegove stranke jest da je hrvatsko seljaštvo postalo politički subjekt.[81] Radić i HSS naučili su seljake da politički misle i ucijepili im svijest da njihov stav, pogotovo glas na izborima, ima utjecaja na stanje u državi (suprotno defetizmu koji proizlazi iz desetljeće kasnije nastalih Krležinih *Balada Petrice Kerempuha*). Književnik i publicist August Cesarec (1893-1941) lucidno je zaključivao kako je u konkretnim hrvatskim okolnostima nesumnjivo progresivna pojava seljačke stranke zapravo „zakašnjela pojava", pa je stoga i opterećena idejnim anakronizmima.[82] Osim toga, nema sumnje da je Radićeva djelatnost u buđenju hrvatskoga sela omogućila drugim dvjema ideologijama – ustaštvu i komunizmu – da potkraj tridesetih i početkom Drugoga svjetskog rata nađu, svaki na svoj način, pristaše i u tom dijelu hrvatskoga društva.

Hrvatska pučka stranka osnovana je 1920. godine. Nastala je iz „jedinstvenoga Hrvatskog katoličkog pokreta" i trebala je funkcionirati kao njegova „politička grana".[83] Djelovala je pretežno u BiH, ali i u Hrvatskoj. Zastupala je konzervativne stavove te je nastojala suzbijati utjecaj liberalnih shvaćanja građanskih stranaka, ali i komunističkih ideja, koje su se širile u njihovu potencijalnom biračkom tijelu. Tvrdila je da su Hrvati katolički narod. Zalagala se za autonomiju pokrajina sastavljenih po pretežno konfesionalnom kriteriju; drugim riječima, bili su protiv centralizma, ali i federalizma. Federalizmu se protivila, zato što je smatrala da

se granice nastanjenosti Hrvata i Srba ne mogu odrediti, pa bi takvom koncepcijom državnog uređenja pojedini dijelovi područja nastanjenog Hrvatima pripali Srbiji kao federalnoj jedinici. Zalagala se za „narodno jedinstvo" te je isticala da su „tri imena, Hrvat, Srbin i Slovenac, tri grane na zajedničkom stablu jugoslavenstva".[84] Na izborima 1920. godine značajniju je podršku imala tek u istočnoj Slavoniji, osobito u đakovačkom kotaru, u sjevernoj Bačkoj, a još više u srednjoj Bosni te u Hercegovini. Najviše je glasova dobila u sinjskom i posebice imotskom kotaru/Imotskoj krajini (75,4% glasova),[85] a nešto manje u drugim dijelovima južne Dalmacije. Na taj je način HPS na izborima 1920. u Dalmaciji bio najjača stranka s vrlo značajnih 27,9% glasova. U Hrvatskoj i Slavoniji dobio je tek 2,7% glasova, a u BiH ipak osjetno više (6,3%).[86] HPS je prethodno sudjelovao u radu Privremenog narodnog predstavništva. Ušao je i u vladu Antona Korošca 1928. godine. Povijest HPS-a dobrim je dijelom povijest Katoličke crkve u onodobnoj Hrvatskoj i Jugoslaviji. Katoličke institucije, inspirirane Strossmayerovom idejom ostvarenja crkvenog jedinstva, tijekom Prvoga svjetskog rata podržavale su tezu o „narodnom jedinstvu" Hrvata, Slovenaca i Srba, bile su pomirljive prema liberalnim strujama u tadašnjem hrvatskom društvu (oblikovanje zajedničkog nastupa u „narodno-političkim pitanjima"), te pristajale uz „ćirilo-metodsku ideju" (približavanje pravoslavcima, prvenstveno Srbima). Značajan broj utjecajnih ljudi iz Crkve umnogome je zaslužan za ujedinjenje 1918. godine (primjerice, Svetozar Rittig /1873-1961/). Pored Rittiga, Fran Barac se osobito istakao nastojanjem da se održavaju veze između predstavnika političkih stranaka u zemlji i članova Jugoslavenskog odbora u inozemstvu.[87]

Hrvatska zajednica osnovana je u ljeto 1919. godine. Tada je rezolutno zagovarala unitaristički program narodnoga i državnog jedinstva Srba, Hrvata i Slovenaca. Međutim, mnoga politička događanja, a posebno sve raširenije nezadovoljstvo nametanjem centralističkog uređenja, prisilila su stranku na određenu prilagodbu svog unitarističkog programa, koja se najbolje može objasniti parolom „jedan narod – jedna država, federativno uređena". Taj stav je zapravo značio da Hrvatska zajednica ne odustaje od principa unitarizma, ali taj prilagođeni unitarizam mora utvrditi „ravnopravnost sviju triju plemena i svih triju imena: hrvatskog, slovenačkog i srpskog kao jedan od temeljnih uvjeta opstanka države".[88] Smatrajući da se i dalje radi o jednom troimenom narodu, sastavljenom od tri „plemena", kojima zbog zaštite „plemenske" ravnopravnosti treba omogućiti neki vid decentralizacije države, Hrvatska zajednica je svoj „federalizam zaogrnula unitarističkim plaštem". Sljedećih godina, nakon uzastopnih razočaranja, odmak od početnog unitarizma bio je definitivan. Početkom 1924. godine uvodničar *Nove Hrvatske*, inače glasila HANAO-a (omladinske ekspoziture Hrvatske zajednice)

tvrdi kako „pretapanje hrvatstva u idealnu sintezu te višu harmoničnu jugoslavensku znači zapravo propast hrvatskog naroda".[89]

Hrvatska zajednica, bilo zbog nesposobnosti bilo zbog manjka ambicija, nikada nije razvila stranačku aktivnost izvan uskoga vodstva, nikada nije uspjela steći podršku seljaka. Bila je to stranka hrvatske građanske inteligencije. Njezina vođu, zaslužnog istarskoga političara, tada sedamdesetogodišnjeg Matka Laginju (1852-1930), politički su protivnici podrugljivo nazivali „karnevalskim starcem", a stranku „cilindraškom". Predstavnici Hrvatske nacionalne omladine (HANAO), procjenjivali su da su vođe stranke izgubili kontakt s narodom, jer ti su „ljudi već u godinama... najmanje podesni da poduzmu kakvu akciju u narodu".[90] Na izborima 1920. godine HZ je nastupio zajedno s Hrvatskom težačkom strankom pod imenom Narodni klub i dobio zamjetniju podršku birača (preko 25%) tek na dubrovačkom području. Usponom HRSS-a na izborima 1923. godine HZ je logično prestao biti relevantan faktor na hrvatskoj političkoj sceni.

Hrvatska težačka stranka dobila je na izborima 1920. godine visoku podršku biračkog tijela u zapadnoj Hercegovini (preko 75%), a nešto manju u livanjskom kraju te u Posavini. Dio je glasača privukla i u onim dijelovima BiH gdje ima Hrvata.[91]

Na izborima 1920. godine nastupali su i pravaši i zapravo ostali marginalna stranka (0,7% glasova i dva mandata), da bi nakon 1929. godine praktički prestali djelovati u Hrvatskoj, preselivši velik dio aktivnosti u inozemstvo i transformiravši se u ustaški pokret.

Izbori 1920. godine pokazali su i da su republikanske stranke (KPJ, HRSS i Republikanska stranka sa 1,1% glasova i 3 mandata) bile vrlo jake, a da se dobar dio, preko trećina birača (HRSS i druge hrvatske stranke, potom Slovenska ljudska stranka Antona Korošca sa 6,9% glasova i 27 mandata, Jugoslavenska muslimanska organizacija sa 6,9% glasova i 24 mandata te Nacionalna turska organizacija sa 1,8% i 8 mandata), opredjeljivao prema nacionalnim i vjerskim kriterijima.

Neki nezadovoljnici režimom smatrali su da je potrebna radikalna socijalna promjena. Tako je na tom nezadovoljstvu na čitavu jugoslavenskom prostoru ujedinjenjem socijalističkih i socijaldemokratskih stranaka izrasla 1919. godine Socijalistička radnička partija Jugoslavije – komunista (SRPJ-k). U sljedećih nekoliko mjeseci iskristalizirala su se dva prilično različita ideološko-politička pristupa – zastupnici komunističke/lenjinističke struje smatrali su da su sazreli uvjeti za proletersku revoluciju, dok su centrumaši držali (po uzoru na zapadnoeuropske reformiste) da u zemlji ne postoje uvjeti za takav prevrat te da će tek postupna evolucija dovesti do prikladne prigode za revoluciju. Drugi kongres, održan u Vukovaru u lipnju 1920. godine, prihvatio je komunistički/lenjinistički prijedlog partijskog programa i statuta, rezoluciju o zadacima partije, te na

koncu odlučio na temelju ovih promjena, dati novi naziv: Komunistička partija Jugoslavije (KPJ). Prema tom programu, jugoslavenska Komunistička partija, članica Komunističke internacionale, bori se za rušenje buržoaskog poretka i uspostavljanje diktature proletarijata stvaranjem sovjetske republike Jugoslavije, koja će stupiti u sovjetsku federaciju balkansko-podunavskih republika.[92] Partija je trebala biti ustrojena prema lenjinističkoj koncepciji prema kojoj će „radnička klasa dostići klasnu svijest" samo na način da joj tu svijest netko donese „izvana". Tu ulogu na sebe mora preuzeti revolucionarna partija (odnosno partija revolucionara), tajna organizacija sa zavjereničkim namjerama. Takvu organizaciju karakterizira, pored konspirativnosti, usvajanje principa da više razine hijerarhije potpuno kontroliraju sve odluke i akcije na nižim razinama. Vladao je i princip „demokratskog centralizma", po kojem se tobože slobodno izriču mišljenja, ali kada se jednom donese odluka, ona se mora striktno poštivati i provoditi te se odvojeno mišljenje više ne smije zastupati.[93]

Komunisti su imali i vrlo aktivnu i brojnu omladinsku organizaciju – Savez komunističke omladine Jugoslavije, redovito zvan po kratici SKOJ (otuda „skojevci"), osnovan u listopadu 1919. godine u Zagrebu.

Na jedinim izborima na kojima su sudjelovali, potkraj 1920. godine, komunisti su istakli program koji je, ne otklanjajući posve put polaganih reformi i parlamentarizam, zagovarao klasnu borbu i socijalističku revoluciju. Na tim su izborima brojem osvojenih poslaničkih mjesta u Ustavotvornoj skupštini (58) zauzeli treće mjesto. U Crnoj Gori su dobili čak 38% glasova i bili uvjerljivo najjača stranka, a u Dalmaciji su sa 16,2% bili treći po snazi (iza pučkaša i zemljoradnika). U Hrvatskoj i Slavoniji postigli su jedan od najslabijih rezultata – 7,1%, ali su zato pokazali svoju snagu na lokalnim izborima početkom te godine. Tada su, primjerice, u slavonskim gradovima postali daleko najjača stranka (u Brodu na Savi osvojili su 15 od 24, u Osijeku i Vukovaru 50% mandata). U Zagrebu su dobili 39% glasova, a umjerenjačka Hrvatska zajednica 31%.[94] Na taj način su komunisti dobili 20 od 48 mjesta u gradskom zastupstvu. Bez obzira na relativne neuspjehe u pojedinim regijama (uglavnom ruralnim), ukupni rezultati komunista na izborima 1920. godine zapanjili su vladajuće krugove.[95]

Na političkoj sceni su se s vremena na vrijeme pojavljivale i stranke i grupe koje su zagovarale neke partikularne i trenutne interese, poput Stanarinskog bloka, koji je izašao na lokalne zagrebačke izbore 1927. te se zalagao da siromašni građani budu zaštićeni najmoprimci, kao i da se grade mali stanovi. Neki su ih percipirali kao ideološki bliske komunistima, pa čak i da su zapravo direktni takmaci komunistima u borbi za glasove. Naposljetku je Stanarinski blok osvojio 3,9% glasova.[96]

Jugoslavenska demokratska stranka, ili demokrati, osnovana je početkom 1919. godine. Jezgra joj je bila s predratne srbijanske političke

scene, oko koje se okupljaju raznorodne grupe samostalnih radikala, naprednjaka i liberala. Odmah po stvaranju Kraljevstva SHS počele su joj se priključivati razne skupine iz drugih dijelova novostvorene države, najšire liberalno-demokratske orijentacije iz BiH, Makedonije i Crne Gore, liberali iz Slovenije. Iz Hrvatske joj je prišao dio Hrvatsko-srpske koalicije sa Svetozarom Pribićevićem na čelu u kojoj je bio i priličan broj nesrba. Između ostalih, stranci su pristupile i značajne ličnosti hrvatske političke scene kao što su bili Ante Pavelić-zubar, bivši pravaš Grga Tuškan (1845-1923), Većeslav Vilder (1878-1961) i Ivan Ribar (1881-1968). Čelnik lokalne organizacije u Brodu na Savi bio je odvjetnik Ivan Brlić (1894-1977), sin književnice Ivane Brlić-Mažuranić.[97] Na izborima 1920. godine u Hrvatskoj najveću su podršku imali na Baniji, u Lici, ali i u Slavoniji. Preko 75% glasova dobili su u donjolapačkom, dvorskom i glinskom kraju, što znači da su prvenstveno glasačko tijelo našli među lokalnim Srbima. No, bilo je i dosta Hrvata koji su glasali za demokrate, ponajviše u Hrvatskom primorju i u Dalmaciji, jer im se činilo da je dosljedna jugoslavenska politika najbolji odgovor na talijanski ekspanzionizam. U sušačkom kotaru demokrati su dobili čak 33,7% glasova, a u Dalmaciji tek 10,4%, što je u prosjeku bilo manje negoli što su dobili na državnoj razini.[98]

I zbog svoga mješovitog nacionalnog sastava i zbog biračkog tijela na koje su računali, demokrati su imali dosljedniju centralističko-unitarističku koncepciju u usporedbi s radikalima. Kolikogod su i demokrati i radikali, iz opozicijskog kuta gledanja, bili „državotvorni", između njih je bilo razlika. Prvi su barem nominalno, smatrali sebe jugoslavenskom strankom, dok su drugi bili više „srpski". No, Demokratska stranka nikada nije uspjela postići viši stupanj koherentnosti, pa su razmimoilaženja unutar stranke bila česta. Najteži je potres bio odvajanje Pribićevića i njegove skupine iz stranke 1924. godine.[99] Iako dijelom i protiv svoje volje, demokrati su tijekom međuratnog razdoblja ipak postajali sve više srpska, a sve manje jugoslavenska stranka.

Radikali su, pak, kao predratna najjača stranka u Srbiji, nakon 1918. godine redizajnirali svoju ideologiju i njezinu praktičnu provedbu. Ona je trebala biti prihvatljiva i biračima u onim dijelovima nove države koji nisu dotad bili u sastavu Srbije, kao i u Srbiji. Ni radikali nisu bili jedinstveni, pa je između dvojice iz stare garde – Nikole Pašića i Stojana Protića – došlo u Ustavotvornoj skupštini do ozbiljnog razmimoilaženja. Protić se nije slagao s Pašićevom centralističkom koncepcijom, pa je 1921. istupio iz vlade te osnovao stranku Nezavisnih radikala. Bez obzira na razlike, u političkoj pragmi radikala jugoslavenstvo se ispreplitalo sa srpstvom, pa su se i radikali i demokrati u tumačenju temelja državne ideologije ipak razlikovali, makar i u nijansama: nasuprot radikalskoj koncepciji „kompromisnog nacionalnog unitarizma" („troimeni narod"),

shvaćanja demokrata o centralističkoj i jedinstvenoj državi, bez plemenskih i pokrajinskih razlika, polazila su od postojanja jednog jedinstvenog naroda u njoj.[100]

U Hrvatskoj i Slavoniji radikali su na izborima 1920. godine dobili tek 8,9% glasova, a u Dalmaciji samo malo više (12%), što je najmanje u državi (ne računajući Makedoniju i Kosovo, te Sloveniju, gdje nisu ni istakli izbornu listu). Najveći su izborni uspjeh postigli u Baranji (preko 50% glasova), nešto manji na Kordunu (preko 25%) te su nešto značajniji broj glasova dobili i u kninskom kraju i u južnoj Dalmaciji. U Hrvatskoj je među radikalima bio značajan Milovan Grba.[101] Uglavnom zbog specifičnih stranačkih odnosa na terenu radikali su povremeno i ponegdje znali imati značajniju podršku i u hrvatskom biračkom tijelu. Tako je u imotskoj općini Opanci radikalski kandidat 1925. godine pobijedio HSS-ovskog. Na skupštinskim izborima 1927. radikali su u općini Blato dobili čak 70,8% glasova, dobrim dijelom zahvaljujući manipulacijama, vjerojatno i prijevarama, kao i golemom utjecaju zemljoposjednika i u tridesetima senatora Joakima Kunjašića (koji je davao zemlju u zakup blatskim težacima i time učinio ovisnim o sebi brojne obitelji). S druge strane, u ostalim općinama korčulanskog kotara (koji je obuhvaćao Korčulu i Pelješac) radikali su dobili tek 8,7% glasova. U tim je općinama HSS bio daleko najjača stranka s 52,2% glasova.[102]

Na ishod svih izbora u međuratnom razdoblju golem je utjecaj imao državni aparat, jer je državna organizacija umnogome nadmašivala snagu stranaka. U čitavom međuratnom razdoblju članstvo u Radikalnoj stranci, pa i u Demokratskoj, bila je dobra preporuka, ako ne i preduvjet za dobivanje posla u državnoj službi. Kako su glasanja na državnim izborima bila javna samo se po sebi podrazumijevalo da će državni službenik (žandar, učitelj, pisar u općini) glasati za radikalnu listu. Primjerice, profesor pravnih znanosti na zagrebačkoj tehnici dr. Ernesto Čimić (1876-1970) do stupanja na položaj velikog župana Zagrebačke oblasti bio je član Hrvatske zajednice, a otada postaje član Narodne radikalne stranke.[103] Ivan Ribar je kao član Demokratske stranke bio od 1920. do 1922. predsjednik Narodne skupštine Kraljevstva/Kraljevine SHS.

Uostalom, dobijanje utjecajnijeg položaja u državnom aparatu, pogotovo imenovanje za ministra ili izbor za narodnog poslanika nije bila samo pozicija koja je davala veliku političku moć, već i otvarala put za bogaćenje legalnim, ali, daleko češće, nelegalnim načinom koji užem i širem krugu zainteresiranih uglavnom i nije bio nepoznat. Korupcija je bila tolerirana zbog nerazvijene političke kulture, slabe mogućnosti kontrole i zbog opće raširenosti korumpiranja državnih službenika (što se osobito razvilo u doba Stojadinovićevih vlada, u drugoj polovini tridesetih).[104]

Nema dvojbe da su na međuratnoj jugoslavenskoj političkoj sceni ključnu ulogu igrale srpske i hrvatske stranke i da su srpsko-hrvatski politički odnosi bili presudni za politički život u državi. No, bilo je i drugih, važnih čimbenika političkog života. U Sloveniji je postojao konsenzus u otporu talijanskim i austrijskim presizanjima, ali je na unutrašnjem planu bilo žestokih sučeljavanja. Najjača je bila Slovenska ljudska stranka koja je, nakon početne republikanske faze, pronašla kompromis s beogradskim vladajućim krugovima. Oportunizam SLS-a najjasnije se očitovao u njegovom odnosu prema Vidovdanskom ustavu, za koji nije glasao, strahujući da ne izgubi podršku izborne baze u Sloveniji, ali mu to nije smetalo da poslije sudjeluje u vladama koje su se suprotstavljale ustavnoj reviziji. Istovremeno su svojom klerikalnom orijentacijom slabili utjecaj HRSS-a i na jugoslavenskom planu, ali i na slovenskoj političkoj sceni. Ključna osoba SLS-a bio je Anton Korošec (1872-1940) koji je bio član mnogih jugoslavenskih vlada. Na izborima 1920. dobili su 6,9% glasova i 27 mandata.

Drugu slovensku stranačku skupinu – liberale – predvodili su Albert Kramer (1882-1943) i Gregor Žerjav (1882-1929). U pogledu državnog uređenja ona je pristajala uz centralističko-unitarističku opciju. U ranim dvadesetima bila je bliska Svetozaru Pribićeviću, da bi od 1929. godine podržavala šestojanuarski režim.

Slovenske stranke često su, pogotovo u kriznim situacijama, predstavljale „jezičac na vagi" koji je donosio prevagu beogradskim vladajućim krugovima u odnosu na anticentralističke snage, osobito hrvatske. Činjenica da su predstavnici SLS-a, pa onda i Jugoslavenske muslimanske organizacije bili uz vlast, stvarala je u domaćoj i međunarodnoj javnosti dojam da je Kraljevstvo SHS ipak neka vrsta jugoslavenske sinteze, a ne tek proširena Srbija.

Jugoslavenska muslimanska organizacija (JMO) pod vodstvom Mehmeda Spahe (1883-1940) izražavala je interese bosanskohercegovačkih Muslimana-Bošnjaka. Bošnjaci u to doba nisu bili nacionalna, već isključivo vjerska skupina, pa su glasači JMO-a, iako uglavnom po vjeri muslimani, bili i Hrvati i Srbi, ovisno o tome kako su se nacionalno opredjeljivali. Vodstvo JMO-a nije bilo principijelno u odnosu na beogradsku vlast. Pristajalo je na svakojake kompromise ako bi to značilo ostvarenje određenih interesa. Jedna od glavnih ambicija bilo je formiranje autonomne BiH, ali i od toga se elastično odustajalo. Na izborima 1920. dobili su 6,9% glasova i 24 mandata.

Na teritoriju Makedonije, Kosova i Sandžaka djelovao je Džemijet, koji je okupljao pristaše na vjerskoj osnovi, ponajprije Albance i Turke. Stranka je bila pod utjecajem vjerskih vođa, pa i zbog toga konzervativna. Do 1925. godine podržavala je režimske stranke, dobijajući zauzvrat male ustupke.

Na političkoj sceni djelovao je i Savez zemljoradnika predvođen isprva Mihajlom Abramovićem, potom (od 1923) Jovanom Jovanovićem (1869-1939). Optirao je za centralističku i unitarističku državu, bio je donekle konzervativan, ali je tražio rješavanje agrarnog pitanja i propagirao koncepciju „zadružne države". Žestoko se zalagao protiv širenja komunističkog utjecaja. Glasačka baza bili su uglavnom seljaci iz Srbije i BiH. U Dalmaciji su bili organizirani u sklopu Pokrajinskog težačkog saveza za Dalmaciju. Na prvim izborima 1920. godine, stranka je na državnoj razini dobila respektabilnih 9,4% glasova. Na hrvatskom području, u središnjoj Hrvatskoj i Slavoniji, stranka je dobila tek 0,92%, ali je Dalmaciji dobila čak 21,3% glasova. U makarskom i metkovićkom kotaru dobila je više od 50% glasova, a u splitskom tek nešto manje. Do 1923. bila je i najjača stranka na otoku Korčuli. Međutim, na sljedećim izborima 1923. njihovo je biračko tijelo, kao i članstvo, gotovo u cijelosti preuzeo HRSS, da bi taj proces na izborima dvije godine kasnije bio završen.[105]

Jugoslavenska republikanska stranka pod vodstvom Jaše Prodanovića (1867-1948) praktički je ostala bez utjecaja u političkom životu, ali je i dalje bila dosljedna u obrani republikanske ideje, stalno ističući da je temeljni državni problem postojanje monarhije.

Crnogorska javnost se i nakon 1918. godine dijelila na pristaše jedinstvene države sa Srbijom te je smatrala Crnogorce dijelom srpskog nacionalnog korpusa („bjelaši") i na zastupnike zasebne crnogorske ideje. Ovi posljednji okupili su se u stranci crnogorskih federalista. I među njima je bilo priličnih razlika u stavovima: neki su se izjašnjavali za autonomnu Crnu Goru u okviru Kraljevstva SHS, drugi za obnovu pune crnogorske državnosti. Ove druge predvodio je Sekula Drljević (1884-1945) te su oni surađivali s hrvatskom opozicijom u okviru Seljačko-demokratske koalicije. Antisrbijanska pozicija kasnije će Drljevića, a pogotovo za vrijeme Drugoga svjetskog rata, umnogome približiti ustašama.

Naposljetku, golema većina glasača nije uopće vodila računa o programskim razlikama među strankama ili ih, štoviše, nije ni poznavala. Pojedinci su se opredjeljivali za stranačke vođe – za Radića ili Pašića, za Pribićevića, Spahu, Korošca ili za druge, manje poznate regionalne i lokalne stranačke prvake, pa samim tim i za program koji su oni predstavljali.

8. Ustavotvorna skupština i Vidovdanski ustav

Kako bi ojačali svoju poziciju u proceduri donošenja ustava, vladajući su beogradski krugovi donijeli privremeni Poslovnik Ustavotvorne skupštine prema kojem su poslanici bili obvezni, odmah po izboru, položiti zakletvu kralju. Time se umnogome prejudiciralo rješenje dvojbe – republika ili monarhija. Zastupnici HRSS-a odlučili su se za bojkot rada Skupštine, čime su ostali pristaše republike – komunisti i republikanci, bili značajno oslabljeni. Naime, strategijom bojkota Ustavotvorne skupštine, HRSS je praktično napustio poprište neposredne političke borbe, olakšavajući formalnu pobjedu unitarističko-centralističkih snaga. Te su se snage uglavnom nalazile u Demokratskoj i Narodnoj radikalnoj stranci.

Rasprave o tekstu ustava u Ustavotvornoj skupštini bile su vrlo žestoke. Dominantna je bila ambicija vladajuće radikalsko-demokratske koalicije da nametne svoje gledište u svim pitanjima državnog ustrojstva i političkog života zemlje. Posve neumno odbijani su svi nacrti, prijedlozi i primjedbe ne samo oporbenih stranaka već i trezvenijih ljudi iz vladajućih krugova (npr. Stojana Protića).[106] Mate Drinković (1868-1931), tada član Privremenog narodnog predstavništva te od 1920. godine ministar pošta, upozorio je predlagače centralističke opcije: „Gospodo, vi svi vrlo dobro znate kuda vodi ovakav ustav." Potom je nastavio: „Ovakav centralizam imala je silna Rusija i najviše je radi toga propala, ovakav centralizam imala je Austrija... Takav centralizam je veoma pogibeljan za našu državu, jer uslijed samovolje njegove mora silom prirodnih zakona da se razvije protiv nje organizovan otpor, koji može dovesti do veoma ozbiljne pogibelji..." Čak i srpski list *Prosveta* koji je izlazio u Sarajevu početkom 1921. godine, upozorava kako je „neophodno potrebno da Ustav naše Kraljevine bude plod sporazuma, a nipošto plod plemenskog nadglasavanja" te gotovo proročanski ističe kako se u sporenjima oko ustava „ne radi o sporu među strankama, nego među plemenima".[107] Međutim, beogradske su se vlasti oglušivale na ova i druga dobronamjerna upozorenja, te su, zapravo, vodile politiku svršenog čina. Nisu, naime, čak ni čekale da se politički provizorij nadomjesti

ustavnom regulacijom, već su privremeni parlament jednostavno zaobilazili – od kraja 1918. do lipnja 1921. objavili su oko 800 uredbi kojima su poticali centralizaciju.[108] Nema nikakve dvojbe da je za te unitarističko-centralističke krugove, kao i za velikosrbe, „afirmacija bilo koje nesrpske individualnosti predstavljala ustupak, a također i gubitak".[109]

Na blagdan Vidovdana (28. lipnja) 1921, koji se u pravoslavnih Srba proslavlja posebno svečano kao spomen na bitku na Kosovu 1389. godine (koja je u srpskoj nacionalnoj memoriji zauzela posebno mjesto), izglasan je ustav, što se s pravom moglo shvatiti kao specifično favoriziranje pravoslavne i srpske kolektivne memorije. Ustav je izglasan podrškom demokrata i radikala, dijelom zastupnika Zemljoradničke stranke te nekih nesrpskih stranaka (Jugoslavenske muslimanske organizacije, Džemijeta i Kmetijske stranke). U pridobijanju tih glasova upotrebljavana su sva moguća sredstva, od pritisaka do podmićivanja i kupovanja glasova pojedinaca i grupa. Dan prije izglasavanja ustava delegati Radikalnog i Demokratskog kluba, s jedne strane, i delegati Džemijeta, s druge, potpisali su sporazum koji je predviđao da se za podršku ustavu vlasnicima veleposjeda u „Južnoj Srbiji" uzvrati „pravednom naknadom" za oduzetu zemlju.[110]

I tim je glasovima Ustav izglasan običnom (natpolovičnom) većinom, suprotno odredbama Krfske deklaracije i suprotno odlukama Narodnog vijeća SHS koje su za tako kapitalnu odluku tražile kvalificiranu većinu (za je bilo 235 poslanika, 35 protiv, a 161 je bio odsutan). Uz jamstvo osobnih i političkih prava građana, Ustav je ozakonio monarhijski oblik vladavine i ograničeni parlamentarizam, te promaknuo načela unitarizma i državnog centralizma. Doduše, nacionalni unitarizam bio je kompromisnog karaktera, jer je takav bio i naziv države – „Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca", a ne „Kraljevina Jugoslavija", kako su neki predlagali, a realizirali 1929. godine. Snage koje su promovirale takvu državnopravnu koncepciju odnijele su pobjedu, ne birajući sredstva, nad snagama višenacionalne koncepcije i federativne organizacije države. No, i ta je pobjeda bila tek privremena.

Parlamentarna forma regulirana je nedosljedno, jer je samo formalno zajamčena trodioba vlasti – ustavna su rješenja, naime, neovisno o praksi, davala vladaru prednost nad Narodnom skupštinom. Zakonodavnu vlast vršili su, prema Ustavu, kralj i Narodna skupština zajednički. Kralj je sazivao Narodnu skupštinu na redovno i izvanredno zasjedanje, s pravom da je i raspusti. On je potvrđivao i proglašavao zakone, on je bio vrhovni zapovjednik vojske i zastupao je državu u odnosima s inozemstvom.

Građani su prema Vidovdanskom ustavu imali pravo da biraju i budu birani, pravo na udruživanje, zbor i dogovaranje, slobodu tiska. Ustav je predviđao da se biračko pravo žena riješi posebnim zakonom, ali on

nije donesen tijekom čitavog života Kraljevine, pa su žene prvi puta glasale tek 1945. godine. Ustavni je tekst sadržavao i mnoge odredbe socijalno-ekonomskog karaktera koje su trebale svjedočiti o brizi ustavotvoraca za socijalnu pravdu i ravnopravnost svih slojeva u privrednom životu, radnim odnosima i poslovanju. Bilo je to na tragu političko-pravnih misli o privatnoj svojini kao „socijalnoj funkciji", a istovremeno je trebalo biti i u funkciji smirivanja mogućih revolucionarnih događanja potaknutih odjecima Oktobarske revolucije. Država se ustavnim odredbama obvezala i da će poboljšavati opće higijenske uvjete, čuvati narodno zdravlje, štititi položaj majke i djeteta, pomagati zadrugarstvo, brinuti o invalidima, ratnoj siročadi i siromašnima. Lihvarenje je bilo zabranjeno, a proklamirana je bila besplatna liječnička pomoć i besplatni lijekovi. Država je jamčila privatnu svojinu kao osnovu društvenoga poretka, ali je isticala da ti postulati ne smiju štetiti općim interesima. Iako se ne može reći da se nije pokušalo ostvariti barem neke od ovih ciljeva, nema dvojbe da su ustavna rješenja i proklamacije s jedne, a stvarnost u državi, s druge strane, bili u dubokom raskoraku. Taj se raskorak očitovao i u činjenici da su neke od dobrih ustavnih proklamacija prepuštene da se riješe posebnim zakonima, koji ili nisu nikada bili doneseni ili su odstupali od Ustava.

Ukinute su i povijesne pokrajine te je čitava zemlja podijeljena na 33 oblasti. Hrvatska je (osim onih teritorija koji su Rapallskim ugovorom iz 1920. ušli u sastav Italije) bila podijeljena na Zagrebačku, Karlovačku, Splitsku, Dubrovačku, Osječku i Vukovarsku oblast. Vukovar je bio središte oblasti koja je obuhvatila Srijem sve do ušća Save u Dunav, dakle uključujući i Zemun. Baranja je bila uključena u Novosadsku oblast, Međimurje u Mariborsku, a kotar Čabar u Ljubljansku.[111] Osim toga, Zagreb je tako ostao središte tek Zagrebačke oblasti. Nikada, od 16. stoljeća, nije vlast sa sjedištem u Zagrebu imala ingerencija nad tako malim prostorom – zagrebačka je oblast obuhvatila Hrvatsko zagorje, sve do Varaždina, potom i Križevce, ali ne i Koprivnicu i Bjelovar. Kako joj je granica bila na Kupi, izvan Zagrebačke oblasti su ostali i Karlovac i Petrinja. Ovakvim se odlukama nastojao uspostavi rigidni centralizam, po kojem bi se sve važnije odluke donosile u Beogradu. Pa ipak, za razliku od banovinskih granica iz 1929. godine, hrvatske su granice, osim u slučaju Međimurja i Čabra, uglavnom bile poštivane.

Ustavnim je odredbama ukinut i Hrvatski sabor, prvi put nakon više stotina godina. Tako centralistički ustrojena država nije samo dokidala neke duge hrvatske tradicije, zbog čega su se bunili nacionalno svjesni Hrvati. Ona je s društvenog i ekonomskog stajališta bila nelogična i nepraktična, pa nisu bili zadovoljni ni oni koji su prvenstveno željeli imati efikasnu državu.

Vidovdanski je ustav sam po sebi generirao političku i društvenu nestabilnost. Stoga je gotovo logično da nijedna skupština izabrana između 1921. i 1929. godine nije okončala četverogodišnji mandat. Kako je kralj imao ustavne ovlasti da mijenja vlade, tako se dogodilo da je Narodna skupština izazvala samo dvije od 23 krize Vlade, a sve je ostale vlade smjenjivao kralj Aleksandar. Kako je rušio vlade izabrane skupštinskom većinom, tako je održavao i one koje ju nisu imale. Primjerice, kralj je 1923. godine, čim je verifikacija mandata poslanika HRSS-a ugrozila radikale, koji su se našli bez većine u Narodnoj skupštini, problem razriješio njezinim raspuštanjem, zadržavajući vladu bez većine do narednog skupštinskog zasjedanja.[112]

9. Izgradnja države, stvaranje represivnog režima

Kralj je lukavo koristio svoju moć – naizmjenično je primjenjivao metode prinude i psihološkog popuštanja, ovisno o tome što je smatrao u određenom trenutku korisnijim. Hrvatsku je opoziciju plašio vještom propagandom o „amputaciji" Hrvatske (tobože bi jedan dio Hrvatske pustio da se osamostali, ali bi unutar granica ostatka države ostao velik dio hrvatskog nacionalnog korpusa), sklapanjem savezništva sa slovenskim i muslimanskim strankama i centrima moći.[113] Nastojao je držati veze i s hrvatskim disidentima, plašio je hrvatsku javnost povratkom Habsburgovaca (čega se i sam pribojavao). Po potrebi je pooštravao i policijsku represiju, a u tom smislu znao je upotrijebiti i vojsku.

Funkcija vojske bila je uglavnom svedena na obranu unutrašnjeg poretka, što se najbolje vidi iz načina na koji je početkom 1929. bila uvedena diktatura. Najviši položaji u vojsci, baš kao i u državi, bili su rezervirani za Srbe (i Crnogorce). Nesrbi u vladi i drugim najvišim upravnim institucijama služili su uglavnom kao bi se stekao dojam jugoslavenskog karaktera vlasti, odnosno dobila „legitimacija opštedržavnosti". U samo jednoj od 40 međuratnih vlada, onoj Antona Korošca iz srpnja 1928. godine, uspostavljenoj nakon atentata u skupštini i prije proglašenja diktature 1929. godine, premijer nije bio Srbin (već Slovenac), ali su radikali držali praktički sve druge resore. U prvoj vladi Kraljevstva SHS ministri su prema nacionalnosti bili: 13 Srba, četiri Hrvata, dva Slovenca i jedan Musliman – dakle, ministara srpske nacionalnosti bilo je 65%, iako je Srba u to doba u zemlji bilo samo oko 40%.[114]

Posve u skladu s time čitava je država vrlo loše funkcionirala, proces „izgradnje države" (*state building*) bio je tek u začecima. Primjerice, u međuratnom razdoblju statistička služba u Jugoslaviji, personalno i materijalno nedovoljno opremljena, nije bila ni jedinstvena ni nezavisna.[115] Poteškoće valja tražiti kod općinskih činovnika, koji za svoju zadaću nisu bili obrazovani. Zadnji opći popis prije rata, 1931, bio je obavljen temeljem posebno donesenog zakona (bez kontinuiteta s prethodnim popisom iz 1921. godine) i još k tome proveden na brzinu. Veći dio materijala nije do 1941. bio pregledan i konačno je tijekom rata bio

izgubljen. Objavljeni podaci, pogotovo iz statistike agrara, oblasti zanimanja i industrije bili su djelomično netočni, a djelomično rezultat manipulacije. Ni u ostalim ustanovama gdje je bila pohranjena dokumentacija situacija nije bila mnogo bolja. Katastri su bili u lošem stanju, nisu bili usklađene čak ni različite mjere površina iz predjugoslavenskih vremena. Zbog straha od većega poreznog opterećenja seljaci su često davali netočne ili pogrešne podatke.[116]

Iako je u Kraljevstvu/Kraljevini SHS postojao relativno slobodan parlamentarni život, bile su očite tendencije da se nepoćudni programi i ideologije potiru nedemokratskim sredstvima – radilo se, zapravo, o svojevrsnom „pseudoparlamentarizmu". Kada komunistički zastupnici, kao antimonarhisti, nisu nakon uspjeha na lokalnim izborima početkom 1920. godine željeli položiti zakletvu kralju, vlada je poništila njihove mandate. U Zagrebu je gradska skupština rastjerana, a gradonačelnik Svetozar Delić (1885-1967), koji je na položaju bio samo dva dana, bio je otjeran. Gotovo istodobno došlo je do generalnog štrajka željezničara (u čitavoj Jugoslaviji štrajkalo je oko 50.000 ljudi) kao odgovor na smanjenje stečenih prava. Promet je bio posve paraliziran, pa je vlada sve željezničare pozvala na vojnu vježbu i uvela prijeke sudove. Štrajk je bio slomljen, kao i štrajkovi solidarnosti.

Socijalne napetosti opterećivale su društvene odnose: već 1919. godine Hrvatsku je zahvatio prvi veliki val štrajkova. Ciljevi su bili sklapanje kolektivnih ugovora, priznavanje radničkih povjerenika i osmosatno radno vrijeme. Država je uviđala probleme, pa je tih godina počela uvoditi elemente suvremenog socijalnog osiguranja. U dvadesetima se zaposlenima proširuje zdravstveno osiguranje. Slijedom svih tih mjera, barem do velike ekonomske krize tridesetih, donekle se povećala i socijalna sigurnost, iako zbog sve veće ponude radne snage ni tijekom dvadesetih radničke nadnice realno nisu rasle.

Odredbe o mogućnosti proganjanja zbog političkih ideja i političkog djelovanja uvedene su posljednjih dana 1920. godine aktom zvanim Obznana.[117] Kao odgovor na uspjeh KPJ na izborima za Ustavotvornu skupštinu, na bune i štrajkove koji su se širili zemljom, a bojeći se revolucionarnih previranja poput onih u Rusiji i drugim europskim državama (primjerice Mađarskoj), vlasti Obznanom zabranjuju „komunističku i drugu rastrojnu propagandu", „novine i sve druge spise... koji bi propovedali, pravdali ili hvalili diktaturu, revoluciju ili ma kakvo nasilje". Na taj su način bile ugrožene mnoge građanske slobode, jer svi koji bi nastavljali pružati „oružani otpor državnim organima sigurnosti" bili bi predani „vojnom sudu na suđenje". U aktu se tvrdi da i dalje „sloboda javne reči i pisanja ostaje netaknuta, ako se njima ne vređa Država i ne izaziva javna demoralizacija", ali što je to „vređanje" i „demoralizacija"

nije rečeno. Kako bilo da bilo, oko 10.000 građana u svim krajevima Jugoslavije bilo je uhapšeno, u javnom je životu bilo mnogo restrikcija i zabrana. Između ostaloga, s repertoara HNK u Zagrebu skinuta je Krležina drama *Galicija*, zbog piščeva revolucionarno-ljevičarskog stava i antimilitarizma.[118]

Vodstvo KPJ nije poduzimalo nikakve radikalnije mjere kao odgovor na grubu režimsku politiku nakon donošenja Ustava i Obznane (takva je politika nazvana „bijelim terorom", prema bjelogardejskom teroru u Francuskoj u 19. stoljeću i sovjetskoj Rusiji), pa je dio omladinaca, razočaran takvom politikom, posegnuo za terorističkim sredstvima. Bio je to i svojevrstan bunt komunističkih omladinaca protiv podcjenjivanja „omladinskog rada od strane rukovodstva KPJ":[119] u srpnju 1921. Alija Alijagić (1896-1922), član komunističko-terorističke organizacije Crvena pravda, bez znanja partijskog vodstva, ubio je u Delnicama ministra unutrašnjih poslova Milorada Draškovića, tvorca Obznane, a nekoliko dana kasnije Spasoje Stejić u pokušaju atentata nije uspio ubiti tadašnjeg regenta, budućeg kralja Aleksandra.

U odgovoru na ubojstvo Draškovića, država je pokazala svoje represivno – batinaško lice. Tisak pod neposrednim ideološkim utjecajem države, primjerice, splitska *Pobeda*, isticao je kako je ubijen „širokogrudni Jugoslaven" i „junak za naše oslobođenja" te se nacionalistička omladina, okupljena u Jugoslovenskoj napredno-nacionalnoj omladini (JNNO – prethodnici Orjune) zaklinjala na „krutu i junačku borbu do istrebljenja komunista". Pozivalo se sve da „prignječe svaku šiju i da smrskaju svaku glavu". U Splitu, naprimjer, ubojstvo Draškovića imalo je i epilog: osim hapšenja mjesnih komunista i demonstracija, jedna je grupa zapjenjenih unitarista upadala u stanove poznatih komunista i u njihova okupljališta. Bilanca je bila dvadesetak ranjenih.[120] No, razne unitarističke organizacije bile su vrlo aktivne i u krajevima sjeverno od Save i Dunava.

Vlastima je ubojstvo ministra Draškovića u neku ruku i dobrodošlo, jer je to bio dobar povod za izglasavanje Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi (tzv. Zakon o zaštiti države), čime je represija pojačana. Tim zakonom su komunističkim poslanicima oduzeti mandati, a KPJ stavljen izvan zakona. Za razliku od Obznane, koja je za komunističku i drugu antidržavnu djelatnost predviđala dvadesetak dana zatvora, Zakonom o zaštiti države određene su drakonske kazne. Represivne mjere protiv komunista ubrzo su se pokazale uspješnima (barem iz perspektive vlastodržaca, a na duži rok izazivale su samo još žešći otpor), jer su legalne organizacije KPJ ubrzo rastrojene, a imovina raznijeta. Malobrojni kadar – bolje rečeno – organizacijski ostaci nekad jake Komunističke partije, ostajući vjeran boljševičkom kursu, nije se

mirio s porazom te je prešao u ilegalu. U tim je mjesecima u partijskim redovima došlo do žestokih rasprava o uzrocima poraza, o novom načinu organiziranja i djelovanja („u potrazi za novom strategijom revolucije"), o tome da li treba posve prekinuti rad u zemlji te isključivo djelovati u inozemstvu. Te, kasnije nazvane „frakcijske borbe", dodatno su oslabile komunističku organizaciju.[121] Prelazak u ilegalu samo je ubrzao proces pretvaranja komunističke partije u partiju totalitarnog tipa. Nema dvojbe da je utjecaj Komunističke partije u širim slojevima tih godina slabio. Međutim, komunistička je misao ostala čvrsto usidrena u nekim intelektualnim krugovima te se, zbog permanentno teške ekonomske situacije i općeg nezadovoljstva, vrlo lako mogla prenijeti u šire slojeve i brzo priskrbiti značajan broj pristaša, što se petnaestak godina kasnije i događalo. Naime, socijalni je naboj tada bio izuzetno jak, postojala je snažna svijest o pripadnosti radničkoj klasi, nasuprot „bogatima", „buržujima", uglavnom u pejorativnom smislu.

Proganjan i suđen bio je i Stjepan Radić, prvi (ali ne i posljednji) put u novoj državi od rujna 1919. do veljače sljedeće godine.[122] Pravaši su posebno bili na meti represivnih organa. Kulminacija tih progona u prvim godinama jugoslavenske države dogodila se 1921, kada je 14 pravaša, uključujući i profesora Milana Šufflaya, osuđeno za urotu protiv države, separatističku akciju i vojnu špijunažu. Grupa je dobila ukupno 33 godine zatvora. Šufflay je osuđen na tri i pol godine, ali je zbog narušena zdravlja odležao nešto više od godinu dana.[123]

10. Nacionalni i vjerski panoptikum

Karakteristika političkog života u Kraljevstvu/Kraljevini SHS bilo je postojanje i djelatnost nacionalističkih i antikomunističkih organizacija poput Orjune (akronim od Organizacija jugoslavenskih nacionalista), Srnao-a (Srpska nacionalna omladina), Hrnao-a (Hrvatska nacionalna omladina).[124] Tijekom dvadesetih pojavila su se i četnička udruženja, koja su težila akcionom jedinstvu s Orjunom. Ta su udruženja, obično zajedno s drugim velikosrpskim ili integralnojugoslavenskim organizacijama, bila nositelji solunaštva. Solunaštvo je bilo isticanje zasluga i napora Srbije te posebice glorificiranje njezinih boraca u ratu od 1914. do 1918. godine, iza čega je u velikom broju slučajeva stajala jagma za društvenim privilegijama i materijalnom korišću.

Sokolska organizacija u novoj se državi organizirala od samoga njezina nastanka, a 1920. preimenovala se u Jugoslavenski sokolski savez. Sokol je bio stjegonoša integralnog jugoslavenstva, kao i odlučan protivnik komunističkog pokreta. Osim toga, u Hrvatskoj i Sloveniji Sokol je nastupao i protiv klerikalizma.[125]

Orjuna je osnovana 1921. u Splitu, kao lokalna omladinska organizacija, isprva pod imenom Jugoslovenska napredna nacionalna omladina. Bilo je u vrijeme nakon donošenja Obznane. Osnovni cilj Orjune bio je borba protiv komunizma i „separatizma". U orjunaškoj vizuri, koja je morala imati „neprijatelje", jugoslavensko (hrvatsko) društvo bilo je organizam zahvaćen bolešću koje oni trebaju izliječiti. Sve je bilo „prepuno bakcila", a to su bili „zagrebački Židovi, frankovci, klerikalci, komunisti, zajedničari (članovi umjerenjačke, građanske Hrvatske zajednice – op. I. G.), Stjepan Radić, Trumbić, kao i grad Zagreb".[126] Iako su za sebe govorili da su „napredni", ono što su izjavljivali posvjedočuje da su zapravo pripadali bitno drugačijem ideološko-političkom taboru. Orjunaška ideologija i praksa posve su otvoreno koketirali s fašizmom kao ideologijom i praksom. Fašizam se kao uzor ne navodi stoga što je talijansko presizanje na hrvatsku obalu Jadrana inspiriralo sam nastanak Orjune. Osim što su imali neka karakteristična vanjska obilježja – crne odore, značke i specifičan način pozdravljanja, u programatskim izjava-

ma i javnim istupima naglašavali su „rasnost" jugoslavenskog čovjeka i njegove kulture, isticali državu kao oličenje moralne ideje. Ključne su riječi njihova programa bile „muškost", „snaga", „žrtva", „dužnost", „rat", „volja za moć", „pobjeda". Nisu skrivali prijezir, pa čak ni mržnju prema drugima i drukčijima, gajili su kult (jugoslavenske) Nacije koji je pokatkad graničio s fanatizmom, ali su istovremeno opravdavali čvrstu i autoritarnu državu, usuprot postulatima demokracije i parlamentarizma. Činjenice jest da su Orjuna i njoj srodne organizacije teoretski bile samostalne, ali su one u biti bile pomoćna, poluvojna snaga režima i njegova represivnog aparata (vojske, žandarmerije, policije) za obračun s političkim protivnicima velikosrpstva, odnosno jugoslavenskog integralizma. Orjunaška se ideologija zapravo ostvarivala u državnoj politici međuratnog razdoblja, odnosno u njezinoj represivnosti, centralizmu i unitarizmu. Ona je bila i šire ideološki postavljena, kao tradicionalistička i konzervativna, jer su orjunaši napadali i „framasunstvo i klerikalizam u religiji, materijalizam u znanosti", jer je to sve „anacionalno i amoralno".[127]

U Orjuni je bio priličan broj Hrvata. Štoviše, bilo ih je i u samom vodstvu, primjerice, odvjetnik Ljubo Leontić (1887-1973), podrijetlom iz Imotskoga. Rođeni Starigrađanin Niko Bartulović (1890-1943) bio je urednik Orjunina glasila *Pobeda*, a poginuo je kao pripadnik četničkih postrojbi. Iako nije bio član Orjune, u tim je krugovima bio važan i pravnik Ante Štambuk (1858-1939), osnivač *Novog doba*, zagovornik agrarne reforme. Radi rješavanja agrarnog problema pristupio je radikalima i 1923. bio poslanik u Narodnoj skupštini.

Vrlo je karakteristično, a i posve shvatljivo da su simpatije za Orjunu, drugim riječima za jugoslavenstvo, pa čak i za velikosrpstvo, bile izražene upravo u krajevima koji su se osjećali neposredno ugroženima od talijanskog imperijalizma. Tako je Punat na Krku postao jaka utvrda integralnog jugoslavenstva, čini se kao neposredan odgovor na ubojstva i represiju koje su D'Annunzijevi arditi provodili u gradu Krku i u Baški. Sam je Punat 1921. preimenovan u Aleksandrovo, u čast regenta.[128] Mnogi su Korčulani 1921. godine, kada je s otoka otišla talijanska vojska (ali je zadržala nedaleko Lastovo), oduševljeno dočekali predstavnike Kraljevine SHS. Korčulanski opat Mašo Bodulić tada je izjavio da je „ovaj oslobođen otok zemlja srpska, jer je hrvatska i obrnuto, a sve jugoslavensko. Jedno smo tijelo, jedna smo duša, jedna smo domovina".[129]

U doba srpskih ustanaka i ratova za oslobođenje od Osmanlija u 19. i početkom 20. stoljeća imenom „četnici" nazivali su se elitni gerilski odredi.[130] U monarhističkoj Jugoslaviji četništvo je preraslo u radikalni srpskonacionalistički pokret. Prvu četničku organizaciju – Udruženje četnika za slobodu i čast otadžbine, osnovali su ratni veterani u Beogradu 1921. godine. Prema statutu cilj im je bio „borba protiv svih ne-

prijatelja postojećeg državnog i političkog sistema". Ubrzo su se (1924) rascijepili, ali potom opet ujedinili. Tada ih je predvodio Puniša Račić, kasnije atentator na Stjepana Radića u beogradskoj skupštini. Četnicima su se nazivale i neke elitne vojne jedinice u okviru kraljevske jugoslavenske vojske. Organizirali su se i na hrvatskim prostorima, u krajevima naseljenima srpskim stanovništvom. Sebe su smatrali glavnim osloncem monarhističkog poretka i srpske dominacije u Jugoslaviji, pa prema tome i budnim stražarima nad nepouzdanom Hrvatskom, u kojoj moraju biti „čuvari ugroženog srpstva". Neki su četnici podupirali velikosrpsko, drugi pak, integralnojugoslavensko krilo. Među tim drugima bio je i određen broj pripadnika nesrpskih naroda, pa i Hrvata.[131]

No, kako su protjecale dvadesete, tako su se u Hrvatskoj i među Hrvatima organizirale i grupe potpuno suprotnih političkih stavova. To svjedoči o podvojenosti hrvatske intelektualne i političke elite o temeljnim pitanjima državne ideologije i provedbene prakse tijekom dvadesetih.[132] Kao odgovor na državni teror i teror Orjune, osniva se Hrvatska nacionalna omladina (HANAO). Ideologija HANAO-a je radikalni hrvatski nacionalizam.

Kraljevstvo SHS za HANAO je bilo „politička i državnička katastrofa od 1. prosinca 1918. godine" u kojoj je hrvatski narod „zarobljen i potlačen, prijevarom", dok je njegova država spala na stanje jedne „pokorene pokrajine". HANAO se u javnosti služio demagoškim parolama pozivajući na „obračun", „borbu", „dužnost", na „žrtvu" i „osvetu" da konačno i našim neprijateljima ima „krv da legne". Isticalo se da „svaki član Hanao neka bude vojnikom". Sve su te riječi oblikovale i političko djelovanje i metode borbe HANAO-a, što se, ustvari, svodilo na golo nasilje nad protivnicima. Pod devizom „sila se samo silom suzbija" ta organizacija, od osnivanja, koristi teroristička sredstva protiv nositelja vlasti, pristalica integralnog jugoslavenstva, te članova Orjune i SRNAO-a.[133]

HANAO je svojom ideologijom i provedbenom praksom za jedan dio hrvatske omladine predstavljao adekvatan odgovor na državni teror. Njegov „kult žrtve" i pozivi da „Hrvati više neće biti roblje" u sredini državnog i policijskog nasilja pao je na plodno tlo. Osjećaj poniženja i uvjerenje da je učinjena velika nepravda nad hrvatskim narodom obuzeo je znatan dio hrvatske omladine.

Već u drugoj polovici 1922. počinju žestoki fizički i oružani sukobi u hrvatskim gradovima koji poprimaju oblike građanskog rata. U oružanom sukobu nekoliko desetina pripadnika HANAO-a i Orjune u ljeto 1923, na zagrebačkom Jelačićevu trgu, poginuo je pripadnik HANAO-a Rudolf Rožić. Taj događaj iskoristila je vlast da uvede policijski sat, poslije devet sati uvečer svi javni lokali bili su zatvoreni, dok su u Zagreb stigli pojačani odredi žandarmerije koji su patrolirali gradom.[134]

U travnju 1923. u Sarajevu je došlo do tučnjave između grupe Hrvata i grupe omladinaca okupljene oko Orjune. U sukobu je ranjen revolverskim hicima Jure Sočo, direktor Hrvatskih seljačkih zadruga. U Kaštelima su orjunaši, predvođeni Istraninom Valentinom Žicem, nožem izboli Josipa Grgina. Žrtava je bilo i u Osijeku, Petrinji i Dubrovniku.[135] Nema sumnje da je u većini sukoba HANAO izvlačio deblji kraj, jer su pristalice Orjune bili bolje naoružani i imali bolju financijsku podršku državnih struktura, posebno kad je Pribićevićeva Demokratska stranka (kasnije Samostalna demokratska stranka) bila na vlasti,[136] ali se događalo da nastradaju i orjunaši poput učitelja Ive Žuvele iz Vele Luke koji je 1924. na putu kući izudaran i izboden.[137]

Iako se sukobljavaju, Orjuna i HANAO su o nekim stvarima imali vrlo slične poglede – primjerice, u nesnošljivosti prema Zapadu, posebno Italiji i Velikoj Britaniji. HANAO ih optužuje da „guše" novonastale slavenske države, ne oprašta velikim „neslavenskim" silama ni gubitak „hrvatske Rijeke" i Trsta, jer je njihova namjera da „začepe usta, zatvore prozore i vrata" svim slavenskim državama i drže ih u stanju ekonomske podložnosti.[138]

Međutim nakon što je izgubila podršku najjače hrvatske političke stranke, HRSS-a, nakon što su članovi HRSS-a izašli iz njegova vodstva, HANAO se počeo osipati i gubiti članstvo, uglavnom tijekom druge polovice 1924. godine.

Nova Evropa, časopis jugoslavenske, ali liberalne orijentacije, optuživao je i HANAO i Orjunu da su prihvatile Mussolinijeve fašističke ideje o patriotizmu i politici, odnosno da je HANAO „tipična šovinistička organizacija", koja „uskrsava parole nad tisućgodišnjem hrvatskom mrtvom lešu kraljevstva", dok Orjuna „uzima u ruke bombu i revolver i ruši štamparije i kafane u ime 'jedinstvene narodne volje i države'".[139]

Shvaćanje da su svi narodi u Kraljevstvu/Kraljevini SHS nepouzdani, osim Srba i (donekle) Slovenaca, bilo je u krugovima bliskima vlasti trajno njegovano, a kako su se tijekom dvadesetih i tridesetih događali teški politički lomovi, ono je postajalo sve prisutnije. Prirodno je da su glavni krivci bili Hrvati, ali su represivnost režima osjetile i druge etničke skupine.

Makedonci su smatrani integralnim dijelom srpskog nacionalnog korpusa. Makedonsko se ime sustavno zatiralo, pa je Makedonija u javnosti nazivana „Južnom Srbijom". U tamošnjim školama podučavalo se na srpskom jeziku, a makedonski kao da nije postojao. Nerazvijena Makedonija postala je obećana zemlja za propale političare, državne liferante, nesposobne činovnike, ali se u nju išlo i po kazni[140] (primjerice, u Skopju je od 1920. do 1924. godine službovao historičar Grga Novak /1888-1978/, kasniji dugogodišnji predsjednik JAZU). Međutim, i Buga-

ri su prisvajali Makedoniju i makedonski narod, pa su s vremena na vrijeme ubacivali u Makedoniju komitske čete Vnutrešnje makedonske revolucionarne organizacije (VMRO) protiv kojih su se borili četnici Koste Pećanca (kasnijeg nacističkog kolaboracionista), braneći „Srpsku Makedoniju".

Mađari u Vojvodini i Slavoniji bili su zakinuti u agrarnoj reformi početkom dvadesetih godina. U institucijama državne vlasti bili su i diskriminirani po nacionalnoj osnovi, jednim dijelom zbog toga što su uglavnom loše znali srpski/hrvatski jezik, drugim, jer su slovili kao nepouzdani. Naime, stav prema Mađarima umnogome su određivale neugašene strasti iz svjetskoga rata te iredentistička propaganda iz Mađarske koja je tražila povrat „izgubljenih južnih županija" (tj. Vojvodine, Baranje i Međimurja), koje su navodno oduvijek pripadale kruni sv. Stjepana.

U najgorem je položaju bila albanska manjina. Za razliku od Mađara i Nijemaca (i Rumunja), čija su prava bila regulirana međunarodnim ugovorima, Albanci su bili posve nezaštićeni. U praksi, to je značilo da nema albanskih škola, da albanski jezik nije dopušten u javnoj komunikaciji, a albanski nacionalni amblemi su zabranjeni. Albanci su bili zapostavljeni prilikom podjele zemlje u sklopu agrarne reforme, a prema „Šiptarima", kako ih se uobičajeno (pogrdno) nazivalo, vojska i državna administracija gajile su duboko nepovjerenje. Nemogućnost da Albanci izmijene svoj položaj proizlazila je ne samo iz već opisanog sustava represije, nego i zbog nerazvijenosti, konzervativnosti i patrijarhalnosti albanskog društva. Fakultetski obrazovanih ljudi koji bi osmislili i poveli neku društvenu akciju bilo je u njemu zanemarivo malo.[141]

U najpovoljnijem je položaju bila njemačka narodna grupa, koja je većinom nastavala Vojvodinu, ali i Slavoniju i hrvatski dio Srijema, te Sloveniju. Ekonomski je i nakon agrarne reforme ostala jaka, a bila je i zaštićena međunarodnim ugovorima. Nepolitička organizacija Kulturbund *(*Švapsko-njemački kulturni savez – Schwäbisch-Deutscher Kulturbund*)* osnovana je 1920. godine u Novom Sadu i time počinje sustavna kulturna i društvena emancipacija njemačke manjine u Jugoslaviji. Bio je to zapravo svojevrstan zakašnjeli narodni preporod. U Zagrebu je Njemačko potporno društvo („Hilfsverein") osnovano 1929. godine. Njegova je svrha bila da „podupire pripadnike Njemačke, bez obzira, da li su članovi društva ili ne. Iz društva je isključena svaka diskusija o nacijonalitetu ili religiji, jer je svrha društva čisto humanitarna".[142] U tridesetim godinama osniva se više desetaka različitih njemačkih društava.

Nakon Oktobarske revolucije u Jugoslaviju je, pa onda i u Hrvatsku, imigriralo oko 60.000 Rusa. Nastanili su se po gradovima te su mnogi od njih zauzeli značajna mjesta u društvenom životu. Istodobno je ruska zajednica bila i jedan od najsnažnijih antikomunističkih centara. Kralj

Aleksandar ih je osobito podržavao, utvarajući sebi da je poslije priželjkivanog sloma boljševizma i restauracije carstva jedan od realnih kandidata za carsko prijestolje. Iz takvih odnosa proizlazio je dobrim dijelom i tako radikalan stav jugoslavenske vlade prema SSSR-u, kojega je Beograd priznao tek u predvečerje Drugoga svjetskog rata.[143]

Prema Zagrebu je svojevremeno gravitirao cijeli slovenski jugoistok jer je Zagreb bio više pri ruci i bliži od Ljubljane. Slovenci su išli u Zagreb kao profesori, služavke, kazalištarci, službenici, oficiri, poduzetnici, klerici. Jedino su u Zagrebu bili snažnije koncentrirani; godine 1900. bilo je u Zagrebu 5990 od ukupno 19.789 Slovenaca u Hrvatskoj. Po popisu iz 1921. u Zagrebu ih već ima 8699, a deset godina kasnije čak 17.627. Sami su Slovenci tada računali da ih je u gradu čak oko 30.000 (od 217.000 stanovnika). Kako bilo da bilo, Slovenci su, poslije Hrvata, bili u gradu najbrojnija nacionalna skupina. Zagreb je, između ostalih pogodnosti, bio zanimljiv i kao sveučilišno središte (u Ljubljani je sveučilište osnovano tek 1919. godine): zamjetan broj slovenskih sveučilištaraca dobio je, i potkraj 19. i u prvoj polovici 20. stoljeća zagrebačku doktorsku diplomu.[144]

U panoptikumu nacionalnih i vjerskih zajednica i manjina, Romi su bili na posvemašnjoj društvenoj margini. Izolirani na gospodarskom, kulturnom i političkom planu, bili su posve pasivni. Tek 3% od ukupnog broja Roma živjelo je u gradovima, a ostali na seoskim područjima, jer su državne vlasti posebnim propisima (protiv skitnje, prosjačenja, itd.) onemogućavale prisutnost većeg broja Roma u gradskoj sredini. U seoskim je sredinama antagonizam prema Romima bio jači negoli u gradovima.[145]

Značajniji broj muslimana, uglavnom Bošnjaka iz BiH, doselio je u Hrvatsku nakon 1878. godine, a islamska je vjera priznata u banskoj Hrvatskoj tek 1916. godine. Muslimanska je zajednica u međuratnom razdoblju u Hrvatskoj bila tek u fazi formiranja – pojedinci doseljavaju u gradove, prvenstveno u Zagreb, ali im je broj i dalje relativno malen (1931. ukupno u Savskoj banovini 3823, od toga u Zagrebu 1283). No, broj muslimanskih intelektualaca, gimnazijalaca i studenata raste i prema kraju tridesetih muslimanska zajednica polako sazrijeva. U njoj prevladava identifikacija s hrvatstvom, odnosno, njezini se članovi predstavljaju kao Hrvati muslimanske vjere. Često se događalo da je islamska baština bila žigosana kao anomalija tuđinske (osmanske) vladavine nespojiva s (jugo)slavenskim rasnim osobinama. Međutim, odnos prema islamu i muslimanima u jugoslavenskom/hrvatskom društvu i javnosti bio je od drugorazredne važnosti, jer su u prvom planu bili hrvatsko-srpski odnosi.[146]

Osnivanjem Kraljevstva SHS hrvatski Židovi (posebice zagrebački, koji su kao zajednica bili najbrojniji i najjači), pa i cijela aškenaska zajednica

u nekadašnjim austro-ugarskim pokrajinama, došli su u posve novu situaciju. Najednom su prekinute logične veze koje su ostvarivali s mnogo većim židovskim zajednicama u Austriji, Mađarskoj, Češkoj. „Rat je, u svom svojstvu procesa raspadanja Monarhije, naglašavao osjećaj izolacije i napuštenosti: svaki narod za sebe, a Jevreji tako reći nikuda. Tako se jedna generacija jevrejske inteligencije vratila s osjećajem izolacije: između njih i njihovih ratnih drugova (s kojima ih je vezao njemački jezik, kultura i vjera) spustilo se nekoliko gvozdenih zavjesa".[147] Razdoblje između dvaju svjetskih ratova bilo je za hrvatsku, pa i jugoslavensku židovsku zajednicu zlatno doba. Bila je to dobrim dijelom posljedica i rezultat privrednog razvoja: židovska zajednica imala je udjela u značajnom ekonomskom napretku koji se u Hrvatskoj dogodio nakon 1918. godine. No, nisu svi Židovi od toga profitirali: i u Zagrebu je tek manjina bila bogata, većina je pripadala srednjem sloju, a čak 35,4% u statistikama se vodilo kao „slabijeg imovnog stanja".[148] Osim toga, bogatije aškenaske zajednice (prvenstveno Zagreb, pa Osijek, potom i neke u Vojvodini) pomagale su siromašne židovske zajednice (ponajprije bitolsku u Makedoniji). Osim toga, vrlo brzo po osnutku Kraljevstva SHS postalo je jasno da vlast nema isti odnos prema pojedinim skupinama unutar židovske zajednice: lojalnost srbijanskih Židova, od kojih su se mnogi hrabro borili u srpskoj vojsci u Prvome svjetskom ratu, nije se smatrala upitnom. I bosanski su se Sefardi, pogotovo sarajevski, smatrali čvrsto ukorijenjenim, domaćim elementom koji je, zahvaljujući gotovo četverostoljetnom životu na tim prostorima, stekao posebna prava. Sve to nije važilo za aškenaske Židove, pogotovo one koji su bili rođeni izvan novostvorene Jugoslavije (u Austriji, Mađarskoj, itd.). Srpski su Židovi bili „naši", govorili su srpskim jezikom (uglavnom je ladino bio zaboravljen), dočim je nekim „stranim" Židovima, dakle, pretežno Aškenazima, materinji jezik bio njemački ili mađarski (posebice u Vojvodini). Situacija je u mnogim aspektima bila paradoksalna: u Beogradu i Srbiji, a pogotovo u Bosni, Sefardi su se smatrali autohtonim žiteljstvom, duboko povezanima s bosanskom ili srpskom domovinom. Istovremeno, njegovali su svoju kulturu i živjeli relativno izolirano. Mješovitih brakova bilo je vrlo malo, asimilacija i pokrštavanje bili su rijetke pojave. Međutim, i Aškenazi su se relativno brzo nakon doseljenja jezično asimilirali u novu sredinu, a za kratko vrijeme asimilacija je zahvatila i druge kulturnovjerske, političke i nacionalne aspekte njihove egzistencije. Usprkos svemu tome, oni su se osjećali više strancima negoli Sefardi. Osjećaj da su „strano tijelo", da su različiti od većine u pretežno hrvatskoj (ili srpskoj) odnosno katoličkoj (ili pravoslavnoj) sredini, potenciran je nakon 1918. godine.[149]

Starokatoličku crkvu u Hrvatskoj osnovali su 1923. bivši katolički svećenici (dio tih svećenika je istupio iz svećenstva) iz „žutog pokreta"

(naziv su dobili po knjižici sa žutim koricama u kojoj su objavili svoje zahtjeve), koji su nakon Prvoga svjetskog rata (njih skoro 100 iz Zagrebačke nadbiskupije, uglavnom sjeverozapadna Hrvatska) pokušali izboriti reformu Crkve – ukidanje celibata, misu na narodnom jeziku i drugo. Reformni je pokret imao podršku Demokratske stranke, a intencija je bila i da se isključi Sveta Stolica iz unutrašnjih poslova u Kraljevini SHS. Zbog toga su Starokatoličku crkvu protivnici nazivali i Pribićevićeva crkva.[150]

11. Radić i HPSS/HRSS/HSS: od opozicionarstva do sudjelovanja u Vladi i stvaranja SDK

Stjepan Radić i njegov Hrvatska pučka seljačka stranka (HPSS) u oštroj su opoziciji režimu praktički od samog osnutka države. Da bi naglasila promicanje republikanske ideje, stranka se, štoviše, 1920. godine preimenovala u Hrvatsku republikansku seljačku stranku (HRSS).[151] Već na prvim izborima 1920. godine s 50 osvojenih mandata u Ustavotvornoj skupštini (četvrta po snazi, nakon demokrata, radikala i komunista), postali su daleko najjača hrvatska stranka i izbornom voljom hrvatskoga biračkog tijela zapravo glavni politički predstavnik Hrvata u novostvorenoj zajednici. Prije donošenja Vidovdanskog ustava njezini su zastupnici odbili položiti prisegu kralju i sudjelovati u radu Ustavotvorne skupštine, te su uputili kralju i Adresu, tvrdeći da ne postoje uvjeti za slobodno odlučivanje o državnom ustrojstvu. Potom su u lipnju 1921. usvojili Ustav Neutralne seljačke republike Hrvatske (punim imenom – „Ustav ili državno uređenje Neutralne seljačke republike Hrvatske kao jedini zakoniti temelj javnog prava države Hrvatske"), koji je predviđao konfederaciju sa Srbijom, Slovenijom i BiH, ali se nije otklanjala mogućnost pregovora o monarhijskom uređenju.[152] Istovremeno se proklamira da bi ta država bila neutralna, mirotvorna i da u njoj ne bi bilo stajaće vojske. Tekst je vidio Hrvatsku kao državu u „velikoj svjetskoj saveznoj državi". Socijalne reforme u budućoj države bile bi osobito važne: nagoviještalo se ukidanje privatnih, crkvenih i državnih veleposjeda. Nijedan posjed ne bi mogao biti veći od najvećeg seljakova posjeda u istoj županiji. Ustav Neutralne seljačke republike Hrvatske prije je bio izraz želje da se izvrši pritisak na beogradske procentralističke krugove kako bi ih se prisililo na neki kompromis, jer su i sami autori znali da nema realnih mogućnosti da se Ustav provede u cijelosti, pa čak ni u manje važnim dijelovima. Ipak se radi o važnom dokumentu iz povijesti HSS-a.

Pred sam čin donošenja Vidovdanskog ustava hrvatske parlamentarne stranke su pod Radićevim vodstvom osnovale Hrvatski blok – njega su, uz HRSS, činili i HZ, dotad glavna zastupnica hrvatskih interesa, te HSP. Jedino im se nije pridružio HPS. Cilj nove koalicije bio je opiranje unitarističko-centralističkoj politici i osporavanje prava Ustavotvornoj

skupštini da donosi ustav i za Hrvatsku. Međutim, članice Hrvatskog bloka razilazile su se u bitnom pitanju: koje metode valja primjenjivati u postizanju hrvatskih nacionalnih ciljeva. Prvi sukob u koaliciji dogodio se 1922, a posljedica je bila izbacivanje HSP-a. Naposljetku se vidjelo da je HRSS-u savez s drugim strankama trebao samo kao jedan u nizu poteza koji je vodio velikom izbornom uspjehu 1923. godine, pa je koalicija rasformirana i prije izbora.[153]

Moguće je zaključiti kako je svojim bojkotom rada Narodne skupštine, HRSS zapravo olakšavao posao radikalima u njihovu održanju na vlasti, jer je time hranio sumnje zatrovanih pristaša centralizma i unitarizma da se uistinu radi o prevratničkoj i antijugoslavenskoj stranci.

Pod vodstvom HRSS-a stvoreno je i Hrvatsko narodno zastupstvo, sastavljeno od 56 zastupnika Hrvatskoga bloka. Ono je 1922. uputilo memorandum međunarodnoj konferenciji u Genovi u kojem je odbacilo način stvaranja Kraljevstva SHS.[154] U memorandumu se isključivo govori o „međunarodno priznatom teritoriju Srba, Hrvata i Slovenaca" te se tvrdi kako „politička nezavisnost" Hrvata „nije pravno nikada prekidana". Negiraju se i bilo kakve financijske i druge obaveze nametnute hrvatskom narodu.

Ocjenjujući srpske političare potpisnici memoranduma nisu štedjeli riječi: „Nemaju nikakve svijesti o dvjema glavnim europskim idejama – o miru, voljnom, a ne nametnutom, te o pravnom poretku, a ne nasilju." Kritika polazi s liberalnodemokratskih pozicija – tvrdi se kako su ti političari „kao očarani idejom jake države, koja u sebe apsorbira i domovinu i crkvu i narod"; u toj je kritici potom naglašen nacionalni aspekt: „U Hrvatskoj su inaugurirali jednu hrvatoždersku politiku pod etiketom jugoslavenskog narodnog jedinstva. To je politika čiji je glavni i očigledni cilj da prosto i čisto uništi etnički narod Hrvatske." Tekst završava zahtjevom za stvaranjem „hrvatske države u zajedničkim granicama međunarodne zajednice Srba, Hrvata i Slovenaca". Borba za takvo rješenje hrvatskoga nacionalnog pitanja nastavit će se svim sredstvima, zaključivali su potpisnici, „izuzev oružane pobune".[155]

Takvi su manifestativni potezi imali podršku u široj hrvatskoj javnosti. Gotovo istodobno (u rujnu 1922) i kongres javnih radnika u Zagrebu (na kojem je sudjelovalo između dvije i tri tisuće osoba), iako na njemu ima najviše članova Demokratske stranke, pretvara se u anticentralističku manifestaciju na kojoj se raspravlja o mogućoj reviziji Vidovdanskog ustava. Takvim ponašanjem vlastite stranačke baze Svetozar Pribićević je bio vrlo nezadovoljan.[156] Tada su se u javnosti oglasili istaknuti disidenti Demokratske stranke, između ostalih i jezikoslovac Tomo Maretić (1854-1938) te književnici Vladimir Nazor (1876-1949) i Ljubo Babić – Ksaver Šandor Gjalski (1854-1935). Oni su zastupali

mišljenje da valja pronaći kompromisno rješenje između centralizatorske politike Beograda i stavova hrvatske opozicije. Gjalski, koji se bližio sedamdesetoj, tvrdio je da je „četrdeset godina na svim stranama radio za slogu, ljubav i združenje slovenskoga juga", a da sada „mora priznati da danas toga jedinstvenoga naroda nema još... Da se ta istovjetna i jedna cjelina postigne, prije svega je potrebito da bude konac i kraj svoj žalosti i nesreći koja se danas koči u Beogradu na vlasti i širi po beogradskoj čaršiji..."[157]

Na izborima za Narodnu skupštinu 1923. HRSS zauzima drugo mjesto u državi, povećavši, u odnosu na rezultate izbora iz 1920. godine, broj glasača za više nego dvostruko od (230.000 na 474.000) te broj poslanika sa 50 na 70 (najjači su i dalje bili radikali koji su osvojili 107 mandata). U sjevernoj Hrvatskoj HRSS dobiva 52 od 68, a u Dalmaciji 7 od mogućih 15 mandata. Nakon ovih izbora nije bilo nikakve dvojbe da je HRSS postao, ako ne jedini predstavnik hrvatskoga naroda u državi, onda svakako politički čimbenik bez kojega je rješavanje ustavnopravnih problema što se hrvatskih zemalja tiče bilo nemoguće. Naime, HRSS nakon izbora 1923. godine postaje relevantna politička snaga i u krajevima gdje dotad nije bio značajan čimbenik ili na izborima 1920. uopće nije istaknuo stranačku listu – primjerice, na Sušaku i okolici, u Dalmaciji.[158] Slijedom toga počinju pregovori vodstva HRSS-a s najjačom strankom bosanskohercegovačkih Muslimana, Jugoslavenskom muslimanskom organizacijom (JMO) i najjačom strankom Slovenaca, Slovenskom ljudskom (tj. narodnom) strankom (SLS) o zajedničkom istupu protiv centralizma, za reorganizaciju države. Na taj je način stvoren Federalistički blok koji je u travnju 1923. s radikalima postigao sporazum o početku razgovora o rješavanju pitanja državnog uređenja (tzv. Markov protokol, nazvan po Marku Đuričiću, predstavniku Radikalne stranke).[159] No, dogovor je bio kratka vijeka, jer je raskinut čim su radikali u skupštini izglasali homogenu vladu. Potom su tri stranke Federalističkog bloka 1924. istupale zajedno s Demokratskom strankom kao Opozicioni blok.

Kako bi sa svojim stavovima za razrješenje krize upoznao i međunarodnu javnost, Stjepan Radić je u srpnju 1923. ilegalno prešao granicu i otišao na dugu europsku turneju (Beč, Berlin, Pariz, London) koja trajala više od godinu dana (do kolovoza 1924). Završio ju je u Moskvi, gdje je HRSS učlanio u Seljačku internacionalu.[160] Radić je lobiranjem u inozemstvu želio beogradske vlasti natjerati na popuštanje, ali u inozemnim političkim krugovima nije bilo sluha za njegove stavove, jer nikome nije bilo u interesu čak ni tražiti radikalne promjene u Jugoslaviji. S druge, pak, strane, beogradske su vlasti Radićevu turneju uglavnom shvatile kao još jedan dokaz da je hrvatskoj opoziciji jedini cilj dovesti u pitanje jedinstvo države.

Političko se stanje u državi tijekom 1924. godine pogoršavalo, jer je parlamentarna kriza bila kronična. Početkom 1925. godine, jedva mjesec dana prije skupštinskih izbora (koji se održavaju u veljači), uhapšen je Stjepan Radić. Protiv njega i cjelokupnog vodstva HRSS-a pokrenut je krivični postupak na osnovi Zakona o zaštiti države, a napose zbog učlanjenja stranke u Seljačku internacionalu koja je bila pod snažnim utjecajem komunista. HRSS je bio zabranjen, njegove organizacije raspuštene, a Radić je završio u zatvoru. Vlast se nadala da će stranka ostvariti na izborima loše rezultate i tako izgubiti politički utjecaj. Dogodilo se upravo suprotno: doduše, na izborima je vladin blok odnio uvjerljivu pobjedu (164 mandata), ali je HRSS ostao uvjerljivo druga stranka po snazi u državi – osvojio je 67 mandata, od toga u Hrvatskoj i Slavoniji 45 od mogućih 68, a u Dalmaciji 9 od 16. HRSS i druge opozicijske stranke, među kojima je i Demokratska stranka, traže unutrašnje preuređenje države na temelju slobodnog sporazuma Srba, Hrvata i Slovenaca. Istodobno se vode političke igre oko verifikacije mandata poslanika HRSS-a.

Međutim, u samo nekoliko dana dolazi do velikog preokreta. Potkraj ožujka 1925. godine Stjepanov sinovac Pavle Radić (1880-1928) pročitao je u skupštini izjavu kojom HRSS priznaje dinastiju Karađorđevića i Vidovdanski ustav; stranka iz imena ispušta republikansku oznaku i preimenuje se – postaje Hrvatska seljačka stranka (HSS). Potom su verificirani mandati poslanika HSS-a. Tako se HSS, kao koalicijski partner, priključio radikalima u sljedećim četirima vladama od srpnja 1925. do siječnja 1927. godine. Sam Stjepan Radić bio je ministar obrazovanja od studenoga 1925. do travnja 1926. godine. HSS je u vladama imao po četiri ministra. Iako je ulazak HSS-a u vladu na prvi pogled izgledao kao kopernikanski obrat, radi se zapravo o kompromisu kojem su u proteklim godinama težili i Stjepan Radić i HSS, pronalaženju zajedničkog jezika s radikalima, odnosno s Dvorom, kako bi se revidirao Ustav. Kako bi postigao taj cilj, dakle reviziju Ustava, Radić je u srpnju 1925. godine tijekom audijencije, komplimentirao kralju, izrekavši da je „najprije naš čovjek, naš narodni vladar, a zatim državnik i to sve troje u najvećoj mjeri".[161]

Radićev ulazak u vladu druge su hrvatske stranke protumačile kao izdaju nacionalnih interesa. Na hrvatskoj političkoj sceni razlike u ocjenama dnevnopolitičke situacije se povećavaju: godine 1926. hrvatska opozicija, okupljena oko Trumbićeve Hrvatske zajednice koja prerasta u Hrvatsku federalističku seljačku stranku (HFSS), osuđuje politički zaokret HSS-a i traži beskompromisnu politiku u odnosu na Beograd.[162] HFSS je potom zajedno s radikalnim HSP-om stvorio Hrvatski blok. Kao predstavnik toga bloka svoj je prvi značajniji politički istup 1927.

imao u zagrebačkoj Oblasnoj skupštini budući osnivač i vođa ustaškog pokreta te poglavnik NDH Ante Pavelić (1889-1959): zatražio je da se okupe svi zastupnici hrvatskih zemalja, izabrani na izborima za oblasne skupštine, kako bi poradili na uspostavi hrvatske neovisnosti.[163]

Predizborni plakat Hrvatskog bloka na izborima za zagrebačku gradsku skupštinu 1927. godine.

Savez između HSS-a i radikala od samoga je nastanka izgledao kao brak iz računa, pa kao takav i bez izgleda da duže potraje. Stjepan Radić je, doduše, sudjelovao u radu Vlade, ali nije propuštao da javno kritizira one vladine poteze koji mu zbog bilo kojeg razloga nisu odgovarali. To je učvršćivalo vladajuće krugove u Beogradu u mišljenju da je Radić kao politički partner nepouzdan. Međutim, ti su krugovi, usprkos sporazumu s Radićem, ustrajavali na sve većoj centralizaciji države. Stoga je bilo logično što je HSS početkom 1927. godine izišao iz vlade i prešao u opoziciju, pa su u beogradskoj skupštini nastavljena mučna sporenja.[164]

HSS je na izborima 1927. godine dobio 61 posaničko mjesto, što je nešto manje od broja mjesta na prethodnim dvama izborima 1923. i 1925. godine (70 odnosno 68), ali je taj rezultat postignut usprkos pritiscima, pa čak i teroru vlasti.[165] No, i podrška radikalima je pala: dok su u prethodnom sazivu imali 142, nakon izbora 1927. godine pali su na samo 112 poslanika.

U novostvorenoj situaciji, dakle, opet u opoziciji, HSS je iznenada dobio novog, za mnoge posve neočekivanog saveznika: Svetozar Pribićević, vođa Samostalne demokratske stranke, koja je predstavljala većinu Srba u Hrvatskoj, radikalno je promijenio politiku. Pribićević je shvatio da je politika režima u prethodnim godinama, u čemu je i on imao značajan udio, dovela zemlju na rub raspada. Posebno je u težak položaj dovela prečanske Srbe koje je loša politika gurala u konfrontaciju s nesrpskim narodima, prvenstveno s Hrvatima i Bošnjacima-Muslimanima. Stoga je bilo logično da uđe u koaliciju s HSS-om i s njegovim vođom Stjepanom Radićem, iako mu je ovaj već dvadesetak godina

bio ljut politički protivnik.[166] Dvije stranke potkraj 1927. godine stvaraju Seljačko-demokratsku koaliciju (SDK) s ciljem transformacije države u duhu parlamentarizma, demokracije i ravnopravnosti. Pribićević i njegovi suradnici, te njihovo biračko tijelo, bili su također sve nezadovoljniji centralističkim diktatima iz Beograda koje nisu, poput Hrvata, osjećali prvenstveno na nacionalnoj osnovi, ali jesu na općedruštvenoj i ekonomskoj. Shvatili su da će biti uspješniji ako se solidariziraju s Hrvatima kao svojom neposrednom društvenom okolinom. To se odnosi ponajprije na slavonske, kordunaške i banijske Srbe, gdje je postojala tradicija suradnje, od vremena bana Jelačića i Rakovičke bune, dok su Srbi iz dijela Like i Dalmatinske zagore bili, kao biračko tijelo, nešto bliži radikalima. Pokazalo se, eto, da napetosti postoje i unutar nacionalnih korpusa, ponajprije u srpskom „između Srbijanaca i tzv. 'Prečana', stanovnika Srbije i Srba podanika Austrougarske".[167] Nije stoga slučajno da su Radić i Pribićević prvi zajednički nastup imali u Sisku, na prostoru gdje su i jedan i drugi imali mnogo pristaša (kada je 1939. osnivana Banovina Hrvatska, Sava Kosanović je u ime SDS-a tvrdio kako je „dvadesetogodišnja tragedija hrvatskog naroda... stvarno i moralna tragedija Srba" te da je Svetozar Pribićević „nosio pola križa hrvatskoga naroda"[168]).

Pad zajedničke Vlade radikala i HSS-a početkom 1927. godine te savez Radića i Pribićevića sklopljen koji mjesec kasnije pokazali su da su parlamentarni oblici političkog života umnogome potrošeni. Bili su to trenuci u kojima se osjećalo da je „pseudoparlamentarizam" uspostavljen Vidovdanskim ustavom ušao u završnu fazu. Društvene i političke napetosti bile su sve veće, a postajalo je jasno da se tako nagomilane ne mogu riješiti unutar sustava koji ih je sam generirao.

12. Ekonomski i društveni napredak u novim granicama

Nova jugoslavenska državna zajednica integrirala je krajeve s vrlo raznolikim obilježjima društveno-ekonomskih odnosa, oblikovanima još u doba kada su oni bili u sastavu drugih država. U Austro-Ugarskoj je industrijski najrazvijenija bila Češka, donekle Austrija i Mađarska, a hrvatske zemlje, Slovenija, Vojvodina te pogotovo BiH bili su najnerazvijeniji dijelovi Monarhije. Međutim, to su bili industrijski najrazvijeniji dijelovi u novoj državi. U zabačenije dijelove nekadašnje Kraljevine Srbije (uglavnom svi ostali osim Beograda), u tanak sloj građanskog stanovništva, prodirale su prve građanske navike, ali i dalje daleko od načina življenja razvijenijih, drugih, stranih građanskih sredina. Osmanska vladavina na Kosovu i na Metohiji, u Makedoniji i Sandžaku ostavila je neizbrisive tragove zaostalosti u društvenim odnosima, životnim i radnim navikama, privredi, trgovini, zdravstvu. I agrarni režimi bili su bitno različiti: u Hrvatskoj, Slavoniji i Vojvodini u znatnoj je mjeri još postojao veliki posjed. Srbija je još od početka 19. stoljeća bila uglavnom zemlja sitnih parcela. U Dalmaciji je stanje karakteriziralo postojanje kolonatskog odnosa, a u BiH, na Kosovu i na Metohiji bilo je još i čivčija.[169] U Međimurju su dugo važili mađarski zakoni, koji su se, osobito na planu privatnoga prava, vidno razlikovali od hrvatskih. Primjerice, u Međimurju je tako do 1918. godine bio obvezatan građanski brak, dok je u Hrvatskoj to bio crkveni brak.[170]

Iz takvih civilizacijskih i društvenih razlika javljale su se i bitne razlike u ekonomskom životu: primjerice, investicioni kapital u industriji po glavi stanovnika 1918. godine u Jugoslaviji iznosio je, ako je Hrvatska imala indeks 100, za Sloveniju 170, za Vojvodinu 110, za Srbiju 97, za BiH 68. Za Crnu Goru taj je pokazatelj iznosio tek 12, a za Makedoniju i Kosovo niti 3![171]

Hrvatsko društvo i privreda vrlo su se sporo prilagođavali izazovima modernizacije; godine 1880. na području Hrvatske i Slavonije od poljoprivrede je živjelo 83% stanovnika. Četrdesetak godina poslije, kada se Hrvatska našla u Jugoslaviji, od poljoprivrede je živjelo oko 75,3% stanovništva. Dakle, za gotovo pola stoljeća taj se udio smanjio za jedva 8%. U tom razdoblju su se i industrija i ostale djelatnosti razvijale, ali

tek za nijansu više da bi kompenzirale snažan demografski rast (i između 1921. i 1940. godine broj stanovnika u Hrvatskoj narastao je za 651.625 ili 18,9%).[172] Monarhija, sa svojih 59 milijuna stanovnika, bila je sigurno i bogato tržište za hrvatsku poljoprivrednu proizvodnju, tada dominantnu privrednu granu u Hrvatskoj. Zahvaljujući razgranatoj željezničkog mreži doprema na tržište bila je relativno brza i jeftina.

Raspadom Austro-Ugarske uglavnom su se prekinule vrlo važne veze koje je hrvatska privreda imala sa Srednjom Europom, posebice Bečom i Budimpeštom, pa i Pragom.[173] Zatvaranje austro-ugarskog tržišta osobito je naštetilo proizvodnji vina, jer u istočnim dijelovima Kraljevstva SHS potražnje za tim proizvodom nije bilo. Tako je, primjerice, od 1913. do kraja dvadesetih, dakle, u svega petnaestak godina, proizvodnja vina na otoku Korčuli u jednom trenutku pala za preko 78%, dakle, gotovo na petinu predratne (sa 194.600 hektolitara 1913. na svega 41.800 hl 1927. godine, ali je 1929. opet narasla na 112.300 hl).[174] Međutim, u prvih nekoliko godina nakon Prvoga svjetskog rata, u uvjetima doslovne gladi u mnogim europskim zemljama, od rata malo pogođena hrvatska poljoprivreda ima slobodna vrata u izvozu svojih proizvoda. No, konjunkturalna faza trajat će tek do polovine dvadesetih.[175]

Hrvatskoj je privredi nova zajednica donijela i neke pozitivne elemente: hrvatska je industrija ipak bila bitno jača nego u slabije razvijenim istočnijim krajevima nove države. Tako su mnoge privredne grane u Hrvatskoj, posebice drvna industrija, dobila sigurno unutrašnje tržište.[176]

Sve većom upotrebom motora i strojeva poticaj je dobila i obrtna industrija, te trgovina. Za daljnji razvoj bio je ključan proces elektrifikacije: Split je, primjerice, struju dobio 1920. godine. Zagreb je postao trgovačko i bankarsko središte, a Hrvatska se, kao i Jugoslavija s njome, javljala kao zemlja povoljnih razvojnih mogućnosti i unosnih poslova s mogućnostima brze akumulacije. To je pogodovalo i dolasku stranog kapitala, više u Hrvatsku negoli u druge dijelove Jugoslavije. Najbrži razvoj hrvatska je privreda ostvarivala između 1920. i 1923. godine, potom se taj polet polako stišavao, ali je do 1926. ipak bilo doba konjunkture. Do 1930. uvjeti su relativno snošljivi, no, tada je nastupila kriza.

Zagreb, pa dijelom i Hrvatska, u svega nekoliko godina nakon Prvoga svjetskog rata doživljava dramatičnu transformaciju. U vrijeme Austro-Ugarske bio je to prostor koji je živio kao agrarni privjesak jedne imperije; industrijski su centri bili daleko (ponajprije u Češkoj i Mađarskoj), a njihova je proizvodnja činila suvišnim stvaranje industrije u Hrvatskoj. Nakon rata, Hrvatska i Zagreb, odsječeni od svojih ranijih snabdjevača, dobivaju snažan poticaj da postanu snabdjevač jednog posve novog političkog i ekonomskog prostora, s agrarnim potencijalom koji

je bio mnogo veći negoli su bile hrvatske potrebe, ali i s industrijskim potencijalom koji je postao ovisan o Hrvatskoj i Zagrebu kao organizacijskom, financijskom i poduzetničkom središtu. Tradicija i iskustvo u novčarskom poslovanju osigurali su zagrebačkom, pa i hrvatskom poduzetništvu općenito, vodeće mjesto osobito u financijskom životu jugoslavenske monarhije. Domaće konkurencije na novom velikom tržištu zapravo i nije bilo, jer je gospodarstvo Srbije, kao najveća gospodarska cjelina nove države, pretrpjelo velika ratna razaranja, a i prije rata je prilično zaostajalo za suvremenim gospodarskim tokovima.

U Zagrebu je 1931. bilo skoro 200 novčarskih i srodnih društava, od toga 75 banaka ili štedionica i 38 osiguravajućih društava. Posredstvom zagrebačkih bankovnih zavoda uključivali su se u jugoslavensku ekonomiju i utjecajni međunarodni financijski krugovi; u Hrvatskoj i Slavoniji bilo je 50% bankovnog kapitala jugoslavenskih banaka.[177] No, razvojni dosezi bankarskog sektora ipak su bili limitirani razvojnim mogućnostima privrede koju su servisirali. Za velika ulaganja u industriju i pomorstvo (u primorskim krajevima) banke nisu imale snage, a većina je inicijativa u tom smjeru završavala slomom, osobito u vrijeme svjetske ekonomske krize.

Gradske štedionice, na prijelomu stoljeća već postojeće u Koprivnici, Zagrebu i Karlovcu, odmah nakon rata osnovane su u Osijeku i Splitu. One su u znatnoj mjeri pomogle u rješavanju komunalnih problema, osnivanju trgovačkih i proizvodnih poduzeća. Primjerice, u Zagrebu, polovinom tridesetih, Gradska štedionica financira izgradnju tramvajske mreže.

Po mnogim hrvatskim gradovima tijekom dvadesetih podižu se tvornice koje postaju okosnica razvitka tih gradova i njihove okolice. Primjerice, u Slavonskom Brodu (tada Brodu na Savi) otvara se 1921. Tvornica vagona i mostova (danas „Đuro Đaković") koja je do kraja desetljeća zapošljavala čak 1500 radnika. Grad je 1921. imao 12.309 stanovnika, a deset godina kasnije već ih je 17.473 (42% više), velikim dijelom zahvaljujući upravo tvornici. Varaždinska tekstilna industrija je tijekom tridesetih zapošljavala nešto manje od 3000 radnika (najviše Tekstilna industrija d. d.), a grad je imao oko 16.000 stanovnika.[178]

U razdoblju između dva rata u Hrvatskoj je osnovano oko 730, a u BiH oko 250 novih industrijskih poduzeća.[179] To je bilo više negoli u bilo kojoj drugoj jugoslavenskoj regiji (u Srbiji i Vojvodini zajedno je izgrađeno 818 tvornica).

Djelomično se ovakav rast dogodio i zahvaljujući državnoj politici. Vlada je već 1920. godine dopustila bescarinski uvoz kompletnih industrijskih instalacija, strojeva i drugih sredstava za proizvodnju te reprodukcijskog materijala: drugim riječima, svega što se nije proizvodilo u zemlji ili se nije proizvodio u dovoljnim količinama (dodatne je povlasti-

S razvojem industrije i porastom broja radnika na prijelazu stoljeća, u većim gradovima niču skromna radnička predgrađa poput zagrebačke Trešnjevke (na fotografiji iz međuratnog razdoblja Trešnjevački trg u Zagrebu). Loši životni uvjeti u tim naseljima bili su posljedica divlje gradnje te nedostatka komunalne opreme poput vodovoda, kanalizacije i plina.

ce imala srbijanska industrija). Ona roba koja se proizvodila u zemlji ili je postojala mogućnost da se proizvodi, bila je u uvozu visoko oporezovana. Na taj su način mnoge tvornice, primjerice, poljoprivrednih sprava i oruđa, koje nisu bile sposobne proizvoditi po svjetskim standardima, na domaćem tržištu čak ostvarivale ekstraprofite.[180]

Povoljna je bila i opća situacija za razvoj poljoprivrede: naime, nakon Oktobarske revolucije cijela Europa je izgubila najsigurnijeg i najvećeg dobavljača poljoprivrednih proizvoda, carsku Rusiju. Zbog toga Jugoslavija (ali i Poljska, Mađarska i Bugarska) najednom postaje snabdjevač mnogih europskih zemalja poljoprivrednim proizvodima. Cijene su naglo rasle: godine 1923/1924. cijena kilograma pšenice bila je 3,55 dinara, a godinu dana kasnije već 4,17 dinara, dakle, 17,5% više. Profitirali su svi – seljaci, doduše, samo oni koji su bili dovoljno jaki da iznesu robu na tržište, ali i posrednici u izvozu, i država, putem većih poreznih i carinskih prihoda. Višak novca se reinvestirao u industriju, obrte i druge privredne grane. Na taj način Hrvatska, od periferije moćnoga Carstva, postaje centar jedne periferne europske države. No, taj se rast već oko 1925. godine usporava, da bi se do 1930. godine trendovi posve preokrenuli. Jedan od ključnih razloga tog usporavanja bio je razvoj američke poljoprivrede: nakon Prvoga svjetskog rata industrija se u SAD-u preusmjerila s vojne proizvodnje na proizvodnju traktora i drugih poljoprivrednih po-

magala. Proizvodnja pšenice je između 1922. i 1925. godine u SAD-u i Australiji povećana za 34%, u Kanadi čak za 35%, a u Argentini za 25%. Povećavanje proizvodnje značilo je i snižavanje troškova, pa već 1926. godine pšenica iz prekomorskih zemalja postaje konkurentna na europskom tržištu. Europske zemlje, pa tako ni Jugoslavija, u istom razdoblju nisu uspijevale znatnije smanjiti troškove. Te, 1926. godine, cijena kilograma pšenice pala je na 2,81 dinar s tendencijom daljnjega pada – četiri godine kasnije, na početku ekonomske krize, pala je na polovicu nekadašnje – na 1,41 dinar.[181] Tako se pokazalo da su povoljne ekonomske okolnosti tijekom dvadesetih za Hrvatsku biti tek privremene. One su trajale do početka tridesetih, do velike ekonomske krize i sve snažnije intervencionističke politike u ekonomskom životu, dirigirane iz beogradskog središta.

Izmijenjene političke, društvene i ekonomske prilike vrlo se dobro očituju i u broju stanovnika pojedinih gradova. Zagreb je 1900. bio najveći hrvatski grad (79.282), ali su tek nešto manji bili Pula (59.610) i Rijeka (53.230). Dva desetljeća kasnije (1921), zahvaljujući povoljnim okolnostima prije i nakon Prvoga svjetskog rata, Zagreb je već imao 108.674 stanovnika, što je povećanje od 37,1%, dočim je Rijeka (zajedno sa Sušakom) narasla za tek 14,9% (imala je 61.157 stanovnika), a u Puli se dogodio pad broja stanovnika za 35,3% (grad je 1921. imao 38.591 stanovnika). Zagreb je 1931. već imao 185.381 stanovnika, što znači porast od 70,6% u jednom desetljeću. To je najveći porast broja stanovnika u desetgodišnjem razdoblju u povijesti Zagreba uopće. U istom razdoblju rastao je broj stanovnika i u drugim hrvatskim gradovima, ali po nešto nižim stopama (u Splitu za 41%).[182] U čitavoj Jugoslaviji brojčano je najbrže raslo stanovništvo Beograda, kao administrativnog centra sada mnogo veće države od Kraljevine Srbije. Dok je 1921. Beograd imao oko 20.000 stanovnika manje od Zagreba, deset godina kasnije imao je otprilike toliko stanovnika više – broj stanovnika glavnoga grada je u tih deset godina narastao za 113,7%. Promjene u životu Zagreba bile su radikalne – tijekom dvadesetih dvije trećine zagrebačkog radništva bili su radnici u prvoj generaciji (dakle, tek pristigli sa sela).[183]

Opći napredak Zagreba dobro se očituje u porastu stambenog fonda: do 1918. grad je imao 5310 zgrada, a do 1940. sagrađene su 19.394 zgrade. Kako su u međuratnom razdoblju uglavnom zidane višekatnice (godine 1910. u gradu je bilo 56% prizemnica), važnija je statistika o broju stanova – potkraj 1918. grad je imao 22.755 stanova, do kraja 1930. izgrađena su još 23.573 stana, a u sljedećih deset godina stambenom je fondu dodano još daljnjih 29.426 stanova (što je porast od 232,9%). Najviše se gradilo garsonijera i jednosobnih stanova (porast od 1448% i 300,9%). Istovremeno se smanjio i broj osoba po stanu (sa 4,73

godine 1918. na 3,38 pred Drugi svjetski rat). Sve te statistike potiču na zaključak kako je u tih dvadeset godina brojem narastao i donekle financijski ojačao donji srednji sloj. Doduše, i stanovništvo je naraslo za gotovo dvostruko – pred Drugi svjetski rat je Zagreb imao oko 250-260 tisuća stanovnika.[184]

Iako u međuratnom razdoblju Zagreb i Hrvatska po mnogo čemu zaostaju za većinom zapadnih i srednjoeuropskih gradova i zemalja, ipak su ispred jugoistočnih i većine istočnih gradova i zemalja. Zagreb ponajviše, ali i druga gradska središta, razvijaju se vrlo slično urbanim centrima nekih drugih dijelova Europe: počeo je emitirati Radio Zagreb, otvorena je avionska linija Zagreb – Beograd, stvarao se bogati građanski sloj čiji je rafinirani ukus poticao sve jaču umjetničku produkciju, dijelom oslonjenu i na poslijeratna europska avangardna strujanja. Nakon 1918. godine i zagrebačko sveučilište doživljava ekspanziju, jer su mogućnosti studiranja u nekadašnjim austro-ugarskim centrima bile smanjene: već te godine otvara se Medicinski fakultet, a u sljedećih nekoliko godina osniva se pri njemu niz zavoda (Anatomski, Fiziološki itd.) te klinika (kirurška, za primaljstvo i ginekologiju). Godinu dana kasnije osnivaju se Visoka škola za trgovinu i Visoka veterinarska škola, kao preteče Ekonomskog i Veterinarskog fakulteta, te Tehnička visoka škola koja je začetak tehničkih fakulteta.

Društveni razvitak dvadesetih simbolizira otvaranje hotela „Esplanade" (1925) u neposrednoj blizini Glavnoga kolodvora. Kako se tih godina glasoviti vlak „Orient express" zaustavljao u Zagrebu, trebalo je u gradu imati i odgovarajući hotelski smještaj za bogatiju klijentelu. Dok su se širi slojevi zabavljali po pučkim kavanama i restoranima, poput tada popularne „Pivovare" (u Ilici, na Črnomercu), „Esplanade" ubrzo po otvaranju postaje okupljalište zagrebačke elite.[185] U njoj se održavaju prve modne revije (1926), prvi izbor za miss Zagreba (1927).

Čak je i takav limitirani rast u dvadesetima imao naličje jer je radna snaga bila bezočno eksploatirana. Iako je po zakonu iz 1922. radno vrijeme ograničeno na osam sati, rad nedjeljom bio zabranjen, a prekovremeni rad se trebao plaćati 50% više, te se odredbe uglavnom nisu poštivale. To je i bio jedan od razloga učestalih štrajkova. Rad u tvornicama odvijao se uglavnom u posve neprikladnim prostorijama, u napuštenim starim zgradama, štalama, skladištima. Osobito je težak rad bio u kudjeljarama, u prašini i kod razbijenih i otvorenih prozora. Vrlo često nije bilo ni prozora ili ventilacije, a o zaštiti na radu, primjerice od pogonskog remenja, nije se vodilo računa. Postojao je i razrađen sustav kažnjavanja i za najmanju grešku u proizvodnji, a majstori, poslovođe i uprava znali su šikanirati i ponižavati radnike. Radnici su često obolijevali i umirali, najčešće od tuberkuloze. U karlovačkim tekstilnim tvornicama od plućnih bolesti

bolovalo je tada između 35 i 40% radnika.[186] Usprkos povoljnim okolnostima i veliku profitu koji je do 1930. ostvarivao kapital, kupovna moć najamnih radnika bila je u dvadesetima niža negoli 1914. godine. Logično je stoga bilo da će simpatije za KP i njegovu propagandu o borbi za socijalnu pravdu u radničkim krugovima biti vrlo velike.

U primorskim krajevima počinje se razvijati turizam. Doduše, bio je to vrlo skroman početak, sužen uglavnom na već tradicionalna ili pojedina nova turistička odredišta – na Opatiju (koja je ostala u Italiji), Crikvenicu i Rab, a od 1922. polako i na Dalmaciju (na Hvar, Korčulu, Brač, Donja Kaštela, gdje se 1928, između ostalih, gradi hotel Palace), te na Dubrovnik. Turizam je sve do Drugoga svjetskog rata doživljavao ekspanziju (govori se čak i o „bumu"), ali radi se o skromnim brojkama koje nisu značajnije mogle promijeniti ekonomsku i društvenu sliku primorskih krajeva.[187]

Pošto je Zadar pripao Italiji, Split je u svim aspektima preuzeo ulogu središta Dalmacije. Grad, posebice njegova luka, dobiva nov razvojni poticaj 1925. godine definitivnim završetkom željezničke pruge Zagreb – Split/Šibenik (zapravo, tada je završena posljednja dionica Vrhovine – Knin) preko Gospića i Knina („lička pruga"), što potiče razvoj i drugih dalmatinskih luka i tamošnje privrede. Pruga otvara nova tržišta (Zagreb, Ljubljana i drugi gradovi), osobito dalmatinskim poljoprivrednim proizvodima, pa se pored tradicionalnog vinogradarstva počinje intenzivnije razvijati i povrtlarstvo. Uvode se nove kulture, osobito salata, što će podići životni standard kaštelanskim i trogirskim težacima koji se organiziraju u zadruge.[188]

I taj je boljitak bio limitirana dosega, jer su vremenske nepogode u zimskim mjesecima, osobito na uzvisinama oko vrela Zrmanje i Malovana, često dovodile do višednevnog zatvaranja ličke pruge. Stanje je posebno bilo teško za vrijeme najžešće zime u cijeloj regiji, početkom 1929. godine, kada je pruga bila zatvorena ukupno 79 dana. Problemi s ličkom prugom bili su poticaj raspravama o potrebi gradnje unske pruge. Nije bilo sporno da prugu Bosanski Novi – Bihać – Knin valja graditi, ali je bila dvojbena trasa kao i važnost njezine izgradnje s obzirom na postojanje ličke pruge. Stoga je unska pruga izgrađena tek poslije rata (1948. godine).

Propasti i rađanja država te kao posljedica toga lomovi na političkom, društvenom i gospodarskom planu odražavaju se na razne načine na hrvatsko društvo. Primjerice, na znanje stranih jezika: njemački je bio jezik starije generacije intelektualaca, školovanih u bivšoj Austro-Ugarskoj Monarhiji. Tijekom dvadesetih u gimnazijama francuski postupno potiskuje njemački, pa tako francuski u tridesetima postaje općepoznat među mladom inteligencijom. Talijanski jezik bio je baština hrvatskih intelektualaca iz primorskih krajeva.

13. Atentat u Skupštini; kraj parlamentarizma

U drugoj polovini dvadesetih skupštinska su se zasjedanja sve češće odvijala u atmosferi nesnošljivosti. Tako je na prvom zasjedanju nakon izbora 1925. skupina radikala fizički napala Alberta Bazalu (1877-1947), zastupnika HRSS-a, istaknutog filozofa, kasnije rektora zagrebačkog Sveučilišta (1932-1933) i predsjednika JAZU-a (1933-1941), jer je govorio „zastupnici" (što bi bilo sukladno hrvatskoj tradiciji) umjesto službenog „poslanici".[189] Dramatično je bilo i početkom 1927. godine, kada su srbijanske opozicijske stranke dovele u Skupštinu polugolog radnika kojega je zlostavljala beogradska policija, kako bi što slikovitije pokazale represivnost vlasti. Radikali su ove poteze protumačili kao uvredu najvišeg predstavničkog tijela.

Od trenutka kada je stvoren SDK, napetost u Narodnoj skupštini još je veća. Sporovi su sve intenzivniji, pa nakon ostavke ministara u veljači 1928. kralj Aleksandar je mandat za sastav vlade prijetvorno povjerio Stjepanu Radiću. Radić je računao da će u vladu dobiti stranke s kojima je planirao stvoriti Blok demokracije. Kako je kralj i u tim krugovima imao snažan utjecaj, lako je blokirao Radićeve inicijative, pa je Radić morao vratiti mandat.[190]

U međuvremenu radikali optužuju i prijete, i to ne samo poslanicima SDK-a, nego i srbijanskoj opoziciji. U zapaljivoj atmosferi, punoj emocija i isključivosti, u kojoj su u novinama pojedinci otvoreno prijetili Stjepanu Radiću, stvarala se podloga za zločin. U lipnju 1928. godine polemika između radikalskih poslanika Puniše Račića, Tome Popovića i drugih, na jednoj strani, te poslanika SDK-a Stjepana Radića, Svetozara Pribićevića, Pavla Radića, Jurja Krnjevića (1895-1988) na drugoj, dosegnula je kritičnu točku. Račić je u govoru isticao kako u „svom javnom radu nikada nije iz vida izgubio ni jedan momenat, da čuva interese srpskog naroda, interese svoje otadžbine". Potom je ustvrdio kako „nigda srpski interesi (...) nisu više bili dovedeni u opasnost, nego sada". Te su riječi izazvale „veliku graju". Kako je Račić nastavio s provokacijama, štoviše, počeo je i prijetiti: „Otvoreno kažem da ću upotrebiti i drugo oružje, koje treba da zaštiti interese srpstva", a potom je i od predsjeda-

vajućeg Ninka Perića (1886-1961) tražio da prekine dr. Ivana Pernara (1889-1967), koji mu je dobacivao. „Kazni ili ću ja njega da kaznim", nastavio je prijetiti Račić. Nakon toga je Perić prekinuo sjednicu.[191] Tada je Račić izvadio iz džepa revolver. Tadašnji ministar pravde Milorad Vujičić i bivši ministar vjera (1927-1928) Dragomir Obradović pokušali su ga spriječiti da puca, ali ih je on odgurnuo. Sve se odvijalo brzo i svi su bili zapanjeni, tako da nitko više nije stigao reagirati. Miloš Tupanjanin je potrčao prema Račiću, ali je on u međuvremenu već pucao i pogodio Pernara. Zatim je pokušao naciljati Svetozara Pribićevića, ali se on uspio skloniti. Metak namijenjen Pribićeviću pogodio je Đuru Basaričeka (1884). Dok je većina zastupnika i drugih nazočnih nastojala pobjeći ili su se bacali na pod, Stjepan Radić je mirno sjedio na svom mjestu, u prvoj klupi. Sljedeći Račićev metak pogodio je baš njega. Tada je Pavle Radić potrčao na Račića, a ovaj ga je, uz uzvik „Ha! Baš Tebe trebam!", naciljao i pogodio. Naposljetku, Račić je pogodio i Ivana Granđu i nakon toga mirno izašao na ulicu.

Pavle Radić i Basariček bili su ubijeni, a Stjepan Radić, Pernar i Granđa ranjeni. Novine su objavile da su posljednje riječi Pavla Radića, prije nego je umro u bolnici, bile: „Spasite me za ljubav žene i moje nejake dječice."[192]

Na vijest o atentatu, u Zagrebu su izbile demonstracije i u sukobima s policijom bilo je u sljedećih desetak dana najmanje pet poginulih i veći broj ranjenih. Praktički, nije bilo većeg mjesta u Hrvatskoj u kojem nisu bile organizirane komemoracije i žalobne povorke, iako je Ministarstvo unutarnjih poslova zabranilo održavanje zborova i javnih manifestacija. SDK je četrdesetak dana po atentatu (1. kolovoza) objavio da ne priznaje ni Vidovdanski ustav ni državno uređenje te da su sve odluke donesene u Beogradu ništavne za narod u prečanskim krajevima. Dvije koalicijske stranke smatrale su da se formalnopravno sve treba vratiti na stanje prije 1. prosinca 1918. godine.[193]

Neke su novine iznosile geografske karte s planovima o osamostaljivanju Hrvatske, odnosno o amputaciji zapadnih dijelova Jugoslavije i stvaranju Sjedinjenih Država Srednje Evrope. Žrtve atentata postat će nacionalni heroji. Ubrzo je zagrebačka Gradska skupština preimenovala Trg sv. Marka u Trg Stjepana Radića, a dvije nedaleke ulice dobile su imena Đure Basaričeka i Pavla Radića.[194]

Dodatno je stanje otežavala činjenica da je atentator Račić imao prešutnu podršku u nekim visokim državnim krugovima, i da to nije bila nikakva tajna: doduše, suđeno mu je i osuđen je na 20 godina robije (u to doba i za mnogo manje zločine dobivalo se smrtnu kaznu), ali je ostavljen u komfornom kućnom pritvoru (sudbina je htjela da je bio jedna od prvih žrtava „obračuna s narodnim neprijateljem" koji je po-

Sprovod Stjepana Radića, pogrebna povorka na Trgu bana Jelačića u Zagrebu 13. kolovoza 1928. godine. Dotad neviđenom brojnošću i općom atmosferom na ispraćaju na vrlo dojmljiv način izraženo je ogorčenje cijele Hrvatske i njeno protivljenje beogradskom režimu.

krenut po oslobođenju Beograda u listopadu 1944. godine). Situacija je dosegnula kritičnu točku kada je nakon četrdesetak dana, početkom kolovoza, od posljedica ranjavanja preminuo Stjepan Radić. Njegov se sprovod pretvorio u veliku političku manifestaciju protiv beogradskoga hegemonizma. Bio je to najveći sprovod u povijesti Zagreba i Hrvatske – procjenjuje se da je u pogrebnoj povorci od Zrinjevca do Mirogoja bilo oko 150.000 ljudi. Da li se uistinu u „svakom koraku" sudionika sprovoda mogao „čuti samo očaj, jed, mržnja i osveta", kako to slikovito predočava Miljenko Jergović?[195]

Čini se da je bilo tako, kako pripovijeda Jergović. I veliki Jugoslaven Ivan Meštrović (koji je najizravniju političku poruku poslao kada je na međunarodnoj izložbi u Rimu 1911. izlagao u paviljonu Kraljevine Srbije, a ne Ugarske, kako je to tadašnji državno-pravni status Hrvatske nalagao, što je izazvalo međunarodni skandal) smatrao je da se hegemonija posve ogolila. Iz svih tih je događanja izvukao zaključak kako je „hitac ispaljen na Radića bio stvarno namijenjen cijelom hrvatskom narodu".[196]

Nad lijesom je, nakon Radićeva nasljednika na mjestu stranačkog vođe, nekadašnjeg Radićeva odvjetnika, Vladka Mačeka (1879-1964),

govorio i Miroslav Krleža, svjedočeći o još jednoj „hrvatskoj tragediji",[197] potom i Svetozar Pribićević: „Mi svi osjećamo, a naročito su svjesni toga ovdašnji Srbi, da su Hrvati u zajedničku državu donijeli svoju historijsku državnost, i to je razlog više i to je jedan razlog jači da se tako urede odnošaji u našoj državi, da se zajamči potpuna jednakost i ravnopravnost ovima, koji su vjekovima znali sačuvati svoju državu."[198] Koji dan ranije, Pribićević je u beogradskoj Skupštini izjavio kako uspostavljeni sustav državne organizacije ne pruža jednakost svim njezinim dijelovima te da „srpstvo u prečanskim krajevima mora biti solidarno s hrvatstvom". Bili su to pokazatelji Pribićevićeve radikalne političke preobrazbe u odnosu na stavove nekoliko godina ranije.

Savez HSS-a sa Srbima u Hrvatskoj tada je i ojačan zajedničkim proglasom („Rezolucija Seljačko-demokratske koalicije") kojim se traži ukidanje ustava i preuređenje države na temelju priznavanja nacionalnih individualnosti, zapravo, povratak na stanje prije 1. prosinca 1918. godine.[199] Tada SDK organizira okupljanje čitave hrvatske opozicije. Povodom atentata oglasili su se i komunisti. Proglas CK KPJ govori o tome kako režim „prelazi u otvorenu fašističku diktaturu", da se „vladajuća velikosrpska buržoazija" nije zadovoljila samo posebnim zakonima „već je počela ubijati bez suda i presude" te da su „radne mase osjetile na svojoj koži kako je strašan režim Glavnjače prema radničkoj klasi, režim najgroznijeg bijelog terora prema ugnjetenim nacijama, režim batine i kundaka prema seljaštvu".[200]

Atentat na Radića i suradnike imao je šokantan efekt na stanje u Hrvatskoj. Definitivno je zapečatio sudbinu parlamentarizma u Kraljevini SHS, otvarajući vrata njegovu ukidanju i proglašenju apsolutizma. Sve što se događalo u narednim tjednima i mjesecima, neumitno je vodilo takvu raspletu. Atentat će imati i mnogo dalekosežnije učinke: on je za mnoge godine u budućnosti postao duboka trauma u hrvatskom društvu i u hrvatsko-srpskim odnosima uopće. Kao povijesna činjenica je mnogim Hrvatima bio konačna potvrda da se „sa Srbijancima/Srbima više ne može". Ubojstvo Radića i njegovih stranačkih kolega stoji na početku raspada monarhističke Jugoslavije.

Stjepana Radića su za života mnogi osporavali i mnogi ga napadali. Kada je izveden atentat, a pogotovo kada je Radić umro, i najzagrižljiviji protivnici su se užasnuli nad terorom kojem su bili svjedoci i priznali Radiću veličinu. Primjerice, splitski orjunaši, koji su za života častili Radića najgorim epitetima, ocijenili su da je atentat „plod zločinačkog hegemonizma i harangiranja za Veliku Srbiju", a da su oni sami „radi kritike hrvatskog separatizma pustili iz vida posve srpski hegemonizam". Za Radića su rekli da je „nesumnjivo bio Velika Ličnost u našem nacionalnom životu, markantna i od dubokog značenja, a njegova ener-

gija, inteligencija, organizatorska sposobnost, široki liberalizam i ljubav za najšire slojeve Naroda, retko gde da nalaze para".

Uzastopna razočaranja koja su mnogi Hrvati doživljavali od 1918. dobro ilustrira život i djelovanje književnika Ante Tresića Pavičića (1867-1949). On se oduševljavao srpskim pobjedama u balkanskim ratovima te je 1912. kao zastupnik u Carevinskom vijeću tvrdio kako će svjetski rat koji se naslućivao srušiti više prijestolja i dovesti do nestanka mnogih država, aludirajući i na slom Austro-Ugarske Monarhije. Sljedećih godina svojski radi na uspostavi „narodnog jedinstva", dakle, na stvaranju jugoslavenske države. Bio je potpisnik Majske/Svibanjske deklaracije 1917. godine. Iste je godine održao čuveni protestni govor u Bečkom parlamentu. U njemu je hrabro govorio o zločinima austrougarske vojske nad vojnicima, ali i civilima (uključujući žene i djecu), osobito Srbima. Založio se da se ujedine sve južnoslavenske zemlje, pa da to bude zasebna država. Tresićev su govor u stotinama tisuća primjeraka talijanski i francuski avijatičari bacali austrougarskim vojnicima na fronti. Nakon 1918. biva angažiran u diplomaciji, a od 1922. do 1927. godine je veleposlanik Kraljevine SHS u Washingtonu. Otamo piše prijateljima kako mu zaslugom „Pašićevih emisara nestaju pisma". Njegov prijatelj, političar i publicist Juraj Biankini (1847-1928), od 1918. član Demokratske stranke, potom DS-a, čak u jednom trenutku potpredsjednik (Davidovićeve) vlade, tada ga podsjeća da su njih dvojica nekoć u naivnom idealizmu vjerovali u nešto „gdje toga nikada nije bilo" te da je u Beogradu „balkanstvo u cvatu, a država stradava jer je zavladala korupcija i protekcija".[201] Baš u danima po atentatu na Radića, Tresić Pavičić objavljuje knjigu *Budućnost južnih Slavena*, smatra kako Beograd nije postao glavnim gradom Jugoslavije, već želi biti glavni grad velike Srbije. Ističe kako su Hrvati tijekom povijesti više puta bili prevareni i iskorišteni te da im se to dogodilo i u novoj državi. Tresić Pavičić izražava opće mišljenje nakon atentata da je Hrvate sjedinio parabelum Puniše Račića koji je zapravo zadao poraz velikosrpskoj ideji. Naposljetku, on poziva, prilično naivno (znajući da to neće biti dobro primljeno u Zagrebu, jer je gruba jugoslavenska stvarnost mnoge ideje o zajedništvu porušila) i Zagreb i Beograd da odbace od sebe „kugu pohlepe" i „kugu mržnje" te da se narodi povežu na jugoslavensko stablo i uspostave slobodnu demokratsku zajednicu.[202]

No, takvih idealista kao što je bio Ante Tresić Pavičić u Hrvatskoj je bilo sve manje. Životni i politički putovi istaknutih osoba u hrvatskom političkom životu često znaju biti vrlo osebujni. Priličan je broj biografija koje je teško staviti u neke generalne okvire, ali je većina sudionika, sve u svemu, bila, kako je vrijeme prolazilo, sve kritičnija prema beogradskoj politici. Tako je pravnik i političar Milan Rojc (1855-1946), kao predstavnik Demokratske stranke, sudjelovao u radu Privremenog

narodnog predstavništva (1920) te je bio povjerenik za unutarnje poslove. Glasao je i za Vidovdanski ustav. No, ubrzo se zbog neslaganja s vladajućom politikom i zauzimanja za reviziju ustava povukao iz stranke te je već od jeseni 1921. vrlo kritički pisao o režimskoj politici.[203]

Onih koji su ostali na unitarističkim pozicijama bilo je sve manje: Prvislav Grisogono (1879-1969), pišući 1935, i dalje čvrsto vjeruje u jugoslavensku ideju. Probleme koji su u međuvremenu nastali pripisuje tome što smo „s našim nacionalizmom" zakasnili, pa rješenje, posve nerealno, vidi u tome da „pretrčimo izgubljeno vreme".[204]

Bilješke

[1] *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, 236-238; Matković, *Na vrelima hrvatske povijesti*, 243-249; Petrinović, *Ante Trumbić*, 126-130; Mandić, *Fragmenti za historiju ujedinjenja*, 85-89; Tuđman, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, I, 231-234; Boban, *Hrvatske granice 1918-1992*, 12-13.

[2] Tuđman, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, I, 103-107

[3] Tuđman, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, I, 237-239; Matković, *Svetozar Pribićević i Samostalna demokratska stranka*, 21-22.

[4] Matković, *Na vrelima hrvatske povijesti*, 254-255; Boban, *Hrvatske granice 1918-1992*, 13-14.

[5] Tom, kasnije vrlo često citiranom rečenicom, Stjepan Radić se nije protivio ulasku Hrvatske i Države SHS u zajednicu s Kraljevinom Srbijom, kako je to često bilo tumačeno, već je tražio da politička vrhuška (koja zagovara „staro bankrotirano nasilje i gospodsku sebičnost i otimačinu") ne brza s odlukama, odnosno da prije svake odluke Beograd dade jasna jamstva kako će poštovati otprije uglavljene sporazume, prvenstveno o mogućnosti da se država uredi na „slobodnom republikanskom i na pravednom, čovječanskom (socijalnom) temelju" – Matković, *Na vrelima hrvatske povijesti*, 251-253; Tuđman, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, I, 244-248; Perić, *Stjepan Radić*, 287; Matković, *Povijest Jugoslavije*, 59; opširno, Gavrilović, *Stjepan Radić i Srbi*, 153-160, 197-206.

[6] Pavelić je bio po struci stomatolog (otud u literaturi i nadimak „zubar", kako bi se razlikovao od poglavnika). Gimnaziju je završio u rodnom Gospiću, medicinu u Grazu i Beču, potom otvorio stomatološku ordinaciju u Zagrebu. Za narodnog zastupnika biran je u samoborskom kotaru neprekidno od 1906. godine. Nakon raskola u Stranci prava 1908-9. godine, pristaje uz Milu Starčevića i nakon njegove smrti 1917. godine vodi taj dio pravaškog pokreta („milinovci") koji pristaje uz Svibanjsku (Majsku) deklaraciju, a zatim prihvaća i program ujedinjenja Srba, Hrvata i Slovenaca na čitavom njihovom etnografskom teritoriju. Predsjeda konferenciji za osnivanje Narodnog vijeća 5. i 6. listopada 1918. pa je izabran i za prvog potpredsjednika. Supotpisao je akt od 29. X. 1918. o raskidu državnopravnih odnosa s Habsburškom Monarhijom. Kasnije se priključuje Demokratskoj stranci i bio je predsjednik njenog centralnog odbora u Zagrebu. Godine 1932, po kraljevu ukazu imenovan je za senatora, a bio je i predsjednik Senata, vidi, Matković, *Politički put dr. Ante Pavelića (1869.-1938.)*.

[7] *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, 280-281; Matković, *Na vrelima hrvatske povijesti*, 256-257.

[8] Tuđman, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, I, 150-255; Matković, *Na vrelima hrvatske povijesti*, 259-260.

[9] *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, 258-261; Petranović-Zečević, *Jugoslavija 1918-1988. Zbirka dokumenata*, na raznim mj., 27-138; vidi i Džaja, *Politička realnost jugoslavenstva*, 17.

[10] Krizman, *Korespondencija Stjepana Radića*, II, 71-73; Jakir, *Dalmatien zwischen den Weltkrieg*.

[11] Prema Antić, *Hrvatska revija* I/2001, br. 1, 20-37.

[12] Antić, *Hrvatska revija* I/2001, br. 1, 26; Džaja, *Politička realnost jugoslavenstva*, 18; o šiboletu, Anić – Goldstein, *Rječnik stranih riječi*, 1242.

[13] *Hrvatska država*, Zagreb, 16. 2. 1918.

[14] *Politika*, Beograd, 21. III. 1937.

[15] Meštrović, *Uspomene na Frana Supila*, 334.

[16] Boban, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije I*, 103.

[17] Džaja, *Politička realnost jugoslavenstva*, 17-18.

[18] Tartaglia, Veleizdajnik, 75; o Tartaglii, EJ 8, Zagreb 1971, 320.

[19] *Novo doba I*, Split 1918, str. 1.

[20] Matković, *Na vrelima hrvatske povijesti*, 263-265.

[21] Tuđman, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, I, 280.

[22] Pilar, *Svjetski rat i Hrvati*; Tuđman, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, I, 149-155.

[23] Iako Pilar nije tvrdio da Hrvati nisu Slaveni (kao što su to kasnije činili ustaški i proustaški ideolozi), vjerovao je da su Hrvati sačuvali „nordijsko-arijsko" naslijeđe svojih slavenskih predaka (za koje je također vjerovao da su bili Arijci) mnogo više negoli Srbi koji su se umnogome pomiješali s crnoputim balkanskim romanskim Vlasima koji su se vjerojatno miješali sa Romima. Pilar je smatrao da postojanje Vlaha u nekoj državi ide nauštrb društvenog sklada i napretka. Oni su rasa socijalno destruktivnih seljačkih nomada, razbojnika i trgovaca koji su u prethodnim stoljećima činili najveći dio osmanskih neregularnih odreda. Nasuprot tome, Hrvate karakteriziraju vrijednosti i vrline njihova plemstva, koje je na Balkanu bilo jedina nasljedna aristokracija. Karakteriziraju ih i „hrvatska vjernost, hrvatska gostoljubivost, izrazit smisao za estetiku i ljubav za umjetnost i kazalište, a s druge strane, slab smisao za realističnu stranu života". Negativne karakteristike Srba dodatno potencira bizantski utjecaj. Pilar se vrlo često poziva na njemačkog istraživača Jacoba Philipa Fallmerayera, od kojega je preuzeo prezirna odnos prema Grcima ("bezvrijedan narod mješovite rase") i prema pravoslavlju (opisano kao „nemoralno"). Vidi, Südland (Ivo Pilar), *Južnoslavensko pitanje: prikaz cjelokupnog pitanja*, 19-20, 95-96, 108, 112, i 121-122, 129, 187, 317; vidi i Bartulin, *Ideologija nacije i rase: ustaški režim i politika prema Srbima u NDH*, 218-219.

[24] A. Pavelić, *Uzpostava hrvatske države, trajni mir na Balkanu*, u: *Ustaša, dokumenti*, 39.

[25] Zorko, *Sigurnosne prilike i stvaranje vojno-policijskih snaga Države SHS*, 141-142.

[26] Geiger – Barić, *Odjeci i obilježavanje 5. prosinca 1918. u NDH*; *Hrvatska gruda* 61/1941.

[27] Janjatović, *Represija spram hrvatskih seljaka*, 32-33, 36-37, 39.

[28] Rojc, *Za bolju budućnost naše Kraljevine*; Janjatović, *Represija spram hrvatskih seljaka*, 28; Kosier, *Narodna banka Kraljevine SHS 1884-1924*, 238; Ugričić, *Novčani sistem Jugoslavije*, 98; Mirković, *Ekonomska historija*, 310.

[29] Bićanić, *Ekonomska podloga*, 70.

[30] Džaja, *Politička realnost jugoslavenstva*, 18.

[31] Banac, *Nacionalno pitanje*, 313-318.

[32] Matković, *Na vrelima hrvatske povijesti*, 266-267.

[33] Matković, *Svetozar Pribićević i Samostalna demokratska stranka*, 90.

[34] Petrinović, *Ante Trumbić*, 130-134; Matković, *Svetozar Pribićević i Samostalna demokratska stranka*, 29. i d., 37, 50; Banac, *Nacionalno pitanje*, 23; karta administrativne podjele, u: Boban, *Hrvatske granice 1918-1992*, 21.

[35] Maticka, *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj 1945-1948*, 11-16; Erić, *Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918-1941*; Gaćeša, *Agrarna reforma i kolonizacija u Bačkoj*, 278; Šimončić-Bobetko, *Izvlaštenje veleposjedničkih šuma u Hrvatskoj 1919.-1941.*
[36] Jakir, *Dalmatien zwischen den Weltkrieg*, 148-187.
[37] Cipek, *Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca – ancien régime*, 291-293.
[38] Tuđman, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, I, 255-263.
[39] M. Ćurčin, *Nova Europa* X/1923, br. 6, 168-170. Ćurčin je bio pjesnik i publicist, diplomirao je germanistiku i slavistiku u Beču, od 1907. do 1914. docent je na Univerzitetu u Beogradu, za Prvoga svjetskog rata član Jugoslavenskog odbora u Londonu. Od 1920. do 1941. godine u Zagrebu je uređivao časopis *Nova Europa* po uzoru na britanski *The New Europe* R. W. Seaton-Watsona. Književnost ovu reviju zanima prvenstveno kao sociopolitička činjenica, a cilj mu je nacionalno zbližavanje i duhovno sjedinjavanje Hrvata i Srba prema programu kulturnog federalizma unutar jugoslavenske integralističke koncepcije. Ćurčin je bio i jedan od najznačajnijih zagovornika liberalne koncepcije razvoja društva i kulture u međuratnoj Hrvatskoj te dobar prijatelj kipara Ivana Meštrovića.
[40] Kolar, *Hrvatska u prvoj Jugoslaviji*.
[41] Kalšan, *Međimurska povijest*, 263-268.
[42] *Povijest Rijeke*, 285-286; Bartulović, *Sušak 1919-1947 – državnopravni položaj grada*, na raznim mj.; vidi i Peričić, *Strani novinari u Dalmaciji 1919. godine*.
[43] Talijanski premijer Luigi Orlando izjavio je u raspravi 19. travnja: „Naš prvi zahtjev je pripojenje Italiji svih teritorija koji se nalaze unutar prirodnih talijanskih granica. Italija vjeruje da ima pravo na granice koje joj je Bog dao. Ako na tim područjima žive i pripadnici drugih naroda, to nije razlog da se Italiji uskraćuje njezino pravo."
[44] Petranović, *Istorija Jugoslavije*, 44; Tuđman, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, I, 305-308; Petrinović, *Ante Trumbić*, 137-150.
[45] SAD i Francuska u ljeto 1920. zahlađuju odnose s Italijom i žele ju prisiliti da se odrekne aspiracija na istočni Jadran jer su talijanaši u Rijeci, prilikom proslave potpisivanja mirovnog ugovora s Njemačkom, napali skupinu francuskih vojnika (inače podrijetlom Vijetnamaca) i trinaestoricu ubili (francusku trobojnicu pobrkali su sa jugoslavenskom).
[46] *Povijest Rijeke*, 288; Mrakovčić Andračić, *Moji susreti s talijanskim okupatorom*.
[47] Matković, *Na vrelima hrvatske povijesti*, 275-278; Tuđman, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, I, 308-314; Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, *I*, 307.
[48] HDA, fond 137, PU, kutija 26, opći spisi, sv. 6-14, 10410.
[49] Petrinović, *Ante Trumbić*, 157.
[50] Matković, *Na vrelima hrvatske povijesti*, 279; Bartulović, *Sušak 1919-1947 – državnopravni položaj grada*, 30, 31, 49. i drugdje; Patafta, *Privremene vlade u Rijeci; Povijest Rijeke*.
[51] Vidi, pregledno, Obad, *Talijansko i srpsko posezanje na Dalmaciju između dva svjetska rata*.
[52] Tuđman, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, I, 314-315; Kovač, *Francuska i hrvatsko pitanje 1914.-1929.*, 9; Suppan, *Jugoslawien und Österreich 1918-1939*, 252-262; Boban, *Utjecaj austrijskog pitanja*.
[53] Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, *II*, 74.
[54] Banac, *Nacionalno pitanje*, 361-363.
[55] Maticka, *Iskustva s parlamentarizmom u 20. stoljeću*, 179.
[56] Tuđman, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, I, 327 i d.
[57] Tuđman, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, I, 332-334; Perić, *Stjepan Radić*, 320-326.
[58] Banac, *Nacionalno pitanje*, 362-363; Džaja, *Politička realnost jugoslavenstva*, 27.
[59] Horvat, *Hrvatska na mučilištu*, 329-330; Matković, *Povijest HSS*, 213-215; Perić, *Stjepan Radić*, 407.

[60] DAZ, Fond 10 Gradsko poglavarstvo Zagreb (dalje: GPZ), kut. 320. Izvještaj o radu Gradskog poglavarstva od 1926. do 1938; Radonić-Vranjković, *Gradski i parlamentarni izbori u Zagrebu 1927. godine.*

[61] Radonić-Vranjković, *Gradski i parlamentarni izbori u Zagrebu 1927. godine*; Goldstein, *Židovi u Zagrebu 1918-1941*, 67-71, 75.

[62] Leček, *Seljačka obitelj*, 32.

[63] Banac, *Zašto liberalna Hrvatska kasni*, str. LIX.

[64] Boban, *Stjepan Radić u Prvom svjetskom ratu*, na raznim mj.

[65] Boban, *Stjepan Radić u hrvatskoj politici 20. stoljeća*, 147; o Radićevu odnosu prema Židovima: Goldstein, *Židovi u Zagrebu 1918-1941*, na raznim mj.; Goldstein, *Stjepan Radić i Židovi.*

[66] S. Radić o budžetu Ministarstva prosvjete, *Politika*, Beograd, 3. II. 1926. (o školi na Širokom Brijegu, dograđenoj 1922. godine).

[67] Horvat, *Hrvatska na mučilištu*, 176-181.

[68] Krizman, *Pavelić i ustaše*, 25.

[69] Leček, *Selo i politika. Politizacija hrvatskog seljaštva 1918-1941*, 122-123.

[70] Džaja, *Politička realnost jugoslavenstva*, 32-33.

[71] Leček, *Selo i politika. Politizacija hrvatskog seljaštva 1918-1941*, 127-128.

[72] Dimić – Žutić, *Rimokatolički klerikalizam*, 73-103; Džaja, *Politička realnost jugoslavenstva*, 33.

[73] Citirano prema Banac, *Nacionalno pitanje*, 185.

[74] Zvonar, *Fran Barac*, 174.

[75] Meštrović, *Uspomena na političke ljude i događaje*, 182, 198.

[76] Obje brošure, vidi u: DAZ, Peršić, br. 56, kut. 3; vidi, Radonić-Vranjković, *Gradski i parlamentarni izbori u Zagrebu 1927. godine.*

[77] "Krvavi zagrebački teror započeo", *Hrvat*, br. 2291, 24. VIII. 1927., 2; vidi i Radonić-Vranjković, *Gradski i parlamentarni izbori u Zagrebu 1927. godine.*

[78] *Hrvatski list*, Osijek, 16. VI. 1928, vidi i Kulundžić, *Atentat na Stjepana Radića*, 218-236.

[79] Džaja, *Politička realnost jugoslavenstva*, 33.

[80] Boban, *Dalmacija između jugoslavenstva i hrvatstva 1920.-1923.*, 129; Žutić, *Stjepan Radić – istoriografske kontroverze*; Goldstein, *Židovi u Zagrebu 1918-1941*, 72-75.

[81] Leček, *Selo i politika. Politizacija hrvatskog seljaštva 1918-1941*, 119. i d.

[82] Cesarec, *Stjepan Radić i republika*, 78-79.

[83] Moguće je da je ime uzela po uzoru na Talijansku pučku stranku (*Partito popolare italiano*, PPI) koju je osnovao svećenik Luigi Sturzo (1871-1959) u siječnju 1919. godine. PPI se predstavljao kao stranka katoličkog nadahnuća, iako se deklarirao kao laička. Njezino stvaranje papa i crkvena hijerarhija su promatrali s odobravanjem, jer su bili jako zabrinuti brzim poslijeratnim širenjem socijalizma. S Pučkom strankom je katolicizam prvi put u povijesti ujedinjene Italije dobio instrument političkog izražavanja. Na izborima u studenom 1919. godine PPI je dobio 20% glasova i 100 mandata.

[84] Mirošević, *Počelo je 1918: južna Dalmacija 1918-1929*, 58.

[85] *Novo doba* 273, Split, 3. XII. 1920.

[86] Banac, *Nacionalno pitanje*, 328, 363; Šitin, *Nastup Zemljoradničke stranke u Dalmaciji.*

[87] Zvonar, *Fran Barac*; Krišto, *Katoličko priklanjanje ideologiji jugoslavenstva*; Matijević, *Lučonoše ili herostrati*; Matijević, *Slom politike katoličkog jugoslavenstva.*

[88] „Hrvati pred Konstituantom", *Hrvat*, Zagreb, 7. X. 1921; Tuđman, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, I, 281-282; Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, I, 292.

[89] *Nova Hrvatska* 2, 15. II. 1924, str. 11; Matković, *Hrvatska zajednica.*

[90] Matković, *Studije iz novije hrvatske povijesti*, 5, 104; Petrinović, *Ante Trumbić*, 171. i d.; Jović, *Hrvatska zajednica u političkom životu Slavonije, Srijema i Baranje 1919-1920. godine.*

[91] Banac, *Nacionalno pitanje*, 362-363.
[92] Najznačajniji predstavnici komunističke struje bili su Živko Jovanović, Filip Filipović, Sima Marković, Moša Pijade; vidi, *Povijest Saveza komunista Jugoslavije*, 62, 70-71.
[93] Matković, *Na vrelima hrvatske povijesti*, 298-299; Nikolić, *Komunisti u Kraljevini Jugoslaviji*, 14.
[94] Jović, *Hrvatska zajednica u političkom životu Slavonije, Srijema i Baranje 1919-1920. godine*, 244.
[95] *Povijest Saveza komunista Jugoslavije*, 55-75.
[96] Radonić-Vranjković, *Gradski i parlamentarni izbori u Zagrebu 1927. godine*.
[97] Miškulin, *Demokratska stranka*.
[98] Gligorijević, *Demokratska stranka*; Banac, *Nacionalno pitanje*, 170, 362-363; Džaja, *Politička realnost jugoslavenstva*, 23; Miškulin, *Demokratska stranka*; Bartulović, *Sušak 1919-1947 – državnopravni položaj grada*, 331; *Nastup Demokratske stranke u Dalmaciji dvadesetih godina XX. stoljeća*.
[99] Opširno, Matković, *Svetozar Pribićević i Samostalna demokratska stranka*.
[100] Džaja, *Politička realnost jugoslavenstva*, 23; Petranović, *Istorija Jugoslavije*, 82.
[101] Banac, *Nacionalno pitanje*, 170, 362-363; Miškulin, *Milovan Grba i hrvatsko-srpski odnosi*.
[102] Mirošević, *Počelo je 1918: južna Dalmacija 1918-1929*, 240; također, usmena izjava F. Miroševića.
[103] O Čimiću, HBL 3, 74.
[104] Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, II, 98; Petranović, *Istorija Jugoslavije*, II, 79-80. Čini se da je bez pravog efekta ban Ivan Šubašić slao okružnicu svih službenicima kako „naročito želi i imperativno traži od gospode činovnika punu zakonitost i nepristranost u donošenju zakonskih odluka" – vidi, HDA, BH, ODZ, Povijesni spisi, 2211/1939.
[105] Banac, *Nacionalno pitanje*, 184, 362-363; Mirošević, *Počelo je 1918: južna Dalmacija 1918-1929*, 67-70, 235-238; Šitin, *Nastup Zemljoradničke stranke u Dalmaciji*; Šitin, *Utapanje Saveza zemljoradnika u Dalmaciji*; Mirošević, *Savez zemljoradnika na otoku Korčuli*; Mirošević, *Prilog proučavanju povijesti Vele Luke 1921.-1926*.
[106] Tuđman, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, I, 334-336.
[107] Banac, *Nacionalno pitanje*, 332-334; Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 76; Čulinović, *Dokumenti o Jugoslaviji*, 258; Džaja, *Politička realnost jugoslavenstva*, 28.
[108] Gligorijević, *Parlament i političke stranke*, 60-65.
[109] Banac, *Raspad Jugoslavije*, 117.
[110] Petranović, *Istorija Jugoslavije*, 53-54.
[111] Kalšan, *Međimurska povijest*, 281; Paver, *Od Kraljevine SHS do kapitulacije Kraljevine Jugoslavije*, 97; karta administrativne podjele, u: Boban, *Hrvatske granice 1918-1992*, 27.
[112] Petranović, *Istorija Jugoslavije*, 78.
[113] O amputaciji – Tuđman, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, I, 383-384.
[114] Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 40.
[115] R. Njegić, „Statistika", u: *Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 8, Zagreb 1971, str. 135.
[116] Sundhaussen, *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens*, 14.
[117] Matković, *Na vrelima hrvatske povijesti*, 300-301.
[118] *Povijest Saveza komunista Jugoslavije*, 75-79.
[119] Nikolić, *Komunisti u Kraljevini Jugoslaviji*, 137.
[120] Bošković, *Orjuna*, 85.
[121] *Povijest Saveza komunista Jugoslavije*, 81. i d.
[122] Janjatović, *Politički teror u Hrvatskoj 1918-1935*, 143, 191-221.
[123] Tuđman, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, I, 282-283.
[124] Boban, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije I*, 349.

[125] Džaja, *Politička realnost jugoslavenstva*, 43.
[126] Antić, *Nacionalna ideologija jugoslavenstva kod Hrvata*, 54; Bošković, *Orjuna*, 93.
[127] Bošković, *Orjuna*, 94. i d.; Antić, *Nacionalna ideologija jugoslavenstva kod Hrvata*, 55.
[128] Kovačić, *Otok Krk u Drugom svjetskom ratu 1941.-1943.*, 20, 24. i d.
[129] *Novo doba*, Split, 20. IV. 1921.
[130] Termin je postojao i u hrvatskom službenom jeziku: tradicionalno je „četnik" bio vojnik u četi, a termin se koristio već potkraj 17. stoljeća – Mažuranić, *Prinosi za hrvatski pravno-povijesni rječnik*, I, 168. Polovicom 19. stoljeća „četništvo" je trebalo biti zemaljska policija – vidi, „Naputci o službi za zemaljsko četničtvo", Beč 1851, HDA, fond 68, Banska vlada, 1851, kut. 41, 109.
[131] Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu*, 113-118.
[132] Jakir, *Dalmatien zwischen den Weltkrieg*, 363-370.
[133] „Salus Croatiae – suprema lex esto", *Hrvatski borac* 3, Zagreb, 13. I. 1923; „Krv ima da legne", *Hrvatski borac* 7, Zagreb, 10. II. 1923; vidi i Karaula, *Croatian National Youth – (HANAO)*. O tim događajima – Tuđman, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, I, 369-373.
[134] „Za javni red i sigurnost u Zagrebu", *Riječ*, Zagreb, 13. VI. 1923; „Da se ne zaboravi", *Novi hrvatski borac* 20, Zagreb, 1. VIII. 1923; prema, Karaula, *Croatian National Youth – (HANAO)*.
[135] *Židovska svijest* 219, Sarajevo 27. IV. 1923; *Obzor*, Zagreb, 9, 11. i 12. VIII. 1926.
[136] „Kaznena prijava protiv Joe Matošića", *Novi hrvatski borac* 14, Zagreb, 16. VI. 1923; prema, Karaula, *Croatian National Youth – (HANAO)*. Kerubin Šegvić, jedan od prvaka Hrvatske zajednice, bio je suđen na sudskom procesu između ostalog i zato što je dokazivao da Orjunu financiraju državne vlasti.
[137] Barčot, *Jugonacionalisti na otoku Korčuli*, 11.
[138] *Rimski pakt. Wilson. Rijeka i Hrvati. Hrvatska Rijeka kao žrtva ekonomskog imperijalizma neslavena*, *Nova Hrvatska* 2, Zagreb, 15. II. 1924.
[139] „Nova omladina", *Nova Evropa*, Knjiga VII, br. 13, Zagreb, 1. V. 1923, 407; vidi i Karaula, *Croatian National Youth – (HANAO)*.
[140] Petranović, *Istorija Jugoslavije*, 91.
[141] Petranović, *Istorija Jugoslavije*, 91-92.
[142] HDA, fond 144, SBUO, kut. 275, 311/1936, kut. 276, 385/1936; Suppan, *Jugoslawien und Österreich 1918-1939*, 709. i d.
[143] Dimić, *Kulturna politika III*, 135-136; o poslijeratnoj sudbini Rusa – Banac, *Sa Staljinom protiv Tita*, 207-209.
[144] Vidi, Szabo, *Socijalna struktura Slovenaca u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji između 1880. i 1910. godine*; Drnovšek, *Slovenski izseljenci na Hrvaškem do 1914.*; Kolar, *Delo slovenskih duhovnikov, 116.*; Kržišnik-Bukić, *O narodnostnem in kulturnem samoorganiziranju Slovencev;* vidi i *Zagrebški Slovenec*, številka 1, leto I, Zagreb, 25. junija 1932.
[145] Vojak, *Percepcija romskog stanovništva*.
[146] Hasanbegović, *Muslimani u Zagrebu 1878. – 1945.*
[147] Lador, *Jevreji u Hrvatskoj*, 16.
[148] Goldstein, *Židovi u Zagrebu 1918-1941*, 272-273, 278-281.
[149] Loker, *Sarajevski spor;* Goldstein, *Židovi u Zagrebu 1918-1941*, 61. i d.
[150] Matijević, *U sjeni dvaju orlova*; Šanjek, *Kršćanstvo na hrvatskom prostoru*, 446. i d.
[151] Perić, *Stjepan Radić*, 320-326.
[152] Tuđman, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, I, 346-347; Perić, *Stjepan Radić*, 341-350.
[153] Matković, *Stjepan Radić i Hrvatski blok*.
[154] Konferencija u Genovi organizirana je na britanski poticaj. Bila je to prva konferencija poslije rata na kojoj su sudjelovale Njemačka i SSSR, a trebala je riješiti pitanje isplate ratnih dugova.

[155] Matković, *Na vrelima hrvatske povijesti*, 280-284.

[156] Gligorijević, *Politička previranja u Demokratskoj stranci*; Boban, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije I*, 103-107; vidi i Antić, *Nacionalna ideologija jugoslavenstva kod Hrvata*, 57.

[157] Miškulin, „*Anketa o srpsko-hrvatskim odnosima*" iz *1922*, 255.

[158] Boban, *Dalmacija između jugoslavenstva i hrvatstva 1920.–1923.*, 141.

[159] Tuđman, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, I, 384-393.

[160] Boban, *Pogledi Stjepana Radića na položaj Hrvatske i međunarodne odnose*; Tuđman, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, I, 396-402; Perić, *Stjepan Radić*, 376-381.

[161] Matković, *Na vrelima hrvatske povijesti*, 285-288; Tuđman, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, I, 451. i d.; Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, I, 479; Boban, *Stjepan Radić u hrvatskoj politici 20. stoljeća*, 156.

[162] Petrinović, *Ante Trumbić*, 189. i d.

[163] Krizman, *Pavelić i ustaše*, 18-19.

[164] Tuđman, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, I, 463-467.

[165] O izborima 1925. i 1927. godine – Tuđman, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, I, 448-450, 474-476.

[166] Matković, *Na vrelima hrvatske povijesti*, 289-290; Tuđman, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, I, 481-483; Boban, *Svetozar Pribićević u opoziciji*, 9-11; Kolar, *Hrvatska u prvoj Jugoslaviji*, 203.

[167] Ćirković, *Uvod: vreme, prostor, ljudi*.

[168] Pavlaković, *Banovina Hrvatska*, 71-73.

[169] Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, 32; Mirošević, *Položaj dalmatinskih težaka i njihova borba za zemlju (1919-1929)*. Čivčija = kmet u zemljama Osmanskog Carstva u odnosu na posjednika zemlje na kojoj živi i radi; bezemljaš; vidi, Anić – Goldstein, *Rječnik stranih riječi*, 249.

[170] Kalšan, *Međimurska povijest*, 281-282. Taj je zakon u međuratnom razdoblju od Čakovca stvorio centar brakorazvodnog i ženidbenog turizma, jer se i jedno i drugo moglo u Međimurju napraviti mnogo brže i jednostavnije.

[171] Božić – Ćirković – Ekmečić – Dedijer, *Istorija Jugoslavije*, 424.

[172] Šimončić-Bobetko, *Gospodarstvene prilike u sjevernoj Hrvatskoj u godinama poslije prvoga svjetskog rata*.

[173] Karaman, *Industrijalizacija građanske Hrvatske*, 280. i d.

[174] Benić Penava, *Gospodarske prilike na dubrovačkom području između dva svjetska rata*, 36.

[175] Stipetić, *Gospodarstvo Hrvatske 1919.-1940.*, 223-224.

[176] Kratki pregled privrednog razvoja Hrvatske i Zagreba: Kolar-Dimitrijević, *Radni slojevi Zagreba od 1918. do 1931*, 10-12; Kampuš – Karaman, *Tisućljetni Zagreb*, 255. i d.; Jakir, *Dalmatien zwischen den Weltkrieg*, 281-294.

[177] Kampuš – Karaman, *Tisućljetni Zagreb*, 260-262; Šimončić-Bobetko, *Industrija Hrvatske 1918. do 1941*, 59.

[178] *Hrvatska privreda*, br. 8-9, Zagreb, 1937.

[179] Šimončić, *Osnovne karakteristike*, 71; Šimončić-Bobetko, *Industrija Hrvatske 1918. do 1941*, 29, 50; Hrelja, *Razvoj*, 32.

[180] Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 93.

[181] Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 94-95; Stipetić, *Gospodarstvo Hrvatske 1919.-1940.*, 224-225.

[182] Babić, *Prostor između Trogira i Splita*, 196.

[183] Kolar-Dimitrijević, *Radni slojevi Zagreba od 1918. do 1931*, 45.

[184] EJ 4, 202; Kampuš – Karaman, *Tisućljetni Zagreb*, 262; Stipetić, *Gospodarstvo Hrvatske 1919.-1940.*, 268-270.

[185] Janjatović, *Svakodnevica političke elite*, 365.
[186] Janjatović, *Povijest sindikalnog pokreta tekstilno-odjevnih radnika Hrvatske*, na raznim mj.
[187] Babić, *Prostor između Trogira i Splita*, 196; opširno, Perić, *Razvitak turizma u Dubrovniku i okolici*; Mirošević, *Počelo je 1918: južna Dalmacija 1918-1929*, 39; Vukonić, *Povijest hrvatskog turizma*, 103-126.
[188] Babić, *Prostor između Trogira i Splita*, 196.
[189] Tuđman, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, I, 451.
[190] Boban, *Svetozar Pribićević u opoziciji*, 11.
[191] Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine SHS, Redovan saziv za 1927/1928, 538-539; Tuđman, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, I, 507-509; Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, I, 528.
[192] *Novosti*, Zagreb, 21. VI. 1928; *Jutarnji list*, Zagreb, 21. VI. 1928; Matković, *Na vrelima hrvatske povijesti*, 291-295; Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, I, 529; vidi i Perić, *Stjepan Radić*, 439-444; Kulundžić, *Atentat na Stjepana Radića*.
[193] Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, I, 530-531; Mirošević, *Počelo je 1918: južna Dalmacija 1918-1929*, 211; Boban, *Svetozar Pribićević u opoziciji*, 19-20.
[194] Perić, *Stjepan Radić*, 453-454.
[195] Jergović, *Ruta Tanenbaum*, 11; vidi i Tuđman, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, I, 510-516.
[196] Meštrović, *Uspomena na političke ljude i događaje*, 198.
[197] Tuđman, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, I, 532.
[198] Pribićević, *Izabrani politički spisi*, 204.
[199] Tuđman, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, I, 522-523; Matković, *Na vrelima hrvatske povijesti*, 296-297.
[200] Tuđman, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, I, 531-532.
[201] Matković, *Na vrelima hrvatske povijesti*, 226; Petrinović, *Politički nazori i djelovanje Ante Tresića Pavičića*, 57-58; 170-174.
[202] Tresić Pavičić, *Budućnost južnih Slavena*, 132.
[203] Rojc, *Za bolju budućnost naše Kraljevine*; Janjatović, *Represija spram hrvatskih seljaka*, 28.
[204] Grisogono, *Ujedinjena Jugoslavija*, 10, 13; o Grisogonu, Jakir, *Dalmatien zwischen den Weltkriegen*, na raznim mj.

DOBA INTEGRALNOG JUGOSLAVENSTVA, KLIZANJE U KATASTROFU

14. Šestojanuarska diktatura: kratkotrajne nade i teška razočaranja

Mjesecima po Radićevu ranjavanju i smrti stanje u Zagrebu i Hrvatskoj nije se smirivalo. U danima kada je svečano obilježavana desetgodišnjica ujedinjenja u Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca (dakle, 1. prosinca 1928), kulminirali su višemjesečni nemiri. *Jutarnji list* je vjerojatno najpouzdaniji izvor o tim zbivanjima – za razliku od državotvorne lakirovke, njegov komentator tvrdi da je to bila proslava „po naređenju" te da to „nije bio dan narodnog veselja, kakav bi morao biti i kakav je u svim ostalim novostvorenim državama. Kod nas je to bio dan policijskog nasilja beogradskih vlastodržaca i dan tuge narodne". Izvjestitelj *Jutarnjeg lista* tvrdi da je „omladina iz srednjih škola morala danas prisustvovati predavanjima o značenju dana 1. prosinca u životu naše države. Međutim, veliki dio srednjoškolske omladine nije htio da ide na ta predavanja". Izvjestitelj čak tvrdi da „su pred zgradom donjogradskih srednjih škola" – dakle, na današnjem Rooseveltovu trgu, srednjoškolci „manifestirali", pa je „intervenirala policija, i kako se govori, tom prilikom uhapšeno je nekoliko đaka srednjih škola". Pripadnici SHPRO-a (Savez hrvatske pravaške republikanske omladine) i neki pripadnici mladeži HSS-a na zagrebačkoj su katedrali izvjesili tri crne zastave, a nastojali su organizirati vješanje crnih zastava po cijelom Zagrebu, u čemu uglavnom nisu uspjeli.[1] Te subote je zagrebačka policija zapucala bez pravog povoda na demonstrante koji su klicali „slobodnoj Hrvatskoj" i „Seljačko-demokratskoj koaliciji", također i Mačeku, Pribićeviću i Radiću. Od policijskih su metaka najmanje dvije osobe smrtno stradale, a više ih je teško ranjeno.[2]

Tijekom prosinca stanje se praktički svakodnevno pogoršavalo i klizilo u anarhiju. Kralja Aleksandra izdavalo je strpljenje. Prvih dana nove, 1929. godine, kralj je u audijenciju pozvao Mačeka, Pribićevića i neke opozicijske srbijanske političare, tobože razgovarajući o načinima da se izađe iz krize.[3] Čini se da je sve to bilo samo u funkciji obmanjivanja šire javnosti o narednim kraljevim koracima, jer je kralj odluku o zavođenju diktature već bio donio. Naime, posve neočekivano za širu javnost, Aleksandar je 6. siječnja 1929. godine (6. januara, otud Šesto-

Kolibe Istrana izbjeglih nakon talijanske okupacije u Kačićevoj ulici u Zagrebu 1931. godine.

januarska diktatura) objavio manifest kojim je suspendirao ustav. Narodna skupština bila je raspuštena, a sve stranke s nacionalnim, vjerskim ili regionalnim obilježjem bile su zabranjene.

U kraljevoj Proklamaciji narodu ovaj državni udar opravdan je „najvišim narodnim i državnim interesima i njihovom budućnošću". Aleksandar je demagoški tvrdio da „je nastupio čas kada između njega i naroda više ne može i ne sme da bude posrednika". Istaknuo je da su njegovi napori i strpljenje u prošlosti bili uzaludni i da se njegove nade u evoluciju unutrašnjeg političkog života nisu ispunile. Parlamentarizam su, navodno, zloupotrijebili ljudi „zaslepljenih političkih strasti" u tolikoj mjeri da je postao smetnja za „plodni rad" u državi, izazivajući nezdravo političko stanje i škodeći ugledu zemlje. Na taj je način parlamentarizam, umjesto da razvija duh narodnog i državnog jedinstva, vodio prema političkom rasulu i narodnom razjedinjavanju. Proklamirajući svoju obvezu da čuva „narodno jedinstvo i državnu celinu", Aleksandar je riješio da „leka tom zlu" više ne traži u parlamentarnim promjenama vlada i izborima, nego u „novim metodama rada" i „krčenju novih puteva". Obećao je da mu je jedini cilj da u što kraćem vremenu ostvari „onu državnu upravu i ono državno uređenje koje će najbolje odgovarati

opštim narodnim potrebama i državnim interesima". Kasnije je (1931) tvrdio kako je to bila njegova „dužnost pred nacijom i istorijom".[4]

Objavljen je i Zakon o kraljevskoj vlasti i vrhovnoj državnoj upravi koji je normirao apsolutnu vlast kralja kao vrhovnog organa državne vlasti: njegova je ličnost bila nepovrediva i nepodložna odgovornosti. On je bio i zapovjednik vojne sile, a posebno nositelj zakonodavne vlasti – donosio je i proglašavao zakone.

Osnovana je režimska Jugoslavenska nacionalna stranka (JNS). Za predsjednika vlade postavljen je general Petar Živković (1879-1947). Živković je čak i u vojnim krugovima bio prilično nepoznat, pa je i taj kraljev potez zapravo značio da svu vlast želi držati u svojim rukama.

Da su kralj i njegovi suradnici diktaturu pripremali duže vremena dokazuje i to da su istovremeno s objavom vijesti o diktaturi proglašeni i zakoni za čiju je pripremu svakako trebalo određeno vrijeme. Nema neposrednih dokaza da je Aleksandar bio spreman proglasiti diktaturu i prije lipnja 1928. godine, ali je posve jasno da je nakon atentata u Skupštini, kako je stanje u zemlji postajalo sve neizvjesnije, ta odluka u njemu ubrzano sazrijevala. Znakove da je o nekoj vrsti izvanrednog stanja razmišljao i prije atentata u Skupštini valja iščitavati u njegovim tadašnjim odlukama da na civilne položaje u Zagrebu i Bitoli (na dvije potencijalno neuralgične točke!) imenuje vojnike.[5]

Aleksandar je pri uspostavi diktature imao i međunarodnu podršku. Nakon atentata na Radića neki su hrvatski političari nastojali da na svoju stranu pridobiju britansku i francusku politiku, ali osim zgražanja, ništa nisu postigli. U svim svojim potezima, pa i prilikom proglašenja diktature, kralj Aleksandar je imao podršku ponajprije Francuske, pa i Čehoslovačke. Pariz je računao da je kraljeva intervencija kratkotrajna. Uostalom, takve situacije tada u zemljama Istočne i Jugoistočne Europe nisu bile neuobičajene. Slično je, naprimjer, bilo u Poljskoj, gdje je Józef Pilsudski uz pomoć vojske 1926. godine izvršio državni udar.[6]

Podršku za proglašenje diktature kralj je pronašao ponajprije u vojsci, žandarmeriji i policiji, te u državnoj birokraciji. I mnogi poslovni ljudi, zabrinuti za poslovanje u anarhičnim uvjetima, bili su zadovoljni. Štoviše, proglašenje diktature u prvi je trenutak pozdravio i dio hrvatske političke scene, naivno računajući da će se o razrješenju dramatičnog stanja lakše dogovoriti s kraljem Aleksandrom osobno negoli sa srbijanskim političarima. Naime, Vladko Maček je u studenom 1928. godine rekao kako s „beogradskim strankama više ne možemo razgovarati, jer tu nema stranaka u smislu europske demokracije", a nakon proglašenja diktature da je „lajbek sada otkopčan i treba ga samo zakopčati", implicirajući kako je 1918. godine „lajbek" bio krivo zakopčan. Smatrao je povoljnom činjenicom da je „Vidovdanski ustav, koji je preko sedam go-

dina tištio hrvatski narod, srušen" te je očekivao neke ponude iz Beograda. Naime, u nastavku te izjave tvrdi kako je „posve siguran u slogu i zrelost hrvatskog naroda", ali i u „veliku mudrost Njegova Veličanstva Kralja da će nam uspjeti da ostvarimo ideal hrvatskoga naroda: da Hrvat bude gospodar u svome domu, u svojoj slobodnoj Hrvatskoj" (inače, Maček je po prirodi bio oprezan, promišljen, zapravo sušta suprotnost Radiću koji je u mnogim takvim situacijama bio nagao).

Liberalna opozicija je, poput Mačeka, u prvom trenutku pozdravila kraljev postupak, da bi već 26. siječnja „zagrebački članovi Radnog kola *Nove Evrope*" dr. Milan Ćurčin, ekonomist dr. Ivo Belin (1891-1975), odvjetnik dr. Ivo Politeo (1887-1956, predsjednik Advokatske komore 1929-1941, branitelj nadbiskupa Stepinca 1946. godine), istaknuti liječnik i javni radnik dr. Laza Popović (1877-1945) te kipar Ivan Meštrović objavili „da su uvek bili za ustav i za parlamentarizam" te da smo sada „sasvim utučeni", jer su proglašenjem kraljeve diktature „sve naše lepe nade, sve želje i svi snovi... pokopani". Tvrde da je „pokvaren i propao bio dosadašnji režim u Jugoslaviji" te da „pre svega treba ukloniti Vidovdanski ustav", ali nisu „želeli uništenje Ustava uopšte, mi smo predlagali samo reviziju".[7] Ti krugovi su mislili, a ustrajavali su u tom stavu i 1935. godine, da je upravo tada bio „krajnji čas da se prijeđe u akciju, da se učini nešto što bi spriječilo daljnji štetni razvoj prilika i što bi se suprotstavilo kao brana katastrofalnom prodiranju opće laži lažnog parlamentarizma", kako je to formulirao dr. Ivo Politeo.[8]

I Svetozar Pribićević je isprva podržao kraljevu „intervenciju", tumačeći da se radi „samo o akciji, da se u pokret stavi aparat, koji je ustavom određen za rješenje državne krize u formi revizije ustava". Pribićević je ustvrdio kako postoje tri razloga zbog kojih SDK ne može razgovarati sa sadašnjim srbijanskim strankama: jer je iz njihovih redova izašao ubojica u Skupštini, jer su prešle preko tog zločina kao da se ništa nije dogodilo i „jer su većim dijelom izabrani policijom i ne predstavljaju pravu volju naroda".[9] I Mačeku i Pribićeviću je ubrzo postalo jasno da Aleksandru i suradnicima ne pada na pamet pregovarati s dotadašnjom opozicijom. Pribićević je kasnije ironično ustanovio kako se kraljeva izjava o tome da „između njega i naroda ne sme da bude posrednika" zapravo značilo da „će kralj vladati bez naroda".[10] I književnik Mihovil Dežman (1873-1940), jedan od osnivača Hrvatske zajednice, u prvom je trenutku podržao Šestojanuarsku diktaturu, ali je 1932. izjavio kako su ga „tvorci diktature prevarili".[11]

Tako je uspostavom diktature gotovo desetogodišnja rasprava o ustavnom uređenju, a unutar njega i o rješenju „hrvatskog pitanja", bila nasilno prekinuta. Obnovljena je tek u drugoj polovini tridesetih, bez kralja Aleksandra, ali u situaciji bitno nepovoljnijoj za obje zainteresirane snage.

Možda se čini paradoksalnim, ali Aleksandar se više bojao reakcije srpskih nego hrvatskih krugova, jer se prisjećao godine 1903. i, uopće, načina na koji se u srpskoj povijesti opozicija obračunavala s vladarima.[12]

Da bi stvorio dojam kako vlast ima i dalje širu jugoslavensku bazu, u prvoj Živkovićevoj vladi (do rujna 1931) bila su čak dvanaestorica Hrvata: između ostalih, ministar šumarstva bio je Oton Frangeš (1870-1945). Ministar trgovine, a kasnije i predsjednik Senata, bio je Želimir-Željko Mažuranić (1882-1941).[13] Potpredsjednik HSS-a Karlo/Karla Kovačević (1870-1942) i još nekolicina istaknutih HSS-ovaca također su se priklonili diktatorskom režimu te su osnovali alternativni prorežimski seljački pokret koji je trebao učiniti posve izlišnim postojanje HSS-a. Kasnije je Kovačević postao potpredsjednik Skupštine, član predsjedništva JRSD-a i potpredsjednik JNS-a.[14] Književni povjesničar Đuro Šurmin (1867-1937) bio je tijekom dvadesetih poslanik u Skupštini i ministar, a i kasnije je, pred kraj karijere, vezivao djelovanje uz režim: osobito bio aktivan u različitim gospodarskim tijelima (npr. predsjednik Pučke štedione za štednju i veresiju, 1925-1935). Ljubomir Tomašić, rodom iz Smokvice s Korčule, bio je predsjednik Senata i ministar poljoprivrede (1932-1934). U vladi je bila zastupljena i Slovenska ljudska stranka, putem gotovo nezaobilaznog Antona Korošca.

Svećenik Svetozar Rittig i kipar Ivan Meštrović organizirali su u prosincu 1929. poklonstvenu deputaciju iz Zagreba, potom su slijedile deputacije iz drugih gradova i općina.[15] Karla Kovačević je u travnju 1930. pred kralja doveo deputaciju 1600 hrvatskih seljaka, uglavnom iz Savske, ali i Primorske, Drinske i Vrbaske banovine. Prema Kovačevićevim riječima na primanju, hrvatski su seljaci došli zahvaliti kralju jer je njegovim zalaganjem „prekinuto desetljeće velikih unutarnjih trzavica u među braćom (...), a našoj domovini dano ime koje joj pripada: Kraljevina Jugoslavija".[16] I novine su bile u službi režima – primjerice, u siječnju 1931. *Jutarnji list* je dolazak kralja Aleksandra u Zagreb najavljivao pod naslovom „Kralj i Narod" (Narod s veliko „N"! – op. I. G.) – dakle, narod i kralj su isti i jednaki. U tekstu stoji: „Kralj i Narod – odazvao se Kralj, odazvao Narod, sklopivši bez riječi novi vez pregnuća, rada i nastojanja za viši cilj – Blagostanje Države... Kralj i Narod! Čarobna spasonosna ova formula u razvitku državnopravne misli ima velik zamašaj."[17]

Valja uzeti u obzir da je u jugoslavenskom društvu, čak i u najrazvijenijim dijelovima zemlje, politička kultura bila nerazvijena. Pogotovo se to odnosilo na seljaštvo – ono je u dobrom dijelu bilo nepismeno i vrlo slabo uključeno u politički život, uglavnom apatično zbog životnih nevolja. Stoga ne treba čuditi da je u široj javnosti, ne samo među Srbima,

Kraljica Marija na otvaranju Zagrebačkog Zbora 1931. godine.

nego i među Hrvatima i drugim narodima, kralj imao velik ugled. Autoritet vladara u autoritarnim ili totalitarnim režimima (dakle, svima koji su različiti ili prethode liberalno-demokratskim društvima) zasnivao se na stvarnim ovlastima i tradicionalno priznatom ugledu i sposobnostima vladara.[18] Nakon proglašenja diktature, jedan dio javnosti (pa čak, kako smo vidjeli, i političke elite), barem u prvo vrijeme, pogotovo seljaka, nadao se da će kralj, svojom navodnom odlučnošću i jasno izraženom voljom, moći rješavati nagomilane društvene probleme mnogo efikasnije negoli međusobno posvađane stranke. Međutim, ne treba čuditi ni da se to seljaštvo, kada jednom fascinacija monarhijskom vlašću nestane, uključuje u aktivnosti radikalnih socijalnih ili nacionalnih pokreta.

Kako je vrijeme prolazilo, nezadovoljnika je bilo sve više – režim se oslanjao samo na jugoslavenske integraliste i karijeriste, kao i na dio činovničke i antiradićevske inteligencije te zaplašenih ljudi, obično zaposlenih u državnoj službi.[19] Progon svih političkih protivnika počeo je odmah, sutradan po proglašenju diktature. Policija je zatvarala sva društva koja su imala nacionalni i vjerski predznak (ne samo hrvatska, već i srpska, ali i mađarska i njemačka), zabranjivala svaku aktivnost koja bi u bilo kakvim naznakama slutila na ugrožavanje državnih interesa.

Cenzura je bila posvemašnja. Prostor za slobodnije izražavanje mišljenja otvarao se tek povremeno i gotovo slučajno, gotovo na anegdotalnoj razini. Tako se, kada je došao na audijenciju kod kralja, tada već afirmirani književnik Gustav Krklec (1899-1977) dosljedno predstavljao kao „G. Krklec". Kada su ga pitali zašto ne izgovara svoje ime u potpunosti, on je odgovorio da ne može, jer je „Veličanstvo ukinulo ustav".

Budući da su svi nacionalni amblemi – zastave, grbovi, himne, institucionalni simboli povijesnog razvoja i državnoga prava – bili zabranjeni, bio je to još jedan udarac nacionalnom ponosu. I zbog toga nije čudno da je diktatura potakla organiziranje i radikalnih nacionalističkih pokreta, ponajprije u Hrvatskoj (ali i u Makedoniji). Budući da bi zasigurno bio proganjan, odnosno uhapšen, iz Zagreba je pobjegao Ante Pavelić.[20] Prije njega je iz Zagreba u Austriju prebjegao Gustav Perčec (1885-1935), glavni tajnik Stranke prava i Pavelićev najbliži suradnik, te Branimir Jelić (1905-1972), vođa pravaške omladine.[21]

I neki istaknuti članovi HSS-a pobjegli su u inozemstvo, gdje su nastojali upoznati međunarodnu javnost s prilikama u Jugoslaviji, posebno u Hrvatskoj. Dvojica od njih, Juraj Krnjević i August Košutić (1893-1964), predaju o tome memorandum i Ligi naroda, tvrdeći kako je režim „srpskoga kralja" hrvatskom narodu uskratio pravo na grb, zastavu i na povijesni državni naziv, istisnuo hrvatski jezik i zapostavio katoličanstvo.[22]

Radićev nasljednik na čelnom mjestu HSS-a, Vladko Maček, ostao je u Zagrebu, gdje je optužen za pomaganje terorističke djelatnosti (nakon pet mjeseci oslobođen je optužbe i pušten iz zatvora). Jedan od čelnih ljudi HSS-a, Ivan Pernar, ranjen u Skupštini 1928. godine, nakon uspostave diktature tri je godine bio zatočen u zatvoru u Srijemskoj Mitrovici. Vjećeslav Vilder bio je 15 mjeseci interniran u Sandžak. Zbog kritiziranja diktature u prigodnom govoru prilikom osnivanja Advokatske komore, njezin predsjednik Ivo Politeo bio je 1929. također uhapšen.

Kasnije je (u travnju 1934) Maček „zbog političke aktivnosti" osuđen na tri godine zatvora, ali je oslobođen potkraj 1934. godine, u posve promijenjenoj situaciji, nakon ubojstva Aleksandra, kao znak pomirljivije politike regenta Pavla Karađorđevića.

Nije bolje prošao ni nekad veliki Jugoslaven Svetozar Pribićević: bio je neko vrijeme interniran u malom južnosrpskom mjestu Brusu, a kraće je vrijeme boravio i u beogradskoj bolnici. Na intervenciju francuskih i čehoslovačkih političara bio je, već bolestan, pušten da ode u inozemstvo, gdje je do smrti 1936. godine podržavao hrvatske težnje za većom samostalnošću, pa i za potpunom neovisnošću. Napisao je i izvrsnu knjigu *Diktatura kralja Aleksandra*, zapravo svoj obračun s vladarem.[23] Čak je i uvijek „državotvorni" Anton Korošec bio potkraj 1933. neko vrijeme konfiniran zajedno s nekoliko prvaka SLS-a.

Država mijenja ime, podjela na banovine

Novim zakonima kralj je ujesen 1929. godine ime države promijenio u Kraljevina Jugoslavija. Promjena državnog imena značila je i odbacivanje kompromisnog nacionalnog unitarizma (izražavanog u sintagmama „troimeni narod", „tri plemena jednoga naroda") i njegovu zamjenu integralnim jugoslavenstvom u kojem više nije bilo mjesta za bilo kakvu „plemenštinu" i nacionalne oznake.

Istovremeno je uvedena podjela na banovine koje su dobile nazive po rijekama (osim Primorske). Takva podjela nije imala ni etničko ni ekonomsko ni zemljopisno opravdanje i njome se svjesno želio poništiti

kontinuitet povijesnih i nacionalnih pokrajina i njihovih granica, te posljedično nametnuti jugoslavensko nacionalno jedinstvo.

Većina teritorija današnje Hrvatske našla se u Savskoj banovini sa središtem u Zagrebu, te u Primorskoj (koja je obuhvatila i pretežno hrvatska područja zapadne Hercegovine te duvanjsko-livanjski kraj) sa središtem u Splitu.

Krugovima koji su određivali granice banovina osobito je bilo važno da u svakoj od banovina, koliko je to god bilo moguće, stanovništvo po etničkom i vjerskom načelu bude miješano: to se najmanje vidi u slučaju Savske i Primorske banovine te Dravske banovine (koja je obuhvatila praktički današnji teritorij Republike Slovenije). Jedine su iznimke u razgraničenju Savske i Dravske banovine u odnosu na današnju hrvatsko-slovensku granicu bile da je kotar Čabar, nastanjen Hrvatima, priključen Dravskoj banovini,[24] a kotar Črnomelj, nastanjen Slovencima, Savskoj banovini. No, takva se podjela može pravdati i boljom povezanošću tih kotareva s drugim dijelovima banovina kojima su pripojeni. Očigledna je bila želja Beograda da stanovništvo u svakoj pojedinoj banovini bude po vjeri i etničkom podrijetlu različito kako bi se poticalo stvaranje jugoslavenske nacije. Naprimjer, Dunavska banovina sa središtem u Novom Sadu obuhvatila je i istočnu Slavoniju, Srijem, Baranju te Vojvodinu, što je značilo da u njoj ima značajan broj Hrvata, Srba, Mađara, Nijemaca i drugih. Zetska banovina, sa središtem na Cetinju, uključila je i Dubrovnik, poluotok Pelješac te otoke Korčulu i Mljet. U njoj je najviše bilo Srba i Crnogoraca, ali i značajan broj Hrvata, Bošnjaka i Albanaca. U tom poslu „miješanja nacija i vjera" osobito je bilo važno razgraditi BiH, napose granicama Drinske banovine u koju su ušli krajevi zapadne Srbije, istočne te sjeveroistočne Bosne čime je ona dobila značajan broj Srba, Bošnjaka, pa i Hrvata. Pridodavanjem dijelova istočne Slavonije i Srijema Drinskoj banovini ta je administrativna jedinica dobila uistinu i značajan broj Hrvata, tako da se u njoj broj Hrvata približio broju Srba i Bošnjaka.

Uspostava diktature i potom donesene odluke jasno otkrivaju kraljeve namjere. Smatrao je da nakon desetogodišnjih neuspješnih pokušaja parlamentarnom procedurom on sam treba realizirati svoj najvažniji cilj: nacionalno nivelirati jugoslavenski prostor, odnosno stvoriti jedinstvenu jugoslavensku naciju putem njezine ideološke osnove – integralnog jugoslavenstva.

Pri tome je pribjegavao totalitarnim obrascima ponašanja, sličnima kakvi su već postojali u diktaturama diljem Srednje i Jugoistočne Europe. U svim tim društvima fašistoidne se tendencije jasno iskazuju. Protagonisti u njegovoj vlasti, osim nezaobilaznih kompromisera i konformista, bili su ljudi skloni takvim konceptima; naprimjer, kratkotrajni

ministar pravde u Živkovićevoj vladi 1931. Dimitrije Ljotić (1891-1945), vrlo će spremno koju godinu poslije osnovati pronacističku organizaciju „Zbor", a od 1941. kolaborirati s nacistima. Pa ipak, Aleksandrovu je diktaturu teško usporediti s nacističkom i fašističkom diktaturom u Njemačkoj i Italiji. Za razliku od Jugoslavije, diktature u te dvije zemlje uspostavljene su uz znatnu narodnu podršku, te su u obje postojali društveni slojevi koji su bili isključeni iz društva (Židovi i drugi). Doduše, neke prorežimske novine (npr. beogradska *Pravda*) znale su objavljivati antisemitske članke, ali to je ipak bila efemerna pojava.[25] Naposljetku, i Njemačka i Italija imale su (a poslije i ostvarile) imperijalne ciljeve prema državama u užem i širem okruženju, što se za Jugoslaviju teško može reći.

U narednim će se godinama pokazati da je kralj Aleksandar bio u dubokoj zabludi, prvenstveno zbog sljedeća dva razloga – kao prvo, nacionalne posebnosti na jugoslavenskom prostoru već su bile definitivno oformljene, pa je bilo nemoguće povijesne procese vraćati natrag; kao drugo, diktaturom je nastojao dostići ciljeve koje nije mogao u kakvom-takvom demokratskom ambijentu. Maček je kraljevu nakanu da represijom stvori jedinstveni „jugoslavenski narod" nazvao „besmislicom" te citirao neimenovanog člana HSS-a: „Dekretom ne možeš stvoriti niti jedno dijete, a kralj Aleksandar sebi utvara da će moći tako stvoriti cijeli novi narod."[26]

Diktatura i njezina provedba samo su dodatno ojačale njezine protivnike i potakle ih da i oni koriste nasilne metode. Jedan od prvih koji će u tom nasilju stradati bit će sam kralj Aleksandar.

15. Zablude i lutanja Komunističke partije

U prvoj polovini dvadesetih, nakon prelaska u ilegalu, KPJ se definitivno transformira u boljševičku stranku koja zagovara lenjinistički način rada i lenjinistički koncept društvenog uređenja. Zaključna faza u tom procesu dogodila se na Trećem kongresu KPJ 1926. godine u Beču. KPJ je, kao i deseci drugih partija u raznim zemljama, bio članica Treće internacionale – Kominterne (odnosno Komunističke internacionale, od čega dolazi akronim Kominterna). Sjedište svih glavnih tijela Kominterne bilo je u Moskvi, njihovu djelatnost u cijelosti su financirale vlasti SSSR-a, pa je tako KP SSSR-a imao potpunu prevlasti i nadzor nad Kominternom. Prema statutu Kominterne iz 1921. godine njezine članice, komunističke partije diljem svijeta, bile su dijelovi jedinstvene međunarodne organizacije koja je bila rukovođena iz jednog centra, iz Moskve. Članice su se po statutu nazivale „sekcije"; one su u svim bitnim pitanjima političke strategije i taktike morale izvršavati odluke središnjih tijela Kominterne. Izvršni komitet Kominterne imenovao je i šefove svojih sekcija, koji su slijedom tih odluka postajali generalni sekretari svojih partija. Stoga su i osnovni zaključci bečkog kongresa KPJ formulirani u duhu tadašnjih direktiva Kominterne predstavljali konačan udarac svim „socijaldemokratskim" repovima unutar komunističkih redova, sukladno nepomirljivom političkom programu.[27]

Partija se bavila i nacionalnim pitanjem. Već je 1923. jedan od vodećih ljudi u KPJ, vođa desne frakcije, Sima Marković (1888-1939?) u jednom članku odbacio unitarističku teoriju o postojanju „tri plemena jednoga naroda" te je dokazivao da su Srbi, Hrvati i Slovenci u vrijeme ujedinjenja 1918. godine bili tri formirane nacije. Za jugoslavenske komuniste rješavanje nacionalnog pitanja bilo je jedno od ključnih u stvaranju novoga socijalističkog društva. Marković je i u tretiranju ovoga problema bio pod direktnim utjecajem boljševika koji su na identičan način tretirali nacionalno pitanje u SSSR-u.[28] I Kominterna je na svom Petom kongresu 1924. godine, u Rezoluciji o nacionalnom pitanju u Jugoslaviji, podržala obaranje režima i opće pravo nacija na samoopredjeljenje, uključujući i odcjepljenje. KPJ je tada priznao i makedonsku naciju te

zaključio kako pravo na odcjepljenje, osim Hrvatske i Slovenije, ima i Makedonija. Osim toga, sve veći broj prognanika i izbjeglica, Hrvata i Slovenaca iz fašističke Italije u Kraljevinu SHS/Jugoslaviju, na očigledan je način govorio da je nacionalno pitanje, barem na rubnim dijelovima hrvatskog i slovenskog nacionalnog prostora, doslovce goruće. O tome se razgovaralo i na sjednici Jugoslavenske komisije Treće internacionale 1924. godine u Moskvi.[29] No, KPJ je tih godina bio razbijen državnom represijom i „frakcijskim borbama", pa je stoga u širem društvenom kontekstu bio praktički nevažan.[30]

Partija se počela restrukturirati potkraj dvadesetih godina, kada su „frakcijske borbe" među njezinim malobrojnim članstvom polako zamirale. Da bi takve trendove osnažila, Kominterna je na čelo KPJ u svibnju 1928. postavila metalskog radnika Đuru Đakovića (1886-1929), rodom iz okolice Slavonskog Broda. Jedan od prijelomnih trenutaka bila je i Osma zagrebačka partijska konferencija (u veljači te godine), kada su Josip Broz (1892-1980), inače sudionik Oktobarske revolucije, i Andrija Hebrang (1899-1949) uspjeli nametnuti stav kojim su osuđeni „djelatnost frakcija i sektaštvo" te je „zatraženo okretanje Partije radničkoj klasi i strujanjima u narodu". Potkraj godine Josip Broz je s grupom komunista uhapšen i osuđen na tzv. Bombaškom procesu na pet godina robije. Hrabro se držao na sudu – tvrdio je da su bombe koje su navodno pronađene u sobi u kojoj je prespavao nekoliko noći „podmetnute", ali nije poricao da su on i njegovi drugovi donosili u tu sobu „komunističku literaturu". Priznao je „da je član ilegalne Komunističke partije Jugoslavije... da je radio na širenju komunističkih ideja i propagirao komunizam", drugim riječima, da je „prikazivao kakva se nepravda čini proletarijatu od buržoazije". Bio je svjestan da tim radnjama „griješi protiv tadašnjih zakona", ali je potom ustvrdio kako su „prirodni zakoni viši od onih koje stvori jedna klasa, da pritisne drugu". Iskaz na sudu zaključio je tvrdnjom da je „za svoje ideale spreman žrtvovati i život".[31] Dnevne novine opširno su izvještavale s tog procesa, a Brozove izjave imale su značajan odjek među partijskim članstvom. Iako je petogodišnje tamnovanje u Lepoglavi, Mariboru i Ogulinu presjeklo Brozov revolucionarni rad, istupi tijekom Bombaškog procesa označili su početak njegova uspona u partijskoj hijerarhiji.

U danima kada se sudilo Josipu Brozu i njegovim drugovima, a zemlja bila destabilizirana nemirima nakon smrti Stjepana Radića, u Dresdenu je održan Četvrti kongres KPJ. Kominterna, čiji je stav Kongres morao prihvatiti, tada je procjenjivala da se Kraljevina SHS nalazi pred buržoasko-demokratskom revolucijom i da se na tom teritoriju trebaju stvoriti nacionalno nezavisne države. Komunisti su Kraljevinu SHS zvali „srbijanskom monarhijom", opisivali su je kao „nasilničku vladavinu" i „velikosrpsku hegemoniju", a nešto kasnije proglašenje diktature „pre-

vratom vojnofašističke šajke koja je postavila sva narodna prava i 'slobode' pod grubu žandarsku čizmu srbijanske monarhije".[32] Pred komuniste je postavljen revolucionarni zadatak da predvode seljaštvo i ugnjetene nacije u građanskom ratu za uništenje „sadašnje imperijalističke države SHS, za punu nacionalnu nezavisnost ugnjetenih nacija, za svrgavanje buržoazije, za radničko-seljačku vlast i za uspostavu Balkanske federacije radničko-seljačkih republika". No, ubrzo će, po uspostavi Šestojanuarske diktature, uslijediti novi, najžešći val protukomunističke represije te će KPJ nakon toga biti slabiji nego ikad.

Iako je Šestojanuarska diktatura imala za cilj i progon promotora nacionalnih/nacionalističkih i liberalnih ideja, ona je svoje represivno lice u prvom trenutku pokazala ponajviše prema komunistima koji su, sa svoje strane, toj represiji dali povoda. Sukladno direktivama Kominterne, partijsko je vodstvo po uspostavi diktature izdalo direktivu za oružani ustanak. Režim je takav potez jedva dočekao: s jedne strane, policija je dobila priliku da se brutalno obračuna s malobrojnom i nejakom komunističkom organizacijom, a s druge, javnosti se vrlo uvjerljivo moglo argumentirati radikalne mjere protiv komunista koji se bune protiv legalnog poretka. Uostalom, jugoslavenski monarhistički režim u čitavom razdoblju svoga postojanja nikada nije krio svoj antikomunizam. U policijskim progonima koji su uslijedili velik dio vodstva Komunističke partije i mnogi članovi bili su uhapšeni. Pred Sudom za zaštitu državu organizirana su ukupno 82 procesa na kojima su na različite vremenske kazne osuđivane grupe komunista zbog „političkih zločina i protudržavne zavjere".

Centar policijske aktivnosti i progona komunista bio je u Zagrebu. U jednoj policijskoj raciji u Zagrebu uhapšeni su sekretar KP-a Đuro Đaković i Nikola Hećimović (1900), Zagrepčanin, sekretar Crvene pomoći (organizacije koja je pomagala materijalno ugroženim komunistima i njihovim obiteljima). Potom su isljeđivani i mučeni u policiji da bi nakon nekoliko dana bili prebačeni na jugoslavensko-austrijsku granicu (u današnju Sloveniju), gdje su ubijeni prilikom tobožnjeg pokušaja bijega preko granice (sudska je obdukcija pokazala je da su ubijeni mecima u prsa iz neposredne blizine).[33] Procjenjuje se da je u „bijelom teroru" od 1929. do 1932. ubijeno 328 osoba, a da je režim odgovoran i kriv za znatno veći broj ubojstava.[34]

I SKOJ je, osim mnogih članova, izgubio tih mjeseci i sedam rukovodilaca. Osim što je priča o „sedam sekretara SKOJ-a" prešla u socijalističkoj Jugoslaviji u legendu, za hrvatsku je povijest važno da su većina od te sedmorice bili Hrvati te da su svi odreda stradali u Zagrebu i okolici. Vijesti o njihovim likvidacijama (primjerice, Oreškog i Mišića u Samoboru) zauzele su udarna mjesta u novinama.[35]

Rezultat sraza države i KP bio je za ovu drugu katastrofalan. Država nije bila nimalo destabilizirana, a KP je bio praktički pred nestajanjem, jer je njegova organizacija gotovo prestala postojati. Stoga je u svibnju 1929. vodstvo KP napustilo politiku oružanog ustanka, ali je ostalo pri stavu da je perspektiva komunista priprema revolucionarnog prevrata. Onaj dio vodstva koji je još djelovao u Jugoslaviji, 1930. godine je pobjegao u inozemstvo. Takav katastrofalan rasplet događaja imao je za komunističku organizaciju i neke pozitivne efekte: u dijelu javnosti koji im je bio naklonjen komunisti su stjecali 1929. godine ugled beskompromisnih boraca protiv represivnog režima. Podrazumijevalo se da su komunisti odlučni u svojim namjerama, da su vođeni željeznom disciplinom, da su morali na svakom koraku iskazivati vjeru u „pobjedu proletarijata" i, što je najvažnije, ni jednog trenutka nisu smjeli posumnjati u ispravnost odluka viših partijskih tijela.[36] Ugled te vrste nesumnjivo će im pomoći pred Drugi svjetski rat, kada su značajno ojačali organizaciju.

16. Hrvatska i Jugoslavija u ekonomskoj krizi

Politička represija šestojanuarskog režima odvijala se u sjeni velike ekonomske krize koja je 1929. godine pokrenuta slomom njujorške burze, a potom se iz SAD-a proširila svijetom. U industrijskim se zemljama proizvodnja naglo smanjivala, pa se takav razvoj događaja u Hrvatskoj (i Jugoslaviji), kao pretežno agrarnoj zemlji, uglavnom osjetio tek posljedično, kada su zbog smanjene potražnje počele padati i cijene poljoprivrednih proizvoda.

Međutim, agrarna se kriza u Hrvatskoj/Jugoslaviji počela osjećati i mnogo prije industrijske, već sredinom dvadesetih godina, a vrhunac je dosegnula tek između 1933. i 1935. godine, kada su industrijske zemlje, pa i industrija u Hrvatskoj/Jugoslaviji, već ulazile u novi razvojni ciklus. Kilogram pšenice se na europskom tržištu 1925. godine prodavao za 4,21 dinar, 1930. tek za 1,41, a sljedeće godine, kada je ekonomska kriza svom žestinom pogodila Europu, kilogram pšenice nuđen je za 0,50-0,60 dinara. Zbog svih vanjskih i unutarnjih okolnosti, cijene poljoprivrednih proizvoda bile su u globalu 1933/4. godine oko 43-44% niže negoli 1926. godine.[37] Prihod jugoslavenske poljoprivrede bio je najviši 1924. godine (38.911 milijuna dinara), da bi 1927. pao na 26.912 milijuna, pa se 1929. opet popeo preko 30 milijuna (točnije, 30.397 milijuna), ali se već u sljedećoj godini strmoglavio za preko 20% (1930. je proizvodnja iznosila 23.818 milijuna dinara, što je pad od 21,7%).[38]

Vjerojatno je najteže bilo u drugoj polovini 1935. godine, kada je, između ostalih nevolja, i nezapamćena suša prouzrokovala veliku glad u Lici, Hrvatskom primorju, Dalmaciji i Hercegovini (u nekim krajevima kiše nije bilo više od 8 mjeseci). U tim, nerodnim krajevima, i inače oskudan prirod sada je potpuno podbacio, pa „nije bilo kuće, koja bi makar do Božića imala ne kruha, nego pure, palente" [...] „stoka je rasprodana već ranijih godina. Hrane nema". Nedostatak vode potpuno je poremetio svakodnevni ritam: „snabdjevanje vodom postaje najvažniji ljetni posao", a neki su morali pješačiti „po 40 km daleko za par litara vode".[39] Da bi se spasila barem djeca od te gladi „Gospodarska sloga" je organizirala smještanje više stotina djece iz okolice Šibenika, Splita,

Čapljine, Metkovića, Mostara, Tomislavgrada, Ljubuškog, Biograda na moru, s otoka Krka i Paga u krajeve sjeverno od Save.[40] Kao posljedica suše i gladi u proljeće 1936. godine, u tim je krajevima zavladala velika nestašica sjetvenog sjemena, što je produžavalo katastrofalno stanje. Ionako teško stanje dodatno je otežavala činjenica da seljak nikada nije imao dovoljno gotovine. Kada bi, u kasno ljeto, obavio žetvu, seljak je bio prisiljen pšenicu prodati po bilo kojoj cijeni. Nekoliko mjeseci kasnije cijena pšenice bi porasla i do 100%, a u nekim je krajevima ta razlika bila i veća. No, seljak toliko dugo nije mogao čekati.

Da bi uopće preživjeli takvu dugotrajnu krizu, u čitavoj Jugoslaviji seljaci su se morali zaduživati. Na području Hrvatske bilo je 1932. godine 206.000 zaduženih seljačkih gospodarstva, odnosno njih 39%, a najteže je bilo u Dalmaciji, gdje ih je bilo nešto preko 40%. Osim toga, u sjevernijim krajevima seljaci su se mnogo više zaduživali kod novčanih zavoda (što je bilo povoljnije), a manje kod privatnika. Tako je u sisačkom kotaru kod zavoda bilo zaduženo 48% seljaka, a kod privatnika 34%, dočim je u duvanjskom i bugojanskom kotaru kod zavoda bilo zaduženo 16% odnosno 22%, a kod privatnika 77% odnosno 63% seljaka.[41]

Jedna od posljedica ekonomskog sloma 1930/1931. bila je i dramatična etatizacija ekonomskog života. Uostalom, beogradska je vlada radila manje ili više isto što i druge europske vlade. Da bi pomogla seljacima, već je 1930. godine osnovala PRIZAD (Privilegovano akcionarsko društvo za izvoz zemaljskih proizvoda) koji je trebao otkupljivati pšenicu po zajamčenim cijenama, višima od onih koje je nudilo tržište (na kojem se pšenica prodavala u bescjenje). Međutim, PRIZAD uglavnom nije uspio u svojoj nakani, jer je za takvu intervencionističku politiku trebalo izdvojiti mnogo novca, što država nije mogla. Potom je vlada, da bi zaštitila seljake od masovnih bankrota, a selo od posvemašnje katastrofe, 1932. donijela Zakon o zaštiti zemljoradnika kojim je uveden moratorij na plaćanje seljačkih dugova. Međutim, do 1936. godine seljački su dugovi u čitavoj Jugoslaviji narasli na golemih 6 milijardi dinara. Egzistencijalna ugroženost seljaštva, daleko najbrojnijeg sloja u Hrvatskoj (a pogotovo u tadašnjoj Jugoslaviji) bila je osnovna karakteristika ekonomske krize početkom tridesetih. I kada se u proglasu Ustaške revolucionarne organizacije 1932. tvrdi da „glad očiju nema", pogađa se prava bit tadašnje krize, odnosno njezina najteža posljedica. Nema sumnje da je nad tim, „pasivnim" krajevima, „neprestano lebdjela sablast gladi".[42]

Prema jednoj od rijetkih anketa izrađenih u međuratnom razdoblju, onoj iz 1939. godine, u 66 kotareva od ukupno 99, u Banovini Hrvatskoj nije bilo dovoljno hrane za prehranu stanovništva. Posebno je teško bilo u tzv. pasivnim krajevima, tj. u Hrvatskom zagorju, Međimurju, Hrvatskom primorju, Dalmaciji i Hercegovini (gdje je i agrarna prenaseljenost

bila najizraženija). Prema nekim izračunima, normalna godišnja potrošnja u Kraljevini Jugoslaviji trebala je biti 365 kg žitarica (pšenice i kukuruza zajedno) godišnje po jednom stanovniku. Na dalmatinskom i hercegovačkom selu trošilo se daleko manje od 250 kg godišnje, što ukazuje na to da je trajna pothranjenost bila snažno prisutna.[43] Velikim dijelom to je bila posljedica nekvalitetne zemlje, pa je, primjerice, u mostarskom kotaru pod kulturama bilo tek 18% zemljišta, a istovremeno se „jako osjećala oskudica zemlje". U čitavoj Primorskoj banovini bilo je 21% oranica, 11% livada i 61% pašnjaka, što znači da su seljaci bili prisiljeni baviti se ekstenzivnim stočarstvom.[44]

S obzirom na siromaštvo kapitala i opreme, osobito je bilo očajno stanje u BiH. U kotaru Mostar, npr., dolazila su na 100 željeznih plugova 5.372 drvena pluga. „I danas (1938. godine – op. I. G.) ore se s drvenim plugom i s lemešom kao prije 200-300 godina. Drljače su posve primitivne. Za naše krajeve tako nužno potrebna drobilica nije niti poznata niti se zna čemu bi služila. Strojevi za sijanje, za rahljenje tla i za kosidbu ili ih uopće nema ili su vrlo rijetki. Mlati se još uvijek kao prije 1000 godina." U okolici Livna, Tomislavgrada i Posušja u nekim selima čak 95% seljaka nije imalo svoj plug i potpunu spremu, potrebnu za oranje.[45] Bilo je jasno da su prinosi s tih polja bili daleko ispod zapadnoeuropskih, pa čak značajno i ispod srednjoeuropskih.[46] O katastrofalnim životnim uvjetima svjedoči i broj kreveta – u krajevima južno od Save najvećim dijelom ih još uopće nije bilo. Ljudi su spavali na sijenu, na slami ili na slamnjačama, pa čak i na goloj zemlji ili na kamenoj ploči. Prepreka nabavljanju kreveta nije bila isključivo skupoća dasaka od kojih bi se mogao „slupati" krevet, već i činjenica „da za krevete u kućama nije bilo mjesta", jer je u „maloj seljačkoj kući živjelo šest do trideset ljudi".[47]

U Dalmatinskoj zagori i Hercegovini jedna od najisplativijih kultura, ako ne i najisplativija, bio je duhan. No, proizvodnja i trgovina duhanom bila je povezana s nizom problema, jer je i država bacila oko na tu, vrlo profitabilnu proizvodnju: monopolizirala je otkup, a državni je aparat žestoko progonio one koji nisu svoju proizvodnju željeli prodati Upravi državnih monopola. Proizvođačima duhana glavni je problem predstavljala nestalna politika prema duhanskoj proizvodnji; naprimjer, 1919. dopuštena je sadnja uz obvezatan otkup, da bi sljedeće godine financi po selima sjekli duhan, jer da je posađen bez dopuštenja vlasti. Problematična je bila i cijena otkupa, pa uzgajivači nisu znali da li proizvoditi ili ne – „stjecao se dojam kako se Uprava igra narodom i njegovim krvavim trudom". U Imotskoj krajini, primjerice, po službenim se statistikama 1927. proizvodilo tek šestinu količina u odnosu na 1913. godinu. Gotovo isključivo zbog nestalnih cijena na tom je području 1930.

godine otkupljeno 414 tona duhana, da bi pet godina kasnije bila otkupljena samo 21 tona. Potkraj tridesetih država je povisila otkupne cijene – s prosječno 6,7 dinara 1933. na 27,93 dinara sedam godina kasnije. Posljedica takva postupka jest da je te, dakle, 1940. godine, otkupljena u Imotskoj krajini čak 1021 tona duhana. Istovremeno je u odnosu na 1933. prihod proizvođača porastao za gotovo 165 puta.[48] Ovi podaci svjedoče o tome kako je u godinama kada je otkup bio malen, očigledno najveći dio proizvedenog duhana bio krijumčaren i prodavan na crno. Tako je bilo u prvoj polovini tridesetih, kada je i represija režima bila najžešća. Tada su žandari proganjali krijumčare, pa čak ih i ubijali: „nacionalisti" i ustaše su tih godina i kasnije tumačile te zločine kao zločin jugoslavenskog režima protiv Hrvata. Očigledno je povećanje otkupnih cijena neposredno prije Drugoga svjetskog rata bilo u skladu sa željama režima da riješi „hrvatsko pitanje", ili barem da smanji tenzije, ali je za takve poteze već bilo prekasno.

Izlazak iz krize polovinom tridesetih za hrvatski agrar mogao je biti tek djelomičan – 35,9% seljačkih posjeda u sjeverozapadnoj Hrvatskoj i Slavoniji bio je manji od 2 ha, a u Dalmaciji je takvih posjeda bilo čak 62,8%.[49] Sve u svemu, u Hrvatskoj u cjelini prevladavao je mali seljački posjed s površinom ispod 5 ha zemljišta, za koji se, u agrarno razvijenim zemljama, smatralo da nije sposoban za efikasnu proizvodnju tržišnih viškova.

Agrarna prenaseljenost („prenapučenost") bila je najočigledniji generator permanentne krize. U Hrvatskoj je na 100 ha poljoprivrednih površina dolazilo prosječno 126 poljoprivrednih stanovnika (u nekim dijelovima sjeverozapadne Hrvatske /u kotaru Klanjec/ bilo je čak i 300 stanovnika na takvom odsječku obradive zemlje, a slično je bilo i u imotsko-vrgoračko-neretvanskom kraju, u okolici Splita, u Hrvatskom primorju).[50] U Europi se općenito smatralo da je 35 do 45 stanovnika na tom prostoru optimalan broj koji može odgovoriti suvremenim produkcijskim potrebama (u Francuskoj je bilo 48 stanovnika, a u nedalekoj Mađarskoj ipak podnošljivih 72). Prema istraživanjima, Jugoslavija je u globalu imala 38,8%, a možda čak i 61,5% viška poljoprivrednog stanovništva.[51] U planinskim dijelovima Hrvatske, primjerice u Lici, više od 90% stanovništva živjelo je od poljoprivrede. U razvijenim europskim zemljama već se u međuratnom razdoblju odvijao intenzivan proces deagrarizacije jer se u industriji otvarao velik broj radnih mjesta. Nasuprot tome, u Jugoslaviji, zbog prirodnog prirasta na selu, broj seljaka se između 1921. i 1931. povećao za gotovo 1,5 milijun (točnije 1,455.000). I u Hrvatskoj se u tom razdoblju broj stanovnika na selu povećao za gotovo 150.000 (točnije 147.800), a ukupan broj stanovnika Hrvatske porastao je za gotovo 10% (9,93%). Iako se već tridesetih osjećalo, pogotovo u krajevima sjeverno od Save, da se prirodni prirast

smanjuje, odnosno da obitelji planski smanjuju natalitet.[52] ipak je Rudolf Bićanić (1905-1968) 1940. godine procjenjivao da bi „milijun duša, odnosno dvije petine svega hrvatskog agrarnog stanovništva trebao otići sa sela", pa bi onda „broj ljudi približno odgovarao današnjem shvaćanju o potrebi zemlje za pristojan život".[53]

Nejaka hrvatska (i jugoslavenska) industrija pod udarima ekonomske krize je, nakon relativno prosperitetnih dvadesetih godina, praktički kolabirala. Najteže su bila pogođena tehnički slabo opremljena poduzeća, jer su bila izložena inozemnoj konkurenciji, a takvih je u Hrvatskoj bio značajan broj. Dobar se dio inozemnog kapitala već s prvim udarima krize povukao. Nezaposlenost je brzo rasla, u čitavoj Jugoslaviji bilo je blizu 450.000 nezaposlenih radnika koji su dovedeni na rub egzistencije, ako nisu i formalno gladovali.

Primjerice, „Jugoslavenski Lloyd", daleko najjača hrvatska (i jugoslavenska) parobrodarska tvrtka još je donekle dobro poslovala u 1929. godini, ali je zbog nedostatka posla do lipnja 1930. godine morala od ukupno 24, raspremiti i vezati devet parobroda, a do kraja godine još tri. U istom razdoblju broj zaposlenih u „Splitskom brodogradilištu Jug" je sa 120 pao na sedamdeset. I u Rijeci, na talijanskom teritoriju, tendencije su bile iste ili slične – u brodogradilištu je 1929. godine radilo 1276, a pet godina kasnije 418 radnika, dakle, svega trećina prethodnog broja (ili 67,2% manje). Splitska luka, najveća na području tadašnje države dosegla je najveći promet 1929. godine, otada je bila u stagnaciji i opadanju. Slavonskobrodska Tvornica vagona i mostova je potkraj dvadesetih zapošljavala 1500, a 1933. svega 180 radnika. Cijene tekstilnih proizvoda već su tijekom prve godine krize pale za 20%. Kriza je dosegnula vrhunac između 1930. i 1932. godine. Naime, registrirana nezaposlenost u Hrvatskoj je narasla od 60.000 godine 1928. na 94.000 godine 1932 (dakle, porasla je za 56,6%), ali još je važnije da je „skrivena nezaposlenost" u istom razdoblju narasla sa 520 na 545 tisuća.[54] I skromna građevinska industrija u cijeloj je zemlji, osim donekle u Zagrebu, zapala u krizu. Trebalo je pričekati drugu polovinu tridesetih da se građevinarstvo oporavi. Bilo je i mnogo praznih stanova koji su čekali najmoprimce.

Poboljšanje se osjeća tek od 1934. godine, kada je, primjerice, u Varaždinu bilo zaposleno 15% više radnika nego u 1933. godini i to najviše u tekstilnoj i građevinarskoj industriji.[55]

Jedan od rijetkih pokazatelja s pozitivnim predznakom bio je onaj o broju zaposlenih (osim u poljoprivredi): dok ih je 1920. bilo 295.000, dvadeset godina kasnije (1940) bilo je 468.000, što znači da je zaposlenost rasla po stopi od 2.51% godišnje. I ona je bila ponešto u padu početkom tridesetih (pala je s 388.000 godine 1928, na 375.000 četiri godine kasnije), ali je 1936. već dosegnula broj od 435.000.[56]

No, čak ni porast zaposlenosti do sredine tridesetih nije svima donosio boljitak, jer je istovremeno zaposlenima padala vrijednost nadnice: s prosječna 26,34 dinara dnevno 1929. godine smanjila se na 22,24 pet godina kasnije.[57] Doduše, i troškovi života gradskog stanovništva su padali, jer su dramatično padale cijene poljoprivrednih proizvoda, ali to nije značilo i da se standard prosječne gradske obitelji koja živi od vlastita rada održavao na istoj razini. Sve u svemu, potkraj tridesetih (1938) radnici (u industriji i trgovini) imali su tek oko 85% realne nadnice u odnosu na 1914. godinu, a u istom razdoblju i realna nadnica nekih kategorija službenika smanjila se na čak 54,7% realne nadnice od prije Prvoga svjetskog rata.[58] Jedan od rijetkih pozitivnih elemenata u toj statistici jest činjenica da je potkraj tridesetih bilo mnogo više službenika i radnika, dakle, oni su otišli sa sela na kojem se još lošije živjelo.

Kada je počela kriza osnovane su ili su jačale banke pod državnom kontrolom, čime je ostvarena velika koncentracija financijskog kapitala i moći. Ti su događaji označili i početak kraja ekonomskog prosperiteta hrvatskih krajeva: sve izrazitiji centralizam, upravljan iz slabije razvijene privrede, nastojao je razvijenija područja svesti u kalupe i okvire slabije razvijenih, čineći tako nasilje nad ekonomskim zakonitostima. Različite metode osiguravanja državnih monopola, pogodovanje prilikom izvoza i uvoza raznih proizvoda, a sve to, u doba krize tridesetih, često je bilo presudno za poslovanje – u strogo centraliziranoj državi bilo je lakše dobiti onome tko je djelovao u Beogradu. Pogodnosti poslovanja u Beogradu u odnosu na druge dijelove zemlje bile su očigledne: primjerice, u Beogradu nije uopće bilo banovinskog prireza, dok je u Zagrebu i Splitu iznosio 20%. Još je veća razlika postojala u općinskim prirezima, pa dok je za industriju na području Beograda on iznosio 20%, u Zagrebu je bio 40%, a u Splitu čak 90%.

U takvoj situaciji industriji je sve više ponestajao obrtni kapital, a banke su, zbog nesigurnosti, sve više uskraćivale kredite. Godine 1931. došlo je do katastrofalnog financijskog sloma u Hrvatskoj, poslije više od 80 godina gotovo neprekidna privrednog rasta i uspona. Time je dezorganizirano privatno kreditno tržište u Hrvatskoj postalo zavisno od države ili od kreditnih zavoda u Beogradu koje je država favorizirala. Zbog moratorija na otplatu seljačkih dugova, banke su završavale u bankrotu. Prva banka u Jugoslaviji koja je doživjela tu sudbinu, bila je Prva hrvatska štedionica, najstarija hrvatska banka.

Problemi su se pokušavali riješiti stvaranjem Privilegirane industrijske banke, u kojoj bi upis vlasničkih dionica za velika poduzeća bio obvezatan. No, uspjeh je bio tek djelomičan. Tu inicijativu valja shvatiti kao širi pokret državnog protekcionizma.

Kako je industrijska proizvodnja padala, tako je i potražnja za poljoprivrednim proizvodima bila sve manja. Jugoslavenski je agrar, pa i hrvatski kao njegov integralni dio, zbog krize izgubio neka vanjska tržišta ili je na njima trebalo prodavati po nerealno niskim cijenama. Ta je kriza dodatno i povratno djelovala na industriju, jer tamo gdje je i u seoskim krajevima postojalo unutarnje tržište za industrijske proizvode, nije bilo novaca za njihovu kupovinu.

Stanje je tijekom tridesetih bilo očajno: u gradovima nije bilo posla, na selu se nije mogla osigurati egzistencija, a mnoge zemlje su, i same suočene s teškom krizom (npr. SAD), zatvorile emigrantima vrata. Seljaci iz bliže i dalje okolice dolazili su u gradove i davali različite usluge – primjerice, žene iz Šestina (sela sjeverno od Zagreba, danas dio grada) prale su na potoku Medveščaku rublje finih zagrebačkih obitelji, ugljenari („vuglenari") su na Medvednici proizvodili treset i prodavali ga po Zagrebu. Seljaci iz dalmatinskog zaleđa su, pak, tražili posao kao napoličari kod trogirskih i kaštelanskih težaka ili su se na tržnicama u velikim gradovima (pa i na trogirskom mostu) nudili kao manualna snaga, prihvaćajući bilo kakav posao.[59]

Ministar socijalne politike i narodnog zdravlja, te budući premijer Dragiša Cvetković (1893-1969) na konferenciji o socijalnoj politici u Zagrebu 1937. godine tvrdio je kako „višak radne snage sa sela silazi u grad, radi periodično, konkurira radnoj snazi profesionalnog radnika, radi uz vrlo nisku plaću. Daje manji radni efekt te unosi time poremećaj u radne odnose". Prema istraživanju Industrijske i trgovačke komore u Zagrebu iz 1934. godine, radnici-seljaci su činili 53% radne snage u većim hrvatskim poduzećima. U Slavoniji su cijenu najamnog rada snižavali najamnici koji su stizali iz Bosne i bili voljni raditi i za još niže nadnice. U pojedinim poduzećima bili su zaposleni gotovo isključivo sezonski radnici (npr. u ciglanama, na građevinama i u tekstilnim tvornicama).[60]

Dodatnu su zaradu mnogi nalazi u dopunskim poslovima, ali i takvih je poslova prema kraju tridesetih godina bilo sve manje. Primjerice, seljaci iz Bednje (u Hrvatskom zagorju) i okolice redovito su odlazili u Podravinu da tamo beru kukuruz, ali su se ujesen 1940. godine „ubrzo vratili, jer nije bilo posla. Podravci su sami pobrali kukuruzu, jer nije prirod bio toliki, koliko se je predviđalo i očekivalo. Ni u Zagrebu nema posla, pa se dolazak zime tim teže očekuje". Istovremeno, podbacio je i „urod vinove loze".[61]

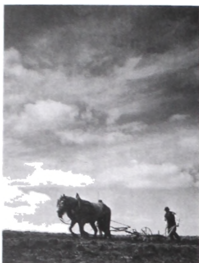
Poduzimale su se razne akcije kako bi osigurala minimalna cijena rada najamnih radnika. „Gospodarska sloga" je u drugoj polovini tridesetih pokrenula takvu inicijativu i uspjela povisiti nadnicu s prosječnih 6 do 8 dinara na prosječno 15 do 20 dinara po danu, obično za deset

sati rada. I ovako povećane nadnice bile su niske, a razlog tako niske cijene rada bio je višestruk – prenaseljenost, siromaštvo i velika ponuda radne snage. Istovremeno su se masovno zapošljavala djeca, dakle, šegrti koji bi završili četiri razreda pučke škole i obično u dobi od 11 godina počeli raditi. Njihova bi nadnica bila između 0,80 i 1,10 dinara po satu, dakle, višestruko manje od nadnica ionako potplaćenih odraslih radnika.[62] Prema tadašnjim zakonima, kao što smo ustvrdili, država je zabranjivala rad djeci ispod 14 godina starosti, ali su radili i mlađi, jer su, osim mogućnosti da rade kao šegrti, poslodavci znali falsificirati godinu rođenja u dokumentima ili potplatiti državne službenike. Bio je to jedan od načina snalaženja poslodavaca. U nekim drugim situacijama neposredno su stradavali zaposlenici – naime, u određenim poduzećima, primjerice u slavonskobrodskoj drvnoj industriji „Slaveksu" smišljeno se zapošljavaju radnici koji imaju manje obitelji, jer se tako štedjelo na aprovizacijama, koje su bile uračunate u nadnicu.[63]

Logična posljedica ovakva stanja bila je siromaštvo koje se u gradovima stalno povećavalo. Sve je više siromašnih bilo čak i tijekom dvadesetih, usprkos intenzivnom ekonomskom rastu, jer se gradsko stanovništvo brzo povećavalo. Već spomenuti „vuglenari" bili su simbol zagrebačkog siromaštva. U Dubrovniku, pak, prema svjedočenju lista *Rad* iz 1932. godine, najbjednije žive samohrane udovice, starci, nadničari svih vrsta, umirovljenici i niži namještenici: „materijalno poniženi, umjesto da žive, oni životare, a umjesto da rađaju zdravu radnu snagu, oni pune pragove svojih kuća škrofuloznom i rahitičnom djecom".[64]

Samo je tanka, često nevidljiva linija dijelila taj svijet od prosjaka, dakle, onih koji su isključivo ovisili o milodarima. Neki od tih prosjaka beskućnika postali su gotovo legendarne ličnosti poput splitskog bračnog para Roka i Cicibele (Cicele) koji su veći dio života proveli na brodiću (gajeti) tako trošnom da nije ni mogao isploviti iz splitske luke. Na brodiću su kuhali i spavali pod pramcem (provom) koja im je mogla pokriti samo gornji dio tijela. Dio dana grijali su se na pragovima kuća na Rivi i od nevremena skrivali u njihovim ulazima (portunima). Njihovu ljubavnu i životnu priču opisao je Marko Uvodić.[65] „Divlje" naselje ljudi bez domova u trnjanskim Strugama nalazilo se svega desetak minuta od centra Zagreba. Nastamba je tamo „dvije, tri daske slupane zajedno i postavljene kraj malog nasipa. Pod snijegom to više sliči životinjskoj duplji nego nastambi u kojoj prebivaju ljudi." Obitelj je ranije stanovala „u grabi niže ali se morala preseliti kada je nadošla voda" nakon poplave Save.[66] Tošo Dabac (1907-1970) predočio je taj svijet dojmljivim fotografijama.

Čak ni dobar dio radničke klase, dakle, oni koji su imali redovite prihode, nisu mogli koristiti sve blagodati gradskog načina života. Pri-

Tošo Dabac (1907-1970) fotografijom se bavi od 1930. godine. Nosilac je socijalnog smjera u hrvatskoj fotografiji (ciklusi „Ljudi s ulice" i „Bijeda", 1932-1937) i jedan od osnivača Zagrebačke škole umjetničke fotografije. Ove četiri Dapčeve fotografije pokazatelj su socijalnog stanja u hrvatskom društvu tridesetih godina (gore): „Oranje", okolica Zagreba 1938; „Ilica" 1932-1935; (dolje): „Starica", ciklus „Ljudi s ulice"; „Šegrti", oko 1933. godine.

mjerice, tramvaj je Zagrebu bio skup i njime su se vozili samo oni koji su to sebi mogli priuštiti. No, tijekom tridesetih tramvajska se pruga u Zagrebu produžuje do Črnomerca i Dubrave, do remize na Trešnjevci i do Savskoga mosta, čime stiže do radničkih četvrti. Značilo je to i da će se stanje polako mijenjati, odnosno da će tramvaj sve više postajati sredstvo masovnog prijevoza.

U doba neposredno pred Drugi svjetski rat, saldo ekonomske politike bio je porazan, i to s više aspekata. Hrvatska industrija je uglavnom

bila koncentrirana u Zagrebu i okolici, jer je na tom prostoru 1939. godine radilo 250 industrijskih poduzeća u kojima je bilo zaposleno 29.000 radnika, a vrijednost njihove proizvodnje činila je više nego polovinu (58%) sveukupne vrijednosti proizvodnje u Banovini Hrvatskoj. Nakon Zagreba najviše se proizvodilo u Varaždinu i okolici, ali u tamošnja 43 poduzeća s 5000 radnika proizvodilo se jedva nešto više od desetine vrijednosti u zagrebačkom okrugu.[67]

Odnos između dobivanja i obrade sirovine je važan indikator za stupanj razvijenosti gospodarstva i njegovu ovisnost o inozemstvu. O stupnju razvoja jugoslavenske industrije svjedoči i podatak da je 1938. godine u zemlji od ukupno izvađene rudače prerađeno samo 4% sirova olova, 7% cinkove rudače, 25% bakrene rudače i 45% željezne.[68] Vađene su i goleme količine boksita tako da je Jugoslavija (a zapravo Hrvatska i BiH, jer se isključivo radilo o nalazištima u Dalmaciji i Hercegovini), godine 1931. bila na sedmom mjestu svjetske liste proizvođača, a 1937. godine je uznapredovala na četvrto mjesto (iza Francuske, Mađarske i SAD-a).[69] No, domaća proizvodnja aluminija bila je krajnje skromna, jer je boksit uglavnom bio izvožen i prerađivan u inozemstvu.

Razlika u industrijskoj razvijenosti između pojedinih (kasnijih) jugoslavenskih republika bila je golema. Velike razlike koje su postojale 1918. u sljedećih se dvadesetak godina nisu smanjivale – čini se da su se i povećavale. Tako se 1938. po jednom stanovniku u Sloveniji proizvodilo u vrijednosti od 3320 dinara, u Hrvatskoj 1560, u Srbiji 846, u BiH 683, u Crnoj Gori i Makedoniji 156. Ako je indeks industrijske proizvodnje u Hrvatskoj bio 100, to znači da je u Sloveniji bio 213, u Srbiji 54, u BiH 44, a u Crnoj Gori i Makedoniji 10.[70] Pretvoreno u postotke, u Hrvatskoj je te godine bilo smješteno 42% ukupne jugoslavenske ekstraktivne industrije i industrije vezivnog materijala, te oko trećine drvne, kemijske i prehrambene i poljoprivredne industrije.[71]

Mnogi koji su u tridesetima izgubili posao u hrvatskoj industriji bili su seljaci, pa su se vraćali na svoj posjed, stvarajući pritom dodatno pritisak na ionako pauperizirano selo. Bio je to osnovni poticaj novom valu emigracije – u njemu su većinu činili seljaci ili tek priučeni radnici koji su se u inozemstvu zapošljavali na najtežim fizičkim poslovima. Za razliku od prethodnih emigrantskih valova, sada se u inozemstvu zapošljavalo mahom privremeno. Između 1931. i 1941. samo u Trećem Reichu radilo je ukupno više od 100.000 jugoslavenskih radnika. Iako točniji podaci nisu poznati, jasno je da je dobar dio bio iz Hrvatske i BiH (od kojih je opet značajan broj bio Hrvata). Odlazilo se i u druge zapadne zemlje – mnogo je ljudi radilo u belgijskim rudnicima (odakle su mnogi, kasnije, odlazili boriti se u Španjolsku na strani Republike).[72]

Prizor iz zagrebačkog predgrađa početkom tridesetih godina.

U međuratnom su razdoblju porasli i jugoslavenski i hrvatski BNP. ali je rast bio beznačajan: u razdoblju od 1920. do 1940. jugoslavenski je porastao za 85.5%. a hrvatski samo za 24.5%,[73] što znači povećanje od 1.04% na godišnjoj razini. I takav. minimalan rast. zapravo se i nije dogodio. ako se računa BNP po glavi stanovnika. jer je u tom razdoblju (1921-1940) broj stanovnika u Hrvatskoj porastao sa 3.443.375 na 4.082.000. što predstavlja porast od 18.5%. Doduše. neke su proizvodnje napredovale. pa je tako u Hrvatskoj potkraj tridesetih proizvedeno 40.2% više žitarica negoli početkom dvadesetih. mesa je proizvedeno 44.1% više. mlijeka 17.5%. iako je broj radnika u poljoprivredi ostao isti. Broj konja je u istom razdoblju (1921-1939) porastao za 12.6%. svinja za 45.8%. ovaca za 27.2%. peradi za 44.7% (uz istovremeno smanjivanje broja goveda za 8.7% i koza za 38.5%). Nadalje. kao rezultat građevinske konjunkture potrošnja cementa porasla je sa 165.000 tona 1920. godine na 403.000 tona 1939. godine. U istom je razdoblju porastao i izvoz cementa (sa 68.000 na 146.000 tona).[74]

Pa ipak, valja se složiti sa Čulinovićem kada tvrdi da je „gospodarsko rasulo 1930. i 1931. bilo predznak političkog i vojnog rasula, koje je nastupilo deset godina kasnije".[75] Nije se teško složiti ni s Ivom Politeom koji je zaključio kako su „ekonomska bijeda i neriješeni socijalni problemi mogli, doduše, pospješiti pad režima, ali su isto tako mogli i da mu pogoduju, jer baš ovakve privredne krize najviše omogućuju kupovanje dušâ i vršenje pritiska".[76] Naime, očigledno su relativni uspjesi jugoslavenske privrede donijeli boljitak relativno uskom krugu ljudi, kako u gradu, tako i na selu. Osim toga, napredak je bio na jugoslavenskom prostoru neravnomjerno raspoređen. S jedne strane, privilegirani su bili Beograd i današnja Srbija (pogotovo u tridesetima), a s druge, brže su se razvijali oni krajevi koji su se i prije 1918. smatrali razvijenima (pri čemu je i Hrvatska bila podijeljena na razvijeni i nerazvijeni dio).

17. Međuratno društvo: između zaostalosti i modernizma

Svi su se ovi procesi odigravali u specifičnom društvenom okruženju: prema popisu stanovništva, u sjeverozapadnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1921. bilo je 32,2% nepismenih, da bi deset godina kasnije u Savskoj banovini (koja je, uz manje iznimke, odgovarala granicama sjeverozapadne Hrvatske i Slavonije) nepismenih bilo ipak nešto manje: 26,6%. U Dalmaciji je 1921. bilo 49,5%, a deset godina kasnije, u Primorskoj banovini bilo je čak 57,5% nepismenih, jer je ona tada obuhvatila i dijelove BiH, gdje je nepismenost bila u prosjeku mnogo veća (čak i 1931. na tom teritoriju ponegdje i preko 75%, a u kotarevima Duvno i Prozor 85, pa čak 86,1%!) te otuda i povećanje broja nepismenih. No, te su brojke iz 1931. bile u skladu s državnim prosjekom (44,6%).[77] Pri tome se događalo da se broj nepismenih čak i u gradovima povećavao – primjerice, 1922. u Splitu je nepismenih bilo 24,5%, a dvije godine kasnije čak 28,4%. Razlog takvu porastu jest, naravno, priliv stanovništva iz okolnih ruralnih krajeva, gdje je nepismenost bila vrlo visoka. Intenzivnim akcijama opismenjavanja odraslih, koje su na čitavom hrvatskom prostoru pokrenute od 1937. godine, već je 1938. godine broj nepismenih u Splitu smanjen na 9,5%.[78]

Međutim, nepismenost će i dalje predstavljati problem, jer ni pred sam Drugi svjetski rat nisu sva djeca školske dobi polazila školu – doduše, u velikim gradovima (Zagrebu, Osijeku, Rijeci) i u nekim kotarevima (Prelog, Petrinja) obuhvat je bio gotovo 100% (odnosno 98% i više), ali je u Kotaru Split (bez Općine Split) djece koja ne polaze školu bilo 8,9%, a u Kotaru Biograd čak 24,6%. U dijelovima Banovine Hrvatske, koji danas pripadaju BiH, bilo je područja gdje je nepolaznika bilo i preko 40% budući da u zabačenim i siromašnijim krajevima nije bilo dovoljno škola, pa ni učitelja. Kako bi neka djeca u tim područjima morala do škole pješačiti desetak, pa i više kilometara, onda ona nisu ni išla u školu. Doduše, u međuratnom razdoblju broj osnovnih škola i nastavnog osoblja u Jugoslaviji se utrostručio, a ukupni broj učenika s 800.000 narastao na 1,4 milijuna, ali ni to nije bilo dovoljno. Djece je zbog visokog nataliteta bilo sve više, pa se i relativno brzom izgradnjom i osnivanjem novih osnovnih škola nastavom nije moglo obuhvatiti svu djecu.[79]

U međuratnom razdoblju proces modernizacije obuhvatio je prvi put u znatnijoj mjeri i ženski dio populacije, prvenstveno u gradovima; otvaraju se ženske realne gimnazije, u nekim se gimnazijama organiziraju mješoviti razredi. Naprimjer, 1921/1922. bilo je u zagrebačkoj Prvoj klasičnoj gimnaziji tek 2,8% učenica, 1929/1930. već 14,5%, da bi se između 1935. i 1937. godine njihov broj popeo na 27,8% (189 od 681, odnosno 197 od 707). Žene su se afirmirale i u obrazovnom sustavu – gimnazijski profesori sve do otprilike 1930. godine i dalje su isključivo bili muškarci, dočim je žena bilo u znatnijem broju tek među učiteljicama (dakle, u „pučkim" školama). U tridesetim se godinama zapošljavaju prve žene kao gimnazijske profesorice i taj se trend do rata intenzivira.[80]

Ovi podaci svjedoče o tome da se znanje širilo, pogotovo stoga što se i mreža gimnazija širila, i još više, broj učenika u gimnazijama počeo dramatično povećavati – 1918. godine bilo je u čitavoj Jugoslaviji 42.675, a pred Drugi svjetski rat čak 125.098 gimnazijalaca (porast za 193%). Takav trend događao se i u hrvatskim gimnazijama – u zagrebačkoj Drugoj klasičnoj gimnaziji bilo je 1921. godine 328, a pred Drugi svjetski rat 769 učenika. Pritisak na upis u tu elitnu zagrebačku srednju školu bio je takav da je 1929. godine oko stotinjak učenika ostalo neupisano.[81]

Osobito je značajno porastao broj učenika koji su u gradove dolazili iz okolnih sela. U Zagrebu su se zvali „vlakaši". Na zagrebačkom Glavnom kolodvoru čak je postojala Učenička čekaonica u koju su mogli ulaziti isključivo učenici, kako bi na miru mogli učiti.[82] U slavonskobrodske škole je neposredno pred Drugi svjetski rat dolazilo čak 714 učenika (grad je tada imao manje od 20.000 stanovnika).

Istovremeno osnivanje niza fakulteta na zagrebačkom sveučilištu nakon 1918. godine, pogotovo onih tehničkih, dovodi do povećanja broja visokoškolskih kadrova. To je značajno pridonosilo boljitku čitave zemlje, ali je negativna strana toga fenomena bila da je većina diplomiranih, čak i onih pridošlih u Zagreb iz manjih sredina, ostajala u većim gradovima. Stoga su impulsi modernizacije i obrazovanja do manjih sredina stizala tek malo ili nimalo. Iz Imotske su krajine u međuratnom razdoblju diplomirale 34 osobe. Bili su to isključivo muškarci: najviše je bilo pravnika (13), pa diplomanada Filozofskog fakulteta i liječnika (po 6). To je i dalje bila vrlo skromna brojka: tek jedan diplomand na oko 1500 stanovnika. Pa ipak, to je još uvijek znatno više nego za više od stotinu godina austrijske vladavine.[83] Broj nastavnika u osnovnom, srednjem i visokom obrazovanju u Hrvatskoj porastao je od 6750 – godine 1920, na 13.337 neposredno pred Drugi svjetski rat.[84]

I stanje zdravlja vrlo je karakteristično: tuberkuloza je bila prisutnija u gradovima, pretežno u nižim slojevima, ali nisu od nje bili imuni ni oni imućniji. Broj preminulih od različitih vrsta tuberkuloze u međuratnom

razdoblju iznosio je 25-35% od ukupnog broja preminulih, dok je od plućne tuberkuloze umiralo između 10 i 20% ljudi. Prema statistici, u ljeto 1930. godine „više od dvadeset učenika" Prve klasične gimnazije (koja se smatrala elitnom zagrebačkom gimnazijom, čak i u odnosu na Drugu klasičnu), što će reći skoro 5% učenika (ukupno ih je bilo 475), boluje „od tuberkuloze". Zbog te bolesti izostalo je u toj školskoj godini (1929/1930) 6 učenica i učenika.[85]

Zdravstvene su službe tijekom dvadesetih tuberkulozu počele registrirati i na selu, dijelom zbog produžene agrarne krize koja je trajala od 1926. godine praktički do rata. Drugi razlog takvih statističkih rezultata još je jednostavniji: tek je tada zdravstvena statistika počela obuhvaćati i selo.

I oštre zime odnosile su živote, pa je tako u Zagrebu u veljači 1940, kada su hladnoća i snijeg bili na vrhuncu, upala pluća bila najčešći „ubojica" – prosječno je dnevno od te bolesti umiralo 14 osoba, a od „raka" 11, od srca 9, itd.[86]

Dodatan je problem u nekim naraslim gradovima bila pitka voda, jer često nije bilo uređenog vodovoda. Bunari su se znali zagađivati, pa su u Slavonskom Brodu 1932. na taj način oboljele 24 osobe, a umrle dvije.[87]

Što se tiče općeg zdravstvenog stanja, bilo je i mnogo lokalnih specifičnosti i poboljšanja – u Hrvatskoj je takav primjer nasipavanje močvarnih obala i rukavaca Jadra (kod Solina), kao i močvarnih površina (Soline) nasuprot povijesnoj jezgri Trogira. To je pridonijelo da se do 1922. postupno likvidira malarija (*trcana*), koja je u tom području bila endemska bolest. U trogirskoj zagori, pak, bilježe se slučajevi gube.[88]

Ovakve razvojne teškoće, pogotovo nerazvijenost i siromaštvo seoskih područja, nužno su stvarale i velike društvene napetosti, pogotovo u odnosima selo – grad. Intelektualci iz grada načelno su hvalili „narod", njegovu prostodušnost i običaje, ali su ga mnogi, međutim, potiho i prezirali i sumnjali u sposobnosti seljaka. Gradski krugovi u dalmatinskim gradovima su za te seljake („Vlahe") imali uzrečicu „Pusti zeca, ubij Vlaja."[89] Rudolf Bićanić je, vjerojatno s punim pravom, tvrdio da „školovani ljudi u gradu znadu više o kulturnim strujanjima Beča i Pariza, negoli o kulturnim strujanjima Čučerja i Posavskih Brega, desetak kilometara od Zagreba".[90] S druge strane, seljaci ili prva generacija došljaka u gradove prijezirno su „gospodu" nazivali „cilindrašima" ili „kaputašima" (dakle, onima koji imaju zimske kapute, jer ih oni sami sebi nisu zbog skupoće mogli priuštiti). Napetost između onih koji su se etablirali u gradu i seljaka održavala se jasno i u optiranju između hrvatskih stranaka. HRSS/HSS je tijekom dvadesetih bio uglavnom predstavnik hrvatskog seljaštva, dočim su stanovnici gradova uglavnom glasali za Hrvatsku zajednicu, Demokratsku stranku, pravaše i druge. HSS je tek tride-

Seosko dvorište, Podsused 1939. godine. Ova fotografija iz zbirke zagrebačkog zubara, foto i kinoamatera Maksimilijana Paspe, predstavlja jednu od prvih fotografija u boji snimljenih u Hrvatskoj.

setih postao reprezentant hrvatskih interesa, dakle, i svojevrsni nadnacionalni pokret.

Odnos sela i grada bio je još u 19. stoljeću jedna od „velikih tema hrvatske književnosti" (primjerice, roman Ante Kovačića *U registraturi*, objavljen 1888). U međuratnom razdoblju to postaje i tema publicistike, propagande, društvenih znanosti i profesionalnih institucija,[91] ali, u konačnici, to ne donosi značajniji boljitak selu.

18. Istra, Rijeka, Zadar i otoci: Hrvatska u Italiji

Istra je od jeseni 1918. bila pod talijanskom vlašću. No, to još tada nije bilo verificirano nikakvim međunarodnim ugovorom. Strahujući od plebiscita u regiji, za što se zalagao američki predsjednik Woodrow Wilson, talijanska okupacijska vlast, svjesna hrvatske i slovenske brojčane premoći, započinje progonom Hrvata i Slovenaca kako bi na taj način popravila etničku sliku Istre u korist Talijana i tako izbjegla negativne posljedice mogućeg plebiscita. Talijanski vojnici i karabinjeri, pod prividnim opravdanjem da traže skriveno oružje, upadaju u kuće uglednih Hrvata i Slovenaca, u prvom redu učitelja, svećenika i pravnika. Njih osobno premlaćuju, a kuće im pljačkaju. Računa se da je odmah prvih dana nakon uspostave talijanske vlasti u Istri u internaciju odvedeno oko 2000 uglednih Hrvata.[92]

Događanja u Istri samo su bili početak realizacije jednog mnogo šireg koncepta: naime, talijanska je vlast, kako ona građansko-liberalna, tako i fašistička (od 1922), primarnim zadatkom u novopriključenim krajevima smatrala rješavanje „slavenskog pitanja". Bio je to samo eufemizam za potiskivanje odnosno radikalnu eliminaciju hrvatske i slovenske većine na području Julijske krajine i Istre, kao i Zadra i Lastova.[93] Takav projekt nije bilo moguće realizirati bez udara po nacionalno-političkoj eliti. „Fasci di combattimento", osnovani 1919. godine radi borbe protiv komunizma u Istri i čitavoj Julijskoj krajini, imali su primarno nacionalni zadatak: zastrašivanjem, prijetnjama i batinanjem onemogućiti svaki javni iskaz hrvatstva ili slovenstva.[94]

Stanje se dodatno komplicira 1921. godine, kada izbijaju krvave i neuspješne nacionalno-socijalne bune labinskih rudara (Labinska republika) i seljaka iz okolice Pule (Proština, otuda Proštinska buna), koji su pružili otpor vlastima zbog zabrane uporabe hrvatskih nacionalnih obilježja, hrvatskoga jezika te napada na mještane. Otpor tristotinjak seljaka, koje je organizirao Ante Ciliga (1898-1992),[95] ugušen je nakon dva mjeseca, kada je selo Šegotići spaljeno, a 400 osoba privedeno. Kada su fašisti 1922. preuzeli vlast, stanje se dodatno pogoršalo: odmah se ukidaju hrvatski razredi u školama, sljedeće godine zabranjen je hrvatski jezik u upravi,

1925. godine i na sudu. Zabranjuju se i hrvatska društva i raspuštaju zadruge, nasilno se Hrvatima (i Slovencima) nameću talijanska imena i prezimena – Zakon o krsnim imenima iz 1928. godine odredio je da se mogu prisilno promijeniti imena i prezimena „koja vrijeđaju javnu sigurnost, narodni i religiozni osjećaj". Tako represivnu politiku talijanske vlasti nisu provodile ni u afričkim kolonijama (primjerice, u Libiji).[96]

Velik broj Istrana emigrirao je u susjednu Jugoslaviju ili u prekomorske zemlje. Godine 1929. prestale su izlaziti i posljednje hrvatske novine u Istri. Bile su to godine kada je nastao istarski antifašizam, spoj vrlo različitih ideoloških, etničkih, vjerskih i civilizacijskih elemenata.[97]

Godine 1929. organizirani su izbori na kojem je bila istaknuta samo jedna – fašistička lista. Kako bi rezultat bio po volji vlasti, pribjeglo se raznim izbornim nezakonitostima, nasilju, terorističkim akcijama, premlaćivanju itd. Na taj je način ispalo da je od ukupno 64.757 glasača na izborima samo 282 glasalo protiv fašističke liste, iako je nezadovoljstvo bilo golemo. Na fašističku povorku koja je iz Berma išla na izbore u Pazin pucala su šestorica pripadnika revolucionarne organizacije TIGR (Trst – Istra – Gorica – Rijeka). Pritom je jedan od sudionika povorke ubijen. Svih šest napadača je uhvaćeno, a samo je Vladimir Gortan (1905-1929) osuđen na smrt, iako on nije bio ubojica. Ostali su dobili 30 godina zatvora. Gortan je postao istarski simbol borbe protiv talijanizacije i fašizma. Ubrzo su uslijedila nova suđenja Hrvatima i Slovencima, a teror se intenzivirao.[98]

O nacionalnoj strukturi vjernika i klera najiscrpnije podatke donosi tajni popis iz 1933. godine, prema kojem je na prostorima koji će nakon Drugoga svjetskog rata pripasti Jugoslaviji tada živjelo 174.505 Hrvata, 110.000 Slovenaca i 82.379 Talijana.[99] Crkva je tradicionalno, još od 19. stoljeća, bila čuvarica nacionalnog (hrvatskoga i slovenskoga) identiteta. Logično je stoga da su sustavno bili marginalizirani i „slavenski" (hrvatski i slovenski) svećenici usprkos tome što je Talijana bilo oko 22,4%. Godine 1933. na tom je području talijanskih svećenika bilo 96 (ili 65,3%), a hrvatskih i slovenskih 51 (ili tek 34,7%).

Procjenjuje se da je oko 75.000 Istrana izbjeglo na jugoslavenski teritorij, najviše u Zagreb, potom i u druge dijelove Hrvatske i Slovenije, ali i na Kosovo, zahvaljujući pogodnostima koje su obećavale vlasti u nastojanju da smanje albansku većinu na tom prostoru. Stvarali su i emigrantske organizacije, a razne priredbe i manifestacije bile su obojene patriotskom sentimentalnošću i nostalgijom za rodnim krajem. No, njihova je djelatnost ovisila o podršci koju su pružale vlasti, a one su se rukovodile potrebom za zahlađenjem ili, pak, poboljšanjem odnosa s Italijom.[100] Istovremeno je mnogo Talijana doselilo u Istru, jer je parola fašista bila da „svete granice Italije mogu čuvati samo svjesni Talijani".[101]

Uspostava talijanske vlasti izazvala je zastoj u ekonomskom životu, osobito pad industrijske proizvodnje. Veliko austrougarsko vojno brodogradilište u Puli, koje je zapošljavalo 7000 radnika, ostalo je bez narudžbi, pa je praktički propalo. Pula je izgubila preko trećine stanovništva – od 59.610 godine 1900. pala je na 38.591 u godini 1921. Težište privrednog života u Istri preselilo se u unutrašnjost, na sjever, u Raški bazen, gdje se vadio boksit i cementni lapor. Proizvodnja kamenog ugljena u manje od četvrt stoljeća (1919-1942) se udeseterostručila (ali je po daleko nižoj stopi rastao broj zaposlenih). Istovremeno otvarane su i tvornice za industrijsku preradbu ribe.[102]

Rimskim ugovorom iz 1924. godine Rijeka je pripojena Italiji. Formirana je Riječka provincija, koja je obuhvaćala liburnijski dio Istre i dio slovenskoga teritorija u zaleđu. U međuratnom razdoblju lučki i trgovinski promet je stagnirao jer su nove državne granice odvajale grad od njegova prirodnoga zaleđa, koje mu je stoljećima gravitiralo. Naime, 1913. u luci je prekrcano 2,1 milijun tona tereta, po čemu je Rijeka bila među deset najvećih europskih luka. Zbog posljedica rata, 1918. godine u luci je prekrcano manje od četvrtine predratnog prometa – tek 500.000 tona, a 1922. samo 122.126 tona. Od nekada prosperitetnoga grada Rijeka je pretvorena u „periferni gradić fašističkog savojskog imperija". Od sredine dvadesetih, promet se postupno povećavao, ali je prije Drugoga svjetskog rata dosegnuo svega 23% prometa ostvarenog prije 1914. godine.[103]

Istodobno je istočno od Rječine jačao Sušak, koji je bio unutar Kraljevine SHS/Jugoslavije. Rimski sporazum iz 1924. godine predviđao je u dopunskoj konvenciji osnivanje mješovite jugoslavensko-talijanske uprave za riječki kolodvor, kako bi se potakao prijevoz roba riječkim prometnim pravcem, ali od toga nije bilo veće koristi. Jugoslavenske su vlasti nastojale razviti sušačku luku, pa je zapravo riječka luka podijeljena na dvije. Sve je to onemogućavalo da se povrate izgubljena tržišta i tereti. S vremenom je sušačka luka postala druga luka po količini ostvarenog prometa u Kraljevini SHS (nakon Splita). Iako s kapacitetom šest puta manjim od dijela luke pod talijanskom upravom, sušački dio ostvaruje gotovo isti promet. Sušak je bio i najveće sredozemno tržište drveta i drvne građe.

U Rijeci je odmah poslije rata broj stanovnika ponešto opao (Rijeka i Sušak zajedno imaju 1921. nešto više stanovnika nego prije rata), a potom se broj održavao na istim veličinama uglavnom zahvaljujući doseljavanju iz drugih dijelova Italije, što je bilo osiguravano visokim državnim subvencijama. Istovremeno, broj stanovnika na Sušaku raste s 13.000, koliko je imao 1910. godine, na oko 20.000 pred Drugi svjetski rat, što predstavlja rast od otprilike 50%.[104]

Kao i u Istri, talijanska je vlast i u Rijeci grubo i odmah prekinula desetljećima na umjetan način stvaran mađarski kulturni život, a istodobno se silovito i nemilice oborila i na autohtonu hrvatsku podlogu.[105]
Zadar, koji je postao talijanska enklava u Jugoslaviji, jer su nedaleki Ugljan, potom i naselja u neposrednoj okolici (od Dikla na sjeverozapadu, preko Polače, Murvice, Smokovića i Bibinja na jugoistoku) bili na jugoslavenskom teritoriju, preživljavao je krizu. Ona se očituje i u broju stanovnika – i dok stanovništvo Splita, Šibenika i Trogira značajno raste (između 1910. i 1931. Šibenik se povećava za relativno malih 12%, ali Split za značajnih 65%), Zadar doživljava pad broja stanovnika – 1910. godine bilo ih je 18.077, jedanaest godina kasnije tek 15.804, odnosno 22,6% manje, da bi se 1931. taj broj ipak povećao na nešto preko 17 tisuća (17.358).[106]

Na otocima Cresu i Lošinju broj stanovnika bio je u međuratnom razdoblju u malenom, ali stalnom padu (od 21.260 godine 1910, na 18.855 dvadeset godina kasnije), ali nije moguće odrediti radi li se tu o iseljavanju zbog izolacije koju je prouzročila državna granica ili o iseljavanju koje je u međuratnom razdoblju zahvatilo čitavu Italiju, osobito njezine nerazvijene dijelove. U tim procesima iznimka je Lastovo, na kojem broj stanovnika stalno raste (otočka populacija dosegnula je, procjenjuje se, brojku od oko 2000 stanovnika, iako je 1931. popisano njih 1700), jer doseljavaju Talijani iz drugih dijelova Dalmacije koji nisu željeli živjeti u jugoslavenskoj državi. Na otoku su započeli brojni javni radovi, potaknuti željom talijanskih vlasti da od otoka naprave snažno vojnopomorsko uporište. I u Zadru i na Lastovu fašističke su se vlasti služile nasilnim sredstvima kako bi promijenile etnički identitet tih krajeva, pa su, pored ostalog, po dekretu masovno mijenjana i prezimena.[107]

19. Tobožnji završetak diktature: Oktroirani ustav

Od uspostave diktature početkom 1929. godine, politički je život u Kraljevini zapravo zamro. Ustvari, sve se svodilo na patetične izjave režimskih poslušnika o uspostavljenom državnom jedinstvu.

U prve dvije godine diktature ispod naoko mirnog političkog dekora, tek povremeno remećenog obračunima režima s komunistima i usamljenim građanskim političarima koji su smogli snage da mu se suprotstave, bujalo je sve veće nezadovoljstvo, a zaoštravala se i gospodarska kriza. Represija pod egidom unitarnog jugoslavenstva čak je i krugove sklone režimu i u Jugoslaviji i u međunarodnoj politici, uvjeravala u promašenost i bezizglednost situacije. Posredno je sve to prijetilo stabilnosti kraljevske vlasti. Kralj je bio prisiljen na ustupke, pa je u ljeto 1931. pregovarao sa srpskom opozicijom, potom i s Antonom Korošcem kao predstavnikom Slovenske ljudske stranke. O kompromitaciji režima govori i činjenica da na suradnju s kraljem nisu pristali čak ni uvijek državotvorni radikali.

Stoga je Aleksandar bio prisiljen 3. rujna 1931. proklamacijom „nametnuti, nadariti" Ustav (Oktroirani ustav). Objavio je tu vijest o desetoj obljetnici svoga proglašenja za kralja Srba, Hrvata i Slovenaca. Čitava je atmosfera trebala sugerirati kako slijedi veliki povratak na stanje prije 1929. godine i kako se diktatura na svaki način napušta. Doduše, povratak na ustavnost se, barem u teoriji, dogodio – nestalo je otvorenog apsolutizma, ali su *de facto* diktatura i apsolutizam preoblikovani u novo, tobože prihvatljivije ruho. No, temelji šestojanuarskog režima su ostali: integralno jugoslavenstvo i praktički ničim ograničena kraljevska vlast. Prema ustavu, kralj je simbolizirao „narodno jedinstvo i državnu celinu", što je, drugim riječima bila unitaristička ideologija i centralistički državni ustroj. Bile su to dvije temeljne pretpostavke funkcioniranja države na kojima je kralj najdosljednije inzistirao i to za njega nije mogao biti predmet nikakve diskusije, još manje pogađanja. Prema Oktroiranom ustavu kralj je bio iznad zakona. Vlada (Ministarski savet) nije bila odgovorna parlamentu nego njemu – on je imenovao i razrješavao predsjednika Ministarskog savjeta i ministre. Parlamentarizam, predviđen Vidovdanskim

ustavom, u Oktroiranom nije postojao, a stranke koje su djelovale prije 6. siječnja 1929. godine nisu dobile dozvolu za rad. Doduše, politička je djelatnost opet dopuštena, iako s velikim ograničenjima.

Dok je do 1929. godine Narodna skupština bila jednodomna, novouređeno predstavničko tijelo sastojalo se iz dva doma: Narodne skupštine, koja se birala na općim izborima i Senata, čiji su članovi dijelom birani posredno, a dijelom ih je postavljao kralj. Tako konstituirani drugi dom trebao je posve osigurati apsolutnu kraljevu vlast, jer se pretpostavljalo da bi se Narodna skupština mogla pokatkad oteti kontroli, pa izglasati neki zakon ili mjeru protiv kraljeve volje, što bi onda Senat zaustavio. Tako je kralj ustavom određen i kao najviši organ državne vlasti s ovlastima u zakonodavstvu, upravi i sudstvu. Naposljetku, kralj se dodatno osigurao člankom 116. Oktroiranog ustava koji mu je davao pravo da u izvanrednim situacijama postupa mimo ustavnih i zakonskih propisa, a od Narodne skupštine i Senata trebao je tražiti tek naknadnu suglasnost.[108]

Jugoslavenski nacionalni unitarizam bio je i ustavom promoviran u službenu ideologiju. Preciznije rečeno, u ustavne odredbe o „jednoj državi, jednom narodu i jednom nacionalnom osećanju". Potom na drugom mjestu: „Jugoslaviju danas sačinjava nekih devet naroda ili plemena." Posve otvoreno izražavala se želja da se od tih „devet naroda ili plemena (...) napravi jedna nacija". Za „jugoslovenske nacionaliste", kako su se promotori službene ideologije nazivali, „jugoslovenstvo" je bilo „kategorički imperativ naše istorije".

Bez obzira na egzaltirane parole o jugoslavenstvu, na isticanje velikih uspjeha režima na raznim poljima, osobito u prevladavanju ranijih nacionalnih, „plemenskih" i vjerskih podjela, donošenjem Oktroiranog ustava postajalo je sve očiglednije da je režim natjeran na povlačenje i ublažavanje diktature, ako ništa drugo, barem kao pokazivanje dobre volje u javnosti. Sve te aktivnosti kralja i njegova kruga zapravo su pokazivale da je proces osipanja formalnog i umjetno stvaranog jedinstva na bazi jugoslavenskog unitarizma već poprilično odmakao.

Nekoliko dana prije proglašenja Oktroiranog ustava (28. kolovoza) donesen je Zakon o nazivu i podjeli Kraljevine na upravna područja. Njime su, između ostaloga, ponešto izmijenjene i granice banovina. Što se tiče Savske i Primorske banovine, izvršene su ove preinake granica: kotar Čabar, koji je dotad bio u Dravskoj banovini, uključen je u Savsku banovinu, a kotarevi Črnomelj i Metlika, koji su bili u Savskoj, sada su priključeni Dravskoj banovini. I kotar Štrigova (u Međimurju) izdvojen je iz Savske i priključen Dravskoj banovini.

Kotarevi Vukovar, Vinkovci, Županja, Šid i Srijemska Mitrovica izuzeti su iz Drinske banovine – prva tri priključeni su Savskoj, a druga dva, Dunavskoj banovini.

U Drinsku je banovinu uključen kotar Travnik, dotad u sastavu Primorske banovine, Primorskoj su banovini priključeni kotar Stolac i otok Korčula, dotad u Zetskoj banovini.[109] Sve su te promjene bile sukladne napuštanju politike integralnog jugoslavenstva. Dok je podjela na banovine iz 1929. godine trebala biti svojevrsno „miješanje nacija i vjera", po podjeli iz 1931. godine, barem na tim područjima gdje su granice izmijenjene, vidjelo se da se od tih načela odustaje.

Na izborima za Narodnu skupštinu potkraj iste godine istaknuta je samo jedna (režimska) lista, pod vodstvom premijera, generala Petra Živkovića. Naime, kako je na izbore mogla izaći samo ona stranka koja je mogla podastrijeti određen broj potpisa, ali tako da potpisnici budu iz svih 305 kotareva u državi, takav uvjet nije mogla ispuniti nijedna stranka, već samo državni aparat. Glasanje je bilo javno i usmeno, pa su državni službenici i mnogi drugi bili pod pritiskom da iziđu na izbore i glasaju po volji režima. Usprkos tome, u Primorskoj banovini izišlo je samo 34,4%, a u Savskoj 54,5% birača, znatno manje nego u drugim dijelovima zemlje (osim u Dravskoj banovini, gdje je glasalo 52,1% birača).[110]

Uoči izbora došlo je do studentskih demonstracija na Univerzitetu u Beogradu, prvih javnih skupova nakon gotovo tri godine. Demonstracije su poticali komunisti i skojevci, a bile su pokazatelj sve većeg nezadovoljstva javnosti političkim i ekonomskim stanjem u zemlji. Zbivanja u Beogradu odjeknula su i na zagrebačkom Sveučilištu.[111]

Da bi osigurao veću podršku režimu, kralj je potakao osnivanje stranke, zapravo režimske političke formacije koja se isprva javila pod imenom Jugoslovenske radikalne seljačke demokratije (JRSD).[112] Svetozar Pribićević je sarkastično komentirao da čak „ni glede imena režim nije bio originalan nego je naziv sklepao od imena stranaka na koje je bačena anatema" (aludirajući na ime „seljačka" i HSS te na „demokratiju" i SDS – op. I. G.). Stranka nikada nije održala osnivačku skupštinu niti je ikad na skupštini formulirala program. „Njezin je stvarni program da izvršava kraljeve naredbe i na svaki znak odozgo odgovara: razumijem!", zaključio je Pribićević.[113] U stranku su ušli i glavnu riječ imali bivši članovi Radikalne i Demokratske stranke. Ona se oslanjala na materijalnu i svaku drugu podršku države, od kralja do općinskih načelnika. Usprkos tome, nije imala većeg uspjeha u pridobijanju pristaša. Postalo je to ubrzo svima jasno, pa je 1933. stranka promijenila ime u Jugoslavensku nacionalnu stranku (JNS).

Iako je u državi, ponajprije u sjeverozapadnim krajevima, kiptjelo od neslaganja s diktaturom, bilo je mnogo onih koji su se konformistički i kompromiserski s njome nosili – osim već spomenute dvanaestorice ministara hrvatske nacionalnosti u prvoj Živkovićevoj vladi, bili su tu i

Nikola Nikić (1885-1960), Benjamin Šuperina (1866-1946), Narodni klub,[114] Karlo/Karla Kovačević. Ante Pavelić-zubar je tijekom tridesetih bio predsjednik Senata. Bilo je još Hrvata koji su iz uvjerenja ili iz konformizma podržavali diktaturu. Neki podaci govore o kojem se sloju radi – na izborima 1931. godine, u Savskoj banovini izabrani narodni poslanici imali su značajno višu obrazovnu strukturu negoli u drugim banovinama (čak i u Dravskoj). Iako je iz Savske banovine bilo 19,7% poslanika od ukupnog broja odvjetnika i javnih bilježnika koji su ušli u Skupštinu oni su predstavljali 36,7%.[115]

Kako je premijer Živković zbog svih nepovoljnih trendova u državi (dobrim dijelom i ekonomskih) sve više postajao meta kritike, uglavnom pritajene, ali i otvorene, kralj Aleksandar je morao potražiti novoga premijera. S njime je trebao održavati fikciju „narodnog jedinstva", ali i dobiti ličnost koja bi bila koliko-toliko prihvatljiva za dio unutrašnje i međunarodne javnosti. Međutim, najvažnije je bilo da ta osoba i dalje bespogovorno izvršava kraljevu volju. Stoga je u travnju 1932. za premijera postavljen dotadašnji ministar vanjskih poslova Vojislav Marinković (1876-1935), po majci Židov koji židovsko podrijetlo nije krio (bio je i meta antisemitskih napada).[116] No, Marinković je ubrzo, nakon svega tri mjeseca, zamijenjen Milanom Srškićem (1880-1937),[117] koji je premijer bio jedva godinu i pol, da bi na njegovo mjesto početkom 1934. godine došao Nikola Uzunović (1873-1954). Potkraj te godine, u tjednima nakon atentata u Marseilleu, premijer postaje Bogoljub Jevtić (1886-1960).

20. Teror i iskazi nezadovoljstva

Policijska brutalnost bila je najočigledniji pokazatelj represivnosti režima. Studentske demonstracije 1932. ugušene su tolikom žestinom da su čak i poslanici u Skupštini prosvjedovali zbog „razularenosti" policije.[118] Režim nije prezao ni od ubojstava: pošto su u prve dvije godine diktature ubijani uglavnom samo komunisti, od 1931. ubijani su i drugi politički protivnici. Prvi je u veljači te godine na ulici, u samom centru Zagreba, po nalogu nekih režimskih ljudi izudaran štapom (udarac mu je, tvrdili su sljedeće godine u peticiji ugledni Zagrepčani, „zdrobio lubanju i satro mozak") i tako ubijen Milan Šufflay (1879), istaknuti književnik i historičar, član HSP-a, jedan od utemeljitelja albanistike u svjetskim razmjerima. Sljedeće godine napadnut je i pisac i odvjetnik Mile Budak (1889-1945), kasniji ministar prosvjete u NDH, ali je, iako teško ozlijeđen, preživio napad. No, njemu bliski ljudi tvrdili su poslije, da je nakon atentata Budak „postao drugi čovjek koji više nije bio psihički stabilan".[119] Napadači su bili poznati javnosti imenom i prezimenom, ali protiv njih se ništa nije poduzimalo.[120] Godine 1933. ubijen je na kućnom pragu Josip Predavec (1884), potpredsjednik HSS-a.[121]

Već u travnju 1932. dogodile su se i prve protorežimske demonstracije – seljaci oko Ludbrega istakli su hrvatske zastave i parole. Pristaše HSS-a organizirali su slične manifestacije i u drugim sredinama (Senj, Kosinj u Lici, Split i drugdje), a u sukobima s policijom bilo je i mrtvih (primjerice u Oroslavlju u Hrvatskom zagorju).

Ubojstvo Šufflaya i pokušaj ubojstva Budaka zgrozio je Zagreb mnogo više negoli druge vrste nasilja u totalitarnoj državi. Nešto više od 200 uglednih građana, uglavnom Zagrepčana, koji se predstavljaju kao „drugovi napadnutog Budaka", smoglo je hrabrosti da napišu prosvjedno pismo ministru, „opći protest ogorčenja i zaprepaštenja". Potpisali su, između ostalih, i komunisti Božidar Adžija (1890-1941) i August Cesarec (1893-1941), Ivo Politeo, teatrolog Branko Gavella (1885-1962) i mnogi drugi čiji su politički nazori bili posve različiti od Budakovih.[122]

Bilo je to doba jedinstva političkih struja i budućih stranaka u Hrvatskoj. Na zabavi društva „Narodna uzdanica" 1932, koja se usprkos

nazočnosti policijskih agenata, pretvorila u protuežimsku manifestaciju, okupili su se političari najrazličitijih opredjeljenja – od liberala Većeslava Vildera, preko HSS-ovaca Vladka Mačeka, Ivana Pernara i Josipa Torbara, federalista Ante Trumbića pa sve do budućeg nacionalsocijalističkog simpatizera Stjepana Buća. Bilo je to doba kada se među hrvatskim intelektualcima javlja fenomen „hrvatske koncentracije".[123] U prvoj polovici tridesetih, hrvatski političari vrlo različitih opcija bili su ujedinjeni u stavu protiv centralizma i unitarizma, dočim će od otprilike 1935. pa do rata, suočeni s novim izazovima, ti isti biti na suprotstavljenim stranama.

I u beogradskoj Skupštini, koju je kralj strogo kontrolirao, čak i državotvorni zastupnici prosvjedovali su protiv represije. Budislav Grga Anđelinović je 1932. govorio o tome da postoji „hrvatsko pitanje" („nemojmo kao nojevi zabijati glavu u pesak"), što je za promicatelje unitarizma bilo blasfemično, a poslanik Ivo Elegović (o. 1880-ih – 1945) je upozorio da „mi narodni poslanici, naročito iz hrvatskih krajeva, znamo iz neposrednog opažanja, da tamo u narodnom kotlu na žalost vrije i ključa. Ne dajmo, gospodo, da taj kotao eksplodira".[124]

Sva ta događanja – atentati, ali i javni prosvjedi – bili su znak slabosti diktatorskog režima. Režim se više nije mogao održavati na goloj sili te je bio prisiljen na popuštanje uzda. Bio je to osnovni razlog postupne obnove političkog života, čime se stvaraju i uvjeti za oglašavanje političkih stranaka. Glavna opozicijska snaga u Hrvatskoj, Seljačko-demokratska koalicija u studenom te, 1932. godine, održala je sastanak na koji su osim vodstva koalicije (Vladko Maček, Hinko Krizman /1881-1958/, Sava Kosanović /1894-1956/, Dušan Bošković /1881-1966/, Josip Predavec, Juraj Šutej, Vjećeslav Vilder) bili pozvani i nezavisni, ali vrlo ugledni Ante Trumbić te Mile Budak kao predstavnik pravaša. Podržao ih je i Svetozar Pribićević, koji je bio u emigraciji. Prisutnošću Trumbića i Budaka željelo se istaknuti jedinstvo hrvatske političke javnosti u postavljanju pitanja državnog preuređenja, a sam je Trumbić bio jedan od najaktivnijih u sastavljanju teksta deklaracije. Sudionici sastanka oglasili su se rezolucijom koja je poznata pod nazivom Punktacije Seljačko-demokratske koalicije ili, još bolje, Zagrebačke punktacije. U njoj su, u šest točaka političkog programa, istaknuli da je narod izvor političkog autoriteta, a seljaštvo temelj organizacije sveukupnog života. Potom su oštro osudili kraljevski apsolutizam i „srbijansku hegemoniju", koja je djelovala destruktivno po društvo, uništavala moralne vrijednosti, imovinu naroda i njegov duhovni mir. Takvo je stanje, prema autorima rezolucije, dosegnulo vrhunac uvođenjem apsolutističke vladavine 1929. godine. Izveden je zaključak da je potrebno, vraćajući se na stanje prije 1. prosinca 1918. kao početnu točku, preurediti državu na načelima

složene državne zajednice bez prevlasti jednog ili više njenih dijelova nad ostalima.[125] To je bila osnova djelovanja hrvatskih stranaka otada pa sve do rata 1941. godine. Tekst je objavljen i u inozemstvu, a utjecao je da se o tim pitanjima očituju i opozicijske stranke u drugim dijelovima Jugoslavije koje su djelomično prihvatile program punktacija – ubrzo se oglasila vojvođanska opozicija, tražeći u budućoj decentraliziranoj državi autonomiju i za Vojvodinu (što bi uključivalo i Srijem). Potom se javlja i Jugoslavenska muslimanska organizacija („Spahine punktacije"), pa Slovenska ljudska stranka, pa Demokratska te Zemljoradnička stranka.[126]

Potpuniju viziju rješenja državne krize Maček je iznio čuvenom ekspertu za jugoslavensko pitanje R. W. Seaton-Watsonu: s njim je mogao otvoreno razgovarati, pa mu je rekao kako je izvor zabluda u uvjerenju da postoji jugoslavenski narod. Maček je ustvrdio kako postoje Slovenci, Hrvati i Srbi. Makedonci, po Mačeku, još nisu nacija, ali se odupiru velikobugarskim i srpskim agitatorima, a Crnogorcima „priznaje" povijesno pravo na državu iako ih ne smatra nacijom, već dijelom srpskog nacionalnog korpusa. Bosanskohercegovački Muslimani „u svim narodnim slojevima ne pokazuju nikakvu narodnu svijest", ali, tvrdi Maček, „inteligencija se priznaje danas hrvatskom". Naposljetku, Maček se pita „da li je bila sretna misao stvaranja same jugoslavenske države obzirom na činjenicu, što baš sredinom te države postoji „kobna kulturna i geopolitička linija (prekretnica), na kojoj je još moćno rimsko carstvo puklo na dvoje".[127] Maček je predviđao da je „sam način stvaranja države izveden na takav način i takovim metodama koje su dovele do današnjeg stanja", što će „dovesti bezuvjetno do raspada države". Da bi se to spriječilo, Maček je vidio samo jedan put – da se „pođe natrag na ishodnu točku iz 1918. godine".

Niz rezolucija i osuda centralizma i unitarizma koje su pokrenute izdavanjem Zagrebačkih punktacija pokazao je da je krug nezadovoljnika bio vrlo širok, čak i u redovima srbijanske opozicije. To je i potvrda kako je čitava koncepcija šestojanuarskog režima (a pogotovo provedba) bila promašena. Drugim riječima, ideologija integralnog jugoslavenstva više ni na koji način nije korespondirala sa stvarnošću, a centralizam je bio omražen i smatran uzročnikom svih zala. No, kralj Aleksandar nije bio spreman priznati poraz i tako je ostalo sve do njegove smrti.

Tih se godina u hrvatskoj javnosti sve snažnije afirmirala predodžba da jedan narod živi na račun drugoga. Takav se stav lako mogao nametnuti, zbog toga što državnoj gospodarskoj i socijalnoj politici nije bilo lako odijeliti gospodarske od nacionalnih činitelja ili se posve svjesno to i nije htjelo činiti (kao što smo vidjeli, primjera takve prakse bilo je mnogo, već od samoga osnutka države – pri zamjeni novca, pri popunja-

vanju činovničkog aparata, u agrarnoj reformi). Istaknuti ekonomist Rudolf Bićanić izračunao je da je između 1925. i 1934. godine iz državnih sredstava za infrastrukturu (gradnju cesta i mostova, javnih zgrada, na projekte elektrifikacije i uređenja voda) utrošeno u čitavoj zemlji 2,8 milijardi dinara, od čega 9% u središnjoj Hrvatskoj i Slavoniji, a 63% u Srbiji. Osim toga, u tridesetima je industrijalizacija Srbije bila intenzivnija negoli u drugim dijelovima zemlje.[128]

21. Ustaški pokret i desnica u Hrvatskoj do uspostave NDH

Ubrzo nakon proglašenja diktature pravaški vođa Ante Pavelić napustio je Zagreb, a potom i Jugoslaviju. Prvo je stigao u Beč, potom otišao u Mađarsku, a odatle u Sofiju, gdje je bio svečano dočekan. U Bugarskoj, prilikom susreta s Ivanom Vančom Mihajlovom, vođom dijela makedonske ilegalne organizacije VMRO (Vnutarnja makedonska revolucionarna organizacija), potpisuje deklaraciju (Sofijska deklaracija) o uzajamnoj pomoći Makedonaca i Hrvata u rušenju Jugoslavije i stvaranju neovisnih država Hrvatske i Makedonije. Zbog tih je aktivnosti Pavelića jugoslavenski sud u odsutnosti osudio na smrt.[129] Iako je kasnija propaganda tvrdila da je ustaški pokret osnovan tada, tijekom 1929. godine, to nije točno. Pavelić se tek u narednim godinama počeo povezivati s radikalnim nacionalistima i stvarati organizaciju, ali mu je dosuđena smrtna kazna pomogla da stvori karizmu nepokolebljivog borca za „našu stvar" i da se stavi na čelo ustaškog pokreta koji je stvoren 1931-1932. godine.

Pavelić se konačno skrasio u Italiji, koja ga je već od 1927. godine podržavala u njegovoj protujugoslavenskoj politici u okvirima Mussolinijeve ekspanzionističke politike u jugoistočnoj Europi. Naime, te je godine budući poglavnik u ime HSP-a predao promemoriju u kojoj se Italiji nudila suradnja u rušenju Jugoslavije.[130] Pavelić je očekivao talijansku pomoć u uspostavi i zaštiti neovisne hrvatske države, a zauzvrat je izrazio spremnost na teritorijalno, političko, ekonomsko i vojno prilagođavanje talijanskim interesima (Mussolini je konstantno djelovao sukladno onome što je izjavio po potpisu Rapallskog ugovora 1920. godine: „Nema nikakvih iluzija: pitanje Dalmacije nije svršeno, ono je tek započeto, nije zaključeno, ono ostaje bolno i tragično otvoreno.").[131] U sljedećih 12 godina Pavelić je praktički postao pijun u rukama talijanskog režima te je svoje velikohrvatske planove smjerno usklađivao s talijanskim interesima.[132] U Rimu je 1929. godine Pavelić počeo djelovati pod zaštitom šefa talijanske tajne policije Ettorea Contija. Povezao se i sa skupinom starijih „frankovaca", okupljenih oko bivšeg austrougarskog generala Stjepana Sarkotića (1858-1939) i viših časnika Ivana Perčevića (1881-1947) i Stjepana/Steve Duića (1877-1934). Oni su održavali

kontakte s Hrvatskim emigrantskim komitetom Ivice Franka (1877-1939, sinom pravaškog vođe Josipa), koji je razvio živu agitaciju u Austriji i Mađarskoj.[133] Istodobno je Pavelić intenzivirao odnose s VMRO-om.

Od trenutka kada je emigrirao, Pavelić je nastojao izgraditi ustašku organizaciju. Prve je uspjehe postigao tek početkom tridesetih godina.[134] Otada okuplja emigrante (njih nekoliko stotina) u Austriji, Njemačkoj, Mađarskoj i najviše u Italiji. U nekima od tih zemalja osnovani su i logori u kojima su se pripadnici pokreta uvježbavali za borbu u domovini (odnosno, za buduće terorističke akcije). Prvi logor organizirao je 1931. Gustav Perčec u Janka Puszti kod Nagykanizse u jugozapadnoj Mađarskoj; logor je postao poznat stoga jer su iz njega regrutirane osobe povezane s marsejskim atentatom iz 1934. godine.

Prvi logor u Italiji organiziran je u malom planinskom selu Bovegno kod Brescie. Kasnije je logor preseljen u dolinu Borgo Val di Tara južno od Parme, gdje se sredinom 1933. nalazilo već skoro 300 ustaša. Sve se odvijalo u tajnosti, a eventualne selidbe obavljane su, u pravilu, noću.[135]

Tridesetih godina Pavelić se pokušao povezati i s Njemačkom, odnosno s Gestapom i vodećim krugovima NSDAP-a. Međutim, interesi Trećeg Reicha u Jugoistočnoj Europi bili su tada ponešto drugačiji od interesa Italije i Mađarske – primarno usmjereni na učvršćenje političkih kontakata s Jugoslavijom i realizaciji ekonomskih interesa na tom prostoru. Postojali su neki kontakti njemačkih sigurnosnih službi s ustašama, ali su oni bili prvenstveno obavještajne, a ne političke prirode.[136]

Pavelić je nove pristaše nastojao vrbovati i među hrvatskim radnicima emigrantima u Belgiji, Nizozemskoj, Francuskoj te SAD-u i Južnoj Americi, ali je uspjeh bio skroman.[137] Početkom 1937. godine u Italiji je bilo 510 pripadnika ustaškog pokreta, većinom interniranih na Liparskim otocima i u južnotalijanskim gradovima. Najvećim su dijelom bili seljačkog podrijetla (68%, odnosno 337 od 496). Osim njih brojni su bili radnici (15%), dok je mornara, studenata, trgovaca, oficira, novinara i „ostalih" sve zajedno bilo jedva 16%. Brojni su bili nepismeni te su tek u ustaškim logorima dobili osnovno obrazovanje.[138] U Mađarskoj je bilo otprilike 300, najviše do 400 organiziranih ustaša. Sve u svemu, prije 1941. nije moglo biti više od tisuću aktivnih ustaških emigranata.[139]

Ujesen 1932. godine, skupina Hrvata pridošlih iz emigracije i naoružanih iz Italije, po odobrenju samoga Pavelića, uz pomoć nekoliko domaćih pristaša novoosnovanog ustaškog pokreta, napala je u ličkom selu Brušani žandarmerijsku stanicu. Taj je događaj poznat kao Velebitski ustanak (ili Lički ustanak), a ustaški ga je pokret smatrao formalnim rođenjem svoje organizacije. Žandari nisu imali gubitaka, a ustanici su se nakon neuspješnog napada povukli. Pri povlačenju, jedan od napadača na stanicu je ubijen. Napadači su se nadali da će njihova akcija potaknuti šire

i masovnije akcije koje bi prerasle u ustanak protiv države, ali je sve krenulo naopako. Policija i vojska – ukupno 1400 žandara i tri bataljona vojske – poduzele su široke akcije da uhvate sudionike. Proglašen je i policijski sat. Većina ustanika je pohapšena, a neki su pobjegli u inozemstvo (glavni organizator akcije Andrija Artuković /1899-1988/ otišao je u Zadar nekoliko dana prije akcije). Hvatani su i seljaci koji su navodno pomagali ustanicima; u jednom trenutku u zatvoru se našlo preko 150 ličkih seljaka. Prilikom hapšenja bilo je i mrtvih i ranjenih. Osmorica kojima je navodno dokazano sudjelovanje ili pomaganje ustanka osuđeni su na ukupno 91 godinu zatvora, jedan na smrt (kasnije je kazna promijenjena u doživotni zatvor) te jedan na doživotni zatvor. U ustaškoj je propagandi Velebitski ustanak pretvoren u legendu, dočim su ga neki istraživači smatrali „diletantski izvedenom akcijom". Državni teror se nastavio i u sljedećim mjesecima; samo tijekom 1933. kao „hrvatski ustaše i nacionalno revolucionarni elementi" osuđeno je 159 osoba – petorica na doživotni zatvor, dvojica na smrt (u odsutnosti), ostali na ukupno 665 godina robije.[140]

Brutalno gušenje nacionalnih sloboda i identiteta izazvalo je i ekstremne nacionalističke reakcije. U Glavnom ustaškom stanu u Italiji Pavelić je 1932. objavio prvi broj lista *Ustaša – vijesnik hrvatskih revolucionaraca*. U njemu se, kao i u nekim drugim dokumentima, zagovaraju najradikalnije metode borbe za neovisnu Hrvatsku, uključujući i terorizam: „U borbi za svete ciljeve sva su sredstva dopuštena, pa i ona najstrašnija" i da će glavno od tih sredstava biti nasilje koje nagovješćuje i teror: „NOŽ, REVOLVER, STROJNA PUŠKA I PAKLENI STROJ, to su idoli, to su zvona, koja će navijestit osvit zore i USKRSNUĆE NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKE", kaže se u uvodniku s potpisom „Poglavnik" u prvom broju *Ustaše* iz veljače 1932. godine.[141] Oko noža, koji se u redoslijedu oružja navodi na prvom mjestu, stvara se u ustaškom pokretu (ali i kod četnika, koji su im mnogim ideološkim elementima, pa i po ovom, vrlo bliski) sljedećih godina svojevrstan kult (koji prerasta u mit). Nož (ili bodež) postaje jedan od „ustaških znamena", „vjekovno sredstvo za obračun s neprijateljem. Ne nose ustaše bodež radi nakita, nego radi njegove važnosti u tijesnoj borbi".[142] Doduše, u to doba, doba ranih tridesetih, posjedovanje i upotreba noža trebala je iskazati osobnu hrabrost, ali već se moglo i iz takvih stavova zaključiti da se počinju stvarati i planovi u kojima će nož biti upotrijebljen u masovnim zločinima. Od ljeta 1932. pripadnici ustaške organizacije podmeću bombe na kolodvorima ili u policijskim stanicama (u Osijeku, Koprivnici, Goli) u kojima je bilo mrtvih i ranjenih civilnih žrtava. Ubijen je i bivši ministar Mirko Neudorfer.[143]

Prema iskazu Ljube Miloša neki ustaše već su u emigraciji na Liparima „s Pavelićem razgovarali o tome kako će iskorijeniti Srbe u Hrvatskoj [...]

kako će sami izazvati pobune među Srbima ukoliko se Srbi ne budu sami bunili, te na taj način bi našli razlog za likvidaciju istih".[144] U takvom, agresivnom duhu ustaška glasila tijekom desetak godina u emigraciji raspiruju i kult osvete i mržnje. Opsjednutost krvlju i nasiljem ubrzano dosižu mitološke razmjere, stvarajući plodno tlo za genocidne zločine u NDH. Tako su ustaše u logorima na Liparima bili sustavno indoktrinirani u osvetničkom duhu i uvježbavani za terorističku aktivnost. Organizatori i počinitelji prvih masovnih pokolja u NDH i zapovjednici prvih „logora smrti", uključujući i jasenovačke logore, bili su u velikoj većini bivši internirci s Lipara.

Iste godine u *Ustaši* pod naslovom „Treba klati" piše: „Ono što pije krv hrvatskog naroda treba poklati da se više nikada to zlo u hrvatskoj sredini ne pojavi."[145] U narednim brojevima istoga lista, najčešće u Poglavnikovim uvodnicima i člancima Mije Babića (1903-1941, inače Pavelićev čovjek za specijalne zadatke, koji je u logoru na Liparima ubio blizu dvadeset ustaša koje je vođa sumnjičio za nelojalnost), stoji da „se ustaška vojska bori da iz Hrvatske iztriebi nametnike šićardžije", da „treba krvlju oprati ljagu", da „kad krv poteče bit će je na potoke", da će se „kapljice krvi pretvoriti u čitave mlazove i rijeke, jer će dušmanska krv teći mlazovima i rijekama, a bombe će im sijati kosti kao vjetar pljevu", jer „svaki ustaša čeka na poziv (...) da se svom dušom i tijelom baci na neprijatelja, da ga kolje i satire", a „glavnu će riječ voditi požrtvovnost, revolveri, bombe i oštri bodeži hrvatskih ustaša, koji će čistiti i rezati sve trulo sa zdravog tijela hrvatskog naroda." U rujnu 1932. već se verzalom poziva „PRIKO DRINE OTJERATI PSINE" i mjesec dana poslije slavi se serdar koji „Gdjegod stiže i Srbe pristiže/Trag života svakuda im briše".[146]

Godine 1933. Mile Budak objavljuje poslije često spominjane stihove „Bjež'te psine preko Drine!"[147] Bili su to slogani koji su pokazivali i protusrpstvo pokreta (osim antijugoslavenstva). Ono što nije htio napisati ili reći u javnosti, Pavelić je govorio u zatvorenom krugu: Ante Brkan, u prvoj emigraciji „poglavnikov pobočnik", na saslušanju 1951. navodi da je 1934. godine u Torinu „Pavelić rekao da valja sve neprijatelje poklati, i to sve Srbe, Židove i Cigane". Brkan tvrdi da je Paveliću tada prigovorio da je to „nemoguće kada u hrvatskim zemljama ima 25% Srba", ali je „Pavelić ostao odlučno pri svome".[148]

Radikalizam spojen s ratobornošću najavljivao je zapravo rat u kojem neće biti milosti za neprijatelja. Takvim je ustaškim najavama pogodovao i mecena ustaškog pokreta Benito Mussolini koji je 1932. objavio temeljni tekst fašističke ideologije, *Doktrinu fašizma*: „Fašizam ne vjeruje niti u mogućnost ni u korisnost trajnog mira. Dakle, odbacuje pacifizam, koji nosi u sebi odricanje od borbe i strah od žrtvovanja [...]

Samo se ratom podižu na najviši stupanj napetosti sve ljudske snage. Narodi koji su spremni suočiti se s ratom stječu pečat plemenitosti."

Sljedeće godine objavljena su *Načela hrvatskog ustaškog pokreta*. U njima se zagovara nacionalna isključivost (ekskluzivizam), odnosno odlučivanje o državnim i narodnim poslovima ograničava se na one koji su „po koljenu i po krvi članovi hrvatskog naroda". U točki 12. *Načela* tvrdi se da „tko u Hrvatskoj ne potiče od seljaka, u 90 od 100 slučajeva je nehrvatskog porijekla i krvi".[149] Osim nacionalnog ekskluzivizma koji se može povezivati makar i s neizravnim utjecajem nacizma i fašizma, ovdje najavljeni ideal „seljačke države" odražava duboku nesposobnost Pavelićevih pristaša da shvate i prihvate suvremene društvene promjene. Oni teže da u društveni život vrate „nevinost jednostavnog života", što je bio povijesni i društveni anakronizam. Tako su anakronizmi uzdignuti u vrijednosti koje predstavljaju „vječnu" posebnost naroda. Niti Pavelić, niti njegovi najbliži suradnici, nisu imali nikakvu koncepciju o tome kako potaknuti društveni i ekonomski razvitak.

Sljedeća temeljna ideološka odlika ustaškog pokreta jest državnopravni historicizam, drugim riječima, oslanjanje na hrvatsko povijesno državno pravo i polaganje prava na sve teritorije koji su nekad uistinu ili navodno pripadali Hrvatskoj ili bili naseljeni Hrvatima, pa i više od toga. Ustaški ideolozi su u hrvatski etnički prostor uključivali i BiH, ali i Sandžak, Srijem i Bačku. Zalagali su se za bezuvjetno odbacivanje svake državnopravne veze s drugim jugoslavenskim narodima. Već u tekstu objavljenom 1929. godine u SAD-u Pavelić je tvrdio da je „uzpostava hrvatske države" preduvjet „trajnog mira na Balkanu", a to je potkrepljivao tezom da „s Beogradom nije moguće". Potom je nizao dokaze o svakovrsnom izrabljivanju Hrvata, pa da stoga „hrvatski narod želi: Proč od Beograda".[150] Pavelić i njegovi sljedbenici negirali su čin ujedinjenja iz 1918. godine te su rijeku Drinu smatrali granicom dvaju svjetova, istočnoga i zapadnoga (kako je to još dvadesetih godina objasnio Milan Šufflay).[151] Da bi se negirala veza s drugim Slavenima, osobito sa Srbima, podržavala se i (besmislena) gotska teorija o podrijetlu Hrvata.[152]

Od fašizma i nacizma ustaše su, osim nacionalne isključivosti i veličanja države, preuzeli i glorificiranje ratne opcije za ostvarenje političkih ciljeva, negativan stav prema komunizmu, socijalizmu i zapadnoj (liberalnoj) demokraciji,[153] kao i koncepciju vođe (*Führera*, *Ducea*) kojem se kao nositelju vrhovne vlasti duguje bezuvjetna poslušnost. Stoga su svi koji su željeli postati članovi pokreta morali položiti prisegu. Njome se zaklinju „Bogom svemogućim i svime što mi je sveto da ću se držati ustaških načela", što, između ostaloga, znači i da će „bezuslovno izvršavati sve odredbe Poglavnika". Onaj, koji je prisizao, potvrdio je i da ako se „ogriješi o ovu zakletvu... ima me stići kazna smrti".[154]

Bilo je pojedinaca, pa i čitavih grupa koje su pristale uz takve ekstremne ideje. Prvenstveno se radi o radnicima i seljacima koji su bili nacionalistički usmjereni. Gotovo u pravilu bili su prva generacija doseljenika u gradove ili seljaka koji su se upoznali sa životom grada; obično su potjecali iz „pasivnih krajeva", osjećali se odbačeni od „sustava". Stoga su se dali privući desnim (ali i lijevim) parolama. Njihov se pogled na svijet i potom ideološki stav izgrađivao u vrijeme snažnog razvoja kapitalizma sa svim njegovim lošim posljedicama po radne slojeve,[155] te permanentne agrarne krize u vrijeme kada se sve više seljaka zadužuje i propada. Prvenstveni uzrok takvog stanja bio je, prema njihovu mišljenju, u „srpskoj hegemoniji". Bilo je tu i užih grupa koje su smatrale da ih je jugoslavenski režim teško oštetio; naprimjer, nekadašnji časnici austrougarske vojske (poput Slavka Kvaternika, Sarkotića, Perčevića, Duića i drugih) koji su ostali bez posla te muslimanski begovi kojima je agrarnom reformom oduzeta zemlja.[156]

Ustaška se ideologija obraćala malom čovjeku, nudila mu je sigurnost „narodne zajednice" u teškim, kriznim vremenima. Zauzvrat je tražila odricanje od individualiteta – „dužnost i odgovornost prema cjelini imadu biti temeljem svake djelatnosti u posebničkome (privatnome) životu svakog pojedinca, člana hrvatskog naroda".[157] Biti „član hrvatskog naroda" odnosno pripadati „hrvatskoj narodnoj zajednici" doslovan je prijevod njemačke riječi *Volksgemeinschaft* – u nacističkoj ideologiji uspostava svojevrsne „narodne zajednice" jest glavna svrha nacističke revolucije, središnji cilj čijem se ostvarivanju trebaju posvetiti sve snage. U *Volksgemeinschaft* su uključeni svi rasno superiorni Germani (u slučaju „hrvatske narodne zajednice" svi Hrvati): u takvoj zajednici razlike u stranačkom opredjeljenju, u socijalnom i u imovinskom statusu postaju nebitne. Njih nadvladava duh rasne sloge.[158]

Godine 1934. ustaše su, zajedno s makedonskim nacionalistima, organizirali atentat na kralja Aleksandra u Marseilleu, dok je bio u službenom posjetu Francuskoj. Značajno mjesto u organizaciji imale su i talijanske i mađarske tajne službe. Bio je to najspektakularniji „uspjeh" VMRO-a i ustaškog pokreta prije osnutka NDH.[159]

Nakon atentata u Marseilleu izbio je i međunarodni skandal, jer se saznalo da je Italija potpomagala organizacije koje su stajale iza atentata, prvenstveno ustaše. Stoga je talijanska vlada bila prisiljena hapsiti ustaše – dio je zatvoren, dio konfiniran u logore. Uhapšen je bio i Ante Pavelić, koji je bio neposredno uključen u organizaciju atentata. U zatvoru je proveo gotovo dvije godine.[160]

U samoj Hrvatskoj ustaški pokret je pokrenuo vrlo malo aktivnosti (osim što je organizirao već spomenute terorističke akcije). Pavelićev bliski suradnik Vladimir Singer (1908-1943) organizirao je 1932. de-

monstracije protiv kralja Aleksandra, a sljedeće godine pokrenuo je i uređivao *Našu grudu, omladinski list za suvremena pitanja*, prvo ustaški orijentirano glasilo u zemlji. Ono je otvoreno promicalo neke elemente nove, profašističke i pronacističke ideologije uklopljeno u hrvatsku stvarnost. Izašla su samo dva broja *Naše grude*, oba su bila zabranjena, a Singer je ubrzo potom emigrirao u Beč.[161]

Aktivnosti su donekle intenzivirane od 1934. godine. No, ni tada se organizacija nije razvila, a listovi i brošure pod njihovim utjecajem nisu dosezali veće naklade. Na snazi je ustaška organizacija dobila 1937. godine kada se premijer Stojadinović dogovorio s talijanskom vladom da će dio ustaša biti amnestiran, pa da se može vratiti u Jugoslaviju. Od kraja 1937. do polovine 1939. godine oko 260 ustaških emigranata, od kojih je najpoznatiji bio Mile Budak, vratilo se u domovinu. Tako je u Italiji ostalo manje od 300 emigranata.[162] Stojadinović je računao da će lakše kontrolirati pokret, a istovremeno i da će HSS-u priskrbiti neugodnog protivnika zdesna. Naime, policija je ustaše progonila, ali im je prešutno i dopuštala djelatnost ako je to škodilo popularnosti HSS-a (primjerice, premijer Stojadinović se 1938. u Italiji susreo s Budakom, koji se potom vratio u Jugoslaviju; prije izbora 1938. raspačavanje Pavelićeva proglasa o bojkotu izbora 1938. događalo se uz prešutnu suglasnost, ako ne i pomoć policijskih službi). Budak je počeo izdavati list *Hrvatski narod* u kojem je nemilice napadao Mačeka i HSS – primjerice, zbog farkašićkog sporazuma list tvrdi da nas „hvata tuga i sram". Komentirajući sporazum Cvetković-Maček, Budak ističe da „HSS radi što dalje to gore na našu narodnu štetu i sramotu. Dokle? Radit će do onog časa – dok ih ne otjeramo. Nema tu mjesta liječenju niti čekanju njihova popravka". Tvrdio je i da Maček „poslovično pogrešno gleda" na međunarodnu politiku, budući da, navodno, smatra kako je najpreča zadaća hrvatskoga naroda da spašava jugoslavensku koncepciju.[163]

Pavelić je već u počecima pokreta pokazao da će biti nemilosrdan i prema najbližim suradnicima: godine 1935. dao je ubiti Gustava Perčeca, jer je njegova djevojka Jelka Pogorelec pobjegla iz Janka Puszte te u zagrebačkim *Novostima* objavila niz neugodnih informacija o Perčecu, Janka Puszti i boravku u ustaškoj emigraciji.[164]

Međutim, ideje nacionalnog ekskluzivizma imale su odjeka u određenim krugovima, osobito među desno orijentiranom hrvatskom inteligencijom, ponajviše u Zagrebu. Studenti desne orijentacije („frankovci", koji će kasnije uglavnom pristupiti ustaškom pokretu) postupno su, ponegdje već sredinom tridesetih, preuzimali vodstvo u središnjem akademskom društvu „August Šenoa", zatim i u društvu „Eugen Kvaternik" te u raznim stručnim klubovima po fakultetima. Potkraj 1937. i u početku 1938. godine pristaše ustaške orijentacije infiltriraju se i u

druga društva i institucije. Djelovali su u katoličkim organizacijama („Križari", „Domagoj"), a pristaše su nalazili i među omladinom u „Hrvatskom junaku" i na Sveučilištu. Petar Milutin Kvaternik, brat Slavka Kvaternika, bio je u vodstvu „Hrvatskog radiše". Ustaški orijentirani intelektualci postajali su sve utjecajniji i u Matici hrvatskoj, čiji se predsjednik Filip Lukas isticao jasno formuliranim antisrpskim i antikomunističkim stavovima. Matičin časopis *Hrvatska revija* očito je napuštao dotadašnju liberalnu orijentaciju. Članovi „Augusta Šenoe" zajedno s nekim članovima zadruge „Ante Starčević" izdavali su pod raznim imenima ilegalne ustaške novine, koje su bile odmah zabranjivane, a aktivni izdavači bile su i razne desničarske skupine na Sveučilištu.[165]

Matica hrvatska objavila je 1936/7. godine knjižicu *Današnja Njemačka* Ernesta Bauera (1910-1995), publicista i kasnijeg diplomata u službi NDH: autor pohvalno piše o Hitleru te veliča nacionalsocijalizam: "Miješanje rasa je škodljivo po državu. Država mora nastojati da se pod svaku cijenu u braku sačuva svježa i čista krv. Rasa mora biti u središtu sveopćeg života."[166] Zagrebački *Hrvatski dnevnik* tvrdio je da "čitalac stječe utisak kao da čita kakav službeni izvještaj njemačke vlade", a *Nova Riječ* smatra da se tim izdanjem „Matica hrvatska ... degradirala na razinu propagandističkog zavoda".[167]

Zbog sve jačeg utjecaja nacionalističke desnice u Matici, vlasti Banovine Hrvatske su početkom 1941. u Maticu hrvatsku uvele komesarijat koji je raspušten nakon proglašenja NDH.

Desni krugovi u Hrvatskoj, koje smo opisali, bili su relativno uske skupine prije negoli široko organizirani društveni pokret. Iako tridesetih godina formalno nisu bili dio ustaškog pokreta ni u zemlji ni u inozemstvu, u ustaškoj su ideologiji i potom u uspostavi NDH dijelom ili u potpunosti ispunili svoje ideološke i političke ciljeve. Međutim, promičući ekstremne ideje, ponajprije nacionalnu i vjersku nesnošljivost (ali uglavnom ne i nasilje kao metodu političke borbe), stvarali su tijekom tridesetih u javnosti atmosferu u kojoj će ustaški zločin biti moguć.

Jačanje desnih tendencija bio je fenomen karakterističan i za Europu u cjelini, pa i za druge jugoslavenske sredine. Početkom 1935. godine, koji mjesec nakon atentata na kralja Aleksandra, spajanjem različitih unitarističkih skupina stvara se pod vodstvom Dimitrija Ljotića „Jugoslavenski narodni pokret Zbor". Organizacija je bila pod snažnim ideološkim utjecajem nacionalsocijalizma i fašizma, prihvaćala je rasnu teoriju, antisemitizam i antikomunizam. Zbor je imao i svoj organ – *Buđenje, list za politička, nacionalna i društvena pitanja* koji izlazi u Velikom Bečkereku (danas Zrenjanin u Vojvodini). Cilj lista je „jugoslovenski nacionalistički renesans", a bliskost desnom ekstremizmu nimalo se ne skriva. Ljotić se već tada, a kako je vrijeme prolazilo, sve otvorenije i

agresivnije, legitimirao kao pristaša Hitlera i vjeran sljedbenik hitlerovske ideologije (uostalom, on se, po vlastitu priznanju, dopisivao s Hitlerom). Svaki član Zbora pristupanjem u organizaciju „gubi svoju ličnost" te „više iz nje ne može izaći". Prihvaća se teza da pojedinac nije ništa, a da je kolektivitet sve („zajednica nije prost zbir svojih članova, već je biće više vrste"). Iako agresivan i glasan, Zbor je, baš kao i ustaška organizacija, uspio okupiti mali broj simpatizera (na izborima 1935. dobio je 35.549 glasova ili svega 1,2%).[168]

22. Atentat u Marseilleu – kraj jedne ere

U listopadu 1934. godine kralj Aleksandar je krenuo u posjet najvažnijem jugoslavenskom savezniku – Francuskoj. Po dolasku njegova broda u Marseille, za svečanog dočeka u gradu, na njega je pucao makedonski nacionalist Veličko Georgijev Kerin. Uz kralja, ubijen je i francuski ministar vanjskih poslova Jean-Louis Barthou. Atentatora je policijska pratnja odmah uhvatila i ubila. Sukladno slici koju je sam i koju su drugi širili za Aleksandrova života, naime, da je sav posvećen brizi i radu za državu, nakon atentata se proširila priča kako su posljednje kraljeve riječi bile „Čuvajte mi Jugoslaviju". No, kralj je izdahnuo na licu mjesta, a i fotografija njegova samrtnoga grča snimljena odmah nakon atentata prilično je čvrst dokaz da on nakon pucnjeva vjerojatno ništa nije više rekao.[169]

Atentat su organizirali makedonski nacionalisti zajedno s ustaškom organizacijom iz koje su se posebno angažirali Vjekoslav Servatzy, Eugen Dido Kvaternik (1910-1962), kao i sam Ante Pavelić – sami su ustaše govorili da je progovorio „ustaški samokres". Značajno mjesto u tome poslu imale su i talijanske i mađarske tajne službe.[170]

Na vijest o ubojstvu kralja Aleksandra u Jugoslaviji je proglašena trodnevna žalost. Kraljevo tijelo bilo je dopremljeno brodom u Split te je preko Zagreba prebačeno u Beograd i na Oplenac (brdo na čijim se padinama nalazi šumadijski grad Topola, 70 km južno od Beograda), gdje je pokopano. U Zagrebu su građani, mnogi stoga što je tako bilo određeno, „prisustvovali posljednjem dolasku preminulog Kralja u Zagreb i poklonili se Njegovu mrtvom tijelu". Putovalo se masovno i na sprovod u Beograd, a u sljedećim godinama svojevrsna je legitimacija jugoslavenske pravovjernosti bilo hodočašće na kraljev grob na Oplenac.[171]

Nema sumnje da je kraljeva nasilna smrt, baš kao i atentat na hrvatske zastupnike u Narodnoj skupštini 1928. godine, teško opteretila politički život, „otežala modernizaciju Jugoslavije kao države, a pogotovo kao društva".[172] Baš kao i atentat na Stjepana Radića i njegove suradnike, i ovaj je atentat obilježio dubinu raskola između Srba i Hrvata – možda ne

Pripadnici ustaške organizacije i VMRO-a izvršili su 9. listopada 1934. atentat na kralja Aleksandra Karađorđevića u Marseillesu, prilikom njegova službenog posjeta Francuskoj. Prema pisanju novina, posljednje kraljeve riječi bile su: „Čuvajte mi Jugoslaviju."

toliko u politici, koliko u emocionalnom smislu i na razini pučkih mitologija. Dugo su godina u nacionalnim memorijama ove dvije tragedije bile jedan od ključnih argumenata da se „s njima više ne može". Obilježavajući dan atentata, u sljedećim godinama organizirane su državne komemoracije koje su imale dijelom funkciju konfrontacije s hrvatskim nacionalistima. Doduše, i u toj konfrontaciji bilo je iznimaka – prvenstveno, radi se o mnogim Srbima u Hrvatskoj koji su se 1928. solidarizirali sa svojom širom domovinom Hrvatskom i slijedili politiku SDS-a. S druge strane, Hrvati skloni jugoslavenskoj opciji (kojih je tada ipak bilo manje negoli tijekom dvadesetih, a s vremenom, kako se približavao Drugi svjetski rat, sve manje) na vijest o marseilleskom atentatu također su žalovali. Primjerice, trideset je mladića iz Smokvice s Korčule izražavalo žalost za ubijenim kraljem tako da su šest mjeseci puštali brade.[173]

Aleksandar je za sobom ostavio tri sina, od kojih je najstariji bio jedanaestogodišnji Petar. Umjesto malodobnog Petra, kraljevsku su vlast preuzeli namjesnici – Aleksandrov bratić, knez Pavle Karađorđević

(1893-1976), senator i ministar prosvjete Radenko Stanković te ban Savske banovine dr. Ivo Perović. Vlast je *de facto* pripala knezu Pavlu, jer su druga dva namjesnika svedena na „prisutne građane"; Svetozar Pribićević, tada već u emigraciji, smatrao je Perovića, inače podrijetlom iz Arbanasa kod Zadra, „običnim policijskim siledžijom, ono što Francuzi zovu *la brute*". Pribićević tvrdi da „većina zemlje za Perovića nije znala da postoji dok nije postao regent i nema nikakva ugleda ni poštovanja".[174] Pribićević je malo pretjerao, Perović je bio član Radikalne stranke, kasnih dvadesetih bio je veliki župan Splitske oblasti, a prije 1931. godine, baš kao što Pribićević ističe, bio ministar unutarnjih poslova i vjerojatno su ga mnogi poznavali, uglavnom po zlu. Od početka 1931. ban je Savske banovine te je u tom svojstvu uglavnom ostavljao blijed dojam – posjećivao je kao gost studentske plesove, otvarao škole (primjerice, u Lekeniku, gdje je održao „lijep govor"), a osobno je proglasio otvorenim gimnazijski kompleks u Križanićevoj ulici u Zagrebu. Na ploči postavljenoj u spomen izgradnje gimnazije uklesano je tada njegovo ime, kako bi otišlo u vječnost. No, ploča je zasigurno skinuta 1941, kada je propala i monarhistička Jugoslavija, a sam Perović je 1949. zbog dotadašnjeg rada (poglavito kao regent) osuđen na 11 godina prinudnog rada. Umro je u zatvoru.[175]

Knez Pavle bio je u načelu blizak idejama zapadne demokracije, ali je istovremeno tražio načina da u zemlji očuva unitarno jugoslavenstvo. U sljedećim godinama bio je suočen s vrlo jakim unutarnjim i vanjskim pritiscima. Nastojeći na svaki način Jugoslaviju održati izvan rata koji se ubrzano približavao, počeo je raditi kompromise nauštrb demokracije, pa će stoga biti popustljiv prema desničarima i nacistima. Istovremeno, Pavle Karađorđević ni izbliza nije stekao karizmu svoga bratića Aleksandra, pa ni situaciju u državi nije mogao tako neposredno kontrolirati.

Knez Pavle se, odmah po dolasku na vlast, suočio s nezadovoljstvom javnosti i zahtjevima opozicije za preuređenjem države. Polovinom studenoga 1934. godine 39 istaknutih javnih radnika (između ostalih i nadbiskup Antun Bauer, nadbiskup-koadjutor Alojzije Stepinac, odvjetnik Ivo Politeo, historičar Ferdo Šišić, dr. Svetozar Ritig, publicist Milan Ćurčin, bivši ministar Želimir Mažuranić, prof. Albert Bazala, bivši ban Ivo Tartaglia (1880-1949), kipar Ivan Meštrović, bivši zagrebački gradonačelnik Ivo Krbek i drugi) potpisalo je Zagrebački memorandum i predalo ga Kraljevskom namjesništvu. Tekst Memoranduma je „jednostavan, opći: zakonitost, čovječnost, istina i pravda". Potpisnici prosvjeduju protiv politike koja se odnosi prema Hrvatima zlonamjerno kao da su oni u većini protiv jugoslavenske države („neistina je da ima dosta Jugoslavena, naročito među Hrvatima, koji su proti državi"). Ustaje se protiv

monopola jedne stranke i traži koncentracija „svih narodnih snaga", zahtijeva se „punu zakonitost pa makar i sadanjih strogih zakona", ali da se „primijeni jednako prema svim građanima bez razlike" te da se „postepeno prijeđe njihovu ublažavanju". Da se pusti na slobodu Vladka Mačeka i da se drugima podijeli široka amnestija, da se ne dopusti djelatnost poluvojnih organizacija, da se javno glasanje promijeni u tajno, da se na najviše položaje postavljaju ljudi koji bi bili jamstvo za provedbu promjena te da se postupno nađu trajnija rješenja otvorenih državnih problema.[176] Iako je Memorandum poslan diskretno na Dvor, potpisnici su doživjeli javne napade i objede (da su, primjerice, distribuirali tekst konzulima u Zagrebu). Najvažnija je bila reakcija srbijanske opozicije: više od četrdeset beogradskih političara i javnih radnika, predvođenih Slobodanom Jovanovićem (1869-1958), jednim od vodećih srpskih intelektualaca i bivšim predsjednikom SANU-a, pozdravilo je Memorandum („mi pozdravljano memorandum" koji „potvrđuje da je ogromna većina Hrvata za ovu državu, iako nije za sadašnje političko stanje" te da su „došli do istog zaključka da je u sadašnje vreme koncentracija narodnih snaga preko potrebna"), što je pokazivalo da hrvatska i srpska politička elita ipak mogu usuglasiti stavove o nekim pitanjima. Bio je to temelj za hrvatsko-srpske pregovore i dogovore u sljedećih nekoliko godina.[177]

Pod pritiskom ovih i sličnih inicijativa knez Pavle je vrlo brzo bio prisiljen napustiti otvorenu diktaturu (primjerice, Vladko Maček je potkraj godine pušten iz zatvora), ali nije napuštao ni centralizam ni unitarizam kao ideologiju. Ubrzo je, u prosincu 1934. godine, uklonjena vlada Nikole Uzunovića te je postavljena nova, koju je predvodio Bogoljub Jevtić. Iako je najavljena kao vlada „pomirljivosti i novoga duha", vlada se u siječnju 1935. godine izjasnila u Narodnoj skupštini za poštivanje Oktroiranog ustava, za jedinstvenu jugoslavensku naciju i jedinstvenu državnu cjelinu – dakle, nije odstupila od onoga što su zastupale prethodne vlade. Obrazloženje je bilo da su ti ciljevi neupitne vrijednosti, „sveti amanet kralja mučenika".[178]

Bili su raspisani i izbori. Iako političke stranke još formalno nisu bile dopuštene, mogle su na njima nastupiti. Bogoljub Jevtić predvodio je listu Jugoslavenske nacionalne stranke (JNS). Budući da je izborni zakon za opoziciju bio krajnje nepovoljan, Seljačko-demokratska koalicija se organizirala zajedno s JMO, dijelom Demokratske stranke (pod vodstvom Ljubomira Davidovića) te Savezom zemljoradnika. Na čelu liste bio je Vladko Maček. Tijekom predizborne kampanje opozicijski su skupovi sustavno bili zabranjivani. Policija je intervenirala na više HSS-ovskih manifestacija. U Primoštenu, potom kod Klanca nedaleko Gospića, sudionici su dobili batine. U Selnici kod Zlatara policija je

otvorila i vatru. U Sibinju kod Slavonskoga Broda, u Humu na Sutli i na nekim drugim mjestima bilo je i žrtava – ukupno dvadesetak poginulih.[179]

Izbori su održani u svibnju 1935. godine. Izborne malverzacije bile su brojne: pritisak državnog aparata da se glasa za režimsku listu (glasanje je bilo javno) bio je očigledan. Ivan Ribar je poslije rata optužio tadašnjeg ministra unutarnjih poslova radikala Velju Popovića da je „organizirao naročitu službu za vršenje nasilja, terora i falsifikata na izborima".[180] Iako broj stradalih nije bio toliki kao za vrijeme diktature, način na koji su se nasilje i ubojstva događala, dodatno su otežavali stanje. Za razliku od vremena otvorene diktature novine su o svemu tome pisale. Nema sumnje da je atmosfera bila dovedena do usijanja. Lista Udružene opozicije dobila je 37,4% a režimska lista (JNS-a) pod Jevtićevim vodstvom 60,6% glasova. U Hrvatskoj je za Mačekovu listu glasalo oko 75% glasača, ali zbog odredaba izbornog zakona (prema kojem je pobjednička lista odmah dobivala tri petine ili 60% svih mandata, a ostali su se mandati dijelili proporcionalno broju glasova), Mačekova je lista dobila samo 67, a Jevtićeva čak 303 zastupnika. Nakon izbora čitava je opozicija, uključujući hrvatske stranke, nastavila s pritiskom na vlasti, tražila ukidanje Oktroiranog ustava i izglasavanje novog, bez majorizacije bilo koje strane, što je bio zahtjev i prije izbora. Osim toga, zahtijevala se izrada novog izbornog zakona i raspisivanje novih izbora.[181] Tada su opozicijski krugovi objavili brošuru s imenima „onih koji su glasali za Jevtića". Za tu je listu, iz čistog oportunizma, glasao, naprimjer, i Artur Polić, otac tada 11-godišnjeg Branka, učenika zagrebačke Druge klasične gimnazije. „Većina suučenika" navalila je na Branka i sinove onih koji su glasali također za Jevtića „mržnjom, zadjevicama i podcjenjivanjem."[182]

Za razliku od dramatičnih zbivanja u nekim europskim zemljama (Italija, Austrija, Francuska, osobito Njemačka) – sredinom tridesetih, a pogotovo nakon skupštinskih izbora u svibnju 1935. godine, izgledalo je da je u Kraljevini Jugoslaviji vrijeme stalo. Tih je godina Josip Horvat (1896-1968), pisac iznimno dojmljivih memoara, zapisao: „Nakon pet godina hrvatsko je pitanje [...] bilo opet tamo gdje je bilo nakon skupštinskog atentata, samo još osjetljivije i eksplozivnije uslijed promjene ravnoteže europskih sila. Stare su formule izgubile sadržajnu vrijednost..." Trezveni i suzdržani Horvat optužuje i vlast i opoziciju, smatrajući da „boluju od negativnosti, znaju što neće, nijedna strana ne izlazi s realnim konstruktivnim programom. Jamačno i jedna i druga strana nemaju snage zagledati u činjenicu da je problem državne krize prerastao državno-pravne formule, da se je zamrsio ne samo općom političkom situacijom u svijetu, nego i općim ekonomskim i socijalnim previranjem".[183]

Naime, na općinske izbore 1936. godine HSS je izašao s parolom da seljaci ne trebaju plaćati porez, opravdavajući to eklatantnim „podržavanjem režima i trošenja njihova novca za račun Beograda i Srbije". Međutim, kada su nakon izbora u značajnom broju općina preuzeli vlast, HSS-ovci su zatekli teško stanje općinskih budžeta, dijelom i zbog vlastitih naputaka biračkom tijelu. No, i bez obzira na takve pogreške, glasači u Hrvatskoj su i na sljedećim izborima podržavali HSS i njegove koalicijske partnere.

Nasilje se nastavilo i nakon izbora, kao pokazatelj bolesti jugoslavenskog društva. Sava Kosanović, tada poslanik u Narodnoj skupštini na listi SDK-a, ustvrdio je u letku otisnutom početkom 1936. da je od izbora 1935. do kraja te godine „poginulo u Hrvatskoj i Dalmaciji 26 ljudi u raznim sukobima od žandarske i četničke ruke, više nego u kakvoj bitci u Abesiniji", a da nigdje nisu saopćeni rezultati istrage i kažnjavanja krivaca „dok su izdavana rješenja da se naplate od sina kuršumi s kojima je zvanično ubijen otac". Očito je da takve metode ne znače „smirivanje nego produbljuju razdor, razotkrivajući tko ruši državu", zaključivao je Kosanović.[184] Godine 1936. nepoznata je osoba ubila Karla Brkljačića (1869), dugogodišnjeg parlamentarnog zastupnika iz gospićkoga kotara i istaknutog člana HSS-a. Pronio se glas da su to učinili četnici".[185] U listopadu 1937. u Senju je, navodno, jedan žandar s nekog kamiona koji je prevozio izletnike čuo proturežimske povike (ili se na kamionu vijorila hrvatska zastava). Potom je zapucao u zadnje kotače kako bi zaustavio kamion, a drugi su žandari zapucali na ljude te ih sedmoricu (ili osmoricu) ubili. Bilo je i nasilja potaknutog drugačijim motivima: godinu dana ranije, skupina ljudi, koji su se predstavljali kao izletnici, krenula je iz Podsuseda (kod Zagreba) navodno preko sela Rakitja prema Kupincu, gdje je boravio Vladko Maček. Kako su usput, prema nekim navodima, provocirali seljake političkim izjavama, pronio se glas da se radi o „četnicima". Seljaci su se naoružali i krenuli za grupom koja se sklonila u kuću bivšeg bana Antuna Mihalovića u Kerestincu. No, seljaci su provalili u kuću i petoricu iz grupe ubili.[186]

Istovremeno se situacija pogoršala i na Sveučilištu. Na njemu je vrlo jaka bila komunistička organizacija, a ne mnogo slabija ni frankovačka. Atmosfera je dovedena do usijanja kada su frankovci 1937. ubili u studentskom domu u Runjaninovoj ulici Krstu Ljubičića (1915), istaknutog antifašista, člana studentskog udruženja „Svjetlost".[187]

I na taj način, u vrijeme duboke krize političkih opcija koje zagovaraju parlamentarizam, na hrvatskoj političkoj sceni od sredine tridesetih sve više jačaju totalitarne opcije, lijeve i desne. Dijelom je to rezultat unutarnjeg razvoja, dijelom odraz europske situacije.

Takva, posve desperatna situacija, bila je iznimno plodno tlo za širenje mitova o općem preporodu i spasenju ljudske vrste. Širili su ih komunisti, koji su najavljivali kraj zloćudnog kapitalističkog sustava, i autoritarni desničari, koja su poticali na borbu do smrti protiv svih koji su se činili odgovornima za krizu. Politička desnica je nacionalistička, u huškačkom tonu ističe antisrpstvo i promiče borbu za nezavisnost, a istovremeno poziva na uništenje ljevičarskih ideja i ideologa, obećavajući uspostavu političkog i društvenog reda i preporod nacije oličene u snažnoj državi. Obje radikalne političke grupacije su i u Hrvatskoj, baš kao i u drugim europskim zemljama, pronalazile put do širokih narodnih masa, koje su u posvemašnjem očaju rado prihvaćale poruke kojima se zagovaralo radikalnu društvenu promjenu.

I komunisti i „nacionalisti" (koji su se tada i kasnije nazivali ustašama) napadali su slabe i neučinkovite demokratske institucije, proglašavali ih nesposobnima za suočavanje s izazovima nove epohe te obećavali duhovno i materijalno podijeljenim masama da će upravo oni donijeti mir i društveni boljitak kad preuzmu vlast.

Te je pojave moguće pratiti i u slučaju povijesti jedne škole, Prve klasične gimnazije u Zagrebu: netko je u veljači 1935. godine na zgradi gimnazije u Križanićevoj ulici crvenom bojom ispisao „Živila sovjetska Hrvatska", „Živila republika", „Dole ubojice".[188] A u srpnju 1936. godine telefonom je neki nepoznati čovjek tražio da se na zgradi gimnazije „izvjesi hrvatska zastava".[189]

23. Katolička crkva

Neki od visokih prelata Katoličke crkve u Hrvatskoj i južnoslavenskim zemljama bitno su pridonijeli nastanku jugoslavenske države smatrajući da je takav državni okvir bolji i za Crkvu i za narod od dotadašnjeg austrougarskog. Katolička crkva je uspostavu nove države 1918. godine dočekala s nadom da će u njoj postupno ostvariti ravnopravne vjerske i nacionalne odnose, ali je u tom pogledu uzastopno doživljavala razočaranja.

Agrarna reforma mnogo je teže pogodila Katoličku crkvu negoli Srpsku pravoslavnu, jer je Katolička raspolagala s više zemljoposjeda. Osim toga, Katolička je crkva u vrijeme nastanka jugoslavenske države imala mnogo više socijalnih i obrazovnih aktivnosti negoli Srpska pravoslavna, a nedostatak novca ozbiljno je ugrožavao te programe. Nadalje, početkom dvadesetih osnovana je Hrvatska starokatolička crkva koju je Sv. Stolica mogla smatrati zajednicom bliskom državi, s namjerom da oslabi Katoličku crkvu. Nema dvojbe da su vlasti favorizirale SPC: naprimjer, iako je 1931. pravoslavaca u Jugoslaviji bilo 30% više negoli rimokatolika, u tom je razdoblju SPC dobio ukupno 79,3% više novca negoli Rimokatolička.[190]

Osobito nakon atentata u Skupštini i Šestojanuarske diktature, hrvatski su biskupi sve nezadovoljniji položajem Crkve u Kraljevini Jugoslaviji, ali su i dalje vrlo usko surađivali s vlastima. Tako je 1934. godine Alojzije Stepinac (1898-1960) imenovan za koadjutora nadbiskupu Antunu Baueru (1856-1937)[191] pošto je suglasnost dao i kralj Aleksandar, ponajprije zato što je Stepinac bio solunski dobrovoljac i potom potporučnik jugoslavenske vojske. Stoga su novine, javljajući vijest o Stepinčevu postavljanju, isticale u naslovima da je „Stepinac dobar Hrvat i dobar Jugoslaven".

Nadbiskup Bauer je odmah nakon petomajskih izbora 1935. predao knezu Pavlu memorandum u kojem je detaljno opisano nasilje žandara nad hrvatskim seljacima, svećenicima i drugima.[192] Međutim, čini se da je Katoličku crkvu, a ponajprije tadašnjeg nadbiskupa Stepinca, smetala stalno prisutna ambicija Srpske pravoslavne crkve da, kao navodno

državna crkva, bude prisutna na čitavom državnom prostoru (stoga su pravoslavne parohije osnovane u Stonu, u Korčuli, u Visu, a planiralo se slično i na Mljetu). Svakako ih je najviše pogodilo kada je 1937. godine beogradska vlada odustala od konkordata s Vatikanom (sporazum je inače bio potpisan 1935. godine, nakon dugogodišnjih rasprava u zemlji i s Rimom). Katolička crkva je očekivala da će sporazum biti brzo ratificiran u Narodnoj skupštini, a premijer Stojadinović je računao da će se njime približiti Vatikanu i Italiji, kao i Katoličkoj crkvi i katoličkim vjernicima u Jugoslaviji, slabeći time, između ostaloga, i utjecaj HSS-a u Hrvatskoj. No, ratifikaciji sporazuma usprotivila se Srpska pravoslavna crkva, koju je podržala srbijanska opozicija. SPC je u konkordatu vidio opasnost za svoj privilegirani položaj, a episkopat smatrao da bi pravoslavlje bilo ugroženo ukoliko bi se taj sporazum prihvatio. U srbijanskoj se javnosti govorilo o mogućoj najezdi „militantnog katolicizma" i „vatikanskoj ekspanziji", ukoliko se konkordat prihvati, a Sveti sinod SPC-a zaprijetio je ekskomunikacijom poslanicima koji budu glasali za konkordat (denuncijantski popisi anonimnih autora su kružili u nekim krugovima, a svećenici su, po nalogu Sinoda, čitali nakon bogoslužja u crkvama imena poslanika i članova Vlade koji su pristali da ga ratificiraju). Otpor je kulminirao u srpnju 1937. godine uličnim demonstracijama i sukobima sa žandarmerijom u kojima je bilo i mrtvih (Krvava litija u Beogradu).[193] Situacija je bila tako napeta da je čak u pitanje došla i stabilnost Vlade. Stoga je Vlada povukla tekst konkordata iz skupštinske procedure.

Stav SPC-a i borbu protiv ratifikacije konkordata Katolička crkva i vjernici doživljavali su kao „srpsko-pravoslavni šovinizam", a njegovo konačno odbacivanje shvatili su kao znak da Katolička crkva u Kraljevini Jugoslaviji nikada neće postići status na koji je polagala pravo. Bio je to ključan događaj nakon kojeg se sve više u raznim crkvenim institucijama, kao i u institucijama bliskima Crkvi – u gimnazijama i društvima poput „Domagoja", „Križara" i „Katoličke akcije", stvaraju krugovi u kojima se promicala ideja samostalne Hrvatske.[194] Jedan čehoslovački diplomat je nakon sastanka s nadbiskupom Stepincem 1937. godine istakao kako je nadbiskup „mlad i vrlo ambiciozan", da je on „tip svećenika koji politizira. Sa žarom i strastveno govori o političkim prilikama. Politički temperamenat zasjenjuje prirođenu finoću, duhovnu uglađenost i visoku kultiviranost, kojom se obično odlikuje visoki katolički kler". Potom iznosi tvrdnje „ljudi iz političkog života" kako nadbiskup „izravno potpomaže klerikaliziranje hrvatske politike i nastoji osnovati katoličku stranku".[195] Moglo bi se reći da je Alojzije Stepinac bio čovjek visokih moralnih standarda, snažnih strasti i uskog političkog horizonta. Bio je fanatično pobožan, beskrajno odan Katoličkoj crkvi i strastveno je mrzio komunizam. Istovremeno, bio je i hrabar čovjek.

Kakav je bio odnos Katoličke crkve prema događanjima tijekom tih godina može iz iščitati iz dvaju primjera potkraj ožujka 1941. godine. Kada su 27. toga mjeseca izbile u Beogradu i drugim gradovima masovne demonstracije protiv pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu, a probritanski oficiri izvršili državni udar, nadbiskup Stepinac bio je ogorčen. U dnevniku, koji je objavljen gotovo pola stoljeća kasnije, zapisao je: „Sve u svemu Hrvati i Srbi dva su svijeta (...) koji se nikada ne će približiti osim čudom Božjim. Shizma (tj. pravoslavlje) je najveće prokletstvo Evrope, skoro veće nego protestantizam. Tu nema morala, nema načela, nema istine, nema pravde, nema poštenja."[196] Stepinac je, očigledno, držao vjerske razlike podlogom svim ostalim razlikama, pa tako i glavnim izvorom nevolja u Jugoslaviji. S druge strane, isti dan nadbiskup Stepinac šalje okružnicu kleru Zagrebačke nadbiskupije preporučujući „da se molitvama obraća Gospodinu neka mladom Kralju u njegovom vladanju dade svoj blagoslov i pomoć da naša Hrvatska i čitava Država ostane pošteđena od ratnih strahota, a njezini narodi da u miru, slobodi i pravdi uzmognu raditi oko svoga napretka i razvitka".[197] Radi li se o stavu koji je proturječan onom o „pravoslavlju kao najvećem prokletstvu Evrope"? Na prvi pogled – da, u načelu – ne. Moliti za državnog poglavara, ma kakav i ma koji on bio, izraz je tradicionalne lojalnosti Katoličke crkve državi.

Tridesetih je godina ojačao utjecaj križarskog pokreta unutar Crkve, ali i u društvu. „Križari" su bili organizacija hrvatske katoličke mladeži, osnovana 1930. godine. Odnos prema tradicionalnim vrijednostima i konzervativizmu, prema komunizmu te prema „židovskom pitanju" bio je tada, pred Drugi svjetski rat, razdjelnica koja je ukazivala i na dublje podjele unutar same Crkve. U *Katoličkom listu* tvrdilo se da su „Židovi glavni neprijatelji čovječanstva. Oni su pravo prokletstvo roda ljudskoga", ali je nadbiskup Stepinac, koji je u međunarodnim krugovima slovio kao „uvjereni antirasist",[198] godine 1940. zapisao u svoj dnevnik: „Očuvao nas Bog od 'zaštite' nacional-socijalističkog Reicha. To bi značilo definitivnu propast za europsku civilizaciju a specijalno za hrvatski narod". Kada ga je, pak, Mile Budak u ljeto 1940. molio da svećenici ne napadaju „nacionaliste", nadbiskup mu je odgovorio: „Mi pobijamo samu zlu ideju poganskog nacionalizma kakav se pojavio u Njemačkoj, jer onakve doktrine ne može katolička crkva da prihvati."[199]

Hrvatska straža, s podnaslovom „tjednik za katolički dom", nudi cjelovit i konzistentan pogled na suvremenost, karakterističan za desno krilo u Crkvi. *Hrvatska straža* bila je glasilo Hrvatske Katoličke Akcije čiji je vođa u zagrebačkoj nadbiskupiji bio Alojzije Stepinac.[200] Redakcija tvrdi da su oni „uvijek radikalni Hrvati i uvijek radikalni katolici".[201] Izrazit je antikomunistički stav („komunizam najveće narodno zlo"), pa

se ističe kako hrvatsko selo „nije i ne može biti komunističko". „Markso-komunizam je plod Židova Karla Marksa". Iako tvrdi da se protivi „i fašizmu i komunizmu", u Španjolskom građanskom ratu *Straža* se jasno svrstava uz Franca („Nemiješanje u Španjolskoj – najveća hipokrizija."). Štoviše, podržavaju se Italija i Njemačka jer „ne trpe Židove ni komuniste ni podmuklu opasnu framasoneriju". Na domaćoj političkoj sceni *Hrvatska straža* osobito napada politiku HSS-a, poimence Vladka Mačeka i mnoge njegove suradnike.[202] Ideje Jeana Lamarquea i Charlesa Darwina o postanku svijeta *Hrvatska straža* proglašava „protukršćanskim".[203] Desno krilo u Crkvi protivi se da turisti po „našim kupališnim mjestima prolaze ulicama u kupaćoj odjeći", zalaže se „da se zabrane plesne škole, te jazbine tragedije mladosti",[204] te da su predratni beogradski časopisi *Krokodil*, *Argus* i *Šaljive novine* „pornografski" kojima je u Jugoslaviji „teško bilo stati na kraj".[205]

Sarajevski *Katolički tjednik*, *„nepolitički list za katoličku obnovu"*, piše 1939. godine da „to što Sv. Stolica ustaje protiv rasnih teorija i rasne mržnje, stvorilo je mišljenje, da crkva na svoj način zaštićuje židove. To je djelomično točno, jer je crkva u principu protiv bezobzirnih i neopravdanih progona bilo kojeg naroda, pa i židovskog..." Potom se govori i o „radikalnim protužidovskim političkim tendencijama, koje pogdjegdje kao da već poprimaju karakter pogroma". No, list ističe da „ako Papa danas ne govori o židovskoj krivnji i o židovskim grijesima u prošlosti, nikako još iz toga ne slijedi, da ih ne vidi". Tvrdi se kako „katolička štampa" odavno „upozorava na bezbroj negativnih i destruktivnih utjecaja, kojima je bila nosilac svjetska židovska plutokracija u svojoj nezasitnoj želji da malo pomalo posve zagospodari svijetom... odgovornost za to nosilo je ipak židovstvo kao takvo. Ako se igdje može govoriti o *grijesima naroda*, ovdje može". Sažeto u svega nekoliko riječi, *Katolički tjednik* definira suvremeno stanje: rasistički antisemitizam jest „bezobzirna i silovita reakcija na neskrupuloznu i besavjesnu (židovsku – op. I. G.) akciju".[206] Tako je redakcija *Katoličkog tjednika*, objašnjavajući bit „židovskog pitanja", umnogome posvjedočila i o svojim općepolitičkim stavovima.

Slično *Katoličkom tjedniku* pišu i neka druga katolička glasila – *Luč*, *Nova revija* i *Hrvatska straža*. Na njih se nadovezuje pisanje đakovačkog tjednika *Narodna obrana* koji je praktički bio glasilo đakovačke biskupije. On 1933. tvrdi da Hitler ima pravo što goni Židove, jer su se oni uvelike ogriješili protiv „njemačkoga poštenja", „koje su hitlerovci doduše nazvali 'germanskim rasnim moralom', premda je ono u stvari zapravo kršćanski moral". Židovi su digli svjetsku hajku protiv Njemačke a i naša „liberalna štampa nemilo je zacvilila radi tih 'progona' u Njemačkoj... mjere hitlerovaca protiv Židova ne mogu se osuditi".[207]

Nasuprot tome, bilo je i odlučnih protivnika retrogradnih teorija i posebice rasizma: naime, 1933. godine, prof. dr. Andrija Živković, tada najpoznatiji moralist u katoličkim redovima (bio je autor *Katoličkog moralnog bogoslovlja, I-III*, Zagreb 1939-1946), s mnogo simpatija piše o Židovima u Palestini i o cionističkom pokretu uopće, a 1938. godine u *Katoličkom listu* tvrdi da „ima vrijednosti u životu koje su iznad nacije". On dokazuje da rasizam griješi u biološkom, etičkom i vjerskom pogledu te da su to uglavnom tvrdnje „potpuno neispravne, koju sada ovdje nemamo namjere dokazivati, a inteligentnom će čitatelju biti i suvišno dokazivati".[208]

24. Jačanje komunista i lijeva inteligencija

Obnova partijske strukture i aktivnosti Komunističke partije počela je 1932. nakon teških gubitaka prethodnih godina. Kominterna je na mjesto političkog sekretara imenovala mladog i sposobnog organizatora Milana Gorkića (pravim imenom Josip Čižinski, 1904-1938?) koji je na čelu CK KPJ iz Beča uspio u sljedećih nekoliko godina revitalizirati partijsku organizaciju i njezine aktivnosti u zemlji. Osim neosporne predanosti svojim ciljevima, često fanatičnih razmjera, te naviknutima na ilegalni rad, komunistima su na ruku išle opće okolnosti: sve je više stanovnika gradova, ali i sela osjećalo socijalne probleme kao bitne. Osim toga, oživljavanje političkog života u Kraljevini počevši od 1932. otvaralo je mogućnost rada i komunistima, iako su njihove aktivnosti morale biti maskirane drugim imenima i organizacijama. Naposljetku, već od 1933. počela se mijenjati politička strategija Kominterne. Umjesto dotadašnje nepomirljivosti prema socijaldemokratima i drugim „revizionističkim" snagama, počelo se shvaćati kako je sve agresivniji nacionalsocijalizam glavni protivnik (kao rezultat Hitlerova dolaska na vlast, progona komunista u Njemačkoj i paleža Reichstaga) te da se protiv njega valja boriti u savezu s drugim demokratskim snagama. Ta je koncepcija potvrđena na VII. kongresu Kominterne 1935. godine. Dotadašnja opća linija borbe radničke klase protiv kapitalizma zamijenjena je politikom ujedinjavanja svih demokratsko-antifašističkih snaga. Na Splitskom plenumu u srpnju 1935. godine, u referatu Blagoja Parovića (1903-1937), člana Politbiroa, vojno-fašistička diktatura je proglašena za zajedničkog neprijatelja svih demokratskih snaga. Put za njezino obaranje vodio je, prema mišljenju Parovića i partijskog vodstva, preko izgradnje što šireg antifašističkog fronta. Time se Partija odrekla napada na reformirane socijalističke stranke i skupine, zaključila da treba prestati s podcjenjivanjem rada sindikata, da valja djelovati i kroz legalne institucije te da raspoloženju potencijalnih pristaša treba prilagođavati i zahtjeve i parole. Stoga je i pokušavala obrazovati (ali bez uspjeha) legalnu Stranku radnoga naroda. Kada su SDK i Ujedinjena opozicija ujesen 1937. godine sklopile sporazum (tzv. Farkašićki sporazum), KPJ se želio priključiti tom bloku, želeći se uključiti u „borbu za

potpunu pobjedu demokracije u Jugoslaviji", ali su stranke Bloka narodne demokracije odbile suradnju.

Na Splitskom je plenumu istaknuto i da nacionalni osjećaj nije tuđ proletarijatu i njegovoj avangardi, što je bio put prema sazrijevanju ideje o potrebi osnivanja KP Hrvatske i KP Slovenije. Istovremeno je odbačena i teza (koja je dotad bila službena) da je Jugoslavija samo tvorevina velikih imperijalističkih sila na završetku Prvoga svjetskog rata te da ju treba razbiti i stvoriti manje, neovisne države. Komunisti su smatrali da bi takve države lako mogle postati još podložnije međunarodnim pritiscima, ponajprije Italije, ali i drugih revizionističkih zemalja u okruženju. U takvim se okolnostima počinje formulirati i politika o rješavanju nacionalnog pitanja u okvirima Jugoslavije kao državne cjeline: buduća država trebala se organizirati kao demokratska federativna republika, a narodi bi se trebali slobodno izjasniti o državnom uređenju koje bi onemogućilo bilo kakvu hegemoniju ili ugnjetavanje. Upravo će se ove teze, tek neznatno izmijenjene, propagirati i provoditi kao partijska politika za vrijeme Drugoga svjetskog rata.

Oko 700 dobrovoljaca iz Hrvatske (ukupno oko 1300 iz čitave Jugoslavije), mahom komunista, usprkos preprekama koje je postavljao režim, otišlo se boriti na strani republikanaca u Španjolskom građanskom ratu. Među njima brojnošću su se isticali Imoćani, njih 53, a samo iz Zagvozda bilo ih je osam.[209] U Španjolsku su otišla i 32 Livnjaka. Potencijalnih dobrovoljaca je, prema svemu sudeći, bilo i značajno više, ali mnogi nisu uspjeli naći „kanale" za odlazak u Španjolsku ili su putem bili pohapšeni. Španjolski su se dobrovoljci regrutirali iz prve generacije došljaka u grad sa siromašnoga sela, natprosječno upravo iz krajeva koji tih istih godina daju i mnogo ljudi u ustaški pokret. Više od polovine španjolskih boraca je izginulo, a povratnici su stekli veliko iskustvo za rat 1941-1945. godine.

Tijekom tridesetih, karijera Josipa Broza Tita doživjela je strelovit uzlet. Te godine bile su među najburnijima u ionako burnom Titovu životu: pošto je 1933. odslužio petogodišnju zatvorsku kaznu te izdržao uvjetnu kaznu, bio je deportiran u rodni Kumrovec. Otamo odlazi u Samobor, povlači se ilegalu te postaje član Pokrajinskog komiteta KPJ za Hrvatsku. Te je, 1934. godine, kooptiran u Beču u Politbiro CK KPJ. Tada je i uzeo pseudonim Tito. Sljedeće godine u Moskvi postaje referent za KPJ u Balkanskom sekretarijatu Kominterne. U jesen 1936. Kominterna ga je uputila u Pariz na rad u CK KPJ kao njezina člana. Bio je zadužen za organizaciju rada u zemlji i prebacivanje dobrovoljaca za sudjelovanje u Španjolskom građanskom ratu. U međuvremenu je, sukladno direktivama Kominterne, ilegalno odlazio u Jugoslaviju te je najviše boravio u Zagrebu. Pošto je u lipnju 1937. godine u Moskvi

uhapšen dotadašnji politički sekretar KPJ Milan Gorkić kao žrtva staljinističkih čistki, po odluci grupe tadašnjih članova grupe CK KPJ u Parizu, Josipu Brozu Titu u kolovozu iste godine povjereno je privremeno vođenje poslova Centralnog komiteta. Tito je nekoliko mjeseci ranije bio ključna osoba i u završnim pripremama za osnivanje KP Slovenije i KP Hrvatske.[210]

Unutar KP Jugoslavije u travnju 1937. osnovan je KP Slovenije, a u kolovozu iste godine, tijekom jedne noći, u Anindolu kod Samobora, i KP Hrvatske. Na Osnivačkom kongresu KPH bilo je tek šesnaest delegata, od toga devetorica iz Zagreba. Izabran je Centralni komitet od 12 članova, a za sekretara je izabran Đuro Špoljarić (1906-1991). Zanimljivo je da se novoosnovani KPH u prvim dokumentima službeno naziva strankom (Komunistička stranka Hrvatske). Na takvo ime vjerojatno je najviše utjecala težnja da se pojedini važni nazivi usklade s duhom hrvatskoga jezika. I Centralni komitet bio je preimenovan u Glavni odbor (tako je potpisan i Proglas Osnivačkog kongresa), a zatim u Središnji odbor. No, ti su termini bili u upotrebi samo do sredine 1940. godine.[211]

Osnivanjem KPH komunisti su omogućili formuliranje samosvojne nacionalne politike i iskazali veće razumijevanje nacionalnog problema. Naime, KP Hrvatske tvrdi kako ne zastupa samo interese radničke klase nego je isto tako i nositelj ideje nacionalne slobode i ravnopravnosti, kao i opće demokratizacije društva. Temeljna politička strategija KPH bila je stvaranje pokreta Narodne fronte, pa se već u proglasu Osnivačkog kongresa ozbiljno računalo s mogućnošću uspostave tješnje suradnje s građanskom opozicijom u Hrvatskoj (ma koliko to tada nerealno izgledalo), prvenstveno s HSS-om. Stoga se taj proglas čitateljima obraća s „Hrvatski narode!", a traže se i „demokratska prava i slobode".

Povoljne okolnosti za djelovanje KP-a u zemlji najednom su dramatično ugrozile Staljinove čistke: u njima je od 1936. i tijekom sljedeće dvije-tri godine stradalo preko 800 jugoslavenskih komunista koji su u to vrijeme živjeli ili se zatekli u SSSR-u. Od toga broja bilo je oko 120 funkcionera, uključujući vodeće partijske intelektualce te političkog sekretara KPJ Milana Gorkića. Od osam dotadašnjih generalnih sekretara partije (Tito je bio osmi), jednog je likvidirala jugoslavenska policija (Đuru Đakovića), petorica su stradali u staljinističkim čistkama (uz Gorkića, i Filip Filipović, Sima Marković, Đuro Cvijić i Jovan Mališić), a samo su dvojica umrla prirodnom smrću (Tito i Triša Kaclerović /1879-1964/).[212]

Josip Broz Tito je 1938. godine oformio privremeno partijsko rukovodstvo u kojeg su, pored njega, ušli i Edvard Kardelj (1910-1979), Milovan Đilas (1913-1995) i Aleksandar Ranković (1909-1983), trojica naj-

bližih suradnika u sljedećih petnaestak godina. Potom su članovi i Josip Kraš (1900-1941, iz Vuglovca kod Ivanca u Hrvatskom zagorju), Andrija Žaja (1901-1941, rodom iz Rebića kod Ogulina), Slovenci Miha Marinko (1900-1983) i Franc Leskošek (1897-1983) i neki drugi. Nešto kasnije u članstvo CK kooptiran je i najmlađi, Ivo Lola Ribar (1916-1943), rodom Zagrepčanin. Ova imena su uglavnom bila nova u partijskoj hijerarhiji. U vodstvu KPJ gotovo da nije ostao nitko iz doba njegova stvaranja ili iz dvadesetih godina. Te iste godine (1938), uglavnom zbog nedostatka novca, raspušteni su i organizacijski punktovi KPJ u Pragu, Beču i Parizu, pa se nakon više od petnaest godina aktivnost KPJ odvijala isključivo u zemlji. Tito je odluku Egzekutive Kominterne o svom postavljenju na mjesto generalnog sekretara CK KPJ dobio tek početkom 1939. godine.[213]

Tito je bio i sposoban organizator i sposoban političar. Kada je postao sekretar, provedena je „boljševizacija" KPJ „u organizacijskom smislu",[214] što je značilo i ukidanje svakog oblika demokratskih odnosa unutar partijskog organizma. S druge strane, militarizacija partije je u vrijeme pred rat i u prvim danima rata pridonijela da se ona funkcionalno osposobi za ratne uvjete, odnosno za pripremu i vođenje pokreta otpora. Popularnosti KPJ svakako je pridonosila i tradicionalna sklonost prema SSSR-u zbog još umnogome snažnih rusofilskih i panslavističkih osjećaja. Bilo je to doba kada su ljudi osjećali opasnost od sve jače fašističke Italije i nacističke Njemačke a pritom do njih nisu došle vijesti o anomalijama staljinizma, pogotovo još ne o velikim čistkama. KPJ je tijekom četiri predratne godine brojčano narastao od približno 4000 na blizu 10.000 članova, pa je time ostvario bitnu pretpostavku za organizaciju ustanka 1941. godine. KPH je bio najjači i, prema svemu sudeći, najbolje organizirani dio KPJ. Prema statistikama s početka 1940. godine od ukupno 6635 članova KP njih čak 2544 (38,3%) bilo je iz Hrvatske.[215] U KP su ulazili mnogi nezadovoljni politikom građanskih stranaka (poput Šime Balena, koji je prethodno bio član HSS-a). Bilo je i dosta onih koji su svoje građanske stavove radikalizirali te su se približavali politici KP, poput Ivana Ribara (1881-1968) koji je 1938. godine bio isključen iz Demokratske stranke te se zauzimao za stvaranje Narodnog fronta, a sljedeće je godine postao prvi predsjednik Društva prijatelja SSSR-a. Ribar je iz Zagreba 1942. prešao na partizanski teritorij te se tada priključio KPJ. Za svoju popularnost među inteligencijom KPJ je mogao zahvaliti činjenici da daje jasan odgovor na dva dugoročna problema tadašnje Jugoslavije: ističe industrijalizaciju kao jedini ekonomski izlaz za zemlju koja je još umnogome bila poljoprivredna, a na terenu koji je za intenzivnu poljoprivredu bio uglavnom neprikladan. Pored toga, traži i federalnu ravnopravnost među postojećim različitim nacionalnim identitetima.

Pakt o nenapadanju između SSSR-a i Reicha, sklopljen u kolovozu 1939. godine, bio je uzrok zbunjenosti i nedoumicama i u dijelu članstva KPJ. Naime, Kominterna je bila oruđe u Staljinovim rukama te je dotadašnja politika savezništva s demokratskim snagama, a protiv fašizma, bila napuštena. U komunističkom tisku u mnogim zemljama antifašistička je propaganda prestala, a zamijenili su je napadi na britanski i francuski imperijalizam. KPJ je, doduše, u javnim istupima napadao zapadne sile kao uzročnike nedavno započetog rata, ali za razliku od drugih komunističkih partija, nije štedio ni suprotnu stranu. Tako je, primjerice, u proglasu „Radnom narodu Jugoslavije", objavljenom povodom 1. svibnja 1940. godine, i Britance i Francuze, ali i Nijemce, nazvao „imperijalistima". Tito i rukovodstvo KPJ realno su procjenjivali da je politika suradnje SSSR-a s Reichom tek kratkotrajan manevar kojem bi uskoro mogao doći kraj.

U listopadu iste godine održana je Peta zemaljska konferencija na kojoj je bila većina vodećih komunista iz svih dijelova Jugoslavije. Ukupno je bilo 110 delegata. Radilo se o najvećem partijskom skupu u Jugoslaviji u posljednjih dvadesetak godina. Konferencija je trajala tri dana, radilo se u najstrožoj ilegali u jednoj obiteljskoj kući u zagrebačkoj Dubravi. Nitko od sudionika nije pao policiji u ruke. Na Konferenciji je i dalje bio prisutan stav da su se u ratu sukobila dva imperijalistička bloka koji će međusobno iskrvariti i time otvoriti vrata proleterskim revolucijama. Tako „engleski i francuski imperijalisti" ratom brane „svoje kolonijalno carstvo i hegemoniju", a „njemački i talijanski imperijalisti... žele zavladati kolonijama i porobiti nezavisne narode i steći hegemoniju u Evropi i ostalom svijetu". Međutim, na samoj konferenciji je jedan od delegata ustvrdio da je nedavna promjena politike nakon sklapanja pakta između SSSR-a i Njemačke unijela „najveću zabunu" u članstvo, s obzirom na „ukorijenjenu mržnju prema fašizmu". Takva je bila i prevladavajuća atmosfera na Konferenciji, pa je u zaključcima naglašeno da je obrana zemlje najpreči zadatak komunista. To je značilo da će se komunisti oduprijeti fašističkim agresorima, ali da neće štititi stare društveno-ekonomske odnose i režim nacionalnog bespravlja. Istaknuto je i da ratna opasnost neposredno ugrožava Jugoslaviju, pa se od Vlade potpuno nerealno tražilo da se osloni na SSSR. Ti i drugi zaključci Pete zemaljske konferencije bili su blagi odmak od generalne linije Kominterne, ali se jako pazilo da se s Kominternom ne bi došlo u sukob. No, to je već pokazatelj kako će KPJ s Titom na čelu u sljedećim godinama samostalnije i slobodnije tumačiti generalnu politiku Kominterne, prilagođavajući je odnosima snaga u Jugoslaviji, osobito međunacionalnim odnosima te međunarodnoj situaciji.[216]

Književnici, filozofi, umjetnici koji su promicali i obrađivali socijalne teme dali su znatan i nezaobilazan doprinos hrvatskoj međuratnoj misli i

umjetnosti. Pored daleko najutjecajnijeg Miroslava Krleže, tada su se u književnosti pojavili August Cesarec (1893-1941), Slavko Kolar (1893-1963), Marijan Matković (1915-1985), Ranko Marinković (1913-2001), Vjekoslav Kaleb (1905-1996), Petar Šegedin (1909-1998), Jure Kaštelan (1919-1990), Ivan Goran Kovačić (1913-1943). Ističu se i slikari socijalnih tema Krsto Hegedušić (1901-1975), Oton Gliha (1914-1999), Frano Šimunović (1908-1995), Vanja Radauš (1906-1975), Marijan Detoni (1905-1981) i drugi. Među misliocima isticao se Zvonimir Richtmann (1901-1941), elektroinženjer i fizičar, kao i kemičar Rikard Podhorsky (1902-1994) koji su podržali Krležine stavove u „sukobu na književnoj ljevici" te Ognjen Prica (1899-1941).[217] U tim lijevo orijentiranim krugovima odvijao se bogat život, primjerice, u Zagrebu i Dalmaciji (Korčula) živio je s prekidima između 1929. i 1935. godine Manès Sperber (1905-1984), književnik, kulturolog i psiholog, jedan od posljednjih mislilaca porijeklom iz židovsko-austrougarske tradicije. Pripadao je židovskoj, austrijskoj, njemačkoj, francuskoj, pa i hrvatskoj kulturi, često je boravio u stanu Vere Stein-Ehrlich (1897-1980, inače jednoj od utemeljitelja kulturne antropologije u Hrvatskoj) i psihologa i psihijatra Bene Steina (1890-1941) u Zagrebu, gdje su se okupljali i drugi istaknuti intelektualci s ljevice.[218]

Prisutan je bio i općejugoslavenski kulturni pokret „socijalne umjetnosti" koji je u Hrvatskoj imao manje utjecaja, ali je u Makedoniji, Crnoj Gori i BiH bio jezgra budućih nacionalnih književnosti.[219]

Godine 1929. skupina lijevo orijentiranih slikara, kipara i arhitekata osniva grupu „Zemlja", nastojeći dokumentirati stvarnost i izraziti kritički stav prema društvenom poretku. Ističu se kipari Antun Augustinčić (1900-1979) i Fran Kršinić (1897-1982), slikar Krsto Hegedušić (1901-1976); arhitekti Drago Ibler (1894-1964) i Stjepan Planić (1900-1980) i drugi. Usprkos tome što je grupi 1935. godine zabranjena djelatnost, njezini članovi i dalje su bili vrlo utjecajni.

Hegedušić je 1930. godine u podravskom selu Hlebine počeo seljake podučavati slikarstvu. Bio je to začetak Hlebinske slikarske škole naivne umjetnosti kojoj je najistaknutiji predstavnik bio Ivan Generalić (1914-1992), pa Franjo Mraz (1910-1981) i Ivan Virius (1889-1943). Prva dvojica već su 1931. svoje radove izlagali na izložbi „Zemlje" u Zagrebu. U prvim godinama „hlebinci" slikaju ponajviše motive iz socijalne zbilje na selu. U poslijeratnom razdoblju, sukladno novim trendovima, sve se više priklanjaju romantičnom prikazivanju podravskoga krajolika, lirskoj idealizaciji seoskog života, fabulaciji ili fantastici.

Miroslav Krleža je 1936. godine objavio antologijske *Balade Petrice Kerempuha* (drugo, prošireno, izdanje 1946): likom Kerempuha, lukavca i vragolana iz naroda, Krleža duhovito-gorko progovara o mukama i sudbini hrvatskog naroda od feudalizma do suvremenosti. U drugoj po-

lovini tridesetih odvija se i „sukob na književnoj ljevici": Krleža se zauzima za dominantno estetske kriterije u umjetnosti i negira socijalnu (i političku) tendenciju kao vrijednosni kriterij. Oponiraju mu dogmatski i partijno orijentirani marksistički kritičari. Krleža je bio izvrstan polemičar kojem se bilo teško suprotstavljati te su njegovi stavovi prodrli i u partijske krugove. Tito i CK KPJ ipak su u svom službenom organu *Proleter* osudili polemičke istupe Miroslava Krleže i istomišljenika, a članovi KPJ koji su zbog svojih simpatija bili proglašavani „krležijancima", bili su isključivani iz partije. Pravi razlog „sukoba na književnoj ljevici", odnosno hajke na nepoćudne intelektualce u komunističkim redovima ležao je u želji partijskog vrha da, u skladu s totalitarnim idejnim određenjem, postane apsolutni gospodar života svojih članova. Iako su se polemike vodile oko estetskih pitanja te oko odnosa prema psihoanalizi, bio je to samo privid. *De facto* se raspravljalo o dilemi – da li pristati na apsolutnu poslušnost Kominterni i Partiji, ili smatrati da ne smije postojati diktat mišljenja i zalagati se za pravo na slobodnije razmišljanje. Dublji (i nikad napisani) uzrok „sukoba na književnoj ljevici" bio je mučan dojam koji su početak velikih čistki 1936. godine i ubojstva većine dotadašnjih vođa KPJ ostavili na velik dio članstva i simpatizera u zemlji.

Krležin humanistički pogled na socijalizam i komunizam nadahnjivao je mnoge komuniste, a istovremeno i mnoge druge, senzibilizirajući ih za socijalne teme te ih poticao da se priključe komunističkom pokretu.[220] Krležini stavovi pridonijeli su i stanovitim rezervama većeg broja komunističkih intelektualaca prema staljinističkoj praksi, što nije bilo bez utjecaja desetak godina kasnije, kada su 1948. godine pružili podršku Titu u sukobu sa Staljinom.

25. Stojadinovićeva vlada: „hrvatsko pitanje" na dnevnom redu

Pobjeda JNS-a Bogoljuba Jevtića na izborima u svibnju 1935. godine bila je ujedno i njegova pirova pobjeda. Ne samo stoga što unatoč svim makinacijama i pritiscima nije ostvario uvjerljiviju pobjedu, već i zato što su one bile očigledne u javnosti. Regent knez Pavle Karađorđević najviše mu je spočitavao što njegova vlada nije spremna na traženje kompromisa s hrvatskom opozicijom. O međunacionalnim i društvenim napetostima koje se mogu podvesti pod termin „hrvatsko pitanje" u političkim se krugovima raspravljalo i ranije, ali se o njemu tek od 1935. moglo u javnosti slobodnije govoriti.

Pavle Karađorđević bio je sljedbenik ideje integralnog jugoslavenstva, ali istovremeno i politički realist. Stoga se u lipnju, mjesec i pol nakon izbora, sastao s Mačekom, htijući se informirati o tome kako vođa HSS-a vidi izlaz iz krize. Kada je Maček predložio da se tek konstituirana Skupština raspusti, pa da se na temelju novog izbornog zakona raspišu slobodni izbori, da se „stanje vrati na 1918. godinu", knez Pavle je odbacio takvu mogućnost, ali je usput i pitao – „da li Hrvati hoće ovu državu" te „koliko ima frankovaca i kakav im je program".[221] Na to pitanje knez od Mačeka nije dobio jasan odgovor, ali je bio svjestan da mora djelovati: kako bi razriješio nagomilane probleme, umjesto potrošenog Jevtića, na čelo je vlade postavljen dotadašnji ministar financija Milan Stojadinović (1888-1961). Ivan Ribar tvrdi da je prijedlog o smjenjivanju podržala „većina prisutnih ministara, naročito Hrvati – Milan Vrbanić, Marko Kožul (1877-1945?), Ljudevit Auer", što ukazuje na to tko je bio generator nezadovoljstva.[222] Stojadinović je sastavio „vladavinsku kombinaciju" koja je počivala na savezu jedne struje radikala, Slovenske ljudske stranke i Jugoslavenske muslimanske organizacije. Od te tri stranke nastala je Jugoslavenska radikalna zajednica (JRZ) koja je iz političkog života potisnula Jugoslavensku nacionalnu stranku (JNS – JNS je, uostalom, bio temeljito oslabljen te je praktički nestao nakon smrti kralja Aleksandra). Nova stranačka formacija, popularno nazivana Jereza, nikada nije postala stranka u pravom smislu riječi, jer dijelovi od kojih je sastavljena nikada nisu izgubili svoju individualnost.

Okupivši, pored radikala, stranku bosanskohercegovačkih Muslimana (Bošnjaka) i slovenske klerikalce, JRZ se, usput braneći državni i nacionalni unitarizam, očiglednije nego ikad suprotstavio zahtjevima iz Hrvatske za preustrojem države. Međutim, stvaranjem Stojadinovićeve vlade bilo je jasno da je i formalno propala Šestojanuarska diktatura, ponajprije u smislu da se ideologija integralnog jugoslavenstva nametne kao jedini važeći politički i društveni koncept.[223]

Postupna i vrlo limitirana demokratizacija tijekom 1935. godine omogućila je HSS-u razmah stranačkih aktivnosti. Obnovljen je rad mnogih stranačkih ogranaka koji su obustavili rad početkom 1929. godine te raznorodnih organizacija koje su ranije bile vezane uz stranku, poput sindikata – Hrvatskog radničkog saveza (HRS) te Seljačke sloge, kao i drugih prosvjetnih i kulturnih organizacija (Maček to ovako opisuje: „Probuđena narodna energija nastavila je svoje djelovanje. Ne samo da su se u gotovo svakom selu i svake nedjelje držali politički sastanci HSS-a, nego se razmahalo kulturno i ekonomsko djelovanje).[224] Osim toga, stvaraju se i novi organizacijski oblici – Gospodarska sloga (1935) te Hrvatska seljačka zaštita i Hrvatska građanska zaštita. Gospodarska sloga je bila ekonomska organizacija koja je imala za cilj podizanje ekonomske moći i poboljšanje položaja seljaštva u Hrvatskoj. Tako su se širokom društvenom akcijom nastojale povećati cijene poljoprivrednih proizvoda, suzbijati stočne bolesti, ubrzati elektrifikacija seoskih područja, organizirati zdravstvena zaštita i raditi na općem prosvjećivanju seljaka.[225]

Hrvatska seljačka zaštita i Hrvatska građanska zaštita bile su poluvojne organizacije koje su trebale služiti za obranu HSS-ovih skupova od žandara i provokatora. No, vodstvo stranke je s njima računalo i u slučaju eventualnih oružanih sukoba. Maček je 1937. godine češkom diplomatu objasnio da „seljaci dolaze k meni i pitaju kada ćemo im dati oružje da krenu na Beograd" te da je „raspoloženje u narodu buntovničko". Ustvrdio je da „godine 1918. nismo imali ništa, pa su zato s nama radili što su htjeli". Zato „mi želimo za takav momenat biti spremni, i zato imamo Seljačku zaštitu".[226]

Sva ta intenzifikacija djelatnosti HSS-a i njemu srodnih organizacija trebala je učvrstiti stranačku i biračku bazu stranke i ojačati ju u konfrontaciji s režimom, potom spriječiti druge stranke, osobito radikalno lijeve i radikalno desne opcije, da zadobiju veći utjecaj u javnosti. Za razliku od dvadesetih, kada je HRSS/HSS uglavnom bio predstavnik hrvatskog seljaštva, tijekom tridesetih on sve više počinje predstavljati hrvatski narod. Književnik Mihovil Dežman (koji je nakon Prvoga svjetskog rata osnivao Hrvatsku zajednicu), izjavio je 1932. godine: „Sve su mase uz Mačeka, pa i mi zajedničari."[227]

Svi policijski i drugi izvještaji koji su stizali s terena svjedoče da je Maček uživao veliku podršku naroda, osobito seljaka. Mačeka se smatra neospornim vođom: u različitim se prigodama sve češće ističe da je „vođa hrvatskog naroda" (i Hrvati su željeli imati svoga vođu, poput drugih europskih naroda, iako je usporedba Mačeka s nacifašističkim liderima krajnje neprimjerena). U narodu se stvara „kult Mačeka", naprimjer, na godišnju skupštinu Gospodarske sloge 1936. godine u Zagrebu Maček je stigao kroz špalir tzv. Mačekove garde (ili Mačekovih zaštitara, skupine od 50 ljudi, osnovane 1935. godine), u „velikom stilu" (nasuprot tome, u izvještajima sredinom 1935. godine ističe se da je Pavelić seljačkim masama „relativno nepoznat"). Iako je bio po političkom opredjeljenju demokrat, Maček je strankom upravljao autoritarno. Nakon Radićeve smrti Glavni odbor i Predsjedništvo stranke više nisu funkcionirali, a njihovu je ulogu preuzela grupa ljudi iz najuže Mačekove okoline. Maček je po vlastitom nahođenju i osobnim sklonostima okupljao oko sebe ljude koji su činili stranačko vodstvo. Faktički su se važne odluke donosile u Mačekovoj odvjetničkoj kancelariji i stanu (smješteni su bili jedan pored drugog, u Deželićevu prilazu, u centru Zagreba), a ne u stranačkoj središnjici.

Bez obzira što je knez Pavle namijenio Stojadinoviću ulogu onoga koji će se sporazumjeti s hrvatskim strankama, izgledi za tako nešto nisu bili nimalo povoljni. Stojadinović je, doduše, u nastupnom govoru u Skupštini istaknuo kako će nova vlada stvoriti „atmosferu međusobnog povjerenja u kojoj će se ipak lakše moći naći rješenje hrvatskog pitanja". Međutim, susreti Mačeka i Stojadinovića prolazili su u međusobnom zazoru i antipatiji, njih su dvojica često dolazili na sastanke bez želje da na njima bilo što dogovore. Ono što je važnije jest da su njihovi stavovi i dalje bili bitno različiti – Stojadinović je bio pristaša centralističko-unitarističke Jugoslavije pod dominacijom Beograda. Zagovarao je klasičnu unitarističku tezu – „jedna (jedinstvena – op. I. G.) država, jedan narod i jedan kralj". Stojadinović je nudio Mačeku tzv. „malo rješenje" te ga je demagoški predstavljao kao velikodušnu ponudu – po njemu bi HSS-u pripalo nekoliko ministarskih mjesta u Vladi. Osim toga, nije prihvaćao narušavanje državnog centralizma – federativno mu je uređenje bilo strano te je pristajao samo na razgovore o lokalnim samoupravnim autonomijama. Nasuprot tome, Maček je tražio „veliko rješenje" koje bi značilo i reviziju Oktroiranog ustava. Osim što je sužavao manevarski prostor Mačeku koalicijom s predstavnicima Muslimana-Bošnjaka i Slovenaca, Stojadinović je na međunarodnom planu nastojao razvijati odnose s Njemačkom i Italijom.[228] Oslonom na države koje žele revidirati versailleski poredak, Stojadinović je želio spriječiti njihovo miješanje u unutarnji život Jugoslavije, a istovremeno mu je bio cilj da oslabi njihovu podršku ustaškom pokretu.

Tih se godina žestoko raspravljalo o tome što je to uistinu „hrvatsko pitanje", kako ga definirati i kako ga razumjeti. Mladi Nikola Tintić (1909-2002), kasnije profesor Pravnog fakulteta u Zagrebu, tvrdi 1936. godine da „hrvatsko pitanje stoji općenito – a naročito za Hrvatsku – kao simbol i sinteza borbe protiv nepodnošljivih (ne samo pravno-političkih, već i gospodarsko-socijalnih) prilika uopće... Njezin je osnov – prije svega u očima naroda – čisto gospodarsko-socijalni, i bez radikalnog rješenja osnovnih gospodarsko-socijalnih problema ne može se posve logično i prirodno doći ni do stvarnog rješenja sekundarnih (političkih) problema."[229] Što se tiče nacionalne komponente, odvjetnik, splitski gradonačelnik (1918-1928) i ban Savske banovine (1929-1932) dr. Ivo Tartaglia ukazivao je na to da je „hrvatsko pitanje" samo prividno „hrvatsko", a ustvari obuhvaća cjelokupnu problematiku jugoslavenske unutarnje politike. No, bilo je utoliko „hrvatsko" što je najneposrednije tangiralo hrvatske interese. Hrvati su problem formulirali, iznijeli u javnost i popularizirali, no prema djelovanjima i ciljevima ono je bilo opće i principijelno.[230] Tintić i Tartaglia isticali su, u duhu liberalne tradicije, da je „hrvatsko pitanje" gotovo istovjetno problemu demokratizacije čitavog jugoslavenskog društva. Istovremeno, postojali su i oni koji su željeli rješavanje „hrvatskog pitanja" i bez demokratizacije.

Blokada rješavanja „hrvatskoga pitanja" između 1935. i 1937. godine, onako kako ju je zamišljao Stojadinović, zapravo je doživjela neuspjeh. Ona je samo dodatno ojačala HSS i snage koje su mu bile bliske. Kako je vrijeme prolazilo, opozicija Stojadinoviću u Hrvatskoj sve je više dobivala konture jedinstvenog hrvatskog nacionalnog pokreta. Taj se pokret od 1929. godine umnogome koncentrirao u HSS-u, koji se otada iz stranke postupno transformira u pokret.[231] Tek pred rat iz HSS-a vidljivije će se izdvajati njegovo lijevo i desno krilo.

Istovremeno je jačala opozicija Stojadinoviću i u Srbiji. Srbijanska opozicija bila je nezadovoljna njegovim diktatorskim ponašanjem, kao i približavanjem Njemačkoj i Italiji.[232] Takvo je stanje pogodovalo povezivanju hrvatske i srbijanske opozicije. Pregovori između SDK-a s jedne i srbijanske Udružene opozicije s druge strane, održani su u Zagrebu i doveli do potpisivanja sporazuma početkom listopada 1937. godine. Dva tjedna kasnije potpisnici su se sastali u selu Farkašiću (kod Siska) kako bi se dogovorili o načinu rada na propagiranju Sporazuma u javnosti (otuda i ime – Farkašički sporazum). Farkašičkim je sporazumom bilo predviđeno da se od „stranaka koje stvarno imaju korijena u narodu"[233] – a to se bile potpisnice sporazuma – obrazuje vlada koja bi donijela „privremeni osnovni zakon" i time ukinula postojeći ustav. Potpisnici Farkašićkog sporazuma formirali su koaliciju pod imenom Blok narodne demokracije.

Tekst Farkašičkog sporazuma nije dovodio u pitanje monarhistički oblik vladavine i dinastiju Karađorđevića kao suverene, ali je naglašavao da bi u novom državnom ustrojstvu parlamentarizam i jamčenje političkih i građanskih sloboda bili temeljna načela – ustavotvorna skupština treba donijeti ustav koji će biti „na podjednako zadovoljstvo i Srba i Hrvata i Slovenaca", jer je „ustav 1921. donet bez Hrvata", a Ustav 1931. „nema moralne vrednosti jer je u protivnosti s osnovnim demokratskim načelima", a „donet je ne samo bez Hrvata i protiv Hrvata nego i bez Srba i protiv Srba". Potpisnici sporazuma smatraju sebe predstavnicima „i srpskog i hrvatskog naroda" te smatraju da je „došao krajnji čas da se jedanput za uvek prekine sa svim nedemokratskim sistemima i režimima". Dakle, glavni problem potpisnici vide u nepostojanju demokracije, koja bi, da postoji, „omogućila i Hrvatima i Srbima i Slovencima da sporazumno organizuju svoju državnu zajednicu".[234] Bio je to kompromis dva politička pravca u tadašnjoj državi – s jedne se strane inzistiralo na povratku na stranačko-politički život, što je osobito bilo stalo Udruženoj opoziciji, a s druge utvrđivalo se kako bi trebala izgledati buduća država, na čemu je inzistirao Maček. Naposljetku, dva su stranačka bloka sporazumno formirali „jedan blok radi zajedničke borbe za ostvarenje i sprovođenje ovog programa".

U tom trenutku farkašičke zahtjeve beogradske vlasti nisu željele prihvatiti – Stojadinović nije ni pristao pregovarati, tvrdeći da će to učiniti tek kada maloljetni kralj Petar II stupi na prijestolje (što se trebalo dogoditi za četiri godine!). Stojadinović je, osim toga, tvrdio da potpisnici predloženom procedurom „zapravo traže izvođenje novog državnog udara". Još je važnije bilo da je negativan stav o pregovorima imao i knez Pavle koji ga je „primio s izrazitim negodovanjem", a postupak srbijanskih stranaka okarakterizirao kao „podmukao".

Bilješke

[1] Jareb, *Ustaško-domobranski pokret*, 60-62.

[2] *Jutarnji list*, Zagreb, 2. XII. 1928; Macan, *Povijest hrvatskog naroda*, 396; Janjatović, *Stjepan Radić: Progoni, zatvori, suđenja, ubojstvo*, 252-253; Goldstein - Szabo, *Klasična gimnazija*, 149-150.

[3] Maček, *Memoari*, 84-85.

[4] *Službene novine*, Beograd, 6. I. 1929; Matković, *Na vrelima hrvatske povijesti*, 303-304; Tuđman, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, II, 7-9; Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, II, 7-8, 47.

[5] Petranović, *Istorija Jugoslavije*, 96.

[6] Tuđman, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, I, 545-554.

[7] *Nova Europa*, knjiga XIX, br. 2, 26. I. 1929, 33-41; Meštrović, *Uspomene*, 183-184; Boban, *Svetozar Pribićević u opoziciji*, 52-53.

[8] *Nova Evropa* 7, Zagreb, 26. VII 1935, str. 198.

[9] Matković, *Svetozar Pribićević i Samostalna demokratska stranka*, 239; Boban, *Svetozar Pribićević u opoziciji*, 28-29; Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, II, 15.

[10] Pribićević, *Diktatura kralja Aleksandra*, 225.

[11] Boban, Svetozar Pribićević, n. dj., 94.

[12] Petranović, *Istorija Jugoslavije*, 95. i d.

[13] Ministri su bili i Mate Drinković, Juraj Demetrović, Stanko Šibenik, Mirko Neudorfer/Najdorfer, Nikola Precca/Preka, Marko Kostrenčić, Ivan Švegl, Ivan Paleček i Pavao Matica – Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, II, 302.

[14] Stojkov, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature*, 97; Boban, *Maček i HSS I*, 51; Išek, *Hrvatska seljačka stranka u Bosni i Hercegovini 1929.-1941.*, 44-45; Tuđman, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, II, 15; Matković, *Povijest HSS-a 1904-1991*, 297; Perić, *Vladko Maček*, 153; *Seljački glas*, Zagreb 135/1931, 203/1933.

[15] Horvat, *Hrvatski panoptikum*, 224.

[16] *Seljački glas*, Zagreb 13/1930, str. 6.

[17] *Jutarnji list*, Zagreb, 25. I. 1931.

[18] Djelomično, takav je stav proizašao i iz nekadašnjih vjerskih ingerencija koje je vladar imao, odnosno njegove pozicije kao osobe u posebnom odnosu prema Bogu. Otuda i termin „obožavanje" i iskazi masovnog oduševljenja. U ljudskoj je prirodi da traži moćne osobe s kojima bi se poistovjetila.

[19] Tuđman, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, II, 15.

[20] Krizman, *Pavelić i ustaše*, 51.

[21] O Jeliću, opširno, Jareb, *Ustaško-domobranski pokret*, na raznim mj.

[22] Matković, *Na vrelima hrvatske povijesti*, 306-308.

[23] Pribićević, *Diktatura kralja Aleksandra*, na raznim mj.; Maček, *Memoari*, 87; Matković, *Na vrelima hrvatske povijesti*, 329-335; Boban, *Svetozar Pribićević u opoziciji*, 57. i d.

[24] Paver, *Od Kraljevine SHS do kapitulacije Kraljevine Jugoslavije*, 97; karta administrativne podjele, u: Boban, *Hrvatske granice 1918-1992*, 31.

[25] Vidi, Goldstein, *Židovi u Zagrebu 1918-1941*, 384. i d.

[26] Maček, *Memoari*, 86.

[27] Svojevrsnu podložnost Moskvi nisu krili ni sami jugoslavenski komunisti – primjerice, glasilo *Proleter*, koje izlazi od 1929. godine, nosilo je sve do 1936. podnaslov Organ Centralnog Komiteta Komunističke Partije Jugoslavije (Sekcija Komunističke Internacionale).

[28] Npr., Clarkson, *A History of Russia*, 576-579.

[29] Strčić, *Hrvatsko nacionalno pitanje u KPH/SKH*, 255.

[30] Matković, *Na vrelima hrvatske povijesti*, 302; o tim pitanjima postoji obilna literatura: *Pregled istorije SKJ; Istorija SKJ; Povijest Saveza komunista Jugoslavije*, 98; Tuđman, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, I, 418-426; Džaja, *Politička realnost jugoslavenstva*, 87-95.

[31] Dedijer, *Prilozi za biografiju J. B. Tita*, I, 164-169; Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, II, 18.

[32] *Proleter* 4/1929, str. 3.

[33] Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, II, 18-20.

[34] *Povijest Saveza komunista Jugoslavije*, 109-118; Peršen, *Dugi dani. Lepoglava – škola revolucionara*, 70-71.

[35] *Politika*, Beograd, 31. VII. 1929; Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, II, 20; sedam sekretara SKOJ-a bili su Janko Mišić, Pajo Marganović, Mijo Oreški, Josip Kolumbo, Pero Popović Aga, Josip Debeljak, Zlatko Šnajder. Marganović (1904) je uhapšen u Zagrebu u travnju 1929. i u kolovozu ubijen u beogradskom zatvoru. Rođeni Zagrepčanin Oreški (1905) i Samoborac Mišić (1900) ubijeni su u sukobu s policijom u Samoboru

u srpnju 1929. Kolumbo (1905), rođen u Kutjevu kod Požege te Pero Popović (1905), upali su u kolovozu 1930. na zagrebačkom Goljaku u policijsku zasjedu. Kolumbo je ubijen, a Popović ranjen te je na policiji podlegao ranama. Debeljaka (1902), rođenog u Hrvatskom zagorju, policija je ubila 1931. na zagrebačkim Sveticama. Šnajder (1903), rođen u Obrežu kraj Slavonskog Broda, nakon zatvorskih tortura umro je 1931. godine u bolnici u Zagrebu.

[36] Nikolić, *Komunisti u Kraljevini Jugoslaviji*, 64.

[37] Šimončić-Bobetko, *Industrija Hrvatske 1918. do 1941.* 45-49; Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 93-94; Maticka, *Odraz privredne krize*, 297.

[38] Stipetić, *Gospodarstvo Hrvatske 1919.-1940.*, 250.

[39] Bićanić, *Kako živi narod*, 9, 12.

[40] Šute, *Organizacija i djelovanje Gospodarske sloge*, 126-127.

[41] Bićanić, *Kako živi narod*, 73.

[42] Bićanić, *Kako živi narod*, 8.

[43] Pregled istraživanja o prenaseljenosti, Stipetić, *Gospodarstvo Hrvatske 1919.-1940.*, 234. i d.

[44] Bićanić, *Kako živi narod*, 17, 35.

[45] Krstić, *Agrarna politika*, 110; Bićanić, *Kako živi narod*, 24.

[46] Sundhaussen, *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens*, 109.

[47] Bićanić, *Kako živi narod*, 97.

[48] Rojc, *Za bolju budućnost naše Kraljevine*; Janjatović, *Represija spram hrvatskih seljaka*, 28-29; Ujević, *Imotska krajina*, 328-330.

[49] EJ 4, 200.

[50] Bićanić, *Kako živi narod*, na raznim mj.

[51] Izračunavanje agrarne prenaseljenosti metodološki je vrlo složen problem, pa je tako u jednom istraživanju tridesetih godina izračunato da je Španjolska 1930. imala 44.4% previše poljoprivrednog stanovništva, a u drugom da ga je imala 11.9% premalo – vidi Stipetić, *Gospodarstvo Hrvatske 1919.-1940.*, 239. i d.

[52] Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 93; Bićanić, *Agrarna prenapučenost*, 7; Frangeš, *Problem relativne prenapučenosti*, 7. i d.; EJ 4, 199; Leček, *Seljačka obitelj u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*.

[53] Bićanić, *Agrarna prenapučenost*, 16-17.

[54] Stipetić, *Gospodarstvo Hrvatske 1919.-1940.*, 245.

[55] *Povijest Rijeke*, 296; Babić, *Prostor između Trogira i Splita*, 195; „Jugoslovenski Lloyd, tekstilna djelatnost", 5. V. 1930; V. Pavlaković, *Varaždinske novosti*, juli 1934.

[56] Stipetić, *Gospodarstvo Hrvatske 1919.-1940.*, 232.

[57] Boban, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije I*, 80-81.

[58] Stipetić, *Gospodarstvo Hrvatske 1919.-1940.*, 246-247.

[59] Babić, *Prostor između Trogira i Splita*, 196.

[60] Anketa o radničkim nadnicama i zaradi u industriji, Zagreb 1935, 8; prema Kolar-Dimitrijević, *O socijalnoj strukturi*, 98.

[61] *Hrvatska gruda* 20/1940.

[62] Šute, *Organizacija i djelovanje Gospodarske sloge*, 171.

[63] Jović – Konjević, *Radnički pokret u Slavonskom Brodu*, 201. Aprovizacija je „organizirano i racionirano nabavljanje namirnica", Anić – Goldstein, *Rječnik stranih riječi*, 109.

[64] Mirošević, *Počelo je 1918: južna Dalmacija 1918-1929*, 54.

[65] Uvodić, *Drugi libar M. Uvodića Splićanina*, 12-32.

[66] „'Logor' sabirača kosti i starog željeza na Strugama", u: *Jutarnji list*, Zagreb, 21. I. 1933, str. 8.

[67] Sundhaussen, *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens*, 115-116.

[68] Dimitrijević, *Ausländisches Kapital*, 70.

[69] „Udio Hrvatske u svjetskoj proizvodnji boksita", u: *Hrvatsko gospodarstvo*, br. 100, Zagreb, 10. IX. 1941.

[70] Božić – Ćirković – Ekmečić – Dedijer, *Istorija Jugoslavije*, 425. Ove brojke ne treba brkati s bruto nacionalnim proizvodom, jer je u nerazvijenim dijelovima Jugoslavije najveći dio prihoda donosila poljoprivreda.

[71] Šimončić-Bobetko, *Industrija Hrvatske 1918. do 1941*, 30, 33.

[72] Dimitrijević, *Ausländisches Kapital*, 361.

[73] Stipetić, *Gospodarstvo Hrvatske 1919.-1940.*, 254, 285.

[74] Stipetić, *Gospodarstvo Hrvatske 1919.-1940.*, 258, 259, 273.

[75] Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, II, 25.

[76] *Nova Evropa* 7, Zagreb, 26. VII. 1935, str. 199.

[77] Usporedimo li to s podacima koje spominje Odjel za prosvjetu Banovine Hrvatske, prema kojima u Danskoj 1940. ima svega 2% nepismenih, u Švicarskoj 0,5%, a u Njemačkoj 0,02%, jasno je koliko je Hrvatska zaostajala za najnaprednijim europskim državama. HDA, BV BH Prosvjeta, Glavni odsjek (1), Opći pododsjek, Okružnice, k2/159, br. 79047-II-1940., pr. Sudjelovanje školske mladeži u širenju pismenosti.

[78] Jelaska Marijan, *Društveni razvoj Splita između dva svjetska rata*, 352. i d.; Leček, *Seljačka sloga i počeci nacionalne kampanje opismenjavanja*.

[79] Džaja, *Politička realnost jugoslavenstva*, 73.

[80] Goldstein – Szabo, *Klasična gimnazija*, 149-150.

[81] Dimić, *Kulturna politika*, t. II, 159; Goldstein – Szabo, *Klasična gimnazija*, 151.

[82] Cvetnić, *Uspomena na vlakaše*; Rubić, *Slavonski i Bosanski Brod*, 56; Goldstein – Szabo, *Klasična gimnazija*, 148.

[83] Ujević, *Imotska krajina*, 345.

[84] Stipetić, *Gospodarstvo Hrvatske 1919.-1940.*, 279.

[85] Izvještaj Prve državne klasične gimnazije u Zagrebu za 1929/1930, 57; Goldstein – Szabo, *Klasična gimnazija*, 146.

[86] „Zima je i pomor sve veći", u: *Jutarnji list*, Zagreb, 1. II. 1941.

[87] *Brodske Novine*, br. 2, Brod na Savi, 14. I. 1933.

[88] Babić, *Prostor između Trogira i Splita*, 196.

[89] Boban, *Dalmacija između jugoslavenstva i hrvatstva 1920.-1923.*, 142; Jakir, *Dalmatien zwischen den Weltkrieg*, 241-261.

[90] Bićanić, *Kako živi narod*, 4.

[91] Stipetić – Maticka, *Odnos selo-grad u interpretaciji intelektualaca Hrvatske u međuratnom razdoblju*, 8.

[92] Šepić, *Zemlja muka*, 24. i d.

[93] Radovan Šepić, tada student, početkom tridesetih tvrdio je kako talijanska represivna politika ima sljedeće ciljeve: „Zadati kulturnu smrt Jugoslovenima u svim jugoslovenskim krajevima u Italiji; provoditi politiku nasilne i brze asimilacije; naterati ekonomskim upropašćavanjem jugoslovenskog seljaka da se raseli u stare talijanske provincije ili u inozemstvo; politikom terora nad narodom ubiti svaki trag jugoslovenske narodnosti u Italiji". Šepić, *Zemlja muka*, 8.

[94] Radetić, *Istra pod Italijom*, 73.

[95] A. Ciliga jedna je od najosebujnijih ličnosti hrvatske političke scene. Bio je sudionik mađarske revolucije 1919. godine, potom sekretar Oblasnog komiteta KPJ za Hrvatsku. Tada je i doktorirao filozofiju u Zagrebu. Kasnije boravi u SSSR-u, gdje je optužen zbog trockizma i 5 godina zatočen. U Jugoslaviju se vraća 1937; ubrzo je uhapšen i prognan, pa do 1941. živi u Parizu. Po uspostavi NDH vraća se u Hrvatsku, gdje je 1941. uhapšen i deportiran u Jasenovac, odakle je 1942. pušten te odmah postaje suradnik časopisa *Spremnost*. Nakon rata živi u emigraciji, u Hrvatsku se vraća 1990. godine. Između ostaloga, objavio je i kontroverzne memoare *Sam kroz Europu u ratu* (1954), vidi, Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, na raznim mj., osobito 606-608. O

Labinskoj republici i Proštinskoj buni. Čulinović, *Revolucionarni pokret u Istri 1921*: vidi i Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, II, 260-267.

[96] Šepić, *Zemlja muka*, 11.

[97] Šepić, *Zemlja muka*, 9. i drugdje; Parovel, *Izbrisani identitet*; Mezulić – Jelić, *O talijanskoj upravi u Istri i Dalmaciji*, 63-117; *Labinska republika 1921. godine*; Dukovski, *Ideologijska rekonstrukcija hrvatskog antifašizma: primjer Istre*.

[98] Šepić, *Zemlja muka*, 33.

[99] Pelikan, *Tajno štetje prebivalstva v Julijski krajini leta 1933*.

[100] Dukovski, *Rat i mir istarski*, 14-15; Debeuc, *Istarska emigracija u Jugoslaviji*, 166-167; Iveković, *Hrvatska lijeva inteligencija 1918-1945*, I, 313-325.

[101] Šepić, *Zemlja muka*, 20, 22. Broj od 100.000 doseljenih Talijana, koji Šepić navodi, ipak se čini pretjeranim.

[102] EJ 4, 201; Stipetić, *Gospodarstvo Hrvatske 1919.-1940.*, 229.

[103] *Povijest Rijeke*, 292, 297; Patafta, *Privremene vlade*.

[104] *Povijest Rijeke*, 292-294.

[105] *Povijest Rijeke*, 311.

[106] Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, II, 280-281; Korenčić, *Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857-1971*, 758.

[107] Mezulić – Jelić, *O talijanskoj upravi u Istri i Dalmaciji*, 127. i d.

[108] Tuđman, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, II, 65-67; Petranović, *Istorija Jugoslavije*, 105-106.

[109] Boban, *Hrvatske granice 1918-1992*, 31-36.

[110] U Moravskoj, Drinskoj i Zetskoj izišlo je 78 do 79% glasača, a u Dunavskoj i Vrbaskoj banovini, gdje je značajan broj nesrba te gdje je obrazovna struktura viša, ipak manje – 71%. U Beogradu je na izborima bilo 57% glasača, što znači da autokratski režim odbija nesrbe, kao i obrazovanije slojeve – *Statistički godišnjak* 1934/1935, 436-437; Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, II, 40-43; Tuđman, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, II, 70-72; Maticka, *Iskustva s parlamentarizmom u 20. stoljeću*, 179.

[111] Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, II, 51.

[112] Tuđman, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, II, 74-75.

[113] Pribićević, *Diktatura kralja Aleksandra*, 225.

[114] B. Šuperina je zajedno s P. Radićem potpisao u ime HSS-a 1925. sporazum s radikalima, potom bio i ministar (1925-1926) i senator (1932-1938). O Šuperini, Pribićević, *Diktatura kralja Aleksandra*, 117; Matković, *Na vrelima hrvatske povijesti*, 327-288; vidi i HOE 10, 557. Narodni klub je bio organizacija hrvatskih političara, osnovana 1919, vrlo različitih stavova, ali jedinstvenih u opoziciji Pribićevićevu centralizmu, koji su nešto kasnije osnovali Hrvatsku zajednicu. Na izborima 1920. Narodni je klub bilo ime koalicije Hrvatske zajednice i Hrvatske težačke stranke.

[115] Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, II, 44, 77.

[116] Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, II, 53-54; Goldstein, *Židovi u Zagrebu 1918-1941*, 73, 91, 323, 324.

[117] Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, II, 55.

[118] Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, II, 51.

[119] Petrinović, *Mile Budak*, 45, 48.

[120] Petrinović, *Mile Budak*, 46.

[121] Kolar-Dimitrijević, *Gospodarstvo kao sredstvo političke prisile: u povodu šezdesete godišnjice ubojstva Josipa Predavca*; Matković, *Hrvatski političar Josip Predavec*.

[122] Petrinović, *Mile Budak*, 44-49.

[123] Stipetić – Maticka, *Odnos selo-grad u interpretaciji intelektualaca Hrvatske u međuratnom razdoblju*, 10.

[124] Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, II, 51.

[125] Matković, *Na vrelima hrvatske povijesti*, 327-328; Boban, *Geneza, značaj i odjek Zagrebačkih punktacija*; Boban, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije I*, 9-77; Tuđman, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, II, 81-82; Petrinović, *Ante Trumbić*, 49. i d., 249. i d.

[126] Tuđman, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, II, 83-85; Gašparič, *Ljubljanske punktacije*.

[127] Boban, *Maček i HSS I*, 92-93.

[128] Bićanić, *Ekonomska podloga*, 102, 214.

[129] *Ustaša, dokumenti*, 23-26; Matković, *Na vrelima hrvatske povijesti*, 313-317; Krizman, *Pavelić i ustaše*, 53. i d.; Jareb, *Ustaško-domobranski pokret*, 68-86; Kisić-Kolanović, *NDH i Italija*, 21-25.

[130] Jareb, *Šest dokumenata o prvom dodiru dra Ante Pavelića s talijanskom vladom 1927*; Matković, *Na vrelima hrvatske povijesti*, 309-312.

[131] Kisić-Kolanović, *NDH i Italija*, 15.

[132] Primjerice, letak s kartom buduće NDH, tiskan i širen po Hrvatskoj 1940. godine, obuhvatio je BiH, Crnu Goru i Sloveniju (čijim se stanovnicima ipak nudi samoopredjeljenje), Sandžak, uključujući čak i zapadni dio Kosova (Peć i okolica!), Srijem i Bačku, ali ne i Zadar, Rijeku i Istru, koji se ostavljaju Italiji. Jareb, *Ustaško-domobranski pokret*, 177; opširno, Kisić-Kolanović, *NDH i Italija*, 32-41.

[133] O emigrantskom komitetu Gagliardi, *Istina o hrvatskom emigrantskom revolucionarnom komitetu 1919-1921*; Horvat, *Hrvatski panoptikum*, 209.

[134] Jareb, *Ustaško-domobranski pokret*, 101. i d.

[135] Colić, *Oružane snage*, 197; Jelić-Butić, *Prilog proučavanju*, 61; Jareb, *Ustaško-domobranski pokret*, 247-267.

[136] Biber, *Ustaše i Treći Reich*, 54.

[137] Jelić-Butić, *Prilog proučavanju*, 65.

[138] Moškov govori da ih je bilo oko 400, Perčević oko 500; usp. Jelić-Butić, *Prilog proučavanju*, 81; Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, 35; Krizman, *Pavelić i ustaše*, 564-574.

[139] Sundhaussen, *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens*, 70-71.

[140] Stojkov, *O tzv. Ličkom ustanku*; Janjatović, *Politički teror*, 311-312; Hory – Broszat, *Ustascha-Staat*, 23.

[141] *Ustaša, vijesnik hrvatskih revolucionaraca*, bez oznake mjesta izdanja, veljača 1932; također, *Ustaša, dokumenti*, 55; O počecima ustaškog pokreta i ustaške emigracije, opširno, Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, 19, 34; Jareb, *Ustaško-domobranski pokret*, 112-162; Matković, *Povijest NDH*, 23-38.

[142] *Ustaša* 24/1942; *Ustaša, dokumenti*, 265.

[143] Krizman, *Pavelić i ustaše*, 144.

[144] Ljubo Miloš na saslušanju u UDB-i u Zagrebu 1947, u: Miletić, *Jasenovac*, knj. 2, 1012.

[145] Ustaša, srpanj 1932; vidi i Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, 26.

[146] *Ustaša, dokumenti*, 56; Goldstein, *1941. godina koja se vraća*, 90. i d.; vidi i Jelić--Butić, *Ustaše i NDH*, 27. i d.

[147] *Ustaša, dokumenti*, 91; *Nezavisna Država Hrvatska*, Godišnjak 1934, 117; Petrinović, *Mile Budak*, 61-63.

[148] HDA, fond SDS RSUP SRH, 013.0.3, elaborat nepoznatog autora pod pseudonimom Dizdar – vidi, Dizdar, *Ustaštvo i NDH*, 53; Brkan (1892-?), tridesetih jedan od organizatora ustaškog pokreta u Dalmaciji, kasnije se razilazi s Pavelićem zbog pitanja obračuna s "neprijateljima" i predaje Dalmacije Talijanima. Godine 1941. dolazi u Zadar i više se ne bavi politikom, odbija Pavelićevu ponudu da dođe u Zagreb, a 1951. u Zadru ga preslušava Služba državne sigurnosti – HDA, Dosje SDS, br. 301531.

[149] *Ustaša, dokumenti*, 77; Matković, *Na vrelima hrvatske povijesti*, 323-326.

[150] *Ustaša, dokumenti*, 39.

[151] Goldstein, *Granica na Drini – značenje i razvoj mitologema*.

[152] Gotska se teorija zasniva na činjenici da neki kroničari (Toma Arhiđakon i Pop Dukljanin) Hrvate nazivaju Gotima, ali se njezina vjerodostojnost može odbaciti nizom čvrstih argumenata. Njezin glavni promotor tijekom tridesetih bio je Kerubin Šegvić. Vidi, Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, 23-24; o Šegviću, Goldstein, *Židovi u Zagrebu 1918-1941*, na raznim mj.; Sam Mussolini nije bio zadovoljan gotskom teorijom, jer je pravilno zaključivao kako ona Hrvate odvodi „u kolotečinu njemačkog svijeta". Sinovčić, *NDH u svietlu dokumenata*, 184.

[153] Vidi, Silone, *Fašizam: njegov postanak i razvitak*, na raznim mj.

[154] *Ustaša, dokumenti*, 49.

[155] Usp. Stojsavljević, *Prodiranje kapitalizma u selo 1919-1929*.

[156] O socijalnom položaju muslimanskih veleposjednika usp., Krstić, *Agrarna politika*.

[157] *Zagreb, revija*, 3-5/1941, 87.

[158] O *Volksgemeinschaftu*, vidi, Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 5. i tamo lit., također, Bartulin, *Ideologija nacije i rase: ustaški režim i politika prema Srbima u NDH*, 219-220.

[159] Kisić-Kolanović, *NDH i Italija*, 27-29.

[160] Krizman, *Pavelić i ustaše*, 159.

[161] Vidi, Goldstein, *Židovi u Zagrebu 1918-1941*, 394; Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, na raznim mj., osobito 619-621.

[162] Jelić-Butić, *Prilog proučavanju*, 80; Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, II, 109-110.

[163] *Hrvatski narod*, Zagreb, 25. VIII. i 1. IX. 1939; Jelić-Butić, *Prilog proučavanju*, 83.

[164] Jareb, *Ustaško-domobranski pokret*, 248-255, 264-265.

[165] Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, 43-44; Matković, *Povijest NDH*, 39; Aralica, *Matica hrvatska u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*.

[166] Bauer, *Njemačka*, 37, 51; o Baueru, *Tko je tko u NDH*, 27-28.

[167] *Hrvatski dnevnik*, Zagreb, 7. III. 1937; *Nova riječ*, Zagreb, 20. III. 1937; vidi i Goldstein, *Židovi u Zagrebu 1918-1941*, 324.

[168] *Buđenje*, Zagreb, 1, 2, 4, 5, 10, 23/1934; 3, 16, 18, 19, 22, 38, 42, 44/1935; 22/1936. Vidi, *Srpska konzervativna misao*, 25, 47, 70, 77; Petranović, *Istorija Jugoslavije*, 141-142.

[169] Prvobitno se tvrdilo da je kralj izjavio „Čuvajte mi Jugoslaviju i prijateljstvo s Francuskom", ali je ovaj drugi dio ubrzo izbačen kao predug i nerealan. O atentatu postoji izobilna literatura, primjerice, Jareb, *Ustaško-domobranski pokret*, 303; Tuđman, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, II, 126-128; Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, II, 65-70.

[170] Jareb, *Ustaško-domobranski pokret*, 305; Krizman, *Pavelić i ustaše*, 141, 159; Matković, *Povijest Jugoslavije*, 184.

[171] Polić, *Vjetrenjasta klepsidra*, 121.

[172] Perović, *Između anarhije i autokratije*, 24.

[173] Barčot, *Jugonacionalisti na otoku Korčuli*, 11.

[174] Boban, *Svetozar Pribićević u opoziciji*, 147; Janjatović, *Politički teror u Hrvatskoj*, 32, 43, 44, 92.

[175] Perić, *Stjepan Radić*, 428; Goldstein, *Židovi u Zagrebu 1918-1941*, 324; Goldstein - Szabo, *Klasična gimnazija*, 165-166.

[176] *Nova Evropa* 7, Zagreb, 26. VII 1935, str. 201, 202-204; Tuđman, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, II, 143-144.

[177] *Nova Evropa* 7, Zagreb, 26. VII. 1935, str. 205.

[178] Tuđman, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, II, 145-146; Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, II, 80-83.

[179] Tuđman. *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*. II. 146-150; Čulinović. *Jugoslavija između dva rata*. II. 83; Leček. *Selo i politika. Politizacija hrvatskog seljaštva 1918-1941*. 124-125.
[180] Ribar. *Politički spisi II*. 176.
[181] Čulinović. *Jugoslavija između dva rata*. II. 83-97.
[182] Polić. *Vjetrenjasta klepsidra*. 125.
[183] Horvat. *Zapisi iz nepovrata*. 317.
[184] Tuđman. *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*. II. 151.
[185] Čulinović. *Jugoslavija između dva rata*. II. 110.
[186] Čulinović. *Jugoslavija između dva rata*. II. 110-111.
[187] Rajčević. *Studentski pokret*. 237. i d.; Čulinović. *Jugoslavija između dva rata*. II. 111; Jareb. *Ustaško-domobranski pokret*. 482-486; o odnosu snaga između frankovaca i komunista govori glasanje o uvođenju „numerus clausus" na zagrebačkom Sveučilištu. vidi. *Goldstein. Židovi u Zagrebu 1918-1941*. 422-423.
[188] DAZ. sign. 24992. Prva državna gimnazija u Zagrebu. Povjerljivi spisi. 1935. 95.
[189] DAZ. sign. 24992. Prva državna gimnazija u Zagrebu. Povjerljivi spisi. 1936. 136.
[190] Definitivni rezultati popisa od 1931. godine. II. VI-VII; Matijević. *Slom politike katoličkog jugoslavenstva*. 56-92; Žutić. *Kraljevina Jugoslavija i Vatikan*. 273-289; Džaja. *Politička realnost jugoslavenstva*. 58-65.
[191] O Baueru. Šanjek. *Kršćanstvo na hrvatskom prostoru*. 441-445.
[192] Janjatović. *Politički teror*. 95.
[193] O tom problemu literatura je narasla do nepreglednosti: HDA. grupa XXIV. kler. 1937 (popis poslanika koji su glasali za konkordat); HDA. fond 145. SBUO. pov. II. 23041/1937; Petrović. *Projekat konkordata Kraljevine Srba. Hrvata i Slovenaca i Svete Stolice*; Tuđman. *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*. II. 174-176; Petranović. *Istorija Jugoslavije*. 140-141; Džaja. *Politička realnost jugoslavenstva*. 54-56; Matković. *Povijest Jugoslavije*. 190; Šanjek. *Kršćanstvo na hrvatskom prostoru*. 448-449.
[194] Jelić-Butić. *Prilog proučavanju*. 77.
[195] Boban. *Maček i HSS I*. 318.
[196] Jelić-Butić. *Ustaše i NDH*. 214.
[197] NAZ. fond Prezidijalni spisi 40/1941: *Katolički list*. prilog br. 13/1941.
[198] *Katolički list*. Zagreb. 23. XII. 1926. 704; o odnosu Crkve prema Židovima. u kojoj je o tome bilo vrlo oprečnih stavova. vidi detaljno. Goldstein. *Židovi u Zagrebu 1918-1941*. 406-417; Goldstein. *Holokaust u Zagrebu*. 559. i d.; o Stepinčevim antirasističkim stavovima: Passelecq – Suchecky. *L'Encyclique cachée*. 80; LaFarge. *Un Américain*. 201-202; vidi detaljno. Goldhagen. *Moral Reckoning*. 107. i d.
[199] „Stepinčev Dnevnik". *Danas*. 3. VII. 1990. 66.
[200] *Hrvatska straža. tjednik za katolički dom*. 1/1937.
[201] *Hrvatska straža*. dnevnik. 2. 7. 1939.
[202] *Hrvatska straža. tjednik za katolički dom*. 5. 12. 15. 16-18. 27. 30. 39. 41. 43. 50/1937; 1. 2. 6. 10. 17. 19. 28/1938; *Hrvatska straža*. dnevnik. 12. I. 1939.
[203] *Hrvatska straža. dnevnik*. 24. I. 1932.
[204] *Katolički tjednik* 13/1939.
[205] *Hrvatska straža. tjednik za katolički dom*. 28/1939; *Katolički tjednik* 13/1939; *Krokodil*. s podnaslovom „humoristični tjednik" (iako iz Beograda!) vrlo je skromno izdanje maloga formata: objavljuju se isključivo dvosmisleni „papreni" vicevi ilustrirani crtežima na kojima su često dame u kombineima ispod kojih vire halteri i gola bedra. Vicevi su sljedeći – žena razgovara s ljubavnikom: „Muž mi je čmavalo. Nema ambicije da postane nešto". a ljubavnik odgovara: „Neka. ne ljuti se na njega. Hajde. pomoći ćemo mu da postane tata.". ili razgovaraju dvije žene: „Kako si zadovoljna: kako tvoj muž? – S njime baš nije najbolje. On ide uporedno sa svojom profesijom. Ranijih go-

dina je bio urednik dnevnog lista, sada uređuje nedeljni list, a čini mi se da će uskoro uređivati samo mesečni časopis." Vidi, *Katolički list* 13/1941, 151; *Krokodil, humoristični tjednik*, 1/1937, str. 3; 3/1938, str. 13.

[206] *Katolički tjednik* 13/1939.

[207] *Narodna Obrana, list za prosvjetu, gospodarstvo i društveni život*, Đakovo, 8. IV. 1933.

[208] *Židov*, Zagreb, 47/1933; *Katolički list*, Zagreb, 18. VIII. 1938.

[209] Jednostavno je izračunati da su Imoćani i pogotovo Zagvožđani bili umnogome nadzastupljeni među španjolskim interbrigadistima. Naime, svaki 780. Imoćanin i svaki 332. Zagvožđanin otišao je boriti se u Španjolsku, dok je iz Hrvatske otišao tek jedan od 5407, a iz Jugoslavije tek jedan od 10.718 građana (općina Imotski imala je 1931. godine 41.397 stanovnika, a Zagvozd 2663).

[210] Jelić, *Komunistička partija Hrvatske 1937-1941*, 62.

[211] Matković, *Na vrelima hrvatske povijesti*, 336-342; Jelić, *Komunistička partija Hrvatske 1937-1941*, 62-65, 358.

[212] Đurašković, *Osam sekretara partije*.

[213] Iscrpne kronologije ovih događaja vidi u Tito, *Sabrana djela*, 2-5.

[214] „Za čistotu i boljševizaciju Partije", u: *Proleter*, april-maj 1940.

[215] Jelić, *Jugoslavenska socijalistička revolucija*, 39.

[216] Jelić, *Komunistička partija Hrvatske 1937-1941*, 319-320.

[217] Supek, *Krivovjernik na ljevici*, 54. i d.; opširno, Lasić, *Sukob na književnoj ljevici*; Kovačević, *Slučaj zagrebačkih revizionista*, na raznim mj.

[218] Vidi, Goldstein, *Židovi u Zagrebu 1918-1941*, na raznim mj. i tamo lit.; Kovačević, *Psihoanaliza i ljevica*, na raznim mj.

[219] *Povijest Saveza komunista Jugoslavije*, 123-124.

[220] Jelić, *Komunistička partija Hrvatske 1937-1941*, 316-318; Iveković, *Hrvatska lijeva inteligencija 1918-1945*, *I*, 217-242; najopsežnije i najargumentiranije, Lasić, *Sukob na književnoj ljevici*.

[221] Boban, *Maček i HSS I*, 175.

[222] Ribar, *Politički spisi II*, 195; Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, II, 97.

[223] Tuđman, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, II, 154-160; Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, II, 99-103; Petranović, *Istorija Jugoslavije*, 135-136.

[224] Maček, *Memoari*, 169.

[225] Šute, *Organizacija i djelovanje Gospodarske sloge*, na raznim mj.

[226] Boban, *Maček i HSS II*, 315.

[227] Boban, *Svetozar Pribićević*, 94.

[228] Boban, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije I*, 93-95.

[229] Tintić, *Nek narod govori*, 13.

[230] Tartaglia, *Problem Jugoslavije*, 40.

[231] Boban, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije I*, 92.

[232] Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, II, 113-120.

[233] Smatralo se da Jereza nema „korijena u narodu", pa otuda ta sintagma; Matković, *Na vrelima hrvatske povijesti*, 343-344; Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, II, 122.

[234] Boban, *Maček i HSS I*, 291-293.

NA PUTU PREMA RATU

26. Sporazum Cvetković-Maček i uspostava Banovine Hrvatske 1939. godine

Na izbore u prosincu 1938. godine Seljačko-demokratska koalicija izašla je ujedinjena s opozicijom u Srbiji (Udružena opozicija) u Blok narodne demokracije. Na čelu jedinstvene opozicijske liste bio je Vladko Maček. Usprkos dotad neviđenim falsifikatima i pritiscima na birače, koje su obavljale različite državne institucije, i uz javno glasanje, vladina je lista pobijedila tek s neznatnom većinom.[1]

Režimske stranke, zahvaljujući osebujnom izbornom zakonu (istom kao i 1935. godine) opet dobivaju jaku većinu poslanika u Skupštini. No, u Savskoj banovini za režimsku je stranku glasalo 13.8% glasača, a u Primorskoj tek neznatno više – 15.8%. S druge strane, HSS dobiva najveći broj glasova u svojoj povijesti. U samoj Hrvatskoj Mačekova lista dobiva oko 80% svih glasova. U mnogim je krajevima zadobila plebiscitarnu podršku – u krapinskom kotaru čak 99.4% (8523 prema 52 glasa), u ivanečkom kotaru 99.5%, a u klanječkom čak 99.8% glasova (7614 prema 14). Na taj je način, izbornim glasovima, HSS zapravo postao ovlašten da pregovara o rješenju hrvatskoga pitanja i preuređenju države. *De facto* su HSS i Udružena opozicija bili pobjednici izbora. Stoga je knez Pavle, kao politički realist, uvidio kako je hitno rješenje „hrvatskog pitanja" pretpostavka za unutrašnje smirivanje stanja u državi. Uostalom, to je bio i zahtjev jugoslavenskih saveznika, prvenstveno Velike Britanije. Sve se to događa na početku 1939. godine: nad Europom se nadvila ratna opasnost, osobito zbog poraza republikanaca u Španjolskom građanskom ratu te Anschlussa Austrije, aneksije Sudeta i nezajažljivih Hitlerovih apetita.

Maček i HSS bili su jači negoli ikad, pa su bojkotirali rad Narodne skupštine, baš kao što su to činili i nakon izbora 1935. godine. No, sada je za beogradske vlasti situacija bila kudikamo teža.

Međutim, i Mačeku je bilo u interesu da postigne sporazum. HSS je sredinom tridesetih postao svehrvatska stranka, a zapravo pokret u kojem je bilo vrlo različitih ideoloških strujanja. „Seljačka" ideologija postaje jače prisutna u kulturi i društvu općenito. Njezini vanjski, dekorativni elementi postaju ideološki omotač ispod kojeg su se skrivali različiti

interesi.[2] U redovima same stranke postojala je, s jedne strane, ljevica, koja je isticala socijalne teme i imala antiklerikalni nastup. Nju su personalizirali ponajprije seljak, „pučki tribun" Mihovil Pavlek Miškina (1887-1942) i Rudolf Bićanić, autor temeljnih gospodarskih tekstova stranke, potom i Franjo Gaži (1900-1964) koji je, kao i Miškina, bio Podravac. Neki HSS-ovci, poput Martina Franekića (?-1941),[3] Nikole Rubčića i Šime Balena (1912-2004) prešli su sredinom tridesetih u KPJ te su 1937. godine počeli izdavati list *Seljačka misao*. I rukovodstvo KPJ je 1935. godine tvrdilo kako u HSS-u postoje „lijevi i nacional-revolucionarni elementi".[4] Međutim, u HSS-u je postojala i desnica, iako se ona nije do 1941. uočavala u javnom životu. Među osobama takvih nazora vjerojatno su najistaknutiji bili dugogodišnji glavni tajnik i zastupnik u Skupštini Janko Tortić (1902-1962), jedan od organizatora Gospodarske sloge Dragutin Toth (1890-1971) te, također, zastupnik Lovro Sušić (1891-1972). Osim toga, HSS je, kako se približavao rat, bio pod sve većim pritiskom radikalne desnice u Hrvatskoj koja je odbijala bilo kakav sporazum s Beogradom i tražila izdvajanje Hrvatske iz Jugoslavije. Uspjesi Njemačke i Italije te Francovih snaga u Španjolskoj davali su krila desnim snagama u Hrvatskoj, pogotovo pristašama ustaškog pokreta. Naposljetku, stanje u zemlji, osobito u ekonomiji, bilo je sve teže.

Sve je to ukazivalo na nužnost dogovora HSS-a s dvorom, ali se Stojadinović nije pretjerano trudio da sam postigne taj sporazum. Istovremeno je iskazivao ambiciju da priskrbi što više vlasti u državi te se počeo ponašati poput fašističkih diktatora koji su mu dijelom bili i uzor. Stoga je knez Pavle imao mnogo razloga da ga ukloni. U veljači 1939. organizirao je ministre u vladi, kako Dragišu Cvetkovića, tako i Bošnjake Mehmeda Spahu i Džafera (Džafer-bega) Kulenovića (1891-1956), te Slovence Mihu Kreka i Franca Snoja, da sruše Stojadinovića. Stojadinović je kasnije u memoarima zapisao da mu je „knez Pavle zabio nož u leđa".[5]

Tako je predsjednik vlade postao Dragiša Cvetković, radikal iz Niša, dotad prilično nepoznat i neutjecajan ministar. Stojadinović je u memoarima zajedljivo, ali čini se s pravom, primijetio da je Cvetković bio „najgori i najslabiji član njegove vlade". Cvetković je dobio povjerenje kneza Pavla Karađorđevića, jer je bio spreman izvršavati njegove naloge. Zbog toga je zaslužio i naziv „kneževa kurira".

U deklaraciji koju je nova vlada objavila odmah po konstituiranju, ističe se da je njezin zadatak postići sporazum s Hrvatima zasnovan na punoj jednakosti i ravnopravnosti. I na deklarativnoj, ali i na stvarnoj razini bio je to radikalan zaokret beogradskih vlasti. U naknadnoj izjavi Cvetković je istakao narodni individualitet Hrvata, kao rezultat poseb-

nog razvitka. Zajamčio je i stvarnu i formalnu ravnopravnost Hrvata u granicama Jugoslavije, koju oni, kako se u izjavi naglašava, nijednim aktom nisu porekli.[6]

Poslanici HSS-a izabrani na izborima 1938. godine, okupljeni u Hrvatsko narodno zastupstvo, objavili su, u svibnju 1939. godine, tijekom pregovora Dragiše Cvetkovića i Vladka Mačeka posebnu izjavu u kojoj nazivaju Mačeka legitimnim predstavnikom hrvatskoga naroda. Osim toga, Mačeka su ovlastili da i dalje poduzima određene korake na unutarnjem i vanjskom planu držeći se načela da su „opstanak i sloboda hrvatskog naroda iznad svega". Maček je tijekom pregovora nastojao dobiti suglasnost Udružene opozicije da pregovara i u njihovo ime, odnosno da se i oni uključe u pregovore, ali dio Udružene opozicije iz Srbije i dalje je smatrao da prednost mora imati uspostava stranačkog političkog života i demokratizacija, a ne hrvatsko pitanje. Bez obzira na sva nesuglasja i zastoje, pregovori su završeni relativno brzo.

Sporazum Cvetković-Maček sklopljen je 26. kolovoza 1939. godine u psihozi nadolaska rata, svega pet dana prije njegova izbijanja. Osnovni dio dogovora jest uspostava Banovine Hrvatske kao upravne jedinice. Banovina je obuhvatila dijelove BiH naseljene pretežno Hrvatima (Posavina, zapadna Hercegovina s Mostarom i Stocem, livanjsko-duvanjski kraj te središnja Bosna s Travnikom, odnosno kotarevi Derventa, Gradačac, Brčko, Travnik, Fojnica i Dubrovnik) te kotare Šid i Ilok u Srijemu. Baranja i širi prostor Dvora na Uni (sjeverno i zapadno od Une) ostali su izvan Banovine. Tako uspostavljenim granicama nastojalo se riješiti hrvatsko nacionalno pitanje. Bio je to dogovor hrvatske političke elite s beogradskim dvorom. Činjenica jest da se pri određivanju granice u BiH ignoriralo muslimansko stanovništvo i gledao samo omjer Srba i Hrvata u pojedinim kotarevima, što je teško opteretilo dotadašnju suradnju HSS s muslimanskim političarima na anticentralističkom programu.[7]

Za bana Banovine Hrvatske postavljen je Ivan Šubašić (1892-1955), koji je bio po volji i HSS-u i dvoru: bio je pravnik, odvjetnik, a od 1935. HSS-ovski poslanik u Skupštini i jedan od bliskih Mačekovih suradnika. Kao bivši solunski dobrovoljac imao je etiketu „državotvorca" te je imao dobre kontakte s vladajućim krugovima, pa je tijekom tridesetih više puta posredovao između Mačeka s jedne, i kralja Aleksandra te kneza Pavla, s druge strane.

Sastavljena je i nova zajednička jugoslavenska vlada. U njoj je Vladko Maček postao potpredsjednik, a Seljačko-demokratska koalicija dobila je još pet ministarskih mjesta: Ivan Andres (1883-1959) postao je ministar trgovine i industrije, Bariša Smoljan ministar bez lisnice, Josip Torbar (1889-1963) ministar pošta i brzojava. Ministar financija bio je

Juraj Šutej, a Srđan Budisavljević (1883-1968), tada i vođa SDS-a, ministar socijalne politike.[8] Utvrđen je i prijenos nekih ovlasti na banovinske službe te način rješavanja sporova između Države i Banovine.

Sporazum je uključivao i obnovu Sabora kao zakonodavne vlasti, a bana kao nositelja upravne vlasti. Ban je bio odgovoran kralju i Saboru, a imenovao ga je i razrješavao kralj. Sudovi su izricali pravdu u ime kralja. Banska je vlast imala 11 odjela, među ostalima i za unutarnje poslove, prosvjetu, pravosuđe, industriju i trgovinu, financije. Najteže je bilo riješiti financijske poslove: načelno je bilo dogovoreno da Banovina od države preuzme i ubiranje nekih poreza, ali konačan dogovor nije nikad postignut, jer je sporazumom bilo određeno da se on uglavi nakon konačnog preuređenja države.[9]

Postojanje Banovine Hrvatske Vlada je potvrdila Uredbom o Banovini Hrvatskoj na temelju već spominjanog članka 116. Ustava (Oktroiranog ustava). Taj je članak dozvoljavao da kruna i mimo ustavnih odredaba i zakonskih propisa može odlučivati samostalno u iznimnim okolnostima koje bi dovodile u pitanje javni poredak i sigurnost države, ili onda kada su ugroženi javni interesi. No, Ustav je predviđao i da te izvanredne mjere mora naknadno odobriti i Narodno predstavništvo. Kako je ono 1939. godine bilo raspušteno, a niti novi izbori na državnoj razini, kao ni izbori za Hrvatski sabor, nisu više održani, to znači da uspostavu Banovine nije verificiralo najviše predstavničko tijelo. Radi se, ipak, o formalnopravnoj činjenici bez prevelike važnosti. Mnogo je važnije da je uspostavom Banovine Hrvatske razgrađen centralistički koncept na kojem je počivala međuratna Jugoslavija. Počeli su se pojavljivati zahtjevi za uspostavom zasebne slovenske jedinice, kao i autonomne BiH. Postojao je već definiran prijedlog Uredbe o organiziranju Srpske Zemlje koja bi obuhvatila šest banovina od Vrbaske na sjeverozapadu do Vardarske na jugoistoku.[10]

Sutradan, 27. kolovoza, po sklapanju sporazuma s Cvetkovićem, Maček je na sjednici Hrvatskog narodnog zastupstva istakao da se radi o djelomičnom sporazumu, jer da se do potpunog nije moglo doći. Drugim riječima, Maček je želio reći kako konačni teritorij Banovine nije utvrđen i kako će hrvatska strana potraživati više te kako će se u naknadnim pregovorima morati i proširiti autonomija Banovine u odnosu na Beograd.[11] Međutim, nema sumnje da je s ostvarenjem hrvatske autonomije unutar Jugoslavije Mačekova politika dosegnula svoje ciljeve; ni 1941. on neće željeti samostalnu Hrvatsku, pogotovo ne onu koja bi ovisila o silama Osovine.

Međutim, čini se da je za ovo, u nekim aspektima realistično i dobro rješenje, bilo kasno (na duži rok, zbog neuvažavanja muslimanskog pitanja, i to bi se rješenje vjerojatno pokazalo neuspješnim). Unutrašnje

tenzije i vanjskopolitički pritisak bili su preveliki a da bi ih i mudrija politička rješenja mogla smiriti. Bilo je mnogo protivnika sporazuma – i među članovima HSS-a bilo je onih, koji su smatrali da je Maček dobio premalo.[12] Još više napada takve vrste Maček je otrpio s nacionalističke desnice, „frankovaca" i drugih, koji će se kasnije uglavnom priključiti ustaškom pokretu. Oni su ga proglašavali izdajicom, zastupajući stav da je jedino rješenje „hrvatskoga pitanja" u izdvajanju iz Jugoslavije. S druge strane, srpski nacionalisti i konzervativci doživljavali su sporazum Cvetković-Maček kao kapitulaciju pred Hrvatima. Istaknuti srpski književnik i publicist, u tridesetima blizak režimu, a kasnije član Mihailovićeva četničkog pokreta, Dragiša Vasić (1885-1945), tvrdio je da se radi o „srpskom Münchenu" (aludirajući na kapitulantstvo Francuske i Velike Britanije pred Hitlerom 1938. godine).[13]

HSS je imao čvrstog koalicijskog partnera – Samostalnu demokratsku stranku koja se od svih drugih srpskih i projugoslavenskih stranaka razlikovala po tome što je dosljedno branila hrvatsko pravo na državnopravnu i narodnosnu posebnost u Kraljevini Jugoslaviji, ali je, s druge strane, čvrsto branila stav da se rješenje „hrvatskog pitanja" neće tražiti izvan granica Kraljevine Jugoslavije.

Iako se tada činilo da se sporazumom Cvetković-Maček zapravo spašava Jugoslavija, pokazalo se upravo suprotno – on je „nehotice dokazao ograničenja centralističkog jugoslavizma i otvorio put alternativnim rješenjima".[14]

27. Politička apatija, sve jači utjecaj Njemačke

Vanjskopolitička situacija Jugoslavije bila je i u tridesetima krajnje osjetljiva. Obrambeni sporazumi o tzv. Maloj Antanti (iz 1920) te Balkanska antanta u kojoj su pored Jugoslavije još bile Grčka, Rumunjska i Turska (potpisan 1934), pokazali su se, pred novim izazovima u drugoj polovini tridesetih, sasvim bezvrijednima.[15]

U svojem oslonu na Njemačku i Italiju, odnosno, u nastojanju da jugoslavensku vanjsku politiku tobože drže „neutralnom", knez Pavle i premijer Stojadinović kao da nisu uzimali u obzir (doduše, uvijek se postavlja pitanje – a što su u teškim vremenima i mogli napraviti?) da će te dvije zemlje podržavati jugoslavenski integritet samo dok im bude potreban, drugim riječima, sve dok će na taj način blokirati širenje francuskoga i britanskoga utjecaja u regiji. Ključan događaj u tome bio je Anschluss Austrije u ožujku 1938. godine. Stojadinovićeva je vlada prihvatila Anschluss Austrije, ustvrdivši u diplomatski sročenoj izjavi za javnost kako taj čin ne ugrožava Jugoslaviju, naprotiv, da se time uklanja mogućnost obnove Habsburškoga Carstva. Nema sumnje da je Stojadinovićeva vlada već 1937, a pogotovo 1938. napustila dotadašnju profrancusku i probritansku vanjsku politiku i pomalo se priklanjala Njemačkoj i Italiji.[16] U to se vrijeme u Beogradu jugoslavenska politika prema Njemačkoj tumačila karakterističnom dosjetkom: „Jugoslavija će, od straha da je Njemačka ne siluje, sama s njom leći u krevet."[17]

U siječnju 1938. godine, Stojadinović se sastao s Hitlerom uvjeravajući ga da „Jugoslavija neće nikada, ni u kakvim okolnostima, ući u kakav pakt ili koaliciju protiv Njemačke", a zauzvrat je Hitler tvrdio da „na Balkanu Njemačka ne želi ništa osim otvorenih vrata za njenu privredu". Suradnja s Njemačkom jugoslavenskoj je politici bila strateški prihvatljiva, jer, kako je 1934. rekao ministar vanjskih poslova i kasniji premijer Bogoljub Jevtić britanskom ambasadoru Nevilleu Hendersonu: „Ako dođe do toga da moramo birati, onda uopće nije u pitanju koga više volimo, Italiju ili Njemačku. Njemačka priznaje Jugoslaviju i bit će voljna surađivati s nama." Manje zbog sklonosti nacistima i njihovim simpatizerima, a više zbog toga da na svaki način Jugoslaviju sačuva od upleta-

nja u sukob koji se ubrzano približavao, knez Pavle je bio popustljiv prema desničarima i nacistima.[18]

Da bi donekle smanjili ovisnost o Njemačkoj, čega su se plašili, knez Pavle i premijer Stojadinović su 1937. godine sklopili sporazum s talijanskim ministrom vanjskih poslova Galeazzom Cianom (1903-1944) u kojem se Italija i Jugoslavija obvezuju na poštovanje granica, suzdržavanje od svake akcije ako bi jedna od strana bila napadnuta, uskraćivanje podrške svakoj aktivnosti uperenoj protiv teritorijalnog integriteta i postojećeg poretka. Bilo je predviđeno i proširenje gospodarske suradnje, a dogovoreno je i da se jedan dio ustaške emigracije iz Italije vrati u zemlju. Da bi iskazao svoju iskrenost, Stojadinović je potkraj 1938. položio u Rimu vijenac „mučenicima fašističke revolucije".[19] Za jugoslavensku stranu ovaj će se ugovor, inače nazivan „Sporazum Ciano-Stojadinović" u sljedećih nekoliko godina, a pogotovo 1941. godine, pokazati kao mrtvo slovo na papiru. O talijanskim motivima potpisivanja takva ugovora svjedoči i Cianova izjava jednom jugoslavenskom diplomatu: „Njemačka nije samo opasan protivnik za svoje neprijatelje, već također težak prijatelj za svoje prijatelje."[20]

Kada je početkom rujna 1939. godine izbio Drugi svjetski rat, jugoslavenska se diplomacija našla u delikatnoj situaciji. Ona je proglasila politiku neutralnosti, ali će takvom koncepcijom, kako vrijeme bude protjecalo, biti sve nezadovoljnije i sile Osovine i Britanci. I jedna i druga zaraćena strana pojačavale su pritisak na Jugoslaviju da se opredijeli. U praksi, politika neutralnosti Jugoslavije vodila se tako da je sve više odgovarala interesima Osovine.[21] Iako se u Hrvatskoj i Jugoslaviji nije ratovalo još punih godinu i pol, ratna se atmosfera itekako osjećala. Već u srpnju i kolovozu 1939. iz beogradske su centrale banovinskim vlastima u Zagrebu stizali nalozi da se službenici moraju opskrbiti plinskim maskama, da su moraju izraditi planovi za zaštitu od zračnih napada, itd.[22]

Još 1934. godine Njemačka je sklopila trgovinski sporazum s Jugoslavijom u kojem je klirinškom razmjenom dobivala jugoslavenske poljoprivredne proizvode, a zauzvrat davala industrijsku robu. Zbog ekonomskih sankcija protiv Italije (zbog agresije na Etiopiju 1935. godine) – u kojima će sudjelovati i Jugoslavija – Njemačka će preuzeti golem dio jugoslavenskog izvoza i postati najveći jugoslavenski trgovinski partner. Takvi zaokreti bili su uvjetovani i kompatibilnošću dviju privreda: njemačka je bila visokorazvijena, sa sve većom potrebom za sirovinama i poljoprivrednim proizvodima, dočim je jugoslavenska bila uglavnom agrarna, željna uvoza industrijskih proizvoda te povoljne prodaje vlastite robe na velikom tržištu. Radilo se, osim toga, i o smišljenoj njemačkoj strategiji: u elaboratu sačinjenom 1933. u Uredu za vanjske poslove

tvrdilo se da je za povećavanje političkog utjecaja „najbolje sredstvo bez svake sumnje gospodarska politika, otvaranje njemačkog tržišta za proizvode tih zemalja. Prije svega, moglo bi se snažno utjecati na vanjsku politiku Jugoslavije i Rumunjske zbog njihova sadašnjega katastrofalnoga gospodarskog položaja". Susret premijera Stojadinovića i Hermanna Göringa 1938. godine, tada prvog čovjeka njemačke privrede bio je potvrda sve boljih odnosa.[23]

Nakon Anschlussa i raspada Čehoslovačke (1938/1939) naglo su porasle i investicije iz Trećega Reicha u Jugoslaviji – s trinaestog dolaze na prvo mjesto (ne treba zaboraviti da je u statistike o „Njemačkoj" od ožujka 1938. godine uvrštena i Austrija, koja je i nakon 1918. ostala po mnogočemu važan partner hrvatskoj/jugoslavenskoj privredi). Njemačke su banke preuzele zadatak kreditiranja industrije koja nije imala dovoljno obrtnih sredstava za izvoz u Jugoslaviju. Pri tome je Njemačka nudila Jugoslaviji povoljniji trgovinski obračun nego drugi partneri, zasnovan na kliringu, što je značilo da se računi ne plaćaju direktno, već prebijaju različitim tehnikama i preko posebnih ustanova. Prema nekim statistikama u Reich je 1940. godine odlazilo 53,7% ukupnog jugoslavenskog izvoza (jer se, osim njemačkog teritorija, u tu statistiku uračunavao teritorij nekadašnje Austrije, Češke i Moravske, Belgije i Nizozemske te dijela Poljske), ali je to predstavljalo tek 3% ukupnog njemačkog uvoza.[24]

Sve veću ovisnost jugoslavenske privrede o njemačkoj posvjedočuje i primjer Tvornice vagona i mostova iz Broda na Savi, jedne od tehnološki najsuvremenijih tvrtki u Hrvatskoj. Da bi uopće mogla izvesti svoj program, pred Drugi svjetski rat kupovala je pogonske motore njemačkih tvrtki AEG i Siemens. U isto vrijeme, potkraj tridesetih, jugoslavenska vojska počinje nabavljati njemačko oružje (lovce i bombardere), pored dotad uobičajenog britanskoga, francuskoga i čehoslovačkoga.

Da bi odobrovoljila Njemačku, jugoslavenska je vlada, pored ostalog, ujesen 1940. godine donijela protužidovske zakone – „numerus clausus" na sveučilištima i u školama te zabranu bavljenja veletrgovinom prehrambenim proizvodima.[25]

Takvom razvoju situacije pridonosio je i utjecaj njemačke narodne skupine u Jugoslaviji. U prvoj polovici tridesetih, njemačka su društva bila, kao i dotad, u većini politički neutralna. Međutim, već od 1933. u nekim se zagrebačkim i drugim novinama upozorava kako se u okviru legaliziranih „kulturnih" društava njemačke narodne manjine u Jugoslaviji vrši dosljedna i dobro vođena, iz Trećega Reicha obilato plaćena nacionalsocijalistička propaganda. Potkraj 1935. godine policija je otkrila da se u podružnicama Kulturbunda u Vojvodini omladinci zaklinju na „hakenkrojclersku" zastavu (zastavu s kukastim križem – op. I. G.) i

polažu zakletvu kako se neće ženiti Srpkinjama, Mađaricama i Židovkama. Između 1936. i 1939. godine, u Kulturbundu, potom i u drugim društvima, vlast preuzima tzv. grupa Obnovitelja, mladih intelektualaca koji su, studirajući u Njemačkoj, došli u doticaj s idejama i aktivistima Hitlerove Nacionalsocijalističke stranke.[26] Tako, primjerice, u Zagrebu na proslavi blagdana njemačke manjine „govornici nisu propustili priliku da huškaju protiv Jevreja u duhu nürnberškog zakonodavstva (dakle, u duhu Nürnberških zakona donesenih 1935. godine – op. I. G.)".[27] U zagrebačkom Hilfsvereinu policija je 1938. godine zaplijenila cirkular tiskan u Zagrebu s natpisom *Die Deutsche Arbeitsfront (DAF) Auslands-Organisation Ortsgruppe Zagreb*. Cirkular je završavao riječima „Heil Hitler" i pored potpisa nalazio se i pečat *Reichsdeutscher Hilfsverein* – „svaki Nijemac koji živi u inozemstvu treba pristupiti DAF-u". Policija je u prostorijama društva zaplijenila časopis *Der Auslandsdeutsche*, koji otvoreno pronosi nacističku ideologiju i veliča Hitlera. Policija je ustvrdila da je „društvo prekoračilo djelokrug svoga rada" te stoga preporučila njegovo raspuštanje. Kontinuirano, sve do rata, obavještajne službe javljaju da se „putem pošte iz Berlina razašilju u zatvorenim kovertama na pojedine privatne adrese leci". Tako se početkom 1940. distribuira letak „Francuska Žuta knjiga – jedno novo dragovoljno priznanje da su Engleska i Francuska krive za rat". Policija je plijenila te letke („onemogućavala rasturanje"), ali očigledno bez trajnijeg uspjeha.[28]

Anschluss je dao snažan poticaj pronacističkoj djelatnosti njemačkih društava. Tijekom 1939. godine Kulturbund je sve agresivniji u promicanju nacističke ideologije. Sve su učestalije parole: *Ein Volk, Eine Wille, Ein Weg* (Jedan narod, jedna volja, jedan put), odnosno *Ehre, Blut und Boden* (Čast, krv i tlo).[29]

U međuvremenu su i Mađarska i Italija dovodile manje ili više neprikriveno u pitanje jugoslavenski teritorijalni integritet. Italija je to činila čak i usprkos talijansko-jugoslavenskom sporazumu iz 1937. godine o poštovanju granica i suradnji.

Jugoslavenska vanjska politika bila je nepokolebljivo antisovjetska. Ona je zanemarivala činjenicu da su i Francuska i Velika Britanija, koje su intervenirale u Rusiji nakon Oktobarske revolucije, priznale SSSR 1924. godine. Dijelom je neprijateljski stav prema SSSR-u bio uvjetovan i nazočnošću „bijele" emigracije u Jugoslaviji (najviše je ruske emigracije bilo u Srbiji, mnogo manje u Hrvatskoj). Stoga su priznanje SSSR-a i uspostava diplomatskih odnosa između Jugoslavije i SSSR-a u ljeto 1940. godine bili više priznavanje realnosti negoli stvaran zaokret u vanjskoj politici.

U raznim krugovima u Jugoslaviji bilo je sve veće nezadovoljstvo politikom vlasti. Centralističko-unitarističke snage u zemlji Vladi nisu mo-

gle oprostiti sporazum s Vladkom Mačekom i stvaranje Banovine Hrvatske. Tvrdili su da tim činom stabilnost i, kao posljedica, obrambena sposobnost zemlje nisu ojačani, već samo oslabljeni.

Osim toga, razočarenje etabliranim, građanskim političkim snagama bilo je sve raširenije, kako se svakovrsna kriza produbljavala. I hrvatski i jugoslavenski građani, pogotovo većinski dio tog korpusa – seljaci, bili su izloženi nesmiljenoj državnoj eksploataciji koja je, u usporedbi s ekonomskom snagom zemlje, tražila enormna sredstva, prikupljanjem poreza od seljačke sirotinje. Takav položaj seljaka razvio je u njihovoj svijesti mržnju prema režimu u kojemu su vidjeli samo porezni aparat i žandarsku silu. Zato je u seljaštvu tinjala velika antirežimska energija koju će tijekom rata upotrijebiti i ustaše i partizani (pa i četnici).[30] Nema sumnje da je u hrvatskom (i jugoslavenskom općenito) društvu bila već umnogome na djelu polagana dekonstrukcija postojećih političkih i društvenih koncepata. Pri tome valja imati na umu da je „seljačka energija po prirodi eruptivna i destruktivna", ali da je bila „u latentnom stanju sve do rata", očekujući „vještu političku snagu da je u pogodnom trenutku aktivira za svoje uske stranačke interese".[31]

Dezorijentiranost i apatičnost, gubitak vjere u dosadašnje koncepte društvenog i političkog organiziranja bili su osnovne značajke atmosfere u hrvatskom društvu prije Drugoga svjetskog rata.

Srpski birački korpus u Banovini Hrvatskoj, pa i u čitavoj Jugoslaviji, bio je rascijepljen između birača JRZ-a i SDS-a. JRZ je zagovarao jugoslavenski unitarizam i integralizam, ali je njegov vođa Cvetković istovremeno potpisao i sporazum o Banovini Hrvatskoj i na državnoj razini dijelio vlast s Vladkom Mačekom. Dakle, Cvetković i njegovi pristaše bili su koalicijom povezani sa snagama koje su zagovarale posve drugačije političke ciljeve. S druge strane, suparnik JRZ-a među srpskim biračima bio je SDS koji je, načelno zagovarao iste ciljeve kao i koalicijski partner HSS. Nakon smrti Svetozara Pribićevića 1936. godine, vođa SDS-a bio je njegov brat Adam, a nakon što je Adam 1939. podnio ostavku na njegovo je mjesto došao Srđan Budisavljević.

Srbi s područja Savske i Primorske banovine osnovali su u Zagrebu 1939. godine „Krajinu – udruženje za kulturno i privredno podizanje naroda". U udruženju su se okupljali većinom članovi zabranjenih četničkih organizacija s ciljem da se stvori nova političko-teritorijalna jedinica Krajina na prostoru 25 kotareva iz Savske, Primorske i Vrbaske banovine sa srpskom većinom. Unatoč deklariranom zalaganju za očuvanje državne i narodne jedinstvenosti Kraljevine Jugoslavije na temelju unitarističke jugoslavenske ideologije, radilo se, ustvari, o promicanju velikosrpske ideologije. Društvo se do Travanjskog rata 1941. uspjelo čvršće organizirati samo u sjevernoj Dalmaciji.[32]

„Srpski kulturni klub" (SKK) osnovan je u Beogradu 1939. godine. Udruga je bila politički najaktivniji i retorički najžešći kritičar unutarnje političke reforme koja je započela Sporazumom Cvetković-Maček i uspostavom Banovine Hrvatske. SKK je bio jedina udruga građana koja svoj politički rad nakon uspostave Banovine Hrvatske nije prikrivala sintagmom borbe za spas jedinstvene Kraljevine Jugoslavije i njezina unitarnog državnog i narodnog jedinstva, već je istaknuta parola „Srbi na okup". Primjerice, u Glini je SKK organizirao konferenciju, na kojoj je bilo 60 ljudi. Na sastanku je donesena rezolucija kojom se traži da se „srezovi od Jasenovca do Knina s apsolutnom srpskom većinom pripoje Srpskoj jedinici".[33] Uglavnom, žandarmerijski izvještaji s kraja 1939. govore o aktivnostima SKK-a koji vode „intelektualci i pravoslavno sveštenstvo". Oni „idu za tim da se ovi srezovi izdvoje iz sastava banovine Hrvatske i pripoje Dunavskoj banovini". Usporedo s tim aktivnostima SKK je početkom 1940. uspio osnovati krovnu srpsku organizaciju – „Savet patriotskih, ratničkih i viteških organizacija" – u koju su ušle gotovo sve važnije jugoslavenske udruge koje su djelovale među Srbima, poput četničke organizacije i Saveza Sokola Kraljevine Jugoslavije. No, SKK-ove tzv. srpske nezavisne liste u Banovini Hrvatskoj katastrofalno su loše prošle na općinskim izborima 1940. godine.[34]

U manjoj mjeri je dezorijentiranost, tako prisutna u Srba, bila karakteristična za hrvatski birački korpus. Iako većinski i dalje uz HSS, Hrvati su u sve značajnijoj mjeri optirali za komuniste i za „frankovce" (odnosno od 1941. godine – ustaše). Na općinskim izborima u svibnju 1940. komunisti su, posredstvom Stranke radnog naroda ili organizirajući „seljačko-radničke liste" polučili u mnogim sredinama vrlo dobre rezultate, a ponegdje su zapravo i osvojili vlast – u Vrboskoj na Hvaru, Komiži, Sinju, Donjem Lapcu. U trogirskoj općini lista radnika i seljaka dobila je 34 vijećnika, dok je lista HSS-a dobila samo dva. Vlasti nisu mogle dopustiti komunističku vlast na lokalnoj razini, pa je sinjska općinska uprava raspuštena u veljači 1941. godine.[35] Uspjeh komunista dogodio se unatoč činjenici da su banovinske vlasti pravo glasa dale isključivo starijima od 24 godine (dotada su to pravo imali stariji od 18 godina), ispravno zaključujući da bi mladi mogli u mnogo većem broju glasati za ekstremističke opcije slijeva i zdesna.

Maček je 1937. godine vrlo samouvjereno tvrdio kako je „u duši hrvatskog seljaka sazrela misao o potrebi zajedničkog života" sa Srbima kao i uvjerenje da su „ekonomski interesi srpskog i hrvatskog seljaka istovjetni".[36] Sudeći barem po informacijama s raznih strana stanje se ni u listopadu 1940. godine nije značajnije izmijenilo. Tada se, naime, iz ambasade SAD-a u Beogradu izvješćuje Washington kako „u Hrvatskoj i Dalmaciji frankovci i komunisti ubrzano predobivaju simpatije sta-

novništva nauštrb Mačeka i HSS-a". Tvrdi se i da su „simpatije za Rusiju mnogo veće negoli su vlasti spremne priznati" te da „frankovci stvaraju nevolje u Hrvatskoj". Naposljetku, ipak se zaključuje kako je „Mačekova snaga i dalje neprijeporna".[37] Iz sušačke žandarmerijske postaje tih dana javljaju da frankovci „po selima imaju za sada slab utjecaj... a najjače se osjećaju u Senju", a u Zagrebu da frankovci „imaju na terenu vrlo mali broj pristaša i to skoro isključivo među inteligencijom".[38]

Usprkos umirujućim tonovima u citiranim izvještajima, nema sumnje da su u javnosti desne tendencije postajale sve prisutnije. Već je za 1935. godinu Maček u *Memoarima* zabilježio kako su se tada „frankovci počeli udaljavati od mene. Među studentima i kod nekih akademski školovanih ljudi vladalo je uvjerenje da je za hrvatski narod probitačnije da se podvrgne vodstvu sljedbenika Mussolinija i Hitlera, nego vodstvu sljedbenika Antuna i Stjepana Radića".[39] Desničarski su listovi stalno prijetili: *Hrvatska gruda* 1940. traži da se „na ljutu ranu" stavi „ljuta trava", dakle, upotrebljava slogan koji će kasnije koristiti Pavelić kako bi najavio radikalni obračun s političkim protivnicima,[40] dočim *Hrvatski narod*, pod uredništvom Mile Budaka, tvrdi kako „Hitler i Mussolini kidaju mreže neslobode" te da „fašizam nije nikakvi grijeh". Naposljetku Budakov list zaključuje kako je „prva dužnost probuđenog hrvatskog nacionalizma da ne nasjeda demokraciji".[41] Kada se 1938. sastao s Mačekom, Mile Budak je zaključio „kako će u predstojećem ratu Osovina sigurno pobijediti" te da „mi Hrvati ne smijemo i opet biti na strani pobijeđenih". Zatražio je od Mačeka da se „hrvatsko narodno vodstvo izjasni otvoreno za Osovinu", našto mu je Maček odgovorio da mu to „ne pada niti na kraj pameti".[42]

Tek poneki arhivski zapis otkriva svu slojevitost mišljenja i događanja: u srpnju 1940. u osnovnoj školi u Čereviću u iločkom srezu (oko 25 km istočno od Iloka, na Dunavu, danas u Vojvodini) posvađala su se djeca katoličke i pravoslavne vjeroispovijesti „kojom prilikom je učenica II. razreda (dakle, osmogodišnja Hrvatica – op. I. G.) rekla: 'Dolje balavi Kralj, mi ćemo slušati našeg Mačeka'". Poslije se branila tvrdnjom da su nju mali pravoslavci tjerali iz učionice. Osim toga, često se događa da nema jasnih podjela između politički i ideološki vrlo raznorodnih ideja i pokreta. Tako u Vrgorcu, u kolovozu 1940. godine, mjesni poštar Ante Stojanović, ušavši u lokalni dućan, pred desetak svjedoka, veli vlasniku „uperivši prstom na robu: ovo nije tvoje, ovo treba da se dijeli, te da j... svakoga ko nema žuljeve na rukama kao i državu i vlast ako ne bi ovako uradile..." Načelstvo makarskog sreza, kojem je dojavljen incident, suprotno očekivanjima ostavlja Stojanovića u službi, jer da, iako se radilo o ispadu koji svjedoči o njegovim prokomunističkim simpatijama, on „nije komunist nego ipak haesesovac". Dvjestotinjak kilometara prema sjeverozapadu, u Benkovcu, „politički orijentirani Zboraš" Veljko Alava-

nja iz nedalekog Karina pjevao je s društvom prolazeći kroz grad posve u nesuglasju s deklariranom političkom pripadnošću: „Po Benkovcu crveni se barjak vije, to je barjak sovjetske Rusije".[43]

Potkraj veljače 1940. godine, nekoliko je eksplozija uzdrmalo Zagreb (eksploziv je postavljen u nekoliko telefonskih govornica, kasnije i pakleni stroj u zgradi Sudbenog stola), pa su banovinske vlasti uhapsile oko 50 ustaša, među njima i Budaka, Mladena Lorkovića (1909-1945), Jucu Rukavinu i druge. Sam je Vladko Maček osudio ta zločinstva. Tvrdio je da su ih počinili elementi „koji su se upregli u kola beogradske reakcije, potpomognute, ako svi znaci ne varaju, vanjskim neprijateljima".[44] Potom su i početkom 1941. učestali, prema izjavama predstavnika vlasti, „akti terora u Zagrebu stavljanjem eksploziva na javna mjesta". U nikad razjašnjenom bombaškom atentatu na Englesku čitaonicu u Zagrebu 5. veljače 1941. dvije su osobe, koje su se tamo slučajno zatekle, zadobile ozljede opasne po život.[45]

Na političku dezorijentiranost koja je sve više klizila u anarhiju, valja pridodati i sve teže ekonomsko stanje, dobrim dijelom i zbog rata koji se širio Europom: cijene poljoprivrednih proizvoda od kolovoza 1939. do kolovoza 1940. dramatično su porasle: krumpira čak za 69%, graha za 58%, kukuruza za 56%, a pšenice za 55%.[46] Banska je vlada nastojala državnom intervencijom poboljšati stanje, pa je maksimirala cijene kruha. Tada je u Zagrebu izbio sukob između pekara i gradskih vlasti, jer su ovi prvi nastojali proizvoditi vrste kruha kojem cijene nisu bile maksimirane. Osim toga, kao bitan dio tada ustrojenog aprovizacijskog sustava, uvedene su tzv. krušne karte ili karte za ishranu, kojima je svako domaćinstvo dobivalo određenu količinu racioniranih namirnica. Početkom 1941. ban Ivan Šubašić donio je uredbu o izradi kruha od 65% kukuruznog i 35% pšeničnog brašna, koji je popularno zvan „šubašić".[47] Atmosfera beznađa osjećala se u svim domenama života: u Zagrebu su se „vrlo mnogo" krale živežne namirnice (meso, mast, kobasice, grah), a zbog pomanjkanja autoguma u to su vrijeme u Dalmaciji obustavljena neke autobusne linije.[48]

Bilješke

[1] Tuđman, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, II, 181-184; Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, II, 131-135.

[2] Stipetić - Maticka, *Odnos selo-grad u interpretaciji intelektualaca Hrvatske u međuratnom razdoblju*, 10.

[3] Franekić je bio urednik časopisa *Seljačke misli*, prije rata je (1940) u lecima koje je distribuirao i potpisivao napadao „gospodsko vodstvo HSS-a" i smatrao ju „izdajicama Radićeve nauke". Uhapšen je još u vrijeme Banovine Hrvatske i interniran u Lepoglavi, a po uspostavi NDH je deportiran u Gospić pa Jadovno, gdje je ubijen; vidi, Peršen, *Dugi dani, Lepoglava - škola revolucionara*, 179; HDA, BH, ODZ, kut. 56, 16386/40.

[4] Jelić, *Komunistička partija Hrvatske 1937-1941*, 175, 179.
[5] Tuđman, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, II, 229-235; Stojadinović, *Ni rat ni pakt*, 521. i d.
[6] Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, II, 134-136.
[7] Matković, *Na vrelima hrvatske povijesti*, 345-347; Pavlaković, *Banovina Hrvatska*, 48-50. i d.; Perić, *Hrvatska državotvorna misao*, 397-399; Boban, *Maček i HSS II*, 29-107; Boban, *Sporazum Cvetković-Maček*, na raznim mj.; Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, II, 147-158; Matković, *Povijest Jugoslavije*, 204; karta administrativne podjele, u: Boban, *Hrvatske granice 1918-1992*, 43; Išek, *Hrvatska seljačka stranka u Bosni i Hercegovini 1929.-1941*, 259-260.
[8] Pavlaković, *Banovina Hrvatska* 1939.
[9] Šlabek, *Banovina Hrvatska*; Boban, *Maček i HSS II*, 143. i d.
[10] Matković, *Na vrelima hrvatske povijesti*, 348-352; Matković, *Povijest Jugoslavije*, 205.
[11] Matković, *Na vrelima hrvatske povijesti*, 353-355.
[12] Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, II, 158-168.
[13] Petranović, *Istorija Jugoslavije*, 148.
[14] Banac, *Raspad Jugoslavije*, 118.
[15] Boban, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije I*, 139-146; Suppan, *Jugoslawien und Österreich 1918-1939*, 283-303.
[16] Vidi Hoptner, *Jugoslavija u krizi*, 117-119, i drugdje; Petranović, *Istorija*, 163. i d.
[17] Biber, *Predgovor*, IX-X.
[18] Hoptner, *Jugoslavija u krizi*, 117-119, 136. i na drugim mj.
[19] Sinovčić, *NDH u svietlu dokumenata*, 121.
[20] Hoptner, *Yugoslavia in Crisis, 1934-1941*, 67; Sinovčić, *NDH u svietlu dokumenata*, 118.
[21] Boban, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije I*, 151.
[22] HDA, BH-ODZ, 69/158, 2/67, 69.
[23] Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, *II*, 119; Sinovčić, *NDH u svietlu dokumenata*, 31-44.
[24] Sundhaussen, *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens*, 34.
[25] Goldstein, *Dva antisemitska zakona u Kraljevini Jugoslaviji*; Goldstein, *Židovi u Zagrebu 1918-1941*, 501-511.
[26] Geiger – Jurković, *Folksdojčeri*, 37-39; Geiger, *Nijemci u Kraljevini SHS*, 205, 207; Scherer – Straka, *Kratka povijest podunavskih Nijemaca*, 46.
[27] *Jevrejski glas* 20/1937.
[28] HDA, fond 144, SBUO, kut. 353, 5402/II/1938; o "Judenfrage", u priloženom *Der Auslandsdeutsche*, 275-276; HDA, grupa XI, 1940, 15 (špijunaža i peta kolona); Geiger, *Nijemci u Kraljevini SHS*, 210-211; Suppan, *Jugoslawien und Österreich 1918-1939*, 721. i d.
[29] Geiger, *Nijemci u Kraljevini SHS*, 208.
[30] Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 113-114.
[31] Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 114; vidi i Boban, *Ekonomske i političke suprotnosti*; Boban, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije I*, 77-95.
[32] Regan, *Srpska politika u Banovini Hrvatskoj*.
[33] Višnjić, *Partizansko ljetovanje*, 13-14.
[34] Regan, *Srpska politika u Banovini Hrvatskoj*; Antić, *Velikosrpski nacionalni programi*, 183-185.
[35] Jelić, *Komunistička partija Hrvatske 1937-1941*, 291-296.
[36] Boban, *Maček i HSS*, I, 325.
[37] National Archives Washington D.C., Microfilm Publications, Microcopy 1203, roll 16, image 0190, image 0209, image 0217.
[38] Višnjić, *Partizansko ljetovanje*, 10.
[39] Maček, *Memoari*, 173.
[40] *Hrvatska gruda* 22/1940.

[41] *Hrvatski narod*. Zagreb. 21. IV. i 5. V. 1939.
[42] Maček. *Memoari*. 174.
[43] Višnjić. *Partizansko ljetovanje*. 9. 14.
[44] Jelić-Butić. *Prilog proučavanju*. 84; *Hrvatski dnevnik*. Zagreb. 6. III. 1940.
[45] *Jutarnji list*. Zagreb. 6. i 7. II. 1941.
[46] Fišter. *Problem cijena i njihovo kretanje*. 274.
[47] Šute. *Trgovina u Banovini*. 197. 200-203. 206-208.
[48] *Jutarnji list*. Zagreb. 6. i 24. II. 1941.

TRAGEDIJA DRUGOGA SVJETSKOG RATA

28. Kapitulacija Jugoslavije i uspostava NDH

Nakon Anschlussa nacistička je Njemačka postala neposredni jugoslavenski susjed. Kako je Reich do početka 1941. ovladao većim dijelom Europe, Mađarska, Rumunjska i Bugarska, izložene pritiscima, pristupile su Trojnom paktu, Italija je već bila okupirala Albaniju i zaratila s Grčkom. Na taj se način Jugoslavija našla u potpunom osovinskom okruženju. Treći Reich je u to vrijeme na vrhuncu moći: Europa je bila pokorena. Velika Britanija ostala je jedini protivnik, jer je Francuska kapitulirala, a SSSR je bio njemački saveznik. Položaj Jugoslavije bio je osobito značajan zbog geostrateških razloga: bila je na putevima koji su iz Njemačke vodili prema Grčkoj i drugim sredozemnim zemljama. S druge strane, to je bio razlog da se Britanci ponadaju kako bi jugoslavenske snage mogle Hitleru i saveznicima stvoriti dosta problema.[1]

Rastao je pritisak na Jugoslaviju da i ona, pristupom Trojnom paktu, postane dio Hitlerova „novog europskog poretka". Hitler je do posljednjeg trenutka pokazivao neuobičajeno strpljenje prema Kraljevini Jugoslaviji, čak i kada su Paktu pristupile Rumunjska, Mađarska i Bugarska. Razlog tome valja tražiti u želji da Jugoslaviju mirnim putem privoli na suradnju, kao i druge zemlje u regiji. Tako bi Njemačka izbjegla vojni angažman prije napada na SSSR koji se naveliko spremao, a Jugoslavija bi i dalje bila siguran snabdjevač poljoprivrednim proizvodima. Zato je i Njemačka nudila koncesije Jugoslaviji za pristupanje Trojnom paktu koje nije dala nijednoj drugoj državi. Knez Pavle Karađorđević, probritanski raspoložen, odbijao je njemačke ponude, ali, s druge strane, nije bio voljan ni prihvatiti britanske. Britanci su željeli da se Jugoslavija početkom 1941. odrekne politike neutralnosti i krene u rat protiv sila Osovine. Knez Pavle je realistički procjenjivao da Velika Britanija nema snage neposredno pomoći Jugoslaviji.

Konačno, postupno popuštanje jugoslavenske vlade pod pritiskom sila Osovine urodilo je u Beču 25. ožujka 1941. potpisivanjem Protokola o pristupanju Kraljevine Jugoslavije Trojnom paktu.[2] Jugoslavenska je vlada primila i četiri note koje su morale ostati tajne kako se ne bi izazivalo nezadovoljstvo kod drugih članica Trojnog pakta. U prvoj se

jamči poštivanje teritorijalnog integriteta i suvereniteta Jugoslavije, u drugoj da Osovina neće slati vojsku preko jugoslavenskog teritorija, u trećoj da neće od Jugoslavije tražiti ratnu pomoć, a u četvrtoj da će se, u vrijeme kada se budu preuređivale granice na Balkanu, voditi računa o jugoslavenskim pretenzijama na Solun.

Već uoči potpisivanja bilo je u nekim gradovima (Kragujevac, Beograd, Ljubljana, u Hrvatskoj Split) demonstracija manjih razmjera. Kada je stigla vijest o sklapanju sporazuma, demonstracije su se intenzivirale. U Beogradu i većim gradovima Srbije bile su dijelom spontane, dijelom su ih potakli Britanci, a ponegdje organizirali komunisti. Trajale su više dana. U Hrvatskoj ih gotovo nije bilo, tek su mjestimice nešto organizirali komunisti (u Splitu, Karlovcu, Slavonskom Brodu, na Sušaku).[3] Demonstranti nose patriotski intonirane parole „Bolje rat nego pakt", „Bolje grob nego rob". Zbog pristupa Trojnom paktu ostavku su dala tri ministra – dvojica iz Srbije te Srđan Budisavljević, vođa SDS-a (koji se vratio u vladu nakon puča 27. ožujka). Pod utjecajem demonstracija i antifašističkog raspoloženja u nekim političkim i vojnim krugovima, u noći 26/27. ožujka došlo je do dramatičnog preokreta: grupa probritanski orijentiranih oficira izvršila je državni udar. Prema nekim izvještajima iz vremena NDH navodno su taj puč kasnije Nijemci posprdno zvali „šljivovica" puč.[4]

Na organiziranje puča sudionike su poticale britanske službe te sam ministar vanjskih poslova Anthony Eden (1897-1977) koji je tada boravio u Ateni i bio u neposrednom kontaktu s premijerom Winstonom Churchillom. Britanci su najavljivali da bi se u slučaju ratnoga sukoba Jugoslaviji pridružila i Turska, pa su iz toga izvodili računicu kako bi Jugoslavija, Turska i Grčka (koja je od jeseni 1940. bila u ratu), uz njihovu svesrdnu pomoć, mogli zaustaviti Nijemce.[5] Moguće je da su na pučiste, ionako slavenofilski orijentirane, barem neizravno utjecale i sovjetske tajne službe kojima je bilo u interesu da se njemački ratni stroj usmjeri prema europskom jugoistoku i barem privremeno zaustavi pohod na SSSR.

Pučisti su nametnuli gotova rješenja: prestolonasljednik Petar II (1923-1970) proglašen je punoljetnim te je preuzeo kraljevske prerogative kao Petar II. Formirana je i široka koalicijska vlada pod vodstvom generala Dušana Simovića. Činile su je stranke i ličnosti čiji su pogledi, čak i o osnovnim pitanjima, bili vrlo različiti.

Maček i HSS našli su se pred izborom više mogućnosti, među kojima nije bilo dobrih, pa je trebalo birati najmanje zlo. Maček je nakon višednevnih oklijevanja odlučio da HSS ostane formalno u vladi te je pristao ostati njegov potpredsjednik. HSS je u vladi imao ukupno pet članova – uz Mačeka, za ministre su, kao i u Cvetkovićevoj vladi, imeno-

vani Ivan Andres, Bariša Smoljan (kao ministar trgovine), Juraj Šutej (kao ministar financija) i Josip Torbar. Potom je Maček otputovao u Beograd i 4. travnja tamo preuzeo potpredsjedničku dužnost. Tri dana kasnije, u rasulu koje je nastupilo poslije njemačkog napada, podnio je ostavku i vratio se u Zagreb. Njega su slijedili Smoljan i Torbar, kao i Džafer Kulenović, ministar šuma i ruda.

Puč i formiranje nove vlade pozdravio je i američki predsjednik Franklin Roosevelt, kao i britanski premijer Churchill koji je patetično izjavio da je Jugoslavija najzad našla „svoju dušu". Antifašistima je u mnogim zemljama svijeta taj puč bio simbol hrabrosti i otpora, putokaz i za njihovo djelovanje. No, i Britanci i pučisti ubrzo su se zapitali: „Da li se isplatilo? Naime, ni Britanija ni Grčka nisu dobile gotovo ništa od puča u vojnom smislu, a Jugoslavija je bila okupirana."[6] Simović i njegovi suradnici ubrzo su se uplašili vlastitih postupaka, jer najavljena britanska pomoć nije dolazila, a nije bilo nikakve dvojbe da Njemačka i saveznici spremaju napad na zemlju. Vlada formalno čak i nije istupila iz Trojnoga pakta, već je, štoviše, izrazila spremnost da sporazum i poštuje, nadajući se da bi to moglo zaustaviti njemački napad. Naposljetku, Simović ni u samoj vladi nije imao punu podršku, jer su se Maček i njegovi ministri pobojali da bi nova vlada mogla dovesti u pitanje sporazum Cvetković-Maček i samo postojanje Banovine Hrvatske. Njihov strah nije bio bez osnova, jer su se članovi nove vlade većinom protivili tom sporazumu. No, za sve te kalkulacije bilo je kasno, jer je tijek događanja bio određen u Berlinu.[7]

Adolf Hitler je događaje u Jugoslaviji od 27. ožujka shvatio kao direktnu uvredu i izazov. Nije mogao otrpjeti takvu pljusku, pa je i zbog imidža Njemačke u svijetu zahvaćenom ratom morao promptno reagirati. Nije smio oklijevati, jer je Jugoslavija mogla organizirati saveznike te stvoriti zajedničku obranu s Grcima. Stoga je već istoga dana povjerljivom „Direktivom 25" naredio napad na Jugoslaviju i „uništenje Jugoslavije kao države". Za njega je ta akcija trebala biti poput „gnječenja gnojnog prištića".[8] Zanemario je i rizik da zakasni s napadom na SSSR (što se, čini se, u konačnici i dogodilo).[9] O tim je planovima odmah obavijestio talijansku, mađarsku i bugarsku vladu. Sve su one imale pretenzije na dijelove jugoslavenskog teritorija te je Hitler s pravom računao na njihovu pomoć u napadu.

Još je 1939. godine njemački ministar vanjskih poslova Joachim von Ribbentrop (1893-1946) tvrdio da „isto tako kao što se *duce* pokazao nezainteresiranim za Češku, tako smo mi nezainteresirani za hrvatsko pitanje".[10] No, situacija se do proljeća 1941. izmijenila te se Hitler ponašao sukladno jednom elaboratu državnih službi, prema kojem je „uređenje tranzitnog prostora između Dunava, Jadrana, Egejskog i Crnog

mora jednostavno nezaobilazna nužnost svake velikonjemačke politike", što se mora učiniti po „mjerilima i potrebama Reicha".[11]

Da bi što lakše pobijedili, Nijemci su naglašavali unutarjugoslavenske podjele te su tvrdili da njihova vojska nije neprijatelj Hrvata, Bosanaca ni Makedonaca, već njihov zaštitnik od „srpskih šovinista" koji bi ih inače gurnuli u rat za britanske interese, a sam je Hitler tražio da se „političkim obećanjima u korist Hrvatske pooštri unutrašnja politička zategnutost u Jugoslaviji".[12] Drugim riječima, računao je da će se „Hrvati staviti na našu stranu", što je trebalo biti osigurano „odgovarajućim političkim ustupkom (kasnijom autonomijom)".[13] No, pokreti koji su trebali pridonijeti razgradnji države, nisu ni u Hrvatskoj, ni u drugim dijelovima zemlje, imali snage da organiziraju događanja širih razmjera. Tek je ustaška skupina oko Slavka Kvaternika istupila s prijedlogom Nijemcima da uđu u Hrvatsku kako bi „zaštitili hrvatsko stanovništvo".[14]

Napad je počeo 6. travnja, bez objave rata. Već te noći Nijemci su zauzeli Sip na Dunavu (kod Kladova, na rumunjskoj granici). U rano jutro njemačka avijacija je bombardirala Beograd („tvrđavu Beograd", kako je nacistička propaganda tvrdila), a zapravo je ubila (prema nekim izvorima) 2271 osobu, uglavnom civile, a nekoliko puta više je bilo ranjenih.[15] Njemačke, talijanske, mađarske i bugarske kopnene snage sa svih su strana istovremeno prodrle u zemlju. Glavni udar izvršila je Druga njemačka armija s ukupno 11 divizija iz pravca Klagenfurta (Celovca), Graza i Nagykanizse.[16] Jugoslavenska vojska objektivno nije imala nikakvih šansi da se djelotvorno obrani, ali je kapitulirala i prije nego što je bilo što pokušala. Otpora gotovo da nije bilo. Zapovijedi su slane jedinicama koje više nisu postojale, a tražila se obrana linija koje su već bile probijene. Plan je bio da se Nijemci zaustave na Savi i Uni, pa su zbog toga srušeni svi savski mostovi nizvodno od Siska, ali ni to baš ništa nije pomoglo (ti su se mostovi obnavljali tijekom 1941. godine).

Već 10. travnja poslije podne Nijemci su ušli u Zagreb. U bezizlaznoj situaciji, 14. je travnja kralj Petar sa članovima vlade i ukupno dvjestotinjak osoba pobjegao s nikšićkog aerodroma iz zemlje, ponijevši sa sobom sveukupne zlatne rezerve državne blagajne.[17] Tri dana kasnije vojska je potpisala bezuvjetnu kapitulaciju.

Jugoslavenska je vojska bila slika društva u cjelini: demoralizirana slabom pripremljenošću, nadmoćnošću neprijatelja i moralno razgrađena socijalnim antagonizmima te nacionalnim trzavicama i podvajanjima. Visoki vojni kadar je bio zaražen antikomunizmom te je apsolutizirao francusko i osobito srpsko ratno iskustvo iz Prvoga svjetskog rata, posve odbacujući modernu njemačku vojnu doktrinu „Blitzkriega" i ne pripremajući ni svoje podčinjene ni vojsku na takav način ratovanja.

Osim toga, nije bilo dovoljno ni oružja, municije, pa čak ni opreme (odjeće i obuće bilo je uoči Travanjskog rata samo za dvije trećine potencijalnih jedinica).[18]

Srpski oficiri i političari, a i neki ministri, optužili su druge narode, posebice Hrvate, da su počinili izdaju. Počele su svađe oko uzroka travanjskoga sloma koje neće prestati za sve vrijeme četverogodišnje ratne emigracije (a vodile su se i mnogo godina nakon toga, čak i potkraj 20. stoljeća). Osim što su morali biti demoralizirani slabošću jugoslavenske vojske i snagom neprijatelja, nema sumnje da se mnogi Hrvati (i Muslimani-Bošnjaci) nisu željeli boriti za državu koju nisu smatrali svojom: „naši su ljudi odlazili u rat s vjerom da nijednoga metka neće ispaliti protiv Nijemaca", tvrdi se u izvještaju iz srednjobosanske Rogatice koji u prvim mjesecima po uspostavi NDH svjedoči o „raspoloženju naroda", uglavnom muslimana.[19] Uostalom, ustaše su prihvaćale dio odgovornosti za slom jugoslavenske vojske – i ne samo to, oni tu odgovornost sebi i pripisuju, kako (u svakom slučaju preuveličavajući pojavu) svjedoči Mladen Lorković u saborskom govoru 1942. godine: „Već 7. travnja pojedini odredi hrvatskih vojnika, sliedeći poziv Poglavnika i glas svoje hrvatske krvi, digoše se protiv srbskih častnika i srbskih odreda vojske."[20]

Travanjski rat bio je katastrofalan poraz jugoslavenske vojske koja je time i prestala postojati. Pokazalo se da je i jugoslavenska vanjska i unutarnja politika bila posve krivo postavljena i vođena. Država je, doduše, i dalje postojala, jer se njezina vlada prebacila u London i otuda vodila diplomatske akcije, ali faktične vlasti na jugoslavenskom i hrvatskom prostoru više nije bilo. Stoga su sve mogućnosti bile otvorene.

U satima kada su njemačke trupe ulazile slavodobitno u Zagreb, bivši austrougarski časnik Slavko Kvaternik, jedan od vođa nacionalističkog pokreta u zemlji, na Radio Zagrebu, u nazočnosti i u dogovoru s opunomoćenikom vlade Trećega Reicha Edmundom Veesenmayerom, pročitao je tekst o proglašenju Nezavisne Države Hrvatske: „Hrvatski narode! Božja providnost i volja naših saveznika te mukotrpna i višestoljetna borba hrvatskog naroda i velika požrtvovnost našeg poglavnika dra Ante Pavelića, te ustaškog pokreta u zemlji i u inozemstvu: odredili su da danas pred dan uskrsnuća Božjega Sina uskrsne i naša Nezavisna Država Hrvatska..." (Uskrs je te godine bio 13. travnja). U Pavelićevo ime Kvaternik je preuzeo vlast i zapovjedništvo nad oružanim snagama.[21]

Prethodnih su se dana njemački emisari svojski trudili kako bi privoljeli Vladka Mačeka da HSS formira separatističku i kolaboracionističku vladu u Hrvatskoj, ali nisu uspjeli. Maček se izvlačio tvrdnjom da vlast ne pripada njemu i HSS-u nego da ju posjeduje narod sam, a da će

Nijemci ionako sami preuzeti vlast.[22] Maček se nije želio kompromitirati suradnjom s Nijemcima i Talijanima, računajući da će HSS zadržati ugled i utjecaj u narodu dok traje rat. Osim toga, bio je uvjeren da „će Hitler konačno izgubiti rat, a mi Hrvati moramo na svršetku rata biti na strani zapadnih demokracija".[23] Promovirao je gesla: „Sve za mir, mir ni za što" te „Kada se veliki biju, malima je mjesto pod stolom". Dana 8. travnja izjavio je i da ostaje u zemlji, kako bi „s narodom dijelio dobro i zlo".

Pošto je 10. travnja Slavko Kvaternik proglasio NDH, Maček je dao najvažniju izjavu: pozvao je „sav hrvatski narod da se novoj vladi pokorava", a „sve pristaše HSS-a, koji su na upravnim položajima (...) da iskreno surađuju s novom narodnom vladom". Za novu je vlast ustvrdio da je osnovala „slobodnu i nezavisnu hrvatsku državu na cjelokupnom historijskom i etnografskom području Hrvatske". Zbunjenom Mačeku možda se u tom trenutku učinilo da ustaška vlast nije najgore što se moglo dogoditi. Istovremeno mu se činilo da se takvim raspletom lišava mučnih dilema i skida sa sebe breme odgovornosti. Vjerojatno je već tjedan, dva kasnije shvatio da je bio brzoplet, da je izjava od 10. travnja bila „potpun promašaj", pa se povukao u pasivnu rezistenciju. U svojim je memoarima ustvrdio kako je „krvoločni ustaški pokret uspostavio teroristički režim".[24]

U pozadini svih zbivanja bio je ipak njemački Reich. Općenitu Hitlerovu odluku od 27. ožujka da se Jugoslavija vojno i državno razbije, razradili su državni organi Reicha 6. travnja u internom nacrtu o organizaciji uprave na jugoslavenskom prostoru. U njoj je predviđeno osnivanje hrvatske države pod mađarskim utjecajem. Isticalo se da Hrvati imaju pravo na samoopredjeljenje, ali je to bila fraza koja je malo značila i u konkretnim okolnostima imala je puku propagandističku ulogu. Hitler je u početku mislio na hrvatsku autonomiju („autonomna Hrvatska") u okviru Mađarske, dakle vraćanje na odnose prije 1918. godine. To je odbila vlada u Budimpešti, jer da su Hrvati „nepouzdan narod".[25] I u Berlinu je procijenjeno da unija Hrvatske s Mađarskom ne bi imala pristaša ni u Hrvatskoj, stoga se počela uobličivati ideja o stvaranju samostalne hrvatske države. Međutim, ostalo je još nejasno tko bi trebao biti vođa nove države: Maček, Pavelić ili netko treći. Do Pavelića i njegovih sljedbenika Hitler nije mnogo držao, iako mu je Mussolini 28. ožujka pisao: „Treba računati i sa separatističkim tendencijama kod Hrvata koje predstavlja doktor Pavelić."

U novoj Hitlerovoj direktivi, poznatoj pod imenom „Privremene smjernice za podjelu Jugoslavije" koju je 12. travnja potpisao feldmaršal Wilhelm von Keitel, očigledno uzimajući u obzir već proglašenu NDH, nema više govora o „mađarskom utjecaju", već se Hrvatska definira kao

nezavisna država unutar „narodnosnih granica". Koliko su Nijemci držali do tada proklamiranih „nezavisnosti" i „slobode" nove države najbolje pokazuje Veesenmayerova bilješka u brzojavu koji je uputio ministru vanjskih poslova Ribbentropu: „Ipak se nisam ni na koji način izjasnio u odnosu na pojam 'sloboda'."[26] Nije se radilo o Veesenmayerovu hiru, već o strateškom njemačkom stavu. Primjerice, u jednom elaboratu o stvaranju „velikog privrednog prostora" teritorij NDH je (greškom ili namjerno, u biti je sasvim svejedno) stavljen u kategoriju zemalja „pod okupacijom", zajedno sa Srbijom i Grčkom.[27] Osim toga, njemačke jedinice u NDH bile su podređene Zapovjedništvu za Jugoistok kojem je, sa sjedištem u Beogradu, na čelu bio Lothar von Rendulic. Naposljetku, tijekom ratnih godina pokazalo se da su jedinice NDH u cjelini, a u BiH posebno, bile zapravo pomoćne oružane snage, podčinjene komandama, štabovima i jedinicama Wehrmachta. Formiranje, razvoj, lokacija i angažman ustaških i domobranskih jedinica uvijek su zavisili od planova i potreba njemačkih okupacionih vlasti u NDH.[28] U svim većim operacijama u NDH ustaše i domobranstvo bili su pod zapovjedništvom, a često i u sastavu njemačkih jedinica, sve do posljednjih dana rata.

Iz „Privremenih smjernica" i uvida u opću situaciju proizlazi da pod „narodnosnim granicama" ni Njemačka ni Italija u tom trenutku vjerojatno nisu podrazumijevale i BiH. Dakle, teritorij BiH je pritom izdvojen i ubrojen u „ostala područja", čije „političko oblikovanje" treba biti prepušteno Italiji. Ovo je „malo rješenje" bilo tiho povučeno pošto je Mussolini javno spoznao Pavelićeve velikohrvatske ciljeve, ali je zato za Italiju odlučno tražio dalmatinsku obalu.[29]

S proglašenjem „nezavisne" Hrvatske 10. travnja 1941. ostvaren je cilj kojem je skupina hrvatskih ekstremista, uz slabiju ili jaču podršku nekih drugih krugova u Hrvatskoj, godinama težila. Međutim, pravi su problemi tek dolazili na dnevni red, a mnoge od njih bilo je praktički nemoguće riješiti. Prvi od tih problema – ovisnost o Njemačkoj i Italiji – ustaše i oni koji su im bili skloni tumačili su zapravo kao da se radi o prednosti. Smatrali su da će Hrvatska vezivanjem s Velikom Njemačkom odmah ostvariti golemi gospodarski i kulturni napredak, jer je ona utemeljila tisućgodišnji „novi europski poredak" kojem se pripisivala superiornost nad dekadentnim zapadnim kapitalizmom i bezbožnim komunizmom.[30] No, ubrzo se pokazalo da je to zapravo bila omča oko vrata koju vlasti NDH nikada nisu uspjele, a zapravo niti željele skinuti. Samo su politički naivci mogli misliti da će uvećana „Hrvatska", izdvojena iz jugoslavenskoga državnog saveza na štetu drugih etnika, te s obzirom na napetosti iznutra i izvana, moći očuvati svoju političku i gospodarsku neovisnost od sila o kojima je na svaki način ovisila. Vojnički upad Hitlera u Jugoslaviju i osnivanje nove države nije samo produbio ovisnost

Hrvatske, odnosno tada stvorene NDH, o Silama osovine – ona je kao „država iz osovinske retorte"[31] to morala skupo platiti teritorijalnim ustupcima Italiji, kao i stalnom okupacijom trupa sila Osovine.

S druge strane, ono što se tih travanjskih dana 1941. iz njemačke perspektive nudilo kao „povoljno rješenje" koje štedi snagu, ubrzo je postalo najosjetljivije mjesto nacionalsocijalističke politike na jugoistoku Europe s katastrofalnim sigurnosnim i gospodarskim posljedicama.

29. Izgradnja države

Pavelić je formirao prvu vladu NDH 16. travnja. S titulom „poglavnik NDH"[32] za sebe je uzeo mjesto premijera (ministra predsjednika) i ministra vanjskih poslova.[33] Od važnijih osoba koji su bili uz njega valja spomenuti od lipnja 1941. ministra vanjskih poslova (dotad državnog tajnika) mladog, 32-godišnjeg Mladena Lorkovića, pripadnika zagrebačke međuratne elite, njemačkog studenta i ustaškog propagandista koji je prije rata, ponajprije u knjizi *Narod i zemlja Hrvata*, promicao ideje nacionalnog ekskluzivizma i utvrđivao opseg hrvatskog „povijesnog teritorija".[34]

Kako bi bosanskohercegovačkim Muslimanima iskazao osobitu pažnju, Pavelić je za zamjenika predsjednika imenovao prijašnjeg vođu JMO-a Osmana Kulenovića (1889-1947), Džaferova brata, člana predratnih jugoslavenskih vlada. Od ministara prve Pavelićeve vlade treba, osim ministra obrane Slavka Kvaternika, spomenuti još: ministra unutarnjih poslova Andriju Artukovića, staroga Pavelićeva prijatelja i također odvjetnika i književnika Milu Budaka, koji je postao ministar nastave i bogoštovlja te kasnije i ministar vanjskih poslova, a istakao se huškačkim govorima i stoga postao simbol ustaškog terora (s najpoznatijim sloganom „Srbe na vrbe!").[35] Među najistaknutijim predstavnicima vlasti bili su i ministar pravosuđa Mirko Puk (1884-1945), predratni odvjetnik u Glini, koji se može smatrati pripadnikom ekstremnih snaga, ministar gospodarstva Lovro Sušić, ministar financija Vladimir Košak (1908-1947), ministar šuma i ruda Ivica Frković (1894-1980), kao i predsjednik Zakonodavnog povjerenstva Milovan Žanić (1882-1946), predratni odvjetnik.

Mnogo moćniji od većine ministara, koji su samo formalno imali veće ovlasti od njega, bio je Eugen Dido Kvaternik, šef policijskih službi, osoba koja je djelovala iz drugoga plana. Bio je sušta suprotnost Budaku, vrlo se malo pojavljivao u javnosti, ali je zato bio u vrhu zapovjednog lanca koji je organizirao genocidne zločine. Dido je bio jedan iz skupine „rasova" ili „pukovničke lige", osoba koje su imale veliku samostalnost u djelovanju i znatan utjecaj na samog Pavelića. Među njima su i zapo-

vjednik Poglavnikovih tjelesnih zdrugova Ante Moškov (1911-1948), ustaški povjerenik u Ravnateljstvu za javni red i sigurnost, i glavar stožera Ustaške vojnice Ivo Herenčić (1910-1978), zatim jedan od najpouzdanijih Pavelićevih suradnika pukovnik Erih Lisak (1912-1946) te upravitelj ustaškog redarstva potkraj rata general Vilko Pečnikar (1909-1984). Kasnije su priključeni voditelj Ustaške obrane, potkraj rata general domobranstva i ustaški pukovnik Vjekoslav Maks Luburić (1914-1969), potkraj rata general Vjekoslav Servatzy (1889-1945) i zapovjednik Crne legije pukovnik Rafael Boban (1915-1945).[36] Među rasovima svakako valja spomenuti i Juru Francetića, Jucu Rukavinu, Miju Babića i Franju Sudara.[37] Ivan Oršanić je tvrdio da je „osoba izravnog i neposrednog Pavelićeva povjerenja moglo biti oko četrdeset, potom su dolazili drugi".[38]

Administrativno-područje NDH je zakonskom uredbom od 10. lipnja 1941. godine[39] bilo podijeljeno u 22 velike župe s ukupno 141 kotarom i 1006 mjesnih općina. K tome dolazi 31 gradska općina i posebno Zagreb sa statusom glavnog grada.[40] Za nazive velikih župa odabrao je Pavelić povijesna imena iz srednjovjekovne Hrvatske i Bosne kako bi na taj način potvrdio kontinuitet NDH sa starohrvatskom državom.[41]

Na čelu velikih župa bili su veliki župani, koje je imenovao Poglavnik, a koji su, analogno središnjoj strukturi vlasti, bili njemu izravno odgovorni. Na svojem su području zastupali državnu vlast i njima je bilo podložna cijela civilna uprava. Njihov položaj prema pojedinim ministarstvima nije baš bio pravno reguliran, čime je njihova, ionako problematična upravna praksa, bila dodatno otežana i ometana.

Zastupnike u Hrvatskom saboru izabrao je osobno Pavelić i Sabor nije imao nikakve ovlasti nego isključivo manifestativni značaj. Pavelić je javno izjavljivao kako je obnovio Sabor, jer je smatrao kako je „potrebno da hrvatska država i hrvatski narod uspostave još jedan može biti po povjestnom značenju najvažniji atribut", ali se zapravo radi o tome da je želio pokazati kako ne grabi svu vlast za sebe, već da je želi dijeliti s drugima.[42] Iako je na sjednicama nekih odbora bilo kritičkih primjedbi zbog kršenja zakona, bilo kakva odlučnija kritika bila je nemoguća. Uostalom, Sabor se sastao samo na jednoj sjednici, otvorenoj u veljači 1942, a zaključenoj u prosincu iste godine.[43]

„Izgradnja države" u NDH u mnogim njezinim aspektima zapinjala je praktički od početka, jer ustaše nisu imali neku promišljenu koncepciju niti je bilo dovoljno unutar pokreta onih koji bi raspolagali potrebnim upravnim sposobnostima.

Bez podrške njemačkih i talijanskih saveznika Pavelić ne bi mogao zadobiti vlast niti bi ju mogao zadržati. Kako su mjeseci i godine protjecali, vidjelo se da je ustaška vlast na vrlo klimavim nogama – lojalnost

Upravna podjela Nezavisne Države Hrvatske

stanovništva bila je upitna, a pomoć njemačkih i talijanskih okupacijskih snaga vlasti NDH mogle su dobiti samo ako su njihove želje i akcije bile sukladne njemačkim i talijanskim interesima.

U korijenu svih tih problema stajala je osoba dr. Ante Pavelića, koji je, držeći sve poluge vlasti, svjesno preuzimao i odgovornost za sve dobro i loše što se događa u državi. Analitični i inteligentni svjedok zbivanja, ambasador NDH u Sofiji, Vladimir Židovec drži da kroz Budakove huškačke slogane i iz izjave Ante Nikšića[44] u svibnju 1941. da ćemo „u našoj revoluciji mi gaziti do koljena u krvi" zapravo „govori duh i misao dr. Ante Pavelića te ustaštva kako ga je on zamislio, odgojio i u život uveo... to je onaj isti duh, koji je progovorio u krvavim djelima". Židovec je smatrao da je to jedini „unaprijed smišljen i pripremljen plan" što ga je Pavelić donio sa sobom 1941. iz emigracije. „Inače, nije donio nikakovih ideja o državi, o radu u njoj, o ljudima koji bi bili pogodni u pravom konstruktivnom radu. Ukoliko se tu ne ubroje njegovi planovi o autokraciji, makijavelizmu i politici taktiziranja, što je sve također jedna ideja i plan."[45] Kako su protjecali prvi mjeseci postojanja NDH, „oni ljudi koji su kritizirali događaje (tj. politički teror, negativnu selekciju u vlasti itd.) obično su pretpostavljali da se to sve dešava bez znanja dr. Pavelića. Pavelić je ostao u očima takovih ljudi, kao neka vrst posljednje nade. Smatralo se je, da se je mnogim ljudima uspjelo progurati na površinu i izvršiti razne gluposti i nepodopštine, baš zahvaljujući okolnosti što dr. Pavelić tako slabo poznaje ljude i prilike, pošto je punih 12 godina proveo u emigraciji".[46] Naravno da je to bilo tješiteljsko samozavaravanje ili lakovjernih ili licemjernih suputnika režima kakvo se često susreće u raznim diktaturama. S iskustvom čestih susreta i poslova s Pavelićem general Glaise von Horstenau okarakterizirao je ustaškog poglavnika epitetima „neiskren, lažljiv i zao".[47]

„Može biti čudno da je dr. Ante Pavelić simbolizirao jedinstvo ustaša, bio njegov šef ali ujedno i tehnički realizator njegova nejedinstva. Zbog neprestanog straha da bi mogao biti likvidiran, on je stvarno želio da svakom ustaši od važnosti bude izravni šef i da ga povezuje izravno uza sebe i ima ga na uvidu i povjerenju" tvrdio je Ivan Oršanić te zaključio kako je Pavelić manipulirao jednima od tih ustaša protiv drugih, jer je svako njihovo privatno prijateljstvo gledao kao mogući izvor urote ili nelojalnosti.[48]

Nova se politička i državna vlast uspostavljala vrlo brzo. Vladimir Židovec je dobro uočio da Pavelić „nije planirao pravi konstruktivni rad", već se radilo o uspostavi „novog poretka" prema talijansko-njemačkom modelu: kult nacije, države i vođe. Totalitarna ideja najsažetije je izražena u programatskom tekstu u listu *Ustaša*: „U ustaškoj državi, koju su stvorili Poglavnik i njegove ustaše, mora se ustaški misliti, ustaški govo-

riti i što je najglavnije – ustaški raditi. Jednom riječi, čitav život u NDH mora biti ustaški".[49] Osim toga, znao se čuti i slogan „ustaški postupiti", i to u vrlo specifičnim situacijama – bio je to eufemizam za „ubiti".[50]

Ubrzo je osnovana i Ustaška vojnica u koju su stupali samo pripadnici ustaškog pokreta. Oružane snage NDH činili su i mobilizirani domobrani, koji će se pokazati nepouzdanima, pogotovo kako se bude primicao kraj rata.

Vrlo se često 1941. govorilo o „revoluciji" koja se mora provesti (i komunisti su se spremali na ustanak – „na dizanje revolucije", te su taj ustanak ubrzo i podigli, ali o njima nije ovdje riječ). Dublji razlozi česte upotrebe riječi „revolucija" jest činjenica da to vrijeme ni za koga nije bilo stanje normalnosti ili nitko nije očekivao da to bude stanje normalnosti. Također, to čak nije ni bilo stanje prividne normalnosti, a nitko se nije ni trudio da to tako bude.

Kada ustaše govore o „revoluciji" očigledno je da je ta riječ za razne osobe u raznim prilikama značila i različite stvari. No, bez obzira na sve razlike nema sumnje da su svi oni koji su o „revoluciji" govorili, mislili su da se treba dogoditi temeljita promjena. To proizlazi iz jednog od osnovnih postulata ustaške ideologije – sveobuhvatno stvaranje „nove Hrvatske".

Nema sumnje da je u tim razmatranjima najvažnija ipak riječ poglavnika Pavelića. U „novogodišnjoj poslanici hrvatskom narodu" napisanoj 1. siječnja 1941. „negdje u Italiji", očekujući pobjedu svojih ideja, poglavnik najavljuje da „moramo proći kroz oganj, krv i nasilje, prije no što se rodi Nova Hrvatska".[51] Međutim, također nema sumnje da je velika većina stanovnika NDH željela mir – te da su smatrali da je uspostava nove države neko jamstvo da se europski rat neće preliti na hrvatske prostore. Pavelić je mislio drugačije.

Tadašnji ministar vanjskih poslova Mladen Lorković tvrdio je tih mjeseci da postoje „naročite zadaće, koje sadašnjica nameće svim narodima Evrope. To je prijelaz iz sustava liberalno-demokratske države u autoritativnu narodnu državu i dirigirano gospodarstvo. Taj prijelaz sam po sebi revolucija je najvećih razmjera: on tvori sadržinu svjetsko povijesne revolucije fašizma i nacional-socijalizma".[52]

Za neke je „revolucija" počinjala banalnim promjenama – umjesto „sluga pokoran", „sluga sam ponizan", „ljubim ruke" koje „ne samo da ne odgovaraju duhu hrvatskoga jezika, nego i čovječjem dostojanstvu" tražili su da „naš pozdrav bude svuda samo – za dom spremni!".[53]

Neki su, oni ideološki potkovaniji, smatrali da će se „revolucija" odvijati i na kulturnom planu ili prvenstveno na kulturnom planu, pa je Vinko Nikolić tražio i da se stvara „nova književnost", jer „novi duh u hrvatskom životu ne može zastupati stari tip književnosti".[54] Nikolić je

pojasnio na što misli – usprotivio se da „tipovi novoga vremena" budu „Krležini degenerici, bludnici i pijanice (...) junaci raznih djela, koja ubijaju volju za život, ruše polet, misaono odvode u duševna i fizička samoubijstva".

U konačnici, valjalo je stvoriti i novog čovjeka: nepotpisani tekst iz 1942. objavljen u *Ustaši* govori o „vanjskoj revoluciji u Hrvatskoj" koja se već „provodi" – traži se, osim toga, i „čišćenje hrvatskog tijela od stranog utjecaja", odnosno na sustav terora koji je ustrojio ustaški režim i poveo rat protiv svih svojih neprijatelja. No, *Ustaša* traži da se provede „i unutarnja revolucija, revolucija čovjeka, i stvaranje novoga Hrvata, onakvoga čovjeka, kakovoga traži današnje veliko vrijeme", a to je, najkraće rečeno – „preobraćaj hrvatskog čovjeka, koji će biti prožet krajnjom požrtvovnošću i fanatičkim hrvatstvom..."[55] *Hrvatska mladost*, list za srednjoškolsku mladež, objavljuje pjesmu koja završava kiticom: „Hrvati mladi, svet zove zov: na život nov! na život nov!"[56] Vinko Nikolić samo varira ove misli: „Nova Hrvatska treba i novog čovjeka. Nacionalistička Hrvatska treba nacionalističkog čovjeka. Ustaška Hrvatska treba i ustaškog čovjeka."[57]

I umjereni Vladimir Židovec govorio je o „ustaškoj revoluciji", ali je onda isticao kako su neki, spominjući tu riječ mislili na pljačku, a neki na ubojstva. Dido Kvaternik „je smatrao, odnosno imao luđačka shvaćanja o revoluciji koju treba provesti."[58] *Katolički list* u lipnju 1941. godine, govoreći o uspostavi države, tvrdi da se radi o „iznenadnom orkanu", pa da taj orkan „odnosi sav talog i prašinu, koji ruši sve što nije bilo na dobrom temelju građeno".[59]

Međutim, general Edmund Glaise von Horstenau, praktički od stvaranja NDH izrazito kritičan prema ustaškoj vlasti, u srpnju 1941. okarakterizirao je „ustašku revoluciju" kao „najkrvaviju i najužasniju".[60]

Ustaše se žele pokazati kao moralno čisti, idealisti, borci za iskonsku nacionalnu pravdu; naprimjer, u *Ustaši* pod naslovom „Laktašima na znanje" stoji: „Opet stara hrvatska bolest. Guranje, laktašenje i jagma za mjesta pouzdanika, tabornika, logornika, za načelničke položaje itd. ... Misle ljudi, ako me imenuju logornikom ili tabornikom, onda sam ja Bog i Gospa. Mogu vedriti i oblačiti po miloj volji. Međutim, dragi ustaše, malo pričekajte... biti ustaša, biti ustaški dužnostnik može samo onaj, koji je duboko prožet ustaškom naukom, koji je uistinu borac za ustaške ideale. Dužnostnik može biti samo ustaša vjere, morala i značaja, točan kao sunce, a čist kao rosa".[61] Inzistiranje na „redu, radu, čestitosti, poštenju" išla je do krajnosti, pa je zapriječeno stavljanje „pred prijeki odnosno pokretni prijeki sud" i onome koji „se prijavi za člana koje ustaške postrojbe ili je obukao ili obuče ustašku odoru, i ako nema za ustašu potreban častan i besprijekoran predživot".[62] Jedna od rijetkih

„nečasnih osoba" koje su obukle ustašku odoru pa im je sudio prijeki sud jest Josip Smolčić, povjerenika za Donju Stubicu, strijeljan u kolovozu 1941. jer se ubacio među ustaše „unatoč nečasnog političkog predživota i što je zlorabio povjerenu mu vlast".[63]

Slijedom toga inzistira se na odgovornosti: „Vršenje svih javnih dužnosti (funkcija) vezano je na odgovornost. Svatko, tko u ime naroda ili Države vrši javne poslove bilo kakove vrsti, odgovara sa svojim dobrom i sa svojim životom za sva djela i propuste."[64] Međutim, između načelnih stavova i realnosti bilo je velikih razlika, čak tolikih da su dospijevale i u novine. List *Ustaša* u srpnju 1941. u tekstu „Dosta s intervencijama!" donosi obavijest „Glavnog Ustaškog Stana" kojom „upozorava sve ustaške dužnostnike, da se svaka intervencija u osobnim stvarima kažnjava smrću. Ustaše su dužni takovu rabotu svim silama spriječiti i jedamput za uvijek zatvoriti vrata ureda onima, koji ne rade ništa drugo već usprkos zakona i odredaba obilaze urede i 'interveniraju' sad za židova, sad za vlaha, sad za strica, sad za ujca."[65] Ovakve drastične, a istodobno i nervozno ponavljane prijetnje pokazuju da je intervencija bilo i da se, zapravo, i nisu mogle spriječiti. U ustaškoj je vlasti bilo mnogo onih koji su pogodovali drugima, jer je NDH bila klijentelistička država u kojoj su osobne veze i novac i kod visokih dužnosnika i kod samoga poglavnika često bili presudni.

Ustaštvo kao ideologija i kao pokret smatrali su se utjelovljenjem narodnosti i pokretom iznad svih drugih stranaka i pokreta u hrvatskoj povijesti. Ustav ustaškog pokreta (odnosno Ustav Ustaše – hrvatske revolucionarne organizacije) i Načela ustaškog pokreta nakon osnivanja NDH, u javnom životu pa čak i u normativnoj praksi, dobili su poziciju kakvu u drugim državama ima ustav. Prema sudu njemačkih autora, opća pravna važnost programskih stranačkih načela u NDH bila je „djelomično snažnije naglašena nego u Hitlerovoj državi".[66]

Već je 10. travnja Slavko Kvaternik donio Zakon o prisezi vjernosti Državi Hrvatskoj koji su već sljedećih dana morali položiti svi suci i državni službenici.[67] Značajnom broju Srba i Židova te nekim Hrvatima koji su se isticali suradnjom s omrznutim jugoslavenskim režimom nije bilo dopušteno polaganje prisege.[68] Uredbom od 22. travnja svi su činovnici i državni namještenici bili stavljeni na raspolaganje svojim nadređenima te su mogli biti otpušteni iz službe, umirovljeni ili premješteni.[69] Na taj je način bilo omogućeno da se cjelokupni činovnički aparat „očisti". Međutim, kako ustaški pokret ipak nije imao dovoljno pristaša, osobito među obrazovanim stručnjacima, činovništvo je i dalje ostalo politički heterogeno i „nepouzdano". Mnogi su činovnici iz pukog oportunizma izražavali lojalnost državi, pa čak polagali i ustašku prisegu.

Prisega Poglavnikova tjelesnog sdruga (PTS) u vojarni „Ante Pavelić", u Ilici 202 u Zagrebu. Prisezalo se uz podignuta tri prsta u znak Svetog Trojstva.

Da bi uopće u „interregnumu" do konstituiranja novih vlasti NDH administracija funkcionirala u mnogim su se sredinama pripadnici ustaškog pokreta sami nametnuli kao vrhovna vlast. Istovremeno se u Zagrebu, kako bi izvršna vlast mogla djelotvornije organizirati prema uzoru na Treći Reich i fašističku Italiju, u mnogim područjima javnog života osnivalo paralelne ustaške službe. Taj je proces već u prvim tjednima postojanja NDH dobio takve razmjere da je prijetila potpuna anarhija u upravi te je Pavelić uvidio da mora, u interesu učvršćenja svoje vlasti, usporiti taj razvoj. U uredbi od 26. travnja jasno je naglasio da samo nadležnim ministarstvima pripada imenovanje, premještanje ili otpuštanje činovnika i namještenika. Svi ustaški organi trebaju stoga djelovati u tom smjeru. Do tada izvršene promjene u personalnom sastavu državnih ureda proglašene su privremenima.[70]

Međutim, Pavelić je tri dana kasnije (29. travnja) izdao „Zakonsku odredbu o uskladbi rada ustaške organizacije s državnim vlastima" u kojoj utvrđuje da se „sve zakonske odredbe i naredbe nadležnih ministarstava izvršuju i provađaju u potpunoj suglasnosti sa slovom i duhom ustaških načela, te u skladu s narodnom i državnom politikom, izraženom u tim načelima". Nadalje, da „nadzorni organi ustaškog pokreta imaju dužnost svaku neurednost ili štetnost u izvršavanju državne vlasti odmah javiti glavnom ustaškom stanu i nadležnom ministarstvu, a tek u najhitnijim i neodgodivim slučajevima, u kojima bi mogla nastati nenaknadiva šteta za hrvatski narod i za hrvatsku državu... mogu i

sami izravno poduzeti potrebite korake. Prevedeno u svakodnevni život – ovom je odredbom ustaška organizacija stavljena u nadređeni položaj državnim ustanovama, što se već za koji dan i realiziralo u brojnim slučajevima ustaške samovolje, a potom i pokazalo katastrofalne negativne učinke.[71]

Na taj se način općenito stvarao dualizam vlasti – s jedne strane, ustaški pokret, s druge, civilne vlasti. Organizacija ustaškog pokreta bila je usklađena s teritorijalnim ustrojstvom NDH. Na razini velikih župa ustaške su se organizacije nazivale stožerima, na razini kotareva to su bili logori, a na razini općina ustaški tabori. Postojale su i dvije policijske strukture – jedna ustaška (UNS), druga civilna (RAVSIGUR). Prema istom je obrascu ustrojena i vojska – s jedne strane Ustaška vojnica, s druge domobranstvo.

Svaki totalitarni režim po logici svoga nastanka i egzistencije mora na čelu imati snažnog vođu koji postupno, ali razmjerno brzo, među svojim sljedbenicima i u javnosti stječe karizmu. Pavelić je svakako bio takva osoba. Narod je tražio karizmatsku osobu – kao neku sigurnost izazovima teških vremena. Oko Pavelića se već i prije rata grafitima „ŽAP" (Živio Ante Pavelić) po kućnim zidovima stvarala svojevrsna mistična atmosfera. Pavelić je trebao biti – i bio je – pandan navodno „mlakim" i neodlučnim političarima, osobito Vladku Mačeku. Autoritarnost, strogost, sve su to osobine koje su navodno krasile sve Pavelićeve aktivnosti.[72]

Stoga je logično, da je, kada je stvorena NDH, centar ustaškog sustava postao Poglavnik Pavelić. Prema definiciji profesora Pravnog fakulteta Eugena Sladovića, NDH je bila „država vođe" bez podjele moći: „Poglavnik kao vođa i šef države je gospodar državne upravne moći, istodobno i zakonodavac na najvišem mjestu, glava upravljanja, a time i gospodar državnih službi", on je i „vođa ustaškog pokreta" i „vrhovni vojni zapovjednik".[73] Od samog osnutka NDH Pavelić je bio „predstavnik njezina suvereniteta".[74] On je imenovao vlade po vlastitoj volji – njegove su ovlasti posvema odgovarale konceptu samodršca u nekim prethodnim vremenima.[75] Ministri, državni tajnici, veliki župani itd. bili su izravno odgovorni njemu – a ne, primjerice, Saboru koji je obnovljen, kako smo rekli, početkom 1942. godine. Njegove odluke nisu podlijegale nikakvim ustavnim ili zakonskim normama. U svakome je trenutku mogao određene ustanove javnog života staviti pod svoj neposredni nadzor.

Identifikacija Poglavnika i države podrazumijevala se sama po sebi – od svakog pripadnika ustaškog pokreta traži se da „radi za Poglavnika, jer radeći za Njega rade za svoju domovinu i za samoga sebe".[76] Kao hodajuća inkarnacija Domovine, Pavelić je preuzimao brigu za njezinu sreću. Stoga narod nije trebao brinuti „naš Poglavnik... čuvar naših sve-

tinja, branitelj naših granica, sreća naša".[77] No, slika o Paveliću kao „branitelju granica" počela su brzo urušavati, pogotovo po sklapanju Rimskih ugovora.

Pavelić je raznim metodama osiguravao apsolutnu vlast: Branimiru Jeliću, koji je 1929. kao vođa pravaške omladine zajedno s njim izbjegao u emigraciju i potom živio u Njemačkoj, nije dozvolio da se vrati u Hrvatsku, jer mu se činilo da bi ga Jelić mogao ugroziti.

Pavelić je „krotio ljude počastima, odlikovanjima, visokim mjestima, sve do jednog stanovitog časa. Slavko Kvaternik postao je prvi 'vitez' NDH, dobio sve titule koje si je samo u staračkoj senilnosti zaželio, dobio je i maršalski štap, i to sve dok mu Pavelić već kopao jamu u koju će ga namamiti i srušiti", što se i dogodilo ujesen 1942. godine. Mile Budak se tijekom ljeta 1941. nedjeljnim govorima u po petnaestak hrvatskih gradova u javnosti legitimirao u najdosljednijeg i najžešćeg zagovaratelja terora (iako on sam nije bio u hijerarhiji koja je smišljala ili organizirala zločine). No, i on je Paveliću išao na živce, pa je i Budak marginaliziran. Slično kao s Kvaternikom, ponovilo se s Antom Vokićem (1909-1945) kojeg je Pavelić „imenovao 'krilnikom' (jedinoga osim staroga Kvaternika) kada mu je već priredio propast".[78]

Apsolutna pokornost Paveliću podrazumijevala se sama po sebi, pretočeno u jezik za javnost, zagrebački gradonačelnik Ivan Werner iskazuje „nepokolebljivu vjeru u našeg genijalnog poglavnika".[79]

Bez obzira što se u javnosti nastojala stvoriti predodžba stabilnosti i kompetentnosti vlada, u praksi to nije bilo tako. Česte promjene – u četiri godine postojanja NDH izmijenilo se sedam vlada – otkrivale su velike razlike u nazorima na vanjsku i unutarnju politiku. Mnogo su toj nestabilnosti pridonosile i osobne nesnošljivosti. Raskoli u pokretu, poput odbacivanja dvaju Kvaternika ujesen 1942. ili Vokića i Lorkovića 1944. godine, bili su, s obzirom na narav pokreta, očekivani i, dapače, predvidivi.

Obilnim potpomaganjem izdavačke djelatnosti, glazbenih i likovnih priredbi, vlast je nastojala predobiti književnike i druge umjetnike i kulturne radnike, pod pretpostavkom da će u svojim djelima forsirati „nacionalni duh".

Pod geslom čišćenja jezika od srpskog utjecaja, režim i njegov Ured za hrvatski jezik izmišljaju i nameću nove kovanice i riječi („munjovoz" = tramvaj, „samovoz" = automobil, „krugoval" – radio itd.). Zabranjuje se upotreba riječi koje se smatraju srpskima, u pravopis se vraćaju rješenja s kraja 19. stoljeća („korienski" pravopis), te i na tom području vlada nasilje s neprimjerenom ili nikakvom argumentacijom.[80]

Unatoč nekim svijetlim iznimkama (izdavanje *Hrvatske enciklopedije*, neki zanatski dobro napravljeni filmovi, itd.) nema sumnje da je hr-

vatska kultura proživjela za vrijeme NDH jedan od svojih najtežih trenutaka. Sve dotadašnje novine su zabranjene, sve tiskare podržavljene i u njima su postavljeni ustaški povjerenici s gotovo neograničenim ovlastima. Cenzura je bila vrlo striktna i dobro organizirana, niz knjiga nepoćudnih autora bio je bacan iz knjižnica.[81] Zakonskom odredbom o zaštiti narodne i arijske kulture hrvatskog naroda od 4. lipnja 1941. zabranjeno je Židovima „sudjelovanje u radu, organizacijama i ustanovama društvenog, omladinskog, športskog i kulturnog života hrvatskog naroda uopće, a napose u književnosti, novinarstvu, likovnoj i glazbenoj umjetnosti, urbanizmu, kazalištu i filmu". Ta je odredba bila temelj za intenzifikaciju progona Židova koje je dodatno osnažena Naredbom o utvrđivanju rasne pripadnosti državnih i samoupravnih službenika i vršitelja slobodnih akademskih zvanja. [82]

Upadljivo se težilo uvođenju tradicionalnih simbola; isticalo se i slovo U, kao simbol ustaškog pokreta, ali se i ono ubrzo kompromitiralo sustavom terora i počinjenim zločinima.

30. Odnos prema novoj vlasti: podrška ili distanciranje

Sudeći po dočeku kakav je u Zagrebu i nekim drugim hrvatskim gradovima priređen njemačkoj vojsci, kao i prema raznim drugim manifestacijama tih dana, većina hrvatskoga stanovništva sa zadovoljstvom je prihvatila ratni poraz Jugoslavije i uspostavu NDH, u smislu da se uspostavlja samostalna Hrvatska. „Neki Zagrepčani su... dočekali Nijemce buketima cvijeća i narančama", ali se „Ljubo Majer, koji je uvijek bio i do danas ostao veliki Hrvat, rasplakao", pričao je Vlado Prašek.[83] I „mali", „obični" ljudi bili su sumnjičavi: otac Dragutina Gorupića iz sela kod Pregrade u Hrvatskom zagorju tih je dana kod kuće izjavio kako „NDH nije prava, jer nije u dobrom društvu!"[84]

Treba uzeti u obzir da su mnogi bili zadovoljni, jer su smatrali da je uspostavom nove, nacistima političke bliske države, Hrvatska praktički izbjegla ratna stradanja u koja je Europa tako dramatična utonula – sve pod parolom „Nema rata, a imamo državu!"[85] (i nadbiskup Stepinac u

Nijemci u Zagrebu 10. travnja 1941. Većina Hrvata sa zadovoljstvom je dočekala brzi kraj Travanjskog rata i proglašenje Nezavisne Države Hrvatske (NDH), ali su razočaranja vrlo brzo nastupila.

jednom javnom obraćanju potkraj 1942. naglasio „kako Zagreb nije zaboravio, da zahvali Bogu, što je njegovom milošću ostao čitav i pošteđen").[86]

Neki su se, pak, osjećajući svu rigidnost ustaštva, zavaravali da je „bolja ikakva nego nikakva Hrvatska", ali će ih takav stav ubrzo „natjerati na izbor bremenit teškim posljedicama".[87]

Međutim, teško je procijeniti kakvu je „podršku" u narodu uživao režim, kada o tome ne postoje pouzdani onodobni podaci (primjerice, slobodni izbori ili sondaže javnog mnijenja), a mogućnost neslaganja ni teoretski ne postoji. Da je podrška uistinu bila velika, onda u policijskim spisima i u medijima ne bi bilo mnogo prokazivanja stvarnih i mogućih protivnika (s druge strane, podrška se može procjenjivati i fragmentarno, kao podrška režimu od strane vrha društvene ljestvice, podrška nižih slojeva, aktivna i pasivna podrška te spontana i manipulirana podrška).

Nema sumnje da Juraj Krnjević, potpredsjednik izbjegličke vlade u Londonu, ima pravo kada u rujnu 1941. tvrdi kako „narod u domovini ne može radi besprimjernoga terora otvoreno dići svoj glas".[88] Uostalom, Krnjević je u to vrijeme britanskom ministru vanjskih poslova Anthonyju Edenu prenio Mačekovu poruku kako je Hrvatska i dalje demokratska, a da Pavelićeva vlast nije želja hrvatskoga naroda.[89]

Po uspostavi NDH ustaško je vodstvo nastojalo stvoriti atmosferu trijumfalizma. Ono samo bilo je opijeno iznenadnim uspjehom te je širilo posve nerealni optimizam da će novostvorena država odmah ostvariti golem svakovrsni napredak, pošto se riješila beogradske vlasti te postala sastavnim dijelom „novog poretka" s Njemačkom na čelu. Međutim, simpatije koje je NDH imala u dijelu javnosti ubrzo su ustupile mjesto razočaranjima. Dijelom i zbog širenja nerealnog optimizma, suočavanje s realnošću (a do njega je došlo vrlo brzo) bilo je utoliko teže. Prvi razlog razočaranju bila je činjenica da je Nezavisna Država Hrvatska to bila tek po imenu, a da je u stvarnosti bila svojevrsni talijansko-njemački protektorat. Drugi razlog razočaranju navodi već spomenuti Vlado Prašek: „To veliko oduševljenje na ulicama brzo je splasnulo kad su se pojavili prvi plakati o strijeljanim i obješenim protivnicima i nedužnim taocima".[90] Treći razlog bio je ekonomski slom koji se dogodio već u ljeto 1941. godine.

Do ljeta 1941. jasno su se pokazali rezultati katastrofalne ustaške politike na ekonomskom, političkom i vojnom planu. Neki su Hrvati u toj politici spremno sudjelovali i bučno to čitavom društvu davali do znanja. Zbog tradicionalnog konformizma i straha, bilo je mnogo onih koji su se držali maksime „ništa ne znam, ništa ne vidim". Neki su, a

kako je vrijeme protjecalo bilo ih je sve više, počeli pružati pasivan ili aktivan otpor takvim postupcima.

Čvrstu jezgru pokreta sačinjava oko 200 ustaša-emigranata koji su u pratnji talijanske vojske stigli s Pavelićem iz Italije preko Rijeke u Hrvatsku. Njima treba pribrojati još oko 300 ustaških emigranata pristiglih naknadno iz Italije, Mađarske i drugih zemalja.[91] Oni su bili okosnica novouspostavljene vlasti, osobito u policiji, logorima, ustaškim stožerima. Već je u Karlovcu, dok je putovao iz Italije prema Zagrebu, „poglavnik" iz emigrantskih redova odabrao svoje suradnike. Gotovo je sve pristaše koji su u emigraciji imali neku ulogu imenovao na utjecajna mjesta u upravi. Postaju, primjerice, povjerenici za neka područja (npr. Jure Francetić za Bosnu). Uspostava vlasti tekla je sporo, a u krajevima sa srpskom većinom (u Bosanskoj krajini, istočnoj Hercegovini itd.) ustaše nisu dulje vremena mogli uspostaviti vlast. Deseci teško pristupačnih planinskih sela ostala su gotovo potpuno izvan njihove kontrole.[92]

Pavelića je dočekalo oko 2000 ilegalno organiziranih „zakletih" ustaša u zemlji. U civilnoj vlasti (veliki župani, gradonačelnici) pretežno su ustaše iz „domovinske" organizacije. No, broj emigranata i ustaških pristaša u zemlji bio je mnogo manji od potreba nove vlasti za poželjnom bazom izvršne vlasti. Ustaškom pokretu masovno pristupa novo članstvo, tako da već u svibnju 1941. broji više od 100.000 članova koji su položili ustašku prisegu. I s tim novim članovima Pavelić bi bio isuviše slab da nije bilo podrške okupacijskih snaga.

U ustaške redove ulazili su u većem postotku oni iz nižih, neobrazovanijih slojeva, kao i iz nekih siromašnijih predjela Hrvatske i BiH, gdje su se za vrijeme Kraljevine Jugoslavije stvorili snažni nacionalni i vjerski antagonizmi. Mnogi su bili zadovoljni i činjenicom da je NDH obuhvatila i BiH. Bilo je i različitih simpatizera, kao i oportunista iz raznih društvenih slojeva. Bilo je i mnogo državnih službenika koji su se priključili pokretu – činili su to iz oportunizma, kako bi sačuvali radno mjesto, očigledno pogrešno procjenjujući budućnost. Neki su iskupljivali „grijeh" služenja prijašnjem režimu, drugi su iz karijerizma uskočili na unosne položaje, treći su vidjeli šansu bogaćenja tuđom imovinom. Uostalom, po svojoj naravi autoritarno ustrojen režim privlači one koji su voljni slušati i služiti. Ubrzo se i u javnosti za takve našlo ime „nastaša".[93] Usprkos različitim prijetnjama mnogih dužnosnika, uključujući i Pavelića samog, da se takvi neće tolerirati, ništa se u tom smislu nije poduzimalo.

Kadrovska baza Pavelićeva režima širila se prvih tjedana nakon proglašenja NDH, ali je ipak ostala uska i nesigurna. Ustaški pokret nije bio homogen niti pri proglašenju NDH, a kako je vrijeme odmicalo i dvojbe i problemi se množili, sve je više gubio na čvrstini – zapravo, već

je tada bio na djelu i proces dezorganizacije i unutarnjeg raspada. Jedan suradnik generala Edmunda Glaise von Horstenaua je izjavio, očigledno svjedočeći organiziranju prvih ustaških odreda: „Svaki ušljivi mladić, ali također i svaka kriminalno evidentirana osoba može u toj ustaškoj državi postati ustaša i posjedovati oružja koliko želi."[94]

Nije mali broj onih koji su u travnju 1941. ušli u ustašku vlast, da bi se iz nje vrlo brzo povukli. Varaždinski gradonačelnik Ljudevit Ban već je 30. travnja podnio ostavku, koju je opravdao „dosadanjim prilikama i duhom vremena", očigledno ne mogavši se složiti s prvim mjerama radikalnog ustaškog krila u gradu, na koje nije mogao ni na koji način utjecati. Dr. Feliks Židovec, karlovački gradonačelnik i dugogodišnji lokalni pravaški prvak, podnio je početkom lipnja ostavku na gradonačelničku dužnost te se vratio odvjetničkoj praksi, također kao protest protiv terora vlasti.[95] U isto se vrijeme u Karlovcu većina članova Ustaškog stana pasivizirala pošto je shvatila da vlasti neće sprečavati daljnja ubijanja Srba koja su već uzela maha. Jasno uviđajući da se režim sprema na radikalni obračun sa svim svojim protivnicima, Stjepan Vukovac se u lipnju 1941. zahvalio na dužnosti državnog tajnika i pomoćnika ministra unutarnjih poslova NDH te je bio umirovljen.[96]

Nagla pojava i kontinuirano jačanje političkog i oružanog otpora ustaškom režimu i stranoj okupaciji najuvjerljiviji su pokazatelj političkog raspoloženja hrvatskoga i nehrvatskoga stanovništva u NDH. Njemački general u Zagrebu Glaise von Horstenau pisao je u studenome 1941. godine: „Sve se više pokazuje kao nedostatak premalena podrška naroda koju je Pavelić dobio pri osnivanju države."[97] Pošto je u ljeto i jesen 1941. buknuo ustanak, domobrani su masovno izbjegavali mobilizaciju, pa se tako potkraj siječnja 1942. pozivu za služenje u Varaždinskoj doknadnoj bojni nije odazvalo 75,5% (740 od 980), a kod Zagrebačkog popunidbenog zapovjedništva 83,6% pozvanih (1170 od 1400).[98]

Brojna izvješća generala Glaise von Horstenaua i kapetana Artura Haeffnera svjedoče ne samo o samovolji ustaša i metodama koje su primjenjivali nad srpskim pučanstvom u NDH, nego i odnosu stanovništva prema tim zločinima. Glaise u izvještaju od 9. kolovoza kaže da „... svaki Hrvat koji nije ustaša ovo odlučno odbija (...) Srbi su načelno stavljeni van zakona, no i među Hrvatima vlada velika nesigurnost (...) Eugen Dido Kvaternik je najomraženiji čovjek u zemlji..." Dalje kaže kako se pravoslavne obitelji nakon tjedana maltretiranja nisu više htjele vratiti u svoja sela i boravile su po cijele dane u šumama. Teror koji su provodile ustaše prouzrokovao je odlazak pravoslavnog stanovništva u partizane, a i Hrvata među komuniste.[99]

Hijerarhijski uređena organizacija na čelu s „poglavnikom", članovima ustaškog vodećeg vijeća („doglavnicima") i ustaškim Glavnim sta-

nom nisu mogli trajno zaustaviti razgradnju pokreta. Različite Pavelićeve reformne mjere: osnivanje Ustaške nadzorne službe u kolovozu 1941. godine,[100] gotovo istodobno poduzete mjere protiv „divljih ustaša", odbacivanje dvojice Kvaternika ujesen 1942, masovne smjene u Glavnom ustaškom stanu u svibnju 1943. godine, sve je to označavalo eroziju i raspad. Glaise von Horstenau piše u veljači 1943. godine: „Ustaše su jedan istrošeni glasovir iz kojeg se još jedva daju izvući puni tonovi."[101] Odlike koje su propagandisti isticali kao svojstvene ustašama – čvrstina, nepokolebljivost, dosljednost – mogle su biti samo fasada iza koje se krila posve drukčija realnost.

Hrvatska seljačka stranka

Kao što je već rečeno, ustaški su ideolozi željeli svoj pokret predstaviti kao općenarodni. Kako je Hrvatska tada bila pretežno seljačka država, logično je bilo da se predstavlja kao zagovornik seljačkih interesa. Stoga se Mile Budak obratio u Novom Marofu zagorskim seljacima ovim riječima: „Ja sam seljački sin, mi ne seljakujemo, ali ćemo učiniti sve da ova država u prvome redu misli i radi za seljaka, zato jer je seljaštvo većina, zato jer je naša država, seljačka država."[102]

Priličan broj članova HSS-a pomogao je u travnju 1941. pri uspostavljanju ustaške vlasti i njoj se priklonio. Radilo se pokatkad i o nekoć uglednim članovima HSS-a: Janku Tortiću, Lovri Sušiću, Zvonku Kovačiću, Dragutinu Tothu, Josipu Berkoviću i drugima. Slijedili su ih i drugi članovi HSS-a, uglavnom oni koji su prije rata bili aktivni u Građanskoj i Seljačkoj zaštiti. Otpadnici iz HSS-a dobili su visoke položaje. Sušić (koji je u tridesetima bio zastupnik HSS-a u Skupštini, potom se ogradio od Sporazuma Cvetković-Maček, smatrajući da je Maček premalo dobio) bio je u NDH ministar narodnog gospodarstva. Tortić, od 1927. do 1939. godine glavni tajnik HSS-a, od 1938. također zastupnik u Skupštini. Od 1942. do kraja rata bio je ministar udružbe. I Toth je postao ministar. Berković je postao veleposlanik u Slovačkoj i potpredsjednik Hrvatskog državnog sabora.

Dijelovi Seljačke i Građanske zaštite u danima osnivanja NDH, po svemu sudeći, „održavale su red i sigurnost na dostojnoj visini", pa su, zapravo, htjele ili ne htjele, pomagale ustašama u uspostavi vlasti. No, bilo je dijelova tih dviju organizacija koje su se držale dosta pasivno, a bilo je dijelova tih organizacija koji su bili pod utjecajem komunista te su se čak i suprotstavljale ustašama.[103]

Pa ipak, većina članova HSS-a nije se približila vlasti. Vodstvo Gospodarske sloge ostalo je vjerno Mačeku – predsjednik Ljudevit Tomašić, potpredsjednik August Košutić i drugi. Potpredsjednik Jozo Mratinović

se politički pasivizirao, a jedino se dugogodišnji potpredsjednik Ivo Čelan priključio ustašama.

U većine članova HSS-a, pogotovo onih koji su se pasivizirali, kao i kod većine hrvatskoga naroda, ubrzo je nastupilo zahlađenje i razočaranje prilikama u NDH (Mačekov sin Andrej svjedoči kako je obitelji u Kupincu i bližoj okolici „bilo mirno", ali da su „naravno, čuli skoro svakodnevno o strahotama koje su ustaše činili u mnogim krajevima; prijeki sudovi, strijeljanja, strašni koncentracioni logori, progoni Židova, zatvaranja haesesovaca... masovni pokolji Srba i Cigana").[104] Kako ni Maček poslije 10. travnja više nije htio surađivati s vlastima, ustaše su počele njega i velik dio HSS-a smatrati protivnicima – za njih su to bili omrznuti „sporazumaši" (po sporazumu Cvetković-Maček). Već koncem svibnja tisak sugerira da je „'Mačkovština' za uvijek pokopana", odnosno da je „narod Hrvatskog zagorja definitivno likvidirao 'sporazumaše'".[105]

Kada je tijekom kolovoza 1941. režim u akciji koju je vodio Janko Tortić (zajedno s Josipom Berkovićem) pokušao ogranke HSS-a kolektivno inkorporirati u ustaški pokret, uspjeh je bio više nego skroman (doduše, valja uzeti u obzir da su nekadašnji članovi HSS-a koji su samoinicijativno željeli ući u ustaški pokret, to učinili već u prvim mjesecima postojanja NDH). Naime, čini se da je tek sedamdesetak organizacija HSS-a napravilo taj korak, a po nekim je, iako ne baš provjerljivim podacima, uoči rata bilo oko 7000 mjesnih organizacija.[106] Ta je akcija Tortiću priskrbila ime „konzula HSS-a" u NDH.

Gotovo istovremeno, početkom rujna, po nalogu samoga Tita Centralni komitet KPH se posebnim proglasom obratio HSS-u, „svim njenim kotarskim organizacijama i pristalicama" te ih pozvao da se prijeđe „preko svih političkih, nacionalnih, vjerskih i drugih razmimoilaženja" te da se „ujedini u borbi sve što je hrvatsko rodoljubivo, sve što je spremno da se bori protiv zatočnika života i slobode". Logično je da takav poziv na ustanak u rujnu 1941. nije imao odjeka, ali, kako je vrijeme prolazilo, sve je više bivših HSS-ovaca razmišljalo o svom odnosu prema zaraćenim stranama.

Od članova HSS-a koji nisu željeli surađivati s ustaškim režimom stanovit je broj bio interniran (Bariša Smoljan, Ivan Andres, Josip Reberski, August Košutić, Đuro Kemfelja, Rudolf Herceg, Ante Budimirović, Tomo Jančiković i drugi), neki i likvidirani, dok je sâm Maček pet mjeseci (od listopada 1941. do ožujka 1942. godine) proveo u jasenovačkom logoru, a potom bio interniran na svom imanju u Kupincu južno od Zagreba i potom, kada su se oko Kupinca počele stvarati jake partizanske jedinice, od početka 1943. do kraja rata (s kraćim prekidom), u samom Zagrebu, dva mjeseca čak u stanu Maksa Luburića osobno.[107] Mihovil Pavlek Miškina, tridesetih godina zastupnik u beogradskoj

Skupštini, smatran je pučkim tribunom te napredno orijentiranim seljakom. Kasnih tridesetih bio je meta napada desničarskog tiska, primjerice, klerikalne *Hrvatske straže* koja ga je, između ostaloga, proglasila i za „neprijatelja Krista". Odmah po uspostavi NDH nekoliko je puta bio hapšen, pa potom i puštan. Javno se usprotivio pokušajima da njegova lokalna, koprivnička organizacija HSS-a pristupi ustaškom pokretu. Posljednji put je uhapšen u svibnju 1942. u rodnom Đelekovcu (kod Koprivnice) te deportiran u Staru Gradišku, potom u Jasenovac, gdje je ubijen.[108]

Velika većina članova HSS-a već se do kraja 1941. distancirala od ustaškog pokreta, a 1942. i osobito 1943. i 1944. godine priličan broj ih je pristupio partizanima. Najveći dio vodstva HSS-a zagovarao je politiku čekanja, potajno izražavao simpatije za zapadne saveznike (Veliku Britaniju i SAD) i nastojao s njima preko raznih kanala hvatati veze kako bi svojoj stranci, na osnovi legitimiteta s posljednjih predratnih izbora, stvorio oslonac za utjecaj na poratno uređenje zemlje. Sve u svemu, od 238 „prvaka HSS-a" 1941. njih 65 ili 27,3% „zauzimalo je mjesto u hijerarhiji NDH ili potpisalo pristupnicu ustaškom pokretu ili sudjelovao u radu Sabora 1942. godine", potom je njih 48 ili 20,2% „zauzimalo mjesto u partizanskom pokretu ili mu je na drugi način pomagalo", a najviše je bilo onih – 158 ili 66,4% – koji su bili „dosljedno uz vodstvo HSS ili su, barem u određenim razdobljima, zastupali njegovu politiku (ili je ostalo nepoznato)".[109]

Katolička crkva

Katolička crkva u Hrvatskoj samo je dio Katoličke crkve u svijetu. Općoj politici koju smišlja i provodi papa u Rimu nužno provode i vjerski poglavari, nadbiskupi, biskupi diljem svijeta.

Kada je papa Pio XI sklopio 1929. konkordat s talijanskom državom, u provali oduševljenja Mussolinija je javno nazvao „čovjekom kojeg nam je Providnost poslala". Pa ipak i Piju XI i Piju XII bilo je posve jasno da s totalitarnim režimima „nema šale". Od 1929. mnogi su njemački biskupi glasno optuživali rasističko i vjersko učenje nacizma, te su ustrajali u tome da nijedan katolik ne može biti nacist. Međutim, Rimu se nacizam činio najsnažnijim branikom pred komunizmom. Pio XI je u ožujku 1937. objavio Nijemcima namijenjenu encikliku *Mit brennender Sorge* (S gorljivom zabrinutošću), u kojoj je osudio rasizam i optužio nacističku vlast da sije „obilje nepovjerenja, nesloge, mržnje, objede". Zaključio je da „na njemačkom obzorju vidi prijeteće olujne oblake razornog rata".[110] Međutim, nekoliko dana kasnije objavio je drugu encikliku *Divini Redemptoris*, u kojoj još oštrije i direktnije osuđuje komu-

nizam čija načela proglašava „u biti neprijateljskima vjeri u bilo kojem obliku" te poziva na uvođenje crkvenog socijalnog učenja kao protutežu i komunizmu i „nemoralnom liberalizmu".[111] Time je već Pio XI zacrtao načelo vatikanske međunarodne politike za naredno razdoblje: nacizam i fašistički totalitarizam jesu zablude, pogreške i opasnosti, ali neznabožački je totalitarizam ipak glavni, smrtni neprijatelj vjere i Crkve.

U ime Katoličke crkve nadbiskup je Stepinac već 12. travnja javno izrazio zadovoljstvo i podršku uspostavi NDH.

Crkva u cjelini tradicionalno je smatrala da su hrvatska nacionalna ideja i katolička vjerska ideja u čvrstoj vezi, da se njihovi ciljevi uzajamno dopunjuju i isprepliću. Iz toga proizlazi i stav da su tijesno i neraskidivo povezani i hrvatski narod i Katolička crkva kao organizacija. Kad je uspostavljena NDH kao nacionalna država hrvatskoga naroda, Crkva je ocjenjivala da je time ispunjen jedan od bitnih nacionalnih ciljeva, pa da su samim time ispunjene i neke od želja Crkve. Osim toga, ustaške su vlasti objavile da je NDH katolička država, a križ (ili raspelo) je istaknut kao jedan od „ustaških znamena": „Raspelo ustašu hrabri da drži časnu riječ, koju je zadao Poglavniku i ustaškom pokretu. Na raspelu je visio Bog-čovjek, koji je sebe žrtvovao za druge. I ustaši je dužnost, da radi i spasava druge, da ih oslobodi, prosvijetli."[112] Činilo se mnogima da Katolička crkva mora biti jako zadovoljna. Uostalom, vlasti su na mnoge načine nastojale ugađati Crkvi: naprimjer, osim stranaka bile su zabranjene i omladinske organizacije poput „Hrvatskog junaka" i „Hrvatskog skauta", ali su katoličke omladinske organizacije „Križari" i „Domagoj" nastavile djelovati.[113]

Neki su svećenici odranije bili, a dio je 1941. postao aktivnim pristašama ustaškog pokreta. Radi se, primjerice, o franjevcu Justinu Mediću iz Širokog Brijega koji je polovinom srpnja 1941. zaposlen u Državnom ravnateljstvu za ponovu (dakle, onom koje se bavi iseljavanjem Srba). Zagrebački franjevac Dionizije Juričev postavljen je u Ravnateljstvo „sa zadaćom prekrštavanja pravoslavnih".[114] Obojica su dobila posao po izričitoj odredbi poglavnika Pavelića, a Juričev je dotad bio poglavnikov kapelan. Miroslav Filipović-Majstorović (1915-1945) bio je svećenik od 1939, a sljedeće, 1940. godine postavljen je za kapelana u Petričevcu kraj Banjaluke. Po uspostavi NDH povezuje se s Viktorom Gutićem i pristupa ustaškom pokretu. Početkom 1942. bio je samozvani dušobrižnik Poglavnikove tjelesne bojne kada je ona masovno ubijala po srpskim selima u okolici Banjaluke. Zbog toga završava u istražnom zatvoru, otkuda ga pušta Maks Luburić osobno i postavlja za jednog od zapovjednika jasenovačkog logora. Prema raznim izvorima, a potvrdio je to i priznanjem u zatvoru 1945. godine, Filipović se smatra izravnim sudionikom i počiniteljem masovnih zločina u Jasenovcu (dobiva nadimak

„Fra Sotona"). Zbog svoga ponašanja došao je u sukob s franjevačkim vlastima ubrzo po uspostavi NDH, potom je suspendiran, a u srpnju 1942. i isključen iz franjevačkog reda. U svibnju 1945. povlači se u Austriju, predaje se britanskoj vojsci. Ona ga izručuje jugoslavenskim vlastima koje ga osuđuju na smrt.[115]

Sam nadbiskup Stepinac najprije je u usmenim razgovorima i pismima ustaškim dužnosnicima, a zatim i u javnim propovijedima negodovao i protestirao protiv ustaške politike nasilja i rasne nesnošljivosti. Dana 14. svibnja 1941. pisao je poglavniku Paveliću pismo sljedećeg sadržaja: „Ovaj čas primio sam vijest, da su ustaše u Glini postrijeljali bez suda i istrage 260 Srba. Ja znam, da su Srbi počinili teških zločina u našoj domovini u ovih dvadeset godina vladanja. Ali smatram ipak svojom biskupskom dužnošću, da podignem glas i kažem, da ovo po katoličkom moralu nije dozvoljeno, pa Vas molim, da poduzmete najhitnije mjere, na cijelom teritoriju Nezavisne Države Hrvatske, da se ne ubije nijedan Srbin, ako mu se ne dokaže krivnja radi koje je zaslužio smrt. Inače mi ne možemo računati na blagoslov neba, bez kojega moramo propasti. Nadam se da mi nećete zamjeriti ovu otvorenu riječ."[116]

Mostarski biskup fra Alojzije Mišić uputio je već 30. lipnja 1941. poslanicu u kojoj je osudio pokolje, pljačku i druga nasilja ustaša u Hercegovini. Fra Dominik Mandić (1889-1973), istaknuti historičar, upozoravao je u srpnju 1941. nadbiskupa Stepinca da „učini sve da se odustane od istjerivanja Srba iz hrvatskih zemalja (...) to bi se moglo strašno osvetiti hrvatskom narodu i katoličkoj Crkvi u našim krajevima".[117] Katolička je crkva bila protiv masovnog prevođenja pravoslavaca (Srba) na katoličanstvo koje je provodio ustaški režim, te je u više navrata 1941. i službeno prosvjedovala.[118] Nadbiskup Stepinac je dosta često osobnim intervencijama, ponekad i uz pomoć predstavnika Sv. Stolice, uspijevao spasiti progonjene pojedince i skupine. Među ostalima, spasio je od Holokausta mnoge Židove koji su bili stupili u mješovite brakove i 55 štićenika židovskog staračkog doma, koje je dao skloniti na crkveno imanje u Brezovici južno od Zagreba.[119] Istodobno, Stepinac ostaje dosljedan u svom radikalnom antikomunizmu i hrvatskoj nacionalnoj orijentaciji, pa se, osuđujući ustaški režim, ne distancira od NDH kao države. Partizane, predvođene komunistima, smatra „antikristom" i glavnim neprijateljem. Tako početkom 1943. upućuje okružnicu svećenstvu u kojoj zahtijeva da Crkva prednjači u borbi protiv komunizma, koji je „zaprijetio ne samo kršćanstvu već i svim pozitivnim vrednotama crkve", a u ožujku 1945. godine osuđuje komunizam i njegov nauk i kaže da će „braniti slobodu Crkve i zauzimati se za pravo hrvatskog naroda na vlastitu državu, jer je takva država bila jamstvo za vjerničku slobodu".[120] Kroz sličnu evoluciju stavova prošla je i većina katoličkih sve-

ćenika u NDH. Samo je manjina ostala čvrsto uz ustaški pokret, a još manja manjina pridružila se od 1943. i 1944. godine partizanima ili surađivala s njima. Neki predstavnici crkvene hijerarhije su svećenicima koji su surađivali s partizanima slali okružnice u kojima se tvrdi da partizanski pokret „služi Komunističkoj stranci za ustanovljenje komunističkog pokreta... iz toga slijedi da nijednom katoliku i nijednom vjerniku nije dopušteno, da na bilo koji način sudjeluje ili potpomaže ove organizacije".[121]

Događalo se i da je nadbiskup Stepinac bio nedopustivo tolerantan prema očiglednim zločinima vlasti NDH. Primjerice, u pismu poglavniku Paveliću od 21. srpnja 1941. godine, nakon što je iz Zagreba deportirano u logore smrti preko 2000 Židova („nearijevaca") protestira protiv „nečovječnog i okrutnog postupanja s nearijevcima", ali već samom upotrebom riječi „nearijevac" zapravo prihvaća ustašku i rasističku terminologiju, pa i više od toga: „Čujem s više strana da se tu i tamo nečovječno i okrutno postupa s nearijevcima prigodom deportiranja u sabirne logore, a i u samim tim logorima; što više, da od takva postupka nijesu izuzeta ni djeca, ni starci, ni bolesnici." Nadbiskup Stepinac ni ovom prilikom načelno ne dovodi u pitanje deportacije, nego se zalaže da se one izvode na „human" način: dakle, treba korigirati postupak, ali se njegova srž ne dovodi u pitanje. Stepinac predlaže Paveliću da se poduzmu „neke pojedinačne stvari u smjeru ublaženja postupka: a) da se upućivanje u logore vrši na taj način, da im bude omogućeno da spreme najnužnije stvari, da mogu urediti svoje najhitnije obveze i prema obitelji i prema službi; b) da se otpremanje ne vrši u prenatrpanim plombiranim vagonima, naročito ne na udaljena mjesta; c) da se interniranima daje dovoljna hrana; d) da se bolesnima omogući liječnička njega; e) da se dozvoli otpremanje najnužnije hrane i omogući dopisivanje s obitelji".[122]

Još i u svibnju 1943. nadbiskup Stepinac ponavljao je neke stavove iz *Katoličkog lista*, tvrdeći da je „hrvatska Vlada, ne učinivši toliko zla, kako kažu Srbi, učinila mnogo toga dobroga", da se energično bori protiv pobačaja, da je ukinula masoneriju, izdala uredbe protiv bogohuljenja itd. Pripisivao je u „dobro" hrvatskoj vladi i to da je „strogo zabranila sva pornografska izdanja kojima su također u prvom redu upravljali Židovi i pravoslavci".[123]

Bosna i Hercegovina i bosanskohercegovački Muslimani

Trijumfalizam kojim je ustaško vodstvo dočekali integriranje BiH u svoju državu bio je posve neopravdan. Takvo povlačenje granica djelomično je zadovoljilo hrvatske nacionalističke zahtjeve, ali se nije realno moglo očekivati da bi Srbi, koji su u tako zaokruženoj NDH činili

trećinu stanovništva, bez otpora prihvatili genocidne planove i terorističke metode, kako ih je zamislilo i provodilo ustaško vodstvo. Svaki pokušaj nekakvog „rješenja" srpskog pitanja, zasnovan na državnoj sili, po zakonu akcije i reakcije morao je dovesti do jačanja napetosti.

Kako bi se BiH, koja je trebala biti „srce Hrvatske", što snažnije integrirala u novi državni okvir, režim je namjeravao u Banjaluku premjestiti i sjedište vlade. Mile Budak je u govoru u Slavonskom Brodu u lipnju zaključio kako granica na Savi „nije više međa, već simbolična granica" – „Poglavnik je našu granicu postavio na Drini".[124]

Kako bi, usprkos velikom broju Srba, u BiH ipak osigurao stabilne prilike, režim je, oslanjajući se na Starčevićeve teze o bosanskohercegovačkim Muslimanima kao „cvijetu hrvatskog naroda", vodio posebnu politiku predobivanja. Bosanskohercegovački Muslimani, kojih je tada bilo nešto više od 700.000, uključeni su u korpus hrvatske nacije. Slavko Kvaternik je dan poslije proglašenja NDH uputio proglas Muslimanima, „najkorjenitijem i najplemenitijem dijelu velikog i junačkog hrvatskog naroda".[125] Mile Budak je u već spomenutom govoru tvrdio kako nema više „Turaka" – „to je najčišća hrvatska krv", „nema više kaura, to je isto tako najčišća hrvatska krv. Treba složnog razumijevanja, treba složnog rada i neizmjerne političke vjere u katolika i muslimana".[126]

Da bi se pokazalo kako nova vlast favorizira Muslimane, na visoke su položaje postavljeni, osim braće Džafera i Osmana Kulenovića, i Ademaga Mešić (1869-1945?, bio doglavnik), Mehmed Alajbegović (1906-1947, ministar vanjskih poslova), prof. Hakija Hadžić (1883-1953) i drugi.[127] Dobar dio njih pripadao je starim begovskim obiteljima koje su i dalje među Muslimanima uživale velik ugled. Na temelju toga se činilo da bi i Muslimani mogli podržati uspostavu nove države. Usprkos svemu tome, to se nije dogodilo. Velika većina muslimanskog stanovništva bila je isprva rezervirana, a vrlo se brzo pokazalo kako se oni, kao Hrvati islamske vjeroispovijesti, ne osjećaju ravnopravnima Hrvatima katolicima.[128] Uz to, mnogi su se Muslimani, čak i prije Hrvata, zgrozili nad ustaškim zločinima te su se od njih ograđivali. Prvi su to učinili članovi Glavnog odbora „El Hidaje", društva muslimanskih vjerskih predstavnika, Rezolucijom Glavne skupštine Društva muslimanske ilmije u kolovozu 1941. godine. Slične rezolucije potpisali su do kraja 1941. i početkom 1942. ugledni Muslimani u nizu bosanskohercegovačkih gradova.[129] Polovicom listopada skupina uglednih sarajevskih Muslimana deklaracijom osuđuje ustaške zločine nad Srbima („osuđujemo sve one pojedince muslimane, koji su na svoju ruku sa svoje strane napravili kakav bilo ispad i učinili kakvo nasilje"), a gotovo istodobno mostarski Muslimani rezolucijom ističu „da su nebrojeni zločini, nepravde, bezakonja i nasilna

prevjeravanja koja su činjena i koja se čine prema pravoslavnim Srbima i drugim sugrađanima strana potpuno duši svakog muslimana", pa zahtijevaju da „se zavede puna jednakost, red i zakonitost za sve bez obzira na vjersku i narodnu pripadnost". Ove rezolucije donekle su oborile tvrdnje ustaške propagande da „Hrvati islamske vjeroispovjesti" čine oslonac ustaškom poretku u BiH.[130]

Dom likovnih umjetnosti na današnjem Trgu žrtava fašizma u Zagrebu projektirao je Ivan Meštrović. Dom je tijekom Drugoga svjetskog rata, kao znak dobre volje prema Muslimanima, pretvoren u džamiju, a poslije rata u muzej.

Kako je vrijeme protjecalo, lojalnost bosanskohercegovačkih Muslimana sve je više dolazila u pitanje. Tako je Dido Kvaternik u ožujku 1942. u okružnici koju je slao nižim komandama zaključio kako je „u zadnje vrieme opaženo da su se odnosi između Hrvata katolika i Hrvata Muslimana promienili, na mnogim mjestima dapače i pogoršali tako da je znalo doći i do otvorenih sukoba i borbi između jednih i drugih..." pa naređuje da se ubuduće „sva neslaganja i trzavice (...) imadu izbjegavati (...) a u slučajevima izazivanja (...) suzbiti najenergičnijim, dapače i drastičnim mjerama".[131]

Zapravo, „sukobi" o kojima svjedoči Kvaternik zapravo su odraz dubokih neslaganja muslimanskog korpusa s ustaškom politikom. I Muslimani koji su ostali vjerni ustaškom režimu bili su nezadovoljni. Adaptacija zgrade Umjetničkog paviljona kralja Petra u zagrebačku džamiju („prekrasnu džamiju s tri minareta"), trebala je biti dokaz ravnopravnosti Hrvata muslimana s katolicima – da su „Hrvati-katolici i Hrvati-muslimani jedno" te da se izgradnjom džamije Pavelićeve „riječi smjesta pretvaraju u djela i da od svega on najprije misli na potrebe hrvatskih muslimana".[132] O uspjehu toga plana i vjerodostojnosti Pavelićevih riječi svjedoči i činjenica da su tri minareta završena, a džamija posve stavljena u funkciju, tek u kolovozu 1944. godine.[133]

Od propagandnih poteza mnogo je važnija trebala biti stvarna emancipacija. Muslimanski predstavnici su na sastanku s predstavnikom Vlade NDH Nikolom Mandićem u travnju 1944. godine tvrdili kako su u

državnom aparatu Muslimani marginalizirani i dokazivali to statistikom prema kojoj je, primjerice, među zastupnicima u Saboru bilo 193 katolika i samo 13 muslimana, među kotarskim predstojnicima 112 katolika i 13 muslimana. Nesrazmjer je bio očigledan i u ministarstvima i drugim službama, pri čemu je to najočiglednije bilo među „krugovalnim namještenicima" koji su svi – njih čak 462 – bili katolici.[134] Pri izradi tih statistika svakako valja uzeti u obzir da je obrazovna struktura „katolika" bila značajno više negoli „muslimana", kao i da je Muslimana u vojnim i policijskim jedinicama, kao i u drugim strukturama vlasti ipak bilo značajno više negoli što ovi parcijalni statistički podaci pokazuju.

Sve u svemu, stanovništvo NDH je u odnosu na razvoj zbivanja bilo oštrije diferencirano negoli u većini drugih zemalja pod okupacijom ili utjecajem nacističke Njemačke: bilo je relativno više domaćih sudionika u zločinu i relativno još više domaćeg otpora zločincima. Andrija Artuković i Eugen Dido Kvaternik nisu bili sami u organizaciji ubijanja – „svijesni i proračunati upravljači i autori koljačkog plana bili su sam Pavelić i najintimniji krug oko njega (Budak, Lorković, Puk, Dido Kvaternik itd.)". Osobitu odgovornost na terenu nosili su organizatori ili vođe pojedinih postrojbi koje su činile zločine, dakle, ljudi poput Viktora Gutića, Vjekoslava Maksa Luburića, Viktora Tomića i drugi, dok su brojni izvršitelji koljači često bili nesvjesno oruđe pravih krivaca, zaslijepljeni rasnim i drugim teorijama".[135] U tom krugu zločinaca bili su i pukovnici (rasovi).

S druge strane, ni Slavko Komar, ni Ivan Šibl nisu sami bacali bombe i odlazili u partizane. Vladimir Nazor je u govoru koji je održao u Glini u veljači 1944. godine na pitanje „zašto sam otišao u partizane?" odgovorio da ga je „potaklo nečovječno proganjanje i istrebljivanje Židova, koji su ljudi kao i mi, a – što je najglavnije – potaklo me zlostavljanje i klanje Srba, koji su nam po krvi braća i s kojima skupa živimo ima već toliko vjekova".[136]

31. Rimski ugovori i drugi teritorijalni gubici

Nema dvojbe da su prvo veliko razočaranje i šok za hrvatske nacionalne osjećaje bili Rimski ugovori o razgraničenju između Italije i NDH, potpisani 18. svibnja 1941. godine. Rimskim ugovorima Pavelić i ustaše platili su fašističkoj Italiji dugogodišnje pokroviteljstvo. Neki su historičari to ovako opisali: „Skloni smo zaključku da je na račun hrvatskih nacionalnih interesa trebalo platiti ono što su ustaše desetljeće prije primili u talijanskom azilu kao pozajmicu."[137]

U danima kada su sile Osovine spremale napad na Jugoslaviju, 29. ožujka 1941, Mussolini je pozvao Pavelića na razgovor, objasnio mu da će učiniti sve kako bi on, Pavelić, zadobio vlast u Hrvatskoj, a zauzvrat od njega zatražio veći dio Dalmacije. Bila je to ponuda koju Pavelić nije mogao odbiti, ali je, usprkos tome, od trenutka kada je NDH uspostavljena, pa sve do potpisa u Rimu 18. svibnja, nastojao na svaki način „otupiti" talijanske zahtjeve. U međuvremenu, Talijani su se ponašali kao da je već sve dogovoreno. Naprimjer, u Šibeniku su u travnju „razoružali naše hrvatske vojnike – ustaše i razjurili ih".[138] Ministar Ciano održao je 25. travnja u Ljubljani sastanak s Pavelićem te zapisao u svoj dnevnik: „Vidim Pavelića, okruženog njegovim banditima; izjavio je da će ga rješenja koja smo mi predložili izbaciti iz vlasti (...) Njegovi su pratioci bili još radikalniji od njega. Predočili su statistike da dokažu kako je u Dalmaciji samo kamenje talijansko." Naposljetku je i Mussolini pokazao spremnost na kompromis, barem prema Cianovu mišljenju, jer je „duce", piše Ciano, držao korisnijim uvući Hrvatsku u talijansku političku sferu „negoli uzeti komad zemlje više koji je nastanjen neprijateljski raspoloženim Hrvatima".[139]

Prema Rimskim ugovorima, Italiji je prepuštena gotovo cijela hrvatska obala Jadrana. To je uključivalo sve otoke osim Paga, Brača, Hvara. Najznačajniji gradovi i luke – Split, Šibenik, Trogir i Sušak postali su talijanski (Pula, Rijeka i Zadar već su otprije bili pod talijanskom vlašću). Italija je anektirala i značajan dio Gorskog kotara – tadašnji kotar Čabar i dio kotara Delnice, pa je granica prolazila na 6 do 7 km od Delnica.[140]

Od većih priobalnih gradova u NDH su ostali Senj, Omiš i Makarska. Najveći je primorski grad u NDH dakako bio Dubrovnik, ali prometno i

strateški sasvim izoliran, daleko na jugu. Italiji je prepušteno otprilike 5400 km², dakle, nekih 5% ukupnog teritorija NDH, ali su oni svojom gospodarskom, prometnom, strateškom i kulturno-povijesnom važnošću umnogome nadmašivali puki zbroj kvadratnih kilometara. Iako je bilo predviđeno da gradom Splitom i otokom Korčulom upravljaju i vlasti NDH, to se nikada nije dogodilo.

Pavelić je vrlo dobro znao da će potpisivanje Rimskih ugovora biti teško razočaranje i za one, koji su mu dotad čvrsto vjerovali. Njegova računica da bi javnost mogla preboljeti gubitak područja koje je otela Italija zbog toga što je priključen teritorij BiH, bila je bez osnova. Rimski ugovori ostali su „istočni grijeh" NDH koji ona nije mogla iskupiti sve do vlastita kraja.

Dan nakon potpisivanja Rimskih ugovora, Pavelić je ponudio Zvonimirovu krunu članu Savojske kuće, što je bio jedan od preduvjeta da uopće u preostalom dijelu Hrvatske zadobije punu vlast.[141] Vrlo je zanimljivo da je tu odredbu, objavljenu u *Narodnim novinama* 15. svibnja, usprkos tome što se, prema kasnijim svjedočenjima, cijelo ustaško vodstvo protivilo sporazumijevanju s Italijom, potpisala čitava vlada.

Zajedno s Rimskim ugovorima, potpisan je i Sporazum o pitanjima vojnog značenja, koja se odnose na Jadransko primorsko područje. Njime je dogovoreno da se priobalno područje NDH koje nije anektirala Italija, zajedno s dosta širokim zaleđem, podijeli u dvije zone. Ona, bliže moru, nazvana je demilitariziranom (kasnije nazvana Druga zona), a uključivala je Gorski kotar, čitavu Liku, Dalmatinsku zagoru, dobar dio Hercegovine te sva područja uz jadransku obalu s otocima koji su formalno bili u okviru NDH. U njoj vlasti NDH poslije kolovoza 1941. nisu smjele imati nikakve vojne objekte, ni utvrde, ni vojne baze – sve u svemu, vlast NDH je na tom prostoru bila gotovo formalna. Preostali pojas do dogovorene demarkacijske linije između talijanske i njemačke vojske u NDH (prolazila je otprilike sredinom NDH, a jednostrano ju je zacrtao Hitler 24. travnja 1941. i kasnije je samo malo korigirana)[142] nazvan je Treća zona (obuhvaća pojas od Karlovca preko Bihaća, Bugojna i Prozora do Bileće i Čajniča na Drini). I u toj su zoni vlasti i vojsci NDH ingerencije bile umnogome sužene.

Informacije hrvatskoj javnosti o potpisivanju Rimskih ugovora i njihovu sadržaju bile su krajnje jednostrane[143] jer su vlasti dobro procijenile da će reakcije javnosti biti krajnje nepovoljne, bez obzira na posvemašnju cenzuru i teror. Njemački general Edmund Glaise von Horstenau tvrdio je da su se tih tjedana u Zagrebu, „gdjegod da se dođe, čule prijetnje protiv Talijana." Čak se i ustaška elita osjećala na neki način ucijenjenom od Italije, pa je diplomatskim kanalima tražila pojačanu zaštitu od njemačkog osovinskog partnera. No, Nijemci se nisu htjeli miješati i držali su se rezervirano.[144]

Gubitak dijela Dalmacije bio je doduše najteži, ali ne i jedini udarac koji su dobile vlasti NDH. Ustaški su ideolozi smatrali i Sandžak integralnim dijelom NDH. U prilog su im išle i molbe mnogih izaslanika muslimanskog stanovništva da se Sandžak (prijašnji sandžak Novi Pazar) priključi NDH. Međutim, to nije realizirano zbog protivljenja Nijemaca i Talijana koji su smatrali da se time ugrožavaju njihovi interesi na području Srbije, Sandžaka i Crne Gore. Stoga je Pavelić 7. lipnja potpisao zakonski dekret o istočnoj granici NDH, držeći se pritom točno stare srpsko-bosanske granice iz 1908. godine do ušća Uvca u Lim.[145] Vlasti NDH su se i dalje nadale da bi mogle u svoju korist korigirati istočnu granicu, dalje ka jugu, u „Novom Sandžaku" i prema Crnoj Gori, ali su se njihove ambicije sukobile s talijanskim zahtjevom da dobiju neka područja zapadno od Drine i u Hercegovini. Nakon relativno dugih pregovora, u kojima su vlasti NDH stalno sumnjičile Talijane da simpatiziraju i potpomažu četnike, potkraj listopada 1941. ugovorom između Italije i NDH utvrđena je granica po crti stare austrougarsko – srpsko/crnogorske granice otprije 1918. godine, dakle bez pripojenja Sandžaka, ali i bez gubitka područja u istočnoj Hercegovini.[146]

Najmanje je prijeporna bila sjeverozapadna granica NDH (danas uglavnom hrvatsko-slovenska granica). Kako je Reich anektirao dio Slovenije, sporazum o tom dijelu granice sklopljen je bez poteškoća vrijednih spomena i potvrđen je državnim ugovorom od 13. svibnja.

Nasuprot tome, ostalo je spornim pitanje vrhovne uprave u istočnom Srijemu – treba li pripasti NDH ili njemačkoj okupacijskoj upravi u Srbiji. Hitler je smatrao da se treba držati stare austrougarsko-srpske granice do 1918. godine, dakle, da istočni Srijem treba pripasti NDH. No, njemačka je vojska ubrzo procijenila da bi grad Zemun s okolicom (uključujući i nedaleki beogradski aerodrom) trebao ostati pod kontrolom njemačke uprave u Srbiji, što je *de facto* i ostvareno – taj je prostor u svibnju 1941. od ostatka NDH administrativno odijeljen kao „Gospodarsko područje Istočnog Srijema".[147]

Admiral Miklós Horthy (1868-1957), mađarski regent, već je u noći 10/11. travnja proklamirao „svetu dužnost nacije" da povrati dijelove „otete" Mađarskoj, što je uključivalo Međimurje, Baranju i Bačku.

Mađari su se pozivali na činjenicu da je Međimurje bilo od 1860. do 1918. godine pod mađarskom upravom (u mađarskim se deklaracijama tvrdilo – „oduvijek"). Iako je vlast NDH bila uspostavljena 10. travnja, šest dana kasnije mađarska je vojska okupirala Međimurje. No, vlasti NDH ga nisu željele prepustiti Mađarskoj i tražile su od Nijemaca da posreduju, ali su oni to odbili i savjetovali pregovore. U Zagrebu je, prema sudu talijanskog ministra vanjskih poslova Ciana, stanje oko Međimurja izazvalo „veliko negodovanje".[148] No, pregovori nisu dali rezulta-

ta – radilo se o svršenom činu kojeg se više nije moglo mijenjati. U prosincu 1941. mađarski je parlament anektirao Međimurje, ali ta aneksija nikada nije verificirana međudržavnim sporazumom, kao ni granica između Mađarske i NDH. Da bi pokazale kako ne priznaju okupaciju i aneksiju Međimurja, vlasti NDH osnovale su u Varaždinu Kotarsku oblast Čakovec i Prelog, ali od toga nije bilo nikakve koristi.[149] Vlast je zapravo šutjela. Čak je i Slavko Kvaternik, koji je poveo akciju oslobađanja Međimurja 1918. godine, konformistički prihvatio takav stav. U siječnju 1942, nakon što su mjesec dana ranije Mađari u parlamentu proglasili priključenje „južnih krajeva", međimurski svećenici šalju apel u MUP i MVP NDH prosvjedujući „protiv svih onih koji su nas jednostavno dali u zagrljaj Mađara".[150] U rijetkim člancima u tisku ocijenjeno je nepravednim i nemogućim „da bi Međimurje pripalo pod vlast Mađara", a razlog takve nepravde uistinu je bizaran – „za volju šačice Židova, tih dotepenaca". No, ubrzo je iz Zagreba došla naredba redakciji i lokalnim vlastima da više ne smiju pisati o okupaciji Međimurja.[151]

Iako su prema velikohrvatskim planovima i Baranja i Bačka morale biti uključene u NDH (doduše, i to je dvojbeno, jer se Pavelić u promemoriji upućenoj talijanskoj vladi 1927. godine odrekao Bačke, ali i Baranje te ih zapravo prepustio Mađarima),[152] o tom teritoriju diplomacija NDH nije uopće vodila računa, iako su neki dijelovi tih teritorija bili većinom naseljeni Hrvatima. Kako je jugoslavenski dio Baranje do 1941. bio u okviru Dunavske banovine, priključen je Mađarskoj zajedno s Bačkom, da bi nakon 1945. godine bio pripojen NR Hrvatskoj.

Na hrvatskim teritorijima koji su pripali fašističkoj Italiji, odnosno profašističkoj Mađarskoj, lokalni Hrvati, iako na tim područjima u pravilu većinsko stanovništvo, postali su meta progona.

Talijanske vlasti su najavljivali naseljavanje Talijana na anektirana područja, pa je zbog toga bilo potrebno „repatrirati u odnosne zavičaje sve one koji su slavenskog podrijetla, a nastanili su se u Dalmaciji nakon 1918. godine". Mussolini je iseljavanje dodatno obrazložio činjenicom da su na tim teritorijima „strani režimi" navodno „pokušali izmijeniti etnički sastav stanovništva".[153]

Već je 18. svibnja guverner Dalmacije Giuseppe Bastianini naredio prefektima u Dalmaciji da otpuste sve službenike i pošalju ih na teritorij NDH ako nisu rođeni na anektiranom teritoriju. Pod udar te uredbe u sljedećim je mjesecima došlo preko 650 splitskih željezničara koji su, prema Bastianiniju, ionako bili „antitalijanski raspoloženi", potom i 230 namještenika šibenske i zadarske bolnice. U kolovozu je oko polovice državnih službenika u Splitu odbilo položiti prisegu Kraljevini Italiji, što je značilo da moraju seliti. Ubrzo se brojne obitelji preseljavaju u Makarsku, Mostar, Zagreb.[154]

Osječki *Hrvatski list* već 15. travnja objavljuje poziv što ga je prethodnog dana navodno emitirala zagrebačka radiostanica. U njemu se „Hrvatsko narodno vodstvo" obraća Hrvatima u Bačkoj i Baranji s apelom da „mirno i prijateljski" dočekaju mađarsku vojsku „koja će progoniti Srbe", a „ima najstroži nalog" da s hrvatskim stanovništvom „lijepo postupa".[155] Bile su to uglavnom propagandističke floskule, jer se u stvarnosti sve odvijalo bitno drugačije.

Mađarske su vlasti već u travnju 1941. zauzele stav, a ujesen iste godine donijele i zakonske propise prema kojima se lišavaju posjeda kolonisti koji su dobili zemlju agrarnom reformom u monarhističkoj Jugoslaviji. Smatralo se da protjerani ne mogu tražiti nikakvu nadoknadu, jer su navodno zemlju dobili po isključivo političkim kriterijima. Tako se postupalo čak i s onima koji su zemlju kupili. Budimpeštanske su vlasti vrlo brzo krenule u akciju: već 22. travnja zapovjednik ustaškog stožera iz Petrovaradina dramatičnim tonom obavještava poglavnika Pavelića osobno da je toga dana „mađarska vlast počela protjerivanja iz Novoga Sada i teritorija bivše Vojvodine i svi oni koji nisu rođeni na toj teritoriji prebacuju se u Petrovaradin. Ovdje položaj postaje neodrživ..." Paradoksalno jest da stožernik ne traži da se deportacije zaustave, već da se organiziraju „nekim sistemom", jer se „ljudi protjeruju bez ikakvih isprava, a nama je nemoguće davati tolike propusnice".[156] Jedan od razloga nezainteresiranosti vlasti NDH za zaustavljanje deportacija očito leži u činjenici da su većina deportiranih bili Srbi, a tek manjina Hrvati. Srbi su preko Srijema samo prebacivani u Srbiju južno od Save, pa je problem isključivo bio u tome da im treba dati „propusnice". Međutim, Osječka podružnica Crvenog križa NDH u izvještaju od 23. srpnja pod naslovom „Ilegalno prebacivanje Hrvata Bunjevaca iz Vojvodine" obavještava zagrebačku središnjicu da u evidenciji imaju 292 izbjegle osobe, iseljene uglavnom u travnju i svibnju, koje su došle u bijednom stanju, s najnužnijom odjećom i obućom, dok su ostatak imovine bile prisiljene ostaviti. Uglavnom su imale pola sata da napuste kuće, sretniji su dobivali rok od tri dana. Samo su neki uspjeli unovčiti dio pokretnina ili im je bilo dozvoljeno odnijeti ih. Državni službenici su dobili otkaz s obrazloženjem da ne znaju mađarski. Nerijetko su bili ispitivani i maltretirani. Iz Osijeka javljaju i da točan broj izbjeglica nije moguće utvrditi, jer se nisu svi kod njih prijavili.[157]

Iz Međimurja su samo u prvom valu progona (do jeseni 1941. godine) istjerane ili pobjegle najmanje 544 osobe. No, kako ovaj broj uključuje samo državne namještenike, činovnike i učitelje, a ne i članove njihovih obitelji, očigledno je broj prognanih i izbjeglih bio mnogo veći.[158]

Početkom lipnja je osnovano „povjereništvo" koje je trebalo „držati vezu s Hrvatima s područja bivše Jugoslavije", koje je moralo „uređivati

njihovo vraćanje u domovinu" te im „osigurati život u domovini".[159] Kada je početkom srpnja stiglo u Zagreb sedam službeničkih obitelji iz Makedonije, to su vlasti NDH pozdravljale i koristile u propagandne svrhe. No, bilo je mnogo više razloga za tugu, jer se to događalo pod pritiskom bugarskih vlasti (do kraja godine iz Makedonije je iseljeno oko 600 hrvatskih obitelji).[160] U odluci o osnivanju „povjereničtva" koristi se termin „povratnici", ali se povjereništvo uglavnom nije bavilo „povratnicima", već s prognanicima te s pojedincima i obiteljima koje su bili potjerani iz područja gdje su Hrvati bili autohtoni. Na taj se način povjereništvo nije bavilo plemenitim zadatkom „povratka Hrvata u domovinu", već zbrinjavanjem nevoljnika.

Pogrešna, zapravo zločinačka nacionalna politika vodila je novim nelogičnostima i apsurdima. Naime, dok se neke progonilo i ubijalo, druge se protežiralo: „njemačka narodna skupina" raznim je odredbama dobila privilegirani status, ne samo u odnosu na pripadnike progonjenih naroda i vjera, već i u odnosu na Hrvate i katolike. Zahvaljujući dobrom predratnom organizacijskom ustroju te prisutnosti njemačke vojske na teritoriju NDH i različitih obavještajnih službi pomoću kojih je Treći Reich osiguravao svoju poziciju u NDH, njemačka narodna skupina se od samog osnutka NDH nameće kao snažan politički faktor. Razvoj organizacija njemačke narodne skupine teče gotovo paralelno s uspostavom ustaške vlasti u zemlji. S vremenom će niz zakonskih odredbi nju pozicionirati kao svojevrsnu „državu u državi", čime ona ostaje samo formalno podčinjena NDH.

Njemačka narodna skupina kao organizacijsko tijelo proglašena je već 13. travnja u Osijeku.[161] Odmah, odnosno sutradan je njezin vođa Branimir Altgayer posjetio Slavka Kvaternika koji je „...izrazio zadovoljstvo što na teritoriju NDH živi tako velika njemačka narodna skupina" te je „obećao skoro rješenje njezina statusa..."[162] Temeljem dogovora na sastanku Pavelića i Hitlera od 4. lipnja ubrzo je donesena „Zakonska odredba o privremenom pravnom položaju Njemačke narodne skupine u NDH". Njome je pripadnicima njemačke narodne skupine „zajamčeno neograničeno održanje njihove njemačke narodnosti i nesmetano ispovjedanje nacional-socijalističkog životnog naziranja, nepomućeni razvoj njihovog samoniklog njemačkog narodnog života i slobodno uspostavljanje i održavanje narodnih i kulturnih odnosa s njemačkom narodnom maticom".[163] U stvarnosti, to je vodilo prema velikim nesuglasicama: iz Ivankova kod Vinkovaca u lipnju javljaju da bi za novog općinskog bilježnika „bilo pravedno" da se „postavi Hrvat", a ne „Nijemac Danijel Schubert", jer su u „toj općini Hrvati u velikoj većini".[164] Dana 16. lipnja deset Hrvata iz Cerića kod Vinkovaca piše ministru Andriji Artukoviću da je u tamošnju općinsku upravu trebalo biti imenovano po tri Nijemca

i tri Hrvata, ali je stiglo rješenje o imenovanju petorice Nijemaca i trojice Hrvata, a tu trojicu „predložili su sami Nijemci, sa kojima bi mogli raditi što i kako hoće, samo na štetu nas Hrvata".[165]

U srpnju je Kulturbund u Našicama i Osijeku izdavao propusnice po cijeni od jedne kune, dočim su državne vlasti tražile 35 kuna. Stoga i Hrvati „odlaze tamo po propusnice", čime se „oštećuje država". U Zagreb su stizali pozivi da se tome „najenergičnije stane na kraj". I Branimir Altgayer založio da se takva praksa prekine, a pisao je u tom smislu i *Deutsche Zeitung in Kroatien*.[166] Ne zna se kakav je točno bio ishod ovoga spora, ali su novi izbijali praktički svakodnevno. Dana 1. kolovoza veliki župan Velike župe Baranja Stjepan Hefer (1897-1973) tvrdi kako su neki Nijemci, žitelji Jovanovca/Ivanovca (jugozapadno od Osijeka), govorili da su „Hrvati gorji nego Srbi", da „Poglavnikova slika za njih ne predstavlja ništa", da na pozdrav „ŽAP" (Živio Ante Pavelić) odgovaraju „der wird angeschiessen" – „njega ćemo nastrijeliti" (prijevod, I. G.). Svaki drugi građanin bio bi zbog toga uhapšen i strogo osuđen, vrlo vjerojatno i na smrt, ali veliki župan samo predlaže da se „preduzmu potrebni koraci kod vodstva Njemačke narodne skupine" kako bi to vodstvo „ubuduće onemogućilo te ispade", odnosno „kako bi članovi Njemačke narodne skupine zauzeli definitivno stav lojalnosti i iskrene saradnje prema hrvatskom narodu i vlasti".[167]

Incidenti su kulminirali kada je u listopadu 1944. u Piškorevcima kod Đakova jedan njemački učenik bacio bombu ubivši pritom pet (prema drugim izvorima sedam) i ranivši deset (prema drugim izvorima dvanaest) hrvatskih školaraca.[168]

32. NDH kao njemačko-talijanski protektorat

Ustaškom su vodstvu bili posve jasni gospodarski, strategijski i teritorijalni interesi Reicha i Italije na teritoriju NDH. Ono je svjesno prihvatilo ulogu koja mu je bilo namijenjena, tj. da bude pijun u provedbi nacističke i fašističke imperijalne politike. NDH je bila „pod neformalnom vlašću" Njemačke i Italije,[169] odnosno bila je „u zagrljaju 'države-zaštitnice'" (tj. Reicha).[170] Nema dvojbe da „Osovina nije imala nikakve nakane stvarati hrvatsku državu... njezine su se trupe na hrvatskom području vladale kao prave pravcate okupacione snage", zaključuje Marko Sinovčić, poslijeratni emigrant, član užeg vodstva Hrvatskog narodnog odbora (HNO-a).[171] Takve je odnose prilično jednostavno definirati – NDH je zapravo bila „njemačko-talijanski protektorat",[172] a Vladko Maček je ustvrdio kako su „Nijemci svojoj okupaciji dali eufemistički naziv 'Nezavisne Države Hrvatske'".[173]

Slijedom razvoja bilateralnih odnosa između Reicha i Italije do 1941. godine, bilo je logično da je na sastanku ministara vanjskih poslova Joachima von Ribbentropa i Galeazza Ciana u Beču 21. i 22. travnja, Reich praktički prepustio politički utjecaj u NDH svojoj saveznici, uvaživši namjeru Italije da s NDH uspostavi personalnu uniju. Bili su to ustupci kojima je Reich pokazivao da želi zadovoljiti svog glavnog saveznika. Međutim, Reich se niti tada niti kasnije nije želio odreći vojne nazočnosti, a pogotovo svojih ekonomskih interesa na prostoru NDH i šire. U sporazumu od 22. travnja zaključeno je da treba voditi računa o potrebama Reicha s obzirom na „osobite gospodarske interese Njemačke na prijašnjem jugoslavenskom prostoru."[174]

To je značilo da Nijemci imaju pristup bosanskohercegovačkim rudnim bogatstvima, a da im se istovremeno jamči i sigurnost cesta i željezničkih pruga te izvoz poljoprivrednih proizvoda. Italija je trebala Reichu jamčiti isporuke iz bogatih južnohercegovačkih (na Rami i Neretvi u području oko Mostara), srednjodalmatinskih (Drniš) i ličkih (Gračac i Gospić) nalazišta boksita, i to barem u predratnim količinama. Vlada NDH je zakonskim uredbama (od 4. srpnja i od 1. listopada 1941) željela boksitno bogatstvo držati pod kontrolom – stoga je raskinula sve

dotad važeće ugovore (iz vremena prijašnje Jugoslavije) i jako ograničila stjecanje novih dozvola za istraživačka i zaštitna polja.[175] No, to nije pomoglo, jer su Nijemci ishodili koncesiju da neki postotak ostaje u NDH, a sve ostalo se, bez carine, izvozilo u Njemačku. Iz boksitnih jama u NDH moglo se (bez novih investicija) eksploatirati najmanje 500.000 tona godišnje, što je za njemačku proizvodnju aluminija bilo „od životne važnosti", jer je činilo nešto više od 40% ukupnih njemačkih potreba.[176] Za njemačko i talijansko ratno gospodarstvo i šume slavonskog hrasta bile su izvanredno vrijedan sirovinski rezervoar.

Pregovori o gospodarskim odnosima Reicha i NDH završeni su koncem svibnja. U njima je zapravo službeno proklamirana ekonomska podređenost NDH interesima Reicha. Naime, tim sporazumom se vlada NDH obvezala da će naročito uzeti u obzir njemačke privredne interese, među kojima, u prvom redu, neograničeno iskorištavanje industrijskih sirovina. Potom se NDH obvezala da podmiruje troškove njemačkih okupacijskih snaga na svom području,[177] što je zapravo dokaz da su Nijemci područje NDH tretirali kao i druga okupirana područja diljem Europe. Prema jednoj analizi koju su napravile državne službe „u NDH, tijekom 1943. godine 43% novčanog opticaja otišlo je na potrebe njemačke vojske", što je snažno poticalo inflaciju.[178]

O stvarnoj neovisnosti NDH svjedoči i sljedeća epizoda: u kolovozu 1941. nadležne njemačke službe energično su ukazale na to da NDH „u okviru europskog planiranja" može primati rumunjsku naftu samo ako ju treba „za najvažnije ratno gospodarske svrhe". Tada je ograničena trgovina između NDH i Rumunjske, da bi do kraja mjeseca Nijemci posve zabranili samostalan izvoz iz NDH u Rumunjsku.[179]

Sporazumom NDH i Reicha određeno je da se iz NDH izvoze poljoprivredni proizvodi, a iz Reicha uvozi industrijska roba. Plaćanje je trebalo obavljati u sustavu kliringa. Međutim, zbog ekonomskog kolapsa u NDH (o kojem će poslije biti više riječi), takav je aranžman propao, pa je u NDH ubrzo uvozila više poljoprivrednih proizvoda negoli što je iz nje izvozila.

Eksploatacija NDH od strane Reicha provodila se i iskorištavanjem radne snage. Bio je to dio njemačke gospodarske strategije, jer je sredinom 1944. godine u Reichu radilo između 7 i 7,5 milijuna stranaca – od toga su četiri milijuna bili strani radnici i radnice, a još gotovo tri milijuna bili su ratni zarobljenici. Svi su oni radili za njemački *Endsieg* – konačnu pobjedu.[180]

Čitav je posao bio vrlo pažljivo osmišljen. Višak radne snage jest, prema shvaćanju njemačkog Istraživačkog centra za naoružanje, „najdragocjenije izvozno dobro, koje nam neke europske zemlje sada i u poslijeratnom vremenu mogu dati". U propagandističkom tonu *Deutsche*

Zeitung in Kroatien tvrdi da radnici iz raznih europskih zemalja odlaze u Reich „jer im domovine nisu u stanju dati plaću i kruh, a u Njemačkoj uživaju jednaka prava kao i njemački radnici".[181] Tijekom tridesetih je u Njemačkoj radilo mnogo jugoslavenskih radnika, a u travnju 1941. bilo ih je i dalje gotovo 44.000. Otada se taj broj ubrzano povećava na dva načina – novim vrbovanjima te deportacijom ratnih zarobljenika.[182] Dok su zarobljeni Hrvati – jugoslavenski vojnici pomalo otpuštani (iako ih je još u rujnu 1941. bilo 10.000), Srbi s područja NDH, njih oko 35.000, kao ratni zarobljenici, morali su ostati raditi u Reichu.[183]

Posve su druga kategorija radnika trebali biti radnici koji su pristali na dobrovoljni odlazak. Vlade NDH i Reicha su 8. svibnja 1941. potpisale sporazum (bio je to jedan od prvih međudržavih sporazuma koje je NDH uopće potpisala) prema kojem su se vlasti NDH obvezale da će oko 54.500 radnika, uglavnom iz poljoprivrede, šumarstva i rudarstva, otići na rad u Njemačku. Već u srpnju je na njemački zahtjev kvota povećana na 100.000 radnika.[184]

Ubrzo je počelo regrutiranje – regrutni centri osnovani su u Zagrebu, Banjaluci, Osijeku, Sarajevu, Mostaru i Senju. Do srpnja 1941. u Reich je na rad otišlo 45.000 radnika, a nadležne su službe zaprimile još 35.000 zahtjeva za odlazak. Ne treba previše sumnjati u to da je u lipnju 1941. „... na tisuće vojno sposobnih muškaraca došlo na Velesajam (radi se o prostoru današnjeg Tehničkog muzeja ili Studentskog centra na Savskoj cesti – op. I. G.) nadajući se da će dobiti dozvolu za rad u Reichu. Mnogi su zaplakali kada su uvidjeli da su im nade bile uzaludne..."[185] Naime, ti ljudi kod kuće nisu imali posla, a iz Reicha su mogli slati dio svojih plaća kući, čime bi osiguravali kakvu-takvu egzistenciju. I nadbiskup Stepinac je u svojim božićnim porukama tvrdio kako su mnogi „pritisnuti teškom brigom za egzistenciju svojih obitelji" otišli „kruh zarađivati na rad u Njemačku".[186]

U raznim novinama u NDH tiskaju se oglasi u kojima se „traži veći broj zdravih i spremnih muškaraca, (pretežno) žena i djevojaka (od 17 do 40 godina) hrvatske narodnosti, koje bi – u lijepim i zdravim prostorijama – obavljale lagane i za ratne svrhe važne poslove... stan i hrana je u zajedničkim prostorijama poduzeća... Zaposlenje bi trajalo oko godine dana. Plaća za žene i djevojke po satu između 37 i 50 pfeniga, za muškarce između 60 i 85 pfeniga... šiljanje ušteđevine od plaće u domovinu omogućeno je u svako doba".[187]

Računa se da je potkraj 1941. u Reichu radilo oko 150.000 osoba iz NDH, s tendencijom rasta u kasnijim godinama, pa se procjenjuje da je taj broj do kraja rata u Reichu narastao na 220.000, od toga je nešto preko 120.000 otišlo na temelju međudržavnih sporazuma.[188] Prema tim statistikama ispada da je u odnosu na broj stanovnika u Reichu ra-

dilo najviše radnika iz NDH, dočim je u apsolutnim brojkama najviše bilo radnika iz tadašnjeg SSSR-a, potom iz Francuske, itd., a NDH je bila na devetom mjestu.[189]

Najvažnija promjena tijekom ratnih godina bila je u tome što su ugovori, isprva dogovoreni na godinu dana produljivani sa ili bez pristanka onih na koje se odnose. Nijemci nisu zbog velikog nedostatka radne snage bili spremni jednom zaposlene radnike u Reichu pustiti kući, čak i ako su to oni željeli. U kolovozu 1944. s takvom su se praksom složile i vlasti NDH. Zbog svega toga mnogi se radnici nakon dopusta u NDH više nisu vraćali u Reich, pa su Nijemci tražili od vlasti NDH da se takve radnike vrati natrag u Reich, ako treba i silom. Ove odredbe jasno pokazuju stupanj „dobrovoljnosti" radnika „prijateljskih" država koji su radili u Njemačkoj. Na taj su se način uvjeti egzistencije ratnih zarobljenika i drugih deportiranih iz NDH, odnosno zatočenika na prisilnom radu i onih koji su otišli dobrovoljno gotovo izjednačili. Svi su oni zapravo bili na prisilnom radu u Reichu.

Čini se da su mnogi prije odlaska bili posve neinformirani i puni iluzija o stvarnom stanju i radnim uvjetima koje ih čekaju u Reichu.[190] CK KPH je u lipnju 1941. upozoravao radnike da ne nasjedaju demagoškim parolama o dobrom životu u Reichu i da ne idu na rad.[191] No, pitanje je tko je za taj proglas čuo i koliko su o njemu, i oni koji su ga čuli, uopće vodili računa.

I nacistička i ustaška propaganda uložile su mnogo truda kako bi pokazale da je stranim radnicima dobro – u reportaži o jednom takvom „logoru za radnike" (ne kaže se kojem!) u Njemačkoj neimenovani hrvatski radnik tvrdi da mu je „dobro... glavno je da zarađujem dobro. U bivšoj Jugoslaviji sam dugo bio nezaposlen, ali sada mogu ženi i troje djece slati od moje zarade". Drugi nije oženjen, a sada „zarađuje trostruko nego prije, pa kako da ne bude zadovoljan".[192]

Praksa pokazuje – barem u većini slučajeva – posve drugačiju sliku, jer su radnici iz NDH već u ljeto 1941. na mnogim mjestima bili nezadovoljni životnim i radnim uvjetima. Sporazumom između NDH i Reicha iz svibnja 1941. utvrđeno je da će radnici iz NDH u Reichu biti „načelno izjednačeni" s njemačkim radnicima glede uvjeta rada i zaštite na radu, radničkog sudstva i socijalnog osiguranja. Ključan je pri tome dodatak „načelno" jer je on umnogome relativizirao jednakost. Već je u srpnju 1941. zbog neodgovarajućih uvjeta po radnike, ambasador NDH u Berlinu Branko Benzon (1903-1970, u listopadu 1941. bio je opozvan zbog „neodmjerenosti") čak zatražio i hitnu obustavu te regrutacije, jer se obećanja ni o plaći ni o uvjetima života (neki svjedoče kako je „kroz drvene barake puhao vjetar")[193] i rada nisu ispunjavala. Neki su se radnici bunili, pa je policija hapsila „vođe pobunjenika". Ponegdje policija nije ure-

dovala „protiv Hrvata", jer se smatralo da je „riječ o prijateljskom narodu". Radni elan radnika iz NDH bio je u svakom slučaju nizak, pa njemački izvjestilac smatra da se stanje može poboljšati samo „policijskim mjerama i energičnim opomenama koje trebaju Hrvatima dati njihova vlastita poslanstva u obliku letka."[194] Stanje je bilo tako loše da se nije više moglo prikriti čak ni u strogo kontroliranom tisku: u *Hrvatskom narodu* se konstatira da su mnogi radnici došli s pretjeranim, nerealnim očekivanjima, neprimjerenima ratnoj situaciji – „neki od njih doista imaju neprikladnu odjeću i obuću – ali to zato što su tu odjeću ponijeli sa sobom s namjerom da u Reichu od svojih plaća kupe kvalitetnu novu robu; nisu znali ili nisu imali na umu da pod danim uvjetima ni njemački radnik ne može kupiti sve i u svako vrijeme".[195]

Uostalom, čak i ako su plaće bile isplaćivane u obećanim iznosima, zbog velike inflacije u NDH, a zbog nepromijenjenog pariteta Reichsmarke i kune, doznake koje su stizale kućama bile su realno sve manje. Poljoprivredni radnik iz NDH je u Njemačkoj dobivao oko 60-70 RM mjesečno, pa ako je čitavu zaradu slao kući, njegova je obitelj dobivala 1200 kuna. No, to je već i sredinom 1941. bilo nedovoljno za najnužnije troškove jedne obitelji, a pogotovo u narednim mjesecima i godinama; do ljeta 1942. cijene u NDH narasle su za oko 100% u odnosu na travanj 1941. godine, a tečaj Reichsmarke i kune nije se mijenjao. Paradoksalno je da su tada, 1942. godine, radnici u samom NDH, barem oni koji su imali posao, bili znatno bolje plaćeni. Tek je od početka 1943. njemačka strana pristala da šalje nešto više novca. Stoga je posve logično da je dobrovoljaca za odlazak u Reich vremenom bilo sve manje. Procjenjuje se da ih je sredinom 1942. bila tek šestina od ukupno regrutiranih, pa su Nijemci sve više pribjegavali prisilnoj regrutaciji. Međutim, bilo je i tada onih koji su dobrovoljno išli raditi u Njemačku; naprimjer, u izvještaju iz Ivanca, napisanom u travnju 1942. godine, tvrdi se da „svaki muškarac koji primi poziv za vojsku (jer bi se trebali boriti u Bosni ili na Istoku) odmah slijedeće noći pobjegne preko granice u bivšu Štajersku (sada Njemački Reich) i ode na zaradu i pozivu vojnih vlasti se ne odazove." Dodaje se da su prije Nijemci vraćali takve bjegunce natrag u NDH, a sad ih sve primaju bez obzira na to što su pobjegli od vojske.[196]

Novi odnos njemačkih vlasti prema radnicima očituje se i ljeti 1942, kada je oko 20.000 Srba, koje su vlasti NDH željele zatočiti u Jasenovcu, deportirano na rad u Reich. Ilija Jakovljević, koji je kao jasenovački zatočenik tome svjedočio, tvrdi kako je Jasenovac, osim što je bio logor smrti, bio i svojevrsno sabiralište muškaraca i žena pohvatanih u racijama po selima i prikupljenih za deportacije „na rad u Njemačku", „jer Nijemci su imali dobiti određeni 'kontingent' i – dobivali su ga!"[197] Kasnije, u ljeto 1943, kako je radne snage bilo sve manje, Nijemci su odlučili slati na rad

čak i zarobljene partizane. Međutim, mnogi radnici su bili lošega zdravstvenog stanja – njemačka zdravstvena služba utvrdila je, primjerice, u ljeto 1943. da „najveći dio" od 3000 bosanskohercegovačkih Muslimana koji su trebali biti otpremljeni na rad u Reich „pati od sifilisa, tuberkuloze, slabosti, ratnih rana, potpune pothranjenosti, epilepsije itd." Nema ni približnih procjena koliko je radne snage iz NDH skončalo u Reichu (od bolesti ili gladi, direktnom fizičkom silom nacističkih vlasti, tijekom savezničkih bombardiranja): samo postoje procjene da oko 30% ratnih zarobljenika s područja predratne Jugoslavije nije preživjelo rat.[198]

Dok je za gospodarstvo Reicha dolazak radnika iz NDH (i drugih zemalja) bio od koristi, za NDH je to polučilo isključivo negativne efekte. Jedino mogući povoljan učinak – radničke uštede i doznake iz Reicha – bio je poništen time što se obavljao preko klirinškog računa, na kojem je NDH ionako imala sve veći višak u odnosu na Reich. Tako su vlasti NDH morale tiskati novac da bi isplatile radničke obitelji, a da za njega iz Reicha nije dolazilo pokriće. Tako su poticale inflaciju, pa je „transfer" doznaka gospodarstvu NDH pod tim okolnostima donosio više briga nego koristi.

NDH je bila i u krajnje nezahvalnom položaju prema Italiji. Kada se ustaško vodstvo tijekom pregovora koji će se kasnije realizirati Rimskim ugovorima, usprotivilo uspostavi carinsko-monetarne unije između dvije zemlje, Talijani su zauzvrat bojkotirali carinski ustroj NDH. Posve su ukinuli kontrolu izvoza iz NDH te su seljaci iz pograničnih područja na anektirani talijanski teritorij (dakle, u Primorje i Dalmaciju) izvozili velike količine mesa, masti, žita, koža, itd., jer su u izvozu postizali više cijene. Nadalje, ustanovljen je i nepovoljan tečaj kune u odnosu na liru. Potom se NDH posebnim ugovorima obvezala prepustiti Italiji eksploataciju rudnog bogatstva, šuma, dala je koncesije talijanskoj drvnoj industriji itd. NDH je morala opskrbljivati talijansku vojsku u demarkacijskoj zoni. Istovremeno, NDH nije činila ništa kako bi regulirala status stanovništva anektiranog područja – njihova državljanstva, optiranja i njihovih prava kao nacionalne manjine u talijanskoj državi.[199]

Dihotomija odnosa prema Talijanima – s jedne strane, ideološka i politička bliskost, s druge, mržnja zbog anektiranog teritorija i talijanske poze (lažne) superiornosti, odražavala se u svakodnevnom životu i jednostavno se nije dala razriješiti. Područja koja je Italija anektirala MVP NDH eufemistički je nazivalo „bivšim jugoslavenskim pokrajinama pripojenima Italiji".[200] To samozavaravanje bilo je, čini se, široko rasprostranjeno među ustašama, pa 18. lipnja stožernik u Kninu, Marko Roša, upozorava da se „s Talijanima mora prijateljski postupati" te da se „nikako ne smije dozvoliti da ustaše govore protiv Talijana ili da ih izazivaju time da će anektirani teritorij biti naš".[201]

Talijanski vojnici na mimohodu zagrebačkim ulicama 1942. godine. U Zagrebu je do kapitulacije Italije bilo stacionirano više od tisuću talijanskih vojnika.

Sve u svemu, međunarodni položaj NDH bio je beznadan. Nastala pod patronatom sila Osovine, NDH je cijelo vrijeme bila uklopljena u hitlerovski ratni stroj. Kada je pokrenuo napad na SSSR, Reichu je bilo stalo da se ta operacija može predstaviti kao borba većeg broja država protiv komunizma. Na Istočno su ratište otišle stoga i neke talijanske, mađarske i druge jedinice. Pavelić se želio iskazati kao priljежni saveznik te je na Istočno bojište poslao u sastav njemačke vojske pješačku pukovniju, lovačku eskadrilu, bombardersku eskadrilu te nekoliko malih brodova (na Crno more). Postojala je i manja postrojba iz NDH u talijanskoj ekspediciji. Sve su jedinice iz NDH uglavnom trpjele velike gubitke, a neke su u staljingradskoj bici bile i uništene.[202] Lovačka eskadrila je potkraj 1943. povučena s fronte jer su mnogi piloti u avionima prebjegli na sovjetsku stranu.

U prosincu 1941, dan poslije japanskog napada na američku bazu Pearl Harbour na Havajima, NDH je objavila rat i Velikoj Britaniji i SAD-u (američki konzulat u Zagrebu zatvoren je već u ljeto 1941. pod izgovorom da se osoblje konzulata bavilo špijunažom).

Kada je 15. travnja Pavelić stigao u Zagreb, NDH je stekla diplomatsko priznanje Njemačke i Italije.[203] Ostale članice „trojnog sporazuma" i države ubrzo su slijedili njihov primjer.[204] Tako je NDH, nakon Slovačke,

postala druga država koja je svoje postojanje trebala zahvaliti nasilnom europskom „novom poretku". Samo je 11 zemalja priznalo NDH, uglavnom potpisnica Trojnoga pakta, a od njih je samo osam s NDH uspostavilo diplomatske odnose. Sv. Stolica nije priznala NDH, ostala je „rezervirana", ali je u Zagreb poslala stalnog legata.[205] Diplomatske je odnose i nadalje održavala s kraljevskom jugoslavenskom vladom u Londonu, čime je priznavala kontinuitet Jugoslavije.

U međunarodnoj politici je NDH za sve vrijeme svoga postojanja vjerno slijedila njemačkog saveznika, jer zapravo drugačije i nije mogla. Veleposlanik Reicha u Zagrebu Siegfried Kasche i „njemački opunomoćeni general" u NDH Edmund Glaise von Horstenau bila su dvojica najvažnijih predstavnika Reicha u NDH.[206] Njihovo je imenovanje od početka ukazivalo na dvostrukost i kompliciranu hijerarhijsku strukturu u nacionalsocijalističkoj politici u NDH: uz uobičajene međunarodne službene odnose dviju država preko Kaschea, Glaise-Horstenau je zastupao posebne vojne interese, što je bilo osjetljivo miješanje u unutarnje poslove NDH. Isprva je planirano da Glaise samo savjetuje vlasti pri izgradnji vojske NDH, ali je, s vremenom, kako se stanje mijenjalo, preuzimao ovlasti u vođenju operacija njemačke vojske na teritoriju NDH. I dok je Glaise u prvo vrijeme u Zagrebu raspolagao prilično skromnim aparatom, Kascheovo je poslanstvo bilo izvanredno jako. Prema nepotpunim podacima, njegova je služba potkraj 1941. imala više od 130 zaposlenih.[207] Kasche i Glaise von Horstenau imali su vrlo različit odnos prema NDH i njezinoj politici. Dok je Kasche prijateljevao s ustaškim vrhom te podržavao i njegovu politiku prema Srbima, Glaise von Horstenau se distancirao od ustaških metoda i postupaka te ih već od srpnja/kolovoza 1941. optuživao da su glavni uzročnik ustanka koji je zahvatio zemlju i na taj način ju destabilizirao.

O povezanosti Reicha i NDH svjedoči i robna razmjena – Reich i zemlje koje je okupirao već su 1941. u uvozu i izvozu NDH bili zastupljeni s oko 72%, slijedili su Italija (zajedno s okupiranom Albanijom) s 25-26%, dok su ostale zemlje (Rumunjska, Mađarska, Slovačka, Švicarska i druge) imale preostalih 2-3%.

Članovi kraljevske vlade koji su polovinom travnja 1941. napustili zemlju preko Grčke i Palestine, stigli su u London. Tamo su dočekani s pompom koja dolikuje savezničkoj vladi. Velika Britanija i SAD nisu priznale podjelu Jugoslavije, a vlada u Londonu izjasnila se za nastavak rata protiv Sila osovine. Ona je tvrdila da su Reich i njeni saveznici prekršili međunarodne pravne norme okupirajući zemlju. Vladine aktivnosti dijelom je financirala britanska vlada, a dijelom i zlatnim rezervama Narodne banke koje su prije rata prenijete u inozemstvo ili koje su iznijete prilikom napuštanja zemlje.

U emigrantskoj vladi premijera Simovića nalazili su se i Juraj Krnjević, kojem je Maček prepustio mjesto potpredsjednika, potom Juraj Šutej i Rudolf Bićanić kao predstavnici HSS-a te Sava Kosanović, Srđan Budisavljević i Vjećeslav Vilder kao predstavnici SDS-a. Dr Ivan Šubašić, nekadašnji ban Banovine Hrvatske, djelovao je u SAD-u. Iako je Krnjević u *Službenim novinama Kraljevine Jugoslavije* najžešće osudio ustaške zločine (nazvavši ustaše „izdajničkom družbom", tvrdio je da „hrvatski narod s ustaškim nedjelima nema ništa zajedničkog...", „najodlučnije protestirao što se takvo nešto čini tobože u interesu hrvatske narodne stvari", te naposljetku zaključio kako bi „najveću pogrešku učinio onaj, koji bi poistovjetio hrvatski narod s nedjelima šačice pokvarenih hrvatskih poluinteligenata").[208] u Vladi su, ponajprije između Srba i Hrvata, stalno bile prisutne svađe o odgovornosti i krivnji za prošle i sadašnje događaje, a pogotovo o tome kakve odnose stvoriti u budućnosti. Nepodnošljiva atmosfera umnogome je paralizirala rad vlade i krnjila njezin ugled; naprimjer, ministar Miša Trifunović na sjednici Vlade je inzistirao na hrvatskoj izdaji u Travanjskom ratu 1941. godine, a potom samog Krnjevića optužio da je zajedno sa suradnicima „počeo odmah po dolasku na Zapad propagandu za velikohrvatsku nacionalnu politiku". Ministar Rudolf Bićanić napisao je promemoriju u kojoj je odbacio kolektivnu odgovornost hrvatskog naroda za ustaška zvjerstva. Kada je u siječnju 1942. na Simovićevo mjesto došao profesor Slobodan Jovanović, stanje je postalo još gore, jer je on odmah počeo zastupati otvoreno velikosrpske poglede i politiku. Uz hrvatske i slovenske ministre često su bili i srpski političari-prečani, naročito Sava Kosanović, Srđan Budisavljević i Branko Čubrilović. S vremenom je sve to bivalo neugodnije i za njihove britanske domaćine.[209] U međuvremenu se na međunarodnoj pozornici počeo afirmirati antifašistički pokret s Titom na čelu, pa je saveznicima bilo utoliko lakše odabrati vjerodostojnijeg partnera u budućim ratnim naporima.

U daljnjem tijeku rata, kada se počela nazrijevati neminovna pobjeda antifašističke koalicije, u Hrvatskoj su se pojavile ideje i razne manje grupe koje su željele odbaciti ustaški režim, ali spasiti NDH kao državu. No, to je bilo potpuno bezizgledno. Sve tri velike antifašističke sile i svi njihovi saveznici priznavali su Jugoslaviju kao nasilno raskomadanu žrtvu nacifašističke agresije i svoju saveznicu kojoj se poslije rata ima u punoj mjeri vratiti državni suverenitet. Pitanje je samo bilo kakva će biti vlast u toj poratnoj Jugoslaviji i kakav položaj Hrvatske u njoj.

33. Propaganda protiv svih neprijatelja (komunisti, Srbi, Židovi)

Da bi se stvorila atmosfera u kojoj bi zločin uopće postao moguć, vlasti NDH su praktički od osnutka države pokrenule bjesomučnu harangu protiv komunista, Srba i Židova (i Roma). Da bi se opravdao masovan zločin koji se pripremao, trebalo je uvjeriti stanovništvo da su oni najveća i konstantna opasnost za hrvatsku državu i narod.

„Poštenim", „marljivim", „strpljivim", „ponositim" i „neustrašivim" (što su „drevne hrvatske vrline") Hrvatima koji su „najhrabriji čuvari tekovina Zapada"[210] potpuna su suprotnost Srbi i Židovi, koje se sustavno sotoniziralo – „Srbi su proširili među Hrvatima sve što ne valja, a što je kod Srba urođeno, kao naprimjer, nemoral, kocku, alkohol i tuču te krađu", izvještava ustaški logornik iz Bijeljine.[211] Sâm Pavelić je u saborskom govoru ustvrdio kako „nikada kroz stoljeća hrvatski narod na svom jeziku nije toliko pretrpio koliko kroz ove 23 godine" (misli na razdoblje postojanja monarhističke Jugoslavije – op. I. G.), jer su u to vrijeme „najprostije, najgrđe, najgadnije balkanske rieči postale [...] sastavnim dielom hrvatskog jezika".[212] *Hrvatska gruda* je sve te optužbe sumirala: „Srbi su narod koji uvijek donosi zlo i nesreću – čitav je život srbskog naroda bio prožet korupcijom i zelenaštvom... Srbi su nam ostavili gadnu, odvratnu i neželjenu baštinu, kojoj se odlučno mora učiniti kraj."[213]

Ubrzo se u novinama dalo iščitati koji su krajnji ciljevi ove kampanje. Već 3. svibnja u varaždinskom *Hrvatskom jedinstvu* ističe se kako je „Poglavnikova stvar" kako će riješiti srpski problem – „iseljivanjem i preseljivanjem ili kako drukčije", tvrdi se i da će se „židovski problem riješiti radikalno" te zaključuje: „narod mora stresti sa sebe sve takve nepoćudne nametnike", odnosno, „iz narodnog tijela treba izrezati sve čirove".[214] Kako su protjecali tjedni i mjeseci, propagandna se akcija intenzivirala i prijetnje su postajale sve izravnije. Primjerice, tekst pod naslovom „Čas konačnog obračuna", objavljen u *Ustaši* od 3. srpnja 1941. dakle samo koji dan nakon masovnih hapšenja Židova u Zagrebu i nekim drugim gradovima, ostavlja vrlo malo sumnji o daljnjim nakanama vlasti: „Ustaška Hrvatska želi u prvom redu obračunati sa slobod-

nim zidarima, želi obračunati sa pljačkaškim židovstvom (...) mi ih dobro znademo (...) te židove (...) znademo i njihova gnijezda, znademo njihova skloništa, znademo njihovu rabotu, znademo njihova skladišta i njihove zalihe (...) Znademo i istrijebit ćemo ih (...) I neka se nitko ne zgraža, neka nitko ne plače nad njihovom sudbinom, neka nitko ne pita zašto i kako (...) Ustaše znadu što čine, kako čine i zašto čine, a hrvatski će narod, napose mali hrvatski čovjek u najskorijoj budućnosti vidjeti jasno i točno zašto je to činjeno." S mnogo samoupozdanja se ističe kako „ustaše jamče da će Hrvatska biti očišćena od svega onoga, što u hrvatski narod ne spada".[215] Nije se radilo ni o kakvom verbalnom ispadu napisanom u afektu, jer *Ustaša* i u sljedećim brojevima nastavlja u istom tonu: konstatira se kako se država mora srediti i učvrstiti te da će „sve smetnje biti svladane pa makar i najkrvavijim mjerama. Životi nekolicine zloduha, plaćenika i očajnika ne predstavljaju nikakvu vrijednost, kad se radi o općim probitcima države, naroda, reda i morala".[216]

Kako velik dio stanovništva nije čitao novine, atmosferu nesnošljivosti koju je režim stvarao trebalo je prenijeti i u te društvene slojeve. Stoga su vodeći ustaški funkcionari, prije svih Mile Budak, pa Mladen Lorković, Mirko Puk i drugi, govorili tijekom prvih mjeseci postojanja NDH pred velikim mnoštvima (prema novinskim izvještajima, i pred čak 10.000 do 15.000 ljudi). Osnovna im je ideja bila ukazati narodu tko su 'neprijatelji hrvatskoga naroda', što znači prvenstveno Srbi i Židovi te komunisti. Već 2. lipnja 1941. na zboru u Novoj Gradiški dr. Milovan Žanić je rekao: „Ustaše! Da znate: ja govorim otvoreno. Ova država, ova naša domovina mora biti Hrvatska i ničija više. I zato oni koji su došli ovamo, ti treba i da odu. Događaji kroz stoljeća, a osobito ovih dvadeset godina, pokazuju da je tu svaki kompromis isključen. Ovo ima biti zemlja Hrvata i nikog drugog i nema te metode, koju mi nećemo kao ustaše upotrebiti, da načinimo ovu zemlju zbilja hrvatskom i da je očistimo od Srba koji su nas stotine godina ugrožavali i koji bi nas ugrozili prvom zgodom. Mi to ne tajimo, to je politika ove države i to kad i izvršimo, izvršit ćemo samo ono što piše u ustaškim načelima."[217]

Ministar Mirko Puk je u govoru pred okupljenim građanima u Križevcima 6. srpnja, baš u jeku priprema za iseljavanja Srba, između ostaloga rekao: „Osim tih neprijatelja Židova i komunista u našoj domovini ima još jedan neprijatelj, a to su Srbi (...) Srbi su došli u naše krajeve s turskim četama kao pljačkaši, kao talog i smeće Balkana (...) Oni koji su došli u našu domovinu prije 200-300 godina neka se vrate odakle su i došli."[218] Isti dan je u Križevcima Mile Budak zaključio kako hrvatska domovina ima neprijatelje koji „nisu članovi hrvatske narodne zajednice. To su Srbi i Židovi".[219] Mladen Lorković je u govoru potkraj srpnja 1941. u Donjem Miholjcu objasnio nazočnima kako „hrvatski

narod mora očistiti sebe od svih elemenata koji su za njega nesreća, od elemenata koji su strani ...ti (elementi) su naši Srbi i naši Židovi".[220]

Budak je u petnaest nedjeljnih govora (od 25. svibnja do 15. kolovoza 1941) po raznim hrvatskim gradovima, razradio svoj verbalni radikalizam iz emigracije. Svi ti govori bili su huškački, sve do izravnog poticanja na zločin. Primjerice, u Pakracu 30. lipnja: „S Vlahom jedi samo pola zdjele, a s pola zdjele ubi ga zdjelom po glavi." U Varaždinu je 26. svibnja izrekao vjerojatno najpoznatiji slogan – „Srbe na vrbe" koji novine nisu prenijele, a i sam se Budak kasnije opravdavao da su mu te riječi „izletjele". Inače, varaždinski je govor prenošen na Radio Zagrebu, što je nekoliko dana ranije najavljivano u tisku. U posljednjem govoru, 15. kolovoza u Virovitici, Budak je istakao također poznati slogan: „Ili mi se pokloni ili ukloni."[221]

Mile Budak nije pripadao zapovjednom lancu izvršenja genocidnih zločina i najvjerojatnije nikad nije sudjelovao u njihovu direktnom planiranju i organiziranju, još manje u izvršenju. Međutim, svojom brbljavošću i rječitošću u opravdavanju tih zločina, u stvaranju atmosfere da oni budu počinjeni, percipiran je kao njihov najgorljiviji zagovornik i poticatelj, gotovo simbol.

A sama propaganda bila je tek prva faza provedbe plana. Kao i u drugim totalitarnim zemljama, tako su i u NDH „propaganda i teror bili dvije strane iste medalje".[222]

34. Uspostava sustava terora, genocid

Kao i svuda u Europi, primjer i poticaj progonima i ubijanju Židova i Roma u Hrvatskoj i u Zagrebu bila je politika Trećeg Reicha, koja je na NDH imala presudni utjecaj. Nijemci su doveli na vlast grupu za koju su znali da će im po ideologiji i praksi biti vrlo slična (da su, primjerice, na vlast došli Maček i HSS, kako su neki željeli i planirali, progona Židova i Roma ili ne bi bilo ili bi nacisti morali sami organizirati deportacije, a progona Srba zasigurno ne bi bilo).

Već sutradan po uspostavi vlasti (17. travnja) ustaše su proglasili Zakonsku odredbu za obranu naroda i države, koja je bila temelj sustava političkog terora – od masovnih strijeljanja talaca do osnivanja logora. Uz redovne predviđeni su i izvanredni sudovi. Ugrožavanje države, makar i u pokušaju, u što se ubrajalo i slušanje nepoćudnih radiostanica (BBC, kasnije i sovjetskih, partizanskih i drugih), označava se veleizdajom i kažnjava smrću. Dana 30. travnja proglašeni su rasni zakoni u kojima je definirano arijsko i nearijsko porijeklo, te su bili osnova za sve kasnije mjere protiv Židova i protiv Roma. U vrlo kratko vrijeme NDH je spremno prihvatila nacističko zakonodavstvo, u nekim segmentima i sa znatnim zaoštravanjima.[223]

Tijekom svega tri prva mjeseca po uspostavi NDH, Židovi su izgubili državljanstvo, naređeno im je nošenje žute trake, izbacivani su iz stanova i kuća, oduzimana su im poduzeća i druga imovina, donesene su uredbe o upućivanju u logore u kojima će velika većina biti ubijena. Već 14. travnja spaljena je sinagoga u Osijeku, a potom su tijekom 1941. srušene ili devastirane i sinagoge u drugim gradovima. Rušenje zagrebačke sinagoge, jednog od simbola židovske zajednice u gradu i grada općenito, počelo je u listopadu 1941. po odluci gradonačelnika Ivana Wernera, jer se navodno nije uklapala u „sredidbeni (urbanistički – op. I. G.) plan".[224]

Židovi su u Zagrebu (kao i u nekim drugim gradovima) morali predati ustaškim vlastima 1000 kg zlata (oko 100 g po članu zajednice) da bi time navodno bili izuzeti od progona,[225] ali velikoj većini to nije pomoglo. Prve veće grupe Židova uhapšene su već i u travnju i svibnju (od 27.

do 29. svibnja uhapšeno je u Zagrebu 165 omladinaca u dobi između 18 i 21 godine starosti koji se nisu više vratili kući), a masovna hapšenja u Zagrebu i drugim gradovima počela su 21. lipnja, kada je internirano oko 2500 Židova (od toga oko polovica Zagrepčana), od kojih je većina ubrzo deportirana u Gospić, potom u logore na Velebitu (Jadovno i drugi) te na Pagu (Metajna i Slana).[226]

Od gotovo 40.000 Židova koji su živjeli na teritoriju NDH prije rata preživjelo ih je svega oko 9000. Jedva nekoliko stotina, možda tisuću, dočekalo je kraj rata na okupiranom području zahvaljujući pripadanju mješovitim brakovima, osobnim i obiteljskim vezama, podmićivanju ustaških službenika te zauzimanju Katoličke crkve, posebice zagrebačkog nadbiskupa Alojzija Stepinca.[227] Manje od 1000 vratilo ih se iz koncentracijskih logora. Najmanje 7000 spasilo se priključivanjem Titovim partizanima, bijegom u talijansku okupacijsku zonu ili u samu Italiju, gdje su fašističke vlasti Židove diskriminirale, ali ih nisu ubijale niti prepuštale nacistima. Iako su ustaše uime „hrvatstva" ubijali Židove, bilo je mnogo Hrvata koji su svoje prijatelje i susjede Židove pokušavali i uspijevali spasiti. Njemačka je policijska ispostava u NDH u proljeće 1942. ocijenila da uza svu surovost ustaške vlasti nisu dovoljno temeljito provele „konačno rješenje" (iako je do tada već preko 60% hrvatskih i bosanskohercegovačkih Židova bilo deportirano ili ubijeno). Stoga su sami Nijemci potakli akcije i, uz svesrdnu pomoć ustaške policije, u dvije masovne deportacije, u kolovozu 1942. i u svibnju 1943. otpremili više od 6000 preostalih Židova iz NDH u nacističke logore smrti u okupiranoj Poljskoj.[228]

Na temelju istih rasnih zakona stradali su i gotovo svi Romi s područja NDH, njih između 8500 i 15.000. I Romi su, poput Srba i Židova, bili meta nesmiljenih novinskih napada (iako je tekstova o njima bilo mnogo manje u odnosu na protusrpske i protužidovske): Romi „već stoljećima hrvatskom seljaku iznuđuju bilo milom bilo silom njegovu tešku muku",

REDARSTVENO RAVNATELJSTVO
U ZAGREBU

OGLAS

Određujem, da se u roku od 8 dana imadu preseliti u druge dijelove grada Zagreba svi SRBI i ŽIDOVI, koji stanuju na sjevernoj strani Maksimirske ceste, Vlaške ulice, Jelačićevog trga, Ilice do mitnice, kao i iz onih dijelova grada, koji se nalaze sjeverno od označenog cestovnog poteza.

Oni, koji se ne pokore ovoj odredbi, biti će po isteku gore označenog roka PRISILNO EVAKUIRANI na vlastiti trošak i KAŽNJENI po postojećim ZAKONSKIM PROPISIMA.

Marijan Nikšić v. r.

Rasni su zakoni u NDH bili usmjereni ponajprije protiv Židova i Roma, no ubrzo su uslijedile i odredbe usmjerene protiv Srba, kao što je odredba o iseljavanju Srba i Židova iz pojedinih zagrebačkih četvrti (8. svibnja 1941). Slične su naredbe kasnije donesene i u drugim gradovima.

Jedna od protužidovskih mjera u NDH bila je nošenje židovskog znaka kojim su obilježene i djevojčice na fotografiji. Znakovi nisu bili jednaki na čitavom području NDH jer su njihove oblike određivale lokalne ustaške vlasti.

oni su krivi za „krađe konja i drugog domaćeg blaga, krađe poljskih plodina, otimanje novaca, palež kuća", potom i za „otimanje djece i njihovo osakaćivanje", „razbojničke provale ciganskih bandi u mirne seljačke domove" i „oskvrnuća naših seljačkih žena i djevojaka", pa bi i njih trebalo, zalagali su se autori takvih napisa – „odstraniti".[229] U srpnju 1941. donijeta je odredba prema kojoj su svi Romi bili popisani, a potkraj mjeseca strijeljana je prva skupina Roma – petnaest muškaraca u okolici Karlovca. U sljedećim mjesecima bilo je još nekoliko masovnih strijeljanja, a od svibnja do srpnja 1942. svi Romi s područja NDH deportirani su u Jasenovac. Malobrojni su prilikom hapšenja bili spremni pružiti otpor, ali bez ikakva uspjeha; tek nekolicina je, sluteći tragediju, prebjegla u partizane ili na područja pod njihovom kontrolom. Pred javnošću su vlasti NDH deportacije Roma u Jasenovac obrazlagale tvrdnjom „kako se po prvi puta u svojoj povijesti Cigani privode konstruktivnom radu". Romi koji su dolazili tijekom prva dva tjedna smješteni su u napušteno selo Uštica u blizini Jasenovca (koje je potom dobilo naziv „ciganski logor"), gdje su vrlo brzo počela pojedinačna i skupna ubijanja. Oni koji su stigli nešto kasnije uglavnom su bili odmah prebacivani na desnu obalu Save, na Gradinu, gdje su ubijani – redom muškarci, žene, djeca. Život je bio pošteđen tek neznatnom broju Roma, ali i posljednji od tih preživjelih smaknuti su početkom 1945. godine.[230]

Razna ograničenja posebnim su zakonskim odredbama propisana i za Srbe, ali ustaške vlasti nisu imale ni precizan ni službeno verificiran plan što da se čini s gotovo dva milijuna Srba u granicama NDH. Jedna od ključnih postavki ustaške ideologije bilo je stvaranje etnički čistog hrvatskog prostora. I dok je položaj Židova, potom i Roma, bio određen odredbama o rasnoj pripadnosti,[231] značajan dio ustaških dužnosnika

tvrdio je kako bi „srpsko pitanje" trebalo riješiti po načelu „trećinu pobiti, trećinu iseliti, trećinu pokrstiti". Ta maksima nije nikada zapisana u ustaškim programskim spisima niti je zabilježena u tisku NDH. Međutim, nema nikakve dvojbe da je teror nad Srbima imao za cilj realizaciju maksime o „trećinama" – o tome svjedoče razni izvori, čak i zapisi vrlo informiranih suvremenika.

Tako je Herman Neubacher, povjerenik za Jugoistok sa sjedištem u Beogradu, tvrdio da Pavelićeva formula o trećinama podsjeća na istrebljivanja u doba „vjerskih ratova u najkrvavijim vremenima", te je zaključio kako je posljednja točka programa – ona o ubijanju – u vrijeme dok je on to pisao, ujesen 1943. godine, već provedena.[232] Ideju o „trećinama" nije izmislio Pavelić ili netko od njegovih suradnika, već ju je, kao usputnu primjedbu, gotovo na razini sarkazma, izrekao teolog i konzervativni savjetnik ruskog cara Aleksandra III, Konstantin Petrovič Pobjedonoscev. On je oko 1881. godine, za vrijeme velikih pogroma protiv Židova u Rusiji, ustvrdio: „Da bi se židovsko pitanje riješilo, trebalo trećinu Židova iseliti, trećinu pokrstiti, a trećina će umrijeti od gladi".[233]

U veljači 1941. u Zagrebu je održan neformalni sastanak Hrvatskog Ustaškog Nadzora, tajnog organizacionog centra Ustaškog pokreta u domovini. Sastanak je vodio Mile Budak, a nazočan je bio i Danijel Crljen. Raspravljalo se o problemu „pravoslavlja u Hrvatskoj poslije uspostave hrvatske države". Crljen tvrdi kako je isticao da treba „jasno lučiti srpsku narodnost od pravoslavne vjere", ali da su „drugi (koje ne imenuje – op. I. G.), bili mišljenja da je pravoslavlje tako usko povezano s velikosrpstvom, te bi uzakonjenje pravoslavlja u Hrvatskoj sličilo uvođenju trojanskog konja u tvrđavu hrvatske samostalnosti".[234] Bilo bi logično zaključiti kako je Crljen vidio rješenje „srpskog pitanja" u pokatoličavanju Srba i njihovoj asimilaciji, i da je tako mislio dio ustaške hijerarhije. No, potom Crljen dodaje: „Težnja za uklanjanjem srpskog etničkog klina, koji je zabit u srce hrvatskog narodnog teritorija, te ga prijeti razdvojiti, načelno je opravdana, a svaki je akt hrvatskog naroda protiv velikosrpskog imperijalizma tek djelo nužne samoobrane, jer nam Srbi svi i svuda uporno, složno i kategorički uskraćuju svaku drugu alternativu".[235] Crljenova je argumentacija najbolji dokaz o načinu na koji su i oni tobože umjereniji u ustaškom vodstvu pristali da se, uz otvoreno razglašene planove o iseljavanju i pokatoličivanju, primjenjuje i treći dio spomenutog plana, onaj o masovnom ubijanju.

Praktična provedba maksime o trećinama može se prilično dobro rekonstruirati. Masovno iseljavanje Srba s teritorija NDH bilo je povezano i s iseljavanjima i useljavanjima drugih osoba i nacionalnih skupina, prvenstveno s useljavanjem Slovenaca, ali i izgonom ili povratkom Hrvata iz drugih dijelova nekadašnje Jugoslavije.

Prvotni poticaj masovnom iseljavanju i preseljavanju na i s teritorija NDH dali su nacisti, jer su željeli „etnički očistiti" neke dijelove slovenskog prostora kako bi na njih naselili Nijemce. Vlasti NDH isprva su se protivile dolasku Slovenaca, ali su se ubrzo spremno uključile u taj projekt, jer je poticaj akcijama razmjene stanovništva izvirao iz njihovih dubokih ideoloških i političkih uvjerenja. No, u lokalnim sredinama otpori useljavanju Slovenaca su bili prilično veliki.[236]

Ministar Lovro Sušić je početkom lipnja na „velikoj skupštini ustaškog pokreta u Slunju" bio vrlo jasan – „nećemo krvavog čišćenja", ali „Srbi moraju seliti".[237]

Ključan poticaj Paveliću da otpočne s masovnim iseljavanjima i zločinima dao mu je sam Adolf Hitler na sastanku 6. lipnja u Berghofu, sastanku kojeg je Pavelić uspio izmoliti.[238] Na Pavelićevu konstataciju da u NDH ima 3 milijuna Srba, Hitler je Paveliću savjetovao sljedeće – ako želi da „hrvatska država doista bude trajna, mora 50 godina voditi politiku nacionalne nesnošljivosti". To je bilo u skladu s Hitlerovim gledanjima na Srbe kakva je on stekao još od Prvoga svjetskog rata, a pogotovo od 27. ožujka 1941. godine. U svibnju je Hitler pohvalio ustaška nastojanja „da se smanji vrlo brojna srpska manjina u NDH", a tijekom lipnja se zalagao da se kombinira iseljavanje Srba iz NDH s useljavanjem deportiranih Slovenaca: „To je doduše trenutno bolno, ali je bolje od trajne štete", zaključio je Hitler, pozvavši se pritom na praksu nacista u Poljskoj. Na sastanku se govorilo o preseljenju 179.000 Slovenaca u druge zemlje.[239]

Tijekom lipnja vlasti NDH u grozničavoj žurbi pripremaju deportacije i iseljavanja, jer su Nijemci planirali da prvi protjerani Slovenci stignu u NDH 11. srpnja. Kako je novodoseljene Slovence trebalo smjestiti na srpske posjede, to znači da su Srbi morali iseliti prije toga datuma. Pripreme su se odvijale u tajnosti, ali se čini da su neke informacije procurile i do nižih struktura u državnoj hijerarhiji i ustaškom pokretu. Tako je ustaški stožernik za veliku župu Bribir i Sidragu, Marko Roša, 18. lipnja u dopisu svojim podređenima u Kninu i okolici naredio da „sve progone Srba vrše na taj način da ih se uhapsi bez velike buke i strke, što tiše i mirnije" odnosno da ih se na „vidnom mjestu ne tuče i ne udara", potom da „ih se što prije otpremi s lica mjesta". Naglasio je da se „ne smiju vršiti hapšenja u masama, već pojedinačno da ne bude upadno" te osobito da se „u prisutnosti i blizini talijanske vojske i vojnika ne smiju vršiti djela nasilja tj. oduzimanje imovine, ubijanje i udaranje". Zaključio je kako se „mora zapriječiti pljačka imovine srpskog naroda, a svakako se rekviriranje mora sprovesti zakonito, tako da se popiše sva imovina koja postaje vlasništvo države".[240]

Napetost je rasla iz dana u dan: 23. lipnja donesena je „Naredba o dužnosti prijave Srbijanaca" kojom je određeno da „se u roku od 10

Prvi susret Pavelića s Hitlerom 6. lipnja 1941. u Hitlerovoj rezidenciji Berghof nedaleko od Salzburga. Hitler Paveliću: „Uostalom, ako hrvatska država treba da bude sasvim solidna, morat ćete 50 godina voditi netolerantnu nacionalnu politiku, jer iz prevelike tolerancije u tim pitanjima nastaju samo štete", što je Pavelić shvatio kao zeleno svjetlo za intenziviranje svojih već započetih genocidnih mjera protiv Srba, Židova i Roma.

dana... svi Srbijanci koji borave na teritoriju NDH prijave nadležnom poglavarstvu". „Srbijancima" se smatraju svi koji su „doselili na područje NDH nakon 1. siječnja 1900. godine", kao „i njihovi potomci". Nadležnima je zaprijećeno da će bilo kakav „propust" u pogledu provedbe ove naredbe izazvati „kaznenu odgovornost" kao da se radi o sakrivanju „ratnih zarobljenika i otpuštenih iz službe".[241] Prvih dana srpnja u kotarskim oblastima osnivani su „uredi za iseljavanje" (koje se ponegdje zovu i „povjerenstva" Državnog ravnateljstva za ponovu, institucije koja se specijalno bavila iseljavanjem Srba).[242] U kotarskoj oblasti u Križevcima organizirano je povjereništvo za iseljavanje od sedam službenika, od kojih su tri bili suci. Veći broj ljudi radio je na administrativnim poslovima, pa je tako u Čazmi bilo angažirano 18 ljudi, u Perušiću čak 24.[243] Iz Zagreba je određeno da svaka kotarska oblast treba prihvatiti oko 2500 Slovenaca. Kako je kotareva u novoj državi bilo 141, čini se da bi njihovom ravnomjernom distribucijom bilo omogućeno naseljavanje oko 350.000 Slovenaca, uglavnom na napuštene srpske posjede. No, kako nacisti ni u najoptimističnijim projekcijama nisu planirali iseliti ni približno toliki broj Slovenaca, jasno je da su vlasti NDH bile u ovim poslovima rukovođene

isključivo ambicijom da isele što je moguće više Srba.[244] Iz Državnog ravnateljstva jasno se dalo do znanja koga treba iseljavati. Kotarskoj oblasti u Kninu objašnjeno je da se „iseljavanje sada odnosi na pravoslavne svećenike, koji mogu politički djelovati na štetu hrvatskog naroda [...] za iseljavanje ostalih – dobit ćete kasnije sve potrebne upute". U Bugojno je odaslana uputa da sama kotarska oblast „treba poslati popis nepoćudnih Srba" koje treba iseliti, odnosno „200 obitelji i to onih čije su glave obitelji intelektualci i privredno jači slojevi, koji su zbog toga politički opasni".[245] Zagreb je bio svojevrsni laboratorij u kojem su se neke mjere prve provodile, pa tek onda primjenjivale i u drugim sredinama u NDH. Tako su 5. i 6. srpanj bili dani velikog lova na Srbe u Zagrebu. Ukupno je pohapšeno 2.166 zagrebačkih Srba od kojih je 794 otpremljeno u tri transporta direktno u Srbiju, a preostali u logor Sisak-Caprag, otkuda su i oni uglavnom deportirani u Srbiju. Oni koji su pohapšeni 5. srpnja, njih točno 200, bili su privremeno smješteni na Zagrebačkom zboru (danas Studentski centar u Savskoj cesti), gdje su dva tjedna ranije bili koncentrirani pohapšeni Židovi prije deportacije u Gospić.[246]

U dane 10. i 11. srpnja počela su masovna iseljavanja diljem NDH – hapšenja su se provodila u pravilu noću, a samo izuzetno danju. U Križevcima je bilo baš tako pa je bilo predviđeno da „uhapšenici večernjim vlakom budu upućeni u Sisak". U Pakracu je „hapšenje obavljeno od 22 do 23 sata, dakle vrlo brzo, bez ikakve buke i u najboljem redu... uhapšeno je što popova, žena i djece [...] svi su prevezeni odmah u Pakračku Poljanu, gdje je bilo sabiralište".[247] U ove poslove uključilo se čak i Ministarstvo vanjskih poslova koje je organiziralo iseljavanje „80 srpskih umobolnika, koji su se nalazili u Lepoglavi" u Srbiju.[248]

Uhapšeni iz sjeverozapadne Hrvatske, dijela Slavonije i dijela BiH bili su deportirani u logore u Požegi, Sisku i Bjelovaru. U požeškom je logoru nakon nekoliko dana bilo zatočeno oko 8000, u Sisku-Capragu 8000, a u Bjelovaru 7000 Srba. Ukupno je u sljedećim danima trebalo do Zemuna otpremiti oko 20 do 25.000 ljudi, jer su već počev od 11. srpnja, kao je već rečeno, trebali na te posjede stizati Slovenci. U konačnici je, zbog mnogih vanjskih i unutarnjih teškoća, tek polovica zatočenih bila iseljena u Srbiju (ukupno 12.525 osoba).[249]

Srbi koji su deportirani preko požeškog, bjelovarskog i sisačkog logora bila su tek manjina iseljenih Srba tijekom tih tjedana. Većina je bila potjerana u zbjegove preko Drine ili je sama bježala pred nasiljem i zločinima. U kolovozu 1941. njemačke okupacijske vlasti u Srbiji registrirale su 180.000 srpskih izbjeglica na svom području. Velika većina bila je iz NDH.

Međutim, u nekim kotarskim predstojništvima, primjerice, u Imotskom, lokalna je administracija svjesno sabotirala iseljavanje (liječnik dr. Veljko Vuković, zadužen za procjenu stanja „iseljenika" potrudio se

što više muškaraca proglasiti nesposobnima, a protiv deportacija protestirali su i intelektualci, činovnici, ugledni seljaci, kao i neki svećenici). Zahvaljujući tom pritisku, početkom kolovoza imotski Srbi, njih oko 200, mirno su se vratili kućama.[250]

Umjesto planiranih desetaka i stotina tisuća preseljenih, iz različitih je razloga i selidba Slovenaca u NDH zapravo doživjela fijasko. Potkraj rujna na konferenciji u Zagrebu kojoj su nazočili predstavnici Reicha i NDH, procijenjeno je da su iz Slovenije u NDH stigle otprilike 26.343 osobe. Prema mogućnostima, oni koji su imali nekakvu struku ili zanimanje odmah su zapošljavani, ali je to išlo vrlo teško. Statistika koja je napravljena na temelju iskaza preko 17.000 preseljenih svjedoči da je bilo 146 učitelja i profesora, ali tek 13 inženjera, 12 odvjetnika i 7 liječnika. Ponajviše je bilo seljaka i radnika raznih struka.[251]

Pravi smisao ove akcije bio je zastrašivanje preostalih Srba, svojevrsno „prisiljavanje na proces duhovnog uzbuđenja, kojim će se podvrgnuti... postupku katolizacije", a sve s ciljem stvaranja etnički čistog prostora.[252]

Iseljavanje Srba i useljavanje Slovenaca bilo je dio javne državne politike. Provodile su ga sve državne institucije, dakle, ministarstva, državna ravnateljstva, kotarske oblasti, oružništvo. Ubojstva, pa i ona masovna, bila su, pak, dio „paralelne linije zapovijedanja". Ubojstva su se događala na tragu Pavelićeva uvodnika iz 1932. u listu *Ustaša* o „upotrebi svih sredstava, pa i najstrašnijih". Organizaciju ubijanja Pavelić je povjerio specijalno povjerljivoj službi unutar Ravnateljstva za javni red i sigurnost (RAVSIGUR) i Ustaškoj obrani koja je bila treći odjel Ustaške nadzorne službe (UNS). Prve masovne zločine provodile su jedinice pod vodstvom Vjekoslava Maksa Luburića, a obje spomenute službe kontrolirao je „ustaški Himmler", Eugen Dido Kvaternik. Paralelizam, odnosno svojevrsno dvovlašće ustaške i civilne vlasti, perfektno je odgovarao ciljevima Pavelića i njegovih sljedbenika, jer im se tako pružila mogućnost da budu jednom nogom u zakonu, a drugom u ilegalnosti, a to im je, pak, dalo nevjerojatno privilegirani položaj.

Prvi veći sabirni i radni logor u NDH bio je „Danica" kod Koprivnice. Formiran je odlukom od 15. travnja, a počeo je funkcionirati tri dana kasnije. Kroz njega je prošlo oko 5000 zatočenika.[253] U sljedećim mjesecima formiraju se i drugi sabirni i radni logori, ukupno tridesetak, a od srpnja 1941. i nekoliko logora namijenjenih masovnom ubijanju – logori smrti.

Energični fanatik Dido Kvaternik jedva je čekao povod da započne svoju „povijesno potrebnu misiju", kojom je bio opsjednut. Kad je 25. travnja iz kotara Grubišno Polje primio ničim potvrđenu rekla-kazala obavijest da tamošnji Srbi „nešto pripremaju za Đurđevdanski uranak", odmah je 26. travnja odjurio „na teren". Sa svojim najbližim pouzdanikom (i budućim vjenčanim kumom) Ivicom Šarićem i s još dvade-

setak ustaških povratnika stigao je sa željezničkom kompozicijom od tridesetak vagona. Tek su iz njih počeli izlaziti kada je pao mrak, pa su u noći 26. na 27. travnja organizirali i proveli uhićenje 530 Srba iz Grubišnog Polja i okolice i njihovo otpremanje u koncentracioni logor „Danica".[254] Uslijedila je kalvarija tih ljudi kroz ustaške logore u Gospiću, na Velebitu i otoku Pagu, do Stare Gradiške i Jasenovca, koju je malo tko od tada pohapšenih preživio.

Već 27-28. travnja u Gudovcu kod Bjelovara ustaše su počinile prvi masovni zločin: kao odmazda za neke incidente u bjelovarskom kraju strijeljano je 196 Srba muškaraca iz toga sela i okoline.[255]

Početkom svibnja, u samo dvije noći, na mnogim mjestima u Hrvatskoj i BiH ubijene su prve grupe Srba. U Banjaluci 4. i 5. svibnja uhapšena su petnaestorica bogatijih, odnosno „uglednijih" Srba, među njima i banjolučki episkop Platon Jovanović koji je potom ubijen i bačen u Vrbas.[256] U Glini je iste noći uhapšena skupina učitelja, pravoslavnih svećenika i bivših podoficira te su otpremljeni u nepoznatom pravcu i zauvijek nestali, kao žrtve prvoga grupnog ubojstva u tome kraju. U Lici je glasovita Macolina jama progutala prvih 26 žrtava, prve srpske uhićenike iz Gračaca i okolice. Tih su dana dvije ustaške kolone iz Petrinje haračile po srpskim selima Banije i izvršile prva javna smaknuća nekoliko viđenijih seljaka. Tog istog, 5. svibnja, dogodila su se i prva ubojstva u Zagrebu.[257] U noći od 5. na 6. svibnja u Karlovcu ubijena su tri Srbina, od kojih je jedan bio ugledni odvjetnik Milan Vujičić, istaknuti član SDK-a i promotor suradnje s Hrvatima, po supruzi Hrvatici rodbinski povezan s osobama u vrhu vlasti.[258]

Sinkroniziranost nasilja, očigledno dirigiranog iz jednoga centra, objašnjava datum: prema pravoslavnom kalendaru, 6. svibnja je Đurđevdan, a prema poznatoj je uzrečici iz srpske tradicije „Đurđev danak – hajdučki sastanak"; tradicionalno su, već stoljećima, oko toga dana, kako je postajalo toplije, hajduci kretali u šumu, a četnici odlazili u četovanje (to je, istovremeno, bila u doba monarhističke Jugoslavije državna manifestacija). Dido Kvaternik i Pavelić nisu se bojali da bi se neki Srbi na Đurđevdan zaista negdje mogli hajdučki sastajati, već je datum prvih ubijanja odabran kao simbolički, najpogodniji za demonstraciju sile i utjerivanje straha u lokalne srpske zajednice koje pogibijom svojih vodećih ljudi ostaju zbunjene i obezglavljene. Dio razloga zbog kojih nakon likvidacija u svibnju i kasnije ne izbija pobuna, pa čak nema ni šireg nezadovoljstva leži vjerojatno dijelom i u činjenici da se o ubojstvima u udaljenim krajevima saznavalo vrlo sporo, a da je jedan dio onih koji su odvođeni pojedinačno ili u malim grupama često „narodu bio nesimpatičan".[259]

Tog istoga dana, 6. svibnja, u Hrvatskom Blagaju (nedaleko Slunja) nepoznate su osobe ubile jednog mlinara hrvatske nacionalnosti i tri

člana njegove obitelji. Tri dana kasnije uslijedio je masovni pokolj oko 400 srpskih seljaka iz obližnjeg sela Veljuna i okolice te 13. svibnja ubojstvo 260 Srba u Glini za koje već nije bilo ni nekog neposrednog povoda.[260] Taj je zločin bio povod nadbiskupu Stepincu da u pismu Paveliću prvi put izrazi negodovanje zbog takvih ustaških nedjela (to je zločin zbog „kojega moramo propasti" – v. str. 232).

U lipnju i srpnju sve su učestalija pojedinačna i grupna ubojstva po srpskim selima u Lici, na Kordunu i Baniji, u Dalmatinskoj zagori. Posebno su stravični bili zločini ustaša u istočnoj Hercegovini u ljeto 1941. godine. „Srpski živalj potstaknut je na ustanak i postupcima ustaških organa i njihovih organizacija koji su vršili razna 'čišćenja' bez ikakvog plana i u masama su ubijali ne samo muškarce već žene i djecu, odvodeći ih iz njinih kuća bez razlike da li su krivi ili ne, bacajući lješeve u razne jame i rijeke", porazna je ocjena djelovanja ustaša u Hercegovini koju je već potkraj lipnja 1941. dao general Vladimir Laxa (1870-1945), tada posebni opunomoćenik poglavnika za Veliku Župu Hum i Dubrava.[261] Prema njegovu mišljenju te „TAKO ZVANE USTAŠE' pogazile su nogama uzvišene ideale ustaškog pokreta, pokopale njegov ugled i navukle mržnju pučanstva".[262]

Nakon prvoga vala takvih ubojstava, u prvoj polovini svibnja, do početka srpnja značajno ih je manje. No, prvih dana lipnja, prema svjedočenju franjevačkog ljetopisca u Kninu, „Nekolicina ustaša podivljala je svojim postupkom prema Srbima: hvatali su ih, mučili i klali. Čuje se da ih je ubijeno 24 iz Knina i predgrađa".[263]

Vjekoslav Maks Luburić posljednjih je dana lipnja 1941. godine, prema njegovu vlastitom iskazu iz studenoga iste godine, „s posebnom misijom bio poslan u Županu Krbavu i Psat", gdje je „vodio akciju čišćenja". Iz Zagreba je stigao s ovlastima da mu se na tom teritoriju podrede „sve vlasti, pa tako i vojničke tako dugo dok ne završi zamišljena akcija".[264]

Nije slučajno Luburić odabrao prostor na kojem je situacija bila vrlo napeta. Veliki župan Velike župe Krbave i Psata, Ljubomir Kvaternik (brat vojskovođe Slavka), „izdao je" potkraj lipnja „odredbe o udaljenju vlaškog življa s područja grada Bihaća".[265] Dana 30. lipnja je „obavljeno razseljavanje svih pučana grčko-istočne vjere s područja općine Plitvička jezera... iseljeni su u kotar Bosanski Petrovac... iseljeno je 195 domaćinstava".[266] Tada su već počela odvođenja muškaraca u nepoznatom smjeru – poslije se saznalo u logore smrti na Velebitu (Jadovno i druge jame) i na Pagu – a njihova rodbina i prijatelji boje se da se nitko neće vratiti kući. Kada su ustaške i oružničke ophodnje iz Gračaca, Gospića i drugih garnizona kretale prema srpskim selima, mnogi ih muškarci više nisu dočekivali kod svojih kuća. Nitko se više ne odaziva na uporne pozive ustaša da se preda oružje, što su ga nakon raspada kraljevske vojske mnogi Ličani donijeli svojim kućama.

Dana 1. srpnja Luburić je, dakle, predvodio grupu ustaša koja je u ličkom selu Suvaji (blizu bosanskohercegovačke granice) ubila najmanje 173 osobe, pretežno žene, djecu i starije muškarce, jer mlađi su na vrijeme pobjegli u šumu. Naredna dva dana Luburićeva ekspedicija nastavila je pokolje u selima Bubanj i Osredak. Prema jednom oružničkom izvještaju, „povodom ovog događaja u selu Bubanj poginulo je 152 lica", ali na naknadnom poimeničnom popisu nalaze se svega 83 imena, od toga samo šest odraslih muškaraca, ostalo žene i djeca (desetero mlađih od pet godina). Ukupno je u tri lička sela u tri dana ubijeno najmanje 279, a najviše oko 330 duša. To je bilo prvi put u Hrvatskoj da masovno nisu stradavali samo za vojsku sposobni muškarci, već pretežno neboračko stanovništvo – žene, djeca i starci.

Vlasti NDH su u sljedećim danima poduzimale razne mjere, koje su se ponešto razlikovale od sredine do sredine – „pozivi na pokrštavanje, obećanja mirnog života onima koji ne bježe, kao i onima koji se vrate iz šume, pozivima na regrutaciju ili uzimanje u evidenciju". Kada to „nije uspijevalo, onda upadima u sela, odvođenjem i ubijanjem na licu mjesta". Ustaše su u Lici tijekom srpnja ubile oko 889 osoba, većinom muškaraca (po kotarevima – Gračac 50, Donji Lapac 130, Gospić 90, Perušić 120, Otočac 81, Udbina 64, Korenica 354). Sve u svemu, do kraja srpnja ubijeno oko 1800 ličkih Srba, čime je „oslabljena udarna snaga srpskoga naroda", jer je među ubijenima navodno „bio znatan broj komunista, revolucionarno orijentiranih intelektualaca i seoske omladine".[267] Nema dvojbe da su ustaše smišljeno likvidirale pojedince koji bi svojim utjecajem i aktivizmom mogli pridonijeti nemirima i konačno ustanku. Istovremeno, prvih dana srpnja masovno su se iseljavali Srbi u Srbiju, a tih dana sve je više i onih koji su deportirani u gospićki zatvor i dalje u logore na Velebitu i na Pagu.

Kako se ustaški teror tijekom srpnja pojačavao, bilo je sve izvjesnije da je put prema ustanku otvoren. Lika, kao ni veliki dio BiH, više se nisu mogli primiriti. Po selima su dežurale naoružane straže, a neka su sela kompletno već bila u zbjegovima po brdima i šumama. Dobro organizirani lički komunisti, prema direktivi svojih viših komiteta, krenuli su među ugrožene ljude koje nije bilo teško organizirati za otpor.

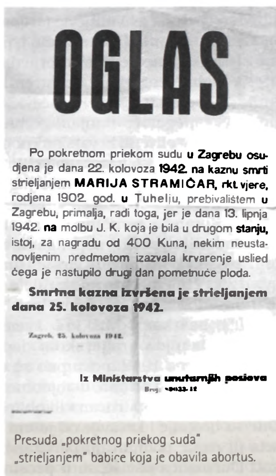
U progonima političkih protivnika ustaše su poslije 22. lipnja 1941. posebno bili okrutni prema komunistima i drugim antifašistima.

Zagreb je 10. srpnja osvanuo oblijepljen velikim plakatima i jutarnje su novine donijele istu obavijest: da je „dana 4. srpnja 1941. izvučen mrtav i iznakažen iz jedne bare kraj Radničke ceste redarstveni činovnik Ljudevit Tiljak" te da su „kao duhovni začetnici toga zločina predani senatu pokretnog prijekog suda" desetorica uglednih intelektualaca, komunista (šest Židova, po dva Srbina i Hrvata) koji su nekoliko mjeseci

bili zatočeni u logoru u Kerestincu (jugozapadno od Zagreba). „Sva desetorica osuđena su na smrt. Osuda nad njima izvršena je dne 9. o. mj. strijeljanjem."[268] To je bila prva i ujedno široko publicirana obznana da se ustaška vlast odlučila na najdrastičnije oblike političkog nasilja, tj. ubijanje po samovoljnom odabiru, mimo svakog zakonskog postupka, istrage ili utvrđene krivnje. Izbor strijeljanih ukazivao je da će prve na udaru biti elite „nepoćudnih", a vjerski (odnosno nacionalni) sastav dao je naslutiti genocidnu usmjerenost prema Židovima.

Nema dvojbe da se upravo tih dana (početkom srpnja) u samome vrhu ustaške hijerarhije donosila definitivna odluka o pojačanom teroru i genocidnom ubijanju. Sigurno nije slučajno da sve to vremenski koincidira s početkom masovnih likvidacija u logorima na Velebitu i na Pagu. Gledano još šire, upadljiva je vremenska koincidencija s početkom genocidnih akcija Einsatzgruppa u okupiranim dijelovima SSSR-a (a vrhovi ustaškog režima bili su upoznati s njemačkim planovima o masovnim ubojstvima i početkom njihove realizacije).

Na ustanak 27. srpnja i četničke zločine od 29. srpnja i 2. kolovoza ustaše su reagirale još žešće, sukladno Pavelićevu sloganu „na ljutu ranu ljuta trava". U krajeve zahvaćene ustankom, ustaške jedinice više nisu mogle prodrijeti bez jačih snaga i žrtava. Stoga su organizirale osvetničke akcije po selima na Baniji, Kordunu, u Cazinskoj krajini i u dijelovima Like koje ustanak još nije zahvatio. Tako su u tim krajevima posljednji dani srpnja i prvi dani kolovoza 1941. postali najkrvavije razdoblje četverogodišnje ustaške vladavine. Slunjski župnik i tadašnji ustaški povjerenik za kotar Slunj Ivan Nikšić tvrdi da su ustaše tih dana „ubili u kotaru Slunj tri do četiri tisuće pravoslavaca, među njima tek 100 – 200 ljudi koji su sposobni za oružje, ostalo bolesnici, žene, djeca i starci".[269] Tog istog mjeseca kolovoza, prema partizanskim izvorima, u ustaškim represalijama u kotaru Gospić bilo je 1755 ubijenih srpskih civila.[270]

OGLAS

Po pokretnom priekom sudu u Zagrebu osuđena je dana 22. kolovoza 1942. na kaznu smrti strieljanjem MARIJA STRAMIČAR, rkt. vjere, rodjena 1902. god. u Tuhelju, prebivalištem u Zagrebu, primalja, radi toga, jer je dana 13. lipnja 1942. na molbu J. K. koja je bila u drugom stanju, istoj, za nagradu od 400 Kuna, nekim neustanovljenim predmetom izazvala krvarenje uslied čega je nastupilo drugi dan pometnuće ploda.

Smrtna kazna izvršena je strieljanjem dana 25. kolovoza 1942.

Zagreb, 25. kolovoza 1942.

Iz Ministarstva unutarnjih poslova

Presuda „pokretnog priekog suda" „strieljanjem" babice koja je obavila abortus.

Strijeljanja talaca u tjednima i mjesecima koji slijede učestala su:

primjerice, nakon što je u kolovozu 1941. skupina skojevaca napala kolonu ustaških sveučilištaraca u centru Zagreba, strijeljano je 185 talaca, „židova i komunista".[271] Dana 2. listopada teror je dobio nove dimenzije, jer je strijeljanje talaca ozakonjeno – donijeta je „Zakonska odredba o postupku kod komunističkih napadaja, kad se počinitelj ne pronađe" kojom se određuje da u tom slučaju nadležne službe „odrede i izvrše za svakog poginulog strijeljanje deset osoba iz reda redarstveno ustanovljenih prvaka komunista".[272] Otprilike u to vrijeme u Zagrebu je uveden policijski sat, čime je floskula o miru i sigurnosti u novostvorenoj državi definitivno pala u vodu.[273]

Strijeljanja onih koji su slušali „nepoćudne" radiostanice (poput BBC-a) bila su uobičajena, kao i onih, poput Sonje Pavoković (44), rimokatolkinje, rodom iz okolice Valpova, koju je pokretni prijeki sud osudio na smrt jer je „djevojku Lj. D., koja je bila nevina, navela na blud, te omogućila, da je dva nepoznata muškarca spolno upotrijebe, a od tih je primila novčanu nagradu".[274]

Predsjednik Pokretnog prijekog suda za područje zagrebačkog „sudbenog stola" bio je cijelo vrijeme rata Ivan Vidnjević (1907-1945). Kanonik Augustin Juretić u prosincu 1942. u pismu iz Vatikana Jurju Krnjeviću u London tvrdi da je „Vidnjević (...) nedavno slavio 1500 smrtnih osuda".[275]

Opisani teror koji se izgradio u pravi sustav bio je najavljivan i pažljivo smišljan te ga se ne može opravdavati ludilom ratnoga vremena: još je 1936. godine zagrebački ekstremistički *Grudobran* prijetio da se „Srkulj,[276] Šibenik,[277] Karla Kovačević,[278] Bićanić (ekonomist Rudolf Bićanić, op. I. G.), pogotovo Banjanin,[279] Anđelinović[280] neće moći rehabilitirati – nedužno prolivena hrvatska krv mučenika vapi za – kaznom svim krivcima".[281] Svima kojima se prijetilo zajedničko je bilo da su bili bliski i u jednom trenutku surađivali s jugoslavenskim režimom ili su se jasno distancirali od desničarenja (primjerice, Bićanić je 1935. imenovan tajnikom Komisije za pomoć pasivnim krajevima Jugoslavije, ali je dvije godine ranije osuđen na tri godine zatvora /dvije odslužio/ te da se potom svojski borio protiv siromaštva).[282] Da prijetnje nisu bile bezazlene svjedoči i činjenica da su se dijelom i ostvarile – Karla Kovačević ubijen je u Jasenovcu (tamo je dovoljno bilo „reći da je Hrvatsku prodao Beogradu"), baš kao i Miškina. Prema svemu sudeći, slično bi prošao i Bićanić, da nije s kraljevskom vladom pobjegao u London.[283]

Od proljeća 1942. postupno su učestale i ustaške represalije i odmazde po hrvatskim selima, usmjerene na pojedince ili na čitave obitelji. Stradali su suradnici partizana ili obitelji iz kojih je netko otišao u partizane. One su brojnije i krvavije od jeseni 1943, kada je režim shvatio da čitava sela ili regije podržavaju partizane. Naprimjer, u selu Gornjem Jesenju kod Đurmanca ustaše su u prosincu 1943. ubile 35 mještana, od toga

sedmero djece u dobi od dvije do 16 godina.[284] Takve su postupke još radikalnije provodili Nijemci i kvislinške jedinice koje su oni potkraj rata povukli s Istočnog fronta, a sve uz šutnju ili čak prešutno odobravanje vlasti NDH. Tako su Nijemci u listopadu 1943. u selu Laz (kod Donje Stubice) ubili 22 mještana, od toga pet žena, u selu Petrovsko kod Krapine spalili devedesetak kuća, pri čemu je preko 450 mještana ostalo bez krova nad glavom.[285] Najstrašniji su zločin njemački saveznici počinili potkraj ožujka 1944. u sinjskom kraju, kada su u osvetničkoj akciji, u dva dana, ubili oko 1200 (neki autori navode i brojku od 1800) mještana sela Otok, Ruda, Podi, Krivodol, Rože, Ljut, Voštane i drugih, uglavnom žena i djece, dijelom iz obitelji čiji su se očevi i braća borili na strani NDH.[286]

Pojedinci su različito reagirali na teror vlasti; primjerice, Želimir-Željko Mažuranić (1882-1941), prije rata istaknuti odvjetnik, ministar trgovine i predsjednik Senata Kraljevine Jugoslavije, počinio je samoubojstvo početkom srpnja 1941, u jeku deportacija Srba, očigledno bojeći se i sam progona. Španjolski konzul Álvaro Silvela de la Viesca y Casadó tvrdi da je Mažuranić potaknut na taj čin, jer „Pavelić i suradnici ne primaju sve one koji su, premda oduvijek istaknuti Hrvati, u prošlosti bili na važnim položajima i vezani uz jugoslavensku zajednicu".[287]

Uspostavom logorskog sustava Gospić – Velebit – otok Pag u lipnju 1941. teror u NDH dostiže vrhunac. Počinje završna faza genocida – masovno ubijanje. Taj je logorski sustav planiran i dirigiran iz središnjice RAVSIGUR-a u Zagrebu, a bio je pod neposrednom operativnom nadležnošću Župskog redarstvenog ravnateljstva u Gospiću. Sastojao se od jednoga zatvora, jednoga logora i više improviziranih prihvatilišta i sabirališta u samome Gospiću, od dva logora na otoku Pagu i dva na Velebitu, a glavna poprišta masovnih ubijanja bili su logor Jadovno na Velebitu i logor Slana na otoku Pagu.

Logor Slana bio je smješten na pustome paškome rtu, oko 5 km udaljenom od najbližeg zaseoka Metajne. Na toj kamenoj goleti, najdirektnije izloženoj velebitskoj buri, bez zdrave vode i bez vegetacije, ni danas ne postoje nikakvi uvjeti za iole normalniji život. Zatočenici su teško radili, a jeli su krajnje skromno, tako da se očigledno provodila nacistička ideja „Vernichtungernährung", dakle, ubijanja izgladnjivanjem i iznurivanjem, koju su ustaše preuzele od nacista. No, dovođenjem većeg broja zatočenika uglavnom Srba, te Židova, od 3. srpnja počela su masovna ubijanja („posebni postupak"). U sljedećih nešto više od mjesec dana, prema sudu očevidaca, na Pagu je stradalo između 4000 (talijanski zapovjednik) do 15.000 ljudi (brodari koji su prevozili žrtve).[288]

Namjena logora Jadovno već je od samoga osnivanja bila neposredna fizička likvidacija zatočenika. Izolacija logora bila je potpuna: za razliku od svih drugih logora u NDH, nitko u jadovanskom logoru nije primio nijedno

od mnogobrojnih upućenih pisama i paketa, nitko se sa Jadovna nije smio javiti. Kada je potkraj kolovoza trebalo preživjele zatočenike s Paga, iz Gospića i iz Jadovna otpremiti u Jastrebarsko, logora Jadovno više nije bilo. Svi su logoraši Jadovna već prije toga bili poubijani i bačeni u bezdane kraških jama u okolici logora – najviše u Šaranovu jamu na putu od logora do sela Jadovna. Jedan je svjedok, mještanin, tvrdio da su se iz jedne od tih jama još nekoliko dana čuli jauci žrtava, a potom da je sve utihnulo.[289]

Iako se procjene o broju žrtava razlikuju, čini se da bi ukupan broj žrtava u gospićko-paško-velebitskom sustavu logora (uključujući, dakle, i žrtve Slane) mogao biti oko 24.000.[290] Polovinom kolovoza logorski je kompleks morao biti napušten, zato što su Talijani, doznavši za zločine i prestrašeni sve jačim partizanskim ustankom, s vojskom reokupirali taj teritorij.[291]

Najveći logor smrti, osnovan potkraj kolovoza 1941, bio je Jasenovac. Radi se zapravo o logorskom sustavu koji je dobio ime prema obližnjem naselju Jasenovcu, nevelikom općinskom središtu na lijevoj obali Save, oko 110 km jugoistočno od Zagreba. Službeni naziv cijeloga sustava glasio je Ustaška obrana – Zapovjedničtvo sabirnih logora Jasenovac. U dokumentima i literaturi često se upotrebljavaju i nazivi Sabirni logor Jasenovac, Koncentracioni logor Jasenovac, Sabirni i radni logor Jasenovac, Radni logor Jasenovac.[292] Od posljednjih dana kolovoza 1941. do 22. travnja 1945. to je bio središnji i daleko najveći sustav koncentracionih logora na području tadašnje NDH. To je ujedno bio i najveći logorski sustav u Europi za vrijeme Drugoga svjetskog rata, u kojem se masovno ubijalo bez neposrednog sudjelovanja njemačkih nacista.

Sustav se sastojao od pet zasebnih logorskih cjelina obilježenih rimskim brojevima od I do V. Jasenovac I nalazio se kraj sela Krapja, na obali Save, oko 10 km sjeverozapadno od naselja Jasenovca. Jasenovac II nalazio se nedaleko sela Bročice, oko 6 km sjeveroistočno od Jasenovca, pored ceste prema Novskoj. Središnji i daleko najveći logor, Jasenovac III, nalazio se na rubu samoga naselja Jasenovca, na velikom posjedu i u industrijskim pogonima poduzetnika Ozrena Bačića i obitelji, koji su kao ugroženi pravoslavci, već u proljeće 1941. emigrirali iz NDH. Jasenovac IV uspostavljen je tek početkom 1942. u samome mjestu Jasenovcu, u bivšoj nevelikoj tvornici kože, kao manji radni logor (tzv. Kožara). Također je početkom 1942. dotadašnja kaznionica u Staroj Gradiški pretvorena u višenamjenski koncentracioni logor i kao Jasenovac V priključena cijelom sustavu.[293]

U Jasenovcu je tijekom rata pogubljeno između 80.000 i 100.000 ljudi, od kojih je od 45 do 52 tisuća bilo Srba, oko 17.000 Židova, blizu 10.000 Roma i najmanje 10.000 Hrvata, među koje su ubrajani i Muslimani-Bošnjaci.[294]

Ima mnogo podataka o deportacijama u Jasenovac: u logor su, primjerice, na trogodišnji boravak poslani u travnju/svibnju 1942. Zvonimir Polić, upravitelj Župske redarstvene oblasti u Novoj Gradiški na temelju odredbe od 25. studenoga 1941. godine („zbog nesavjesnog rada i lienosti u službi, krivog i tendencioznog izvješćivanja, te zbog rada, koji se protivi ustaškim načelima"), Josip Šok, kotarski predstojnik u Donjoj Stubici („zbog nemarnosti u službi, manjkavog izvještavanja, veza s protudržavnim elementima, te rada, koji se protivi ustaškim načelima"), te zastavnici UNS-a Božidar Marišević i Danilo Peca, zastavnik UNS-a („zbog lienosti u službi, te neshvaćanja ozbiljnosti svojega položaja, unatoč opetovanih opomena, da se poprave").[295] O sudbini Pece i Mariševića nema podataka. Šok je ubijen, a stradala je i njegova supruga (?) Marija. Polića su, čini se, ili zamijenili partizani, ili je pušten iz Jasenovca.[296] U studenom 1942. Jure Francetić šalje devet Ludbrežana u Jasenovac (od toga dva ratara, dva trgovca te po jednog veterinara, odvjetnika, šofera, bačvara i privatnika), jer da su „širitelji lažnih viesti protiv državnih probitaka te su kao takvi pogibeljni za javni red i sigurnost. Mnogi od njih bave se raznim nedozvoljenim poslovima".[297]

Kako se ustaški teror – ubojstva, deportacije u logore, iseljavanje u Srbiju, tijekom srpnja 1941. pojačavao, bilo je sve izvjesnije da je put prema ustanku otvoren. Zločini su se dogodili već prvih dana svibnja u Karlovcu, Banjaluci i drugim gradovima, kad niotkuda nikakvoj pobuni nije bilo ni traga ni glasa. Kulminacija je bila logori smrti Jadovno i druge jame na Velebitu te logori smrti na Pagu, u koje su odvedene tisuće ljudi i tamo ubijene prije nego je ijedan metak ispaljen na njihove ubojice. Dakle, ustanak od 27. srpnja u Lici (u Srbu) i u zapadnoj Bosni nije doveo do Jadovna i Suvaje, već upravo obrnuto: Gudovac, Blagaj, Glina, pa onda Jadovno i Suvaja, doveli su do ustanka i dali mu žestinu i bijes. Da ustanak u Lici nisu poveli komunisti, učinili bi to četnici, a onda bi krvi bilo još više i osveta strašnija. To se dijelom vidjelo u istočnim dijelovima BiH, mnogo manje u Dalmatinskoj zagori. Na Kordunu i na Baniji sve se odvijalo slično ličkome obrascu, iako u manjim razmjerima. Jezgra partizanskog ustanka bila je u Hrvatskoj Lika, od samoga početka i tijekom cijele prve ratne godine. Uspješnost ustanka ostvarivala se u simbiozi ugroženosti srpskog ruralnog stanovništva i komunističke revolucionarnosti.

Umjesto da iz te prve velike krize u NDH izvuku neke pouke, pa da pokušaju na neke druge načine pronaći izlaz iz situacije, Pavelić i njegovi suradnici samo su dodatno radikalizirali politiku prema svim mogućim protivnicima. To, novo zaoštravanje najbolje se vidi iz Pavelićeva govora ustaškim postrojbama 16. rujna 1941. na Trgu Stjepana Radića: „Tko nije s nama, taj je protiv nas! Nema više mogućnosti, da netko ostane 'neutralan' ili da netko gleda 'sa strane' ili 's visoka'. Tko tako radi i tko se tako ponaša ne može se smatrati lojalnim državljaninom NDH."[298]

35. Ekonomski kolaps

Nakon što je velik dio obale prepušten Talijanima, a Međimurje Mađarima, vrlo su brzo došla i dalja razočaranja. Mnogi su se distancirali od režima u vrijeme kada se uspostavljao sustav terora i kada se teror intenzivirao. No, čini se da je tom razočaranju umnogome pridonio ekonomski kolaps koji je uslijedio ubrzo po osnivanju NDH.

Vlada NDH se „Sporazumom o opskrbi stacioniranog njemačkog Wehrmachta na području NDH koji se ne nalazi u prolazu" potpisanom 20. lipnja 1941. godine,[299] obvezala opskrbiti njemačku vojsku potrebnim sredstvima za plaćanje u novcu zemlje „za pokriće svih u Hrvatskoj nastalih izdataka osobnih i materijalnih" s potrebnim sredstvima za prehranu ljudi i životinja, potrebnim civilnim radnim silama, prostorima za urede, skladištima itd. Razlozi takvim ustupcima nije bio neposredni njemački ili talijanski pritisak da se to učini. Vlasti NDH su, u slavljeničkoj opijenosti nakon preuzimanja vlasti u travnju 1941. tu obvezu preuzele, želeći vjerojatno pokazati kooperativnost i snagu, a bez prave protuusluge. Time je NDH došla u lošiji položaj negoli druge njemačke i talijanske saveznice. Čak je i njemački veleposlanik Kasche procjenjivao u jednom dopisu Berlinu da bi „možda u budućnosti trebalo Hrvatskoj dati određenu nadoknadu."[300]

Osim toga, od 25. travnja su na teritoriju NDH bile u opticaju i novčanice „Reichskredit-kassenscheine (ili Reichskassenscheine)", a od Nijemaca „općinstvo nije smjelo primati nikakve druge novčanice".[301] Nijemci su te marke tiskali bez pokrića, a njemački su vojnici slali kućama stvari iz NDH koje su njihovim obiteljima nedostajale. Time se dramatično destabilizirao monetarni i ekonomski sustav NDH. NDH je od travnja 1941. do kraja 1942. nazočnost njemačke vojske na svom teritoriju platila (uključivši i bonove državne kreditne blagajne) golemih 2,3 milijarde kuna.[302]

Dodatni uteg nejakoj privredi NDH zadali su drugi susjedi – Italija je NDH oduzela pomorsku privredu i brodogradnju, a Mađarska dijelove najnaprednijih poljoprivrednih područja. Nekoliko mjeseci kasnije partizani su pod svoju kontrolu stavili i velik dio poljoprivrede, te šumarstvo, i blokirali vitalne prometne pravce.

Bili su to sve faktori koji su stvarali uvjete za potpuni ekonomski kolaps, a koji je uslijedio i zbog potpune nepripremljenosti i nedoraslosti vlasti NDH da se suoče s takvom situacijom. Naime, već je prije Travanjskog rata na tržištu vladala nestašica prehrambenih proizvoda. Kada je izbio rat, nestašica je postala još veća, a situacija se nije stabilizirala ni u nekoliko narednih tjedana. Upravo suprotno, potražnja za svakovrsnom robom iz straha pred novim nestašicama bila je sve veća, skladišta su se brzo ispraznila, pa su i cijene vrtoglavo rasle.

U tridesetim godinama, nakon velike ekonomske krize, suvremene ekonomske teorije uglavnom su nalagale snažan državni intervencionizam. Takav je rigidni intervencionizam poticala i nacistička i fašistička ekonomska teorija, čije su postavke vlasti NDH nastojale slijediti.

Na manjkove koji su se na tržištu pojavili vlast je reagirala nastojanjem da kontrolira privredne tokove i da sprečava nastanak crnog tržišta. Već je 26. travnja proglašena zabrana prodaje konzervi s mesom, tekstila i niza drugih roba.[303] Na lokalnom planu tih je dana, primjerice, poglavarstvo u Brodu na Savi uvelo potrošačke iskaznice kojima se nastojalo uvesti red u trgovanju, ali se i zabranjuje „prodaja kruha, mesa i masti vojničkim osobama". Razlozi zabrane prodaje vojnicima leži u tome da su vojnici, zapravo Nijemci, jedini imali novac, pa je to dodatno podizalo cijene.[304] Sačuvane su brojne žalbe s terena da Nijemci, a pogotovo Talijani (djelomično s ilegalno pribavljenim „zaplijenjenim novcem"), pri kupnji i nisu pitali za cijene te da su time minirali pokušaje vlasti da stabilizira tržište.

Sve u svemu, mjere koje su vlasti NDH poduzimale postigle su suprotne učinke od željenih. Najavljene mjere racioniranja izazvale su novu kupovnu groznicu, dok su trgovci svim sredstvima pokušavali zalihe prikriti te robu prodati na crno. Posve je prirodno da su nove mjere za kontrolu cijena i suzbijanje crnog tržišta, koje su vlasti nametale praktički svakodnevno, davale posve suprotne efekte – ilegalna se trgovina širila, a i cijene su dalje rasle. Hiperregulacija je dosegla apsurdne razmjere: u srpnju je određeno da „od 100 kg raži ili suraži, uredno spremljene za meljavu, suhe zdrave, rešetane 72 kg hl. težine s 2% primjese, imade se proizvesti uz odbitke odnosno dodatke... 80 kg jednoličnog raženog ili suraženog krušnog brašna, 19 kg jednoličnih posija, a 1 kg dozvoljava se za rasip".[305] Iako je od jeseni 1941. službena cijena pšenice, u usporedbi s prethodnom godinom, bila dvostruko veća (4,50 kuna za 1 kg), to je i dalje bilo daleko od realne cijene – na slobodnom se tržištu pšenica prodavala po 8 do 10 kuna za kilogram.

U studenom se pojavljuju članci protiv „nabijača cijena" koji „zalihe prodaju krišom, uz daleko veću cijenu, no što određuje ne samo maksimiranje cijena, nego i savjest čovjeka". Proglašeni su „neprijateljima naroda protiv kojih se moraju poduzeti najoštrije mjere".[306]

S obzirom na katastrofalno stanje, vlasti su morale reagirati, pa su u novinama objavljeni podaci Društvovno-brojitbene smotre (dakle, Statističkog zavoda – op. I. G.) da su troškovi života u kolovozu odnosu na početak srpnja čak i pali. Tvrdilo se da je „položaj najamnog radnika već četiri mjeseca nakon osnutka NDH neprispodobivo bolji no prije", a da se „popravlja i položaj seljaka", jer da se „škare cijena polako zatvaraju". Optimistički se najavljivalo da bi se značajne promjene mogle dogoditi već do kraja godine.[307] No, to je bila tek neuspjeli pokušaj zavaravanja čitalaca: statistika je uzela u obzir maksimirane cijene, a ne realne. Realno je bilo mnogo gore: u odnosu na kolovoz 1939. godine, cijene su do travnja 1941. narasle za 128%, a do ožujka 1944. godine za daljnjih 1650%.[308] No, cijene prehrambenih proizvoda rasle su u tom istom razdoblju po još bržim stopama: one koje je određivala država za blizu 2500%, ali na crnom tržištu su zapravo skočile za više od 9000%. Inflacija je imala teške posljedice i po klirinšku trgovinu s Njemačkom. Kako je sporazum o kliringu imao unaprijed fiksirane cijene, a cijene u Hrvatskoj su rasle, roba iz NDH izvozila se po cijenama bitno nižima od realnih.[309]

Rat protiv crnog tržišta koje su vlasti nametnule tijekom proljeća i ljeta 1941. ubrzo je doveo do još većih nestašica, pa je do veljače 1942. režim morao omogućiti neke vidove slobodnog tržišta. No, ni tada „prodaja na crno još nije bila tako otvoreno dozvoljena kao kasnije", tvrdi Dijana Budisavljević, Austrijanka, supruga profesora Medicinskog fakulteta u Zagrebu, kasnije zaslužna za spas tisuća djece iz Jasenovca (što je i opisala u nedavno objavljenom dnevniku).[310] No, kada se tržište donekle liberaliziralo, odnosno kada se pojavilo mnogo robe koje do tada nije bilo, cijene su bile strahovito visoke.

Uza sve nedaće, uspostavilo se da porezni sustav zapravo nikada nije profunkcionirao, jer od svih poreznih primanja u 1942. otpadalo je oko 85% na područja sjeverno od Save, a od ovog područja opet 40% na grad Zagreb.[311] Dakle, manje od 5% stanovništva (koliko je Zagreb imao u odnosu na cjelinu države) davalo je otprilike trećinu poreznih prihoda. U krajevima južno od Save porez se gotovo nije naplaćivao, ne samo zbog ustanka i posljedično gubitka državnog područja, već i zbog ustvari nepostojeće službe naplate poreza.

Vlasti NDH nisu na djelotvoran način kontrolirale granicu prema anektiranim talijanskim teritorijima na istočnojadranskoj obali. Rezultat toga bio je da se ni uvoz ni izvoz na toj granici uopće nije ni kontrolirao ni naplaćivao. Praktički je sav taj promet bio ilegalan, a procjenjuje se da je samo tijekom 1942. u Italiju izvezeno drva i drvnih prerađevina u vrijednosti od gotovo pola milijarde kuna. Osim artikala takve vrste, u Italiju su se izvlačili hrana, rude, ugljen, kamioni, strojni uređaji i slično.[312] Glaise von Horstenau je dobro uočio problem, kada je u svibnju

1942. govorio o „usisavajućoj pumpi", „koja je onemogućila i najgenijalnijim ekonomistima ispunjenje njihovih zadaća na dulje vrijeme".

U zimi 1941/1942. u Dalmaciji, Hercegovini i Lici zavladala je glad.[313] Istodobno je ojačao pasivni otpor seljaka protiv prisilnog državnog otkupa, što je značilo da će tržište pod državnom kontrolom biti još slabije opskrbljeno.[314] Često su poduzimane drastične mjere. Tako je, primjerice, u siječnju 1942. pokretni prijeki sud u Mitrovici osudio je na smrt šest osoba iz obližnjih Martinaca, tri katolika, tri „grkoistočnjaka", među njima i donačelnika općine, jer su prodavali kukuruz po višim cijenama.[315] Prema svemu sudeći, to nije pridonosilo stabilizaciji tržišta, već upravo suprotno.

Hrane je bilo toliko malo da su uvađane rigorozne mjere štednje. Do kraja 1941. na točkice se moglo dobiti 200 g kruha dnevno po osobi, a teški fizički radnici dobivali su po 400 g. Čak i povećana količina za „fizičke radnike" bila je bitno manja od realno potrebne za preživljavanje. S drugim proizvodima bilo je još teže; uredbom od 29. siječnja 1942. bili su racionirani meso, poslije i krumpir i druga hrana.[316] Činjenica da je stanovništvo dobilo bonove za te proizvode ne znači da se opskrba stabilizirala, jer posjedovanje bonova nije jamčilo da će se pripisana hrana i stvarno dobiti – ulje, mast, meso i dr. dijelili su se samo povremeno, dok je stanovništvo zapravo bilo upućeno na crno tržište.

Domobranski je sbor izvještavao o stanju u Sarajevu i Bosni u drugoj polovini prosinca 1941. godine: tvrdi se da nerješavanjem teške prehrambene krize Hrvati (i katolici i muslimani) „gube vjeru u državu (...) u redovima svih njih osjeća se stanje iščekivanja (...) riječ 'dokle' dobiva sve to veći značaj, a neka ravnodušnost prema svemu obuhvaća sve slojeve. I najvatreniji i najoduševljeniji Hrvati iz prvih dana prevrata počinju sve više hladniti, a naročito ovdje u Bosni, gdje još ima velik broj Hrvata tzv. Šutejevaca".[317] U takvoj atmosferi dovodilo se u pitanje razložnost postojanja nekih institucija; u tajnom se izvještaju tvrdi kako su se po Sarajevu čuli „otvoreni komentari" da čemu „postoje razni uredi i ustanove za prehranu".[318] Prvih prosinačkih dana na tržnici u Mostaru demonstrirale su žene, uzvikujući „kruha, kruha, gladni smo". Policija je smatrala da su demonstracije rezultat „komunističke promičbe", pa su uslijedila hapšenja. U ožujku 1942. na tržnici u Branimirovoj ulici u Zagrebu sakupilo se mnoštvo ljudi, jer su upravni organi obavijestili da će se dijeliti krumpir. Međutim, kada su saznali da će se dijeliti samo bonovi za sljedeću pošiljku, revoltirana je masa protestirala protiv gladi. Pucnjavom je policija izazvala paniku u kojoj je jedna žena smrtno stradala, a više je ljudi ranjeno.[319]

U tom istom ožujku 1942. godine, *Hrvatska gruda* prijeti svima koji „došaptavanjem šire lažne vijesti o krizi prehrane, o smetnjama u

željezničkom i munjovoznom prometu, o kupovanju životnih potrepština na karte". Između redaka velike pompe i slavlja o prvoj godišnjici NDH, pojavljuju se u *Hrvatskom narodu* i članci da je „iz sigurnostnih razloga zabranjeno zadržavanje na savskom kolskom mostu, kao i svjetloslikanje savskih mostova". Novine su u propagandističkoj maniri tvrdile da „nije ukinuta slobodna prodaja mlijeka", ali ih je stvarnost demantirala: prodaja mlijeka strogo se regulirala: zabranjivao se, primjerice, ulazak seljaka s mlijekom u Zagreb, itd. „Bit će dosta mlijeka ne samo za djecu i starce, nego i za ostalo građanstvo" optimistički, ali očigledno bez utemeljenosti u činjenicama, u proljeće 1942. najavljuje *Hrvatski narod*. Nedostajalo je svega, pa i dječjih cipelica, stoga *Hrvatska gruda* u tješiteljskom tonu javlja da „dječje cipelice do broja 25 proizvođači i trgovci obućom mogu slobodno prodavati, ali da se prodaja ubilježi u potrošačku karticu", kako bi se „omogućila opskrba cipelicama male djece".[320] Nema ni drugih sirovina, primjerice, papira, pa se cijene tiskanja dramatično povećavaju, a neki listovi prestaju izlaziti.[321] Nestašica benzina bila je kronična.

Od uspostave NDH, u narednim mjesecima i godinama, svi su pokazatelji ekonomske aktivnosti bili u padu. Ujesen 1941. godine, njemački časnik za obrambeno gospodarstvo u Zagrebu izvijestio je da se stočni fond u NDH smanjio za 40% u odnosu na prethodno razdoblje, a ti su se gubici u sljedećim mjesecima i godinama zbog ratnih tegoba mogli samo povećavati. Iako su Nijemci bili osobito zainteresirani za eksploataciju sirovina i ta je aktivnost, s iznimkom nafte i plina, bila vremenom sve slabija. U odnosu na 1938. godinu, u 1942. godini eksploatacija željeza svela se na trećinu, a boksita je pala za 42%. Prvenstveno je razlog tome bio ustanak, jer su partizani zauzeli regije u kojima su se nalazili rudnici ili su blokirali odgovarajuće željezničke pruge.[322]

Pročelnik Državnog izvještajnog i promičbenog ureda pri Predsjedništvu vlade, dr. Vilko Rieger (1911-1998), početkom 1942. na radiju je izjavljivao kako je „naš narod u svojoj srži zdrav, i naša zemlja može biti izvor blagostanja, samo ako mi to hoćemo i ako svojim radom to ostvarimo".[323] No, nije se nikada krenulo dalje od lijepih želja i najava.[324] Čini se da su vlasti, u nedostatku bilo kakve koncepcije privrednoga razvoja, smatrale da će se narod zadovoljiti preuzimanjem privrednih aktivnosti iz ruku Židova i Srba. No, koristi od toga, prema njemačkome izvještaju iz 1942, nije bilo: „Dosadašnje ariziranje je bilo shvaćeno kao podjela nečeg što je palo s neba... emigranti koji su se vratili u zemlju, ako nisu bili izravno uključeni u državnu vlast, bili su nagrađeni dodjelom židovskih i srpskih radnji, što je, gospodarski gledano, bilo štetno, jer su ti ljudi, unatoč stvarnim ili umišljenim političkim zaslugama u gospodarstvu bili početnici, koji preuzete trgovine nisu mogli dobro dalje voditi."

Iz svega ovog proizlazi da ariziranje nije provođeno s gospodarskog ili socijalnog polazišta, već je u prvom redu služilo štićenju ustaškog režima i osobnom bogaćenju njegovih pripadnika.[325]

O ekonomskom stanju mnogo govori i platna bilanca NDH prema inozemstvu. Potkraj 1942. država je bila zadužena prema Italiji sa 472 milijuna, prema Rumunjskoj 113 milijuna. Jedina svijetla točka mogla je biti platna bilanca s Reichom, jer je u kliringu pozitivni saldo bio 1,2 milijarde kuna. No, crna strana te činjenice, i zapravo jedino važna, jest da njemačka strana nije željela obračunavati dug, već se NDH prisiljavala na odgađanje obračuna.[326]

Nema sumnje da su ustaše „radeći što i kako su radili, gradili opet Jugoslaviju, a ne ono što su navodno željeli".[327]

36. Oslobodilački rat

Nakon raspada Jugoslavije u travnju 1941. godine, KPJ je bio jedina politička snaga s organizacijskom mrežom u svim dijelovima zemlje, a Komunistička partija Hrvatske bila je njezin relativno najbrojniji i najbolje organizirani dio. KPJ je uoči ustanka 1941. dosegao broj od oko 12.000 članova, od kojih oko trećinu u KPH (primjerice, u BiH bilo je nešto preko 800 članova KP).[328] Tome treba u Hrvatskoj pribrojiti oko 30.000 aktivnih komunističkih simpatizera i članova komunističke omladine (SKOJ). To su dobrim dijelom bili revolucionarno raspoloženi ljudi, vični ilegalnu radu, disciplinirani i gotovo fanatično spremni izvršavati zadatke svoga vodstva. U trenutku proglašenja NDH uže vodstvo KPJ s Titom na čelu bilo je u Zagrebu, gdje je 10. travnja održana i sjednica CK KPJ. Potom je početkom svibnja u Zagrebu održano i Majsko savjetovanje s predstavnicima nacionalnih i pokrajinskih rukovodstava na kojem je analizirano stanje u zemlji. Odlučeno je da se ne prizna komadanje Jugoslavije te je zaključeno kako postoje važni preduvjeti za organiziranje i vođenje borbe protiv okupatora.[329] Ubrzo potom Tito i CK prešli su u Beograd, gdje su uvjeti za njihovo djelovanje bili povoljniji. Iz Beogradu su održavali redovite kurirske, kasnije i šifrirane radioveze s vodstvom KPH u Zagrebu, kao i s organizacijama u drugim dijelovima Jugoslavije. KPJ je kao članica Komunističke internacionale (Kominterne) disciplinirano izvršavao direktive iz Moskve, iako s umjesnim i vještim primjenama na jugoslavenske prilike. Slično je i KPH cijelo vrijeme rata disciplinirano izvršavala opće direktive Centralnog komiteta KPJ i Tita, ali se istodobno, uglavnom vješto, prilagođavala specifičnim okolnostima u Hrvatskoj.

Kako je sve do 22. lipnja 1941. bio na snazi pakt o prijateljstvu Njemačke i SSSR-a, komunisti su se i u Jugoslaviji suzdržavali od otvorenih akcija protiv njemačkih okupatora i njihovih saveznika, ali su se pripremali (i) za njih: potajno su prikupljali oružje, organizirali sastanke (poput onoga u Splitu 25. travnja, na kojem je sudjelovao i Marko Orešković /1896-1941/) na kojima su isticali „osnovni zadatak: pripremiti partijske organizacije i narodne mase za oružanu borbu" kojoj se, pro-

cjenjivali su, neminovno išlo u susret. Potom su izdavali proglase s mobilizatorskim sloganima: „Jedino je KPH ostala vjerna hrvatskom narodu i nastavlja borbu za njegovo nacionalno i socijalno oslobođenje... Ujedinimo snage u borbi protiv imperijalističkih osvajača i okupatora". Do ljeta 1941. komunisti su osnivali i vojne komitete i širili svoju konspirativnu organizaciju (javke i kanale) među sve nezadovoljnijim stanovništvom. Partija je i organizacijski ojačala, predstavljala je jedinstvenu političku snagu (bez većih razmimoilaženja u članstvu). Imala je vrlo sposoban i iskusan kadar koji se često fanatično borio za vlastite ciljeve. Boljševizacija KP koju je proveo Tito postavši generalni sekretar pokazala je rezultate.

Napad Njemačke na SSSR i moskovski poziv komunistima okupirane Europe da „ispune svoj internacionalistički dug obranom glavne tvrđave svjetskog proletarijata - SSSR-a" te proglas CK KPJ iz Beograda proleterima da se „spremaju hitno za posljednji i odlučni boj" pokrenuli su i hrvatske komuniste. Međutim, već na sâm dan njemačkog napada na SSSR, 22. lipnja, ne čekajući instrukcije, petnaestak hrvatskih komunista iz Siska odlazi u obližnju šumu Brezovicu, osniva prvi gerilski odred (Sisački partizanski odred). Odredom su zapovijedali Vladimir Janjić – Capo i Marijan Cvetković. Imao je ukupno 77 boraca. Već sutradan po osnutku, odred minira prugu Sisak – Sunja kod Blinjskog Kuta, što je prva oružana akcija antifašističkog otpora u Hrvatskoj.

Od početka srpnja zaredale su diverzantske akcije komunističkih udarnih grupa u nekim gradovima, najviše u Zagrebu, Karlovcu i Splitu: kidanje telefonskih linija i električnih vodova, napadi na vojnike, miniranja pruga.

Najspektakularnija se akcija odigrala još potkraj svibnja na stadionu u zagrebačkom Maksimiru gdje su ustaše pokušali zagrebačke srednjoškolce javno podijeliti prema nacionalnoj osnovi. Mladi Zagrepčani, uglavnom Hrvati, reagirali su spontano, pri čemu su određenu ulogu odigrali i komunistički aktivisti (te skojevci): prešli su na onu stranu igrališta koju su ustaše predvidjeli za Srbe i Židove, te se tim činom s njima solidarizirali.[330] U Zagrebu su se dogodile i druge akcije – ubrzo po akciji solidariziranja sa Srbima i Židovima, stadion je zapaljen. Kasnije je napadnuta jedinica ustaških sveučilištaraca, napadnuti su i ubijeni njemački vojnici. Najvažnija diverzija dogodila se u rujnu, kada je pod vodstvom Vilima Galjera izvršena velika diverzija na Glavnoj pošti: serijom eksplozija na više su dana prekinute ili su bile otežane međumjesne i međunarodne telefonske veze.

Petnaestak dana nakon prve akcije, a pošto je 4. srpnja Politbiro CK KPJ u Beogradu donio osnovne odluke i upute za oružanu borbu protiv okupatora, u Zagrebu je osnovano Operativno vodstvo KPH, odnosno vodstvo partizanskog ustanka u Hrvatskoj, u koje su ušli Rade Končar (1911-1942), Andrija Hebrang i Vladimir Popović (1914-1972).

Komunistički je pokret otpočetka trpio teške gubitke: iz ustaškog logora u Kerestincu smještenog jugozapadno od Zagreba, pobjeglo je u srpnju oko 90 antifašista i komunista, uglavnom intelektualaca. Zbog loše organizacije bijega, većina je stradala ili uhvaćena i strijeljana, među njima i istaknuti književnik i publicist August Cesarec.[331]

Opća diskriminacija Srba u NDH i prvi masovni ustaški zločini po srpskim selima već su u svibnju i lipnju 1941. unijeli nemir među srpsko stanovništvo. U lipnju i srpnju srpski seljaci u središnjoj Hrvatskoj i Dalmatinskoj zagori (a naročito u Hercegovini i dijelovima Bosne) više nisu ostajali u kućama ili oko njih kada bi nailazile ustaške i žandarske ophodnje. Sklanjali su se u obližnje šume ili još dalje, u brdovita bespuća. Stvaralo se i raspoloženje za oružani otpor, ali oružja nije bilo.

Slično, iako s drukčijim pobudama, bilo je i na priobalnom području i u Gorskom kotaru koje su anektirali ili okupirali Talijani. Narod je bio revoltiran nasilnom talijanizacijom i drugim grubim postupcima tuđinske, fašističke vlasti. Sve je to koincidiralo s akcijom KP koji je počevši od 22. lipnja 1941. pozivao na oružanu borbu protiv nacifašističkih okupatora i njihovih ustaških saveznika.

Nakon velikih gubitaka u prvim diverzantskim akcijama u gradovima, Tito se odlučuje za koncepciju gerilskog (partizanskog) ratovanja. U skladu s njegovim direktivama hrvatsko komunističko vodstvo, počevši od sredine srpnja 1941, upućuje svoje najbolje organizatore u sela, u brdovite krajeve, da povedu opću pobunu i gerilski rat, koji će se pokazati daleko efikasnijim od diverzija u gradovima. Na Kordun idu Ivo Marinković (1905-1943) i Vjećeslav-Veco Holjevac (1917-1970), u Gorski kotar Ivo Marinković i Veljko Kovačević (1912-1994), u Liku Marko Orešković, u Slavoniju Pavle Pajo Gregorić (1892-1989), u Dalmaciju Pavle Pap-Šiljo (1914-1941), Rade Končar i Mirko Kovačević, u Hrvatsko primorje Josip Đerđa (1911-1990), u Hrvatsko zagorje i Međimurje Karlo Mrazović Gašpar (1902-1987). S ranije prikupljenim oružjem organiziraju prve partizanske odrede, u početku pretežno sastavljene od srpskih seljaka koji su pobjegli u šume pred ustaškim pokoljima. Bio je to direktan rezultat masovnih ustaških zločina i akcija iseljavanja. U Zagrebu je ostalo Operativno partijsko rukovodstvo s iznimno sposobnim organizatorom Vladom Popovićem na čelu. Vojne akcije predvode iskusni komunistički ratnici – bivši dobrovoljci iz Španjolskoga građanskog rata, koji su prvenstveno zaslugom Većeslava Cvetka-Floresa (?-1941) prebačeni iz Francuske i Njemačke u NDH. Partizane je predvodio i stanovit broj oficira kraljevske jugoslavenske vojske koji su izbjegli zarobljavanje u Travanjskom ratu.

Ustanak je izbio 27. srpnja, kada su praktički spontano organizirane grupe (koje tek kasnije prerastaju u partizanske jedinice) prekinule ko-

munikacije koji su vodili k Srbu, potom i zauzele taj lički gradić. Nekoliko dana kasnije oslobođen je i Donji Lapac te znatan dio južne i srednje Like. Sljedećih dana i tjedana komunisti vode novoformirane odrede u prepade na manje ustaške i policijske garnizone i u druge gerilske akcije i tako osvajaju sve više oružja i jačaju svoj odrede. Dominiralo je komunističko vodstvo, ali u ustanku su tih prvih dana sudjelovale i neke grupe pod četničkim utjecajem, koje su odgovorne za masovna ubijanja hrvatskoga stanovništva, pod lozinkom „svete osvete", u Brotnji, Boričevcu, Vrtoči i Krnjeuši. Prema ustaškim izvorima (tzv. „Sivoj knjizi") 29. srpnja i 2. kolovoza 1941. u tim je selima ubijeno oko 170 hrvatskih seljakinja i seljaka, među njima i mnogo djece.

Tijekom ljeta ustanak se rasplamsava u središnjim dijelovima Hrvatske (Kordun, Banija). Na Kordunu je središte ustanka na Petrovoj gori, a na Baniji se formira partizanski odred „Šamarica". Od planiranih prvih devet ustaničkih napada u noći sa 23. na 24. srpnja dogodio se samo jedan: pod vodstvom Vasilja Gaćeše vješto je smišljen, a dvadesetak ustanika uspješno su napali željezničku stanicu, općinsku zgradu i ciglanu u Banskom Grabovcu (na pruzi Petrinja – Glina). U napadu su ubijena dva oružnika i vlasnik ciglane, koji je navodno pružao otpor. Ustanici su zaplijenili devet vojničkih karabina, mnogo razne opreme i streljiva. Vlastitih gubitaka nisu imali. Strijeljali su zarobljenog općinskog bilježnika i šefa željezničke stanice, navodno kao vrlo aktivne ustaške suradnike, a općinske službenike i ostale zarobljenike pustili su kućama. Zapalili su općinsku zgradu, željezničku stanicu i ciglanu, demolirali stanične uređaje i prije zore povukli se u sela bliže šumi Šamarici. Vlasti su odmah, u nazočnosti samog Eugena Dide Kvaternika, pokrenule masovne represalije u kojima je zasigurno ubijeno više od 500 muškaraca iz okolnih sela. *Hrvatski narod* je tvrdio da je u ustaškim akcijama uhvaćen „veći broj četnika" te da je „na taj način očišćen čitav tamošnji kraj od četničkih družbi". To je trebalo sugerirati kako su time „nemiri" u tom kraju prestali. Istina je bila da su se tek počeli razbuktavati.[332]

Ustanak je još intenzivniji u susjednoj Bosanskoj krajini, gdje je centar aktivnosti bio u Drvaru. Taj gradić i njegova okolina oslobođeni su, baš kao i dijelovi Like, koordiniranom akcijom 27. srpnja. Ustanici su kontrolirali područje sve do kraja rujna, a u memoriji socijalističkoga razdoblja ti su događaji nazivani, bez formalnopravnog uporišta, Drvarska republika.

U Hercegovini je, zapravo, ustanak buknuo najranije. Već prvih dana lipnja grupice ustaša (uglavnom lokalnih Muslimana, uz relativno mali broj Hrvata) po srpskim su selima u istočnoj Hercegovini, pod izgovorom da traže navodno skriveno oružje, odvodili muškarce i ubijali ih. Tako su u selu Korita kod Gackoga ubili oko 180 osoba, našto su se

muškarci iz okolnih sela digli na ustanak, osvojili okolne žandarmerijske stanice te porušili telefonske stupove između Gackoga i Bileće. Nakon intervencije jedne domobranske jedinice povukli su se s komunikacija u svoja sela, ali se ni domobrani ni ustaše nisu usuđivali ući u njih. Bio je to početak ustanka u Hercegovini koji će se u sljedećim tjednima samo razbuktavati. Do kraja mjeseca ustanici su krenuli i u ofenzivne akcije, ali zbog neorganiziranosti i nediscipline nisu krenuli na Gacko, koje su, prema svemu sudeći, mogli zauzeti, već su neki od aktera poticali svoje suborce na pljačku i ubijanje neboračkog muslimanskog stanovništva. Nekoliko dana kasnije, u teškim borbama kod Nevesinja poginuo je istaknuti ustaški emigrant i osoba punog Pavelićeva povjerenja, njegov pobočnik Mijo Babić. Ustanak u istočnoj Hercegovini bio je spontan, neorganiziran i kao takav bio je osuđen na brzo gašenje. Prema svemu sudeći, niti Mihailovićevi četnici niti vodstvo KPJ nisu imali ništa s tom erupcijom bunta, iako se dobar dio ustanika kasnije priključio četnicima, a manjina partizanima.[333]

Hrvatski komunisti djelovali su i u drugim krajevima Jugoslavije. Stjepan-Steva Filipović (1916-1942) rođen je u Opuzenu, krenuo u gimnaziju u Mostaru, odakle je s roditeljima 1928. godine preselio u Srijem. Od 1932. živi u Kragujevcu, gdje uči za električara i bravara, vremenom se učlanjuje u Komunističku partiju. Kada je izbio ustanak, ističe se herojstvom. Nacisti su ga uhvatili u veljači 1942. i poslije višemjesečnog mučenja u zatvoru u Valjevu odlučili smaknuti. Prema policijskom izvještaju, kada su se „sprovodnici sa osuđenim zaustavili pred vešalima, osuđeni je počeo da viče i govori, vređajući okupatora pa i samog Vođu velikog njemačkog Rajha vičući, živeli komunisti, živela radnička klasa". Na to jedan od prisutnih njemačkih oficira naredio da se smrtna kazna izvrši. Filipovićeva fotografija s uzdignutim rukama pod vješalima postala je simbol nepokolebljivosti ustanika u Srbiji (iako je ustanak u Srbiji ubrzo bio slomljen), ali i u drugim dijelovima tadašnje Jugoslavije.

Važna osoba partizanskog pokreta u Kruševcu bio je i Šibenčanin Branko-Badža Perišić (1923-1943) koji je kasnije proglašen za narodnog heroja.[334]

U Hrvatskom primorju i u Dalmaciji ustanak je započeo istovremeno, ali je imao neka drukčija obilježja. Talijani su u anektiranim krajevima prisiljavali lokalno stanovništvo da uči talijanski koji je postao nastavni jezik u školama; sva su imena i prezimena promijenjena (npr. Jelić u Jelich, Šimić u Simich itd.), kao i toponimi; državni su službenici morali pozdravljati fašističkim pozdravom. Nekim su beneficijama nastojali pridobiti domaće ljude na suradnju, što im gotovo uopće nije uspijevalo. Kada su komunisti organizirali prve diverzije, talijanske su vlasti poduzimale drastične osvetničke mjere. To je samo poticalo buntovna raspoloženja

među stanovništvom, pa je poziv komunista na borbu protiv talijanskog okupatorskog fašizma bio djelotvoran. U Splitu je već u kolovozu organiziran generalni štrajk (osobito u brodogradilištu i elektrodistribuciji), potom je zapaljen brod nakrcan materijalom za talijansku vojsku.[335]

Polovinom srpnja prve grupe boraca s otoka Prvića prebacile su se na kopno kako bi u području Srime (kod Šibenika) organizirali partizanski odred. Međutim, zbog dezorganiziranosti i straha od neprijateljskih represalija uglavnom su se vratili kući. No, otprilike mjesec dana kasnije, do 15. kolovoza, u Dalmaciji se od komunističkih udarnih grupa organizira sedam partizanskih odreda koji dobivaju imena po mjestima iz kojih je dolazila većina boraca (Splitski, Solinski, Šibenski, Primoštenski, Kaštelansko-trogirski, Vodičko-zatonski, Sinjski). Najkasnije do kraja mjeseca kolovoza formiran je i Bribirski partizanski odred. Sve se to događalo prema nalogu delegata CK KPH koji su u Dalmaciju stigli iz Zagreba. Oni su inzistirali na osnivanju odreda i otvorenoj oružanoj borbi, dočim su lokalni komunisti tvrdili da situacija za takvo što još nije zrela. Većina odreda je ubrzo prešla u Dalmatinsku zagoru, neki su prešli i na teritorij BiH (u livanjski kraj). U sukobima s Talijanima i jedinicama NDH svi su razbijeni. Samo je mali broj od gotovo 500 boraca tih partizanskih odreda preživio ili izbjegao hapšenje. Splitski partizanski odred bio je opkoljen te je stradao u borbi kod sela Košuta kod Sinja, čiji su stanovnici, prema domobranskom izvjestitelju, „davali krive informacije našim časnicima prije početka borbe".[336] Neki su poginuli u borbi, a od zarobljenih, većina je osuđena na smrt i strijeljana. Usprkos tragediji, Split i okolica nisu se primirili – naprotiv, nemiri su postali konstantni: u rujnu demonstriraju splitski gimnazijalci, jer su željeli dobiti svjedodžbe ispisane na hrvatskom, a ne na talijanskom jeziku. Tada je pohapšeno preko stotinu demonstranata. Usprkos povremenim krizama i padovima, koje je CK KPH ocjenjivao kao „neuspjehe i teške poraze",[337] što je velikim dijelom bila posljedica neiskustva i loše organizacije, od studenoga 1941. ustanak se u Dalmaciji opet intenzivira, kao i u drugim dijelovima Hrvatske.

Pojedinci ili grupe Hrvata pristupali su ustanku često u vrlo specifičnim okolnostima, pa je tako jedna skupina rudara, po nacionalnosti Hrvata, iz sela Husina (iz srednje Bosne) u kolovozu 1941. otišla na planinu Ozren, gdje je od nje formirana Husinska rudarska partizanska četa. Kako bi došli do oružja, pričekali su da se u selu formira ustaška organizacija, odnosno tabor, pa kada je stiglo oružje, skupina je sa svim što je došlo, prebjegla u partizane.[338]

Komunistička partija je uspjela u ljeto 1941. podići ustanak u zapadnoj Srbiji i dijelu Šumadijc te stvoriti tzv. Užičku republiku na čijem se teritoriju organiziralo oko 25.000 partizana. U isto je doba oslobođena

gotovo cijela Crna Gora. Međutim, taj su teritorij ujesen te godine zaposjele njemačke odnosno talijanske jedinice, a razbijene partizanske jedinice povlačile su se prema BiH, gdje je (zajedno s Hrvatskom) u sljedećih tri godine bio centar ustanka. U Srbiji u sljedećih tri godine nije više bilo značajnijih partizanskih jedinica, kao ni jačih borbi s njemačkim okupatorom.[339]

U svojim porukama Kominterna od početka upozorava KPJ da se „u sadašnjoj etapi radi o oslobođenju od fašističkog podjarmljivanja, a ne o socijalističkoj revoluciji", što je bilo u skladu s ranijim procjenama KPJ i KPH da se, zanemarujući (privremeno) ideologiju, valja staviti na čelo svenacionalnog otpora. Stoga ni u tadašnjim proglasima ni u propagandi KPH (pa ni čitave KPJ) nema spomena „klasne borbe", „rušenja buržoaskog poretka" niti spominjanja socijalističke revolucije općenito; pozivi na ustanak isključivo su antifašistički i patriotski, usmjereni protiv strane okupacije i ustaškog režima. Suprotstavljaju se „bratoubilačkom ratu", osuđuju ustaške zločine nad Srbima i četničko osvetništvo i zločine nad Hrvatima. Svjesni da narod nije bio zadovoljan predratnom Jugoslavijom, komunisti najavljuju i borbu za bolje poslijeratno uređenje zemlje – za demokraciju i međunacionalnu ravnopravnost. U proglasu Centralnog komiteta KPH od 13. srpnja 1941. kao ciljevi narodnooslobodilačke borbe (NOB-a) proglašavaju se „oslobođenje zemlje od tuđinske vlasti i dominacije" i uspostava „nove demokratske Jugoslavije slobodnih i ravnopravnih naroda, u kojoj će na bazi samoopredjeljenja biti izgrađena i slobodna Hrvatska".

S tim parolama antifašistički oružani otpor postupno se širi i na područja naseljena isključivo Hrvatima, najprije u obalnom pojasu i Gorskom kotaru, a 1942. već i na sjeveru, u području između Dobre i Kupe, čak i u nekim mjestima oko Zagreba (Hrvatsko zagorje, Žumberak, Moslavina, Kalnik).

Ujesen 1941. struktura partizanskoga pokreta počinje ojačavati, a sve je prisutnija i vojna disciplina. Do tada prilično samostalni odredi, dijelom i izolirani, dobivaju organizacijsku strukturu. Na savjetovanju u selu Stolicama (kod Krupnja, u zapadnoj Srbiji) sastali su se potkraj rujna 1941. politički i vojni rukovodioci na čelu s Titom koji je desetak dana ranije napustio Beograd. Dogovoreno je formiranje četa kao osnovnih borbenih jedinica, usvojena odluka o jedinstvenom amblemu u vidu petokrake zvijezde, o pozdravu („Smrt fašizmu – sloboda narodu!"). Sve su te odluke ubrzo bile realizirane i u Hrvatskoj.

Titovo kretanje u prvim mjesecima rata odražava i rast NOP-a: Tito je iz Beograda preko Čačka polovinom rujna 1941. prešao na oslobođeni teritorij, što znači da se NOP definitivno preselio izvan gradova. Kada je Tito prebjegao u studenom iz Srbije prema Sandžaku i onda kasnije,

silom prilika u istočnu Bosnu, značilo je to da se i središte antifašističkog otpora seli u BiH, odnosno na teritorij NDH. Tek se tada pokazalo da je područje NDH trajno najjača baza ustanka, pri čemu je odlučujuća zasluga bila ustaša, koji su svojim terorom hrvatske i bosanskohercegovačke Srbe jednostavno potakli na priključivanje partizanskim (ali i četničkim) jedinicama.

Dijelom i na temelju naputaka iz Stolica, ujesen 1941. ustanici se organiziraju u čete, bataljone i odrede, koje nazivaju „partizanskima". Na Petrovoj gori na Kordunu 26. listopada 1941. osniva se Glavni štab Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Hrvatske kojem su na čelu bivši oficiri španjolske republikanske vojske, članovi KPH, sva trojica Hrvati: Ivo Rukavina (1912-1992), komandant Glavnoga štaba, Marko Orešković, politički komesar i Franjo Ogulinac-Seljo (1904-1942), operativni oficir. Kako je u međuvremenu (20. listopada) poginuo Orešković (mučki su ga ubili četnici, što je bio prvi dramatičan znak raskola između partizana i četnika u Hrvatskoj),[340] politički komesar Glavnog štaba postao je Vladimir Bakarić (1912-1983). I svi niži štabovi imaju političke komesare, koji su odreda članovi KPH, kao i većina komandanata, pa tako komunisti u partizanskom pokretu, iako je po pripadnicima široko patriotski zasnovan, trajno zadržavaju zapovjedne pozicije i odlučujući utjecaj.

U prvim mjesecima ustanka poginuo je veliki broj komunista, pa i onih najistaknutijih. Osim Oreškovića, stradao je i Josip Kraš koga su ustaški agenti u studenom ubili na ulici u Karlovcu, potkraj godine Radu Končara uhvatila je u Splitu talijanska policija te su ga kasnije strijeljali.

Dalmatinski partizani bili su u kolovozu 1941. praktički razbijeni. Sličnu je sudbinu u rujnu doživio i odred „Matija Gubec" na Žumberku.[341] Usprkos tome, komunističke aktivnosti sve su intenzivnije, a partizanski pokret sve snažniji.

Komunistički su leci bili distribuirani u mnogim sredinama; od kolovoza 1941. leci su sve brojniji i posve prilagođeni lokalnim prilikama. Primjerice, na tri različita letka, umnožena na pisaćem stroju, što su se 23. kolovoza dijelili u okolici Vrlike (u Dalmatinskoj zagori, na cesti Knin – Sinj) i nedalekog sela Kijeva pozivalo se „drugove Hrvate da se ujedine i vode borbu protivu plaćenika i kapitalističkih ugnjetača", u drugom se letku „na pogrdan način napadaju Ustaše kao i sam Poglavnik, Italija i fašizam", a treći letak, koji potpisuje „Komunistička partija Hrvatske – akcioni odbor" obraća se „proleterima sviju zemalja" te „hrvatskom i srpskom narodu Knina i okoline".[342] Tekstovi na tim lecima često su vrlo pregnantni, jasni, a ponekad i ironični; primjerice, „poglavnik" i njegovi „doglavnici" nazivaju se „bezglavnicima".

Od rujna u Gorskom kotaru ustanici vrše diverzije na željezničkoj pruzi Rijeka – Zagreb (prevrću lokomotivu i 14 vagona), napadaju nepri-

jateljske patrole i manje posade. Talijanska se vojska boji prolaska kroz šumu i stacionira se u većim garnizonima. Ubrzo napušta čitav kraj oko Partizanske Drežnice koja se može smatrati prvim oslobođenim teritorijem u tom dijelu Hrvatske.[343]

U studenom 1941. godine, oko 120 boraca iz sjeverne Dalmacije, odreda Hrvata, prebacilo se u Liku i priključilo tamošnjim partizanskim odredima. Ubrzo su se istaknuli u borbama i na taj način pokazali ličkim Srbima da se i Hrvati mogu boriti protiv zajedničkog neprijatelja. Osim toga, bile su to neke od prvih partizanskih jedinica koje su napustile kraj u kojem su nastale i počele ratovati podalje od kuće.

Tih je dana (17. studenoga) i grupa partizana pod vodstvom Vjećeslava-Vece Holjevca (1917-1970), preobučena u domobranske uniforme, ušla u Karlovac i iz lokalne bolnice pokušala izvući sekretara Mjesnog komiteta KPH Marijana Čavića. Čavića nisu našli, jer je odveden na policiju, ali su tijekom povlačenja ubili dvojicu ustaša i jednog talijanskog vojnika, a petoricu ranili. Bio je to događaj koji je podigao moral partizana, a BBC je iz Londona javljao da su partizani čak oslobodili Karlovac.

Vrlo su aktivni bili i splitski ilegalci koji su prvo, u listopadu 1941, u centru grada napali talijanske vojnike ručnim bombama, a potom, dvadesetak dana kasnije, na isti način napali talijansku vojnu glazbu. I taj je napad nadaleko odjeknuo, a talijanske su službe narednih dana uhapsile oko 140 osoba.

Do kraja 1941. godine, partizanski odredi u Hrvatskoj već broje oko 7000 naoružanih boraca; njima treba pribrojiti još barem tri puta više organiziranih pomagača uz podršku stanovništva u većini srpskih i nekim hrvatskim selima. Oslobođeni teritoriji protežu se uglavnom samo na neka planinska i seoska područja (Jasenak, Srb, Partizanska Drežnica i druga). Tijekom zime partizani su blokirali prometnice: prema oružničkom izvještaju, u kojem se očigledno pretjeruje, Bihać je navodno bio „sa svih strana blokiran", a na pojedinim sektorima ustanici su doprli na 3 km od grada.[344] Slično je bilo i s Rogaticom i s nekim drugim gradovima.

Partizani su umnogome otežavali i željeznički promet – pruga Karlovac – Sisak prekinuta je definitivno do kraja 1941. godine, a tijekom 1942. održavao se s prekidima i uz velike napore promet na prugama iz Zagreba prema Splitu i Rijeci.

Početkom prosinca CK KPJ je tražio od partijskih komiteta i partizanskih jedinica da osnivaju narodnooslobodilačke odbore koji bi na mnoge načine pomagali NOP, ali istovremeno obavljali i mnoge funkcije vlasti.

Nema sumnje da je na prijelazu iz 1941. u 1942. partizanski pokret već značajno ojačao. To mu priznaju i njegovi protivnici. Dido Kvaternik

Ante Moškov i Vjekoslav Luburić zaključuju u to vrijeme da se partizane ne može smatrati samo „ušljivcima, koljačima, razbojnicima, koji su sastavljeni isključivo od domaćih Srba i vođeni po bivšim oružnicima (žandarima)".[345]

Partizanski pokret nije bio imun na krize; na prijelazu iz 1941. u 1942. samo je vodstvo partizanskog pokreta potaklo čistku, inzistirajući na ideološkoj čistoći. Bila je to akcija nazvana kasnije „lijeva skretanja" ponajviše provođena u Bosni i Crnoj Gori, a mnogo manje u Hrvatskoj. Samo u siječnju i veljači 1942. strijeljano je u istočnoj Hercegovini oko 250 ljudi, optuženih da pripadaju „petoj koloni". Nekima je oduzeta i sva imovina, a mnogima su spaljene i kuće. Sam je Tito tada govorio: „Likvidirat ćemo kulaka, ali ne zato što je kulak već zato što je petokolonaš."[346] Iz ovih Titovih riječi može se iščitati tek dio teških dilema i muka u početnoj fazi ustanka, od kojih je dio zapravo trajna dihotomija – da li su partizani borci za realizaciju komunističkog društva ili borci za slobodu koji u postizanju tog cilja saveznike traže i u drugim političkim grupacijama?

Nema sumnje da su „lijeva skretanja" bila jedan od glavnih razloga zbog kojih su partizani izgubili Užičku republiku, kao i podršku velikog dijela naroda u Srbiji i Crnoj Gori. Takav je politički kurs ublažen tek u travnju 1942, kada su jugoslavenski komunisti, dijelom i zbog pritiska Kominterne, odlučili naglašavati oslobodilačku stranu svoje borbe, a prikriti njezin klasni sadržaj.[347] Područje NDH ostaje stalna jezgra NOB-a, jer je tu Pavelićeva genocidna politika stalno davala nove i nove podstreke razvoju partizanskog pokreta. Osim toga, i „lijevih skretanja" je manje (pogotovo u Hrvatskoj, ali i u BiH), zahvaljujući partizanskom vodstvu – Vladimiru Popoviću, Ivi Rukavini i Andriji Hebrangu.

37. Međuetnički i građanski rat

Rat koji se od 1941. do 1945. godine vodio u Hrvatskoj bio je dio rata koji se vodio u čitavoj Jugoslaviji, pa su događaji u drugim pokrajinama često utjecali i na hrvatsku situaciju i obratno.

Velikosrpske (i integralnojugoslavenske) snage dobile su začetke svoje vojne organizacije u svibnju 1941. godine, kada se na Ravnoj gori (u zapadnoj Srbiji) okupila skupina jugoslavenskih oficira i podoficira pod zapovjedništvom pukovnika Dragoljuba/Draže Mihailovića (1893-1946). Mihailović je objavio da se oni nisu htjeli predati i položiti oružje, kao što je to učinila glavnina jugoslavenskh snaga, te je pretendirao da bude legitimni nasljednik poražene vojske. Jugoslavenska vlada u Londonu prihvatila je u ljeto 1941. njegovu vojnu organizaciju, odnosno pokret, kao svoje legalno vojno krilo, a Mihailović je promaknut u čin generala (sljedeće je godine imenovan ministrom vojske). Istovremeno su se oko Mihailovića počeli okupljati političari i drugi javni radnici koji su u kolovozu 1941. u Beogradu osnovali ravnogorski Politički odbor. U nešto kasnije formiranom Centralnom nacionalnom komitetu bili su, između ostalih, i već spomenuti Dragiša Vasić, kao i Stevan Moljević.[348]

Četnička je propaganda tijekom rata tvrdila kako su četnici i dalje „čuvari ugroženog srpstva", što su navodno i dotad bili. U stvarnosti, Mihailović i njegovi sljedbenici su od trenutka kada su se okupili kiptili osvetničkim gnjevom zbog navodne izdaje Hrvata i Muslimana u Travanjskom ratu, a potom i zbog ustaških zločina. Mihailovićev pokret zalagao se navodno za kontinuitet Jugoslavije, s prvenstvom Srbije. Smatrao je da je rat privremeno stanje i da je pobjeda Saveznika neminovna te da će se rat rješavati na velikim frontovima. Tito i Mihailović su u rujnu i listopadu 1941. u zapadnoj Srbiji na dva sastanka nastojali utanačiti zajedničku osnovu za ustanak protiv njemačke okupacije i njenih pomagača. No, ideološko-političke razlike, kao i rivalitet bili su veliki, pa je do kraja listopada došlo do sukoba u kojem su četnici ubijali partizane, a partizanske ranjenike predavali Nijemcima. Sukobi su se ubrzo proširili na Crnu Goru, istočnu Hercegovinu i Bosnu; do proljeća 1942. već su izbili u Hrvatskoj i posvuda prerasli u pravi građanski rat između bivših kratkotrajnih saveznika.[349]

Partizani, pod vodstvom komunista, zastupali su nepomirljivu taktiku stalne ofenzivne borbe bez obzira na vlastite žrtve i žrtve neprijateljskih represalija nad civilima, dočim su četnici bili protiv ofenzivnih akcija protiv Nijemaca, Talijana i drugih premoćnih vojski. Smatrali su da to donosi prevelike žrtve, naročito pošto je Hitler 16. rujna 1941. naredio da se za svakog ubijenog Nijemca ubije 100, a za svakoga ranjenoga 50 civilnih talaca. Zagovarali su taktiku „čekanja dok ne dođe pogodan čas za opći ustanak". Dotad je trebalo braniti srpsko stanovništvo od ustaškog genocida u NDH, odnosno spašavati „biološku supstanciju" srpskog naroda. Istovremeno su se četnici, koje je Mihailović neposredno ili posredno kontrolirao, osvećivali Hrvatima i Muslimanima (uključujući ubijanja žena, djece i staraca) i od Muslimana etnički „čistili" istočne dijelove BiH.

Četnički je pokret bio nejedinstven (za razliku od partizanskoga kojega je Tito, bez obzira na teškoće u komuniciranju, ipak uspijevao kontrolirati). Stoga su mnogi četnički vojvode prerasli (u Dalmatinskoj zagori, u istočnoj Hercegovini, u istočnoj i sjevernoj Bosni) u prave oblasne gospodare. Pa ipak, zajednička ideologija i strateški vojni ciljevi neraskidivo su ih povezivali u jedinstven pokret.

Jedina četnička organizacija koja nije bila pod Mihailovićevom kontrolom bili su četnici Koste Pećanca (1871-1944), četničkog vojvode još iz Prvoga svjetskog rata. Odmah nakon okupacije, Pećanac je sa sljedbenicima sklopio sporazum s nacistima te je otvoreno ratovao protiv partizanskih ustanika. Pećanac je jačao svoju organizaciju u južnoj Srbiji, nastojeći da na antikomunističkoj, antialbanskoj i antimuslimanskoj osnovi proširi svoj utjecaj na Kosovo i ostatak Srbije. No, ova se organizacija počela raspadati već tijekom 1941, a tek manji odredi postojali su do kraja 1942. godine. U međuvremenu su komandanti Pećančevih odreda prešli četnicima Draže Mihailovića te i u novoj organizaciji zadržali komandantske položaje.[350]

Prva četnička osvetnička akcija zabilježena je već 15. travnja 1941. kada je na povlačenju pred ustašama koji su preuzimali vlast u Mostaru jedan četnički odred u obližnjim selima Cim i Ilići pobio nekoliko desetaka hrvatskih civila i zapalio veći broj kuća. Jugoslavenski su oficiri ubili u Crikvenici Petra Milutina Kvaternika (1882-1941), brata Slavka Kvaternika, koji je u tom kraju prema bratovu nalogu, trebao preuzeti vlast. Izgreda s nekoliko ljudskih žrtava bilo je tih travanjskih dana i u kraju oko Bjelovara. I u okolici Knina je „pri padu stare Jugoslavije bilo nekih ispada i napada na neke Hrvate".[351]

Tijekom 1941. bilo je još nekoliko sličnih pojedinačnih slučajeva, dok su masovnije genocidne akcije četnici počeli provoditi tek kada su raskinuli s partizanima potkraj 1941. i tijekom kasnijih godina. Najviše

je četničkih žrtava bilo među Muslimanima u istočnoj i jugoistočnoj Bosni. Naprimjer, sami četnički izvještaji tvrde da je u osvetničkoj akciji u kraju oko Foče i u Sandžaku početkom veljače 1943. ubijeno oko 1200 muslimanskih boraca i oko 8000 staraca, žena i djeca, dok su četnički gubici bili 22 mrtva i 32 ranjena. Zasigurno bi civilna stradanja bila još veća da se većina civila s tog područja prethodno nije sklonila, uglavnom u Sarajevo.[352] Masovni četnički zločin nad Hrvatima i Srbima koji se s njima nisu slagali ostao je u Hrvatskoj ipak ograničen na dijelove Dalmatinske zagore, Kninske krajine i na mali dio Like. Kako slikovito svjedoči Ilija Jakovljević „postradalo je dosta katoličke i muslimanske djece po krajevima u koje se zaletješe četnički *condottieri*. Te su bande znale isto tako stručno nabosti na nož dijete kao i ustaški heroji!"[353]

Četnički je pokret promicao ideju o „velikoj" i „homogenoj" Srbiji koja je podrazumijevala stvaranje nacionalno i vjerski čiste i kompaktne cjeline, „očišćene" od nesrpskih naroda i nacionalnih manjina. Okupljanje svih Srba proglašavalo se najprečim zadatkom, kako bi se osvetilo za navodno zabijanje „noža u leđa" u travnju 1941. godine. Srbija se prema tim projekcijama trebala proširiti na cijelu BiH, veliki dio Hrvatske, sve do linije Virovitica – Karlovac – Gospić – Karlobag (čak se planiralo i „uspostaviti neposrednu zajedničku granicu sa Slovenijom... čišćenjem hrvatskog življa"). Osim toga, trebalo je „ispraviti" i granice s Rumunjskom, Bugarskom, Albanijom i Mađarskom. Četnici su smatrali da bi dostizanjem tih ciljeva Srbija postala vodeća država na širem prostoru, što bi omogućilo da se i federativno veže s „osakaćenom" Hrvatskom, pošto se prethodno, tijekom rata, navodno izmire računi. Na tim se postavkama temelji *Memorandum* Stevana Moljevića (1888-1946), člana Mihailovićeva Nacionalnog komiteta.[354]

Partizani su se tome suprotstavljali svojim jugoslavenskim programom „ravnopravnih naroda", parolom o „bratstvu i jedinstvu", a naročito mješovitim nacionalnim sastavom svojih jedinica, posebno u Hrvatskoj. Doduše, poneka osvetnička akcija paleža i ubijanja u hrvatskim selima potekla je 1942. mjestimično i iz redova partizana (Zrin na Zrinskoj gori i Španovica kod Pakraca), ali su nadređeni takve postupke ponekad sprečavali, a ponekad kažnjavali. Primjerice, kada je komandant Prvog bataljona banijskog partizanskog odreda Petar Krnjajić u ljeto 1942. prilikom napada na hrvatsko selo Prekopu kod Gline (u kojem je svibnja 1941. izvršen pokolj glinskih Srba) naredio da se cijelo selo spali i poubijaju vojno sposobni muškarci, nadležni rukovodioci spriječili su izvršenje ove naredbe. Potom je vojni sud Štaba Prve operativne zone Hrvatske osudio Krnjajića na smrt te je on strijeljan.[355]

Bilo je i masovnog strijeljanja zarobljenih ustaša, naprimjer prilikom borbi za Krašić početkom 1943. godine kada je „na sveopći zahtjev na-

roda Žumberka održano javno suđenje te su kao koljači i palikuće" strijeljani zarobljenici njih 218 (prethodno je 58 domobrana pristupilo partizanima, a neki domobrani i ustaše pušteni su kućama).[356]

Razlike u dugoročnim ciljevima između četnika i partizana bile su još presudnije. Draža Mihailović proglasio je četnike Jugoslavenskom vojskom u otadžbini koja pod parolom „za kralja i otadžbinu" ratuje za kontinuitet i obnovu monarhističke Jugoslavije, dok su partizani otvoreno istupali protiv kralja i izbjegličke vlade i protiv obnove starog poretka. Za razliku od četničkog velikosrpskog koncepta, partizani su zagovarali „Jugoslaviju sa šest ravnopravnih federalnih republika" i demokraciju, iako se, s obzirom na njihovo komunističko vodstvo, moglo naslutiti da će to biti „demokracija" prema komunističkom kroju. Tito i Mihailović su ubrzo po izbijanju ustanka jedan u drugome jasno prepoznali glavnog rivala u borbi za poratnu vlast i sukob je bio neminovan.

S navedenim programom četnici su 1942. i 1943. imali u Srbiji i Crnoj Gori više pristaša negoli partizani. I među srpskim ustanicima u Hrvatskoj bilo je i četničkih raspoloženja i utjecaja, s osvetničkim protuhrvatskim parolama i namjerama, ali komunisti su bili daleko bolje organizirani. Osim toga, na području NDH partizani su bili znatno efikasniji u obrani srpskih sela od ustaškog nasilja, pa su među Srbima u Hrvatskoj stekli mnogo jači oslonac negoli četnici. U Kninskoj je krajini trajno bilo više četnika nego partizana, kao i u istočnoj Lici, dok je u drugim dijelovima Like bilo u pravilu više partizana. Na Kordunu i Baniji, a pogotovo u Slavoniji, četnici nisu ostvarili nikakav utjecaj. U BiH su najjača uporišta četnici imali u dijelovima središnje Bosne, u istočnoj Bosni i u istočnoj Hercegovini.[357]

U početku ustanka 1941. u Hrvatskoj četnici uglavnom nisu ni imali svoje posebne odrede. Neki su se pojedinačno ili u grupama pridružili partizanima, dok su drugi prikriveni čekali razvoj događaja. Samo su se neke grupe, koje je obilježavalo velikosrpstvo, izdvojile iz ustaničkih jedinica. Već u kolovozu i rujnu 1941. Talijani su jasno vidjeli da im ustaško nasilje izaziva nemire i neprilike u zonama njihova interesa, pa su proširili svoju faktičnu vlast na južne dijelove NDH (na zonu II i zonu III), čime su zaštitili neka srpska područja od daljnjeg ustaškog terora. To je dovelo do prve diferencijacije u redovima ustanika: četnici i njihovi simpatizeri smatrali su da se treba boriti samo protiv ustaša, a surađivati s Talijanima u obrani srpskih sela, dok su partizani pod vodstvom komunista tvrdili da je njihova borba uperena protiv svih fašističkih sila, pa prema tome i protiv Talijana kao okupatora.

Do kraja 1941. četnici su u okolici Knina osnovali dva puka i nekoliko odreda. Tih je mjeseci četnički pokret ojačao taktikom razbijanja iznutra prvenstveno partizanskih postrojbi u kojima su većinu boraca

činili Srbi. Ti tzv. četnički pučevi obično su počinjali ubojstvima istaknutijih partizanskih rukovodilaca, zapovjednika i političkih komesara. Ideološke suprotnosti i četnički pučevi prerasle su zimi 1941/2. i tijekom proljeća 1942. na području Hrvatske u otvoren rat između četnika i partizana, kakav je već mjesec, dva ranije bio počeo u Srbiji i Crnoj Gori. Četnici su se u Hrvatskoj sklonili u talijanske garnizone (Knin, Gračac, Medak, Gomirje i drugi), gdje su primali svu opskrbu i ratovali protiv partizana pod neposrednim talijanskim nadzorom. Sasvim su prestali ratovati protiv ustaša i Nijemaca. Od početka 1942. četnički pokret u Hrvatskoj jače će se povezati s ravnogorskim pokretom Draže Mihailovića. Sve četničke postrojbe s Tromeđe (Like, Dalmacije i Bosne) tijekom ožujka i travnja 1942. objedinjene su u tada osnovanoj Dinarskoj četničkoj diviziji i uskoro stavljene pod zapovjedništvo „Štaba zapadnobosanskih, ličko-dalmatinskih i hercegovačkih vojno-četničkih odreda" sa sjedištem u Splitu na čijem čelu se nalazio vojvoda Ilija Trifunović-Birčanin kao zapovjednik i vojvoda Radovan Ivanišević kao načelnik štaba.[358]

U ljeto 1942. četničke su jedinice *de facto* uklopljene u ratni stroj njihovih talijanskih patrona pod imenom Dobrovoljačka antikomunistička milicija (Milizia volontaria anticommunista – MVAC).[359] Vlasti NDH su, unatoč tome što se to protivilo njihovim najdubljim ideološkim postavkama, bile prisiljene te jedinice priznati kao savezničke. Četnici su s Nijemcima, a preko njih i s ustašama, poslije talijanske kapitulacije 1943. uspostavili i neposrednu suradnju. Sve su to opravdavali taktikom „korištenja trenutnog neprijatelja" (okupatora i ustaša) kako bi se uništio „dugoročni neprijatelj" (partizani koje predvode komunisti).

Na teritoriju Hrvatske četnici nikada nisu predstavljali relevantniju vojnu i političku snagu. U cilju jačanja poljuljanih pozicija četništva, u Hrvatsku je potkraj 1942. na područje Kninske krajine i južne Like prebačeno oko 3200 hercegovačkih i istočnobosanskih četnika iz Trebinjskog i Nevesinjskog korpusa te samostalni Zlatiborski četnički odred Radomira Đekića – Đede iz Srbije.[360] Ove su postrojbe ostale na ovom području sve do ožujka 1943. godine, a Zlatiborski odred i kasnije.

Smatra se da je na hrvatskom teritoriju 1944. godine bilo 5000, a pred kraj rata oko 3000 četnika. No, kako su te jedinice intenzivno surađivale sa četnicima u BiH, valja ih uzimati kao cjelinu, pa se procjenjuje da je na teritoriju NDH 1944. godine bilo oko 36.500, a 1945. oko 35.000 četnika.[361]

38. Godina 1942: jačanje partizanskog pokreta

Zima 1941/1942. bila je vrlo jaka i dugotrajna, s velikim teškoćama u komunikacijama i opskrbi stanovništva. Najznačajnija partizanska pobjeda u tom razdoblju dogodila se 20. siječnja 1942. kada je zauzet Vojnić. Partizanske jedinice dugo su držale gradić u okruženju. Kada se domobransko-oružnička posada pokušala probiti prema Karlovcu, bila je opkoljena i zarobljena. Ukupno je zarobljeno 380 domobrana, zaplijenjeno 410 pušaka, 32 puškomitraljeza, 6 teških mitraljeza i mnogo razne opreme, a bez ijednog poginulog partizana. Donji Lapac oslobođen je potkraj veljače, a talijanska vojska, koja ga je branila, imala je 23 poginula. Zarobljeno je bilo oko 150 talijanskih vojnika i oficira.

Na taj su način partizani već do proljeća 1942. držali široka ruralna i brdovita područja podalje od glavnih komunikacija, s nekoliko manjih općinskih mjesta u središnjim dijelovima zemlje (dijelovi Banije, Korduna i Like te uz već spomenute Vojnić i Donji Lapac, zauzeti su i Srb, Korenica i drugi).

General Glaise von Horstenau tvrdi sredinom veljače 1942. kako je već tada dobar dio stanovništva, ogorčen teritorijalnim gubicima u Dalmaciji i užasnut terorom vlasti, otkazao režimu poslušnost te da mržnja prema ustašama „jedva može biti veća".[362] Neposredna posljedica toga bit će da će se već tijekom 1942. vlast NDH moći održati samo uz vojničku „asistenciju" okupacijskih sila.

Već u siječnju 1942. na oslobođenim područjima pojavljuju se i prve partizanske novine, kao dokaz da partizanski pokret ima i takve organizacijske sposobnosti – *Vjesnik Nacionalnooslobodilačke fronte za Baniju* na Baniji, *Primorski borac* u Hrvatskom primorju, *Partizanski vjesnik* u Lici, *Slavonski narodno-oslobodilački partizan*, potom 1. veljače *Glas Korduna*. U ožujku u Lici izlazi *Žena u borbi*, sljedećeg mjeseca u Škalićima (kod Brinja, u Lici) *Omladinski borac*, prvi listovi namijenjeni samo dijelu čitalačke publike. Tek početkom srpnja tiskan je prvi broj *Partizana*, glasila Glavnog štaba Hrvatske, koji je objavljivan u mjesečnom ritmu to znači da su lokalne jedinice bile sposobne izdavati novine, a da to nije moralo nužno biti prvo pokrenuto u centru. Ujesen

1941. osnovana je partizanska bolnica na Petrovoj gori koja je funkcionirala do kraja rata.

Pored odreda koji su se vezivali za uže područje, partizani prema uputama Vrhovnog štaba NOV i POJ tijekom 1942. formiraju pokretne (manevarske) jedinice. Već u proljeće 1942. stvaraju se pokretni bataljoni, a tijekom ljeta po cijeloj se Hrvatskoj – isprva u Lici, na Baniji i na Kordunu, osnivaju i pokretne (manevarske) jedinice, brigade, s prosječnom snagom od oko 600 do 1000 boraca. Do kraja 1942. u Hrvatskoj je formirano 18 brigada: četiri u Lici, po tri u Dalmaciji, na Baniji i Kordunu, po dvije primorsko-goranske i slavonske, te jedna mješovita na Žumberku, samo tridesetak kilometara od Zagreba. Španjolski ambasador Vicente González-Arnao u studenom 1942. tvrdi da partizani „ponekad stižu i na 25 km od glavnoga grada, te ugrožavaju važne željezničke linije. Jedna od njih je Zagreb – Rijeka, koja je praktički prekinuta, a na pruzi prema Beogradu već se dogodilo nekoliko napada".[363]

Brigade stječu relativno dobro naoružanje otimanjem od neprijatelja, uglavnom gerilskim prepadima i zauzimanjem manjih garnizona. Potkraj 1942. godine partizanske brigade, odredi i samostalni bataljuni u Hrvatskoj broje ukupno oko 25.000 naoružanih boraca. Već spomenuti španjolski ambasador tada pretpostavlja da partizana ima „oko 30.000" (vjerojatno pri tome pribraja i partizane u BiH – op. I. G.).[364] U susjednoj BiH (koja također ima svoj glavni štab) brojnost partizana osjetno je veća, ali organizacija znatno slabija, dok je u Sloveniji brojna snaga daleko manja, ali organizacija najbolja, osobito ilegala u Ljubljani. Vrhovni štab Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije i CK KPJ s Titom na čelu, od kraja 1941. do ljeta 1944. godine cijelo se vrijeme nalaze na raznim lokacijama u BiH, pa su veze s Glavnim štabom Hrvatske i sa CK KPH bile redovite.

Djelovanje Glavnog štaba Hrvatske već u posljednja dva mjeseca 1941, a kako vrijeme prolazi sve više, unosi u partizanski pokret nužnu hijerarhijsku strukturu i disciplinu. Naredbe viših zapovjedništava i izvještaji koji stižu u njih iz nižih struktura pokazuju viši stupanj zrelosti partizanskog pokreta. Primjerice, na dvodnevnom Drugom zasjedanju Glavnog štaba u selu Zbjeg kraj Slunja, potkraj siječnja 1942. godine, sudjelovali su komandanti i politički komesari partizanskih odreda iz Like, s Korduna i Primorskogoranskog odreda. Raspravljalo se o općoj vojno-političkoj situaciji, zadacima i ulozi partizanskih jedinica. Posebno se naglasilo da treba angažirati „hrvatske narodne mase" u NOB-u te je odlučeno da se pokrene jednomjesečni oficirski tečaj. Već na sjednici u ožujku, u selu Tomićima (tadašnja općina Drežnica, kotar Ogulin), na dnevnom su redu bile specifične vojne teme: odlučeno je da se u Hrvatskoj formira pet operativnih zona, da se partizanske aktivno-

sti prošire na sve dijelove Hrvatske te da se pojača aktivnost na rušenju komunikacija i pojačaju napadi na neprijateljska uporišta.

U ožujku 1942. Glavni štab za Hrvatsku uputio je proglas domobranskim vojnicima i oficirima kojim ih poziva da sabotiraju mobilizaciju te da prelaze na stranu partizana. Iako taj poziv nije u prvo vrijeme rezultirao značajnijim brojem odziva, on stoji na početku jednog procesa koji će, kako se bude primicao kraj rata, biti sve intenzivniji.

Posebno je važno da je Glavni štab Hrvatske dobio ovlasti praktički po linijama budućeg međurepubličkog razgraničenja 1945. godine, što uključuje i Baranju i Međimurje te Istru, ali ne i teritorij Srijema. To znači i da ondašnje razgraničenje ingerencija nije bilo učinjeno prema nekim vojno-strateškim kriterijima, već uglavnom prema političkim. Da li je to razgraničenje ingerencija utjecalo na kasnije razgraničenje između republika, drugo je pitanje.

Razgraničenje između glavnih štabova nije sputavalo širenje pokreta i razmah aktivnosti. Na vojnoj razini, nužno se nametala suradnja s antifašističkim pokretom u BiH, jer se moralo funkcionirati jedinstveno, ako ništa drugo zbog potrebe za strateškom dubinom. Tako su banijski, kordunaški i lički partizani usko surađivali s partizanima zapadne Bosne, oni u Dalmatinskoj zagori djelovali su i na livanjskom području. Vodstvo dalmatinskih partizana neko je vrijeme boravilo u Livnu; 6. rujna 1942. u selu Dobru kod Livna osnovana je Prva dalmatinska brigada, ali se vrlo dobro znalo da to nije teritorij pod njihovom ingerencijom. U ožujku 1944. godine, po odluci CK KPH formiran je OK KPH za Cazinsku krajinu, ali samo zbog toga što je vodstvu KPH bilo lakše s tim područjem održavati veze nego bosanskohercegovačkim komunističkim vodstvom i stoga što su sa zapadnobosanskim partizanima koordinirali akcije. Neke slavonske jedinice, kada je neprijatelj u srpnju 1943. počeo ofenzivne operacije na području Papuka i Psunja u Slavoniji, prebacile su se preko Save, u Bosnu, a potom, uz neprekidne borbe, i vratile na matično područje.

Surađivalo se i sa slovenskim partizanima. Tako je Četvrta (kordunaška) hrvatska brigada u rujnu 1942. kod sela Kvasica u Beloj krajini napala kolonu talijanskih automobila i pritom su njezini borci navodno ubili gotovo 60 oficira i vojnika, a 24 zarobili. Kasnije su, u studenom, hrvatski i slovenski partizani zajednički osvojili uporište talijanske vojske i belogardejaca u Suhoru (između Novog Mesta i Metlike), a potom su slovenski partizani ratovali na hrvatskom teritoriju (na Žumberku). Ta je suradnja kulminirala početkom 1943, kada je na Žumberku osnovan zajednički Operativni štab koji je pod svojom komandom imao tri slovenske i dvije hrvatske brigade. Slovenski partizani su u veljači 1943. napali domobransku posadu u Draganićima te vlak s vojskom na pruzi Zagreb – Karlovac, pri čemu su nanijeli neprijatelju velike gubitke.[365]

Nema sumnje da od proljeća 1942. NOB u Hrvatskoj opet postupno jača. Kako piše početkom travnja sekretar Operativnog partijskog rukovodstva CK KPH Vladimir Popović u izvještaju CK KPJ, u krajevima južno od Save „priliv novih boraca svakim je danom sve veći".

Dana 1. svibnja 1942. partizani su oslobodili Brod na Kupi, prvo veće mjesto u čisto hrvatskom kraju. Tih mjeseci je Talijanima u krajevima koje su anektirali ili okupirali bilo praktički nemoguće ugušiti partizanski otpor.

Komunističke su se aktivnosti odvijale i u gradovima. Dana 1. svibnja 1942. više stotina zagrebačkih komunista, skojevaca i njihovih simpatizera dijelilo je po gradu prigodne letke, a u Splitu, osim letaka, crvene su zastave izvješene u brodogradilištu, potom na Marjanu, te na zvoniku crkve Sv. Duje, gdje je zastava zavijorila uz prasak male količine eksploziva, tako da su je svi mogli vidjeti.

U srpnju 1942. godine na dalmatinskim otocima izbio je masovni ustanak protiv Talijana. Jedna od jezgri tog gibanja bio je Mali Iž na otoku Ižu. Tada je oko 200 mladića otišlo na kopno, u partizane, osnovalo samostalni bataljon koji se kasnije priključio Drugoj dalmatinskoj brigadi. S njom su prošli i bitke na Neretvi i Sutjesci. Ukupno je iz Malog Iža, koji je prije rata imao 1287 stanovnika, u partizane otišao praktički svaki treći (415 ljudi ili 32,2%, od tog broja 146 žena). U NOR-u su poginula 172 borca, 30 mještana su stradali kao žrtve fašističkog terora. Iz Tisnoga kod Šibenika, od 2032 stanovnika (po popisu iz 1931), 108 ih je poginulo u partizanima.

Zbog opasnosti, od ljeta 1942. Talijani sve više svoju vojsku povlače u velike garnizone, a protupartizanske aktivnosti na terenu prepuštaju Dobrovoljačkoj antikomunističkoj miliciji (MVAC), kako su nazivali one četničke jedinice koje su se u borbi protiv Narodnooslobodilačke vojske priključile talijanskim okupatorskim trupama.

Španjolski ambasador Vicente González-Arnao potkraj 1942. dobro uočava kako talijanska vojska ne zna i ne može parirati partizanskoj taktici, da stoga Talijani „izazivaju gnjev onih koji su im bili skloni i prijateljski raspoloženi, jer ove potonje ne razlikuju dovoljno od pravih neprijatelja, što je sve uzrokom neprijateljskog stava Hrvata prema Talijanima, koji je iz dana u dan sve naglašeniji".[366]

I partizani sjeverno od Save su od proljeća 1942. sve aktivniji: partizanske jedinice iz Moslavine i s Banije napale su i uništile u rujnu iste godine postrojenja na naftnim izvorima u Gojlu kod Kutine, vitalnima za opskrbu područja NDH naftom.

Potkraj travnja 1942. iz Zagreba je u partizane otišla skupina istaknutih kazališnih umjetnika (Vjekoslav Afrić, Joža Rutić, Žorž Skrigin i drugi),[367] koji su na partizanskom području osnovali Kazalište narod-

nog oslobođenja. Glumci su prvu predstavu odigrali 1. svibnja u Korenici, gdje je bilo sjedište Glavnog štaba Hrvatske. Potkraj iste godine na partizanski teritorij prešao je najugledniji hrvatski pjesnik starije generacije Vladimir Nazor i jedan od najtalentiranijih i najpoznatijih mlađih pjesnika i prozaista Ivan Goran Kovačić (1913-1943). U dnevniku *S partizanima* Nazor je zapisao kako je „pobjegao iz ropstva i sramote takozvane Nezavisne Države Hrvatske da se nadiše ovdje slobode i da se prožme osjećajem nacionalne časti i ljudskog dostojanstva".[368] Bio je to snažan udarac ustaškom režimu, koji je u prvi mah tvrdio da je Nazor otet.

O svom odlasku u partizane, putu od Zagreba prema jugu, prelasku Kupe i dolasku na oslobođeni teritorij, Nazor je napisao antologijsku pjesmu *Čamac na Kupi*. Godine 1943. postao je predsjednik Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske (ZAVNOH), vrhovnog tijela partizanske civilne vlasti u Hrvatskoj, a Kovačić je – prije nego što su ga ubili četnici – napisao poemu *Jama*, najpotresnije poetsko djelo o ustaškim zločinima. Miroslav Krleža, nedvojbeno najveći hrvatski pisac 20. stoljeća, cijeli je rat proveo u Zagrebu. Odbio je bilo kakvu suradnju s ustaškim vlastima i nije objavio ni retka tijekom četiri ratne godine, već se izdržavao prodajom stare robe. Iako ga je čak i sam Pavelić želio nagovoriti na suradnju, Krleži je život stalno bio u opasnosti – tri puta je bio hapšen, a jednom se već nalazio na putu za stratište.[369]

Nakon združene njemačko-ustaške ofenzive na Kozaru u lipnju 1942. uhvaćeno je više desetina tisuća srpskih civila. Ubrzo su djeca odvojena od očeva i majki. Djeca su odvedena u logore u Staroj Gradiški, u Jasenovac, u Sisak, u Mlaku. Mnoga su od njih u logorima bila ubijena, mnoga umrla od gladi i bolesti. Kasnije su na intervenciju nekih njemačkih predstavnika vlasti NDH dopustile da se dio djece odvede u Jastrebarsko te u Zagreb, gdje su bila smještena u prihvatilište na Josipovcu. Preko Josipovca je, primjerice, prošlo oko 800 djece starih od nekoliko dana do tri godine starosti. Ukupno ih je nakon puštanja iz logora od bolesti i iznemoglosti umrlo oko 530.[370] Neku od te kozaračke djece udomile su zagrebačke obitelji.

Tijekom ljeta 1942. godine, glavnina partizanskih snaga u velikoj ofenzivi iz jugoistočnih dijelova BiH napreduje prema sjeverozapadnoj Bosni i središnjoj Hrvatskoj. Primjerice, strateški važan Prozor zauzet je polovicom srpnja te je u partizanskim rukama ostao sve do početka listopada. Potom su zauzeti Gornji Vakuf, Tomislavgrad, Šujica, a početkom kolovoza Livno te Posušje i neki drugi gradovi. Jedinice NDH u tom su naletu partizanskih snaga uspjele obraniti samo Kupres, jer su na tom prostoru ustaške jedinice, osobito Crna legija, pružile snažan otpor.[371]

Bihać je oslobođen početkom studenoga. Koji dan kasnije partizani su zauzeli i Veliku Kladušu i okolicu, a 14. studenoga i Slunj. Potom su

napredovali u pravcu Karlovca. Tako su potkraj 1942. partizani držali vrlo veliko i kompaktno područje u središnjim dijelovima NDH – od Livna i Glamoča preko Drvara i Bihaća do Korenice, Slunja i Vojnića. Ustaše i domobrani, uz pomoć Nijemaca na sjeveru, a Talijana na jugu, jakim su garnizonima držali sve veće gradove i djelomično neke glavne komunikacije, dok je teritorij pod kontrolom partizana (koji se kasnije počeo nazivati „Bihaćka republika", iako u stvarnosti takav naziv nikada nije postojao), uključujući manje enklave na sjeveru zemlje, već zauzimao više od polovice NDH.

Nema dvojbe da je partizanima pogodovalo to što su se talijanske jedinice vrlo slabo borile, bile demoralizirane i dezorganizirane, ali to bitno ne umanjuje uspjeh. Sve je slabija borbenost i većine domobranskih postrojbi vojske NDH, koje sve češće kapituliraju pred partizanskim naletima, partizani ih razoružane puštaju kućama te se obilno opskrbljuju njihovim oružjem i vojnom opremom.

U napredovanju prema Bihaću Tito i njegovi suradnici smišljaju nove organizacijske forme, sukladne rastu i jačanju tadašnjih partizanskih jedinica. Tako se Titovom naredbom od 1. studenoga počinju formirati divizije koje su bile sastavljene od tri i više brigada. Zapovjednici divizija imali su veću samostalnost u odlučivanju i mogli su izvoditi mnogo složenije operacije negoli brigade.

Već sljedećih dana Druga dalmatinska brigada ušla je u sastav Druge proleterske divizije, a dvadesetak dana kasnije (22. studenoga) formirane su od ukupno devet hrvatskih brigada tri divizije – Šesta lička divizija (divizija „Nikola Tesla"), Sedma banijska i Osma kordunaška divizija. Do kraja godine formira se i Deveta dalmatinska, potom Dvanaesta slavonska divizija. One su u sljedeće dvije i pol godine iznijele glavninu ratnih operacija u Hrvatskoj. Važne su i Trinaesta divizija koja se borila u Primorju i Gorskom kotaru, kao i 34. divizija koja 1944. ratuje pred vratima Zagreba – na Žumberku, u Pokuplju i u Turopolju.

Istoga dana kada su formirane prve hrvatske divizije, Titovom naredbom formiran je i Prvi hrvatski korpus u koji su u tom trenutku ušle tri novoformirane divizije i nekoliko lokalnih odreda.

Dana 26. i 27. studenoga 1942. Tito je u Bihaću pred stotinjak predstavnika partizanskog pokreta iz svih krajeva Jugoslavije osnovao Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ), kao svoje vrhovno predstavničko tijelo. AVNOJ je trebao „ujediniti napore rodoljubivih antifašističkih snaga svih naroda i svih društvenih slojeva u Jugoslaviji u njihovoj zajedničkoj borbi za konačno oslobođenje ispod fašističkog ropstva, za uništenje svih narodnih neprijatelja i za stvaranje uslova za bolju i sretniju budućnost našeg naroda u slobodnoj bratskoj zajednici". Istovremeno, AVNOJ je otvoreno najavljivao buduće planove

– osnovan je Izvršni odbor AVNOJ-a koji je preko šest odsjeka počeo obavljati funkcije državnih organa. Iako je program još bio samo antifašistički, a parole demokratske, sve je vidljivije da komunisti imaju monopol odlučivanja i da ne kane ispuštati vlast. Iako su komunisti dominirali, u radu AVNOJ-a sudjelovali su i pojedini nekomunisti, poput Ivana Ribara (koji je, štoviše, bio imenovan za predsjednika) te Nurije Pozderca koji je postao potpredsjednik. Predstavnik HSS-a bio je, između ostalih, Frane Frol (1899-1989).[372] HSS će u antifašističkom pokretu biti zastupljeniji, i po broju sudionika i po njihovu značaju, tek od naredne, 1943. godine.

U oslobođenim selima i gradićima već u to vrijeme partizani osnivaju narodnooslobodilačke odbore (NOO), koji pored pozadinske službe za partizansku vojsku preuzimaju i ovlasti civilne vlasti. Kao i u vojsci, tako i u NOO-ima, komunisti drže ključne pozicije, ali se uglavnom još drže narodnooslobodilačkoga, a ne revolucionarno-socijalističkog programa. Međutim, već se jasno nazire da ne namjeravaju ispuštati vlast iz ruku. U svim su oslobođenim gradovima i selima stolovali partijski komiteti, koji su narodno-oslobodilačke odbore tretirali kao svoja pomoćna tijela. Obavještajni centri, iz kojih će u posljednjoj godini rata izrasti Ozna i zatim Udba, već su na ratno oslobođenim područjima provodili „čistke" stvarnih i izmišljenih „suradnika okupatora" i drugih „narodnih neprijatelja". Pripremali su i popise za takva „čišćenja" kad se jednom dođe u gradove.

Istovremeno se partizanske vlasti trude djelovati u duhu nekih naprednih društvenih stremljenja, pogotovo stoga što je ustanak jačao uglavnom u nerazvijenim, često patrijarhalnim krajevima. Zalaganje za snaženje pozicije žena u NOP-u osobito je bilo isticano. Žene se prvenstveno potiču da pomažu NOP na razne načine, sve do toga da ravnopravno ulaze u borbene jedinice i sudjeluju u borbi. Traži se i da se Antifašistički front žena (AFŽ) angažira u političkom osvješćivanju žena, da se uključuju u rad NOO-a i opismenjavaju. Tito je na Prvoj zemaljskoj konferenciji AFŽ-a u Bosanskom Petrovcu u prosincu 1942. rekao da nakon rata u Jugoslaviji „više neće biti sve po starom, da žene opet prijeđu u kuhinju i ne odlučuju ni o čemu". Iako zavijeni u okvir komunističke ideologije, ovakvi stavovi bili su itekakvi pomaci u afirmaciji ženskoga pitanja, u okviru onoga što se u ratnim uvjetima moglo učiniti.

39. Ljeto – jesen 1942: prva velika kriza vlasti NDH

Već je godine 1942. kriza ustaške vlasti i NDH kao države došla do punog izražaja. Partizani su držali velik dio poljoprivrednih i šumskih područja, mnoge rudnike i pilane te uglavnom onemogućili cestovni i željeznički promet po velikom dijelu zemlje. Pruge i ceste od Karlovca prema Rijeci i Splitu te neke u Slavoniji bile su u potpunom ili djelomičnom prekidu. Koliko-toliko normalan promet odvijao se samo na pruzi Zagreb – Beograd, za čiju su sigurnost Nijemci bili posebno zainteresirani te na prugama iz Zagreba prema Sloveniji, Austriji i Mađarskoj i na uskotračnoj pruzi dolinom Bosne za Sarajevo. U gradovima je zavladala nestašica hrane i mnogih industrijskih artikala. Nasilnički postupci ustaških vlasti produbljivali su nezadovoljstvo među stanovništvom.

Na sve učestalije vijesti o ustaškim zločinima nad Srbima, neki predstavnici Reicha bili su posve indiferentni. I sâm je Hitler prezirno poručio da treba Hrvate pustiti „da se istutnjaju" (ili „izbjesne"). S druge strane, neki njemački predstavnici u NDH, osobito vojni predstavnik general Glaise von Horstenau, već su vrlo rano u svojim izvještajima upozoravali kako „divljački postupci ustaških vlasti izazivaju uznemirenje i pobunu" nepoželjnu po njemačke interese. „U suštini je ustaški pokret, koji ionako ima slabe korijenje kod kuće, s njihovom ludom politikom istrebljivanja i njihovim užasnim djelima postao simbol stvaranja nesretne države."[373] Ocjenjujući nastalu situaciju, koju su prouzrokovale „divlje ustaše" svojim terorom, u izvještaju njemačke obavještajne službe od 7. kolovoza 1941. konstatira se da „stalni prepadi koji vrše 'divlje ustaše' mogu dovesti dotle da režim bude odbačen od znatnog dijela hrvatskog naroda, i to ne samo od pristalica HSS, već i od hrvatskih nacionalista, pa čak i od pristalica ustaša".[374]

Umjesto da NDH bude svakim danom sve snažnijom vojnom i ekonomskom pomoći njemačkom ratnom stroju, kako je u početku bilo planirano („kako se predviđa, neće biti potrebno da se u Hrvatskoj nalaze njemačke trupe u znatnijem broju"), Nijemci su se, kako je rat odmicao, sve više morali vojno angažirati da bi se Pavelićeva država uopće održala.[375] Pod njihovim pritiskom Pavelić je tijekom 1942. donekle re-

vidirao politiku prema Srbima: proglasio ih je „Hrvatima pravoslavne vjere", obećao obustavu progona i osnovao Hrvatsku pravoslavnu crkvu za područje NDH.[376] Srbima je priznat status »pravoslavnih državljana", pozvani su da se uključe u ustaški pokret, slani su pozivi za vojsku i građanima srpske nacionalnosti. Umjesto huškačkih napisa, najednom se pojavljuju pomirljivi tonovi prema Srbima i vrlo osebujna objašnjenja o razlozima ustanka: potkraj travnja 1942. novine prenose obavijest Glavnog Stana Poglavnika u kojoj se tvrdi kako se „već koncem prošle godine moglo ustanoviti rovarenje komuno-četnika ili tzv. partizana među pravoslavnim pučanstvom južno od Kupe (...) kao sjedište izabrali su si ovi partizani Petrovu Goru, te su odatle prisiljavali pravoslavno pučanstvo, da ruši brzoglasne vodove, mostove i željezničke uređaje itd." Ti su partizani „s puškom u ruci napadali sve Hrvate koji su u tom kraju živili te ih mučili na najzvjerskiji način". Vrhunac sarkazma je tvrdnja da su partizani prisiljavali „pravoslavno pučanstvo" osobito „žene, djecu i starce" da odu u šumu, „napose u Petrovu Goru, gdje su bili izvrgnuti svim nepogodama vremena i raznim bolestima".[377] Licemjerje se ogleda u činjenici da su gotovo istovremeno (dakle, u svibnju 1942) ustaše pokrenule veliku ofenzivu na Petrovu Goru: partizanske su jedinice probile ustaški obruč na Biljegu (između Vojnića i Vrginmosta/Gvozda), a ustaše su potom počinile niz zločina, uglavnom nad starcima, ženama i djecom po okolnim selima i naknadno odveli oko tisuću civila u Jasenovac. Mjesec dana kasnije (u lipnju 1942) počinje združena njemačko-ustaška ofenziva na Kozaru s mnogo zamašnijim ubijanjem i odvođenjem civilnog stanovništva, a zauzeti teritorij je smišljeno pretvaran u „spaljenu zemlju". I na području Kupresa ustaše su do kraja ljeta počinile teške zločine nad civilnim stanovništvom.[378]

Nova politika prema Srbima počivala je isključivo na uvjerenju da će to biti najbolje sredstvo za slabljenje NOP-a kao isključivo srpskog proizvoda.[379] Promjenu nabolje, međutim, osjetili su samo Srbi u većim gradovima. Nije bilo više masovnih protjerivanja u Srbiju, đaci su mogli u školu. No, ni te promjene nisu bile dosljedne: primjerice, naredbom Ministarstva narodne prosvjete od 20. travnja 1943. imenovani su pravoslavni svećenici za pravoslavni vjeronauk[380] da bi to isto ministarstvo tajnom okružnicom početkom 1944. tražilo da se odmah dojavi ukoliko su nastavnici ili učenici pravoslavne vjere slavili Božić po julijanskom kalendaru (jer je on potkraj 1941. odredbom Poglavnika izbačen iz upotrebe!).[381]

Kao glavno žrtveno janje, tobožnje jedine krivce za politiku terora, Pavelić je označio Didu Kvaternika i njegovu zloglasnu Ustašku nadzornu službu. Stoga je Dido Kvaternik natjeran na ostavku, a UNS je bio raspušten. Kvaternik je nekoliko mjeseci kasnije bio prisiljen s obitelji otići u Slovačku.

Dido Kvaternik je, sa svoje strane, u poslijeratnoj emigraciji energično optuživao Pavelića da je „svjesno stvorio i podržavao kaotično stanje". Godine 1958. Kvaternik je napisao da je „notorna činjenica, koju ne možemo nijekati, da je za vrijeme prošlog rata i sa hrvatske strane učinjeno teških izgreda, koje s moralnog stanovišta sačinjavaju grijeh, sa pravnog zločin, a s političkog ludost". Priznavao je da je „pisac ovih redaka kroz 17 mjeseci bio kugla despota prenašajući njegove naloge" (očigledno ne krijući da je bio dio zapovjednog lanca koji je naređivao i organizirao zločine): taj je „despot", naravno, bio sam Pavelić, koji je, prema Kvaterniku, uzročnik i neposredni naredbodavac svih zala za vrijeme NDH i glavni krivac što se „u NDH nije vodila politika osnovnih hrvatskih interesa, nego su nad ovima prevladali zločinački instinkti jedne kvislinške i izdajničke despocije".[382]

Djelomično ublažavanje odnosa prema Srbima nije bitno promijenilo opću situaciju u NDH. Režim je već bio toliko kompromitiran da ga ni te mjere nisu mogle učiniti kredibilnim kod Srba, a sve manje i kod Hrvata. Pavelićeva promjena politike nije bila iskrena, i on zapravo nikada nije požalio zbog onoga što su njegovi ljudi počinili. Edmund Veesenmayer tvrdi da mu je Pavelić početkom 1943. podrugljivo rekao: „U vrijeme osnivanja države imali smo oko 30% Srba, sada ih imamo kroz protjerivanje i masakr samo još 12-15%. Ekscesi do kojih je došlo s tim u vezi imali su nekako za hrvatsku državu ipak pozitivne učinke."[383] Uostalom, za micanje Kvaternika oca i sina Pavelić je imao druge razloge (osobna nesnošljivost), jer ni prije, a ni kasnije, nitko od visokopozicioniranih dužnosnika njegova režima nije bio suđen zbog masovnih zločina koje su ustaške jedinice počinile. Jedan od najboljih primjera jest Stjepan Rubinić, zapovjednik ustaških logora na Velebitu i na Pagu, gdje je 1941. pobijeno više tisuća ljudi. Rubinić je početkom 1942. osuđen „odstranjenjem iz ustaških redova", jer je „kao Ravnatelj Župskog redarstva u Gospiću samovoljno preselio taj logor iz Jadovna u Gospić" i jer je „kao zapovjednik logora (u Gospiću i Slavetiću) postupao nekorektno sa zatočenicama logora, stupajući s njima u ljubavne odnose". Poslije presude Rubinić je upućen u Staru Gradišku, gdje je proveo blizu godinu dana kao vrlo privilegirani zatočenik koji je stanovao i hranio se zajedno s ustaškim komandnim kadrom. Rubinića (kojeg ironično naziva Uzvišenim) vrlo je opširno i slikovito opisao Ilija Jakovljević u knjizi *Konclogor na Savi*, najpotresnijem i najbolje pisanom osobnom svjedočenju iz jasenovačkog logorskog kompleksa.[384] O arbitrarnom kažnjavanju ustaša svjedoči i slučaj ustaškog vodnika Ivana Čelića kojeg je u travnju 1942. Ustaški stegovni i kazneni sud (USIKS) osudio na godinu dana zatvora, lišenje čina i isključenje iz ustaških redova navodno stoga što je 1938. glasao za Stojadinovićevu listu, čime se „ogriješio o čast i probitke

hrvatskog naroda" te se unatoč tome „uvukao u ustaške redove i položio ustašku prisegu". Događalo se da su vlasti željele ostaviti dojam strogosti i pravednosti, pa je prijeki sud osudio i 20-godišnjeg Ivana Benića koji je sakupljao mast ili novac „za hrvatsku vojsku, ustaše i ustašku mladež" u selu Jurkovac, općina Bektež (kod Požege), a da za to nije imao nikakva odobrenja.[385]

Ni talijanske se vlasti nisu znale nositi sa sve jačim partizanskim pokretom. Partizani su počeli djelovati i na teritorijima koji su i prije 1941. pripadali Italiji. Tako su na 1. svibnja 1943., KP i SKOJ organizirali u Zadru i neposrednoj okolici, prvi put tijekom rata, paljenje vatri s raketama, pisanje parola i distribuciju letaka. Propagandni efekat bio je velik. Nakon spomenutog događaja, zadarska je policija pohapsila 300 do 400 aktivista i simpatizera NOP-a, a dio članova KP izvukao se iz grada i priključio partizanima.

Na sve jači partizanski pokret na teritorijima koje su anektirali, jedini odgovor talijanskih vlasti bila je represija. No, još mnogo ranije, u ljeto 1942. na otoku Molatu osnovan je logor za smještaj obitelji čiji su se članovi priključili partizanima. Prema talijanskim podacima, u logoru je bilo smješteno čak do 2000 osoba. Dijelom je to bio sabirni logor odakle su zatočenici transportirani u druge logore u Italiju. Svi muškarci od 21 do 50 godina proglašeni su taocima, pa su pojedini od njih prebacivani u zatvor u Zadru i tamo likvidirani. Od lipnja do kraja studenoga 1942. u logoru je od tuberkuloze, malarije i pothranjenosti umrlo 422 osobe. Ukupno je kroz molatski logor, do kapitulacije Italije, prošlo oko 10.000 osoba. Nakon velike talijanske ofenzive u Gorskom kotaru sredinom 1942, iz 14 goranskih sela koja su bila naklonjena partizanima deportirano je u logore 3180 civila, pripadnika čitavih obitelji. Tada su formirani razni logori – Gonars, Monigo, Chiesanuova, Visco, privremeni logor u Lovranu, potom i u Kamporu na Rabu (u koji su deportirani slovenski civili). Smještaj i hrana bili su loši, zima je bila jaka, a zatočenike su zahvatile i epidemije, pa je smrtnost bila visoka. Ukupno je deportirano oko 5000 Hrvata, a više od 500 ih se više nikada nije vratilo kućama.[386] U ožujku 1943. istovrsni je logor formiran na otoku Zlarinu. U njega su deportirani muškarci stariji od 15 godina s područja Šibenika, Trogira i Drniša. U logoru je bilo najviše do 2500 zatočenika koji su mučeni glađu i žeđu te bili zlostavljani. Njih 26 je umrlo.[387] Juraj Krnjević u srpnju 1943. procjenjuje, vjerojatno malo preuveličavajući brojke, da u to vrijeme u talijanskim logorima boravi „preko 70.000 muškaraca, žena i djece iz Dalmacije, Gornjeg Primorja i Gorskog kotara, gdje žive u najtežim prilikama".[388]

Talijanske su jedinice počinile i niz zločina, čiji broj i sustavnost nedvojbeno svjedoče da se radilo o strategiji, a nikako ne o pojedinačnim ispadima za koje bi bili odgovorni niži zapovjednici.

U dvije ofenzive u srpnju i rujnu u Gorskom kotaru Talijani strijeljaju oko 200 ljudi, više tisuća interniraju, spaljuju gotovo 2000 kuća, odvode stoku. Nadalje, u srpnju 1942. u selu Podhum u Grobinšćini (u zaleđu Rijeke) strijeljana je 91 osoba (u dobi od 15 do 62 godine starosti),[389] u svibnju 1943. na Dugom otoku strijeljane su 54 osobe. Najveći zločin dogodio se u listopadu 1942, kada su Talijani u dalmatinskom zaleđu, na područje pod svojom kontrolom pripustili četničke jedinice, navodno da traže partizanske doušnike. To su četnici, pod vodstvom Mane Rokvića, iskoristili za masovni zločin nad domaćim stanovništvom u kojem je u Dugopolju kod Splita i u selima Omiške zagore (Gatima i drugima), ubijeno preko 200 civila.[390]

Posve različito od trijumfalizma tijekom 1941, potkraj prosinca 1942. Pavelić drži mobilizatorski govor u Saboru, a *Hrvatska gruda*, ističući kako se radi o „poviestnom govoru" daje mu naslov: „Obrana zemlje i prehrana naroda vrhovni zakoni današnjice". Pavelić „obranu zemlje" i „prehranu" uistinu smatra jedinim „dvama zadatcima" vlade i državnog aparata. Različito od dotadašnje prakse, dopušta sebi i nešto samokritičnosti: priznaje da će u obrani zemlje „biti mnogi koji će u svojoj duši žaliti, da mnogo toga nije učinjeno... da su napravljeni stanoviti propusti, da je moguće u čemu pogriešeno".[391] No, u kasnijim istupima nije se više vraćao na tu temu, niti je ikada aludirao na eventualne „pogrieške". Zapravo, osim kozmetičkih izmjena u državnoj politici, NDH s Pavelićem na čelu nastavila je po starom.

40. Prijelomna 1943. godina: bitke na Neretvi i Sutjesci

Izvještaji o vojnim i političkim uspjesima NOB-a u ljeto i jesen 1942. godine u Vrhovnoj su komandi njemačke vojske shvaćeni kao alarmantni signali. Ocijenjeno je da je ugrožen cjelokupni njemački okupacijski sistem na području raskomadane Jugoslavije i cijelog Balkana. Stoga je sâm Hitler te jeseni izdao upute o „konačnom uništenju komunističkog otpora". Usred zime, već u siječnju 1943, Nijemci su započeli veliku ofenzivnu operaciju *Weiss* (koja je u poslijeratnoj historiografiji i publicistici bila poznata kao Četvrta ofenziva), s ciljem da unište glavninu partizanskih snaga na području NDH. Prikupili su tri operativne i jednu rezervnu diviziju, *Volksdeutschersku* SS-diviziju *Prinz Eugen*, jednu legionarsku diviziju i probrane jedinice vojske NDH (oko 50.000 vojnika). Talijani su sudjelovali s trima kompletnim divizijama i kasnije s dijelovima još triju (oko 40.000 vojnika). U operaciju su bile uključene i znatne ustaške i četničke snage. Ukupno je oko 120.000 vojnika napalo središnje partizanske snage koje su na tom području brojale gotovo 40.000 vojnika pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba i Tita. Brojem i naoružanjem premoćni Nijemci i njihovi saveznici u pet su tjedana oduzeli partizanima teritorij i počeli ih potiskivati. Partizanske su se snage počele povlačiti prema jugoistoku, duž zapadnobosanskih polja, prema dolini Rame i potom Neretve. Kako bi oslabile pritisak, Vrhovni je štab zahtijevao od svih jedinica da napadaju i na drugim područjima, osobito komunikacije. Slavonske jedinice oslobodile su, primjerice, dobar dio Požeške kotline i ugrozile prugu Zagreb – Beograd na području oko Okučana. U tim akcijama imale su 48 mrtvih, dok je na strani Nijemaca, ustaša i domobrana bilo 23 mrtva te više od 100 zarobljenih. U stanici Dragalić zapaljena su skladišta te lokomotiva i dvadeset vagona. Partizani su u tom napadu uništili i prugu na šest mjesta, pa su uspjeli promet prugom prekinuti na 48 sati.[392]

Partizanske su snage i u povlačenju iskazale veliku snagu: usprkos usiljenom maršu, zauzimaju Gornji i Donji Vakuf, Makljen, planinu Radušu, Prozor, Posušje, Imotski te se probijaju prema jugoistoku. U tom nadiranju razbili su talijansku diviziju Murge. U isto doba u Livnu

se, podalje od glavnih talijanskih garnizona, održava Konferencija Narodnooslobodilačkih odbora za Dalmaciju.

Tito je smatrao da ga Nijemci i njihovi saveznici neće progoniti duboko u planinske krajeve, pa je glavnina partizanskih snaga, kada je stigla u dolinu Neretve, porušila sve mostove preko rijeke, kako bi spriječila četničke snage na lijevoj obali (oko 18.000 vojnika) da eventualno prijeđu rijeku i ugroze ih.[393] Međutim, Nijemci su nastavili napredovanje i svakodnevno pojačavali pritisak. Potkraj veljače i u početku ožujka 1943. činilo se da je za opkoljene partizanske snage stanje bezizgledno. Partizanski su inženjerci tada, umjesto porušenog željezničkog mosta, improvizirali svojevrsni pješački viseći most preko Neretve, a partizanske su jedinice iznenadnim udarom prešle na lijevu obalu rijeke. U tom proboju iz obruča teško su potukli tamo stacionirane četničke snage. Ostatak četničkih jedinica jedinice NOV-a protjerale su do Crne Gore i Srbije. One otad na prostoru zapadno od Drine više nisu operativno relevantna snaga (Tito je s pravom napisao u ljeto 1943, nakon Pete ofenzive, da je „Mihailović bio likvidiran baš u onim krajevima gdje je bio najjače zasjeo, kao naprimjer u Crnoj Gori, Sandžaku i Hercegovini").[394]

Od hrvatskih jedinica do Neretve su se u sklopu glavnih snaga NOV-a povlačile i u Četvrtoj ofenzivi do kraja sudjelovale samo Sedma banijska i Deveta dalmatinska divizija. Komandant Glavnog štaba za Hrvatsku Ivan Rukavina s dvije hrvatske divizije (Šestom ličkom i Osmom kordunaškom) i s nekoliko lokalnih odreda povlačio se samo do planine Plješivice na hrvatsko-bosanskohercegovačkoj granici. Tamo je pričekao prolazak glavnine neprijateljskih snaga prema jugoistoku i tako izbjegao frontalno sukobljavanje i daljnje povlačenje. Iako je na taj način sačuvao jezgru hrvatskih partizana od velikih žrtava, Vrhovni mu je štab predbacio tu operaciju, jer se nije trudio slijediti partizansku glavninu. Stoga ga je Vrhovni štab, kada su u srpnju operacije oko Neretve i Sutjeske bile okončane, postavio za komandanta Prvoga hrvatskoga partizanskoga korpusa, što je praktički bio niži vojni položaj. Na njegovo je mjesto imenovan Ivan Gošnjak (1909-1980).

U ožujskim danima, kada se glavnina partizanskih snaga našla u krajnjoj opasnosti i trebalo joj je kupovati vrijeme (prvenstveno zbog smrtne opasnosti za 3000 ranjenika u dolini Rame), delegacija Vrhovnog štaba (Milovan Đilas, Vladimir Velebit /1907-2004/ i Koča Popović) i visoki njemački vojni predstavnici (Velebita je primio i general Edmund Glaise von Horstenau) pregovarali su o tome da se uzajamno prizna status zaraćene strane, da se redovito razmjenjuju zarobljenici i da se na nekim prostorima ostvari privremeno primirje. Radilo se o partizanskoj (zapravo Titovoj osobnoj) inicijativi kojoj su njemački komandanti na terenu bili skloni, ali je Hitler osobno zabranio daljnje pregovore.

Stoga su od tih inicijativa ostvarene samo prilično brojne zamjene zarobljenika.[395]

Nezadovoljni nepotpunim uspjehom operacije *Weiss* njemačka Vrhovna komanda odmah je naredila svojim jedinicama daljnji progon i uništavanje glavnine Narodnooslobodilačke vojske – operaciju *Schwarz*. Partizanske su se snage od kraja ožujka do početka svibnja 1943. u širem području oko Foče prikupljale i oporavljale od proteklih bitaka u Četvrtoj ofenzivi. Vrhovni štab je krivo procijenio da ih na tom teško prohodnom planinskom području Nijemci i njihovi saveznici više neće progoniti. Međutim, brzo pregrupirane njemačke jedinice, ponovno uz pomoć svojih talijanskih i ustaško-domobranskih saveznika, zajedno oko 127.000 vojnika, stvorile su do sredine svibnja novi obruč oko glavnine partizana. Tako se u obruču našlo šest divizija Narodnooslobodilačke vojske, među kojima i dvije hrvatske, ukupno nešto više od 20.000 boraca. Bitka koja se vodila narednih mjesec dana – od sredine svibnja do sredine lipnja 1943. – u poslijeratnoj je historiografiji i publicistici zabilježena kao Peta (neprijateljska) ofenziva. Bila je to po žestini najveća i najteža bitka Narodnooslobodilačkog rata. Partizani s Titom na čelu i ovaj su se put izvukli iz obruča (preko rijeke Sutjeske i planine Zelengore), ali uz gubitke kakve nikad prije ni poslije nisu imali: izginuo je, po kasnijim istraživanjima, 7541 borac, otprilike toliko bilo je i ranjenih, što znači da je oko dvije trećine sastava angažiranog u bici bilo izbačeno iz stroja. Mnogi ranjenici, zajedno s liječnicima, ostali su u obruču te su po zarobljavanju bili ubijeni. Najviše je poginulih bilo hrvatskih partizana – čak 4750, a samo su Prva i Druga dalmatinska brigada imale čak 1410 poginulih. Sudbina dviju hrvatskih divizija bila je također teška: Sedma banijska vratila se za neko vrijeme na svoje matično područje, ali brojčano znatno oslabljena. Deveta dalmatinska bila je rasformirana još nakon bitke na Neretvi, a obnovljena je tek nakon kapitulacije Italije, ujesen te godine.

Heroizam nekih jedinica i pojedinaca tijekom okršaja na prostoru oko Sutjeske prerastao je u legendu. U poruci koju su Vrhovnom štabu borci Četvrte proleterske brigade tijekom najžešćih borbi uputili sa strateški važnog Ljubina groba, pisalo je: „Sve što je u ljudskoj moći učinit ćemo da zadržimo Nijemce. Dokle god s Ljubina groba budete slušali pucnje naših pušaka, Nijemci neće proći, a kada toga više ne bude – onda znajte da na njemu nema više živih proletera." Na samom prijelazu preko Sutjeske, predvodeći juriš svojih vojnika na neprijateljske rovove smrtno je stradao i komandant 3. divizije Sava Kovačević (1905). I Druga dalmatinska brigada vodila je višednevne junačke borbe na lokacijama Gornje i Donje Bare.

Nastojeći uništiti bazu partizanskog pokreta, Nijemci i njihovi saveznici na svom su pohodu tijekom Četvrte i Pete ofenzive spalili više stotina sela i vršili teške represalije nad stanovništvom. Međutim, čim su njemačke divizije prošle prema Sutjesci i Neretve, a pogotovo kada su otišle na druge fronte po Europi, partizani su najprije u Hrvatskoj, a zatim i u BiH, ponovo zaposjeli svoja područja i relativno se brzo oporavili. Otad pa do kraja rata, Nijemci više nisu bili dovoljno jaki da bi mogli frontalno udariti na glavninu partizanskih snaga.

41. Proljeće – ljeto 1943. godine: početak preokreta

Sukladno volji AVNOJ-a da se obrazuju politička predstavnička tijela u pojedinim jugoslavenskim zemljama, početkom ožujka 1943, baš u vrijeme kada se glavnina partizanskih snaga borila u dolini Neretve, sastali su se u selu Ponori (kod Korenice) članovi AVNOJ-a iz Hrvatske i formirali Inicijativni odbor Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske (ZAVNOH). Zadatak mu je bio da odmah preuzme funkcije „privremenog najvišeg organa narodne vlasti" te da ujedno počne pripremati što skorije sazivanje prvog zasjedanja ZAVNOH-a. Upravo u danima kada su se na Sutjesci odigravali odlučujući okršaji, hrvatski su partizani 13. i 14. lipnja 1943. na novooslobođenom području u Otočcu i sutradan na Plitvicama, u Lici, osnovali ZAVNOH, vrhovno predstavničko tijelo za Hrvatsku. Izabran je i Izvršni odbor ZAVNOH-a. Na zasjedanje nisu stigli predstavnici iz Slavonije i Dalmacije, jer im zbog neredovitih veza pozivi nisu stigli na vrijeme.[396]

Osnivanje ZAVNOH-a bio je najbolji dokaz autohtone snage antifašističkog pokreta u samoj Hrvatskoj. U odlukama i deklaracijama ZAVNOH-a ponovo je potvrđena orijentacija na federativno uređenje buduće Jugoslavije, s Hrvatskom kao federalnom jedinicom. Ističe se i da ZAVNOH okuplja sve rodoljubive i demokratske snage, bez obzira na nacionalnu, političku i vjersku pripadnost. Za predsjednika ZAVNOH-a bio je izabran Vladimir Nazor. ZAVNOH je imao i tri potpredsjednika. Nazor je bio na čelu Izvršnog odbora koji je imao sedam članova. Sam ZAVNOH imao je uz članove Izvršnoga odbora još 98 članova (vijećnika). ZAVNOH je već praktički od osnutka obavljao mnoge poslove najvišeg organa vlasti u Hrvatskoj – djelotvorno je nadzirao funkcioniranje značajnog broja Narodnooslobodilačkih odbora na području pod kontrolom NOV-a. Poslovnikom o radu Narodnooslobodilačkih odbora koji je tada usvojen, reorganiziran je njihov rad.

U rezoluciji koju je ZAVNOH donio odlučno se osuđuju „bivši reakcionarni režimi" Kraljevine Jugoslavije i Banovine Hrvatske te se ističe potreba izgradnje nove narodne vlasti u cijeloj Hrvatskoj kao jamstva za novu demokratsku Hrvatsku u okviru nove demokratske Jugoslavije.

Na područjima koja drže pod svojom kontrolom partizani osnivaju škole. Škola u selu Krmpote na Velebitu 1943. godine.

ZAVNOH je izdao i Proglas narodima Hrvatske u kojem je istakao ciljeve Narodnooslobodilačkog pokreta i potrebu da se svi narodi Hrvatske okupe oko ZAVNOH-a.

Kako bi zaštitili vitalnu komunikaciju Zagreb – Beograd, Nijemci su sredinom srpnja iznenada pokrenuli ofenzivu (s gotovo 10.000 boraca) na Papuk i Krndiju, gdje su bile jedinice Šestog slavonskog korpusa. Da bi izbjegao udar nadmoćnijeg neprijatelja, cijeli je sastav korpusa, osim jedne brigade, izbjegao u Bosnu, da bi se, nakon nekog vremena, ponovno vratio na Papuk.

No, baš su tih dana srpnja jake partizanske jedinice s Kalnika, potpomognute najboljim jedinicama Šestog slavonskog korpusa zauzele kazneni zavod u Lepoglavi i iz njega oslobodile zatočenike. Oko 100 političkih zatvorenika se priključilo partizanima, neki su zatvorenici pušteni kućama, a kriminalci su vraćeni u kaznionicu.[397] Bila je to jedna od prvih akcija u kojoj su partizani, na području sjeverno od Save, frontalno napali i zauzeli određene lokacije (ako se ne računa noćni upad u Čazmu u listopadu 1942. godine). Takvih će akcija u narednim mjesecima biti sve više. Svega koji dan kasnije partizanske jedinice, u kraju u

kojem su Hrvati i Bošnjaci-Muslimani činili tri četvrtine stanovništva, zauzimaju sjevernobosanski Gradačac. Na drugom kraju NDH, u jugoistočnoj Hercegovini, početkom rujna 1943, lokalne partizanske jedinice razbile su dijelove četničke Gatačke brigade i zauzele Gacko.

Otprilike tih dana, jedinice Pete krajiške divizije zauzele su rudnik Kakanj i uništile postrojenja, potom uništile dijelove pruge između Sarajeva i Zenice, srušile stanične zgrade i tri mosta. Komunikacija prema Sarajevu bila je neko vrijeme prekinuta, a potom u velikoj opasnosti.

Stabilnost partizanske vlasti na teritorijima koje su držali pokazuje se i izdavačkom djelatnošću: početkom 1943. počinje na Žumberku tiskanje *Rodoljuba*, glasila Narodnooslobodilačkog odbora Pokuplja i Žumberka. Nešto kasnije u travnju 1943. u Bijelim Potocima kod Korenice počinje izdavanje lista organa KPJ *Naprijed*, koji je izlazio u tjednom ritmu. Tada je smišljenom akcijom počelo širenje izdavačke djelatnosti: u lipnju 1943. u Gorskom kotaru počinje objavljivanje *Goranskog vjesnika*, na Biokovu *Slobodne Dalmacije*, u Zvečevu (na Papuku) *Glasa Slavonije*. Isprva su novine bile na ciklostilu, tiskane kako su prilike dopuštale. Redakcija i tiskara selile su se zajedno s partizanskim jedinicama. Kada je u rujnu oslobođen Split, *Slobodna Dalmacija* seli u grad, potom je od studenoga na Hvaru, pa na Visu, da bi se ujesen 1944. godine definitivno vratila u Split.

U srpnju 1943. u Lici se pojavljuje prvi broj lista *Slobodni dom*, glasila HSS-a kojeg je uređivao Božidar Magovac. Početkom rujna, u selu Crna Lokva na Kordunu objavljen je prvi broj lista *Srpska riječ*, kao glasila Srba u NOP-u. Izdavanje lista bilo je sukladno nacionalnoj politici ZAVNOH-a, a izdavao ga je Srpski klub vijećnika ZAVNOH-a.

U danima kada su pokretane novine, u oslobođenom Otočcu (u Lici) otvorena je partizanska realna gimnazija. Bila je to druga gimnazija na oslobođenom teritoriju (prva je bila na Baniji). Do jeseni te, 1943. godine, otvoreno je još pet gimnazija, a početkom 1944. godine radila su na oslobođenoj teritoriji 24 razreda srednjih škola (dakle, učenika starijih od 11 godina) s 1412 učenika. U nekim gimnazijama nije bilo razreda viših od četvrtoga (dakle, s učenicima starijima od 14 godina), jer su starija godišta bila mobilizirana. Početkom 1944, u banijskom selu Rujevcu, u gimnaziju je odnijet klavir iz nekadašnjeg glinskoga stana ministra Mirka Puka. „Đaci, od kojih ni jedan nikada ranije nije vidio klavir, slušali su [...] mješavinu Chopina s partizanskim pjesmama, Beethovena i Liszta s Titovim kolom".[398]

Stanje na ratištu neposredno je odražavalo i promjenu odnosa prema zaraćenim stranama. Godina 1943. jest uistinu prijelomna po tome što snage NOVJ-a preuzimaju inicijativu na ratištu, ali još i više po tome što se stanovništvo u sve većem broju priklanja partizanskoj strani. O tome

svjedoče izvještaji u čiju objektivnost ne bi trebalo sumnjati: primjerice, u ožujku 1943. njemački general Rudolf Lüters, odgovoran za izvođenje operacije *Schwarz*, procjenjivao je da Pavelićev režim ima podržava samo 2% stanovništva, zbog čega mjere njemačkih oružanih snaga u pogledu smirivanja ne mogu dovesti do trajnog uspjeha. Simpatije pravoslavnog stanovništva su na strani ustanika. Hrvati i Muslimani „odbijaju crvenu vladavinu", a s izvjesnim simpatijama prema ustanicima izražavaju svoje protutalijansko raspoloženje.[399]

Njemački komandant Jugoistoka sredinom srpnja 1943. godine, u izvještaju Vrhovnoj komandi tvrdi da „situacija u Hrvatskoj postaje svakim danom sve opasnija. Ustanički pokret, usprkos svih udara njemačkih oružanih snaga, stalno napreduje. Izgleda isključeno da se on razbije raspoloživim vojnim snagama. Sve dosadašnje operacije koje su koštale mnogo njemačke krvi nisu imale opipljivih uspjeha". Slično je procjenjivao i komandant Jugoistoka sredinom kolovoza 1943. opet u izvještaju Vrhovnoj komandi o vojnopolitičkoj situaciji na teritoriju NDH: „Politička situacija u zemlji i dalje se pogoršava. Vlasti NDH izgubile su sve pristalice, čak i kod dijelova hrvatskog naroda... Hrvatska vojska otpada kao oslonac države...", a „njemačka vojska nije kadra sama održavati red". Naposljetku se tvrdi da „komunisti pod Titovim vodstvom raspolažu s pokretnim jedinicama u jačini od 65 do 75.000 ljudi". Zbog mnogo razloga ovaj se izvještaj može smatrati krajnje pouzdanim. No, on najavljuje dramatične promjene koje će uslijediti do kraja godine, pri čemu će ključan događaj biti kapitulacija Italije u rujnu 1943. godine.

42. Reich eksploatira NDH, neizdrživo ekonomsko stanje

Seljaci, barem oni čija sela nisu bila u neposrednoj ratnoj zoni, mogli su se mnogo bolje prilagoditi katastrofalnoj privrednoj situaciji negoli gradsko stanovništvo. Naime, 1943. već većina poslodavaca svoje radnike i namještenike djelomično plaća u naturi (prema službeno utvrđenim cijenama), a seljaci su iskorištavali, nasuprot tome, mogućnosti „slobodnog" tržišta. Tijekom ratnih godina sve se više razvijao sustav naturalne razmjene između stanovnika sela i grada. Seljacima su trebali obrtnički i industrijski proizvodi, a stanovnicima grada – hrana. Međutim, partner za razmjenu sa seljacima mogao je biti samo onaj tko je proizvodio robu potrebnu seljacima, a takvih je u gradovima bilo relativno malo. Sol je bila vrlo tražena roba, jer su solane kod Tuzle uništili partizani, a uvoz iz Dalmacije ili iz inozemstva bio je gotovo nemoguć, uglavnom zbog transportnih poteškoća. Podrugljivi naziv „neslani Jovane", koji su ustaše i domobrani pridjenuli partizanima, dobro pogađa bit ekonomskog stanja, iako ni na područjima pod kontrolom vlasti NDH stanje nije bilo mnogo bolje – ako je uopće i bilo bolje.

Takva ekonomska situacija poticala je inflatorna kretanja i smanjivanje vrijednosti kune, a to je samo još više otežavalo gospodarsku situaciju.

Kako bi djelotvornije suzbili crnu trgovinu i pridobili seljaštva za predaju hrane, vlast je od proljeća 1943. nastojala organizirati djelomičnu razmjenu robe za robu. Tako je seoski gospodar, mogao, npr., za kilogram sušenih šljiva dobiti 50 kuna i 12 cigareta, za 300 jaja četiri kune po komadu i kilogram šećera.[400] Potkraj 1943. sustav je izmijenjen i postavljen na širu zakonsku osnovu. Uredbom od 26. studenoga 1943. utvrđeno je da seljak pri isporuci proizvoda iznad propisanih količina može dobiti određenu monopolsku robu i industrijske proizvode po maksimiranim cijenama. Da bi se dobila potrebna količina monopolske robe za razmjenu, vlasti su uobičajene potrošne kvote za cigarete i drugu robu snizile. Kroz provedbenu uredbu od 1. prosinca 1943. propisani su sljedeći odnosi razmjene: s jedne strane moglo se dati a) 100 kg bijelih žitarica ili kukuruza, ili b) 50 kg graha ili leće, ili c) 400 kg krum-

pira, ili d) 100 litara punomasnog mlijeka, ili e) 6 kg punomasnog sira ili maslaca, ili f) 5 kg masla ili g) 4 kg čiste svinjske masti, a od države se moglo dobiti ili a) 200 cigareta ili određena količina duhana s papirićima i četiri kutijice šibica (mjesečno sljedovanje šibica je u to vrijeme iznosila kutijicu šibica po stanovniku); b) 5 kg soli ili c) 100 cigareta, 2 kutijice šibica i 2,5 kg soli ili d) 2 kg šećera.[401]

I partizani su, iako obodreni uspjesima u borbi, zapravo bili na rubu očaja: „Podmuklo se javljao jedan neprijatelj prema kojemu smo bili nemoćni. Bila je to glad". Dalmatinska zagora, „koja je i prije rata poznavala oskudicu i glad, sada je bila opustošena". U neko doba, kako je hrane bilo sve manje, lica partizana su „požutjela... stanje je postalo očajno". S drugog kraja Hrvatske stiže gorko-šaljiva priča; tijekom rada u Inicijativnom odboru ZAVNOH-a u proljeće 1943. kod Korenice juha koja je bila služena „nekad je izgledala kao da je vododerinom doplivala niz Plješivicu, a mi je dolje dočekali u lonac".[402]

Stanje prehrane bilo je utoliko gore, jer se i oko nje vodio žestoki rat između vlasti NDH i partizana. Partizanski slogani „bitka za žetvu" i „ni zrna žita neprijatelju/okupatoru" nisu bili samo propagandnoga karaktera, već je to bio odraz realnosti rata. Vodstvo NOP-a je dobro procjenjivalo da je od presudne važnosti imati i dovoljno hrane i vlastiti sustav opskrbe. Primjerice, u srpnju 1942. pripadnici partizanskih jedinica spalili su u Požeškoj kotlini 2650 jutara žita, uništili oko 50 vršalica i dvostruko više kosačica. Točno dvije godine kasnije, za samo osam dana, na istom prostoru partizani i njihovi simpatizeri požnjeli su žito s preko 3500 hektara napuštene zemlje. To je značilo da su se stvarale zalihe hrane, organizirala skrivena skladišta.[403] U njemačkom izvještaju od jeseni 1943. zaključuje se: „Ustanici su planski zatvorili dovoz mesa, masti, povrća i voća u gradove [...] na gotovo svim prilazima Zagrebu seljake su zaustavljali partizani i upozoravali ih da ne voze hranu u glavni grad. U slučaju protivljenja bilo im je zaprijećeno strijeljanjem."[404]

Uništavanjem strojeva za vršenje žita, paljenjem žita, sprečavanjem otpreme i pozivom seljacima da bojkotiraju državne propise, u poljoprivredno rodnoj 1943. godini partizani su uistinu uspjeli blokirati spremanje žita pod kontrolu vlasti NDH – od 300.000 tona očekivanih žitnih viškova do sredine studenoga državni su organi osigurali samo 70.000 tona. Tada se procjenjivalo da je broj onih koji nemaju dovoljno hrane u NDH oko 3,3 milijuna, dakle, radilo se o više od polovice stanovništva.[405] Potkraj te godine ministar šuma i ruda u vladi NDH, Josip Balen (1890-1963), predviđa opću gospodarsku propast koju će slijediti i „opća narodna propast".[406]

Njemački su izvještaji optimistički govorili o „dobroj žetvi 1943. godine", ali se na kraju dogodilo da je, osim vojnički, za partizansku stra-

Ustaški propagandni plakat iz 1943. bio je grafički koncipiran po uzoru na nacističke plakate iz toga razdoblja.

nu 1943. godina bila i godina pobjede u ekonomiji. Naime, od kraja 1943. stanovništvu pod kontrolom vlasti NDH moglo se dijeliti samo 6-7% (!) stvarno potrebnih živežnih namirnica, a ostalo su ljudi morali nabavljati na slobodnom tržištu.[407]

Istaknuti novinar i publicist Josip Horvat, autor vjerojatno najboljih dnevničkih zapisa o Zagrebu za vrijeme rata, svjedoči da je u studenom 1943. grad bio u „ekonomskom i socijalnom slomu". Zapisuje, kao veliku novost, da se „žemičke prodaju slobodno", da se njegova „mama radovala kao dijete komadu mesa" te da je bila „ganuto sretna da je osigurana drvima – danas kapitalna stvar za siromašne ljude". U siječnju 1944. „tržnica je bila puna svega blaga", ali uz takve cijene da je Horvat, koji je svakako natprosječno zarađivao, za mjesečni prihod mogao kupiti nešto više od šest pilića ili šest kilograma svinjetine.[408] I učenica Prve klasične gimnazije Gordana Stanuga (1930) svjedoči „o teškom razdoblju rata i neimaštine" te opisuje: „Glavna se dnevna hrana sastojala od ječmene kaše i graha. U repovima se rano ujutro od 5 sati (u 5 sati je prestajao redarstveni sat) čekala mogućnost kupnje krumpira (dva kilograma po osobi koja je čekala u repu). Dobivala se samo određena količina kukuruznog kruha dnevno, na karte. Hrana za prehranu obitelji pretežno se nabavljala u švercu, na skrivenim mjestima, od nepoznatih ljudi... sjećam se jada svoje majke, kad je došavši sretna kući s 2 kilograma šećera, kupljenog u švercu, otkrila da je šećer samo na vrhu vrećice, a ostalo je pšenična krupica... u nedostatku kože proizvodile su se platnene cipele s drvenim potplatom, sastavljenim od poprečnih letvica povezanih platnom, da bi se potplat mogao savijati. Takve cipele su pri hodanju uzrokovale buku i odavale podrijetlo potplata."[409]

Cijene u trgovini na malo za najvažnije prehrambene namirnice u Zagrebu (u kunama)

Oznaka robe	Službene maksimirane cijene			Najniže cijene „slobodnog" tržišta	
	Kolovoz 1939.	Prosinac 1943.	Ožujak 1944.	Prosinac 1943.	Ožujak 1944.
pšenično brašno/kg	3,25	126,00	126,00	320	500
kruh/kg	3,58	11,66	11,66	60	100
mlijeko/l	2,50	44,00	60,00	120	200
maslac/kg	26,00	720,00	860,00	1600	2200
jaja/komad	0,80	13,50	13,50	50	40
krumpir/kg	1,50	16,00	21,00	40	60
grah/kg	5,00	20,50	20,50	125	150
šećer u kockama/kg	16,00	119,00	198,00	800	1800
ulje/kg	15,00	113,00	167,50	1400	2000
svinjetina/kg	16,00	220,00	480,00	750	1800
gorivno drvo/kub.m.	80,00	422,50	2058,00	8000	12000
ugljen/cent	48,00	150,00	265,00	800	1500
petrolej/l	7,00	18,00	40,00	400	700
sapun/kg	10,00	80,00	77,50	700	800

Nakon kolapsa opskrbe tijekom 1943. na teritorijama koje su kontrolirale vlasti NDH, ona se nešto poboljšala tijekom 1944. godine.[410]

No, poljoprivredna proizvodnja u NDH u međuvremenu je bila uništena, o čemu svjedoči i uvozno-izvozna statistika: NDH je 1941. izvozila tri puta više hrane u Reich nego što je uvozila, 1942. je izvoz iz NDH u Reich bio i dalje veći nego uvoz, dok je 1943. iz Reicha izvoženo 3,7 puta više prehrambenih proizvoda (prije svega krumpira i šećera) u NDH nego što je odanle stizalo.

Zahvaljujući iznimnim njemačkim naporima, eksploatacija ruda se povećava od početka 1943. do jeseni te godine, ali je tada došla do gotovo posvemašnje stagnacije; primjerice, proizvodnja kamenog ugljena i manganove rudače bila je već skoro obustavljena, a nešto kasnije i mrkog ugljena i lignita.[411]

Stanje je dodatno otežavala činjenica da je NDH i dalje plaćala troškove za stacionirane njemačke jedinice. To je postajalo sve nepodnošljivije, što je početkom 1943. njemačka strana i uvažila. Stoga je dogovoreno da će Reich ubuduće snositi troškove koji će nastati pri zadržavanju njemačkih trupa u Hrvatskoj. No, i to je bio tek predah koji se nije gotovo ni osjetio, jer je u drugoj polovici 1943. NDH morala

plaćati opskrbu pripadnika dobrovoljaca NDH u Wehrmachtu i SS trupama. Prema kraju rata ti su se iznosi još povećali - do srpnja 1944. godine NDH je trebala mjesečno plaćati 2,9 milijardi kuna, a otada je Reich počeo tražiti pet milijardi, dijelom i zbog inflacije, ali i zbog većih stvarnih potreba (gradnje koje su se predviđale na dalmatinskoj obali, nabava konja i nove investicije u vojne svrhe). Predstavnici vlasti NDH tvrdili su da će to dovesti do financijskog i gospodarskog uništenja zemlje, ali Nijemci nisu htjeli popustiti.[412]

Naposljetku, zbog svih vanjskih i unutarnjih čimbenika, privredno se stanje potkraj 1944. još dodatno pogoršalo – većina proizvodnih pogona bila je uništena, dobava repromaterijala krajnje je otežana, a manjak stručnih radnika bio je sve očigledniji. Zbog tih razloga potkraj godine nije radilo oko 80% cjelokupne industrije u NDH.[413]

Ekonomskoj katastrofi i teškom stanjeu prehrane pridružila se epidemija pjegavog tifusa koja je od ožujka 1943. zahvatila velik dio teritorija NDH. Samo na slobodnom području Like, Korduna i Banije oboljelo je od te bolesti oko 31.000 ljudi, od kojih je oko 5.100 umrlo. Tifus je napao i glavninu partizanskih snaga i civile koji su se tijekom operacija *Weiss* i *Schwarz* povlačili prema Neretvi i Sutjesci. Partizanske su vlasti poduzimale različite mjere da suzbiju epidemiju; samo u Lici osnovano je 56 karantena, iskopano oko 780 septičkih jama, otvoreno 15 radionica za proizvodnju kreča. Međutim, u doba pothranjenosti i gladi, u doba kada su higijenske prilike bile vrlo loše (jer su mnogi bili u zbjegu), a stanovništvo slabo educirano, rezultati su bili relativno slabi. Tek se u svibnju broj novih slučajeva smanjio, a u lipnju su se javljali samo sporadično.

Epidemija pjegavog tifusa teško je 1943. godine pogodila mnoga partizanska područja, a zatim je zaustavljena dobro organiziranim raskuživanjem po selima i u svim vojnim jedinicama. Na slici: raskuživanje jedne partizanske čete, Gorski kotar, 1944. godine.

43. Kapitulacija Italije i njemačka protuofenziva

Kapitulacija Italije očekivala se već od srpnja 1943, kada su se britanske i američke trupe iskrcale na Siciliju. Vodstvo NOP-a pripremalo se za taj trenutak. Tako je potkraj srpnja Tito preko radija „Slobodna Jugoslavija" poslao pozdrave Slovencima i Hrvatima Slovenskog primorja i Istre, tvrdeći kako je njihova težnja da žive u jednoj obitelji s ostalim narodima Jugoslavije istovremeno i težnja NOVJ-a i svih jugoslavenskih patriota.

Znajući da predstoji kapitulacija, glavnina talijanskih jedinica koncentrirala se na jadranskoj obali u namjeri da se vlastitim ratnim brodovljem pod punim naoružanjem prebaci u Italiju. Međutim, taj manevar Talijana onemogućile su uglavnom jedinice NOVJ-a kojima je masovnu podršku pružilo cjelokupno stanovništvo. Kako nisu mogle odstupiti, talijanske su jedinice bile razoružane.

Na vijest o kapitulaciji, koja se dogodila 8. rujna, partizanske su jedinice oslobodile veći dio Dalmacije sa Splitom i svim otocima, veći dio Istre i Primorja. Na mnogim područjima gdje nije bilo partizanskih jedinica, izbio je spontani ustanak.

Za svega pet dana po izbijanju ustanka, dakle od 8. do 13. rujna, čitava je Istra, osim Pule, oslobođena od fašističke vlasti. Nasuprot uobičajeno prisutnom mišljenju o dobro pripremljenom i organiziranom ustanku, novija istraživanja pokazuju kako vodstvo NOP-a niti je znalo niti je moglo usmjeravati tadašnji antifašistički bunt, pa su ga lokalni rukovodioci, i sami iznenađeni silinom narodnog pokreta, nastojali kanalizirati i organizirati, te postaviti novu vlast na zdravim političkim i vojnim temeljima. Bilo je razoružano oko 8600 talijanskih vojnika te više tisuća karabinjera, policajaca i fašista. U situaciji improvizacije i spontanosti, kad je sve ovisilo o pojedincima na terenu, događale su se i odmazde „nad fašistima ili onima koje je pučanstvo takvima držalo, zbog čega su stradali i nevini ljudi samo zbog toga što su bili imućniji ili ugledniji, ili odnarođeni Hrvati koji su se javno isticali kao Talijani".[414]

Ivo Lola Ribar, delegat CK KPJ, zatekao se tih dana u Splitu te je Titu napisao da je „splitski ustanak nešto što se bitno razlikuje od svega do

sada. U ovom slučaju mi smo grad dobili u prvom redu akcijom iznutra, a tek u drugom, djelovanjem naših jedinica izvana. Narodne mase pokazuju nevjerojatan primjer jedinstva, discipline i inicijative i samo to objašnjava rezultate koje smo uspjeli postići".

Tako su u neprijateljskim rukama ostali samo Zadar i Pula, kao i Rijeka, u kojoj su partizani oklijevali preuzeti vlast bojeći se da su isuviše slabi u slučaju njemačkoga protunapada.

Bez obzira na sve zablude i greške NOV-a i partizanskih vlasti, nema sumnje da je kapitulacija Italije 8. rujna 1943. bila jedan od presudnih događaja u četverogodišnjem ratovanju: partizani su razoružali mnoge talijanske jedinice i došli do velike količine oružja, municije, hrane i opreme, čime se stvaraju uvjeti za prve masovne mobilizacije na oslobođenim područjima. Osim što su bitno smanjile inferiornost u oružju, partizanske jedinice definitivno stječu brojčanu nadmoć. Otada pa do kraja rata partizani imaju inicijativu. Doduše, vojska NDH održava garnizone i vlast u većini većih hrvatskih gradova, ali sada samo uz neposrednu pomoć njemačkih vojnih jedinica. Naime, partizani nisu nadmoćni samo u krajevima gdje je nestalo talijanske okupacijske vlasti, već kontroliraju i velike dijelove središnje Hrvatske, kao i Žumberak te dijelove Pokuplja nadomak Zagreba te manje teritorije u sjevernoj Hrvatskoj.

Potkraj kolovoza formiran je Okružni NOO za Istru. Na sjednici održanoj u Pazinu 13. rujna 1943. Okružni NOO donosi povijesnu odluku o priključenju Istre matici zemlji „i proglašuje ujedinjenje s ostalom našom hrvatskom braćom". Na kraju proglasa kliče se hrvatskoj Istri, ZAVNOH-u, Crvenoj i savezničkim armijama.[415] Sedam dana kasnije ZAVNOH je proglasio sve dotadašnje ugovore s Italijom ništetnima te obznanio odluku o priključenju Istre i svih anektiranih i okupiranih područja (Rijeka, Zadar, Lastovo, Cres, Lošinj i drugo) Hrvatskoj, „a preko nje novoj demokratskoj bratskoj zajednici naroda Jugoslavije". Te je odluke potvrdio i Istarski sabor na svom zasjedanju 26. rujna u Pazinu.

Nakon kapitulacije Italije Hitler je na području južne Slovenije, Hrvatskog primorja, Istre i Furlanije formirao operativnu zonu „Jadransko primorje" (Operationszone „Adriatisches Küstenland") koja je imala šest pokrajina (između ostalih i Riječku, Pulsku i Tršćansku). Naime, Nijemci su se bojali da bi se Britanci i Amerikanci mogli iskrcati na istočnu obalu Jadrana te su bili prisiljeni s drugih fronti odvojiti sedam operativnih divizija koje su, uz pomoć vojske NDH, od rujna 1943, pa sve do početka 1944. potiskivale partizane s netom oslobođenih teritorija.

U jedinice NOVJ-a i POJ-a stupilo je po kapitulaciji Italije oko 12.000 uglavnom vrlo mladih Istrana. Iako je Glavni štab Hrvatske

uputio u Istru grupu vojnih rukovodilaca koji su formirali Operativni štab za Istru, velika većina zapovjednika bila je neiskusna i nesposobna. Ti su zapovjednici vjerovali da se na brzinu okupljeni i slabo naoružani istarski partizani mogu suprotstaviti moćnijem njemačkom neprijatelju. Jedinice generala Erwina Rommela, prekaljene u borbama na afričkom ratištu, lako su probile linije obrane. Ubijeno je oko 2000 partizana, Nijemci su za osvetu ubijali civile, sela su popaljena, a gradovi porušeni. Neke partizanske brigade su, nakon velikih gubitaka, bile razbijene i rasformirane, da bi tek u proljeće/ljeto 1944. bile ponovno formirane.

U borbama za Sušak Treća primorsko-goranska brigada, usprkos tome što je imala i artiljerijsku podršku (bateriju haubica), pretrpjela je goleme gubitke: preko polovine boraca, od ukupno 2000, izbačeno je iz stroja. Bio je to najteži poraz neke od jedinica Trinaeste primorsko-goranske divizije u ratu uopće.

Njemačkim jedinicama, među kojima je bila i elitna SS divizija „Prinz Eugen", u napredovanju prema Splitu partizani su pružili jak otpor. Međutim, već su 27. rujna Nijemci ušli u grad. Tito je, želeći obodriti svoje vojnike, radiostanici „Slobodna Jugoslavija" poslao izvještaj u kojem ističe da su Nijemcima u tim operacijama „nanijeti teški gubici u ljudstvu i tehnici", ali je istina bila bitno drugačija: njemački su gubici bili relativno mali.

Poput ZAVNOH-a, slične odluke o priključenju teritorija koji je anektirala Italija obznanio je i sâm Ante Pavelić. Poništio je Rimske ugovore i zaključio kako oni i nisu bili pravovaljani, pošto talijanska strana nije izvršila nijednu obvezu predviđenu ugovorima. Međutim, na većini bivših talijanskih teritorija NDH je uspostavila vlast tek uz pomoć njemačke vojske ili ju uopće nije uspostavila.

Ulazak njemačke vojske u Split značio je, barem u načelu, i uspostavu vlasti NDH u Splitu. To se u Zagrebu naveliko slavilo – gimnazijalci su morali gledati propagandne filmove, poput onoga pod naslovom „Jadran je naš", a povjesničar i političar Rudolf Horvat (1873-1947) održao je u Društvu Zagrebčana predavanje pod naslovom „Borba Hrvata za Dalmaciju", ističući „da je naša Dalmacija opet vraćena Hrvatskom narodu, kamo jedino neprieporno spada".[416]

Realnost je, pak, bila kudikamo drugačija: novouspostavljena se vlast suočila s krajnjim nepovjerenjem lokalnog stanovništva. Obavještajna služba Ravnateljstva za oslobođene krajeve izvještava iz Splita u studenom 1943. godine: „Zbog iznimnih prilika u Dalmaciji je sada nepogodno tlo za direktno razvijanje ustaškog pokreta. Nažalost neprijateljska promičba uspjela je politički zatrovati ogromnu većinu pučanstva i probuditi u njemu mržnju protiv ustaštva i ustaškog pokreta."[417]

Njemački vojnici skidaju trobojnicu s Marjana nakon zauzimanja Splita krajem rujna 1943. godine.

Ne samo zbog neprijateljstva lokalnog stanovništva, već i stoga što su u gradu Nijemci *de facto* preuzeli vlast, vlast NDH u Splitu zapravo nikada nije zaživjela. Nijemci su provodili represalije i deportirali Židove, ali ne u neki od logora NDH, već na Banjicu (u Beogradu). U sljedećih nekoliko tjedana uspjeli su ovladati cijelom obalom, kao i svim otocima, osim Visom i Lastovom.

U to je vrijeme svima onima koji su znali misliti (živjeli na teritoriju pod kontrolom bilo vlasti NDH, bilo partizana) postojalo je jasno da sile Osovine više ne mogu dobiti rat te da oni koji su na toj strani trebaju razmišljati o tome kako dalje. O toj evoluciji razmišljanja svjedoči i pobuna garnizona u francuskom gradiću Villefrancheu-de-Roucrogneu, sastavljenog od oko 700 dobrovoljaca i nasilno unovačenih vojnika iz NDH, pretežno Muslimana-Bošnjaka, ali i Hrvata. Poslije žestokih borbi pobuna je ugušena. Dio pobunjenika je poginuo, dio zarobljen, suđen i strijeljan (oko njih 150), dio poslan u njemačke koncentracijske logore (oko 300), a dio njih, rekli smo, pobjegao i priključio se francuskom Pokretu otpora.[418]

Nakon kapitulacije Italije u partizanske jedinice dolazi je vrlo velik broj Hrvata iz obalnih krajeva, ali i iz drugih dijelova Hrvatske. Naprimjer, u rujnu 1943. je, prilikom osnivanja u šumi Garić u Moslavačkoj gori, Dru-

ga moslavačka brigada imala oko 700 boraca, da bi broj do kraja godine brojčano narastao na 1137 boraca.[419] U listopadu se samo iz krapinskog kotara priključilo partizanima 239, a iz zlatarskog 196 novih boraca.

Od jeseni 1943. oslobodilačka borba u Hrvatskoj uglavnom bilježi samo uspjehe. Broj pripadnika partizanskih jedinica stalno raste: od 7000 godine 1941. i 25.000 godine 1942. do 100.000 potkraj 1943. i 150.000 godinu dana kasnije. Do kraja rata taj je broj sustavnom mobilizacijom još više porastao. Na drugoj je strani, regularna vojska NDH, domobrani, imala potkraj 1943. najviše vojnika – 130.000, da bi ih nakon godinu dana bilo otprilike upola manje; elitnih dobrovoljačkih jedinica ustaša bilo je najviše potkraj 1944. godine – oko 76.000 (pri čemu su uključeni i Hrvati iz BiH, a bilo je i dosta Muslimana). Nasuprot tome, spomenuta partizanska statistika uključuje samo borce iz Hrvatske.

U proljeće i ljeto 1943. i politika HSS-a definitivno se približava partizanima, odnosno pojedinci i skupine HSS-ovaca sve više izražavaju lojalnost partizanskoj strani.[420] Posljednje kontakte istaknutih pripadnika HSS-a (August Košutić i Josip Torbar) s vlastima NDH o eventualnoj koalicijskoj ili nadstranačkoj vladi prekinuo je sâm HSS u rujnu 1943. godine. Mjesec dana kasnije članovi Izvršnog odbora HSS-a, okupljeni na slobodnom teritoriju, izrazili su podršku partizanima. U travnju 1944. konstituira se Izvršni odbor HSS-a za oslobođena područja. Međutim, većina vodećih ljudi u HSS-u još je uvijek – zapravo sve do kraja rata – oklijevala i spekulirala.

Na valu optimizma nakon kapitulacije Italije održava se od 12. do 14. listopada Drugo zasjedanje ZAVNOH-a u Plaškom. Tijek zasjedanja i odluke koje su donesene odražavaju sazrijevanje i jačanje organizacije „narodne" vlasti, ali i NOP-a u Hrvatskoj u cjelini. Prema pravilniku koji je tada izglasan Plenum ZAVNOH-a trebao je birati Izvršni odbor u kojem su bili predsjednik, tri potpredsjednika i deset članova. Izvršni odbor kolektivno upravlja svim poslovima preko Tajništva (tajnika i petorice članova ZAVNOH-a). Osnovani su i Sudsko-upravni, Gospodarski, Prometni, Socijalni, Propagandni i Prosvjetni odbor kojim rukovodi po jedan član Izvršnog odbora. Već u studenom Prosvjetni odbor izrađuje novi nastavni program za osnovne škole, „jer NOP nije mogao prihvatiti stari program". Tvrdilo se da na područjima pod kontrolom NOP-a ima 500 škola koje pohađa oko 15.000 djece. Do kraja godine je i Zdravstveni odjel imao 10 pokretnih zdravstvenih ekipa čiji je glavni zadatak bio suzbijanje epidemija, podizanje zdravstvene zaštite i svijesti o higijeni, organiziranje raskužnih stanica. Neke od tih ekipa imale su čak i Pokretni bakteriološki laboratorij. Ekonomski odjel je organizirao Stanice poljoprivrednog oruđa i strojeva, najviše u Slavoniji, gdje je tijekom 1944. radilo njih pet.[421]

44. Jesen 1943 – proljeće 1944. godine: jačanje NOV-a i uspostavljanje nove vlasti

Na hrvatskom prostoru brzina jačanja NOP-a bila je u rujnu i listopadu 1943. takva da su nužni bili novi organizacijski oblici. Naime, već u prvoj polovini listopada formirane su Devetnaesta (dalmatinska) divizija (sastavljena od Pete, Šeste i Sedme dalmatinske brigade) te Dvadesetšesta (dalmatinska) divizija (sastavljena od Jedanaeste, Dvanaeste i Trinaeste dalmatinske brigade). Obnovljena je Deveta dalmatinska divizija.

Još u svibnju formiran je Prvi slavonski korpus (Šesti korpus NOVJ, odnosno kasnije Drugi hrvatski korpus). U listopadu formiran je Osmi korpus u koji su ušli i Dvadesetšesta divizija i neke druge dalmatinske jedinice.

Početkom 1944. godine formiran je i Deseti korpus (zagrebački korpus) koji je do kraja rata imao značajnu ulogu u borbama u sjeverozapadnoj Hrvatskoj. Brigade „Matija Gubec", „Braća Radić", „Mihovil Pavlek Miškina" nazvane su prema nekomunističkim ličnostima iz hrvatske povijesti, što pokazuje nastojanje vodstva NOP-a da u borbu privuče što više Hrvata.

Situacija na terenu dodatno je pridonosila jačanju partizanske strane. Hrvati su se od jeseni 1943. masovno priključivali partizanskim jedinicama. Pogotovo je to bio slučaj u Dalmaciji, gdje se počela provoditi i mobilizacija u kojoj je bilo i elemenata prisile.

Josip Broz Tito je u proljeće 1944. godine tvrdio kako NOV u svom sastavu ima 44% Srba, 30% Hrvata, 10% Slovenaca, 4% Crnogoraca i 2,5% Muslimana, dok je ostatak pripadao drugim narodnostima.[422] Očigledno su Hrvati u relativnim omjerima nadjačali Srbe, jer su se ujesen 1943. masovno priključivali NOP-u. Tako je jačanje NOP-a na području NDH, uz istovremeni relativan mir na području Srbije, dovelo do toga da partizanski pokret u očima britanskih diplomata u jednom trenutku bude percipiran kao „hrvatski", a četnici kao „srpski".

Ujesen 1943, u vrijeme kada je glavnina njemačkih snaga bila angažirana na osvajanju jadranske obale i otoka, kako bi spriječili savezničko iskrcavanje, u drugim su dijelovima NDH jedinice NOVJ-a posve preuzimale inicijativu i već se toliko osnažile da su u frontalnim napadima

Šumovito područje Papuka i njegovih obronaka bilo je središte partizanskog teritorija u Slavoniji. Na slici: doprema kruha za jednu od jedinica VI. (slavonskog) korpusa NOV-a Hrvatske, 1944. godine.

zauzimale i veće gradove: potkraj rujna oslobođene su Varaždinske Toplice, početkom listopada čak i Tuzla.[423] Mjesec dana kasnije zakratko je zauzeta i Virovitica, a potom i Koprivnica, važno željezničko čvorište, koje su oslobodilačke snage držale puna tri mjeseca.

Partizani djeluju i na širem zagrebačkom području. Još u svibnju pojedine manje jedinice dolaze do Horvata, Odre, Lekenika i Sv. Klare, dakle, u sela pred samim Zagrebom (a danas su ta naselja uglavnom dio grada), gdje razoružavaju domobranske posade duž željezničkih pruga.[424] U prosincu 1943. partizani se čak odvažili na noćne napade na zagrebački aerodrom Borongaj/Sopnica te na aerodrom Kurilovec kod Velike Gorice.

Da bi suzbili partizanske ofenzive i osvajanja, vlasti NDH su samo još više pooštrili teror: od 1. prosinca 1943. odmazde nad taocima počinju se vršiti javno, i to vješanjem u najbližoj okolici grada; prva tri taoca obješena su toga dana na cesti između Stenjevca i Podsuseda. Nekoliko dana kasnije na stupove u zagrebačkoj Dubravi „javno je obješena" skupina od 16 talaca, među njima i profesor I. muške realne gimnazije i asistent na katedri za fiziku na Sveučilištu te predsjednik ilegalnog NOO grada Zagreba Bogdan Ogrizović (1911).

Osvajanja Nijemaca u Dalmaciji potakla su izbjeglički val tamošnjeg stanovništva koje nije željelo dočekati njemačko-ustašku vlast iz straha od represalija (primjerice, Splićani su masovno bježali prema srednjodalmatinskim otocima). Dodatan razlog za odlazak u zbjeg bila je dramatična nestašica hrane – mnogi su bili na rubu gladi. Vrhovni štab NOV-a i POJ-a i Saveznička komanda za Sredozemlje dogovorili su da se stanovništvo evakuira. Za njihov smještaj određen je El-Shatt (na

14 drugova s 14 nogu: dalmatinski partizani u El Shattu, 1944. godine.

istočnoj obali Sueskog kanala, preko puta grada Sueza). U siječnju 1944. krenula je prva skupina izbjeglica. Iz domova ili mjesta u koja su odranije izbjegli stigli su do Visa, pa preko Barija pješice i/ili kamionima do Taranta, gdje su se ukrcali na brod – putem su mnogi „umirali", a izbjeglice „nisu imali vremena ni da se oproste od njih".[425] Konačno odredište izbjeglica bila je i za njih same tajna. Saveznici su se obvezali da će zbjegu osigurati materijalnu, zdravstvenu i drugu pomoć (novac je stizao i iz iseljeničkih organizacija iz SAD-a i Australije), dočim su izbjeglicama jamčili neovisnost u pogledu unutarnje organizacije i samouprave. U sljedećih nekoliko mjeseci na područje El-Shatta te El-Qatadbe i Tulumbata stiglo je ukupno oko 28.000 ljudi, od toga preko 12.000 djece do 16 godina starosti. Među odraslima 60% su bile žene, među muškarcima gotovo da nije bilo onih sposobnih za borbu. Na pijesku i u surovoj klimi, organiziran je život – „organi narodne vlasti grčevito su se borili da normaliziraju život u logorima": otvorene su krojačke, obućarske, stolarske, limarske, kovačke i dr. radionice, proizvodnja sapuna i cigle. Na pijesku su podignuti vrtovi s povrćem i njive s kukuruzom. Neki su se izbjeglice bavili ribarenjem u obližnjem Sueskom zaljevu. Osobita je pažnja poklonjeno školovanju: osnovne škole polazilo je gotovo 6000, a srednje 1190 učenika. Tečajeve za opismenjavanje pohađalo je skoro 2000 osoba. Osnovano je čak i „naše pionirsko kazalište" koje su „poznavali svi saveznički logori, a pomalo i Suez, Kairo, Aleksandrija".

Iako su izvještaji iz El Shatta bili uglavnom optimistični, stvarnost je bila umnogome drugačija: zbog teške pustinjske klime, zbog prethodne duge pothranjenosti i gladi, mnogi su umrli tijekom putovanja do El Shatta, a mnogi su umrli u izbjeglištvu. Osobito su na udaru bila djeca, pa je „poneka majka izgubila ovdje svu svoju djecu". Povratak izbjeglica počeo je u veljači 1945. godine. Najviše izbjeglica počelo se vraćati od travnja, a posljednje izbjeglice stigle su kući tek u ožujku sljedeće, 1946. godine.[426]

Osim odlaska u El Shatt, tijekom 1944. godine mnogi su ranjenici i bolesnici te djeca iz partizanskih dječjih domova bili prebacivani u Italiju.

Potkraj studenoga 1943. godine, na Drugom zasjedanju u Jajcu, u nazočnosti 142 od ukupno 268 odabranih delegata, AVNOJ je konstituiran kao vrhovno zakonodavno i izvršno predstavničko tijelo naroda Jugoslavije. Slijedom toga donijet je niz ključnih odluka ustavnoga i političkoga karaktera. AVNOJ je potvrdio pripadnost partizanskog pokreta antifašističkoj koaliciji i naglasio odlučnost da se bori protiv nacizma i fašizma do konačne pobjede. Odlučeno je da Jugoslavija bude federativna republika sa šest federalnih jedinica. Njima su načelno određene i granice. AVNOJ je za svoj izvršni organ imenovao Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije (NKOJ) s ovlaštenjima privremene vlade. Izbjegličkoj kraljevskoj vladi u Londonu oduzeto je pravo da predstavlja zemlju, a kralju Petru II zabranjen je povratak; o sudbini monarhije odlučivat će se na općim izborima (ili referendumu) poslije rata.

Tijekom 1943. na hrvatskoj političkoj sceni sve se više afirmira Andrija Hebrang. Njegov životni put vrlo je osebujan: godine 1929. osuđen je na 12 godina i 2 mjeseca zatvora.[427] Kada je početkom 1941. izašao iz zatvora, Tito, kojem je prije odlaska u zatvor bio nadređeni,[428] već je tri godine bio prvi čovjek Partije, a Hebrang se tek uspinjao na partijskoj ljestvici: ubrzo je izabran za člana CK KP Hrvatske, potom za voditelja Vojnog komiteta KPH, a već u lipnju 1941. i za člana Operativnog rukovodstva KPH. Kada je izbio ustanak, Hebrang ostaje u Zagrebu, ali je njegovo obitavalište provaljeno (bio je kod špijuna NKVD-a Srebrnjaka, koji je bio uhapšen i ubijen) te je uhapšen u veljači 1942. godine. Prilikom hapšenja, hrabro je pružio otpor i bio ranjen te se dugo oporavljao u zatvorskoj bolnici. Kasnije je deportiran u Staru Gradišku, odakle je u rujnu 1942. izvučen u prvoj većoj partizansko-ustaškoj razmjeni zatočenika. Već potkraj iste godine, 1942. izabran je za političkog sekretara Centralnog komiteta KPH, pa prema tome postaje i najutjecajnija ličnost u hrvatskom antifašističkom pokretu. No, Hebrang se već od 1943, a sve više od početka 1944. godine uzastopno sukobljavao s višim tijelima, pa i s Titom osobno. CK KPJ je u ožujku kritički procjenjivao organizacijske nedostatke u KPH, odbacivao Hebrangove prigovore da

su depeše iz CK KPJ „preoštre". Mnogo je važnije bilo da je Hebrang, kako su tvrdili njegovi protivnici, premalo naglašavao „jugoslavenstvo". Naprimjer, u travnju 1944. prigovoreno mu je kako je dopustio da se u jednom listu pojavi parola „Živjela slobodna i ujedinjena Hrvatska u bratskoj federativnoj zajednici sa slobodnom Srbijom i slobodnom Slovenijom". Tito je ocijenio da bi nastavak takve politike mogao „imati katastrofalne posljedice". Potom je u rujnu 1944. godine Hebrang predlagao nastavu vjeronauka u školama i organizirao samostalnu hrvatsku telegrafsku agenciju (Telegrafska agencija Hrvatska – TAH), što je Tito ocijenio „kliženjem u separatizam".[429] Već je tada Tito naložio Kardelju da otputuje u Hrvatsku, otkuda je Kardelj poslao po Hebranga nepovoljan izvještaj. Ubrzo je odlukom Kardelja, Đilasa i Bakarića Hebrang smijenjen. Kako to obično biva, u javnost je morala otići vrlo suzdržana informacija – naime, da je Hebrang „premješten na novu dužnost". Hebrang je u Beogradu postao vodeći čovjek za privredu u NKOJ-u i u CK KPJ, ali je to u državno-partijskoj nomenklaturi bilo svojevrsno nazadovanje. Sukob Hebranga s Titom nastavio se i u novoj sredini.[430]

Hebranga je na mjestu sekretara CK KPH u listopadu 1944. zamijenio Vladimir Bakarić. Bakarić je bio jedan od organizatora ustanka, više od dvije godine obnašao je dužnost komesara Glavnog štaba Hrvatske, bio je vijećnik ZAVNOH-a i AVNOJ-a, član NKOJ-a. Dolaskom na položaj sekretara CK KPH Bakarić praktički postaje prvi čovjek u vlasti u Hrvatskoj, da bi svoj položaj učvrstio dugogodišnjim predsjedništvom hrvatske Vlade (1945-1953) i tako će ostati do smrti. Kao Titov bliski suradnik bio je u sljedećim godinama i desetljećima na različitim dužnostima (predsjednik Sabora, član Predsjedništva CK SKJ, član Predsjedništva SFRJ, itd.) i na taj način glavni provoditelj Titove politike u Hrvatskoj. Hladno se distancirao od svih „zastranjivanja", autoritativno se postavljajući u svakoj situaciji.

Slijedom odluka Drugog zasjedanja AVNOJ-a iz studenoga 1943. koje su nalagale organiziranje vrhovne vlasti u pojedinim federalnim jedinicama, konstituirala se i vrhovna vlast u dijelu Hrvatske pod kontrolom NOV-a. Događalo se to postupno, već prema tome, kada su prilike i ratne operacije to dopuštale. Stoga se na Trećem zasjedanju u Topuskom, 8. i 9. svibnja 1944. godine, ZAVNOH proglasio vrhovnim zakonodavnim i izvršnim narodnim predstavničkim tijelom i najvišim organom državne vlasti demokratske Hrvatske. Bio je to početak stvaranja nove federalne Hrvatske u „drugoj" ili „socijalističkoj" Jugoslaviji, ali i temelj samostalne Hrvatske, stvorene 1991. godine.

Na zasjedanju je obrazovano i Predsjedništvo ZAVNOH-a, sastavljeno od predsjednika, tri potpredsjednika, tajnika, dva zamjenika i najmanje 25 članova. Određeno je da Predsjedništvo obnaša vlast između dva za-

Jedan od uspješnih vidova partizanske propagande bili su nastupi kazališta, muzičkih sastava i drugih improviziranih kulturno--prosvjetnih grupa po selima i gradovima oslobođenih područja. Na slici: partizanski glazbeni ansambl u Moslavini 1944. godine.

sjedanja ZAVNOH-a. Na zasjedanju je osnovan i treći organ, Narodna vlada Hrvatske, ali je njezino stvarno formiranje odgođeno te je njezine funkcije preuzeo ZAVNOH.[431]

Zasjedanje ZAVNOH-a bilo je tek prvo u nizu događanja u Topuskom. Desetak dana kasnije, dakle u drugoj polovici svibnja 1944, održana je osnivačka konferencija Jedinstvene narodnooslobodilačke fronte, a u lipnju Prvi kongres kulturnih radnika Hrvatske na kojem sudjeluje oko 200 književnika, novinara, likovnih umjetnika, glazbenika, profesionalnih glumaca – pristaša NOB-a.[432] Simbolički su ova događanja trebala potvrditi podršku koju je NOP imao u političkom i društvenom životu u Hrvatskoj.

Na spomenutom Kongresu kulturnih radnika u Topuskom učvršćena je pozicija NOP-a u redovima inteligencije; po sastavu toga skupa bilo je jasno da režim u Zagrebu uživa podršku tek jednog manjeg dijela kulturnih radnika te da su se mnogi značajni djelatnici ili već pridružili NOP-u, ili su bili njegovi suradnici ili tek simpatizeri. Usprkos teškim prilikama, mnogi su stvaraoci bili aktivni i tijekom rata – tako su, primjerice, mladi Zlatko Prica (1916-2003) i Edo Murtić (1921-2005) objavili grafičku mapu na temu Kovačićeve *Jame*.

Topusko, gradić svega šezdesetak kilometara udaljen od Zagreba, kao mjesto održavanja zasjedanja ZAVNOH-a pokazatelj je koliko je antifašistički pokret u proljeće 1944. bio jak. Randolph Churchill (1911-1968), sin britanskog premijera, tada šef britanske misije, pisao je u izvještaju svom ocu: „Ako želiš pronaći miran kutak u Evropi, dođi u Topusko."

Na temelju dogovora sa Glavnim štabom Hrvatske savezničko je zrakoplovstvo još od studenoga 1943. bombardiralo jedinice NDH i Reicha u Hrvatskom primorju. U veljači 1944. počela su bombardiranja gradova koji su bili pod kontrolom Nijemaca i vlasti NDH, pa je tada napadnut i Zagreb i neki drugi gradovi u sjevernijim dijelovima NDH. Saveznici su primjenjivali taktiku „prostornog bombardiranja", upotreba tzv. tepih bombi, koja je ujedno imala svojstva i *moral bombinga*. Taktika je dala neposredne učinke: u gradovima koji su bili potencijalne mete savezničkog zrakoplovstva definitivno se promijenio način života. Strah je bio dominantna reakcija, ali i svijest da će Nijemci i njihovi saveznici prije ili kasnije doživjeti slom bila je među ljudima sve prisutnija. Meta savezničkih zračnih napada bile su komunikacije i važna industrijska postrojenja. U Zagrebu su bombardirani kolodvori i aerodrom na Borongaju. No, kako je preciznost bombardiranja bila slaba, čitav je grad bio u opasnosti. Vlasti su nalagale da sve zgrade imaju „skloništa protiv napadaja iz uzduha". Školama je upućivana okružnica o postupku sa staklima u slučaju zračnih napada – „na školama sva unutarnja prozorska stakla s okvirom" valjalo je skinuti i smjestiti na sigurnije mjesto, da se sačuvaju i onda upotriebe, ako kod napadaja stradaju vanjska prozorska". Ako nije bilo moguće skinuti stakla, onda „se imaju svi prozori na znak uzbune otvoriti. U toplije vrieme preporuča se sva stakla spremiti na sigurnije mjesto".[433] Zbog straha od bombardiranja u travnju je nastava prekinuta i nije se više održavala. Učenici su bili pozivani da polažu ispite, a rok za njihovo prijavljivanje i izlazak na njih bio je produljivan.[434] Međutim, žrtve su bile goleme. Zagreb je do kraja rata bombardiran 21 put, pri čemu su poginule 554 osobe, od toga samo 38 vojnika. Najviše je smrtno stradalih bilo u Slavonskom i Bosanskom Brodu (1141). Ukupno su u bombardiranjima tijekom rata poginule u Hrvatskoj 5058, a u BiH 2553 osobe.[435]

45. Međunarodna afirmacija Narodnooslobodilačkog pokreta

Da bi osvojili vlast poslije rata, partizanima su bili potrebni novi vojni uspjesi i priznanje triju vodećih savezničkih sila (SAD-a, Velike Britanije i SSSR-a) da su međunarodni pravni subjekt i da legitimno mogu formirati vlast. Te su sile, pak, održavale kontakte i diplomatske odnose s jugoslavenskom izbjegličkom vladom u Londonu koja je sve do proljeća 1944. godine bezrezervno podržavala četnike i Dražu Mihailovića (iako je među nekim ljudima u vladi i u vladi bliskim krugovima već i prije bilo jakih sumnji, kolebanja, pa i opozicije takvu stavu – primjerice, kod Save Kosanovića, Rudolfa Bićanića, Stanoja Simića i drugih).[436]

U prvoj fazi rata relativno je malo vijesti s jugoslavenskog ratišta stizalo u London i druge svjetske centre. Iako su one često bile proturječno tumačene (brkalo se četnike i partizane), i Moskva i London prilično su točno već od jeseni 1941. znali što se zbiva u Jugoslaviji. Dakle, imali su informacije o četničkoj pasivnosti i kolaboraciji s Talijanima te o daleko uspješnijoj borbi partizana. Međutim, u britanskom je establišmentu takve podatke imao ograničen broj ljudi, a političke simpatije britanske vlade i dalje su bile na strani monarhističkih, antikomunističkih četnika. Premijera Churchilla stanje u Jugoslaviji nije mnogo zanimalo dok su bojišta bila daleko od jugoistočne Europe. Odnos njegove vlade i njega osobno prema NOV-u počeo se mijenjati u kasnu jesen 1942. godine, otkada se nazirala pobjeda u sjevernoj Africi i počeo planirati napad na Italiju, pa balkansko krilo jedinstvene europske ratne fronte postaje važno. Istovremeno, NOV vidno jača, postaje snaga s kojom vrijedi računati (primjerice, uspostava i održavanje „Bihaćke republike" ujesen 1942). Britanski vojni planeri i dio obavještajaca zagovaraju uspostavljanje veza s partizanima. Početkom 1943. Britanci su od izbjegličke vlade u Londonu zatražili da se četnici prestanu boriti protiv partizana i da se udruže u borbi protiv Nijemaca i njihovih saveznika. Do vidljivije promjene u praktičnoj politici Velike Britanije dolazi u ožujku 1943. godine, što se podudarilo s četničkim slomom na Neretvi. Glavni zagovornik nove strategije bio je sam premijer Winston Churchill, ali su neki obavještajci i političari mislili drugačije: naime, smatrali su da zapadna

politika (a Churchill je bio konzervativac) u načelu ne bi smjela podržavati komuniste, a zanemarivati ideološki bliske pokrete, koje je predstavljao Mihailović.

Mihailovićeva izjava (dana u veljači 1943. šefu britanske misije pukovniku Baileyu) da su glavni četnički neprijatelji komunisti, Muslimani i Hrvati, a prijatelji Talijani, Churchillu je jasno ukazivala da ne može očekivati da će četnici radikalno promijeniti politiku i početi se boriti protiv Talijana. Za britanskoga premijera nije bilo nikakve dvojbe da je četnički pokret vojno i politički slab, jednostrano nacionalno orijentiran i da monarhija, kao *de facto* srpska institucija, ne može više biti integrativni faktor na jugoslavenskom prostoru. U krugovima Foreign Officea pojavila se teza da bi rijeka Drina trebala biti razdjelnica utjecaja – istočno od nje, dakle, u Srbiji, bila bi zona utjecaja četnika, a zapadno, dakle, BiH, Hrvatska i Slovenija, bile bi u vlasti partizana. No, Churchill je odbacio ideju o podjeli Jugoslavije te je u okviru politike „dvostrukog kolosijeka" ili „ekvidistance" želio održavati veze i s NOV-om i s Mihailovićem. Isto se tako nije odrekao ni monarhije, već ju je britanska politika dugo vremena tijekom rata željela i nastojala obraniti. U svibnju 1945. Churchill je u pismu kralju Petru II saopćio kako je britanska politika „učinila sve što je bilo u našoj moći da utječemo na razvoj događaja u Jugoslaviji", ali, žalio se britanski premijer, „događaji su iznevjerili moje najbolje nade", odnosno „ima u Jugoslaviji mnogo toga što se dogodilo i zbog čega žalim, ali nisam u stanju da to spriječim".[437]

Sa svoje strane, pak, Sovjeti su već od jeseni 1941. bili stalno informirani radio depešama koje je Tito osobno slao Kominterni. Sve do Staljingradske bitke (1942/1943) Sovjeti su imali prečih briga nego da zbog podrške Titu ugrožavaju odnose sa zapadnim saveznicima, pa su sve do početka 1944. prepuštali Britancima vodeću ulogu u stvaranju i realizaciji politike prema Jugoslaviji.[438]

U prvoj polovici 1943. sve je očitije da je Mihailović vrlo često bio neutemeljeno slavljen i to za uspjehe koje je postizala isključivo Narodnooslobodilačka vojska. Churchill je tada tražio od Mihailovića da njegove, četničke jedinice prekinu kolaboraciju s neprijateljem i da ne napadaju partizanske snage, osim u slučaju nužne obrane. U srpnju 1943. godine, kada su se anglo-američke snage iskrcale na Siciliju, Britancima je još važnije nego prije da na bliskom „balkanskom" frontu imaju jakog saveznika. Narodnooslobodilački pokret tako postaje nezaobilazna činjenica u međunarodnim odnosima. Osim toga, Britancima je i zbog odnosa između Saveznika bilo vrlo stalo da održavaju svoje kontakte s NOP-om i tako ostvaruju utjecaj na jugoslavenskom prostoru. Naime, SAD je bio dominantan zahvaljujući svojoj vojnoj i ekonomskoj moći, a SSSR je bio sve važniji zahvaljujući velikim pobjedama na

Istočnom frontu. Kako su Amerikanci ocjenjivali da im jugoslavenski prostor nije od primarnog interesa, uglavnom su prepuštali Britancima vođenje jugoslavenskih poslova. S druge strane, u diplomatskim igrama između izbjegličke vlade u Londonu i NOP-a, Sovjeti su se držali krajnje rezervirano: nisu htjeli da njihova ideološka bliskost i eventualna snažnija podrška partizanima bude razlog za prijepore s Velikom Britanijom i SAD-om. To je britanskoj politici i dalje omogućavalo da bude najvažniji međunarodni čimbenik na jugoslavenskom prostoru te da time čuva i svoj prestiž.

Na promjenu britanske politike utjecala je i sovjetska politika, ponajprije raspuštanje Kominterne. Od početka partizanskog ustanka Moskva je bila rezervirana prema KPJ, nije željela razumjeti specifičnu poziciju Partije, niti je slala pomoć, iako su i Tito i suradnici to opetovano tražili. Sovjeti su vodili dvoličnu politiku plašeći se Titova prekomjernog ljevičarenja (prigovaraju komunističkoj zvijezdi – „petokraki" na partizanskim kapama, srpu i čekiću, imenu „proleterske brigade", itd.). Tek od ljeta 1942. dostavljaju zapadnim saveznicima informacije o četničkoj kolaboraciji. Kominterna je bila raspuštena u ljeto 1943 (zbog Staljinove pragmatične politike ustupaka zapadnim saveznicima, krajnje nepovjerljivima prema aktivnostima „centra svjetske komunističke zavjere", kako su nazivali Kominternu), što je KPJ pozdravio, smatrajući da je i Moskva uvidjela kako su komunističke partije izrasle u samostalne i neovisne čimbenike. I u tom pogledu nastupila su tijekom 1943. za NOP povoljnija vremena. Međutim, Sovjeti će prvi put posumnjati u pretjeranu Titovu samostalnost povodom odluka Drugoga zasjedanja AVNOJ-a u studenome 1943. koje Tito donosi bez konzultacija s Moskvom. Ona mu, pak, energično prigovara. No, to će biti još daleko od bilo kakve konfrontacije, pa u tim događanjima i ne treba tražiti prave začetke sukoba.[439]

Slijedeći načela koja je proklamirao, Churchill je uspostavio prve kontakte s Narodnooslobodilačkim pokretom. Dvije trojke specijalno obučenih kanadskih vojnika jugoslavenskog podrijetla spustile su se padobranima 17. i 20. travnja 1943. na teritorij pod kontrolom NOV-a. Prva je stigla u Bosnu kod Zvornika, druga pod Malu Kapelu nedaleko Brinja. U ovoj drugoj su bili Petar Erdeljac, Pavao Pavelić i Aleksander Simić. Druga grupa, opskrbljena s dva radioodašiljača i prijemnika odmah hvata vezu s partizanima i biva dopremljena u Glavni štab NOV-a Hrvatske koji se tada nalazio u Krbavici (selo u Lici). Radioveza s Britancima u Kairu odmah je uspostavljena. Grupa koja se spustila u istočnu Bosnu, čiji je značaj bio mnogo manji, tek je nakon mnogo peripetija dospjela do partizana.[440]

Nakon dolaska misije u Liku, ubrzo su nove savezničke misije stigle na jugoslavenski prostor. Potkraj svibnja 1943. kod Žabljaka (u sjevernoj Crnoj Gori, blizu bosanskohercegovačke granice) spustila se britan-

ska vojna misija pod vodstvom kapetana Williama Deakina (1913-2005), osobnog Churchillova prijatelja.[441] Deakin je s partizanima prošao najgore trenutke tijekom bitke na Sutjesci, a bomba koja je ranila Tita, ranila je i njega. Prvi je od Britanaca bio neposredni očevidac težine bitaka i uspješne borbe partizana, a istovremeno i četničkog kolaboracionizma. Njegovi izvještaji (koje je poslije dijelom pretočio u memoare *Bojovna planina*) smatraju se presudnima u konačnoj promjeni britanske politike u odnosu na zaraćene strane u Jugoslaviji.

Potkraj svibnja 1943. Vrhovni je štab obavijestio CK KP Hrvatske i naredio Glavnom štabu NOV-a i PO-a za Hrvatsku da mogu primati pomoć u ratnoj opremi od Britanaca, „ali sve s našim znanjem i odobrenjem". Mjesec dana kasnije Britanci prvi put šalju uistinu veću pomoć jedinicama NOV-a – oko 1500 kg eksploziva i priličnu količinu sanitetskog materijala. Po kapitulaciji Italije u rujnu te, 1943. godine, iz baze u Bariju Britanci su počeli partizane obilno pomagati oružjem i drugom opremom; u Bariju je osnovana i partizanska baza koja je organizirala dostavu pomoći te koordinirala prihvat ranjenika i izbjeglica u bijegu pred njemačkom ofenzivom i glađu iz Dalmacije.

U rujnu 1943. u Vrhovni štab NOV-a stigao brigadir Fitzroy Maclean (1911-1996), kao šef savezničkih vojnih misija. Bio je fasciniran Titom te je nakon susreta s njim zapisao da još nije vidio komunista toliko nezavisnog pogleda te da je on glavni „ključ" jugoslavenskog problema. Već je tada Tito nastojao igrati ulogu značajnog državnika, pa, primjerice, još u listopadu te godine šalje poruku britanskom generalu Bernardu Montgomeryju povodom prve obljetnice pobjede u bici kod El Alameina, a Staljinu čestita godišnjicu Oktobarske revolucije.

Baš u danima kada se u Jajcu održavalo Drugo zasjedanje AVNOJ-a, u Teheranu su se prvi put sastali saveznički vođe – Franklin Roosevelt, Winston Churchill i Josif Visarionovič Staljin. Između ostalih važnih zaključaka, umjesto dotadašnje britanske doktrine „jednake pomoći objema stranama", dogovoreno je „da se partizane u Jugoslaviji treba pomagati u najvećoj mogućoj mjeri", što je predstavljalo i formalno priznanje NOVJ-a kao savezničke vojske. Svaki kontakt s Mihailovićevim četnicima Britanci su prekinuli u veljači/ožujku 1944. godine; u kolovozu iste godine jedan se američki obavještajac ipak spustio padobranom i boravio u štabu Draže Mihailovića, ali to nije više imalo bitnog utjecaja. Roosevelt je prepuštao Churchillu da vodi poslove koji se tiču Jugoslavije.[442]

Na taj su način od 1943. i posebice od 1944. godine saveznici prihvatili Josipa Broza Tita i partizane kao jedini oslobodilački pokret u Jugoslaviji i Hrvatskoj.

Jugoslavenska vlada u Londonu pokušala je parirati diplomatskoj ofenzivi NOP-a. Početkom 1944. godine ona smatra odluke Drugoga za-

sjedanja AVNOJ-a „terorističkim aktima". Tada se i četnički pokret pokušao aktivnije postaviti i ponuditi neke drugačije ideje – u siječnju 1944. godine u selu Ba u zapadnoj Srbiji (kod Ljiga, blizu Ravne gore, uz prugu Beograd – Čačak) održan je, pod patronatom Draže Mihailovića Svetosavski kongres. Zaključeno je da su odluke Drugoga zasjedanja AVNOJ-a „ustaško-komunističke" te je podržana jugoslavenska vlada u izbjeglištvu i Mihailovićeva Jugoslavenska vojska u otadžbini. Odstupajući od najradikalnijih vidova svoje velikosrpske politike, istakli su da se zalažu za federativno preuređenje Jugoslavije u ustavnu i parlamentarnu monarhiju sa srpskom jedinicom koja bi okupila cijeli srpski narod u Jugoslaviji. Da bi se stvorio dojam o jugoslavenskom karakteru pokreta, na kongresu je bilo i nekoliko Hrvata, te jedan Slovenac i jedan Musliman. Zapravo, Svetosavski je kongres pokušao revitalizirati koncept trijalističke monarhijske federacije koja je bila aktualna 1939. i 1940. godine, a koji su i sami nosioci velikosrpske politike tada *de facto* odbacili. Četiri godine kasnije takve su ideje bile posve besmislene i nitko ih više nije uzimao ozbiljno.[443]

Situacija na terenu nije išla u prilog ni četnicima, a ni izbjegličkoj vladi koja se, da bi uopće ostala u diplomatskoj igri, morala u proljeće 1944. godine odreći Mihailovića. Mandatarom nove vlade imenovan je nekadašnji ban Banovine Hrvatske Ivan Šubašić (1892-1955). Šubašić se nije miješao u dotadašnje sporove i svađe u emigrantskim jugoslavenskim krugovima. I po mnogo čemu drugom bio je po volji američke, a posebno britanske politike, jer su Saveznici smatrali da ovim izborom jačaju demokratsku komponentu u političkom životu poslijeratne Jugoslavije. Britanci su, između ostaloga, odbacili Dražu Mihailovića i zbog toga jer nisu prihvatili velikosrpski koncept uređenja poslijeratne Jugoslavije, odnosno shvatili su da je takav koncept neprovediv.[444]

46. Desant na Drvar i pregovori Tito – Šubašić

Koncem svibnja 1944. godine Nijemci su poduzeli posljednji napor kako bi uništili vojni i politički centar NOP-a s Titom na čelu.[445] Koncentrirali su jake snage u zapadnoj Bosni i središnjoj Hrvatskoj te je naposljetku 25. svibnja 900 padobranaca izvelo desant na zapadnobosanski grad Drvar, gdje je boravio Vrhovni štab. U operaciji nazvanoj Konjićev skok trebalo je uhvatiti ili likvidirati Tita i njegove najbliže suradnike i članove savezničke misije te uništiti bosanskohercegovačke i hrvatske jedinice koje su branile slobodni teritorij.

Kako je toga dana bio Titov rođendan, jedinice NOV-a u Drvaru bile su nešto opuštenije i oprez je donekle oslabio, pa je njemački desant bio potpuno iznenađenje. Prateći bataljon Vrhovnog štaba i druge jedinice pružili su žestok otpor. Posebno je zapamćena bila akcija pripadnika 3. brigade 6. ličke divizije, koji su u nedostatku prijevoznih sredstava iz dvadesetak kilometara udaljenog Trubara trčeći stigli u pomoć napadnutom Drvaru. Tom prilikom brigada je u petnaestosatnoj borbi gotovo uništila njemački elitni 500 SS lovački padobranski bataljon, čime je udarna snaga desanta bila slomljena. Otada datira pjesma – „kad je bila bitka kod Drvara, šesta lička spasila maršala". U međuvremenu se Tito sa suradnicima, stranim vojnim misijama i drugim institucijama uspio sigurno izvući iz Drvara te se brzo prebaciti podalje od mjesta napada. Desetak dana kasnije, 4. lipnja, Tito je s Kupreškog polja avionom prebačen u Italiju. Međutim, desant je bio samo manji dio vrlo složene njemačke operacije u kojoj je sudjelovalo oko 40.000 vojnika koji su već 26. svibnja ušli u Drvar. Do 6. lipnja vođene su žestoke borbe, da bi se u sljedećih nekoliko dana Nijemci i njihovi saveznici gotovo u potpunosti povukli na ranije položaje – one prije drvarske operacije. Partizani u Hrvatskoj, konkretno na Baniji, morali su se tijekom drvarske operacije povlačiti pred čerkeskim jedinicama u pravcu Slunja i Rakovice, ali su se ubrzo vratili na područje Banije.[446]

Ta njemačka ofenziva (u socijalističko doba nazivana Sedmom ofenzivom) imala je kratkotrajni učinak i zapravo je bila krajnje neuspješna: Nijemci nisu uhvatili niti Tita ni njegove suradnike i nisu postigli nika-

Partizanska karikatura iz 1943. godine.

kav strateški pomak. Štoviše, inicijativa koja je već tada bila na strani partizana dodatno je ojačana te su se jedinice počele pripremati za prelazak u Srbiju.

Uostalom, tada su jedinice NOV-a operirale po čitavom teritoriju Hrvatske, pa i u blizini Zagreba. Još prvih dana 1944. godine osniva se kod Pokupskog brigada „Franjo Ogulinac Seljo", koja broji više od 800 boraca. Do kraja rata djelovala je na području od Turopolja do Žumberka. U rujnu se u Čazmi i Pisarovini, dakle, još bliže glavnom gradu, održavaju pokrajinske konferencije JNOF-a i AFŽ-a. Do kraja godine jedinice „Seljine" brigade i drugih jedinica 34. divizije dolaze do Sv. Klare i u Brezovicu (danas dijelove grada Zagreba). Žumberačka brigada, također dio 34. divizije, bila je nadomak Samobora. Partizanska karikatura o tome kako se ustaše voze od fronte do fronte zagrebačkim tramvajem i nije bila daleko od istine.

Njemački izvori vjerojatno su najbolji i najobjektivniji izvor za opis situacije. U prvoj polovici listopada 1943. Nijemci su smatrali da je „raspad NDH već toliko uznapredovao da se s tom činjenicom napokon treba suočiti". Na krajnju nemoć NDH ukazao je i mjesečni „Izvještaj o stanju" njemačkog glavnog zapovjednika za Jugoistočnu Europu od 1. studenoga 1943. godine: „U NDH postoje četiri upravna područja: a) područje pod okupacijom njemačkih snaga, b) područje koje nadziru vlasti NDH, a u biti je riječ samo o području grada Zagreba, c) autonomna srpska područja (područja koja su se sama izborila za neovisnost), a koja su izborila [*eingeigelt*] taj status i koja, ovisno o okolnostima, surađuju ili ne surađuju s Nijemcima, te d) Titovo područje, sovjetska država s dobrom civilnom upravom i uređenom vojnom organizacijom (oko 100.000 pripadnika)." Naposljetku, Ernst Fick, brigadni vođa SS-a i general-bojnik Waffen SS-a, u izvještaju Himmleru od 16. ožujka 1944. ustvrdio je da su „s obzirom na postojeću situaciju naše jedinice ovdje angažirane u beznadnoj borbi. U čitavom političkom aparatu nema jedinstvene prepoznatljive političke linije... Kad je riječ o vlasti i moći, dr. Ante Pavelić tek je gradonačelnik Zagreba, bez predgrađa"[447].

Bijeg iz Drvara predstavljao je, od početka rata, i prvi Titov odlazak iz tadašnje Jugoslavije. Iz talijanskog se Barija nakon tri dana britanskim razaračem vratio na Vis, na kojemu je boravio sljedeća tri mjeseca. Kako je Vis (uz Lastovo i još neke udaljene otoke) ostao izvan domašaja

njemačke ofenzive potkraj 1943. i početkom 1944. godine, tako je postao privremeno sjedište Vrhovnog štaba i glavna pomorska i zračna baza za oslobađanje susjednih otoka, Dalmacije i čitave zemlje, što će se početi događati već najesen. Britanski brigadir Fitzroy Maclean, tada glavni saveznički predstavnik pri Vrhovnom štabu, zapisao je kako se otok Vis „strahovito promijenio tijekom ljetnih mjeseci 1944. godine". Nimalo romantično opisuje da su „u glavnom otočnom polju posječene masline kako bi se stvorila pista za slijetanje aviona" te kako su „uske otočne ceste bile pune kamiona i terenaca koji su dizali oblake crvene prašine".

Britanska je vlada tada potakla pregovore izbjegličke i nove jugoslavenske vlade. Računala je da će Tito, oslabljen nakon bijega iz Drvara i udaljen od svojih jedinica na kopnu, biti spremniji na kompromise. Winston Churchill je osobno inzistirao da na pregovore na Vis dođe i kralj Petar te da razgovara s Titom, ali su Tito i suradnici bili nepopustljivi: inzistirali su da se kralj ne smije vratiti u zemlju (iako je na marginama jednog sastanka Tita i Churchilla čak bilo spomenuto da bi se mogao vratiti, ali kao pilot). Stoga je u lipnju 1944. godine na Vis stigao samo premijer Ivan Šubašić te je na otoku razgovarao s Titom. Uz Šubašića je stalno bio nazočan i britanski veleposlanik Ralph Stevenson. Politički i formalnopravni paradoks jest u tome da je NKOJ pregovarao s predstavnikom vlade kojoj je AVNOJ oduzeo legitimnost. Trodnevni pregovori okončani su tzv. Prvim sporazumom Tito – Šubašić. Radilo se o kompromisu: Šubašić je morao prihvatiti neke odluke Drugoga zasjedanja AVNOJ-a. Prihvatio je federativno uređenje Jugoslavije, odao priznanje NOVJ-u pod Titovom komandom, suglasio se s potrebom jačanja borbenih napora protiv okupatora te osudio suradnike okupatora. NKOJ i kraljevska vlada obvezali su se da rade na formiranju zajedničke vlade („stvaranje što skorijeg jedinstvenog predstavništva države"), ali do toga tada nije došlo. Dogovoreno je i da se do „konačnog oslobođenja Jugoslavije" ne pokreće pitanje poslijeratnog uređenja države (monarhija ili republika), jer bi se „narod po slobodnoj volji trebao odlučiti o obliku vladavine".[448] I ta je odluka NKOJ-u i NOP-u išla na ruku, jer je bilo jasno da će vlast KP, kako se rat bude primicao kraju, samo jačati, pa onda i nametati vlastita rješenja.

U redovima NOP-a bilo je nerazumijevanja i internih prigovaranja što je Tito pregovarao s predstavnikom vlade koju je tijekom protekle tri godine žestoko kritizirao i protiv čijeg se vojnog krila žestoko borio. Da bi stišao takve glasove, Tito je, posve neuobičajeno, sedam dana po potpisivanju sporazuma (23. lipnja) uputio pismo svim zemaljskim antifašističkim vijećima. U njemu je iznio razloge zbog kojih je potpisao sporazum sa Šubašićem – koji su uglavnom „vanjskopolitičke prirode".

Tvrdio je da se „nismo odrekli nijedne od odluka Drugog zasjedanja AVNOJ-a" i da je ustupak „ustvari uglavnom samo zasad skinuo s dnevnog reda pitanje priznanja NKOJ-a, a otvorena je perspektiva za spajanje NKOJ-a i vlade u inozemstvu, ukoliko će vlada u inozemstvu pravilno i iskreno primjenjivati sporazum". Tito je imao pravo – sporazum sa Šubašićem predstavljao je još jednu pobjedu njegova pokreta. Formalnopravni vakuum u kojem se NKOJ do tada nalazio ovim je sporazumom prevladan.

Kralj Petar je početkom srpnja imenovao novu vladu u kojoj je Šubašić, osim premijerske, obnašao i dužnost ministra vanjskih poslova te vojske, mornarice i zrakoplovstva. Osim njega, u vladi su, od ukupno petorice ministara, trojica bila iz Hrvatske – Drago Marušić, Juraj Šutej i Sava Kosanović. Nedugo zatim vlada je položila zakletvu, da bi Šubašić u kolovozu objavio deklaraciju kojom je pozvao na borbu protiv okupatora pod vodstvom maršala Tita. Poštivanje dogovorenog ovisilo je o stvarnom odnosu snaga: iza Šubašića, njegove vlade i pristaša nije bilo vojne sile, a masovno iskazivanje privrženosti naroda njima u prilog bilo je nemoguće. S druge strane, NOVJ je već bio respektabilan vojni faktor, a i svakim je danom bio sve jači. Osim toga, komunisti su već stvorili mehanizme koji su im osiguravali dovoljnu narodnu podršku. Šubašić je mogao računati samo na mlaku podršku britanske i američke diplomacije, što očigledno nije bilo dovoljno.

Tito i Churchill sastali su se u Napulju u kolovozu 1944. godine. Churchill je Tita pozdravio kao „vođu jugoslavenskih naroda u njihovoj borbi za oslobođenje zemlje", a potom mu je izdijelio komplimente – naime, da on nije samo „veliki vojnički vođa, već je i kao državnik od izvanrednog karaktera, koji je učinio golem doprinos za ujedinjenje jugoslavenskih naroda". Zauzvrat je Tito nekoliko puta naglasio kako u Jugoslaviji ne namjerava uvesti komunizam.[449]

I dok je tako govorio pred Churchillom, Tito je blokirao svaku mogućnost da Britanci ostvare neki utjecaj na jugoslavenskom prostoru. Chuchillu je to, naravno, bilo jasno, pa se pitao – „što ako Tito iskoristi svoju snagu i naše oružje za podčinjavanje čitave zemlje?" Ministar vanjskih poslova Anthony Eden odgovorio je Churchillu da je upravo on sâm, dakle, Churchill, u neko doba forsirao suradnju s Titom, usprkos protivljenju njegova ministarstva. Eden je zaključio da su dugoročni britanski interesi žrtvovani za račun kratkoročnih vojnih interesa, čime je otvorio pitanje odgovornosti britanske vlade za dotadašnju politiku prema jugoslavenskom prostoru. Eden je dodao i da sada (dakle, u rujnu 1944. – op. I. G.) „sve ovisi od držanja Rusa". No, i dalje su sami Britanci nešto pokušavali. Potkraj listopada 1944. pronosile su se glasine o „mogućem savezničkom iskrcavanju na dalmatinskoj obali" (valja imati

na umu da su se u to doba britanske jedinice iskrcale u Grčkoj sukladno dogovoru triju grčkih antifašističkih organizacija, uključujući prokomunističku). Tito je slao naredbe pojedinim jedinicama da budno kontroliraju obalni pojas i „spriječe svako nasilje u pogledu naše nezavisnosti". Kada je u studenom 1944. oslobođen Dubrovnik, Britanci su na dubrovačko područje po prethodnom dogovoru dopremili svoju artiljeriju. No, u jedinicama osiguranja iskrcalo se preko 2000 vojnika, a ne, kako je dogovoreno, oko 500. Čini se da su Britanci željeli i spriječiti neke partizanske jedinice od poduzimanja osvetničkih mjera (što su partizani shvatili kao „uzimanje u zaštitu neprijateljskih elemenata – ustaša i četnika"). Stoga je sâm Tito naredio tamo raspoređenim jedinicama da „svu vlast u Dubrovniku uzmu čvrsto u svoje ruke", a da „u pripremi imaju, u slučaju incidenta, jednu diviziju".[450] Bio je to samo jedan od incidenata na jadranskoj obali koji su opterećivali britansko-jugoslavenske odnose, o čemu su Churchill i Broz izmijenili diplomatske note. Tito je Churchilla uvjeravao kako jugoslavenska strana cijeni britansku suradnju (dakle, ne „pomoć", već „suradnju"!) i ne sumnja u motive britanskog iskrcavanja na jugoslavenskom teritoriju. Zaključio je i da će budući izbori biti slobodni i da će se na njima moći kandidirati sve političke stranke i osobe, osim zločinaca i onih koji su se kompromitirali suradnjom s neprijateljem.

Ovo su same neke epizode u vrlo slojevitim britansko-partizanskim odnosima. Naime, radilo se o svojevrsnom transideološkom prijateljstvu. Iako su jugoslavenskim komunistima Sovjeti ideološki najbliži saveznici, činjenica da su Britanci neposredno pomagali mnogo je pridonosila srdačnosti i neposrednosti odnosa. Britansko-partizansko savezništvo bilo je i mjestimično vrlo srdačno i iskreno, ali mjestimično je bilo i zategnutosti, nesporazuma, pa čak i konfrontacija. Tito je, primjerice, u poruci britanskom generalu Bernardu Montgomeryju u listopadu 1943. spominjao „bratstvo po oružju, zapečaćeno krvlju najboljih sinova Velike Britanije i Jugoslavije". U ljeto 1944. britanski major Klerk u Slavoniji, u prigodnom govoru pred slavonskim partizanima, rekao je da iako „se ne razumijemo u jeziku [...] naše se oružje razumije, koje zajednički tuče njemački fašizam".[451] Nije slučajno da je značajan broj britanskih misija boravio u Hrvatskoj, a ne u drugim dijelovima Jugoslavije, jer je upravo u Hrvatskoj antifašistički pokret (uz bosanskohercegovački) bio najjači (Britanci su dolazili na hrvatski teritorij i da prouče teren na koji bi se eventualno iskrcale savezničke snage, što se 1943/1944. ozbiljno razmatralo). Hrvatski partizani, zapravo, najintenzivnije surađuju s Britancima ne samo zbog zemljopisne logike, nego i zbog brojnosti partizanskih jedinica koje na širokom teritoriju trebaju pomoć i podršku. Nogometna utakmica između Hajduka i reprezentacije britan-

skih jedinica u Bariju, odigrana 1944. godine, nije stoga imala samo simboličko značenje.

No, ujesen 1944, kada je „obračun s narodnim neprijateljem" dobivao na zamahu, a komunisti se počeli pripremati za potpuno preuzimanje vlasti, Britanci se iz saveznika počinju transformirati u ideološke neprijatelje. Stoga britanska obavještajna služba Intelligence Service postaje najveći protivnik, jer se ona tada „pojavljuje kao organizator i rukovodioc svih udruženih neprijateljskih, petokolonaških i špijunskih snaga neprijateljskih našem narodu i tekovinama njegove borbe". Ljudi su stradavali samo zbog tobožnje povezanosti s „Intelidžens Servisom". Pjesma „Amerika i Engleska bit će zemlja proleterska" uglavnom se pjevala nakon rata, ali su ideološki animoziteti narastali još od jeseni 1944. godine. Usprkos napetostima između jugoslavenskih komunista i Britanaca na ideološkom planu, dugo je godina ostalo sjećanje na ratno prijateljstvo, drugarstvo, iskrenu zajedničku borbu.[452]

U rujnu 1944. godine Tito je s Visa odletio u Moskvu, gdje se sastao sa Staljinom i zaključio sporazum kojim je sovjetskoj vojsci dozvoljen ulazak u Jugoslaviju, na teritorij koji graniči s Mađarskom. U širem kontekstu mnogo je važnije da su prvi put sovjeti time priznali NOB kao savezničku silu, a Titovu vladu kao jugoslavensku. Sporazum je obrazložen potrebom da sovjetska vojska što djelotvornije razvije svoje efektive u pripremi borbi protiv njemačkih i mađarskih jedinica u Mađarskoj. Ovaj je sporazum imao privremeni karakter, jer se sovjetska komanda obvezala da će povući trupe čim obavi operativne zadatke, a da će dotle na tom području djelovati „civilna administracija NKOJ-a". Na temelju toga sporazuma sovjetske su jedinice sudjelovale u oslobađanju Beograda u listopadu 1944. godine, potom i oslobođenja Vojvodine, forsirale su zatim Dunav kod Batine i ušle u Baranju. Naposljetku su, pri samom kraju rata, napredujući lijevom obalom Drave, ušle i u Međimurje. Osim toga, Crvena armija je potkraj 1944. godine, neko vrijeme u suradnji s jedinicama NOVJ-a (Šestim, Desetim i Dvanestim korpusom), imala jednu diviziju u borbama oko Virovitice („virovitički mostobran").[453]

U to je doba, i HSS pokušao, na osnovi legitimiteta s posljednjih predratnih izbora (onih iz 1938. godine), stvoriti oslonac kako bi mogao utjecati na poratno uređenje zemlje. Godine 1944. potpredsjednik HSS-a August Košutić, prešavši na oslobođeni teritorij, ponudio je NOP-u raspodjelu vlasti između HSS-a i KP. Predložio je da se utjecaj dviju struja uravnoteži stvaranjem Vrhovnog vijeća Republike Hrvatske od jednakog broja vijećnika ZAVNOH-a i zastupnika HSS-a izabranih na izborima. Međutim, NOP nije bio zainteresiran za razgovor s predstavnikom stranke koja nije imala uporište u vojnoj sili, a slijedom toga izgubila je i politički utjecaj. Košutić je potom i uhapšen (kasnije je bio pušten, ali

mu je političko djelovanje bilo onemogućeno).[454] Tito je već bio toliko samosvjestan da je sebi mogao dopustiti takav postupak. Bilo je jasno da žalbe hrvatskih političara samom Churchillu ništa nisu mogle promijeniti. Unutarnju i međunarodnu politiku diktirala je realnost na terenu, pa su zapadni saveznici bili dovođeni pred gotov čin: u veljači 1945. feldmaršal Harold Alexander, saveznički vrhovni zapovjednik za Sredozemlje, boravi u Beogradu u višednevnom posjetu te se s Titom dogovara o vojnoj suradnji. Ubrzo stižu i britanski, potom sovjetski i američki ambasador.

47. Prema kraju rata

Rat na jugoslavenskom prostoru ušao je u novu fazu 20. listopada, kada je zajedničkom operacijom NOVJ-a i sovjetskih jedinica oslobođen Beograd. Grad je bio sustavno razaran u Travanjskom ratu 1941. godine, potom u savezničkim bombardiranjima 1944. godine, a pri povlačenju uništavali su ga i Nijemci, ali su se, usprkos tome, u njemu smjestile institucije nove savezne vlasti. Na zahtjev savezne vlade, ZAVNOH upućuje u Beograd znatan broj svojih rukovodećih i stručnih kadrova – „navodno oko 200 članova, radi popune važnijih službeničkih mjesta u središnjim ministarstvima s provjerenim kadrovima iz pojedinih federalnih jedinica". Od svih republičkih vlada ZAVNOH je tada raspolagao s najbrojnijim stručnim kadrom, pa je sukladno tome u prvo vrijeme imao i najviše zaposlenih u saveznim institucijama.[455]

Iz Beograda je Tito otada vodio sve poslove – jedan od najvažnijih bio je, početkom studenoga, njegov sporazum (drugi po redu) s Ivanom Šubašićem. Tim je ugovorom potvrđen, ali i nadograđen prvi dogovor, uglavljen na Visu pet mjeseci ranije. Dogovorena je uspostava namjesništva na koje je kralj Petar II trebao prenijeti kraljevske ovlasti u domeni međunarodnog predstavljanja. Time je zapravo zaključeno da se kralj ne vraća u Jugoslaviju do konačne odluke naroda. Dogovoreno je i stvaranje zajedničke (koalicijske) vlade. No, s obzirom da je i činovnički aparat (kako je rečeno u prethodnom pasusu) već bio pod kontrolom Titovih ljudi, dogovor sa Šubašićem „bio je od efemernog značenja".[456]

U prosincu su sporazumu između Tita i Šubašića dodana dva nova amandmana koji su postali sastavni dijelovi prethodnih sporazuma. Prvim je amandmanom postignuta suglasnost da se izbori za Ustavotvornu skupštinu (Konstituantu) održe „u toku tri mjeseca od oslobođenja čitave zemlje... prema Zakonu o izborima za Ustavotvornu skupštinu". Time je neizravno zajamčen slobodan rad političkih stranaka i grupa, sloboda izbora, udruživanja i tiska. Drugi amandman rezultat je svojevrsnog kompromisa: AVNOJ-u je ostavljena zakonodavna vlast „dok Ustavotvorna skupština ne obavi svoj zadatak", ali bi „jedan od prvih i

glavnih zadataka" buduće Vlade „trebao biti da organizira sudsku vlast u zemlji u jednom demokratskom duhu", dakle, da osigura neovisnost sudstva. No, u budućnosti će se događaji odvijati sukladno stvarnoj moći na terenu – bilo je posve jasno da se komunističke vlasti više neće obazirati na uglavljene obveze. Drugim amandmanom su zajamčena prava kralju Petru da može održavati veze s namjesništvom u zemlji, da može mijenjati i članove namjesništva, ali njegov povratak u zemlju, naravno, više nije bio predmet razgovora.

Uspostavu namjesništva nad samim sobom i daljnje dogovore o njemu, a bez njega samoga, kralj Petar II je s pravom shvatio kao „tihu abdikaciju". To ga je navelo na očajnički potez: 11. siječnja otkazao je povjerenje Ivanu Šubašiću i time izveo „salonski državni udar". No, to je bio i kraljev „labuđi pjev", jer se time i sam eliminirao s političke scene. Osim toga, taj su njegov potez osudile i britanska i sovjetska politika. Svi čimbenici u političkom procesu složili su se da se uglavljeni sporazumi provedu usprkos kraljevu ponašanju. Dvadesetak dana kasnije Petar II je ipak potpisao da svoje ovlasti prenosi na namjesništvo, smatrajući da će time povratiti neku važnost u diplomatskoj igri. Kraljeve su nade, naravno, bile posve nerealne. Štoviše, time što je potpisao ukaz o namjesništvu Petar II je samo pomogao Titu i njegovim suradnicima, jer su time, uklonjene sve formalne prepreke za formiranje Privremene vlade Demokratske Federativne Jugoslavije (DFJ). Nakon dugih natezanja, početkom ožujka imenovana su tri namjesnika: u njega su, paradoksalno i ponižavajuće za kralja, ušli Srđan Budisavljević, Ante Mandić (1881-1959) i Dušan Sernec (1882-1952), dakle, tri političara od kojih su dvojica bila iz Hrvatske, a jedan iz Slovenije. Doduše, sva su trojica prije rata bili lojalni vladi u Beogradu; Sernec i Budisavljević bili su ministri (Budisavljević je bio i britanski čovjek), ali su se sva trojica tijekom rata priključila partizanskom pokretu i aktivno sudjelovala u uspostavi nove vlasti.[457]

U međuvremenu je Tito u Beogradu počeo predsjedavati sjednicama NKOJ-a te se ponašati kao mirnodopski vlastodržac. Tako je, primjerice, u studenome 1944. godine već razmatrao „niz hitnih privrednih i financijskih pitanja radi osposobljavanja većeg broja industrijskih poduzeća". Donesene su i odluke o „reguliranju radničkih nadnica i plaća privrednih namještenika".[458] Sve je trebalo biti u funkciji privrednog oporavka zemlje, ali po vrlo strogim staljinističkim obrascima. To je već NKOJ objasnio u uputstvu za ekonomsku obnovu objavljenom u travnju 1945. godine; tražilo se da se „obnova riješi našim unutrašnjim sredstvima i vlastitim snagama", uz „što manje financijsko vezivanje za inozemstvo", a rad na obnovi mora biti „centraliziran u Povjereništvu za ekonomsku obnovu NKOJ-a".[459]

Tih je dana Tito ponovno predložio i opću amnestiju za četnike te slovenske i hrvatske domobrane (pripadnici ustaškog pokreta u tim se amnestijama nikada ne spominju).[460] U prvoj amnestiji, objavljenoj 30. kolovoza 1944. godine, isticalo se da navedene grupacije imaju rok predaje do 15. rujna te da će im, ukoliko se do tog roka predaju, biti oprošteno sudjelovanje na neprijateljskoj strani. Oficirima je čak bilo zajamčeno da će zadržati činove. Taj je poziv imao snažnog odjeka ponajviše među domobranima NDH, tako su čitave jedinice (čete, bataljoni) sa svim naoružanjem i komandnim kadrom prelazile na stranu NOVJ-a. Ukupno se radilo o oko 15.000 osoba. Bilo je to doba kada su domobranske jedinice ionako bile bitno poljuljanog morala i kada su mnogi domobrani, i bez proglašenja amnestije, bili spremni prijeći u jedinice NOVJ-a. Naime, početkom kolovoza 1944. Ratni je vojni sud NDH u Zagrebu zbog pripadnosti ili suradnje s NOP-om osudio 14 domobranskih oficira na smrt, a još 33 na zatvor, od kojih četvoricu na doživotni. Ovaj podatak, ali i mnogi drugi čimbenici, jasno potvrđuje kako je među domobranima bilo dosta simpatizera i suradnika partizana. Dijelom su mnogi oficiri bili bivši pristaše HSS-a ili simpatizeri te stranke; znali su da se dijelovi vodstva stranke priklanjaju NOP-u, pa su sukladno tome i sami postupali.[461]

U partizanske su jedinice prelazili i pojedinci iz njemačkih i Nijemcima savezničkih jedinica. Tako je Deseti zagrebački korpus 1. lipnja 1944. imao u svom sastavu 106 Rusa (prebjegli Čerkezi?), jednog Austrijanca, 8 Nijemaca, 2 Šveđana, 2 Francuza i 4 Nizozemca (esesovci iz Skandinavije i Nizozemske boravili su u rujnu 1943. nakratko u okolici Karlovca, što bi moglo objasniti prisutnost Šveđana, Francuza i Nizozemaca).[462]

U studenome je ponovljeni poziv o amnestiji (vrijedio je do 15. siječnja 1945) Tito obrazložio potrebom da se omogući svim zavedenima u kvinslinškim formacijama „da isprave svoje greške pred narodom", pri čemu se izričito tvrdi da se to „ne odnosi na one koji su organizirali ili izvršavali razne kriminalne radnje nad narodom". S obzirom da su vijesti s frontova bile vrlo nepovoljne po Reich i njegove saveznike, svakome je bilo jasno da će rat završiti relativno brzo. Bio je to signal da se u posljednji trenutak prijeđe na partizansku stranu, ali je odziv domobrana bio mnogo slabiji. Razlog za to bio je, kako odlučnost onih koji nisu ni pomišljali na predaju, tako i informacije da su nakon priključenja partizanima u vrijeme prve amnestije neki bili progonjeni i kažnjavani (iako im je bilo zajamčeno da će biti izuzeti od progona).[463]

Kako je teklo konstituiranje komunističke vlasti, a rat se primicao kraju, tako su obrasci ponašanja postajali sve manje demokratski, a sve više se očitovale i represivne metode: od načela dobrovoljnosti partizani

su prešli na regrutaciju i mobilizaciju. Partizani su čak i u selima koja su im na početku rata bila sklona te ih mnogo puta nahranila (iako su i za sebe imala vrlo malo), počeli prisilno rekvirirati hranu, pa je stanovništvo ostajalo i bez nužnog minimuma. Zakonom o suzbijanju nedopuštene spekulacije i privredne sabotaže, donesenom 1945. godine, drakonski se sudilo često i zbog zadržavanja viška odjeće.

Kod pojedinih partizanskih komandanata, prije svih kod samog Tita, pojavile su se težnje za liderstvom i luksuzom, što je bilo u neskladu s proglašenim načelima socijalne pravde i jednakosti. Što se tiče Hrvatske, već su 1943. godine Kardelj i Đilas zbog luksuza prigovorili Andriji Hebrangu i njegovoj supruzi Olgi.

Obavještajna djelatnost u partizanskim se jedinicama razvijala praktički od njihova osnutka. Od travnja 1943. obavještajni se rad organizira unutar novoosnovane Komisije za suzbijanje pete kolone i terorizma ili PPK (Protiv pete kolone). Potom je u rujnu iste godine pri Vrhovnom štabu osnovan Odsjek za zaštitu naroda, a u svibnju 1944. Odjeljenje zaštite naroda (OZNA). U Hrvatskoj je prva brigada Ozne organizirana u lipnju. U kolovozu iste godine, osnovan je Korpus narodne obrane Jugoslavije (KNOJ). Službeno, Ozna je bila informativna i obavještajna služba koja je prikupljala informacije o stanju protivnika i potencijalnih suparnika, sastavljala popise osoba predviđenih za hapšenja i oduzimanje imovine. U suradnji s drugim organima planirala je djelovanje državnih i lokalnih službi te proizvodnih i uslužnih djelatnosti kako bi se svakodnevni život nesmetano odvijao. KNOJ, koji je do početka 1945. godine bio organiziran u čak sedam divizija, imao je zadatak osiguravati red u pozadini fronte, čuvati državne granice i boriti se protiv neprijateljskih diverzantskih grupa, preostalih kvislinga i ubačenih obavještajaca. U praksi, obje su službe imale ključnu ulogu u „obračunu s narodnim (i klasnim) neprijateljem" tijekom sljedećih mjeseci i godina, posebice na kraju rata. Prema Titovim riječima, svrha je Ozne bila da „utjera strah u kosti onima koji ne vole ovakvu Jugoslaviju" – a takvih je uistinu bilo mnogo.[464]

Vlast se preuzima po uzoru na sovjetski boljševizam i staljinizam.[465] Iako je u konkretnim situacijama često teško praviti razliku, čini se da se pod „narodnim neprijateljem" uglavnom podrazumijevalo okupatorske jedinice te „domaće izdajnike", dok bi „klasni neprijatelj" bili „buržoazija, reakcionarski i klerikalni ostaci i utjecaji", odnosno sve stvarne i potencijalne pristalice „starog građanskog poretka": klerikalci, masoni, dekadenti u znanosti. Mnogi su etiketirani kao ustaše, iako nikada nisu pripadali ustaškom pokretu, još manje obukli uniformu, potom i kao „ustaški krvoloci", „suradnici ustaša", „Pavelićevi sluge i agenti".[466] Neprijatelji i oni koji su to potencijalno mogli biti bili su ubijani i progo-

njeni bez sudova, oduzimana je imovina, brojne su bile deložacije iz stanova. Takva se atmosfera u Srbiji osjeća ujesen 1944. godine, otprilike od trenutka kada su 20. listopada partizani ušli u Beograd. U Hrvatskoj ubijanja stvarnih i potencijalnih političkih protivnika, pa i bezrazložno sumnjivih, umnožavaju se u isto vrijeme, a razni oblici represije osjećaju se naročito od svibnja 1945. godine. Takvo stanje nešto je ublaženo do kraja 1945. godine, ali zapravo traje do 1949-1950. godine kada se pod dojmom loma sa Staljinom i SSSR-om traže novi oblici unutrašnje organizacije, u to vrijeme zvanih „liberalizacija", pa se događa jasan zaokret prema rudimentarnim elementima tržišne privrede, a neke sfere društvenog života oslobađaju se posvemašnje partijske discipline (npr. umjetnost). Taj je period trajao do 1953/4. godine, kada, aferom Đilas i pomirbom sa SSSR-om, ponovo nailazi val autokratskog stezanja, a potkraj pedesetih opet počinje blaga liberalizacija. Naizmjenični valovi „zamrzavanja" i „odmrzavanja" upravo su jedna od značajki Titova diktatorskog načina upravljanja.

Valja se vratiti na ratno razdoblje: hrvatski su partizani u snažnije i obuhvatnije oslobodilačke akcije krenuli tijekom rujna 1944. godine. Tada su oslobođeni svi srednjodalmatinski otoci, a 18. listopada oslobođen je Dubrovnik kojeg su branili Nijemci i ustaškodomobranske jedinice; osam dana kasnije Split, a u sljedećih tjedan dana i Zadar i Šibenik. U Zadar su oslobodite1ji tih dana ušli prvi put. Početkom prosinca u partizanske je ruke pao i Knin nakon teških borbi protiv Nijemaca; time je oslobađanje Dalmacije bilo završeno.

Prvoga dana nove, 1945. godine, naredbom Vrhovnog komandanta osnovane su tri armije (Četvrta je armija osnovana u ožujku) – Prva, Druga i Treća koje su već tada imale između 55 i 70 tisuća boraca, a do kraja rata priključene su im još neke jedinice te je tako Druga armija narasla na preko 100 tisuća boraca. Bile su to velike formacije koje su trebale omogućiti i organizaciju velikih operacija pri konačnom oslobođenju zemlje. No, nije sve krenulo onako kako je bilo planirano.

Naime, njemačka je vojska nastojala kontrolirati prugu od Zagreba prema istoku i komunikacije preko Sarajeva i istočne Bosne prema Grčkoj kako bi odande izvukla svoju vojsku. Stoga je nametnula frontalnu borbu u Srijemu, ukopavši se nakon pada Beograda na tzv. Srijemskoj fronti, što je Vrhovni štab spremno prihvatio želeći pokazati da jedinice NOVJ i u pozicijskom ratovanju mogu pobjeđivati. Pošto je NOVJ polučio uspjehe oslobodivši Zemun i istočni Srijem, oko polovice studenoga 1944. fronta se stabilizirala pred Ilokom i Martincima (najzapadnije selo u današnjoj Vojvodini prema hrvatskoj granici). Mjesec dana kasnije snage NOVJ-a su napredovale do Sotina, Orolika i Otoka (kod

Vinkovaca). Međutim, u siječnju 1945. su pripadnici elitnih njemačkih jedinica čak izvršili i proboj fronte te je u svega nekoliko dana Prva armija, prema vlastitu priznanju, imala gotovo 4000 poginulih i nestalih. Posebno je demoralizirajuća bila činjenica da je Tito osobno, dan prije njemačkog napada obišao položaje Prve armije.[467] Potom su se u Srijemu vodile manje borbe, sve do travnja, kada je fronta probijena.

U međuvremenu, posljednjih dana 1944. godine pripadnici NOVJ-e pokušavaju zauzeti Banjaluku, ali osvajaju tek dio grada, pa se potom moraju povući, pošto je njemačkim jedinicama i jedinicama NDH stiglo pojačanje.

Gubici jedinica Jugoslavenske armije u Srijemu i na drugim bojištima pokazuju da Nijemci i njihovi saveznici nisu ni pomišljali na predaju. Mnogi su vojnici i civili ginuli i u posljednjim danima rata. Samo u borbama od Doboja prema Savi, u Bosanskoj Posavini u nekoliko dana u drugoj polovici ožujka 1945. godine, Nijemci i ustaško-domobranske jedinice ubili su, prema partizanskim izvještajima, preko 150 boraca. Tijekom operacije oslobađanja Sarajeva, iz kojeg su se Nijemci „planski" povlačili, uspješno okončane 6. travnja, Jugoslavenska je armija priznala gubitak od 637 boraca, a imala je i preko 2000 ranjenih.[468] Velike gubitke imala su i tri korpusa na virovitičkom mostobranu, od studenoga 1944. do siječnja 1945. godine, čak 702 poginulih i 808 nestalih te preko 2700 ranjenih. Samo je 32. divizija prijavila 300 mrtvih i 200 dezertera.[469]

U prvim danima travnja, njemačke snage Grupe armije „E" zajedno s ustaško-domobranskim snagama relativno su čvrsto držale područje od Drave preko sjeverozapadne Bosne, pa sve do sjevernijih dijelova Dalmacije. Završne operacije počele su napadom Četvrte armije prema Lici i Hrvatskom primorju, gdje je šire područje istočno do Rijeke oslobođeno do 16. travnja. U isto su vrijeme, uz sudjelovanje mornarice, oslobađani i kvarnerski otoci, prvo Rab i Krk, potom Cres i Lošinj, odakle su se jedinice prebacile u Istru. Do 20. travnja jedinice Četvrte armije izbile su na staru jugoslavensko-talijansku granicu (od prije 1941), u zaleđu Rijeke, i nastavile pritisak prema Trstu, glavnom cilju nastupanja ove armije. U Trst su ušle 1. svibnja, a potom i u Goricu i Tržič (danas Monfalcone) te tako izbile na Soču. Tito je feldmaršala Harolda Alexandera, sukladno krajnjem cilju (zauzimanje Trsta), uvjeravao da su „usled primirja kojeg ste Vi stvorili na talijanskom frontu sa nemačkim snagama, moje snage došle u nezgodan položaj jer su Nemci pojačali svoje snage na našem frontu i zbog toga sam ja rešio i naredio svojim trupama da jednim smelim manevrom zauzmu komunikacije koje vode ka Rijeci od Postojne i Trsta i da u isto vreme napadnu i sam grad Trst. Ova je operacija odlično uspela. A kada su

Oslobođenje Zagreba 8. svibnja 1945. godine. Partizani su ušli u grad bez većih borbi, jer su se u općoj atmosferi sloma Trećega Reicha njemačke trupe i vojska NDH već povlačile prema Austriji.

nemačke snage u Italiji kapitulirale, ja sam izdao nalog da se brzo uzme grad Monfalcone i zaposedne linija na reci Soči da bi se obezbedile operacije u samom gradu Trstu odnosno spreči Nemcima dovlačenje pojačanja sa talijanskog sektora".[470]

Međutim, savezničke su jedinice ušle u Trst dan nakon jedinica NOVJ-a, pa će grad postati predmet vrlo neugodnog spora. Titu i suradnicima bilo je osobito stalo da Trst pripadne Jugoslaviji, ali se jugoslavenska vojska pod snažnim diplomatskim pritiskom Zapada (kojem se u posljednjoj fazi pridružio i sam Staljin, jer, po vlastitim riječima, nije želio ratovati zbog Trsta) u lipnju te godine morala povući iz grada i dijela Julijske krajine. To je značilo da su ti teritoriji bili izgubljeni.

Tek je 3. svibnja oslobođena Rijeka. Njemačkim je postrojbama naređeno da grad brane „po svaku cijenu", pa su se one žestoko borile i kada su bile posve opkoljene.[471] Istra je u potpunosti oslobođena tri dana nakon Rijeke, 6. svibnja.[472]

Jedan motorizirani odred Četvrte armije dolinom Soče i preko Vršiča prodro je u Korušku i 9. svibnja ušao u Celovec (Klagenfurt).

Druga armija je, oslobodivši Sarajevo, do 22. travnja stigla sve do Bosanskog Broda. Njezine su jedinice tada krenule pravcem od Banjaluke prema Karlovcu i Novom Mestu. Karlovac je oslobođen 7. svibnja.

Treća armija, koja se nalazila na desnom krilu, prešla je u ofenzivu 11. travnja. Tri dana kasnije, nakon forsiranja Drave, oslobođen je Osijek. Potom su jedinice Treće armije krenule prema sjeverozapadu. Prva armija probila je Srijemski front 12. travnja, dva dana kasnije oslobođeni su Vinkovci, a nakon jakih sedmodnevnih borbi oko Đakova i Strizivojne, jedinice NOVJ-a ušli su i u Slavonski Brod i Požegu.

Posljednji je, 8. svibnja, oslobođen Zagreb. No, kako su Nijemci i jedinice NDH napustile grad prije negoli su jedinice Jugoslavenske armije u njega ušle, Zagreb je bio jedan od rijetkih gradova u kojem je nova vlast uspostavljena bez borbi.[473]

48. Rasap i slom NDH, Bleiburg i Križni put*

NDH se urušavala zajedno sa svojim nacističkim saveznikom. Mnogima u vodstvu NDH postajalo je to jasno, pa se u ljeto 1944. godine stvara zavjerenička grupa na čelu s dva ministra realističnijeg odnosa prema postojećoj situaciji (Ante Vokić i Mladen Lorković). Oni su, navodno, željeli ukloniti najkompromitiranije i najradikalnije ustaše s vlasti, nadajući se – nedvojbeno bez ikakve osnove – da će se tako moći povezati sa zapadnim saveznicima i spasiti NDH od jugoslavenskih komunističkih partizana, odnosno „sačuvati državu".[474] I Vokić i Lorković, kao visoki dužnosnici režima (Lorković je bio, pored ostalog, ministar vanjskih poslova i ministar unutarnjih poslova te istaknuti ideolog ustaštva, a Vokić, jedan od osnivača zloglasne Crne legije, general, od početka 1944. godine i ministar oružanih snaga itd.), bili su toliko kompromitirani da ih nitko u antifašističkom taboru – ni zapadni saveznici, ni SSSR – nije mogao prihvatiti kao spasitelje kompromitirane države i njezina kompromitiranog režima. Uostalom, NDH kao državu ionako nitko nije mogao „spasiti" jer su Velika trojica na konferenciji u Teheranu u prosincu 1943. potvrdila odluku Moskovske konferencije iz listopada iste godine, po kojoj će države, koje je Treći Reich nasilno anektirao, raskomadao i okupirao (Austrija, Čehoslovačka, Jugoslavija, Grčka, Poljska i dr.) poslije rata biti ponovno uspostavljene i nikakve po Hitleru prekrojene granice neće biti priznate. Uz pomoć Nijemaca ustaška tvrda jezgra s Pavelićem na čelu ugušila je zavjeru, pohapsila i kasnije poubijala vodeće zavjerenike i ostala vjerna Trećem Reichu sve do zajedničkog sloma. Pavelić je ostao „posljednji Hitlerov saveznik".[475]

Tih su mjeseci na opetovane partizanske pozive domobrani masovno prelazili u partizanske jedinice. Da bi spriječila masovno osipanje domobrana, potkraj 1944. godine ustaška je vlast ujedinila domobranske, oružničke i ustaške jedinice u Hrvatske oružane snage (HOS) i tako je ostalo sve do kraja rata.[476]

---

* Moj otac Slavko Goldstein, koji priprema knjigu o Bleiburgu i Križnom putu, pomogao mi je u radu na ovom poglavlju dopunom podataka i raščišćavanjem nekih dilema.

Kada su partizanske jedinice prvih dana svibnja stigle pred sam Zagreb, ustaški dužnosnici i mnogi građani, među njima i vođa HSS-a Vladko Maček, nisu željeli dočekati novu vlast, bojeći se represalija.[477] Bili su to dani rasula; znalo se da se Hitler ubio, da je sovjetska vojska ušla u Berlin te da neposredno predstoji konačni slom njemačke vojske. Ustaški je vrh tih zadnjih dana očajnički pokušavao uspostaviti kontakte sa zapadnim saveznicima kako bi s njima sklopio separatni sporazum i tako spasio sebe i NDH (između ostalog, i misijom ustaškog pukovnika i ministra Vjekoslava Vrančića), ali su to bile krajnje nerealne nade.[478]

Povlačenjem njemačke vojske i njezinih saveznika s Balkana posljednjih mjeseci rata zapovijedao je generalpukovnik Alexander Löhr (1885-1947), njemački komandant jugoistočnog bojišta. Tako je pod njegovom komandom bila i vojska NDH. Kada je prvih dana svibnja počelo povlačenje iz sjeverozapadne Hrvatske i Zagreba, general Löhr je koristio vojsku NDH kao zalaznicu, dok je svoju, njemačku vojsku upućivao naprijed, kako bi što prije dospjela do Koruške i predala se Britancima, sukladno naredbi njegove Vrhovne komande koja je očekivala bolji tretman kod Britanaca nego kod sovjeta i Jugoslavenske armije. Već prije toga, na sjednici od 30. travnja, Pavelić i vlada NDH odlučili su napustiti zemlju, zajedno s njemačkim trupama u povlačenju. S tom je odlukom odmah upoznat Glavni vojni stožer HOS-a, koji je na sjednici od 1. svibnja počeo razrađivati pripreme za povlačenje (na sjednici je bilo prijedloga da dobar dio vojske NDH ostane u zemlji i pokrene gerilski rat protiv pobjedničke vojske i njene vlasti, ali je to odbila velika većina sudionika).[479]

Uvečer, 7. svibnja 1945. godine, generalpukovnik Löhr telefonom je obavijestio Pavelića (koji je tada u povlačenju sa svojim Glavnim stanom stigao do Rogaške Slatine) da će Njemačka sutradan potpisati opću kapitulaciju i da njemu, Paveliću, prepušta zapovjedništvo nad oružanim snagama NDH. Ujutro, 8. svibnja, Pavelić je u Rogaškoj Slatini sazvao sastanak Glavnog stana, kojem su prisustvovali i njemački poslanik u NDH Siegfried Kasche i ministar vojske NDH viceadmiral Nikola Steinfel. Sastanak je bio vrlo dramatičan i trajao je manje od sat vremena. Zaključak je bio da će i vojska NDH kapitulirati, ali samo pred britanskim i američkim trupama, „kako bi se izbjeglo da budu zarobljene od ruskih ili Titovih snaga". Na istome sastanku Pavelić je „imenovao generala Vjekoslava Maksa Luburića zapovjednikom hrvatske vojske i povlačenja".[480] To je bio Pavelićev posljednji čin kao poglavnika NDH. Zatim je s nevelikom pratnjom napustio svoj Glavni stan i vojsku, preko Maribora se odvezao u Austriju i, presvučen u civilno lovačko odijelo, nakon desetodnevnog tumaranja kroz austrijske šume i Alpe, dospio je do unaprijed pripremljenog pribježišta u seocetu Leingreith u sjeverozapadnoj Austriji, gdje ga je već više tjedana čekala njegova obitelj.[481]

Svim postrojbama vojske NDH bilo je naređeno u noći 5. na 6. svibnja 1945. povlačenje prema Austriji. Njima se pridružio neutvrđeno velik broj njihovih obitelji i drugih civila. Na slici: dio izbjegličke kolone na austrijskoj granici kod Dravograda.

Prethodnih dana u Zagrebu su se sa svih strana (iz pravca Karlovca, s istoka) slijevale „kolone/bujica vojske, civila, stoke, kola", svjedoči stalni partizanski pregovarač Boris Bakrač (1912-1989), koji je kao partizan 6. svibnja sa specijalnom misijom ušao u Zagreb kako bi s njemačkim predstavnicima pregovarao o razmjeni zarobljenika.[482]

U noći 5. na 6. svibnja sve jedinice Oružanih snaga NDH dobile su naredbu da se povlače prema Celju. Povlačenje se odvijalo na tri glavna pravca: najveća kolona iz Zagreba preko Novih Dvora i Rogaške Slatine, druga kolona pravcem Samobor – Brežice – Zidani Most – dolina Savinje – Celje i treća kolona iz sjeverne Hrvatske preko Varaždina, Ivanca, Đurmanca i Rogateca.[483] Vojnim kolonama pridružila se masa civilnih izbjeglica – ustaške obitelji i drugi privrženici vlasti NDH, građani koji iz raznih razloga nisu htjeli dočekati novu vlast. Prometnice su bile zakrčene kamionima i osobnim automobilima, zaprežnim vozilima, konjima i drugom stokom koju su izbjegli seljaci vukli za sobom. Mnogi su bili obmanuti tješiteljsko-promidžbenim krilaticama „da ćemo se u najduljem roku od 48 sati susresti s Englezima i staviti im se na raspolaganje", pa su u velikom broju kretali i pješice.[484] Od iznemoglosti i gladi mnogi su zaostajali, a brojni pokušavali pobjeći iz vojne kolone, najviše oni koji su po-

sljednjih tjedana bili prisilno mobilizirani u HOS. Kad bi takve uhvatili, ustaški pratioci kažnjavali su ih na licu mjesta, strijeljanjem.[485]

Koliko je ukupno bilo vojnika i civila, ne zna se točno, jer emigrantski krugovi nisu raspolagali s autentičnom dokumentacijom i težili su proizvoljnom uvećavanju brojki, dok je komunistička literatura ili o tome šutjela ili bila sklona brojčanom umanjivanju, osobito kad se radilo o broju izbjeglog civilnog pučanstva. Prema novijim stručnim procjenama o brojnom stanju vojske NDH, prvi put temeljito zasnovanima na uvidu u onovremenu autentičnu dokumentaciju, u tim kolonama koje su se u prvoj polovici svibnja 1945. iz Hrvatske povlačile kroz Sloveniju prema Austriji, moglo je biti oko 100.000, a najviše 116.000 vojnika.[486] O broju civilnih izbjeglica koji su se pridružili vojnim kolonama procjene preživjelih svjedoka vrlo su disparatne, a relevantnih izvornih dokumenata nema. Ipak, analizom opisa u sjećanjima preživjelih može se zaključiti da je civila bilo znatno manje nego vojske, vjerojatno ne više od 50 do 60.000 ljudi. Kada se svi ti podaci zbroje, ispada najrealnija procjena da je u izbjegličkoj koloni koja je kretala iz Hrvatske moglo biti oko 150.000 osoba.[487] Kolona je bila duga između 45 i 65 km.

Istovremeno, cestama kroz Gorenjsku, od Ljubljane i Kranja prema Austriji, na pravcu prema Železnoj Kapli (Bad Eisenkappel) i Celovcu (Klagenfurtu), povlačilo se oko 17.000 slovenskih domobrana (belogardista), srpskih ljotićevaca, četnika i manja skupina vojnika NDH, zajedno s oko 10.000 slovenskih civilnih izbjeglica.[488] Na cijelom tom području sjeveroistočne Slovenije između Save i Drave prvih dana svibnja 1945. bilo je još oko 300.000 vojnika i oficira njemačke armijske grupe E („Jugoistočni front") pod komandom generalpukovnika Löhra koji je svoj štab smjestio u Polzeli nedaleko Celja.[489] Te su jedinice, sa svojim motornim vozilima, artiljerijom, komorama i drugom opremom prisvajale prednost na svim putevima prema sjeveru i time bitno usporavale kretanje oružanih snaga NDH i pratećih civila iz Hrvatske. Dio tih njemačkih jedinica već se prije 9. svibnja uspio prebaciti u Austriju, a s preostalima na tlu Slovenije slovenski su partizani od 9. do 13. svibnja na raznim lokacijama pregovarali o kapitulaciji. Neke formacije SS-a i neke druge borbenije jedinice odbile su položiti oružje i kroz borbe, često i teške gubitke, probile su se do Austrije, dok je većina nakon stanovitih oklijevanja i odgađanja ipak kapitulirala. Navodno se radi o 84.453 vojnika, podoficira i oficira.[490]

Nakon četverodnevnog mukotrpnog povlačenja kaotična kolona oružanih snaga NDH i civila koji su ih pratili, 9. i 10. svibnja postupno je pristizala do Celja. Izuzev nekoliko manjih okršaja, dotad nije bilo borbi s partizanima, jer su jake partizanske snage, divizije i korpusi, tek tih dana s raznih strana pristizale u područje Zagreba, Varaždina i

Brežica. Lokalni partizanski odredi bili su preslabi da se suprotstave cijeloj vojsci NDH u povlačenju.[491]

Nije bilo vatrenih okršaja ni u samome Celju 9. svibnja, kad su se tu prvi put licem u lice srele prethodnica oružanih snaga NDH s lokalnim partizanima koji su već bili zaposjeli vlast u gradu. Došlo je do pregovora koji su potrajali i narednog dana, 10. svibnja. Pod prijetnjama stostruko brojnijih jedinica NDH da će spaliti cijelo Celje predstavnici malobrojnih lokalnih partizana potpisali su sporazum po kojem su jedinice NDH i civili koji su ih pratili dobili slobodan prolaz kroz Celje prema sjeveru (u pravcu Frankolova). S druge strane, partizani i građani Celja dobili su jamstvo da jedinice u prolazu neće počiniti nikakav prepad ili pljačku.[492] Izuzev nekoliko incidenata, sporazum su obje strane poštivale, ali samo do pred jutro 11. svibnja, kada su sjeverno i sjeverozapadno od Celja otpočeli najprije manji vatreni okršaji, a zatim i teške bitke s obostrano velikim gubicima. Istovremeno, zaredali su i okršaji u samome gradu Celju, gdje su pristigla partizanska pojačanja zarobljavala i razoružavala zaostale njemačke, ustaško-domobranske i četničke jedinice, vršila „čistke" u gradu i uspostavila logor za zarobljenike i uhićenike.[493]

U tek oslobođenom Zagrebu, 9. svibnja, predstavnik Generalštaba JA general-major Rade Hamović održao je sastanak sa zapovjednicima Prve, Druge i Treće armije JA s ciljem da se „razradi plan za likvidiranje neprijateljske grupacije u severozapadnom delu Jugoslavije".[494] Treća armija, slovenska 14. divizija i neki slovenski lokalni odredi dobili su zadatak da preprijeće puteve prema Austriji, Prva armija da zatvori obruč i napadne s istočne strane, a Druga armija s južne. Jedan izvrsno opremljen i naoružan motomehanizirani odred Četvrte armije iz Trsta već je stigao dolinom Soče, preko Vršiča i Karavanki u Korušku te je pomagao zatvoriti obruč sa sjeverozapada.[495]

Prolaskom oružanih snaga NDH kroz Celje tri dana je rukovodio general Luburić, ali dalje nije nastavio s tom vojskom, iako je od 8. svibnja bio njen vrhovni zapovjednik. Sukladno njegovoj ranijoj najavi Paveliću da se neće predati nikome, ni partizanima ni Britancima, Luburić je 11. svibnja, kada je prošao Celje, sa svega dva pratioca krenuo šumama natrag prema Hrvatskoj. Nekoliko dana skrivao se i oporavljao od rana u Zagrebu, pa je na Papuku sve do jeseni vodio jednu gerilsku grupu „križara", da bi zatim s krivotvorenim ispravama preko Mađarske, Austrije, Italije i Francuske dospio u Španjolsku. Vodeći generali HOS-a izabrali su 11. svibnja generala Ivu Herenčića za zapovjednika glavne grupacije vojske u povlačenju.[496]

Glavnina oružanih snaga NDH nakon Celja krenula je prema Dravogradu, u nadi da će se tamo, prelaskom dravskoga mosta, naći na najbližem putu prema Austriji. Zbog kaotične dezorganizacije i drugih pre-

preka, a najviše zbog neprohodnosti prometnica koje je zakrčila njemačka vojska, njihovo povlačenje zajedno s civilima koji su ih pratili odvijalo se krajnje polagano, s mnogim zastojima, što je jedinicama JA dalo vremena da od 10. do 12. svibnja sasvim zatvore obruč. „Da nije bilo tih Nijemaca, mi smo mogli stići posve lako u englesku zonu i izbjeći partizanski obruč oko nas" – napisao je jedan od sudionika u povlačenju.[497]

Prije nego je obruč zatvoren, u Austriju je uspjela izbjeći većina ministara vlade NDH i dio najviših vojnih dužnosnika, a dan poslije njih (8. svibnja), poglavnik Pavelić s manjom pratnjom, a dan-dva poslije njega i dvije ili tri veće skupine vojnika s civilima koji su ih pratili, ukupno oko 3000 ljudi. Pod vodstvom ustaških generala Ante Moškova (1911-1948) i Tomislava Rolfa (1899-1945, poznatog po važnoj ulozi u prikupljanju srpskih seljaka za pokolj u glinskoj crkvi u ljeto 1941)[498] te su se skupine 9. i 10. svibnja prebacile preko dravogradskog mosta prije nego su ga partizani zaposjeli, pa lijevom obalom Drave dospjele do Labota (Lawamünda) i na cesti prema Wolfsbergu predale se Britancima. Lokalni britanski zapovjednik tretirao ih je vrlo korektno, kao vojne zarobljenike, ali ih je 19. svibnja, po višoj naredbi, ipak vratio preko granice i izručio predstavnicima JA. Ipak, namjerno ležernim nadzorom nad zarobljenicima, britanski je oficir omogućio većini od njih da prije izručenja pobjegnu u obližnje austrijske šume, pa je partizanima izručena tek manjina, a general Rolf počinio je samoubojstvo.[499]

Odvojene od glavne kolone, dvije skupine oružanih snaga NDH i civila koji su ih pratili, zajedno s oko 200 slovenskih domobrana i četnika, ukupno više od 2000 ljudi, probilo se 11. i 12. svibnja iz Gornjosavinske doline (Solčava) preko 1300 metara visokih planinskih staza Karavanki u Austriju, u Bad Eisenkappel (Železnu Kaplu). Tu su iznenadili malobrojnu lokalnu jedinicu slovenskih partizana, ali do vatrenih okršaja nije došlo, jer je nakon višesatne napetosti i neizvjesnih pregovora postignut nenapisan sporazum o nenapadanju i mirnom prolazu. Dio prebjeglih ustaša razbježao se po obližnjim šumama i brdima, a dio se zajedno s belogardistima, četnicima i civilima koji su ih pratili predao Britancima, koji su ih sproveli u logor Viktring kod Celovca (Klagenfurta). Dva tjedna kasnije gotovo svi su izručeni jugoslavenskim vlastima.[500]

Glavnina oružanih snaga NDH i civilnih izbjeglica 12. se svibnja nalazila na cestama i sporednim putevima iz Celja prema Dravogradu, s najgušćom koncentracijom u dolinama rijeka Pake i Mislinje, posebno oko sela Dolič. U širem području tu su se još kretale brojne postrojbe Wehrmachta koje su se poslije 9. svibnja postupno predavale partizanima ili probijale prema Austriji, te jedna „kozačka" divizija ruskih Vlasovljevaca, ostaci dviju razbijenih mješovitih muslimansko/bošnjačko-

Područje završnih bitki 9. do 15. svibnja 1945. godine.

-folksdojčerskih legionarskih divizija i blizu 10.000 srpskih i crnogorskih četnika koji su se u povlačenju sa svojim obiteljima pridružili oružanim snagama NDH.

Pojedini zapovjednici ustaških i domobranskih jedinica na nekim su lokacijama nastojali dogovoriti sporazum o mirnom prolazu poput onog u Celju, ali bez uspjeha.[501] Pristizanjem šest divizija Treće armije i dijelova Prve armije partizani su do 12. svibnja brojem vojnika i naoružanjem postali izrazito premoćni oružanim snagama NDH i više nigdje nisu dopuštali miran prolaz, a vodstvo jedinica NDH odbijalo je svaku pomisao na kapitulaciju pred divizijama JA „iz straha da će partizani s njima postupati jednako kao što su oni prethodne četiri godine postupali prema partizanima i propartizanskom civilnom stanovništvu".[502]

Titovu naredbu da se „presijeku sve veze prema Austriji" izvršavaju divizije Treće armije i snage Glavnog štaba NOV i PO Slovenije, dok jedinice Prve armije ne smiju dozvoliti „neprijateljskim snagama da se izvuku".[503] U nastojanjima da probiju obruč prema Austriji, oružane snage NDH predvode ustaški veterani iz Crne legije, Poglavnikova tjelesnog sdruga (dviju jedinica čiji su pripadnici tijekom rata počinili brojne zločine nad civilnim stanovništvom) i Ustaške obrane (koja je činila posade gotovo svih logora u NDH, uključujući Jasenovac). Opterećene počinjenim genocidnim zločinima te se jedinice bore uporno i bezobzirno, na život i

smrt. Brutalno se ponašaju i u završnim danima borbi, sjeverno i sjeverozapadno od Celja, divljački maltretiraju zarobljene partizane i gotovo ih sve ubijaju. Po slovenskim selima masovno pljačkaju, pale kmetije i nemilosrdno ubijaju njima sumnjive seljake i njihove cijele obitelji.[504]

Nakon brojnih manjih okršaja na raznim lokacijama, velike završne bitke počele su 12. svibnja napadom odabranih ustaških jedinica na Dravograd, s ciljem da se stvori mostobran preko Drave. U dvodnevnim borbama s naizmjeničnim napadima i protunapadima, dijelovi slovenske 14. i vojvođanske 51. i 36. divizije zadržali su i učvrstili kontrolu nad dravogradskim mostovima. Istovremeno, u podnevnim satima 12. svibnja 17. istočnobosanska divizija, prepadom s jugozapadnih obronaka Pohorja, napala je jezgru i zaleđe dugačke kolone oružanih snaga NDH i civilnih izbjeglica u mislinjskoj dolini i oko sela Gornji Dolič. To je bila najkrvavija dvodnevna bitka u cjelokupnim završnim ratnim operacijama u Sloveniji u svibnju 1945. godine. Artiljerija 17. istočnobosanske divizije i Majevička brigada nemilosrdno su tukle po bespomoćnoj koloni, pri čemu je stradavalo mnogo vojske, ali i civilnih izbjeglica. „Titovi su partizani počeli pucati iz svih oružja po tom prostoru, gdje je bio nabijen čovjek do čovjeka bez 2 m² slobodnog prostora. Svaka mina od bacača imala je puni pogodak, tj. svoje žrtve [...] Jedino mogu reći da kada sam sa prvoga brda pogledao u dolinu, odakle smo krenuli, vidio sam da je dolje našlo grob cca. 2 do 3 hiljade ljudi. Zaključujem po tome, jer je upravo, bio vojnik ili civil, jedan preko drugog ležao mrtav."[505] Iako su baš u to vrijeme vojnički najsposobnije ustaške jedinice bile angažirane oko 20 km sjevernije pred Dravogradom, neki dijelovi oružanih snaga NDH u mislinjskoj dolini, usprkos taktički nepovoljnom položaju, pružale su očajnički otpor. Mjestimično je bilo i borbi prsa o prsa. Nakon dvodnevnih borbi, u podnevnim satima 14. svibnja, ustaše i domobrani morali su se povući iz Slovenjgradeca, gdje im je dotad bilo središnje uporište. Dijelovi oružanih snaga NDH bili su raspršeni, naneseni su im teški gubici, ali su i partizanski gubici bili znatni.[506]

Čini se da je upravo za vrijeme tih borbi u dolinama rijeke Mislinje i Pake započelo osvetničko ubijanje velikih grupa zarobljenika. Uoči glavne bitke, potpukovnik Blažo Janković, komandant 17. divizije JA, pregovarao je u selu Gornji Dolič sa zapovjedništvom 8. (ustaške) divizije HOS-a, upozoravao da treba obustaviti daljnje prolijevanje krvi i obećavao im korektan postupak sa zarobljenicima u duhu Ženevske konvencije – ako mirno kapituliraju i polože oružje. Međutim, ustaški zapovjednici nisu mu vjerovali i jasno mu rekli da će se predati samo Britancima.[507] Gotovo istovremeno, iz štaba 51. vojvođanske divizije u Dravogradu upućen je predstavnik (obavještajni kapetan Vesković) u ustaško zapovjedništvo glavne grupacije u Šentjanž s ultimativnim zahtjevom da

kapituliraju 13. svibnja do 14 sati, uz upozorenje da im se poslije tog roka više ne jamči postupak prema ratnim zakonima, jer će biti tretirani kao banditi. Slično je upozoravao i major Frane Sever, šef operativnog odsjeka štaba 14. slovenske divizije, na pregovorima s nekim ustaškim parlamentarcima u Guštanju (Ravne na Koroškem).[508] Slične su poruke partizanski štabovi tih dana i na drugim sektorima upućivali zapovjedništvima opkoljene vojske NDH, pa se čini da je postojala opća direktiva partizanskog vodstva da se na taj način pokuša izbjeći daljnje ratovanje. Po svemu sudeći, tog 12. ili 13. svibnja još je možda bio moguć nekakav pismeni sporazum o mirnoj kapitulaciji opkoljene vojske, s pozivom na Ženevsku konvenciju i eventualno sudjelovanje britanskih vojnih predstavnika (koji su se već nalazili na terenu, delegirani pri štabovima NOV i JA) kao svjedoka pri potpisivanju. Sa stečenim naknadnim iskustvima lako je pretpostaviti da to ne bi spasilo živote ustaškim dužnosnicima ni većini ustaških i viših domobranskih časnika, ali je vjerojatno moglo ublažiti sudbine mnogim civilnim izbjeglicama, domobranima i ustaškim vojnicima.

U dvodnevnim borbama u dolini Mislinje i oko Gornjeg Doliča poginulo je, prema partizanskim izvorima, oko 3000 pripadnika vojske NDH, a 17. divizija zarobila ih je 10.960. Istovremeno, također prema partizanskim izvorima, poginula su 82 borca 17. divizije i 186 ih je ranjeno. Prema svjedočenju lokalnog stanovništva mislinjske doline, poslije te bitke u njihovom je kraju u 10 velikih grobišta pokopano „najmanje 4700 ustaških leševa".[509] Nerazmjer brojki o vlastitim i protivničkim gubicima, o broju ubijenih i pokopanih, jasno govori o činjenici da su masovno bili ubijani zarobljenici. Bila je to prva, pretežno osvetnička faza masovnog ubijanja poražene vojske NDH.

U razdoblju od 2. do 15. svibnja Treća armija imala je ukupno 826 poginulih i nestalih boraca, a imala je i 2482 ranjena.[510] Od toga, 142 borca poginula su, 55 je bilo nestalih i 374 ranjenih u danima poslije 9. svibnja, dakle poslije potpisanog i proklamiranog mira.[511] U istome izvještaju tvrdi se da je u borbama „ubijeno preko 20.000 neprijateljskih vojnika",[512] pa i taj nerazmjer između vlastitih i protivničkih gubitaka jasno govori o ubijanju zarobljenika. Iz raznih dokumenata može se naslutiti da je bilo partizanskih komandanata i političkih komesara koji su raspirivali taj osvetnički gnjev („nije bandi dosta što je četiri godine žarila, palila i ubijala po našoj zemlji, pa puca još i sada, kad cijela Evropa slavi pobjedu i mir, a oni nam ubijaju drugove koji su se sutra trebali vratiti živi iz rata svojim kućama gdje ih čekaju djevojke i majke"), ali bilo je i komandanata i političkih komesara koji su nastojali obuzdati osvetnički gnjev svojih vojnika i ponegdje u tome uspijevali, a ponegdje i nisu.

Vrhovni komandant Josip Broz Tito uputio je 14. svibnja depešu svim štabovima armija i Glavnim štabovima Slovenije i Hrvatske: „Poduzmite najenergičnije mjere da se po svaku cijenu spriječi ubijanje ratnih zarobljenika i uhapšenih od strane jedinica, pojedinih organa i pojedinaca... Lica koja treba da odgovaraju za djelo ratnih zločina predavati na revers vojnim sudovima radi daljnjeg postupka."[513] Među brojnim mogućim motivima za ovakvu Titovu naredbu barem su dva sasvim očigledna: prvo, nijedan kompetentni vojskovođa ne podnosi da mu vojska čini svojevoljne masovne ispade, mimo zapovjednog sustava i bez izričite naredbe; i drugo, već od 1. svibnja u Trstu i okolici, a od 9. svibnja u Celovcu (Klagenfurtu) i okolici, jake jedinice JA bile su u svakodnevnom dodiru s britanskim trupama. Jugoslavensko vodstvo željelo je zadržati bar dijelove tih područja, ali s terena su dolazile pritužbe o lošem ponašanju pripadnika Jugoslavenske armije, zbog čega je bilo i diplomatskih konflikata koji su umanjivali izglede na ostvarenje jugoslavenskih aspiracija o proširenju državnih granica.

Međutim, Titova naredba nije bilo jako oštro formulirana: ne traži se odgovornost za počinjeno, ne preciziraju se kazne za nove prekršitelje. Pojedinačna ubijanja zarobljenika nisu prestala („htio je pobjeći, što sam drugo mogao nego pucati?"), ali sljedećih dana više nije bilo masovnih ubijanja na mjestima zarobljavanja – zarobljenici su odvođeni u logore, gdje je slijedio daljnji postupak prema novim uputama.

Uvidjevši da neće moći ovladati dravogradskim mostovima i da se obruč pogibeljno steže pod pritiskom nadirućih snaga Treće armije iz južnog pravca duž mislinjske doline, vodstvo preostalih jedinica NDH na sastanku u Šentjanžu 13. svibnja odlučilo se za pokušaj proboja zaobilaznim putevima. Rafael Boban ponovno je prikupio najborbenije ustaške jedinice, krenuo s njima u noćni zaobilazni manevar preko sela Kotle i oko 3 sata pred jutro 14. svibnja izvršio iznenadni prepad na štab i manje dijelove 7. vojvođanske brigade 51. divizije u Ravne na Koroškem, odakle su se brojčano i borbeno slabiji Vojvođani brzo povukli. Tim manevrom ustaše su svojoj glavnini oslobodili put iz dravogradskog rejona prema zapadu, dolinom rijeke Meže i okolnim prometnicama.[514]

Obaviještena da je put prema zapadu otvoren, masa vojske i naroda nagomilana pred Dravogradom nahrupila je cestom prema Ravne na Koroškem i Prevalji. Bilo je mnogo paničnog i kaotičnog ponašanja, ali i odlučnosti da se napokon izmakne partizanskom obruču.[515] Borbena prethodnica vojske NDH lako je iz Prevalje potisnula malobrojnu zalaznicu 7. vojvođanske brigade i već rano prije podne našla se pred cestovnim raskršćem u selu Poljana. Preostalo je još oko 5 km do sela Holmec na staroj slovensko-austrijskoj granici i daljnjih 5 km do Bleiburga. Ustaško vodstvo raspolagalo je podacima da su na staroj austrij-

skoj granici već raspoređene britanske trupe, ali prepreka su bili partizani raspoređeni u selu Poljana i oko nje. Tu se razvila bitka koja je trajala cijelog dana i sve do večernjih sati 14. svibnja, a često se spominje kao posljednja veća bitka Drugoga svjetskog rata u Europi.[516]

Prethodnog dana, 13. svibnja, Prva brigada 14. slovenske divizije (Tomšičeva) u selu Poljana zaustavila je 104. lovačku diviziju Wehrmachta na njezinu putu prema austrijskoj granici. Nakon višesatnih neuspjelih pregovora došlo je do kratkotrajne oštre bitke u kojoj su vješto postavljene zamke Tomšičevaca nanijele teške gubitke elitnoj njemačkoj diviziji, koja je pod tim pritiskom pristala na kapitulaciju. Tomšičeva brigada je cijelu večer i narednu noć razoružavala blizu 10.000 njemačkih vojnika i oficira i sprovodila ih u zarobljeništvo prema Črni na Koroškem, pa se samo njezin manji dio, zajedno s jednim bataljonom Šlandrove brigade i razbijenim dijelovima 7. vojvođanske, mogao suprotstaviti žustroj navali jedinica vojske NDH u Poljani. Žestoka bitka s velikim obostranim gubicima u samome selu ipak je trajala gotovo cijeli dan, od 9 do 17 sati, kad su partizani bili prisiljeni na povlačenje i time je bio otvoren cestovni put prema Bleiburgu.[517] Istovremeno, dok je trajala bitka u selu Poljana, jedna jaka grupa ustaških jedinica prešla je Mežu u Ravne na Koroškem, razbila položaje 6. i 12. brigade 51. vojvođanske divizije, potisnula ih na lijevu obalu Drave i ovladala dijelom prostora između Meže i Drave. Štab 51. divizije u Dravogradu čak je nakratko izgubio i svaku vezu s dobrim dijelom svojih jedinica. Time je većini vojske NDH i pratećim civilima bio omogućen relativno siguran prolaz cestom prema Poljani i Bleiburgu, ali cesta je bila zakrčena, kretalo se polako s velikim zastojima, kolona je bila dugačka više od 40 km i veliki dio vojske i naroda nije se ni pomakao iz doline pred Dravogradom. Ipak, prilično velika grupa probila se mimo ceste, obroncima planine Strojna, duž željezničke pruge i prije noći stigla na austrijsko-slovensku granicu, odnosno pred Blajburško polje.[518]

U predvečernjim satima 14. svibnja na staroj austrijsko-slovenskoj granici prethodnice oružanih snaga NDH susrele su se s jednom isturenom tenkovskom jedinicom Petog korpusa Osme armije britanske vojske. Ustaškim je predstavnicima odmah saopćena demarkaciona linija u polju pred Bleiburgom do koje se smiju kretati i koju ne smiju prijeći, a narednog jutra obaviješteni su da će ih u 13 sati primiti predstavnik iz štaba britanskog Petog korpusa. Tijekom jutra i prijepodneva 15. svibnja neprekidno su navirale grupe vojske i civila, pa ih se u polju pred Bleiburgom nakupilo vjerojatno oko 30.000. Svi ostali još su bili u nepreglednoj masi duž ceste do Dravograda. Partizani su koristili mjestimično zatišje od borbi da prikupe vojsku i ponovno zatvore još čvršći obruč oko goleme neprijateljske kolone.[519]

U starome dvorcu kraj Bleiburga predstavnik štaba britanskog Petog korpusa brigadir Patrick Scott vrlo je hladno primio delegaciju oružanih snaga NDH (generali Herenčić i Servatzy i pukovnik Crljen). Nije se ni predstavio niti im pružio ruku. Prema zapisu Danijela Crljena, general Herenčić započeo je svoj istup izjavom: „Dolazimo po nalogu Poglavara NDH i hrvatske vlade, da se predamo i stavimo pod zaštitu zapadnih saveznika", na što je brigadir Scott spremno i resko odgovorio da ih „engleska vojska ne može primiti", da bi s njima „trebalo postupati kao s ilegalnim bandama", jer su „po ugovoru o primirju trebali već prije osam dana položiti oružje pred partizanskim jedinicama, a ipak su nastavili s borbom".[520] Na Herenčićevu repliku da su „za NDH partizani razbojničke bande", brigadir ga je prekinuo i odlučno odrezao: „Oni su naši saveznici." Time je, u stvari, u prvoj minuti susreta sve bilo rečeno.

Daljnje inzistiranje i argumentiranje ustaških delegata brigadir Scott vojnički je presjekao – pošto ima „sasvim precizne naloge od generala Alexandera koji je sigurno dobio potrebne političke upute od predsjednika vlade gospodina Churchilla", pa nema smisla dalje raspravljati jer se „neće ništa promijeniti na već stvorenim odlukama", to jest da britanska vojska ne prima predaju glavnine vojske NDH, koja se ima predati savezničkoj vojsci jugoslavenskih partizana protiv kojih je NDH četiri godine ratovala. Da bi bar donekle ublažio krutost svojih riječi, brigadir je dodao da „naši saveznici priznaju međunarodne ugovore i obavezali su se postupati prema međunarodnim zakonima, tako da se vaš svijet nema čega bojati od njih. Vi niste trebali narod zastrašivati svojom propagandom i navesti ga da napusti zemlju bez potrebe."

Zatim je brigadir Scott srdačno dočekao partizanske delegate (komandanta slovenske 14. divizije Ivana Kovačiča Efenku i političkog komesara vojvođanske 51. divizije Milana Bastu), suočio ih s ustaškim predstavnicima i zamolio komesara Bastu da im izdiktira uvjete kapitulacije. Uvjeti su bili vrlo tvrdi i neumoljivi: u roku od 1 sat i 20 minuta „izvjesiti bijele zastave i izvršiti organiziranu predaju čitave vojske". I Basta je usput spominjao da će se „prema zarobljenicima poštivati ratna pravila" i da će „krivci biti izvedeni pred vojni sud", ali o tome nije nudio nikakva jamstva, već je inzistirao na terminu „bezuvjetna kapitulacija". Kad su se na to ustaški delegati počeli nagađati pokušavajući isposlovati barem produljenje roka za predaju, brigadir Scott je izgubio strpljenje i upozorio ih da su britanski tenkovi na raspolaganju partizanskim komandantima. Pred tom prijetnjom delegacija HOS-a povukla se i oko 16 sati krenula obavijestiti svoje trupe o uvjetima kapitulacije.[521]

U velikoj većini mnogobrojnih tekstova o kompleksu Bleiburg provlači se tvrdnja da se glavnina vojske NDH predala Britancima, a da su zatim Britanci tu vojsku izručili Jugoslavenskoj armiji – što nije točno. Prije

15. svibnja britanske vojne jedinice u Koruškoj prihvatile su predaju nekoliko manjih grupa vojske NDH i konfinirale ih u zarobljeničkim logorima, ali odluka da se ne prihvati predaja glavnine oružanih snaga NDH i da ona bude prepuštena Jugoslavenskoj armiji bila je donesena unaprijed, već nekoliko dana prije susreta u Bleiburgu. O tome su u lokalnim štabovima britanske vojske u Koruškoj već dogovarali predstavnici 4. Operativne zone NOV Slovenije i Motoriziranog odreda 4. armije, a čini se da je definitivni dogovor preciziran na sastanku komandanta 14. slovenske divizije potpukovnika Ivana Kovačića Efenke u štabu britanskog Petog korpusa 15. svibnja ujutro, neposredno prije susreta u Bleiburgu.[522]

Nekoliko je bitnih okolnosti utjecalo na takve odluke nadležnih britanskih tijela, iako su u tim krugovima prvih dana svibnja još postojale neke dileme. Zbog neusuglašenih jugoslavenskih aspiracija na Trst, Julijsku krajinu i dijelove Koruške došlo je između zapadnih saveznika i jugoslavenskih vlasti do žustrih diplomatskih polemika i velikih napetosti na samome terenu. U najkritičnijim danima, sredinom svibnja, u povjerljivim se depešama na obim stranama čak spominjala i mogućnost oružanog sukoba. Na jugoslavenskoj strani bilo je i znakova sumnje da bi u prijetećem sukobu Britanci mogli upotrijebiti vojsku NDH u borbi protiv JA, iako se iz britanskih dokumenata vidi da nadležne institucije i ličnosti na takvu kombinaciju nisu ni pomišljale. Prevladala je obostrana spoznaja o nužnom kompromisu, nasuprot besmislenom začinjanju novoga rata među ratnim saveznicima, netom nakon zajedničke pobjede izvojevane u mnogo krvi. Po dogovorima koji su postignuti usmeno i kratkim depešama, a bez potpisanog ugovora, sve jedinice JA povukle su se do 23. svibnja iz Koruške na staru jugoslavensko-austrijsku granicu, a Britanci su odbili primiti predaju glavnine vojske NDH i do kraja svibnja postupno su iz zarobljeničkih logora izručili jugoslavenskim vlastima oko 20.000 ranije prihvaćenih slovenskih belogardista, crnogorskih i srpskih četnika i ljotićevaca, zajedno s oko 3000 pripadnika oružanih snaga NDH i ustaških dužnosnika, uključujući i ministre vlade NDH. Na tu odluku Britanaca znatno je utjecalo i njihovo izrazito loše mišljenje o NDH, koja je pune četiri godine ratovala na strani Hitlerova Trećega Reicha, nastavila ratovati nakon što su svi drugi kapitulirali i prestali ratovati, koja je prema britanskim spoznajama ogrezla u zločinu i u čijim su kolonama prema Koruškoj bježali i mnogi ratni zločinci. Dodatno, za glavnu grupaciju oružanih snaga NDH i pratećih civila bilo je vrlo nepovoljno što su njeni ustaški predvodnici, u nastojanju da dokažu kako je s njima hrvatski narod, pismeno i usmeno lažno obavještavali Britance tvrdeći da u koloni imaju oko 200.000 vojnika i 500.000 civila. Možda bi Britanci još i 15. svibnja u svoje logore privremeno smjestili neku manju grupu vojske NDH, ali u tadašnjoj zategnu-

toj situaciji u Koruškoj nisu imali ni hrane ni dovoljno vojske, a ni najmanje dobre volje, da se brinu o tolikom broju ljudi.[523]

Svakako, preostaje i moralno pitanje: jesu li saveznički vojni zapovjednici i druge nadležne institucije, odlučivši ne prihvatiti predaju glavne skupine vojske NDH i izručiti manje grupe već zaprimljenih zarobljenika te vojske, kao i slovenske belogardiste i srpsko-crnogorske četnike – jesu li saveznički vojni zapovjednici i predstavnici njihovih vlada mogli slutiti da dio tih ljudi šalju u masovnu smrt, bez suda i suđenja? Na to pitanje nema pouzdanih odgovora. Dokumenti ukazuju da je nekih slutnji moralo biti, iako manje katastrofičnih od stvarnog raspleta koji je uslijedio. Uostalom, sve se to događalo u atmosferi kraja Drugoga svjetskog rata, u kojoj su ljudski životi bili na najnižoj cijeni.

U kasnim poslijepodnevnim satima 15. svibnja na Blajburškom polju vojska NDH obavljala je svoj posljednji čin – skupnu predaju pred malobrojnim slovenskim, vojvođanskim i slavonskim partizanima. Otpora nije bilo, jer je u datim okolnostima bio praktički nemoguć. Na samom Blajburškom polju bilo je kratkotrajne puščane i mitraljeske paljbe, navodno po jednoj grupi HOS-ovaca koja je odgađala predaju i po nekim bjeguncima.[524] U toj pucnjavi po jednom je izvoru bilo 16 poginulih, po drugome 27, a po trećem oko 40 žrtava. Prije isteka roka za predaju, dio ustaških veterana – osobito onih iz Crne legije, Ustaške obrane i Poglavnikova tjelesnog sdruga – u manjim se grupama odmetnuo u obližnje planinske šume, a pridružio im se veći broj viših ustaških dužnosnika. Neki su se uspjeli probiti dublje u Austriju, spasiti glave i domoći se života u emigraciji, neki su pohvatani i pobijeni, a najborbeniji i najspretniji probili su se u Jugoslaviju, sve do Hrvatske i Bosne, gdje su stvarali jezgre križarskih grupa.[525] Prema pričanju Maksa Luburića, Rafael Boban sa svojom grupom probio se do Bilogore, gdje se u studenom 1945. Luburić s njime morao sastati, ali kad je Boban poginuo u jednom okršaju i grupa mu bila razbijena, Luburić se vratio na Papuk, raspustio svoju grupu i prebacio se u Mađarsku.[526]

Najveći dio vojske NDH i civila koji su ih pratili nije se uspio probiti niti do austrijske granice. Demoralizirani situacijom, gladni i iscrpljeni, u grupama su se masovno predavali partizanskim jedinicama 15. i 16. svibnja, najviše u rajonu Dravograda. I tu su se neke manje grupe odmetnule i pokušavale probiti prema Austriji ili natrag u Hrvatsku, ali su većinom bile pohvatane ili razbijene. Velika skupina crnogorskih i srpskih četnika, njih navodno oko 8000 (zajedno s civilima koji su ih pratili), skupno se predala 16. svibnja.[527]

S austrijske granice i iz Dravograda partizani 12. slavonske divizije većinu su zarobljenika dopremili u prihvatne logore i kasarne u Mariboru, a nešto manji dio otpremila je 40. divizija u Celje i zatim u Zagreb.[528]

Viši časnici i dužnosnici otpremani su kamionima pod jakom stražom, kako nikako ne bi mogli pobjeći, a velika većina ostalih pješice, po 50 km ili još više. Postupak prema zarobljenicima u početku, pred Britancima, bio je korektan, ali s približavanjem Mariboru i Celju učestala je masovna pljačka, a bilo je raznovrsnog maltretiranja druge vrste. Putem je bilo i pojedinačnog ubijanja zarobljenika, ali ne i masovnih likvidacija.[529]

U logorima u Mariboru i Celju oficiri Ozne idućih nekoliko dana užurbano obavljaju neka površna saslušanja i vrše prvu selekciju zarobljenika. Time počinje druga etapa sindroma „Bleiburg – Križni put", koja obuhvaća i programirano, sistematski provođeno ubijanje nekih kategorija zarobljenika popraćeno mjestimičnim individualnim ispadima.[530] Ustaški i domobranski časnici s višim činom izdvojeni su i upućeni pred vojne sudove koji su u većini slučajeva sudili na smrt. Ustaški vojnici i dočasnici s duljim stažom u Ustaškoj vojnici izdvajani su za grupne likvidacije na obližnjim stratištima, bez suđenja. Vjerojatno je najveće stratište takve vrste, pored Kočevskog roga, ono u Teznom kod Maribora.[531] Na taj su prostor u drugoj polovici svibnja dovođeni većinom zarobljeni pripadnici vojske NDH (ustaše i manjim dijelom domobranski oficiri) te crnogorski i srpski četnici (vjerojatno oko 20%) koji su bili hladnokrvno smaknuti. Za mnoge domobrane bila je nesreća što su posljednjih ratnih mjeseci bili uklopljeni u HOS i obučeni u nove plave uniforme jednake ustaškima, pa su stradavali kao ustaše.

Zarobljeni civili, prije svih žene i djeca, odmah su već prvih dana puštani kućama. Dobivali su jednosmjerne propusnice do zavičajnog mjesta, s obavezom da se u roku od 24 sata jave lokalnoj Komandi mjesta.[532] Prema riječima Milovana Đilasa iz 1989. godine, kojima u načelu valja vjerovati, „zločince smo obično odmah strijeljali... za žene i djecu se nismo zanimali" (problem je što je termin „zločinac" bio tada shvaćan vrlo arbitrarno).[533] Žene za koje se po dokumentima ili odjeći moglo ustanoviti da su ustaške dužnosnice također su u pravilu otpuštane, ali tek nakon duljih preispitivanja ili nakon Križnog puta.[534]

Svi domobrani, ustaški mladići godišta 1927. i 1928. i ustaše s relativno kratkim stažom u Ustaškoj vojnici – otpremani su u dugim kolonama preko Maribora i Celja prema Hrvatskoj. U najvećoj od tih kolona, koju je od Celja do Samobora pratila 12. krajiška brigada 40. divizije, bilo je 40.000 zarobljenika – „Nijemaca, ustaša, domobrana".[535] Za neke su prolazne stanice za daljnju selekciju bili Samobor i Zagreb. Drugi su, pak, kroz Podravinu i Posavinu upućivani u Osijek, gdje su pomnije preslušavani, neki otpuštani kućama, a većina otpremana dalje u logore u Vojvodini. Pratnja tim kolonama bile su regularne jedinice JA. Imale su pismene naredbe viših štabova o vrlo strogom nadzoru i postupku sa zarobljenicima, a vjerojatno samo usmene upute o likvidaciji svakoga

koji bi se izdvojio iz kolone ili previše zaostajao.[536] Križni putevi sasvim je primjerena metafora za te paćeničke marševe gladnih i često žednih zarobljenika, marševe duge i više od 1000 kilometara (čak do logora u Makedoniji), koje mnogi nisu izdržali ili su bili ubijani. Stupanj strogoće i ubijanja umnogome je ovisio o komandiru ili komandantu jedinice JA koja je obavljala pratnju. Bilo je i česte samovolje, osvetništva, pa i pljačke. Bilo je i nastojanja da se takve pojave suzbiju, ali nedovoljno energičnih. Na primjer, štab Druge armije 29. svibnja piše podređenim jedinicama da se „događa da borci i rukovodioci oduzimaju od zarobljenika i njihove privatne stvari, kao satove, prstenje, nalivpera i drugo" te se „ponovno naređuje i zabranjuje takvo oduzimanje, a ponovljeni slučajevi uzimat će se na odgovornost."[537] Međutim, pozivanja na odgovornost bilo je ipak relativno malo, smjenjivanja s položaja i disciplinskih kazni još manje, a strogih kazni jedva da je bilo ili su imale interni karakter i o njima se nije obavještavalo. Priča se da je navodno ipak bilo nekoliko strijeljanih partizana zbog samovoljnih ispada, ali o tome nisu pronađeni nikakvi dokumenti. U redovnom izvještaju Ozne za okrug Baniju Ozni za Hrvatsku od 6. lipnja 1945. spominje se i masovna likvidacija 194 osobe u blizini sela Knezovljana (kod Kostajnice) koju je samovoljno organizirao i proveo zamjenik komesara jednog bataljona KNOJ-a. Zahtijeva se da taj oficir bude smijenjen sa svoga položaja i da mu se onemogući takva samovolja, ali se ne predlažu nikakve kaznene mjere, čak ni sudski postupak.[538]

O stradanjima zarobljenika na Križnome putu objavljeno je više stotina svjedočenja preživjelih, a najviše u knjigama *Holokaust u Hrvatskoj* i *Blajburška tragedija hrvatskoga naroda* koje su priređene i prvi put objavljene 1970, odnosno 1976. godine u krugovima hrvatske političke emigracije. Gotovo svi tekstovi prožeti su traumama proživljenih muka i skloni su subjektivnim viđenjima i politiziranoj interpretaciji, pa su im podaci često disparatni, ponekad i kontradiktorni, a rijedak im je oslonac u relevantnoj dokumentaciji. Pa ipak, postoje širi opisi i neki detalji koji su u mnogim iskazima podudarni, stoga ih se može smatrati vjerodostojnima te smatrati da tvore opću sliku o tim tragičnim zbivanjima. Nema sumnje da su zarobljenici na mnogim mjestima ubijani bez suda i suđenja, individualno i grupno. Doduše, vojska NDH kao vojska nije imala pravo na tretman po Ženevskoj konvenciji iz 1929. godine, jer se od svog osnutka i sve do posljednjih dana nikad nije pridržavala članka 1, točke 4, Pravilnika o zakonima i običajima rata na kopnu, koji je sastavni dio i Haške konvencije iz 1907. i Ženevske iz 1929. godine.[539] Međutim, u duhu općeljudske pravde i pravičnosti, svako je ubijanje bez suda zločin, pa stoga nema sumnje da je nad pojedincima i grupama koje su na Križnome putu ubijane bez bilo kakva suđenja bio počinjen zločin. U međunarodnom pravu poslije Drugoga svjetskog rata takva su

nedjela definirana kao ratni zločin, protivna prirodnom pravu i „temeljnim načelima ljudskoga roda". Bacaju sjenu na NOB, ali „nisu odlučujuća za njegovu temeljnu karakterizaciju" kao zaslužnog sudionika na pravednoj strani podjele u Drugom svjetskom ratu.[540] Pri tome treba uzeti u obzir i radikalnu promjenu kriterija koju je donio Drugi svjetski rat: do poslijeratnih sudskih procesa 1946. termin „zapovjedna odgovornost" uopće nije postojao, a i današnje poimanje o ratnim zločinima definirano je u međunarodnom pravu tek tijekom posljednjih 60 godina. U tom nastojanju da se pojmovi preciziraju i prodube, nužno je došlo i do shvaćanja da ratni zločin ne čini samo agresor, već ih može počiniti i napadnuta strana, da ni ratovanje na pravednoj strani ni izvojevana pobjeda ne donose automatski i aboliciju za počinjeni zločin.

U obilnom pisanju o Bleiburgu i Križnom putu najnepouzdanije su brojne procjene o broju žrtava. Stvarajući blajburški mit, politička emigracija uporno je iz emocionalnih i političkih razloga ustrajavala na preuveličavanju brojki. Naprotiv, jugoslavenske su vlasti ustrajavale u zavjeri šutnje i time onemogućile bilo kakvo znanstveno ili stručno istraživanje. S protokom vremena, sve je teže ustanoviti broj žrtava i on vjerojatno nikad precizno neće biti ni utvrđen. Preostaje nam samo poći od onog što je manje-više ipak utvrđeno: brojno stanje vojske NDH u trenutku kad je krenula u povlačenje iz Hrvatske, dakle prvih dana svibnja 1945. godine.

Kao što je već rečeno, iz Zagreba je u svibnju 1945. na povlačenje krenulo najviše 116.000 pripadnika oružanih snaga NDH,[541] što se poklapa s poznatim demografsko-statističkim radovima Vladimira Žerjavića. Ta se vojska raspala u nekoliko etapa: prvi dio je otpao već na putu iz Hrvatske do Celja i Dravograda, kad je nepoznat broj vojnika dezertirao iz kolone i pobjegao svojim kućama ili se predao partizanima. Masovno se ginulo u borbama do Dravograda i Poljane, a zarobljeni u tim borbama na objema su stranama uglavnom bili ubijani. U prvim satima poslije kapitulacije na Bleiburgu velik broj pripadnika oružanih snaga NDH odbio se predati jedinicama JA i razbježao se po obližnjim planinama i šumama, dijelom se probio dublje u Austriju i kasnije živio u emigraciji, a dijelom se vratio u Hrvatsku i BiH i uglavnom izginuo u gerilskom ratovanju protiv novih vlasti. Procjenjuje se da je u emigraciju dospjelo oko 20.000 izbjeglica koji su posljednjih dana rata napustili NDH, ali je sasvim nejasno koliko je od toga broj onih koji su bili u koloni prema Bleiburgu, a koliko se probilo drugim putevima. Napokon, preostali dio vojske NDH predao se na Bleiburgu i na nekim drugim lokacijama i bio je dopremljen u zarobljeničke logore, a relativno mali dio ubijen je na putu u te logore; slijedilo je selektivno odvođenje iz logora na grupne likvidacije bez suda i suđenja, pa otpremanje preostalih na Križni put, boravak u logorima po cijeloj zemlji gdje se također stra-

davalo od gladi, iznemoglosti, bolesti i pojedinačnih ubijanja, pa napokon otpuštanje iz logora na tri načina – na slobodu, na daljnji prisilni rad ili na dopunsko odsluženje vojnog roka u JA. Gotovo je nemoguće utvrditi koliko je bilo žrtava na svakoj pojedinoj od tih etapa, a teško je govoriti i o ukupnom broju. Preostaje osloniti se na Žerjavićeva istraživanja, koja se dosad u ukupnoj procjeni za Jugoslaviju i za procjene po republikama i nacionalnostima, pokazala kao najpouzdanija. Posebno, njegove procjene o ukupnom broju jasenovačkih žrtava u novije su vrijeme potkrijepljene poimeničnim popisima, pa mu se može pokloniti povjerenje i za brojke o Bleiburgu. Žerjavić tvrdi, nakon vrlo pomnih analiza, „da bi gubici vezani za Bleiburg mogli iznositi oko 50 tisuća".[542] U tu brojku Žerjavić ubraja pripadnike vojske NDH iz Hrvatske i iz BiH (dakle i muslimane) koji su stradali za vrijeme bitaka i kasnije, za vrijeme Križnoga puta i boravka u logorima. Ta brojka uključuje i civile koji su stradali u koloni za vrijeme bitaka na putu prema Austriji i one civile koji su smaknuti u osvetničkom gnjevu diljem Hrvatske.

Iako se u javnim glasilima novih jugoslavenskih vlasti o tragičnim aspektima događaja na Bleiburgu i Križnom putu ništa nije javljalo, iako se likvidacije zarobljenika nastojalo održati pod velom „konspiracije", duge kolone zarobljenika koje su u kasno proljeće prolazile sjevernom Hrvatskom nisu mogle ostati tajna. Ponegdje su dospijevale i vijesti o grupnim likvidacijama i o postupcima u logorima, pa se kod dijela stanovništva stvaralo nepovoljno raspoloženje prema novoj vlasti. Do viših rukovodstava dospijevale su i pritužbe lokalnih organa vlasti i organizacija KP, pa i hrabrijih pojedinaca, koji su se direktno žalili na postupke Ozne i KNOJ-a, dakle na tijela koja su direktno bila nadležna za odluke o sudbini zarobljenika i za provedbu tih odluka. O tome se prilično otvoreno i s negodovanjem raspravljalo i na tjednim sastancima Politbiroa Centralnog komiteta KPH u lipnju i srpnju, najčešće na inicijativu Vladimira Bakarića.[543] U opširnom mjesečnom izvještaju Centralnom komitetu KPJ od 14. srpnja 1945. Centralni komitet KPH među svojim „osnovnim poteškoćama" spominje i „pitanje domobranstva", te nadovezuje da je zbog domobrana „reakcija digla veliku prašinu... Nepravilni postupci protiv domobrana, zlostavljanje u logorima, gladovanja i širenje tifusa izazvala su još veća negodovanja njihovih obitelji, tako da je pitanje domobrana zauzelo ozbiljne oblike". Spominju se i poduzete mjere za „energično odstranjivanje loših postupaka", ali se to nažalost „sporo provodi".[544] U Javnim tužilaštvima već potkraj lipnja uspostavljena su Odjeljenja za opći nadzor koja kontroliraju i Oznu te izvještavaju o nekim njenim „greškama koje momentalno štetno djeluju na političke prilike", ali se ne vidi što je zbog tih „grešaka" poduzeto.[545] Sve je to dovelo do Ukaza o pomilovanju i amnestiji što ga je na prijedlog

predsjednika Savezne vlade i ministra narodne obrane (Josipa Broza Tita) donijelo Predsjedništvo AVNOJ-a 3. kolovoza 1945. godine. Tek je tim aktom zapravo prestala kalvarija velike većine preživjelih zarobljenika vojske NDH: prema izvještaju Ozne za Hrvatsku Ministarstvu narodne obrane Federativne Jugoslavije od 14. kolovoza te godine od 6227 zarobljenika koliko se na dan amnestije nalazilo u pet glavnih zarobljeničkih logora u Hrvatskoj nakon 10 dana već ih je 5886 bilo otpušteno na slobodu, dok je preostalih 381 upućeno na daljnji postupak.[546] Time je *de facto* završen stradalački Križni put, ali nije prestala politička represija. Zemlja je ušla u petogodišnje razdoblje staljinizma, u kojem je komunistička vlast nastojala uvesti i učvrstiti jednopartijski totalitarni režim po uzoru na Staljinov SSSR.

Proustaška politička emigracija počela je već prvih poslijeratnih godina na događajima oko Bleiburga i Križnoga puta izgrađivati mitologiju emocionalnog simbola kolektivne tragedije. Istovremeno, taj je simbol imao i svoju sasvim utilitarnu političku svrhu, kao točka okupljanja, jedina točka zajedničkih osjećaja inače politički razjedinjene i frustrirane emigracije. I napokon, razbuktana mitologija Bleiburga imala je i svoju neizrečenu i pomno prikrivenu svrhu, dugoročno namijenjenu budućim generacijama i povijesti, pa zato možda i najdublju: raširenim blajburškim velom prekriti mnogo toga što se događalo prije Bleiburga, od travnja 1941. do travnja 1945, a gotovo da je sudbinski vodilo ravno na Bleiburg.[547]

Novouspostavljena komunistička vlast djelovala je sasvim oprečno, ali zapravo jednako pogubno: zabranom svakog spomena, totalnom šutnjom. To je jedna od metoda redizajniranja povijesti pod egidom totalitarnih režima koju je staljinizam doveo do krajnjih apsurda. Jugoslavenski i hrvatski komunisti su u njoj ustrajavali skoro još i 40 godina nakon što su počeli raskidati sa staljinizmom. Time su omogućili dugoročnu traumatizaciju sindroma Bleiburg, koji je kroz slobodno istraživanje i javnu raspravu mogao prerasti u povijesni problem, u sastavni dio povijesti Drugoga svjetskog rata i njegovih posljedica, a ne u političku traumu koja i početkom 21. stoljeća produbljuje podjele i omraze u hrvatskom društvenom tkivu.

49. „Obračun s narodnim neprijateljem"

Represija jugoslavenskih i hrvatskih komunističkih vlasti u prvim poslijeratnim tjednima i mjesecima, kojoj su Bleiburg i Križni put samo najzamašniji dijelovi, isprepletena je kombinacija pobjedničke vrtoglavice, spontanog i politički inspiriranog osvetništva i smišljenog „obračuna s narodnim neprijateljem" koji izvire iz staljinističke ideologije i njenih zasada o „zaoštravanju klasne borbe" nakon pobjede revolucije. Rezultat je inačica dugovječne *Vae victis* (jao pobijeđenima) tradicije, natopljena oporim plemenskim mentalitetima nekih naših krajeva, tolerirana i podstrekivana fetišizmom „principijelne" revolucionarnosti.

Poznati srpski književnik Marko Ristić (1902-1984) u danima kada je „obračun s narodnim neprijateljem" po oslobođenju Beograda (rekli smo, grad je oslobođen 20. listopada 1944. godine) dosegnuo vrhunac, piše: „Nema, ne može da bude slobode naroda, ni jedinstva, ni mira, ni sreće, bez potpunog, nemilosrdnog uništenja izdajničke reakcije, bez pravde koja, kako su to rekli Koča Popović i Peko Dapčević (1913-1999) – obuhvata osvetu, uključuje osvetu – bez nasilne smrti fašizma."[548] U Zagrebu se 1945. objavljuje knjiga Mihaila Šolohova *Nauka mržnje*. U njoj se na prvoj stranici citira „Staljinova prvomajska dnevna zapovijed" u kojoj stoji: „Ne može se pobijediti neprijatelja ne naučivši se mrziti ga svim snagama duše."[549]

Da će po pobjedi antifašističkih snaga u Jugoslaviji uslijediti odmazda, bili su svjesni i pripadnici okupacijskih snaga, kao i njihovi saveznici. Zato su se pri povlačenju prema Bleiburgu elitne ustaške jedinice, ogrezle u zločin, u svibnju 1945. borile na život i smrt znajući da se ne smiju predati. I Mladen Lorković u rujnu 1944, iz kućnog pritvora, piše Paveliću: „Vlast je u ovim odlučnim danima i tjednima skliznula u ruke ljudi čije je ime vezano (s najmračnijim stranama naše povijesti) sa djelima, za koje u najkraće vrieme neizbježivo predstoji (težka i krvava) najteža odmazda. Bez obzira na konačni izhod rata nema te sile na svietu, koja bi to spriečila".[550] Dakle, Lorković je svjestan da su počinjena „djela" za koja „neizbježivo" stiže „najteža odmazda".

Josip Broz Tito je svim komandantima Narodnooslobodilačke vojske 12. siječnja 1945. naredio da (već spomenutu) „amnestiju od 15. studenoga odmah primijene prema svim osobama koje ona zahvaća", a da smrtna kazna može biti izvršena tek kada se propisanim zakonskim postupkom, u skladu s čl. 29. Uredbe o oružanim snagama, dokaže da su dotične osobe krive za ubojstvo, paljevinu, pljačku ili silovanje. „Nad drugim osobama osuđenima na smrt, kao što su počinitelji, organizatori i intelektualni začetnici zločina i izdajničkih djela, kazna se može izvršiti jedino i isključivo poslije prvobitne potvrde Vijeća Višeg vojnog suda pri Vrhovnom štabu".[551] Poslije mjesec dana, 11. veljače, uslijedila je nova zapovijed kojom se naređuje osnivanje vojnih sudova u sastavu od tri oficira u svakoj diviziji, a Višeg prizivnog suda u svakom korpusu. Ponovno se inzistira na izjavi da smrtna kazna može biti izvršena jedino po sudskom postupku pri nadležnim sudovima.[552]

Za „obračun s narodnim neprijateljem" postojao je i formalan, zakonski okvir, a ne samo Titove naredbe. Prema Uputstvima od 22. veljače 1945. godine Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača definirala je koje se osobe smatraju ratnim zločincima i koje radnje zločinom i prijestupom; između ostalih, bili su to „pokretači, organizatori, naredbodavci, pomagači i neposredni izvršitelji masovnih ubijanja, mučenja, prisilnog iseljavanja".[553]

Potkraj travnja 1945. Predsjedništvo ZAVNOH-a donijelo je Odluku o zaštiti nacionalne časti Hrvata i Srba u Hrvatskoj. Ustvrdilo je da se ona ne odnosi „na djela ratnih zločinaca i narodnih neprijatelja", već na ona „kojima se vrijeđalo i vrijeđa čast naroda, ili su uperena protiv osnovnih interesa naroda i tekovina, na kojima se izgrađuje Demokratska Federativna Jugoslavija". Potom se u devet točaka detaljno obrazlažu svi „zločini i prijestupi" koji se mogu podvesti pod ovu odredbu – „svaka suradnja s okupatorom ili njegovim pomagačima – politička, propagandna, kulturna, umjetnička, privredna...", potom „vršenje akcije i propagande u korist okupatora i njegovih pomagača", „svako održavanje prisnih i prijateljskih odnosa s pripadnicima okupatorske vojske i vlasti", „izravno ili neizravno razgrabljivanje imovine osoba progonjenih po okupatoru ili njegovim pomagačima", itd.[554] Dakle, ti su „zločini i prijestupi" bili iznimno široko definirani tako da su kriteriji progona mogli biti krajnje arbitrarni. Stoga je pod udar zakona potpao i vrlo velik broj osoba. Međutim, mnogo je ljudi stradavalo i mimo bilo kakve zakonske procedure.

Navedene zakonske odredbe pretpostavljale su organiziranje sudova i redovnu proceduru, ali je osvetnički gnjev eruptirao posve nekontrolirano i mimo ovih odredbi. „Po zapovesti ministra narodne obrane", tj. Tita, general Terzić, koji zastupa načelnika generalštaba Jugoslavenske

armije, pod brojem „Pov. 172" od 3. svibnja 1945. godine prenosi svim jedinicama Jugoslavenske armije naredbu sa sedamnaest vrlo preciznih točaka u kojima se detaljno propisuje postupak s ratnim zarobljenicima. Točka 12. glasi: „Sa ratnim zarobljenicima ima se postupati po odredbama Zakona o Ženevskoj konvenciji o postupanju sa ratnim zarobljenicima čiji izvod se dostavlja u ... primeraka". Prema već desetljećima objavljenim dokumentima jasno je da je Tito u svibnju 1945. godine bio u svakodnevnom kontaktu sa štabovima armija. Znao je da se njegova naredba o postupku sa zarobljenicima od 3. svibnja uglavnom ne poštuje, da se, protivno toj naredbi, zarobljenici često ubijaju.[555] Bilo je to u danima nakon 9. svibnja, kada su jedinice Treće armije i slovenski partizani zarobljavali neprijateljske vojnike od kojih su neki četiri godine nemilosrdno haračili, a nisu prestajali pucati ni tada, kada je posvuda po Europi već vladao mir, već su ubijali njihove drugove.

Informiran o erupciji osvetničkog gnjeva, Tito je reagirao već 13. svibnja vlastoručno pisanom depešom, koja je 14. svibnja dostavljena štabovima Prve, Druge, Treće i Četvrte armije i Glavnim štabovima Hrvatske i Slovenije (citirana na str. 359). Ta naredba Vrhovnog komandanta o prestanku likvidacija zarobljenika narednih je nekoliko dana uglavnom bila poštivana, pa se znatno smanjio broj masovnih likvidacija zarobljenika na licu mjesta pri samom zarobljavanju i na putu do Maribora i drugih logora, ali su likvidacije obnovljene nekoliko dana kasnije na drugim mjestima (Kočevski rog, Teharje, Tezno kod Maribora i dr.). Naročito su bile surove osvete nad ustaškim grupama koje se nisu dobrovoljno predavale, već su pokušavale (a neke i uspijevale) proboj natrag u Jugoslaviju.

Po svemu sudeći, Josip Broz Tito imao je nekih dvojbi kad su mu poslije njegove naredbe od 14. svibnja stizali izvještaji o ponovnom ubijanju zarobljenika. Prema nekim vjerodostojnim svjedočenjima (Milovan Đilas, Titov osobni liječnik Stjepan Steiner i drugi), između 20. do 25. svibnja u užim krugovima Tito se prilično nepovoljno izražavao o likvidacijama na dugim marševima Križnih puteva, ali javno nije tražio odgovornost počinitelja proizvoljnih ubijanja.[556] Prema jednom zabilježenom usmenom iskazu Milovana Đilasa iz 1974. godine, Tito „nije odobravao što se dogodilo, pogotovo jer se otelo kontroli i preraslo u anarhiju, pa je tražio izvještaje i razjašnjenja", ali i „opravdanja i razumijevanje" za osvetnički gnjev protiv „bandi" koje i poslije završetka rata još ratuju i nanose gubitke „našim ljudima".[557] Naposljetku je preko svega prešao s dvije rečenice u dugom govoru na velikom mitingu u Ljubljani 27. svibnja 1945. godine: „Što se tiče ovih izdajnika... to je stvar prošlosti. Ruka pravde, ruka osvetnica našeg naroda dostigla je već ogromnu većinu..."[558]

Ideja odgovornosti za ratne zločine, kakva postoji na početku 21. stoljeća, relativno je nova. Povijesna je činjenica kako je odgovornost za ratne zločine sve do najnovijih vremena, bila uvijek predviđena za poražene. Ono što je borcima na pravednoj strani, na strani onih koji su branili svoj narod i svoj dom, bilo dopušteno i moguće jučer, početkom 21. stoljeća više nije.[559]

I u kasnijim danima i tjednima Titovo javno djelovanje bilo je dvojako: s jedne strane, 28. svibnja izdana je interna naredba da se domobrani više ne tretiraju kao zarobljenici, što je značilo da ih se selektivno otpušta kućama, mobilizira u JA radi dosluženja vojnog roka ili, prema odluci vojnih sudova, upućuje na kraće vremenske kazne prisilnog rada, ali ne više na likvidacije. No, i nakon tog datuma likvidacije na marševima i u logorima nastavljene su još oko mjesec dana, iako u sve manjim razmjerima.

Najviši predstavnici vlasti NDH sprovedeni su uglavnom u Zagreb, gdje su bili isljeđivani i gdje su ubrzo izvedeni pred vojni sud. Već početkom lipnja smrtna kazna izrečena je bivšem ministru Mili Budaku, predsjedniku Pokretnog prijekog suda za grad Zagreb Ivanu Vidnjeviću, predsjedniku vlade NDH Nikoli Mandiću (1869-1945) te Juci-Juraju Rukavini (1898-1945), prvom zapovjedniku Ustaške vojnice, direktno odgovornom za zločine u Lici 1941. i drugdje. Vrlo brzo, potkraj lipnja, na sud je izvedena veća skupina od 58 međusobno nepovezanih optuženika različitih zvanja i vjera, označenih kao „Filipović-Majstorović i družina". Osim Filipovića,[560] na smrt su zbog suradnje s okupatorom bili osuđeni i zagrebački muftija Ismet Muftić (1876-1945), evangelički biskup Philipp Popp (1893-1945), mitropolit Hrvatske pravoslavne crkve Grigorij Ivanovič Maksimov Germogen (1861-1945) i neki drugi dužnosnici raznih vjerskih zajednica.[561]Germogen je osuđen zbog toga što je „primio položaj, ime i naslov patrijarha takozvane Hrvatske pravoslavne crkve koja je bila stvorena po zločincu Paveliću" te je „s tog položaja i kroz tu organizaciju po nalogu Pavelića, a u službi stranog zavojevača nasilno prevodio, tjerao u članstvo Srbe u takozvanu Hrvatsku pravoslavnu crkvu (HPC) te na taj način skrivio smrt tisućama Srba koji su prilikom tih prevođenja u masama ubijani". Germogena se može nazvati kolaboracionistom, ali nema sumnje da su navedene optužbe puka konstrukcija, jer su upravo ti masovni zločini prilikom prevođenja uglavnom prestali kada je 1942. osnovan HPC.

Još jedna veća i značajnija grupa visokih dužnosnika bila je osuđena i strijeljana dvije godine kasnije – bili su to doglavnik Slavko Kvaternik, ministar financija Vladimir Košak (1908-1947), ministar vanjskih poslova Mehmed Alajbegović (1906-1947), potpredsjednik Vlade Osman Kulenović (1889-1947), zapovjednik oružanih snaga Miroslav Navratil

(1893-1947) i general Ivan Perčević (1881-1947) te njemački veleposlanik Siegfried Kasche (1903-1947).[562]

Sam Pavelić, njegov ministar unutrašnjih poslova Artuković, „ustaški Himmler" Eugen Dido Kvaternik i priličan broj ministara, funkcionara i viših oficira uspio se prikriti u poslijeratnom metežu u Europi i ilegalnim kanalima dospjeti u prekomorske zemlje, najviše u Argentinu, Paragvaj i Australiju, a neki i u SAD te Španjolsku.[563] U SAD je dospio i zapovjednik Dinarske četničke divizije, vojvoda Momčilo Đujić (1907-1999). Od 34 ministra NDH koliko ih je bilo u bijegu, 21 je umro u emigraciji, a 13 je u različito vrijeme vraćeno u domovinu i bilo osuđeno.

Rat je uistinu bio gotov. Za mnoge u Hrvatskoj to se zvalo Oslobođenje i tek su „poslije shvatili da ono radost nije donijelo svima, već nekima i nepravedne patnje i boli". Pojedinci koji su se borili na strani Pravde desetljećima kasnije zapisali su: „Bili smo dorasli otporu protiv Zla, nismo bili dorasli ljudski okruniti pobjedu. Poput mnogih ratnih pobjeda u povijesti, ni naša nije ostala neokaljana".[564] „Za poražene je vrijedilo ono što za njih vrijedi od antičkih vremena [...] još jedna nesretna osveta."[565]

Partizanske jedinice i vlast koja se na temelju njihova oslobodilačkog rata stvarala počeli su ponegdje već od 1943, a svakako od 1944. godine gubiti privlačnost koju su imale na temelju proklamiranih oslobodilačkih i demokratskih parola. Partizani su se borili za obnovu Jugoslavije, ali ne centralizirane monarhije nego federativne republike.[566] Prema kraju rata postaje očigledno da se partizani više ne drže ni do drugih demokratskih proklamacija i obećanja, već da uspostavljaju diktaturu prema sovjetskom komunističkom uzoru. Ubrzo poslije rata pokazalo se da su početno proklamirane demokratske ideje dobrim dijelom bile izigrane.

O karakteru vlasti koja se uspostavlja govorio je na Trećem zasjedanju ZAVNOH-a 1944. godine u Topuskom Andrija Hebrang, tada sekretar CK KPH i potpredsjednik ZAVNOH-a. On je objasnio da nova vlast koja je „nastala u toku oslobodilačkog rata, jest narodna vlast. Ona je narodna jer je nikla iz naroda i ostvaruje težnje naroda", ali je ona i „demokratska", jer „počiva na slobodnoj volji naših naroda, što je narod bira i smjenjuje".[567] Hebrang je kao čovjek Partije samo prenosio opće Staljinove postavke: antifašistički je pokret pokret za oslobođenje domovine i „po načelima prirodnog prava narod ima pravo zamijeniti postojeću vlast".[568]

Nova vlast bila je, naravno, neposredna negacija vlasti NDH, ali i vlasti iz razdoblja Kraljevine Jugoslavije, odnosno Banovine Hrvatske. Nije se radilo samo o novim ljudima, već i u posve novim idejnim, političkim i organizacijskim oblicima.[569]

Na najočigledniji način, kao nikada ni prije ni kasnije, u godini 1945. ostvarivala se parola – „nema (više) povratka na staro". Doduše, značenje

toga slogana nikada nije bilo detaljnije obrazloženo. Svima je bilo jasno da će, kada pobijedi antifašistička opcija, promjene biti temeljite. No, oni koji su taj slogan isticali u javnosti, kao i oni koji su ga slušali, tijekom rata i odmah po njegovu završetku, podrazumijevali su vrlo različite stvari – baš u onoj mjeri u kojoj su se i u hrvatskom i u jugoslavenskom antifašističkom pokretu ispreplitale različite ideje i ciljevi. Neki su smatrali da se radi o najavi kako će komunisti žestoko ustrajavati da ostvare partijski monopol na odlučivanje o svim ključnim pitanjima, pa, prema tome, stvarati i nove društvene odnose. Drugi su, pak, smatrali da se prvenstveno radi o rušenju predratnog poretka, oličenog u kralju, velikosrpskoj hegemoniji i nestanku države koja je bila „tamnica naroda" (neprijatelji su oni koji „gledaju unatrag, koji teže da uspostave ono staro što je bilo do propasti Jugoslavije. To su vodstva raznih bivših građanskih partija").[570] Čini se da bi ovo drugo objašnjenje navedenog slogana moglo biti puno bliže njegovu shvaćanju u redovima hrvatskih partizana i njihovih pristaša, pogotovo u završnim ratnim godinama.[571] Vjerojatno je najviše neispunjenih nada bilo zbog očekivanja da poslije rata dolazi „Sloboda" (isticana, između ostalih, u paroli „Smrt fašizmu – sloboda narodu"), a došla je kruta i gruba diktatura. Očekivanje Slobode u najširem smislu nije bilo definirano (baš kao ni „nema povratka na staro"), ali za mnoge je ta riječ podrazumijevala demokraciju. Stoga je u obećanjima često taj pojam i upotrebljavan, iako više kao „narodna vlast", a nešto kasnije i „narodna demokracija".

Revolucionarni, pobjednički i osvetnički zanos i moral dopuštali su beskompromisno obračunavanje s „bandom" i „klasnim neprijateljem", pa je u takvim akcijama, koje su se nastavile i nakon završetka rata, stradao zasad neutvrđen broj ljudi, i u Hrvatskoj i u drugim jugoslavenskim republikama. Neki procjenjuju da je u čitavoj Jugoslaviji ubijeno „do" ili „najmanje" 250.000 osoba, ali se taj broj čini pretjeranim.[572] Na osnovi sačuvanih presuda, i to uglavnom za razdoblje od lipnja do kolovoza 1945, zaključuje se da su u Hrvatskoj vojni sudovi osudili približno 5200 osoba, od toga više od 1500 na smrt.[573] Čini se da je u svim jugoslavenskim sredinama i unutar svake nacije stradavao priličan broj ljudi, pa nisu točne tvrdnje da se taj „revolucionarni zanos" usmjerio samo ili uglavnom na jednu naciju.

Revizionistička historiografija, koja je do izražaja došla ponajviše devedesetih godina 20. i početkom 21. stoljeća, svodila je ovaj osvetnički gnjev uglavnom „vrlo površno i shematski kao *mržnju na hrvatstvo*", a kada se govorili o zločinima prema ljudima iz crkve, „kao *mržnju na crkvu*".[574] Potpuno je izostala analiza šireg hrvatskoga, jugoslavenskoga, pa i europskoga konteksta (i u mnogim europskim zemljama stvarana je atmosfera u kojoj su kolaboracionisti nesmiljeno kažnjavani za suradnju

s okupatorskim vojskama).[575] I tako su hrvatska historijska znanost i javnost u poziciji da ni danas, početkom 21. stoljeća, nemaju razriješen problem postojanja ili nepostojanja krivnje i odgovornosti čitavog niza ljudi koji su stradali u „obračunu s narodnim neprijateljem", sa ili bez sudske presude. Nitko još nije skrupulozno analizirao, pa potom zaključio *sine ira et studio* koja je razina odgovornosti, primjerice, Tiasa Mortigjije (1913-1947),[576] Kerubina Šegvića ili Mile Budaka.[577]

Vratimo se na razdoblje dvije godine ranije: u danima nakon kapitulacije Italije, u rujnu 1943. godine, u Istri je izbio „ustanak naroda i ta se lavina osvete nije mogla zaustaviti nikakvim direktivama". Nova, „narodna" vlast počela je proganjati „fašiste", drugim riječima „narodne neprijatelje" zbog stvarnih ili navodnih zločina protiv Hrvata (i Slovenaca). Neki su odmah pogubljeni, a drugima se sudilo u improviziranim uvjetima, često i zbog članstva u fašističkoj stranci, ili rada u državnoj administraciji. A „bilo je i osveta, zbog ružnih riječi, kunfina, novca i zavisti". Nestajali su i viđeniji i bogatiji Talijani koji nisu simpatizirali komunizam i NOP. Svim spomenutim likvidacijama ne treba pridavati uvijek nacionalni karakter, jer su njih provodili i talijanski antifašisti, a bili su ubijani i Hrvati („Talijančići") koji su bili prišli fašistima.[578]

Obračun s narodnim neprijateljem u Međimurju se provodio protiv Mađara i suradnika mađarske okupacije tijekom rata.[579]

Potkraj rata i po njegovu završetku stradavali su i Slovenci, odnosno pripadnici Bele garde.

Na njemačku narodnu skupinu pao je teret kolektivne odgovornosti. Početak masovnog „obračuna s narodnim neprijateljem" može se vezati za prve listopadske dane 1944. godine, kada je po oslobođenju Bele Crkve uhapšeno i likvidirano više stotina folksdojčera.[580] Opći je obračun nastavljen ubrzo, odmah po oslobađanju Beograda 20. listopada, kada su ponajviše stradavali Srbi, odnosno Beograđani. Tada je, između ostalih, iz svoje beogradske vile izvučen i po vojnom sudu 21. srpske divizije osuđen na smrt i smaknut Puniša Račić, atentator na hrvatske zastupnike u beogradskoj skupštini 1928. godine. Stradalo je, nakon provedenog sudskog postupka, i stotine kulturnih radnika, jer su za vrijeme okupacije bili na razne načine aktivni. Od partizana su stradavali i hrvatski Srbi – primjerice u srpskim selima Gacke doline i općine Vrhovine koja su prema popisu stanovništva 1931. imala 10.163 stanovnika u partizanima su poginula 403, žrtava ustaškog terora bilo je 481, a partizani su ubili 323 – za vrijeme i nakon rata, kao pripadnike ili pristalice četničkog pokreta.[581] Već spominjani dr. Ivo Tartaglia, kojeg su Talijani 1941. uhitili u Splitu i internirali na Liparima, zatvoren je nakon 1945. pod optužbom da je podržavao Aleksandrovu diktaturu. Osuđen je te je u zatvoru 1949. i umro.[582] Također zbog djelovanja u jugoslavenskom

režimu (kao ban, kao regent, itd.) Ivo Perović je 1949. osuđen na 11 godina prinudnog rada te je, kao i Tartaglia, umro u zatvoru.

Stradavali su i Albanci na Kosovu koje je nova vlast optuživala za navodnu ili stvarnu kolaboraciju s talijanskim okupatorom. Koliko god se to čini paradoksalnim, čini se da je u odnosu na broj stanovnika u tom „obračunu s narodnim neprijateljem" najviše bilo žrtava među Crnogorcima.

Pa ipak, činjenica jest da je osvetnički gnjev u Hrvatskoj ponegdje i pokatkad poprimao karakter obračuna nekih Srba s nekim Hrvatima. Ponajprije se to može reći za neke mješovite krajeve – Liku, Kordun i Baniju/Banovinu, slunjsko područje, Slavoniju (na Baniji je „šovinistička mržnja na vrhuncu. Između hrvatskih i srpskih sela se toliko rasplamsala, da se skoro tuku... U Dvorskom kotaru neki kažu da to nije naša država i naša vlast, jer su Srbi u komandama, Srbi su svugdje, a Hrvati nigdje").[583] I u informaciji iz Zagreba od 20. lipnja 1945. tvrdi se da su „denuncijacije Srba koji su pobjegli ili su bili protjerani iz Zagreba uzele ozbiljne razmjere".[584] Dušan Brkić (1913-2000) je na sjednici Politbiroa CK SKH tvrdio kako su se „u Srijemu dešavali takovi slučajevi da su velikosrpski elementi linčovali i ubijali domobrane – zarobljenike nazivajući ih i oglašavajući ih za ustaše".[585] Međutim, nema sumnje da je taj aspekt osvetničkog gnjeva bio ako ne periferan, onda svakako manje raširen od drugih.

U načelu žene i djeca nisu bili progonjeni, nego su puštani (kao u slučaju zarobljavanja kod Bleiburga), ali to ne znači da nije bilo i slučajeva kada su stradavali. U borbama u Sloveniji između 7. i 15. svibnja 1945, u unakrsnoj vatri i nasumičnom bombardiranju stradavali su i nedužni civili. U obilju podataka o poslijeratnoj represiji može se pronaći i podatak o namjernim likvidacijama žena i djece: javni tužilac za Liku u izvještaju tvrdi da je „prilikom ulaska naših jedinica u Gospić, hotimično ubijeno od naše vojske 12 nedužnih osoba, većinom žena i djece".[586] No, taj se događaj uistinu može tretirati kao izuzetak.

Osnivani su koncentracijski logori, a žrtve su stradavale i u zatvorima.[587] Bilo je i ničim prikrivenog ubijanja na ulici ili u stanovima iako su takvi slučajevi bili relativno rijetki i događali su se samo neposredno nakon dolaska partizana i Ozne na neko područje. Pisani izvori otkrivaju svu slojevitost, kompliciranost događanja, kao i nemilosrdnost koja je vladala u to vrijeme: bilo je, čini se, i osobnih osveta, poput slučaja u Ivanić-Gradu kada je povjerenik Ozne za kotar Čazmu prokazao kao „bandite i aktivne ustaše" osam osoba iz okolice, a da to uopće nije bilo istina – neki od strijeljanih čak su bili odbornici u NOO-ima. Zbog toga je naređeno da se dotičnog povjerenika „najstrože kazni".[588] Statistički podaci o onima koji su strijeljani „po kratkom postupku" postoje samo za neke dijelove Hrvatske – primjerice, u kotaru Benkovac je od listopada 1944. do travnja 1948. na taj način likvidirano 68 osoba, od kojih su

šest inkriminirani kao „ustaše", četiri kao „četnici", za drugih sedam se navodi da su učinili „zločin protiv države" (za ostale se ne navode inkriminacije). Sačuvani su popisi po kojima je u kotarevima Brač, Imotski, Benkovac, Makarska, Dubrovnik, Zadar, Sinj i Šibenik u poratno doba po kratkom postupku ubijeno preko 700 osoba. Čini se da je u Lici bilo najviše ubijenih, jer je u zatvoru u Gospiću samo između 1. i 15. srpnja strijeljano 135 ljudi.[589] Nije jasno da li ova statistika uključuje i žrtve kojima je suđeno (najvjerojatnije jest), ali je javni tužilac Hrvatske potkraj lipnja i početkom srpnja 1945. upozoravao da su „presude vojnih sudova često i suviše stroge, s obzirom na okolnost da je rat završen i dobiven, te da treba težiti sređivanju i normalizaciji opštih prilika".[590] Na sjednicama Politbiroa CK KPH, koje se tih mjeseci održavaju vrlo često (uglavnom u tjednom ritmu), redovito se diskutira o pojavama „šovinizma", dakle, o antihrvatskim istupima i ispadima u Srijemu, Slavoniji, Baniji i Lici, ali i antisrpskim ispadima u nekim hrvatskim gradovima. Stalno se donose odluke o potrebi „borbe protiv šovinizma", predlažu se razne mjere, ali čini se da su uspjesi rijetki i da se stanje popravlja vrlo polagano.[591]

Ukaz o općoj amnestiji i pomilovanju savezne su vlasti donijele 3. kolovoza 1945. godine, što je svakako pridonijelo smirivanju stanja.[592] Dodatan doprinos uvođenju reda dala je savezna odluka iz rujna iste godine kojom se od upravitelja logora i zatvora tražila točna evidencija broja zatvorenika, čime su onemogućena samovoljna pogubljenja. Sljedećih su godina logori ukidani, a logoraši postupno puštani kući ili su suđeni na višegodišnje zatvorske kazne. No, ubojstava je bilo sve do 1950. godine – tada je, primjerice, u Okiću (na Žumberku) ubijen svećenik. Naime, neki su članovi Partije vidjeli da se kod njega sakupljaju ljudi, a on je ionako „bandit sa Širokog Brijega, koji je za vrijeme rata bio ustaški oficir, a za vrijeme zadnjih izbora bio vrlo aktivan u širenju alarmantnih vijesti o preokretu i pozivanju ljudi da apstiniraju na izborima". Plan da se svećenika izvede iz kuće „u obližnju šumu, gdje će ga ubiti i pokopati" izmijenjen je utoliko, što je čovjek pružio otpor, pa je ubijen u kući. U kraju oko Krapine ubijena su „trojica zaista neprijateljskih elemenata" koji su se navodno suprotstavljali komunistima u organizaciji izbora 1950. i u mobilizaciji radne snage, a bili su poslije rata osuđeni na desetak godina robije, pa ubrzo pušteni. Ubijeni su po nalogu krapinskog kotarskog komiteta, a sekretar se branio time da su mu se „rugali sekretari kotarskih komiteta Klanjeca i Zlatara da zašto se on ne obračunava s bandom na svom terenu, nego je pušta da radi što hoće", pa ga je to „naljutilo i stoga se dogovorio s organizacionim sekretarom i šefom Udbe da pobije nekoliko lica u kotaru". Politbiro CK KPH ustvrdio kako se to „mora presjeći" te je na prijedlog Karla Mrazovića odlučio da se

„hapse svi koji su učestvovali" u tim zločinima. Naposljetku je najodgovorniji za okićki slučaj isključen iz KP, ali ne i sudski gonjen.[593]

Mnogi su bili šikanirani zbog stvarne ili izmišljene „suradnje s neprijateljem", pri čemu je termin „suradnja" bio često vrlo široko i posve arbitrarno korišten. Primjerice, književnici koji su se navodno kompromitirali svojim djelovanjem u doba NDH, bili su, prema odluci Suda časti Društva književnika Hrvatske u srpnju 1945, kažnjeni zabranom objavljivanja u određenom razdoblju. Nekima od njih, koji su prema navedenoj odluci, proglašeni kao ustaše[594] ili je smatrano da su usko surađivali s ustašama[595], bilo je trajno ili na neko vrijeme (od dva mjeseca naviše) zabranjeno objavljivanje. Zabrane su uglavnom bile kratkotrajne, a, nažalost, najdulja je bila Tinu Ujeviću koja je trajala pet godina. Međutim, ni Milan Begović (1876-1948) ni Olinko Delorko (1910-2000), između ostalih s popisa, uopće nisu bili „ustaše". A Antuna Barca (1894-1955), koji je također kažnjen, ustaše su uhapsile i neko je vrijeme bio zatočen u Jasenovcu.[596] Po svemu sudeći, grijeh nekih od spomenutih sastojao se samo u činjenici da su za vrijeme NDH živjeli u Zagrebu i objavljivali različite (s ideološko-političkog stajališta posve nevine) tekstove u novinama i časopisima.

U lipnju su i likovni umjetnici održali u Zagrebu osnivačku skupštinu svoga udruženja. I oni su izabrali Sud časti, koji je potom istraživao koji su umjetnici eventualno „zgriješili". Intelektualci, pa čak i oni koji su prezirali ustaški režim, bili su zgroženi žestinom represije: književnik i publicist Josip Horvat u svom dnevniku za lipanj 1945. godine zapisuje kako „ne razumije ništa", jer da su nove vlasti „uhapsile Franjetiće", a „Zorko Franjetić je bio partizan!"[597] Jedina pozitivna činjenica u svemu tome jest da je žestina represije vremenom slabila i da su ubrzo mnogi s tih popisa bili brisani.

Ponegdje je sâm narod uzimao pravdu u ruke. Predstavnici Komisije za ratne zločine pokušali su kroz srpsko selo Bobotu provesti nekadašnjeg kotarskog predstojnika u Vukovaru Vladimira Šipuša, ali „narod, a najviše žene, navalile su na tog Šipuša i linčovali ga".[598]

Revolucionarna žestina nije minula ni u kolovozu, jer su tada pred Josipom Horvatom i drugima „proglašavali osude. Konačno, čovjeku je već sve svejedno... ljudi su pokisli i obješenih glava kao suncokreti i kukuruzi oko kazališta".[599]

Vlasti su u najmanju ruku prema svima bile sumnjičave i u pravilu nisu trpjele one koji su bili ili su pokušavali biti neutralni. Takav obrazac vladanja nije uopće bio nov – tijekom rata primjenjivale su ga vlasti NDH. Najbolje je to opisao Vladimir Nazor kada je u svojim dnevničkim zapisima naveo da se tijekom rata moglo „pustiti se zaklati i istrijebiti zauvijek, ili se dignuti i obraniti" te da „trećeg nema". Potom je zaključio:

– „Jao mlitavcu i strašljivcu! Njemu nema spasa; oluja će ga zahvatiti, ma se on ponižavao, čuvao i pritajivao."[600]

Žestoka represija, i pogotovo masovne likvidacije stvarale su sve veće nezadovoljstvo u narodu, pa je to postalo neprihvatljivo i za neke u vrhu vlasti. Čini se da je posljednjih dana lipnja Vladimir Bakarić uputio pismo Titu i Kardelju u kojem se žali na „loše ponašanje prema desetinama tisuća ljudi u zarobljeničkim kolonama" čime „dodatno stvaramo mnoge tisuće novih neprijatelja u narodu".[601] Vjerojatno je posljedica tog pisma bio Zakon o davanju amnestije i pomilovanju od 5. srpnja 1945. godine koju Bakarić naziva „uredbom o domobranima".[602] Javni tužilac polovicom srpnja zaključuje „kako je manija hapšenja uveliko bila ovladala u Zagrebu. U logore je međutim bilo stjerano mnogo sirotinje, naročito činovnika, sitnih ljudi i sl., koji su nedjeljama nepreslušani sjedili. Bila je izgubljena svaka nit principijelnosti u hapšenju".[603]

Dana 6. srpnja na sjednici Politbiroa Bakarić tvrdi da „stroge kontrole nemamo" te da to proizlazi iz činjenice da se „streljanja zarobljenika i dalje nastavljaju i pored naših opomena i kažnjavanja". Potom tvrdi kako se „u Zagrebu vrše zulumi" odnosno kako „treba obustaviti postupak u logorima". Na istoj je sjednici Savo Zlatić izvještavao o „teškom stanju u zarobljeničkim logorima u Zagrebu" te zaključio kako „tu stvar treba urediti".[604] I na sjednici 18. srpnja Bakarić govori o „nepravilnim postupcima prema zarobljenicima", a Ivan Krajačić-Stevo, tadašnji šef Ozne za Hrvatsku, ističe kako „ne smijemo dozvoliti da pojedinci iz šovinističkih razloga ubijaju neke zarobljene domobrane. Takve pojave treba oštro kažnjavati".[605] Naposljetku, nepoznatog datuma u srpnju, na prvom savjetovanju Ozne za Hrvatsku, Ivan Krajačić-Stevo, kao šef, svoj je govor započeo rečenicom: „Drugovi, prestanite konačno sa likvidacijom!"[606] Čini se da je sredinom srpnja Bakarić boravio u Beogradu i raspravio s državnim vrhom „pitanje amnestije", odnosno „reguliranja statusa domobrana".[607] Sve te intervencije dovele su do toga da su tijekom srpnja grupne likvidacije sasvim prestale. I dalje je bilo likvidacija, ali su one odsada pojedinačne. No, i dalje je o svemu što se dogodilo bilo je najstrože zabranjeno istraživati i javno govoriti.[608]

U takvoj općoj atmosferi stvarao se i specifičan odnos prema političkoj opoziciji. HSS-u je formalno bila priznata legalnost. Potkraj lipnja 1945. godine Izvršni odbor HSS-a (zapravo lijevo krilo HSS-a, koje je ušlo u Narodnu frontu) na zasjedanju u Zagrebu donio je rezoluciju kojom je osuđeno „izdajništvo" Vladka Mačeka. Istovremeno je iskazana privrženost Komunističkoj partiji s Titom na čelu te novoimenovanoj hrvatskoj vladi. Srednja struja u HSS-u koja je ostala vjerna Mačeku, a pripadale su joj i Radićeva udovica Marija i kći Mira Košutić, objavila je 20. listopada, neposredno pred izbore, list *Narodni glas čovječnosti, pravice i slobode*. U

Suđenje ustaškom dužnosniku Erihu Lisaku, zagrebačkom nadbiskupu Alojziju Stepincu i šesnaestorici franjevačkih svećenika, optuženih za krivična djela protiv naroda i države, održano je u Zagrebu od 9. rujna do 11. listopada 1946. Lisak je osuđen na smrt vješanjem, a nadbiskup Stepinac na 16 godina zatvora s prisilnim radom.

uvodnom članku pod naslovom „Zašto ne idemo na izbore" istaknuto je kako Izvršni odbor HSS-a ne može zastupati HSS i da to može činiti samo Maček. Osim toga, napadnuta je komunistička praksa koja je političke protivnike bez razlike nazivala fašistima ili narodnim neprijateljima. Vlasti su zaplijenile drugi broj prije nego je izašao iz tiskare i zabranile listu daljnje izlaženje. Navodno su radnici u tiskari odbili tiskati „reakcionarni list (...) koji piše protiv dostignuća NOB-a". I u kasnijim godinama članovi HSS-a su proganjani – pošto je 1947. uhapšen Božidar Magovac, svaka ozbiljnija opozicijska djelatnost u Hrvatskoj i Jugoslaviji je utihnula.[609] Nove represivne mjere protiv HSS-ovaca koji nisu prišli lijevom krilu stranke uslijedile su 1948. godine, kada je osuđeno dvanaest članova stranke. Namjera vlasti bila je da se cijeli HSS kompromitira kao kolaborantski. Prvooptuženi, odvjetnik Tomo Jančiković (1899-1951), osuđen je na deset godina zatvora. U zatvoru je zlostavljan, čime mu je narušeno zdravlje, što je dovelo i do njegove smrti.[610]

Činjenica da je 1947. godine obnovljen rad Hrvatskog seljačkog prosvjetnog društva „Seljačke sloge" koji je trebao obnoviti i aktivnosti („prosvjećivanje i okupljanje seljaka") nije mogao neutralizirati represivne mjere protiv predstavnika predratnog seljačkog pokreta.

Vrhunac sudskog „obračuna s narodnim neprijateljem" dogodio se 1946. godine, kada su praktično istodobno u Srbiji, Sloveniji i Hrvatskoj održana suđenja pripadnicima kvislinških vojski. U Beogradu je na smrt osuđen i četnički general Draža Mihailović koji se od oslobođenja skrivao po Srbiji te je uhvaćen u istočnoj Bosni u ožujku 1946. godine. Uz njega, na smrt je osuđeno još jedanaest osoba, a dvanaestorica na vremenske kazne.[611] U Sloveniji se tih tjedana sudilo Leu Rupniku i drugim kolaboracionistima („krivično djelo izdaje naroda i za ratne zločine") - svi su osuđeni na smrt.[612] Među pripadnicima ustaškog režima na suđenju u Zagrebu našao se i zagrebački nadbiskup Alojzije Stepinac, optužen „za djelovanje protiv naroda i države", odnosno da je surađivao s vlastima NDH tijekom rata te pomagao ustašama i po uspostavi nove vlasti. Za nadbiskupa Stepinca osobito je ponižavajuća trebala biti činjenica da ga se sudi u skupini s Erihom Lisakom (1912-1946) kojega bi, zbog počinjenih zločina, svaki sud osudio na najtežu kaznu. U novinama se govorilo o „suđenju Lisaku, Stepincu i družini".[613] Nadbiskup je odbijao sve optužbe: on je komunizam smatrao većim neprijateljem od ustaštva, ali je njegova odgovornost u kompliciranim ratnim događajima mogla biti jedino moralna i politička te nikako nije smio biti krivično gonjen. Ipak je osuđen na 16 godina zatvora i prisilnoga rada, te petogodišnji gubitak političkih i građanskih prava. Tako je zaslugom komunista stvoren kamen smutnje između Crkve i države za duga vremena, a Hrvatska je dobila nacionalnog junaka i mučenika.[614]

50. Ratni i demografski gubici

Posljedice rata bile su na teritoriju današnje Hrvatske, kao i na teritoriju NDH, strašne: kako su se na tom prostoru vodile glavne operacije, bilo je i razmjerno najviše žrtava i razaranja u odnosu na druge jugoslavenske republike. Od ukupno 2,100.000 Srba koji su živjeli na teritoriju NDH prije rata stradalo ih je tijekom rata oko 330.000, od čega oko 82.000 kao partizanski borci, oko 23.000 kao kvislinzi i kolaboracionisti, te oko 217.000 kao žrtve nacističko-kolaboracionističkog terora. Žrtve su u većini (oko 124.000) ubijene pred vlastitim kućama, u naseljima, a tek je manji dio (oko 93.000) usmrćen u zatvorima, logorima ili bačen u jame. Od ukupno više od 3,400.000 Hrvata na teritoriju NDH ubijeno je oko 178.000, od čega 46.000 kao partizanski borci, oko 65.000 kao žrtve nacističkog, četničkog i ustaškog terora (stradali u naseljima, logorima i bačeni u jame), te oko 70.000 kao kvislinzi i kolaboracionisti, odnosno kao žrtve komunističke osvete pred kraj ili neposredno nakon rata. Ukupno je na teritoriju čitave Jugoslavije stradalo više od 80% Židova, 8,1% Muslimana (koji su ponajviše stradavali kao žrtve četničkog terora, te kao vojnici u jedinicama NDH), 7,3% Srba te 5,0% Hrvata.[615] U globalu tragediju još težom čini činjenica da je stradavalo u prosjeku vrlo mlado stanovništvo – tek 22 godine u prosjeku. Ukupno je stradalo oko 299.000 hrvatskih građana.[616]

Stvaranje popisa žrtava i ustanovljavanje njihova konačnog broja bila je u proteklih šezdeset i više godina, koliko nas dijeli od kraja Drugoga svjetskog rata, često tema političkih raspri, a ne znanstvenog promišljanja. Rijetki su popisi na lokalnoj razini koji su uključivali sve žrtve, bez obzira na nacionalnu i vjersku pripadnost te na stranu na kojoj su stradali. Jedna od rijetkih iznimki je popis žrtava kotara Novska, prema kojem je na tom području bilo 4078 žrtava fašizma te 1581 žrtava komunizma.[617]

Velik broj ljudi pobjegao je ili je morao otići iz Jugoslavije i Hrvatske (prema procjenama Vladimira Žerjavića – iz Hrvatske oko 316.000).[618]

Već u srpnju 1942. po naredbi ministra vanjskih poslova Joachima von Ribbentropa počelo je iseljavanje Nijemaca iz BiH, jer su folks-

dojčerska naselja bila ozbiljno ugrožena ustaničkim akcijama.[619] Od rujna 1944. i početkom 1945. godine, u organizaciji Reicha, također zbog nesigurnosti, evakuirano je s teritorija NDH (uglavnom iz Slavonije) oko 110.000 etničkih Nijemaca.[620] Mnogo ih je još ostalo, a dio se vratio neposredno pred završetak rata. Uspostavom nove vlasti na njemačku narodnu zajednicu svalila se kolektivna krivica za zločine nacističkog okupatora (mnogi su uistinu bili u okupatorskim vojnim i poluvojnim formacijama), i to su komunističke vlasti i zakonski normirale (temelj je odluka AVNOJ-a od 21. studenoga 1944. nazvana Odluka o prijelazu u državno vlasništvo neprijateljske imovine, o državnoj upravi nad imovinom neprisutnih osoba i sekvestru nad imovinom koju su neprijateljske vlasti prisilno otuđile). Odluka je obuhvaćala sve Nijemce, osim sudionika i pomagača partizanskog pokreta. Vlada DFJ-a je „stajala na stanovištu da sve Njemce koji se nalaze u okviru granice Jugoslavije raseli i uputi u Njemačku, čim se zato stvore povoljni tehnički uslovi", a potom su oblasnim i okružnim narodnim odborima odaslane upute koji su kriteriji da se netko smatra Nijemcem (što zbog visokog stupnja asimilacije i nije bilo tako lako odrediti).[621] Tih je mjeseci velik dio Volksdeutschera (termin je s vremenom dobio i pogrdno značenje) prognan iz Jugoslavije (Hrvatske), kao što su učinile i neke druge zemlje (Čehoslovačka, Mađarska, Poljska, SSSR). Iz svih tih zemalja, uključujući teritorije predratne Njemačke koji su priključeni Poljskoj, bilo je dijelom protjerano, a dijelom se pod pritiskom iselilo oko 13 milijuna Nijemaca.[622] Zbog tolikog broja izbjeglica pristiglih u Njemačku saveznici su već u ljeto 1945. zatvorili granice i prestali primati transporte s jugoslavenskim Nijemcima, pa su jugoslavenske vlasti bile prisiljene osnivati logore i internirati ih u logore. U teškim uvjetima, dio zatočenih je ondje i umro, a ostali su prognani u Njemačku.[623]

Od kraja četrdesetih postupno se odnos vlasti prema Nijemcima poboljšava: od 1949. do 1953. godine otpuštani su iz Jugoslavije njemački ratni zarobljenici (kojih je, čini se, bilo preko 100.000).[624] Otprilike u to doba i mnogi osuđenici za ratne zločine oslobađani su služenja kazni. Tada je dopušteno i da se neke folksdojčerske obitelji od kojih su neke završile u Njemačkoj, a neke ostale u Jugoslaviji, spoje.

U kasnijim popisima stanovništva pokazuje se drastičan pad broja Nijemaca. Prema popisu iz godine 1948. u čitavoj Jugoslaviji, od predratnih oko pola milijuna, preostalo je jedva 55 tisuća Nijemaca, od čega u Hrvatskoj manje od petine (10.144). Računa se da je potkraj i neposredno nakon Drugoga svjetskog rata iz Hrvatske, u velikoj većini iz Slavonije, iselilo ili bilo prognano oko 90.000 etničkih Nijemaca. Odlaskom Nijemaca stvorene su ponajprije u Vojvodini, zatim i u Slavoniji, mogućnosti za masovnu kolonizaciju stanovništva iz siromašnijih i prenapučenih krajeva (mahom iz Dinarida, ali i iz Zagorja i drugih regija).

Talijani su doživjeli u ponečemu istu, a u ponečem različitu sudbinu. Iseljavanje službenika i onih koje je fašistički talijanski režim naselio u hrvatske krajeve koji su nakon 1918. pripali Italiji počelo je po kapitulaciji Italije 1943. godine, no masovna iseljavanja, koja uključuju autohtono stanovništvo, počinju nakon završetka rata, posebice iz Rijeke i Istre. Službena iseljavanja (optacije) događaju se 1947. i 1948. i traju sve do 1954-1955. godine, pri čemu se iseljenici, tzv. optanti, odriču svoje nepokretne imovine i prava na povratak. Iseljavaju se i Hrvati (i Slovenci) iz političkih i gospodarskih razloga – primjerice, iz Istre se 1948. Vladimiru Bakariću i tadašnjem ministru unutarnjih poslova Ivanu Krajačiću javlja da „narod ovdje već dva mjeseca nije vidio mesa, da nema ulja, nema masti, da primamo polugnjili krumpir, da nema sapuna, nema drva, nema ugljena, i da jaje ne možeš kupiti ni za 25 ili 30 dinara". Sve su češći bili glasovi „kako je u Istri bilo bolje pod fašizmom nego pod Jugoslavijom".[625] Sve u svemu, u popisu stanovništva 1948. godine u odnosu na onaj iz 1931. godine, bilo je popisano 56.924 Talijana manje (ili 58,6%), 36.298 Hrvata manje (ili 37,3%) i 3982 Slovenca manje (ili 4,1%).[626]

Broj iseljenih nije točno ustanovljen, a najvjerodostojnije procjene kreću se oko broja od oko 200.000 osoba, od čega je tridesetak tisuća iz Rijeke, manji broj iz Dalmacije, a ostatak iz Istre.[627] Bilo kako bilo, neka područja Istre su opustjela – primjerice, Oprtalj je 1931. imao 3138, a sedamnaest godina kasnije samo 293 stanovnika. Broj stanovnika toga istarskoga grada nastavio je opadati i kasnijih godina te je Oprtalj prema popisu iz 1953. imao 223, potom osam godina kasnije samo 169 stanovnika (tek 5,4% od broja iz 1931). Buzet od 1931. do popisa iz 1961. opada s 2638 na 444 stanovnika (na 16,8% prethodnog broja). Tek je nešto bolje bilo u priobalnim gradovima, jer je Rovinj s 10.170 pao na 5712 (56,1%), Umag s 3746 na 1648 stanovnika (44%). Pula je od predratnih 45.000, početkom 1945. imala oko 36.000 stanovnika (dekadansa Pule počela je raspadom Austro-Ugarske, jer je grad 1900. imao 59.610 stanovnika), potom je počelo masovno iseljavanje: u veljači 1947. u gradu je živjelo jedva 3600 stanovnika, pa je Pula postala „grad duhova, grad koji je na tren prestao postojati". Miroslav Krleža, koji je posjetio Pulu u svibnju 1948. godine, svjedoči o „kukurikanju pijetlova" u centru grada, o nekoć „otmjenoj *fashionable* gostionici bez krova" u kojoj je „sve razmetano, prazno". No, završava u optimističkoj maniri: „Život teče dalje, život živi kao školjka na potonulim brodovima... trijumfira nad seobama naroda, nad vojskama... nad razorenim gradovima".[628] I, zapravo, život Krležu nije demantirao – masovnim useljavanjem već do 1949. Pula je brojčano narasla na više od 46.000 stanovnika. Stanovništvo Rijeke i Sušaka smanjilo se 1948. godine u odnosu na

1931. godinu za oko 5000 (1931. jedinstvena Rijeka imala je 73.726. a sedamnaest godina kasnije 68.780 stanovnika).[629]

I većina stanovništva koja je ostala u zemlji suočila se s golemim problemima: Drugi svjetski rat Hrvatskoj. kao i čitavoj Jugoslaviji donio je strahovit pad životnog standarda. jedan od najnižih u Europi. Na kraju rata i odmah poslije rata dobar dio stanovništva bio je na rubu gladi. Usprkos svim tim teškoćama. značajan dio stanovništva (prvenstveno mlade ljude) obuzeo je polet. iskren entuzijazam obnove. Očitovao se u radnim akcijama. ali i drugim prilikama te je mnogo pomogao da je obnova išla relativno brzo. štoviše. zapanjujuće brzo.

Bilješke

[1] Matković. *Povijest Jugoslavije*. 236: Suppan. *Jugoslawien und Österreich 1918-1939*. 1215. i d.

[2] Čulinović. *Jugoslavija između dva rata*. II. 171-178: Krizman. *Jugoslavenske vlade u izbjeglištvu. 1941-1943*. 5. i d.: Krizman. *Pavelić i ustaše*. 344-363.

[3] Jelić. *Komunistička partija Hrvatske 1937-1941*. 337.

[4] AHMBiH. fond I 48. 850/vt.

[5] Čulinović. *Dvadeset sedmi mart*: Barker. *British Policy in South-East Europe in the Second World War*: Barker. *Državni udar u Beogradu i Britanci*: Biber. *Britanski udio u državnom udaru u Jugoslaviji*: Kisić-Kolanović. *NDH i Italija*. 42-44: općenito. Jelić. *Jugoslavenska socijalistička revolucija*. 7-9.

[6] Barker. *Državni udar u Beogradu i Britanci*. 27.

[7] Čulinović. *Jugoslavija između dva rata*. II. 212-217: Bilandžić. *Hrvatska moderna povijest*. 120-122.

[8] Hory – Broszat. *Ustascha-Staat*. 42.

[9] Da li je Hitler zakasnio s napadom na SSSR dvoji Barker. *Državni udar u Beogradu i Britanci*. 28. i tamo lit.

[10] Sundhaussen. *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens*. 58.

[11] Sundhaussen. *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens*. 63.

[12] *Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u*. tom II. knj. 2. 472-475: o stavu nacističke Njemačke o tim zbivanjima. vidi. Gaertner. *Kroatien in Suedslawien*: Schneefuss. *Die Kroaten und ihre Geschichte*.

[13] Sundhaussen. *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens*. 61.

[14] Jelić-Butić. *O okolnostima proglašenja NDH 10. travnja 1941*.. 92: Hory – Broszat. *Ustascha-Staat*. 44: Krizman. *Pavelić i ustaše*. 337.

[15] *Vojna enciklopedija* 1. 571.

[16] Detaljno. Anić. *Njemačka vojska u Hrvatskoj 1941-1945*. 31. i d.

[17] Krizman. *Jugoslavenske vlade u izbjeglištvu*. 1941-1943. 10-12. 98-99.

[18] Čulinović. *Jugoslavija između dva rata*. II. 242-244: detaljno. Tomasevich. *Četnici u Drugom svjetskom ratu*. 62-70.

[19] AHMBiH. fond I 48. 850/vt.

[20] Tomasevich. *Četnici u Drugom svjetskom ratu*. 81-82: *Brzopisni zapisnici sabora 1942*. 20.

[21] Jareb. *Hrvatski narod u Drugom svjetskom ratu*. 410.

[22] Boban. *Maček i HSS II*. 406-410: Maček. *Memoari*. 231.

[23] Maček. *Memoari*. 221.

[24] Boban, *Maček i HSS II*, 409-410; Boban, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije I*, 154-155; Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 122-123, 131; Maček, *Memoari*, 162.
[25] Sundhaussen, *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens*, 77.
[26] Sundhaussen, *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens*, 77.
[27] Ristović, *Nemački „Novi poredak"*, 197.
[28] Colić, *Oružane snage NDH u BiH 1942-3*, 360.
[29] Sundhaussen, *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens*, 78-79.
[30] Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 123.
[31] Krizman, *NDH između Hitlera i Mussolinija*, 11.
[32] Pavelić je titulu „poglavnik" (ustaškog pokreta) uzeo već 1932, a sada je samo pridodao „NDH".
[33] *Narodne novine*, Zagreb, 17. IV. 1941.
[34] Opširno, Kisić-Kolanović, *Mladen Lorković ministar urotnik*, na raznim mj.; Lorković, *Narod i zemlja Hrvata*; vidi i Goldstein – Szabo, *Klasična gimnazija*, 154-156, 196, 252.
[35] Petrinović, *Mile Budak*, 98.
[36] *Tko je tko u NDH*, na raznim mj.; Kisić-Kolanović, *Mladen Lorković ministar urotnik*, 41, 174, 266.
[37] „Ras" je isprva označavao vladara nad širim područjem u Etiopiji, a potom se rabio i za lokalne fašističke prvake u Italiji, da bi ga preuzeli ustaški emigranti u Italiji – njime su se kitili najbliži Pavelićevi pouzdanici iz emigracije.
[38] Jareb, *Prilog životopisu dra Mile Budaka*, 54.
[39] *Narodne novine*, Zagreb, 10. VI. 1941.
[40] Sladović, *Ustavno pravo*, 260.
[41] Čulinović, *Organizacija vlasti*, 137.
[42] *Hrvatska gruda* 124/1943.
[43] Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 412-413; Tomasevich, *War and Revolution in Yugoslavia*, 372-376.
[44] Ante Nikšić – tadašnji predsjednik Ustaškog stana Karlovac, kasnije veliki župan Velike župe Pokuplje i ministar unutarnjih poslova; o Nikšiću, u: *Tko je tko u NDH*, 296.
[45] Petrinović, *Mile Budak*, 62; HDA, fond MUP SRH, 013.0.56, V. Židovec, *Moje sudjelovanje u političkom životu*, 138. Odvjetnik po profesiji, Vladimir Židovec (1907-1948) agilni je sudionik i organizator ustaškog pokreta već od kasnijih tridesetih godina, zatim veleposlanik NDH u Bugarskoj i visoki dužnosnik u Ministarstvu vanjskih poslova NDH. Njegova citirana politička autobiografija, pisana 1947. u istražnom zatvoru u Zagrebu, vjerojatno je najvrednije svjedočanstvo jednoga od istaknutih sudionika o političkim dilemama i strujanjima unutar ustaškog pokreta 1941-1945; o Židovcu, u: *Tko je tko u NDH*, 435.
[46] HDA, fond MUP SRH, 013.0.56, V. Židovec, *Moje sudjelovanje u političkom životu*, 32.
[47] Broucek, *General im Zwielicht*, 165.
[48] Jareb, *Prilog životopisu dra Mile Budaka*, 54.
[49] *Ustaša*, lipanj 1941.
[50] Primjerice, kada su vlasti u Krapini u kolovozu 1941. htjele lokalnom ustaškom logoru oduzeti oružje, ustaški je logornik lokalnom zapovjedniku oružničke postaje zaprijetio da će se s onima koji postavljaju previše pitanja, ili ustašama pokušaju „oduzeti vlast ili oružje", „ustaški postupiti", tj. „ubiti"; HDA, fond 255 – VŽZ NDH, tajni spisi, 187 vt/1941.
[51] Vidi faksimil u: Krizman, *Pavelić i ustaše*, 337.
[52] M. Lorković, „Zadaci našeg naraštaja", *Hrvatsko kolo XXII*, Zagreb 1941, 1-6.
[53] *Hrvatska gruda* 78/1942.
[54] Nikolić, *Za novu Hrvatsku*, 193.

[55] *Ustaša* 7/1942.
[56] *Hrvatska mladost* 1-2/1941, 5.
[57] Nikolić, *Za novu Hrvatsku*, 191.
[58] HDA, fond MUP SRH, 013.0.56, V. Židovec, *Moje sudjelovanje u političkom životu*, 30, 138, 139-140.
[59] *Katolički list* 23/1941, 262.
[60] Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, 188-189.
[61] *Ustaša* 7/1942.
[62] *Zbornik zakona i naredaba*, 213-214; *Narodne novine*, Zagreb, 26. VI. 1941.
[63] Nije jasno kako je Smolčić „zlorabio vlast" – govori se tek o „nemoralu". Ustaška propaganda već u kolovozu 1941. često spominje Smolčićev primjer, ali uvijek neodređeno, a s vremenom ga koristi da suzbije prijave zloporabe položaja (*Ustaša* 11/1941, ima naslov „Lažno optužuju – odgovarati će!" u kojem se groze i Smolčićevim primjerom).
[64] *Zagreb, revija društva Zagrepčana* 3-5/1941, 87.
[65] *Ustaša* 3, Zagreb, 3. VII. 1941.
[66] Hory – Broszat, *Ustascha-Staat*, 77.
[67] *Narodne novine*, Zagreb, 11. i 12. IV. 1941; *Zbornik zakona i naredaba*, 3.
[68] Primjerice, u Senju nije dopušteno polaganje prisege Đuri Ribaru, „jer je imenovani grčko-istočne vjere", kao ni kotarskom liječniku „Ignjatu Haberu, kao licu izraelitske vjere" – HDA, fond MUP NDH, br. 223, kut. 23, Predsjednički ured, br. 1/41, god. 1941; kut. 28, Predsjednički ured, pr. bb/41, god. 1941.
[69] *Narodne novine*, Zagreb, 23. IV. 1941; o prisegama, Tomasevich, *War and Revolution in Yugoslavia*, 382.
[70] *Zakoni, zakonske odredbe, naredbe*, Zagreb 1942, sv. I, 75.
[71] *Narodne novine*, Zagreb, 30. IV. 1941; *Zbornik zakona i naredaba*, 41.
[72] Goldstein, *Ante Pavelić, Charisma and National Mission*.
[73] Sladović, *Ustavno pravo*, 233.
[74] *Ustaša, dokumenti*, 138.
[75] *Narodne novine*, Zagreb, 25. VI. 1941.
[76] *Ustaša* 7/1942.
[77] *Hrvatska gruda* 46/1941.
[78] HDA, fond MUP SRH, 013.0.56, V. Židovec, *Moje sudjelovanje u političkom životu*, 53.
[79] *Hrvatska gruda* 48/1941.
[80] Samardžija, *Jezični purizam u NDH*.
[81] Suprotno onome što tvrdi Jelčić, *Kulturni život u NDH* („bujnost kulturnog života") – vidi, Stipčević, *Popis zabranjenih knjiga iz 1942. godine (Prilog povijesti čišćenja knjižnica od nepodobnih knjiga u Hrvatskoj)*; Turčinec, *Cenzura u NDH*.
[82] *Narodne novine*, Zagreb, 4. VI. 1941; HDA, fond ZKRZ GUZ, br. 306, kut. 10, 455; *Zakoni NDH*, II, 40; opširno, Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 150. i d.
[83] Prašek, *Memoari*, 144; vidi i Maček, *Memoari*, 252.
[84] Škiljan, *Politička opredjeljivanja u Hrvatskom zagorju 1941.-1945.*, 40.
[85] Goldstein, *1941. godina koja se vraća*, 11. i d.
[86] *Nova Hrvatska*, br. 270, Zagreb, 17. XI. 1942.
[87] Vidi i Perić, *Hrvatska državotvorna misao*, 401. i d.; Kisić-Kolanović, *NDH i Italija*, 99.
[88] *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, br. 2, 6. IX. 1941; Kljaković, *Jugoslavenska vlada u emigraciji i Saveznici prema pitanju Hrvatske 1941-1944*, 104.
[89] Jelić-Butić, *Hrvatska seljačka stranka*, 75.
[90] Prašek, *Memoari*, 144.
[91] Krizman, *Pavelić i ustaše*, 400-415.
[92] Morača, *Jugoslavija 1941*, 55.
[93] Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 125.

[94] Sundhaussen, *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens*, 234.
[95] O Feliksu Židovcu, Goldstein, *1941. godina koja se vraća*, 78, 85, 117, 128, 130, 139.
[96] *Tko je tko u NDH*, 424.
[97] Sundhaussen, *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens*, 235-236.
[98] Vojni arhiv Vojnoistorijskog instituta VII, fond NDH, kutija 71, 58/6; prema Škiljan, *Politička opredjeljivanja u Hrvatskom zagorju 1941.-1945.*, 68.
[99] Fricke, *Kroatien 1941-1944*, 26-45.
[100] *Narodne novine*, Zagreb, 26. VIII. 1941.
[101] Sundhaussen, *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens*, 236.
[102] *Hrvatski narod*, Zagreb, 26. V. 1941.
[103] Vidi tekstove Slavka Kvaternika i Janka Tortića u: *Hrvatski narod*, Zagreb, 20. IV. i 11. VIII. 1941; također, Jelić-Butić, *Hrvatska seljačka stranka*, 50.
[104] Maček-Škrabe, *Maček izbliza*, 89.
[105] *Hrvatska gruda* 48/1941.
[106] Radelić, *Hrvatska seljačka stranka 1941-1950*, 22; Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 131; vidi i Ivičević, *Politički program ratne HSS i „puč Vokić-Lorković"*.
[107] Razlozi slanja Mačeka u Jasenovac bili su višestruki: ustaše su se bojale da bi Mačeka mogli iskoristiti Nijemci u uspostavi alternativne vlasti, potom da Maček ne bi stvarao neprilike pri sazivanju i konstituiranju Sabora, Jelić-Butić, *Hrvatska seljačka stranka*, 73; Maček, *Memoari*, 248-249; Maček-Škrabe, *Maček izbliza*, 99.
[108] *Hrvatska straža, tjednik za katolički dom*, 5, 12, 15, 16-18, 27, 30, 39, 41, 43, 50/1937; 1, 2, 6, 10, 17, 19, 28/1938; *Hrvatska straža*, dnevnik, 12. I. 1939.
[109] Radelić, *Hrvatska seljačka stranka 1941-1950*, 203-209 (za više od trideset prvaka navedena su dva opredjeljenja).
[110] Shirer, *Rise and Fall*, 235.
[111] Duffy, *Sveci i grešnici*, 261; vidi i Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 559. i d.
[112] *Ustaša* 24/1942; *Ustaša, dokumenti*, 265.
[113] Jareb, *Hrvatski narod u Drugom svjetskom ratu*, 410.
[114] HDA, fond Ponova, br. 1076, Srpski odsjek, Opći spisi, kut. 443, 867/1941.
[115] *Tko je tko u NDH*, 114-115.
[116] Krišto, *Katolička crkva*, II, 39-40.
[117] Krišto, *Katolička crkva*, II, 79.
[118] Šanjek, *Kršćanstvo na hrvatskom prostoru*, 459. i d.
[119] Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 552. i d.
[120] Akmadža, *Katolička crkva u Hrvatskoj i komunistički režim*, 8; Batelja, *Živjeti iz vjere*, 243.
[121] Radi se, u konkretnom slučaju, o okružnici krčkog biskupa Josipa Srebrnića, Akmadža, *Katolička crkva u Hrvatskoj i komunistički režim*, 8-9.
[122] Krišto, *Katolička crkva*, II, 77-78; Benigar, *Stepinac*, 406-407; detaljnija analiza u Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 569.
[123] Krišto, *Katolička crkva*, II, 269. Ocjene da „pornografska izdanja" izdaju „u prvom redu" Srbi i Židovi bile su krajnje paušalne, jer sam *Katolički list* donosi vijest da je u Zagrebu u ožujku 1941. uhapšeno pet osoba zbog „veza s tim protunarodnim poslom" – Smiljan Sokol, Juraj Boranić, Branko Drapčinski, Dragutin Gašparović i Zvonimir Lenard; sudeći po imenima, četvorica su Hrvati, a jedan bi mogao biti Srbin – *Katolički list* 13/1941, 151.
[124] *Hrvatski narod*, Zagreb, 17. VI. 1941, 15.
[125] Pekić, *Postanak Nezavisne države Hrvatske*, 82.
[126] *Hrvatski narod*, Zagreb, 17. VI. 1941, 15.
[127] Redžić, *Sto godina muslimanske politike*, 149.
[128] Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, na raznim mj., osobito 101-103, 301. i d; Goldstein, *Ustaška ideologija o Hrvatima muslimanske vjere*.

[129] Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, 306; Hadžijahić, *Posebnost Bosne i Hercegovine i stradanja Muslimana*, 33; Džaja, *Politička realnost jugoslavenstva*, 114-115 – neki su biskupi smatrali da se tim rezolucijama krivnja s pripadnika vlastita naroda htjela prebaciti na bosanskohercegovačke katolike. Nema sumnje da su pretežno ustaške jedinice, u kojima je bio značajan broj muslimana, bile počinitelji prvih zločina u ljeto 1941. godine u istočnoj Hercegovini. Tekst nekih od tih rezolucija vidi u: Matković, *Na vrelima hrvatske povijesti*, 392-395.

[130] Matković, *Na vrelima hrvatske povijesti*, 392-399; Redžić, *Sto godina muslimanske politike*, 150.

[131] HDA 255, NDH VŽZ, vrlo tajni spisi, 48/1942; vidi i UNS 10540-taj. 42.

[132] *Hrvatska gruda* 65/1941; *Hrvatski narod*, Zagreb, 21. IX. 1941.

[133] *Džamija poglavnika*, 44; *Hrvatski narod*, Zagreb, 15. VIII. 1944.

[134] Hadžijahić, *Posebnost Bosne i Hercegovine i stradanja Muslimana*, 39-40. O tim problemima vidi i Goldstein, *Ustaška ideologija o Hrvatima muslimanske vjere*.

[135] HDA, fond MUP SRH, 013.0.3, Dizdar, *Ustaštvo i NDH*, 55; vidi, slično, HDA, fond MUP SRH, 013.0.56, V. Židovec, *Moje sudjelovanje u političkom životu*, 138; Viktor Gutić isticao se progonima Srba, na što su upozoravali i Nijemci, vidi, *Tko je tko u NDH*, 145; Dulić, *Utopias of Nation*.

[136] *Jevrejski pregled* 7-8, Beograd 1966.

[137] Hory – Broszat, *Ustascha-Staat*, 68.

[138] Barić, *Šibenik pod upravom NDH*, 73-76.

[139] Ciano, *Dnevnik*, unos od 25. IV. 1941, str. 313, 314; Sinovčić, *NDH u svietlu dokumenata*, 175 (izostavio je navod o „Pavelićevim banditima"); Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 122; Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, 86-89.

[140] Vidi preciznu kartu u: Cuculić, *Radnički pokret i narodnooslobodilačka borba*, 111; Kisić-Kolanović, *NDH i Italija*, 98-108.

[141] *Zbornik zakona i naredaba*, 87-88; *Narodne novine*, Zagreb, 15. V. 1941; Kisić-Kolanović, *NDH i Italija*, 120-124.

[142] Karta administrativne podjele, u: Boban, *Hrvatske granice 1918-1992*, 49.

[143] Primjerice, i *Hrvatski narod* i *Hrvatska gruda* na udarnim mjestima donose detaljne izvještaje o Pavelićevu boravku u Rimu pod velikim naslovima „Povijesni dan boravka hrvatskog izaslanstva u Rimu" (i sličnima). Udarni su tekstovi posvećeni nevažnim protokolarnim opisima, a tek se na sedmoj stranici ili u dnu stranice donosi „ugovor o razgraničenju između Hrvatske i Italije". *Hrvatski narod*, Zagreb, 19. V. 1941; *Hrvatska gruda* 47/1941.

[144] Sundhaussen, *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens*, 82.

[145] *Narodne novine*, Zagreb, 8. VI. 1941.

[146] Sundhaussen, *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens*, 82-84.

[147] Sundhaussen, *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens*, 85.

[148] Sinovčić, *NDH u svietlu dokumenata*, 183; Krizman, *NDH između Hitlera i Mussolinija*, 16, 212-213.

[149] Kalšan, *Međimurska povijest*, 310-313.

[150] Kisić-Kolanović, *Zagreb – Sofija*, 160.

[151] *Hrvatsko jedinstvo*, Varaždin, 3. V. 1941; Hutinec, *Teror ustaškog režima*, 26.

[152] Matković, *Na vrelima hrvatske povijesti*, 311.

[153] *Zbornik NOR*, t. XIII, knj. 1, 39; Šepić, *Talijanska okupaciona politika*, 216-218, 224; Milošević, *Izbeglice i preseljenici*, 95, 96, 98.

[154] Milošević, *Izbeglice i preseljenici*, 97; HDA, fond MUP NDH, br. 223, kut. 25, Predsjednički ured, br. 22954, 26641, god. 1941; HDA, fond Ponova, br. 1076, Srpski odsjek, Opći spisi, kut. 443, 795/1941.

[155] *Hrvatski list*, Osijek, 15. IV. 1941.

[156] Milošević, *Izbeglice i preseljenici*, 75.

[157] HDA, fond Ponova, br. 1076, Srpski odsjek, Opći spisi, kut. 456, 4921, 4926/1941; kut. 443, 911/1941.
[158] Hutinec, *Kotarska oblast Čakovec i Prelog.*
[159] *Zbornik zakona i naredaba*, 173; *Zakoni NDH*, II, 157-158; *Narodne novine*, Zagreb, 10. VI. 1941.
[160] Milošević, *Izbeglice i preseljenici*, 319-321.
[161] *Hrvatski list*, 15. IV. 1941; Krnić, *Slavonija*, 86.
[162] *Deutsche Zeitung in Kroatien*, br. 4, 17. IV. 1941.
[163] *Zbornik zakona i naredaba*, 189; *Zakoni NDH* II, 210-212; *Narodne novine*, Zagreb, 19. VI. 1941.
[164] HDA, fond MUP NDH, br. 223, kut. 23, Predsjednički ured, br. 5730, god. 1941.
[165] HDA, fond MUP NDH, br. 223, kut. 23, Predsjednički ured, br. 10852, god. 1941.
[166] HDA, fond MUP NDH, br. 223, kut. 25, Predsjednički ured, br. 18541, 21915, god. 1941; *Deutsche Zeitung in Kroatien*, br. 76, 8. VII. 1941.
[167] HDA, fond MUP NDH, br. 223, kut. 25, Predsjednički ured, br. 21917, god. 1941.
[168] Geiger, *Nijemci u Đakovu i Đakovštini*, 149.
[169] Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 124; Kisić-Kolanović, *NDH i Italija*, 85-97.
[170] Krizman, *NDH između Hitlera i Mussolinija*, 203. i d.
[171] Sinovčić, *NDH u svietlu dokumenata*, 105.
[172] Tomasevich, *War and Revolution in Yugoslavia*, 233. i d.; Maticka, *Kontinuitet i diskontinuitet hrvatske političke povijesti*, 162; o karakteru NDH raspravlja i Kisić-Kolanović, *Hrvatska historiografija o Drugom svjetskom ratu: metodologija i prijepori.*
[173] Maček, *Memoari*, 232.
[174] Sundhaussen, *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens*, 121; Sinovčić, *NDH u svietlu dokumenata*, 105-107, 174.
[175] *Narodne novine*, Zagreb, 4. VII. 1941 te 1. X. 1941; Sundhaussen, *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens*, 131-132.
[176] Sundhaussen, *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens*, 134.
[177] Hory – Broszat, *Ustascha-Staat*, 69-70.
[178] Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, 127.
[179] Sundhaussen, *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens*, 120.
[180] Gruenfelder, *„U radni stroj velikog Njemačkog Reicha!"*, 13.
[181] *Deutsche Zeitung in Kroatien*, 14. IV. 1941; 10. V. 1941.
[182] Primjerice, Srbi koji su kao jugoslavenski vojnici bili zarobljeni u Travanjskom ratu u Bjelovaru i okolici „bili su razoružani, internirani i naknadno predani njemačkoj vojsci koja ih je otpremila u Njemačku" – vidi, Gruenfelder, *„U radni stroj velikog Njemačkog Reicha!"*, 69.
[183] Sundhaussen, *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens*, 180-181; Grünfelder, *Zaboravljene žrtve nacionalsocijalizma: prinudni i robovski radnici i radnice.*
[184] Gruenfelder, *„U radni stroj velikog Njemačkog Reicha!"*, 70. i d.
[185] *Deutsche Zeitung in Kroatien*, br. 51, 13. VI. 1941.
[186] *Katolički list*, Zagreb, 47/1941, 51/1942.
[187] *Hrvatska gruda* 65, 71, 72/1941; citirani oglas vidi i u Gruenfelder, *„U radni stroj velikog Njemačkog Reicha!"*, 76. i d.
[188] Gruenfelder, *„U radni stroj velikog Njemačkog Reicha!"*, 235.
[189] Ristović, *Nemački „Novi poredak"*, 269.
[190] Gruenfelder, *„U radni stroj velikog Njemačkog Reicha!"*, 75. i d.
[191] *Hronologija radničkog pokreta i SKJ*, t. II, 24-25.
[192] *Hrvatska gruda* 82/1942.
[193] Gruenfelder, *„U radni stroj velikog Njemačkog Reicha!"*, 76.
[194] Sundhaussen, *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens*, 138; Banović, *Izvoz radne snage i deportacije stanovništva*; Krizman, *NDH između Hitlera i Mussolinija*, 203; o Benzonu, *Tko je tko u NDH*, 34-35.

[195] *Hrvatski narod*, Zagreb, 10. IV. 1942; vidi i Gruenfelder, *„U radni stroj velikog Njemačkog Reicha!"*, 76.
[196] HDA, fond 255, NDH – Velika župa Zagorje, Vrlo tajni spisi, 60/1942.
[197] Jakovljević, *Logor na Savi*, 99, 114.
[198] Ristović, *Nemački „Novi poredak"*, 269.
[199] Kisić-Kolanović, *NDH i Italija*, 235-239; Giron, *Zapadna Hrvatska*, 54-59.
[200] HDA, fond MUP NDH, br. 223, kut. 26, Predsjednički ured, br. 23551, god. 1941.
[201] DAS, fond Velike župe NDH u Dalmaciji, kut. 4.
[202] Pojić, *Hrvatska pukovnija 369. na istočnom bojištu 1941.-1943.*; Pojić, *Lako prevozni zdrug*.
[203] Krizman, *Pitanje priznanja*, 110.
[204] Krizman, *Pitanje priznanja*, 113. NDH su priznale Slovačka 16. IV, Mađarska 19. IV, Bugarska 22. IV, Rumunjska 8. V, Japan 7. VI, Španjolska 18. VI, Finska 2. VII, Mandžukuo 31. VII. i Danska 7. VIII.
[205] Kisić-Kolanović, *NDH i Italija*, 109-111.
[206] O ličnosti Kaschea, usp. Hory – Broszat, *Ustascha-Staat*, 60. i d; Krizman, *NDH između Hitlera i Mussolinija*, 18-19; Sundhaussen, *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens*, 122. i d., 144. i d.; o Glaiseu, Krizman, *NDH između Hitlera i Mussolinija*, 12-13.
[207] Usp. Odić, *Neostvareni planovi*, 60.
[208] *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, br. 2, 6. IX. 1941; Kljaković, *Jugoslavenska vlada u emigraciji i Saveznici prema pitanju Hrvatske 1941-1944*, 104.
[209] O tim problemima postoji golema literatura: Kljaković, *Jugoslavenska vlada u emigraciji i Saveznici prema pitanju Hrvatske 1941-1944*, 137-138; Krizman, *Jugoslavenske vlade u izbjeglištvu*, 1941-1943, na raznim mj.; Petranović, *Jugoslovenske vlade u izbeglištvu*, 1943-1945, na raznim mj.; Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 131; Matković, *Prilog proučavanju političke djelatnosti Jurja Krnjevića*; Boban, *Hrvatska u diplomatskim izvještajima izbjegličke vlade*, na raznim mj.; Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu*, 237. i d.
[210] *Hrvatska mladost* 3/1941, str. 55; *Hrvatska gruda* 65/1941.
[211] AHMBiH, VI/11, 382.
[212] *Narodne novine*, Zagreb, 1. IV. 1942.
[213] *Hrvatska gruda* 65/1941.
[214] *Hrvatsko jedinstvo*, Varaždin, 3. V. 1941; Hutinec, *Teror ustaškog režima*, 19.
[215] *Ustaša*, 3, Zagreb, 3. VII. 1941.
[216] *Ustaša*, 6, Zagreb, 17. VIII. 1941; opširnije, Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 552-558; Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, 162. i d.
[217] *Novi list*, Zagreb, 3. VI. 1941.
[218] *Hrvatski narod*, Zagreb, 7. VII. 1941.
[219] *Hrvatski narod*, Zagreb, 7. VII. 1941.
[220] *Hrvatski narod*, Zagreb, 28. VII. 1941.
[221] *Hrvatski narod*, 1. VII. i 16. VIII. 1941; Petrinović, *Mile Budak*, 97-99; Bartulin, *Ideologija nacije i rase: ustaški režim i politika prema Srbima u NDH*, 227-228.
[222] Arendt, *Izvori totalitarizma*, 349.
[223] Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 117. i d.
[224] Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 385-386.
[225] Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 162-172.
[226] Deportacije su obavljane preko prostora velesajma u današnjem Studentskom centru u Savskoj cesti u Zagrebu – Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 249-265.
[227] Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, na raznim mj.
[228] Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 424-434, 465-476.
[229] *Hrvatsko jedinstvo*, Varaždin, 3. V. 1941; Hutinec, *Teror ustaškog režima*, 20.

[230] Lengel-Krizman, *Genocid nad Romima:* Tomasevich, *War and Revolution in Yugoslavia*, 608-610; vidi i slabo dokumentiran prilog, Reinhartz, *The genocide of the Yugoslav Gypsies.*
[231] O tome vidi opširnije u: Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 121, 124; Lengel-Krizman, *Genocid nad Romima.*
[232] Neubacher, *Sonderauftrag Südost*, 18; Kazimirović, *NDH u svetlu nemačkih dokumenata i dnevnika Gleza fon Horstenaua*, 103.
[233] „Antisemitism", *A Historical Encyclopedia of Prejudice and Persecution*, t. II, 551; Ben-Sasson, *A History of the Jewish People*, 884.
[234] Crljen, *Čimbenici bleiburškog sloma*, 37.
[235] Crljen, *Čimbenici bleiburškog sloma*, 38.
[236] Brčić, *O iseljavanju Slovenaca u Bosnu 1941. godine*; Goldstein, *Iseljavanje Srba i useljavanje Slovenaca.*
[237] *Hrvatski narod*, Zagreb, 9. VI. 1941.
[238] Krizman, *Pavelić i ustaše*, 475-479.
[239] Milošević, *Izbeglice i preseljenici*, 33, 43.
[240] DAS, fond Velike župe NDH u Dalmaciji, kut. 4.
[241] Zakoni NDH II, 131-132; *Narodne novine*, Zagreb, 7. VI. 1941; *Ustaša, dokumenti*, 191.
[242] HDA, fond Ponova, br. 1076, Srpski odsjek, Opći spisi, kut. 442, 642/1941.
[243] HDA, fond Ponova, br. 1076, Srpski odsjek, Opći spisi, kut. 441, 312, 313/1941; kut. 442, 450, 667/1941.
[244] HDA, fond Velika župa Posavje, br. 254, kut. 1, VT 3/1941; HDA, fond Ponova, br. 1076, SO-OS, kut. 443, 955/1941; Brčić, *O iseljavanju Slovenaca*, 307.
[245] HDA, fond Ponova, br. 1076, Srpski odsjek, Opći spisi, kut. 442, 646, 669/1941.
[246] Peršen, *Ustaški logori*, 107. i d.; Milošević, *Izbeglice i preseljenici*, 155-156.
[247] HDA, fond Ponova, br. 1076, Srpski odsjek, Opći spisi, kut. 442, 450, 623/1941; Milošević, *Izbeglice i preseljenici*, 142.
[248] HDA, fond Ponova, br. 1076, Srpski odsjek, Opći spisi, kut. 441, 48/1941; Goldstein, *Iseljavanje Srba i useljavanje Slovenaca.*
[249] HDA, fond Ponova, br. 1076, Srpski odsjek, Opći spisi, kut. 442, 507/1941; Milošević, *Izbeglice i preseljenici*, 149, 154-155.
[250] Izjava fra Vjeke Vrčića, svjedočio 2005. studentici povijesti Aniti Bilić; HDA, fond Ponova, Srpski odsjek, opći spisi, kutija 452, 3735/1941; Bilić, *O povijesti pravoslavnog srpskog stanovništva na području Imotske krajine.*
[251] HDA, fond MUP NDH, br. 223, kut. 26, Predsjednički ured, br. 23693, god. 1941; Brčić, *O iseljavanju Slovenaca*, 309; Milošević, *Izbeglice i preseljenici*, 37, 38-39, 41, 330-331; detaljno, Goldstein, *Iseljavanje Srba i useljavanje Slovenaca.*
[252] Ustaški logornik iz Kostajnice tvrdi 8. srpnja da je neki popis „opasnih i nepoćudnih osoba u kotaru Kostajnica koje treba iseliti" zapravo „manjkav, površan i neozbiljan", jer je na njemu samo stotinjak osoba, što logornik uspoređuje s „poslom kosca koji s velike livade vadi travu po travu". Smatra da bi dojam te akcije, ako bi se samo toliko osoba „iselilo", bio „vrlo blijed". On drži da bi Srbi, koje naziva „tuđinskom gomilom", mislili da se tu gomilu „kao takovu, neće taknuti", pa predlaže da se „na jednom mjestu izvadi cijeli, veliki džbun tako da takova egzemplarna amputacija tuđinskog elementa s narodnog hrvatskog tijela potrese dušom tuđinske gomile". Prema logornikovu mišljenju, konačni cilj masovnog iseljavanja, odnosno, „potresanja duše" je „prisiljavanje na proces duhovnog uzbuđenja, kojim će se podvrgnuti... postupku katolizacije". Potom se predlaže da se iseli 900 od 2213 stanovnika sela Slabinje, čime bi se napravilo mjesta za „bijedne Hrvate" te „pripadajući dijel slovenskih doseljenika". Time bi se „postigla neprekinuta linija hrvatskih sela od Dvora na Uni do Jasenovca, a što to znači sa strateškog gledišta... nije potrebno da se posebno naglasi" – HDA, fond Ponova, br. 1076, SO-OS, kut. 441, 324/1941.

[253] Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 267-269; Goldstein, *1941. godina koja se vraća*, 42. i d.
[254] Goldstein, *1941. godina koja se vraća*, 92-93; Milošević, *Izbeglice i preseljenici*, 126; Da je vijest o iz Grubišnog Polja točna, uključujući i broj uhićenih i deportiranih, svjedoče narednih tjedana i mjeseci brojni dokumenti ustaški i NDH-aški dokumenti. Primjerice, iz Poreske uprave Grubišno Polje u Zagreb javlja se da je „27. travnja Dušan Čupović odveden u nepoznatom pravcu zajedno s još 500 uhapšenih žitelja pravoslavne vjere iz Grubišnog Polja" – HDA, Ministarstvo državne riznice, fond 215, Opći odjel, 21366/1941.
[255] Karaula, *„Slučaj Gudovac" 28. travnja 1941.*
[256] Milošević, *Izbeglice i preseljenici*, 121; Lukač, *Ustanak u Bosanskoj krajini*, 59.
[257] Dana 5. svibnja u 15 sati, na tadašnjoj zagrebačkoj periferiji, na Savskoj cesti, „dva čovjeka kao ustaše došli su u stan Drage Gračanina i zapovjedili da pođe odmah s njima, jer da je četnik. Pola sata iza kako su svi skupa otišli iz stana, čuli su ukućani pucnjavu". Sljedeće jutro, „Gračaninov leš pronađen je nedaleko, na Vrbiku, kod trkališta" (koje je nekoć bilo kod današnjeg Filozofskog fakulteta – op. I. G.). Koji dan ranije „neki nepoznati ljudi navodni ustaše" odveli su iz kuće u Zagrebu 62-godišnjeg Lazara Rončevića, inače „pravoslavca" te „ratnog invalida". Dana 13. svibnja „nađen je mrtav u šumi na Sljemenu" – HDA, Fond 1723, Gradski komitet KPH – Zagreb (Komisija za historiju KPH), kut. 23, izvještaj Zavoda za sudsku medicinu, sekcioni protokoli.
[258] Opširno, Goldstein, *1941. godina koja se vraća*, 75-85.
[259] Višnjić, *Partizansko ljetovanje*, 20.
[260] Goldstein, *1941. godina koja se vraća*, 97-109.
[261] HDA-ZJDIP: Posebni opunomoćenik poglavnika za Veliku Župu Hum i Dubrava, br. 8 od 30. VI. 1941.
[262] *Zločini*, 208-210: Posebni opunomoćenik Poglavnika, V. I. br. 40 od 5. VII. 1941. Velika slova kao u dokumentu.
[263] *Ljetopis samostana sv. Ante*, 180.
[264] HDA, USIKS 337/41, fond MUP RH, spis II-91, kut. 150.
[265] HDA, fond MUP NDH, br. 223, kut. 24, Predsjednički ured, br. 19983, god. 1941.
[266] HDA, fond MUP NDH, br. 223, kut. 24, Predsjednički ured, br. 19983, god. 1941; HDA, fond Ponova, br. 1076, Srpski odsjek, Opći spisi, kut. 442, 642/1941; Milošević, *Izbeglice i preseljenici*, 116.
[267] Goldstein, *1941. godina koja se vraća*, 124-126.
[268] *Hrvatski narod* 10. 7. 1941; *Ustaša*, 4, Zagreb 19. 7. 1941; Peršen, *Ustaški logori*, 58; Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 271; Tiljak je bio bivši komunist, koji je vrlo dobro poznavao članove KP te je bio velika opasnost za komuniste pa su oni očigledno organizirali njegovo ubojstvo.
[269] *Spomenica o župi Slunjskoj*, 96.
[270] Goldstein, *1941. godina koja se vraća*, 127.
[271] *Hrvatski narod* 5. i 7. VIII. 1941; Krizman, *Pavelić i ustaše*, 509.
[272] *Hrvatska gruda* 66/1941.
[273] Vidi, npr., *Zagreb, revija društva Zagrepčana* 10-11/1941, 258.
[274] *Hrvatska gruda* 78/1942.
[275] Boban, *Hrvatska u arhivima*, 163, 173; *Tko je tko u NDH*, 416.
[276] Stjepan Srkulj (1869-1951), političar i plodan povjesničar, ranih dvadesetih član Hrvatske zajednice, kasnije blizak vladajućim strukturama; bio je zagrebački gradonačelnik (1928-1932), potom ministar; Janjatović, *Politički teror*, 40, 77; EJ 8, 111-112.
[277] Stanko Šibenik, ugledni član HSS-a tijekom dvadesetih, poslanik u Skupštini u više mandata i ministar od 1925. godine – vidi, Perić, *Stjepan Radić*, 325, 403, 419.
[278] Kovačević je u svom *Seljačkom glasu* najoštrije napadao Antu Pavelića, jasno definirajući njegov pokret „izdajničkim" – vidi, primjerice, *Seljački glas*, Zagreb 13/1930.

[279] Radi se, prema svemu sudeći, o Jovanu Banjaninu, potkraj 19. stoljeća članu Ujedinjene hrvatske i srpske akademske omladine (Perić, *Stjepan Radić*, 117, 293), uredniku *Srbobrana* od 1902, bliskom suradniku Svetozara Pribićevića te kasnije članu Jugoslavenskog odbora te članu Privremenog narodnog predstavništva kojem je Starčevićeva stranka prava prepustila to mjesto. Banjanin je sredinom tridesetih godina bio član Senata, Krizman, *Pavelić i ustaše*, 142.

[280] Radi se o Budislavu Grgi Anđelinoviću.

[281] *Grudobran* 1, Zagreb 1936.

[282] Vidi, Dujšin, *Prof. dr. Rudolf Bićanić, 1905-1968.*; Bićanić je autor najpotresnijeg svjedočanstva o teškim prilikama u kojima je živio dio hrvatskog seljaštva (što je u ovoj knjizi više puta citirano) – vidi, Bićanić, *Kako živi narod.*

[283] O Kovačevićevu boravku i kraju u Jasenovcu dojmljivo svjedoči Jakovljević, *Logor na Savi*, 89-98, 141-144.

[284] HDA, ZKRZ-ZH, kutija 406, 31676-31679; prema Škiljan, *Politička opredjeljivanja u Hrvatskom zagorju 1941.-1945.*, 170-172.

[285] HDA, MUP NDH, kutija 18, 6318; prema Škiljan, *Politička opredjeljivanja u Hrvatskom zagorju 1941.-1945.*, 162-3

[286] Perić, *Sinj i Cetinska krajina u borbi za slobodu*, 59, 61; Kundid, *U ratnom vihoru*, 5-38, 90-133; Majski, *Zločin koji traje: istina o zločinima u selima Cetinske krajine 1944.*, 11-33.

[287] Budor, *NDH u španjolskoj diplomatskoj prepisci*, 21.

[288] Zemljar, *Haron*, 129-132, 161, 196; Zemljar, *Relativnost*; Felicinović, *Lična sjećanja*; Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 276-301.

[289] HDA, fond ZKRZ GUZ, br. 306, kut. 10, 148.

[290] Broj od 24.000 ubijenih proizlazi iz svjedočenja zapovjednika jadovanskog logora Stjepana Rubinića na Ustaškom stegovnom i kaznenom sudu, Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 300-301.

[291] O reokupaciji, Giron, *Zapadna Hrvatska*, 54; Krizman, *NDH između Hitlera i Mussolinija*, 150-151.

[292] Miletić, *Jasenovac*, knj. 1, 21-22.

[293] Miletić, *Jasenovac*, knj. 1, 20-22; Peršen, *Ustaški logori*, 123; *Sećanja Jevreja*, 117-127; Kovačić, *Zapovjednici*, 100-104.

[294] O koncentracionom logoru Jasenovac do 2000. godine objavljeno je 1106 knjiga, 1482 memoarska zapisa i studijska članka, 108 zbirki dokumenata (Mirković, *Objavljeni izvori i literatura.)*, pa ipak je vrlo rašireno mišljenje da istraživanja još nisu cjelovita i da objektivna slika o jasenovačkom logorskom kompleksu još nije uspostavljena. Relevantan prilog predstavlja manja knjiga Mataušić, *Jasenovac – logor smrti i radni logor.* Za komentar o literaturi i pregled najrelevantnijih radova vidi: Strčić, *Jasenovac*, 41, 80-82; također, Kevo, *Počeci jasenovačkog logora i pojmovna (terminološka) problematika.*

[295] *Hrvatska gruda* 94/1942.

[296] Miletić, *Jasenovac 1*, 433; Miletić, *Jasenovac 2*, 736, 874; Ručnov, *Zašto Jasenovac*, 525; vidi i izjavu Dide Kvaternika u: *Hrvatski Glas*, Kanada, 2. V. 1960; *Hrvatsko Zagorje u revoluciji*, II. dio, 746.

[297] HDA, VŽZ, fond 255, Tajni spisi, kut. 14, 1462/42.

[298] *Hrvatski narod*, Zagreb, 19. IX. 1941.

[299] Sundhaussen, *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens*, 212-213.

[300] Sundhaussen, *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens*, 193.

[301] *Zbornik zakona i naredaba*, 23-24; *Narodne novine*, Zagreb, 24. IV. 1941.

[302] Sundhaussen, *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens*, 212.

[303] *Narodne novine*, Zagreb, 29. IV. 1941.

[304] *Hrvatski list*, Brod na Savi, 29. IV. 1941.

[305] *Zbornik zakona i naredaba*, 298-302; *Narodne novine*, Zagreb, 23. VII. 1941.
[306] *Hrvatska gruda* 73/1941.
[307] *Hrvatska gruda* 69/1941.
[308] Sundhaussen, *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens*, 316.
[309] Sundhaussen, *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens*, 199-210.
[310] *Dnevnik Dijane Budisavljević*, 30.
[311] Sundhaussen, *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens*, 312-313.
[312] Sundhaussen, *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens*, 320-321.
[313] Kisić-Kolanović, *NDH i Italija*, 250-255.
[314] Sundhaussen, *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens*, 270.
[315] *Hrvatska gruda* 82/1942.
[316] Sundhaussen, *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens*, 274.
[317] HDA, MHB, 12.
[318] HDA, MHD, 12.
[319] *Hronologija radničkog pokreta i SKJ*, t. II, 83, 88, 104.
[320] *Gospodarstvo*, god. II, br. 1, str. 3; *Hrvatski narod*, Zagreb, 16. i 17. IV. 1942; *Hrvatska gruda* 86, 94/1942.
[321] Poput *Zagreba. Lista društva Zagrepčana – vidi Zagreb*, 5-6/1942, 119; 7/1942, 202-203.
[322] Sundhaussen, *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens*, 110-111, 279-280.
[323] *Gospodarstvo, ogledalo hrvatskog gospodarskog života*, god. II, br. 2, Zagreb, 4. I. 1942, str. 2.
[324] Ministar za obrt, veleobrt i trgovinu Dragutin Toth govorio je početkom 1942. o gospodarskoj politici, ali ništa novoga nije rekao (npr. „samo radom, povećanom proizvodnjom, a na drugoj strani što većom štednjom i samostegom, moći ćemo proći kroz ova teška vremena"). *Gospodarstvo, ogledalo hrvatskog gospodarskog života*, god. II, br. 3, Zagreb, 6. I. 1942, str. 1-2.
[325] Sundhaussen, *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens*, 248-249.
[326] Sundhaussen, *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens*, 214.
[327] Višnjić, *Partizansko ljetovanje*, 19.
[328] Jelić, *Jugoslavenska socijalistička revolucija*, 79. i d.
[329] Jelić, *Majsko savjetovanje* 1941.
[330] O akciji na Stadionu, Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 114. i tamo lit.
[331] Opširno, Komarica, *Kerestinečka kronika*; vidi i Ivefković, *Hrvatska lijeva inteligencija 1918-1945, I*, 397-398.
[332] Bekić – Butković – Goldstein, *Okrug Karlovac 1941*, 79-80; Šibl, *Sjećanja 2*, 55-57; *Hrvatski narod*, Zagreb, 27. VII. 1941; Goldstein, *1941. godina koja se vraća*, 293-295.
[333] *Hronologija radničkog pokreta i SKJ*, t. II, 28, 30; Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu*, 127-128.
[334] EJ sv. 3, 322; sv. 6, 467.
[335] Giron, *Zapadna Hrvatska*, 55. i d.
[336] HDA, fond Jadr. div. područje, br. 1203, vrlo tajni spisi, 1821/1941.
[337] *Zbornik NOR-a* V/2, 24.
[338] *Hronologija radničkog pokreta i SKJ*, t. II, 51.
[339] Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 135-136.
[340] Barković, *Narodni heroj Marko Orešković*, 21-22.
[341] Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 129; Bulat, *Žumberak i Pokuplje u NO borbi*, 24-25.
[342] HDA, fond 1.1196, oružničke pukovnije NDH, kut. 3, j. s. 321/ taj. 1941, str. 3.
[343] Cuculić, *Radnički pokret i narodnooslobodilačka borba*, 114-115.
[344] HDA, fond 227, MVP, Odjel za romanske zemlje, kut. 5, 3346.

[345] Luburić, *Zapovjednik*, 149.
[346] Hurem, *Kriza narodnooslobodilačkog pokreta u BiH*, 154-166; Ridley, *Tito*, 205.
[347] Čulinović, *Stvaranje nove jugoslavenske države*, 78-81, 94; Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 27-28.
[348] Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu*, 120. i d.
[349] Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu*; Sobolevski, *Uloga četnika u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*; Jelić, *Jugoslavenska socijalistička revolucija*, 63-66.
[350] Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu*, 122-124.
[351] *Ljetopis samostana sv. Ante*, 178.
[352] Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu*, 232-236.
[353] Jakovljević, *Logor na Savi*, 99.
[354] Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu*, 156-159; opširno, Antić, *Velikosrpski nacionalni programi*, 197-216; vidi tekst, u: *Radikalizacija društva u Srbiji*, 230-233.
[355] Goldstein, *1941. godina koja se vraća*, 355.
[356] Bulat, *Žumberak i Pokuplje u NO borbi*, 153.
[357] Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 130, 137.
[358] Kljaković, *Četništvo u Dalmaciji 1941-1943. godine*, 612; *NOB u Dalmaciji 1941-1945*, knj. 2, 1124-1128.
[359] Kisić-Kolanović, *NDH i Italija*, 265.
[360] Popović – Lolić – Latas, *Pop izdaje – četnički vojvoda Momčilo Đujić*, 195-196, 201-202.
[361] Dizdar, *Brojitbeni pokazatelji*, 187,192; Ivetić, *Srbi u antifašističkoj borbi*, 162, 165.
[362] „...Predstavnici pokreta su bili zbog nadmenosti, samovolje, gramzljivosti i korupcije sve neomiljeniji. To uključuje i nedjela, pljačke i ubojstva. Ne prođe tjedan, a da ne provode nove 'akcije čišćenja', u kojima se uništavaju čitava sela zajedno s djecom...", prema Sundhaussen, *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens*, 319.
[363] Budor, *NDH u španjolskoj diplomatskoj prepisci*, 22.
[364] Budor, *NDH u španjolskoj diplomatskoj prepisci*, 26.
[365] *Hronologija radničkog pokreta i SKJ*, t. II, 136, 145; Bulat, *Žumberak i Pokuplje u NO borbi*, 103.
[366] Budor, *NDH u španjolskoj diplomatskoj prepisci*, rukopis, 26.
[367] Skrigin se u partizanima afirmirao kao fotograf; Hercigonja, *Partizansko kazalište*.
[368] Nazor, *S partizanima*, 73.
[369] Lasić, *Krležologija* III, 31, 33; O sastanku Pavelića i Krleže, vidi: *Krležijana* 2, 140.
[370] *Dnevnik Dijane Budisavljević*.
[371] Marijan, *Borbe za Kupres 1942*, na raznim mj.
[372] O Frolu, HOE 4, 61.
[373] Sundhaussen, *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens*, 11, 252.
[374] Hory – Broszat, *Ustascha-Staat*, 85; Colić, *Oružane snage NDH u BiH 1941*, 507-508.
[375] Anić, *Njemačka vojska u Hrvatskoj 1941-1945*, 45; Barić, *Odnosi oružanih snaga Trećeg Reicha i NDH*, 418-419.
[376] Bartulin, *Ideologija nacije i rase: ustaški režim i politika prema Srbima u NDH*, 232-233.
[377] *Hrvatska gruda* 93/1942.
[378] Marijan, *Borbe za Kupres 1942*, 181-182; Marijan, *O zločinima Crne legije na području Kupresa u ljeto 1942. godine*.
[379] Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, 176, 177; vidi tekstove koji različito vrednuju događaje: Pavelić, *Hrvatska pravoslavna crkva*; Đurić, *Ustaše i pravoslavlje*; Oberknežević, *Razvoj pravoslavlja u Hrvatskoj i Hrvatska pravoslavna crkva*; Požar, *Hrvatska pravoslavna crkva*.
[380] DAZ, sign. 25567, Prva državna gimnazija u Zagrebu, Ljetopis školske godine 1942/1943, 196.
[381] DAZ, sign. 24992, Prva državna gimnazija u Zagrebu, Povjerljivi spisi, 1944, 43.

[382] Kvaternik, *Sjećanja i zapažanja*, 76, 96, 143, 286.
[383] Sundhaussen, *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens*, 252.
[384] HDA, MUP RH, spis II-91, kut. 150, USIKS 337/41, str. 858; Jakovljević, *Konclogor na Savi*, na raznim mj., osobito 53-60; Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 299-300; Goldstein, *1941. godina koja se vraća*, 246-248.
[385] Dok se kažnjavalo Čelića, veliki župan Ante Nikšić mogao je napredovati u ustaškoj hijerarhiji iako je prije rata bio Jugoslaven, i Sokol, i odbornik Oblasnog odbora „Jadranske straže" u Karlovcu. U tom je svojstvu išao u delegaciji „Jadranske straže" na Oplenac 1935. godine, ali je 13. travnja 1941. odsjeo kod njega sâm Poglavnik, pa je mogao tako brzo napredovati – vidi, *Hrvatska gruda* 82, 93/1942; Goldstein, *1941. godina koja se vraća*, 82.
[386] Giron, *Zapadna Hrvatska*, 83, 161, i d.; Kovačić, *Koncentracioni logor Kampor*, na raznim mj.
[387] *Hronologija radničkog pokreta i SKJ*, t. II, 124, 170.
[388] Boban, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije I*, 173.
[389] Cuculić – Giron – Končar, *Podhum 1942*.
[390] Dizdar-Sobolevski, *Prešućivani četnički zločini*, 136, 340, i d.
[391] *Hrvatska gruda* 124/1943.
[392] Anić, *Njemačka vojska u Hrvatskoj 1941-1945*, 64.
[393] To je u kasnijoj komunističkoj publicistici i historiografiji prikazivano kao veliko Titovo ratno lukavstvo, iako to nije tako. Rušenje mostova bio je potez očajnika koji se bojao napada jakih četničkih formacija s leđa koje su ih čekale na lijevoj obali Neretve.
[394] *Zbornik NOR-a*, sv. II/1, 279.
[395] Tu je činjenicu, inače, emigrantska literatura vrlo često tendenciozno koristila kao dokaz o tome da su i partizani, baš kao i četnici, surađivali s Nijemcima. Vidi, objašnjenje, Tomašević, *Četnici u Drugom svjetskom ratu*, 221-223; vidi, opširno, Leković, *Martovski pregovori 1943. godine*; Velebit, *Svjedok historije*, 279-289; Đilas, *Wartime*, 229-245; Goldstein, *Od partijnosti u doba socijalizma do revizionizma devedesetih*, 61-64.
[396] Sirotković, *Državnopravno značenje odluka ZAVNOH-a za izgradnju državnosti Hrvatske u Drugom svjetskom ratu*, 509, i d.
[397] Peršen, *Dugi dani, Lepoglava – škola revolucionara*, 189-213.
[398] Vrinjanin, *Rujevačka gimnazija*, 65.
[399] *Zbornik NOR-a*, sv. I/12, dokument br. 38, str. 172; o Lütersu, Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu*, na raznim mj.; o slaboj podršci režimu NDH – Tomasevich, *War and Revolution in Yugoslavia*, 351-356.
[400] Sundhaussen, *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens*, 272-273.
[401] *Zbornik zakona i naredaba NDH 1943*, 1346-1347; *Narodne novine*, Zagreb, 13. XII. 1943; vidi i Sundhaussen, *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens*, 273.
[402] Ogrizović, *Na Blokovu*, 57-58; Višnjić, *Partizansko ljetovanje*, 63.
[403] *Zbornik NOR-a*, sv. V/1 , dok., 6, 18, i 83; sv. V/2, dok. 32; sv. V/3, dok. 34, 45, i dalje; *Hronologija radničkog pokreta i SKJ*, t. II, 124, 278.
[404] Sundhaussen, *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens*, 273-274.
[405] Sundhaussen, *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens*, 268.
[406] Kolar-Dimitrijević, *Hrvatsko gospodarstvo u NDH*, 541; Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, 134.
[407] Sundhaussen, *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens*, 276.
[408] Horvat, *Preživjeti u Zagrebu*, 17, 19, 50.
[409] Stanuga, *Sjećanje na moje školovanje u Prvoj klasičnoj gimnaziji*, 101.
[410] Sundhaussen, *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens*, 260.
[411] Sundhaussen, *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens*, 279-280.
[412] Sundhaussen, *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens*, 226-228.
[413] Sundhaussen, *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens*, 289-290.

[414] Mikolić, *Istra 1941.–1947.*, 89-96.
[415] O dotadašnjem razvoju NOP-a u Istri, vidi Strčić, *NOP u Istri svibnja 1943. godine*; o ovim događajima, Strčić, *Vanjskopolitička borba Josipa Broza Tita za Istru od 1941. do 1945. godine*; *Istra i Slovensko primorje*, 295.
[416] DAZ, sign. 25269, Druga državna gimnazija u Zagrebu, Ljetopis šk. god. 1943/1944, 42; *Nova Hrvatska*, Zagreb, 23. IX. 1943.
[417] Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, 270-271.
[418] Dizdar, *Prva pobuna u nacističkoj vojsci: Pobuna u Villefrancheu.*
[419] *Hronologija radničkog pokreta i SKJ*, t. II, 207.
[420] Boban, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije I*, 262.
[421] *Hronologija radničkog pokreta i SKJ*, t. II, 223, 231, 233; Kisić-Kolanović, *Proturječnosti hrvatskog partizanskog pokreta*, 428-431.
[422] Tito, *Borba za oslobođenje Jugoslavije 1941-1945*, 194; Pirjevec, *Jugoslavija 1918-1992*, 143; Goldstein – Goldstein, *Srbi i Hrvati u Narodnooslobodilačkoj borbi u Hrvatskoj*.
[423] Redžić, *Drugi svjetski rat*, 344-347.
[424] Bulat, *Žumberak i Pokuplje u NO borbi*, 215.
[425] Nola, *El Shat*, 85.
[426] Nola, *El Shat*, 90; *Hronologija radničkog pokreta i SKJ*, t. II, 241.
[427] Jelić, *Sudski proces Andriji Hebrangu 1929. godine.*
[428] Vlajčić, *Osma partijska konferencija*, 97. i d.
[429] *Izvori za istoriju SKJ*, knj. 2, 113.
[430] Ivanković-Vonta, *Hebrang*; Kisić-Kolanović, *Hebrang*.
[431] Sirotković, *Državnopravno značenje odluka ZAVNOH-a za izgradnju državnosti Hrvatske u Drugom svjetskom ratu*, 510-513; *ZAVNOH – zbornik radova* II, 591-670.
[432] Vidi, opširno, na raznim mj.: *Kultura i umjetnost u NOB-u i socijalističkoj revoluciji u Hrvatskoj.*
[433] DAZ, sign. 24992, Prva državna gimnazija u Zagrebu, Povjerljivi spisi, 1944, 37, 39; DAZ, sign. 25028, Druga državna gimnazija u Zagrebu, Povjerljivi spisi, 1944, 4.
[434] DAZ, sign. 25567, Prva državna gimnazija u Zagrebu, Ljetopis šk. god. 1943/1944, 230-231; vidi, opširnije, Goldstein – Szabo, *Klasična gimnazija*, 209.
[435] Glavičić, *Njemačko bombardiranje Senja 1943*; Karakaš-Obradov, *Saveznički zračni napadi na Zagreb i okolicu 1945. godine*, na raznim mj.
[436] Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu*, 237. i d.
[437] *Hronologija radničkog pokreta i SKJ*, t. II, 351.
[438] Petranović, *Jugoslovenske vlade u izbeglištvu*, 1943-1945, 19-20.
[439] Gibianski, *Sovjetsko-jugoslavenski sukob 1948: istoriografske verzije i novi arhivski izvori*, 34-35.
[440] Velebit, *Sećanja*, 90-91.
[441] Velebit, *Sećanja*, 102-104.
[442] Boban, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije I*, 257-262; Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu*, 332-342.
[443] Petranović, *Jugoslovenske vlade u izbeglištvu*, 1943-1945, 19-20; Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu*, 355-361.
[444] Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu*, 321-331.
[445] Krizman, *Ustaše i Treći Reich*, 7-19.
[446] Vrinjanin, *Rujevačka gimnazija.*
[447] Tomashevich, *War and Occupation*, 315, 324, 328.
[448] Petranović, *Jugoslovenske vlade u izbeglištvu*, 1943-1945, 349-350; Matković, *Povijest Jugoslavije*, 263-264.
[449] *Tito-Churchill, strogo tajno*, 277, 280-282.
[450] *Hronologija radničkog pokreta i SKJ*, t. II, 317, 323.

[451] HDA, ZB MK – 51 c. NOV i PO Hrvatske, VI. Korpus, rola br. 8, snimak br. 499 (D – 1158).

[452] Radelić, *Uloga OZNE u preuzimanju vlasti u Hrvatskoj 1945*, 108-109; HDA, OZNA 30/49, 34/45; vidi i Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 525-526; Spehnjak, *Britanski pogled na Hrvatsku 1945.: politika i društvo*.

[453] Bulat, *Deseti korpus u odbrani virovitičkog mostobrana*.

[454] Radelić, *Hrvatska seljačka stranka*, 33-34; Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, 276.

[455] Sirotković, *Državnopravno značenje odluka ZAVNOH-a za izgradnju državnosti Hrvatske u Drugom svjetskom ratu*, 515.

[456] Matković, *Povijest Jugoslavije*, 266; Vodušek-Starič, *Temelji ideologije i tehnologije preuzimanja vlasti u Jugoslaviji 1944.-1945.godine*, 31.

[457] Matković, *Povijest Jugoslavije*, 268; Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu*, 48.

[458] *Hronologija radničkog pokreta i SKJ*, t. II, 317.

[459] *Hronologija radničkog pokreta i SKJ*, t. II, 261.

[460] *Službeni list DFJ* 1/1945.

[461] Boban, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije I*, 242; Barić, *Ustroj kopnene vojske domobranstva NDH*, 493, 499.

[462] *Građa za povijest NOR-a i socijalističke revolucije u sjeverozapadnoj Hrvatskoj X*, 12.

[463] Barić, *Ustroj kopnene vojske domobranstva NDH*, 504.

[464] Malcolm, *Povijest Bosne*, 261; Rusinow, *Yugoslav Experiment*, 15; Đorđević, *The Yugoslav Phenomenon*, 329; Radelić, *Uloga OZNE u preuzimanju vlasti u Hrvatskoj 1945*.

[465] Vodušek-Starič, *Temelji ideologije i tehnologije preuzimanja vlasti u Jugoslaviji 1944.-1945. godine*.

[466] Kašić, *Politika kulture, ideologijsko mapiranje, zasjeci*, 131; Jareb, *Etiketa „ustaštva" kao izgovor za progon političkih protivnika*, 291, i drugdje.

[467] *Hronologija radničkog pokreta i SKJ*, t. II, 331.

[468] *Zbornik NOR*, t. XIII, knj. 4, dok. 209; Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, 106-107; *Završne operacije za oslobođenje Jugoslavije 1944-1945*, I-II; *Hronologija radničkog pokreta i SKJ*, t. II, 339, 342.

[469] Bulat, *Deseti korpus u odbrani virovitičkog mostobrana*, 296.

[470] Giron – Strčić, *Zaobići Ingridstellung*, 102.

[471] Zapovjednik njemačke obrane, pukovnik Zimmerman, tvrdi da je pri preuzimanju zapovjedništva morao potpisati specijalni dokument po kojemu je Rijeku bio dužan braniti čak i u bezizlaznoj situaciji za njega i njegovu posadu – HDA, Fond NOB, rola D-1210, Operativni izveštaj (u vidu dnevnika) poslednjeg nemačkog komandanta Rijeke, puk. Zimmermana.

[472] Trgo, *Značenje završnih operacija Jugoslavenske armije za sjedinjenje Istre i Slovenskog primorja s Jugoslavijom*; vidi i kraći pregled u: Mijatović, *Politički i vojnički kraj NDH*, 497-501; Strčić, *Vanjskopolitička borba Josipa Broza Tita za Istru od 1941. do 1945. godine*.

[473] Colić, *Pregled operacija na jugoslavenskom ratištu 1941-1945: Oslobođenje Hrvatske 1945. godine*; opširno o svim operacijama – *Za pobedu i slobodu – završne operacije za oslobođenje Jugoslavije*.

[474] Zanimljivo je da je sam Lorković u pismu Anti Paveliću tvrdio da „ja nikada ne bih bio sposoban na pomisao, da mi proti Niemaca podignemo ruku, nakon što smo njihovom pomoći ostvarili naš najviši ideal – hrvatsku nezavisnu državu" (Matković, *Pismo Mladena Lorkovića iz kućnog pritvora poglavniku Anti Paveliću*, 319). No, treba imati u vidu da to Lorković piše iz kućnog pritvora, prije negoli je deportiran u Lepoglavu, s očiglednom željom da spasi život.

[475] Opširno, Krizman, *Ustaše i Treći Reich*, t. 2, str. 3, 78-139; Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, 289-294; posve pogrešno o „demokratskom vojnopolitičkom prevratu" govori Ivičević, *Politički program ratne HSS i „puč Vokić-Lorković"*, 495.

[476] Barić, *Ustroj kopnene vojske domobranstva NDH*, 357.

477 Boban, *Vladko Maček u emigraciji – od izlaska iz zemlje do odlaska u SAD*.
478 Krizman, *Ustaše i Treći Reich*, t. 2, 288. i d.
479 Luburić, *Povlačenje hrvatske vojske prema Austriji*, 37, 47-51.
480 Krizman, *Ustaše i Treći Reich*, t. 2, 325-341; Jareb, *Pola stoljeća hrvatske politike*, 116; Bauer, *General Löhr i događaji oko Bleiburga*, 101-102.
481 Krizman, *Pavelić u bjekstvu*, 10. i d.
482 Bakrač, *Partizan u Zagrebu*, 119, 121; o slijevanju izbjeglica u Zagreb tijekom posljednjih tjedana rata postoje brojna svjedočenja neposrednih sudionika, kao npr. Kamber, *Slom NDH, kako sam ga ja proživio*; *Bleiburška tragedija hrvatskoga naroda*, 414-416.
483 Šklopan, *Povlačenje hrvatskih oružanih snaga u svibnju 1945*, 78.
484 Svjedočenje Branimira Vidmara u: *Bleiburg, otvoreni dossier*, 71-75; Perić, *1945.-1995. Bleiburg. Svjedočanstvo*, 20; Rojnica, *Susreti i doživljaji*, knj. 1.
485 Lasić, *Autobiografski zapisi*, 156-158, 161-166.
486 „Uzimajući u obzir sve navedeno, brojno stanje cjelokupnih oružanih snaga NDH, u vrijeme 'gorkoga kraja', nije moglo biti veće od 100 do 110.000 ljudi" – Marijan, *Ustaške vojne postrojbe 1941. – 1945.*, 76. Brojku od 116.000 navodi Tomasevich, *War and Revolution in Yugoslavia*, 761.
487 Žerjavić, *Opsesije i megalomanije*; Bekić, *Slučaj Bleiburg: nova istraživanja, nova iskušenja*, 205-207.
488 Vodušek Starič, *Kako su komunisti osvojili vlast 1944-1946*, 254-255.
489 Brajović, *Konačno oslobođenje*, opširno 361-412, 451.
490 Tomasevich, *War and Revolution in Yugoslavia*, 761, kao izvor navodi Ministarstvo unutrašnjih poslova FNR Jugoslavije iz 1949. i SUBNOR Jugoslavije iz 1964. godine.
491 Basta, *Rat je završio 7 dana kasnije*, 308-309; Brajović, *Konačno oslobođenje*, 377; Luburić, *Povlačenje hrvatske vojske prema Austriji*, 58-60.
492 Crljen, *Bleiburg*, 170-173; Brajović, *Konačno oslobođenje*, 414-424.
493 K. Kovačić, u: *Blajburška tragedija hrvatskoga naroda*, 315-318; Rojnica, *Susreti i doživljaji*, knj. 1, 262; Brajović, *Konačno oslobođenje*, 423-425.
494 Colić, *Pregled operacija na jugoslavenskom ratištu 1941-1945*, 394.
495 Dubajić, *Kočevski rog*, 89-168; Brajović, *Konačno oslobođenje*, 345-351.
496 Luburić, *Povlačenje hrvatske vojske prema Austriji*, 62-63; *Tko je tko u NDH*, 241-242; Crljen, *Bleiburg*, 172.
497 Knezović, *Pokolj hrvatske vojske 1945*, 3-4, prema Grahek, *Bleiburg i „Križni put" u historiografiji, publicistici i memoarskoj literaturi*, 27.
498 *Tko je tko u NDH*, 349-350.
499 Ilija Perušina u: *Bleiburška tragedija hrvatskog naroda*, 282-286; Rojnica, *Susreti i doživljaji*, 235-238.
500 Strle, *Veliko finale na Koroškem*, 268-272.
501 O neuspjelim dvodnevnim pregovorima s jednom partizanskom i jednom bugarskom komandom o slobodnom prolazu preko dravogradskog mosta vidi tekst D. Crljena, *Bleiburg*, 173-180, te Basta, *Rat je završio 7 dana kasnije*, 286-296.
502 Tomasevich, *War and Revolution in Yugoslavia*, 753.
503 Tito, *Sabrana djela*, t. 28, str. 40.
504 Brojne žrtve tih zločina poimenično navodi Strle, *Veliko finale na Koroškem*, 296, 300-301, 307-308.
505 *Hrvatski holokaust*, svjedočanstvo Zvonimira Skoka, 291.
506 Strle, *Veliko finale na Koroškem*, 295-301; Brajović, *Konačno oslobođenje*, 514-524.
507 Strle, *Veliko finale na Koroškem*, 295.
508 Vidi K. Kovačić, u: *Blajburška tragedija hrvatskoga naroda*, 318; Strle, *Veliko finale na Koroškem*, 302; Brajović, *Konačno oslobođenje*, 520-521.
509 Strle, *Veliko finale na Koroškom*, 301, 438

[510] Petrović, *Pregled gubitaka Treće Armije*, 328.
[511] *Partizanska i komunistička represija*, 135.
[512] *Partizanska i komunistička represija*, 119, 124.
[513] Tito, *Sabrana djela*, t. 28, 43.
[514] Brajović, *Konačno oslobođenje*, 345-346; Basta, *Rat je završio 7 dana kasnije*, 339-341; Crljen, *Bleiburg*, 182-187.
[515] Crljen, *Bleiburg*, 179-187.
[516] Brajović, *Konačno oslobođenje*, 549.
[517] Strle, *Veliko finale na Koroškem*, 307-308, 317-327; K. Kovačić u: *Bleiburška tragedija hrvatskog naroda*, 319; Ljerkić, *Od Ivan Planine do Bleiburga*, 80-81.
[518] Basta, *Rat je završen 7 dana ranije*, 339-342, 347-351; *Hrvatski holokaust*, 208-209; Brajović, *Konačno oslobođenje*, 546-548.
[519] Brajović, *Konačno oslobođenje*, 546.
[520] Crljen, *Bleiburg*, 189-190.
[521] Razgovore u blajburškom dvorcu podrobno su opisali Crljen, *Bleiburg*, te Basta, *Rat je završen 7 dana kasnije*, 354-365. Iako događaj interpretiraju sa sasvim suprotnih stanovišta, opisi činjenica u bitnome su podudarni, pa ih se može prihvatiti kao vjerodostojne.
[522] Strle, *Veliko finale na Koroškem*, 425-426 i 335-340; Brajović, *Konačno oslobođenje*, 555-557.
[523] Sustavan pregled svih aspekata izručenja, uz navođenje relevantne literature, Grahek, *Bleiburg i 'Križni put' u historiografiji, publicistici i memoarskoj literaturi*, 57-91; vidi i općenito, Bekić, *Slučaj Bleiburg: nova istraživanja, nova iskušenja*.
[524] Brajović, *Konačno oslobođenje*, 564.
[525] Crljen, *Bleiburg*, 197-200, detaljno opisuje kako se odlučio pridružiti u bijegu jednoj satniji Ustaške obrane pod zapovjedništvom bojnika Ante Vrbana, zapovjednika ustaških koncentracionih logora na Pagu i u Jasenovcu-Staroj Gradiški 1941-1942. godine.
[526] *Mali ustaša Maks*, 58.
[527] Svjedočenje Mihajla Minića koji se predao zajedno s većom četničkom skupinom. Vidi, u: *Blajburška tragedija hrvatskoga naroda*, 311.
[528] *Partizanska i komunistička represija*, 117-118, 133.
[529] K. Kovačić, u: *Blajburška tragedija hrvatskoga naroda*, 320-322; *Hrvatski holokaust*, 316.
[530] O tim selekcijama prilično podudarno svjedoče brojni iskazi preživjelih zarobljenika, kao npr. Lovro Juraj Globan, *Hrvatski holokaust*, 427.
[531] *Partizanska i komunistička represija*, 117, 130; S. Goldstein, u: *Jutarnji list*, Zagreb, 20. IX. 2007; M. Ferenc, *„Naredba je morala doći od Josipa Broza Tita!"*, *Glas koncila*, Zagreb, broj 37 (1734), 16. IX. 2007. O broju smaknutih u masovnoj grobnici u Teznom ne postoje zasada sigurni podaci: 15. majevička brigada 17. divizije je izvještavala da joj je „zadatak likvidacija četnika i ustaša kojih ima dve i po hiljade". Tijekom istraživanja 1999. u protutenkovskom rovu na 70 metara pronađeno je 1179 kostura, a u ljeto 2007. napravljeno je još 14 sondaža na ukupno oko 950 metara rova. U svim sondama pronađeni su ljudske kosti i ostaci vojne opreme, ali je gustoća nalaza sve manja prema dijelovima rova udaljenijima od temeljitije istraženog središta. Postoje nagađanja o blizu 15.000 žrtava u cijelome rovu, što je svakako pretjerano. Obavljene sondaže nisu dovoljne da bi se preciznije ustanovila broj leševa u rovu, koji se može procijeniti na ne manje od 2500, a kao gornja brojka, svakako manje od 15.000.
[532] Franciska Blažević, u: *Hrvatski holokaust*, 242; Žerjavić, *Opsesije i megalomanije*; Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 45.
[533] *Telex*, Beograd, 24. IX. 1989; *Kronologija rata, Hrvatska 1989-1998*, 9; *Partizanska i komunistička represija*, 109-110.

[534] Zelić, *Nezavisna Država Hrvatska u mom sjećanju*, 126-131.

[535] *Partizanska i komunistička represija*, 128-129.

[536] Tolstoj, *Ministar i pokolji*; *Bleiburg 1945-1995*; *Bleiburška tragedija hrvatskog naroda*; *Bleiburg, uzroci i posljedice*; Grahek, *Bleiburg i „Križni put" u historiografiji, publicistici i memoarskoj literaturi*; vidi i Mijatović, *Politički i vojnički kraj NDH*, 497-501.

[537] *Partizanska i komunistička represija*, 145.

[538] *Partizanska i komunistička represija*, 158.

[539] Petković, *Međunarodne konvencije o ratnom pravu*, 32; vidi također Đilas, *Wartime*, 448, gdje autor raspravlja o pravednosti i nepravednosti masovnih smaknuća svibnja 1945. i priznaje da je „kazna pravedna samo ako je utvrđena individualno".

[540] Josipović, *Odgovornost za ratne zločine nakon II. svjetskog rata*, 38-41.

[541] O tome vidi bilj. 13 u ovom poglavlju.

[542] Žerjavić, *Opsesije i megalomanije*, 77.

[543] *Zapisnici Politbiroa I*, 62-72.

[544] HDA, fond 1220 – SKH, Politbiro, Izvještaj o radu CK KPH od 14. srpnja 1945.

[545] *Partizanska i komunistička represija*, 219.

[546] *Partizanska i komunistička represija*, 244-245.

[547] Vidi, Jurčević – Esih – Vukušić, *Čuvari bleiburške uspomene*.

[548] M. Ristić, „Smrt fašizmu – sloboda narodu", u: *Politika*, Beograd, 5. XI. 1944; vidi i Ristić, *Smrt fašizmu – sloboda narodu*, 7.

[549] Šolohov, *Nauka mržnje*, 5.

[550] Matković, *Pismo Mladena Lorkovića iz kućnog pritvora poglavniku Anti Paveliću*, 318. Kada govori o „ljudima čije je ime vezano s najmračnijim stranama naše povijesti" Lorković vjerojatno misli na Luburića, Puka i „rasove" (o rasovima, vidi objašnjenje str. 213, 214, 386).

[551] Tito, *Sabrana djela*, t. 25, 209.

[552] Tito, *Sabrana djela*, t. 26, 78-79.

[553] *ZAVNOH, Zbornik dokumenata i podataka*, IV, Zagreb 1985, 279-280.

[554] *Partizanska i komunistička represija*, 94-96.

[555] Tito se pitanjima ratnih zarobljenika bavio praktički od početka rata, odnosno najkasnije od prosinca 1941. godine (kada je ispisan već citirani naputak Glavnog štaba NOP-a Hrvatske). U svibnju 1944, kada su nakon bitaka na Korčuli jedinice Narodnooslobodilačke vojske zarobile veći broj neprijateljskih vojnika i sprovele ih na Vis, naredio je štabu 26. divizije da „s obzirom da saveznici stalno protestvuju što streljamo vojne zarobljenike koji su otkriti kao ratni zločinci, naređujem da se svi ratni zločinci koje će zarobiti naše jedinice, čim prije prebace ovamo sa sprovodnim listom za Vrhovni štab" (tada je Vrhovni štab bio u Drvaru – op. I. G. – *Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u*, tom II, knj. 13, 65). Dakle, Tito zna da se strijelja, ali misli da se radi samo o „otkrivenim ratnim zločincima". Četiri dana kasnije, 13. svibnja, ponovno naređuje 26. diviziji da „sve zarobljenike zadrži na Visu, a ako ustanovite među njima zločince, pošaljite ih u naš štab na istragu". Što se tiče postupka, tada je još izričitiji: „Nikog ne smijete streljati, jer ste nam zbog toga načinili mnogo neprilika. Ja sam dao obavezu saveznicima u tom pogledu" (*Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u*, tom II, knj. 13, 95.) Čini se da se i njegov stav mijenja – vjerojatno je u ta četiri dana shvatio da likvidacija ne prijeti samo „zločincima", već i onima kojima se ništa ne može staviti na teret (osim pripadnosti neprijateljskoj vojsci). Pa ipak, njegovo neslaganje s tim strijeljanjima proizlazi isključivo iz činjenice da zbog njih saveznici „protestvuju".

[556] Goldstein, *1941. godina koja se vraća*, 423-424.

[557] M. Đilas u razgovoru s mojim ocem Slavkom Goldsteinom, Beograd, kolovoza 1974. godine.

[558] Tito, *Izgradnja nove Jugoslavije* II-1, 23. Poseban odbor slovenske komisije za rješavanje pitanja prešućenih grobnica, utemeljen 1991. godine, do 2001. je locirao 76 grob-

nica diljem Slovenije i ucrtao ih na karte – *Vjesnik*, Zagreb, 2. XI. 1991; o osvetničkom gnjevu, opširnije, Goldstein, *Značenje godine 1945. u hrvatskoj povijesti i osvetnički gnjev*. Prema tvrdnjama Vjekoslava Cenčića navodno je Tito potkraj 1979. godine, praktički u posljednjim lucidnim trenucima, tvrdio kako „ne zna čijom 'zaslugom' je zaboravljeno da se raščisti 'slučaj Bleiburg' i 'Kočevski rog'". Cenčić, prema svemu sudeći tendenciozno, stavlja Titu u usta zaključak da, kako „Kardelj, Hebrang, Kidrič i drugi nisu živi, teško je raspravljati o njima i njihovima gresima jer 'mrtva usta' se ne mogu braniti". Karakteristično jest da se spominju samo Slovenci i Hrvati i njihova eventualna odgovornost. Cenčić, *Titova poslednja ispovijest*, 29, 36-37.

559 Josipović, *Odgovornost za ratne zločine nakon II. svjetskog rata*, 39, 41.

560 HDA, ZKRZ, GUZ, 4984/1945; *Tko je tko u NDH*, 114-115; Hasanbegović, *Muslimani u Zagrebu 1878.-1945.*, 402-403; Kisić-Kolanović, *Politički procesi u Hrvatskoj neposredno nakon Drugog svjetskoga rata*, 90-92.

561 Geiger, *Sudski procesi u Hrvatskoj 1945. godine. Smrtna presuda evangeličkom biskupu dr. Philippu Poppu*; Geiger, *Nestanak folksdojčera*, 103-116.

562 Kisić-Kolanović, *Politički procesi u Hrvatskoj neposredno nakon Drugog svjetskoga rata*, 85.

563 Vidi, opširno, Krizman, *Pavelić u bjekstvu*, 10. i d.

564 Goldstein, *1941. godina koja se vraća*, 13.

565 Višnjić, *Partizansko ljetovanje*, 29.

566 Kako je to još 1941. objasnio Broz, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji u svjetlosti Narodnooslobodilačke borbe* (str. 9): „Današnja narodno-oslobodilačka borba i nacionalno pitanje u Jugoslaviji nerazdvojno su vezani. Naša narodno-oslobodilačka borba ne bi bila tako uporna i tako uspješna, kada narodi Jugoslavije u njoj ne bi vidjeli, osim pobjede nad fašizmom, i pobjedu nad onim što je bilo za prošlih režima, pobjedu nad onima koji su ugnjetavali i teže daljnjem ugnjetavanju naroda Jugoslavije."

567 *ZAVNOH – zbornik radova* II, 605.

568 Vodušek-Starič, *Temelji ideologije i tehnologije preuzimanja vlasti u Jugoslaviji 1944.-1945.godine*, 28.

569 Maticka, *Problem diskontinuiteta vlasti u Hrvatskoj 1945.*

570 No, o tome što će se događati nakon rata, vidi, Broz, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji u svjetlosti Narodnooslobodilačke borbe*, 9-12.

571 U literaturi nema analize toga slogana, pa sam se morao zadovoljiti razgovorom s osobama koje su to doba preživjeli u omladinskim danima, između ostalih, i s Latinkom Perović i Slavkom Goldsteinom – vidi, opširnije, Goldstein, *Značenje godine 1945. u hrvatskoj povijesti i osvetnički gnjev*.

572 Malcolm, *Povijest Bosne*, 261; Karapandzic, *The Bloodiest Yugoslav Spring, 1945*, 20.

573 Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 46.

574 Lovrenović, *Bosna, kraj stoljeća*, 132-133; također, Lovrenović, *Bosanski Hrvati*, 184.

575 Judt, *Postwar*, 41-63.

576 Tias Mortigjija bio je od travnja 1941. do veljače 1942. urednik *Hrvatskog naroda*, u doba kada je taj dnevnik bio jedan od najžešćih propagandističkih glasila režima, potom urednik, pa glavni urednik časopisa *Spremnost* (do kraja 1944), u kojoj je, osim intelektualističkih tekstova, bilo i propagiranja rasne teorije, otvorenog antisemitizma i podrške genocidnoj politici režima (vidi, npr., *Spremnost*, Zagreb, 8. III. 1942; 22. III. 1942, str. 2; 10. IV. 1942, str. 6; 3. V. 1942, str. 4; 13. IX. 1942; 11. X. 1942; 14. III. 1943, str. 1; 1. X. 1944, str. 6). Britanske vojne vlasti izručile su ga 1946. jugoslavenskim vlastima. Sljedeće godine je osuđen na smrt i smaknut.

577 Štoviše, čak su se i početkom 21. stoljeća pojavili kojekakvi apeli, zasnovani na posve krivim činjenicama ili na poluistinama, za ponovnim suđenjem Mili Budaku, koji bi na svakom sudu bio osuđen za ratni zločin – vidi apel 120 sveučilišnih profesora, znanstvenika, kulturnih i javnih radnika, *Slobodna Dalmacija*, 24. VIII. 2004; vidi i A. Ju-

rić-Šimunčić, u: *Stajališta*, *Vjesnik*, Zagreb, 21. VIII. 2004; J. Pečarić, *Slobodna Dalmacija*, Split, 25. VIII. 2004; J. Pečarić, *Fokus* 226, Zagreb, 10. IX. 2004.

578 Karapandzic, *The Bloodiest Yugoslav Spring, 1945*, 100 i d.; Črnja, *Zbogom drugovi*, 65; Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 51-53; Dukovski, *Model egzodusa: Istarski Il grande esodo 1945.-1956. godine*, 309-310; Giron, *Izvještaj Zvonka Babića-Žulje*, 159-163.

579 Hutinec, *Obračun s „narodnim neprijateljem" u Međimurju 1945. godine*.

580 Geiger, *O zborniku Bleiburg i Križni put 1945.*, 819-820.

581 Višnjić, *Partizansko ljetovanje*, 25.

582 HOE 11, str. 644.

583 *Partizanska i komunistička represija*, 236.

584 Višnjić, *Partizansko ljetovanje*, 35.

585 *Zapisnici Politbiroa I*, 75.

586 Višnjić, *Partizansko ljetovanje*, 31.

587 U posljednjih petnaestak godina mnogo se pisalo o postojanju logora Jasenovac i nakon travnja 1945, dakle, i u vrijeme komunističke vlasti. No, tijekom povlačenja ustaša 22. travnja 1945. jasenovački je logor razrušen. Po oslobođenju su na taj prostor dovedeni zatočenici iz Zavoda za prisilni rad Viktorovac-Sisak koji su raščišćavali ruševine. O logoru poput onoga iz NDH nema ni govora – vidi, Bašić-Kevo, *O problemu postojanja jasenovačkog logora nakon 1945*; Goldstein, *Radna grupa Jasenovac 1945-1947*; Kevo, *Jasenovac 1945*.

588 *Partizanska i komunistička represija*, 120.

589 Kisić-Kolanović, *Politički procesi u Hrvatskoj neposredno nakon Drugog svjetskoga rata*, 94-95; Višnjić, *Partizansko ljetovanje*, 32.

590 Višnjić, *Partizansko ljetovanje*, 32.

591 *Zapisnici Politbiroa I*, na raznim mj.

592 Višnjić, *Partizansko ljetovanje*, 36.

593 *Zapisnici Politbiroa II*, 347-349, 543-550.

594 Npr. Vinko Kos, Nada Kesterčanek, Vinko Nikolić, Ljubo Wiesner, Gabrijel Cvitan, Zlatko Gašparović, Milan Begović, Mile Budak, Antun Bonifačić, Olinko Delorko, Filip Lukas, Đuro Makanec, Tijas Mortigjija – svi su oni aktivno djelovali u vrijeme NDH, a većina ih je i pripadala ustaškom pokretu. HDA, HR-HAZU, fond Društvo književnika Hrvatske, sv. 1, 17. VI. 1945.

595 Npr. Marija Jurić Zagorka, Dobriša Cesarić, Antun Barac, Đuro Deželić, Blaž Jurišić, Mihovil Kombol, Zlata Kolarić Kišur, Sida Košutić, Vjekoslav Majer, Josip Matasović. Njihova krivnja, tj. „suradnja s ustašama", svodila se u većini slučajeva samo na činjenicu da su svoja književna i znanstvena djela objavljivali pod ustaškom vlašću u vrijeme NDH. HDA, HR-HAZU, fond Društvo književnika Hrvatske, sv. 1, 17. VI. 1945; vidi i Šarić, *Kulturna politika vlasti u NR Hrvatskoj*.

596 O Barcu, Begoviću i Delorku, vidi HBL I, 431-433, 592-597; III, 275-276.

597 Horvat, *Preživjeti u Zagrebu*, 251.

598 Višnjić, *Partizansko ljetovanje*, 36-37. Vladimir Šipuš bio je kotarski predstojnik (1941-1942), potom glavni ravnatelj Glavnog ravnateljstva za unutarnju upravu MUP-a NDH. Godine 1944. je umirovljen.

599 Horvat, *Preživjeti u Zagrebu*, 251.

600 Nazor, *S partizanima*, 75.

601 Strčić, *Čemu danas nedoumice oko Bleiburga i Križnoga puta*, 24.

602 *Zbornik zakona, uredaba i naredaba za godinu 1945*, 422; *Zapisnici Politbiroa I*, 70.

603 Višnjić, *Partizansko ljetovanje*, 34.

604 *Zapisnici Politbiroa I*, 62-63, 65.

605 *Zapisnici Politbiroa I*, 70, 72.

606 *Partizanska i komunistička represija*, 236.

607 *Zapisnici Politbiroa I*. 68.
608 Goldstein. *1941. godina koja se vraća*. 424.
609 Radelić. *Hrvatska seljačka stranka*. 119; Radelić. *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*. 95-97: Magovac je zajedno s Ivanom Šubašićem pokrenuo inicijativu da se Šubašića postavi za „predsjednika Prezidijuma" Sabora ili za „premijera Hrvatske". a da Magovac postane ministar savezne vlade. našto je Magovac bio uhapšen.
610 Radelić. *Hrvatska seljačka stranka*. 75-82; Boban. *Dr. Tomo Jančiković: HSS između zapadnih saveznika i jugoslavenskih komunista*. 450.
611 Tomasevich. *Četnici u Drugom svjetskom ratu*. 404-408; Matković. *Povijest Jugoslavije*. 284.
612 Karapandzic. *The Bloodiest Yugoslav Spring. 1945*. 115-118. Kako bi se postigla svojevrsna ravnoteža. trebalo je suditi u svim jugoslavenskim sredinama; no. Makedonija je došla na red tek početkom 1948. godine. kada je 17 pripadnika špijunsko-terorističke organizacije „Judžel". zbog aktivnosti na „promjeni društvenog i političkog stanja u Makedoniji i Jugoslaviji" osuđeno – trojica vođa na smrt. ostali na vremenske kazne.
613 Kisić-Kolanović. *Vrijeme političke represije*. 9-10: Lisak je bio Pavelićev pobočnik. veliki župan. ravnatelj GLAVSIGUR-a. itd. Potpisivao je odluke o odmazdama. uhićenjima. upućivanjima u logore i strijeljanjima. O Lisaku. *Tko je tko u NDH*. 234; vidi i *Ilustrirani vjesnik*. Zagreb. 13. X. 1946.
614 Benigar. *Alojzije Stepinac. hrvatski kardinal*. 529-592; Alexander. *Trostruki mit. Život zagrebačkog nadbiskupa Alojzija Stepinca*. 105-129; Džaja. *Politička realnost jugoslavenstva*. 107-109; Kisić-Kolanović. *Vrijeme političke represije*. 12-18; Šanjek. *Kardinal Franjo Šeper*.
615 Žerjavić. *Gubici stanovništva Jugoslavije*; Žerjavić. *Demografski i ratni gubici Hrvatske u Drugom svjetskom ratu i poraću*; Graovac – Cvetković. *Ljudski gubici Hrvatske 1941.-1945. godine*; Bilandžić. *Hrvatska moderna povijest*. 188; Radelić. *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*. 44.
616 Žerjavić. *Kretanje stanovništva i demografski gubici Republike Hrvatske u razdoblju 1900. do 1991.*. 79.
617 Buljan – Horvat. *Žrtve Drugog svjetskog rata i poraća na području Novske. Jasenovca i Lipovljana*. 70; Geiger. *Osvrt na važnije žrtvoslove o Drugome svjetskom ratu i poraću*.
618 Žerjavić. *Kretanje stanovništva i demografski gubici Republike Hrvatske u razdoblju 1900. do 1991.*. 79.
619 Redžić. *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*. 54-55.
620 Geiger. *Nijemci u Đakovu i Đakovštini*. 165.
621 Prvih dana kolovoza ustaški logornik za osječki kotar Blažević dijeli stanovnike osječkog kotara u pet grupa. Ta podjela svjedoči o specifičnosti položaja njemačke narodne grupe. o razini njezine asimilacije u hrvatski kulturni milje i o raznolikosti odgovora na izazove koje je donijela 1941. godina:

1. „Nijemci koji se u kući služe njemačkim. priznaju se Nijemcima i članovi su 'Volksgruppe'." Iako Blažević tvrdi da su „obično glasovali za radikale". iz perspektive sadašnje analize smatra da „nisu prijeporni".
2. „Nijemci koji se u kući služe njemačkim jezikom. ali su uvijek bili članovi hrvatskih organizacija. glasovali za hrvatske listine i sada žele u Ustaški pokret."
3. „Hrvata s hrvatskim imenima. ali su upisani u 'Volksgruppu'."
4. „Hrvata s njemačkim imenima koji se služe u kući i izvan nje samo hrvatskim jezikom. Oni i njihova djeca ne znadu njemački govoriti. osjećaju se Hrvatima. pa su obično u ustaškim redovima."
5. „Hrvata s njemačkim imenima koji se služe u kući i izvan kuće samo hrvatskim jezikom. a njemački znadu samo nešto ili ništa i upisani su u 'Volksgruppe'. Ovakvih ima koji se žele ispisati iz 'Volksgruppe' i žele stupiti u 'Ustaški oslobodilački pokret'." Vidi. HDA. fond MUP NDH. br. 223. kut. 28. Predsjednički ured. br. 32109. god. 1941.

[622] Judt, *Postwar*, 26.
[623] Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 48-51; Geiger – Jurković, *Što se dogodilo s folksdojčerima;* Geiger, *Folksdojčeri pod teretom kolektivne krivnje;* Geiger, *Folksdojčeri u Hrvatskoj 1945.*; Geiger, *Heimkehr. Povratak slavonskih Nijemaca nakon Drugoga svjetskoga rata;* Kamberović, *Prema modernom društvu: Bosna i Hercegovina od 1945. do 1953. godine*, 56-60.
[624] Đilas, *Vlast*, 117.
[625] Trogrlić, *Katolička crkva*.
[626] Dukovski, *Model egzodusa: Istarski Il grande esodo 1945.-1956. godine*, 321.
[627] Nejašmić, *Iseljavanje iz Hrvatske*, 71; Stražičić, *Prilog poznavanju demografskog razvoja Grada Rijeke*, 117; Žerjavić, *Doseljavanja i iseljavanja*, 638-641; Dukovski, *Model egzodusa: Istarski Il grande esodo 1945.-1956. godine*, 320-321.
[628] M. Krleža, *Pula, svibnja 1948*, u: *Dometi* 1/1969, str. 2.
[629] Korenčić, *Naselja i stanovništvo SR Hrvatske*, na raznim mj.; Dukovski, *Rat i mir istarski*, 179, 277.

VI.

1945-1950

DOBA STALJINIZMA

51. Uspostava nove vlasti; revolucija i nasilje

KPJ i KPH već su tijekom 1942. počele ustrojavati apsolutističku jednopartijsku vladavinu. Bilo je to sukladno Titovu tekstu iz prosinca te godine: „Uloga KPJ od prvih dana u ovoj teškoj Narodnooslobodilačkoj borbi jest rukovodeća", ali Tito tvrdi da je ta uloga proizašla iz „priznanja i povjerenja rodoljuba" koja je, pak, „došlo na osnovu velike požrtvovnosti članova naše Partije u toj borbi".[1] Iako je broj članova KP brojčano rastao (primjerice, od ljeta 1941. do početka 1942. na Kordunu je narastao sa 210 na 740, u Lici od kraja 1941. do srpnja 1943. sa 250 na 674 člana),[2] oni su zapravo bili malobrojni. U redovima najelitnije Prve proleterske brigade prilikom njezina osnivanja u prosincu 1941. godine 60% vojnika bilo je u članstvu KP ili SKOJ-a, ali je Prva proleterska bila velika iznimka, jer su to bili mahom najvjerniji prvoborci iz Srbije i Crne Gore, koji su uglavnom u početku ustanka u ljeto/jesen 1941. bili primljeni u KP. U brigadi „Josip Kraš", osnovanoj u studenome 1942, koja je operirala na Žumberku i u Pokuplju, članova KP i SKOJ-a je oko 23,5% (oko 200 od oko 850 boraca u brigadi).[3] Na biokovsko-neretvanskom području bilo je u travnju 1942. u partizanima „oko 2386 boraca", a istovremeno je u okrugu bilo „320 članova KPJ, od kojih je 226 bilo u partizanima".[4] Dakle, u tom trenutku niti 10% boraca nije bilo u članstvu KP. U drugim, tek osnovanim jedinicama, postotak komunista bio je sličan ili još manji. Općenito uzevši, čini se da se može govoriti o prosječno 10% komunista u partizanskim jedinicama samo ako se uz članove KP pribroje i članovi SKOJ-a.

Usprkos relativno malom broju članova, komunisti su i u civilnoj vlasti čvrsto držali vlast. Na Drugom zasjedanju AVNOJ-a, u studenom 1943. godine, Josip Broz Tito dobio je široke ovlasti – imenovan je vrhovnim zapovjednikom i ministrom vojske, te predsjednikom vlade i proglašen maršalom. Od hrvatskih političara – nepartijaca ili nekomunista u NKOJ-u su još bili HSS-ovac Božidar Magovac, kao potpredsjednik te Josip Smodlaka, povjerenik za vanjske poslove – drugim riječima, ministar vanjskih poslova. U britanskom izvještaju iz veljače 1944. točno se uočava kako ti „ne-komunisti (Ivan Ribar, Smodlaka, Zečević

itd.) imaju za sobom samo svoj osobni ugled... oni djeluju kao usamljeni pojedinci u sjeni Komunističke partije".

Slično vodećim jugoslavenskim komunistima ponašala su se i komunistička vodstva u budućim republikama, pa tako i Hrvatskoj.

Proces oblikovanja nove vlasti ubrzavao se s približavanjem kraja rata. Kako bi tobože otvorila prostor političkoj demokratizaciji i ujedno privukla neke nekomunističke grupe u NOB, KPJ (i KPH kao njezin hrvatski dio) je već 1942. počeo stvarati temelje za formiranje Jedinstvene narodnooslobodilačke fronte (JNOF), koja je svoj uzor imala u Osvobodilnoj fronti utemeljenoj u Sloveniji 1941. godine. Prva takva organizacija osnovana je u svibnju 1944. godine u Hrvatskoj, u Topuskom, potom nešto kasnije i u BiH i Crnoj Gori, pa tek poslije u drugim, budućim, republikama. U JNOF su mogli ući samo predstavnici onih stranaka i grupa „koje se nisu ogriješile o patriotske norme u ratu". Namećući određene uvjete za pristup JNOF-u, KP je istovremeno i kontrolirao i vrlo efikasno neutralizirao njihovu djelatnost. Antifašističke organizacije koje je Narodnooslobodilački pokret osnivao tijekom rata (USAOJ, AFŽ) automatski su postale članice JNOF-a, baš kao i KP, pa su svojim aktivizmom gušile eventualnu djelatnost drugih koalicijskih stranaka. Izvršni odbor HSS-a koji je na partizanskom teritoriju djelovao od jeseni 1943. godine bio je priključen JNOF-u, kao i Srpski klub vijećnika ZAVNOH-a te „rodoljubi izvan stranaka".

Sredinom 1943. godine, kada je osnivan ZAVNOH, približno polovica njegovih vijećnika bili su HSS-ovci, SDS-ovci i vanpartijci, pa je i predsjednik (Vladimir Nazor) bio vanpartijac, ali mehanizam upravljanja bio je takav da su sve odluke donosili potpredsjednik Andrija Hebrang, tajnik Pajo Gregorić, član predsjedništva Šime Balen i drugi istaknuti komunisti.

Posljednjih dana 1944. godine ZAVNOH seli u Šibenik, gdje su bili mnogo povoljniji uvjeti za rad negoli u Topuskom i okolici. U Dalmaciji se ZAVNOH užurbano priprema za preuzimanje vlasti u Zagrebu.[5]

Početkom ožujka 1945. godine osnovana je vlada Demokratske Federativne Jugoslavije, kao koalicijska vlada, sastavljena od predstavnika NKOJ-a i predstavnika kraljevske vlade. Funkcije su podijeljene na sljedeći način: Tito je postao premijer („predsjednik Ministarskog savjeta") i ministar obrane, a komunisti su držali i druge najvažnije resore; Šubašić je imenovan ministrom vanjskih poslova, a u vladu su ušli i predstavnici građanskih stranaka koje su „slijedile politiku Narodnooslobodilačkog pokreta". Ukupno je bilo imenovano 28 ministara, od kojih su iz Hrvatske bili još Josip Smodlaka i Juraj Šutej, ministri bez portfelja, Andrija Hebrang, ministar industrije (istovremeno je bio i predsjednik Privrednoga savjeta, a kasnije i predsjednik Savezne plan-

ske komisije), Zlatan Sremec, ministar narodnog zdravlja, Drago Marušić, ministar pošta, Rade Pribićević, ministar građevina te Sava Kosanović, ministar informacija. Pavle-Pajo Gregorić postao je ministar za Hrvatsku (kao što su i druge republike dobile svoga ministra).

U Deklaraciji nove vlade, objavljenoj dva dana po njezinoj uspostavi, ističe se želja za „okupljanjem svih snaga koje se nisu kompromitirale suradnjom s neprijateljem", ali i naglašavaju neka demokratska načela koja su komunisti vrlo brzo sami izigrali obećanja: da će biti „očuvane sve demokratske tekovine izražene u strukturi narodne vlasti", da će se „osigurati puna sloboda i pomoć privatnoj inicijativi u privredi" te da će se razvijati „prijateljski odnosi sa saveznicima" nisu se ostvarila.

U travnju 1945. godine Predsjedništvo ZAVNOH-a je u Splitu konačno formiralo Narodnu vladu Hrvatske. Za predsjednika je izabran Vladimir Bakarić, a vlada je bila sastavljena kao vlada JNOF-a Hrvatske. Imala je sljedeća ministarstva: unutrašnjih poslova, pravosuđa, prosvjete, financija, industrije i rudarstva, trgovine i opskrbe, poljoprivrede i šumarstva, narodnog zdravlja i socijalne politike te obalskog pomorstva, ribarstva i brodskog saobraćaja.

Tito govori građanima Zagreba, 21. svibnja 1945. na Markovu trgu.

U srpnju 1945. godine, u sabornici na Markovu trgu u Zagrebu, ZAVNOH je organizirao svoje Četvrto zasjedanje na kojem je promijenio ime u Narodni sabor Hrvatske. Time je ZAVNOH završio svoje ratno djelovanje, a promjenom imena naglasio povijesni kontinuitet hrvatskoga zakonodavnog tijela kao predstavnika suvereniteta Hrvatske.[6]

Tijekom 1945. godine konačno su utvrđene granice novouspostavljene Narodne Republike Hrvatske, koje će velikosrpski program četrdesetak godina kasnije proglasiti spornima. No, te su granice tada, kako je to uvjerljivo protumačio Milovan Đilas 1989. godine, „za nas imale malu, skoro nikakvu ulogu. Više smo ih smatrali za nekakav administrativni oblik, da bismo udovoljili nacionalnim predrasudama ili pomogli u razumijevanju dokle idu granice".[7] Međutim, većina tih granica nastala je mnogo ranije i u najvećem su dijelu slijedile tradiciju: primjerice, granica prema Sloveniji nastala je uglavnom još u srednjem vijeku, kao i granica Dubrovnika prema južnijim krajevima koji sada pripadaju Crnoj Gori i BiH. Granica prema BiH rezultat je razgraničenja s Osmanskim Carstvom, pretežno kao rezultat ratova potkraj 17. stoljeća. Zaljev Neum – Klek, u kojem je gradić Neum sa zapada ograđen malim kamenitim poluotokom Klekom, predstavlja 9 km dugu bosanskohercegovačku enklavu na Jadranu, okruženu hrvatskim teritorijem. Neum je mirovnom ugovorom u Srijemskim Karlovcima (1699) i Požarevačkim mirom (1718) pripao Osmanskom Carstvu kako na tom području Dubrovnik ne bi imao neposredan doticaj s mletačkim teritorijem. Granica na području Dubrovnika određena je širenjem Republike još u 14. i 15. stoljeću, a granica prema današnjoj Crnoj Gori kupnjom Konavala, zaključno do 1426. godine.[8]

Jedino je granica prema Srbiji (odnosno tadašnjoj Autonomnoj Pokrajini Vojvodini) ustanovljena dogovorom na temelju izvještaja Savezne komisije za razgraničenje. Komisija se vodila kriterijem nacionalnog sastava stanovništva: istočni Srijem, u srednjem vijeku i od 1699. godine uglavnom pod hrvatskim suverenitetom, pripao je Vojvodini, jer je u njemu još od kraja 19. stoljeća srpsko stanovništvo bilo najbrojnije, negdje u relativnim, a negdje u apsolutnim omjerima. I u pograničnim područjima koja su pripala Hrvatskoj, u Vukovaru i okolici, živio je znatniji postotak Srba, ali oni na tom prostoru nikad nisu bili većinsko stanovništvo. Hrvatskoj je pripao i Ilok, praktično enklava u vojvođanskom teritoriju, ali naseljen uglavnom Hrvatima. Hrvatskoj je pripala i Baranja, koja nikad nije bila u granicama Hrvatskog Kraljevstva, ali su Hrvati bili relativna većina, uz znatan postotak Srba i Mađara (prema popisu iz 1991. Hrvata je bilo 41,9%, Srba 25,5%, Mađara 15,9%).[9] Iako su sjevernu Bačku (kraj oko Subotice i Sombora) većinom naseljavali Hrvati (Bunjevački Hrvati), pri određivanju granice na tom području uzeti su u obzir geografski,

prometni i ekonomski kriteriji, a zaobiđen etnički, pa je to područje ostalo u Vojvodini.[10] Vojvodina je (baš kao i Kosovo i Metohija – kasnije samo Kosovo) kao autonomna pokrajina priključena Srbiji odlukom iz srpnja 1945. godine. Čini se da je razgraničenje bilo realan kompromis, iako je, kako na sjednici Politbiroa CK KPH priznaje Vicko Krstulović, „prilikom rada u komisiji za razgraničenje zapazio se u Sremu veći šovinizam" te da „Srbi nastoje da ostanu u Vojvodini".[11]

U kolovozu 1945. godine u Beogradu je održano Treće zasjedanje AVNOJ-a na kojem su usvojene preporuke savezničke konferencije održane na Jalti, pa je sastav AVNOJ-a proširen poslanicima iz sastava jugoslavenske Skupštine od 1938. godine, ali samo s onima koji se nisu „kompromitirali za vrijeme rata". Tijekom zasjedanja, AVNOJ se preimenovao u Privremenu narodnu skupštinu Demokratske Federativne Jugoslavije (DFJ-a) i izabrao Predsjedništvo i odbore. Usvojena je odluka o pravima Jugoslavije na teritorije koji su nakon 1918. priključeni Italiji (između ostalih i Istra, Rijeka, Zadar i otoci Lastovo i Palagruža).

Donesen je i niz zakona kojima su se, pored ostaloga, pripremali izbori za Ustavotvornu skupštinu, pokrenute su agrarna reforma i kolonizacija, i drugi. Ozakonjena je i Povelja Ujedinjenih naroda i Statut Suda međunarodnog prava, čime je nova Jugoslavija postajala i dio međunarodne zajednice.

Doneseni su Zakon o izboru narodnih poslanika i Zakon o biračkim spiskovima prema kojemu su, prvi put, pravo glasa dobile žene te svi građani s navršenih 18 godina života. Vojnici Jugoslavenske armije mogli su glasati u kraju u kome se nađu na dan izbora, bez obzira jesu li upisani u izborni popis ili ne. Sudionici NOB-a mogli su glasati čak i ako nisu bili punoljetni (kako su partizani bili iznimno mlada vojska, takvih je bio priličan broj). Istodobno, pripadnici vojnih formacija „okupatora i njihovih domaćih suradnika" koji su se „trajno i aktivno borili protiv NOV-a" nisu imali biračko pravo. Procijenivši da su ove zakonske odredbe kršenje „sporazuma Tito – Šubašić o provedbi slobodnih izbora", iz vlade su istupili (još uvijek u kolovozu), i Šubašić, i Juraj Šutej, i svi drugi građanski političari, uključujući i potpredsjednika vlade Milana Grola (1876-1952), predratnog predsjednika Demokratske stranke i člana izbjegličke vlade u Londonu.[12]

Zbog takva izborna zakona političke stranke izvan Narodne fronte su proglasile bojkot. Vlast je na bojkot odgovorila uvođenjem „kutija bez liste" ili tzv. crnih kutija (u žargonu, „ćorave liste"). Time se željelo omogućiti glasačima da, osim za listu Narodne fronte, mogu glasati i za neku drugu opciju. No, to je samo formalno omogućavalo izbor različitih političkih programa.

Da bi se sastavili konačni birački spiskovi, osobito je bilo važno kako će lokalne vlasti protumačiti zakonsku odredbu o uskraćivanju prava glasa „pripadnicima vojnih formacija okupatora i njihovih domaćih suradnika". Naime, to je moglo značiti da svakome tko je u bilo kojem trenutku tijekom rata obukao domobransku ili četničku uniformu, bez obzira kako se kasnije ponašao, pa i svima onima kojima se na bilo koji način mogla prigovoriti „suradnja s okupatorom i njihovih domaćim suradnicima", moglo biti uskraćeno pravo glasa. Kod sastavljanja izbornih lista revnost nekih lokalnih partijskih aktivista bila je takva da su isprva željeli oduzeti pravo glasa građanima u postocima čak do 40, pa i 50%, a u Hrvatskoj i do 60%. Velika početna žestina ubrzo je ipak splasnula, pa je, kada je sve trebalo i formalno provesti u djelo, prema prvim rješenjima u Hrvatskoj izbrisano 7,38% birača, najviše u nekim dijelovima Slavonije, a u bjelovarskom okrugu čak 25% birača. Tada se shvatilo da su kriteriji oduzimanja prava glasa i dalje prestrogi, pa se broj osoba bez prava glasa smanjivao. U rujnu ih je u Hrvatskoj konačno bilo 5,9%, ali je to bilo mnogo više negoli u Srbiji (3%), pa se morao,

prema partijskom nalogu, i dalje smanjivati broj osoba bez prava glasa. Edvard Kardelj je na sjednici Politbiroa CK KPH tražio da u broju oduzetih biračkih prava „ne smije biti velike razlike između Srbije i Hrvatske, neka bude 4% u čitavoj Hrvatskoj, a nigdje više od 5%".

Naposljetku je bez prava glasa ostalo najviše osoba u bjelovarskom i osječkom okrugu (14%). Politbiro je čak predložio da se u tim krajevima (odnosno u nekim dijelovima Slavonije) izbori ponište što je i prihvaćeno (ali nije jasno da li je i provedeno). Najmanje je osoba bez prava glasa bilo u zadarskom okrugu i u srednjoj Dalmaciji (1 i 0,8%). Ukupno je u Hrvatskoj s biračkih popisa izbrisano 3,28%, a najviše u BiH 3,46% glasača (najmanje u Makedoniji, 0,56%). List *Demokratija*, organ Grolove Demokratske stranke, sumnjao je u službeno objavljeni broj brisanih zahtijevajući da se o tome objavi detaljnija informacija, što nikada nije učinjeno.[13]

Dana 9. studenoga održani su izbori. Na njih je izišlo više od 80% upisanih birača. Baš kao što su i pretpostavili opozicijski političari, demokratičnost izbora samo se fingirala – bilo je i unaprijed posve jasno da KP nema namjeru ispustiti vlast iz ruku. Predstavnici Partije to su vrlo često i vrlo jasno isticali, poput Tita na velikom narodnom zboru 21. svibnja 1945. u Zagrebu: „Nama je dana mogućnost da u miru dokažemo da smo spremni pod cijenu najvećih žrtava sačuvati tekovine za koje su dali svoje živote i krv najbolji sinovi svih naroda. Ono što je sada postignuto, postignuto je zauvijek, i više nema nikakve sile koja bi nam to mogla oduzeti."[14] Na sjednici Politbiroa CK KPH održanoj u rujnu, Vladimir Bakarić je istakao da „trebamo znati šta radi opozicija (...) treba čitav aparat ministarstva unutrašnjih djela angažovati na tome", našto se nadovezao Ivan Krajačić: „Žalosno je i od partijske organizacije, Ozne i ministarstva unutrašnjih djela da nitko ne zna o radu opozicije u Hrvatskoj. Prelazi se olako preko stvari. Trebat će krivce kažnjavati".[15]

Kada je Tito 31. listopada 1945, dakle, devet dana prije izbora, govorio na predizbornom mitingu u Zagrebu, dekretom su morali doći i učenici viših razreda nekih zagrebačkih gimnazija. Mnogi od njih nisu bili punoljetni, pa je njihov dolazak na miting bio puka manipulacija, smišljen kako bi se povećao broj nazočnih.[16]

Nema sumnje da se na izborima glasovima i dodatno manipuliralo, jer nije bilo neutralne kontrole izbornih komisija. Glasalo se kuglicama – na taj se način moglo kontrolirati kako tko glasa (jer je izborna komisija mogla čuti kada kuglica padne u kutiju), a moglo se, jer nadzora nije bilo, i bez ikakvih sankcija prebacivati kuglice iz kutije u kutiju. O makinacijama se slobodno razgovaralo na sjednicama Politbiroa, pa se Ivan Krajačić – Stevo u jednom trenutku zapitao da „treba razmisliti kako bi prošli da je neprijatelj imao sva sredstva kao i mi".[17]

Upravo zbog glasanja kuglicama, čije su padanje u kutiju mogli čuti članovi izbornih komisija, glasačima se nije mogla jamčiti tajnost glasanja. Konačno, da se ne bi izlagali dodatnim pritiscima, mnogi nisu uopće izašli na glasanje (iako im se prijetilo). Takvih je u varaždinskom okrugu bilo 20,6%, u bjelovarskom 16,7%.

U takvoj su atmosferi kandidati Narodne fronte, formalno koalicije demokratskih stranaka i skupina bili favorizirani preko svake mjere, pa je logično da su dobili skoro 90% (88,7%) glasova, a u Hrvatskoj čak i preko 90% (91,5%, a najviše u Makedoniji – 95,9%).[18] U nekim je dijelovima Hrvatske Narodna fronta dobila i manje od 50% glasova (u novomarofskom kotaru tek 39,5%, u ivanečkom 47,7%), a u nekima jedva natpolovičnu većinu (u kotaru Križ i Đurđevac). Najmanji odaziv birača bio je u varaždinskom okrugu (79,42%), od toga je 80,15% glasalo za NF, a 14,85% za „ćoravu listu". Najveći odaziv zabilježen je u Lici (99,44%), odnosno u šibenskom okrugu (99,20%) – u oba slučaja bilo je 99,35% glasova za NF i 0,65% za „ćoravu listu".[19]

Prema procjenama Okružnog narodnog odbora iz Sarajeva, oko 65% tamošnjih Hrvata izašlo je na izbore i glasalo za Narodnu frontu, a „ostatak je glasao za „ćoravu listu" ili je apstinirao. S ovim rezultatom trebali bi biti zadovoljni kad se uzme u obzir veliko djelovanje organizovanog klera, krvne veze itd."[20] Bez obzira na sve pritiske i nepravilnosti, izgleda da su „izborni rezultati u cjelini vjerojatno odgovarali raspoloženju stanovništva". U izvještaju iz britanske ambasade u Beogradu tvrdi se kako u Jugoslaviji i okolnim zemljama ta podrška nije zbog „vjerovanja u komunizam kao oblika vladavine", već stoga što su ljudi u tim zemljama nakon rata „skloni vlasti koja im može obećati red i sigurnost, pa i ako se za protuuslugu moraju odreći prava na osobne slobode i političko odlučivanje".[21]

Prvo zasjedanje Ustavotvorne skupštine održano je 29. studenoga 1945. godine, na dvogodišnjicu Drugog zasjedanja AVNOJ-a u Jajcu. Na njemu je prihvaćena Deklaracija o proglašenju Federativne Narodne Republike Jugoslavije (FNRJ) kao „savezne narodne države republikanskog oblika, zajednice ravnopravnih naroda koji su slobodno izrazili svoju volju da ostanu ujedinjeni u Jugoslaviji". Kralj Petar II i dinastija Karađorđevića lišeni su svih prava, što znači da je monarhija definitivno bila ukinuta. Ustav, proglašen u siječnju 1946. godine, bio je dio organizirana samovlašća iako je prividno u sve unosio ustavnost i zakonitost: posrijedi je bila vjerna kopija ustava SSSR-a donesenoga desetak godina ranije. S jedne strane, tekst je bio prepun bombastičnih deklaracija i fraza o svim građanskim, nacionalnim i vjerskim slobodama – u tekstu je formuliran princip narodne vlasti, koju „narod ostvaruje preko svojih predstavničkih tijela, narodnih odbora i narodnih skupština". Međutim,

Narodna fronta je već u tom istom tekstu određena kao najšira politička organizacija, a *de facto* se radilo o krinki koja omogućuje djelovanje KP: Jugoslavija je svjesno odabrala boljševički model društvenih odnosa, „koji je u suštini bio obrazac modernizacije zaostalih agrarnih ekonomija planiranom industrijalizacijom".[22]

Iako je savezni ustav u svom prvom članku proglasio da je „Jugoslavija zajednica ravnopravnih naroda, koji su na osnovi prava na samoopredjeljenje, uključujući pravo na otcjepljenje, izrazili svoju volju da žive zajedno u federativnoj državi", manevarskog prostora za republička rukovodstva praktički nije bilo. Hrvatski ustav bio je preslikan obrazac saveznoga.[23] Sukladno odredbama saveznog Ustava, Predsjedništvo Narodnog sabora Hrvatske dalo je u veljači 1946. godine Hrvatskoj ime – Narodna Republika Hrvatska (NR Hrvatska).

Ideja federativne republike, koju su partizani tijekom rata često propagirali kao svoj cilj, svim je ovim odlukama zapravo bila izigrana. Epitet „federativna" ostajao je u svakoj promjeni imena jugoslavenske države (Demokratska Federativna Jugoslavija /DFJ/, Federativna Narodna Republika Jugoslavija /FNRJ/, Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija /SFRJ/), ali je Jugoslavija u praksi bila centralistička država, posve u duhu sustava koji je diktirala centralistički ustrojena komunistička partija, s jednim čovjekom na čelu male skupine ljudi koja je odlučivala o svim bitnim pitanjima. Telegrafsku vezu s centrom u Beogradu federalne su jedinice održavale preko Politbiroa CK KPJ, a ne preko vlade DFJ-a. Politbiro je bio sastavljen od desetak ljudi od kojih je svaki bio odgovoran za određeno područje društvenog života (za obranu, izgradnju države, ekonomiju, međunarodne veze itd.).[24] Predsjednici svih vlada postali su sekretari republičkih politbiroa – u Hrvatskoj je to bio Vladimir Bakarić. Članovi KPJ koji su radili kao državni dužnosnici imali su obvezu biti lojalni državi kao poslodavcu, ali istovremeno i obvezni na striktnu disciplinu prema partijskom načelu „demokratskog centralizma". Kako sukoba interesa između države i partije nije bilo ni dvojbi u postupanju tih osoba nije bilo. Time je samo osnaživan totalitarni koncept vladavine. No, „demokratski centralizam" u biti je načelo koje je direktno u proturječju s načelom federalizma.

Federalizam je trebao biti pokazatelj kako je i nacionalno pitanje riješeno. Nasuprot tome, smatralo se da je fenomen nacije rudiment klasnoga društva čija će važnost vremenom postajati sve manja i zapravo, kao takva, i nestati. Umjesto federalizma kao načela vladavine u stvarnosti je u prvi plan došao revolucionarni etatizam. Smatralo se da takva politička praksa ima najviše mogućnosti u ostvarenju tada zadanih ciljeva socijalizma: prvenstveno – jednu siromašnu agrarnu zemlju transformirati u industrijsku.[25]

Savezni je ustav odredio da su u republičkoj nadležnosti ostali samo prosvjeta i kultura. zdravstvo. socijalna skrb i komunalni poslovi. što je bilo nedovoljno da se iskažu neke bitne republičke i nacionalne specifičnosti. Potkraj 1946. godine održani su izbori za Ustavotvorni sabor Hrvatske na kojima je u gotovo svim izbornim jedinicama istaknuto više kandidata. ali redovito pripadnika Narodne fronte. Početkom 1947. godine. Ustavotvorni sabor Narodne Republike Hrvatske proglasio je hrvatski ustav kao potvrdu državnog postojanja Hrvatske. odnosno njezina suvereniteta u sklopu FNRJ-a. No. to je bilo samo demagoško fingiranje demokratičnosti prema sovjetskom receptu. Sabor. s ostarjelim Vladimirom Nazorom na čelu. ni o čemu važnom nije odlučivao. Jedina osobitost Sabora jest definiranje utemeljenosti ustava NR Hrvatske: ustav se zasniva na „interesima radničke klase. bratstva i jedinstva hrvatskog i srpskog naroda i ostalih narodnosti koji žive na tlu Hrvatske i jednakopravnosti građana". Takvo određenje položaja srpske zajednice u Hrvatskoj ostalo je kao ustavna odredba preko četrdeset godina i njezino mijenjanje izazvalo je mnogo nesporazuma 1990/1991. godine. Zbog tako snažne centraliziranosti. u sljedećih dvadesetak godina svi tijekovi hrvatske povijesti bit će vrlo snažno vezani uz događanja na jugoslavenskoj razini.

U ožujku 1947. donesen je Zakon o izboru narodnih odbora kojim je „narodu" omogućeno da „sudjeluje u formiranju organizacijskog ustrojstva vlasti birajući svoje predstavnike u narodne odbore". Tijekom sljedećih mjeseci održani su izbori za mjesne. kotarske (sreske). gradske. okružne i oblasne narodne odbore. što je bilo posve bez utjecaja na širi tijek društvenog razvoja. Bio je to tek početak administrativno-teritorijalnih reformi koje nikada nisu završile trajnijim rješenjem. Dotadašnji ustroj (87 kotara i 24 grada) početkom 1949. godine promijenjen je stvaranjem šest oblasnih narodnih odbora (odnosno oblasti) koji bi imali funkciju osnovnih administrativno-teritorijalnih jedinica - Split (ili Oblast Dalmacija). Rijeka. Karlovac. Bjelovar. Osijek i Zagreb. a oni su u svom sastavu imali ukupno 88 kotara i 23 grada.[26]

U prve četiri poratne godine jednopartijska politička diktatura postala je radikalno tvrđa i bezobzirnija nego na područjima pod partizanskom vlašću za vrijeme rata. s očiglednom težnjom da se razvije u totalitarnu vlast nad svim segmentima društva. Sustavno se izgrađuje staljinistički sustav po uzoru na SSSR. što podrazumijeva postojanje svemoćne Komunističke partije te Agitpropa koji novinama određuje koje su parole podobne za objavljivanje u tisku. a koje na transparentima. Istovremeno. pažljivo se prati što se i kako objavljuje. pa se. primjerice. novinskim urednicima prigovara zbog objavljivanja izjave sovjetskog ministra vanjskih poslova Molotova na trećoj. a ne na prvoj strani-

ci.[27] Propagandni slogani koje Agitprop tada šalje partijskim komitetima („u bazu"), svojevrstan je politički kič i nespretno maskira pravo stanje stvari: „Ovo je period kada naša zemlja i svi slavenski narodi oslobođeni i zbratimljeni izgrađuju nov život, kada su prvi put u svojoj povijesti nacionalno slobodni i gospodari svoje slobode i budućnosti. To je period kada su slavenski narodi na čelu sa SSSR-om postali najčvršći temelj progresivnog mira i demokracije."[28] No, za razliku od SSSR-a i drugih zemalja istočnoga bloka, unutar jugoslavenskog komunizma nisu se razvili neki ekstremni paranoidni aspekti staljinizma, kao što su kontinuirane „čistke" u vrhovima vlasti i nakaradni Staljinov antisemitizam. Antifašistička vojska i politika pod komunističkim vodstvom znala je pobijediti u ratu, ali nije umjela biti mudar pobjednik u miru. Svoju poslijeratnu vladavinu započela je zločinom koji je s vremenom dobio simbolično ime „Bleiburg i Križni put", a potom nastavila širenjem represivnog aparata i ustrojavanjem totalitarnog sustava.[29]

Nasilne metode kojima su se služili pri kraju i odmah po završetku rata komunisti su nastavili koristiti i kada su počeli stvarno vladati: u doba gladi 1945/1946. godine masovno su provođene „rekvizicije dobara". Stoka i žito uzimani su seljacima koji nisu imali dovoljno ni za vlastitu prehranu. Pojmovi „pravo" i „pravda" nisu primarno počivali na „normativnim", već na „političkim" kategorijama, pa je, sukladno tumačenju tih pojmova, stvaran i pravosudni sustav. Stoga je logično da je tadašnji pomoćnik ministra pravosuđa NR Hrvatske 1946. godine napisao da su sudovi „klasni organi radnog naroda i treba da u svoj sadržaj unesu političnost".[30]

Doktrina i praksa vladavine dijelom je proizlazila iz slike partijskog članstva: KPH je u svibnju 1945. godine imao 24.780 članova od kojih su 62,7% bili seljaci, 24,5% radnici i 12,8% „ostali". U ljeto i jesen te godine pokrenuta je akcija masovnog primanja u članstvo tako da je potkraj godine partijsko članstvo naraslo na 47.205 članova (odnosno za 90,5%), pri čemu je seljaka već bilo manje (56,7%), radnika nešto više (26%) a povećavao se broj „ostalih" (17,3%).[31]

KPH je, *de facto*, tada bio „seljačka" partija. Osim toga, obrazovanost njegova kadra bila je vrlo slabašna – čak 57% članstva imalo je samo četiri razreda osnovne škole, punu gimnaziju njih tek 4,55%, a sveučilišnu diplomu steklo je samo 0,74% članstva. U takvoj je situaciji stvaran lik „običnog", idealnog člana KP koji je morao njegovati bespogovornu odanost (a zapravo pokornost) politici viših foruma te vjerovati u ozbiljenje revolucionarne vizije u kojoj je bilo mnogo elemenata utopije. Vjerovalo se, naime, da će se ubrzo stvoriti idealno društvo „u kojem će svatko pružati prema svojim sposobnostima, a dobivati prema potrebama".[32]

Već potkraj kolovoza 1945. Privremena skupština DFJ-a izglasala je Zakon o agrarnoj reformi i kolonizaciji (Zakon o provođenju agrarne reforme i kolonizacije na području NRH donio je Sabor potkraj 1947. Zakon je uglavnom bio vjerna kopija saveznog, ali je u nekim aspektima bio stroži od saveznog određujući u pojedinim kategorijama manji zemljišni maksimum). Činjenica da je zakon izglasala Privremena skupština svjedoči o žurbi zakonodavca, kao i o ideološkoj, političkoj i ekonomskoj važnosti takva akta. Agrarna reforma u socijalističkoj Jugoslaviji bila je mnogo radikalnija u odnosu na onu iz monarhističke Jugoslavije, kao i onu iz vremena NDH (kada je masovno oduzimana zemlja Srbima i Židovima). Sada su se na meti našli veliki zemljoposjednici, osobito Crkva. Bez naknade je oduzeta zemlja onima koji su imali više od 20 do 25 ha. Vjerskim je zajednicama u prosjeku oduzeto 85% njihova zemljišta. Zagrebačkoj nadbiskupiji, kao posebnoj crkvenoj ustanovi (dakle, bez župnih zemljišta), oduzeto je čak 97,7% zemljišta (župnih je zemljišta oduzeto 70%). Iz oduzete zemlje stvoren je zemljišni fond od 1.566.000 ha iz kojega su bezemljaši i siromašni seljaci dobili 797.000 ha, a ostatak je dodijeljen državnim poljoprivrednim dobrima. Na taj je način u Hrvatskoj završen proces oblikovanja slobodnog seljačkog posjeda.[33] U nastojanju da zadrži što više zemlje Katolička je crkva stvarala nove župe, pisala predstavke zakonodavnim tijelima, a vršila je i moralni pritisak na agrarne interesente (bacanje prokletstva i slično).[34] Nasuprot tome, sâm je Tito optuživao Crkvu da ne govori o „agrarnoj reformi", već o „oduzimanju imovine", što svjedoči o dubini nesuglasica.[35]

Dosljedno i sveobuhvatno provođena je i nacionalizacija imovine. Odmah po završetku rata imovina (osobito poduzeća) oduzimana je svim strancima,[36] a potom i domaćim ljudima s obrazloženjem da je vlasnik surađivao s okupatorom. No, takvo je obrazloženje često bilo posve arbitrarno, jer je svaki vlasnik poduzeća, ako je želio tijekom rata da mu tvrtka na području NDH preživi, morao na ovaj ili onaj način surađivati s ustaškom državom ili s okupacijskim vlastima. Osim toga, proganjani su bili i oni koji su tijekom rata spašavali goli život. Primjerice, Dragutin Stjepan Schulhof (1884-1983), tiskar i nakladnik, Židov koji je još prije Prvoga svjetskog rata prešao na katolicizam, bio je dvadesetih godina ravnatelj i vlasnik tiskare *Merkur* u Zagrebu, a potom vlasnik i ravnatelj „Tipografije d. d." pa je u tom svojstvu bio nakladnik *Obzora*, *Jutarnjeg lista* i *Hrvatske enciklopedije*. Uspostavom NDH, da bi, kao Židov, dobio pravo arijskog građanina, 1942. darovnim ugovorom prenosi većinski paket dionica (96%) u vlasništvo Matice hrvatske. Time je spasio obitelj od progona (financirao je neposredno prije Drugoga svjetskog rata, čini se, i neke antisemitske listove, sve kako bi se kao Židov „spasio ulazeći u ortakluk s ustašama"). Po slomu NDH zatvoren je i osuđuje

ga Sud za zaštitu nacionalne časti Hrvata i Srba na dvije godine zatvora te na 10 godina gubitka građanskih prava i konfiskaciju cjelokupne imovine. Zatvoren je u lipnju 1945, a pušten uoči izbora za Ustavotvornu skupštinu u studenom 1945. temeljem odluke da se oslobode kažnjenici osuđeni do dvije godine zatvora, ako su stariji od 60 godina života.[37]

Zakonom o nacionalizaciji privrednih poduzeća iz prosinca 1946. godine te njegovom dopunom u travnju 1948. godine – Zakonom o dopuni nacionalizacije, formalno je likvidirano postojanje inozemnog kapitala u jugoslavenskoj privredi, a nacionalizirana su poduzeća, kao državna svojina, organizirana u centralizirani mehanizam državnih privrednih poduzeća i direkcija pod upravom ministarstava i drugih centralnih upravnih organa. Hrvatski je sabor slijedio ovu legislativnu proceduru, donoseći sukladne ustavne i zakonske odredbe, da bi je dokončao u travnju 1948. godine Ukazom o nacionalizaciji privatnih poduzeća u NR Hrvatskoj. Tim su dokumentom „nacionalizirana poduzeća od značenja za republičku privredu, za zaštitu narodnog zdravlja ili za kulturni razvoj narodnih masa: ciglane, mlinovi, uljare, hoteli, pansioni, građevinska poduzeća, tiskare, lječilišta itd." Nema sumnje da je „nacionalizacijom", drugim riječima, masovnim eksproprijacijama i nepromišljenim podržavljenjem uništena efikasnost industrije i trgovine. Nakon rata bilo je u Hrvatskoj 12.000 privatnih prodavaonica, još početkom 1948. čak 5395 ili 49% ukupnog broja prodavaonica. Udio tih privatnih dućana u ukupnoj maloprodaji bio je tek oko 11% te su, usprkos tome, sve do polovine iste godine bile nacionalizirane.[38] Bilo je to posve u skladu s mišljenjem da je posjedovanje nekog materijalnog dobra, što znači pripadnost „buržoaziji", samo po sebi sumnjivo, pa onda i opasno, bez obzira na političke nazore dotičnoga „buržuja".

Sustavno su onemogućavane djelatnost opozicije i svaka kritika. U tu su svrhu organizirane propagandne akcije, često i „spontane" demonstracije, što se pokazalo u slučaju tiskare koja nije htjela tiskati HSS-ovsko glasilo *Narodni glas čovječnosti, pravice i slobode* neposredno prije izbora 1945. godine, jer su radnici navodno „uvidjeli da je reakcionaran i da piše protiv naroda i stečevina narodnooslobodilačke borbe".[39]

Provedbom nacionalizacije i obuhvatom široke agrarne reforme te stvaranjem represivnog aparata, okončana je prva faza izgradnje socijalističkog društvenog sustava. Za ono što je Sovjetskom Savezu, tada velikom uzoru jugoslavenskih komunista, trebalo više godina, u Jugoslaviji je okončano praktički u godinu-dvije. Brzo i uspješno (naravno, prema kriterijima nositelja vlasti) ostvarivanje tog projekta bilo je moguće zbog više čimbenika: komunisti su u Jugoslaviji, kao i u Hrvatskoj, za razliku od svih drugih istočnoeuropskih zemalja, bili autohtona

snaga, puna samopouzdanja, svjesna da iza sebe ima dobar dio stanovništva. Tu su podršku imali i zbog stanja socijalnog rasapa u kojem se našla zemlja te velikih očekivanja korjenitih promjena u narodnim i intelektualnim slojevima. Nakon rata došlo je u međunarodnim odnosima do blokovske podjele, pa se javnost, logično, svrstala uz svoje državno vodstvo. Doduše, i široki narodni slojevi vrlo su brzo shvatili da se iza vrlo prihvatljivih slogana o slobodi i ravnopravnosti zapravo grade društveni odnosi koji će te ciljeve negirati. No, relativno široka podrška masa proizašla je ponajviše iz specifične sposobnosti koju je komunistički aparat imao (a koji je imanentan režimima takvoga tipa i zapravo preuzet iz modela ostvarenog u SSSR-u) da u realizaciji cjelokupnog projekta iskoristi sredstva bespogovornog nametanja rješenja i represivnog aparata. Nema sumnje da je nova vlast u Jugoslaviji, pa i u Hrvatskoj, uživala popularnost koja je zacijelo bila veća nego u ikojoj istočnoeuropskoj zemlji. Komuniste su mnogi držali zaslužnima za dokončanje rata i prekid međunacionalnog ubijanja. Osim toga, pozivanje na ravnopravnost i jednakost u siromašnoj zemlji morali su naići na odobravanje. Propagandistički slogani i mobilizatorske pjesme (poput pjesme „Padaj silo i nepravdo... svanuo je i naš dan") imale su značajan efekt. U godinama i desetljećima koji slijede, režim će i dalje uživati relativno veliku potporu u širokim narodnim slojevima, prvenstveno zbog izgradnje državnog socijalizma koji je donio forsiranu industrijalizaciju, masovno školovanje te zdravstvenu i socijalnu zaštitu.

Pa ipak, ispod dotjerane maske izgradnje novoga i zadovoljnoga društva bilo je dosta onih koji su bili krajnje nezadovoljni, obespravljeni i razbaštinjeni, koji su izgubili nekoga svoga u ničim izazvanim represalijama. I „kredit" koji su vlasti imale u dijelu naroda dosta se brzo trošio. To se događalo već od ljeta 1945. godine kada se mnogi nevini, pohvatani u masovnim hapšenjima na kraju rata, ponajprije civili i domobrani, nisu vratili kućama. Zatim se, već od 1946. godine, otkada je provođena široka nacionalizacija kojom je u privatnom vlasništvu ostala samo sitna obrtnička i trgovačka djelatnost javlja nezadovoljstvo pa se i tu odnos prema vlasti mijenja.

U dijelu stanovništva ipak se i dalje održavala nada da će doći do poboljšanja gospodarskog i društvenog stanja. Kako nije bilo slobodnih izbora ni ikakva drugoga slobodnog načina izražavanja političkog raspoloženja, nemoguće je pouzdano utvrditi koliki je oslonac komunistički režim realno imao u narodu i kojom ga je brzinom gubio, a možda nekim potezima od vremena do vremena i stjecao. U Hrvatskoj je u tom pogledu važan bio nacionalni faktor, jer je, usprkos političkim parolama o ravnopravnosti republika, bilo očigledno da je uspostavljen novi centralizam.

Na prvi je pogled paradoksalno da je vlast u javnosti rijetko koristila riječ „socijalizam" sve do 1947. godine, kada kreće provedba prvog petogodišnjeg plana – tek se tada češće upotrebljava. Od ljeta 1948. godine, kada je počeo sukob s Informbiroom, jugoslavenski su se komunisti, želeći iskazati pravovjernost i obraniti se od napada da su napustili komunističke ideje, neprestano pozivali na socijalizam, što postaje sastavni element samoidentifikacije poretka.[40]

Spomenik banu Josipu Jelačiću u Zagrebu – ograđen daskama, uoči uklanjanja 1947. godine.

U novoj socijalističkoj zajednici strogo se poštivala nacionalna forma, izražena u federativnom uređenju, ali bez nekih od tradicionalnih sadržaja u kojima bi se iskazivale različite nacionalne i vjerske komponente.[41] „Kanon hrvatske narodne kulture, konstruiran u vrijeme obilježeno kulturnom politikom HSS-a, gotovo se nedirnut održao, pored ostalog, u predstavljanju hrvatskog folklora na sceni tijekom svih godina socijalističke Jugoslavije. U stvarnom životu i u svakodnevici, potiskivana procesima modernizacije, ali i politikom dekristijanizacije i pritisaka na seljake, narodna se kultura povlačila. Ipak, pročišćena, uobličena u kanon, realnoj politici činili se najmanje opasnim izrazom nacionalne kulture."[42] U uobličavanju i prezentaciji narodne kulture i kulture općenito nije bilo pritisaka da bi ona postala više „jugoslavenska", jednostavno – „očekivalo se da će pre ili kasnije nastupiti neka vrsta homogenizacije, iako nije bila nametana, niti bi zahtevala ukidanje nacionalne kulture".[43]

U socijalističkoj se Jugoslaviji odustalo od unitarističkog modela stapanja nacija i kultura u jednu višu, jugoslavensku, ali se dosljedno nametala teza da jugoslavenstvo jest i mora biti nadnacionalna kategorija. Titov najvjerniji suradnik i ključni ideolog, Edvard Kardelj, u čitavom je poslijeratnom razdoblju tvrdio kako je kohezivni čimbenik jugoslavenske države njezin politički sustav, a da se jezici, kulture i društva moraju samostalno razvijati.[44]

Na polju povijesne memorije u Hrvatskoj na udaru je bio ban Josip Jelačić (dijelom i porodica Zrinskih). Kako je Jelačić bio ocrnjen kao

„neprijatelj radničke klase" (jer je, prema mišljenju samoga Karla Marxa, 1848. godine gušio naprednu mađarsku revoluciju), u Zagrebu je 1947. godine uklonjen njegov spomenik, a ulice i trgovi nazvani po njemu dobili su, diljem Hrvatske, druga imena. Ime Ante Starčevića i njegova pravaška ideologija, te Stjepan Radić i njegove općečovječanske pravice, bili su dopušteni (bolje rečeno – trpljeni), više drugi, nego prvi, ali su u javnost stizali u strogo „doziranim" količinama. U takvoj atmosferi posve je logična izjava Vice Vukova (1936-2008) koji tvrdi da se šezdesetih u javnosti moglo govoriti o „slovenskim" i „makedonskim" pjevačima i pjevačicama, ali da je on uvijek bio „zagrebački" pjevač, a nikad „hrvatski" te dodaje: ni „oni iz Beograda nisu bili srpski pjevači, nego beogradski".[45]

Istodobno, Srbiji je nametnuta amnezija gotovo svih njezinih imperijalnih uspomena. Da bi se zauzdao duh velikosrpstva, u Srbiji su lagano potiskivani u drugi plan vojvode i legendarni *đenerali* iz Balkanskih i Prvoga svjetskog rata. Zauzvrat je srpska nomenklatura bila podmićivana neumjerenim razvojem i blještavilom glavnoga grada, ambasadorskim mjestima, vojnim karijerama, državnim funkcijama.

Josip Broz Tito bio je taj koji je procjenjivao koliko se „nacionalnog" smije dopustiti u javnosti, a da se, prema njegovu osjećaju, ne bi povrijedili osjećaji neke druge nacije.[46] Obnovom Jugoslavije osigurano je da svi Srbi žive u jednoj državi, pa su time, barem djelomično, zadovoljeni ciljevi srpskoga nacionalnog pokreta. Hrvati su dobili republiku, čime su spašeni od obnove monarhističke (velikosrpske i/ili unitarističke) Jugoslavije, kao i od povezivanja sa sudbinom NDH. Slovenci i Makedonci dobili su prvi put u povijest svoju republiku. Crnogorci su nakon 27 godina dijelom obnovili svoju državu. Konstituirana je BiH, čime su pretenzije Srbije i Hrvatske na njezin teritorij bile blokirane.[47]

Položaj vjerskih zajednica nakon svibnja 1945. godine

U odnosu jugoslavenskih/hrvatskih komunista prema crkvi do prijeloma je, čini se, barem što se tiče javne retorike, došlo potkraj 1944. godine. Namjesto tolerantnog tona, uvažavanja uloge dijela svećenika u NOP-u i na toj osnovi traženja putova suradnje, sve češće se o svećenicima govori kao o narodnim neprijateljima, suradnicima fašizma, simpatizerima ustaškog pokreta.

U odnosu na druge crkvene zajednice u Jugoslaviji osobito se grubo postupalo s Katoličkom crkvom. Razlog tome jest i što je dio njezina klera stvarno ili navodno surađivao s ustašama u Hrvatskoj i BiH. No, u osnovi spora bilo je neslaganje katoličkoga klera s ideologijom nove vlasti, te pritisak vlasti na slobodu katoličkog tiska, škola i udruga, karitativnu djelatnost, slobodu ličnosti i povrat oduzete imovine. U „obračunu

s narodnim neprijateljem" nekoliko stotina svećenika i redovnika je ubijeno ili je umrlo u neljudskim uvjetima (prema poslijeratnim podacima Crkve, točno 383), neke su crkve uništene, a samostani i sjemeništa zatvoreni.[48] U veljači 1945. godine, pripadnici partizanskih odreda ubili su u Širokom Brijegu, u zapadnoj Hercegovini, dvanaest profesora tamošnje franjevačke gimnazije, a kasnije još desetak franjevaca. Bio je to najizrazitiji znak kolektivne osvete i nad Crkvom i nad hercegovačkim Hrvatima zbog ustaških zločina kojih je u Hercegovini od 1941. do 1945. godine zaista bilo mnogo. Međutim, u osvetničkom gnjevu stradavali su i mnogi nevini ljudi, što se u raznim, sve blažim oblicima, u Hercegovini događalo sve do sloma komunizma.

Tito je u lipnju 1945. godine, na sastanku s crkvenim visokodostojanstvenicima koje su predvodili biskupi Franjo Salis-Seewis i Josip Lach, vrlo jednostavno formulirao „svoje lično mišljenje o pitanju odnosa crkve i države i odnosa između naroda i crkve". Naglasivši da je Hrvat, ustvrdio je kako „nije bio zadovoljan držanjem jednog dijela katoličkog svećenstva u ovim teškim historijskim momentima, koji su stajali velikih žrtava". Izrazio je želju i da se izradi „jedan elaborat", što je već „iznio i pred monsignorom Ritigom" o tome kako „riješiti pitanje katoličke crkve u Hrvatskoj, a na isti način mi ćemo razgovarati s pravoslavnom crkvom". Čini se da je Tito želio da tekst takva elaborata stigne sa crkvene strane – „sa svoje strane, rekao bih da naša crkva treba da bude nacionalna, da se više prilagodi naciji. Možda vam je malo čudnovato što ovako čvrsto zastupam nacionalnost. Ali, proliveno je suviše krvi, vidio sam isuviše narodnih patnji, pa želim da katoličko svećenstvo u Hrvatskoj bude nacionalno dublje povezano s narodom nego što je povezano sada".[49]

U ovim Titovim riječima nalaze se dvije sporne točke: naime, Tito želi pokazati kako je „narod" na „našoj" strani, a da je svećenstvo ostalo na „neprijateljskoj" strani, što je barem djelomično bila zabluda ili Titovo propagandističko samozavaravanje (prije će biti ovo drugo). No, slijedom takva zaključivanja Tito je mogao logično predložiti rješenje – ništa jednostavnije nego da zabludjelo svećenstvo prijeđe na „našu stranu". No, od ovakve, zapravo nerealne ponude, mnogo je perfidnija bila ponuda da se izradi zajednički „elaborat". Bilo je to nuđenje svojevrsnog dijaloga i suradnje. Međutim, umjesto pokušaja da se eventualna sporna pitanja riješe na obostrano zadovoljavajući način, komunistička je vlast ubrzo nastupila nasilnički, što je znalo eskalirati sve do povremenih i upozoravajućih ubojstava.

Takvo ponašanje države ubrzo je došlo do izražaja. Biskupi su, s nadbiskupom Stepincem na čelu, nakon Biskupske konferencije u rujnu 1945. napisali pastirsko pismo u kojem su podsjetili na ubijanja

svećenika, oduzimanje crkvene imovine, zabranu katoličkih tiskovina, zatvaranje vjerskih škola, itd., te traže punu slobodu djelovanja. Reakcija vlasti bila je žestoka. Tito je na udarnim mjestima u novinama isticao kako su „inicijatori pisma duboko neprijateljski raspoloženi prema novoj Jugoslaviji... pismo je potpuno u skladu s planskom hajkom i napadima svih neprijatelja".[50] Suvremenici su o tim događanjima mogli imati vrlo raznorodna mišljenja; mnogi nisu mogli biti zadovoljni proganjanjem svećeništva i redovništva, ali tadašnji ministar Mladen Iveković tvrdi i da je pismo naišlo „na negodovanje u najširim masama, osobito kod seljaka, jer biskupi ustaju i protiv agrarne reforme".[51] Nije slučajno da je vrhunac „obračuna s narodnim neprijateljem" bilo suđenje nadbiskupu Stepincu.

Jedina je iznimka u režimskoj represiji Katolička crkva u Istri. U srpnju 1945. godine sastali su se u Trstu predstavnici nove istarske vlasti Dušan Diminić (1914-2003) i Ivan Motika, s jedne strane, te Božo Milanović (1890-1980), najugledniji istarski svećenik (kojeg mnogi historičari smatraju vjerojatno najznačajnijom ličnošću istarske povijesti 20. stoljeća). Na sastanku su precizirani uvjeti međusobne suradnje. Predstavnici NOP-a dobili su obećanje da će istarsko svećenstvo, u posebnoj izjavi izraziti podršku NOP-u, dok će NOP osigurati Katoličkoj crkvi u Istri takve mogućnosti djelovanja kakve su bile nezamislive u ostalim dijelovima Hrvatske i Jugoslavije.[52] U sljedeće dvije godine obećanja su se obostrano ispunjavala – svećenstvo je dobilo zgradu bivšeg đačkog konvikta u Pazinu za otvaranje sjemeništa. Sjemenište, kao najvažniji projekt istarske Crkve, uživalo je i materijalnu potporu državnih vlasti. Pokrenut je list *Gore srca*, jedini vjerski list u Hrvatskoj, osnovano je književno društvo Sv. Ćirila i Metoda, a svećenici su značajno mogli utjecati na svoj društveni položaj putem svog staleškog udruženja Zbor svećenika sv. Pavla za Istru.

Spomenutim sporazumom otvara se novo poglavlje u odnosima vlasti i hrvatskoga svećenstva u Istri. Obje su strane uočile važnost one druge za ostvarenje zajedničkog strateškog cilja – priključenja Istre Hrvatskoj i Jugoslaviji. Svećenici, predvođeni Milanovićevim autoritetom, prihvaćaju suradnju onog trenutka kad im je postalo jasno da je vlast izrasla iz NOB-a, s jedne strane, jedina relevantna politička snaga koja može ostvariti navedeni strateški cilj, a s druge, da je spremna poštivati pa čak i pomagati vjersko djelovanje Crkve. Milanović je, zajedno sa slovenskim svećenikom Antonom Piščancem, bio član jugoslavenske delegacije na Mirovnoj konferenciji u Parizu. Milanović se tada sastao s katoličkim novinarom Walterom Eberhardom, koji se nije mogao načuditi kako to da se Milanović kao katolički svećenik radije priklonio komunističkoj Jugoslaviji nego katoličkoj Italiji. Milanović je na to odgo-

vorio poznatom, sada već antologijskom rečenicom: „Državne granice određuju se za stoljeća, dok se režimi mijenjaju, a pod Italijom je u opasnosti život našeg naroda."[53] Zapadni su saveznici na Konferenciji imali pripremljen prijedlog da se pitanje pripadnosti Istre riješi plebiscitom. Milanović je lobirao protiv plebiscita, argumentirajući takav stav narušenom etničkom slikom kao posljedicom 25-godišnje sustavne politike talijanizacije. Nema sumnje da su Milanovićeve aktivnosti utjecale na zapadne saveznike da odustanu od prijedloga.[54] I kasnijih je godina Milanović bio miritelj nepomirljivih svjetova, crkvene hijerarhije i državne vlasti, svojevrsna spona u koju su obje strane imale povjerenje.

I djelatnost Srpske pravoslavne crkve bila je suzbijana propagandnim akcijama i zastrašivanjima,[55] a unutar Islamske zajednice, pod egidom borbe protiv „stoljetne zaostalosti", uništavane su tradicionalne manifestacije islamske kulture – zabranjivano je nošenje feredže, uskoro i fesa, ukidani su derviški redovi, vjerske škole i sudovi. U Ustavu iz 1946. stajala je, naravno, uobičajena odredba prema kojoj će Jugoslavija poštovati vjerske slobode, a Crkva će biti odvojena od države. To se načelo donekle poštivalo u prvim godinama poslije rata, ali je vrlo brzo praksa postala drugačija: uspostavljeno je nikad izrijekom napisano pravilo da član KP ne smije biti vjernik (pa je, primjerice, između 1955. i 1958. zbog religioznosti isključeno 7048 članova SKJ, od toga najviše u Hrvatskoj). Štoviše, ne samo da se nije smio vjenčati u crkvi ili krstiti dijete nego nije smio u nju ući ni kada su svečanosti organizirali njegovi rođaci, prijatelji ili poznanici.[56]

52. Počeci ekonomskog oporavka

U Hrvatskoj je tijekom rata potpuno uništeno oko 300 sela, a još mnogi veći broj sela pretrpjelo je teška razaranja. Od gradova najviše su stradali Zadar, Knin i Slavonski Brod. Prilikom ulaska partizana u grad u svibnju 1945. godine Zagreb, je bio pošteđen, ali je teško stradao u savezničkim bombardiranjima potkraj rata. Sve u svemu, u Hrvatskoj je uništeno do temelja oko 150.000 stambenih i gospodarskih zgrada, oko 400.000 ljudi ostalo je bez kuća. Stradalo je više od 2,5 milijuna grla stoke. Ionako malen predratni kamionski i autobusni park smanjen je na oko 60%, a lokomotiva i vagona na 20% (dakle, tek svaka peta lokomotiva ili vagon bio je za uporabu). Samo je 16% ukupne dužine pruga bilo sposobno za promet. Uništeno je, potopljeno ili odvezeno više od 90% brodova.[57]

Prehrambena se situacija pogoršavala kako se primicao kraj rata – u prosincu 1944. od gladi je u Dalmaciji umrlo 600 ljudi. To je bio razlog da je Vlada DFJ u ožujku 1945. godine zaključila sporazum s UNRRA-om

Ante Roca, Ruševine Sv. Stošije u Zadru nakon savezničkog bombardiranja. Tijekom rata Zadar je bombardiran više puta. Najteže bombardiranje dogodilo se 9. rujna 1944, kada je zahvaćeno oko 80% grada te oštećeno oko 60% stare povijesne jezgre.

(United Nations Relief and Rehabilitation Administration – Organizacija UN-a za spas i obnovu) o dostavi pomoći u vrijednosti od 415 milijuna dolara (čak 14% budžeta organizacije, a istovremeno i vrijednost dvogodišnjeg uvoza Jugoslavije 1938. ili 135% tada ubranih poreza), čime je Jugoslavija dobila više nego ijedna druga europska zemlja. Pomoć koja je stigla mogla je zadovoljiti potrebe 3 do najviše 5 milijuna stanovnika. Osim pšenice, dopremljeno je 30.000 grla stoke, 3500 traktora, 12.585 kamiona, 221 brod, 264 lokomotive i 864 vagona te opreme za preko stotinu bolnica. UNRRA je dostavila i mesne konzerve, jer je domaća proizvodnja mesa bila zanemariva.[58]

Početkom lipnja 1945. na sjednici Politbiroa CK KPH, Vladimir Bakarić je zaključio kako u „Lici imą preko 58.000 gladnih" koji „ne dobijaju pomoći niotkuda", potom i kako je „na Rijeci također glad. Riječki su radnici spremali štrajk zbog gladi". Čak i dva mjeseca kasnije, u kolovozu, sama je hrvatska vlada procjenjivala kako je u Hrvatskom primorju „neopskrbljeno" 96%, u Lici 90%, a u Dalmaciji 85% stanovništva. Međutim, Bakarić je u srpnju, očigledno želeći pokazati kako su akcije koje je Politbiro pokrenuo bile uspješne, ustvrdio da nakon oslobođenja nitko nije umro od gladi.

U sljedećim mjesecima stanje se tek donekle popravilo: nema sumnje da se većina stanovništva prehranjivala i preživljavala zahvaljujući kruhu, a da je druge hrane i dalje bilo mnogo manje nego je potrebno. I u tome je UNRRA-ina pomoć bila od ključne važnosti: od lipnja 1945. do lipnja 1946. godine u Hrvatskoj je potrošeno 61% UNRRA-ine pšenice, 9% bilo je iz Vojvodine, a tek 30% bilo je iz domaće proizvodnje. Tijekom

Zgrada Klasične gimnazije u Križanićevoj ulici u Zagrebu oštećena u savezničkom bombardiranju u Drugom svjetskom ratu.

zime 1946/7. godine u Zagrebu je vladala nestašica povrća, a za prosječnu radničku plaću moglo se tada na crnoj burzi kupiti samo 20 do 30 kg svinjetine. Mlijeko koje je stizalo u Zagreb bilo je vrlo loše kvalitete, naročito u ljetnim mjesecima – staje u kojima se muzlo i sabirne stanice bile su nečiste, s mlijeka se obirala masnoća, u njega se dolijevala voda, nije bilo pasterizirano, osoblje koje je radilo u procesu proizvodnje bilo je nestručno.[59]

Opće stanje dodatno je otežavala činjenica da su mnoge obitelji ostale bez hranitelja (ponajprije oca). Osim toga, u Hrvatskoj je 1946. godine bilo popisano 32.263 djece – ratne siročadi.

Tuberkuloza je također bila veliki problem. Vjerojatno i stoga što su se tek tada počele vaditi statistike, u periodu od 1945. do 1948. broj oboljelih je bio u dramatičnom porastu. Tada se procjenjivalo da u Hrvatskoj od tuberkuloze boluje oko 100.000 osoba. Te, 1948. godine, od tuberkuloze je u Hrvatskoj umrlo oko 6000 osoba, odnosno ona je bila uzrok 11 – 12% smrti. Ti podaci ne iznenađuju, jer zdravstveni sustav praktički nije postojao: nekim dijelovima zemlje jedan je liječnik dolazio na 15.000 stanovnika.[60]

Za ratom uništeno gospodarstvo svaki je boljitak, kako god malen, donosio olakšanje. U Hrvatskoj je do zime 1945/6. godine bilo osposobljeno za stanovanje 30.000 kuća te 10.000 gospodarskih zgrada. Popravljeno je ili izgrađeno 1310 škola.[61] Prugom Zagreb – Beograd vlakovi su počeli prometati već u lipnju 1945. godine, ali je Savski most kod Beograda osposobljen posljednjega dana te godine. U međuvremenu su, tijekom 1945. godine, obnovljene uskotračne pruge Slavonski Brod – Sarajevo i Sarajevo – Dubrovnik, što je također pomagalo povezivanju hrvatskoga prostora. Riječka luka bila je razrušena i minirana – sve do ljeta 1945. godine snažne tempirane mine, ukopane u lukobrane, nasipe i obalu aktivirale su se i donosile dodatna razaranja. U riječkoj luci je 96% obale bilo onesposobljeno za uporabu, pa je prvi brod u nju uplovio tek početkom 1946. godine (prethodne 1945. godine, u Bakarskom zaljevu brod „Ljubljana" je naletio na minu, pri čemu je poginulo 70 osoba).[62]

Dodatna je otegotna okolnost bila da je državno-partijski vrh procijenio, uglavnom zbog sukoba sa Zapadom zbog Trsta i Istre, da je ratni sukob moguć. Stoga je stajaća vojska od 800.000, koliko je brojila potkraj rata, povećana na skoro milijun vojnika. Tada je u cijeloj Jugoslaviji bilo samo 461.000 zaposlenih u društvenom sektoru.[63]

Godine 1947. Savezna skupština donijela je prvi petogodišnji plan razvoja („petoljetka" prema sovjetskom uzoru) koji je u odnosu na druge socijalističke zemlje bio najdosljedniji i najsličniji sovjetskom obrascu. Autor mu je bio Andrija Hebrang, a izvoditi ga je trebao Boris Kidrič.[64]

Edvard Kardelj je samouvjereno izjavljivao da „ćemo nakon pet godina u mnogim industrijskim granama biti jaki ili jači od Austrije i Čehoslovačke". Da bi se to realiziralo, plan je forsirao centralizaciju s jakim središnjim administrativnim državno-partijskim nadzorom, državu kao jedinog investitora, inzistirao je na izgradnji teške industrije te, naposljetku, stvaranje radničke klase zaposlene u industriji. Ta radnička klasa logikom svoje pozicije trebala je postati temeljni društveni sloj koji daje podršku novoj vlasti.[65] Ovako postavljen plan razvoja trebao je zaostalu poljoprivrednu zemlju – kakve su Jugoslavija, pa i Hrvatska u njoj, zapravo bile – strategijom forsiranoga rasta pretvoriti u industrijsku. U realizaciji toga plana bilo je uspjeha, ali i velikih nedostataka. Budući da je prevelika uloga dana teškoj industriji, zanemarena je potrošnja. Proizvodio se vrlo ograničen asortiman proizvoda, pa su nestašice raznih roba bile uobičajene. Nema sumnje da je vrlo često proizvodnja bila neracionalna, vrlo skupa i zapravo neisplativa, ali u uvjetima autarkične privrede (pogotovo nakon prekida s istočnim zemljama nakon 1948. godine) nije bilo mogućnosti da se to i provjeri na tržištu. Prednost je, osim toga, davana industriji, te je poljoprivreda bila sustavno zanemarivana (ili su se nametala unaprijed propala dogmatska rješenja), što će katastrofalne učinke polučiti u sljedećim godinama i desetljećima.

Petogodišnji plan je predviđao da se industrijska proizvodnja u pet godina mora povećati čak za pet puta, poljoprivredna za 1,5 puta, itd. Po republikama, to je značilo da bi industrijska proizvodnja u Hrvatskoj trebala u pet godina narasti za 452% (za usporedbu, u Sloveniji za 366%, a u Makedoniji za 2633%, dok je u Crnoj Gori trebalo početi od početka). Jasno je da su planski zadaci bili krajnje nerealno postavljeni (plan je bio „ne samo prenapregnut, nego i nerealan u svim svojim postavkama").[66] Osim toga, razvojne je planove poremetio sukob nakon Rezolucije Informbiroa, kada je vanjska trgovina pretrpjela goleme štete, a izdaci za obranu opet počeli dramatično rasti. Usprkos svemu, ostvarene su relativno visoke stope rasta. U usporedbi s 1939. godinom (koja bi imala 100) indeks industrijske proizvodnje je za 1947. godinu već bio 121%, a sljedeće godine čak 150%.[67]

Oduševljenje radom i industrijalizacijom zahvatio je velik dio stanovništva, sudionici radnih akcija zaneseno su pjevali „Da nam živi, živi rad", „Hej-haj, radimo socijalizam gradimo" te „Nema odmora dok traje obnova".[68] Ivo Tijardović (1895-1976), autor vrhunskih opereta *Mala Floramy* i *Splitski akvarel*, u poslijeratnoj euforiji skladao je 1949. godine operu *Dimnjaci uz Jadran* s temom uloge tvornica u revoluciji (nakon dvije godine čak je i izvedena u Zagrebu).[69] Budući nobelovac, Ivo Andrić (1892-1976), prvi predsjednik Saveza književnika Jugoslavije,

na kongresu u studenom 1945. izrazivši zahvalnost i odanost novostvorenoj državi, tvrdi da „mi, književnici sve što znamo, umemo i možemo, stavljamo na raspoloženje zemlji i narodu".[70]

Jedna od sretnih okolnosti bila je ta da se još tijekom provedbe prve petoljetke, otprilike 1950. godine, pod pritiskom unutarnjih i vanjskih čimbenika, Jugoslavija počela okretati drugačijem, realnijem gospodarskom modelu.

Da bi se smanjila glad i pothranjenost u siromašnijim i prenapučenim krajevima, planiralo se preseljavati stanovništvo u bogatije krajeve. „U vojsci nisu svi ni mogli ni željeli ostati, u organe vlasti su ušli mlađi, obrazovaniji, prodorniji. Jednostavno, našli su se na ledini, i seoba u ravnicu, svima njima već dobro poznat oblik ratne dobiti, izgledala je kao jedini brz i lagan način da se pobjegne od bijede". Na sjednici Politbiroa u Zagrebu iznijeta je procjena, očigledno na temelju podataka iz lokalnih sredina, kako „50% stanovništva Korduna želi da se seli u plodnije krajeve". Vladimir Bakarić je to komentirao riječima: „50% Kordunaša hoće da bježi, jer su bez perspektive."[71] Formalni uvjeti za takvu akciju stvoreni su u kolovozu 1945. godine, kada je izglasan Zakon o agrarnoj reformi i kolonizaciji. Agrarna reforma, a s njom usko povezana kolonizacija bila je provođena pod parolom „zemlja seljacima" (parola preuzeta iz Oktobarske revolucije).

Već u rujnu prva skupina od 900 ljudi, žena i djece s Kupresa nastanjena je u Vojvodini. Tako će na bivše njemačke posjede u Vojvodini i Slavoniji te talijanske u Istri, „vlakom bez voznog reda"[72] stizati kolonisti iz Dinarida, ali i iz Zagorja i drugih regija. U kolonizaciji prednost su imali borci NOP-a i njihove obitelji. Samo koji dan nakon Kuprešaka stigao je u Vojvodinu prvi transport iz Hrvatske – 285 obitelji iz koreničkog kotara. Do kraja 1946. preseljeno je ukupno 34.980 osoba, uglavnom iz Like, potom s Korduna, a manje iz Dalmacije, Hrvatskog primorja, Gorskog kotara i Hrvatskog zagorja. Od toga je u Vojvodinu preseljeno 91,6% ljudi, u Baranju 5,3%, ostali u zapadni Srijem. Naseljavanje je završilo 1948. godine te je u konačnici iz Hrvatske u Vojvodinu naseljeno gotovo 53.000 osoba, od toga, prema demografskim procjenama, 43.000 Srba, a ostali su uglavnom bili Hrvati.[73]

Istovremeno su poduzimane i druge mjere kako bi se prehranilo stanovništvo. Tijekom 1945. godine doneseno je nekoliko propisa kojima je reguliran promet i otkup poljoprivrednih proizvoda. Od lipnja 1945. započela je u čitavoj Hrvatskoj raspodjela krušnih karata za tri kategorije potrošača: žute karte bile su namijenjene radnicima na najtežim fizičkim poslovima, plave karte ostalim radnicima, namještenicima i onima slobodnih zanimanja, narančaste karte djeci, umirovljenicima i domaćicama.[74] Proizvođači su morali državi predavati višak žitarica,

potom je reguliran tov. promet i cijena svinja, otkup mesa, masnoća, vune, kože i drugih roba. Cijene koje je država odredila bile su nevjerojatno niske – između 10 i 20% cijene koja se mogla postići na tržištu (primjerice, za 1 kg krumpira država je davala 2,08 dinara, a na slobodnom tržištu cijena je bila između 15 i 30 dinara, za mlijeko 5 dinara, a na slobodnom tržištu je cijena bila između 35 i 40 dinara, itd.), pa su kršenja obveza i s jedne i s druge strane bile zapravo zadane već samom situacijom. Na preniske cijene seljaci su reagirali utajivanjem svojih proizvoda kako bi ih zadržali za vlastitu upotrebu ili za prodaju na crnom tržištu, gdje su postizali kudikamo višu cijenu. Upada u oči da je akcija prisilnog otkupa najlošije rezultate postigla upravo na ustaničkim područjima (Lika, Banija, Kordun), dok je u slavonskobrodskom i osječkom okrugu plan otkupa ispunjen sa 66 – 67%, u karlovačkom je ostvaren tek sa 12%. Razlozi takvim rezultatima vjerojatno su želja da se ustanički krajevi, koji su tijekom rata najviše stradali, dodatno ne iscrpljuju. No, do otvorene pobune doći će baš u tim krajevima (u glinskom, karlovačkom i slunjskom kraju), dobrim dijelom i zbog buntovničkog mentaliteta i ratničke tradicije tamošnjih ljudi. I seljaci u drugim dijelovima Hrvatske bili su sve nezadovoljniji i to svoje nezadovoljstvo nisu krili. Partijski i državni aparat uopće nije želio preispitivati odluke niti je bio spreman na kompromis, već je ustrajavao na „ispunjenju plana po svaku cijenu", pa je žestoko uzvratio. Neispunjavanje propisanoga plana bilo je strogo kažnjavano razvlašćivanjem „kulaka" (seljaka s posjedom između 15 i 30 ha oranica), kao i novčanim i zatvorskim kaznama. Bilo je i mučenja i ubojstava. U kotaru Đakovo, 1950. godine, stjecao se dojam „da se nije smatralo nikoga revolucionarnim, tko nije tukao seljake u otkupu". Jedna „drugarica" tukla je „u otkupu žene nogama u trbuh".

Sustav obaveznog otkupa počeo se napuštati 1951. godine, kada je ukinut za neke proizvode, da bi do početka 1953. bio posve napušten. Tijekom 1952. ukinute su potrošačke isprave u obliku karata i kupona. No početkom pedesetih bilo je žestoke prisile; *New York Times* je u kolovozu 1951. izvještavao kako milicija kamionima blokira bogata sela u vrijeme žetve i tako oduzima žito koje potražuje država.

Na taj je način do uvođenja punih tržišnih odnosa ostao još dugačak put. I cijene i, naravno, plaće, ostale su i nadalje područje snažne državne regulative, nadzora i intervencija.[75]

Pomoć UNRRA-e i sve mjere, makako bile represivne, a po vlast i nepopularne i kontraproduktivne, donosile su pozitivne rezultate; prema riječima Borisa Kidriča, koje se mogu smatrati u globalu vjerodostojnima, tvrdi se: ako se za osnovicu uzme 1939. godina i označi indeksom 100, hrane se 1945. godine proizvodilo 60,9%, sljedeće godine 77,4%, a

1947. godine 82,1%. Prema istim elementima indeks za odjeću i obuću bio je 1945. samo 20,5%, sljedeće godine već 66,6% te je 1947. godine dosegnuo 78,9%. Istovremeno je ubrzano rasla i zaposlenost u društvenom sektoru: od 227.748 zaposlena odmah po završetku rata na čak 559.000 samo četiri godine kasnije, što je povećanje od 145,4%.[76] Rast zaposlenosti očigledan je i po privrednim sektorima: u metaloprerađivačkoj industriji bilo je 1938. zaposleno 16.804 radnika, a 1955. godine 123.649 te četiri godine kasnije čak 172.239 radnika.[77]

Međutim, sva se ta aktivnost odvijala u neraskidivoj vezi s ideologijom i politikom. Naime, jugoslavenska je vlada odmah poslije rata načelno prihvatila razgovore o Marshallovu planu, američkom programu pomoći ratom razorenim europskim zemljama, ali ih je zatim pod utjecajem SSSR-a odbila, s obrazloženjem da je pomoć politički uvjetovana.

U godini kada je otpočela prva petoljetka (1947) otvoren je i Međunarodni zagrebački velesajam, čime je obnovljena tradicija sajmovanja u Zagrebu. Sudjelovale su i neke zapadnoeuropske zemlje (Italija, Belgija, Nizozemska, Francuska). Osnovno nastojanje na prvoj izložbi bilo je da se „prikažu napori radnih ljudi u toku dvogodišnje obnove i izgradnje zemlje" te osobito „plansko usmjerenje" nove vlasti – „industrijalizacija i elektrifikacija". Bez obzira na takva ideološka zastranjenja, bio je to pozitivan pomak za Hrvatsku, baš kao i usvajanje prvog Državnog budžeta NR Hrvatske i Financijskog zakona NR Hrvatske za 1947. godinu. Bio je to prvi budžet koji je obuhvatio i privredu, jer su dotadašnji planirali isključivo potrošnju administracije. No, taj se hrvatski budžet uglavnom nije razlikovao od strukture općedržavnog budžeta te je bio povezan s državnim poduzećima republičkog i lokalnog značenja i bio dio općedržavnog plana. Sljedeći, iako skromni pomaci prema samostalnijem položaju Hrvatske dogodili su se 1949. godine, kada je hrvatska vlada osnovala Komitet za zakonodavstvo i izgradnju narodne vlasti NRH-a. Komitet su sačinjavali predsjednik (prvi je bila Anka Berus), potpredsjednik i četiri člana, a osnovna mu je funkcija bila pripremanje pravnih propisa i rukovođenje djelatnošću na organizaciji republičkih i lokalnih organa vlasti, državne uprave te poduzeća i direkcija.

Od 1946. i kasnijih godina počinju se organizirati „omladinske radne akcije". Radilo se o dobrovoljnom radu omladine na obnovi uništene ili gradnji nove infrastrukture, prije svega cesta i pruga. Tri najvažnije akcije bile su: moderna cesta od slovensko-austrijske do makedonsko-grčke granice preko Zagreba i Beograda, tzv. Autocesta bratstva i jedinstva (građena od 1947. do 1950. godine), pruge Brčko – Banovići, u dužini od 90 km (1946. godine) te Šamac – Sarajevo u dužini od 242 km (1947). Prvu je prugu gradilo šest i pol mjeseci oko 60.000 omladinaca i omladinki (od toga 15.000 iz Hrvatske), a drugu tijekom 1947. godine čak 211.000

Zagrepčani sudjeluju u obnovi grada.
Nakon rata organizirane su velike radne akcije na brojnim novim gradilištima u zemlji, npr. željezničke pruge Brčko - Banovići (1946) i Šamac - Sarajevo (1947), Autocesta bratstva i jedinstva (započeta 1947) itd.

graditelja (od toga iz Hrvatske njih 51.475). Od činjeničnih brojki mnogo je važnije da su se obje pruge nadovezivale na hrvatsku željezničku mrežu, te su znatno pridonosile i razvoju Hrvatske. Izgradnja pruge Šamac – Sarajevo bila je, zajedno s nešto kasnijom izgradnjom autoputa Zagreb – Beograd, svojevrsni vrhunac akcijaškog pokreta u Jugoslaviji. Probijanje tunela Vranduk (sjeverno od Zenice) slavljen je kao najveća pobjeda, a tada spjevana pjesma – „U tunelu usred mraka sija zvijezda petokraka" – i u sljedećim je desetljećima simbolizirala ta događanja.

Najznačajniji infrastrukturni projekt u Hrvatskoj ostvaren je između 1946. i 1948. godine: izgrađena je tzv. unska pruga između Bihaća i Knina koja je povezala Zagreb i Split mnogo bolje negoli dvadesetak godina stara lička pruga. Tek je sredinom šezdesetih (1966/1967) pruga je iz Knina produžena do Zadra, čime su i zadarski kraj, a posebice luka, dobili mogućnost za brži razvoj.

Velike radne akcije u Hrvatskoj organizirane su tek od početka pedesetih: od 1952. do 1955. na izgradnji hidrocentrale Novi Vinodol i ceste Delnice – Gornje Jelenje (dionica ceste Zagreb – Rijeka) sudjelovalo je 36.000 omladinaca.[78]

Građene su i tvornice, između ostalih radnim je akcijama između 1948. i 1950. godine podignuta i Tvornica parnih kotlova i hidrauličnih strojeva u Zagrebu, a 1951. je, nakon trogodišnje gradnje, u zagrebačkoj

Dubravi otvoren i Pionirski grad u koji su dolazili „najbolji pioniri i učenici" iz čitave Hrvatske. Jedan od ciljeva ubrzanog napretka bila je „elektrifikacija". Taj se cilj u Hrvatskoj nastojao realizirati izgradnjom elektrana prvenstveno u susjednoj BiH (pa i u Srbiji), a tek dijelom u Hrvatskoj.

Radne akcije su same po sebi bile prilično skupe i neracionalno organizirane, ali su donosile propagandni efekt. Već su stručnjaci u to doba znali da su radne akcije nerentabilne i u političkim krugovima to isticali, ali je politički vrh smatrao da je njihovo odgojno i političko značenje važnije od bilo čega drugoga.[79]

Znatan dio radne snage na „dobrovoljnim" akcijama činili su i zatvorenici. Njemački zarobljenici dovršili su 1945. godine gradnju ceste Zagreb – Karlovac, a bili su angažirani i na pruzi Šamac – Sarajevo. Bilo je mnogo slučajeva da su vlasti one omladince koji se nisu „dovoljno isticali" u omladinskim aktivnostima u svojoj sredini ili su iz bilo kojeg razloga bili sumnjivi – prisiljavale da idu na radne akcije. Omladinske radne akcije, kao i kolektivizacija, pratile su propagiranje i provedbu petogodišnjeg plana, kao temeljnog projekta kojim se želio izgraditi novi socijalistički društveni sistem, ali i novi sustav moralnih vrednota. Stoga je slogan „Mi gradimo prugu, pruga gradi nas", osim poticaja graditeljima, imao i mnogo dublje, ideološko značenje.

Nastojao se izgraditi kult rada, osobito putem natjecanja. Radilo se zapravo o metodi kojom su radnici prisiljavani na veće radno naprezanje, jer su najbolji nametali normu onima lošijima. Po uzoru na stahanovljevski pokret u SSSR-u (nazvan po rudaru Alekseju Stahanovu koji je premašio sve radne norme) i u Jugoslaviji je odmah poslije rata otpočela slična akcija. Do 1947. njome je bilo obuhvaćeno 80% radnika. Predstavnik sindikata Ivan Božičević na Petom kongresu KPJ 1948. godine izjavio je kako je to „komunistički metod izgradnje socijalizma na osnovu maksimalne aktivnosti milionskih masa trudbenika". Simbol novoga pokreta u Jugoslaviji bio je rudar Alija Sirotanović iz bosanskohercegovačke Breze, a u Hrvatskoj rudar Antun Bičić. Do studenoga 1948. godine u Hrvatskoj je bilo proglašeno 30.000 udarnika.[80]

Jedan od najvećih takvih projekata bio je dovršen 1952. izgradnjom hidrocentrale „Ozalj II" na Kupi. Stanje je i dalje bilo vrlo teško, jer je 1955. godine u Hrvatskoj po stanovniku trošeno samo 35 kwh električne energije.[81] No, na duži rok je projekt elektrifikacije uspio – do 1953. elektrificirana su sva naselja s više od 5000 stanovnika, 1955. opskrbljeno je strujom već 36% naselja, 1965. godine 80%, a 1976. gotovo je čitava Hrvatska imala električnu energiju (odnosno 98% naselja). Pretočeno u snagu elektrana – 1953. bilo je u Hrvatskoj u njima instalirano 270 MW, a 1977. čak 2.248 ili gotovo osam i po puta više.[82] No, ta

brojka ne govori samo o brzom napretku nego i o činjenici da je 1953. elektrifikacija bila praktički u povojima.

Da bi takvi ambiciozni planovi elektrifikacije uopće mogli zaživjeti, osobitu su važnost dobivali gradovi i naselja u blizini rudnika, poput, primjerice, Raše u Istri. Tamo je, uz nalazišta kamenog ugljena još 1936-1937. godine izgrađeno moderno rudarsko naselje, koje je 1948. imalo preko 2200, a do 1961. gotovo 3000 stanovnika.

U to je doba privreda bila strogo centralizirana i nadzirana iz centra. Direktor je sâm upravljao poduzećem, ali je za svoj rad odgovarao je državnom organu savezne, odnosno republičke vlade ili narodnog odbora, ovisno o tome kakvoga je značaja bilo poduzeće. Prihodi i rashodi nisu bili rezultat stvarnog samostalnog poslovanja, već uglavnom rezultat knjigovodstvenih veličina koje je poduzeće dobivalo od državnog organa koji je njime upravljao. Ni plaće nisu, ustvari, ovisile o uspjehu na tržištu, a zbog toga što se dio prihoda isplaćivao u naturi (bonovi, točkice, itd.), stvarni su odnosi bili još nejasniji.[83]

53. Jugoslavensko-talijanska granica i Slobodni Teritorij Trsta (STT)

Jugoslavensko-talijanska granica je bila sporna. Optimistički naslov u *Glasu Istre* na početku 1945. godine – „Sudbina Istre neće se odlučivati za zelenim stolom", izražavao je uvjerenje da ono što se steklo oružjem ne bi smjelo biti predmet međunarodnog sporazumijevanja u kojima bi se mogao ponoviti scenarij iz 1918. godine.[84] No, ubrzo poslije oslobođenja Istre i ulaska jedinica JA u Trst, pokazalo se da savezništvo u ratu, zbog suprotnih interesa u miru – postaje suparništvo. Pretpostavka da bi jugoslavenska dominacija na prostoru Trsta i šire značila širenje sovjetskog utjecaja, natjerala je Britance i Amerikance da prisile jugoslavensku vladu na sporazum, koji je potpisan u Beogradu 9. lipnja 1945. godine. Zapadni saveznici pozivali su se na sporazume za vrijeme rata (od Atlantske povelje sve do Potsdama) prema kojima je neprihvatljivo mijenjanje granica prije sklapanja mirovnih sporazuma. Iako je Tito u javnosti iskazivao nepopustljivost („Mi smo došli na Soču i na Soči ćemo ostati! Trst je danas naš i spada pod našu vojnu i civilnu upravu" i to po „ratnom paragrafu" – „tko je šta uzeo, na tome i ostaje").[85] Beogradskim sporazumom JA je morala napustiti Trst (kao i uski pojas koji ga spaja s Italijom), Tržič (Monfalcone), Goricu i Pulu s užom okolicom. Od tog je dijela formirana Zona A pod anglo-američkom vojnom upravom. Ostali dio Istre, uključujući Rijeku, kao Zona B, stavljen je pod Vojnu upravu Jugoslavenske armije (VUJA). Obje zone trebale su ostati pod vojnom upravom sve do mirovne konferencije na kojoj bi se riješilo osjetljivo pitanje jugoslavensko-talijanske granice.[86] Određeno je da Pulu zauzme vojska SAD-a.

Pitanje Trsta i okolice bio je samo dio teritorijalnih sporova koje je jugoslavenska vlada s Titom na čelu željela riješiti u budućem jugoslavensko-talijanskom i jugoslavensko-austrijskom razgraničenju. Sporni su bili i dijelovi Julijske krajine, kao i dijelovi Koruške.

Na Mirovnoj konferenciji u Parizu ministri vanjskih poslova iznosili su različite prijedloge. Talijanska je diplomacija, barem načelno osuđujući fašizam i predstavljajući se kao jugoslavenski prijatelji, željela zadržati stare granice, a tobože je, kao kompromis, nudila da Rijeka

postane „corpus separatum", odnosno da bi trebala dobiti status kakav je imala od potpisivanja Ugarsko-hrvatske nagodbe, pa sve do raspada Austro-Ugarske.[87] Neovisno o ovim nerealnim prijedlozima najradikalniji su, u talijansku korist, bili Amerikanci koji su smatrali da čitava zapadna i južna Istra, uključujući Pazin i Pulu, trebaju pripasti Italiji. Nasuprot tome, sovjetska je delegacija tražila da se jugoslavensko-talijanska granica uspostavi na Soči. Javnost je s napregnutom pažnjom pratila pregovore, a organizirani su i mnogi prosvjedni skupovi, diljem Hrvatske i Slovenije (pa i u drugim dijelovima Jugoslavije) protiv „prijedloga velikih sila (...) u određivanju granica između Jugoslavije i Italije" pod parolom „Život damo, Trst ne damo!"[88] Konačno je, kao stav Konferencije, bio prihvaćen francuski prijedlog, kao svojevrsni teritorijalni kompromis između dva navedena stava. No, Pariška je konferencija imala samo konzultativan karakter, dakle, ona nije donosila definiti-

van tekst ugovora o miru. Kako zapadne sile, koje su zagovarale talijanske interese, kao ni jugoslavenska delegacija, koju je samo do neke mjere podržavao SSSR (Tito je bio vrlo razočaran, kako je smatrao, nedovoljnom sovjetskom podrškom), nisu postigle kompromis, pregovori su nastavljeni.

Nakon duge i mučne diplomatske borbe, iako nezadovoljna odredbama, Italija je sa silama pobjednicama, među kojima je bila i Jugoslavija, u Parizu 10. veljače 1947. godine, potpisala mirovni ugovor. Njime je potvrđeno da su predratni talijanski teritoriji u Dalmaciji, Rijeka i kvarnerski otoci te veći dio Istre i formalno postali dio Hrvatske i Jugoslavije. Sporni su teritoriji ostali (dakle, na njih su pravo polagale i jugoslavenska i talijanska strana) Trst s okolicom, Kopar i drugi gradovi Slovenskog primorja, te sjeverozapadni dijelovi hrvatske Istre (Buje i okolica). Budući da se konačni dogovor o tim područjima u tom trenutku nije moglo postići, osnovan je Slobodni Teritorij Trsta (STT), a područje podijeljeno na Zonu A i Zonu B. I talijanska i jugoslavenska strana bile su nezadovoljne dogovorenim te su smatrale da se radi o privremenom rješenju. Obostrano prisutne frustracije i uvjerenje da u konačnom rješenju treba izboriti pravednije rješenje bile su izvor kasnijih sporova koji su dovodili do napetosti i mahanja oružjem.

Već u ožujku 1948. godine, u danima kada je SSSR povlačio stručnjake iz Jugoslavije, vlade SAD-a, Velike Britanije i Francuske, Tripartitnom su se deklaracijom jednostrano izjasnile da čitav STT valja priključiti Italiji. Italija je odbijala direktne pregovore s Beogradom, koje je nudila jugoslavenska vlada, smatrajući da Tripartitna deklaracija treba biti osnova svakoga sporazuma. Spor se pomaknuo s mrtve točke tek 1951. godine, kada je jugoslavenska vlada počela obnavljati odnose sa Zapadom. U neslužbenim razgovorima u sljedećih godinu dana obje su strane iznosile stavove neprihvatljive za drugu, suprotnu stranu. Međutim, u proljeće 1952. godine, na konferenciji u Londonu, vlade SAD-a i Velike Britanije zaključile su kako će se uprava u Zoni A predati Italiji, što je izazvalo žestoke prosvjede jugoslavenske strane. Opet se demonstriralo diljem zemlje; mitinzi su održavani u poduzećima i u školama, a najveći je miting organiziran 15. travnja u Zagrebu, gdje se na tadašnjem Trgu Republike (danas Trg bana Jelačića) okupilo, prema novinskim izvještajima oko 200.000 građana koji su „manifestirali svoju odlučnost u obrani naše nezavisnosti i prava". Bila je to „veličanstvena mobilizacija u jednodušnom pokliku: 'ne damo Trst', dokument volje i hrabrosti naroda koji se ničim ne da zastrašiti". Valja znati da ni na talijanskoj strani nije bilo mirno: u ožujku 1952. Angloamerikanci su bili prisiljeni ugušiti talijanske iredentističke prosvjede u Trstu, a u studenom 1953. krvavi nemiri u gradu su se ponovili.[89]

Pod pritiskom talijanske javnosti, Britanci i Amerikanci su prihvatili da talijanska strana preuzme neke poslove u upravljanja Trstom. Premda je vojni zapovjednik zone zadržao vrhovnu vlast, i premda su, da bi se otklonile jugoslavenske kritike, istaknuta prava i mjere zaštite nacionalnih prava slovenske manjine, u Jugoslaviji je sporazum protumačen kao jednostrano pripojenje Zone A Italiji. Kao odgovor, uslijedile su pojačane policijske mjere u zoni B i uvođenje jugoslavenskih zakona i odredaba uz istovremenu suspenziju više od trideset dotada važećih odredaba.

Kriza je kulminirala u listopadu 1953. godine koncentracijom vojske s obje strane granice, a JNA je bila spremna da oružjem spriječi ulazak talijanske vojske u Zonu B. Međutim, tada se pristupilo stvarnim i otvorenim pregovorima u kojima su sudjelovale talijanska i jugoslavenska, te američka i britanska strana. U listopadu 1954. godine potpisan je sporazum kojim je određeno da Zona A (Trst s okolicom) većim dijelom pripadne Italiji, a Zona B i manji dio Zone A (12 km^2 sa 3000 stanovnika oko naselja Milje) Jugoslaviji. Time je definitivno uglavljena jugoslavensko-talijanska granica, a mogla se povući i hrvatsko-slovenska granica u Istri.[90]

54. Rezolucija Informbiroa (1948)

Jugoslavenski komunistički pokret bio je samostalniji od drugih u Istočnoj Europi, jer na vlast nije doveden na bajonetama Crvene armije, poput svih drugih komunističkih partija u Istočnoj Europi, već ju je dobrim dijelom osvojio vlastitom borbom. Tito je 1938. godine, kada je stigao u Jugoslaviju, bio opunomoćenik Kominterne, pod njenim nadzorom i kontrolom, ali je svojim ratnim uspjesima prerastao prvotnu ulogu i postao samosvjestan vođa koji je prihvaćao ono što Staljin misli, javno mu se zaklinjao na vjernost te je slijedio i Staljinovu politiku ambicioznije i radikalnije nego bilo koji drugi vođa u nastajućem komunističkom lageru. Međutim, ipak je imao dovoljno samosvijesti i hrabrosti da tu i tamo odlučuje samostalno, mimo Staljina, što se nitko drugi u lageru nije usudio, što je Staljina sve više smetalo i budilo sve jaču staračku paranoju. Naime, SSSR i Staljin zahtijevali su apsolutnu pokornost, sluganski odnos kakav su uživali kod komunističkih vlasti u svim ostalim satelitskim državama sovjetskog bloka. Već u završnoj fazi rata Tito je iskazivao ambicije da predvodi zemlju koja je regionalni lider. Tako je jednom sovjetskom listu u travnju 1945. godine izjavio kako je „naša zemlja najveća na Balkanu i učinit će sve da Balkanski poluotok ne bude više bure baruta... već siguran stub mira".[91] Ove riječi značile su da će poslije rata Tito nastojati dominirati nad Albanijom („i jugoslavenski i albanski vrhovi stajali su, već od rata, na gledištu da obe zemlje treba da se ujedine" demagoški je tvrdio Milovan Đilas),[92] a s Bugarskom je planirao Balkansku federaciju pod svojim vodstvom.

U prvim poslijeratnim godinama KPJ je zastupao u pogledu međunarodnih odnosa rigidne koncepte. Najbliži Titovi suradnici kritizirali su talijanske i francuske komuniste kao „revizioniste" zbog njihove suradnje s građanskim strankama u njihovim zemljama, a neki su čak smatrali da je SAD veća opasnost za suvremeni svijet od fašizma.

Pa ipak, i tako orijentirani jugoslavenski komunisti iz Staljinove su vizure predstavljali opasnost. Potkraj rata, u travnju 1945. godine, potpisan je ugovor o prijateljstvu i uzajamnoj pomoći i suradnji Jugoslavije i SSSR-a. Forsirajući takvu vrstu povezivanja više nego ijedna druga

zemlja, do kraja 1947. godine Jugoslavija je potpisala slične ugovore sa svim zemljama Istočne Europe pod dominacijom SSSR-a, stvarajući specifičan „borbeni savez".[93] Godine 1946. sklopljen je sporazum o ekonomskoj suradnji između SSSR-a i Jugoslavije potom su osnivana mješovita društva (za zračni i riječni promet). Slijedom svih tih dogovora jugoslavenska je ekonomija bila do 1948. godine sve više vezivana uz SSSR. No, vrlo brzo po potpisu spomenutog sporazuma o ekonomskoj suradnji pokazalo se da sovjetski predstavnici u upravnim tijelima stavljaju sebe „iznad zakona FNRJ" i da društva smatraju „eksteritorijalnim". Planiralo se osnivati slična društva u oblasti rudarstva, metalne proizvodnje i eksploatacije nafte. Iako su se jugoslavenski komunisti nadali da će „sovjetska pomoć biti obilata i svestrana, u praksi od toga je ostvarivano malo ili nimalo, a jačala su sovjetska nastojanja, u raznim vidovima, da zagospodare jugoslovenskom privredom i Jugoslaviju zadrže kao agrarno i sirovinsko područje".[94] Zbog toga je Tito negodovao kod sovjetskih vlasti, smatrajući da se zapravo radi o eksploataciji. Latentna kriza u sovjetsko-jugoslavenskim odnosima vremenom je postajala sve jača, što je izazivalo nepovjerenje kod Staljina i drugih sovjetskih vođa, pa su na jugoslavensko vodstvo počeli vršiti raznovrsne pritiske, ali se o tome u javnosti ništa nije znalo. Sa svoje strane je jugoslavensko vodstvo „do svesti o sovjetskoj 'sebičnosti', o 'dekadenciji' ruske revolucije i sovjetskom hegemonizmu – dolazilo sporo, bolno, kroz nevericе i kolebanja".[95]

Neki Titovi postupci u srpnju 1947. godine, među ostalim i pozitivan odnos jugoslavenske vlade prema Marshallovu planu (istini za volju, i Sovjeti su u jednom trenutku smatrali da bi u njemu valjalo sudjelovati), potakli su sumnje da Tito želi nadrasti ulogu sovjetskog pijuna koja mu je bila namijenjena.[96]

Informbiro (Kominforma, Informacioni biro, Komunistički informacioni biro) osnovan je u rujnu 1947. godine na savjetovanju predstavnika komunističkih partija devet zemalja kao tijelo koje je trebalo poslužiti za razmjenu iskustava u djelatnosti komunističkih partija, kao i, „u slučaju potrebe, koordinaciju njihove djelatnosti na osnovi uzajamne suglasnosti". Za sjedište Informbiroa odabran je Beograd, a u Beogradu je trebalo tiskati i list *Za čvrst mir, za narodnu demokraciju*. Bilo je to sukladno Staljinovim željama, jer se nastojalo Jugoslaviju što čvršće vezati za Informbiro. Osnovna svrha osnivanja Informbiroa bila je da se politički i ekonomski vežu zemlje Istočne i Jugoistočne Europe uz SSSR, a prvenstveno Jugoslavije, kao i da se kontroliraju aktivnosti komunističkih partija na Zapadu, ponajprije u Francuskoj i Italiji. Povijest Informbiroa pokazuje da je tom tijelu uistinu glavna nakana bila slomiti jugoslavensko vodstvo.

Sovjetska je strana prvi put izvršila snažniji politički pritisak na Jugoslaviju u studenom 1947. godine. Tada je postalo jasno da Moskva odugovlači sa sklapanjem trgovinskog sporazuma, neposredan je povod takvu postupku bilo Staljinovo neslaganje s isuviše brzim stvaranjem jugoslavensko-bugarske federacije. Staljin i Moskva, općenito, bili su nezadovoljni ambicijama Beograda da se nametne kao hegemon u regiji, prvenstveno u odnosu na Bugarsku i Albaniju (Staljin je tvrdio da „Jugoslavija želi progutati Albaniju").[97] Nadalje, Moskvu je smetala i previše aktivna politika Beograda u tršćanskom pitanju. Takvi postupci Beograda kosili su se sa shvaćanjem hijerarhije u sovjetskom bloku u kojem je dominirao isključivo Kremlj. Isuviše samostalnom i samosvjesnom jugoslavenskom vodstvu trebalo je pokazati tko je zapravo „gazda u kući". Tito je tada disciplinirano priznao „grešku", pa je zaustavio slanje jedne divizije u Albaniju, a generalni sekretar Bugarske radničke partije (komunista) Georgi Dimitrov (1882-1949) je javno dezavuirao svoju izjavu o federaciji.[98] I prije ovoga pritiska bilo je nesuglasica između Staljina, njegovih suradnika i predstavnika Kominterne s jedne te jugoslavenskog vodstva, s druge strane. Međutim, ta su se razmimoilaženja uvijek tumačila kao „nesporazumi" ili „incidenti". Oni nisu bili neposredan uzrok, ali jesu zapravo bili klica budućeg raskola.[99]

Glavni razlog Staljinove želje da disciplinira Tita bio je taj što se bojao da bi ga ambiciozni jugoslavenski vođa mogao uplesti u preteške konflikte sa Zapadom, osobito sa SAD-om, koji je imao atomsku bombu, a Staljin ju još nije imao.[100] Naime, Jugoslavija je pomagala komunistički ustanak u sjevernoj Grčkoj, a predsjednik SAD-a Truman navijestio je govorom u Kongresu u ožujku 1947. da će braniti neovisnost Grčke, ako treba i oružjem. Staljin nije htio riskirati rat zbog Titovih nerealnih ambicija te je tvrdio da „grčki ustanak treba stišati, i to što prije".[101] Drugi je čimbenik u Staljinovim računicama bila Njemačka, koja mu je bila glavna briga. Upravo u proljeće 1948, kada se zaoštravaju jugoslavensko-sovjetski odnosi, Sovjeti posve blokiraju zapadni Berlin, što se može smatrati početkom Hladnoga rata.

Početkom 1948. godine u Moskvu je bila pozvana delegacija CK KPJ s Titom na čelu, ali se Tito ispričao bolešću, pa su otišli Kardelj, Đilas i Bakarić. Staljin je želio da se pristupi stvaranju federacije Jugoslavije i Bugarske po formuli kakvu je zahtijevala Moskva. Federaciji bi se kasnije pridružila i Albanija. U napetim razgovorima Staljin je vrlo lako slomio Georgija Dimitrova, ali nije i jugoslavensku trojku.[102] Potom je u ožujku 1948. CK KPJ i službeno odbio prijedlog iz Moskve. Iako je do tog trenutka jugoslavensko vodstvo željelo federaciju s Albanijom, sada mu se činilo da bi to bilo pod bitno lošijim uvjetima – umjesto da Jugoslavija bude „stariji" partner u federaciji, Albanija bi bila jedan od tri člana u asocijaciji,

a sve bi nadgledala Moskva.[103] Kasnije je jugoslavensko vodstvo objašnjavalo da bi pripajanje nerazvijene Albanije, koja je ionako bila najvjerniji Staljinov saveznik, bilo težak uteg za jugoslavensko gospodarstvo. Javno obrazloženje odbijanja bilo je da bi nova federacija predstavljala opasnost za jedinstvo Jugoslavije, njezin suverenitet i privredni razvitak, ali je ostavljena mogućnost da se stvori federacija s Bugarskom. Tako se dogodilo da je Beograd, koji je do toga trenutka, kao po pravilu, poštovao hijerarhiju odnosa u sovjetskom bloku, počeo djelovati usuprot sovjetskim direktivama. Odbijanje je u Moskvi primljeno krajnje negativno, pa je potom vlada SSSR-a opozvala iz Jugoslavije svoje vojne i civilne savjetnike s obrazloženjem da im je nemoguće boraviti u sredini u kojoj se prema njima stvara neprijateljska atmosfera („okruženi su nedružeIjubljem"). Bio je to, po riječima Staljinova nasljednika na mjestu generalnog sekretara CK KPSS-a Nikite Hruščova, početak „umjetnog napuhavanja sukoba između SSSR-a i Jugoslavije".[104]

Iako je Tito pisao ministru vanjskih poslova Vjačeslavu Molotovu (1890-1986), upozoravajući ga da je povlačenje stručnjaka štetno, do novog, još jačeg zaoštravanja je došlo vrlo brzo: 27. ožujka Centralni komitet KPSS-a poslao je Centralnom komitetu KPJ pismo u kojem ga kritizira da u zemlji „nedostaje demokracije", da se pokušava „detronizirati sovjetski sistem", da se SSSR optužuje za „velikodržavni šovinizam". KPJ je optužen za priklanjanje revizionizmu, a tvrdilo se i da u jugoslavenskom Ministarstvu vanjskih poslova rade britanski špijuni. Kopije toga pisma, osim u Beograd, odaslane su na adrese svih komunističkih partija, pa je spor KPSS-a i KPJ time internacionaliziran. Komunistički rukovodioci Poljske, Čehoslovačke, Rumunjske i Bugarske na početku nisu žurili u osudama svojih jugoslavenskih drugova. Kada je Moskva počela inzistirati da se i javno podrže njezini stavovi, kritički intonirano pismo prva je odaslala u Beograd Mađarska komunistička partija na čelu s Mátyásem Rákosijem (1892-1962), nastojeći pojačati pritisak na CK KPJ.[105]

CK KPJ je odgovorio na optužbe iz Moskve na svojoj plenarnoj sjednici od 12. i 13. travnja 1948. U tekstu upućenom Staljinu i ministru vanjskih poslova Molotovu izraženo je nezadovoljstvo stavovima izrečenima u njihovu pismu i načinom na koji su izrečeni. Osim toga, jugoslavenska strana razvija tezu kako je u biti spora zapravo razlika u shvaćanju kako bi trebali izgledati odnosi između socijalističkih zemalja. Tito i suradnici već su tada nastojali afirmirati stav da Jugoslavija ima pravo na nezavisnost, a da se odnosi između socijalističkih država i partija trebaju zasnivati na ravnopravnosti. Vrh državne i partijske hijerarhije, osim Sretena Žujovića,[106] kao i republički centralni komiteti, podržali su to pismo. Budimpešti je u međuvremenu osporeno „mo-

ralno i političko pravo da neodgovorno napada jugoslavensko rukovodstvo", a njihovo je pismo ocijenjeno „klevetničkim".

Bio je to početak prepiske koja traje do lipnja: kritike sa sovjetske strane postaju sve šire i teže, a jugoslavensko vodstvo ih odbacuje, pokušavajući ujedno ostati dijelom međunarodne komunističke zajednice. Početkom svibnja, primjerice, Staljin i Molotov ocjenjuju odgovor CK KPJ kao „zaoštravanje konflikta", smatraju da se u pismu iz Beograda čak radi o „optužbama", „o antisovjetskoj poziciji druga Tita", „o klevetničkoj propagandi rukovodilaca KPJ". Potom se objašnjavalo da zasluge drugih komunističkih partija u oslobodilačkom ratu nisu ništa manje negoli „zasluge KPJ" te se stav KPJ o tim povijesnim zbivanjima ocjenjuje kao „uobraženost". Navodi se da je, u trenucima kada je tijekom rata NOP preživljavao tešku krizu, „sovjetska armija priskočila i oslobodila zemlju" („krize NOP-a" tada nije bilo, jer je baš kada je sovjetska armija „priskočila", u rujnu 1944, NOP bio u snažnom naletu – partizanske su jedinice prodirale u Srbiju, počele oslobađati Dalmaciju, itd. – op. I. G.). U pismu su se nagovještavale akcije i u međudržavnim odnosima, a vodstvo KPJ je pozvano na sastanak Informbiroa u Bukureštu. Tito i suradnici nisu se odazvali, ali su u Bukurešt poslali pismo u kojem su tvrdili da je pitanje nesuglasica postavljeno „nepravilno" te da bi diskusija dovela samo do produbljivanja nesuglasica. Zapravo, znali su da bi njihova pozicija bila jednoglasno osuđena, a da se oni sami iz Bukurešta možda ne bi ni vratili („u toj stvari osjećamo se toliko neravnopravni da nam nije moguće pristati da tu stvar sada rješavamo pred Informbiroom"). Da ne bi pismo bilo posve negativno intonirano, Tito i suradnici su predložili da se sporna pitanja pretresu na nekom budućem sastanku delegacija CK KPJ i CK SKP(b)-a, a sudionici sastanka Kominforma pozivaju se da izostave s dnevnog reda diskusiju „o stanju u KPJ".

Na bukureštanskom zasjedanju Informbiroa sazvanom za 21. lipnja, na inzistiranje sovjetske delegacije predstavnici osam komunističkih partija (bugarske, rumunjske, mađarske, poljske, sovjetske, čehoslovačke, talijanske i francuske, a koji dan kasnije uz rezoluciju je pristala i KP Albanije) donijeli su Rezoluciju o stanju u KPJ, kod nas poznatiju kao Rezolucija Informbiroa.

U tekstu Rezolucije, objavljenom 28. lipnja, sažete su sve dotadašnje optužbe i kritike te dodatno pojačane. Njome su pozdravljene inicijative u „raskrinkavanju nepravilne politike CK KPJ i prije svega nepravilne politike drugova Tita, Kardelja, Đilasa i Rankovića". Jugoslavensko partijsko rukovodstvo optuženo je za neprijateljsku politiku prema SSSR-u i SKP(b)-u, za jačanje kapitalističkih snaga u jugoslavenskom društvu. KPJ je optužen da u njemu nema unutarpartijske demokracije, kritike i samokritike. Na osnovi svega, Informbiro je konstatirao kako je KPJ postao

„kulačka partija", da se „utapa u Narodni front i da takva politika može dovesti samo do izrođavanja Jugoslavije u običnu buržoasku republiku". Na taj je način, zaključuje se, „CK KPJ isključio sebe i KPJ iz obitelji bratskih komunističkih partija, iz jedinstvenog komunističkog fronta, i prema tome, iz redova Informacionog biroa". Slijedom tih tvrdnji, smatralo se da „zdrave snage" u KPJ trebaju „prisiliti svoje današnje rukovodioce da otvoreno i pošteno priznaju svoje pogreške i da ih poprave..." Međutim, ako bi „današnji rukovodioci pokazali da su za to nesposobni – da ih smijene i istaknu novo internacionalističko rukovodstvo KPJ".

O postojećim sovjetsko-jugoslavenskim sporovima znalo se samo, i to u vrlo ograničenom opsegu, u partijskim komitetima i vojnim komandama (Titovi najbliži suradnici obavijestili su o tome potkraj ožujka vodstva republika i nešto širi krug rukovodilaca u državnom i partijskom aparatu);[107] širi slojevi nisu ni o čemu imali pojma. Stoga je šok bio to veći i za jugoslavensku javnost, ali i za Staljina i njegove suradnike, kada su Tito i jugoslavensko partijsko rukovodstvo pokazali hrabrost da čitavu Rezoluciju objave u novinama i na radiju. Tvorci Rezolucije procjenjivali su da će „zdrave snage" uistinu vrlo brzo preuzeti inicijativu i zbaciti Tita i njegove suradnike odnosno, kako se čulo u samokritičnim riječima na Dvadesetom kongresu KPSS-a, (tri godine nakon Staljinove smrti, u veljači 1956. godine), Staljin je tih dana Hruščovu rekao kako je dovoljno da „makne malim prstom – i Tita više neće biti. On će pasti".[108] Prema prognozama iz Moskve, u KPJ i u jugoslavenskom društvu trebao se dogoditi raskol, a Moskva je tek trebala malo pomoći „zdravim snagama" te poduzeti još neke dodatne mjere kao što je, primjerice, u jednom trenutku uzela u zaštitu Hebranga i Žujovića. Staljin se, osim toga, oslanjao na svoj autoritet u međunarodnom komunističkom pokretu i bespogovornu podršku partija članica Informbiroa. Smatrao je i da će podrška njemu i SSSR-u, koja se iskazivala u jugoslavenskoj javnosti, biti dovoljna da se zbaci Tita i njegove najbliže suradnike. Veliki kremaljski silnik bio je u teškoj zabludi kada je zahtijevao ponižavajuće sluganstvo od samosvjesnih ratnih pobjednika.

Nazorova pjesma „Uz Tita i Staljina / Dva junačka sina / nas neće ni Pakao smest /mi dižemo čelo / mi kročimo smjelo / i čvrsto stiskamo pest"[109] bila je vrlo popularna, ali je Staljinova popularnost bila mnogo manja negoli Titova. Podrške Rezoluciji Informbiroa je bilo, ali mnogo manje nego što su Staljin i suradnici očekivali i nadali se. Oni su bahato zanemarili činjenicu da je jugoslavenska revolucija bila autohtona, da je Tito iz rata izašao kao proslavljeni komandant „partizanske armije" i kao „vođa nacije" te da je mogao računati na podršku velike većine svojih bližih suradnika i sljedbenika koji su zauzimali ključne položaje u vojsci, policiji i civilnoj vlasti. Nisu predvidjeli ni to da se vodstvo KPJ

neće bojati reakcije članstva i da će ključne elemente spora objaviti u javnosti.

U Izjavi CK KPJ, objavljenoj zajedno s Rezolucijom Informbiroa, istaknuto je da Informbiro barata netočnim i neosnovanim činjenicama, čime se pokušava srušiti ugled KPJ i oslabiti njegovo jedinstvo i rukovodeća uloga. Neke od tvrdnji u Izjavi imaju i načelnu vrijednost, jer se, primjerice, zaključuje kako se pri „procjenjivanju politike KPJ, kao i drugih partija, mora (se) uzimati u prvom redu praksa Partije – da li Partija postiže ili ne postiže uspjehe u borbi za socijalistički preobražaj zemlje, da li u cjelini slabe ili jačaju kapitalistički elementi, da li slabi ili jača socijalistički sektor narodne privrede". Isto takvu vrijednost ima i ocjena o pomoći SSSR-a i drugih zemalja „narodne demokracije": CK KPJ je smatrao da se ta pomoć mora povezivati s unutarnjom i vanjskom politikom Jugoslavije, a ni u kom slučaju s time što CK KPJ nije „mogao prihvatiti neosnovane i na neistinama zasnovane optužbe".

Naposljetku, iz Izjave proizlazi da delegacija CK KPJ na Bukureštansko zasjedanje Informbiroa nije mogla otići, jer nije postojala atmosfera za ravnopravan dijalog – KPJ je optužen, a nije se mogao braniti; odnos prema njemu nije bio odnos drugarstva i povjerenja, a raspravljalo se i na temelju netočno utvrđenih činjenica. Ocjena je bila da je Bukureštansko zasjedanje bilo zamišljeno kao mjesto osude i ekskomunikacije, a ne kao razgovor jednakih. Stavovima iznesenima u Izjavi, CK KPJ je postavio neka načela na kojima će se zasnivati jugoslavenska vanjska politika u narednim godinama i desetljećima.

Izjava se suprotstavila i prevratničkim pozivima iz Rezolucije. Partijsko je članstvo pozvano „da zbije svoje redove u borbi za ostvarenje partijske linije i još veće učvršćenje jedinstva Partije, a radničku klasu i ostale radne mase... da još upornije nastave rad na izgradnji naše socijalističke domovine".

Nasuprot jugoslavenskom partijskom vodstvu koje je objavilo Rezoluciju Informbiroa, u SSSR-u i istočnoeuropskim zemljama nijedan list nije objavio Izjavu CK KPJ.

Tito je dobro procijenio da ima podršku u narodu, ali i podršku partijske elite, i da se ne treba bojati javnog sukoba sa Staljinom. Njegov ugled ratnog pobjednika i samosvjesnog poratnog vođe nisu mogle pomutiti insinuacije iz Moskve koje su nesmotreno i grubo dirnule u najbolji dio tradicija KPJ (i KPH), ponesenih iz partizanskog rata od 1941. do 1945. godine. Glavni nositelj tih tradicija bila je upravo partijska elita – oko 3000 preživjelih predratnih komunista i prvoboraca iz 1941. godine.

Tito i njegovi suradnici suprotstavili su se Staljinu oružjem kojega su od njega dobili. Naime, Staljin je u predratnim godinama i za vrijeme rata tražio da se stvara kadrovska partija (parola je bila – „kadrovi

rješavaju sve"), što je KPJ postao već i prije rata. Dominiralo je uvjerenje da su za provedbu „pravilne" partijske linije u život potrebni kadrovi – „ljudi koji razumiju političku liniju partije, koji je usvajaju kao svoju vlastitu liniju, koji su spremni da za nju odgovaraju, da je brane, da se za nju bore".[110] Tih već spomenutih 3000 komunista i prvoboraca bili su do 1948. godine pomno raspoređeni na ključna mjesta u partijskom i državnom aparatu te su u život provodili odluke središnjeg partijskog vodstva i *de facto* upravljali zemljom. U velikoj većini oni su ostali solidarni sa svojim rukovodstvom i time bitno pridonijeli da su Tito, KPJ i država Jugoslavija odoljeli moćnome zboru komunističkih stranaka i država. Nema sumnje da su ova događanja bila specifičan „sukob hegemonističkih aspiracija Kremlja sa specifičnim interesima jugoslavenskog komunističkog režima".[111]

Već 2. srpnja 1948. u Zagrebu je održana sjednica Narodne fronte Hrvatske na kojoj je „analizirana politička situacija nastala povodom Rezolucije Informbiroa i Izjave CK KPJ". Predsjedništvo Narodne fronte jednoglasno je zaključilo da se Rezolucija zasniva na „netočnim i neosnovanim tvrdnjama te da je jedino pravilan i moguć stav iznesen u Izjavi CK KPJ". No, nisu svi bili tako jednoglasni kao Predsjedništvo Narodne fronte u Zagrebu. Mnogi su bili zbunjeni pred činjenicom da se odjednom dotad nepokolebljivo prijateljstvo dvaju naroda i partija urušava te da „veliki" Staljin najednom postaje neprijatelj.

U napetoj i neizvjesnoj atmosferi organizira se od 21. do 28. srpnja u Beogradu Peti kongres KPJ. Na kongresu od 2344 delegata s pravom glasa samo njih 106 nije sudjelovalo u NOB-u, što je već davalo naslutiti da će se politika Tita i suradnika na kongresu teško dovesti u pitanje. Sve sjednice su prenošene preko radiostanica, a tisak je o njima opširno izvještavao.

U polemici s tvorcima Rezolucije Informbiroa Kongres je podržao CK KPJ. U uvodnim referatima Tita i najbližih suradnika te u dugoj diskusiji govorilo se o „tekovinama oslobodilačkog rata i revolucije", o „prvim koracima u socijalističkom preobražaju Jugoslavije" i sličnom. Razmatranje ranijih iskustava bilo je podređeno obrani tadašnjeg položaja KPJ. U Rezoluciji o odnosu KPJ prema Informbirou tvrdi se da je „kritika u pismima CK SKP(b) i u Rezoluciji Informbiroa o stanju u KPJ netočna, nepravilna i nepravedna", osobito kada se optužuje CK KPJ da je vodio „Jugoslaviju ka postepenom podređivanju imperijalističkim državama i pretvaranju u buržoasku državu". U cilju da se obrani, Kongres je zaključio kako „CK KPJ nije napustio učenje marksizma-lenjinizma, nego da, naprotiv, u osnovi pravilno primjenjuje učenje marksizma na konkretne uslove Jugoslavije". Kako bi makar pokušao sniziti tenzije, Kongres je naložio CK KPJ da učini „sve što je moguće da se likvidiraju razmimoilaženja sa CK SKP (b)", kao i da se uznastoji „CK SKP(b) pružiti na licu

mjesta sve mogućnosti da se uvjeri u netočnost svojih optužbi". Na Kongresu je prihvaćena i Rezolucija o odnosu KPJ prema Informbirou – iako je konstatirano da je kritika u pismima koja su stizala iz Moskve i iz Informbiroa „netačna, nepravilna i nepravedna", Tito i suradnici nisu propuštali priliku iskazati dobru volju za smirivanje sukoba i pomirenje. Htjeli su dobiti na vremenu i ojačati vlastitu poziciju, a istovremeno su znali da radikalan prekid veza gura zemlju u velike teškoće.

Sa stajališta kasnijeg razvitka, Peti kongres je Rezolucijom o osnovnim narednim zadacima organizacija KPJ unio i neke nove tonove, tek u naznakama: u tom se tekstu zahtijeva uporna borba „protiv svih birokratskih i drugih metoda koje koče privlačenje masa i razvijanje njihove inicijative u izgradnji socijalizma", „svestrano učešće masa u radu mjesnih organa narodne vlasti, razvijanje kritike i kontrole radnih masa nad radom državnih organa i privrednim aparatom". Vjerojatno ni sami tvorci tako sročenih odluka Petog kongresa tada nisu naslućivali da ove riječi zapravo navješćuju razvoj radničkog samoupravljanja i ograničenu demokratizaciju jugoslavenskog društva u pedesetima.

Na Kongresu je vodstvo KPJ s Titom na čelu dobilo plebiscitarnu podršku delegata.

Tako se dogodilo da je, unatoč tome što je od rata do 1948. godine vlastodržačka manjina nasilno provodila rigidne mjere nedvojbeno protiv volje narodne većine, staljinsko-sovjetski napad na Tita, KPJ i Jugoslaviju bez sumnje bar donekle ponovno zbližio interese komunističkog vodstva i naroda.

Do kraja kolovoza organizirani su protestni mitinzi u čitavoj Hrvatskoj (i Jugoslaviji), od kojih najveći u Zagrebu. Trebao je to biti „dokaz povjerenja građana u KPJ i ispravnost njezina puta u socijalizam". Tek je u studenom 1948. održan u Zagrebu Drugi kongres KP Hrvatske na kojem je glavnu riječ imao Vladimir Bakarić. Kako se moglo i očekivati, Kongres je bio tek transmisija volje višega foruma.

Totalitaran režim, kakav je bio stvoren u Jugoslaviji, kao i težak vanjski pritisak, uvjetovali su da se u svakoj prilici traži, pa i dobiva legitimacija lojalnosti i pravovjernosti. Tako je, primjerice, u studenom 1949. godine čak i Društvo književnika Hrvatske na plenarnom sastanku donijelo rezoluciju „u vezi s klevetničkim napadima Informbiroa na našu zemlju kao dokaz privrženosti i povjerenja CK KPJ i njenu politiku". Tada je kultura bila pod direktnom kontrolom politike – najeksponiraniju je ličnost u toj domeni tada bio crnogorski pjesnik i predratni revolucionar Radovan Zogović (1907-1986). On je propovijedao umjetnost koja ima pronositi revolucionarni patos, uspjehe narodne vlasti i obrazovati narodne mase. Zogoviću je neposredni šef bio Milovan Đilas, zadužen kao član Politbiroa, za Agitprop. U Hrvatskoj je odmah nakon oslobođenja u Agitpropu CK KPH

zadužen za kulturu bio Joža Horvat (1915), istodobno i sekretar Društva književnika Hrvatske, a isticali su se i drugi, poput Marina Franičevića, koji je 1947. napao Vesnu Parun zbog „protunarodnog" stava, jer poezijom potiče raspoloženja „neprijateljska narodu, njegovoj borbi i pobjedi".[112]

Po analogiji, partijski sukob između SKP(b)-a i KPJ značio je ujedno i međudržavni sukob FNRJ-a sa SSSR-om i svim državama tzv. narodnih demokracija pod njegovom kontrolom. S jedne strane, Jugoslaviji taj sukob nije odgovarao, jer ju je – uzimajući u obzir otprije zategnute odnose sa zapadnim saveznicima – dovodio u opasnu međunarodnu izolaciju. S druge strane, Tito je i u takvoj situaciji znao iskoristiti neke povoljne okolnosti: naime, vrlo je brzo sukob s ideološko-partijskog terena prebacio na međudržavni, na problem odnosa između suverenih država. Tako postavljen problem činio je jugoslavensku stranu mnogo jačom te se mogla mnogo lakše nadati i međunarodnoj podršci.

Međutim, ništa se nije dalo učiniti. SSSR i ostale komunističke države odmah su, sukladno Planu Vyšinskij, prekinule gospodarske, kulturne, znanstvene, sportske i ostale veze s Jugoslavijom. Svi sporazumi su otkazani, dogovorene isporuke ograničene ili obustavljene.[113] Počeo je propagandni rat, a na granicama s Mađarskom, Rumunjskom, Albanijom i Bugarskom ređaju se incidenti, u kojima je od 1948. do 1952. bilo oko 100 poginulih i veći broj ranjenih. U Jugoslaviju se ubacuju obavještajci i diverzanti, povrede zračnog prostora bile su vrlo česte, iz pograničnih krajeva stanovništvo je bilo evakuirano.[114] JNA je promijenila ratnu doktrinu – zemlja je bila podijeljena na zone u kojima su odgovornost trebali preuzimati partizanski odredi, kao u rano doba NOB-a. Za načelnika štaba tih odreda bio je imenovan general Rudolf Primorac (1904-1979), Drnišanin, inače narodni heroj te istaknuti partizanski borac iz Drugoga svjetskog rata.

Neki od ustaša koji su 1945. godine uspjeli pobjeći u inozemstvo nastojali su u nadolazećim godinama organizirati diverzantske akcije u Hrvatskoj te ojačati križarske skupine, što bi bio početak ustanka koji je trebao rezultirati svrgavanjem komunista i povratkom ustaša na vlast. Te su grupe ulazile u Hrvatsku od 1947. godine (među njima je bio i nekadašnji jasenovački zapovjednik Ljubo Miloš /1919-1948/). Najznačajnija skupina (s gotovo stotinu članova) ušla je u zemlju u srpnju 1948. godine, možda i u suradnji sa Sovjetima, u trenutku kada je jugoslavensko vodstvo bilo suočeno s najtežom krizom. Vodio ju je nekadašnji zapovjednik Ustaškog pokreta, inače diplomirani farmaceut Božidar Kavran (1913-1948). Akciju su emigrantski krugovi nazivali „Akcija 10. travanj", a Udba, prema Kavranovu pseudonimu, „Operacija Gvardijan". I Miloš i Kavran, kao i članovi njihovih skupina, kao i članovi drugih skupina, redom su upadali u policijske zamke. Većina je pred vojnim sudom osuđena na smrt.[115]

55. Pritisak na Jugoslaviju, Goli otok i „slučaj" Hebrang

Do ljeta 1949. godine sovjetski je blok ostvario praktički potpunu ekonomsku blokadu Jugoslavije. Već je tada razmjena između dviju strana smanjena na trećinu od one prije sukoba. U sljedećim se godinama ta razmjena još drastičnije smanjivala – naime, dok je jugoslavenski izvoz na Istok činio 1947. gotovo 81% ukupnog izvoza, godine 1954. je činio svega 2,8%, dočim je uvoz s Istoka u istom razdoblju pao sa 76,4% na 0,7% ukupnog uvoza.[116] Mađarska je prestala izvršavati reparacijske obveze utvrđene poslijeratnim mirovnim ugovorom, a sovjetske okupacione vlasti u Austriji ometale su plovidbu jugoslavenskih brodova na gornjem Dunavu. Jugoslavensko je vodstvo odoljelo pritiscima, ali je istodobno u zemlji počelo progoniti sve deklarirane pristalice Rezolucije i druge sumnjivce, pa i one koji s tim događajima nisu mogli imati nikakve veze; primjerice, na dvije godine „društveno korisnog rada" na Golom otoku osuđen je Nikola Živković (1913) iz Mašičke Šagovine (kod Nove Gradiške) koji je pred nekim tko je upravo to htio čuti rekao: „u Rusiji nije sve pokvareno, da kada Staljin jede pasulj, da ga jede čitav narod, a kada on nosi čizme da ih nosi čitav ruski narod, a ne kao kod nas, da neko ima 16 pari obuće, a drugi da nemaju ništa". Ili, u okolici Kostajnice željezničari su ujesen 1949. tražili veće plaće, „cipele s duplim đonovima, bunde, rukavice, uniforme i slično, sa namjerom ukoliko se njihovim težnjama ne udovolji da naprave štrajk". Obavještajac je procijenio da je to „sigurno djelo informbirovskog rada", usprkos činjenici da „glavni inicijator te sabotaže nije otkriven".[117]

U čitavoj Jugoslaviji registrirano je preko 55.000 „informbirovaca" (što odgovara statistici da je iz KPJ isključeno oko 60.000 članova). Od toga broja njih 16.000 uhapšeno je, a dijelom i osuđeno. U Hrvatskoj je bilo nešto manje od 7000 „informbirovaca", gotovo dvostruko manje od jugoslavenskog prosjeka – u odnosu na Hrvatsku, u Crnoj Gori ih je bilo skoro sedam puta više, a u Sloveniji tri puta manje. Uhapšenih i osuđenih hrvatskih građana bilo je 2588, nešto manje od jugoslavenskog prosjeka (Hrvatska je 1948. imala 23,8% jugoslavenskog stanovništva, a osuđenih „informbirovaca" je bilo 16,2%). Crnogorskih je građana bilo u relativ-

Ostaci zatvorske zgrade na Golom otoku, koji je korišten kao kaznionica do 1988. godine.

nom odnosu osuđeno 10 puta više nego hrvatskih, srpski su građani bili osuđivani u jugoslavenskom prosjeku, a slovenski daleko ispod prosjeka.

Od osuđenika iz Hrvatske najviše je bilo Hrvata (66%), potom Srba (22%), što znači da je Hrvata bilo manje od zastupljenosti u stanovništvu (78,7%), a Srba i više od 50% više (jer je Srba tada bilo 14,4%).[118]

Bilo je to još jedno teško razdoblje za Jugoslaviju i Hrvatsku. U kaznionicu na Golom otoku, sjeverno od otoka Raba (na obližnjem otoku Sv. Grguru bio je istovrsni ženski zatvor), slani su mnogi tzv. informbirovci iz čitave Jugoslavije. Goli otok je postao simbol komunističke represije: na njemu je bilo zatočeno nešto više od 15.000 osoba, od toga na Sv. Grguru oko 800. Nešto preko 400 osoba nije preživjelo zatočeništvo. Od svih njih ubijeno je desetak (možda dvadeset), dok su drugi umrli od bolesti, iznemoglosti, možda i od ranjavanja prilikom mučenja. Neki su počinili samoubojstvo, jer više nisu mogli izdržati torturu. Preživjeli su pretrpjeli teške patnje, sasvim u skladu sa staljinističkim postupcima protiv kojih su se jugoslavenski komunisti borili na vanjskopolitičkoj razini. Valja imati na umu da je, po svemu sudeći, postojala čak i službena direktiva da se zatočenike Golog otoka ne ubija, nego da

ih se strogo izolira i preodgoji. Međutim, preodgajanje je, između ostaloga, značilo i prisiljavanje zatočenika da jedan drugog potkazuju, a često i premlaćuju.

U jeku sovjetsko-jugoslavenske prepiske, početkom svibnja 1948. godine, uhapšeni su u Beogradu Andrija Hebrang i Sreten Žujović. Hebrang je 1944. godine, ubrzo pošto je smijenjen s položaja političkog sekretara CK KPH, imenovan povjerenikom za trgovinu i industriju u Nacionalnom komitetu oslobođenja Jugoslavije te predsjednikom Privrednog savjeta. Bio je kooptiran i u Politbiro i nominalno je pripadao najužem krugu Titovih suradnika (nakon Kardelja, Rankovića i Đilasa), ali se cijelo vrijeme među njima osjećala stanovita distanca. Hebrang je i na tom položaju zastupao neke stavove koji su ocjenjivani isuviše prohrvatski. Sukob je izbio u proljeće 1946, kada je Hebrang očekivao da vodi jugoslavensku delegaciju na važnim pregovorima u Moskvi, a Tito ga je odbio imenovati i sam otišao u Moskvu. Hebrang se nato pismom obratio Kardelju, žaleći se na Titov postupak, pa je na sjednici Politbiroa isključen iz tog tijela. Otad Hebrangov položaj u partijskoj i državnoj nomenklaturi postaje sve niži. Kako se sukob između Jugoslavije i SSSR-a u proljeće 1948. zaoštravao, tako su Tito i njegovi suradnici sve više sumnjali da bi Hebrang mogao biti Staljinov kandidat za Titova nasljednika, što se moglo zaključiti i iz nekih pisama iz Moskve koja su bila naslovljena samo na Tita i na Hebranga, i ni na koga drugoga iz jugoslavenskog vodstva. Stoga je u travnju Hebrang stavljen u kućni pritvor, potom 5. svibnja smijenjen s mjesta ministra lake industrije. Dva dana kasnije je uhapšen (o čemu je odlučio Tito, „odnosno naložio Rankoviću koji je to revnosno obavio").[119] Iako Đilasu u slučaju Hebrang ne treba u svemu vjerovati, nema sumnje da je Hebrang „bio nezadovoljan, neskrivano, i svojim položajem i orijentacijom Politbiroa na samostalan razvoj".[120] Kako su se odnosi između Jugoslavije i SSSR-a, odnosno Tita i Staljina, zaoštravali, za Tita je Hebrang postajao sve nezgodniji. Hebrangovi odnosi sa Staljinom nisu bili odnosi špijuna sa šefom. Oni su, čini se, jednostavno bili dvojica ljudi koji su imali slične poglede na razvoj komunizma i vanjskopolitička pitanja. Hebrang je prije svoga hapšenja, zajedno sa Žujovićem isključen iz CK KPJ s obrazloženjem da je to učinjeno „zbog frakcionaštva, stavova o privrednoj politici i odnosa prema Informbirou" (nešto kasnije, u lipnju, iz svoga članstva isključila ih je i Narodna fronta – „zbog neprijateljskog i protunarodnog rada"). U istražnom zatvoru Hebrang je optužen da je za rata tobože bio ustaški špijun, te da je „sovjetski čovjek". Ubijen je u zatvoru, bez suđenja, najvjerojatnije 1949. godine, sa službenim objašnjenjem da je počinio samoubojstvo. Žujović je u potpunoj izolaciji proboravio u zatvoru dvije i pol godine.[121] U međuvremenu je iz Moskve sovjetska propaganda širila

tvrdnje da se hapšenjem Hebranga i Žujovića vrši progon „zdravih snaga" u Jugoslaviji.[122] Usprkos tome što je to bila najokrutnija likvidacija jednog hrvatskog funkcionara u komunističkom razdoblju, u hrvatskoj javnosti i politici Hebrangov nestanak prošao je tiho, sukladno ondašnjim političkim i društvenim obrascima ponašanja.[123] S vremenom Hebrang je postao svojevrstan simbol teškog položaja Hrvatske u Jugoslaviji.

Najpoznatiji slučaj u Hrvatskoj koji se može povezati s Rezolucijom Informbiroa, osim Hebrangova, dogodio se 1950. godine, kada je CK KPH isključio iz partije kao „neprijatelje socijalističke izgradnje i domovine" trojicu poznatih hrvatskih Srba, partizana i visokih dužnosnika – Radu Žigića (predsjednik Savjeta za prerađivačku industriju), Stanka Opačića Ćanicu (ministar šumarstva) i Dušana Brkića (potpredsjednika Vlade), zbog navodne podrške srpskom nacionalizmu i Rezoluciji Informbiroa. U rezoluciji pod imenom Rezolucija o razotkrivanju neprijateljske agenture Informbiroa u redovima CK KPH – birokratskim rječnikom optuženi su za „antipatriotizam", „rušenje bratstva i jedinstva Srba i Hrvata", „borbu protiv izvršenja plana", „informbiroovske agenture" itd. Brkić je ustvari prosvjedovao, jer je smatrao da se u školama ćirilica zanemaruje na račun latinice, da na položaje dolaze neki ljudi koji su davali navodno proustaške izjave, da na željezničkim stanicama nema natpisa na ćirilici, itd. Tvrdio je i da se „komunistima srpske narodnosti uvijek nešto prvo prigovori". Žigić je zauzeo najoštriji stav protiv prisilnog otkupa, kao i protiv izvoza. Općenito, tvrdili su da su srpski ustanički krajevi u Hrvatskoj zapostavljeni i da su u neravnopravnom položaju, što navodno ugrožava nacionalni identitet Srba.[124] Sva trojica su smijenjeni (na sjednici Politbiroa CK KPH na kojoj su sudjelovali i Edvard Kardelj i Aleksandar Ranković), potom i deportirani na Goli otok, gdje je Žigić pod čudnim okolnostima (skokom sa stijene) počinio samoubojstvo. Sam je Tito na sjednici CK KPJ nedvosmisleno povezao slučaj trojice smijenjenih s namjerom Informbiroa da razbije bratstvo i jedinstvo, iako za to pravih argumenata nije bilo.[125]

Druga rezolucija Informbiroa, objavljena u studenom 1949. godine u Budimpešti, označila je novu fazu eskalacije sukoba. Dok su u prvoj rezoluciji, godinu i pol dana ranije, napadi bili maskirani u ideološki omot, sada se tvrdi da je „jugoslavenska kompartija u rukama ubojica i špijuna", da je ona „američki plaćenik", itd., da bi se iz toga izveo zaključak kako je „obveza komunističkih i radničkih partija svestrana pomoć jugoslavenskoj radničkoj klasi i radnom seljaštvu koji se bore za povratak Jugoslavije u tabor demokracije i socijalizma". Kako bi se na neki način zamaskirale namjere da se ne birajući sredstva u jugoslavenskom društvu potakne prevrat, u Rezoluciji se ističe kako se očekuje da to učine „zdrave snage" unutar Jugoslavije.

Bilješke

[1] Tito, „Borba protiv okupatora prvi i najvažniji zadatak", *Proleter*, br. 16/1942.
[2] *Povijest Saveza komunista Jugoslavije*, 265.
[3] Boban, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije I*, 251; Bulat, *Žumberak i Pokuplje u NO borbi*, 93.
[4] *Hronologija radničkog pokreta i SKJ*, t. II, 172.
[5] Sirotković, *Državnopravno značenje odluka ZAVNOH-a za izgradnju državnosti Hrvatske u Drugom svjetskom ratu*, 515.
[6] Sirotković, *Državnopravno značenje odluka ZAVNOH-a za izgradnju državnosti Hrvatske u Drugom svjetskom ratu*, 516; *ZAVNOH – zbornik dokumenata 1945*, 619-632.
[7] *Telex*, Beograd, 24. IX. 1989; *Kronologija rata, Hrvatska 1989-1998*, 9.
[8] Kamberović, *Prema modernom društvu: Bosna i Hercegovine od 1945. do 1953. godine*, 21-29; Boban, *Hrvatske granice*.
[9] Štambuk-Škalić, Hrvatska istočna granica u dokumentima 1945.-1947.; Jelić, *O nastanku granice između Hrvatske i Srbije*; Bara, *Đilasova komisija i sudbina bačkih Hrvata*; karta administrativne podjele, u: Boban, *Hrvatske granice 1918-1992*, 51-57.
[10] Bara, *Đilasova komisija i sudbina bačkih Hrvata*; vidi i Geiger – Jurković, *Što se dogodilo s folksdojčerima?*, 104-105.
[11] *Zapisnici Politbiroa I*, 76.
[12] Radelić, *Hrvatska seljačka stranka*, 63-68; Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 72-73; Petković, *Političke borbe za novu Jugoslaviju*, 299-300.
[13] Radelić, *Hrvatska seljačka stranka*, 88-89; Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 72-73; Petranović, *Političke i pravne prilike*, 189; Petranović-Zečević, *Jugoslavenski federalizam*, 214; *Zapisnici Politbiroa I*, 108, 112.
[14] *Kronologija radničkog pokreta i SKJ 1945-1979*, 9.
[15] *Zapisnici Politbiroa I*, 112-113.
[16] DAZ, sign. 25269, Druga državna gimnazija u Zagrebu, Ljetopis šk. god. 1946/1947, 46.
[17] *Zapisnici Politbiroa I*, 141.
[18] Petranović, *Političke i pravne prilike*, 203; Spehnjak, *Funkcioniranje „plebiscitarne demokracije" u Hrvatskoj*.
[19] Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 219; Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 74; Maticka, *Iskustva s parlamentarizmom u 20. stoljeću*, 184; vidi tabelu s glasovima, u: *Zapisnici Politbiroa I*, 140-141.
[20] Kamberović, *Prema modernom društvu: Bosna i Hercegovine od 1945. do 1953. godine*, 41.
[21] Radelić, *Hrvatska seljačka stranka*, 96; Džaja, *Politička realnost jugoslavenstva*, 125-126; izborni se rezultati „velikim dijelom mogu pripisati ratnim i poratnim uspjesima nove vlasti" – Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 76.
[22] Hobsbaum, *O istoriji*, 15.
[23] Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 219.
[24] Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 231.
[25] Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 339; Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 231; Dabčević-Kučar, *'71 hrvatski snovi i stvarnost*, I, 17.
[26] Kartu vidi u Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*,239.
[27] O KP detaljno, Jandrić, *Hrvatska pod crvenom zvijezdom*, 39. i d.; Spehnjak, *Uloga novina u oblikovanju javnog mnijenja u Hrvatskoj 1945-1952.*, 169.
[28] Kašić, *Politika kulture, ideologijsko mapiranje, zasjeci*, 129.
[29] Goldstein, *1941. godina koja se vraća*, 421, 426.
[30] Kisić-Kolanović, *Politički procesi u Hrvatskoj neposredno nakon Drugog svjetskoga rata*, 77.
[31] Jandrić, *Hrvatska pod crvenom zvijezdom*, 70-71.

[32] Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 246-247.
[33] Maticka, *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj 1945-1948*, 147; Akmadža, *Oduzimanje imovine Katoličkoj crkvi*, 100-119; Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 223.
[34] Maticka, *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj 1945-1948*, 29.
[35] *Borba*, Beograd, 25. X. 1945.
[36] Anić, *Podržavljenje poduzeća u vlasništvu stranaca u Hrvatskoj 1944.-1946.*
[37] *Leksikon PNIP*, 704; *HL 2*, 410; Horvat, *Preživjeti u Zagrebu*, 237, 247, 248; *Tko je tko u NDH*, 355; HDA, fond 252, RUR, Ž. odsj., 27535.
[38] Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 178-185; EJ 4, 264.
[39] Radelić, *Hrvatska seljačka stranka*, 75-77.
[40] Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 57.
[41] Spehnjak, *Javnost i propaganda*, 170-171, 249-253; Rihtman-Auguštin, *Etnologija i etnicitet*, 173.
[42] Rihtman-Auguštin, *Etnički identitet – etnocentrizam – nacionalizam*, 51; vidi i Šarić, *Kulturna politika vlasti u NR Hrvatskoj*.
[43] Wachtel, *Stvaranje nacije, razaranje nacije: književnost i kulturna politika u Jugoslaviji*, 159; vidi i Šarić, *Kulturna politika vlasti u NR Hrvatskoj*.
[44] Kardelj, *Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja*; Pirjevec, *Jugoslavija 1918-1992*, 243-244.
[45] Vukov, u: *Ljudi iz 1971*, 133.
[46] O tome vidi i Antić, *Nacionalna ideologija jugoslavenstva kod Hrvata*, 62-65.
[47] Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 225.
[48] Krišto, *Katolička crkva u hrvatskoj politici u 20. stoljeću*, 110.
[49] Akmadža, *Katolička crkva u Hrvatskoj i komunistički režim*, 12; *Kronologija radničkog pokreta i SKJ 1945-1979*, 11.
[50] *Borba*, Beograd, 25. X. 1945.
[51] Akmadža, *Katolička crkva u Hrvatskoj i komunistički režim*, 12; Akmadža, *Oduzimanje imovine Katoličkoj crkvi*, 29-30; *Vjesnik*, Zagreb, 17. X. 1945; vidi i općenito o Katoličkoj crkvi – Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 97-116.
[52] NOP je pomogao pokretanje vjerskog lista na hrvatskom, poticao širenje vjerske literature, obvezao se da se bogoslovi i sjemeništarci neće zvati u vojnu službu i drugo. Opširnije, Trogrlić, *Katolička crkva u Istri*; Diminić, *Sjećanja – život za ideju*, 251-252.
[53] Milanović, *Moje uspomene*, 141-142; u razgovoru vođenom u travnju 2008. godine, kardinal Josip Bozanić je autoru knjige tvrdio kako mu je Milanović, kao ravnatelj pazinske gimnazije, koju je sam Bozanić pohađao, tvrdio da je odobrenje za takvu politiku i takvu izjavu dobio od nadbiskupa Stepinca osobno.
[54] Milanović, *Istra u 20 stoljeću 2*, 294; Pettaco, *Egzodus*, 155; Trogrlić, *Katolička crkva u Istri*.
[55] Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 125-128.
[56] Jandrić, *Pojave i oblici kažnjavanja članstva KPJ*, 144; Radić, *Država i verske zajednice 1945-1970*, sv. I., 385, 390.
[57] EJ 5, 373; Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 46-47.
[58] Lampe, *Yugoslavia as History*, 235-236; Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 237; Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 206; Višnjić, *Partizansko ljetovanje*, 51. Kako većina potrošača konzervi nije znala engleski, novine su objavljivale da je „na pojedinim paketima i konzervama označeno za koji se dnevni obrok jela troše. Hrana za doručak označena je sa Breakfast, za ručak odnosno večeru s Dinner odnosno Supper, no prirodno je da se ovaj ovako vremenski raspoređen sadržaj može trošiti van ovoga reda, prema želji i ukusu potrošača", Maticka, *Opskrba stanovništva u Hrvatskoj od 1945. do 1953. godine*, 388.
[59] *Zapisnici Politbiroa I*, 58; Maticka, *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj 1945-1948*, 65; Višnjić, *Partizansko ljetovanje*, 50, 51, 59; Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 205-211.

[60] Višnjić, *Partizansko ljetovanje*, 97-98.
[61] Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 208.
[62] Stradavanje od zaostalih mina i drugog eksploziva bilo je često i masovno. Tako je u kolovozu 1946. na gradskoj plaži u Puli zbog aktiviranja podvodnih mina (9 t eksploziva) poginulo 116 Puljana, a 216 je ranjeno.
[63] *Vojna enciklopedija*, sv. IV, 170; Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 236.
[64] Đilas, *Vlast*, 116.
[65] Banac, *Sa Staljinom protiv Tita*, 41.
[66] Đilas, *Vlast*, 116.
[67] Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 239.
[68] O sloganu „Nema odmora..." – *Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture*, 416.
[69] *Muzička enciklopedija* 3, 575.
[70] *Prvi kongres književnika Jugoslavije*, u: *Naša književnost*, Beograd 1946, sv. 3, 582; vidi Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 239.
[71] Višnjić, *Partizansko ljetovanje*, 40.
[72] Pomalo ironični termin koji označava putovanje kolonista iz planinskih područja prema ravnicama (u javnu upotrebu uveo ga je poznati film Veljka Bulajića, snimljen 1959. godine). Primjerice, Svetin Škorić, rodom iz zaseoka Šupljak kod Gornjeg Primoštena, i njegova supruga Ivanica s troje djece, malo ulja i vina, tri-četiri ovce, lovačkim psom i nešto štracina (odjeće) 1951. su se dovezli vojničkim kamionom do Šibenika, potom vlakom do Rovinja (dakle, preko Perkovića, Oštarija, Rijeke, Divače) i onda opet kamionom do Vrsara, u čijoj su okolici dobili 10.000 loza na obradu, ali su prihodi bili mali jer je zemlja bila potpuno zapuštena i nerodna – *Slobodna Dalmacija*, Split, 17. X. 2002.
[73] Maticka, *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj 1945-1948*, 61-64, 124; Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 54, 190.
[74] *Vjesnik*, Zagreb, 17. VI. 1945; Maticka, *Opskrba stanovništva u Hrvatskoj od 1945. do 1953. godine*, 391.
[75] Popov, *Narodni front u Vojvodini*, 120-132; Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 201, 211; Višnjić, *Partizansko ljetovanje*, 162; Maticka, *Opskrba stanovništva u Hrvatskoj od 1945. do 1953. godine*, 390-391, 400; Kamberović, *Prema modernom društvu*, 123; *Zapisnici Politbiroa II*, 371-372; Spehnjak, *Seljački otpor politici obveznog otkupa u Hrvatskoj 1949*.
[76] Maticka, *Opskrba stanovništva u Hrvatskoj od 1945. do 1953. godine*, 388; Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 206, 216.
[77] EJ 5, 45.
[78] Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 218.
[79] Višnjić, *Partizansko ljetovanje*, 52; Spehnjak, *Javnost i propaganda*, 28.
[80] Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 219-222.
[81] Za usporedbu, u BiH je stanje bilo još gore – tamo se po stanovniku tada trošilo tek 9 kwh. U toj republici je elektrifikacija tek dobivala na zamahu jer je samo 20% domaćinstava (oko 116 tisuća od ukupno 580 tisuća) bilo 1955. priključeno na elektroenergetsku mrežu.
[82] *Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture*, 130.
[83] Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 233-234.
[84] *Glas Istre*, br. 22-23, Pula, 8. I. 1945.
[85] Tito, *Sabrana djela 28*, 34-35.
[86] Milanović, *Istra u 20. stoljeću 2*, 134; *Povijest Rijeke*, 401.
[87] HDA, fond 1166, Komisija za razgraničenje pri vladi NRH, kut. 6, Council of Foreign Ministers, 195, 196.
[88] Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 211; o tim prosvjedima vidi *Vjesnik*, Zagreb, od oko 10. svibnja nadalje, osobito 21. svibnja 1946. godine.
[89] Vidi i Troha, *Predlogi Jugoslavije za rešitev tržaškega vprašanja po objavi resolucije Informbiroja*.

[90] *Istra i Slovensko primorje u borbi kroz vjekove*, 608-609; Dukovski, *Rat i mir istarski*, na raznim mj.; Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 136-138.
[91] *Hronologija radničkog pokreta i SKJ*, t. II, 345; Banac, *Sa Staljinom protiv Tita*, 43.
[92] Đilas, *Vlast*, 118.
[93] Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 209.
[94] Đilas, *Vlast*, 118.
[95] Đilas, *Vlast*, 118.
[96] Gibianski, *Sovjetsko-jugoslavenski sukob 1948: istoriografske verzije i novi arhivski izvori*, 36.
[97] Đilas, *Susreti sa Staljinom*, 82.
[98] Gibianski, *Sovjetsko-jugoslavenski sukob 1948: istoriografske verzije i novi arhivski izvori*, 38-41.
[99] Banac, *Sa Staljinom protiv Tita*, 41.
[100] Đilas, *Susreti sa Staljinom*, 82.
[101] Đilas, *Susreti sa Staljinom*, 102-103.
[102] Đilas, *Susreti sa Staljinom*, 99-102.
[103] Gibianski, *Sovjetsko-jugoslavenski sukob 1948: istoriografske verzije i novi arhivski izvori*, 41; Petranović, *Istorija Jugoslavije*, 472. i d.
[104] *Tajni referat N. S. Hruščova*, 70.
[105] Gibianski, *Sovjetsko-jugoslavenski sukob 1948: istoriografske verzije i novi arhivski izvori*, 44-45.
[106] O ponašanju Žujovića, Đilas, *Vlast*, 139-140.
[107] Đilas, *Vlast*, 143.
[108] *Tajni referat N. S. Hruščova*, 69-70.
[109] Nazor, *Sabrana djela, Pjesme VI*, 15.
[110] Dimić, *Ideologija i kultura u Jugoslaviji 1945-1955*, 450-451.
[111] Vidi pregled izvora i literature, u: Gibianski, *Sovjetsko-jugoslavenski sukob 1948: istoriografske verzije i novi arhivski izvori*, 27-48.
[112] Kašić, *Politika kulture, ideologijsko mapiranje, zasjeci*, 125-126.
[113] Tomasevich, *Immediate Effects*, 94-102; Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu*, 31; Banac, *Sa Staljinom protiv Tita*, 215-216.
[114] Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu*, 35. i d.
[115] Kisić-Kolanović, *Vrijeme političke represije*, 18-20; Jandrić, *Represivne mjere komunističkog režima prema hrvatskoj političkoj oporbi*, 329; Radelić, *Križari – gerila u Hrvatskoj 1945-1950*, 117-121.
[116] Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 228.
[117] Višnjić, *Partizansko ljetovanje*, 65.
[118] Banac, *Sa Staljinom protiv Tita*, 149; Jandrić, *Nacionalna i socijalna struktura ibeovaca iz Hrvatske na Golom otoku*, 194, 196.
[119] Đilas, *Vlast*, 154.
[120] Đilas, *Vlast*, 146-147.
[121] Ivanković-Vonta, *Hebrang*; Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 237, 304; Đilas, *Vlast*, 172-173, 299.
[122] Đilas, *Vlast*, 173.
[123] Vidi, primjerice, *Zapisnici Politbiroa I*, 452 i d.
[124] *Zapisnici Politbiroa II*, 467-497; Višnjić, *Partizansko ljetovanje*, 94, 327-341.
[125] *Zapisnici Politbiroa II*, 445 i d.; Banac, *Sa Staljinom protiv Tita*, 176-177; Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu*, 176-179; Roksandić, *Srbi u Hrvatskoj*, 148-151.

VII.

1950-1971

OGRANIČENA LIBERALIZACIJA I NAPREDAK

56. Počeci traženja – samoupravljanje, demokratizacija

Jugoslavija je bila prva komunistička zemlja koja se i otvoreno i uspješno suprotstavila SSSR-u. Radilo se o „epohalnom raskidu".[1] Taj je događaj imao presudnu važnost za stvaranje slobodnijeg i bogatijeg društva u komunističkoj Jugoslaviji, neovisna o sovjetskom konceptu. Međutim, nije se odmah krenulo tim putem i nakon raskida s istočnim zemljama nije isprva bilo nikakva alternativnog društvenoga koncepta. Štoviše, početkom sljedeće, 1949. godine, jugoslavensko vodstvo, odnosno CK KPJ dao je direktivu za bržu kolektivizaciju sela stvaranjem seljačkih radnih zadruga po sovjetskom uzoru i nasilnim uključivanjem seljaka u njih. Od prijeke ekonomske potrebe da se to učini, jugoslavenskom je vodstvu bilo mnogo važnije iskazati ideološku pravovjernost pred dojučerašnjim prijateljima s Istoka (željeli su u drugoj fazi izgradnje socijalizma, poput sovjetskog vodstva u drugoj polovini dvadesetih godina, dokinuti privatno vlasništvo nad zemljom).[2]

Uostalom, raskid sa Staljinom i „prvom zemljom socijalizma" nije ni mogao biti trenutačan, a tome su se ispriječile, osim ekonomskih i političkih i ideološke brane. Pod pritiskom ishitrenih optužbi koje su dolazile iz Moskve bilo je neminovno da i vodstvo KPJ otpočne preispitivati svoju odanost SSSR-u i Staljinu osobno (a neki u vodstvu imali su i otprije razloga za stanovite rezerve i sumnje). Pa ipak, nakon tolikih godina indoktrinacije, osvješćivanje je bilo prilično polagano. A i moralo je ići polagano radi članstva KP, koje je predugo bilo odgajano u duhu vjernosti SSSR-u, Staljinu i staljinizmu. U rezoluciji Drugog kongresa KP Hrvatske sredinom 1949. godine naglašava se potreba zaoštravanja idejne borbe „protiv svih pojava iskrivljavanja ili revizije nauke Marxa, Engelsa, Lenjina i Staljina" – dakle, i Staljina. Trebalo je proći godinu-dvije da bi se praksa u SSSR-u okarakterizirala kao „hegemonistička politika", „kult Staljina", „imperijalizam". Tito je, govoreći o „klasicima marksizma", u govoru u Splitu u ožujku 1950. godine iz toga niza izostavio Staljina, a sljedeće godine optužio ga je za revizionizam. Na Šestom kongresu KPJ 1952. Tito je već govorio o čudovišnom obliku državno-kapitalističkog birokratskog sustava u kojem su radnici eksploatirani, a

Članovi slavonske seljačke zadruge sudjeluju u elektrifikaciji sela početkom pedesetih godina.

neruske narode ugnjetava ruski imperijalizam.[3] Govorilo se da se treba distancirati od „staljinističko-birokratskog" totalitarizma. Edvard Kardelj je, pak, isticao kako je na djelu proces odumiranja države kao bitan element socijalističkog napretka nasuprot birokratskim tendencijama i birokratizmu kao ostatku klasnog sustava.[4]

Tako će se tijekom pedesetih teorijski prostor tražiti u odmicanju Lenjina od Staljina.[5] Partijski će ideolozi nastojati pokazati kako su Staljin i iz prakse njegove vladavine izveden staljinizam, bitno različiti od Lenjina i lenjinizma, čijim će se sljedbenicima jugoslavenski komunisti smatrati.

Prve „seljačke radne zadruge" osnivane su već 1945. godine, odmah po završetku rata, po uzoru na kolhoze u SSSR-u. No, tada nije bilo prisile nas seljacima da u njih ulaze. Otada je broj zadruga rastao – 1947. godine u čitavoj Jugoslaviji bilo ih je 638, a 1948. godine već 2217.[6]

Zadruge su i od 1949. formalno stvarane na dobrovoljnoj osnovi, ali su u stvarnosti vlasti poduzimale niz mjera ekonomske, političke i psihološke prirode. Međutim, postojao je neformalni pritisak da se u

zadrugu uđe, a postojale su i značajne pogodnosti – takav čin značio je oslobađanje seljaka od poreznih opterećenja te obveze da svoje proizvode daju u otkup. Bezemljaši i siromašni seljaci stjecali su ulaskom u zadrugu određenu egzistencijalnu sigurnost. Usprkos svemu, broj onih koji su mislili da su na dobitku u odnosu na druge, bio je vrlo malen. Bez obzira na sve negativne posljedice, do kraja 1949. godine broj zadruga je na teritoriju čitave države narastao na 6238, skoro tri puta više nego godinu dana ranije. Vrhunac je dostignut do kraja 1950. godine, kada ih je bilo 6913. U Hrvatskoj je u siječnju 1949. bilo 320, a nakon godinu dana (u siječnju 1950) preko 1600 zadruga. Otada je njihov broj u padu. Kako bi na taj način koncipirana kolektivizacija uopće imala nekakvih mogućnosti da polući bilo kakav pozitivan rezultat, trebalo je imati mehanizaciju i sredstva da se provedu različite agrotehničke mjere. Međutim, u čitavoj Jugoslaviji tada je bilo svega 4500 traktora, a industrija nije bila sposobna proizvesti ni približno dostatne količine umjetnih gnojiva.[7]

Nezadovoljstvo seljaka bi, međutim, i da projekt nije bio tako loše pripremljen, ionako bilo golemo. Buntovni mentalitet u Hrvatskoj bio je osobito prisutan u ustaničkim krajevima, ponajprije među srpskim seljacima. Oni su očigledno očekivali da će im uspostava nove vlasti, za koju su se u ratu borili, donijeti boljitak. No, razočaranje, odmah poslije rata zbog prisilnog otkupa, a od 1949/1950. zbog tjeranja u zadruge, bilo je isto kao i u njihovih hrvatskih susjeda. Prva buntovnička grupa od 18 pripadnika organizirana je 1949. godine u Gornjem Sjeničaku pokraj Vrginmosta pod vodstvom Vase Bijelića. Bijelić je od kraja rata „harangirao" protiv vlasti zbog „obaveza koje je tada narod morao predavati", a u svibnju 1949. je otvoreno istupio protiv otkupa, tvrdeći da komuniste treba poubijati i dignuti oružani ustanak. Potom je skupina „terorizirala" ljude i prijetila ubojstvima. Na to su vlasti pokrenule akciju, četvoricu buntovnika ubile, a Bijelića uhvatile i osudile na smrt. U ožujku 1950. buna je izbila u glinskom kotaru. U njoj je sudjelovalo desetak ljudi.[8]

Najveća buna u Jugoslaviji, s preko 700 sudionika, bila je tzv. Cazinska buna iz svibnja 1950. godine u zapadnoj Bosni, u kotarevima Cazin i Velika Kladuša. Neposredan povod bio je prisilan i nerealan otkup, dakle borba protiv mjera komunističke vlasti na selu. Buna se prelila i u Hrvatsku, u slunjski kraj, gdje se pod vodstvom Mile Devrnje (iz Koranskog Luga kod Slunja), nositelja Partizanske spomenice 1941, pobunilo 60 seljaka iz Bogovolje, Furjana, Kordunskog Ljeskovca, Kruškovače, Mašvine i okolnih zaselaka, mahom Srba (zna se da su šesnaestorica bili Srbi, a petorica Hrvati). Kako se sve događalo u kraju koji je bio jedan od središta ustanka u Hrvatskoj, buna je signalizirala vlasti da, poduzimajući određene mjere, protiv sebe imaju pobunjenike, one koji

su se do prije koju godinu borili uz njih rame uz rame. Uzroci bune bili su uglavnom nezadovoljstvo socijalnim stanjem, a primjese srpskog nacionalizma čini se da su sami organizatori potisnuli, iako je spomenuta i zakletva kralju. No, kasnija je optužnica inzistirala na tome da su ciljevi pobune bili rušenje komunizma te obnova monarhije i kapitalističkog društvenog uređenja, a ustanici su etiketirani kao „kulačko-četnički" i „zelenokadrovski" elementi. Ustanici su planirali napad na okolne milicijske postaje (u Lađevcu, Rakovici i Drežniku, a možda i Primišlju). Ustanak je, namjerno ili ne, započeo 5. svibnja, dan uoči Đurđevdana/ Jurjeva, kada je stoljećima tradicionalno započinjala sezona hajdučije („Đurđevdanak – hajdučki sastanak"). No, nakon napada i razoružavanja nekoliko milicionera i napada na kuću milicijskog zapovjednika, ustanici su se povukli i pasivizirali („zapalili su odbor u Furjanu i napali na Rakovicu, ali su se tu poslije nekoliko ispaljenih metaka razbježali").

Na seljake je poslana vojska i brzo ih pohvatala. U Cazinu je doneseno 18 presuda na smrt i stotinjak zatvorskih. Iz slunjskog kotara 26 seljaka je izvedeno pred vojni sud u Zagrebu, od kojih su Devrnja i još jedna osoba osuđeni na smrt, 19 na kazne zatvora od 3 do 20 godina, a 27 na „administrativnu mjeru" od 10 do 12 mjeseci zatvora. I sovjetske i zapadne službe su s velikom pozornošću pratile tijek ustanka, ali, po svemu sudeći, nije bilo izravnog poticaja izvana da se podigne buna.[9]

Nakon nekog vremena jugoslavensko vodstvo je shvatilo, pogotovo Josip Broz Tito, da postojeća politika bespotrebno rađa otpor i nanosi mnogo štete. A pokazalo se i da koristi od osnivanja zadruga u smislu veće produktivnosti nije bilo. Nezadovoljstvo je raslo čak i među komunistima na selu, koji su se pasivizirali ili istupali iz Partije. U razdoblju od 1951. do 1954. godine iz KPJ/SKJ je isključeno čak 112.858 seljaka. Naravno, greška se nije javno priznala, ali je već potkraj 1949. godine na Trećem plenumu CK KPJ kritizirano „osnivanje seljačkih radnih zadruga nezavisno od političkih i ekonomskih uvjeta i kršenje principa dobrovoljnosti pri njihovu stvaranju".[10]

Naposljetku se, od 1951. godine, od zadruga i formalno počelo odustajati. Tada je CK donio Uputstvo o putevima socijalističkog preobražaja sela, naglašavajući značaj razvoja različitih vrsta zadrugarstva s raznim oblicima zadružne svojine (ekonomije, stočarske farme, obrtničke radionice). Tražilo se i da zadruge budu rentabilne. Potkraj 1951. organiziran je VIII. plenum CK KPH, „posvećen pitanjima razvoja radnoga zadrugarstva i neposrednim zadacima u daljnjem socijalističkom preobražaju sela i poljoprivrede". Najvažniji referat podnio je Slavko Komar, onaj o „neposrednim zadacima seljačkih radnih zadruga". Konstatirao je kako je došlo do „zastoja u razvitku zadruga", a uzroke je našao u „neprijateljima svih vrsta, lošem gospodarenju, slabom korištenju

postojećih mogućnosti te nizu ekonomskih problema kao što su: premalo zemljišnog fonda prema raspoloživoj radnoj snazi, male i rasute parcele, slabo stanje stočnog fonda, premala sredstva koja se izdvajaju za amortizaciju i akumulaciju".

Na plenumu je i dalje bilo dvojbi oko sudbine seljačkih zadruga, ali nakon godinu-dvije, najkasnije do kraja 1953. godine, već je bilo očigledno da je politika kolektivizacije doživjela slom. Stoga se administrativne mjere u tom cilju više nisu provodile – seljacima je ponovno davana zemlja u individualnu obradu. Zadruge su se transformirale u zajednice na dobrovoljnoj osnovi, ali su praktično ukinute. Šesti kongres SKJ u Zagrebu 1952. godine definitivno je raskrstio s politikom kolektivizacije. No, to je već bio početak pedesetih, kada se u privredi događaju vrlo bitne promjene.

Potkraj četrdesetih počeli su se tražiti načini da se Jugoslavija odmakne i od sovjetskoga koncepta razvoja privrede. Velikim dijelom na inicijativu Slovenca Borisa Kidriča (1912-1953) (koji je od 1946. godine bio ministar industrije u jugoslavenskoj vladi, potom predsjednik Planske komisije pa predsjednik Privrednog savjeta pri Vladi te od 1948. godine član Politbiroa CK KPJ) i tada vodećeg partijskog ideologa Milovana Đilasa već se od 1949. godine razaznaju prvi znaci promjena u stavovima. U krugovima viših partijskih foruma, sasvim interno, u ljeto 1949. godine počelo se govoriti o „decentralizaciji i liberalizaciji", o „novim putevima u socijalizam". Nešto malo od toga prvi put je javno nagoviješteno, još uvijek vrlo suzdržano, na Trećem plenumu KPJ u prosincu 1949. godine na Brijunima.

Tada KP započinje poticati organizaciju dotad planiranih, ali zapostavljenih proizvodnih savjetovanja direktora i istaknutijih radnika. U vrhovima Partije raspravlja se o stvaranju organa putem kojih bi radnici upravljali poslovima poduzeća, a kao primjer ističe se Pariška komuna iz 1870. godine u kojoj se nastojalo približiti vlast narodu. Naime, ideja o decentralizaciji državne uprave javila se u vrhovima vlasti i prije nego je sazrela svijest da bi upravljanje poduzećima trebalo predati radnicima.

Potkraj 1949. godine Boris Kidrič, te Valpovčanin Đuro Salaj (1889-1958),[11] tada (i do smrti) predsjednik Centralnog odbora Jedinstvenih sindikata Jugoslavije, potpisali su Uputstvo o osnivanju i radu radničkih savjeta državnih privrednih poduzeća, koje su odmah poslali odborima republičkih sindikata i poduzećima u kojima su se trebali takvih odbori formirati. Uputstvo je smatralo da se „radnički savjeti osnivaju u cilju punog ostvarenja ustavnog načela o neposrednom učešću radnika u upravljanju privredom... pravilnom organizacijom i radom radničkih savjeta pruža se mogućnost radnicima [...] neposrednog utjecaja na pro-

bleme upravljanja poduzećem". Radničkim je savjetima namijenjena uloga aktivnog sudionika u rješavanju „svih najvažnijih pitanja poduzeća" te je trebao „budno pratiti rad i pomagati unapređenju proizvodnje i rada u poduzeću". Novom uredbom, otposlanom dvadesetak dana poslije prvih uputa, od svih se društvenih subjekata tražilo da posvete pažnju ekonomskom obrazovanju radnika.

Osim toga, radnički su savjeti trebali ispuniti još jedan ideološko-politički cilj: radom u njemu „radnici će stjecati ogromna iskustva", što bi sve trebalo pružiti mogućnosti da se „iz redova radnika još više i brže razvija kadar rukovodilaca poduzeća".

Ovim uredbama u načelu se nije dovodila u pitanja pozicija direktora i sindikalne podružnice koja je i „nadalje ostaje rukovodilac socijalističkog takmičenja i mobilizator radničke klase u cilju izvršenja i premašenja planskih zadataka".

Prvi radnički savjet u čitavoj Jugoslaviji (ne samo u Hrvatskoj) osnovan je 31. prosinca 1949. godine u tvornici cementa „Prvoborac" u Solinu samo koji dan nakon primitka Uputstva. Prvi formalni, obvezujući pomak u realizaciji samoupravne ideje dogodio se u lipnju 1950. godine saveznim zakonom kojim se poduzeća predaju na upravljanje radnicima, pa tako postaju tzv. društveno vlasništvo. Zakon se službeno zvao Osnovni zakon o upravljanju državnim privrednim poduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva, a bio je poznatiji kao Zakon o predaji tvornica na upravljanje radnicima. Tvrdilo se da se njime osigurava „postupni prijelaz državnog vlasništva nad proizvodnim sredstvima, tvornicama, rudnicima, željeznicama u viši stupanj socijalističkog vlasništva". Da bi se pokazao jasan odmak od dotadašnje (staljinističke) prakse dodano je da je „državno vlasništvo najniži stupanj društvenog vlasništva, a nikako najviši" – uz zaključak „kako misli vodstvo SSSR-a".[12] Isti je zakon izglasao i Sabor NR Hrvatske u srpnju te godine. Doduše, u tom su trenutku poduzeća još umnogome ovisila o centralnom planiranju, ali se provedbom zakona postupno, u sljedećim godinama realizira ideja samoupravljanja i razvija „samoupravno društvo", dominantan društveni model u sljedećih četrdesetak godina. Boris Kidrič je tijekom rada na zakonu energično najavljivao da se radi o „početku kraja birokratizma". Da se uistinu radilo o značajnim pomacima svjedoče i Titove riječi prilikom donošenja Zakona; on je izričito rekao da Zakon ne dolazi „preuranjeno", već s „izvjesnim zakašnjenjem", čemu su pridonijele iluzije o sovjetskom obliku socijalizma i nekritičko presađivanje sovjetske doktrine i prakse na jugoslavensko tlo.[13]

Bilo je to sukladno ideološkom stavu da se proces „odumiranja države" ne može odlagati za daleku budućnost te da je uvođenje samoupravljanja korak prema stvaranju „besklasnog komunističkog društva".

Ubrzo po primitku Uputstva, u prosincu 1949. godine, radnički su savjeti, osim prvoga u Solinu, osnovani u preko 200 tvornica diljem Jugoslavije, od toga gotovo trećina (67) u Hrvatskoj. Njihov je broj brzo rastao – do listopada 1950. osnovano ih je preko 7000, a u njih je izabrano preko 150.000 radnika i službenika. Propagandni slogan „tvornice radnicima"[14] počeo se ostvarivati, uz sve blokade i uz nesavršenosti koje su tom konceptu bile imanentne. Jugoslavensko je vodstvo nastojalo pokazati kako taj slogan, zajedno sa sloganom „zemlja seljacima", nije „apstraktna propagandna parola", a Tito je u već spomenutom skupštinskom govoru tvrdio da se radi o „novom programu socijalističkog odnosa u proizvodnji, u pogledu društvene svojine, u pogledu prava i dužnosti trudbenika".

Do 1950. izgrađivano je i izgrađeno centralizirano administrativno upravljano i planirano gospodarstvo. Već sljedeće, 1951. godine dolazi do radikalnih promjena, jer se taj koncept napušta. Ukida se Savezna planska komisija i federalno ekonomsko ministarstvo te federalne i republičke generalne direkcije.[15]

Samoupravljanje se, međutim, s vremenom birokratiziralo i postalo neefikasno, odnosno mnogo manje efikasno od zapadnih ekonomskih sustava. Pokazalo se i da je „društveno vlasništvo" zapravo „ničije vlasništvo", o kojemu vrlo često nitko ne brine te da takvi odnosi generiraju neodgovornost, rasipništvo i parazitizam. I u tim vremenima, pa sve do danas procjene o tome što je samoupravljanje uistinu bilo kreću se od tvrdnje da se radi o istinski revolucionarnom činu do tvrdnje da je to samo jedan od socijalističkih mitova.[16] Usprkos svim nepovoljnim okolnostima, ipak su u krilu takva sistema stvoreni neovisni privredni subjekti koji su bar djelomično bili prisiljeni brinuti se sami o sebi i koji su sami za sebe počeli barem djelomično bivati odgovorni. Bio je to važan napredak i jedan od glavnih razloga ubrzana ekonomskog razvoja u sljedećim desetljećima.

Svih tih godina, posve različito od javnih proklamacija, vlast je koncentrirana u rukama malog broja članova saveznog odnosno republičkog Politbiroa. Hrvatski je Politbiro imao petnaestak članova. Prema nedavno objavljenim zapisnicima, jasno je da Politbiro kontrolira sve tokove društvenoga života, sva događanja – na njemu se odlučuje o sastavu vlade, o tome što će vlada reći prilikom važnijeg javnog istupa, koji će članovi vlade govoriti, o tome koliko će – nakon izbora 1950. godine – biti članova HRSS-a u Saboru, o tome da li će ubojice biti predane policiji ili neće. Velikih diskusija o strateškim pitanjima na sjednicama nema, a još je manje diskusije o odlukama koje stižu s više adrese – iz saveznog Politbiroa u Beogradu.[17] Iako prema javnim istupima, navodno na putu demokratizacije, funkcioniranje i saveznog i republičkog Politbiroa početkom pedesetih godina još uvijek ukazuje na mnoge značajke totalitarnosti sustava.

Jugoslavija se početkom pedesetih našla u vrlo složenoj situaciji. Godine 1950, dijelom zbog velikih suša, a dijelom zahvaljujući prisilnoj kolektivizaciji, gradovima je zaprijetila glad.[18] Nije se moglo skrivati da je zemlja suočena s „teškoćama", pa je tako Tito na Kongresu Antifašističkog fronta žena u listopadu 1950. godine, priznao da se zemlja suočava sa sušom te je govorio o mjerama koje se poduzimaju da se ublaže posljedice. Posebno je isticao „rasipnički odnos prema narodnoj imovini" koji bi trebalo spriječiti (kao da luksuz koji je postojao u vrhu vlasti nije bio izvor takve prakse). No, da bi se nešto napravilo nije bilo dovoljno s najviših mjesta upućivati propagandističke slogane. Konkretne mjere ipak su morale biti drugačije naravi, pa se stoga uvoze, odnosno dobivaju iz SAD-a velike količine hrane. Tako je tijekom 1951. iz američke pomoći na jugoslavensko tržište stiglo 66,2% masnoća, 73% šećera i 20% pšenice.[19]

Već od 1950. godine i uvođenja radničkog samoupravljanja, KPJ je, barem načelno i neposredno, nastojao smanjiti svoju rukovodeću ulogu u društvu i državi. Svoje djelovanje usmjeruje na metode „političkog rada i idejne borbe". Trebalo je intenzivirati rad raznih društveno-političkih organizacija, a sam partijski aparat smanjiti. CK KPJ je već 22. lipnja 1950. godine povodom donošenja Zakona o radničkim savjetima uputio republičkim centralnim komitetima smjernice oko provođenja decentralizacije privrede, upozoravajući da je potrebno „djelovanje masa" kao i „podizanje njihove socijalističke svijesti". Razdvajanje partijskog i državnog aparata postao je važan idejni zadatak. Četvrti plenum CK KPJ, održan 3. i 4. lipnja 1951. godine, usvojio je rezoluciju o teorijskom radu KP Jugoslavije,[20] u kojoj se dopušta slobodna rasprava o svim javno iznijetim pogledima pojedinih članova Partije bez obzira na funkciju. Iako još u vrlo skromnim razmjerima, to je ipak značilo određen pomak prema demokratizaciji odnosa u Partiji. Edvard Kardelj je prilikom donošenja Općeg zakona o narodnim odborima 1952. godine istakao kako zadatak radničke avangarde (drugim riječima – Saveza komunista – op. I. G.) nije da rukovodi svime umjesto radničke klase, već da se kao njezin najsvjesniji dio bori unutar radničkih masa za najnaprednija rješenja. I Tito je, u srpnju 1952. godine, na velikom narodnom zboru u Glini izjavljivao kako su „tvornice u izvjesnom smislu samostalne ekonomske jedinice". Suradnja radničkih savjeta i viših organa je „potrebna", rekao je Tito, „ali ne komandovanje odozgo, pa dolazilo bilo od koga. Kod nas se danas stvara jedan novi tip socijalističke države, ne birokratsko-centralističke – već na dubokim demokratskim principima".

Raskid sa starom praksom i napuštanje ranijih uzora teklo je u znaku grčeva i lomova „u svijesti i duši".[21] Na taj se način KP polako transformirao iz jedne konspirativne organizacije koja je djelovala u teškim

ilegalnim i ratnim prilikama u ideološkog odgajatelja svih građana, na najširoj razini. Tako se dogodilo da je KP u šezdesetima, kada se zemlja suočila s privrednim teškoćama, poticao liberalizaciju u privrednim odnosima te se zalagao za uvažavanje ekonomskih zakona, što je dovelo do ukidanja mnogih administrativnih mjera. No, nesnalaženja, dvojbe, pa i otpori bili su golemi. Primjerice, radnici tuzlanskog bazena održali su u srpnju 1953. godine „masovne protestne mitinge... na kojima su najoštrije osuđeni postupci pojedinih radnih kolektiva u zemlji koji su podijelili viškove fonda plaća iz 1952. godine". Sudionicima mitinga je sugerirano da bi oni koji su podijelili višak plaća trebali investirati u „unapređenje proizvodnje, izgradnju komunalnih objekata i podizanje stanova", pa je tako bilo intonirano i otvoreno pismo koje je s tih skupova odaslano jugoslavenskoj javnosti. No, u čemu bi se očitovala samostalnost privrednih subjekata, ako ne u odlučivanju o tome kako će potrošiti višak realiziranog prihoda? Radilo se istovremeno o demagogiji i o nesnalaženju najviših državnih dužnosnika, jer je Tito u svojim govorima, suprotno od onoga što je izjavio u Glini, često isticao „rukovodeću ulogu Partije". Tijekom pedesetih u poduzećima se počelo afirmirati načelo „nagrađivanja prema rezultatima rada", a suprotno dotadašnjem načelu uravnilovke (poslije rata je odnos ministarske i radničke plaće bio tri naprema jedan).[22] Takav pristup, ma koliko bio tek u povojima, omogućavao je da se počnu buditi stvaralačke inicijative radnika. Međutim, tek je Druga plenarna sjednica CK SKH početkom 1962. priznala da nagrađivanje prema rezultatima rada „dovodi do najbržeg privrednog i društvenog razvoja".

Od početka pedesetih počinje i polagani proces decentralizacije i debirokratizacije u državnim službama – događalo se to i pod pritiskom javnosti koja je potajno izražavala nezadovoljstvo – diljem zemlje (u okolici Bosanskog Petrovca, u Rijeci) pjevala se pjesma „Druže Tito, alaj imaš pravo, tri radnika, deset službenika".[23] Naime, 1950. godine reorganizacijom državne uprave smanjio se broj saveznih i republičkih ministarstava. Novom reorganizacijom sljedeće godine neki su poslovi sa saveznih prenijeti na republičke službe, a s republičkih na lokalne organe uprave, pa su se, sukladno tome, promijenili odnosi između republičkog budžeta i budžeta narodnih odbora. Sve se to očitovalo i u brojnosti savezne uprave: u njoj je 1948. godine radilo 47.300, dočim je osam godina kasnije bilo 10.328 službenika.[24] Jakov Blažević, član Politbiroa CK Hrvatske, procjenjivao je da u Hrvatskoj „imamo oko 40.000 prekomjernih radnika" (u republičkoj administraciji tvrdio je da radi 77.000 ljudi).[25]

Odlukom Sabora iz 1952. godine, vlada NRH je reorganizirana i rekonstruirana, pa je stvoreno Predsjedništvo vlade, pet ministarstava (unutrašnjih poslova, pravosuđa, financija, saobraćaja i pomorstva te

rada) i devet savjeta (za zakonodavstvo i izgradnju narodne vlasti, za prosvjetu, nauku i kulturu, za narodno zdravlje i socijalnu politiku, za privredu /Privredni savjet/, za energetiku i ekstraktivnu industriju, za prerađivačku industriju, za građevinarstvo i komunalne poslove, za poljoprivredu i šumarstvo te za promet robom). Iako je godinama, pa čak i desetljećima, proces koji je u partijskom žargonu nazivan „decentralizacijom i debirokratizacijom" davao tek polovične rezultate, ipak je on značajno mijenjao jugoslavensko/hrvatsko društvo. Donio je promjene u svim oblastima života, sve do vojske, u kojoj je na važnosti dobivala teritorijalna obrana, organizirana na razini republika.[26] U sustavu su već bili predviđeni zborovi birača, kao i lokalni referendum.

„Bratstvo i jedinstvo" bio je temeljni ideologem koji je trebao osigurati stabilnost režima. Istovremeno se tvrdilo da je nova vlast riješila „nacionalno pitanje", pa se to, između ostaloga, dokazivalo stvaranjem federalne države i federalne partije (no, to nije značilo „federalizaciju" Partije, nego „njezino teritorijalno upravno oblikovanje").[27] Vlasti su znale da „bratstvo i jedinstvo" nije tako čvrsto kako se želi prikazati. Primjerice, Politbiro CK KPH 1950. raspravlja o sportu te zaključuje da su prije nekoliko godina sami navijači hvatali šoviniste na tribini, a sada cijela tribina („nekoliko stotina ili hiljada ljudi") izvikuje šovinističke povike pa milicija ne može utvrditi tko je točno vikao. U Zagrebu se na utakmicama čuju i pojedinačni uzvici, osobito kada igraju srbijanski klubovi, poput „četnici", „četnički bandit", „srpski koljač" i sl. S druge strane, Politbiro konstatira da i „kod Srba (misli se u Hrvatskoj – op. I. G.) ima šovinizma".[28]

Iako se u javnosti stvarala maska samozadovoljne vlasti, iako je vlast samouvjereno tvrdila da je situacija idealna, najviši dužnosnici su znali da nije tako. U svome uskom krugu o tome su otvoreno razgovarali. Tako su na Politbiro CK KPH stizali 1950. godine izvještaji da se treba „boriti protiv šovinizma i to naročito u miješanim kotarevima... pojedinci, neprijatelji istupaju tu i tamo s raznim parolama neravnopravnosti jednog ili drugog naroda, o tobožnjem potiskivanju ili zapostavljanju i slično". Društvo slovenskih književnika te je iste godine u rezoluciji ustvrdilo kako broj izdanja u Srbiji raste, a u Sloveniji pada, kako tzv. savezni izdavački zavodi „zapravo nisu savezni", jer izdaju knjige samo na srpskom i hrvatskom jeziku", itd.[29]

Najvažniji ideolog novog jugoslavenskog zajedništva na višoj, intelektualnoj razini bio je Miroslav Krleža. Krleža je 1950. godine osnovao u Zagrebu Leksikografski zavod. Temeljni projekt u oživotvorenju te ideologije bila je „Enciklopedija Jugoslavije" (prvi od osam svezaka izašao je iz tiska 1955. godine). Krleža je koncipirao i vrlo osebujan temelj vlastite jugoslavenske kulture, neovisan o Zapadu i Istoku, s povijesnim korijenima u

srednjovjekovnom bosanskom bogumilstvu. Bogumili, prema Krleži, stoje na početku „linije jugoslavenske kulturne tradicije i kontinuiteta".[30]

Promjene u početku pedesetih nalagale su sazivanje kongresa KPJ. Kongres je održan početkom studenog 1952. u Zagrebu (jedini put u najvećem hrvatskom gradu). Bio je to Šesti kongres KPJ. Na kongresu je kritiziran staljinistički koncept socijalizma, njegova teorija i državna politika. U referatu na kongresu Moša Pijade je, očigledno ciljajući na sovjetske saveznike u istočnoj Europi, isticao kako jugoslavenski komunisti nisu ime svoje partije „ukaljali nikakvim satelitizmom, dok su ga drugi grubo kompromitirali".[31]

Sudionici kongresa ocijenili su da je ustrajavanje na takvu, staljinističkom uzoru bilo nesmotreno i površno, što je uvelike dovelo u pitanje postignutu samostalnost Partije i cjelokupnog društva u izgradnji. Uvođenje radničkog samoupravljanja bila je, po sudu vodstva, prekretnica u razvoju osebujnih jugoslavenskih socijalističkih društvenih odnosa: „Kongres smatra da razvitak društvenih odnosa u pravcu sve većeg neposrednog radničkog upravljanja i sve demokratskijih oblika vlasti određuje kao osnovnu dužnost i ulogu komunista – politički i ideološki rad na vaspitanju masa."[32]

Određeno je da bi Partija, umjesto da bude, kao dosada, avangarda radničke klase, „u ovoj etapi već morala imati sve izrazitiju ulogu idejnog vaspitača koji pravilno usmjerava i organizuje cjelokupan naš društveni život", pa je slijedom te logike zaključeno kako KPJ mora mijenjati ime. Tu je promjenu Tito obrazložio riječima: „Ime KPJ više ne odgovara... bilo bi u svakom slučaju tačnije i odgovaralo bi sadašnjoj etapi i perspektivi razvitka da se ona nazove Savez komunista Jugoslavije..., jer je to ime već dao Karl Marx."[33] Takvim trendovima u prilog išlo je i omasovljenje KPJ/SKJ. U doba Rezolucije Informbiroa KPJ je imao oko 448.000 članova (od kojih je oko 60.000 isključeno), da bi do održavanja Šestog kongresa ujesen 1952. taj broj narastao na gotovo 780.000. Na Kongresu je izabrano i novo vodstvo – Centralni komitet (koji je brojao 109 članova), kao i Izvršni komitet CK-a u kojem su od dvanaestorice članova, trojica bila iz Hrvatske (četvorica, ako se računa Tito) – Vladimir Bakarić, Ivan Gošnjak (1909-1980) i Đuro Salaj. Tito je ponovno izabran za generalnog sekretara.

I broj članova KPH je jako porastao – od niti 25.000 na kraju rata na 145.605 sedam godina kasnije (potkraj 1952), što je povećanje od pet puta.[34] Time se ona iz avangarde radničke klase polako transformirala u kadrovsku partiju.

Prirodno je, stoga, da se tih godina i imidž komunista u javnosti ubrzano mijenjao – dotad je komunist uglavnom bio nepokolebljivi borac za pravednije društvo, samopožrtvovni, ratno provjereni zanesenjak i dis-

ciplinirani vojnik revolucije. Doduše, bilo je među članstvom i dalje mnogo omladinaca koji su još uvijek živjeli s optimističnim sloganima poput rimovanog gesla „Izgradit ćemo novi svijet", ali su takvi postajali manjina. U partijskom članstvu bilo je od sredine pedesetih sve više oportunista, karijerista, vlastoljubaca, ulizica i sitnih račundžija. I socijalna struktura se umnogome izmijenila – od uglavnom seljačke partije na kraju rata (seljaka je tada bilo 62,7%) već do kraja 1952. broj seljaka se smanjio na 28,5% (iako je u apsolutnim brojkama izrazito porastao – sa 15.537 na 41.068). Konkretni primjeri dobra su ilustracija promjena: u kotaru Čazma sredinom pedesetih čak je 29,9% članova SKH tijekom rata pripadalo Oružanim snagama NDH, a u zagrebačkoj općini Donji grad takvih je bilo 11,9%.[35] Partijski će forumi u sljedećim godinama oštro kritizirati one koji iz karijerističkih i sličnih motiva ulaze u partiju, kao i „pasivnost", „komotan odnos prema društvenim obvezama" itd. Nema sumnje da su ta tijela vrlo dobro uočila o čemu je riječ, ali su procesi te vrste bili umnogome uvjetovani općim društvenim razvojem. Partijske naredbe i preporuke na to su malo mogle utjecati.

Nedugo po Šestom kongresu promijenile su ime i druge političke organizacije: Narodna fronta Jugoslavije u veljači 1953. godine dobila je ime Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije, ubrzo je i Antifašistički front žena postao Savez ženskih društava Jugoslavije koji pristupa Socijalističkom savezu radnog naroda Jugoslavije. I samoupravljanje je godinama bila tek ljuštura, jer nije bilo mogućnosti da „radnici" odlučuju o bitnim privrednim pitanjima – država i partijski vrh su, naime, i dalje odlučivali o ključnim privrednim problemima. Međutim, ove promjene nisu bile puka fasada, na djelu je bila postupna demokratizacija ograničenih dosega, ali ipak demokratizacija. U tim se procesima prelamala i osnovna dvojba poslijeratnog razvoja – da li Komunistička partija može demokratizirati društvo, dok u osnovi ni sama nije demokratična? Još važnije, ona nije željela ni na koji način lišiti se monopola nad kontrolom svih događanja. Naime, iako je njezina revolucionarnost početkom pedesetih bila već „razvodnjena", a sami stranački redovi sve heterogeniji, Partija je svojom masovnošću ulazila u sve pore društva i striktno ih kontrolirala. Prema riječima Milovana Đilasa, komunisti su se učvršćivali na pozicijama „svećenika i policajca socijalizma" koji su nastojali sve kontrolirati te su „centralizirali i regulirali sve od etike do skupljanja maraka".[36] Ustrojena na strogoj hijerarhijskoj subordinaciji, Komunistička je partija šablonski provodila direktive „odozgo" i blokirala inicijative „odozdo". Sve dok je takva stranka monopolistički dominirala državom i društvom, liberalizacija i demokratizacija u punom smislu tih riječi nisu bile ostvarive, odnosno, bile su ostvarive samo u strogo ograničenim razmjerima.

Takva pozicija očituje se i u ponašanju države i partije tijekom izbora (za Saveznu skupštinu i za Sabor) 1953. godine. Tito je tada tvrdio da je u zemlji zavladala „euforija demokratizacije", a SK i Socijalistički savez ne nastupaju kao stranke koje se bore za vlast, već se propagandno-agitacijskim radom nastoje predstaviti kao nosioci i interpretatori ideje socijalizma. Zakonom je, doduše, bilo određeno da kandidat za Savezno vijeće mora dobiti podršku 200 građana s biračkim pravom, a kandidat za Sabor od njih stotinu, ali je zakonodavac tu odredbu stavio u zakonski tekst samo formalno. Sve govori da su državne i partijske strukture izborni postupak željele vrlo striktno kontrolirati. Neki su naputke o demokratizaciji doslovno shvatili, pa su poticali isticanje više kandidata, našto je *Vjesnik* upozoravao da se ne može dozvoliti „svakome agitirati" odnosno „svakome ostaviti da priča što hoće", jer da je to naopako shvaćeno načelo kako se ne bi „povrijedila demokracija". Partijske strukture na lokalnoj razini procjenjivale su da bi bilo „najjednostavnije da bude samo po jedan kandidat" (Đakovo), ili su prokazivale pristaše drugoga kandidata kao „grupu informbirovaca, špekulanata" itd. (Dvor na Uni).[37]

U međuvremenu je, u siječnju 1953. godine, Savezna skupština donijela Ustavni zakon o osnovama društvenog i političkog uređenja i saveznim organima vlasti, a potom je Sabor u veljači donio sličan pravni akt (Ustavni zakon o osnovama društvenog i političkog uređenja organa vlasti NRH). Već se tada uočava trend da donošenje republičkih zakonskih propisa što brže slijedi savezne propise. Dok su se izbori za Ustavotvorni sabor i donošenje Ustava NR Hrvatske dogodili 1946/1947. godine, punu godinu nakon tih procedura na saveznoj razini, ovi su hrvatski propisi doneseni jedva tri tjedna nakon saveznih. Kako bilo da bilo, Ustavnim zakonom iz početka 1953. godine stvari se ipak pomalo pokreću u pravcu decentralizacije, u odnosu na neposredno poslijeratno razdoblje.

Kako savezni, tako je i republički ustavni zakon bio posljedica društvenih i ekonomskih promjena u proteklih pola desetljeća – prvenstveno je trebao verificirati nacionalizaciju, ostvarenu zakonima iz 1946. i 1948. godine („društveno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju, osim onih koja su preduvjet obavljanja individualne zanatske i poljoprivredne proizvodnje"). Osim toga, Ustavnim je zakonom regulirano i prenošenje upravljanja privrednim poduzećima na radne kolektive koje je, bilo započeto zakonom iz 1950. godine. Ustavnim je zakonom potvrđena i postupna decentralizacija uprave, osobito na području privrede sa saveznih na republičke organe i s republičkih organa na narodne odbore. Tada je, odnosno još saveznim i republičkim zakonom o narodnim odborima iz 1952. godine, osnažena uloga narodnih odbora. Naime, usta-

novljena su vijeća proizvođača u sastavu kotarskog i gradskog narodnog odbora, što je značilo postupno „uvođenje društvenog upravljanja" u nekim javnim poslovima. Istovremeno su mjesni narodni odbori bili ukinuti i bili formirani na općinskoj razini. To je, opet, značilo da je, bez obzira kako skroman, počeo proces decentralizacije tih poslova, odnosno, nije se o svemu odlučivalo unutar partijskih foruma.

Ustavnim je zakonom Sabor, baš kao i druge republičke skupštine, dobio i drugi dom. Dakle, osim već postojećeg Republičkog vijeća, oformljeno je i Vijeće proizvođača. Vijeće proizvođača birali su posredno „proizvođači zaposleni u proizvodnji, transportu i trgovini", a ono je samostalno moglo „davati preporuke privrednim organizacijama za njihov rad te državnim organima u pitanjima iz oblasti privrede, rada i socijalnog osiguranja". Bio je to početak razvoja samoupravnog sustava u sljedećih četvrt stoljeća, sustava koji je unatoč birokratizaciji i kompliciranosti, donio i bitne prednosti u odnosu na druge socijalističke zemlje.

Tada je, 1953. godine, osnovano i Izvršno vijeće koje je kao izvršni organ bilo podčinjeno Saboru. Bilo je sastavljeno od predsjednika, potpredsjednika, tajnika i 15 do 30 članova. Izvršno vijeće trebalo je predstavljati NR Hrvatsku, podnositi Saboru zakonske prijedloge, brinuti se o njihovoj provedbi, predlagati Saboru društvene planove i budžet. Izvršno vijeće bilo je začetak vlade.

Već je nova upravna podjela ozakonjena u Saboru u srpnju 1955. godine, donijela važne novine: umjesto dotadašnje 721 općine stvoreno je 229 općina s prosječnom veličinom od 13.000 stanovnika. Kao veća administrativna jedinica osobito je osnažen kotar – u Hrvatskoj ih je bilo 27 (u Srbiji i nekim drugim republikama sinonim za „kotar" bio je „srez"). Općina je trebala postati viši društveni oblik samoupravljanja, temelj jedinstvenog ekonomsko-političkog sustava, a ne više puki provoditelj volje viših foruma.

Sustav je tada tako strukturiran da se „dohodak" raspodjeljivao (tzv. raspodjela dohotka) između države i lokalne zajednice, pri čemu je ova druga imala utjecaj na imenovanje rukovodilaca poduzeća i dobijala pravo na sudjelovanje u dobiti. Iako je država i dalje raspolagala s preko 70% investicijskih sredstava u fondovima na svim razinama, iako je „teritorijalizacija kapitala" poticala neracionalne investicijske odluke koje su se očitovale u izgradnji „političkih tvornica", bila je to velika novost, i usprkos svim manjkavostima – stanoviti dobitak.

Rigidno planiranje prve petoljetke zamijenjeno je od 1952. elastičnijim planovima razvoja koji su zahvaćali samo osnovne proporcije u kojima bi se razvoj trebao odvijati. Takvi su planovi do 1956. godine bili jednogodišnji, a od 1957. do 1961. trebao je zaživjeti drugi petogodišnji plan.

Već se od 1953. godine plan razvoja nastoji preorijentirati s investiranja u industriju, osobito tešku, prema investicijama u stambenoj i komunalnoj djelatnosti, poljoprivredi i prometu. No, stanje se sporo mijenjalo, pa je opet 1955. godine najavljena, jasnije nego prije, nova ekonomska politika kojom se željelo razvoj usmjeriti ne samo u izgradnju industrije, već i na povećanje životnog standarda. Tito je u govoru u Karlovcu u srpnju te, 1955. godine, istakao kako „jedna generacija ne može nositi sav teret izgradnje socijalizma, a da ne osjeti barem neke rezultate svojih napora". Bio je to poticaj Izvršnom komitetu CK da ujesen iste godine promovira kurs napuštanja politike „stezanja kaiša", naloži smanjivanje investicija kako bi privreda i država mogle doći do daha. Tražilo se usklađivanje razvoja teške i prerađivačke industrije, što je zapravo značilo poticanje proizvodnje roba za široku potrošnju (Tito je tada govorio da se „predviđa izvjesna preorijentacija na laku industriju, jer je u izgradnji teške industrije ostvarena osnovna baza, tako da se tempo daljnjeg razvitka može malo usporiti"). Ovi su se ciljevi u sljedećim godinama i realizirali, ali sporo i često nedosljedno.

Poticaj razvoju građanskih obrazaca javnoga komuniciranja stigao je 1952. pokretanjem *Vjesnika u srijedu*, prvog revijalno-političkog tjednika širokog spektra. Najzaslužniji za njegovu kvalitetu i snažan utjecaj bio je njegov prvi glavni urednik Ive Mihovilović (1905-1988). U nekim je razdobljima tjednik dosizao nakladu od 300.000 prodanih primjeraka i snažno utjecao na razvoj medijskog prostora i društva općenito. Ubrzo je, sljedeće godine, pokrenuta i ženska revija *Svijet*, da bi 1954. izašao prvi broj tinejdžerskog tjednika *Plavi vjesnik*, „zabavni list za mlade", kasnije „tjednik za pouku, zabavu i razonodu". Godine 1959. počinju izlaziti tjedne revije *Globus* (do 1963) i *Arena*.

Pozitivna kretanja začinju se i u umjetnosti. Spomenuto približavanje Zapadu znakovito se odrazilo i na područje kulture i umjetnosti, gdje se napuštaju do tada dominantni soc-realistički obrasci, a javljaju se neki posve novi, avangardno-modernistički postupci. Ovaj proces, kojem je Zagreb bio jedno od najvažnijih središta (prije negoli drugdje u Jugoslaviji), nipošto, međutim, neće teći ravnomjerno i bez značajnih političkih prepreka. Ipak, promjene su bile osjetne i lako zamjetljive. Stjegonoša tih pomaka bila je generacija tridesetogodišnjaka i još mlađih ljudi. Primjerice, grupa arhitekata i umjetnika što se nazvala EXAT 51 izdaje 1951. manifest koji svoja bitna ishodišta nalazi u nekim zasadama Bauhausa i konstruktivističke umjetnosti (dvije godine kasnije organizirat će u Zagrebu i izložbu). Edo Murtić odlazi u SAD i pod dojmom tamošnjih velegradskih vizura izrađuje ciklus slika naglašeno gestualno-ekspresionističkih karakteristika. Zajednička izložba Miljenka Stančića (1926-1977) i Josipa Vanište (1924) ujesen 1952. godine definitivno najavljuje

snažan nastup mlađe generacije umjetnika sa slobodoumnim i modernim koncepcijama.

Na Kongresu književnika u Ljubljani 1952. Miroslav Krleža je središnja ličnost i drži glavni govor (poznat pod nazivom Ljubljanski referat). Krleža smatra da je temeljno određenje umjetnosti sloboda te promiče nužnost autonomije umjetničkog čina kao njemu imanentnu. Taj govor definitivno označuje raskid sa socijalističkim realizmom kao estetskim pravcem kojega se književnici i umjetnici moraju pridržavati.[38]

Na području arhitekture i dizajna javljaju se brojni modernistički projekti. Nastaje „socijalistički modernizam" koji nije samo rezultat promijenjene politike koja bi to činila iz „vlastitih političkih razloga i interesa, nego je presudnu ulogu imala i sama umetnička produkcija koja je ubrzo ispunila prostor drugačijim sadržajima i izražajnim jezicima".[39] Bio je to rezultat tada već začetih rasprava o „progresivnoj kulturi", o slobodi umjetničkog stvaranja, odnosu spram simbolizmu, konstruktivizmu, impresionizmu.[40] Propadanje koncepta po kojem bi Partija u ždanovljevskom duhu nametala „slogansko-plakatno" shvaćanje uloge kulture propao je i prije nego što su i vlast i oni koji su priželjkivali više slobode planirali i očekivali. Želja i potreba da se u novim unutarnjim i vanjskopolitičkim okolnostima pokaže, posebno Zapadu, „demokratičnost" jugoslavenskoga režima u odnosu na sovjetski dogmatizam pripomogla je da se popuštanje ideološke stege u kulturi dogodi prije značajnije političke demokratizacije.[41]

Godine 1952. izlazi prvi broj književnog časopisa *Krugovi* u kojem će se promovirati znatno slobodniji pristup književnosti: „krugovaši" su socrealizmu suprotstavili „prozu u trapericama" i suvremenu tematiku. Lirika im je bila poticana egzistencijalizmom i nadrealizmom, a kritika utemeljena na recentnim svjetskim teorijama. „Nova umjetnost tek treba da se rodi", kaže u programatskom članku jedan od krugovaša. Vlatko Pavletić (1930-2007) te pridodaje: „Dijalektički materijalizam? Socijalistički? Realizam apsurda? Ili jedan od izama?... Programi, pravci i firme najmanje su važni."[42] Tada se začinju rasprave o značenju „progresivne kulture".

Ipak, ni tada sve nije išlo glatko, jer je 1952. zbog tobožnje „afirmacije malograđanštine" zabranjena solidna hrvatska filmska komedija *Ciguli-Miguli* u režiji Branka Marjanovića (1909-1994) i po scenariju Jože Horvata koji je dotad uživao bezrezervno povjerenje vlasti. Osim toga, na raznim su prigodnim (partijskim i stručnim) konferencijama ideolozi izravno prokazivali i diskvalificirali stvarne ili možebitne zapadne utjecaje, govoreći o „trulom" ili „sumnjivom Zapadu".[43]

Što se posebno očitovalo u naraslim gradovima. Tako je u Zagrebu 1957. godine bilo tek 18 vrtića i 8 jaslica, što je gotovo onemogućavalo

da oba roditelja djece predškolskog uzrasta budu zaposlena. Osim toga, režim je i tada promovirao totalitarne koncepte funkcioniranja – upravo su tih godina najučestaliji bili javni masovni mitinzi, svojevrsni oblik neposredne demokracije. Primjerice, baš su 1953. godine u srpnju održani mitinzi protiv „neprijateljskog držanja dijela klera usmjerenog na podrivanje temelja jugoslavenske socijalističke zajednice", pa u rujnu protiv „talijanskih vojnih demonstracija na talijansko-jugoslavenskoj granici odnosno zbog tršćanskog pitanja".

Osobito je značajno da će se iskazi modernizma i avangardizma u svim umjetničkim disciplinama nastaviti razvijati i koju godinu kasnije, iako jugoslavensko rukovodstvo oko 1955. odlučuje zaustaviti vojno i političko približavanje Zapadu, normalizirati odnose s poststaljinovskim SSSR-om te krenuti „trećim putem", promovirajući politiku i pokret nesvrstanosti. Tito je čak i 1963. prigovarao da se troši prevelik društveni novac na „izvjesna takozvana modernistička djela, koja nemaju nikakve veze s umjetničkim stvaralaštvom, još manje s našom stvarnosti", ali to nije imalo nikakvih posljedica po rad avangardnih umjetnika.[44]

Iako uglavnom podalje od očiju javnosti, odvijali su se odnosi između države i Katoličke crkve. Nakon presude 1946. godine nadbiskup Alojzije Stepinac završio je u lepoglavskom zatvoru, ali vlasti nisu uspjele staviti Katoličku crkvu pod svoj nadzor. Suđeni su i drugi svećenici i crkveni visokodostojanstvenici. Nakon Rezolucije Informbiroa došlo je do kraćeg smirenja odnosa. Znaci otopljavanja rigidnoga komunističkog stava prema Crkvi očituju se 1951. kada je nadbiskup Stepinac iz lepoglavske kaznionice premješten u internaciju u rodni žumberački Krašić, gdje je i umro 1960. godine.[45] No, u isto vrijeme, kada bi se zaoštrili odnosi s Italijom zbog Slobodnog Teritorija Trsta, u sve jaču propagandnu kampanju, u kojoj se „popovština" prikazuje kao „strana agentura", ubacuju se i invektive protiv Sv. Stolice, pa se Crkva optužuje kao glavni krivac za jugoslavenske nedaće u međunarodnim poslovima. Tada je bilo i napada na svećenike; uhapšen je i budući zagrebački nadbiskup i kardinal Franjo Šeper (1905-1981).[46] Kada je 1952. Sv. Stolica imenovala Stepinca kardinalom, Jugoslavija je s njome prekinula diplomatske odnose, a Katolički bogoslovni fakultet isključen je iz zagrebačkog Sveučilišta.[47] U međuvremenu je vlast ustrajavala u organiziranju staleških svećeničkih udruženja, kako bi se izgradila „narodna crkva", neovisna o Sv. Stolici. U tome je imala mnogo više uspjeha u BiH i Sloveniji negoli u Hrvatskoj (izuzev Istre), gdje su prva takva udruženja osnovana tek 1952. godine. Kako je Sv. Stolica zabranila svećenstvu članstvo u udruženjima, došlo je do novog zaoštravanja u odnosima Crkve i države.[48] Ipak su novim zakonom iz 1954. godine ponovno zajamčene

vjerske slobode svim vjerskim zajednicama, što u praksi u tom trenutku ništa bitno nije promijenilo. Međutim, ta će zakonska osnovica u šezdesetima omogućiti obnovu dijela nekadašnjih aktivnosti Katoličke crkve.

Godine 1951. osnovana je u Zagrebu Matica iseljenika Hrvatske. Bio je to značajan iskorak. Zadatak novoosnovanog društva bio je „jačanje i razvijanje prijateljskih odnosa iseljenika i domovine". Iseljenička su društva trebala raditi na „širenju kulture svoje domovine, a potrebno je i informiranje domaće javnosti o našim iseljenicima". Na taj je način, umjesto dotadašnje posvemašnje blokade, vlast pokušavala i u sljedećim godinama i uspijevala, uspostaviti veze s mnogim iseljeničkim zajednicama u europskim i vaneuropskim zemljama, pri čemu činjenica da žive u kapitalističkom sistemu nije bio prepreka. Razvoju Matičinih aktivnosti umnogome su pridonijela dva čovjeka koji su joj bili na čelu – ugledni političar i liječnik dr. Zlatan Sremec (1898-1971) te Većeslav Holjevac (predsjednik od 1964. do 1968. godine).[49]

Godine 1953. amnestija je obuhvatila značajan broj političkih zatvorenika, a ukinute su neke povlastice pripadnicima Udbe, vojske i partijskog aparata. Te su se godine u većem broju izdavale putovnice i taj se trend nastavio i u sljedećim godinama – u inozemstvo su putovali umjetnici, studenti, sportaši, a u Jugoslaviju su počeli stizati poslovni ljudi, novinari i za koju godinu sve brojniji turisti koji su od 1957. godine mogli ulaziti u zemlju bez viza.[50]

Pedesetih godina priličan broj ljudi pokušava ilegalno prebjeći u inozemstvo – iz primorskih su krajeva neki čak znali i veslati do Italije ili odlaziti u malim čamcima. Mnogi su sprječavani pri pokušaju da nađu prijevoz, i to na najrazličitijim dijelovima obale – u Rijeci Dubrovačkoj, u Primoštenu, u Rovinju. Neki su bježali iz Zagreba prema Austriji, pa su onda hvatani na području Maribora.[51]

57. U novom međunarodnom okruženju (1948-1955)

Vanjskopolitička izolacija u koju je Jugoslavija dospjela 1948. godine, sporo se dokidala. Važan korak u uspostavljanju odnosa sa svijetom dogodio se 1949. godine, kada je Jugoslavija, zajedno s Indijom i Ekvadorom, izabrana za trećeg nestalnog člana Vijeća sigurnosti UN-a. Tada je jugoslavenska delegacija prvi put iznijela pred Opću skupštinu UN-a problem odnosa sa SSSR-om i dobila podršku, usprkos snažnom otporu koji je stizao iz delegacija socijalističkih zemalja. Na tom je zasjedanju Edvard Kardelj izložio koncepciju aktivne koegzistencije. Istakao je važnost učvršćenja mira, uvažavanja ravnopravnosti i demokratskih odnosa između država te poštovanje nezavisnosti svake države, a protiv miješanja u njihove unutarnje odnose. Postala su to načela jugoslavenske vanjske politike u sljedećim desetljećima.

Do kraja 1948. jugoslavenske su vlasti počele obnavljati dotad posve zamrle odnose sa Zapadom. Iako je obostrana sumnjičavost umnogome opterećivala odnose, zapadne su zemlje iskazale spremnost „Tita držati na površini" (*to keep Tito afloat*).[52] Jugoslavija je, izgleda, vojnu pomoć od SAD-a zatražila početkom prosinca 1949. godine. U kolovozu 1950. stvorena je zakonska osnova za pružanje pomoći. Tada je SAD dao i prvu pomoć u hrani, a američki je predsjednik Harry Truman te godine izjavio da osuđuje agresiju ma gdje do nje došlo, misleći pri tome i na Jugoslaviju. Sljedeće godine (1951) jugoslavenska vlada potpisuje sporazum sa SAD-om o vojnoj pomoći, a istodobno se, nakon proglašenja jugoslavenske skupštine o okončanju ratnog stanja s Njemačkom, uspostavljaju i diplomatski odnosi sa SR Njemačkom. Tada su vlade SAD-a, Velike Britanije i Francuske odlučile dati ekonomsku pomoć u vrijednosti od 50 milijuna dolara za nabavku sirovina. Ta tripartitna pomoć dodjeljivala se i sljedećih godina, pri čemu je SAD davao najviše (preko 80%).

Početkom 1951. godine, u San Franciscu je obrazovan odbor za pomoć Jugoslaviji, a ubrzo potom su jugoslavenska vlada i vlada SAD-a potpisale sporazum o dodjeli pomoći Jugoslaviji. Istovremeno su Norveška, Nizozemska i Belgija odobravale „dodatnu", „izvanrednu", „specijalnu" pomoć za saniranje posljedica od suša.[53] Do 1962. dobila je Jugo-

slavija od Washingtona ukupno preko 2 milijarde i 300 milijuna dolara, od toga 719 milijuna vojne pomoći. Jedna od obveza jugoslavenske strane bila je da dodjela pomoći dobije i zasluženi publicitet u javnosti. Nakon što je u srpnju 1951. Tito primio britanskog ambasadora u Beogradu, Charlesa Peaka, potom i komandanta britanske flote na Sredozemlju admirala Johna H. Edelsteina, u rujnu je u posjetu FNRJ stigao britanski ministar vanjskih poslova Anthony Eden (1897-1977), kao prvi zapadni dužnosnik takva ranga nakon Drugoga svjetskog rata. Tih je dana Tito primio i jednog visokog francuskog dužnosnika, potom i jednog visokog dužnosnika UN-a i skupinu norveških novinara. U međuvremenu je šef Generalštaba Koča Popović u Washingtonu sa šefom Generalštaba SAD-a generalom Omarom Bradleyem i drugim američkim dužnosnicima dogovarao sklapanje regionalnog obrambenog saveza te isporuku američkoga oružja. Posljedica svih tih kontakta, bila je da je Tito 1952. godine prvi put službeno posjetio jednu zapadnu zemlju – Veliku Britaniju, te se sastao s premijerom Winstonom Churchillom. Bio je to ujedno i prvi Titov odlazak u inozemstvo nakon 1948. godine. Jugoslavenski je predsjednik bio u Londonu izvrsno tretiran – na dvoru ga je primila mlada kraljica, a ubrzo potom bio je pozvan na njenu krunidbu.

Kulminaciju procesa približavanja zapadnim zemljama predstavljao je niz dogovora jugoslavenske vlade s Turskom i Grčkom, članicama NATO-a. Počelo je u veljači 1953. godine, kada je u Ankari (tzv. Ankarski sporazum) potpisan ugovor o prijateljstvu i suradnji. Potkraj godine je potpisan novi, prošireni sporazum, da bi u ljeto sljedeće (1954) godine potpisan ugovor o savezu, političkoj suradnji i uzajamnoj pomoći, čime su tri zemlje sklopile pakt (Balkanski pakt). Tito je tada posjetio Grčku, zemlju čiju je vladu samo koju godinu ranije želio srušiti. Doduše, i ta je suradnja bila ograničena opsega: vojna suradnja nije postavljena na operativnu osnovu, već je ostala – samo i isključivo, u načelnim okvirima. Sljedeće je godine čak potpisan sporazum o Balkanskoj savjetodavnoj skupštini koji je predviđao konstituiranje tijela sastavljenog od po 20 poslanika nacionalnih parlamenata. Zbog promijenjenih međunarodnih okolnosti ove posljednje odredbe nikada nisu zaživjele, ali je i tim događanjima postajalo jasno da je Zapadu osobito stalo da Jugoslaviju održi izvan neposredna domašaja Istoka i da u tome uspijeva. Zaključivanje Balkanskog pakta bilo je „trijumf Titovih pregovaračkih sposobnosti"; istovremeno su bili zajamčeni i povoljni krediti i druga financijska pomoć sa Zapada.[54] Posjeti zapadnim zemljama tih su godina učestali, pa je tako u svibnju 1956. godine Tito bio u petodnevnom posjetu Francuskoj. U razgovorima s francuskim predsjednikom Renéom Cotyjem (1882-1962) i premijerom Guyem Moletom potvrđeno je da treba „učvrstiti veze koje tradicionalno spajaju dvije zemlje". Čini se

posve logičnim zaključiti kako je otprilike od 1953. godine Tito počeo izgrađivati vanjskopolitičku poziciju koju je priželjkivao od 1949. godine – onu koja bi osiguravala nezavisnost, odnosno ekvidistancu prema blokovima. Naime, prihvaćanje vojne i druge pomoći značilo je otvaranje „strateškog dijaloga" koji Jugoslavija nije mogla izbjeći. Otprilike 1953. Tito je, prema svemu sudeći, sa zapadnim silama uspio izgraditi prešutan dogovor, koji je, naravno, bio izraz obostranog interesa, prema kojem će Zapad nastaviti s pružanjem ekonomske i vojne pomoći Jugoslaviji u zamjenu za očuvanje „neutralne" pozicije, što se u biti svodilo na nepristupanje Jugoslavije u vojno-političke strukture sovjetskog bloka. Taj je aranžman bio vrlo jasan i obje su ga se strane, usprkos svim iskušenjima i oscilacijama, držale praktično do Titove smrti, pa i nakon nje. S druge su strane ostala daleko složenija i neizvjesnija pitanja odnosa sa SSSR-om i Istočnim blokom.[55]

Pedesetih su godina regulirani i odnosi s Austrijom. Tek je 1951. jugoslavenska skupština okončala ratno stanje s tom zemljom. Nova faza jugoslavensko-austrijskih odnosa nastupila je potpisivanjem austrijskog Državnog ugovora 1955. godine, koji su potpisale četiri velike sile, a pristupila mu je i vlada FNRJ-a. Tim je ugovorom priznata neovisnost Austrije, zabranjena unija Austrije i Njemačke, itd. Za hrvatsku je povijest važna odredba (čl. 7) kojom su hrvatskoj manjini u Gradišću (i slovenskoj u Koruškoj) zajamčena sva manjinska prava, što uključuje pravo na uporabu svoga jezika, na vlastite organizacije i drugo.[56]

Jugoslavenska je službena politika nastojala smanjiti pritisak Istočnoga bloka organiziranjem različitih inicijativa. Tako je u Zagrebu ujesen 1951. održan Skup za mir i međunarodnu suradnju na kojem se sakupilo 150 delegata (od toga, 118 iz inozemstva) iz 17 zemalja Europe, Sjeverne i Južne Amerike, Afrike i Azije – „razmatrana su različita politička, kulturna i ekonomska pitanja i dignut glas protiv rata i agresije". Za predsjednika Skupa izabran je stručnjak svjetskoga glasa, tadašnji predsjednik JAZU-a Andrija Štampar (1888-1958), ali su domašaji takvih konferencija bili krajnje skromni.

Usprkos tome što su početkom pedesetih jugoslavensko-talijanski odnosi zbog STT-a nekoliko puta bili krajnje zaoštreni, to općenito nije moglo nauditi ukupnim jugoslavenskim odnosima sa Zapadom. Na duži rok i odnosi s Istokom postajali su bolji: iako je već tijekom 1952. bilo izvjesnih signala i nagovještaja da bi moglo doći do poboljšanja, pa čak i normalizacije odnosa između Moskve i Beograda, tek su se poslije Staljinove smrti u ožujku 1953. godine počele stvarati pretpostavke za normalizaciju odnosa Jugoslavije i istočnih zemalja. Ubrzo su razmijenjeni veleposlanici, obnavljaju se i gospodarske, kulturne i sportske veze. No, to je, što se Beograda tiče, imalo ograničene domašaje – do crte koja ne

Josip Broz Tito, Nikita Hruščov i Većeslav Holjevac na Zagrebačkom velesajmu 1955. godine.

bi ugrozila nezavisnost zemlje i dostignutu razinu odnosa sa Zapadom (Tito je u govoru u Pazinu u lipnju 1953. Zapad nazvao „dosadašnjim saveznicima").[57] Uslijedio je proces poboljšanja i normalizacije koji je forsirala Moskva, jer se bojala da ulaskom Jugoslavije u Balkanski pakt ne izgubi svaki utjecaj u regiji. Novi sovjetski vođa, sekretar KPSS-a, Nikita Hruščov (1894-1971) već se u lipnju 1954. godine obraća pismom jugoslavenskom vodstvu.[58] Krupan korak u toj normalizaciji dogodio se u svibnju/lipnju 1955. godine, kada se u Beogradu sastaju Tito i Hruščov.

koji se tada *de facto* prilikom dolaska, na beogradskom aerodromu, ispričao za sve što se događalo za Rezolucije Informbiroa i kasnije: „Mi smo temeljito proučili materijale na kojima su se zasnivale teške optužbe i uvrede koje su u ono vrijeme bile uperene protiv rukovodilaca Jugoslavije. Činjenice govore da su ove materijale isfabricirali neprijatelji naroda, prezreni agenti imperijalizma koji su se na prijevaru uvukli u redove naše Partije." Na kraju posjeta, predstavnici dviju vlada potpisali su dokument poznat kao Beogradska deklaracija. U njoj su istaknuta načela na kojima će se zasnivati odnosi između dviju zemalja: poštovanje suverenosti, neovisnosti, integriteta i ravnopravnosti u uzajamnim odnosima i odnosima s drugim državama. Obje su se strane obvezale da će se pridržavati principa nemiješanja u unutarnje stvari druge zemlje, jer su pitanje unutarnjeg uređenja, društvenog sistema i razvitka socijalizma isključivo stvar svakog naroda. Osim što je postavila temelj međusobnih odnosa u sljedećih 35 godina, što je bio strateški interes jugoslavenske politike, Beogradska je deklaracija definirala i posve nov odnos između dvije socijalističke države. Hruščov je boravio i u Zagrebu, gdje je zajedno s Titom posjetio Zagrebački velesajam.[59]

Tito je posjetio Moskvu u lipnju sljedeće, 1956. godine. Tom je prilikom potpisana Deklaracija o odnosima između SKJ i KPSS-a („Moskovska izjava"). Njome se praktički normaliziraju odnosi Jugoslavije i komunističkoga bloka sa SSSR-om na čelu. Sovjeti priznaju „postojanje različitih putova u izgradnji socijalizma" te načelo da se suradnja među komunističkim partijama treba zasnivati „na dobrovoljnosti i ravnopravnosti, na prijateljskoj kritici i na drugarskoj razmjeni mišljenja".[60] Međutim, i nakon tih pozitivnih pomaka u odnosima sa SSSR-om i Istočnim blokom bilo je jasno da će Jugoslavija ostati negdje na pola puta: zazor od sovjetske hegemonije bio je prejak da bi samosvjesni Josip Broz dopustio ponovno preveliko približavanje Istočnom bloku, a ideološki je naboj bio prevelik da bi se uspostavili iole srdačniji odnosi sa Zapadom.[61] Stoga je logična posljedica bilo približavanje zemljama „trećeg svijeta", u početku Egiptu i Indiji. Još od 1950. u Indiju su slani najsposobniji i najistaknutiji jugoslavenski diplomati (Josip Đerđa, Jože Vilfan, Gojko Nikoliš).[62] Iz takvih je ukupnih odnosa proizašla nesvrstana politika u šezdesetima i sedamdesetima 20. stoljeća.

58. Slučaj Đilas, Titov kult ličnosti

Tito se ponašao tipično za vješte diktatore – nakon perioda relativne liberalizacije, došao bi period „stezanja". Tako je održavao ravnotežu između raznih ideoloških struja u vodstvu i međurepubličkih sučeljavanja, a istodobno i jačao vlastiti položaj. Jedan od najvećih poleta, a odmah zatim i zastoja u liberalizaciji dogodio se kada je jedan od najbližih njegovih suradnika, Milovan Đilas, počeo radikalno kritizirati postojeće stanje u društvu i sam režim.

Đilasova evolucija od dogmatskog marksista prema demokratu zapaža se pomalo već 1950. godine (publikacija „Savremene teme"), a do punijeg izražaja dolazi tijekom 1952. godine, kada Đilas izjavljuje da je „naša zemlja odlučno i nepokolebljivo pošla putem razvitka socijalističkih društvenih odnosa, putem stvarne demokracije... A izgleda da nije baš tako daleko vrijeme, kad će se i reakcionarni kritičari sa zapada, koji nam zamjeraju nedostatak političke demokracije, naći u ćorsokaku zbog demokratskih oblika koji će se razviti, a koji se već razvijaju kod nas, i koji samo po sebi se razumije, nužno moraju uključivati u sebi baš političku demokraciju".[63] Đilas je godinu dana kasnije, od listopada do prosinca 1953. godine (u vrijeme kada je i sam Tito izjavljivao da vlada klima „euforije demokratizacije"),[64] u središnjem jugoslavenskom dnevniku *Borbi* objavio seriju od 18 članaka o potrebi za radikalnom demokratizacijom i promjenom u svijesti uopće. „Okamenjeni mozgovi", profesionalni revolucionari i „birokratizovani glavari", uz Partiju, koja se bavila svim i svačim, od „morala do filatelije", bili su, prema Đilasu, glavna kočnica društvenog razvoja. Isticao je dotad posve heretične teze da su novi oblici javne diskusije mjera slobode, da nema gotovih teorijskih formula u kreiranju života, da je birokratizam veći neprijatelj od kapitalizma. U članku „Ima li cilja?", koji se poslije, u procesu vođenom protiv njega najviše citirao, Đilas je eksplicitno odricao socijalističkom sustavu teleologičnost, a borbu za demokraciju naziva jedinim pravim ciljem.[65] Sukladno tome, Đilas je zapravo zagovarao stav da bi KP trebao odustati od monopola vlasti i sa stanovitim ograničenjima inicirati postupan prijelaz na višestranački sustav. U obrazovanim slojevima sta-

novništva te su ideje pobudile val oduševljenja i nade, osobito u Hrvatskoj. Službeno glasilo SKH, tjednik *Naprijed*, otvoreno je i vrlo odlučno propagirao Đilasove ideje, a slično je u nekoliko navrata postupio i najtiražniji jugoslavenski tjednik, zagrebački *Vjesnik u srijedu*.

Nakon tri mjeseca takvih Đilasovih radikalnih istupa, u siječnju 1954. godine, Tito i Politbiro prekinuli su Đilasovu kampanju. Sazvana je spektakularna sjednica Centralnoga komiteta, koja je izravno prenošena na radiju. Plenum je zaključio kako su Đilasovi stavovi revizionistički, da oni znače napuštanje „naučnog socijalizma, gubitak vjere u istorijsku ulogu radničke klase i njeno stvaralaštvo", da takvi stavovi „vode potpunoj likvidaciji rukovodeće uloge SK i zavođenju višepartijskog sistema". Promatrači su tvrdili kako je plenum „razobličio pravi smisao Đilasovih napisa analizom suštine malograđansko-anarhističkih tendencija". Sam Tito je ustvrdio kako Đilasove ideje vode u „anarhiju" i „strahovitu neizvjesnost" te na temelju njih „reakcija diže glavu".[66] Zaključak plenuma bio je da se Đilas isključuje iz CK-a, udaljuje sa svih drugih funkcija u SKJ i partijski kažnjava posljednjom opomenom pred isključenje, ali je Đilas ipak nastavio disidentsku aktivnost objavljivanjem knjiga i intervjua u inozemstvu. Zbog toga je od 1956. do 1966. proveo u zatvoru, ukupno devet godina, i postao prvi jugoslavenski disident i u to vrijeme najpoznatiji disident iz komunističkih zemalja.[67] Njegovi istaknutiji pristaše u Hrvatskoj, koji se nisu htjeli javno pokajati, smijenjeni su sa svojih funkcija i isključeni iz KP, neki i uhapšeni. Takva je sudbina zadesila (osim što nije uhapšen) direktora tjednika *Naprijed* Dušana Diminića, predratnog pravnika, potom istaknutog partizanskog borca, poslijeratnog istarskog rukovodioca i jugoslavenskog ambasadora u Tirani, jer je, između ostaloga, u članku u *Naprijedu*, govoreći o daljnjoj izgradnje socijalističke demokracije u Jugoslaviji, iznio, za ono vrijeme, heretičku misao o isticanju dvojice ili više kandidata na izbornim listama: „Umjesto formalnog jedinstva, a potajnog i zakulisnog nejedinstva imat ćemo otvorenu i iskrenu javnu diskusiju, široku inicijativu i puni zamah društvenog zbivanja usmjerenog na izgradnju socijalizma. I ne treba da nam to izgleda čudnovato: upravo slobodna, iskrena i javna borba mišljenja ujedinjuje naše redove u osnovnoj težnji izgradnje socijalizma."[68]

Osim Diminića, u prilog Đilasu pisali su i Ljubo Bavcon i Živko Vnuk. U zagrebačkom *Narodnom listu* takve je tekstove objavljivao direktor lista Milan Despot. *Naprijed* je, s argumentacijom da je nastupao s „antisocijalističkih pozicija i đilasovštine", bio kolektivno kažnjen – uredništvo je raspušteno i list je prestao izlaziti.[69] Milan Despot je tiho uklonjen s čelnog mjesta u *Narodnom listu*. Guste Šprljan, član CK SKH, predratni član KP i robijaš, do 1953. direktor Više partijske škole KP u Zagrebu, pisao je oduševljeno o Đilasovim idejama i demokratizaciji.

Nakon rata u Jugoslaviji se sustavno stvarao kult Titove ličnosti, naročito među mladima. Titov je rođendan (25. svibnja) proglašen Danom mladosti i obilježavan svake godine nošenjem štafete i velikom središnjom proslavom (sletom) na stadionu nogometnog kluba „Partizan" u Beogradu.

Kada je, po Đilasovu padu, bio napadnut na plenumu CK SKH-a, istoga je poslijepodneva kod kuće počinio samoubojstvo.[70] Najutjecajniji i najdosljedniji Đilasov sljedbenik u Hrvatskoj bio je Marijan Stilinović (1904-1959), predratni član KP i robijaš, poslije rata jugoslavenski ambasador u Čehoslovačkoj i Argentini, zatim u CK KPH zadužen za Agitprop. Javno je podržao Đilasa i nije ga se odrekao kada je pao, te je bio isključen iz SK-a i umirovljen.

S druge strane, Zvonko Brkić (1912-1977), tadašnji organizacioni sekretar KPH i glavni operativac, zastupao je tvrdu liniju i otvoreno se suprotstavljao prevelikoj liberalizaciji.

Kako su prolazile godine na vlasti, i drug Tito se iz poštivanog vojskovođe počeo pretvarati u „ljubičicu bijelu", „ljubičicu plavu" i u nedodirljivu ikonu. Proces njegove karizmatizacije traje praktički od uspostave komunističke vlasti: u školama, u povodu njegova rođendana, održavaju se predavanja učenicima već u svibnju 1946. godine, ali se tada istovremeno drže i predavanja povodom rođendana Vladimira Nazora.[71] No, već sljedeće, 1947. godine, proslava Titova rođendana organizira se, primjerice, u kinematografu „Udarnik" (današnje kazalište „Kerempuh" u Ilici), na njemu se čitaju referati, izvode zborske pjesme.[72] Titov rođendan postaje državni praznik – Dan mladosti (25. svibnja) te se već 1946. godine organizira tzv. Štafeta mladosti koja mu nosi „čestitke jugoslavenske omladine i pionira" (što je bilo imitiranje kraljeve rođendanske štafete prije Drugoga svjetskog rata), dok se u Beogradu na sam rođendan održava grandiozan slet. U svakom gradu glavna ulica ili trg nose ime maršala Tita, a u svakoj republici i pokrajini jedan je grad prozvan njegovim imenom (u Hrvatskoj Titova Korenica). Izdaju se marke s Titovim likom.[73]

Vrlo brzo ga se odlikuje raznim društvenim pozicijama, pa tako 1947. godine postaje prvi počasni član Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti.[74]

Tito s pionirkom.

Tito je vrlo pažljivo gradio svoju karizmu – često je dolazio na posljednji dan različitih javnih manifestacija i držao govore koji su morali dati osnovni ton čitavom skupu. Bio je ugodne vanjštine, a u javnosti se uglavnom pojavljivao nasmijan, ali ukoliko su to prilike nalagale, bio je zabrinut, pa čak i ljut. Na brojnim putovanjima pratila ga je supruga Jovanka, čime je dokazivao da je obiteljski čovjek, iako se njegovi sinovi nikada nisu s njim pokazivali u javnosti. Ipak je volio da ga na svakom mjestu dočekuju pioniri, čime je želio iskazati brigu za najmlađe.

Tijekom pedesetih i šezdesetih godina za predsjednika Tita grade se ili se namjenjuju isključivo za njegov boravak brojne rezidencije diljem Jugoslavije (najviše u Hrvatskoj – ljetna na otočju Brijuni, vila „Zagorje" u Zagrebu, vila „Dalmacija" u Splitu itd). U očima stanovitog dijela hrvatske/jugoslavenske javnosti, u doba kada je politička kultura bila na niskoj razini, čak ni njegova raskoš nije bilo nešto što bi se zamjeralo. Međutim, bezazlene birtijaške opaske o samome Titu znale su, pogotovo u pedesetima, biti razlog za osudu na višegodišnju robiju.[75]

Titovo rodno mjesto, zagorski Kumrovec, razvilo se u svojevrsno hodočastilište, u koje dolaze turisti i đačke ekskurzije iz svih dijelova Jugoslavije, pa i iz inozemstva. Njegova rodna kuća pretvorena je u muzej, a otvorena je tu, u Kumrovcu, i Politička škola. U tom impresivnom zdanju od sedamdesetih se organiziraju šestomjesečni tečajevi marksističke i društveno-političke izobrazbe za mlade komunističke kadrove. U Ustavu iz 1963. godine u članku 220. utvrđeno je da „za izbor na položaj Predsjednika Republike nema ograničenja za Josipa Broza Tita", čime je on postao ustavna kategorija.

Titov kult u Jugoslaviji i svijetu desetljećima je u Hrvatskoj budio osjećaje u rasponu od ponosa do prezira. Samo koju godinu nakon Titove smrti, istaknuti ekonomist Branko Horvat (1928-2003) ironično je zaključio kako „crkva mora imati svojeg vrhovnog svećenika. Tu ulogu ispunjava vođa partije, koga zovu predsjednik ili generalni sekretar. Kao i papa, predsjednik je nepogrešiv".[76]

59. Sedmi kongres SKJ i novi polet

Sedmi kongres SKJ održan je u travnju 1958. godine u Ljubljani. Već je i samo mjesto održavanja kongresa, pošto je prethodni kongres organiziran u Zagrebu, pokazivalo namjere organizatora da se takva događanja ravnomjerno rasporede po republičkim centrima. Nakon Ljubljanskoga kongresa svi su ostali održavani u Beogradu, što govori o ponovnim pokušajima centralizacije partijskog života u jednom središtu.

Na Kongresu je donesen novi Program SKJ, treći nakon kongresa iz 1920. godine. Radi se o važnom dokumentu koji je bio važan korak u liberalizaciji jugoslavenskog društva: na njemu je posebna komisija radila duže od godinu dana. Iako teoretski dokument, u Programu su naznačeni konkretni zadaci koje bi trebao provoditi SKJ: Savez komunista se ističe kao društvena snaga koja treba provoditi demokratizaciju u svim oblastima života: gospodarstvu, socijalnoj i kulturnoj politici. U to vrijeme za partijske aktiviste važno je bilo da je program naglašavao kako „temelj i suštinu socijalističke demokracije čini radničko i društveno samoupravljanje", pa je razvoj „samoupravljanja" postao jedan od prioriteta partijskog i općedruštvenog života u sljedećim godinama i desetljećima u Jugoslaviji. Međutim, trajnija vrijednost teksta Programa jest da je on pisan antidogmatski te da zahtijeva samokritičnost svih članova SKJ. Član SKJ treba biti vjeran „revolucionarnom stvaralačkom duhu marksizma", a ključna je, očigledno, posljednja rečenica: „ništa što je stvoreno ne smije za nas biti toliko sveto da ne bi moglo biti prevaziđeno i da ne bi ustupilo mjesto onome što je još naprednije, još slobodnije, još ljudskije". U SSSR-u i drugim istočnim zemljama Program je ocijenjen revizionističkim. Tito je potkraj 1959. godine, govoreći na svečanoj sjednici zagrebačkog gradskog komiteta SKH, izjavio kako je „nama krivo što nas nazivaju revizionistima kad mi to nismo. Ja neću reći da smo mi bolji marksisti od njih, ali neka dozvole, u nekim stvarima smo mi bolji praktičari".

Potkraj pedesetih već se u poduzećima stvara sloj menadžera, jer početkom 1958. godine Izvršni komitet CK SKJ šalje partijskim rukovodstvima i članstvu pismo o „deformacijama koje su uzele maha". Upo-

zoravalo se na rasipanje društvenih sredstava, kršenje radnoga morala. Tjeranje luksuza očitovalo se, prema riječima partijskog rukovodstva, u zloupotrebi službenih kola, „banketomaniji", učestalost raznih proslava. Kritika koja je dolazila iz partijskoga vrha nije mogla dati rezultata jer je upravo sam taj vrh ili razvijao takvo ponašanje ili je neizravno poticao stvaranje atmosfere u kojoj je ono moguće.

Liberalizacija u pedesetima otvara i u Hrvatskoj stanovite mogućnosti, iako još uvelike ograničene, da se iskaže samostalnija politika i neki individualni stavovi. Studentskim demonstracijama u Zagrebu u svibnju 1959. godine, samo je povod bio loša hrana u menzi, a dublji uzroci u socijalnom i nacionalnom nezadovoljstvu. Demonstranti su istakli parole „Gladni smo" i „Komunisti – najgora klasa", ali i „Mi smo Titovi, Tito je naš". Uhapšeno je bilo nekoliko (čini se jedanaest) studenata, ali neke oštrije mjere nisu poduzete. Izgleda da su ih spriječili sami studenti, jer se njih oko 150 okupilo ispred Rektorata na Trgu maršala Tita i protestiralo protiv postupka milicije. Tri dana kasnije, 14. svibnja, i studenti Više pomorske škole u Rijeci objavili su štrajk, izazvan promjenom nekih zakonskih propisa o pomorcima, pa je i njima udovoljeno.[77]

No, bilo je to doba rasta i optimizma, otvaranja perspektiva. Djelomično i zbog prekida suradnje s Istokom, od sredine pedesetih teška je industrija prestala biti prioritet. Ubrzano se razvija laka industrija, odnosno proizvodi se roba široke potrošnje, što pak znači da povećanje životnog standarda počinje osjećati sve veći broj ljudi. Prve zapadne kompanije daju licence za proizvodnju i prodaju svojih roba na jugoslavenskom, pa i istočnom tržištu. Od 1955. godine obnavljaju se veze sa zemljama sovjetskoga bloka koje postaju kupac novih jugoslavenskih proizvoda široke potrošnje. Stoga se planiranje i početak ostvarivanja drugog petogodišnjeg plana (1957-1961) postavilo bitno drugačije nego onoga prvoga – točno deset godina ranije; privreda je postala samostalnija u odnosu na saveznu administraciju, sve je značajnija bila uloga republičkih vlasti, a proizvodnja robe široke potrošnje izbija u prvi plan („jačanje materijalnog položaja društva i radnog čovjeka"). Doduše, planiralo se da se proizvodnja električne energije poveća za 55%, ali su se planirala i velika ulaganja u inače zanemarenu poljoprivredu, izgradnju 55.000 stanova te razvoj trgovine, turizma i obrtništva.

Privredni je rast najvažnija karakteristika toga perioda. Između 1952. i 1960. godine društveni proizvod u Hrvatskoj narastao je za 106%, a u narednom desetljeću, od 1961. do 1970. godine, za daljnjih 76%. Prosječni godišnji rast proizvodnje između 1953. i 1963. godine bio je 9,5%, a rast osobne potrošnje točno 10%. Tadašnji gospodarski rast, potpomognut zapadnom financijskom pomoći, bio je među najvišima u svijetu. Između 1953. i 1964. godine otvoreno je u čitavoj Ju-

goslaviji oko dva milijuna novih radnih mjesta.[78] Jakov Blažević, tadašnji predsjednik Izvršnog vijeća Sabora, početkom 1961. godine procijenio je da je „narodni dohodak" između 1945. i 1960. godine „porastao dva i pol puta". Pa ipak, neka svjedočenja iz onih vremena pokazuju koliko je hrvatsko društvo u pedesetima još bilo siromašno i koliko je život bio težak.[79]

Međutim, u 1961. i 1962. godini došlo je do usporavanja gospodarskog rasta (sa 17,6% godine 1959. na svega 4,1% dvije godine kasnije), ali je za 1963. godinu Sabor predviđao i dalje veliki porast industrijske proizvodnje za 9%. No, u 1964. godini opet je, barem prema službenim statistikama, došlo do velikoga rasta, jednoga od najvećih – industrijska je proizvodnja povećana za 13,3%, proizvodnost rada za 6,6%, a realna plaća u društvenom sektoru porasla je za 13,8%.[80] Ekonomisti su kasnije izračunali da je društveni proizvod između 1952. i 1965. godine rastao po godišnjoj stopi od 9,77%.[81]

Na valu optimističkih procjena o daljnjim visokim stopama rasta i snažnom razvoju samoupravljanja, pokrenuta je početkom 1961. reforma čija je osnovna ideja bila veća samostalnost poduzeća, prvenstveno u samostalnom određivanju akumulacije, potrošnje i plaća. To je potaklo snažan rast plaća. Međutim, upravo je u tim mjesecima pala proizvodnja, uglavnom zbog pomanjkanja sirovina, prevelike zaduženosti i prevelikog investiranja, pa su se plaće u dobrom dijelu poduzeća dijelile mimo produktivnosti i realne zarade. Tada je došlo i do većeg otpuštanja radnika, prvi put nakon rata i prvi put u socijalizmu. Suprotno očekivanjima onih koji su reformu zamislili tako da će prevladati disciplina i socijalistička odgovornost, pokazalo se da je to bio nerealni idealizam i da su prevladale ljudske slabosti i želja za brzim povećanjem standarda. Vidjelo se i da hrvatska/jugoslavenska poduzeća nisu spremna izdržati inozemnu konkurenciju. Na taj je način, početkom šezdesetih, mit o jugoslavenskom privrednom čudu dobio prilično jak udarac,[82] ali to nije zaustavilo, već samo usporilo ekonomski i društveni razvoj.

Od 1952. do 1963. godine zagrebački je gradonačelnik („predsjednik Gradskog Narodnog odbora Zagreba") bio Većeslav-Veco Holjevac, legendarni partizanski komesar s Korduna. Holjevac se, za razliku od većine komunističkih kadrova, nije zadovoljio da bude puka transmisija volje viših foruma. Omiljen kod građana, djelovao je samostalno i energično. u Zagrebu provodio smjele urbanističke zahvate. Potkraj pedesetih Zagreb se počeo širiti južno od Save, 1959. izgrađen je Most slobode, a istovremeno i novi aerodrom „Pleso" kod Velike Gorice. Dotada su podignute i mnoge hale na poziciji novoga prostranoga Zagrebačkog velesajma u Novom Zagrebu i dr. Holjevac se suprotstavio pretjeranoj centralizaciji raznih institucija u Beogradu. Bio je ključna ličnost u poticanju

gospodarskog, znanstvenog i kulturnog razvoja (televizija, ubrzano širenje Sveučilišta, otvaranje velikih industrijskih pogona), čime Zagreb počinje dobivati konture velegrada. No, Holjevac je previše iskakao iz nomenklature i bio odveć slobodouman, što jugoslavenskom političkom vrhu nije bilo po volji, a i hrvatsko komunističko vodstvo, s Bakarićem na čelu, zbog popularnosti ga je doživljavalo kao veliku konkurenciju. Od 1963, kada je uklonjen s položaja gradonačelnika, dobiva manje važne funkcije koje praktički označavaju njegovu marginalizaciju, da bi 1967. godine, nakon objavljivanja Deklaracije, bio podvrgnut partijskoj istrazi i prisiljen na povlačenje iz političkog života.[83]

Početkom šezdesetih, kao rezultat ubrzanog društvenog i ekonomskog razvoja, nastaju novi problemi i nove napetosti. Nerazvijeno društvo se prenapregnulo u nastojanju da izađe iz zaostalosti: ušlo se u investicijski ciklus koji se nije mogao završiti, a i osobna i društvena potrošnja bile su iznad stvarnih mogućnosti (primjerice, još je početkom 1955. godine Izvršno vijeće Sabora konstatiralo kako se trebaju ograničiti investicije te završiti ponajprije izgradnja započetih elektrana). Čini se da je baš početkom šezdesetih privredni razvoj dosegnuo u tadašnjim organizacijskim okvirima svoj prvi maksimum: naime, podržavljena i planirana industrijska i poljoprivredna proizvodnja je potkraj četrdesetih i tijekom pedesetih, nakon početnih uspjeha i relativno kratkotrajnog i brzog rasta društvenog proizvoda, iskazala svu limitiranost svojih dosega. Nemogućnost da se izađe iz ideoloških zadatosti dovest će to kronične krize ekonomskog sustava koja će vremenom uzrokovati i krizu cjelokupnog sustava.

Bilo je to vrijeme kada su se u državnim i partijskim strukturama sukobile dvije struje – jedna, koja se može nazvati „konzervativno-birokratske snage", vidjela je u razmahu raznih inicijativa samo zastranjivanja, opasna za „socijalistički poredak", i druga, tzv. „nosioci samoupravnog kursa" – koja je smatrala da je preobražaj društva na samoupravnim osnovama spor i nedosljedan.[84] U ožujku 1962. sastao se Izvršni komitet CK te je u obavijesti za javnost samo najavljeno da će se „analizirati aktualna politička i ekonomska pitanja". Iza krinke partijskog metajezika krile su se vrlo žestoke diskusije; javna retorika je bila jedno, a stvarni život i otpočeti procesi nešto posve drugo. Sukob između „konzervativno-birokratskih snaga" i snaga koje su optirale za demokratizaciju bio je u socijalističkoj Jugoslaviji trajan. Dijelom je, potkraj osamdesetih, to bio i uzrok konačnog raspada države.

Sjednicu Izvršnog komiteta Tito je otvorio riječima: „Posrijedi je nedisciplina, nejedinstvo misli i akcije komunista... u prvom redu rukovodećih i na najvišim mjestima o raznim pitanjima društvenog razvitka." Tito je očigledno toliko zdvojan i ljut da „se pita – pa dobro, je li naša

zemlja zbilja kadra da se još održi, da se ne raspadnemo? (...) postavlja se pitanje da li je ta zajednica zrela za život ili nije? Ima separatističkih pojava..., izjava zbog kojih čovjeku pamet stane kada ih čuje. Rukovodeći ljudi padaju pod utjecaj sitnoburžoaske stihije, pod utjecaj nacionalističkih i šovinističkih krugova".

Jedan od najbližih Titovih suradnika, Aleksandar Ranković ustvrdio je u diskusiji da „svatko gleda samo svoje interese, svoj sektor, svoju republiku i od odluka saveznih političkih i državnih foruma provodi uglavnom ono što osigurava interese."

Nasuprot tome, Miha Marinko, predsjednik SK Slovenije, Boris Kraigher, predsjednik slovenske vlade te Jakov Blažević, predsjednik Izvršnog vijeća Sabora Hrvatske krivicu za stanje u Jugoslaviji prebacuju na Beograd. Blažević je tvrdio kako savezna administracija grčevito i bezobzirno izvlači novac iz cijele zemlje u svoje fondove, a potom ga samovoljno investira, stvarajući pritom i mit o svojoj nepogrešivosti, optužujući, usto, za sve probleme republike, komune i poduzeća, a sa ciljem osiguranja vlasti nad svima i privilegija koje uz to idu: „Zabluda je da se na ovakav način može usmjeravati privreda."

Svetislav Stefanović, savezni ministar unutarnjih poslova i čelnik Odjeljenja za zaštitu naroda (potom Udbe) od njegova osnivanja 1944. godine, u diskusiji je istakao kako u Saveznom izvršnom vijeću sjede „stari predratni komunisti, robijaši, aktivni sudionici i rukovoditelji u NOB-u", ali da se oni „sada na sjednicama vlade ne mogu prepoznati". I iz ovih se riječi (ako se razumije partijski metajezik) dade iščitati Stefanovićeva bliskost Rankovićevim stavovima (uostalom, 1966. Stefanović je pao zajedno s Rankovićem).

Edvard Kardelj, koji je u prethodnim diskusijama bio neizravno optužen kao glavni krivac krize i poticatelj promjena u društvenom sustavu, u svojoj je diskusiji izrazio lojalnost Titu te istakao kako je „Tito upotrijebio veoma teške riječi, riječi pune uznemirenja", ali su one primjerene „stanju stvari, stanju duhova". Kardelj se ipak „ne plaši ni za socijalizam ni za jedinstvo zemlje nego da generacija koja je izvela revoluciju, zatim 1948. i uvela samoupravljanje kao da više nije sposobna da svoje djelo dovede do kraja".

Tada je Tito izgubio strpljenje i ponovno uzeo riječ: „Ja, drugovi, ne vidim nikakve perspektive iz ovoga sastanka. Razočaran sam kako stvari idu (...) htio sam da mi sebe organiziramo, jer mi smo u krizi. Subjektivno – kriza je ovdje, kriza nas samih. U tome je stvar. I to pokazuje ova diskusija." No, Tito je vjerojatno bio svjestan da u „krizi", odnosno u dvojbama nije bio samo uzak krug njegovih suradnika nego prvenstveno on sam. Na kraju ove uistinu dramatične sjednice, Tito se našao između dva politička bloka, između onih koji su se izjašnjavali protiv samou-

pravljanja i onih koji nisu mogli ni zamisliti napuštanje ideje samoupravljanja, između onih koji su zagovarali centraliziranu podržavljenu privredu i onih koji su se zalagali za mehanizam tržišta, između onih koji su se možda nadali da bi Jugoslavija mogla vratiti u Istočni blok i onih koji su, u suštini, zastupali antisovjetske pozicije. Te se dvojbe, drugim riječima proturječja, očituju i u Titovim zaključnim riječima – s jedne strane on tvrdi kako „možda neki drugovi misle da sada treba ići natrag, misle o nekom komandiranju (...) kao što je to nekada bilo. Ne", naizgled posve rezolutno kaže Tito, „ja sam protiv toga." S druge strane, napao je „egoizam, nacionalizam i republička zatvaranja".[85]

Od svih ovih diskusija i prijepora u javnost je otišla samo formulacija kako je CK zaključio da valja „poduzeti potrebne mjere za uklanjanje nedostataka u političkom i organizacionom radu". I takvo obavještavanje javnosti dovoljno govori o teškim problemima u sustavu. Ubrzo nakon sjednice Boris Kraigher (1914-1967), predsjednik slovenske vlade, povučen je u Beograd, gdje je postao potpredsjednik savezne vlade. Nakon Borisa Kidriča, Kraigher je morao biti novi reformator iz Slovenije. Njegovo postavljanje je trebalo intenzivirati procese demokratizacije, ali do većih pomaka nije došlo, jer se ni sam Tito nije mogao odlučiti – kako dalje. Svakako je reformska politika doživjela težak udarac kada je Kraigher poginuo u prometnoj nesreći. Značajan reformator bio je i Mijalko Todorović (1913-1999). Todorović je za vrijeme rata bio politički komesar Prve proleterske brigade, pa Prve proleterske divizije, pa politički komesar Prve armije. Od 1963. do 1967. bio je predsjednik Saveznog vijeća, a zatim sekretar CK SKJ. Poticao je privrednu i društvenu reformu, ali ga je Tito 1969. potisnuo u drugi plan, kada je previše oštro kritizirao sovjetsku intervenciju u Čehoslovačkoj i gušenje Praškog proljeća.

Tito je u svibnju 1962, dva mjeseca nakon opisane sjednice Izvršnog komiteta CK, i u javnosti, na velikom mitingu u Splitu prigodom puštanja u rad Hidroelektrane „Split", zapravo nastavio lavirati između dviju struja – s jedne strane, govorio je protiv „štetnih pojava kao što su lokalizam i šovinizam, do kojih dolazi iz materijalnih razloga i zbog nebudnosti komunista" te da „nijedna naša republika, sama za sebe, ne bi bila ništa, da nismo svi zajedno", ali je, s druge strane, oštro kritizirao „slabosti u SKJ zbog birokratsko-unitarističkih koncepcija u njegovu rukovodstvu". Splitski je govor, po ocjeni Aleksandra Rankovića, bio „partijski sastanak s narodom" i Tito je u njemu uglavnom govorio ono što je narod želio čuti – nastupio je i s protuliberalnih i egalitarističkih shvaćanja, napadajući, primjerice, bogaćenje i direktore kao tehnomenadžere. No, u sljedeće dvije godine u javnim je nastupima vješto balansirao između žestoke kritike novih pojava i poticanja reformskih mjera.[86]

Zagovornici reforme i decentralizacije nastupali su s vrlo razložnim, racionalnim argumentima. Primjerice, Jakov Blažević, predsjednik Izvršnog vijeća Sabora, tvrdio je 1962. kako je u investicijama u industriji Savezni investicijski fond 1959. sudjelovao sa 65%, 1960. godine sa 76%, a 1961. čak sa 79%. Tada je i Boris Kraigher, predsjednik slovenske vlade, isticao kako „Jugoslavija vodi ekonomsku politiku koja je autarkičnija čak i od nekih istočnih zemalja, jer izvozi ispod 10% BDP-a, a pri takvoj politici nema ni zdrave ekonomije, ni stabilnosti, ni samoupravljanja, ni zdrave raspodjele, jer svaka proizvodnja nađe kupca u zemlji".[87]

60. Savezni ustav 1963. i privredna reforma 1965. godine

Dvojbe – robovati starim shemama ili pokrenuti privredni i društveni razvoj neovisno o njima – nisu u potpunosti razriješene ni novim jugoslavenskim i hrvatskim ustavima donesenim u razmaku od dva dana u travnju 1963. godine.

Jugoslavenski ustav je bio proglašen „poveljom samoupravljanja". Njime je i država promijenila ime – umjesto Federativna Narodna Republika Jugoslavija (FNRJ) postala je Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija (SFRJ). Istodobno su i republike, umjesto epiteta „narodna republika" (NR) dobile pridjevak „socijalistička republika" (SR). Tako je Hrvatska postala Socijalistička Republika Hrvatska.

Ustavom SR Hrvatske društveno upravljanje (samoupravljanje) postaje osnovica sustava upravljanja, „neotuđivo pravo proizvođača i svih građana". U općinama su građani neposredno i preko organa društvenog samoupravljanja ostvarivali „osnovne funkcije društvene zajednice", odnosno prvi se put spominje i mjesna zajednica kao samoupravna zajednica građana seoskih i gradskih naselja. Normativne odrednice, kako god bile optimistički postavljene, nisu mogle automatski mijenjati stvarnost – namjerno ili ne, previđao se odnos snaga u društvu i otpor samoupravljanju kao progresivnom konceptu (u odnosu na etatistički koncept). Pa ipak, donošenje ovakvog teksta jugoslavenskog i republičkih ustava bio je događaj koji je dugoročno slabio konzervativnu struju predvođenu drugim čovjekom tadašnje Jugoslavije, Aleksandrom Rankovićem, koja je zagovarala centralizam u državnim poslovima, dirigirano gospodarstvo i vodeći položaj SK-a u društvu. Hrvatsko rukovodstvo tada je uglavnom bilo na strani snaga koje su zagovarale daljnju demokratizaciju, a kao dogmati, odnosno oni koji su prema ideološkim stavovima bili bliski Rankoviću, slovili su Ivan Gošnjak i Ivan Krajačić Stevo.

Glavni predstavnik snaga koje su zagovarale daljnji „razvoj samoupravljanja" te zapravo decentralizaciju u odnosu na Beograd bio je Edvard Kardelj. U tim događajima Tito se prvi put nije najbolje snalazio – prestajao je biti rezolutni vođa koji se upravlja razvijenim instinktom, već je gubio sigurnost.

I tada, i kasnijih godina, tendencije za proširivanjem samoupravnih prava različitih subjekata sukobljavat će se s intervencijama raznih državnih organa u privredu. Samo su se neke cijene slobodno formirale na tržištu. Sustav određivanja i kontrole cijena, osobito hrane, bio je pod državnom kontrolom. Državni su organi selektivno subvencionirali određena poduzeća, kanalizirali investicijsku izgradnju. To je vodilo ekstenzivnom privređivanju, pogrešnim odlukama i, logično, nemogućnosti da dobar dio privrede izdrži međunarodnu konkurenciju.

Naposljetku, samoupravljanje će se kao sustav upravljanja pokazati tek za nijansu efikasnijim od klasičnog sovjetskog sistema. Bilo je birokratizirano i sporo, nekonkurentno zapadnim privredama. Kako se mnoga dobra (stanovi, primjerice) dobivaju besplatno ili ispod cijene, stvara se svijest, prisutna i u drugim socijalističkim zemljama, da se mnogo što može steći bez rada. Sve će to otežati bilo kakvo uspostavljanje čistih računa u osamdesetima i u postsocijalističko doba.

Rasprave u državnom i partijskom vodstvu bile su samo dio širih razmišljanja, pa čak i javnih rasprava o jugoslavenskoj prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. Iako na prvi pogled to nije bilo toliko vidljivo, te su rasprave nužno uključivale objašnjavanje geneze nacionalnih elita i specifičnost njihova položaja tijekom Drugoga svjetskog rata, što je onda impliciralo raspravu o poziciji pojedine nacije s jedne, i njihove integracije, s druge strane. Drugim riječima, u širem zahvatu, morat će se u sljedećim godinama raspravljati o odnosu republika i jugoslavenske cjeline.[88]

Novi pomaci prema daljnjoj decentralizaciji uslijedili su u sljedećim godinama: na Osmom kongresu SKJ u Beogradu 1964. zaključeno je da se ubrza proces deetatizacije društveno-ekonomskih odnosa i promiče „neposredno samoupravljanje u ekonomskim jedinicama, a protiv centralističke akumulacije". U međuvremenu je niz mjera otvorio put slobodnijem djelovanju tržišnih zakona i potiskivanju administrativne intervencije u privredi. Istovremeno se snažnije potiče federalizacija samoga SK, odnosno samostalnost republičkih organizacija, jer je, primjerice, odlučeno da se kongresi republičkih organizacija održavaju prije Kongresa SK Jugoslavije.[89]

Godine 1965. počela je privredna reforma kojom se nastojala povećati tržišna orijentacija poduzeća, čime bi i uključivanje u međunarodni gospodarski sustav bilo lakše i bezbolnije: jugoslavenski dinar je devalviran 66% u odnosu na američki dolar, smanjena su opterećenja poduzeća, ograničen je carinski protekcionizam. Cilj je bio „tržišni socijalizam". Uvodio se kapitalistički način poslovanja, ali bez privatnog vlasništva. Otvorena je mogućnost privatne inicijative u obrtu i gostioničarstvu, poduzetnicima je dozvoljeno da zapošljavaju do tri, a obrtnicima do pet radnika.

Ciljevi reforme u sljedećim godinama samo su djelomično dosegnuti, jer se nije moglo dirati u samu bit funkcioniranja privrede, odnosno u kontrolu državnog aparata nad privrednim. Međutim, i tako limitirane promjene u sljedećim su godinama temeljito potresle privredni sustav. Otpori reformi bili su veliki – proizlazili su koliko iz dogmatizma toliko i iz straha da će otvorenije suočavanje s konkurencijom u zemlji i inozemstvu dovesti do propasti poduzeća. Uz to, prisutan je bio i mentalitet mirenja s egalitarizmom („jednakost u siromaštvu"), traženje sigurnosti radnoga mjesta, ravnodušnost prema visokoj cijeni proizvodnje i prema neradu („Nikada me ne mogu toliko slabo platiti koliko ja mogu malo raditi."). Reforme su povećale i društvene i republičke/regionalne razlike, jer su se razvijenije sredine zbog mnogih razloga lakše prilagođavale novonastaloj situaciji. Neki radnici, pogotovo bivši sudionici NOB-a, doživljavali su najavu promjena kao svojevrsno oduzimanje prava radničkoj klasi koja je ona, tobože, stekla u revoluciji. Monolitizam u siromaštvu, besperspektivnosti i neambicioznosti transformirao se u mnogo slojevitije društvo vrlo različitih interesa.[90]

Promjene su dovele i do neželjenih, ali i očekivanih posljedica: da bi se što bolje prilagodile nesmiljenim zakonima tržišta, u Hrvatskoj, ali i u čitavoj Jugoslaviji, došlo je do otpuštanja viška radnika. Na taj je način u Hrvatskoj između 1964. i 1967. godine broj zaposlenih smanjen za 4%. Kako je u tom razdoblju društveni proizvod povećan za 13,8%, njegovo je realno povećanje po zaposlenom bilo čak 18%. U istom je postotku u Hrvatskoj rasla i industrijska proizvodnja.

Privredni se sustav mijenjao i u narednim godinama i te su promjene bile nezaustavljive. No, one su u drugoj polovini šezdesetih i početkom sedamdesetih bile tema oko koje su se počeli sukobljavati promotori različitih koncepcija društvenoga razvoja.

Naime, to nije bio samo sukob, pogotovo to nije bio samo sukob pojedinih ličnosti, već se radilo o dvojbama o tome kojim putem krenuti dalje, koje sam državno-partijski vrh, pa, kao što je već rečeno, ni sam Tito nije znao razriješiti. Primjerice, kada je 1968. godine Tito govorio na konferenciji zagrebačke organizacije SK-a, istakao je potrebu „privredne i društvene reforme". Poput nekog „tehnokrata" na koje se povremeno znao obrušavati, Tito je zdravorazumskom ekonomskom logikom zaključivao kako bi gorespomenuta „reforma" trebala „stimulirati uvođenje suvremene tehnologije, bolje organizacije rada, stručnog upravljanja i rentabilnijeg financiranja". Samo nekoliko mjeseci ranije, potkraj 1967. godine, kada je u Topuskom razgovarao s predstavnicima Korduna i Banije, naglasio je da postoje mišljenja „da je privredna reforma najviše pogodila one koji su imali nisku produktivnost rada, koji su uvijek čekali da im se sredstva odnekud prebiju, koji su trošili više nego što

su privređivali". Očigledno mu je bilo jasno da treba podržati one koji više i bolje privređuju, ali su mu stari komunistički porivi prema egalitarizmu i solidarnosti u siromaštvu govorili da ne može zanemariti ni suprotne stavove. Uostalom, egalitarizam i solidarnost bile su kategorije koje su bile vrlo prisutne u javnosti – primjerice, sindikati su kao jedan od prioriteta svojih aktivnosti isticali „zalaganje za poboljšanje položaja radnika s nižim primanjima".

U to doba promotori promjena nisu se ipak izolirali republičkim granicama. Primjerice, ujesen 1967. godine, u danima dok je Tito boravio u Topuskom, privredne komore Beograda, Zagreba i Sarajeva predlagale su da reformira devizni i vanjskotrgovinski režim, odnosno da se izvoz više stimulira. Tražili su da „uloga privrede prevagne nad ulogom administracije, što u dosadašnjem režimu nije bio slučaj". U travnju sljedeće, 1968. godine, na Dvanaestoj plenarnoj sjednici CK SKH središnje je pitanje bilo zapošljavanje. Da bi se zaposlili novi ljudi, zaključeno je, valja „dinamizirati privredu u duhu reforme", što je bila posve dezideologizirana formula za rješenje problema. Drugi je problem što je od načelnih stavova do njihove provedbe trebalo ukloniti niz zabluda i predrasuda, za što tadašnji SK nije imao snage.

Na prethodnoj, Jedanaestoj plenarnoj sjednici CK SKH, početkom 1968. godine, samo rukovodeće tijelo istaklo je da bi se „SK trebao izraziti kao politička i društvena snaga koja će unutar samoupravnog sistema svojom akcijom i političkim djelovanjem osigurati odlučan utjecaj radničke klase na sva bitna kretanja u našem društveno-ekonomskom i političkom životu". No, baš kao i u slučaju „dinamiziranja privrede", SK ni na jugoslavenskoj ni na hrvatskoj razini nije želio prepustiti „odlučan utjecaj radničkoj klasi", a samoga sebe gurnuti u drugi plan.

Na Osmom kongresu SKJ u prosincu 1964. godine, prvi se put priznalo da u Jugoslaviji postoji nacionalno pitanje. Godinama je partijska nomenklatura tvrdila kako je revolucija „riješila nacionalno pitanje", jer je, navodno, riješivši klasno pitanje, riješila i nacionalno. Bio je tu svakako prisutan i zazor da se raspravlja o temama koje bi mogle voditi obnavljanju uspomena na tragične međunacionalne obračune iz ratnih vremena. Na Kongresu, kritizirajući „pritajene birokratsko-centralističke snage" u SKJ, kao „unitaristička" shvaćanja, Tito je definirao ona koja tvrde da su „nacije" u Jugoslaviji preživjele i da im, samim tim, predstoji odumiranje. Kongresna rezolucija odbacila je mišljenja da treba stvarati jedinstvenu jugoslavensku naciju, ocjenjujući ih kao „izraz birokratskog centralizma i unitarizma" (ali se, istovremeno, da bi se postigla svojevrsna ravnoteža, tražilo da se odlučno suzbijaju pokušaji zatvaranja u „svoje" republičke granice). Na Kongresu je izabran i novi izvršni komitet u koji su, osim Tita, kao generalnog sekretara, ušli i stari članovi iz

Hrvatske – Vladimir Bakarić i Ivan Gošnjak, a umjesto preminulog Đure Salaja izabran je Mika Špiljak.

Jugoslavenska varijanta socijalizma, „samoupravni socijalizam" ili „socijalizam s ljudskim likom" već je od kraja pedesetih počeo buditi interes u inozemstvu. Usprkos nedemokratskom okruženju i informativnoj blokadi, mnogi su u zemljama Istočnoga bloka znali da se u Jugoslaviji živi slobodnije i bogatije.

61. Vanjskopolitički položaj 1955-1961. godine

Poboljšanje jugoslavensko-sovjetskih odnosa, bitnih za ukupni međunarodni položaj Jugoslavije i za njezinu unutarnju stabilnost, koje se dogodilo sredinom pedesetih godina, bilo je tek kratkotrajno. Ako je 1955. godine bilo u jugoslavenskom vodstvu iluzija da je Moskva napustila rigidni stav o postojanju „centra" u komunističkom pokretu, ubrzo se pokazalo da nije tako. Staljinova smrt i nestanak Informbiroa nisu mogli izmiriti dijametralno različite koncepcije SKJ s jedne te KPSS-a s druge strane. Događaji u Mađarskoj i Poljskoj 1956. godine poticali su prostaljinističke snage u SSSR-u da inzistiraju na obnovi monolitnosti u međunarodnom komunističkom pokretu. Te snage, predvođene Molotovom, Gregorijem Maljenkovim (1902-1988) i Lazarom Kaganovičem (1893-1991), iako su doživjele poraz 1957. godine, i dalje su bile vrlo snažne.

Odnosi Jugoslavije i SSSR-a dovedeni su do usijanja u listopadu/studenom 1956. godine, tijekom nemira u Mađarskoj, kada su jugoslavenske vlasti u zgradi jugoslavenske ambasade u Budimpešti dale azil bivšem predsjedniku mađarske vlade Imreu Nagyju i njegovim suradnicima. Moskva je žestoko napala jugoslavenske vlasti, tvrdeći da one potiču nemire u Mađarskoj. Tito i Jugoslavija u svim tim dramatičnim događanjima u Mađarskoj bili su nesigurni i kolebljivi – najprije su podržali Nagyja i reforme, potom su podržali sovjetsku intervenciju, pa su to ubrzo požalili. Nagy i suradnici boravili su u jugoslavenskoj ambasadi gotovo mjesec dana. Izašli su iz zgrade ambasade, jer im je novopostavljena vlada Jánosa Kádára jamčila osobnu sigurnost. Čini se da je i Tito mogao pretpostaviti što će se dogoditi: usprkos jamstvima, Nagy je uhapšen te kasnije suđen i pogubljen, ali je Tito kasnije bio ogorčen jer su Sovjeti prekršili dogovor. Usprkos tome, Tito je išao Sovjetima na ruku i kada je nešto kasnije izjavio kako Jugoslavija mora pomoći Kadarovoj vladi, s tim da se sovjetske jedinice povuku čim se stanje u zemlji stabilizira. Bili su to Titovi ustupci koje sovjetska strana nije kompenzirala.[91]

Deklaracije sa savjetovanja komunističkih i radničkih partija u Moskvi 1957. i 1960. godine proglašavale su stavove SKJ „revizionističkima". S konferencije 1960. godine, na kojoj je sudjelovala 81 partija, osude su bile

osobito teške. Rukovodioci SKJ optuženi su da promoviraju „antilenjinistički revizionistički program, suprotstavljaju SKJ cijelom međunarodnom komunističkom pokretu", da su učinili zemlju „ovisnom o američkim i drugim imperijalistima". Bilo je to doba kada su se pogoršali i odnosi između SSSR-a s jedne i Kine i Albanije s druge strane. Raskol u dotad naizgled monolitnom međunarodnom komunističkom pokretu bio je svakome vidljiv te se njegova monolitnost nije mogla obnoviti žrtvovanjem Jugoslavije.

Najžešće kritičare Jugoslavija je od toga doba imala u Albaniji pod vodstvom Envera Hodže. Rigidni komunistički režim posve je izolirao Albaniju od svijeta, a narod odveo još dublje u siromaštvo. „Krajnje zaoštravanje" i „nemiroljubivost" albanskih vlasti, kako je albansko ponašanje okarakterizirala jugoslavenska vlada 1961. godine, bilo je u funkciji manipuliranja vlastitom javnošću.

Napeti su bili i bugarsko-jugoslavenski odnosi: u kampanji protiv Jugoslavije, koju valja razumjeti u kontekstu općeg pritiska s Istoka, bugarske su vlasti poricale makedonsku nacionalnu invidualnost.

No, kada se Jugoslavija otvorila prema Zapadu i prema zemljama Trećega svijeta, bilo je jasno da je kampanja s ciljem izolacije Jugoslavije pretrpjela neuspjeh. Osim toga, ni u socijalističkim zemljama nije se više, usprkos žilavim otporima, mogao zaustaviti proces oslobađanja od najgrubljih oblika staljinističke represije. Tako je već potkraj 1962. došlo do novog susreta Tito – Hruščov, a potom do još jednog sljedeće, 1963. godine.

Ekonomski i općedruštveno mnogo je važnija bila suradnja koju je Jugoslavija izgrađivala sa Zapadom. Iako su odnosi između Grčke i Turske sredinom pedesetih zapali u krizu, odnosi između Jugoslavije i te dvije zemlje normalno su se razvijali. Suradnja jedne komunističke zemlje sa članicama NATO pakta bila je solidna osnova za normalizaciju odnosa s drugim, ključnim državama za razvoj i stabilnost Jugoslavije, a napose Hrvatske. Suradnja Jugoslavije s Italijom zbog svih navedenih razloga bila je u uzlaznoj putanji, usprkos povremenim nesporazumima zbog položaja nacionalnih manjina, neriješenih graničnih pitanja, sporova zbog različitih ocjena nekih epizoda Drugoga svjetskog rata i različite pozicije u međunarodnoj zajednici. I s Austrijom se razvijala vrlo plodna suradnja, iako je i ona bila remećena stalnim sporovima o položaju slovenske manjine u Koruškoj. Hrvatska je osobito profitirala zbog te suradnje jer su austrijski i talijanski turisti već u šezdesetima bili među najbrojnijima na jadranskoj obali.

Odnosi su se razvijali i s drugim zapadnoeuropskim državama. Savezna Republika Njemačka (SRNJ) vrlo je brzo, već tijekom pedesetih godina, zauzela jedno od vodećih mjesta u jugoslavenskoj inozemnoj trgovinskoj razmjeni. No, kada je jugoslavenska vlada, sukladno svojoj politici ekvidistance, 1957. godine priznala i prosovjetsku Demokratsku Repu-

bliku Njemačku (Njemačke DR). SR Njemačke je, prvi i jedini put postupila sukladno tzv. Hallsteinovoj doktrini (prema kojoj je SR Njemačke prijetila kako će prekinuti diplomatske odnose sa svim državama koje priznaju postojanje DR Njemačke) te je prekinula diplomatske odnose s Beogradom. Ipak, nakon prekida diplomatskih odnosa nije došlo do poznatog i uobičajenog daljnjeg zaoštravanja, kako to često biva. Naprotiv, međudržavni odnosi se i dalje svestrano i dobro razvijaju. Zbog mnogih vanjskopolitičkih i unutarpolitičkih razloga obje su države nastojale da posljedice prekida diplomatskih odnosa budu što manje. Uostalom, vlasti DR Njemačke su zbog ideoloških razloga 1958. godine zahladile odnose s Jugoslavijom. Tako već od početka šezdesetih SR Njemačka postaje opet ključni jugoslavenski vanjskotrgovinski partner, a samo koju godinu kasnije, kada su prema mnogim njemačkim gradovima krenule tisuće jugoslavenskih (u relativnom omjeru najviše iz Hrvatske) gastarbajtera, SR Njemačka dobiva još više na važnosti. Diplomatski odnosi između Beograda i Bonna obnovljeni su tek 1968. godine, kada je na vlast u SR Njemačkoj došla Socijaldemokratska stranka (SPD).[92]

Odnosi s Francuskom i Velikom Britanijom također su bili remećeni povremenim nesuglasicama. Dogodilo se to 1956. godine, kada su te dvije zemlje zajedno s Izraelom intervenirale na Sueskom kanalu. Mnogo je ozbiljniji bio spor s Francuskom zbog razlika u stavu prema ustanicima u Alžiru – naime, Jugoslavija je pomagala alžirskoj strani koju je francuska vlada smatrala pobunjeničkom.

Najvažniji su ipak bili odnosi sa SAD-om. Susret Josipa Broza Tita i predsjednika Dwighta Eisenhowera 1960. godine trebao je označiti novi poticaj razvoju odnosa. Međutim, kada su se u proljeće 1961. antikomunističke kubanske izbjeglice u organizaciji SAD-a iskrcale u Zaljevu svinja, pa doživjele katastrofu, reakcije u hrvatskoj/jugoslavenskoj javnosti bile su krajnje nepovoljne. Ton je dala Titova izjava da je „agresija na Kubu ataka na mir u svijetu",[93] a novinski komentari su bili još oštriji: „Rat na Kubi uvjerljivo govori da po posljedicama najčešće nema bitnih razlika između direktnog učešća u agresiji i onoga koji je kao put izabrala američka vlada."[94] Bilo je to doba koje se može nazvati „donjom točkom" jugoslavensko-američkih odnosa.[95] Američko-jugoslavenski odnosi bili su još jedanput, ujesen 1962. godine, na teškoj kušnji. Tada je izbila kubanska kriza, pošto je SAD proveo pomorsku blokadu Kube jer je SSSR na otoku instalirao rakete koje su mogle pogoditi ciljeve u SAD-u. Jugoslavenski brodovi na plovidbi za Kubu, kao i jugoslavenska roba, bojkotirani su u američkim lukama. Jugoslaviji su bile ograničene mogućnosti dobivanja američkih kredita. Ipak, bili su to trenuci u kojima se naslućivao novi uspon, jednim dijelom i zbog simpatija koje je Tito gajio prema predsjedniku Kennedyju. Tito je u listopadu 1963. godine

bio jedan od posljednjih svjetskih državnika s kojim je Kennedy razgovarao i posljednji koji ga je posjetio u Bijeloj kući.

Kada je mjesec dana kasnije Kennedy ubijen, hrvatsko/jugoslavensko društvo spontano je reagiralo, a u tisku se o atentatu iznimno mnogo pisalo, sukladno golemom interesu javnosti. Spontanost koja je izbila na vidjelo pokazatelj je demokratizacije društva početkom šezdesetih godina i očigledno da takav interes za ubojstvo američkoga predsjednika daje dodatan poticaj demokratizaciji i širenju masovne kulture. Vrhunac tih događanja bila je inicijativa, u zagrebačkoj javnosti spontano pokrenuta, da se neka ulica ili trg prozove po Kennedyju. Prijedlog je vrlo brzo dobio službenu formu, a u obrazloženju se isticalo kako se „cijene napori pokojnog predsjednika Kennedyja uloženi za očuvanje mira u svijetu".[96] Partijska je nomenklatura zahvalno uskočila u inicijativu koju su u poslijeratnoj hrvatskoj politici prvi put, čini se, promaknule – modernim rječnikom rečeno – građanske/civilne inicijative. Bez obzira na povremene nesporazume (prvenstveno zbog različitih stavova o Vijetnamskom ratu), jugoslavensko-američki odnosi bili su i dalje vrlo dobri. Kulminirali su 1970. godine kada je predsjednik Richard Nixon (1913-1994) posjetio Jugoslaviju. Osim u Beogradu, bio je i u Zagrebu i u Kumrovcu.

Kako se tijekom pedesetih godina jugoslavenska vanjska politika značajno mijenjala, osobito u pogledu simpatija i antipatija prema Istoku i Zapadu, logična je posljedica bilo traženje prijatelja i saveznika na drugim stranama. Nositelj takve politike bio je osobno Josip Broz Tito koji je za posjeta Indiji i Burmi potkraj 1954. i početkom 1955. godine s domaćinima počeo oblikovati bit i ciljeve politike aktivne miroljubive koegzistencije, odnosno nesvrstavanja. Neki su zapadni istraživači s mnogo ironije tvrdili da je Tito na „politiku nesvrstavanja slučajno natrapao", odnosno da mu je, pošto je bio izbačen iz Kominforma te postao uvelike ovisan o zapadnim kreditima, pomoći i diplomatskoj potpori, „bila potrebna ideologija zbog koje će se činiti da je on hotimice upao u taj nezgodni položaj, a ujedno mu omogućiti da drži na distanci neugodno uslužne zapadne demokracije".[97] Iako je Tito uistinu bio majstor da nedoumice, zablude i poraze pretvara u pobjede, svoditi njegov instinkt da valja držati ekvidistancu prema blokovima na „natrapavanje", uistinu bi bilo pretjerano. Naime, pojam „nesvrstanost" prvi je put spomenut 1950. godine kada se Jugoslavija i Indija u UN-u, u povodu rata u Koreji, nisu svrstale ni uz jedan blok. Tito je u UN-u 1951. govorio kako se on nikada neće složiti s idejom da samo velike sile određuju sudbinu svijeta. Time je, zapravo, odbacio kominternovsku ideju o podjeli svijeta i nužnosti sukoba kapitalizma i socijalizma.[98]

Tih je godina Jugoslavija postala stjecište državnika koji utemeljuju politiku nesvrstavanja. Osim Kine i Indije, bili su tu Etiopija, Egipat,

Odlazak Josipa Broza Tita na jedno od krstarenja brodom „Galeb" iz splitske luke.

Indonezija, Kambodža. Na prvom „multilateralnom susretu državnika nesvrstanih", održanom na Brijunima u ljeto 1956. godine, Tito, indijski predsjednik Javarharlal Nehru i egipatski predsjednik Gamal Abdel Naser usvojili su deklaraciju (Brionska deklaracija) koja je osudila podjelu svijeta na blokove i politiku dominacije, podržala razoružavanje i iskorištavanje atomske energije u miroljubive svrhe. Zatražili su i da se putem organizacije UN-a pomaže ekonomski razvoj nerazvijenih zemalja, uklone prepreke i smetnje za razvoj međunarodne trgovine. Jugoslavenska vanjska politika počela je tada trošiti golemu energiju na uspostavu odnosa sa zemljama Trećega svijeta – Tito je putovao u zemlje Afrike i Azije, jugoslavenska misija dobre volje bila je u desetak zemalja Latinske Amerike.

Vrhunac tih napora bila je organizacija Prve konferencije nesvrstanih zemalja (s 25 sudionica) u Beogradu 1961. godine. Iako se vremenom, pogotovo u sedamdesetima, pokazala kao strateški promašaj i dugoročno štetna, politika nesvrstanosti je u svojim počecima jugoslavenskoj vanjskoj politici i Jugoslaviji u cjelini omogućavala nezavisniju poziciju i izvlačenje iz zone sovjetske dominacije.

62. Pad Aleksandra Rankovića – poticaj daljnjim reformama i demokratizaciji

Utjecaj Aleksandra Rankovića u državi bio je toliki da su u prvoj polovici šezdesetih mnogi govorili o njemu kao o sigurnu Titovu nasljedniku. Jedan od formalnih koraka u tom smislu dogodio se 1963. godine, kada je Ranković postavljen za potpredsjednika SKJ, na dužnost koju nitko prije njega nije obnašao. Služba državne sigurnosti, koja je trajno bila pod njegovim patronatom, već je poduzimala i neke potajne praktične korake da bi mu osigurala nasljedstvo (navodno su prislušni uređaji postavljeni čak i u Titovoj rezidenciji).[99] Titovoj je strpljivosti došao kraj, pa su koncepcijski sukobi o budućnosti zemlje prerasli u sukobe ličnosti koji se više nisu mogli održati u tajnosti unutar državno-partijskog vodstva. Izvršni komitet CK SKJ obrazovao je u lipnju 1966. godine komisiju koja je trebala ispitati rad Službe državne sigurnosti (SDS ili SDB – Služba državne bezbednosti),[100] da bi ubrzo zatim na Brionima bila sazvana sjednica Centralnoga komiteta (Četvrti plenum CK SKJ ili Brionski plenum) na kojoj je podnijet izvještaj: u njemu se SDS-u odaje priznanje da je „rodivši se u revolucionarnom periodu" pridonio, boreći se „protiv klasnog neprijatelja", odlučujućoj konsolidaciji novog poretka i obrani nezavisnosti zemlje, osobito od „Staljinova nasrtaja" 1948. godine. Bile su to „neprolazne zasluge Službe". S druge strane, komisija je utvrdila da se Služba željela „postaviti iznad društva". „Konzervativni otpor pojedinih funkcionera" doveo je do toga da je SDS „zaostala za razvitkom društva" te da je Služba željela „postati jedan od odlučujućih faktora u formiranju društvene politike". U diskusiji su sudjelovali mnogi i nitko nije podržao Rankovića. Petar Stambolić je tvrdio da je Ranković „bio oslonac srpskom šovinizmu", a Milentije Popović da je Udba „birokratsko-zavjerenički centar". CK je jednoglasno osudio „deformacije u radu organa sigurnosti i istakao odgovornost njenih najviših rukovodilaca, naglasivši da nijedna služba ne može biti iznad društvene kontrole". Uzalud je Ranković isticao kako je to što se događa „samo po sebi toliko teško, mračno, da se drugačije ne može tretirati nego kao neprijateljski akt" te se branio da „nema veze s tim suludim postupkom". Kako je iz svega navedenog proizlazilo da je SDS postao monopol poje-

dinaca, Ranković i njegov najbliži suradnik Svetislav Stefanović morali su prihvatiti posljedice. Stefanović je isključen iz CK-a, a Ranković je podnio ostavku na članstvu u SK-u te na funkciju potpredsjednika Republike. Pobjedu je odnijela opcija koja je zagovarala dalju demokratizaciju, te koju je u tom trenutku podržao i Tito. Obavještajnu pripremu Rankovićeve detronizacije izvela su trojica Hrvata (Ivan Krajačić, ministar unutrašnjih poslova Milan Mišković te njegov brat Ivan Mišković, tada načelnik Kontraobavještajne službe /KOS-a/). Radi se o slučajnosti, ali je u Hrvatskoj pad Rankovića doživljavan kao nacionalna pobjeda nad srpskim hegemonizmom, dočim je „u Srbiji, ali i u celom srpskom korpusu" taj događaj „doživljen kao udarac državnom jedinstvu, odnosno kao slabljenje njegovog glavnog stožera – Srbije". Sam je Ranković u osamdesetima, u vrijeme buđenja srpskog nacionalizma, postao simbol navodnog nepriličnog odnosa komunističke vlasti prema Srbima u cjelini. Mnogi su se povodili za mišljenjem Dobrice Ćosića da su komunisti nakon dva desetljeća vladavine napustili „partizansko jugoslovenstvo", krenuli u svjesnu razgradnju jugoslavenske države te uklonili posljednju prepreku u liku Aleksandra Rankovića.[101]

Nakon pada Rankovića Udba je organizacijski bila podijeljena po republikama, pa su se čak neke republičke službe djelomično i osamostaljivale. Izgleda da su se hrvatske službe oglušile na zahtjev Beograda da pošalju informaciju o stavovima hrvatskog rukovodstva o nacionalnom pitanju.[102]

Tito, koji je stalno imao potrebu da balansira između krajnosti, tada je isticao kako poraz vrha „dogmatsko-birokratskih snaga" ne smije zasjeniti opasnost koja se nad SK navodno opasno nadvijala – opasnost od liberalizma. Tito je osjećao da su se padom Rankovića mnogi oslobodili straha i da se raznorodne zapretane inicijative sada počinju javljati. Stoga je u listopadu optimistički i s elanom izjavljivao kako „možda nikada do sada u našoj Partiji jedna sjednica ili neke odluke nisu izazvale tako široki zamah kao što je bio slučaj sa IV. sjednicom. Odluke te sjednice su prihvaćene ne samo od svih članova SK nego i od ogromne većine naših naroda". Ivan Supek (1915-2007) potvrđuje Titove riječi: „Osjetili smo se slobodni kao nikada prije... iza leđa publicista, umjetnika i znanstvenika nestajahu strašila cenzura". Supek, nadalje, smatra da je „od 1966. do 1971. zabilježen najintenzivniji kulturni život u povijesti Jugoslavije".[103]

S druge strane, Tito se suprotstavljao navodnim tendencijama da se od SK-a napravi stranka socijaldemokratskog tipa te se vrlo brzo i jasno pokazalo da demokratizacija ima granice. Tito je te granice gotovo instinktivno znao odrediti. Naime, u Zadru je to ljeto, u kolovozu 1966. godine, grupa mladih intelektualaca (Marijan Batinić, Nikola Čolak, Te-

reza Ganza Aras, Danijel Ivin, Mihajlo Mihajlov, Predrag Ristić, Franjo Zenko), dijelom nastavnika tamošnjeg Filozofskog fakulteta, pokušala osnovati opozicijsku stranku i pokrenuti nezavisno glasilo *Slobodan glas*, „kao samostalan demokratski i socijalistički časopis". Napisali su i Deklaraciju (čiji je autor uglavnom bio Ivin) koju su objavile samo inozemne novine.[104] Čitav su slučaj vlasti vrlo ozbiljno shvatile, te je sam Tito nadležnost oko njegova rješavanja prepustio Vladimiru Bakariću. Većina je pohapšena te odvedena u istražni zatvor, ali je kaznu zatvora odslužio samo najpoznatiji među njima, Mihajlo Mihajlov, jer mu je aktivirana uvjetna kazna na godinu i pol dana zatvora dosuđena godinu dana ranije zbog objavljivanja dnevničkih zapisa iz Moskve u kojima je podupirao ideje sovjetskih disidenata.

No, bilo je jasno da je šezdesetih, pogotovo u drugoj polovici toga desetljeća, SK izgubio karakter monolitnog političkog organizma i u pojedinim republikama, a pogotovo ako se promatra kao cjelina, na saveznoj razini. U procesu demokratizacije postao je okvir za djelovanje vrlo različitih ideoloških i političkih struja te su se unutar njega promovirali vrlo različiti interesi. Titova upozorenja da SK mora sačuvati „idejno-političko i akciono jedinstvo" nisu bila puko parolašenje, ali nisu ni mogla spriječiti proces dezintegracije nekoć jedinstvenog SK-a.

Pod utjecajem privredne reforme i pada Rankovića, šezdesete su doba najsnažnijeg privrednog rasta poratne Hrvatske i Jugoslavije. Između 1962. i 1970. godine prosječna realna plaća (ne uzimajući u obzir visoku stopu rasta zaposlenosti) narasla je za 90%. U nekim je godinama narasla za čak 14%, a nijedne godine nije rast bio manji od 4%.[105] U to doba stvara se u Hrvatskoj i sloj menadžera, ljudi koji razvijaju poduzetnički duh i koji, u okviru socijalističkog privrednog i društvenog sustava, promoviraju zapadnjačke obrasce ponašanja.

Liberalizacija se najočiglednija iskazivala u gotovo potpunoj slobodi putovanja iz zemlje i u zemlju, sa znatno ublaženim graničnim kontrolama: iako je granica prema Austriji za građane otvorena 1953, a prema Italiji dvije godine kasnije, tek se sredinom šezdesetih, odnosno po padu Rankovića, broj prelazaka granice naglo povećava. Godine 1964. na području grada Zagreba izdano je 47.479 putovnica, a već 1966. i 1967. godine ukupno 307.163, što samo u dvije godine predstavlja prosječno godišnje povećanje od 323%.[106]

Kako je privredna reforma ostavila mnoge bez posla, velik broj Hrvata iz Hrvatske i BiH (razmjerno znatno više nego bilo koje druge jugoslavenske nacije) krenuo je na „privremeni rad" u inozemstvo. Do 1971. ponajviše ih je u SR Njemačkoj (70%), potom u Australiji (6,3%), Austriji (5,6%), Švicarskoj (3,6%). U kasnijim godinama odlazi se sve više i u Francusku, zemlje Beneluxa i Skandinaviju. Hrvati 1971. čine 22,1%

Skupina hrvatskih gastarbajtera u Stuttgartu sedamdesetih godina.

stanovništva Jugoslavije, a u ukupnom broju migranata – 763.000 – zastupljeni su s 39%; u BiH Hrvati tada čine 20,6% stanovništva, a njihov je udio među radnicima iz te republike zaposlenima u inozemstvu više nego dvostruk – 42,4%. Mnogi od tih „radnika na privremenom radu u inozemstvu", odnosno gastarbajtera, svoj su privremeni boravak pretvarali u stalni, ali su održavali vezu s domovinom i donosili Hrvatskoj znatan novac, jer su po novodonesenim propisima mogli inozemne zarade legalno doznačivati u domaće banke. Procjenjuje se da su potkraj šezdesetih radnici iz inozemstva godišnje doznačivali u Jugoslaviju oko 500 milijuna dolara, od toga u Hrvatsku 300 milijuna. Transferi gastarbajterskih deviza činili su 1967. godine 1,2% nacionalnog dohotka, a sedam godina kasnije već 7,4%.[107]

Gastarbajteri su gradili kuće, donosili i druga materijalna dobra (automobili, kućanski aparati), te je mnoge nerazvijene krajeve između polovice šezdesetih i otprilike polovice osamdesetih preobrazio upravo rad njihovih stanovnika u inozemstvu. Do kraja šezdesetih potpuno je legalizirana i devizna štednja za sve građane, bez dokazivanja podrijetla deviza. Tako stvorene devizne rezerve bili su jedan od pokretača razvoja.

Maslenički most, sagrađen 1958. na glavnome pravcu povezivanja Dalmacije sa sjevernijim dijelovima zemlje, srušen je u prosincu ratne 1991. te obnovljen 2005. godine.

Još su 1958. godine omladinske radne brigade i građevinska poduzeća izgradile cestu Ljubljana – Zagreb, čime su Zagreb i dobar dio Hrvatske dobili kvalitetnu vezu sa zapadnim zemljama što osobito dobiva na važnosti od šezdesetih, kada se intenzivira promet te na Jadran počinje stizati sve više turista.

Do 1959. sagrađena je ili temeljito rekonstruirana Jadranska magistrala od Rijeke do Zadra (sa strateški važnim Masleničkim mostom, izgrađenim 1958), a potom, u sljedeće četiri godine (do 1963), nekoliko odsječaka u Dalmaciji (Zadar – Vodice, Rogoznica – Omiš te Makarska – Podgora). Tijekom 1964. i 1965. uz financijsko sudjelovanje Svjetske banke dovršena je čitava trasa od Vodica do hrvatsko-crnogorske granice. Jedan od posljednjih izgrađenih objekata bio je Šibenski most. Time je završena cesta koja je povezala hrvatsku obalu od slovenske (zapravo i talijanske) granice do Dubrovnika (od Rijeke do Dubrovnika bila je duga 638 km). Bila je to daleko najdulja hrvatska cesta koja je Hrvatsku povezala s europskom cestovnom mrežu te presudno utjecala na visoku stopu turističkog rasta u naredna dva desetljeća. Boljitak zbog izgradnje ceste osjećao se postupno, jer su se neki objekti tako i gradili – na nekim točkama neko vrijeme prometovali su trajekti (primjerice, kod Šiben-

skog mosta do njegove izgradnje) ili se moralo putovati obilazno (od Maslenice do Obrovca, i potom u Zadar).

Gradile su se ceste i u unutrašnjosti: još 1958. godine otvorena je cesta Osijek – Vrpolje čime je osječki kraj spojen sa cestom Zagreb – Beograd, da bi do sredine šezdesetih Osijek bio cestom spojen s Vukovarom te na zapad, sve do Valpova, čime je završena Podravska magistrala. Godine 1962. otvorena je prva dionica Zagorske magistrale – cesta Zagreb – Kumrovec. Bila je to cesta koja je samo do Zaboka imala šire značenje, a potom se produžavala u kraj bez veće gospodarske važnosti, ali s krajnjom točkom u Kumrovcu, Titovu rodnom mjestu. Nakon dvije godine cesta je produžena do Krapine, a kasnije je napravljena i spojnica do Ptuja, čime je Hrvatska izgradila važan paneuropski koridor. Na taj je način Hrvatska modernim (za ono doba), asfaltiranim cestama povezala najveće gradove i ključne regije te počela funkcionirati kao prometna cjelina.

Tijekom šezdesetih, značajni pomaci događali su se i u željezničkom prometu: godine 1964. prošao je prugom Zagreb – Rijeka prvi električni vlak, što je omogućilo veću brzinu i protočnost pruge, sagrađene još u 19. stoljeću. Godine 1966. puštena je u promet pruga normalnog kolosijeka Sarajevo – Ploče koja je bila također važna za turizam, ali još više za razvoj pločanske luke koja u sljedećih dvadesetak godina, po ostvarenom prometu postaje druga hrvatska luka (iza riječke). Godine 1967. otvorena je i pruga Knin – Zadar kojom je dotad prometno zabačeni Zadar dobio spojnicu na hrvatsku i jugoslavensku željezničku mrežu. Otada se u Hrvatskoj pruge više nisu gradile. Željeznički sustav je zapadao u krizu (kao uostalom i drugdje u Europi) suočen, s jedne strane, s potrebom modernizacije i visokih ulaganja, a s druge, postajući sve manje konkurentan u odnosu na cestovni i zračni promet.

Šezdesetih su otvoreni i aerodromi u Dubrovniku i Splitu (1966), potom u Puli (1967) i u Zadru (1969), što je značajno podiglo turističku ponudu cijele hrvatske obale, osobito do tada vrlo slabo prometno povezanih njezinih južnijih dijelova (splitski „aerodrom postaje centar zračenja najpozitivnijih utjecaja na cjelokupni privredni razvoj Splita i srednje Dalmacije", tvrdilo se na otvorenju).[108] U tom se desetljeću hrvatski turizam najbrže razvijao: 1938. zabilježeno je 2,800.000 noćenja, a 1958. godine 8,100.000. Tijekom pedesetih, godišnja stopa rasta bila je u noćenjima 21,1%, a u noćenjima stranaca čak 31,4%. Tijekom šezdesetih i sedamdesetih motiv turističkog razvoja su veliki hotelski i privredni kompleksi: primjerice, početkom šezdesetih osnivaju se u Istri tri velike i kasnije renomirane ugostiteljsko-turističke organizacije: „Rabac" u Rapcu (1962) te „Anita" u Vrsaru i „Istraturist" u Umagu (1963).[109]

Potkraj šezdesetih (1969) hrvatski turizam ostvaruje više od 28,000.000 noćenja. Pritom je posebno važan porast broja stranih go-

Turisti u Brelima sredinom pedesetih. Na širem području Makarske rivijere pola stoljeća kasnije ljetovalo je već više od 2 milijuna gostiju.

stiju: oni su 1958. godine ostvarili jedva 1,8 milijuna noćenja i u odnosu na domaće bilo ih je gotovo četiri puta manje, no 1969. godine stranci ostvaruju već gotovo deset puta više noćenja – gotovo 17,5 milijuna, i ima ih ukupno više od 60% (do sredine šezdesetih domaćih je gostiju bilo više od stranih). Promatrano po regijama, rast je još izrazitiji – 1963. i 1964. godine Dalmacija je ostvarila 57, potom 39,2% više stranih noćenja negoli prethodnih godina (1962. i 1963), a devizni priliv se od 1964. do 1967. povećao za više od 100% (procjenjuje se na 23 milijuna dolara godine 1964. i na 50,5 milijuna dolara tri godine kasnije).[110] I potkraj pedesetih i u sljedećim desetljećima otprilike trećina stranih turista stizala je iz SR Njemačke, potom iz Austrije (1958. godine 27%, 1969. godine samo 17%). U šezdesetima su i Česi i Slovaci bili vrlo brojni, ali je njihov veći dolazak blokiran nakon sovjetske intervencije 1968. godine. I Talijani su bili tradicionalno dobri gosti – sačinjavali su uvijek gotovo 10% stranih turista.

Odnosi Crkve i države bili su dugo vremena opterećeni ideologiziranom slikom religije kao „opijuma za narod", proisteklom iz komunističke ideologije. Stoga nije čudo da se u zagrebačkom tisku 1958. godine pojavljuje tvrdnja da je „borba protiv religije sastavni dio opće borbe za

čovjeka upravo stoga, što religiozni odnos prema svijetu u sebi samome predstavlja jednu od najdubljih degradacija čovjeka".[111]

U šezdesetima se donekle poboljšavaju i odnosi Sv. Stolice i Jugoslavije, djelomično pod utjecajem liberalizacije u Jugoslaviji, djelomično pod utjecajem Drugoga vatikanskoga koncila. Osim toga, kada je 1960. godine umro kardinal Alojzije Stepinac, kojega je jugoslavenski režim smatrao glavnom preprekom za sređivanje odnosa s Katoličkom crkvom, u javnosti je Stepinčev nasljednik Franjo Šeper prikazan kao osoba radikalno drugačijih stavova, dakle, kao onaj tko je spreman na dijalog s vlastima. Odnosi između Crkve i države uistinu su se poboljšali, i ne samo zahvaljujući Šeperu, ali on zasigurno nije podilazio državnim vlastima. U međuvremenu, 1968. godine, Franjo Šeper je imenovan za prefekta Kongregacije za nauk vjere, što je i ostao do pred smrt. Kao jedna od najutjecajnijih osoba u hijerarhiji Sv. Stolice bio je i jedan od najznačajnijih prelata Katoličke crkve u Hrvatskoj tijekom povijesti.

Pregovori Sv. Stolice i Jugoslavije počeli su 1964. godine, a 1966. potpisan je protokol prema kojem su se jugoslavenske vlasti obvezale da će jamčiti položaj vjerskih zajednica sukladno Ustavu, a Sv. Stolica da će katolički kler djelovati u vjerskim okvirima i da Crkva osuđuje svaki akt nasilja. No, tada su dvije strane tek razmijenile izaslanika, a diplomatski su odnosi obnovljeni 1970. godine.[112]

U međuvremenu, vidljiva su poboljšanja u položaju Crkve. Od 1962. izlazi *Glas Koncila*, u početku kao dvotjednik, potom tjednik. Sljedećih godina *Glas Koncila* postaje najvažnije crkveno glasilo, a obnovljen je ili osnovan niz vjerskih časopisa i zbornika.

Već od 1966. godine prodaju se u trgovinama ploče s božićnim pjesmama, što je dotad bilo nezamislivo. Državno i partijsko vodstvo davalo je tih godina interne upute da se ne pravi problem onim radnicima koji za Božić ne dođu na posao. Vlasti su tada dozvolile Crkvi da počne izgradnju prve crkve u Zagrebu poslije rata (u novozagrebačkom Sigetu), što je izazvalo veliko nezadovoljstvo u partijskim strukturama.[113]

U Zagrebu je 1968. godine objavljen prvi cjelovit prijevod *Biblije* na hrvatski, djelo mnogih jezičnih i literarnih stručnjaka, teologa i bibličara, crkvenih ljudi i laika. Iste je godine osnovana Kršćanska sadašnjost, centar za koncilska istraživanja, dokumentaciju i informacije, koji je razvio bogatu izdavačku djelatnost. Oko Kršćanske sadašnjosti okupio se krug liberalnih ekumenskih teologa, što je sve pridonosilo novom duhu tolerancije.

U sedamdesetima, odnosi ulaze u novu, stabilniju fazu, pogotovo pošto su se 1971. u Vatikanu susreli predsjednik Tito i papa Pavao VI. Prijeporni su događaji tada uglavnom gurnuti u stranu te se razgovaralo o temama koje su zbližavale – o borbi za mir, a protiv blokovske podjele svijeta.

U lipnju 1967. godine, kada je izbio treći Arapsko-izraelski rat, predsjednik Tito rezolutno je stao na stranu arapskih zemalja. Odmah je osudio „izraelsku agresiju" te otputovao u Moskvu, gdje je prisustvovao sastanku rukovodilaca komunističkih i radničkih partija i vlada socijalističkih zemalja. U sljedeća dva mjeseca isti se skup ponovio u Budimpešti, potom u Beogradu. Ti su sastanci imali multilateralni značaj, ali i posebnu važnost za sovjetsko-jugoslavenske odnose, kao „izraz podrške arapskim zemljama". Tražilo se navodno „pravedno političko rješenje" izazvano „izraelskom agresijom". Jugoslavenska je vlada prekinula diplomatske odnose s Izraelom, a u želji da ipak iskaže odmak od radikalnih arapskih stavova, Tito je često isticao kako je svojim arapskim kolegama (prvenstveno Naseru), s kojima ga je vezivala i ideja nesvrstanosti, jasno govorio kako je nemoguće „Izrael gurnuti u more".

Približavanje SSSR-u i Istočnom bloku vrlo je brzo završilo. Golemi dio javnosti bez ostatka je podržavao Praško proljeće. Takav su stav izražavale i državno-partijske strukture – primjerice, u ožujku 1968. godine iz CK SKJ bila je distribuirana „povjerljiva informacija" o programskoj orijentaciji čehoslovačkih reformatora; tvrdilo se kako „treba očekivati da će dogmatsko-birokratske snage nastojati da se suprotstave ovakvom planu." U zaključku se, pokazalo se poslije, preoptimistički tvrdilo kako su „progresivne snage u stalnoj ofanzivi".[114] U kolovozu 1968. godine Praško proljeće je ugušeno brutalnom intervencijom vojski SSSR-a i zemalja Varšavskog ugovora (osim Rumunjske) u skladu s Brežnjevljevom doktrinom ograničenog suvereniteta socijalističkih zemalja. U sovjetskom su vrhu u tom trenutku neki čak predlagali da bi se trebalo napasti i zaposjesti i Jugoslaviju, pa na taj način skršiti i posljednji „bastion revizionizma" u socijalističkom svijetu. Iako takve ideje nisu ozbiljnije razmatrane, jugoslavensko se vodstvo, svjesno takvih prijetnji, prepalo. Naime, vojska je bila nespremna za rat, imala je artiljerijskih granata za samo tri dana rata, a sve važnije vojne jedinice bile su orijentirane prema zapadu, pa je Bakarić „nekoliko puta pred mnogima" izjavio (a kad su o tome nešto doćuli strani novinari, smjesta demantirao) da bi sovjetske trupe – u slučaju napada – za 48 sati izbile do Rijeke. Zbog straha od sovjetskog napada, CK SKH je na Plitvicama postavio rezervni centar s radiostanicom i TV odašiljačem, no nakon petnaestak dana, kad se stanje stabiliziralo, oprema je vraćena u Zagreb.[115]

Okupacija Čehoslovačke u kolovozu 1968. bio je vanjskopolitički događaj koji je u Hrvatskoj i Jugoslaviji, i u državnopartijskim strukturama i u javnosti ostavio dubokoga traga i teško ga je usporediti s bilo kojim u to vrijeme. Najviši jugoslavenski državni i partijski organi osudili su intervenciju. Samo nekoliko sati nakon ulaska sovjetskih tenko-

va u Čehoslovačku učinio je to CK SKJ, a potom su slijedili mnogi drugi. Sam Tito je izjavio da je intervencijom „narušen i pogažen suverenitet jedne socijalističke zemlje i zadat težak udarac socijalističkim i progresivnim snagama u svijetu". Neki forumi, poput Savez socijalističkog radnog naroda, izražavali su „solidarnost s borbom češkog i slovačkog naroda i izrazili duboko ogorčenje zbog agresije zemalja Varšavskog pakta". U nekim gradovima izbile su spontane demonstracije u znak podrške Česima i Slovacima – u Sarajevu se okupilo 140.000 građana, podržavajući „integritet te socijalističke zemlje", a govorio je Cvijetin Mijatović, predsjednik Centralnog komiteta SK BiH. Studentski dom u Rijeci uzeo je ime *Jan Palach*, prema imenu praškog studenta koji se spalio u znak prosvjeda protiv intervencije. Čehoslovački turisti koji su se zatekli u Jugoslaviji, zapravo u Hrvatskoj, bili su izuzetno toplo primljeni. U Hrvatskoj su tada kao turisti boravili i ministri Oto Šik, Jiři Hajek i drugi, a supruga Aleksandra Dubčeka ljetovala je na Krku. Stoga je Tito zadužio Savku Dabčević-Kučar i Miku Tripala da ju osobno posjete i obavijeste o situaciji.[116] Pošto se stanje u njihovoj domovini smirilo, neki su se čehoslovački turisti vratili kući, neki otišli na Zapad, a bilo ih je i koji su ostali u Hrvatskoj. Praško proljeće u Hrvatskoj je shvaćeno kao mogući model demokratizacije. Nema sumnje da je i razvoj demokratskih obrazaca u Čehoslovačkoj pozitivno utjecao na daljnju demokratizaciju u Hrvatskoj i Jugoslaviji.[117] Demokratski su trendovi dodatno osnaženi spontanim prosvjednim protiv gušenja Praškog proljeća.

Jugoslavensko-sovjetski odnosi tada su se ozbiljno pogoršali. Čak se sa sovjetske strane prijetilo intervencijom i uklanjanjem i posljednjega „bastiona revizionizma", što je u zemlji potaklo još odlučnije odmicanje od sovjetskoga društvenog modela.

U prvoj polovici šezdesetih, profesori filozofije sa zagrebačkog Filozofskog fakulteta (Gajo Petrović, Predrag Vranicki, Danko Grlić, Milan Kangrga i drugi) pokreću ljetnu filozofsku školu na otoku Korčuli (od 1963) i časopis *Praxis* (od 1964). Njihova razmišljanja i dalje se kreću unutar marksizma i socijalizma, ali reformističke ideje i oštra teoretska kritika aktualnoga stanja presedan su u socijalističkim zemljama. Škola postaje poznata kao „praxis filozofija" i znatno pridonosi općoj demokratizaciji. Ortodoksni komunisti u Hrvatskoj i Jugoslaviji, kao i u svim komunističkim partijama Europe, praksisovce smatraju herezom i često ih javno kritiziraju. Negativno se o njima izražavaju i Bakarić i Tito, ali *Praxis* stječe veliku podršku i suradnju reformističkih marksista među filozofima, sociolozima i politolozima u cijelom svijetu (Ernst Bloch, Erich Fromm, Jürgen Habermas, Herbert Marcuse, Lucien Goldmann). Zahvaljujući međunarodnom ugledu i podršci, časopis i Korčulanska ljetna škola uspijevaju se održati punih deset godina, iako stalno imaju

„Naše malo misto" serija TV Zagreb (1970), u režiji Danijela Marušića, po scenariju Miljenka Smoje, pored Golikovih „Gruntovčana" najpopularnija serija koja posvjedočuje umjetnički i tehnički napredak televizije (na slici: Asja Kisić i Karlo Bulić, ostale uloge: Boris Dvornik, Zdravka Krstulović i Mirko Vojković).

problema s vlastima. Posljednji broj časopisa *Praxis* objavljen je 1975. godine, kada je sisačkoj tiskari naređeno da ga prestane tiskati.[118]

Od polovine šezdesetih, intenzifikacijom odnosa sa Zapadom i otvaranjem granica, u medije i javnost sve više počinju prodirati zapadni obrasci ponašanja koji prerastaju u specifičnu subkulturu – traperice i duga kosa kod mladića i mini suknja kod djevojaka, te rock-glazba, postaju simboli nove generacije. Iako je isprva bilo velikih otpora, polako se prihvaćalo da to nije rezultat djelovanja antikomunista, već moda.[119] Tih godina pojavljuju se, osim već etabliranog *Vjesnika u srijedu* i drugi tjednici koji pokazuju da se interes čitalačke publike širi, odnosno da postoje društveni slojevi koje takve tiskovine interesiraju. *Plavi vjesnik* upravo šezdesetih doživljava zlatna vremena. Mjesečnik *Izbor* pojavljuje su u izdanju Novinsko-izdavačko-štamparskog poduzeća *Vjesnik* 1964. godine te sustavno donosi izabrane prijevode iz inozemne publicistike i tiska, oko 80-90% sa Zapada. Iste godine kada i *Izbor*, počinje izlaziti i *Studio, prva jugoslavenska ilustrirana revija za televiziju, glazbu, radio, film i kazalište*. *Studio* ima, između ostaloga, najdetaljniji TV-program, što ukazuje na porast broj televizijskih gledatelja. *Vikend, revija za vikend-područje*, koja izlazi od 1968, donosi mnoge informacije i reportaže o zanimljivim turističkim destinacijama u zemlji i inozemstvu (podučava o postavljanju šatora, o kulturi putovanja vlakom, o putovanjima u Italiju i Švicarsku): to svjedoči o širenju interesa javnosti, ali i o sve većim financijskim mogućnostima da se putuje.[120] Polumjesečna revija *Start* s duplericom, „namijenjena muškarcima" izlazi od 1969. godine. Iste je godine objavljen prvi broj polumjesečnika *Pop express*, specijaliziranog za suvremenu pop i rock-glazbu u izdanju Centra za kulturnu djelatnost omladine Zagreba, *de facto* državne ustano-

Krešo Golik: „Tko pjeva zlo ne misli" 1970, najgledaniji i po ocjeni kritičara najbolji ili jedan od najboljih hrvatskih filmova svih vremena. Uz Relju Bašića i Franju Majetića (na slici), glume i Mia Oremović i Mirjana Bahanec.

ve. Sve su to dokazi kako je hrvatsko društvo do kraja šezdesetih umnogome prihvatilo nove zapadne trendove.

Istovremeno, bilo je to i doba kulturnog uspona: sredinom pedesetih osnovana je Zagrebačka škola crtanog filma čiji autori narednih godina i desetljeća dobivaju niz nagrada po cijelom svijetu, a vrhunac je „Oskar" za crtani film koji je 1962. dobio Dušan Vukotić (1927-1998) za film *Surogat*.

U ovom je razdoblju i kazališni život dobio snažan poticaj – godine 1950. organizirana je glumačka kuća „Komedija" koja od osnivanja izvodi bogat repertoar vedrih kazališnih djela, opereta, te suvremenih domaćih i stranih mjuzikala. Godine 1954. osnovano je Dramsko kazalište u Frankopanskoj ulici kao samostalna ustanova (danas nosi ime svoga osnivača Branka Gavelle) u kojem se izvode djela svjetskih klasika (Beckett, Ionesco, Anouilh i drugi).

Pojavili su se mnogi književnici i objavili antologijska djela: Vladan Desnica (1905-1967) 1950. kao već zreo pisac, objavljuje roman *Zimsko ljetovanje*, a sedam godina kasnije *Proljeća Ivana Galeba*. Mirko Božić (1919-1995) u pedesetima objavljuje prve dvije knjige „kurlanske" trilogije (*Kurlani*, 1952; *Neisplakani*, 1955; mnogo kasnije *Tijela i duhovi*, 1981) koje prikazuju ljude Dalmatinske zagore u borbi podjednako s društvom i prirodnim silama, otkrivajući podjednako i psihologiju zajednice i osobne nedaće pojedinaca. Vjekoslav Kaleb (1905-1996) tiska 1954. godine roman *Divota prašine* u kojem tematizira lutanje dvojice mladih partizana nakon raspada brigade. Ranko Marinković (1913-2001) objavljuje 1953. *Ruke*, jednu od klasičnih knjiga hrvatske novelistike, dvije godine kasnije dramski mirakul *Gloriju*, a 1965. roman *Kiklop*, nedvojbeno jedan od ključnih romana hrvatskoga 20. stoljeća.

Slobodan Novak (1924) objavljuje 1968. roman *Mirisi, zlato i tamjan*, koji svjedoči o „izgubljenim iluzijama" te o „velikim (ali izjalovljenim) očekivanjima". Naposljetku, taj luk književnih djela koja snažno utječu na ukupnu društvenu klimu zaokružuje *Predstava Hamleta u selu Mrduša Donja* (1971) Ive Brešana (1936), komedija u kojoj se, uz snažnu kritiku totalitarizma, uspoređuje Shakespeareov *Hamlet* sa zbiljom jednoga sela u Dalmatinskoj zagori.[121]

Kulturni polet, izazvan dijelom liberalizacijom i demokratizacijom pedesetih i šezdesetih godina, donio je u hrvatsku kulturu i javnost nove ideje i nove orijentacije. One će se, prirodno, tih godina očitovati i u hrvatskoj politici i društvu općenito.

63. Između ekstenzivna razvoja gradova i uništavanja sela

Snažan razvoj u šezdesetima imao je i naličje, koje će se u Hrvatskoj u desetljećima koja slijede iskazati na dramatičan način: ubrzana industrijalizacija dobrim dijelom nije bila zasnovana na tržišnim kriterijima nego je prioritet imalo ekstenzivno zapošljavanje novopridošla stanovništva u gradove, dok je produktivnost tih novih radnih mjesta često bila vrlo niska.

Napuštanje kolektivizacijskog koncepta u poljoprivredi nije značilo da će ova ključna proizvodna grana doživjeti i renesansu. Naime, 1953. godine, novim zakonom o agrarnoj reformi (Zakon o poljoprivrednom zemljišnom fondu općenarodne imovine i dodjeljivanju zemlje poljoprivrednim radnim organizacijama) zemljišni maksimum za jedno poljoprivredno domaćinstvo ograničen je na 10 hektara, osim u krajevima gdje je obrada bila ekstenzivna ili je zemlja bila slabije kvalitete (na tim područjima iznosila je15 hektara).[122] Prema tadašnjem shvaćanju, veći zemljišni posjedi nužno bi morali iznajmljivati radnu snagu, što bi, navodno bilo u suprotnosti načelima privređivanja u socijalizmu. Osim toga, počela su se stvarati velika poljoprivredna dobra („poljoprivredni kombinati") koja su kasnije dobivala status privrednih subjekata. Sva ova rješenja pokazala su se promašenima na duži rok i bila jedan od generatora krize jugoslavenske (i hrvatske) privrede u sedamdesetima i osamdesetima. Poljoprivreda je bila ne samo marginalizirana nego, vremenom, i dovedena u kolaps. Socijalistički je režim tvrdoglavo ustrajavao na zakonskim rješenjima iz pedesetih, iako je već u šezdesetima svima bilo jasno da se suvremenim agrotehničkim mjerama i uporabom mehanizacije može obraditi mnogo više od 10 hektara. Zapravo, kako se radilo o jednom sakrosanktnom ideološkom obrascu, a istovremeno se u javnosti poljoprivredi i nije posvećivala osobita pažnja, odredba o zemljišnom maksimumu nikada u jugoslavenskoj javnosti nije bila dovedena u pitanje. Način na koji su u pedesetima ustrojene zadruge nije im omogućavao proboj na tržište. Pored toga je i seljak, strogo ograničena posjeda, a bez pomoći države i banaka, bio preslab za tržišnu utakmicu.

Pa ipak, do djelomičnih je poboljšanja došlo već 1955. godine, kada se uznastojalo individualna seoska gazdinstva uključiti u razne oblike društvenog privređivanja, ponajprije kooperacijom sa zemljoradničkim zadrugama i državnim poljoprivrednim dobrima. Sve se to odvijalo po logici racionalnog poslovanja, a ne po diktatu ideoloških načela. Tim i drugim mjerama poljoprivredna je proizvodnja između 1957. i 1963. godine porasla za preko 40% (prosječno povećanje od preko 5% godišnje), ali nije, neovisno o ostvarenim uspjesima, uspijevala podmiriti potrebe ni hrvatskoga tržišta, a kamoli se sustavnije probiti na inozemno.

Vlasti nisu shvaćale problem sela, odnosno, smatrale su da je rješenje forsiranje proizvodnje u velikim poljoprivrednim kombinatima i to prije svega u proizvodnji žitarica. U primorskim dijelovima Hrvatske stanje je bilo lošije nego u unutrašnjosti, dobrim dijelom i zbog stihijna i ne uvijek osmišljena okretanja turizmu kao „brzoj i lakoj zaradi". Uostalom, u primorskim krajevima uglavnom nema uvjeta za podizanje velikih poljoprivrednih kombinata (osim u Ravnim kotarima i dolini Neretve). Stoga se u Hrvatskom primorju i Dalmaciji poljoprivredna proizvodnja tijekom tih desetljeća stalno smanjuje, a terase i kameni zidovi građeni i održavani stoljećima ubrzano propadaju. Stare kulture, poput proizvodnje vinove loze, održavaju se uglavnom za vlastite potrebe ili kao dopunsko zanimanje. Proizvodnja maslina, koja je dvije tisuće godina karakterizirala poljoprivredu jadranskih dijelova Hrvatske, praktično je zamrla. U osamdesetima se događalo da neki otoci, na kojima se turizam osobito razvio, proizvode samo 5 – 10% svojih potreba za voćem i povrćem iako su se stoljećima sami prehranjivali.

Bilanca takva odnosa prema poljoprivredi jest da je proizvodnja u tom sektoru u Hrvatskoj između 1955. i 1984. godine narasla za 107%, ali to je bila najniža stopa rasta među svim jugoslavenskim republikama. U Crnoj Gori, koja se može uspoređivati s nekim planinskim dijelovima Hrvatske, poljoprivredna je proizvodnja narasla za čak 383%, a u Vojvodini, koja se po klimatskim i geomorfološkim karakteristikama može uspoređivati sa Slavonijom, ipak za mnogo većih 195%.[123]

U čitavom poslijeratnom razdoblju dotad prenaseljena sela se prazne i to na najgori mogući način: iz njih odlazi gospodarski i demografski najproduktivnije stanovništvo, a u gradovima se ne stvara dugoročna osnovica zdrava gospodarskog i društvenog razvoja: bujaju stihijna prigradska naselja bez potrebne komunalne infrastrukture, a dobar dio novostvorenih poduzeća bio je preslab da bi izdržao iole jaču tržišnu utakmicu.

Priliv seoskog stanovništva u gradove bio je najintenzivniji odmah poslije Drugoga svjetskog rata, te u pedesetima i šezdesetima, u doba brze industrijalizacije. Lako je izračunati da je od 1948. do 1961. s hrvatskoga sela, godišnje, u gradove selilo nešto preko 50.000 osoba. Taj

se trend počeo usporavati već u šezdesetima, a još više u sedamdesetim godinama 20. stoljeća. Seljaci 1910. čine 78,6%, a 1931. godine i dalje vrlo visokih 69,6% stanovništva Hrvatske. Tek 1961. udio seoskog stanovništva pao je ispod 50%. Još su nepovoljnije statistike uzme li se u obzir stanovništvo ovisno o poljoprivredi. Ono se smanjilo sa 62,4% u 1948. na samo 15,2% u 1981. godini.[124]

Doduše, i početkom osamdesetih godina 20. stoljeća još je, osim ovih 15,2%, preko 20% stanovništva djelomično živjelo od zemlje ili na selu. No, to su bila mješovita kućanstva u kojima je poljoprivreda bila dopunski izvor prihoda, što dugoročno ne donosi boljitak ni samom domaćinstvu, ali ni široj zajednici. Naime, vlasnik zemlje ne radi punim angažmanom na svom radnom mjestu, a u poljoprivredi obrađuje malu parcelu što je u makroekonomskom smislu neproduktivno i neisplativo. Sva dramatičnost procesa depopulacije sela proizlazi iz podatka da je, prema popisu stanovništva iz 1971, čak oko 80% radnika na privremenom radu u inozemstvu bilo sa sela.[125]

Pedesetih i prema kraju šezdesetih, sela se uglavnom elektrificiraju i na seoskim područjima počinje se postupno stvarati mreža zdravstvenih ustanova. Do tih krajeva postupno stižu asfaltne ceste. Pa ipak, sve je to bilo nedovoljno i zakašnjelo, jer je iseljavanje uzelo maha. Pojedini su zaseoci posve opustjeli, osobito u planinskim krajevima i na otocima. Tek će se u narednim desetljećima početi izgrađivati vodovodna mreža i na seoskim područjima, bez koje nema uvjeta za intenzivniju poljoprivredu, uostalom ni za sam život. Međutim, razlike u životnom standardu između seoskih i gradskih područja nisu se smanjivale, već samo povećavale. Isključivo bavljenje poljoprivredom postalo je sinonim za siromaštvo. Tako su 1965. godine u Hrvatskoj bile najslabije razvijene upravo one općine u kojima je udio poljoprivredne proizvodnje bio među najvećima (Slunj, Ozalj, Vrginmost i Vojnić imale su između 34,9 i 40,1% prosječnog hrvatskog dohotka).[126]

Bez obzira na sve negativnosti takva razvoja, opći društveni pomaci bili su golemi. Generacije seljaka rođene uglavnom u međuratnom razdoblju, kao mladi ljudi dolaze u gradove i transformiraju se u industrijske radnike. Osposobljavaju se za rukovanje sa strojevima. Neki od njih tek se opismenjuju, drugi polaze škole i fakultete, stječu znanja u organizaciji i upravljanju proizvodnjom. Kako bi se to uopće moglo ostvariti, osnivane su i škole za opće obrazovanje radnika (prva u Zagrebu 1947. godine) u kojima bi „udarnici i novatori" stjecali srednjoškolsku naobrazbu.

Migranti su svoj novi ekonomski status doživljali i kao socijalni, kao stvar prestiža. Ivo Babić smatra da je negativan efekt proizašao i iz činjenice da se „industrijalizacija odvija na kulturnom supstratu niske razine", da „ubrzani rast prividno ili privremeno preskače desetljeća", i da ga „pri-

tom slijedi njegova sjena: bujne i brze kulturne metamorfoze koje izmiču planskom usmjeravanju".[127] Još je dugo vremena individualni i društveni standard bio vrlo nizak – sustanarstvo, odnosno život više obitelji u jednom stanu, u kojem svaka ima jednu ili rijetko dvije sobe, bilo je vrlo često. I plaće su bile niske, odnosno male kupovne moći. Jedino je utješno bilo da je i ponuda roba na tržištu bila krajnje siromašna, pa se ni za eventualno veći novac nije moglo mnogo toga kupiti.

Unatoč tim ograničenjima, na krilima „ekonomskog čuda" realizira se duboka preobrazba potreba i navika prosječnog stanovnika Hrvatske. Do kraja šezdesetih ubrzano raste broj kupljenih televizora, pa televizija postaje sredstvo djelotvornog kulturalnog i jezičnog ujedinjenja zemlje (isprva Jugoslavije, a potom, kako se TV Zagreb sve više osamostaljuje i jača, i Hrvatske). Kućanski aparati poput hladnjaka, perilica rublja, usisavača te (kasnije, u sedamdesetima) perilica posuđa polako ulaze u mnoge domove i omogućuju ženama da imaju više slobodnoga vremena i da to vrijeme iskoriste kako bi nastavile školovanje ili se uključile u neku produktivnu aktivnost izvan obitelji. To počinje mijenjati uloge i odnose između muškaraca i žena, majki i djece. Upotreba telefona značajno se proširuje, i pretvara se, iz poslovnog pomagala koje se štedljivo koristi, u svakodnevno sredstvo komunikacije među obiteljima i mladima. U šezdesetima raste broj izgrađenih stanova, koje srednji sloj dobiva u tzv. stanarsko pravo, a na temelju lista u državnim institucijama i poduzećima (jer su sva poduzeća i institucije zakonom bile obvezane na visoka izdvajanja za stanogradnju). Došlo je i do značajnog poboljšanja u prehrani, zdravstvenoj zaštiti i korištenju godišnjeg odmora.

Iako je i dalje postojao veliki manjak roba, pa se i za relativno niske plaće moglo kupiti još manje, od sredine pedesetih je bila prisutna svijest da se može očekivati kako će se svake godine živjeti sve bolje. Stihovi pjesme „Moja mala djevojčica" koju su 1958. godine pjevali mlada, 16-godišnja Zdenka Vučković (1942) i tada već europski afirmirani Ivo Robić (1923-2000) karakteristične su za to vrijeme: Zdenka želi da joj „tata kupi auto", ali već u sljedećem stihu otkriva da bi bila zadovoljna i s „biciklom", ali i s „dvije naranče", „bombonima", „kolačima", kao i s „kolicima" tada vrlo propulzivne splitske tvornice „Jugovinil".

Bilo je to doba u kojem se događaju i druge dramatične transformacije u načinu života. Tijekom šezdesetih, šestodnevni radni tjedan transformira se u petodnevni, čime se vikend produžava. Na taj se način omogućava mnogima, koji žive u unutrašnjosti, da preko vikenda dođu na more. Pjesma koju pjeva Ivo Robić – „požuri, jer autobus već trubi, zar mora propast svaki vikend naš", vrlo dobro oslikava to vrijeme. Poticaj da ljudi uopće počnu putovati bio je osnivanje Ferijalnog saveza

Hrvatske, kada su uz postojeće prihvatne centre u Zagrebu, Rijeci, Splitu, Dubrovniku i na Plitvicama, otvorena i tri nova na jadranskoj obali – u Savudriji, u Orebiću i u Zadru, čime se počinju valorizirati i dotad za turizam posve zanemarena područja.[128]

Ubrzano raste broj automobila: godine 1960. jedan je privatni automobil u Hrvatskoj dolazio na čak 275 stanovnika, da bi već 1973. godine jedan automobil dolazio na svega 16 stanovnika. No, sva je ta roba i dalje bila vrlo skupa.

Nekontrolirani rast gradskog stanovništva proizvodi komunalne i prometne probleme, preveliko zagađenje, itd., što rezultira relativno niskom kvalitetom života. Sve su to izazovi koje će većina hrvatskih gradova, i hrvatsko društvo u cjelini, s mnogo napora rješavati u sljedećim desetljećima.

Čitavo je društvo zahvaćeno procesom deagrarizacije, neposredno poslije rata forsiranom, a potom u godinama koje slijede i spontanom.[129] U takvom burnom procesu polako nestaje i tradicionalni mentalitet u kojem je zemlja imala ključnu ulogu u stvaranju egzistencije.

Država je posebno poticala „školovanje uz rad", a u tu je svrhu, primjerice, u Zagrebu otvoreno i Radničko sveučilište „Moša Pijade". Izgrađeno je na jednom od elitnih mjesta u novijim dijelovima grada, u Ulici proleterskih brigada (danas Ulica grada Vukovara). Svečano ga je 1961. godine otvorio sam predsjednik Tito. Znakovito je da je projekt zgrade dobio više nagrada.

Četiri najveća hrvatska grada (Zagreb, Split, Rijeka, Osijek) u tom su se razdoblju (1948-1981) više nego udvostručila – najmanje Zagreb, koji raste za 106,4% (od 314.669 na 649.586 stanovnika), a najviše Split, koji se povećao za 163,5% (od 64.262 na 169.322 stanovnika). Podaci o nešto kraćim razdobljima za pojedine gradove pokazuju svu brzinu rasta i dramatičnost promjena: Rijeka je od 1953. do 1961. narasla za 34,1%, a potom do 1971. za daljnjih 30,9%.[130] Zadar, koji je u međuratnom razdoblju stagnirao, između 1953. i 1971. godine, dakle, u samo 18 godina, narastao je za 167% (sa 16.146 na 43.087 stanovnika).

Rast gradova, iako usporen, nastavljen je sve do 1991. godine (nakon te godine značajan broj gradova doživio je pad broja stanovnika). I šire gradsko područje Zagreba doživjelo je znatan porast stanovništva – od 448.444 godine 1948. na 855.568 u 1981. i 933.914 u godini 1991 (u razdoblju 1948-1991. porast je bio 108,3%).

Izgrađivali su se, povećavali stanovništvom i gospodarski jačali i drugi, manji gradovi zbog proširenja postojećih pogona ili otvaranja novih u gradu ili njegovoj okolici. U Sisku su podignute željezara i rafinerija, u Zagrebu koncern „Končar", metalska industrija „Prvomajska" i „Tvornica parnih kotlova", elektroindustrija „Tesla", farmaceutski div „Pliva"

i mnogi drugi, u Varaždinu tekstilna industrija „Varteks" (predratni „Tivar"), u Koprivnici prehrambena industrija „Podravka", u Šibeniku aluminijska industrija, u Slavonskom Brodu metalska industrija „Đuro Đaković", u Vukovaru tvornica gume i obuće „Borovo" (23.000 zaposlenih), u Petrinji mesna industrija „Gavrilović" (6.000), u Kutini tvornica umjetnih gnojiva, u Solinu/Splitu proizvodnja plastičnih masa „Jugovinil".

Osobito je značajan bio razvoj velikih brodogradilišta, koja su bila nosilac razvoja Rijeke, Pule, Kraljevice, Trogira i Splita (ona su tijekom devedesetih preživjela ratne teškoće i opasnosti privatizacije, pa su i početkom 21. stoljeća ostala najvitalniji dio hrvatske industrije). Najveće je brodogradilište „Uljanik" u Puli koje ima tradiciju još od 1856. godine, pa je vremenom izraslo u najveće ratno brodogradilište Austro-Ugarske Monarhije. Do 1947. godine „Uljanik" su držale angloameričke jedinice, a otada brodogradilište postupno raste i jača. Potkraj sedamdesetih zapošljava čak 6.500 radnika te gradi brodove do 400.000 tona nosivosti, najveće ikad izgrađene u hrvatskim brodogradilištima.

No, bilo je mnogo ekstenzivnog zapošljavanja, dakle, u sektorima koji su zapošljavali uglavnom slabije kvalificiranu radnu snagu – primjerice, tekstilna i kožarska industrija. Velike tekstilne tvornice, uz najveću – varaždinski „Varteks", gradile su se i u manjim mjestima – primjerice, „Dalmatinka" u Sinju, „Međimurska trikotaža Čakovec" (MTČ) u Čakovcu,[131] itd.

Rast gradova poticao je rast specifičnih industrija – primjerice, peradarske, koja je jeftinom piletinom i jajima opskrbljivala nove stanovnike. Šezdesetih godina razvija se varaždinska „Koka", potom zagrebačka „Agrokoka", koprivnička „Podravka" i druge.

Velike brodarske prijevozničke tvrtke postoje i jačaju u Rijeci, Zadru, Splitu, Dubrovniku. Jača i građevinska industrija, osobito u Zagrebu (primjerice, zagrebačka „Industrogradnja" sedamdesetih ili osamdesetih zapošljavala je oko 10.000 radnika).

Kako mnogi od tih pogona nisu bili konkurentni na inozemnom tržištu (a dobrim su dijelom predviđeni za izvoz), tako su plaće bile slabe te prihodi domaćinstava nisu mogli zadovoljavati sve veće potrebe potrošačkoga društva. Zbog toga se stvara relativno brojan sloj prigradskog stanovništva koji se uz primarni angažman u industriji bavi i ekstenzivnom poljoprivrednom proizvodnjom ili nekim drugim aktivnostima. Time se, doduše, povećavao životni standard, ali je to donosilo dugoročne štete, jer je slabio radni angažman.

I zaposlenost je od 1955. do 1984. godine narasla 150%, ali i nezaposlenost, i to gotovo šest puta (jer je 1955. godine gotovo nije bilo – u Jugoslaviji je iznosila 0,64%, a u Hrvatskoj 0,75%).[132] Najzorniji poka-

Preokret na hrvatskoj glazbenoj sceni početkom 80-ih označila je pojava „novog vala" i grupa kao što su Film, Azra, Haustor, Prljavo kazalište i druge.

zatelj klizanja u gospodarsku katastrofu u osamdesetima i početkom devedesetih bila je upravo nezaposlenost, koja se od 1984. do 1992. opet udvostručila. I bila je očigledno različita od republike do republike. U Sloveniji tada (1984) praktički nije postojala (1.3%), u Hrvatskoj bila već osjetnih 5.2%, sve do Kosova gdje je bila golemih 27.3%. Godine 1990. u Sloveniji je nezaposlenost narasla na 4.8, a na Kosovu na čak 38.4%[133]

Nepismenost je bila anomalija s kojom se poslijeratna Hrvatska morala ozbiljno uhvatiti ukoštac. Akcije opismenjavanja, pokrenute nakon 1945. godine, bile su tek djelomično uspješne: 1945. godine u Hrvatskoj je bilo 340.000 nepismenih, dvije i pol godine kasnije skoro upola manje – 178.000. Prema popisu stanovništva provedenom 1948. godine u Hrvatskoj je bilo nepismeno oko 15.6% osoba starijih od 10 godina. U popisu stanovništva 1953. godine promijenila se definicija nepismenosti: prije su se pismenima proglašavale osobe koje su znale samo čitati, dok je novi popis zahtijevao da znaju i pisati. Stoga je te godine bilo popisano čak 522.112 nepismenih osoba starijih od 10 godina ili 16.3% stanovništva, pri čemu je nepismenost u žena (22.3%) bila više nego dvostruko češća nego u muškaraca (9.1%). U općini Obrovac nepismenih je bilo čak 42%. Na manji broj nepismenih muškaraca donekle je utjecala JNA, u kojoj su regruti obvezno svladavali osnove pismenosti.

Međutim, te i druge inicijative mogle su tek djelomično poboljšati stanje, jer zbog opće situacije čak i 1948. godine niže razrede osnovnih škola nije polazilo oko 10%, a više razrede i do 25% školskih obveznika. I 1950. godine gotovo 400 škola nije radilo – dijelom zbog toga što još školske zgrade nisu bile obnovljene, dijelom stoga što nije bilo dovoljno učiteljskog kadra. Razlozi neodlaska u školu bili su različiti i često otkrivaju krajnje siromaštvo: u krapinskom kotaru 1948. čak 60% djece nije imalo nikakvu obuću, a zbog toga ih u školu nije išlo čak 35%. Prvih godina nakon rata na jednog je učitelja dolazilo 70 učenika, a na selu prosječno 200 učenika. U nekim krajevima situacija je bila još gora – primjerice, u Slunju se jedan učitelj brinuo za 300 učenika.[134]

Stoga je početkom 1949. godine Centralni komitet Narodne omladine Hrvatske donio Odluku o provedbi suzbijanja nepismenosti među mladima Hrvatske. Bilo je planirano da se opismeni oko 68.000 osoba (gotovo 2% stanovništva), od toga 10.711 omladinaca i omladinki. No, kako je tečajeve tijekom njihova trajanja napustilo oko trećine polaznika, opismenjeno je oko 45.000 osoba.[135]

Godine 1946. uvedeno je obavezno sedmogodišnje školovanje (dotad obavezno četverogodišnje), što je 1951. produženo za još godinu dana, dakle na osam godina. Zahvaljujući svim tim naporima, a dijelom i sve boljim obuhvatom školske djece osnovnim obrazovanjem (početkom šezdesetih je osmogodišnjim obaveznim školovanjem bilo obuhvaćeno 98% djece), nepismenost se u Hrvatskoj smanjila od 16,3% iz 1953. na 9% u 1971. godini, te na 5,6% u 1981. godini (1981. Kosovo je imalo 17,6%, a Slovenija 0,8% nepismenih).

O općem društvenom napretku u tom razdoblju svjedoče i drugi podaci: smanjila i smrtnost novorođenčadi – s 91,8 promila iz 1954. na 15,8 promila u 1984. godini. Očekivani životni vijek produžio se između 1953. i 1981. s 59 na 67 godina za muškarce, odnosno sa 63 na 75 godina za žene.

Na tada jedinom hrvatskom sveučilištu, onom u Zagrebu, u prvim poslijeratnim godinama ubrzano raste broj studenata. Dok ih je pred rat bilo 7143, a 1945. gotovo isti broj (7465), u školskoj godini 1953/1954. već ih je 13.149, što je bilo povećanje od 75%. U istom razdoblju broj nastavnika je narastao sa 479 na 933, što je povećanje od 95%. Do 1968. više je nego udvostručen broj studenata i nastavnika (broj studenata bio je veći od 30.000). U međuvremenu su nastajali brojni fakulteti – jedinstveni Tehnički fakultet se u desetak godina razdijelio na sedam novih fakulteta; osnovani su i prvi fakulteti izvan Zagreba (Filozofski u Zadru i Medicinski u Rijeci).[136]

Ubrzan razvoj društva donosio je nove probleme. Iako se u načelu razvijalo društvo ravnopravnih, nisu svi imali iste šanse. Socijalne razlike

Otvaranje robne kuće NA-MA u Zagrebu.

između republika ili dijelova pojedinih republika uglavnom su ostale, ili se čak povećale. Isto tako su i socijalna pokretljivost i prohodnost ostali vrlo mali. Prema podacima s kraja šezdesetih godina (a stanje se u kasnijim razdobljima sporo popravljalo, tako da i 2008. studiraju uglavnom djeca bogatijih), u Jugoslaviji je studiralo svako treće službeničko dijete, svako 24. radničko i svako 40. dijete zemljoradnika.[137] Mnoga su se elitna i unosna zanimanja (liječnička, odvjetnička, naprimjer) prenosila s roditelja na djecu, što je dokaz društvene okoštalosti.

Brzi rast broja automobila pratile su i neke sretne okolnosti. U Moslavini, na naftnom polju Stružec, pronađene su veće zalihe nafte. Od početka šezdesetih s njega se počelo crpsti i milijun tona nafte godišnje, što je značilo početak brzog razvoje hrvatske naftne industrije. Istovremeno je izgrađen i 17 kilometara dugi naftovod Stružec – Sisak.[138] Zatim je počela eksploatacije nafte i plina sa susjednog polja „Žutica", tako da je područje oko Ivanić-Grada postalo značajan i trajan opskrbljivač Hrvatske naftom. Sredinom šezdesetih (točnije, 1965) puštena je u rad rafinerija nafte u Šoićima kod Rijeke s kapacitetom od 1,300.000 tona. U međuvremenu, 1963. godine, osnovana je Industrija nafte (INA), nastala integracijom više poduzeća koja su se bavila proizvodnjom, preradom i trgovinom naftom

Poplava u Zagrebu u studenome 1964. godine (pogled na Trnje, snimljeno s nedovršenog „Vjesnikova" nebodera).

i naftnim derivatima. Ubrzo je INA postala najjače hrvatsko poduzeće, proširila je aktivnosti na druge jugoslavenske republike i intenzivirala kontakte s inozemstvom, pored ostaloga i s nekima od vodećih svjetskih kompanija. Iste godine kada je osnovana INA, na zagrebačkom Žitnjaku (jugoistočno predgrađe) puštena je u pokusnu proizvodnju tvornica OKI (organsko-kemijska industrija). Tvornica je na hrvatskom (i jugoslavenskom) tržištu nudila niz proizvoda (polietilen, polistirol, stirol, fenol, aceton itd.) koji su se dotad morali uvoziti, ili ih se uopće nije moglo nabaviti, a imali su široku primjenu u nizu industrijskih grana.

Usprkos svim pomacima, energetski manjkovi bili su konstantni, jer je rast potrošnje, kako u privredi zbog privrednog rasta, tako i u domaćinstvima zbog sve većeg broja aparata, bio veći od porasta proizvodnje. Tako su, kada je 1964. godine proradila električna vuča na pruzi između Zagreba i Rijeke, mediji kao najvažniju donosili vijest da će se time uštedjeti oko 140.000 tona ugljena godišnje i na taj način „ublažiti nestašica ugljena u drugim privrednim granama" (početkom 21. stoljeća zasigurno bi se naglašavala ekološka vrijednost toga posla).

Za standard građana Zagreba osobito je važna bila izgradnja Termoelektrane-toplane na zagrebačkoj Savici 1963. godine. Naime, šezdese-

tih godina manjak električne energije nije bio tako izražen kao u prethodnom desetljeću, pa je manje važno da je nova Toplana imala postrojenja za proizvodnju električne energije. Mnogo je važnije da je imala dodatne uređaje za proizvodnju toplinske energije koja se posebnim cjevovodima distribuirala u razne gradske četvrti i služila za zagrijavanje stanova i poslovnih prostora. Tada su, ponajprije u relativno novim zgradama u novijim dijelovima grada, kalijeve peći na drva i ugljen zamjenjivane radijatorima. Zagreb je bio prvi grad u Hrvatskoj, pa i u Jugoslaviji, koji je izgradio takav sustav grijanja, a u sljedećim godinama i desetljećima slijedili su ga i drugi gradovi, ponajprije u kontinentalnoj Hrvatskoj. Kada je u sljedećih desetak godina veći broj stanova priključen na toplinsku mrežu (a u međuvremenu je sagrađena i toplana na Trešnjevci), u Zagrebu se zagađenost zraka značajno smanjila.

Iako se standard građana osjetno povećao, sindikati su 1964. procjenjivali da troškovi prehrane i dalje odnose između 30 i 60% kućnih prihoda, a u obiteljima s najnižim primanjima troškovi prehrane prelaze i 60% ukupnih prihoda.

Oni koji su imali više novca, nisu ga imali gdje utrošiti, budući da je ponuda roba na tržištu bila slaba. Još je manja bila mogućnost investiranja zarađenog novca, jer su mogućnosti privatne inicijative bile krajnje ograničene. Ni stanovi se nisu kupovali nego je postojao vrlo raširen sustav po kojem su poduzeća i ustanove dodjeljivali besplatno „stanarsko pravo". Partijska je podobnost u takvim poslovima bila važna, ali ne i presudna. Oko 10% odraslog stanovništva bili su članovi SKH, a stanarsko pravo dodjeljivano je mnogo široj populaciji.

Nema sumnje da je Peti kongres SKH, održan u travnju 1965. godine, imao argumenata da samozadovoljno konstatira kako su od 1959. do 1964. godine u SR Hrvatskoj zabilježeni „značajni uspjesi: snažno jačanje društvenog, privrednog sektora, osobito industrije, porast zaposlenosti i društvenog standarda, ostvareno je povećanje izvoza kao i značajni rezultati u oblasti stambene politike, odgoja i obrazovanja i u razvitku radio i TV-mreže". I u prvih osam mjeseci 1966. godine rast je bio konstantan – industrijska se proizvodnja povećala za 9,7%, produktivnost rada za 12,2%, a izvoz za 14,1% u odnosu na isto razdoblje prethodne godine.

U doba privrednog rasta i društvenog poleta događale su se i nesreće koje su se urezivale u sjećanje tadašnjim generacijama: primjerice, početkom 1962. snažan je potres pogodio Makarsko primorje, Ston i Ploče, te Čapljinu i hercegovačko selo Vitinu koje je najviše stradalo. Ujesen 1964. godine sam je Zagreb stradao u katastrofalnoj poplavi rijeke Save. Tada grad nije imao kvalitetne protupoplavne nasipe i odvodne kanale, pa je nakon učestalih kiša, voda probila nasipe i poplavila

Trešnjevku, Trnje i Peščenicu na užem gradskom području (Novi Zagreb, odnosno područja južno od Save, nisu bila poplavljena). Nadiruću vodu zaustavili su tek nasipi željezničke pruge u visini Glavnog kolodvora. Kako je do izlijevanja vode došlo tijekom noći, voda je ušla u mnoge podrumske, suterenske i prizemne stanove, a da vlasnici ni na koji način nisu bili upozoreni. Zbog toga je u vodenoj bujici 14 osoba (prema drugim podacima 17) izgubilo živote. Ukupno je bilo poplavljeno oko 6100 ha gradskog područja na kojem je tada stanovalo preko 180.000 građana te se računa da je 45.000 stanova u Zagrebu, dakle, svaki treći, bio poplavljen. Od toga broja 10.000 stanova voda je potpuno uništila. Voda je poplavila i mnoga poduzeća, uništila strojeve. Na nekoliko dana sav život u gradu je stao – škole nisu radile, mnogi su tek u čamcima dolazili kući ili išli na posao. Nema sumnje da je Zagreb, kako je izjavio Vladimir Bakarić, zadesila „najveća elementarna katastrofa u pogledu materijalne štete" u povijesti.[139] Komisije za procjenu štete u sljedećim su mjesecima obilazile grad i stavljale crvene križeve na kuće koje treba rušiti, a njihovi vlasnici su trebali dobiti besplatne zamjenske stanove. Zbog nedostatka novca taj projekt je realiziran u minimalnom opsegu.

Poslovni toranj „Zagrepčanka", jedan od najviših nebodera u Hrvatskoj. Izgrađen 1976. godine, uspješno je obilježio prodor modernijih arhitektonskih koncepcija u Hrvatsku.

Povećanje standarda tijekom šezdesetih snažno je pridonosilo stvaranju sve šireg građanskog sloja. U njemu se javlja svjetonazor drugačiji od marksističkog, pa su zapadni koncepti života i osobito potrošački mentalitet bili sve prisutniji. Stoga su partijski pravovjernici već od kraja šezdesetih upozoravali da se marksizam „osporava" i da se proglašava „zastarjelim", da se marksistička ideologija smatra „demodiranom". Tvrdili su kako oživljavaju razni ideološki pravci oprečni marksizmu i da njihovi protivnici teže „dezideologizaciji" i „konvergenciji" društvenih sustava.

64. Od Deklaracije 1967. do sloma Hrvatskoga proljeća

Političke i privredne promjene u Jugoslaviji sredinom šezdesetih stvaraju novu atmosferu u kojoj se počinju postavljati dotad zabranjena pitanja. Međunacionalni odnosi bili su svakako jedno od njih, a rasprave o njima prelamale su se – ili politički kodirale – isticanjem pitanja jezika. Hrvatski i srpski jezični standard nedvojbeno su vrlo slični, ali razlika ima. Od 1918. godine postoji jedinstvena državna administracija, a u tom smislu je posebno važna vojska. I kulturni su kontakti bili vrlo intenzivni, svakako intenzivniji negoli prije Prvoga svjetskog rata. Na taj su se način, dakle, i prirodnim putem, ali i neizravnom, a katkad i izravnom prisilom, smanjivale razlike između dva jezična standarda. Takve su se tendencije očitovale i tijekom pedesetih godina 20. stoljeća. Hrvati su pak tradicionalno osjetljivi na identitet i posebnost svoga jezika: on je desetljećima, a pogotovo u 19. stoljeću, bio jedan od ključnih elemenata borbe za očuvanje i jačanje nacionalnog identiteta spram mađarskoga, talijanskoga i njemačkoga (austrijskoga) pritiska. Kod Srba nije bilo tako, jer je već u 19. stoljeću postojala Kraljevina Srbija. Iako se u hrvatskoj javnosti i u svakodnevnoj uporabi desetljećima koristio termin „hrvatski jezik", u novoj, socijalističkoj Jugoslaviji službeni je naziv jezika bio hrvatskosrpski ili srpskohrvatski (ponekad i hrvatski ili srpski, odnosno srpski ili hrvatski).

Kao izraz dominantne političke volje u Novom Sadu 1955. godine istaknuti su hrvatski, srpski i crnogorski jezikoslovci i književnici potpisali Novosadski dogovor kojim je utvrđeno da je književni jezik Srba i Hrvata „jedinstven", s dva ravnopravna izgovora (ijekavski u Hrvatskoj i ekavski u Srbiji) i dva pisma (latinica i ćirilica). Potpisnici su se obvezali i da „odlučno stanu na put postavljanju umjetnih prepreka prirodnom i normalnom razvitku hrvatskosrpskog književnog jezika".[140] Bio je to posljednji pokušaj stvaranja dogovora na unitarnoj osnovi, jer će se početkom šezdesetih u Srbiji, potom i u Hrvatskoj pojaviti tendencije za promišljanjem samostalnije kulturne i jezične politike.

Nakon pada Aleksandra Rankovića razvila se javna rasprava o amandmanima na Ustav, jer se držalo da su decentralizacija i federalizacija

nužne. Kao prilog, pojavio se u ožujku 1967. godine u zagrebačkom književnom tjedniku *Telegram* dokument naslovljen *Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika*, s potpisom 18 znanstvenih i kulturnih ustanova u Hrvatskoj. U *Deklaraciji* se traži ravnopravna uporaba slovenskoga, hrvatskoga, srpskoga i makedonskoga jezika u saveznim ustanovama te dosljedna primjena hrvatskoga književnoga (standardnog) jezika u Hrvatskoj. Značenje je toga istupa bilo šire od filološkog, jer se radilo zapravo o tekstu koji upozorava na nacionalnu neravnopravnost, napose potisnutost Hrvata i hrvatskog jezika.[141] Na VII. plenumu CK SKH konstatirano je da je *Deklaracija* „akt uperen protiv bratstva i jedinstva naroda i narodnosti SFRJ", da je „tendenciozna i politički štetna". Sabor je, pak, tvrdio da su „potpisnici svojim zahtjevima napali na osnovnu tekovinu NOB-a – bratstvo i jedinstvo". Članovi SK-a koji su *Deklaraciju* potpisali kvalificirani su kao „politički nezreli". Sa svih je državnih i partijskih foruma stizala birokratska i u biti prijetvorna ocjena da su „u jugoslavenskoj zajednici stvoreni uvjeti da se međunacionalni odnosi – pa i pitanje jezika, rješavaju na drugi način". Kao žarišta ideja iznesenih u *Deklaracije* optužene su neke od najvažnijih nacionalnih institucija, prije svega Matica hrvatska, Društvo književnika i Katedra za hrvatski jezik na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, Matica iseljenika, Institut za historiju radničkog pokreta.[142]

Od 70 članova SK-a koji su potpisali *Deklaraciju*, 34 je kažnjeno na razne načine, a desetorica su isključeni iz članstva SK-a. Neposredni autori *Deklaracije* bili su podvrgnuti političkim pritiscima i privremeno ili dijelom potisnuti iz javnog života. Primjerice, Franjo Tuđman, iako je izgubio mjesto direktora Instituta za historiju radničkog pokreta te bio isključen iz SKH-a, ostao je saborski zastupnik. Matica hrvatska je nastavila svoju izdavačku djelatnost – čak i u širem obimu. Većeslav Holjevac ostao je predsjednik Matice iseljenika do kraja mandata u proljeće 1968. godine. Ostali su se već 1969. godine vratili u politički život (profesori Filozofskog fakulteta Ivo Frangeš, Ljudevit Jonke, Miroslav Brandt i drugi).

U isto vrijeme dok je u Hrvatskoj trajala kampanja protiv *Deklaracije*, na nekim se saveznim forumima, osim o *Deklaraciji*, diskutiralo i o „Prijedlogu za razmišljanje grupe članova Udruženja književnika Srbije". Oba su teksta navodno izazivali „ogorčene proteste cjelokupne jugoslavenske javnosti".

Iako su zbivanja oko *Deklaracije* završila neuspješno po hrvatske interese, neki od zahtjeva vrlo su brzo usvojeni: primjerice, potkraj 1967. Savezno izvršno vijeće je odlučilo da se od Nove, 1968. godine sve savezne uredbe objavljuju na jezicima svih naroda.[143] *Deklaracija* i događanja oko nje bila su uvod u sveopći emancipacijski pokret sljedećih godina.

Pad Aleksandra Rankovića otvorio je prostor za mnogostruku demokratizaciju – otvaranje granica što znači sve više putovanja na Zapad, a sve intenzivniji utjecaji koji stižu sa Zapada, decentralizacija, postaju dominantna obilježja društvenog razvoja. Tako su ujesen 1966. Slovenija i Makedonija tražile dosljedniju uporabu slovenskoga i makedonskoga jezika kako u saveznim organima, tako i od strane pripadnika JNA, carinika, policajaca i drugih na službi u tim republikama.[144] Na dnevni red, i unutar SK i u društvu općenito traži se da se počne realno raspravljati o razvoju samoupravljanja, poslovanju banaka, međurepubličkim odnosima.

Izvršno vijeće Sabora već je 1967. i 1968. godine pokušavalo na saveznoj razini – dakle, u vrijeme kada se radilo na ustavnim amandmanima – potaknuti promjene kojim bi se decentralizirali savezni investicijski fondovi. Ta je inicijativa polučila tek djelomičan uspjeh, jer je ustavnim amandmanima u travnju 1967. godine ograničeno pravo sudjelovanja Federacije u financiranju investicija (osim prema posebnom zakonu za svaku novu investiciju). Zbog toga će cjelovito rješenje toga pitanja, ponešto promijenjeno, postati jedan od glavnih zahtjeva tijekom Hrvatskog proljeća.

Studentski pokret u Jugoslaviji 1968. godine bio je potaknut sličnim događajima u Europi, ponajprije Francuskoj i Njemačkoj, ali i u SAD-u (demonstracije protiv Vijetnamskog rata). Međutim, on je bio i rezultat demokratičnije atmosfere koja je u Jugoslaviji vladala nakon 1966. godine i pada Aleksandra Rankovića. Štrajk se najjače manifestirao u Beogradu, gdje je u nemirima ozlijeđeno stotinjak studenata i nekolicina policajaca. Čini se da je presudnu ulogu na smirivanje stanja imao Titov govor na televiziji, što je do tada bilo posve neuobičajeno. Nemiri su stigli i do Zagreba, gdje je organiziran samo djelomičan štrajk. Politizacija većega broja studenata bila je vrlo izražena i političko vodstvo u Hrvatskoj bilo je sve zabrinutije. Politički stavovi studenata međusobno se prilično razlikovali. Svi su naglašavali socijalni aspekt („dolje crvena buržoazija"). Beogradski su se studenti zalagali za „energične mjere protiv svih pokušaja dezintegracije društvenoga vlasništva ili njegova denaturiranja u akcionarsko vlasništvo". U Zagrebu se prosvjedni zborovi održavaju u Studentskom centru u Savskoj ulici te na nekim fakultetima, najviše na Filozofskom, a grupe nezadovoljnika su se okupljale po studentskim domovima. Za razliku od beogradskih studenata, zagrebački nisu izašli na ulice (iako je jedan dio studenata želio da se to učini). Gradski komitet SKH s Perom Pirkerom (1927-1972) na čelu odigrao je ključnu ulogu u pacifikaciji studenata. Studenti su sastavili Proglas revolucionarnih studenata socijalističkog Sveučilišta „Sedam sekretara SKOJ-a". Oni tim dokumentom reagiraju na očigledne „deformacije" u

društvu, na socijalnu polarizaciju, na nejednakost. Ističe se i zahtjev za većom demokratizacijom društvenog života. Traži se ukidanje „ideološkog monopolizma... uspostavljanje pune slobode štampe, zbora, dogovora, manifestacija i demonstracija". Osim toga, traži se i „otklanjanje svih zapreka uspostavljanju međunacionalnih odnosa na principima pune ravnopravnosti".[145] Prema svemu sudeći, Proglas se nije odlikovao naročitom idejnom i akcionom homogenošću; doduše, najvažniji su u pokretu bili lijevi intelektualci, ali bilo je i drugih, pa se i to manifestiralo prilikom pisanja Proglasa. Ako je ijedna ideja u Proglasu i naglašenija od drugih to je bila mutna predodžba o tome da bi sve probleme trebalo rješavati intervencijom države, a da bi krajnji cilj trebao biti egalitarizam.

Bio je to prvi javni pokazatelj da unutarnji razvoj u Jugoslaviji pati od dubljih nelogičnosti – pobunila se, naime, u komunizmu odgojena generacija. Ona je očito bila zasićena razlikom između retorike i realnosti, a u sebi je otkrila potrebu za svakovrsnim slobodama. Državu više nije promatrala kao vrijednost u sebi, nego samo kao više ili manje prikladan okvir za ostvarenje drukčije postavljenih interesa. Budući sudionici Hrvatskog proljeća uglavnom su nepovoljno ocijenili postojeća zbivanja, procjenjujući da ona idu na ruku unitaristima i dogmatima, što usporava reforme. Vlatko Pavletić je zaključio kako su se sudionici tadašnjih studentskih gibanja posve zaokupili „problemima dalekih zemalja i naroda" otupljujući osjetljivost „za presudne događaje u vlastitom domu, u zavičaju i domovini".[146] Iako su studentski buntovi 1968. i 1971. uistinu posve različitog ideološkog opredjeljenja, ipak oni imaju zajedničkih elemenata – potvrđuju buntovnički potencijal koji je postojao u tadašnjem društvu, osobito u studentskoj populaciji.

Novi zamah liberalno-demokratskim strujama dalo je praćenje Praškog proljeća, a na prkosu, gotovo mržnji prema intervencionistima u Čehoslovačkoj u ljeto 1968. godine, izrastao je stav da je jugoslavenski sustav posve različit od sovjetskoga i da njegove specifične slobodarske osobitosti valja čuvati.[147]

Godine 1969. došlo je do prvih posve javnih razmimoilaženja između republika i saveznih organa zbog prioritetā u gradnji autocesta. Savezna je vlada zagovarala ravnomjernu gradnju u svim dijelovima Jugoslavije, a Slovenija je smatrala da prednost valja dati gradnji na njezinu teritoriju, jer je promet njezinim cestama bio najgušći, a valjalo je i spojiti se na austrijske i talijanske autoceste. Bio je to početak „cestne afere/krize", odnosno prvi slučaj da se jedna republika javno suprotstavila odluci saveznih organa. Odluku Saveznog izvršnog vijeća Ljubljana je ocijenila „kao jednostranu i ekonomski kratkovidnu" te je zahtijevala njezinu izmjenu. Izvršni biro SKJ odmah je reagirao i ocijenio da su „oblici i metode rješavanja toga pitanja koji su korišteni u Sloveniji neprihvatljivi"

te se založio za „metodu dogovaranja i usklađivanja". Međutim, tada se ništa posebno nije dogodilo, i problem je ostao. Na kraju „cestne afere", 1972. godine, kada su, u raznim okolnostima, i u drugim republikama morali otići neki političari, ostavku je morao podnijeti i Stane Kavčič (1919-1987), predsjednik Izvršnog vijeća Skupštine SR Slovenije.[148]

Ta, ali i druge rasprave bile su vrlo intenzivne, a javnost ih je mogla pratiti na mnogo neposredniji način nego prije. Vodile su se vrlo žestoko i oko „naslijeđa" Federacije (novac, prava, obveze), te oko strategije pomoći nerazvijenim republikama (BiH, Crnoj Gori, Makedoniji) i Autonomnoj pokrajini Kosovo.

Bio je to vrlo jasan pokazatelj da će s valom demokratizacije biti teško očuvati nedodirljivom temeljnu dogmu o „bratstvu i jedinstvu". Sporno je bilo da li interese pojedinih republika treba pretpostaviti imaginarnom „zajedničkom" interesu. Nema sumnje da su nosioci saveznih funkcija bili na teškim mukama, pogotovo ako su iskreno željeli biti pravedni i nepristrani u odnosu prema svim republikama i pokrajinama. Pa ipak, oni su prirodom svoga položaja morali težiti prema unifikaciji i „netalasanju", a takav je stav objektivno pogodovao najvećoj naciji – Srbima, odnosno Srbiji. U najbogatijim republikama – Sloveniji i Hrvatskoj – a pogotovo u Hrvatskoj i među Hrvatima, kao brojčano drugoj naciji, to je uglavnom moralo izazivati nepovoljne osjećaje.

Te, 1969. godine, održava se Deveti kongres SKJ. Prvi put kongres na saveznoj razini održava se nakon kongresa republičkih SK (prije je redoslijed bio obrnut). Prvi su put središnji organi Saveza komunista (u prvom redu Predsjedništvo SKJ, formirano 1966. godine) sastavljeni na temelju pariretne zastupljenosti republičkih organizacija. Vrh Partije i dalje odlučuje u maniri nekadašnjeg Politbiroa, ali jačaju i osamostaljuju se sve više i republički savezi komunista. U rezolucijama je zapisano da „društveni položaj radnog čovjeka" ne može dobiti „socijalističku sadržinu" bez „ostvarivanja slobode, suvereniteta nacija".

Jačanje republičkih partija definitivno nagriza svemoć beogradskog partijskog centra, ali to ne znači da je bio pokrenut istinski demokratski proces. Mladen Čaldarović (1916), sveučilišni profesor, filozof i glavni tajnik Matice hrvatske, predlagao je još 1967. godine da se ukine demokratski centralizam, budući da je u uvjetima samoupravljanja zastario. Taj je prijedlog bio posve nerealan, jer se komunistička elita nije željela odreći vlasti i moći.[149]

Koji mjesec po održavanju Devetog kongresa izglasan je Zakon o narodnoj obrani kojim se nastavlja već u pedesetima skromno započeta decentralizacija poslova obrane. Prvi se put izglasavaju i republički zakoni o obrani, a ustrojavaju se i, pored regularne Jugoslavenske narodne armije kao savezne oružane sile, i jedinice Teritorijalne obrane na području svake republike, kojima zapovijedaju republički štabovi.[150]

Savka Dabčević-Kučar, Miko Tripalo, Pero Pirker, nosioci reformističkih tendencija u SKH, s Josipom Brozom Titom na večeri u Brezovici 1968. godine.

U Hrvatskoj tih godina vlast postupno preuzima reformistički i nacionalno orijentirano vodstvo sa Savkom Dabčević-Kučar (1923) na čelu. Savkina karijera (jer su je široki slojevi zvali samo imenom) bila je u drugoj polovici šezdesetih u brzom usponu. Godine 1966. postala je jedan od sekretara Izvršnog komiteta CK SKH, sljedeće godine predsjednik izvršnog vijeća Sabora, da bi 1968. bila izabrana za predsjednicu CK SKH. S. Dabčević-Kučar bila je odličan govornik, mogla je pokrenuti i pridobiti ljude. U tom krugu ljudi bio je Miko Tripalo (1926-1995), koji 1962. postaje sekretar Gradskog komiteta SKH Zagreba, a 1966. predsjednik Izvršnog komiteta CK SKH-a (kasnije će Tripalo postati član Predsjedništva SFRJ-a). Tripalo je bio dinamičan, komunikativan, uz to ga je i Tito cijenio i volio.[151] Osim njih dvoje ističu se i Ivan Šibl (1917-1989), potom Pero Pirker, od 1963. zagrebački gradonačelnik te od 1969. sekretar Izvršnog komiteta SKH. Dragutin Haramija (1923) bio je riječki gradonačelnik, a od 1969. predsjednik Izvršnog vijeća Sabora SRH. Srećko Bijelić (1930-2004) bio je od 1969. predsjednik Gradskog komiteta SKH

Zagreba, potom i član Predsjedništva SKJ. Taj krug ljudi imao je, uz manje (nebitne) razlike jedinstven stav – zauzimao se za radikalan preobražaj gospodarskog sustava i demokratizaciju političkog života.

Do kraja 1971, kada je pokret, po uzoru na Praško, nazvan Hrvatskim proljećem, nasilno ugušen, u njega se bio spontano uključio velik dio hrvatskog naroda i hrvatskih građana te ga javno i masovno podržavao. Iako su u tom događajima bogatu i relativno kratku vremenu do izražaja dolazile različite ideološke, nacionalne i socijalne težnje, među kojima se mnoge i nisu mogle eksplicirati zbog ograničene demokratizacije društva, u pokretu su dominirale dvije osnovne ideje – nacionalna i liberalno-demokratska. U nekih sudionika i u nekim prilikama isticala se više jedna nego druga, ali su se najčešće javljale pomiješane, uglavnom s dominacijom nacionalne.[152]

Ni te dvije osnovne ideje nikad nisu bile jasno definirane i analizirane, a zbog straha mnogi nisu ni mogli iznositi sve što su mislili. Prema svemu sudeći, među članstvom Matice hrvatske i studentima prilično je bilo rašireno uvjerenje da je svaka Jugoslavija tamnica Hrvata, a da su hrvatski komunisti izvršili nacionalnu izdaju. Drugim riječima, za Matičare se u partijskom rječniku tada moglo reći da su „hrvatski separatisti i antikomunisti". Istodobno u nekim se napisima i istupima mogla između redaka pročitati ambicija potpunog osamostaljivanja Hrvatske, iako su u javnosti dominirala mišljenja da je cilj procesa što samostalnija Hrvatska, ali u Jugoslaviji. Oni koji su željeli izdvajanje iz Jugoslavije nisu se to usuđivali jasno izreći u javnosti ili otvoreno napisati.

Liberalno-demokratska struja željela je reformirati komunističku Jugoslaviju u pravcu daljnje federalizacije stvarajući prostor većim slobodama u političkoj, društvenoj i kulturnoj sferi. Iako su te želje u javnosti predstavljene isključivo kao reforma unutar socijalističkog sustava, bila je očigledna i prisutnost onih koji su držali kako treba ići prema razvoju pluralističke liberalne demokracije.[153] Istovremeno, često prisutna žestina i intenzivnost kojima se diskutiralo o nekim pitanjima onemogućilo je otvaranje ili pridavanje važnosti drugim pitanjima, od kojih neka nisu bila manje važna za daljnji razvoj zemlje (npr., ljudska prava, razmah privatne inicijative, itd.).

Kasniji događaji, ponajprije oni nakon 1990. godine, kada su isti pojedinci ili grupe mogli posve slobodno govoriti i djelovati, daju naslutiti da su, u stvari, pritom postojale dvije vizije hrvatske države: jedna demokratska, koja bi preuzela antifašistički i demokratski identitet, i druga, koja bi se zasnivala na nacionalnom ekskluzivizmu i u nekim aspektima, uključivši teritorijalne, nastavljala tradiciju NDH.

U javnoj upotrebi, pogotovo u onih koji su bili protiv njega, za Hrvatsko proljeće koristio se i izraz Masovni pokret, posve sukladno lenji-

nističkom terminu „masovoe dviženie". Kasnije se često koristila i kratica Maspok sa željom da se ona razrješuje kao „masovni nacionalistički pokret". U pokret, prema kojemu je većina bila sumnjičava, aktivno bilo uključeno vrlo malo Srba. Na proslavi Dana ustanka u srpnju 1971. u Srbu, predstavnici srbijanske vlasti i JNA dočekani su ovacijama, a hrvatsko rukovodstvo tek mlakim pljeskom, čime je Savka Dabčević-Kučar bila neugodno iznenađena.[154] U nekim selima Srbi su se čak naoružavali i držali straže. Dijelom je takvo držanje zacijelo bilo spontano, zasnovano na još relativno svježim traumama iz vremena NDH. No mnogi su Srbi na selu bili i manipulirani iz Beograda po istom modelu koji će se ponoviti 1989-1991. godine: među njih su dolazili umirovljeni generali i nacionalistički intelektualci, te ih uvjeravali kako se to „budi ustaška avet". Realno, za takav njihov strah nije bilo razloga. Doduše, bilo je i neprimjerenih protusrpskih istupa i postupaka, ali antisrpstvo se u Hrvatskom proljeću javljalo samo sporadično i na marginama. Osim toga, nasilnički postupci bili su rijetki i zapravo marginalni – na zagrebačkom Sveučilištu skupina radikalnih studenata vojničkim je remenima premlatila dvojicu drugih studenata, a jedan student, inače pristaša *Praxisa*, razbio je kamenjem prozore na zgradi Sveučilišta.[155]

U svibnju 1968. održano je u CK SKH u Zagrebu savjetovanje općinskih sekretara na kojem je vodstvo SKH pokrenulo mobilizaciju javnog mnijenja, tražeći podršku za svoje političke i ekonomske zahtjeve. Smatrali su da se pojedine jugoslavenske sredine neravnomjerno razvijaju, da se zarada među republikama prelijeva. Mika Tripalo je postavio pitanje „čistih računa". Raspravljalo se i o ulozi države u gospodarstvu i problemima funkcioniranja tržišta. Postavljen je i zahtjev da se ukinu savezni investicijski fondovi i da se federacija gospodarski razvlasti. Ubrzo je održana sjednica Predsjedništva SKJ na kojoj su se stavovi sukobili. Hrvatsko vodstvo, na čiju su stranu stali i Vladimir Bakarić i Jakov Blažević, tvrdili su da su ti prijedlozi usklađeni sa zahtjevima za već dogovorenu reformu. Tito je tada pristao uz hrvatske stavove, smatrajući da unitarizam potkopava nacionalnu ravnopravnost, a time i temelje Jugoslavije.[156]

Pitanje nacionalne ravnopravnosti smatralo se jednom od najvažnijih tema Hrvatskog proljeća. Prema mišljenju mnogih, Hrvati i Hrvatska bili su na razne načine neravnopravni u federaciji – podzastupljeni u JNA (o čemu će poslije biti više riječi v. str. 679. i d.) te, primjerice, u saveznim institucijama – iako je Hrvata tada bilo 22% u državi, na rukovodećim položajima u saveznim administrativnim tijelima bilo ih je 19,1%, a ukupno, među zaposlenima samo 8,9%. Istovremeno je Crnogoraca u stanovništvu bilo 2,5%, a rukovodilaca u saveznim administrativnim tijelima bilo je 15,1%. Udio Srba u stanovništvu bio je 39,7%, a među zaposlenima u saveznim administrativnim tijelima 66,6%. Položaj bosanskohercegova-

čkih Hrvata bio je još nepovoljniji: u višem rukovodnom kadru MUP-a BiH između 1945. i 1966. godine bilo je čak 87,1% Srba, a samo 9,9% Muslimana i 2,7% Hrvata. U Službi državne sigurnosti u toj republici bilo je u čitavom socijalističkom razdoblju zaposleno 66,6% Srba, a samo 23,6% Muslimana i 9,3% Hrvata (Hrvata je u BiH prema popisu stanovništva 1948. godine bilo 23,9%, a 1981. godine 18,4%).[157]

Neravnopravnost Hrvatske osobito se očitovala, tvrdili su sudionici Hrvatskoga proljeća, u ekonomskoj sferi. Već na spomenutom savjetovanju u CK SKH u svibnju 1968. raspravljalo se o nekima od tih teza. Sljedećih mjeseci i godina u hrvatskoj se javnosti uglavnom afirmiralo mišljenje da je, primjerice, nepravedna odredba po kojoj izvoznici, a oni su pretežno imali sjedište u sjeverozapadnim republikama, u Narodnoj banci Jugoslavije moraju deponirati visok postotak utrženih deviza te da to obeshrabruje izvoz. Tvrdilo se i da je nepravedno što od deviza koje hrvatski radnici na privremenom radu u inozemstvu šalju kućama veći dio odlazi u Beograd (izračunato je da od približno milijardu dolara koje su 1969. radnici poslali kući, u Hrvatsku stigla tek petina, a ostatak je stizao u dinarima). Mnoga su glasila diljem Hrvatske tražila da „iz naše sredine nestane nepravedne podjele dobara, unutar koje najmanje ima onaj tko ta dobra i stvara".[158]

Unatoč velikom doprinosu u turizmu i deviznim doznakama, Hrvatska se nije mogla koristiti svojim rezultatima, već je pokrivala slabosti drugih. Nije dvojbeno da je Hrvatska zbog slanja deviza u Beograd, otkuda su stizali dinari, bila na šteti.[159] Stoga se tražila promjena deviznog režima (pa su i zbog toga studenti 1971. krenuli u štrajk).

Isticalo se i da je autoindustrija, kao propulzivna industrijska grana, smještena u Srbiju (Kragujevac), da se vrlo malo ili nimalo ulagalo u razvoj jadranskih luka, da je za JNA radilo vrlo malo hrvatskih poduzeća.

Ekonomist Marko Veselica (1936) tvrdio je da je u razdoblju od 1960. do 1970. Hrvatska u novim investicijama sudjelovala s 11%, a u stvaranju jugoslavenskog bruto nacionalnog proizvoda s oko 27%. Istodobno je Srbija, prema Veselici, sudjelovala u stvaranju BNP-a sa 33%, a u novim investicijama sa više od 60%. Jedan od najžešćih pobornika teze o iskorištavanju Hrvatske bio je Šime Đodan (1927-2007) koji je dokazivao da centralizam i navodna solidarnost idu na korist Srbije. Osim njih dvojice, o tim su temama pisali i ekonomski Vladimir Veselica (1938) i Hrvoje Šošić (1928). Za racionalne promatrače svoje su analize doveli u sumnju tvrdnjama da bi samostalna Hrvatska za 10 do 15 godina mogla dostići razinu Švicarske i Švedske.[160]

Nema sumnje da je želju za uspostavom „čistih računa" bilo vrlo teško realizirati. O tome je još 1964. godine u jednom užem krugu govorio Vladimir Bakarić, tvrdeći da se sada u Jugoslaviji sukobi vode oko toga „tko koga pljačka, tko kome daje rezultate svoga rada", pa zaključuje da

je „vrlo teško reći tko je u pravu": „Srbi, koji kažu Hrvatima i Slovencima: 'Vi imate visoku akumulaciju jer jedete našu jeftinu hranu pa ste mogli više akumulirati, zbog čega smo mi oštećeni, i tu odštetu treba na neki način platiti većim udjelom u investicijama!' – ili Hrvati i Slovenci, koji Srbima uzvraćaju: 'Mi radimo, a rezultati našeg rada idu k vama u vidu investicija, koje vi neracionalno ulažete!'" Bakarić je zaključio kako „istine ima i u jednom i u drugom te kad bih išao na to tko je koga prevario, doista je to teško reći".[161]

Sociolog i političar Stipe Šuvar je poslije propasti Hrvatskog proljeća dokazivao kako teze o iskorištavanju Hrvatske nisu bile točne. Odbacio je ocjene, jasno prisutne u prethodnim godinama, da je savezna država favorizirala Srbiju i nerazvijene republike. Tvrdio je da ekonomske analize pokazuju kako su se sve republike približno podjednako razvijale ako se govori o cjelokupnom razvoju, ali, ako se uzmu kraća razdoblja u obzir, onda su neke republike prolazile bolje, druge lošije. Štoviše, neke analize govore da su se razvijeniji razvijali nešto brže (imao je pravo, jer je, primjerice, Hrvatska 1953. bila 14% razvijenija od jugoslavenskog prosjeka, a 1979. već 30%).[162] Prelijevanje u korist razvijenih, tržište provodi zbog razlika u cijeni između gotovih proizvoda i sirovina, a prelijevanje u korist nerazvijenih provodi se dotiranjem opće potrošnje i izdvajanjem sredstava za dodatne investicije. Šuvar je dozvoljavao da je administracija griješila, štoviše, da se čak i ponašala navijački sukladno prevladavajućoj nacionalnoj strukturi. Međutim, uzroke gospodarskih problema vidio je u održanju centralizma, u različitoj razvijenosti pojedinih republika, kao i u prelijevanju dobiti zbog funkcioniranja tržišta i investiranja.

Dušan Bilandžić smatrao je u devedesetima da je do sredine šezdesetih saveznih investicija bilo više u sjeverozapadnim republikama, a da je potom došlo do znatne preraspodjele kapitala. Upozorava da su podaci za razdoblje do 1966. godine relativni, jer je Srbija zbog visokog nataliteta na Kosovu imala manje saveznih investicija po stanovniku. Nešto sporiji gospodarski rast Hrvatske i Slovenije u odnosu na druge republike bio je rezultat pokušaja u drugoj polovini šezdesetih da se nerazvijenost pojedinih regija rješava njihovim relativno bržim rastom. Bilandžić zaključuje da rezultat općeg društvenog razvoja svih područja Jugoslavije nije trebao biti izvor političkih konfrontacija.[163]

Naposljetku, generalni konzul Velike Britanije u Zagrebu u doba Hrvatskog proljeća, Dobbs, ocjenjivao je da su teze o tome da savezna administracija izrabljuje Hrvatsku neuvjerljive te da su potkrijepljene „uglavnom selektivnom statistikom, a mnogo više emotivnom galamom".[164]

U suženom medijskom prostoru za promociju ideja Hrvatskoga proljeća osobito su bili važni listovi. U travnju 1968. godine objavljen je prvi broj *Hrvatskog književnog lista* kao „neovisnog mjesečnika za gos-

podarska, kulturna i historiografska pitanja hrvatskog naroda". U programatskom tekstu prvoga broja istaknuto je da je list namijenjen širokoj publici, odnosno kulturnom i političkom obrazovanju hrvatskoga naroda i da će se kretati „od nacionalnoga k internacionalnom" – a ne obrnuto, kao druge tiskovine. Nešto kasnije se tvrdi da mi „kao književni radnici živimo s našim narodom, jedemo s njim zajednički kruh i dijelimo sol, osluškujemo sve glasove i prihvaćamo svako progresivno kretanje, mi smo s političkim životom zemlje povezani neraskidivim krvotokom, a taj se život mora nužno reflektirati u našim djelima".[165] Tek mnogo kasnije, u travnju 1971, pojavit će se mnogo poznatiji *Hrvatski tjednik*.

Izvršni komitet CK SKH je 26. svibnja 1969. godine, potaknut tekstovima hrvatskog kadra Miloša Žanka (1915-1993), potpredsjednika Savezne skupštine, raspravljao „o nekim karakteristikama i idejnim strujanjima u književnim časopisima". Temeljem Žankovih teza, ocijenjeno je da je „idejno-politička orijentacija *Hrvatskog književnog lista* potpuno neprihvatljiva", a diskutiralo se i o nekim tekstovima u raznim drugim časopisima – *Kolu*, *Kritici*, *Telegramu*, *Dometima* i *Dubrovniku*.[166] U centru pažnje bio je tekst tadašnjeg predsjednika Društva književnika Hrvatske Petra Šegedina (1909-1998) *Jezik i zbilja*, kao i više navodno gospodarstvenih (a zapravo političkih) napisa Šime Đodana u *Kolu*, *Dometima* i *Dubrovniku*. Đodan je bio najglasniji među onima koji su upozoravali na veliko i neracionalno investiranje u nerazvijene dijelove Jugoslavije, prije svega zbog njihove slabe produktivnosti i lošeg korištenja industrijskih kapaciteta. U člancima (koji iz perspektive početka 21. stoljeća izgledaju posve benigno) tvrdio je, i imao je pravo, da je jugoslavenski „gospodarski razvoj podređen političkim kriterijima", potom da „razvijene republike gube" (što se pokazalo da nije točno), itd.[167] Stoga se Đodan zalagao za radikalnu reformu te za stvaranje nacionalne hrvatske države koja bi tek tada odlučivala o udruživanju s ostalima. Izvršni je komitet zaključio kako na „ovakve ekstremne nacionalističke istupe treba odmah reagirati" te da je „grupa ekstremnih nacionalista malobrojna, ali vrlo agresivna i zato se ne može ne reagirati na njihove istupe". No, jedini neposredni zaključak sjednice bio je u načelu krajnje mlak – dogovoreno je da se „organiziraju razgovori s komunistima iz redakcija književnih listova". Šegedinovi i Đodanovi tekstovi su za okoštalu partijsku nomenklaturu mogli biti blasfemični, ali oni zapravo na vrlo umjeren način, ali jasno ističu stavove koji prevladavaju u hrvatskoj javnosti i na dnevni red stavljaju određene teme. Reakcija partijske nomeklature pokazuje da je ona navikla na sterilne javne diskusije i da se u otvorenoj borbi mišljenja zapravo ne snalazi. Do kraja godine obustavljeno je izlaženje *Hrvatskog književnog lista*, čija je naklada u međuvremenu s 12 narasla na 35 tisuća primjeraka.[168]

Uvijek oprezni Vladimir Bakarić opovrgavao je još potkraj 1969. godine tvrdnje da je u SKH prevladao nacionalizam. Ubrzo potom, u siječnju 1970. godine, Centralni komitet SKH, na četverodnevnoj Desetoj sjednici, odbacio je tvrdnje Miloša Žanka, koji je u nizu članaka u *Borbi* zaključio kako hrvatski nacionalizam raste te kako nacionalisti slobodno djeluju jer ih novo rukovodstvo SK ne samo tolerira nego i podupire. Na temelju već spomenutoga Bakarićeva izlaganja i uvodnog izlaganja Savke Dabčević-Kučar, na toj je sjednici praktički oblikovana cjelovita politička platforma. Naime, u zaključcima s te, Desete sjednice, najvažnija je bila ocjena da je za razvoj samoupravljanja i stabilnost SFRJ najopasniji „unitarizam" kao ideologija i „birokratski centralizam" kao praksa. Tražila se i rasprava o problemu državnoga kapitala, deviznom sustavu, sudjelovanju proizvođača u raspodjeli nacionalnog dohotka, povlaštenom položaju nekih banaka i izvoznika itd. Prevedeno sa suhoparna birokratskog jezika, hrvatski su komunisti izišli u javnost sa samostalnom vizijom razvoja Hrvatske u Jugoslaviji, što je u vodstvima drugih republika, kao i u saveznom vodstvu, primljeno s nepovjerenjem. Bila je to prva partijska sjednica u povijesti koju je u cijelosti prenosila televizija. Žanko je opozvan s mjesta hrvatskoga stalnog delegata u Konferenciji SKJ, a kasnije i s drugih političkih funkcija.[169]

Tito, koji je imao gotovo 80 godina, ali je i dalje o svemu odlučivao, neko je vrijeme bio neodlučan i dosta popustljiv prema hrvatskom vodstvu (štoviše, čak je i podržao zaključke Desete sjednice).[170] Na sastanku sa zagrebačkim komunistima u rujnu 1970. godine najavio je „bitnu reorganizaciju federacije", ponajprije tako da republike postanu same odgovorne za svoj razvoj, ali i za razvoj čitave države. Nema dvojbe da se Tito se u svim tim procesima i dvojbama sve slabije snalazio. Njegov način rada bio je primjeren jednom posve drugačijem vremenu, a ne trenutku kada je trebalo imati jasna načela i tome odgovarajuća brza rješenja. Njegova duga izlaganja opterećena partijskim metajezikom i pozivanjem na svijest „radnih ljudi i građana" i, posebice, komunista bila su potpuno promašena. Štoviše, u svojim je javnim istupima zapadao u očigledna proturječja – s jedne strane, zalagao se za decentralizaciju (kako pokazuje već spomenuti istup pred zagrebačkim komunistima), odnosno pozdravljao je nestajanje „saveznog etatizma", što je bilo određeno i ustavnim promjenama. Istovremeno se protivio „policentričnom etatizmu" te je smatrao štetnim potencijalne tenzije između Federacije i pojedinih republika, jer bi one, prema njegovim riječima, trebale biti „dvije neodvojive strane našeg samoupravnog organizma". Tito je smatrao da prenošenje nadležnosti na republike jest „dio procesa jačanja samoupravnosti koji mora da se nastavi, da ide do komuna i organizacije udruženog rada (dakle, najmanje jedinice u poduzeću – op. I. G.)".

No, takve vizije razvoja samoupravljanja, koje je Titu predočavao ponajprije Edvard Kardelj, bilo je nemoguće realizirati.

Tih se mjeseci i godina intenzivirala izrada opsežnih amandmana na savezni ustav, koji su izglasani u lipnju 1971. godine. Po njima, uz predsjednika Jugoslavije Josipa Broza Tita, ustanovljeno je i Predsjedništvo SFRJ s 24 člana. Za neke je poslove određeno obvezno usuglašavanje među republičkim vlastima. Općenito su republike dobile znatno veće nadležnosti – uvedeno je načelo da se suverena prava ostvaruju u republikama (ili pokrajinama), a u federaciji samo koja se izričito utvrde Ustavom ili uz suglasnost svih konstitutivnih federalnih elemenata.[171] Takav ishod smatrao se uspjehom hrvatskoga vodstva.

Uspostava Predsjedništva, što je preuzeto i u Ustavu iz 1974. godine, značila je da je Tito prestao tražiti nasljednika – Đilas i Ranković su otpali, Marka Nikezića i druge srpske liberale, kao ni Miku Tripala, nije htio, te je smislio ustanovu kolektivnog rukovođenja. Tito je već prije počeo taj princip uvoditi u SK. Na Devetom kongresu SKJ 1969. godine donesene su odluke kojima je osnovan Izvršni komitet Predsjedništva, sa 14 članova po načelu pariteta – dva člana iz svake republike i jedan iz svake autonomne pokrajine. No, reforma SK-a u tom smislu dogotovljena je tek 1978. godine.[172] No, već su se tada pojavljivale i tendencije recentralizacije, jer je partijska organizacija u JNA dobila poseban status. Osim toga, članovi Izvršnog komiteta nisu mogli istodobno obnašati čelne pozicije u republikama, pa je u nekim sredinama, prije svega u Hrvatskoj, ali i u BiH i u Makedoniji, došla na vlast posve nova garnitura.

Hrvatski nacionalni pokret ubrzano je tijekom 1970. dobivao na zamahu. Potkraj 1970. za studenta prorektora izabran je Ivan Zvonimir Čičak (1947), koji je, prema britanskim obavještajnim izvorima, bio „izraziti nacionalist, nije bio član SK i nije krio svoje katoličanstvo".[173] U travnju 1971. izabrano je u Savezu studenata Zagreba novo, nacionalno opredijeljeno vodstvo s Draženom Budišom (1948) na čelu, a ubrzo je i Ante Paradžik (1943-1991) izabran za predsjednika Saveza studenata Hrvatske. Izborom trojice karizmatskih vođa studentski pokret je dobio jasan ideološko-politički profil. U odnosu na druge dijelove društva, studenti su tada bili najviše nacionalno osviješteni.[174]

U izdanju Matice hrvatske počeo je u travnju izlaziti *Hrvatski tjednik* koji postaje javna tribina intelektualne i nekomunističke struje Hrvatskog proljeća. List se bavio različitim aspektima razvoja demokracije i hrvatskim nacionalnim temama, posebno naglašavajući nedjeljiv suverenitet hrvatskoga naroda u Hrvatskoj (nasuprot stavu da u tom suverenitetu participiraju i Srbi kao narod, kolektivitet).[175] Istodobno, tvrdilo se, drugim narodima (ponajprije Srbima) bila bi zajamčena prava na slobodno i ravnopravno izražavanje svih vidova nacionalnih osobitosti.

List je imao tiskanu tiražu od oko 100.000 primjeraka te je u hrvatskoj javnosti zadobio utjecaj koji više nitko nije mogao zanemarivati.

Matica hrvatska je u prosincu 1970. godine prihvatila program prema kojem se obvezala na brigu i o ekonomskim i o političkim pitanjima (osim izvorno kulturno-obrazovnih). Organizacija se sada otvoreno orijentirala, po riječima tadašnjih rukovodilaca, prema buđenju nacionalne svijesti i drugom hrvatskom preporodu. U vrlo kratkom razdoblju, do kraja 1971. godine, povećala je članstvo na oko 50.000. Primjerice, dubrovački ogranak je od 112 članova iz 1968. narastao nakon tri godine na 858 članova.[176]

Na valu prispjele ili osvojene slobode u Zagrebu i drugim hrvatskim gradovima bujale su različite aktivnosti koje hrvatsko komunističko vodstvo nije više moglo kontrolirati. Neki su napisi (zahtjev da se, poput Ukrajine i Bjelorusije, kao federalnih jedinica SSSR-a, i Hrvatska primi u UN; traženje razloga za loše poslovanje nekih poduzeća u relativno visoku postotku rukovodilaca Srba u njima itd.) i ispadi (pjevanje pjesama poput „Rodila je Hrvatska dvojicu bandita / Pavelića Antu i maršala Tita") bili takvi da su izazivali nepovjerljivost nekih krugova u Hrvatskoj i drugim republikama. Stoga je rastao pritisak na Tita da nešto napravi.

Tito je potkraj travnja sazvao na Brijunima Sedamnaestu sjednicu Predsjedništva SKJ u proširenom sastavu. Zaključci sa sastanka bili su vrlo općeniti. Trebalo se „zalagati za prevladavanje krize u partijskom rukovodstvu, obnovu jedinstva, akciju protiv opozicionih snaga i primjenu ustavnih amandmana u cilju ostvarivanja ravnopravnosti naroda i narodnosti i razvoja radničkog samoupravljanja". Dakle, Tito je općenitim stavovima pokazivao da još nije odlučio što napraviti, ali je već tada na pripremnim sastancima prijetio vojskom i smjenjivanjima republičkih vodstava i hapšenjima ekstremnih nacionalista u svakoj republici.[177]

U međuvremenu je, 7. svibnja, povodom 26. godišnjice oslobođenja Zagreba i 30. obljetnice ustanka u Hrvatskoj na Trgu Republike u Zagrebu govorila Savka Dabčević-Kučar pred oko 200.000 građana. Isticala je punu podršku koju Tito daje njezinoj političkoj opciji. Bio je to najveći skup tijekom Hrvatskog proljeća. Masa koja je Savku slušala imala je vrlo različite ciljeve – sudeći po transparentima u prvim redovima, podrška Savki, Titu i Savezu komunista je prevladavala, ali je bilo i onih koji su naglašavali privrženost drugačijim ciljevima Hrvatskog proljeća.

Koji tjedan kasnije, početkom lipnja, na sastanku s hrvatskim političkim rukovodstvom o kojem javnost tada nije saznala ništa, Tito je ocijenio da je Hrvatska postala ključni problem u zemlji u pogledu div-

Savka Dabčević-Kučar govori na Trgu Republike u Zagrebu u svibnju 1971. godine.

ljanja nacionalizma", kojega inače ima u svim republikama, „ali sada je najgore kod vas". Kritizirao je članove SK koji su navodno bacili „koplje u trnje" (dakle, više se ne „bore protiv nacionalizma"), a ocijenio je da se u masovnom pokretu u Hrvatskoj „pod okriljem nacionalnih interesa okuplja sav đavo, nacionalizam, sva suprotna mišljenja, do kontrarevolucije".[178] Tito je zatražio najodlučniju akciju: tko se nije mogao odlučiti za nju, trebao je, prema njegovu mišljenju, napustiti partijske funkcije.

U srpnju se Tito opet sastao s vodstvom hrvatskih komunista i otvoreno zahtijevao da se uhapse neki od najistaknutijih opozicionara. Vladimir Bakarić se počeo distancirati od Hrvatskog proljeća, neki su počeli javno govoriti o „nacionalističkim i separatističkim tendencijama u javnom životu". I Savka Dabčević-Kučar je jasno rekla da više ne želi trpjeti šovinističke ispade. Ubrzo potom na sjednici Predsjedništva Gradskog komiteta SKH u Zagrebu zaključeno je da se iz SK-a, a kasnije i iz javnog života isključe ekonomisti Šime Đodan i Marko Veselica, najdosljedniji zagovornici teze o neravnopravnu gospodarskom položaju Hrvatske u Jugoslaviji. No, tijekom ljetnih mjeseci stanje se zaoštravalo: osim što su se mišljenja o pojedinim problemima sve više udaljavala, i s jedne i s druge strane skupljalo se sve više emocija.[179]

Posljednje upozorenje očito su biti veliki manevri JNA „Sloboda 71" u listopadu 1971. godine, na Kordunu, koji su, čini se, fingirali neke

mogućnosti oružane intervencije. Uostalom, Tito je već prije upozoravao da „JNA nema samo zadatak da brani teritorijalni integritet naše zemlje. Zadatak naše armije je da štiti naš socijalizam, ako vidimo da je u opasnosti i ako ga nije moguće zaštititi drugim sredstvima".[180] Vojni vrh koji je bio apsolutno lojalan Titu jasno je pokazao da je spreman ispuniti njegova očekivanja i intervenirati ukoliko bi tako bilo naređeno. Tito je na kraju vježbe, nazočivši defileu jedinica koje su sudjelovale u vježbama, održao govor kojim je želio istaknuti kako se jugoslavensko društvo decentralizira, da „sada republike imaju mnoge kompetencije koje prije nisu imale". Pridodao je i da je „jako osjetljiva stvar kako u jugoslavenskom društvu urediti unutrašnje odnose. Takvo društvo ne može se držati na okupu nekim centralističkim kursom, niti se na taj način može stvarati duh jedinstva". Stoga Tito traži da se stvori atmosfera u kojoj se „svatko osjeća ravnopravnim, da nitko ne osjeća pritisak većeg, jačeg, itd., nego da je svatko svoj potpuni gospodar". Nasuprot ovim smirujućim riječima, aktivnosti u sljedećim tjednima poprimile su posve drugačiji karakter.

U međuvremenu su zagrebački studenti radikalizirali stanje – 29. listopada održali su veliki zbor na kojem je Hrvoje Šošić predlagao prijem Hrvatske u UN, Dražen Budiša ga je podržao, odbacujući ustavne amandmane jer da ih hrvatski narod ne želi. Ivan Zvonimir Čičak napao je Sabor zbog navodne nesposobnosti. Stvarala se atmosfera kao da je osamostaljivanje lako dostižan cilj, pa su mnogi u studentskom vodstvu, prema kasnijem Budišinu svjedočenju, počeli u to i vjerovati.[181] Iako su studenti shvaćali da Dabčević-Kučar i Tripalo te njihova politička opcija nemaju snage da se izbore za te ciljeve, ipak su odlučili stupiti u štrajk. Štrajk je počeo 22. studenoga. Studenti su u zahtjevima sintetizirali i neposredne i strategijske ciljeve Hrvatskog proljeća: tražili su konstituiranje Hrvatske kao suverene države hrvatskoga naroda. Podržali su i „progresivnu jezgru" u rukovodstvu SR Hrvatske (Savku Dabčević-Kučar, Miku Tripala, Ivana Šibla i Peru Pirkera), jer su se oni sjedinili s „masovnim nacionalnom pokretom". Iskazali su podršku i predsjedniku Titu! Istovremeno su tražili smjenu protivnika reformnih kretanja. Poricali su da predstavljaju „nacional-šovinističke i separatističke snage" i zahtijevali korjenite promjene političko-gospodarskog sustava, odnosno promjene u vanjskotrgovinskom i deviznom sustavu kako bi devize „ostajale onima koji ih privređuju". Tvrdili su, naime, da devize koje zarade hrvatski turizam i napredna hrvatska privreda završe u saveznoj blagajni, iz koje se potom dijele krajnje nepravedno. Tražili su i reforme u vojsci, koja je, prema njima, pretežno „srpska" (traže upotrebu hrvatskoga jezika u vojsci, služenje vojnog roka u svojoj republici itd.).

Skup podrške vodećim ljudima Hrvatskog proljeća u Slavonskom Brodu u svibnju 1971. godine. Masovni skupovi sličnog karaktera održavali su se te godine u mnogim hrvatskim gradovima i manjim mjestima. Transparenti svjedoče o ideološkoj raznolikosti sudionika pokreta.

Štrajk je obuhvatio većinu zagrebačkih studenata i studente nekih fakulteta izvan Zagreba (Split, Zadar), te je ionako napetu situaciju u Hrvatskoj i Jugoslaviji učinio još napetijom. Neki zagrebački studenti, očito potaknuti sugestijama članova SK-a, izjasnili su se protiv štrajka, ali su ostali u manjini. Na riječkim fakultetima studentsko je rukovodstvo objavilo štrajk, ali je on propao jer ga većina studenata nije podržala (na referendumu na Višoj pomorskoj školi na tajnom glasanju 162 ili 59.3% studenata je bilo za održavanje nastave, a 111 za štrajk). Protiv štrajka izjasnilo se i vodstvo Matice hrvatske.[162] I neki studentski vođe upozoravali su da se ne smije krenuti na ulicu. Vodstvu Hrvatskog proljeća studenti su, s jedne strane, bili saveznici. S druge, partijski funkcioneri su se bojali studentske radikalizacije jer su bili svjesni da je štrajk izvrstan argument onima koji Hrvatskom proljeću žele stati nakraj. Studenti su se nastojali povezati s drugim sredinama u Jugoslaviji, ali nitko nije reagirao, osim blijedih odjeka u Ljubljani. Potom je studentsko vodstvo odlučilo prekinuti štrajk kako bi se izbjegli ekscesi i izrazilo povjerenje u rukovodstvo SKH i SKJ na čelu sa Savkom Dabčević-Kučar i

Titom", ali sve je bilo kasno. Dražen Budiša je smatrao da će, kada on sam, Budiša, „ode, doći drugi, još radikalniji".[183]

Bakarić je ocijenio da mu događaji izmiču iz ruku. On je bio iskreni protivnik centralizma i unitarizma, ali je i smatrao da „bolje ruski socijalizam, bolje Brežnjevljev socijalizam, bolje i Rankovićev socijalizam, nego da socijalizam propadne".[184] Ne treba smetnuti s uma da su Savka Dabčević-Kučar i Mika Tripalo te njihovi najbliži suradnici bili prilično mladi za pozicije koje su dosegnuli (iz vodstva proljećara jedino je Šibl navršio 50 godina). Popularnost koju su stekli izazivala je ljubomoru starijih, osobito Tita, koji je smatrao da njegov autoritet mora ostati neupitan. Dijelom i u tome valja tražiti razloge zbog kojih je Tito, kada su ga u studenome Vladimir Bakarić i Dušan Dragosavac upozorili da događaji izmiču kontroli, odlučio slomiti hrvatski pokret, a studentski štrajk tih dana dodatno ga je učvrstio u tom stavu.

Tito je pozvao hrvatsko vodstvo (19 osoba) na sastanak u Karađorđevo (predsjednička rezidencija u blizini Novog Sada). Sastanak je bio dug i zamoran, trajao je dva dana (30. studenoga i 1. prosinca). Ispostavilo se da je i na tom sastanku čak njih 11 podržalo hrvatsko vodstvo, a osam da je bilo na Titovoj strani. Tako je sastanak završio bez zaključka. I u Centralnom komitetu SKH, barem prema svjedočenju Jure Bilića, Savka Dabčević-Kučar i Tripalo imali su većinu: od 65 naprama 25 članova.[185] Međutim, Tito je za 2. prosinca sazvao Predsjedništvo SKJ na istom mjestu. Sjednica je bila ranije zakazana, ali je sada dnevni red promijenjen: raspravljalo se gotovo isključivo o situaciji u Hrvatskoj. Tito je izložio sadržaj svojih razgovora s hrvatskim rukovodstvom te demagoški zatražio da se rasprava o situaciji u Hrvatskoj proširi na cijelu Jugoslaviju, jer u svim republikama, „negdje više, negdje manje, ima identičnih problema". Zajedno s nacionalizmom u svome je izlaganju osudio i unitarizam. No, onda je objasnio da je u Hrvatskoj formiran nacionalni pokret. „Nacionalisti i šovinisti imaju široku bazu i oni to iskorištavaju". Hrvatsko rukovodstvo, tvrdio je Tito, nije pružilo otpor kontrarevolucionarnim grupama koje su stajale iza njega – odnosno nisu se oduprli „jačanju nacionalizma, šovinizma i klasnog neprijatelja". U nastalom rascjepu većina je, ustvrdio je, ostala na pozicijama borbe protiv nacionalizma, dok manjina nije postupala u skladu s utvrđenim programom djelovanja. Tito je studentski štrajk ocijenio kao dugo i pomno pripremanu „kontrarevolucionarnu akciju" koju su potakli „određeni inozemni krugovi". Između ostaloga su i glasila Matice hrvatske, *Vjesnik* i drugi listovi označeni kao vrela protuustavnih izjava. Sudionici iz drugih republika stigli su u Karađorđevo s pripremljenim govorima u kojima su podržali osudu hrvatskoga vodstva, tako da je jasno kako je sve već bilo dogovoreno mnogo ranije. Međutim, ni ishod sastanka

Predsjedništva SKJ nije neposredno rezultirao smjenjivanjem Savke, Tripala i njihovih sumišljenika. Čak je Gradski komitet SKH Zagreba dao, 5. prosinca, podršku hrvatskom vodstvu, ali je tada naglo došlo do raspleta. Sutradan, 6. prosinca, 67 starih komunista, koji su ranije bili na visokim dužnostima u Republici, poslalo je pismo podrške Titu, zahtijevajući smjenjivanje odgovornih zbog „nacionalističkih i ostalih antisocijalističkih tendencija". Dva dana kasnije (8. prosinca) Tito je, „postajući nestrpljiv", na sastanku Izvršnog biroa CK SKJ zatražio ostavku S. Dabčević-Kučar i Pere Pirkera, dok ju je Tripalo dao sâm.[186] Na toj sjednici CK SKH za novog predsjednika izabrana je Milka Planinc.

Zbog Titove odluke studenti su planirali demonstracije u znak podrške S. Dabčević-Kučar i M. Tripalu za vrijeme održavanje sjednice Centralnog komiteta SKH, zakazanoj za 12. prosinca. JNA je bila u pripremi da intervenira, ali je za gušenje demostracija bila dovoljna i policija. U sljedećih nekoliko dana pohapšeno je 866 studenata, od kojih je 475 prekršajno kažnjeno zatvorom ili novčano. Protiv 35 osoba podnesene su kaznene prijave.[187] Uslijedili su i brojni partijski sastanci diljem Hrvatske na kojima je više od 400 osoba moralo podnijeti ostavku ili je bilo smijenjeno (do travnja 1972. iz SK isključen je 741 član, podneseno je 280 ostavki na funkcije, a 131 član je smijenjen s funkcije).[188] Novo vodstvo SK Hrvatske isticalo je da „pozitivnim programom treba pokazati što je nacionalno hrvatstvo" te da se tih dana „ne vodi borba protiv ljudi nego protiv grešaka i politike te da u tom smislu ne treba dozvoliti nikakav oblik revanšizma". No, bile su to prijetvorne fraze, jer je tih dana policijska represija diljem Hrvatske uzela maha: više tisuća osoba je pritvoreno, na različite načine proganjano, šikanirano ili marginalizirano iz društvenog i javnog života. Vodeći ljudi Hrvatskog proljeća – Tripalo, Dabčević-Kučar, Pirker, Haramija i njihovi bliži suradnici – uklonjeni su sa svih funkcija, prisilno umirovljeni i onemogućeni u svakom javnom djelovanju (konačni obračun s njima završen je tek u svibnju 1972. godine, kada su isključeni iz SK-a). Ove je događaje Ivan Supek nazvao „trećom boljševizacijom" u Hrvatskoj.[189]

Početkom siječnja zaredali su pretresi po stanovima, poduzećima i ustanovama. Tada je uhapšeno gotovo 200 osoba, a u pritvoru ih je zadržano 138. Istaknutim kulturnim radnicima Matice hrvatske, urednicima *Hrvatskog tjednika* i studentskim vođama priređeni su montirani sudski procesi, na kojima je većina bila osuđivana na dvije do četiri godine zatvora (pisac i urednik *Hrvatskog tjednika* Vlado Gotovac, D. Budiša, I. Z. Čičak, Š. Đodan, M. Veselica i drugi). Samu narav procesa i njihov konačan ishod prejudicirao je sam Tito na sjednici u Karađorđevu 2. prosinca, kada je zaključio da se suci ne trebaju držati zakona „kao pijani plota", a Vlado Gotovac se ironično pitao – „Kakve

dokaze traže sudovi o krivnji ljudi, koje je Partija već osudila?"[190] Oni koji u pravosudnom sustavu nisu htjeli raditi po diktatu, poput Vladimira Primorca (1935-2000) ili Slobodana Budaka (1930), bili su otpušteni.

Priličan broj ljudi pobjegao je iz zemlje. Hrvatska je zapala u političku apatiju iz koje se nije izvukla gotovo dva desetljeća. Novi CK SKH početkom siječnja 1972. izdao je priopćenje u kojem je „pozitivno ocijenjena aktivnost SKH usmjerena na otkrivanje i suzbijanje nosilaca nacionalističkih i kontrarevolucionarnih djelovanja".

U zaključku svoga izlaganja u Karađorđevu Tito je istakao da bi „mnogi iz drugih republika trebali da izvuku izvjesne pouke iz svega o čemu smo govorili. Jer toga ima i drugdje" (a ne samo u Hrvatskoj – op. I. G.). Tito je nastavio: „Ja ne bih htio da još negdje doživimo ovako nešto, već da odmah liječimo i sprečavamo te stvari." Stoga je bilo logično da će se čistke odvijati i u drugim republikama – dijelom kako se ne bi stekao dojam da se okomio isključivo na Hrvatsku, dijelom i stoga kako bi se obračunao s „antisocijalističkim i antisamoupravnim snagama" koje su, kako je vjerovao, dovodile u pitanje i same temelje socijalističke Jugoslavije. No, ni u jednoj od jugoslavenskih republika obračun s tim snagama nije bio tako brutalan kao u Hrvatskoj. Nekoliko mjeseci kasnije, u kolovozu 1972. godine, Tito je u govoru u Rijeci definirao nacionalizam kao „klasnog protivnika, neprijatelja socijalizma [...] on ne želi ono što mi danas imamo, ovaj naš socijalistički sistem".

U SK Srbije također se formirala drugačija vrsta mišljenja od one, dominantne u SKJ. Pod vodstvom predsjednika Marka Nikezića (1921-1991) te sekretara Izvršnog komiteta Latinke Perović (1932) zalagali su se za daljnju demokratizaciju, kako na političkom, tako i na ekonomskom planu, što bi otvaralo perspektivu izgradnji „moderne Srbije". Istovremeno su zagovarali emancipaciju Srbije od tutorstva saveznog centra te su na svaki način željeli opovrgnuti tvrdnje kako Srbija dominira nad ostalim republikama. Ta se politika u javnosti ni izbliza nije toliko uočavala koliko Hrvatsko proljeće u Hrvatskoj, nije bilo javnih manifestacija, kao ni javnih sporenja. No, ujesen 1972. godine, sam Tito te vodstvo SKJ i SK Srbije ocijenili su da se radi o politici koja ima „antisamoupravne ciljeve, jer snažno podržava liberalizam i tehnokratizam", da promotori te politike rade „protiv našeg jedinstva, protiv interesa socijalističke Jugoslavije". Marko Nikezić i Latinka Perović, kao i neki drugi partijski funkcioneri u Beogradu i Vojvodini, morali su podnijeti ostavke. Smijenjen je i niz direktora u privredi i u medijima.[191]

Neslaganja s Titovom politikom bilo je i drugim republikama – bili su to neki visoki partijski funkcioneri reformističke, „liberalne orijentacije". Tako su u Makedoniji „oslobođen dužnosti" Krste Crvenkovski

(1921-2001), a smijenjen je i Slavko Milosavlevski. U Sloveniji je sličnu sudbinu doživio Stane Kavčič, u BiH Avdo Humo (1914-1983) i neki drugi.[192] Nema sumnje da je u tim čistkama Hrvatska, barem po broju smijenjenih, pretrpjela daleko najveću štetu.

Početkom sedamdesetih intenzivirana je i propagandna kampanja protiv tzv. tehnomenedžera kojom se nastojalo oslabiti samostalnost direktora u privrednim poduzećima, ojačati utjecaj partijskih foruma i stvoriti atmosferu u kojoj su se na različite načine suzbijale liberalističke tendencije.

Na događanja u Hrvatskoj odnosno Jugoslaviji početkom sedamdesetih svijet nije reagirao. I jednom i drugom bloku bilo je stalo da prilike u Jugoslaviji ostanu stabilne, odnosno da ne dođe u pitanje jugoslavenska neutralna pozicija. Na Zapadu se čak nije javila ni intelektualna javnost, tradicionalna osjetljiva na ugrožavanje ljudskih prava. Tome je svakako pridonio imidž koji su Hrvatskom proljeću donijeli ekstremni zagovaratelji u zemlji i posebice u inozemstvu. Pokret je stoga često (a s nepravom) poistovjećivan s nazadnjaštvom, šovinizmom, pa čak i s ustaštvom.[193]

65. Emigracija: između terorizma i demokratske alternative

Nakon završetka Drugoga svjetskog rata velik broj Hrvata pobjegao je ili je morao otići iz Hrvatske. Neki su bježali jer su znali da će biti suđeni, zasigurno na smrt (Pavelić, Artuković, Dido Kvaternik i drugi), drugi stoga što bi bili progonjeni (Maček i drugi), treći stoga što nisu željeli živjeti u komunističkom društvu.[194]

Ranih pedesetih prilike se za emigrante stabiliziraju, pa se u to vrijeme u tim krugovima, razasutima po mnogim europskim i izvaneuropskim zemljama, pokreću i prve kulturne inicijative, javljaju prvi pisci. Želja da komunistički sustav nestane i manje-više neprikrivena nada u povratak u domovinu bit će osnovna odlika svih tih napora. U tom smislu ističe se *Hrvatska revija* koju u Buenos Airesu 1951. pokreću Vinko Nikolić (1912-1997) i Antun Bonifačić (1901-1986). Iako potire ideju jugoslavenstva te se nastoji nametnuti kao žestoki i iskreni nositelj hrvatske državotvorne svijesti, uredništvo se postupno emancipira od rigidnog ustaštva[195] i nastoji okupiti širi krug suradnika te kasnije preseljava izdavanje časopisa u Barcelonu. Izdavane su i knjige, prije svega memoari o ratnom vremenu.

Ustaška je emigracija bila razbijena na mnoge male i često međusobno suprotstavljene grupe. Tako se Vjekoslav Maks Luburić (1914-1969), jedan od najistaknutijih provoditelja ustaškog terora, kasnih četrdesetih smješta u Španjolsku te osniva obitelj. Godine 1955. otkazuje poslušnost Paveliću, potom biva isključen iz ustaškog pokreta, osniva *Društvo prijatelja Drine*, potom i *Hrvatski narodni otpor*.[196] U gradiću pokraj Valencije otvara tiskaru, izdaje listove, piše. Posljednjih godina života, prije negoli ga je ubio pripadnik jugoslavenske službe sigurnosti, zalagao se za „ideju pomirenja", odnosno za pomirenje ustaša i partizana s ciljem da se zajednički bore za uspostavu samostalne hrvatske države.

Sam Pavelić je po završetku rata preko Austrije i Italije otišao u Argentinu. U jednom se trenutku približio i Milanu Stojadinoviću (njih su dvojica 1954. objavili izjave o mogućem zajedničkom djelovanju na rušenju komunizma u Jugoslaviji i stvaranju neovisnih država Srbije i Hrvatske, što je poznato pod nazivom Sporazum Pavelić-Stojadinović).

Kasnije je Pavelić osnovao Hrvatski oslobodilački pokret (HOP), a nakon neuspješnog atentata 1957. godine, bježi iz Argentine u Španjolsku, gdje je i umro.

Šezdesetih je godina najznačajnija emigrantska organizacija u Njemačkoj i u nizu europskih zemalja bio Hrvatski narodni odbor sa sjedištem u Zapadnom Berlinu. Na čelu mu je bio liječnik i nekadašnji vođa pravaške omladine, dr. Branimir Jelić.[197] U nekim je trenucima ta grupa, čini se uz sovjetsku pomoć, zagovarala uspostavu samostalne Hrvatske koja bi se priklonila socijalističkom lageru.

Godine 1963. grupa jugoslavenskih emigranata (Srbi, Hrvati i Slovenci), predvođena poslovnim čovjekom Vanom Ivanovićem, osnovala je u Velikoj Britaniji Demokratsku alternativu, koja se zalagala za demokratsku Jugoslaviju zasnovanu na koncepciji pluralističke i policentrične zajednice.

Bez obzira na bitne ideološke razlike, komunističke su vlasti bez imalo sluha anatemizirale sve inicijative i prikazivale ih jednako ekstremnim i neprihvatljivim. Domaća je javnost za njihovo postojanje saznavala samo iz ideologiziranih medijskih komentara.

U ljeto 1972. godine, devetnaest dobro naoružanih članova Hrvatskog revolucionarnog bratstva sa sjedištem u Salzburgu, ilegalno je ušlo iz Austrije u Jugoslaviju. Većina je bila podrijetlom iz BiH i, došavši u srednju Bosnu, na planinu Radušu kod Bugojna, namjeravali su podići ustanak na temelju pogrešne procjene da su tamošnji Hrvati (i Muslimani) toliko nezadovoljni da će im se masovno pridružiti. Nikoga nisu predobili, a u potjeri koju je JNA vodila po bosanskohercegovačkim planinama i Dalmatinskoj zagori sudjelovalo je oko 18.000 vojnika i policajaca. Svi članovi grupe su ubijeni ili pohvatani te osuđeni na smrt i strijeljani osim jednog – Ludviga Pavlovića, koji je zbog mladosti dobio 20 godina zatvora.

U jeku Hrvatskog proljeća, u travnju 1971. godine, dvojica hrvatskih emigranata – Miro Barešić (1950-1991) i Anđelko Brajković – ubijaju u Švedskoj jugoslavenskog ambasadora Vladimira Rolovića i službenicu Miru Štempihar. Sljedeće godine podmetnuta je bomba u avionu Jugoslavenskog aerotransporta (JAT-a) na letu iz Stockholma za Beograd. Nakon eksplozije iznad Čehoslovačke poginulo je 28 ljudi. Godine 1976. grupa hrvatskih emigranata otela je u SAD-u avion kompanije TWA i zatražila da se u vodećim američkim novinama objave njihovi podaci o represiji jugoslavenskog režima nad hrvatskim narodom. U eksploziji istodobno postavljene bombe na newyorškom aerodromu poginuo je jedan policajac, a više ih je ranjeno. Jedan od počinitelja, Zvonko Bušić, osuđen je na doživotni zatvor (pušten je 2008). Između 1971. i 1981. izvedeno je više desetaka terorističkih akcija koje su navodno trebale

Zvonko i Julienne Bušić, pripadnici skupine koja je 1976. godine otela američki zrakoplov i postavila bombu u New Yorku prilikom čije demontaže je smrtno stradao policajac Brian Murray.

svijetu predstaviti hrvatsku borbu za slobodu, a zapravo su bitno otežale iznošenje razumnih i logičnih hrvatskih zahtjeva za liberalizacijom i gospodarskom reformom, kao i ambicija da se demokratskim sredstvima sruši socijalistička Jugoslavija. Štoviše, u percepciji velikog dijela zapadne javnosti cijeli je pokret poistovjećen s terorizmom. Ugledni američki *Time* je u lipnju 1972. zaključio kako „na europskom kontinentu nema eksplozivnije i problematičnije manjine nego što su to Hrvati u Jugoslaviji". Snažna podrška Zapada Titovoj politici i cjelovitosti Jugoslavije bila je dijelom rezultat i toga ekstremizma. Nasuprot tome, očigledno je da su neke hrvatske desničarske organizacije u sedamdesetima uživale podršku Moskve.

Počinitelji terorističkih akcija uglavnom su bili članovi emigrantskih organizacija koje su, kao bliži ili dalji cilj, zagovarale bezuvjetno stvaranje samostalne Hrvatske, razlikujući se uglavnom samo u pitanju jesu li i u kojoj mjeri pritom potrebna nasilna sredstva. Organizacije desne orijentacije bile su najglasnije, ali bilo je i drugih: tako je 1960. u Londonu Jakša Kušan (1931) pokrenuo mjesečnik *Nova Hrvatska*, nestranačko glasilo demokratske, umjerenjačke orijentacije. To su do raspada

Jugoslavije bile najraširenije novine u hrvatskoj dijaspori te su izražavale stavove bliske ponajprije građanskom sloju emigracije, kojem je glavni cilj demokratska i gospodarska reforma u Hrvatskoj; o neovisnosti uredništvo praktički nije ni razmišljalo, držeći ga nerealnim. Postojala je i *Poruka slobodne Hrvatske* u Zürichu koju su uređivali Tihomil Rađa i Vlado Pavlinić.

Bruno Bušić (1939-1978) objavljivao je 1969. prve tekstove o preuveličavanju i manipulaciju brojem žrtava Drugoga svjetskog rata. U vrijeme Hrvatskog proljeća bio je novinar *Hrvatskog tjednika* te je zbog toga osuđen na dvije godine zatvora. Godine 1975. odlazi u inozemstvo, gdje ubrzo, zahvaljujući svom aktivizmu, okuplja razdvojene i posvađane emigrantske skupine. U Parizu su ga smaknule jugoslavenske tajne službe, ali sve okolnosti toga događaja nisu rasvijetljene.

Od 1945. do 1990. godine u emigraciji je, ponajviše u Londonu pod vodstvom Jurja Krnjevića, djelovao HSS. Poticao je demokratske procese u Jugoslaviji i ukazivao na neravnopravan položaj Hrvatske unutar državne cjeline.

Hrvatska emigracija u cjelini bila je daleko najsnažnija i najbolje organizirana emigracija s područja tadašnje Jugoslavije. Po organiziranosti je za njom daleko zaostajala čak i srpska. Primjerice, hrvatska je emigracija potkraj 1978. godine imala čak 140 glasila, a srpska 75, dok su ostale emigracije imale još 56 glasila. Time je hrvatska emigracija izdavala više od polovice svih emigrantskih listova (51,6%).[198]

Godine 1980. u Londonu je organiziran Hrvatski demokratski zbor na kojem je, „uz prisustvo svih političkih stranaka u emigraciji, jednoglasno prihvaćena odluka da se zahtijeva uspostava demokratske hrvatske države".[199] Iako se radi o ipak marginalnim događanjima, koja nisu značajnije utjecala na politička zbivanja u zemlji i inozemstvu, valja ih spomenuti.

Uglavnom postrani od događaja u hrvatskoj emigraciji živi stara hrvatska dijaspora u susjednim zemljama. Ona dijeli sudbinu većinskog naroda i tijekom 20. stoljeća u pravilu se ubrzano integrira u svoju širu okolinu. Od njih najznačajniji su i u javnosti najprisutniji Gradišćanski Hrvati. Oni se raseljavaju iz matičnog Gradišća, većinom prema Beču i asimiliraju. Dok je hrvatski kao materinji jezik 1923. godine deklariralo 42.011 stanovnika Gradišća, 2001. ih je to učinilo samo 17.330, odnosno tek 41% broja osamdesetak godina ranije. Janjevci, višestoljetna hrvatska zajednica na Kosovu, uglavnom se, pošto je bila pritisnuta mjerama represije i živjela u siromaštvu, tijekom devedesetih iselila u Hrvatsku.[200]

Bilješke

[1] Džaja, *Politička realnost jugoslavenstva*, 110.
[2] Repe, *Vplivi zahodnih držav na domači sceni*; Rusinow, *Yugoslav Experiment*, 49. i d.
[3] Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 287-288.
[4] Kašić, *Višepartijnost – tema raspri u ideologijskom okviru ranih pedesetih godina*, 92; Kardelj, *Deset godina narodne revolucije*, 97.
[5] Kašić, *Idejna strujanja u Hrvatskoj 1948-1952*, 103, 105-106.
[6] Popov, *Narodni front u Vojvodini*, 367.
[7] Maticka, *Hrvatsko seljaštvo i politika kolektivizacije (1945.-1953)*; *Zapisnici Politbiroa II*, 300.
[8] Radelić, *Križari – gerila u Hrvatskoj 1945-1950*, 464; *Zapisnici Politbiroa II*, 358.
[9] Matković, *Na vrelima hrvatske povijesti*, 484-494; Kržišnik-Bukić, *Cazinska buna*; Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu*, 128-130, 176-179; *Zapisnici Politbiroa II*, 358; Radelić, *Križari – gerila u Hrvatskoj 1945-1950*, 465-466; Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 199-204; Karabegović, *Doprinos dr. Vere Kržišnik-Bukić*.
[10] *Povijest Saveza komunista Jugoslavije*, 371; Pirjevec, *Jugoslavija 1918-1992*, 204.
[11] O Salaju, *Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture*, 562.
[12] *Samoupravljanje u Jugoslaviji 1950-1976. Dokumenti razvoja*, 70.
[13] Petranović, *Istorija Jugoslavije*, 293.
[14] O sloganu, *Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture*, 701.
[15] Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 288.
[16] Vidi, primjerice, Jakir, *Worker's Self-Management in Tito's Yugoslavia Revisited*.
[17] *Zapisnici Politbiroa I*, 41, 47, 73; *II*, 344. i d.
[18] Rusinow, *Yugoslav Experiment*, 36.
[19] Višnjić, *Partizansko ljetovanje*, 29.
[20] Opširnije, *Povijest Saveza komunista Jugoslavije*, 376-377.
[21] Petranović, *Istorija Jugoslavije*, 521.
[22] Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 224.
[23] Kamberović, *Prema modernom društvu: Bosna i Hercegovina od 1945. do 1953. godine*, 34.
[24] Petranović, *Istorija Jugoslavije*, 538.
[25] *Zapisnici Politbiroa II*, 364.
[26] O vojsci vidi, Goldstein, *Podruštvljavanje obrambenog sistema u SFRJ*.
[27] Gabrič, *Nacionalno vprašanje v Jugoslaviji v prvem povojnem obdobju*, 403-404.
[28] *Zapisnici Politbiroa II*, 411, 586.
[29] *Zapisnici Politbiroa II*, 498, 502-503; Gabrič, *Nacionalno vprašanje v Jugoslaviji v prvem povojnem obdobju*, 414.
[30] „Hrvatska književna laž", *Plamen* 1919, god. I, br. 1, 40; vidi i Goldstein, *Miroslav Krleža o hrvatskoj historiografiji i hrvatskoj povijesti*.
[31] *Vjesnik*, Zagreb, 7. XI. 1952, 6; Štefančić, *Promjena naziva Komunističke partije Jugoslavije u Savez komunista Jugoslavije*.
[32] Tito, *Borba komunista za socijalističku demokratiju*, 285.
[33] Tito, *Borba komunista za socijalističku demokratiju*, 252; Štefančić, *Promjena naziva Komunističke partije Jugoslavije u Savez komunista Jugoslavije*.
[34] Jandrić, *Hrvatska pod crvenom zvijezdom*, 80-81.
[35] Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 71; Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 434.
[36] West, *Tito and the Rise and Fall of Yugoslavia*, 255.
[37] Spehnjak, *Socijalistički savez i demokracija – jedan ili više kandidata*, 99, 103, 104, 111, 112; *Vjesnik*, Zagreb, 22. X. 1953.

[38] Krleža, *Govor na Kongresu književnika u Ljubljani.*
[39] Denegri, *Unutar ili izvan „socijalističkog modernizma"?*, 48-49.
[40] Kašić, *Politika kulture, ideologijsko mapiranje, zasjeci*, 133.
[41] Ristović, *Jedno viđenje prelomne godine jugoslovenske posleratne kulturne politike*, 338-341, 347, 350.
[42] Pavletić, *Neka bude živost*, 3.
[43] Kašić, *Idejna strujanja u Hrvatskoj 1948-1952*, 119.
[44] Ridley, *Tito*, 411.
[45] Akmadža, *Katolička crkva u Hrvatskoj i komunistički režim*, 45-64.
[46] Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 116-117; Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu*, 28-29.
[47] Milušić – Sirotković – Lang, *Sveučilište od oslobođenja do uvođenja društvenog upravljanja*, 196-197.
[48] Akmadža, *Katolička crkva u Hrvatskoj i komunistički režim*, na raznim mj.; o odnosu vlasti, vidi: *Zapisnici Politbiroa II*, 917-919; vidi i Režek, *Jugoslavija, Vatikan in katoliška cerkev (1949-1953)*; Krišto, *Katolička crkva u hrvatskoj politici u 20. stoljeću*, 110-114.
[49] Kraljević, *Većeslav Holjevac – predsjednik Matice iseljenika Hrvatske.*
[50] Spehnjak, *Javnosti i propaganda*, 33; Jakovina, *Američki komunistički saveznik*, 296; Pirjevec, *Jugoslavija 1918-1992*, 209, 211; Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 314.
[51] Vidi i HDA, fond 278, Prezidijum Sabora NRH, 95, 127, 158, 159/1953.
[52] Lampe, *Yugoslavia as History*, 258 – izraz se pripisuje britanskom ministru vanjskih poslova Ernestu Bevinu; Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu*, 62, 107; Dimić, *U potrazi za alternativom. Isečak iz spoljne politike Jugoslavije*, 399.
[53] Tripković, *Spoljna politika Jugoslavije 1953-1956*, 78; Bogetić, *Ekonomska i vojna pomoć Zapada Jugoslaviji u vreme sukoba sa Kominformom.*
[54] Bekić, *Balkanski pakt: mrtvorođenče hladnog rata*, 107-124; Alihodžić, *Jugoslavija u zapadnim obrambenim sustavima i potpisivanje Balkanskog pakta 1953. godine.*
[55] Tripković, *Spoljna politika Jugoslavije 1953-1956*, 73, 78-79; Dimić, *U potrazi za alternativom. Isečak iz spoljne politike Jugoslavije*, 400.
[56] Petranović – Zečević, *Jugoslavija 1918-1988. Zbirka dokumenata*, 1014-1016.
[57] Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu*, 345-457; Tripković, *Spoljna politika Jugoslavije 1953-1956*, 71-74; Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita (1945-1955)*, III, 549.
[58] Tripković, *Spoljna politika Jugoslavije 1953-1956*, 79; Dimić, *U potrazi za alternativom. Isečak iz spoljne politike Jugoslavije*, 403.
[59] Tripković, *Spoljna politika Jugoslavije 1953-1956*, 81-82; Dimić, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1953-1956*, 283-287.
[60] Petranović – Zečević, *Jugoslavija 1918-1988. Zbirka dokumenata*, 1042-1047.
[61] Vidi memoare jugoslavenskog ambasadora u Moskvi Veljka Mićunovića, Mićunović, *Moskovske godine.*
[62] Dimić, *U potrazi za alternativom. Isečak iz spoljne politike Jugoslavije*, 406.
[63] *Vjesnik*, Zagreb, 28. XI. 1952, str. 1.
[64] Spehnjak, *Socijalistički savez i demokracija – jedan ili više kandidata*, 99.
[65] Kašić, *Višepartijnost – tema raspri u ideologijskom okviru ranih pedesetih godina*, 94, 95; *Borba*, Beograd, 6. XII. 1953; teleologičnost jest učenje prema koje je sve uređeno prema unaprijed postavljenom cilju, svrhovitost, Anić – Goldstein, *Rječnik stranih riječi*, 1294.
[66] Rusinow, *Yugoslav Experiment*, 82-87; Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 255, 358.
[67] Ivin, *Pojava disidenata u socijalističkoj Jugoslaviji.*
[68] *Naprijed*, Zagreb, 8. I. 1954, 1-2; vidi i Kevo, *Odjek Đilasovih teoretskih priloga u „Borbi" u hrvatskom tisku*; Diminić, *Sjećanja – život za ideju*, 272-275.

[69] Kašić, *Višepartijnost – tema raspri u ideologijskom okviru ranih pedesetih godina*, 95; *Deseti plenum CK SKH*, 9-12.
[70] Diminić, *Sjećanja – život za ideju*, 278.
[71] DAZ, sign. 25269, *Druga državna gimnazija u Zagrebu*, Ljetopis šk. god. 1945/1946, 46.
[72] DAZ, sign. 25567, *Prva državna gimnazija u Zagrebu*, Ljetopis šk. god. 1946/1947, bez oznake str.
[73] Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 326-328.
[74] *Kronologija radničkog pokreta 1945-1979*, 55.
[75] Mitrović, *Kako su psovali Maršala*.
[76] Horvat, *Politička ekonomija socijalizma*, 39; o različitim aspektima razvoja Titova kulta ličnosti, u: *O Titu kao mitu. Proslava Dana mladosti u Kumrovcu*.
[77] Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 444; Marković, *Studentski pokret u Jugoslaviji 60-ih godina 20. veka*, 403.
[78] Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 45, 215-239.
[79] Primjerice, Duje Pupačić (1909-2000) iz Slimena (selo u dolini Cetine, blizu Zadvarja) zaposlio se sredinom pedesetih u Tvornici karbida u 24 km udaljenom Dugom Ratu. Tada je svaki dan pješačio na posao i s posla, za što mu je trebalo ukupno osam sati. Kada je godinu-dvije kasnije kupio bicikl, i njime išao na posao, bila je to za njega i obitelj prava revolucija (svjedočenje Mladena Pupačića, sina); akademik Ljubo Boban (1933-1994) završio je Učiteljsku školu 1952. te se odmah zaposlio u Gatima kod Omiša. Tada je, kao mladić, odlazio pješice, jer drugog načina nije bilo, na subotnji ples u 35 km udaljeni Split.
[80] *Hronologija radničkog pokreta i SKJ*, t. II, 240, 257.
[81] Sirotković, *Hrvatsko gospodarstvo: privredna kretanja i ekonomska politika*, 13-16.
[82] Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 45, 410-412; Pirjevec, *Jugoslavija 1918-1992*, 292-295; Petranović, *Istorija Jugoslavije*, 542-543.
[83] Spehnjak, *Večeslav Holjevac u političkim događajima u Hrvatskoj 1967. godine: Večeslav Holjevac – graditelj, vizionar, ratnik*; Ponoš, *Na rubu revolucije*, 27-28.
[84] Petranović, *Istorija Jugoslavije*, 543.
[85] Bilandžić, *Raskol u državno-partijskome vrhu 60-ih godina 20. stoljeća*, 34-46; Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 416-432, 448; Pirjevec, *Jugoslavija 1918-1992*, 250; specifičan pogled vidi i u: Bjelajac, *Karakter jugoslovenskog centralizma u svetlu analize tajne sednice Izvršnog komiteta CK SKJ marta 1962*.
[86] *Vjesnik*, Zagreb, 7. V. 1962; Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 333.
[87] Bilandžić, *Raskol u državno-partijskome vrhu 60-ih godina 20. stoljeća*, 37-38.
[88] Perović, *Kako su se izražavali različiti politički interesi u Jugoslaviji?*, 192.
[89] *Povijest SKJ*, 425-429.
[90] Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 333-334; Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 432-445.
[91] Gibianski, *Sovjetsko-jugoslavenski odnosi i Mađarska revolucija*; Gibianski, *Pobuna u sovjetskom bloku 1956. godine, Jugoslavija i Kremalj*; Tripković, *Spoljna politika Jugoslavije 1953-1956*, 86-87.
[92] Nećak, *Hallsteinova doktrina i Jugoslavija*: kraći izvod; Nećak, *Hallsteinova doktrina in Jugoslavija*.
[93] *Vjesnik*, Zagreb, 19. IV. 1961.
[94] *Vjesnik*, Zagreb, 20. IV. 1961.
[95] Jakovina, *Američki komunistički saveznik?*, 102-103; Jakovina, *Socijalizam na američkoj pšenici*, 166-170; o jugoslavensko-američkim odnosima do 1955. godine još detaljnije, Jakovina, *Američki komunistički saveznik (Hrvati, Titova Jugoslavija i Sjedinjene Američke Države 1945-1955)*.
[96] *Večernji list*, Zagreb, 24. XII. 1963; *Vjesnik*, Zagreb, 4. XII. 1963; Goldstein, *Hrvatska/Jugoslavenska javnost o Johnu Kennedyju*.

[97] Malcolm, *Povijest Bosne*, 265 i tamo lit.
[98] Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 375, 377; Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 282-283.
[99] Vidi, između ostalog, i Supek, *Krivovjernik na ljevici*, 160.
[100] O radu komisije, čiji je bio član, detaljno piše Tripalo, *Hrvatsko proljeće*, 73-77.
[101] Perović, *Između anarhije i autokratije*, 25; Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 492; Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 362, 364; Tripalo, *Hrvatsko proljeće*, 77-81, vidi osobito, Milosavljević, *Jedno (ne)razumevanje Jugoslavije: Ranković na prekretnici*, 425, 430.
[102] Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 364.
[103] Supek, *Krivovjernik na ljevici*, 161.
[104] Potpisnici deklaracije tvrde „da je komunistička doktrina poprimila religiozna obilježja i manifestacije", da u zemlji „ne može biti nikakvog istinskog samoupravljanja, jer je ono u direktnoj suprotnosti s totalitarizmom ma koje vrste". Smatraju da „jednopartijska državna i politička kontrola – pa ma kako liberalna bila – ne može se nazvati nikako drukčije nego totalitarizam". Naposljetku, najavljuju da „je njihova dužnost krenuti prema slobodi, a ne čekati njezine darove", vidi, *Naša reč* 176, London 1966, 2-3.
[105] *Statistički podaci o privrednom i društvenom razvoju SR Hrvatske od 1952. do 1972. godine*, 41-42.
[106] Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 315; Čepič, *Spor z Informbirojem in jugoslovanska kmetijska politika*, 319-338.
[107] Džaja, *Politička realnost jugoslavenstva*, 156-157; Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 424-428; Nejašmić, *Iseljavanje iz Hrvatske*, 74.
[108] *Slobodna Dalmacija*, Split, 26. XI. 1966.
[109] Vukonić, *Povijest hrvatskog turizma*, 136, 158.
[110] Godine 1964. ostvareno je čak 2,735.710 noćenja, a 1963. samo 1,965.151 – Zaradić, *Inozemni turizam u Dalmaciji*, 10-11.
[111] Radić, *Država i verske zajednice 1945-1970*, sv. I., 390.
[112] Akmadža, *Katolička crkva u Hrvatskoj i komunistički režim*, 262-313; Spehnjak, *Tumačenje* Protokola *o odnosima Jugoslavije i Vatikana*, 473; o Šeperu, opsežna informacija, *Veritatem facientes in caritate*, *osobito* Šanjek, *Kardinal Franjo Šeper*.
[113] Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 375-377; Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 623.
[114] HDA, fond 127, *Savjet za odnose s inozemstvom*, CK SKJ/CK SKH, 1968-1974, Beograd, 18. III. 1968.
[115] Tripalo, *Hrvatsko proljeće*, 97-98, 103.
[116] Tripalo, *Hrvatsko proljeće*, 192.
[117] Rusinow, *Yugoslav Experiment*, 239-244.
[118] O zabrani 1971. vidi *Praxis* 5/1971, 757-802; općenito o *Praxisu*, Cuvalo, *Croatian National Movement*, 133-146; Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 453; Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 370-372; Bonacci-Skenderović, *Praxis Internationali raspad Jugoslavije*, 451-452.
[119] Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 369-370; Dukić, *Studio* i *Plavi vjesnik – pogled na istraživanja prodora i utjecaja zapadne popularne kulture u Hrvatsku (1963-1965)*.
[120] Usp. Duda, *U potrazi za blagostanjem*, 90-98.
[121] Frangeš, *Povijest hrvatske književnosti*, 406, 487.
[122] Maticka, *Hrvatsko seljaštvo i politika kolektivizacije (1945.-1953)*, 370-373; Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 197.
[123] *Veliki geografski atlas Jugoslavije*, 202.
[124] Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 461-467; Kazer, *Porodica i srodstvo na Balkanu*, 444.

[125] Akrap, *Zapošljavanje u inozemstvu i prirodna depopulacija seoskih naselja*, 694.
[126] Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 197.
[127] Babić, *Prostor između Trogira i Splita*, 218.
[128] Vidi, općenito i detaljnije, Duda, *U potrazi za blagostanjem*.
[129] O deagrarizaciji u BiH, opširno, Kamberović, *Prema modernom društvu: Bosna i Hercegovine od 1945. do 1953. godine*, 102-127.
[130] Stražičić, *Prilog poznavanju demografskog razvoja Grada Rijeke*, 117-119.
[131] MTČ je prije rata bio „Graner", a pošto su vlasnici stradali u Holokaustu, država je preuzela tvornicu i nekoliko puta povećala broj radnika.
[132] Neke druge statistike pokazuju slične odnose: godine 1952. bilo je u Hrvatskoj 13.576 nezaposlenih, a 1989. godine je zabilježeno 139.878 nezaposlenih (povećanje od preko 1030,3%), http://mjesec.ffzg.hr/nezaposlenost/1.4.html.
[133] Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 317; Bilandžić, *Jugoslavija poslije Tita*, 70-78; Petak, *Ekonomska pozadina raspada socijalističke Jugoslavije*, 67.
[134] Spehnjak, *Javnost i propaganda*, 177-178, 201, 211-215; Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 208, 321.
[135] Spehnjak, *Prosvjetno-kulturna politika u Hrvatskoj 1945-1948*, 77, 78, 84, 87.
[136] Milušić – Sirotković – Lang, *Sveučilište od oslobođenja do uvođenja društvenog upravljanja*, 215; Adamček, *Zagrebačko sveučilište 1954-1968*, 241. i d.
[137] Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 504.
[138] Godine 1970. počeo je raditi prvi veći naftovod u Hrvatskoj, dug 106 km, koji je povezao rafineriju u Bosanskom Brodu s Opatovcem u blizini Vukovara, ali je on imao pozitivan utjecaj uglavnom na bosanskohercegovačku naftnu industriju – *Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture*, 63.
[139] *Vjesnik*, Zagreb, 28. X. 1964.
[140] Petranović – Zečević, *Jugoslovenski federalizam*, *II*, 734-736; Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 341; tekst vidi i u: *Hrvatski enciklopedijski rječnik*, 1552-1553.
[141] Tekst Deklaracije, u: *Telegram*, Zagreb, 17. III. 1967; *Vjesnik*, Zagreb, 19. III. 1967; *Hrvatski enciklopedijski rječnik*, 1553-1554.
[142] Ponoš, *Na rubu revolucije*, 21-23.
[143] Petranović – Zečević, *Jugoslovenski federalizam*, *II*, 743.
[144] Džaja, *Politička realnost jugoslavenstva*, 153.
[145] Bijelić, *Studentski pokret u Jugoslaviji 1968. godine*, 78-84.
[146] *Politika*, Beograd, 8. VI. 1968; Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 519-522; Džaja, *Politička realnost jugoslavenstva*, 152-153; Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 372-375; Supek, *Krivovjernik na ljevici*, 165-167; Tripalo, *Hrvatsko proljeće*, 100-106.
[147] Vidi i Antić, *Hrvatsko proljeće – autentičan pokret ili dio globalnog trenda*.
[148] Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 557-559; Pirjevec, *Jugoslavija 1918-1992*, 292-295.
[149] Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 341; Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 509-510, 533.
[150] Goldstein, *Podruštvljavanje obrambenog sistema u SFRJ*.
[151] Dabčević-Kučar, *'71 hrvatski snovi i stvarnost*, 110, 144.
[152] O tome vidi i Šute, *1971. kao uvod u 1991.*, 457. i d.
[153] Hudelist, *Tuđman*, 478; Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 380-381, 386-387, 465; Dabčević-Kučar, *'71 hrvatski snovi i stvarnost*, 162-163, 168; o tim događanjima na lokalnoj razini – Klasić, *Hrvatsko proljeće u Sisku*.
[154] Dabčević-Kučar, *'71 hrvatski snovi i stvarnost*, 338.
[155] Supek, *Krivovjernik na ljevici*, 185.
[156] Dabčević-Kučar, *'71 hrvatski snovi i stvarnost*, 89; Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 524; Banac, *Raspad Jugoslavije*, 30; Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 381.

[157] *EJ* 2, 35; *Veliki geografski atlas Jugoslavije*, 229; Abazović, *Kadrovski rat za BiH*, 144-145; Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 396, 402.
[158] *Svjetlo, mjesečnik za društvena pitanja, nauku, kulturu i umjetnost*, Karlovac, 1971, vidi, npr. VI/1, str. 3.
[159] Problem je bio da je deviza bilo premalo, pa se nisu mogle kupiti na slobodnom tržištu, već uz određenu maržu („šticung").
[160] Dabčević-Kučar, *'71 hrvatski snovi i stvarnost*, 272, 273; Đodan, *Yugo-tragedija*, 88; Đodan, *Hrvatsko pitanje*, 225; Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 412-423, 443-444; Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 555, 617.
[161] Hudelist, *Tuđman*, 314.
[162] Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 514.
[163] Šuvar, *Samoupravljanje i druge alternative*, 131; Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 457, 560; Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 422-423.
[164] Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 423.
[165] *Hrvatski književni list* 1, 5/1968; Šute, *Hrvatski književni list – između slobode i zabrane*, 77.
[166] Šute, *Hrvatski književni list – između slobode i zabrane*, 95-97.
[167] Vidi, npr. Đodan, *Pred kritičnom barijerom*; Đodan, *Prilog raspravi o regionalnom razvoju u SFRJ*.
[168] Šute, *Hrvatski književni list – između slobode i zabrane*, 97-99.
[169] Vidi, *Borba*, Zagreb, 14-20. II. 1969; 17-21. XI. 1969; Dabčević-Kučar, *'71 hrvatski snovi i stvarnost*, 89, 127. i d.; Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 382; materijali s Desete sjednice: *Geneza maspoka u Hrvatskoj*, 394-513.
[170] Tripalo, *Hrvatsko proljeće*, 138.
[171] Dabčević-Kučar, *'71 hrvatski snovi i stvarnost*, 259. i d.; Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 544-552; Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 383-384, 473.
[172] Bilandžić, *Jugoslavija poslije Tita*, 12-13.
[173] Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 391.
[174] Prema anketi provedenoj 1969. godine, čak njih 32% smatra da se „neravnopravni odnosi među narodima nalaze u osnovi mnogih problema u društvu", Caratan, *Socijalizam i politika*, 215, 240, 242.
[175] Dabčević-Kučar, *'71 hrvatski snovi i stvarnost*, 734.
[176] Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 439; Jandrić, *Uloga Matice hrvatske u događajima 1971. godine*.
[177] Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 447.
[178] Petranović, *Istorija Jugoslavije*, 581; *Kronologija radničkog pokreta*, 319.
[179] Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 603; Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 444-445.
[180] Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 447.
[181] Tripalo, *Hrvatsko proljeće*, 234; Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 625; Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 450.
[182] Jandrić, *Uloga Matice hrvatske u događajima 1971. godine*, 421-422; Roknić, *Rijeka u Hrvatskom proljeću*, 91.
[183] Ponoš, *Na rubu revolucije*, 10.
[184] *Ljudi iz 1971. Prekinuta šutnja*, 264; Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 449.
[185] Tripalo, *Hrvatsko proljeće*, 234-236; Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 654; Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 451-452.
[186] Dabčević-Kučar, *'71 hrvatski snovi i stvarnost*, 967.
[187] Tripalo, *Hrvatsko proljeće*, 191; Dabčević-Kučar, *'71 hrvatski snovi i stvarnost*, II, 986-988; Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 453-455.
[188] Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 655-656.
[189] Supek, *Krivovjernik na ljevici*, 180. i d.

[190] Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 459; Jandrić, *Represivne mjere komunističkog režima prema hrvatskoj političkoj oporbi 1945-1975. godine*, 333-334; Gotovac, *Moj slučaj*, 131.
[191] Rusinow, *Yugoslav Experiment*, 318-326.
[192] Džaja, *Politička realnost jugoslavenstva*, 166, 234.
[193] Dabčević-Kučar, *'71 hrvatski snovi i stvarnost*, 596.
[194] Općenito, Jareb, *Hrvatska politička emigracija 1928-1990.*, 314. i d.
[195] „Treba već jednom prestati s tim prekuhavanjem prošlosti, življenjem s mrtvacima, koje treba prepustiti njihovu miru. Neka im povijest sudi, jer ona će moći objektivnije i pravednije prosuditi njihov udjel u našem narodnom životu". Nikolić, *Pred vratima domovine*, knj. I, 348; vidi i Nikolić, *Za državnu samostalnost i slobodu Hrvatske*.
[196] Krizman, *Pavelić u bjekstvu*, 223. i d., osobito 343-354.
[197] Jareb, *Hrvatska politička emigracija 1928-1990.*, 327.
[198] Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 578; o srpskoj emigraciji, vidi, primjerice, Radojević, *Savez Oslobođenje (1949-1990)*.
[199] Tomić, *Hrvatska demokracija*, 1.
[200] Vranješ-Šoljan, *Gradišćanski Hrvati*; Antonijević, *Stanovništvo hrvatske nacionalnosti na Kosovu – Janjevci*.

VIII.

1971-1980

DOBA POLITIČKE APATIJE I GOSPODARSKOG RAZVOJA

66. Ustav 1974. godine i daljnji razvoj samoupravljanja

Slomom Hrvatskog proljeća Hrvatskom je zavladala apatija. Velik dio javnosti je shvatio da je volja državno-partijskog aparata ta koja odlučuje i da većinska volja naroda ne znači mnogo. Tu je apatiju tek donekle smanjivala i dalje relativno visoka stopa rasta društvenog proizvoda koja je između 1965. i 1979. godine i dalje iznosila 6,51% (ipak manja u odnosu na razdoblje 1952-1965, kada je bila 9,77%).[1]

U apatičnoj atmosferi u sedamdesetima javnost je tražila načine da izrazi nezadovoljstvo. Ono je najviše došlo do izražaja u kritici tzv. reforme školstva, zamišljene na jugoslavenskoj razini, ali pripremane (od 1972) i provođene (od 1974) u rigidnom obliku samo u Hrvatskoj (nešto kasnije i u BiH). Osnovna ideja bila je ujednačiti obrazovnu razinu između navodno elitnih gimnazija i drugih srednjih škola koje pripremaju polaznike za radnička zanimanja. Bijes javnosti usmjerio se na mladog i ambicioznog ministra prosvjete i kulture Stipu Šuvara (1936-2004).

Usprkos tome što je slomilo hrvatski pokret koji je, među ostalim, težio za decentralizacijom, jugoslavensko vodstvo nije moglo zatvarati oči pred činjenicom da centralizirana savezna država i privreda vrlo teško funkcioniraju i da je decentralizacija nužna. Stoga su neke promjene u tom smjeru provedene već u ustavnim amandmanima 1972. godine. Tako je, primjerice, zakonom iz te godine određeno da poduzeća mogu zadržati 20% svojih deviza, a ona koja se bave turizmom čak 45% (proljećari su se bunili jer je dotadašnji zakon omogućavao zadržavanje samo 7% zarađenih deviza).

Novi zamah decentralizaciji dao je ustav iz 1974. godine. Na razini cijele države određena su tri područja od zajedničkog interesa – vanjska politika, obrana i jedinstven društveni sustav. Nema sumnje kako stoji ocjena da su se u mnogim pitanjima ostvarile težnje Hrvatskog proljeća – stoga Savka Dabčević-Kučar s pravom kaže da je „Ustav 1974. bio djelomice 'naše dijete'".[2]

U ustavnom je tekstu decentralizacija bila posebno naglašena. Ustav je afirmirao državnost republika i pokrajina čime je uveo neku vrstu federalno-konfederalnog tipa odnosa na saveznoj razini (čl. 1 Ustava

SFRJ je definiran kao savezna država „dobrovoljno ujedinjenih naroda i njihovih socijalističkih republika"). Poslije će se, slijedom odredbi saveznoga ustava, i u ustavima svih republika, pa tako i u hrvatskome, afirmirati ideja državnosti. U mnogim aspektima republike uistinu postaju države. Zaista se može reći kako su u tekst Ustava SFRJ ugrađene „sve implikacije dovršenog historijskog procesa stvaranja modernih nacija u Jugoslaviji".[3]

Osim Predsjedništva SFRJ, čiji je broj članova smanjen na osam, po jednog iz svake republike i autonomne pokrajine (Kosovo, Vojvodina), i savezna vlada konstituira se po načelima jednake zastupljenosti republika. Ustav se mogao mijenjati isključivo uz suglasnost svih republika i pokrajina.

Uglavnom prema idejama Edvarda Kardelja, a uz blagoslov samoga Tita, razrađuje se i sustav samoupravljanja, pri čemu se decentralizacija odlučivanja u nekim slučajevima dovodila do apsurda. Nema dvojbe da je Ustav „sa svojih deset temeljnih načela, 406 članova i krajnje bizarnim jezikom vjerojatno bio najkompliciranija ustavna tvorevina na svijetu".[4] Ustavnim tekstom se donekle promijenila procedura odlučivanja (dakle, svojevrsna pravila igre), ali se bit sistema nije reformirala – i dalje se pretpostavljao partijski monopol i idejna monolitnost.

Po donošenju ustava, u svibnju 1974. godine, Skupština Jugoslavije izabrala je Tita za doživotnog predsjednika. Kao član Predsjedništva SFRJ iz Hrvatske imenovan je Vladimir Bakarić.

U tih gotovo pola stoljeća razvoja samoupravljanja stvoren je „samoupravni jezik", metajezik koji se koristio u političkoj praksi. Sam po sebi bio je teško razumljiv, ali i umnogome sličan jeziku komunističke nomenklature u zemljama Istočnoga bloka.[5]

Kao odraz potrebe da se zadovoljava forma održavali su se, između ostaloga, „kongresi samoupravljača". Primjerice, na Drugom kongresu samoupravljača u Sarajevu 1971. bilo je preko 2200 delegata, a događaj je trajao četiri dana. Kasnije su se druženja „samoupravljača" počela nazivati „Crveni barjak", ali i dalje su jednako bili bez pravog i društveno korisnog sadržaja.

Kardelj i Tito, ideolozi koje je pregazilo vrijeme, u sedamdesetima više nisu bili sposobni ni realno procijeniti stanje u jugoslavenskom društvu. Iz nerealnih spoznaja o sadašnjosti bilo je apsolutno nemoguće izgraditi i suvislo planirati ciljeve i djelovanje u budućnosti. Tih se godina često ponavljao podatak da je u članstvu SKJ godine 1971. bilo svega 28,8% radnika, pa se smatralo „imperativnim zadatkom" da se postotak radnika u članstvu poveća. Naravno da su ideološki razlozi za ovakvu akciju bili presudni, ali se pri tome posve zanemarivala činjenica da je SK u čitavoj Jugoslaviji već davno prestao biti radnička i da je postao

tipična kadrovska partija. Isto tako za daljnji društveni razvoj bilo je posve nevažno koliki je postotak radnika u SK.

Tražila su se rješenja za „novu koncepciju samoupravljanja koja bi osigurala skladniji i dinamičniji razvoj društveno-ekonomskih odnosa, zaštićujući interese radničke klase od antisamoupravnih snaga" što je bila samo još jedna teško razumljiva, a zapravo besmislena formula.[6]

Sve te inicijative trebale su se realizirati u novom ustavu – cilj autora ustavnoga teksta bio je da se konačno dogotovi izgradnja socijalističkog društvenog uređenja „zasnovanog na vlasti radničke klase i svih radnih ljudi i na odnosima među ljudima kao slobodnim i ravnopravnim proizvođačima i stvaraocima". Samoupravljanje je trebalo prerasti iz odnosa između ljudi u proizvodnom procesu u cjelovit sustav društvenih odnosa. Takav samoupravni sustav se smatrao etapom na putu od kapitalizma, preko početne socijalističke faze do Marxove „asocijacije slobodnih proizvođača", tj. do komunizma. Drugim riječima, Edvard Kardelj, koji je bio glavni ideolog i realizator ove koncepcije, i dalje je, bez obzira na sve pozitivne pomake tijekom desetljeća, nastavio vjerovati u svoje mladalačke ideale – naime, da će ostvarivanje samoupravljanja kao povijesnoga procesa u svakom slučaju dovesti do „odumiranja države", što je i bio san svakog marksista.

No, bile su to lijepe ideološke konstrukcije koje se nikako nisu mogle u zbilji i realizirati: s jedne strane, zahtijevale su se potpune slobode za „radnoga čovjeka" (temeljni odnosi u društvu počivaju na „društveno-ekonomskom položaju radnog čovjeka koji mu osigurava da odlučujući neposredno i ravnopravno s drugim radnim ljudima u udruženom radu o svim poslovima (...) ostvaruje svoj osobni materijalni i moralni interes i pravo da se koristi rezultatima svog tekućeg i minulog rada"), a s druge, odbacivala se teza da tržište rješava sve probleme, što je posve kontradiktorno. U Platformi za pripremu stavova i odluka Desetog kongresa SKJ (objavljena je u lipnju 1973. godine), autori se izjašnjavaju za slobodu tržišta, ali „tržišta koje mora odražavati društvene odnose u proizvodnji", a ne omogućavati „nekritičko prenošenje kategorija kapitalističkog društva u naše uvjete".

Ustav SFRJ je proglašen u veljači 1974. godine, kao i ustav SR Hrvatske. Tijekom sljedećih desetak dana i ostale republike i autonomne pokrajine izglasale su svoj ustav.

Odmah potom počele su priprema za organiziranje kongresa republičkih i pokrajinskih organizacija SK-a, koji su se odvijali u travnju, da bi sinteza svih tih aktivnosti bio svibanjski kongres SKJ u Beogradu. Da u provedbi ustavnih načela ne ide sve kako je planirano, odnosno da je u svim tim naporima mnogo lakirovke, izvještačenog i posve nepotrebnog, svjedoči i rezolucija Desetog kongresa SKJ, donesena svega tri mjeseca

nakon proglašenja ustava. U njoj se partijsko članstvo, organizacije i rukovodstva obvezuju da „se dosljedno i odlučno bore za razvijanje socijalističkih samoupravnih proizvodnih, političkih i drugih društvenih odnosa u kojima će se ukidati klasno društvo i svi oblici potčinjavanja i otuđenosti čovjeka i uspostavljati društvo slobodne asocijacije proizvođača, društvo oslobođenog rada". Ako su takvi odnosi bili određeni ustavnim odredbama, ako su oni tako poželjni, zašto je potrebno da se za njihovu provedbu komunisti doslovce moraju „boriti"?

Razvoj „samoupravnog sustava" u smjeru birokratizacije u gospodarstvu još je više došao do izražaja 1976. godine, kada je izglasan Zakon o udruženom radu. Tada se tvrdilo da su „instituti i odnosi u udruženog rada" ovim zakonom „normativno konkretizirani". Trebao je to biti jedan u nizu, ali i najvažniji od „sistemskih zakona" kojim su „socijalističke snage zajedno sa SKJ" stvarale „institucionalne preduvjete za uspostavljanje osnovnog produkcionog odnosa na kojem se temelji jugoslavenski sistem socijalističkog samoupravljanja". Temeljem toga zakona, čija je popularna kratica bila ZUR, trebale su se stvarati „osnovne organizacije udruženog rada" (popularno zvani OOUR-i) kao osnovne jedinice udruženog rada i osnovni čimbenici samoupravnog socijalističkog društva. Uz njih su i mjesne zajednice kao temeljne ćelije teritorijalno udruženih građana. OOUR-i i mjesne zajednice postaju izborna tijela prigodom biranja delegata u vijeća udruženog rada (VUR) skupština općina, republika i federacije. Sva volja radnika u OOUR-ima i građana u mjesnim zajednicama artikulira se preko delegata, čime se dokinuo klasični sustav neposrednog biranja, a uveo posredni. Tako je većina građana imala pasivno i aktivno biračko pravo samo u prvom izbornom krugu, a u drugom i trećem krugu to su pravo preuzeli njihovi delegati. Stoga se i čitav sustav nazvao delegatskim. Na taj je način u okviru delegacija „udruženog rada", mjesnih zajednica i „društveno-političkih zajednica" bilo u Hrvatskoj 169.787 članova, kako je ponosno izneseno na savjetovanju CK SKH u siječnju 1977. godine.[7]

U tijelima koja su na taj način trebala biti izabrana „radnici i građani" trebali su regulirati sve društvene odnose, zapravo utemeljiti treći put – različit i od Istoka i od Zapada. Trebalo je ograničiti ulogu države, ključnu na komunističkom Istoku, kao i ulogu tržišta, presudnu na Zapadu. Pokrenuta je razrada Ustava i ZUR-a na saveznoj, republičkoj i općinskoj razini. Prihvaćeno je oko 8000 saveznih uredbi. Svako poduzeće je moralo imati svoj statut i niz samoupravnih akata.

Bio je to samo još jedan od neuspjelih pokušaja eksperimentiranja u društvu i posebice u privredi. Naime, nakon pokušaja u pedesetima i šezdesetima da se stvaraju veliki privredni sustavi, odnosno da se postojeći ujedinjavaju, sada se, kako bi delegatski sustav zaživio iz baze,

inzistiralo na formiranju OOUR-a, pa su se velika poduzeća svjesno dezintegrirala. Da stvari ne idu kako treba vidjelo se ubrzo po donošenju ZUR-a: Kardelj, koji je svoj projekt nazivao „samoupravnom demokracijom", ubrzo je shvatio da je njegova realizacija suočena s velikim problemima, pa je obranaški tvrdio da ga ugrožava „konzervativizam svijesti" te da društvene snage još uvijek nisu „dovoljno na strani socijalističkog samoupravljanja". Kardelj je smatrao da realizaciji „samoupravne demokracije" ne idu na ruku ni opće prilike u svijetu, jer je on „krcat grčevima smjene jedne historijske epohe" od kojega se Jugoslavija ne može izolirati. Usprkos jasnoj slici da zakonska rješenja nisu idealna, pritisak partijskih foruma da se do kraja 1976. godine moraju u svim poduzećima konstituirati OOUR-i bio je iznimno velik („komunisti su politički odgovorni" da se to provede), pa je taj posao i obavljen. Početkom 1977. godine u Hrvatskoj je bilo čak 10.813 OOUR-a i radnih zajednica.

Da bi se negativne posljedice „oourizacije" na neki način neutralizirale, nova zakonska rješenja omogućavala su stvaranje „složenih organizacija udruženog rada" (tzv. SOUR-i), zapravo, ujedinjavanje više OOUR-a. No, i u takvim ujedinjavanjima bilo je i dobrih i loših primjera: SOUR „Adriagradnja" okupio je 17 građevinskih i drvnih poduzeća uglavnom iz Hrvatske, ali i iz Slovenije („Pionir", Novo Mesto), ali nikada nije zaživio na pravi način. U Splitu 1977. godine osnovani SOUR „Marjan", koji je udružio 11 poduzeća s područja poljoprivrede, prehrambene industrije i prometa (uključujući i dva znanstvena instituta), vrlo je brzo bio rastrojen. U Zagrebu, pak, kemijski kombinat „Chromos", konstituiran kao SOUR, postizao je i sedamdesetih i osamdesetih vrlo dobre poslovne rezultate, a dijelom je uspio preživjeti i izazove rata i privatizacije u devedesetima.

Zakon o udruženom radu nalagao je potpisivanje „samoupravnih sporazuma" koji su trebali predstavljati čaroban štapić za rješavanje svih privrednih problema, a često nisu bili ništa drugo do li zadovoljavanje puke zakonske forme. U tim je dokumentima stajalo da treba uspostaviti institut „društvenog pravobranioca samoupravljanja", a njihov je broj u Hrvatskoj početkom 1976. godine narastao na osamdesetak. Stvarala se nova „samoupravna" terminologija, a istovremeno su njihovi sadržaji bili svedeni na puku formu.

Postojale su i „samoupravne interesne zajednice" (tzv. SIZ-ovi); ukupno ih je početkom 1977. godine bilo, u Hrvatskoj, 2177.[8] Sve je to dovelo do bujanja administracije te se broj neproduktivnih radnih mjesta strahovito povećao – prema nekim proračunima birokratski je aparat bio osam do jedanaest puta veći od onih u zapadnim državama slične veličine.[9] Do besmisla se povećalo i administriranje, jer je bila potrebna komplicirana procedura da se donese bilo kakva odluka. No, to je, pre-

ma shvaćanju ideologa koji su zamislili sustav, prvenstveno Edvarda Kardelja, trebalo omogućiti neposrednu demokraciju, ali, naravno, i dalje pod strogim nadzorom SK-a.

Iz tih temeljnih odnosa koncipirana je čitava struktura odnosa u društvu. Država koja proklamira razvoj samoupravnog društva kao svoj konačan cilj trebala je redefinirati i položaj drugih „političkih organizacija". Primjerice, moto Druge konferencije Saveza sindikata Hrvatske 1973. godine bila je „zaštita radničkog standarda – temeljna briga sindikata", ali se iz referata predsjednika Milutina Baltića i drugih diskutanata iskristaliziralo da je zapravo njihov glavni zadatak „borba za ostvarivanje ustavnih amandmana i razvijanje udruženog rada", čime sindikat postaje prirepak drugih organizacija, ponajprije SK-a. Osim toga, „borba za ostvarivanje ustavnih amandmana" bila bi posve nepotrebna u društvu koje funkcionira kao pravna država, u kojem se zakon, a posebno ustav poštuju.[10] Glavno pitanje, koje se zapravo nikada nije istinski stavilo na dnevni red bilo je – propitivanje vodeće uloge SK-a.

Na sjednici CK SKH održanoj u travnju 1976. godine u Zagrebu, zaključeno je kako „unutrašnja reorganizacija poduzeća i stvaranje OOUR-a, radnih i složenih organizacija jest jedinstven, istovremen i zavisan proces, u koji treba uključiti sve subjektivne snage". Predviđalo se da bi trebalo doći do „bitnih promjena u mijenjanju težišta društvene moći i utjecaja radničke klase", naime, radnici bi trebali „u procesu društvene reprodukcije postati osnovni nosioci reprodukcije, ostvarivanja i cirkulacije dohotka koji ostvaruju". Ovi navodi dobar su primjer svojevrsnog metajezika kojeg je koristila tadašnja nomenklatura, a koji je vrlo jednostavne stvari morao izricati na vrlo specifičan način.

Sve su to bile tek ideologizirane fraze koje ništa nisu značile, ali su svojom beživotnošću ukazivale na bit problema – već od polovice šezdesetih, a pogotovo tijekom sedamdesetih, samoupravljanje polako postaje puka poza i forma, svojevrstan ideološko-politički okvir koji sa stvarnim potrebama društva nema nikakve veze. Jedan od najlucidnijih analitičara samoupravljanja, Neca Jovanov, upozoravao je na „sukob između stvarnog i realno mogućeg", odnosno da neka „normativna vizija jugoslavenskog društva posve previđa realan život" te da između tih dvaju pogleda „postoji ne baš tako mala i bezazlena provalija".[11]

Konačno, tako „preinstitucionaliziran" sustav nije mogao biti niti racionalan, ni ekonomski efikasan, baš kao ni demokratski – iako su baš „demokratizaciju", ako ni zbog čega drugoga onda barem kao propagandnu floskulu, autori samoupravne koncepcije stalno spominjali. Naime, da bi sustav bio demokratski, onima koji su odlučivali moralo se omogućiti da kontroliraju provedbu svojih odluka, a naročito njihovih posljedica, što ovdje nije bio slučaj.

Još je dugoročno pogubnija bila činjenica da je vladajuća hijerarhija stalno tvrdila kako je „izvor naših nedaća raskorak između koncepcije i prakse", što bi, zapravo, značilo da je „koncepcija, sama po sebi, valjana, a praksa loša". Iz toga je, nadalje, proizlazio zaključak da se kreatori koncepcije i njihovo djelo automatski izuzimaju iz bilo kakve kritičke analize. U konačnici se može shvatiti kako je „grublja sadržina ove teze - ako dođe do nesloge između vlade i naroda - da treba menjati narod!"[12] Na taj je način vladajuća hijerarhija blokirala bilo kakvu slobodniju diskusiju, a pogotovo promjenu.

„Političko-etatistička struktura pokazala se potpuno nesposobnom da identifikuje rastuće prave probleme jugoslovenskog društva, a još manje da ih rešava - ona se na ta dva područja i misaono i akciono ispraznila". Unutar struktura SKJ nije bilo ni mogućnosti ni volje da se diskutira o istinskim problemima, a istovremeno je svaki pokušaj diskusije o tim problemima izvan struktura SK-a, s manjim nijansama, kvalificiran kao „antipartijska djelatnost", što je značilo da će ljudi koji su pokušavali slobodno diskutirati pretrpjeti neugodne posljedice.[13]

Potkraj sedamdesetih pokrenute su dvije nove inicijative za „demokratizaciju političkog sustava" koje su definirali Edvard Kardelj i sam Josip Broz Tito. Riječ je o Kardeljevoj studiji „Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja", objavljenoj 1978. godine, koju je CK SKJ prihvatio kao platformu za pripremu Jedanaestog kongresa SKJ. Kardelj je nastojao „obrazložiti i ideologijski racionalizirati postojeći oblik društvene organizacije", a istovremeno i svojevrsni treći put, između klasičnog zapadnog višestranačja i jednopartijskog socijalističkog sustava.[14]

U Kardeljevim analizama i zaključcima iz toga vremena ima brojnih zastranjenja, ali i dobrih ideja. Tako je u lipnju 1977. na sjednici Predsjedništva CK SKJ, u uvodnom izlaganju, izrekao nekoliko misli trajne vrijednosti. Naime, da „sreću ne može čovjeku donijeti ni država, ni sistem, ni politička partija". Time je komunistička nomenklatura u Jugoslaviji, za razliku od drugih, odustala od cilja da stvara društvo sretnih, a odustala je i od toga da svojim građanima nameće što to znači biti sretan. Kardelj je drugačije formulirao ciljeve „avangardnih snaga socijalizma i socijalističkog društva": one moraju „prema mogućnostima, koje daje povijesni trenutak, stvarati uvjete u kojima će čovjek biti što slobodniji u takvom ličnom izražavanju i stvaranju, to jest da može - na osnovi društvene svojine nad sredstvima za proizvodnju - slobodno raditi, odnosno stvarati za svoju sreću. To je samoupravljanje..."[15]

Kardelj je težio nekoj fiktivnoj „demokratizaciji", njegove ideje uistinu su bile slobodarske, pa su „dogmatske sredine u SK zlurado i podrugljivo 'šaputale' o novoj đilasovštini u Kardeljevoj studiji".[16] Međutim, kada

se to poveže s tvrdnjom da se takva „sloboda" može dosegnuti „na osnovi društvene svojine nad sredstvima za proizvodnju", onda se vidi da svijetla načela u takvoj praksi jednostavno ne mogu zaživjeti.

Kardeljeve su konstrukcije bile bez pravog utemeljenja u stvarnom životu te su stvarale „preinstitucionalizirano društvo" – „sve novi i novi propisi stvaraju ne samo privrednu već i normativnu neefikasnost". Štoviše, ti propisi postaju čak i „prepreka funkcioniranju same privrede". Tvrdilo se da je Jugoslavija „europski rekorder po broju postojećih normativnih akata", a Neca Jovanov je izračunao da bi u „Jugoslaviji trebalo imati dva i pol miliona samoupravnih opštih akata i oko dva miliona samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora". Klasična država nije, doduše „jačala" neposredno, ali jest posredno, „putem posredničkih institucija" – SIZ-ova i sličnih.[17] „Tisuće delegacija s milijunima delegata, desecima tisuća zakona i propisa o samoupravljanju sa stotinama paragrafa... sve to ne po mjeri radnika odnosno ljudi". Županov je zaključio kako je rezultat da se „heteronomno samoupravljanje pretvorilo u svoju suprotnost. Radnici su, naime, pod pritiskom državnih sankcija morali tuđe odluke ne samo prihvatiti nego ih izglasati kao svoje vlastite odluke".[18]

Na taj se način početkom osamdesetih, prema nekim istraživanjima, 80% odluka što se tiče investicija i cijena vlastitih proizvoda donosilo izvan „organizacija udruženog rada",[19] a u Kardeljevim je tezama bilo predviđeno upravo suprotno.

Samoupravni koncept kako se dalje razrađivao u delegatskom sustavu želio je biti alternativa na Zapadu razvijenom liberalnodemokratskom uređenju. Međutim, dogodilo se da je delegatski sustav, zahvaljujući neznanju, nekritičnosti i nedostatku realizma svojih autora postao vrlo sličan korporativističkom sustavu razvijenom u okrilju talijanskog fašizma.[20]

Sâm Tito je, pak, potkraj 1978. godine definitivno oblikovao ideju o novim metodama rukovođenja, odnosno o kolektivnom rukovodstvu. Prema Titovu mišljenju, trebalo je na svim razinama političkog odlučivanja uvesti kolektivno rukovođenje. Određenim upravnim tijekom trebao je rukovoditi predsjedavajući.[21] Time je Tito htio suzbiti moguće liderske ambicije, ali je ujedno blokirao i bilo kakav trajniji rad. Naime, za kratko vrijeme od godinu dana, koliko je predsjedavajući na tom položaju, jedva se mogao uvesti u posao i bilo je vrlo teško pokrenuti a praktički nemoguće realizirati bilo kakvu inicijativu. Osim toga, kako su o sudbini članova nižih foruma barem neizravno odlučivali članovi viših foruma, čitav je sustav političkih odnosa bio okrenut naopako: umjesto da odgovorno rješava probleme koje nameće život, funkcioner je bio odgovoran „prema gore", dakle, bio je poslušan. Odatle je i dolazila u

mnogim tadašnjim diskusijama utvrđena i „neodgovornost političkih struktura". „Kako je poslušnost glavni kriterij, ona je najbolje zajamčena kad su niži funkcioneri manje inteligentni, manje sposobni itd. od viših, to je u sistem ugrađena negativna selekcija. Odatle općenito konstatirana erozija intelektualne razine političkih struktura u odnosu na stanje za vrijeme revolucije i u prvim decenijama poslije revolucije."[22]

Osmi kongres SKH (otprilike u isto vrijeme kada i drugi republički i pokrajinski kongresi) odnosno Jedanaesti kongres SKJ, održani 1978. godine u Zagrebu odnosno u Beogradu, bili su kongresi kontinuiteta. Pokazalo se da ni unutar SKH, baš kao ni u SKJ, nema snage ni za kakvu modifikaciju temeljnih ideološko-političkih ciljeva, a da se o nekoj alternativnoj koncepciji ni ne govori. Za predsjednicu CK SKH opet je izabrana Milka Planinc. U tadašnje Predsjedništvo SKJ bili su iz Hrvatske izabrani Vladimir Bakarić, Dušan Dragosavac (1919) i Milka Planinc.

Ekonomski stručnjaci upozoravali su da je čitav sustav krivo postavljen – da je sve u njemu „okrenuto industrijalizaciji", da država „svojim monopolom stalno potcjenjuje cijene poljoprivrednih proizvoda, a precjenjuje industrijske proizvode".[23] Posve različito od političara, koji su naglašavali kako u društvu postoje slobode, analitičari su naglašavali kako „društveni sistem djeluje tako da ne dopušta veću autonomiju ekonomskim subjektima".[24]

Potrošački mentalitet koji je zapljusnuo Hrvatsku potakao je da se novac troši na krajnje neracionalan način – na *shopping* u susjednim državama, prije svega u Italiji (Trst) i Austriji (Graz). Velik dio obiteljskoga kapitala u takvim se uvjetima neproduktivno troši i na gradnju tzv. vikendica, koje najveći dio godine stoje prazne i dodatno povećavaju urbanistički kaos i uzurpacije na jadranskoj obali. Taj je novac na Zapadu u dobroj mjeri usmjeren u uobičajene cikluse investiranja, a mogao je biti u drugoj polovici sedamdesetih i tijekom osamdesetih snažan poticaj posustaloj privredi. Ekonomisti su s tugom isticali paradokse – s jedne strane, nezaposlenost, osobito mladih ljudi, a s ironijom, „kako će se gastarbajteri i dalje vozati luksuznim automobilima s prirodnom željom da time impresioniraju zavičajne ljude, kad to već ne mogu ulaganjem novca u nove poslove".[25]

S druge strane, Korošić je, misleći pri tome prvenstveno na poljoprivredu i monetarnu politiku, zaključivao kako se „s nekih područja država prerano povukla i za sobom ostavila pustoš i stihiju".[26] Naime, što se tiče monetarne politike, banke nisu poslovale prema tržišnim principima: poduzećima su davale kredite ako su to tražili centri političke moći, bez obzira na to što su ta poduzeća bila nerentabilna. Osim toga, pojedinci su za vikendice i druge namjene dobivali vrlo jeftine (praktički beskamatne) kredite. Kako se često događalo da je kamatna

stopa bila niža od stope inflacije, zajmoprimci su dodatno bili na dobitku.

Dušan Bilandžić je već tada, sredinom osamdesetih, dobro uočio kako „decentralizacija političke vlasti koja ne dira u monopol politike nad ekonomijom vodi zatvaranju, bez obzira je li u pitanju višenacionalna ili unitarna država".[27]

Kako nisu uspostavljeni tržišni odnosi, tako je u mnogim sferama ekonomskog i društvenog života došlo do uspostave „nejednakosti", odnosno, nisu stvoreni čisti računi. Dobro se predviđalo, potkraj osamdesetih, da se sve te „nejednakosti" više ne mogu kontrolirati te da one imaju „samostalan hod i vode u kaos". Tvrdilo se i da je porezni sustav „katastrofalan".[28] Sve neracionalnosti razvoja očituju se i u podatku da je u sedamdesetima, u Hrvatskoj, bilo dvostruko više automobila negoli telefona, jer su se automobili financirali iz osobnoga, a razvoj telefonske mreže velikim dijelom iz društvenog standarda.

67. Vanjskopolitički položaj Jugoslavije u šezdesetim i sedamdesetima

Razvoj samoupravnog sustava u unutarnjoj politici imao je pandan u jugoslavenskoj vanjskoj politici – u promicanju nesvrstane politike. Smisao politike nesvrstavanja Tito i suradnici vidjeli su u povezivanju zalaganja za političku i ekonomsku neovisnost Jugoslavije i drugih zemalja s borbom za socijalističko društveno uređenje. Tijekom šezdesetih i sedamdesetih, broj članica pokreta nesvrstanih ubrzano je rastao, jer su bivše afričke i azijske kolonije uglavnom pristupale pokretu. Međutim, bilo je ih mnogo koje su bile opterećene unutarnjim i vanjskopolitičkim problemima, njegovale bliske odnose i s Istokom i Zapadom, pa je sve to slabilo pokret i činilo ga praktički nevažnim čimbenikom u svjetskim odnosima. Usprkos tome, jugoslavenska vanjska politika iscrpljivala se u izgradnji pokreta i organizaciji trogodišnjih konferencija (1970. godine u Zambiji, 1973. u Alžiru, 1976. na Šri Lanki). Istovremeno se nastojalo intenzivirati trgovinsku razmjenu sa članicama nesvrstanih te je i u to trošena energija, a bez pravog rezultata, jer to objektivno nije bilo moguće s uglavnom nerazvijenim privredama. Pri tome su, naravno, u takvim propagandističkim nastojanjima prirodne i potrebne veze s razvijenim svijetom bivale gurnute u drugi plan. Doduše, postojala je mogućnost da se i ekonomska politika okrene prema zemljama Afrike i Azije, ali to je značilo da bi Jugoslavija prethodno morala napustiti koncept autarkične ekonomije i početi razvijati otvoreno, izvozno orijentirano gospodarstvo, koje će plasmanom industrijske robe, a uvozom potrebnih sirovina iz tih dijelova svijeta, ostvariti znatno bolje efekte od onih koje bi polučivala u trgovini sa Zapadom. Zato nije čudno što se u šezdesetim i sedamdesetim godinama, kada se govorilo o odnosima Jugoslavije i neke nesvrstane zemlje, „uvijek morala koristiti jedna te ista floskula – gospodarski odnosi zaostaju za vrlo dobrim političkim odnosima!"[29]

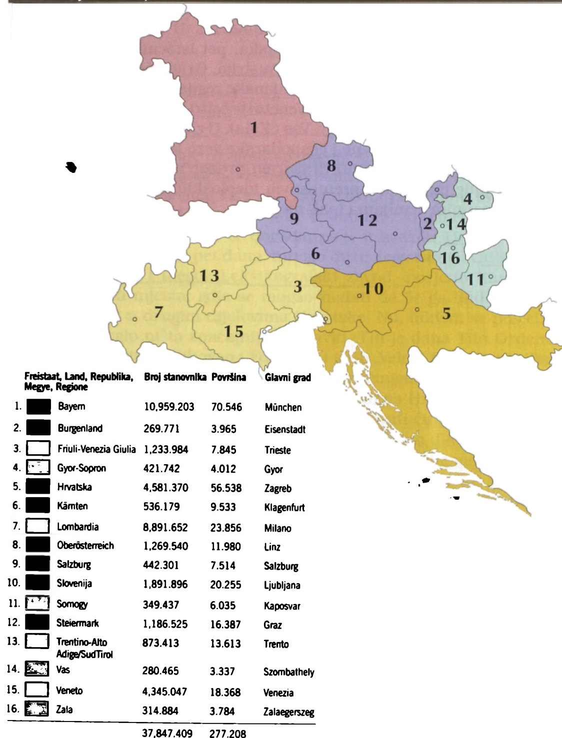
Inače, potkraj šezdesetih i tijekom sedamdesetih vanjskopolitički položaj Jugoslavije se stabilizirao. Nakon agresije pet država Varšavskog ugovora (SSSR-a i saveznica) na Čehoslovačku 1968. godine, Jugoslavija je osudila vojnu intervenciju smatrajući da je time prekršeno načelo

nemiješanja u unutarnji poredak svih demokratskih zemalja. Odnosi Jugoslavije s Istočnim blokom privremeno su se pogoršali, ali već nakon godinu-dvije stanje se gotovo normaliziralo. Tito i Leonid Brežnjev, generalni sekretar KPSS-a, sretali su se tijekom sedamdesetih čak pet puta. Intenzivni su bili odnosi i sa SAD-om – Tito je posjetio SAD, a potom su predsjednici Richard Nixon 1970. godine, pa Gerald Ford (1913-2006) 1975. godine, bili u uzvratnom posjetu. U zajedničkom saopćenju sa sastanka Nixon – Tito iz 1970. zaključeno je da je „pregovaranje, a ne konfrontacija, neophodno za miroljubivo i pravedno rješavanje međunarodnih problema" te da je „ravnopravna suradnja među nezavisnim i suverenim državama jedina osnova na kojoj se mogu zasnivati odnosi i napredak u današnjem svijetu". Bila je to jasna poruka SSSR-u, svega dvije godine nakon intervencije u Čehoslovačkoj, dakle, u vrijeme kada su sovjetsko-jugoslavenski odnosi još bili zategnuti. Nixon je 1970. posjetio i Zagreb (a ne samo glavni grad, kako se u takvim posjetima običavalo), pa je tom prigodom viknuo „Živjela Hrvatska" i „Živjela Jugoslavija".[30]

Konferencija o europskoj sigurnosti i suradnji u Helsinkiju 1975. godine donijela je završni dokument koji je Europu, prethodnih desetljeća jedno od žarišta Hladnoga rata, polako pretvarao u zonu mira i jedno od najstabilnijih područja u svijetu. Naime, predsjednici ili premijeri koji su u ime svojih država potpisali spomenutu Deklaraciju obvezuju se da se u međusobnim odnosima pridržavaju principa poštovanja suverene jednakosti, uvažavanja prava na suverenitet, uzdržavanja od prijetnje silom ili uporabe sile, poštovanja nepovredivosti granica i teritorijalnog integriteta, mirnog rješavanja sporova, nemiješanja u unutarnje poslove drugih, poštovanja ljudskih prava i osobnih sloboda, itd. Predsjednik Tito je Helsinšku konferenciju ocijenio kao „početak jednog procesa", procesa oslobađanja Europe od naslijeđa prošlosti i njena okretanja budućnosti. Tom je Deklaracijom uistinu Europa ušla u novu fazu svoje povijesti, a Jugoslavija je definitivno utvrdila vlastiti međunarodni nezavisni položaj. Tito se prevario samo u jednom – petnaestak godina poslije njegova će vlastita zemlja, jedina u Europi, zaglibiti u niz ratova. Veliko priznanje jugoslavenskoj politici bilo je 1977. godine domaćinstvo prvog sastanka predstavnika europskih država u okviru trajnog rada Konferencije o europskoj sigurnosti i suradnji.

Općoj atmosferi napretka pridonosili su i vanjskopolitički događaji: potkraj 1975. godine u Osimu kod Ancone talijanska i jugoslavenska vlada potpisale su Ugovor o definitivnom rješenju graničnih i drugih pitanja između Italije i Jugoslavije. Ti sporazumi (Osimski sporazumi) trebali su konačno riješiti poluštoljetne talijansko-jugoslavenske (hrvatske i slovenske) nesporazume i sporove. Njime je konačno utvrđena

Radna zajednica Alpe-Adria

	Freistaat, Land, Republika, Megye, Regione	Broj stanovnika	Površina	Glavni grad
1.	Bayern	10,959.203	70.546	München
2.	Burgenland	269.771	3.965	Eisenstadt
3.	Friuli-Venezia Giulia	1,233.984	7.845	Trieste
4.	Gyor-Sopron	421.742	4.012	Gyor
5.	Hrvatska	4,581.370	56.538	Zagreb
6.	Kärnten	536.179	9.533	Klagenfurt
7.	Lombardia	8,891.652	23.856	Milano
8.	Oberösterreich	1,269.540	11.980	Linz
9.	Salzburg	442.301	7.514	Salzburg
10.	Slovenija	1,891.896	20.255	Ljubljana
11.	Somogy	349.437	6.035	Kaposvar
12.	Steiermark	1,186.525	16.387	Graz
13.	Trentino-Alto Adige/SudTirol	873.413	13.613	Trento
14.	Vas	280.465	3.337	Szombathely
15.	Veneto	4,345.047	18.368	Venezia
16.	Zala	314.884	3.784	Zalaegerszeg
		37,847.409	277.208	

granica, što je bilo dugoročno mnogo važnije za Sloveniju, ali se reguliraju i pitanja državljanstava, imovine i socijalnog osiguranja te prava manjina.

Za Hrvatsku je osobito važna bila 1978. godina, kada je osnovana Radna zajednica Alpe-Jadran (ili Alpe-Adria). U konačnici u nju su uključene republike Slovenija i Hrvatska, pet istočnih austrijskih pokrajina (Koruška, Štajerska, Gornja Austrija, Gradišće i Salzburg), njemačka pokrajina Bavarska, četiri talijanske regije (Friuli-Venezia Giulia, Lombardija, Trentino-Alto Adige i Veneto) te četiri jugozapadne mađarske županije (Györ-Sopron, Somogy, Vas i Zala). U zajednici se razvijaju kulturne, znanstvene, prometne i gospodarske veze te je ona u tim godinama za Hrvatsku (i Sloveniju) dragocjen prozor na Zapad, sredstvo za premošćivanje tada teško premostivih ideoloških podjela i način da se veze sa zapadnim zemljama ipak njeguju.

68. Unatoč apatiji – privredni i društveni razvoj

Tijekom sedamdesetih je Hrvatskom, pa dijelom i Jugoslavijom, vladala politička apatija. Ona je donekle bila rezultat općeg uvjerenja da „razvoj samoupravnog društvenog sistema" zapravo vodi u slijepu ulicu. U Hrvatskoj je apatija bila potencirana brutalnim kršenjem Hrvatskog proljeća. Tito je osjećao što se događa, pa je u travnju 1972. boravio u Zagrebu i okolici punih pet dana, mnogo duže nego ranije. Odlikovao je Miroslava Krležu i njegov Leksikografski zavod, posjetio Kumrovec i druga zagorska mjesta, gdje se mogao nadati da će ga ljudi srdačnije dočekati negoli u drugim dijelovima Hrvatske. No, takvim se posjetima stanje nije moglo ništa značajnije popraviti. Tih je dana Tito Ordenom bratstva i jedinstva odlikovao i Fudbalski klub „Velež" iz Mostara. Zgodno se podudario „Veležov" 50. rođendan s činjenicom da su mnogi „Veležovi" navijači s velikim simpatijama gledali na Hrvatsko proljeće.

Apatična se atmosfera ponešto mogla ublažavati činjenicom da su te godine bile ipak doba ekonomskog napretka, dobrim dijelom zbog prekomjerna uzimanja kredita i velikog uvoza koji izvoz nije mogao pokriti. Živjelo se s inflacijom, kupovalo devize kako bi se sačuvala vrijednost novca. Uzimali su se i krediti koji nisu imali valutnu klauzulu, tako da je realno banci vraćano manje novca negoli je u kreditnoj liniji od nje dobiveno. No, za Jugoslaviju i Hrvatsku to ostaje razdoblje najvišeg životnog standarda. Čini se da je takvoj, kratkoročno i dugoročno samoubilačkoj politici pridonio i ostarjeli Tito koji se odupirao bilo kakvim restriktivnim ekonomskim mjerama.

Godine 1971. otvoren je prvi odsječak autoceste u Hrvatskoj: 11 km od Orehovice (iznad Rijeke) do Kikovice (iznad Grobničkog polja), kao prvi dio autoceste prema Zagrebu. Sljedeće godine izgrađena je autocesta Zagreb – Karlovac (38 km) kao dio putnog pravca Zagreb – Rijeka i Zagreb – Split (gotovo istodobno otvorena je i prva autocesta u Sloveniji - od Vrhnike do Postojne). No, putni pravci prema moru, napose onaj od Karlovca prema Splitu, što ih je planiralo proljećarsko vodstvo, proglašeni su „nacionalističkima", pa je gradnja zaustavljena. Na valu konjunkture u sedamdesetima, nastavila se graditi samo autocesta oko

Zagreba („zagrebačka obilaznica") te nastavak prema Beogradu (do kraja osamdesetih sagrađeno više od 200 km), koja je bila i najfrekventniji pravac. Osim toga, ta je transverzala bila ideološki podobnija, jer se smatralo da podržava jedinstvo jugoslavenskog prostora. U sedamdesetima je ipak dovršeno mnogo cesta, ponajprije od Zagreba prema Dalmaciji. Prvo je izgrađena Lička magistrala (Zagreb – Plitvice – Gračac), pa potom cesta preko prijevoja Prezid do Obrovca i dalje prema Zadru odnosno preko Benkovca i Stankovaca do Šibenika. Završeni su i neki drugi kapitalni prometni objekti – tunel kroz Učku (1978) omogućio je bolju povezanost Istre s drugim dijelovima Hrvatske, jer se s istarske strane na tunel nadovezivali brza cesta prema Pazinu, kao prva faza izgradnje tzv. istarskog ipsilona. Tih su godina pušteni u promet i mostovi: kopno – Krk te kopno – Pag, čime su ova dva otoka, pogotovo Krk (jer je Pag mostom povezan samo sa jugoistokom, dakle sa zadarskom regijom, ali ne i sa podvelebitskim krajem), na mnogo brži i jednostavniji način integrirali u širi prometni i gospodarski sustav. Do mnogih zabačenih krajeva i sela tih su godina izgrađene asfaltirane ceste.

Željeznički je promet uglavnom bio u krizi, neke su se pruge zatvarale ili bile pred zatvaranjem (primjerice, u Zagorju ili od Križevaca prema Bjelovaru), dočim se od modernizacije nekih pruga uglavnom odustajalo. Primjerice, nikada u ozbiljnija razmatranja nije ušao projekt ravničarske pruge Zagreb – Rijeka dolinom Kupe s dugim tunelom, jer je procijenjeno da je skup i neisplativ. Jedina realizirana investicija bila je izgradnja ranžirnog kolodvora u Novom Zagrebu (1978), čime je oterećen zagrebački prometni čvor.

Sagrađena je i mreža cesta u BiH (Okučani – Banjaluka – Bugojno – Mostar, Bugojno – Livno, Livno – Bihać), čime je umnogome dokinuta izolacija južnijih dijelova hrvatske obale i pospješen njihov turistički razvitak. Na taj se način s Hrvatskom prometno povezao i važan dio hrvatskoga nacionalnoga korpusa u središnjoj Bosni i zapadnoj Hercegovini.

Pod utjecajem svih ovih čimbenika, pa i nekih drugih, potkraj šezdesetih i u sedamdesetima turizam dobiva nov polet. Desetljeće od 1965. do 1975. s pravom se može nazvati „zlatnim dobom" hrvatskog turizma.[31] U sedamdesetima broj noćenja i dalje raste, iako više ne po tako visokim stopama kao u pedesetim i šezdesetim. Pa ipak, taj se broj u deset godina praktički udvostručio: s 28,5 milijuna godine 1970. narastao je 1975. na već 42,5 a 1978. godine na 49,5 milijuna noćenja. Uz manja odstupanja, povećanje ukupnog turističkog prometa svake se godine približavalo brojci od 10%. Od 1970. godine grade se veliki i luksuzni kompleksi hotela („Croatia" u Cavtatu, „Babin kuk" u Dubrovniku, „Uvala Scott" kod Kraljevice, „Haludovo" u Malinskoj i drugi). Bili su to, uz gradnju cesta prema moru, neki od presudnih faktora u brzom povećavanju turističkog prometa.

U prvoj polovini sedamdesetih osnovana su i tri sveučilišta – osim staroga zagrebačkoga, sveučilište su dobili i Rijeka (1973), Split (1974) i Osijek (1975). Iako su neki fakulteti u tim gradovima (kao i u Zadru) osnovani još u pedesetima, a neki tek u osamdesetima, nova sveučilišta bila su važan doprinos uravnoteženijem regionalnom razvoju u Hrvatskoj i decentralizaciji.

Od 1974. godine uveden je novi teritorijalni ustroj. Naime, na više od stotinu općina pridodano je i devet zajednica općina, što je bio logičan korak. Nakon brojnih reorganizacija u Zagrebu, 1986. općine užeg zagrebačkog gradskog područja osnovale su Gradsku zajednicu općina, koje su 1990. spojene u jedinstvenu općinu Grad Zagreb.[32]

U to se doba neki dijelovi hrvatske privrede uspijevaju afirmirati u inozemstvu, prije svega građevinari koji grade u arapskim i istočnoeuropskim zemljama, a u manjoj mjeri u Zapadnoj Europi. I u brodograđevnoj, naftnoj, farmaceutskoj, kemijskoj i metalskoj industriji postignuti su značajni rezultati. Godine 1976. započeta je, a dvije godine kasnije i završena izgradnja velikih pretovarnih kapaciteta u Omišlju na Krku, odakle je kretao naftovod kroz Hrvatsku, prema rafineriji u Sisku i dalje, prema rafinerijama u Lendavi, Bosanskom Brodu i Pančevu. Iako naftovod nikada nije dosegao iskorištenost kakva se predviđala, naime, da ga intenzivno koriste i druge srednjoeuropske zemlje,[33] bila je to jedna od najisplativijih investicija toga vremena, *de facto* preduvjet bilo kakva jačanja hrvatske naftne industrije i industrije uopće.

U sedamdesetima i dalje su se gradili značajni industrijski pogoni, poput Tvornice aluminija „Boris Kidrič" u Šibeniku (1976). Dvije godine kasnije (1978) otvorena je Tvornica glinice „Jadral" u Obrovcu. Ubrzo se pokazalo da, unatoč suvremenoj tehnologiji, tvornica nema perspektivu. Posve su krivo bile procijenjene zalihe glinice u obrovačkoj okolini, a uvoz glinice cijelu je proizvodnju činio neisplativom. Tvornica je ubrzo bila zatvorena, a obrovačka investicija postala je simbol promašene investicije u Hrvatskoj i simbol neracionalnog investiranja uopće. Kako je izgrađena u pretežno srpskom kraju, bilo je i mišljenja da je izgradnja „Jadrala" bila ustupak „utjecajnim" srpskim političarima koji navodno „drmaju" Hrvatskom. U Bakarskom zaljevu izgrađena je 1978. koksara koja se pokazala neisplativom, ali ponajprije kao strašan zagađivač okoliša (uništila je ekosustav zaljeva). Stoga je 1994. bila zatvorena, da bi postupno bila i razmontirana (posljednji dio, 250 m visoki dimnjak, uklonjen je 2005. godine).

Jedina velika energetska investicija bila je nuklearna centrala „Krško", izgrađena na slovenskom teritoriju i zajedničkom (50:50) investicijom Slovenije i Hrvatske. Planiranje je započelo još sredinom šezdesetih, izgradnja potkraj 1974. godine, da bi 1981. nuklearka poslala prve kilo-

vatsate u električnu mrežu. Budući da je proizvodila oko 25% hrvatskih potreba za električnom energijom, njezinim ulaskom u puni pogon sljedeće godine prestale su redukcije električne energije, koje su teško opterećivale svakodnevni život prethodnih godina.

Sedamdesetih su se zaredali i brojni sportski uspjesi: pošto su jugoslavenski vaterpolisti, među kojima su većinu činili igrači iz Hrvatske, i splitska plivačica Đurđica Bjedov na Olimpijskim igrama u Ciudad Mexicu 1968. osvojili zlatne medalje, dvije godine poslije su jugoslavenski košarkaši postali svjetski prvaci, a prvu petorku činili su listom igrači iz Hrvatske: Krešimir Ćosić, Petar Skansi, Damir Šolman, Nikola Plećaš i Rato Tvrdić. U sedamdesetima je zablistao i boksač Mate Parlov (1948-2008) – u amaterskom boksu nije imao dostojna protivnika (pobijedio je i na Olimpijskim igrama), a kasnije je postao i profesionalni europski i svjetski prvak. Kada je Parlov otišao u profesionalce, krenula je široka medijska kampanja kojom ga se iz raznih struktura optuživalo za nedostatak patriotizma, a iz raznih sredina najavljivalo se da će se njegovi nastupi bojkotirati. No, ubrzo je Parlov novim uspjesima povratio simpatije i stekao sveopću podršku – prvi put je u socijalističkom društvu u potpunosti afirmiran status profesionalca u sportu. Sve u svemu, sportski uspjesi tijekom sedamdesetih jačali su društvenu samosvijest i bili svojevrstan odušak, odnosno nadomjestak za nepostojanje političkih sloboda.

Tijekom sedamdesetih nije nedostajalo poziva na (duhovnu) mobilizaciju, ali su se takvi pozivi, koliko god na prvi pogled privlačni, obijali o zid krute realnosti. Na partijsko-dogmatskoj razini bila je to pjesma „Druže Tito mi Ti se kunemo, da sa Tvoga puta ne skrenemo/skrećemo", koja je trebala pokazati spremnost članova SK-a, ali i drugih građana, da i slijede neki „Titov put", ali nitko više nije znao, osim na razini najopćenitijih parola, kakav bi to put zapravo bio. Bila je to samo jedna u nizu uobičajenih socrealističkih pjesama. Činilo se da bi posve drugačija mogla biti sudbina pjesme *Računajte na nas* srpskog kantautora Đorđa Balaševića (1953), objavljena 1978. godine. Ona ubrzo biva promovirana u generacijsku himnu koja se trošila u svakoj pogodnoj prilici.

U ime svih nas iz pedeset i neke
za zakletvu Titu ja spevao sam stih.
Ne spominjem prošlost ni bitke daleke,
jer rođen sam tek posle njih.
Al' život pred nama još bitaka skriva
i preti nam, preti, k'o duboki vir.
Ja znam da nas čeka još sto ofanziva,
jer moramo čuvati mir.

Računajte na nas.

Sumnjaju neki da nosi nas pogrešan tok,
jer slušamo ploče i sviramo rok.
Al' negde u nama je bitaka plam,
i kažem vam, šta dobro znam:
računajte na nas.

Međutim, ni *Računajte na nas* nije izmakla sudbini svih tih mobilizatorskih pjesama skladanih u suton jugoslavenskog socijalizma. Ona je ubrzo postala tek dokument vremena u kojem se pjevala, a mladalački entuzijazam generacije iz „pedeset i neke", ako je ikada i postojao u smislu u kojem ga je opjevao Balašević, izgubio se tijekom osamdesetih u srazu s novim izazovima.

69. Titova smrt i posljedice

Titove fizičke i pogotovo intelektualne snage tijekom sedamdesetih ubrzano su se smanjivale. Istovremeno bio je obasut svim mogućim častima i nagradama – počelo je izdavanje njegovih obimnih sabranih djela, godine 1972. pompozno se proslavio njegov 80. rođendan. Te godine slavljena je i 35. godišnjica njegova dolaska na čelo SKJ. Tada je po drugi puta proglašen za narodnog heroja. Titov se kult na neki način petrificira: osnovan je (1973) i Titov fond kao „općejugoslavenski fond za stipendiranje mladih radnika i radničke djece". U Kumrovcu je 1975. godine izgrađen Spomen-dom boraca i omladine u kojem je smještena politička škola SKJ „Josip Broz Tito". U njoj je više desetina (u prvoj generaciji 70) članova SK-a pohađalo desetomjesečni tečaj. Jedan od vrhunaca toga slavljenja bilo je proglašavanje Tita doživotnim predsjednikom SFRJ-a, što je bila odredba Ustava iz 1974. godine.

Novi val proslava vezanih uz Tita, pompoznijih od svih prethodnih, događao se tijekom 1977. godine kada je slavljen Titov 85. rođendan te 40. godišnjica njegova dolaska na čelo KPJ-SKJ. Stoga su mnoge manifestacije (skupovi, radne akcije) i svakovrsna postignuća (primjerice, pojedini brojevi časopisa itd.) bili posvećenim tim dvjema obljetnicama. Da bi stvar bila dovedena do apsurda, njega samoga proslave su ostavljale gotovo ravnodušnim, jer više godina nije ni dolazio na veliki slet koji se povodom njegova rođendana organizirao na Stadionu JNA u Beogradu. Još je apsurdnija bila inicijativa da se Tito po treći puta proglasi za narodnog heroja, čemu se nitko nije usudio usprotiviti, pa je to i realizirano. U prigodničarskim naporima vrhunac je trebao biti znanstveni skup „Tito i revolucija" koji je u prosincu održan u Kumrovcu, a na kojem je sudjelovalo oko 100 referenata o djelu „predsjednika Republike i SKJ, o njegovu doprinosu razvoju marksističke teorije, komunističkog pokreta i socijalističke revolucije".[34]

Titovi posjeti Zagrebu i Hrvatskoj (izuzev odlazaka na Brijune), kako su sedamdesete prolazile, bili su sve rjeđi, a u pravilu prigodničarski. U ožujku 1977. godine došao je kako bi, nazočeći sjednici Gradske konferencije SK-a Zagreba, poslušao hvalospjeve iznesene u referatu „Pedeset

godina od dolaska Tita u Mjesni komitet KPJ za Zagreb", a potom dobio prigodnu Povelju zagrebačkih komunista. Potom je u Kumrovcu polaznicima Političke škole SKJ koja nosi njegovo ime održao predavanje o povijesti KPJ/SKJ.[35] Iste je jeseni došao i na svečanu sjednicu CK SKH povodom obilježavanja 40. godišnjice Osnivačkog kongresa KP Hrvatske. Na svečanosti su mu uručene Zlatna značka i „posebno priznanje" – Plaketa CK SKH. Nije više govorio na javnim skupovima, ali je, očigledno s radošću, za vrijeme toga boravka u Zagrebu primio delegaciju metalskih radnika Hrvatske.[36]

Tijekom sedamdesetih Tita su sve manje zanimale unutrašnjopolitičke teme te se jedino bavio vanjskom politikom, odnosno politikom nesvrstavanja. Posljednji istup, a za međunarodnu politiku i vrlo značajan, imao je na Konferenciji nesvrstanih zemalja u Havani ujesen 1979. godine. Njegov mladalački hod prilikom izlaska na govornicu, karizma koja ga je krasila i snaga argumenata koje je izložio nedvojbeno su bili ključni u tome da tadašnje kubansko vodstvo i vodstva drugih zemalja nisu uspjeli da pokret nesvrstanih približe, kako su govorili, „prirodnom savezniku", odnosno SSSR-u i socijalističkom bloku. Deklaracije na kraju konferencije odražavaju načelo ekvidistance prema i tada antagoniziranim blokovima.

Ubrzo nakon havanskog istupa, Tito se teško razbolio te se njegovo stanje u sljedećim mjesecima pogoršavalo. Cijela je zemlja s napregnutom pozornošću pratila liječenje. U mnogim su poduzećima i ustanovama organizirana cjelonoćna dežurstva, kao da će Titovim odlaskom doći do nekakvog prevrata ili revolucije. Iako su katastrofične najave bile bez osnova, svi su posve opravdano tih mjeseci shvaćali da neumitno dolazi neko novo doba, „doba bez Tita". Za one koji su bili bliži partijskom načinu razmišljanja, ono što je postignuto do 1980. godine poticalo je na „osjećanje ponosa Jugoslavijom kao faktorom stabilnosti na Balkanu".[37] Oni liberalnije orijentirani bili su relativno zadovoljni dostignutim stupnjem otvorenosti društva, ponajprije ako ga se usporedi sa stanjem u Istočnom bloku. Svi su bili svjesni da je ključna osoba u svim tim dostignućima, ali i blokadama u razvoju, bio Tito.

Tito je, nakon višemjesečnog bolovanja, u besvjesnom stanju, umro u Ljubljani 4. svibnja 1980. godine, 20 dana prije 88. rođendana. Vlak s lijesom dočekan je u Zagrebu s velikom ceremonijom, a uz prugu u Hrvatskoj, na putu do Beograda, gdje će biti pokopan, spontano ga je dočekivao velik broj stanovnika okolnih naselja.

Na Titov sprovod u Beogradu došla su četiri kralja, 31 predsjednik države, šest prinčeva, 22 premijera i 47 ministara vanjskih poslova, iz oba hladnoratovska bloka i iz zemalja Trećega svijeta. Tvrdi se kako se nikada dotad na jednom sprovodu nije okupilo toliko državnika. Bio je

to pokazatelj kako je svijet svjestan da Titovom smrću odlazi posljednji od velikih ratnih vojskovođa, kao i zaslužnih poslijeratnih državnika. Činjenica da se radi o prijelomnom trenutku još je više vrijedila za Jugoslaviju (i Hrvatsku).

Titova osobna hrabrost nije upitna, ne samo u ratu kada je počeo stvarati partizanski pokret praktički ni iz čega. Hrabro se pouzdao u procjenu da će uspjeti okupiti dovoljno pristaša i ljudi spremnih na borbu u trenutku kada su njihove nacije već duboko zaglibile u međuetničko nasilje i rat. Ratnim zaslugama uspio je nadrasti ulogu sovjetskoga pijuna, koja mu je bila u ratu, a i u bilo kakvom poslijeratnom razvoju namijenjena. To mu je dalo oslonac da se u odsudnom trenutku suprotstavi sovjetima, opet se hrabro pouzdajući procjenu da će uspjeti okupiti dovoljno pristaša i ljudi spremnih da ga podrže u otvorenom sukobu, sve do moguće oružane borbe protiv tadašnje komunističke supersile. Hrabro je, početkom pedesetih, krenuo u reformu sustava, pragmatično odustavši od tjeranja seljaka u zadruge i stvarajući osnove za više slobode u poduzećima.

No, kako je vrijeme protjecalo, pragmatizam je kopnio, starost je od njega stvarala kompromisera s jedne, a zatočenika mladalačkih ideala i zabluda s druge strane. Titove osobne kvalitete i mane, njegovi ispravni instinkti i zablude, dobra rješenja i teške greške, umnogome su određivali tijek hrvatske povijesti u većem dijelu 20. stoljeća, više negoli u slučaju bilo koje povijesne ličnosti u Hrvatskoj.

Nema sumnje da se radi o jedinstvenom čovjeku, ne samo u njegovo vrijeme, nego u svim vremenima – bez obzira kako ocjenjivali njegovo djelovanje i ulogu – u pozitivnijim ili negativnijim tonovima.

Nipošto nisu bez osnova teze da je zahvaljujući ponajprije Titu – ako ne zaustavljeno, a ono barem znatno ublaženo međuetničko krvoproliće na prostorima Jugoslavije/Hrvatske u Drugom svjetskom ratu. Međutim, ostaje otvoreno pitanje da li je nakon rata među jugoslavenskim narodima uspostavljen veći stupanj povjerenja i koliko je to povjerenje bilo otporno na nova iskušenja. Uza sve dobre namjere i proklamacije o nacionalnoj ravnopravnosti i slozi te uz jasan odmak od ideologije i prakse monarhističke Jugoslavije (govorio je: „Ono što je bilo od 1918. do 1941. bila je strahovita škola i strahovita pouka ne samo za Srbe nego i za sve nas... i to treba da se skine s dnevnog reda."),[38] očigledno je da Tito nije našao trajno rješenje za problem Jugoslavije, iako su i temeljni ideologem i propagandni moto desetljećima bili da je u toj državi riješena glavna unutarnja proturječnost – nacionalno pitanje. Naprotiv, čini se da su baš Titova rješenja dijelom nosila klicu sukoba u devedesetima: višenacionalna zajednica može zdravo funkcionirati samo posjeduje li istinski demokratske institucije, što Titova Jugoslavija nije imala. Doduše,

Josip Broz Tito umro je 4. svibnja 1980. godine, nakon duže bolesti. Na njegov su sprovod u Beograd došla 4 kralja, 31 predsjednik države, 6 prinčeva, 22 premijera i 47 ministara vanjskih poslova, iz oba hladnoratovska bloka i iz zemalja Trećega svijeta.

mnogo se toga radilo s najboljim namjerama i s osjećajem da se uistinu radi „pravedno", ali je često i najbolja arbitraža „odozgo" lošija od otvorene rasprave i od demokratski slobodnog usklađivanja mišljenja o najbolnijim problemima. U Titovu je sustavu oduzeta demokratska mogućnost slobodnog izražavanja pluralnih ideja i interesa. Takvo uskraćivanje pokazalo se kobnim ponajviše u slučaju nacionalnih osjećaja jer je njihovo potiranje vodilo razvoju ekstremnih nacionalizama. S druge strane, Tito se vrlo rijetko u javnosti izjašnjavao o temama izvan uske ekonomsko-političke sfere (kultura, sport itd.) te se u načelu time i nije bavio. To je tim djelatnostima ostavljalo dovoljno prostora za samostalan i o centrima političke moći relativno neovisan rad.

Usprkos čestim reformama i povremenim parcijalnim poboljšanjima, nema sumnje da je gospodarski sustav Titove Jugoslavije doživio neuspjeh. To se najočitije iskazalo u produženoj krizi u osamdesetima, koja je ostavila za sobom, ako ne siromašne, onda razočarane ljude, što uvijek otvara mogućnosti za demagoške manipulacije. Drugim riječima, pokretači sloma istočnoeuropskog komunizma nisu bili samo „socijalna bijeda i gospodarska neracionalnost", već i „probuđeni nacionalizam i glad za obnavljanjem identiteta".[39] U ratu stečen Titov autoritet i njegova

ponekad uspješna praktična rješenja osiguravala su mu za života ničim ograničavanu vlast (primjerice, Savka Dabčević-Kučar svjedoči kako je „nakon dugotrajna rada raznih biranih partijskih povjerenstava i razrađenih ponuđenih prijedloga neka odluka bila manje-više pripremljena, no, ako se Tito pojavio s nekim potpuno novim ili suprotnim prijedlogom – taj je bez riječi prihvaćan"),[40] ali su navijestila da će pravi problemi nastupiti nakon njegove smrti. Tito je još za vrijeme rata za suradnike birao uglavnom dvadesetak godina mlađe od sebe, tako da mu nijedan nije mogao biti prava konkurencija u borbi za vlast. Kada bi postojala mogućnost da netko samo pokuša osporiti njegov autoritet, bio bi – poput Andrije Hebranga još 1948. godine, potom Milovana Đilasa pedesetih godina ili Aleksandra Rankovića 1966. godine, pa hrvatskih proljećara 1971. i srbijanskih liberala sljedeće godine, kao i nekih reformista u drugim republikama, na ovaj ili onaj način eliminiran. Iako je svaki taj obračun, kako je vrijeme protjecalo, bio sve manje okrutan, ipak su svi oni obavljeni po vrlo jednostavnim, staljinističkim obrascima. Iza sebe su ostavljali pravu kadrovsku pustoš u kojoj već potkraj Titova života i, osobito, poslije njegove smrti više nije bilo kompetentne ekipe koja bi bila kadra preuzeti odgovornost i povesti državu konstruktivnim putem u prevladavanju sve teže krize. Tijekom osamdesetih, političku je krizu u SFRJ stvarao prije svega sâm vladajući sustav. Kriza, u kojoj su se potkraj desetljeća najbolje snalazili Milošević i njegovi suradnici, bila je, zapravo, generirana iz bića tog sustava.[41]

Titova smrt na svaki je način bila prekretnica koja je pokazala da sustav koji ovisi o jednom čovjeku ne može biti dobar. Iako se Tito od sredine sedamdesetih vrlo malo neposredno upletao u unutrašnje prilike (koliko su mu psihičke i fizičke sposobnosti dopuštale, bavio se, kako smo već kazali, uglavnom pokretom nesvrstanih), bio je faktor kohezije i ličnost oko koje se koncentrirala sva moć u Jugoslaviji. Pravog nasljednika nije imao, jer je po njegovoj smrti vrhovna vlast prešla na Predsjedništvo u kojem je sjedilo osam vrlo prosječnih političara bez većih ambicija, ali i bez sposobnosti da pokrenu nužne političke i društvene reforme.[42]

Tijekom Titova života, vrh partije s njim na čelu donosio je najvažnije odluke neovisno o Ustavu i zakonima. Nakon smrti Tita nestao je vrhovni autoritet i ključna osoba partijske države što je u osamdesetima dovelo, umnogome, do osamostaljivanja republičkih partija čime je Jugoslavija, prema nekim autorima, na određen način postala labava federacija partijskih država[43] (ali su te partijske elite i dalje osiguravale cjelovitost Jugoslavije).

Višedesetljetna otvorenost Jugoslavije prema svijetu bio je čimbenik, koji ju je, na teoretskoj i praktičnoj razini, činio najpripremljenijom od svih socijalističkih/komunističkih zemalja za uključivanje u procese eu-

ropskih integriranja.[44] Međutim, partijska nomenklatura to nije znala na pravi način iskoristiti. Čitav politički i ekonomski sustav bio je tako organiziran da je odlučivanje pod firmom samoupravljanja bilo strahovito birokratizirano. Nužne promjene u sistemu nisu se mogle provesti, jer su zahtijevale krajnje kompliciranu proceduru i republički konsenzus, za što vladajuća birokracija nije imala ni sloge ni volje. Tito je ostavio paraliziran sustav, kojemu je najveća slabost bila u tome što sam sebe nije mogao popravljati. U odnosu na druge republike, Hrvatska je bila u još težem položaju, jer je Krleža umro 1981, a Bakarić je dugo bolovao, pa umro 1983. godine. Tako je nestalo i ličnosti s autoritetom koje su desetljećima dominirale hrvatskim kulturnim, odnosno političkim životom. Sustav kolektivnog rukovođenja, odnosno obaveznih rotacija, po kojemu su se na najodgovornijim funkcijama predsjednici kolektivnih tijela smjenjivali svaku godinu ili dvije, dodatno je otežavao da se u vodstvima pojavi neka jača ličnost, ako ih je uopće i bilo. Osobe na vodećim položajima ostajale bi prekratko da uzmognu provesti iole značajniju inicijativu ili dugoročniji plan. Takva kadrovska politika nije bila slučajna – „na čelo SKJ po pravilu su birani ljudi u koje nije bilo sumnje da će sačuvati *status quo*", prema načelu „ako se ništa ne mijenja, Jugoslavija će se sačuvati, u protivnom će se raspasti", tvrdio je desetak godina poslije Branko Mamula.[45]

Bilješke

1 Sirotković, *Hrvatsko gospodarstvo: privredna kretanja i ekonomska politika*, 13-16.
2 Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 543, 549, 597; Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 414; Dabčević-Kučar, *'71 hrvatski snovi i stvarnost*, 1028.
3 Bilandžić, *Jugoslavija poslije Tita*, 12-13; vidi i Dimitrijević, *Sukobi oko Ustava iz 1974*, 32.
4 Džaja, *Politička realnost jugoslavenstva*, 143.
5 Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 12-13; Dabčević-Kučar, *'71 hrvatski snovi i stvarnost*, 79, 81.
6 Petranović, *Istorija Jugoslavije*, 596-597.
7 *Hronologija radničkog pokreta i SKJ*, t. II, 402.
8 *Hronologija radničkog pokreta i SKJ*, t. II, 402.
9 Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 480; Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 608, 679.
10 Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 481.
11 Jovanov, *Dijagnoza samoupravljanja*, 12, 17.
12 Jovanov, *Dijagnoza samoupravljanja*, 13.
13 Jovanov, *Dijagnoza samoupravljanja*, 14, 19.
14 Bilandžić, *Jugoslavija poslije Tita*, 28.
15 *Vjesnik*, Zagreb, 14. VI. 1977.
16 Bilandžić, *Jugoslavija poslije Tita*, 29.
17 Jovanov, *Dijagnoza samoupravljanja*, 12, 17; Korošić, *Jugoslavenska kriza*, 331, 333.

[18] Županov, *Marginalije o društvenoj krizi*.
[19] Bilandžić, *Jugoslavija poslije Tita*, 44.
[20] Radi se o teoriji i praksi koja promiče prevladavanje društvenih sukoba, osobito između rada i kapitala, putem izmiriteljske ili odlučujuće uloge države kao sveopće korporacije, odnosno o ekonomsko-socijalnoj teoriji i praktičnoj politici koja počiva na sustavu državnih i paradržavnih ustanova, korporacija – izgrađenih i povezanih na načelu hijerarhije u okviru organa korporacija, i podložnih vrhovnom državnom autoritetu, vidi, *Hrvatski opći leksikon*, 493.
[21] Bilandžić, *Jugoslavija poslije Tita*, 29-30.
[22] Horvat, *Dvadeset sedam teza*, 285-290.
[23] Korošić, *Jugoslavenska kriza*, 325.
[24] Jerovšek, *Mobilizacija ili deblokada*, 20.
[25] Korošić, *Jugoslavenska kriza*, 326.
[26] Korošić, *Jugoslavenska kriza*, 331, 333.
[27] Bilandžić, *Jugoslavija poslije Tita*, 139.
[28] Korošić, *Jugoslavenska kriza*, 333.
[29] Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu*, 411-415.
[30] *Vjesnik*, Zagreb, 1. X. 1970; Jakovina, *Što je značio Nixonov usklik „Živjela Hrvatska"?*.
[31] Vukonić, *Povijest hrvatskog turizma*, 153-166.
[32] *Hrvatske županije kroz stoljeća*, 130.
[33] U doba gradnje optimistički se najavljivalo da bi završetkom treće etape 1990. godine naftovod mogao imati kapacitet od 34 milijuna tona (*Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture*, 63). Do 1990. godišnji promet naftovoda iznosio je oko 6 milijuna tona. Porastao je na 8,6 milijuna tona 1990, jer su ga tada počele koristiti Mađarska i Češko-Slovačka. Za 1991. bio je planiran promet veći od 10 milijuna tona, ali je onda došao rat i naftovod je bio blokiran.
[34] *Vjesnik*, Zagreb, 14-16. XII. 1977.
[35] *Vjesnik*, Zagreb, 24-26. III. 1977.
[36] *Vjesnik*, Zagreb, 28. IX – 1. X. 1977.
[37] Borozan, *Srbi i Hrvati u socijalističkoj Jugoslaviji*, 177.
[38] Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 228.
[39] Nobilo, *Hrvatski feniks. Diplomatski procesi iza zatvorenih vrata*, 18.
[40] Dabčević-Kučar, *'71 hrvatski snovi i stvarnost*, II, 833.
[41] Perić, *Hrvatska uoči i nakon osamostaljenja*, 475.
[42] Vidi, Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 672-674.
[43] Dimitrijević, *Sukobi oko Ustava iz 1974*, 11.-36.
[44] Perović, *Kako su se izražavali različiti politički interesi u Jugoslaviji?*, 189.
[45] Mamula, *Slučaj Jugoslavija*, 162.

IX.
1980–1990

DOBA KRIZE

70. Ekonomske nevolje

Tijekom osamdesetih, ekonomska se i politička kriza produbljivala, apatija rasla, a socijalistička je ideologija posve izgubila na uvjerljivosti. SK je gubio na ugledu, a čitav se državni i društveni ustroj polako ali sigurno rastrojavao. U takvim okolnostima polemike i sukobi između republika bile su sve žešće. Savezni ustav iz 1974. nalagao je da se sve važne odluke na saveznoj razini donose konsenzusom republičkih delegacija, a one su se, kako su tekle osamdesete, mogle dogovoriti o sve manje stvari iako su, paradoksalno ili ne, svi sudionici u procesu odlučivanja pripadali jednoj partiji. Najčešće se događalo da u manjini ostane slovenska delegacija (7:1) ili delegacije Slovenije i Hrvatske (6:2).

Jugoslavenska gospodarska bilanca nakon Titove smrti bila je porazna: za razliku od visoke stope rasta društvenog proizvoda od 1950. pa sve do 1980. godine (doduše, s tendencijom usporavanja prema kraju toga razdoblja), tijekom osamdesetih ona pada na gotovo stagnantnu razinu (od 1979. do 1988. na gotovo zanemarivih 0,81%). Krajnje neefikasno privređivanje očitovalo se u niskoj isplativosti investicija, niskoj produktivnosti kao i politici zapošljavanja i razvojnoj politici temeljenoj na skupim investicijama i jeftinoj radnoj snazi. Iz takva začaranog kruga Jugoslavija se nikada nije izvukla. „Teško je", zaključio je Jakov Sirotković, „u svjetskim razmjerima naći lošiji primjer".[1] Socijalni mir u državi koja se našla na rubu gospodarske katastrofe održavao se zahvaljujući svojevrsnoj koaliciji vlasti i radnika, jer je država osiguravala radnicima i službenicima velika socijalna prava, odnosno pravno stanje u kojem praktički nisu mogli izgubiti posao te im omogućavala da se za radnog vremena ili poslije njega bave nekim drugim poslom koji je omogućavao dodatnu zaradu. Stalno se ponavljala poznata maksima – „Ne mogu me tako malo platiti koliko ja mogu malo i loše raditi".

Ubrzo po Titovoj smrti savezna se vlada suočila s činjenicom da je nemoguće otplaćivati vanjski dug od gotovo 20 milijardi dolara. Teški pregovori s međunarodnim bankarskim institucijama vukli su se godinama, zbog političkih razloga. Zapad je ipak želio održati i takvu Jugoslaviju, demokratičniju i različitu od drugih zemalja Istoka i ujedno kao

svojevrsnu *sivu zonu* ili *tampon* između dvaju blokova. Zbog toga su i dobivane djelomične odgode plaćanja, ali je jugoslavensko gospodarstvo, slično prilikama u ostalim istočnoeuropskim zemljama i zemljama u razvoju, svejedno u osamdesetima bilo pod teškim teretom tzv. dužničke krize. Činjenica da je većinu zajmova bila uzela savezna vlada i da je bilo vrlo teško ustanoviti kako su potrošeni, odnosno kojoj sredini (ili republici) su najviše koristili, u sljedećim će godinama dodatno opterećivati međurepubličke i međunacionalne odnose.

Istodobno je vanjskotrgovinski deficit bio na godišnjoj razini preko sedam milijardi dolara. Bolest jugoslavenskog gospodarstva imala je dublje uzroke, o čemu svjedoči i podatak da je početkom sedamdesetih inflacijska stopa iznosila oko 26%, da bi do početka osamdesetih dosegnula godišnju razinu od oko 45%. Godine 1984. već je bila 60%, sljedeće godine 70%, a prema kraju osamdesetih dosegnula je trocifrene brojke – 1987. bila je 167%, a 1988. godine 250%.[2] Zbog nedostatka deviza nije bio moguć uvoz nafte u dostatnim količinama, pa je već 1980. godine uzmanjkalo benzina i drugih naftnih derivata, kao i električne energije. Mjere štednje nisu mogle biti trajnije rješenje (naizmjenična vožnja automobila po sistemu par-nepar, racionirana potrošnja benzina, višesatno isključivanje iz elektroenergetske mreže), a donosile su i velike štete. Potom je u trgovinama uzmanjkalo namirnica koje su se u potpunosti ili djelomično uvozile (kava, čokolada, deterdženti). Takve nestašice poticale su *shopping* u inozemstvu, ponajprije u Austriji i Italiji, i uzrokovale dalji odljev konvertibilnih valuta kojih je ionako manjkalo.

Hrvatska se privreda suočila s dodatnim teškoćama zahvaljujući svojoj specifičnoj strukturi: građevinarstvo, jedna od osnovnih grana, bilo je prvo pogođeno gospodarskom krizom i nestašicom novca. Novi veliki poslovi su izostali, a novca što su ga poduzeća izdvajala za, naprimjer, stanogradnju, bilo je sve manje. Metalska industrija i strojogradnja gubile su dotad sigurna tržišta u SSSR-u i drugim istočnoeuropskim zemljama, zbog tamošnje krize, kao i u nekim bliskoistočnim zemljama zbog Iračko-iranskoga rata (1980-1988). I hrvatska brodograđevna industrija, u sedamdesetima treća po snazi u svijetu, padala je u krizu, kao i cijela prerađivačka industrija, jer je bio otežan uvoz repromaterijala.

Ne može se reći da vlast ništa nije poduzimala, ali sve je bilo neodgovarajuće ili zakašnjelo. Primjerice, na Dvanaestom kongresu SKJ 1982. isticalo se da su glavni društveni problemi „galopirajuća inflacija i visoka nezaposlenost", ali takva dijagnoza nije proizvela nikakav efekt. U osamdesetima se više nije spominjala parola o „bratstvu i jedinstvu", jer se vidjelo da je potrošena te je zamijenjena terminom „zajedništvo", ali se u osnovi ni time ništa nije promijenilo. Inicijative stručnjaka i nezavisnih intelektualaca, koje su dolazile izvan vladajućeg partijskoga

kruga, dočekivane su uglavnom sa sumnjičavošću, ako ne i neprijateljstvom. Španjolski dobrovoljci su sa skupštine svoga društva u Sarajevu 1984. godine, poslali pismo Predsjedništvu CK SKJ u kojem su neobično oštrim tonom progovorili o društvenoj, gospodarskoj i moralnoj krizi, zahtijevajući izvanredni kongres SKJ. Društveno kontrolirani tisak poveo je hajku na potpisnike pisma, a da pismo nije ni objavio. I CK SKJ osnovao je neku komisiju koja se krajnje nepovoljno i neumjesno izrazila o inicijativi. Ako su ostarjeli „španjolci", kao neprijeporna moralna snaga i autoritet tadašnjega jugoslavenskoga društva doživjeli takvu sudbinu, jasno je bilo kako bi prošle druge grupe. Sve je to pojačavalo društvenu apatiju i inerciju.

Glavna inicijativa za poboljšanje gospodarskog stanja, potaknuta iz središnjih državnih i partijskih institucija, javlja se potkraj 1981. godine, kad je osnovana Komisija za ekonomsku stabilizaciju kojoj je na čelu bio Slovenac Sergej Kraigher (tzv. Kraigherova komisija). Ona je izradila tekst koji su u lipnju 1983. godine Savezno izvršno vijeće, potom i druge savezne institucije prihvatile. Tekst je nazvan Dugoročni program ekonomske stabilizacije (DPES). U strateškom pogledu, program je ostao vjeran konceptu samoupravljanja te je izražavao stav da je ono najbolji način rješavanja nacionalnog i socijalnog pitanja. Doduše, odbačena je bilo kakva mogućnost ponovne centralizacije na državnoj razini, jer bi se time, prema mišljenju predlagatelja, ugrozila i nacionalna jednakost i prava radnika. Prema njihovu mišljenju, za očigledno nefunkcioniranje sustava odgovorni su protivnici samoupravljanja, a nikako sam sustav čime je jasno rečeno da nikakva značajna promjena u politici ne dolazi u obzir. S druge strane, određeni prijedlozi u tom dokumentu išli su za afirmacijom nekih tržišnih osnova gospodarskog sustava. Kako bi i te, limitirane promjene u okoštalom društvenom i gospodarskom okruženju značile i velike, često bolne rezove u gospodarstvu, DPES je izazvao snažne otpore, najviše u partijskim komitetima, pa je sve ostalo bez ikakva praktična rezultata. No, da se kojim slučajem i željelo DPES dosljedno provoditi, to bi bilo teško izvedivo. Naime, tekst je u sebi bio proturječan – tražio je, s jedne strane, radikalne strukturalne promjene, ali je i dalje predviđao tutorstvo SK-a nad svim zbivanjima u društvu. Na taj se način od inicijative Kraigherove komisije ništa nije ostvarilo, pa je država tonula u sve veću krizu. Ne treba zanemariti ni činjenicu da su se pobornici radikalnijih promjena suočili i s otporom dobrog dijela društva koji je strahovao od posljedica promjena i gubitka kakve-takve sigurnosti.

Da bi se smanjila stalna inflacija, povećao izvoz i zaustavio pad standarda, u osamdesetima su se provodile i administrativne mjere (zamrzavanje cijena i slično). Na taj se način, iako su na riječima svi bili za ekonomske kriterije i zakonitosti, činilo upravo suprotno. [3]

Jugoslavija (a s njome i Hrvatska, u svakom slučaju više od drugih republika, osim Slovenije) razvila je od početka šezdesetih do kraja osamdesetih decentralizirani sustav nacionalne ekonomije, koji je za razliku od centralnoplanskih sistema drugih socijalističkih zemalja davao poduzećima visoki stupanj autonomije u vođenju razvojne i poslovne politike. Najvažnije je bilo da su poduzeća samostalno odlučivala o tome što, kako i za koga proizvoditi. Nadalje, uspjeh poduzeća je ovisio ne samo o položaju u privrednom i financijskom sustavu nego i o uspjehu na tržištu roba i rada, koje je ipak autonomno funkcioniralo. Poduzeća su mogla autonomno raspolagati s većim ili manjim dijelom dobiti. Međutim, za razliku od sustava s razvijenom tržišnom i privatnovlasničkom privredom, nije bilo razvijenog tržišta kapitala, niti privatnovlasničkih odnosa i transakcija, što je onemogućavalo mobilnost kapitala i racionalnije korištenje resursa. Može se ustvrditi kako su hrvatska (i jugoslavenska) poduzeća djelovala u sistemu ne „komandne", nego „polukomandne ekonomije".

Zahvaljujući procesu samoupravnog odlučivanja u poduzećima, zaposleni su imali ne samo autonomiju u poslovanju, nego su osjećali da uspjeh na tržištu neposredno ovisi o njihovu angažmanu. Stoga se stvarao i relativno visoki stupanj identificiranja s poduzećem. Sve je to jugoslavensku (pa i hrvatsku) privredu umnogome činilo različitom od socijalističkog centralnoplanskog sustava i državnog vlasništva.

Nema sumnje da je motiviranost za efikasniji rad bila prisutna u mnogo većoj mjeri negoli u bilo kojoj drugoj socijalističkoj privredi. Pri tome valja uzeti u obzir da je postojao i visoki stupanj institucionalizirane solidarnosti (zajedničko izdvajanje za stambenu izgradnju, velika sigurnost radnoga mjesta, kasa uzajamne pomoći, itd.).

Kako su poduzeća imala relativno visoki stupanj poslovne samostalnosti i u ekonomskim odnosima s inozemstvom, granice su bile otvorene za mobilnost ne samo roba, nego informacija i posebno rada, zaposlenih i drugih građana. Sve je to bitno utjecalo na prihvaćanje međunarodnih standarda poslovanja u značajnom dijelu privrede, na obrazovnu razinu menadžerskih kadrova i na kvalitetu poslovanja – naravno, sve u odnosu na druge socijalističke zemlje. Od sedamdesetih godina 20. stoljeća, hrvatsko je gospodarstvo umnogome bilo internacionalizirano, izvozno orijentirano i tržišno usmjereno. U takvim općoj situaciji zamah je dobio i razvoj marketinških aktivnosti, od istraživanja tržišta, poslovnih komunikacija, sve do pokretanja i organiziranja niza marketinških aktivnosti, gotovo posve u skladu s njihovim razvojem u zemljama razvijene tržišne ekonomije.[4]

Međutim, te „komparativne" prednosti koje je hrvatska (i jugoslavenska) privreda imala tijekom sedamdesetih, vremenom su se gubile, jer je svaki sustav trebalo mijenjati u skladu s unutarnjim i vanjskopolitičkim

okolnostima. Ugledni ekonomist Marijan Korošić (1929-1989) tražio je u drugoj polovini osamdesetih da se ekonomsko i političko stanje u zemlji promatra „u kontekstu svjetskih promjena kojima se i mi moramo prilagoditi". Upozoravao je i da ideologija, „ako je zastarjela, neće transformirati, već konzervirati društvo". Kao recept za izlazak iz krize nudio je „poštivanje zakonitosti i obaveza". Činjenica jest da se o osjetljivim pitanjima u javnosti nije htjelo – a kako su to bile i tabu-teme – dijelom nije ni moglo raspravljati te je bilo nužno omogućiti „politički dijalog o svim relevantnim pitanjima" a ne ih „zataškavati". I posljednje – trebalo je „liberalizirati tržište". No, svi su ti prijedlozi ostali dobrim dijelom mrtvo slovo na papiru, jer nije bilo nikakve volje da se raspravlja, a kamoli odlučuje „čak i o tehničkim pitanjima, a kamoli strategijskim".[5] Nema sumnje da bi sustav koji bi bio „ekonomski efikasan" morao izaći iz dogmatskih okova u koje ga je stavila socijalistička politika. Trebalo je napustiti snove o „ideološkoj čistoći" sustava i prikloniti se kineskoj maksimi – „nije važno koje je boje mačka, glavno je da lovi miševe". Neca Jovanov je, nadalje, smatrao da je potrebna „radikalna demokratizacija", Korošić da treba uvoditi akcionarsko samoupravljanje, odnosno da bi poduzeća trebala emitirati vrijednosne papire, a smatrao je da su nužne i druge, „radikalne reforme", kako bi privreda uopće preživjela.[6]

Dugogodišnji privrednik i direktor Slavko Goldstein (1928) objavio je *Prijedlog 85*, knjigu u kojoj na osnovi svojih saznanja i iskustava u radu u privredi piše statut zamišljenog poduzeća „Gutenberg". U tom tekstu nudi drugačije organizacijske oblike i procedure odlučivanja od okoštalih samoupravnih.[7] Dvije godine kasnije su Goldstein i Korošić objavili *Deset točaka za otvorenu privredu*, u kojima su bile sintetizirane teze iz njihovih prethodnih tekstova.[8]

No, za takve pomake vodstvo jugoslavenske države nije, tijekom osamdesetih, imalo ni snage, a ni hrabrosti. Prijedlozi lucidnih i hrabrih reformatora nisu nalazili recepciju u politici. Nitko ih, doduše, nije osporavao, pogotovo nije politički diskvalificirao, kako se to činilo tijekom prethodnih desetljeća, ali ih nije ni pokušavao uobličiti u neku političku inicijativu koja bi imala šansu da bude realizirana.

Na jugoslavenskoj političkoj sceni stanje se, kako su osamdesete prolazile, konstantno pogoršavalo. Milka Planinc je 1982. izabrana za premijera (službeno, predsjednicu Saveznog izvršnog vijeća – SIV-a). Reforme koje je pokrenula bile su tek dijelom na tragu onoga što je nalagao Dugoročni program ekonomske stabilizacije. Naime, Planinc je potakla štednju, zapravo „stezanje remena", ali nije uspjela pokrenuti novi poduzetnički polet. U sve težoj gospodarskoj situaciji Planinc je optuživana da liberalizacijom cijena ide na ruku najrazvijenijim republikama, odnosno da se dohodak prelijeva iz gospodarstava nerazvijenih u gospo-

darstva najrazvijenijih. Zbog toga se, na isteku četverogodišnjeg mandata 1986. zahvalila na dužnosti. Zamijenio ju je Branko Mikulić (1928-1994). Hrvat podrijetlom iz bugojanskog kraja, koji je dotad bio na najvišim dužnostima u BiH te član Predsjedništva SFRJ iz BiH. Budući da je, kao i njegovi prethodnici, bio prisiljen na razne kompromise koji ničemu nisu vodili, njegov projekt programirane stabilizacije nije uspio. Mikulić je liberalizirao cijene, ali se suočio sa žestokim napadima iz manje razvijenih sredina. U ožujku 1989. godine Mikulićeva je vlada podnijela kolektivnu ostavku, kao prva u povijesti socijalističke Jugoslavije. Mikulića je zamijenio Ante Marković (1924).

U takvoj situaciji posebno je osjetljivo bilo pitanje ekonomskih odnosa među republikama. Tijekom osamdesetih sve su češće i žešće bivale javne polemike o načinu potpomaganja nerazvijenih republika (Makedonija, BiH, Crna Gora) i Autonomne pokrajine Kosova. Izlaz iz krize nerazvijene republike vidjele su u solidarnosti i preraspodjeli, dakle, u administrativnom usklađivanju cijena te u davanju novca u Fond za nerazvijene. Međutim, umjesto da se na taj način problem rješava, jaz se između razvijenih i nerazvijenih jugoslavenskih krajeva povećavao. Kako su Hrvatska i Slovenija davale oko 60% novca u spomenuti fond, a rezultata nije bilo, smatrale su da je jedino rješenje poštivanje tržišnih zakona i slobodno formiranje cijena. Savka Dabčević-Kučar je u memoarima problem financiranja nerazvijenih opisala kao „vreću bez dna".[9] Te rasprave o temi „tko koga eksploatira" zapravo su u globalu bile ponavljanje sličnih rasprava iz prethodnih dvadesetak godina. Svi su se osjećali izrabljivani i pokradeni od drugih – osim Slovenaca i Hrvata, koji su smatrali da daju previše u savezne fondove (godine 1987. Hrvatska je u Fond za nerazvijene uplatila 173,24 milijarde, a Slovenija 134,6 milijardi dinara).[10] Bosanci da drugi jeftino eksploatiraju njihove sirovine i jeftinu radnu snagu, Srbi da njihova republika predstavlja veliko tržište za skupe proizvode zapadnih republika, Makedonci da su cijene njihovih poljoprivrednih proizvoda nerealno niske, a Albanci da ih se neprestano, svjesno i sustavno blokira u razvoju.

Trezvene analize pokazuju da se na to pitanje nije moglo doći do konačnog odgovora. Istaknuti srpski ekonomist Ljubomir Madžar zaključio je kako su prednosti i hendikepi jugoslavenskog gospodarskog sustava bili gotovo ravnomjerno raspoređeni. Razvijeni su imali prednost zbog disparitetnih cijena, a nerazvijeni stoga što je uzdržavanje golemog birokratskog aparata bilo dobrim dijelom prevaljeno na njih. Jesu li učinci zajedništva prevagnuli nad učincima različitih oblika prelijevanja, ostaje praktički bez odgovora.[11] Ni Slovenija, koja je proporcionalno najviše izdvajala za Federaciju i njezine potrebe, vjerojatno nije bila na gubitku, jer je na taj način održavala tržište na kojem su njezini industrijski proizvodi („Gorenje", „Iskra" i drugi) praktički imali monopol.

Međutim, s takvim razlikama u gospodarskoj razvijenosti i društvenim interesima između pojedinih republika i pokrajina, s institucionalnom blokadom i međunacionalnim sukobima koji su se naslućivali, ubrzano se produbljivala kriza jugoslavenske državne zajednice.

Tako je prema nekim statistikama 1981. društveni proizvod po stanovniku Slovenije bio 78% veći od jugoslavenskoga prosjeka, a kosovski tek 32% jugoslavenskog prosjeka. Dakle, slovenski društveni proizvod bio je prema stoj statistici 5,5 puta veći od kosovskoga. Prema statistici iz 1984. godine, slovenski je društveni proizvod čak 97% veći od jugoslavenskoga prosjeka, a kosovski predstavlja samo 28% toga prosjeka. To bi značilo da je slovenski proizvod bio više od 6 puta ili čak 6,5 veći od kosovskoga (dakle, odnos između Kosova i Slovenije je jedan naprama sedam). Godine 1953. odnos razvijenosti Slovenije i Kosova bio je 3,9 naprama jedan. Takvo zaostajanje Kosova rezultat je i velikog prirodnog prirasta stanovništva, što znači i mnogo mladih te posljedično golemi pritisak na obrazovni sustav i na otvaranje novih radnih mjesta, čega ni približno nije bilo dovoljno.

Kada se uspoređuju republike, proizlazi da su se razlike u razvijenosti povećavale – Hrvatska, Slovenija, Vojvodina, uža Srbija i Makedonija bilježile su veću stopu rasta, BiH, Crna Gora i Kosovo nižu stopu rasta.

Prema svim statistikama, hrvatski društveni proizvod bio je potkraj sedamdesetih i početkom osamdesetih oko 25% do 30% veći od jugoslavenskoga prosjeka. Najrazvijeniji dijelovi Hrvatske (Zagreb s okolicom te dijelovi obale) tek su malo zaostajali za Slovenijom ili su je čak nadmašivali – Zagreb je imao 111% veći društveni proizvod od jugoslavenskoga prosjeka, Rijeka 105%, Poreč 92%, Krk 71% itd.

Razina zaposlenosti i društveni proizvod (1955-1984)

	Radnika na 1000 st.	Radnika na 1000 st.	DP po stanovniku	DP po stanovniku
	1955.	1984.	1955.	1984.
BiH	111	227	83	69
Crna Gora	113	248	77	77
Hrvatska	150	327	122	125
Makedonija	99	245	68	65
Slovenija	216	432	175	197
Srbija	107	252	86	91
Bez SAP	111	276	91	99
Kosovo	52	120	43	28
Vojvodina	124	295	94	120
Jugoslavija	126	277	100	100

Izvor: *Veliki geografski atlas Jugoslavije*, 60.

Bruto društveni proizvod

	1953.	1961.	1971.	1979.
BiH	84	73	67	66
Crna Gora	62	65	72	60
Hrvatska	114	122	127	130
Makedonija	61	62	66	67
Slovenija	174	195	187	197
Uža Srbija	94	95	96	97
Kosovo	47	33	32	30
Vojvodina	109	102	118	123
Jugoslavija	100	100	100	100

Izvor: Lydall, *Yugoslav Socialism*, 188; Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 514.

Bruto društveni proizvod

	1952.	1960.	1970.	1980.	1989.
BiH	95,5	75,9	67,6	66	67,9
Crna Gora	87,6	65,7	76,4	79	73,7
Hrvatska	121,4	119,3	125,6	126,7	126,2
Makedonija	71,4	63,8	69,9	67,2	64,7
Slovenija	181,8	180,5	193,6	198,3	196,8
Srbija	92,5	91,8	89,3	89,6	91,5
Uža Srbija	102	96,4	95,7	98,2	103,6
Kosovo	46,5	37,4	34,4	28,2	25,6
Vojvodina	89	107,8	105,8	112,7	119,3
Jugoslavija	100	100	100	100	100

Izvor: Petak, *Ekonomska pozadina raspada socijalističke Jugoslavije*, 67.

Bruto društveni proizvod

	1947.	1962.	1976.	1978.
BiH	82,9	72,7	64,2	66,2
Crna Gora	70,8	66,3	70,3	67,7
Hrvatska	107,24	121,3	124,3	129,2
Makedonija	62,0	57,1	68,1	66,2
Slovenija	175,3	198,5	201,7	195,3
Srbija				
Uža Srbija	95,6	96,0	98,3	96,6
Kosovo	52,6	34,0	32,2	26,8
Vojvodina	108,8	103,4	116,6	123,6
Jugoslavija	100	100	100	100

Izvor: *Statistički godišnjak SFRJ*; Jakir, *Worker's Self-Management in Tito's Yugoslavia Revisited*, 149.

Usporedni statistički podaci o razvoju između 1955. i 1984. godine, citirani iz različitih, međusobno neovisnih izvora, pokazuju da je politika poticanja ravnomjernog razvoja, a pogotovo strategija pomaganja nerazvijenih krajeva, doživjela neuspjeh. Razvijenije republike 1955. godine – Slovenija, Hrvatska i Srbija (ali bez Kosova) postale su do osamdesetih godina još razvijenije, dok su nerazvijene republike ostale nerazvijene. Od razvijenih najveći su skok napravili Vojvodina i Slovenija, nešto manji Srbija, a najmanji Hrvatska. Disparitet u BDP između različitih dijelova Jugoslavije bio je dva puta veći nego talijanski (koji je u svijetu bio poznat, gotovo paradigma razvojnog dispariteta) i tri puta veći nego španjolski.[12]

No, i na razini Hrvatske su se događale slične napetosti, iako mnogo manje prisutne u javnosti, jer je i sama Hrvatska bila zapravo rascijepljena na najmanje dvije regije. Na sjeverozapadnu Hrvatsku, Slavoniju i dijelove jadranske obale, koji su imali stope rasta slične slovenskim i vojvođanskima, te na ostatak zemlje (Lika, dijelovi Dalmatinske zagore i drugi planinski krajevi) koji se, preživljavajući demografsku dekadansu, i nije mogao značajnije ekonomski razvijati. I u Hrvatskoj su postojali fondovi koji su morali pomoći razvoju nerazvijenih područja unutar republike. Novac koji je u njih izdvajan rastao je po višim stopama od rasta društvenog proizvoda, ali ni to nije pomagalo. U tim se krajevima proces depopulacije nastavljao, a nerazvijenost nije prevladana. Bio je to rezultat općeg trenda propadanja sela, urbanizacije i industrijalizacije i time povezanih socioekonomskih prilika.[13]

Hrvatska je svoje relativno bogatstvo i prosperitet zacijelo najviše dugovala turizmu, koji u osamdesetima doživljava vrhunac razvoja, iako se u postocima trend rasta u odnosu na prethodna desetljeća usporava: broj noćenja dosegnuo je 1980. godine brojku od 53,5 milijuna, a rekordna je bila 1986. s preko 68 milijuna.[14] Zbog opće krize u zemlji, nezadovoljavajuće ponude i drugih faktora, broj noćenja pada 1990. godine na 52,5 milijuna. Tako se udio Hrvatske u svjetskom turističkom prometu po broju noćenja smanjio s 1,9% u 1975. godini na 1,2% u 1988. godini, a udio ukupnog prihoda u istom razdoblju s 1,4 na 0,7%. Potkraj sedamdesetih gradnja velikih hotela gotovo u potpunosti zamire, ali zato privatnici preuzimaju inicijativu – dograđuju obiteljske kuće, grade apartmane, otvaraju kafeterije i restorane, čime se ukupna turistička ponuda znatno obogaćuje. U sumornoj privrednoj slici osamdesetih jedna od rijetkih svijetlih točaka bio je prihod privatnih osoba, uglavnom izvan mogućnosti državne kontrole. Taj privatni nekontrolirani prihod vjerojatno je bio najvažniji faktor u gospodarskom razvoju čitave hrvatske obale, pa i Hrvatske u cjelini.

Podaci o ukupnu prihodu od turizma vrlo su različiti, ovisno o metodi izračunavanja, ali se čini da je čitava Jugoslavija sredinom osamdese-

Zagrebačka periferija uoči Univerzijade 1987. godine.

tih prihodovala oko 3 milijarde dolara od turizma na godinu, a hrvatski udio u tome bio je oko 80%. Logično je da su strani turisti, pogotovo iz Zapadne Europe, donosili više novca negoli domaći. U Hrvatskoj se tih godina odmaralo 84% Nijemaca te čak 91% Austrijanaca i 91% Talijana od turista koji su dolazili u Jugoslaviju.

Hrvatska je u osamdesetima, i u odnosu na susjedne srednjoeuropske zemlje i u odnosu na druge dijelove Jugoslavije, vrlo dobro iskoristila položaj na međunarodnim koridorima. Na Hrvatsku 1985. godine otpada 42% redovitog, 74% izvanrednog i 76% tranzitnog zračnog prometa u Jugoslaviji. Sredinom osamdesetih, oko 70% jugoslavenskog pomorskog i riječnog prometa odvija se preko hrvatskih luka. U riječkoj luci, zahvaljujući višedesetljetnim ulaganjima i intenzivnom izgradnjom specijaliziranih terminala u Kvarnerskom zaljevu – podizanjem nove rafinerije u Urinju 1965. godine (proširene 1977. godine), dovršetkom Jadranskog naftovoda i naftnog terminala u Omišlju na Krku (početak naftovoda), izgradnjom koksare, silosa za žitarice, modernog terminala za rasute terete (u Bakru) te izgradnjom kontejnerskog terminala na Sušaku – stvaraju se uvjeti da promet te luke od 420.000 tona tereta 1946. naraste na 20,437.000 tona 1980. godine.[15] Takav promet više ni približno nije bio dosegnut sve do dana današnjega, ni u osamdesetima, kao ni u renesansi riječkog prometnog pravca početkom 21. stoljeća (nakon kolapsa u devedesetima).

71. Demografska kretanja

Nema sumnje da demografsko stanje značajno pridonosi ukupnoj slici hrvatskoga društva u drugoj polovici 20. i na početku 21. stoljeća. Drastično smanjivanje nataliteta počinje ugrožavati i prostu reprodukciju stanovništva, jer je prirodni priraštaj pao s 12,1 promila iz 1954. godine, na 2,3 promila 1984. godine, te je 1991. dosegnuo negativnu tendenciju. Negativna tendencija početkom devedesetih rezultat je ratnih stradanja, ali od kasnih devedesetih ona je isključivo rezultat niskog nataliteta.

U apsolutnim brojkama, to znači da je broj živorođenih 1949. bio 96.382, da bi već 1963. pao ispod 70.000, do 1984. broj pada ispod 65.000, 1987. ispod 60.000, 1990. godine na 55.000, a 1992. na nešto više od 45.000. Istovremeno, broj umrlih stalno ostaje isti – između 50 i 55.000.[16] Na prijelazu u 21. stoljeće rađa se četrdesetak tisuća djece na godinu, manje negoli ikad u posljednjih 200 godina.

Još je sedamdesetih i osamdesetih godina, u okviru Jugoslavije, Hrvatska bila republika s najnižim prirodnim prirastom. U popisima stanovništva 1981. bilo je 98.000 Hrvata manje negoli deset godina ranije. No, takve brojke rezultat su ne samo malog prirodnog prirasta i značajne emigracije, već i velikog brojčanog rasta onih koji su se izjasnili kao Jugoslaveni (273.000 godine 1971, a 1,219.000 deset godina kasnije). I Srba je na području čitave Jugoslavije 1981. bilo manje negoli deset godina ranije – doduše, samo za 3000. Na taj se način udio Hrvata u ukupnom jugoslavenskom stanovništvu smanjio sa 22,1 na 19,8% (a Srba sa 39,7 na 36,3%).

Neke je hrvatske krajeve, pogotovo planinske (Lika i dijelom Dalmatinska zagora) i otoke, zahvatila snažna depopulacija – *bijela smrt*. Dijelom je to rezultat i rata 1991-1995. godine. Na nekim otocima već je u osamdesetima prosječna dob stanovnika bila 60 godina. Pad broja stanovnika bio je katastrofalan, pa je na nekim otocima ostalo jedva 10% stanovništva u usporedbi s najboljim vremenima. Na primjer, Silba je 1857. godine imala 1559 stanovnika, a 1981. samo 198 (1991. ipak nešto više – 221, a 2001. čak 256), Vis je 1910. godine imao 9830, 1981.

tek 4121, a 1991. još manje – 3964 stanovnika. Zbog razvoja industrije i turizma i drugih pratećih grana na nekim je otocima od sedamdesetih pad broja stanovnika zaustavljen, negdje se stanovništvo i povećava, ali još nigdje nisu dosegnute najviše brojke s kraja 19. ili iz prve polovice 20. stoljeća (primjerice, Krk i Lošinj). Opća slika tek je nešto bolja na četiri najnaseljenija otoka – na Korčuli, Krku, Braču i Hvaru na kojima je početkom 20. stoljeća živjelo više od 86.000 stanovnika, a 1981. tek nešto više od 52.000, dakle, jedva 60% nekadašnjega broja. Do 1991. broj stanovnika je porastao na 58.000, ali to je slika koja zavarava, jer na svim drugim (manjim) otocima broj stanovnika i dalje pada. Jedina je iznimka Rab na kojem u posljednjih stoljeće i pol, odnosno od 1857. godine, otkad se provode suvremeni popisi stanovništva, broj stanovnika trajno raste.

Smanjivanje prirodnog prirasta u osamdesetima ne bi bilo toliko pogubno da se istovremeno nije nastavio odlazak u inozemstvo. Ako su u šezdesetima u inozemstvo odlazili ponajviše fizički radnici i obrtnici, u osamdesetima odlaze u znatno većem postotku stručnjaci kojima se nude bolji standard i veće mogućnosti znanstvenog i stručnog napredovanja. Radi se ponajviše o mladim ljudima bez djece ili s malom djecom, čime se demografska slika još više pogoršava. Smanjivanje broja stanovnika i „odljev mozgova" bolne su hrvatske teme i na prijelazu u 21. stoljeće.

Posebna su demografska tema migracije i brojčani odnosi Hrvata i Srba: raznovrsna, često laička, zasnivana na pukim dojmovima i predrasudama, a i zlonamjerna tumačenja umnogome su pridonosila raspirivanju nesuglasica. Srba je još u 19. stoljeću bilo 16% u Banskoj Hrvatskoj, a 20% u Dalmaciji (s Bokom Kotorskom). Popisi stanovništva poslije Drugoga svjetskog rata pokazuju da se broj Srba u Hrvatskoj povećavao – od 543.000 godine 1948. na 627.000 dvadeset i tri godine kasnije (1971). Međutim, zbog bržeg porasta ukupnoga broja stanovnika u postotku se udio srpskog stanovništva u Hrvatskoj postupno smanjivao: s 15,0% u godinama 1953. i 1961, pao je na 14,2% godine 1971. i 11,6% godine 1981. Pad broja Srba 1981. objašnjava se njihovim izjašnjavanjem kao Jugoslavena (tako se izjasnilo čak 8,2% stanovnika Hrvatske; dobar dio njih bio je iz mješovitih brakova).

U popisu stanovništva 1991. Srba je u Hrvatskoj bilo 12,2%, dakle, nešto više nego deset godina ranije. Porast broja Srba 1991. rezultat je smanjena broja Jugoslavena (kojih je tada bilo samo 2,2%). Građani su se kao Jugoslaveni izjašnjavali i zbog političkog uvjerenja, dijelom i zbog profesionalnog probitka, jer se smatralo da „jugoslavenstvo" omogućuje brže napredovanje u državnim službama, ponajprije JNA i miliciji.

Brza urbanizacija donosila je i brze promjene u razdiobi stanovništva. U analizi tih migracijskih procesa valja uzeti u obzir čitav jugoslavenski prostor ili barem prostor na kojem pretežno žive Srbi i Hrvati (republike Srbija, BiH i Hrvatska). Općenito govoreći, Srbi su se selili prema Srbiji, a Hrvati prema Hrvatskoj. O tome na specifičan način svjedoče podaci iz bihaćkoga kraja: u tamošnjim bošnjačkim selima između 1948. i 1961. broj stanovnika je porastao za 26,9% (s 11.640 na 14.774 stanovnika), u srpskima za 12,7% (sa 5451 na 6143 stanovnika), a u hrvatskima se smanjio za 26,9% (sa 2183 na 1596 stanovnika) zbog iseljavanja, mahom u nedaleku Hrvatsku.[17]

Općine 1962-1992. Zajednice općina 1974-1990.

Udio Hrvata - popis 1991
0-6,25%
6,25-12,5%
12,5-25%
25-50%
50-75%
75-90%
90-100%
35 - postotak Srba u općinama

Na republičkoj i regionalnoj razini bilo je i specifičnosti: u Hrvatskoj su se Hrvati selili prema većim gradovima, dočim su Srbi, osim u velike gradove, sa sela stizali i u neke manje gradove u kojima je srpsko stanovništvo već bilo ili je postajalo većinsko. Tako su Knin (1880. godine 48% Hrvata, a 34% Srba, ali 1953. godine već 57% Srba naprama 36% Hrvata, a 1981. čak 80% Srba naprama 13% Hrvata), potom Obrovac, Petrinja i Benkovac od malih mjesta s većinskim ili barem znatnim postotkom hrvatskoga stanovništva, postali su relativno veći gradovi sa srpskom većinom. Dakle, i u rastu tih gradova očituje se tendencija „svak' svome".[18]

Broj Hrvata u drugim jugoslavenskim republikama o tome rječito govori: usprkos tome što su i bosanskohercegovački Hrvati imali visok prirodni prirast (između 1948. i 1981. njihov je broj porastao sa 614.000 na 758.000, uz stalnu i jaku emigraciju) njihov se postotak u ukupnom stanovništvu BiH smanjivao s 23,9% godine 1948. na 17,3% godine 1991, što je prije svega rezultat visokog prirodnog prirasta bosanskohercegovačkih Muslimana koji se nisu u znatnijem broju selili u druge jugoslavenske republike, a brojčano su jačali i doseljavanjem Muslimana iz Sandžaka. U Autonomnoj Pokrajini Vojvodini Hrvata je 1971. bilo 145.000 ili 7,8%, a 1981. tek 110.000 ili 5,4%. Dijelom je to smanjenje prouzročeno negativnim prirodnim prirastom i asimilacijom, ali ponajviše migracijom u Hrvatsku.

72. Postupna demokratizacija u osamdesetim godinama i otpori

Zahvaljujući povremenim i djelomičnim liberalizacijama, zla staljinističkog totalitarizma bila su u Jugoslaviji i u Hrvatskoj ublažena. Živjelo se, gospodarski i kulturno, pogotovo u sedamdesetima i osamdesetima, osjetno bolje negoli u zemljama pod sovjetskom kontrolom. U to vrijeme postojao je čitav niz društvenih područja sa sve većim stupnjem autonomije, gdje su kriteriji stručnosti u značajnoj mjeri potisnuli načelo „moralno-političke podobnosti",[19] primjerice u zdravstvu, znanosti, dobrim dijelom i na sveučilištima. Medicinska znanost početkom sedamdesetih sve manje zaostaje za svjetskim standardima, te je već 1971. u Rijeci pod vodstvom Vinka Frančiškovića i Šime Vlahovića izvedena prva transplantacija bubrega, 1983. godine u Zagrebu je pod vodstvom Predraga Drobnjaka porođeno prvo dijete nakon izvantjelesne oplodnje (prva „beba iz epruvete"), te 1988. godine, pod vodstvom Josipa Sokolića obavljena prva transplantacija srca. Liječenje je u čitavom poratnom razdoblju bilo besplatno, a zdravstveno osiguranje uplaćivano je kroz porezni sustav, tako da je obuhvaćalo cjelokupno stanovništvo (iako su poljoprivrednici bili znatno diskriminirani u tim pravima).

I hrvatsko civilno društvo u osamdesetima dobiva nove kvalitete. Prva alternativna radiostanica, zagrebački Omladinski radio (poslije Radio 101), počela je s emitiranjem u proljeće 1984. godine. U kasnijim godinama, svojim je neformalnim pristupom razbijao prečesto učmali i petrificirani medijski prostor. Na radiju su se mogli čuti prvi džinglovi, miksanje raznih melodija i dr. Istovremeno je „stojedinica" promicala liberalno-demokratske trendove te čestom uporabom engleskoga približavala slušateljstvo globalnim trendovima (primjerice, džingl radio „one-o-one"). Novine, prije svega zagrebački tjednik *Danas* (od 1982) i dvotjednik *Start* (od 1972. namijenjen modernom gradskom, školovanom čitatelju) te splitski tjednik *Nedjeljna Dalmacija* (od 1971, od 1984. objavljuje prilog *Feral Tribune*) koje partijske strukture nisu držale pod neposrednom kontrolom, dosežu zavidnu profesionalnu razinu. Osamdesetih godina, vrlo popularna zagrebačka grupa

Magazin *Start* izlazio je u razdoblju od 1969. do 1991. godine. Bio je poznat po slobodnijem tretmanu spolnosti i analitičkoj obradi socijalnih i političkih tema po uzoru na zapadne magazine.

Azra pod vodstvom Branimira Johnyja Štulića (1953) zanimljivim tekstovima često izražava cinizam, ironiju i prijezir prema uspostavljenim vrijednostima, izražavajući tako dominantne stavove urbane mlade generacije („Užas je moja furka", „Poljska u mom srcu").[20]

U nacionalnoj apatiji u sedamdesetima Katolička crkva ostaje jedini čuvar hrvatstva i alternativne društvene memorije. S razgradnjom komunističkog morala i općenito revolucionarnog sustava i kršćanski moral doživljava renesansu. Od sedamdesetih, zbog mnogih unutrašnjih i vanjskih okolnosti, režim nije više mogao ograničavati crkvene aktivnosti. Godine 1976. hrvatski su biskupi objavili poslanicu *Trinaest stoljeća kršćanstva u Hrvata* te iste godine priredili u Solinu središnju crkvenu proslavu u povodu tisućite obljetnice smrti kraljice Jelene i spomena prve poznate crkve u Hrvata posvećene Bogorodici – solinske Gospe od Otoka. Tri godine kasnije u Ninu je obilježena 879. godina, odnosno 1100. obljetnica ninske biskupije (nazvana „Branimirova godina"). Za razliku od praktično nezapaženih proslava koje organiziraju vlasti, crkvene su manifestacije masovne i svjedoče o *aggiornamentu* (postkoncilsko prilagođavanje Katoličke crkve potrebama vremena) crkve u Hrvatskoj.[21] Vrhunac se zbio 1984. godine, kada je organiziran Nacionalni euharistijski kongres Crkve u Hrvata u Zagrebu i Mariji Bistrici. Završna svečanost jubileja Trinaest stoljeća kršćanstva u Hrvata u Mariji Bistrici okupila je 400.000 vjernika, 1100 svećenika, 35 nadbiskupa i biskupa te pet kardinala. Svetu misu predvodili su kardinal Franjo Kuharić, nadbiskup zagrebački i osobni izaslanik pape Ivana Pavla II, kardinal Franz König, nadbiskup bečki.

Bilo je to doba kada su se počele ponovno graditi i crkve – primjerice, prva u Zagrebu bila je crkva sv. Križa u novozagrebačkom Sigetu (građena od 1971. do 1983. godine). Vjerojatno i zbog političke korektnosti, 1987. u Zagrebu se gradi džamija, a u to vrijeme se prave i planovi za izgradnju drugih crkava.

Vjernici na Nacionalnom euharistijskom kongresu u Mariji Bistrici 1984. godine.

Beograd je još 1980. godine uputio službeni poziv papi Ivanu Pavlu II. da posjeti Jugoslaviju, što za trajanja jugoslavenske države nikada nije realizirano. Načelno, savezna je administracija željela da papa dođe, ali je zapravo prijetvorno nastojala „dekuražirati" papu u tom nastojanju („iako je poziv Predsjedništva SFRJ i dalje na snazi"), očigledno kako se ne bi i time poticalo jačanje utjecaja Crkve u društvu.[22]

Jedan od bitnih događaja u tom procesu bilo je i ukazanje Gospe u Međugorju 1981. godine, u zapadnoj Hercegovini (kod Čitluka). Međugorje je ubrzo postalo mjesto masovnog hodočašća iako su o (ne)autentičnosti ukazanja izbile političke i unutarcrkvene polemike. Kako je međugorski kraj i samo mjesto navodnog ukazanja uistinu zračilo neobičnom duhovnošću, broj se hodočasnika povećavao iz dana u dan. Međugorje je postalo najprofitabilnije turističko odredište u BiH, ali i na

prostorima naseljenima Hrvatima: procjenjuje se da je potkraj osamdesetih godišnji prihod bio oko 80 milijuna USA dolara, a sve bez značajnijih ulaganja – osim u hotelski smještaj.

Postupna i stidljiva demokratizacija osamdesetih godina osjetila se i u životu Crkve, posebice Katoličke. Iako je vlast i tijekom osamdesetih održavala dogmatski odnos prema njoj, on se s vremenom pokazuje kao sve slabiji i marginalniji. No, odnos između Crkve i države i dalje je bio daleko od onoga koji Crkva uživa u liberalno-demokratskim društvima. Primjerice, dozvole za izgradnju crkava izdavale su se vrlo teško, laički su mediji tek izuzetno pratili crkvene aktivnosti, itd. Istodobno, tijekom osamdesetih počinje polagan, ali nedvojben povratak širih slojeva Katoličkoj crkvi, pogotovo u gradovima (jer na selu je Crkva bila i ostala tradicionalno jaka).

Modernizacijski se trendovi očituju i u nadijevanju imena djeci; od sredine pedesetih sve su češća „laička" imena – Gordan/Gordana, Dražen, Marijan/Mario, Zlatko, Marina, Sanja, Suzana, Robert. Dotad su *implicite* bila podobna tzv. neutralna imena (poput Goran, Zoran, Dejan) koja su neki doživljavali kao „jugoslavenska". Stanje se počelo mijenjati tijekom sedamdesetih i osamdesetih, kada se u sve većem postotku vraćaju narodna imena koja se percipiraju kao „hrvatskija" (poput Mislav, Zvonimir, Krešimir, Domagoj, Tomislav, Hrvoje) ili biblijska (svetačka) imena (Marko, Matija, Luka, Ivan). Raste i broj krštene djece, a veći je i broj crkvenih vjenčanja.[23] Već su sedamdesetih uglavnom pale nepisane zabrane da član SK ne može ući u crkvu prigodom velikih događanja (rođenje, vjenčanje, smrt), a u drugoj polovini osamdesetih nestaje isto tako nepisana zabrana da se članovi SK-a ne smiju vjenčati u crkvi niti krstiti dijete.[24]

Sukladno svim tim trendovima postupno je rasla i odbojnost prema Savezu komunista. Mladih u Hrvatskoj koji nisu željeli biti članovi SK-a 1974. bilo je 13%, da bi 1986. taj broj porastao na 70%, a 1989. na čak 75%. Iako je Hrvatska u prosjeku bila „manje komunistička" od drugih jugoslavenskih republika, takav stav mladih prema SK-u bio je sukladan općejugoslavenskim kretanjima, gdje su te brojke 1974. iznosile 9%, 1986. godine 50%, i naposljetku 1989. godine 51%.[25]

Usprkos svim relativnim pogodnostima, komunistička je Jugoslavija ipak bila totalitarna država. Monopol SK održavao se i u osamdesetima, ali se sve više ograničavao na policiju, vojsku, zakonodavstvo i državni budžet. Osjećalo se postupno popuštanje ideoloških stega, jer državno-partijske strukture više nisu imale ni ugleda ni snage da se nametnu i samo su još djelomično uspijevale kontrolirati medije. Jalovost režima najbolje se očitovala u prikrivanju pravih problema, pa su mnoga neriješena pitanja ostala izvan javnosti. Sve do 1987-1988. godine

nastojali su se zataškavati i međunacionalni problemi, pa je upravo takvo njihovo potiskivanje postalo jednim od bitnih razloga što su snažno buknuli potkraj osamdesetih i početkom devedesetih godina 20. stoljeća i doveli do raspada Jugoslavije u katastrofalnom ratu.

U takvom sustavu logično su na istaknuta mjesta dolazile osobe koje nisu imale prevelike ambicije, ni veće organizatorske sposobnosti. Njihove aktivnosti svodile su se, uglavnom, na „forumski" rad. Među njima izdvajala se Milka Planinc (1924) koja je na mjesto predsjednice CK SKH-a izabrana potkraj 1971. godine, po slomu Hrvatskog proljeća. S tog je mjesta 1982. otišla za predsjednicu Saveznog izvršnog vijeća, dakle, na premijerski položaj koji je obavljala sljedeće četiri godine.

U tim godinama najistaknutiji hrvatski političari, osim Milke Planinc, bili su Jure Bilić (1922-2006, predsjednik Predsjedništva CK SKH 1982-1983, član Predsjedništva CK SKJ 1983-1986), Dušan Dragosavac (od 1978-1982. član i 1981-1982. predsjednik Predsjedništva CK SKJ), Jakov Blažević (1912-1996, član Predsjedništva SKJ 1962-1972. i predsjednik Predsjedništva SRH-a 1974-1982), Milutin Baltić (1912) i drugi. U doba dok su oni bili na vlasti načelno se zadovoljavao zahtjev da nitko ne bude predugo na jednoj funkciji, ali je, zapravo, na djelu bila svojevrsna „rotacija kadrova". Najodgovorniji su dužnosnici prelazili s državnih na partijske funkcije i obratno, i prema istom principu, s republičkih na savezne i obratno.

Po dinamičnosti i ekspeditivnosti u drugoj polovici osamdesetih izdvojio se Ante Marković, koji je, za razliku od drugih, imao radno iskustvo u privredi (bio je od 1961. do 1986. generalni direktor privrednog diva „Rade Končar"). Postao je 1986. godine predsjednik Predsjedništva SR Hrvatske (do 1988), potom i jugoslavenski premijer. No, bilo je to već u doba kada su i Hrvatskoj i Jugoslaviji bile potrebne radikalne društvene promjene, a ne samo ljudi koji su aktivniji i sposobniji od svojih prethodnika.

Garnitura na vlasti u Hrvatskoj tijekom osamdesetih „borbu protiv nacionalizma" shvatila je kao jedan od glavnih zadataka. Bila je rigidnija od komunista koji su do 1987. godine bili na vlasti u Srbiji, a pogotovo od onih u Sloveniji. Zapravo, početkom osamdesetih hrvatsko je vodstvo slovilo za jedno od ideološki najrigidnijih u čitavoj Jugoslaviji. Suđenja su bila rijetka, ali su ipak Vlado Gotovac[26] i Franjo Tuđman bili osuđeni na po dvije godine zatvora zbog intervjua koji su dali švedskoj televiziji. U tom su intervjuu, prema mišljenju suda, na neprilićan način govorili o stanju u Hrvatskoj. Osuđen je opet bio i Marko Veselica.

Jedna od karakteristika takve rigidne politike bila je ambicija da se ostvari gotovo neposredan partijski nadzor nad historiografijom, značajno snažniji negoli u prethodnim godinama. Godine 1980. izašla je

obimna *Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture* čiji je glavni urednik bio Igor Karaman (1927-1995). Iako se u *Enciklopediji* na više mjesta pisalo o tom kako su ustaše „svakodnevno provodile najmonstruozniji teror i genocid", iako je ona pisana izrazito antifašistički i „partijno", partijske su se strukture naljutile zbog formulacije da su kroz Jasenovac „prošli deseci tisuća ljudi, od kojih je većina pogubljena u mnogim pokoljima što su ondje provođeni" autora Ivana Jelića (1933-1992). Tvrdilo se da takvom formulacijom negira službeni broj žrtava od 700.000. Organizirana je javna rasprava – rezultirala je povlačenjem knjige, a Jelić je partijski kažnjen.[27] Napadan je i fizičar i akademik, bivši rektor zagrebačkog sveučilišta Ivan Supek zbog knjiga *Krivovjernik na ljevici* i *Krunski svjedok u Hebrangovom slučaju* što ih je 1980. i 1983. godine objavio u inozemstvu.[28] Uto su se vrijeme organizirale različite rasprave, poput općejugoslavenske „Historiografija, memoarsko-publicistička i feljtonistička produkcija" (ujesen 1983) kojoj je cilj bio obračunati se s „ideološkim šundom" u „tobožnjoj historiografiji". Uslijedile je rasprava o prvom svesku *Hrvatskog biografskog leksikona*. Zbog objavljivanja „nepoćudnih" biografija (uključujući neke svećenike i ustaše) uredništvo je optuženo da je objavilo „reakcionarnu publikaciju". Tek koji mjesec kasnije raspravljalo se i o posmrtno objavljenim memoarima Josipa Horvata *Živjeti u Hrvatskoj* (Horvat je umro 1968. i uvijek je pisao s jasnih antifašističkih pozicija) i Ive Škrabala *Između politike i države: Povijest hrvatske historiografije 1896-1980*.[29] Najpoznatiji obračun – a svi su se događali po već gotovo zaboravljenoj staljinističkoj proceduri, dogodio se u ožujku 1984. godine, kada je Centar CK SKH-a za informiranje i propagandu izradio tekst *O nekim idejnim i političkim tendencijama u umjetničkom stvaralaštvu, književnoj, kazališnoj i filmskoj kritici te u javnim istupima jednog broja stvaralaca u kojima su sadržane politički neprihvatljive poruke*. S njim je javnost upoznata po savjetovanju u CK SKH u svibnju iste godine. Oko 200 kulturnih radnika iz čitave Jugoslavije prikazano je u negativnom političkom kontekstu, s citatima iz djela, intervjua, izjava, aforizama koje su negdje objavili. Napravivši kazalo nepodobnih, hrvatski su komunisti u tom trenutku ponijeli ideološki stijeg dogmatizma u čitavoj Jugoslaviji. Odjeci, ma kako bili stišavani, uglavnom su bili negativni, jer se već osjećalo da je takva politika bez ikakve perspektive. Dokaz su tome sve širi prezir prema komunistima i činjenica da, osim velike buke koju su digli, huškači nisu imali snage nijednoga od navedenih u „Bijeloj knjizi" društveno marginalizirati, a kamoli optužiti ili osuditi.[30]

Jedan od posljednjih ispada dogmatskih snaga dogodio se 1987-1988. godine kada je filmski scenarij Ivana Aralice *Život sa stricem* napadnut kao antikomunistički, jer tematizira represiju u prvim godi-

nama komunizma. No, film je ipak 1988. godine snimio Krsto Papić (1933) i film se pojavio u redovnoj distribuciji. Činjenica da je iste godine režiser Branko Schmidt (1957) prema već igranom kazališnom predlošku Fabijana Šovagovića snimio film *Sokol ga nije volio*, obradivši prvi put u hrvatskom filmu sudbinu pripadnika vojske NDH na Križnom putu 1945. godine, pokazuje da je utjecaj dogmata ubrzano slabio. Istovremeno se demokratizacija očitovala i u uvozu filmova: prvi put je te, 1988. godine, u Zagrebu i potom u drugim gradovima prikazan prvi „hard core" porno film u normalnoj distribuciji.

73. Srpski nacionalni pokret i Slobodan Milošević

Mnogi javni istupi Josipa Broza Tita, bez obzira što ih se može prvenstveno doživljavati kao puko parolašenje (primjerice, „čuvajte bratstvo i jedinstvo kao zjenicu oka svoga" ili „mi smo more krvi prolili za bratstvo i jedinstvo naših naroda i nećemo nikom dozvoliti da nam ga dira ili da nam ga iznutra ruši"), daju zaključiti kako je Tito cijelo vrijeme svoje vladavine bio svjestan ozbiljnosti međunacionalnih problema u Jugoslaviji (doduše, ponekad ih je znao minimizirati, primjerice, 1966. godine: „Međunacionalni problemi su čisto prolazna stvar uzrokovana raznim anomalijama i devijacijama. Kada te uzroke otklonimo, nestaće i međunacionalnih problema... prema tome, ne treba tu stvar dramatizovati", ali je, ipak, o njima javno progovarao).[31] Bez obzira na to je li Tito prenaglašavao ili minimizirao međunacionalne probleme, nema sumnje da ih nije znao razrješavati demokratskim putem nego ih je na tipično komunistički način nastojao prigušiti – plitke propagandne parole kombinirao je sa zabranama, ekskomunikacijama i kaznama. Komunistička Jugoslavija bila je izgrađena lukavošću Josipa Broza Tita i njegovim osjećajem za ravnotežu snaga te sposobnošću da svakoj grupi (naciji, društvenom sloju, itd.) odmjerava, po vlastitoj procjeni, podjednaku količinu slobodā i represije.

U Srbiji je vladalo latentno nezadovoljstvo ustavnim rješenjima iz 1974. godine već od trenutka njihova donošenja – „oko neprihvatanja Ustava u Srbiji je postojao prećutni konsenzus". To „nezadovoljstvo poslužilo je kao detonator krize jugoslovenske države, a zatim i njenog dramatičnog raspada – utoliko pre, što je postojalo i unutar SK Srbije".[32] Pogotovo se to odnosilo na navodno prevelike ovlasti autonomnih pokrajina koje su bile od 1974. praktički izdvojene iz ingerencija Republike Srbije. Tvrdilo se da su time Kosovo i Vojvodina postale države sa svim atributima. Nakon Titove smrti prividan mir i ravnoteža snaga narušeni su u proljeće 1981. godine na Kosovu, kada je većinsko albansko stanovništvo u demonstracijama tražilo više autonomije unutar republike Srbije, odnosno punopravnu republiku u SFRJ (s najčešće korištenom parolom „Kosovo republika"). Bio je to početak dugotrajna i

raznovrsna bunta i otpora kosovskih Albanaca protiv srbijanskih vlasti što se može smatrati „kosovskom fazom" raspada Jugoslavije (koja traje do 1989. godine).[33] Nakon kosovskih demonstracija teza o nezadovoljavajućim položaju SR Srbije u SFRJ stekla je pravo građanstva. Prvi se put pojavila na sjednici CK SK Srbije potkraj iste, 1981. godine, i otad će se ponavljati sve češće i otvorenije. Na toj se sjednici izravno zahtijevalo ograničenje autonomije pokrajina s ciljem da Srbija postane „celovita država". U studenome 1984. godine CK SK Srbije opet traži jaču cjelovitost Srbije i njen povoljniji položaj u federaciji. Ocijenjeno je da je u SFRJ uvelike na djelu dezintegracija i prvi je put razrađena „platforma o reintegraciji". Iako se u javnosti izravno još ne dovodi u pitanje bît Ustava iz 1974. godine, očigledno je bilo bujanje srpskih nacionalno obojenih zahtjeva koje će ubrzo iznjedriti na površinu i takvu diskusiju.

No, istovremeno je CK SK Srbije predložio da se republičkim partijama oduzme pravo biranja svojih predstavnika u CK SKJ. Odmah je reagirao SK Slovenije koji je ocijenio neprihvatljivim da se pod izlikom traženja izlaza iz gospodarske krize promoviraju centralističko-unitarističke ideje.[34]

Stalna napetost i povremeno izbijanje nasilja na Kosovu tumačili su se već od sredine osamdesetih, pa, kako je vrijeme protjecalo, sve češće oprečnim ocjenama: „genocid nad Srbima" – tvrdila je većina Srba, „prirodne migracije Srba" – smatrali su Slovenci, „razvlašćivanje Albanaca i teror" – bunili su se Albanci. Rasprava među oprečnim stavovima još je više zaoštravala odnose unutar Jugoslavije. Propagandne interpretacije sa srpske strane prerastale su u neposredan pritisak na druge jugoslavenske narode i republike da se izjasne protiv Albanaca.[35] Nema sumnje da je u percipiranju kosovskog problema bilo mnogo iracionalnog i da su promiloševićevski mediji tu iracionalnost dodatno raspirivali – baš kao što se tada pisalo: „Svaki narod ima ljubav koja mu grije srce. Za Srbiju je to Kosovo."[36]

Mit o genocidnosti

Jedan od glavnih argumenata u prilog tezi da je položaj SR Srbije, odnosno Srba u Jugoslaviji nezadovoljavajući morala je biti nanovo napisana povijest, drugačija od vladajuće dogme. Radilo se o velikoj mistifikaciji, o kultu žrtvovanja i opsjednutosti prošlošću. Ona se temeljila na općoj koncepciji koju je još u kasnima šezdesetima počeo postavljati i izgrađivati književnik Dobrica Ćosić (1921): „Srpski narod je u današnjem svetu, valjda, znan najviše po velikim žrtvama i patnjama za slobodu, koja tvori idejnu bit srpske kolektivne duhovnosti i morala".[37]

Ako je Milošević potkraj osamdesetih postao „politički vođa", Dobrica Ćosić bio je i ostao „otac nacije". On je 1984. osnovao Odbor za odbranu slobode misli i govora koji je ustajao u zaštitu raznih protivnika socijalističke Jugoslavije. No, kako su u njemu dominirali poznati velikosrpski nacionalisti, djelatnost Odbora ubrzo evoluirala prema srpskom nacionalizmu (tada su iz njega istupili mnogi ugledni članovi).[38] Ćosić je osamdesetih postao središnja ličnost u „obnovi srpske ideologije" koja je „potiskivana i kroćena u monopartijskom sistemu, ali delom i ostvarena kroz ograničeni jugoslavenski federalizam". Ta je ideologija tijekom osamdesetih „izronila iz istorijskih dubina. I postala sveprisutna. U književnosti i istoriografiji, u slikarstvu i muzici. U naučnim, kulturnim, verskim i vojnim institucijama. I, dakako, u medijima".[39] U Srbiji i među Srbima budio se tada interes i za druge, dotad zabranjene teme.

Niz je knjiga, objavljivanih još od početka osamdesetih, pripremao javnost za žestoku kampanju u drugoj polovici toga desetljeća. Reinterpretaciju komunističkog razdoblja i razbijanje mitova o nepogrešivosti revolucije i Tita pokrenuo je 1981. Titov biograf Vladimir Dedijer (1914-1990) knjigom *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*. Knjigu su napali brojni komunisti, režimski intelektualci i boračke organizacije. Tijekom osamdesetih ta je knjiga znatno utjecala na val historijskog revizionizma u Srbiji.[40]

Početkom 1982. Antonije Isaković objavljuje roman *Tren 2* u kojem tematizira Goli otok, što je bio uvod u prijeko potrebnu raspravu o tom traumatičnom dijelu jugoslavenske povijesti. Pravnici Kosta Čavoški i Vojislav Koštunica u svojoj knjizi iz 1983. *Stranački pluralizam ili monizam* pozabavili su se načinom na koji su komunisti preuzeli vlast nakon rata. Autori su javno napadnuti s optužbom da zastupaju buržoaski višepartijski sustav i da zlonamjerno iskrivljuju rezultate revolucije.[41]

No, osim nužnih rasprava o tamnim stranama povijesti komunističke Jugoslavije, reinterpretacija povijesti u Srbiji dobivala je i nove dimenzije. Godine 1982. izlazi roman *Nož* Vuka Draškovića (1946). U njemu se autor vraća na početak 1942. godine u istočnu Hercegovinu, gdje ustaše ubijaju čitavu srpsku obitelj, ali pošteđuju tek rođenu bebu koju potom odgajaju kao Muslimana Aliju (radnja se potom zapliće, govori se, između ostaloga, i o jednom četničkom pokolju). Kada odraste, Alija Osmanović, nekad Ilija, saznaje strašnu istinu o svom porijeklu, čime se njegova osobna tragedija zaokružuje. U knjizi nema lažnog bratstva i jedinstva, jer ga, uostalom, u tim krajevima tijekom povijesti i nije bilo previše. Draškovićevi se stavovi između redaka mogu okarakterizirati i kao pročetnički, iako to izrijekom nije rečeno. Knjiga je odmah bila za-

branjena zbog širenja nacionalne i vjerske mržnje i podrivanja bratstva i jedinstva naših naroda i narodnosti". Time je zadobila aureolu zabranjenog voća, a Vuk Drašković je postao svojevrsni junak srpskog nacionalizma koji se tih godina postupno budio. Iste, 1982. godine, kada i Drašković, i Vojislav Lubarda objavljuje autobiografsko djelo *Anatema* u kojem je detaljno i slikovito opisao ustaški pokolj u istočnoj Bosni. Jovan Radulović u drami *Golubnjača* iz 1983. opisuje srpsku zajednicu u Hrvatskoj šezdesetih godina opterećenu ratnim masakrom koji simbolizira jama u koju su Hrvati iz obližnjeg sela pobacali brojne njihove sumještane. Radulović je želio prikazati slabost ideje „bratstva i jedinstva" u saniranju trauma iz prošlosti, a prisutnom zaostalošću i podjelom u sadašnjosti naglasiti beznadnu komunističku budućnost.[42]

Za stvaranje takve, specifične atmosfere u Srbiji važna je bila i knjiga *Hazarski rečnik* Milorada Pavića (1929), objavljena 1984. godine, tekst svakako suptilnijih poruka od Draškovićevih. Pavić paralelno prezentira židovske, muslimanske i kršćanske verzije istih događaja te implicitno pokazuje kako je narodima koji kreću s različitih polazišta nemoguće sporazumjeti se, pa čak ni postići međusobno razumijevanje. Čini se kako je i sam Pavić želio poručiti čitatelju da svaki pokušaj spoznavanja istine može završiti samo nesretno.

Slijedeće, 1985. godine, uslijedilo je objavljivanje *Knjige o Milutinu* Danka Popovića. Milutin je šumadijski ratar i solunski ratnik, svojevrsni „kolektivni heroj", „glas srpskoga naroda", koji svjedoči o greškama i žrtvama srpskog naroda od 1914. i ispraznosti koncepta o jedinstvenoj jugoslavenskoj državi. Knjiga je naširoko prihvaćena kao paradigma srpskog stradanja i uništavanja, odnosno kao tekst iz kojeg progovara „srpska istina" te je bio najtiražniji roman poslijeratne srpske književnosti. U sljedećih dvije godine knjiga je tiskana u 20, do 2006. u ukupno 37 izdanja.

Već od sredine osamdesetih u brojnim analizama i člancima u Srbiji preispitivani su razni aspekti komunističke vladavine, od utjecaja Kominterne, neravnopravnog nacionalnog položaja Srba, boljševičkog naslijeđa komunista, pa do pitanja unutrašnjih granica Jugoslavije. Odbačena je komunistička interpretacija povijesti međuratnog razdoblja, naime, da je u to vrijeme postojala „velikosrpska hegemonija".

Jedna od dotad „zabranjenih", potisnutih tema bilo je i četništvo: željelo se revidirati općenito negativan stav komunističke historiografije prema četnicima, te četničku politiku i konkretne akcije objašnjavati kao logičan pokušaj obrane egzistencije Srba i interesa srpskog naroda. Najradikalniju ocjenu događaja iz Drugoga svjetskog rata dao je Veselin Đuretić u knjizi *Saveznici i jugoslavenska ratna drama* objavljenoj 1985. godine. U njoj obnavlja tezu da su četnici bili borci protiv okupa-

tora koji su zbog straha od njemačke odmazde nad srpskim civilima prihvatili pragmatičniju poziciju. Knjiga prikazuje Srbe kao najveće žrtve rata i nastoji razbiti simetriju krivnje za ratne zločine Hrvata i Srba kao dio komunističke propagande.[43]

U rujnu 1986. godine, beogradski dnevnik *Večernje novosti* objavio je još nedovršeni tekst *Memoranduma* koji je napisalo šesnaest članova Srpske akademije nauka i umetnosti. Reakcije državnih srpskih vlasti bile su uglavnom nepovoljne, ali autoritet pisaca teksta i nacionalni naboj *Memoranduma* bili su znatno jači od tadašnje mlake službene kritike.

U tekstu *Memoranduma* se, nakon tendenciozne analize krize, zapravo iznosi velikosrpski nacionalni program. Otvoreno se optužuje Tito da je namjerno slabio Srbiju, pri čemu se aludira da drugi jugoslavenski narodi (ponajprije se to odnosilo na Albance, Makedonce i Muslimane, ali i na Hrvate) uz blagoslov „odozgo" razvijaju svoje nacionalne identitete, što se srpskome narodu onemogućuje. Svima koji podupiru ili toleriraju proteste Albanaca na Kosovu imputira se „antisrpstvo". Slovenija i Hrvatska direktno su optužene da su „utemeljile političku i ekonomsku dominaciju u kojoj ostvaruju svoje nacionalne programe i ekonomske aspiracije", da „zadovoljavaju svoje interese na račun Srbije", da su Srbiju stavile u „podređen položaj" odnosno da je Srbija „dosledno diskriminovana". Dvije sjeverozapadne republike optužene su i da podržavaju „fizički, politički, pravni i kulturni genocid nad srpskim stanovništvom Kosova i Metohije". Što se Hrvatske tiče, tvrdi se da je u njoj na djelu program asimilacije, odnosno pohrvaćivanja Srba: „Izuzimajući period postojanja NDH, Srbi u Hrvatskoj nikada nisu bili toliko ugroženi koliko su danas". Nakon takve krajnje dvojbene tvrdnje logično je zaključiti kako se „rešenje njihovog nacionalnog položaja nameće kao prvorazredno političko pitanje", da bi se potom dometnula i zloguka prognoza – da ako se takvo rješenje ne nađe – „posledice mogu biti višestruko štetne, ne samo po odnose u Hrvatskoj, već po čitavu Jugoslaviju".

Osnovna je misao *Memoranduma* da je srpski narod u Jugoslaviji neka vrsta primarnog entiteta koji ima jedinstveni niz prava što nadilaze sve obične političke i zemljopisne podjele. „Pitanje celovitosti srpskog naroda i njegove kulture u čitavoj Jugoslaviji postavlja se kao suštinsko pitanje za opstanak i razvoj tog naroda."

Iz perspektive devedesetih godina težnja za „celovitošću" i najava „višestruko štetnih posledica po Hrvatsku i Jugoslaviju" mogu se i drugačije tumačiti – kao težnja za temeljitom rekonstrukcijom tada postojeće Jugoslavije, i posljedično, za stvaranjem srpske države na područjima gdje žive Srbi.[44]

Nije slučajno da je tih dana objavljen tekst historičara Vasilija Krestića, člana Srpske akademije nauka i umetnosti i sveučilišnog profesora, pod

naslovom *O genezi genocida nad Srbima u NDH.*[45] U njemu se prvi put cjelovito formulira teza o genocidnosti Hrvata: „Sasvim sigurno da genezu genocidnih radnji nad Srbima u Hrvatskoj treba tražiti (...) u 16. i 17. veku, kada su Srbi počeli da naseljavaju hrvatske zemlje." Potom se navodi čitav niz primjera hrvatsko-srpskih sporova u Hrvatskoj u drugoj polovici 19. i početkom 20. stoljeća, a krivicu autor u pravilu prebacuje na hrvatsku stranu, imputirajući joj želju za uništenjem Srba.

Srpski publicisti i novinari koji su slijedili ovakve obrasce razmišljanja smatrali su da je zbog velikoga broja Srba koje su ustaše pobili u razdoblju od 1941. do 1945. godine hrvatski narod dobio stigmu kolektivne krivice i da po svom karakteru jest genocidan.

U naporima da se dokaže „genocidnost Hrvata" svakako je središnja tema bio logor u Jasenovcu. Godine 1946. tvrdilo se da je u Jasenovcu stradalo 46.000 ljudi, no u sljedećim desetljećima procjene o broju žrtava su rasle, pa su čak i službeno iznosile od 600 do 700 tisuća. U izuzetno opsežnu istraživanju s početka šezdesetih godina o žrtvama Jasenovca i Stare Gradiške nije se uspjelo skupiti više od 59.000 imena. Ako se tome pribroje i žrtve čija se imena nisu mogla pronaći, to se istraživanje ipak približava utvrđivanju konačnog broja stradalih. Međutim, rezultati tih istraživanja ostali su nedostupni javnosti jer nisu bili u skladu s općeprihvaćenim mišljenjem. Skrupulozne demografsko-povijesne analize obavljene tijekom osamdesetih pokazuju da je broj jasenovačkih žrtava između 83 i 100 tisuća, što u sljedećih dvadesetak godina nitko nije ni uvjerljivo ni argumentirano osporio, nego su objavljivanjem popisa žrtava 2007. godine dodatno potvrđene.[46] Međutim, neki historičari i kvazihistoričari bavili su se, osamdesetih godina, srpskim stradanjima u Drugom svjetskom ratu i posebno logorom Jasenovac. Oni su i dalje preuveličavali ionako preuveličane brojke, pa je partizanski general Velimir Terzić 1983. godine za beogradski *Intervju* izjavio da je „samo u Jasenovcu ubijeno milion Srba, ne računajući pripadnike drugih naroda". Potom je antropolog Srboljub Živanović tvrdio da je „najmanje 700.000 žrtava sahranjeno na području Jasenovca i Gradine".[47] Vuk Drašković, koji je u međuvremenu postao vođa Srpskog pokreta obnove (SPO), izjavio je u veljači 1990. godine da je „Jasenovac 40 puta veći od Mauthausena".[48] Konačno je stanoviti Radomir Bulatović 1990. godine samouvjereno napisao „da je u Jasenovcu stradalo preko 1,110.929 ljudi, žena i djece, teško će ko moći oboriti".[49] Tvrdilo se i da se točan broj žrtava „nikada neće moći ustanoviti".

Huškačkih napisa u srpskom tisku bilo je sve više kako se bližio kraj osamdesetih. Na općim tezama *Memoranduma* razni su publicisti dograđivali „analize" kojima su na temelju istrgnutih, predimenzioniranih, iskrivljenih, pa i krivotvorenih podataka dokazivali da su Srbi „pre-

vareni", „zakinuti", ubijani", „uništavani i poslije genocida" i, konačno, da su vječiti pobjednici u ratu, a gubitnici u miru, što je fraza koju je također izvorno formulirao Dobrica Ćosić. Razvijale su se sveobuhvatne teorije o zavjeri svih protiv Srba. Bit povijesnih prezentacija više nije bio u „klasnom" elementu, karakterističnom za socijalističko razdoblje, već u „obnovljenoj naciji".[50]

Takva „novokomponirana historija" mogla je biti samo osebujan kulturološki fenomen da se s vremenom, pogotovo od dolaska Slobodana Miloševića (1941-2006) na vlast 1987. godine, nije počelo pokazivati u kojoj su mjeri te „znanstvene" ocjene imale huškačko-politički smisao. Uskoro su postale idejno opravdanje za osvajačke ratove u koje su Srbija, Crna Gora, JNA i dio Srba u Hrvatskoj i BiH krenuli 1991-1995. godine.

Slobodan Milošević je po preuzimanju vlasti u državi i partiji rehabilitirao *Memorandum SANU* („koja se to razumna država stidi svoje akademije nauka", govorio je).[51] Osim toga, beogradsku *Politiku*, desetljećima jedan od najuglednijih jugoslavenskih listova, potkraj osamdesetih preuzeli su Miloševićevi poslušnici te je postala jedan od centara miloševićevske propagande. Početkom 1991. godine, u jeku priprema za rat u Hrvatskoj, *Politika* je tvrdila da je Vatikan dodijelio Hrvatskoj četiri milijarde dolara kredita kako bi se uništila Jugoslavija.[52] U takvu poslu osobito se isticala rubrika *Odjeci i reagovanja* koja je objavljivana od srpnja 1988. do ožujka 1991. godine. U njoj je tiskano više od 4000 tekstova od kojih se više od 500 odnosi na Hrvatsku, a od toga veći broj na Srbe u Hrvatskoj.[53]

Ponavljanje teza, poput gore navedenih, proizvodilo je pogubne efekte: Srbi su tobože najzaslužniji za Jugoslaviju, a Jugoslavija je nepravedna prema njima; Srbi su oslobodili sve druge jugoslavenske narode, a oni su Srbima uzvratili eksploatacijom, genocidom i razbijanjem Srbije i/ili Jugoslavije. Stvaralo se uvjerenje kako je svaka akcija da se „vrati istom merom" opravdana; budio se osvetnički gnjev za 1941. godinu, „koja nikad nije naplaćena". „Milošević je od nacionalnog osećaja napravio gorivo za tenkove, a od Srbije sinonim za rušenje i ubijanje", ustvrdio je Nenad Čanak (1959), predsjednik vojvođanske Skupštine (2000-2004) i istaknuti opozicionar tijekom devedesetih.[54]

U travnju 1987. godine, Savezni sekretarijat za unutrašnje poslove distribuirao je nekim saveznim organima informaciju da je emitiranjem lažnih teleks-naloga poduzeće *Agrokomerc* iz Velike Kladuše ostvarilo veliku protupravnu imovinsku korist. Bio je to početak tzv. afere *Agrokomerc* u kojoj je središnja figura bio osnivač i direktor tog poduzeća Fikret Abdić-Babo (1939). Abdić je u Cazinskoj krajini, u nerazvijenom zapadnobosanskom kraju stvorio vrlo prosperitetno poduzeće sposobno

da izađe na europsko tržište i da zaposli 13.000 ljudi iz svoga kraja. Abdiću su njegovi zemljaci bili slijepo odani, a imao je i zaštitnike u bosanskohercegovačkom i saveznom rukovodstvu, prvenstveno braću Pozderac (Hamdiju i Hakiju), ali i druge. Hamdija je bio potpredsjednik Predsjedništva SFRJ, a te je godine morao postati i predsjednik. Osim toga, predsjedavao je i ustavnoj komisiji koja je pripremala reviziju ustava, za koju se u Beogradu vjerovalo da će donijeti „antisrpske" izmjene. Vrhunac afere bio je u rujnu iste godine, kada je Hamdija Pozderac, ponajviše pod pritiskom pisanja beogradskih novina, podnio ostavku na funkciju člana Predsjedništva SFRJ, a ubrzo je potom i umro. Sve se događalo u predvečerje dolaska Slobodana Miloševića na čelo srbijanskih komunista. Kako na suđenju Fikretu Abdiću navodi iz optužnice uglavnom nisu dokazani, čini se da je *Agrokomerc* bio samo ekstreman slučaj jugoslavenske privredne prakse koja je, dodatno iskomplicirana nejasnim samoupravnim odnosima, znala češće nego u drugim zemljama biti na granici kriminala. Naime, Abdić je poslovao mjenicama bez pokrića. Na mjenici je trebalo imati aval banke, a to banke nisu baš olako davale. Abdić je to dobivao zahvaljujući političkoj moći. Bosanskohercegovačka javnost, pogotovo ona muslimanska, bila je u uvjerena da je suđenje Abdiću politički motivirano, da je velika medijska buka koja se digla oko afere imala za prvenstveni cilj da se prilike u BiH destabiliziraju, odnosno da se ukloni jedna od struja u bosanskohercegovačkoj politici, kako bi se ova republika što lakše priklonila novim političkim trendovima u Jugoslaviji.[55] I nestanak Hamdije Pozderca pridonio je destabilizaciji prilika u BiH, pa čak nagovijestio i ratni užas.

Godine 1987. u srpskoj se politici sve više u prvi plan počinje probijati Slobodan Milošević. Milošević je bio silno ambiciozan (naprimjer, engleski je vrlo dobro naučio tek oko 40. godine života) i sposoban bankarski direktor i komunist od karijere. Mlađi od drugih političara, izuzetno prodoran, odmah se profilira kao izraziti populist. I dok je način rada tadašnjih političara bio izrazito forumski, jer podršku naroda nisu ni trebali, a blijedim nastupom je nisu ni mogli pridobiti, vrlo brzo širi slojevi Srba u Srbiji, a ubrzo i u drugim republikama shvaćaju da je Milošević drugačiji. On je govorio jasno, govorio je ono što „narod želi čuti".[56] Velikim dijelom pod Miloševićevim utjecajem u Srbiji tada „mrtva socijalistička terminologija ustupa mjesto jeziku demagogije i nepromišljene iracionalnosti".[57]

Milošević je vrlo dobro uočio ekonomske i druge teškoće s kojima se suočava „mali čovjek", ali je ponajprije vješto manipulirao položajem Srba na Kosovu, za koje se često tvrdilo da ih albanska većina navodno i fizički ugrožava. Nakon jednog od čestih nekontroliranih ispada srpskih ekstremista na Kosovu u proljeće 1987. godine, intervenirala je

tamošnja policija, a Milošević je, došavši na mjesto incidenta, izjavio da „niko ne sme da bije ovaj narod".[58] Tu su rečenicu dirigirani mediji učas pretvorili u moćan simbol, pa je Milošević promoviran u zaštitnika Srba na Kosovu, a protiv Albanaca, što mu je odmah priskrbilo golemu popularnost. Potom je na njegovu službenom autu pri velikoj brzini pukla guma, što su njegove sve brojnije pristalice tumačile kao pokušaj atentata. Iako je među ekstremnim Srbima shvaćen kao zaštitnik njihovih interesa, činjenica jest da je u prvoj fazi svoje karijere Milošević simpatizere stjecao i među nekim nesrbima u Jugoslaviji, pa i na međunarodnom planu. U Jugoslaviji su ga uglavnom podržavali, ili se dugo vremena nisu s njime konfrontirali, rigidni komunistički krugovi u kojima je bilo prisutno mišljenje da je Miloševićeva „čvrsta ruka" pravi izlaz iz jugoslavenske situacije koja je, ponajprije zbog velikih gospodarskih teškoća, sve više klizila u anarhiju. Međutim, ubrzo je dio tih rigidnih kadrova ili bio zbrisan u prevratima i „događanjima naroda" 1988. godine na Kosovu, u Vojvodini i Crnoj Gori ili je počeo zazirati od Miloševićevih populističkih metoda i buđenja srpskog nacionalizma koji je na taj način potican. Međunarodni su faktori imali drugačiju, ali opet posve krivu računicu: nekima se u inozemstvu činilo da je Milošević sposoban razriješiti jugoslavensku krizu demokratskim putem (neki su ga čak uspoređivali s Gorbačovim), te nesposobnu staru gardu zamijeniti novim ljudima.

Još je u siječnju 1986. godine Milošević izabran za predsjednika CK SK Srbije, a u rujnu 1987. na sjednici CK SK Srbije (Osma sjednica) uspio je Dragišu Pavlovića (1943-1996) razriješiti dužnosti člana Predsjedništva CK SK Srbije zbog ocjene da su njegova (tj. Miloševićeva) stajališta o brzom rješenju kosovske krize „olako dana obećanja" (Pavlović je rekao i da „kritičke reči srpskom nacionalizmu danas moramo da upućujemo svakodnevno, između ostalog i zato što se srpski nacionalisti nameću kao izbavitelji srpske stvari na Kosovu". Tvrdio je i da se „u miru nacionalizam može pobediti jedino iznutra u sopstvenoj naciji" te da se „nikada i nigde jedan nacionalizam nije pobedio tuđom rukom, spolja, osim možda u ratu").[59] Način na koji su se Milošević i suradnici obračunali s Pavlovićem pokazuje kako su u srbijanskom partijskom rukovodstvu jačale autokratske tendencije, a Milošević je bio njihov glavni nositelj. Radilo se zapravo o tipičnom unutarpartijskom puču neoboljševičke frakcije unutar SK Srbije.

Ishod Osme sjednice katapultirao je Miloševića u vrh srbijanske politike i stvorio posve novu atmosferu. Borisav Jović je s pravom zaključio da je ta sjednica „najznačajniji događaj u razdoblju od Titove smrti do raspada Jugoslavije". Jović, nadalje, tvrdi da je posljedica te sjednice „pre svega ujedinjenje Srbije... mnogi nisu svesni koliko je to utjecalo na

politička ponašanja izvan Srbije i na ubrzanje procesa do kojih je došlo u narednom periodu".[60] Na taj način, od jeseni 1987, Milošević postaje nedvojbeno najjača politička ličnost u Srbiji. Svoju poziciju učvršćuje u proljeće 1988, kada uspijeva ishoditi smjenjivanje svog dotadašnjeg zaštitnika Ivana Stambolića (1936-2000) s položaja predsjednika Predsjedništva SR Srbije, a kojeg je, 12 godina kasnije, po svemu sudeći, dao i ubiti. Zavladao je čvrstom rukom te je vješto kombinirao metode komunističkog sustava i diktature s nacionalističkim parolama i demagogijom.

U tom se trenutku činilo da je Miloševićev cilj „revizija ustavnih rešenja o položaju Srbije", ali nije bilo jasno koliko će daleko u tome ići. Uz pomoć militantnih grupa Srba iz Kosova Polja i drugih kosovskih mjesta Milošević je od srpnja 1988. godine počeo organizirati „mitinge istine" (prvi u Novom Sadu, potom u svim većim srpskim gradovima). Službeno, na tim je događanjima trebalo promicati „istinu" o položaju srpskoga naroda na Kosovu, a u stvarnosti, na njima su pučističkim metodama između rujna i prosinca iste, 1988. godine, iznuđene ostavke ionako slabih i popustljivih Miloševićevih političkih protivnika u autonomnim pokrajinama Vojvodini i Kosovu, te u republici Crnoj Gori. Budući da je zgrada pokrajinske skupštine u Novom Sadu bila zasuta jogurtom, pokret je kolokvijalno nazvan „jogurt-revolucijom", dok su sami njegovi vođe i promiloševićevski mediji promicali termine „antibirokratska revolucija" i, nešto kasnije, „događanje naroda" (nacionalistički intelektualci sve su češće govorili i o „trećem srpskom ustanku"). Radilo se zapravo o legaliziranom izvaninstitucionalnom nasilju kroz „čistke" nepoćudnih funkcionara, „foteljaša" i „nacionalnih izdajnika". „Događanja naroda" postala su jedini pravi izvor legitimacije novog režima, a Miloševićeva autoritarna vlast proizlazila je iz plebiscitarne podrške naroda na mitinzima.[61]

Latinka Perović s pravom tvrdi kako „tehnički, antibirokratska revolucija veoma liči na boljševički udar. Organizovana manjina unutar vladajuće Komunističke partije Jugoslavije preuzima udarom vlast, da bi sprečila neophodne reforme društva u Jugoslaviji. To se događa u trenutku kraja komunističke utopije, iscrpljenosti modela državnog socijalizma i kraja hladnog rata". Latinka Perović uočava i da su protagonisti „jogurt-revolucije" možda i nesvjesno postali oruđe komunističkih konzervativaca – „na ovom istorijskom raskršću, u monističkom sistemu Jugoslavije, došlo je do razlika u pitanju izbora pravca razvitka društva. U višenacionalnoj Jugoslaviji te su se razlike objektivno manifestovale i kao različiti nacionalni interesi".[62] Azem Vllasi smatrao je 1990. da bi „sumrak socijalizma mogao biti, u režiji ljudi poput Slobodana Miloševića veliki staljinistički trik". Vllasi dodaje da su se Milošević

i ljudi njegove vrste „prikrili iza uglavnom izrežiranih potresa i nacionalizma".[63]

„Antibirokratska revolucija bila je dirigirana iz institucionalnih centara moći, dok se u javnosti stvarao privid spontaniteta."[64] Ta „događanja naroda" ujedno su i označila prenošenje srpskog nacionalizma iz knjiga i kazališta na ulice, odnosno pretvaranje u službenu politiku, a također i pravo buđenje „ugrožene srpske nacije„ u Jugoslaviji.[65]

Ubrzo po postavljanju sebi sklonog vodstva na Kosovu i u Vojvodini, Milošević i njegovi pristaše su po kratkom postupku početkom 1989. proveli ustavne promjene kojima je autonomija pokrajina praktično ukinuta. Da u svemu tome nije bilo principijelnosti, već puke želje za stjecanjem moći, svjedoči i činjenica da su, sukladno tim rješenjima kosovski i vojvođanski predstavnik ostali u saveznim tijelima, od kojih je najvažnije Predsjedništvo SFRJ, kako bi Miloševićev pokret u njima imao veći broj glasova (što će se 1991. realizirati na dramatičan način).[66] Crna Gora je tada zapravo postala Miloševićeva „politička kolonija".[67]

Većina Srba ubrzo je prihvatila Slobodana Miloševića kao zaštitnika njihovih interesa u Srbiji. Proteklo je tek nekoliko mjeseci, najviše godina-dvije, dok Milošević nije zadobio simpatije i znatnoga broja Srba u drugim jugoslavenskim republikama, pa tako i u Hrvatskoj.

„Ni oružane bitke nisu isključene"

Po uspješnom podvrgavanju autonomnih pokrajina i Crne Gore, postajalo je sve očiglednije da će Milošević ići dalje: njegove demagoške parole mogle su se tumačiti na različite načine, ali kako je vrlo često spominjao svoju „borbu za Jugoslaviju", bilo je jasno da ubrzo treba očekivati neposredan pritisak Srbije na savezno i vodstva drugih republika. Miloševićeva izjava iz 1988. godine vrlo je dobro najavila događaje: „Rešenje u Jugoslaviji će doneti politika za koju se opredelila većina naroda ove zemlje, institucionalno i vaninstitucionalno, statutarno i nestatutarno, na ulici i u zatvorenom, populistički i elitistički, argumentovano i neargumentovano." Dakle, jasno je objavio kako će, da bi realizirao cilj, iskoristiti sva sredstva, ali je to vješto zamotao u demagoški celofan, pa to formulirao na sljedeći način: „U svakom slučaju jasno je da se radi o politici za Jugoslaviju, u kojoj će se živeti jedinstveno, ravnopravno, bogatije i kulturnije."[68] Posljednji američki veleposlanik u Beogradu, Warren Zimmerman, naknadno je procijenio ove događaje: uperio je prstom na Miloševića kao „glavnog pokretača rušenja Jugoslavije" te zaključio kako je „njegov prvi cilj bio uspostaviti srpsku vlast u cijeloj državi. Kada su se Slovenija i Hrvatska oduprle ovom cilju, odlučivši da se izdvoje, srpski se vođa priklonio alternativnoj strategiji. Dovest će sve

jugoslavenske Srbe, koji su živjeli u pet od šest republika, pod srpsku upravu, tj. pod svoju vlast".[69]

Slobodan Milošević i nacionalistički orijentirani intelektualci nisu bili jedini koji su raspaljivali strasti. Činila je to i Srpska pravoslavna crkva koja je punu godinu prije obilježavanja šestogodišnjice Kosovske bitke (1389-1989) organizirala prenošenje moštiju cara Lazara. Gdjegod bi se zaustavili, Srbi bi uzvikivali: „Ovdje je Srbija", dok bi pravoslavni popovi blagoslivljali grobove žrtava ustaškog genocida, potičući tako mržnju i pozivajući na osvetu.[70]

Kako bi pojačao pritisak i na druge jugoslavenske sredine, u listopadu 1988. godine protumiloševićevski blok u SKJ ishodio je glasanje o povjerenju najužem vodstvu (Predsjedništvu SKJ). Povjerenje nije dobio jedino Dušan Čkrebić, eksponent srbijanske politike. Bio je to privremeni poraz Miloševićeve politike, ali je on uspio izigrati rezultate glasanja i Čkrebića vratiti na položaj. Međutim, glasanje je bilo najjasniji pokazatelj kako su druge jugoslavenske sredine doživljavale Miloševićevu politiku.

Početkom 1989. godine, većinskom albanskom stanovništvu na Kosovu nametnuti su politički rukovodioci, a potom su izigrani rudari-štrajkaši u rudniku Trepča. Došlo je do nemira u kojima je, prema službenim izvorima, poginulo skoro stotinu Albanaca. Milošević je uspio uvjeriti jugoslavensko vodstvo da se na Kosovu događa „kontrarevolucija", pa su uvedene izvanredne mjere radi „zaštite ustavnog poretka".[71] Tome se javno usprotivila jedino slovenska javnost, prosvjedujući protiv intervencije i upozoravajući na nacionalistički Miloševićev pokret, a želeći obraniti ljudska prava pobunjenih Albanaca. Milan Kučan, tada predsjednik SK Slovenije, izjavio je da kosovski rudari „brane Jugoslaviju".

Tada je reagirala srbijanska javnost, u kojoj je Miloševićeva propaganda inzistirala na tvrdnji da je „Slovenija protiv Srbije". „Zar tako, braćo Slovenci?" pitale su se *Večernje novosti*, najagresivniji dio Miloševićeva propagandnog stroja, a poznati glazbenik Bora Đorđević (1952), frontmen sastava „Riblja čorba" (poznat i kao Bora Čorba, od 2004. zamjenik ministra kulture u Srbiji), koji se i tada isticao nacionalističkim i pročetničkim stavovima, Slovence je posprdno u jednoj pjesmi nazivao „carskim konjušarima" (aludirajući očigledno na njihovo tobožnje sluganstvo prema Beču i Zapadu općenito).[72] Zbivanja kulminiraju na velikom protestnom mitingu u Beogradu 28. veljače na kojem, u prisutnosti više stotina tisuća ljudi, Milošević najavljuje nova hapšenja i suđenja. Naime, na zahtjev mase: „Uhapsite Vllasija", Milošević je izgovorio: „Ne čujem dobro, ali moram da Vam kažem da će se neka hapšenja ubrzo dogoditi", odnosno, „oni koji su manipulisali ljudima biće kažnjeni i

uhapšeni. Ja Vam to garantujem u ime rukovodstva SR Srbije".[73] Te su riječi postale još jedan simbol populističke politike. Kosovski rukovodilac Azem Vllasi sutradan je uistinu zatvoren te je kasnije, zajedno s petnaestak suradnika (između ostalih, i Aziz Abrashi i Burhan Kavaja) izveden pred sud. U pritvoru je proboravio četrnaest mjeseci, ali je naposljetku oslobođen.[74] Čini se da je tada Miloševićev pokret bio na jednom od vrhunaca – relativno je lako nakon dvadesetak dana u srbijanskoj Skupštini dokinuta autonomija Vojvodine i Kosova, pa se činilo da je sam projekt doveden do kraja. I sam je Milošević u svibnju postao predsjednik Srbije, pa je nekima izgledalo da bi i njegove osobne ambicije time mogle biti ispunjene.[75]

Međutim, tih su mjeseci i Milošević i njegovi najbliži suradnici već vrlo otvoreno najavljivali kako ustavna reorganizacija u Srbiji nije kraj, već se kreće u obračun s drugim nepokornim jugoslavenskim republikama, pa i po cijenu nasilnoga nametanja svog koncepta.

Bilo je to na tragu govora što ga je srpski književnik Dobrica Ćosić, a zapravo i vodeći ideolog Miloševićeva pokreta u ljeto 1987. godine održao u Društvu književnika Srbije i potom objavio u *Književnim novinama*. Govor je imao sve osobine manifesta i u njemu je središnja misao bila: „Sve što se u poslednjim decenijama zbivalo sa srpskim narodom na Kosovu (...) u blažim i drukčijim vidovima zbiva se na prostoru čitave srpske dijaspore..."[76]

U lipnju 1989. godine proslava 600. godišnjice Kosovske bitke na Gazimestanu (28. lipnja) bila je vrhunac „događanja naroda". Tada se Milošević, govoreći o poukama Kosovske bitke za „savremene bitke koje Srbi vode", založio da Srbi iskažu hrabrost, odlučnost i požrtvovnost, ističući da pri tome „ni oružane bitke nisu isključene" („šest vekova kasnije, danas, opet smo u bitkama i pred bitkama. One nisu oružane mada i takve još nisu isključene"). U kasnijoj fazi sukoba i ratova u Hrvatskoj i BiH ova se potonja

Slobodan Milošević na Gazimestanu, 28. lipnja 1989. godine: „...ni oružane bitke nisu isključene".

Miloševićeva izjava tumačila kao otvorena najava rata. Čini se da Milošević ipak u tom trenutku nije imao neki razrađeniji plan ratnih djelovanja – prije će biti da je htio impresionirati one koji su ga slušali te zaplašiti tadašnje i buduće protivnike. No, kako je tada već kontrolirao Vojvodinu, Kosovo i Crnu Goru, ove njegove riječi jasno pokazuju kako je nakanio „antibirokratsku revoluciju" „izvesti" u druge jugoslavenske republike, što se nastojalo realizirati u sljedećim mjesecima. Međutim, Milošević je morao znati da će to raspiriti strasti i dovesti do usijanja u kojemu, uistinu, „ni oružane bitke nisu isključene". Stoga te Miloševićeve riječi valja shvaćati kao jedan od ključnih događaja u stvaranju uvjeta za izbijanje rata. Hrvatsko novinstvo tih dana izvještava o Miloševićevim „prijetnjama" te shvaća težinu njegovih riječi – no, tek u općim tvrdnjama – da je „narušena ravnopravnost" u Jugoslaviji u izražavanju nacionalnog identiteta i nacionalnih i vjerskih interesa.[77]

Izgleda kako Milošević tada nije vjerovao da je rat nužan, već je predviđao da će se protivnici (prvenstveno u Sloveniji i Hrvatskoj) uplašiti srpskog nacionalističkog pokreta i njegovih nasilničkih postupaka te pristati na sramne ustupke, odnosno kapitulaciju. S ratnom je opcijom Milošević vjerojatno uvijek računao, možda ju je čak podsvjesno i želio, vjerojatno smatrajući da je tek u tom slučaju njegova pobjeda zajamčena. No, njegovu izjavu o „oružanim bitkama koje nisu isključene" valja razumjeti u konkretnoj situaciji: kako smo već kazali, ona je izrečena pred stotinama tisuća ljudi,[78] od kojih su mnogi bili uspaljeni nacionalisti, nošeni srpskim nacionalizmom i fanatizmom, u okviru kojega je i pozivanje na rat bilo normalno, štoviše, poželjno. Događalo se to na valu trijumfalizma, potaknutog naizgled uspješno skršenim otporom Albanaca na Kosovu. Kako god se tumačila Miloševićeva izjava o „oružanim bitkama", nema dvojbe da je njome počela nova faza u raspadu Jugoslavije – ona se može zvati „sjeverozapadnom fazom" jer je tada počeo pritisak prema Sloveniji i Hrvatskoj.[79]

U Srbiji se od početka osamdesetih vodila propagandna kampanja protiv Albanaca. Od dolaska Miloševića na vlast 1987. godine ona se intenzivirala. Kako je vrijeme prolazilo, padale su sve ograde koje bi nametala politička korektnost u iznošenju protualbanskih optužbi. Na taj način su se neki čudni i nerazjašnjeni događaji uzimali kao nepobitan dokaz o kolektivnoj krivnji jednog naroda. Na primjer, Duško Martinović iz Kosovske Mitrovice pronađen je teško ozlijeđena rektuma u polju nedaleko grada. Počinitelj/počinitelji nikada nisu pronađeni, a taj, težak slučaj ranjavanja (samoranjavanja?) poslužio je kao vrhunski dokaz albanske želje da najpodmuklije naškode kosovskim Srbima. I slučaj peterostrukog ubojstva u paraćinskoj vojarni u rujnu 1987. godine što ga je navodno počinio Albanac Aziz Keljmendi (iste noći ubijen,

rečeno je, pri pokušaju bijega), a žrtve su bile različitih nacionalnosti, trebao je pokazati kako Albanci podrivaju jugoslavensko bratstvo i jedinstvo i rade protiv čitave Jugoslavije. Mnoge indicije govore da je ubojstvo „bilo namješteno", a „nasuprot očiglednim činjenicama zločin je ocijenjen političkim". Tako se pogreb jedinog stradalog srpskog vojnika pretvorio na beogradskom groblju u protualbansku demonstraciju.[80] S istim je ciljem stvorena i medijska histerija zbog navodnih silovanja koja su od 1981. do 1988. godine Albanci počinili na Kosovu nad Srpkinjama ili Crnogorkama. Neka od tih silovanja nisu se ni dogodila, pa se stvarni broj svodi na 12 (osim toga, statistički gledano, na Kosovu je u tih osam godina bilo ukupno manje silovanja nego u Sloveniji u godini dana). Usprkos svim argumentima, priča o silovanjima bila je predstavljena kao početak albansko-srpskog rata za Kosovo.[81] Nema sumnje da je takva huškačka propaganda izazivala osvetnički gnjev, u kojem je, neki pijani, nezaposleni tehničar u Kragujevcu, u danima kada je nacionalistička histerija kulminirala, ubio vlasnike jedne slastičarnice, majku i sina, koje je percipirao kao Albance, a bili su zapravo po nacionalnosti Turci.[82]

Kada je potkraj osamdesetih u čitavoj Europi komunizam propadao, srpski su se komunisti preobražavali u nacionaliste. Savez komunista Srbije preimenovao se u Socijalističku partiju Srbije. Po izborima 1990. godine, SPS ostaje na vlasti te ili tolerira ili pak potiče razvoj fašistoidnih ideja ili čak i neki od njezinih članova sudjeluju u njihovu promoviranju. Za srbijansku politiku Miloševićeva vremena karakteristična je policijska represija i medijski monopol vlasti na unutarnjem planu. Milošević postaje karizmatska ličnost, svojevrsni vožd. Vođu podržava skupina intelektualaca – demagoga, i fanatizirane mase.

U srbijanskoj je javnosti bila snažno prisutna mržnja prema drugima s vrlo jasnom *Blut und Boden* (u slobodnom prijevodu, *Zemlja i krv*) ideologijom („Srbija je donde dokle postoje srpski grobovi"). Na mitinzima 1988. godine masa je vikala „Hoćemo oružje!", upravo onako kako je Hitler u programatskom spisu *Moja borba* (*Mein Kampf*) tražio da se Njemačka ponovo naoruža („Wir wollen Waffen."). Naposljetku, Miloševićev slogan upravo u doba kada je kršio autonomiju Kosova i Vojvodine, bio je „Srbija će biti država ili je neće biti", što frapantno podsjeća na jednu od Hitlerovih teza („Deutschland wird entweder Weltmacht, oder überhaupt nicht sein." – „Njemačka će biti svjetska sila, ili je uopće neće biti."). Na mitinzima su se isticali i slogani i pjesme koji su imali ili huškački ili prijeteći ton (pjesma „Ko ne sluša pesmu, slušaće oluju").[83] Skupine koje su na tim mitinzima nosile četnička obilježja i izvikivale najradikalnije parole vrlo su slične skvadristima iz doba fašističke Italije ili SA odredima u nacističkoj Njemačkoj. Naposljetku, ideologija koja

je stajala iza tih pjesama je „etnički nacionalizam, drugim riječima rasizam", a sredstvo kojim se može stabilizirati državni ustroj stvoren na tim temeljima bit će „etničko čišćenje".[84]

Jedan od razloga transformacije Miloševića iz komunista od karijere u loše prikrivenog fašistoida jest svakako održanje na vlasti, ali još više uvjerenje da će upravo on biti taj koji će stvoriti Veliku Srbiju. U Miloševićevo doba na djelu je bio proces „koji je Srbiju spuštao na najnižu tačku u njenoj modernoj istoriji". Latinka Perović je prenijela izjavu češkog predsjednika Vaclava Havela koji je zaključio kako se radi „o prirodi društva koju historija ne poznaje: 'mafija koja nosi nacionalističku zastavu'".[85] Havel i Perovićeva aludirali su na korumpirani Miloševićev režim čije su veze s mafijaškim podzemljem bile svakome očigledne. Moguće jest da „Milošević nije imao politički program ni viziju budućnosti, već je pokazivao izuzetnu sposobnost iskorištavanja svega što mu se pružalo; njegov oportunizam, koji ni najmanja trunka savjesti neće pokolebati, poslužit će mu umjesto strategije".[86] Dugogodišnja Miloševićeva vladavina stvorila je od Srbije „disfunkcionalnu državu" (*dysfunctional state*), nesposobnu da se na mnoge načine nosi s izazovima potkraj 20. i na početku 21. stoljeća.[87]

74. Stvaranje višestranačja

Sredinom osamdesetih u Hrvatskoj dolazi do stanovite liberalizacije, dijelom i zbog toga što je SK gubio legimitet da se postavlja kao vrhovni arbitar. Liberalizacija se očitovala u sve otvorenijoj kritici društvene zbilje, u raspravama o civilnom društvu, reformi i pluralizmu. Vodstvo SKH je smatralo da će liberalizacija u Hrvatskoj ublažiti kritike i nezadovoljstvo, a da će je komunisti moći kontrolirati i zadržati u okvirima dotadašnjih društvenih odnosa. Istovremeno SK dopušta određeni razmah privatne inicijative, postupno nestaju neka ograničenja u razvoju privatnog sektora, iako je rigidni i restriktivni ZUR i dalje na snazi. No, sve se to događa u vrijeme (potkraj osamdesetih), kada je u vodstvu SKH prisutan strah da su takvi postupci rizični, odnosno da postoji opasnost od protuudara dogmatskih snaga unutar SK i Jugoslavije. Dijelom je i zbog toga kritika srpskog nacionalizma prepuštena liberaliziranom javnom životu, medijima, sindikatima, Crkvi i poslije novim političkim strankama.[88] No, ta neodlučnost i oklijevanje vodstva SKH bit će jedan od ključnih uzroka njihova neuspjeha na izborima u proljeće 1990. godine.

U takvim okolnostima, a i kao posljedica sličnih procesa u drugim komunističkim zemljama, javljaju se potkraj 1988. i početkom 1989. godine u Sloveniji i Hrvatskoj inicijative za osnivanje opozicijskih društava i stranaka. Prvi se sastanci održavaju pod prijetnjom policijske intervencije, ali je ritam demokratizacije i promjena bio relativno brz i nezaustavljiv. U Hrvatskoj je središte svih inicijativa bio Zagreb.

Novostvorenu opoziciju zaokupila su dva problema: uspostava višestranačke liberalne demokracije i rješavanje nacionalnog pitanja. Već prva opozicijska udruženja i stranke iskazuju dvojnost prioriteta: Udruženje za jugoslavensku demokratsku inicijativu (UJDI) tražilo je, kako mu i ime kazuje, demokratsku preobrazbu u čitavoj zemlji koja bi samim time riješila i nacionalno pitanje. Svoju je osnivačku skupštinu održalo na Filozofskom fakultetu u Zagrebu u veljači 1989. godine, a za prvog predsjednika Savjeta izabran je ugledni ekonomist i lijevo orijentirani intelektualac Branko Horvat. Osnivane su podružnice i u drugim

jugoslavenskim republikama, ali se UJDI nije želio transformirati u stranku te je članstvo kasnije prešlo uglavnom u lijeve stranke građanske orijentacije. Početkom rata 1991. godine, UJDI je prestao djelovati u Hrvatskoj, a još je neko vrijeme aktivan u Srbiji, u Beogradu, da bi potom njegovo članstvo uglavnom prešlo u Građanski forum i Beogradski krug, u umjerene građanske opcije koje su se protivile ratu u Hrvatskoj.

Hrvatski socijalnoliberalni savez (HSLS) (nakon legalizacije početkom 1990. godine iz „saveza" je preimenovan u „stranku", pa je postao Hrvatska socijalnoliberalna stranka) zauzimao se za stvaranje liberalnodemokratskoga društva u Hrvatskoj i čitavoj Jugoslaviji, držeći da će se tako najbolje izraziti istinski interesi građana Hrvatske i Hrvata uopće, što bi bio temelj uređenja i hrvatskoga nacionalnog pitanja. Osnovna je ideja bila da se uspostavljanjem pune liberalne demokracije rješava i nacionalno pitanje, dok rješavanje nacionalnog pitanja bez demokracije nije poželjno, a možda čak ni moguće. Osnivačka skupština HSLS-a održana je, nakon mnogo problema da se pronađe prostor, u zagrebačkom Narodnom sveučilištu „Moša Pijade" 20. svibnja 1989. godine. U Programskoj deklaraciji stoji kako HSLS „polazi od načela da je slobodna samo zajednica u kojoj je slobodan i socijalno siguran svaki pojedinac", te smatra „da se nacionalno pitanje u Jugoslaviji može riješiti samo federalizmom utemeljenim na konsenzusu s pravom naroda na samoodređenje do otcjepljenja".[89] Prvi predsjednik Savjeta stranke (*de facto* predsjednik) bio je publicist i izdavač Slavko Goldstein (1928), istovremeno i predsjednik zagrebačke Židovske općine. Za predsjednika Izvršnog odbora izabran je profesor Fakulteta političkih znanosti Zvonko Lerotić (1938). Liberalima je već tada pristupio niz istaknutih javnih i kulturnih radnika, od kojih su neki ubrzo zauzeli i mjesta u rukovodstvu stranke. Književnik Vlado Gotovac (zajedno s Goldsteinom i osnivač stranke), kasnije predsjednik stranke, bit će tijekom devedesetih jedan od najistaknutijih opozicionara. U proljeće 1990. godine, neposredno prije izbora, Goldstein je najavio da se na godišnjoj konvenciji stranke više neće kandidirati za mjesto predsjednika, te ga je na tom mjestu zamijenio studentski vođa (iz 1971) Dražen Budiša. HSLS se već tijekom 1989. godine profilirao kao ugledna i uvijek odmjerena stranka. Nakon relativnog neuspjeha na izborima 1990. godine (kada je stranka bila najjača u Koaliciji narodnog sporazuma), u sljedećih pet, šest godina socijalni liberali su u Hrvatskoj druga stranka po snazi.

U vrijeme dok je bio predsjednik HSLS-a Goldstein je smatrao da, ukoliko se komunisti ne mogu dogovoriti oko sudbine Jugoslavije (jer je bilo očito da je tako, a država je bila već vidljivo destabilizirana), da to moraju onda učiniti nekomunisti. Čini se da je slutio kako njegove lijepe

ideje i riječi zapravo neće biti realizirane. U svibnju 1989. godine, na osnivačku skupštinu HSLS-a u Zagrebu, stigli su pozdravi Milovana Đilasa (telegramom) i Dobrice Ćosića (telefonom). Prethodne je godine, u listopadu, o Miloševićevoj politici Goldstein razgovarao u Beogradu s vodećim srpskim intelektualcima starije generacije – Milovanom Đilasom, Mihajlom Markovićem, Dobricom Ćosićem, Ljubomirom Tadićem (ocem današnjeg srbijanskog predsjednika Borisa Tadića) i Kostom Čavoškim o mogućnostima mirnog sređivanja unutarnjih jugoslavenskih problema te, povezano s time, i smirivanja hrvatsko-srpskih tenzija. Rezultat sastanka bio je da se Goldstein vratio u Zagreb uvjeren da će i s tom grupom utjecajnih ličnosti sporazum biti teško postići, odnosno da svi oni, iako se distanciraju od nedemokratskih Miloševićevih metoda, ipak načelno, izuzev Đilasa, podržavaju osnovnu strategiju njegove politike.[90]

Nasuprot tome, Hrvatska demokratska zajednica (HDZ), ne zanemarujući u programskim dokumentima spominjati demokraciju, inzistirala je prije svega na nacionalnom pitanju. U Prednacrtu programske osnove, objavljenu u veljači 1989. godine, općenito se tvrdi da „izlaz iz ponora sveopće krize (...) moguć je jedino na pretpostavkama poštivanja sveopćih civilizacijsko-demokratskih stečevina ljudskoga društva", a potom se detaljno govori o hrvatskoj dijaspori i ekonomskim teškoćama Hrvatske u Jugoslaviji, s jasnim naglaskom na nacionalno: „Hrvatska nacionalna svijest izgrađena je, pa treba i dalje da se temelji na pozitivnim – preporodnim slobodarskim – tradicijama starčevićanskoga hrvatskog povijesnog državnog prava, radićevskoga općečovječanskog demokratskog republikanizma, te na vizijama ali i iskustvima hrvatske ljevice, marksista i komunista." O budućnosti jugoslavenske zajednice stoji: „SFRJ, uspostavljena kao samoupravna i savezna državna zajednica, može se održati samo ako osigurava slobodu i suverena prava svakog pojedinog naroda..."[91] Neki članovi Inicijativnog kruga ocjenjivali su da u ovim tvrdnjama, koje je uglavnom napisao Franjo Tuđman (1922-1999), ima „komunističkih, avnojevskih i titovskih natruha".[92]

Kao i liberali, HDZ se bojao zabrane osnivačke skupštine. Nakon mnogo nevolja, čak i prijetnji zabranom, osnivačka skupština HDZ-a održana je 17. lipnja 1989. godine u prostorijama NK „Borac" u Staglišću u Zagrebu. Za predsjednika je izabran Franjo Tuđman pošto je drugi kandidat, dotad mnogo poznatiji Marko Veselica, bio potisnut u drugi plan.[93] Tuđman je sudjelovao u NOB-u, a potom je, do kasnih pedesetih godina, živio u Beogradu i napravio značajnu vojnu karijeru (za generala je imenovan u 38. godini). Potom se vratio u Zagreb i 1961. godine bio postavljen za direktora novoosnovanog Instituta za historiju radničkog pokreta (IHRP). Ambiciozan i marljiv, u historiografskim je tekstovima

prije svega ostajao političar koji priču o povijesti želi prilagoditi vlastitim političkim ciljevima. Kada je Aleksandar Ranković 1965. zahtijevao da ga se smijeni s direktorskog položaja, Edvard Kardelj je u Titovoj nazočnosti rekao hrvatskom vodstvu da puste Tuđmana na miru, jer da on jedini na historiografskom području pruža odlučan otpor unitarističko-hegemonističkim tendencijama.[94] Pošto je 1967. godine, nakon objavljivanja *Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika*, smijenjen s položaja direktora IHRP-a, Tuđman se nastavio baviti historiografijom kojom je razrađivao svojevrstan hrvatski nacionalni program. Već je od kraja šezdesetih bio fasciniran Banovinom Hrvatskom iz 1939. godine, koju je držao uzornim (teritorijalnim) modelom u nekom budućem rješenju hrvatskog pitanja, odnosno preustroju Jugoslavije.[95]

„Tuđman je bio znatno više iracionalan nego što bi to političar, osobito državnik, smio biti ... znao je za taj svoj duboko ukorijenjeni iracionalizam i htio ga je, došavši na vlast, maksimalno obuzdati. Racionalna strana njegove osobnosti opominjala je onu iracionalnu neka se smiri i ne radi gluposti. A onda bi iracionalna strana na mahove izbijala na površinu i od one racionalne radila budalu. Tuđman je u osnovi bio podijeljena ličnost. I to ekstremno podijeljena. Bio je vrlo neobičan spoj svih svojih, nerijetko dramatičnih, suprotnosti i kontroverzija". Hudelist s pravom tvrdi kako je do početka 1992. godine Tuđman „kao državnik bio čak odgovorniji, promišljeniji i pragmatičniji od mnogih političara iz svog neposrednog okruženja", a posebno naglašava kako je Tuđman „pokazivao, nerijetko, crte vrsnoga političkog taktičara..."[96]

Razlike između HSLS-a i HDZ-a najočiglednije su se iskazale u listopadu 1989. godine, kada je HSLS na središnjem zagrebačkom trgu pokrenuo akciju za ponovno postavljanje spomenika banu Josipu Jelačiću, koji su komunističke vlasti zbog Jelačićeve „nepodobnosti" uklonile 1947. godine. Proglas socijalnih liberala glasio je: „Mi, potpisani građani, smatramo potrebnim da se na Trgu Republike na mjestu na kojem se nalazio ponovno postavi spomenik Josipu Jelačiću", dok su članovi HDZ-a u neposrednoj blizini dijelili proglas s porukom: „Sudbina spomenika nesretnom banu u socijalističkoj Hrvatskoj postala je simbol zatiranja hrvatskih nacionalnih osjećaja, simbol politike bezdušne mržnje prema vlastitom narodu, njegovoj povijesti, kulturi, baštini..."[97] Nema sumnje da je u Hrvatskoj, baš kao i u Slovačkoj i u nekim drugim istočnoeuropskim zemljama, došlo do sučeljavanja „europejaca" i „nacionalista".[98]

Peticiju liberala po kišnom je prijepodnevu potpisalo oko 70.000 građana, što je bio najzorniji pokazatelj prevladavajućega građanskog mišljenja uoči raspisa izbora 1990. godine i, čini se, ključan trenutak u

razbijanju općeg straha od djelovanja unutar opozicijskih stranaka. Broj ogranaka i članova HSLS-a otada raste. Međutim, neusporedivo brže raste broj članova i snaga HDZ-a.

Mogućnosti za registraciju stranaka po važećim zakonima praktički nije bilo, ali je u jednom trenutku pronađena kompromisna formula po kojoj bi stranke djelovale unutar Socijalističkog saveza. No, prilike u Hrvatskoj i cijeloj Jugoslaviji ubrzano se mijenjaju: „tiha opozicija" komunistima iznutra (pri čemu je ključno, čini se, bilo već spomenuto potpisivanje peticije za postavljanje uklonjenog spomenika banu Jelačiću, ali i peticija za raspisivanje slobodnih izbora 10. prosinca) te pritisak Miloševićeve politike izvana (koji je kulminirao najavom mitingaša da kreću na Ljubljanu) prisiljavali su SK da poduzme radikalnije korake. Stoga se SKH, prilično neočekivano i vrlo brzo na Jedanaestom kongresu u Zagrebu, održanom od 11. do 13. prosinca 1989. godine, „zauzeo za demokratske političke odnose uključujući slobodu političkog udruživanja građana u sklopu višestranačkog sustava". Tada je na čelo CK SKH došao Ivica Račan (1944-2007), predvodnik reformske struje unutar hrvatske partije.[99]

Time su zapravo u Hrvatskoj najavljeni slobodni izbori (gotovo se istodobno to dogodilo i u Sloveniji). Prvi preduvjet da bi se organizirali višestranački izbori bio je ispunjen početkom 1990. godine – tada su, naime, sve stranke, bez iznimke, bile legalizirane. U veljači je Sabor usvojio neophodne ustavne promjene i izglasao izborne zakone, što je bio završni korak u stvaranju uvjeta za organizaciju izbora.[100]

Bilješke

[1] Sirotković, *Hrvatsko gospodarstvo: privredna kretanja i ekonomska politika*, 13-16; Sirotković, *Hrvatsko gospodarstvo 1945-1992.*, 75.

[2] Dizdarević, *Od smrti Tita do smrti Jugoslavije*, 187, 276.

[3] Bilandžić, *Jugoslavija poslije Tita 1980-1985*, 61, 116; Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 718-726; Jović, *Jugoslavija – država koja je odumrla*, 245-250.

[4] Uvodno izlaganje D. Kalogjere na skupu „Privatizacija u zemljama zapadnog Balkana", Skopje, 27-28. X. 2006.

[5] Korošić, *Jugoslavenska kriza*, 324, 334.

[6] Korošić, *Jugoslavenska kriza*, 335. i d.; Jovanov, *Dijagnoza samoupravljanja*, 347. i d.

[7] Goldstein, *Prijedlog 85*.

[8] Goldstein – Korošić, *Deset točaka za otvorenu privredu*.

[9] Dabčević-Kučar, *'71 hrvatski snovi i stvarnost*, 214-226.

[10] Financiranje bržeg razvoja nerazvijenih vršilo se vrlo povoljnim kreditima na rok od 15 godina i 4% kamata te odgodom plaćanja od 3 godine. Ovakav sustav kreditiranja praktički se pretvarao u bespovratne kredite, jer su u uvjetima visoke inflacije krediti ubrzano gubili na vrijednosti – vidi, Sirotković, *Hrvatsko gospodarstvo*, 43.

[11] Madžar, *Ko koga eksploatiše*, 230-232.

[12] Lampe, *The Two Yugoslavias as Economic Unions, Promise and Problems*, 189.

[13] Crkvenčić, *Kretanje broja Hrvata u SR Srbiji i Srba u R Hrvatskoj*, 115; Roksandić, *Srbi u Hrvatskoj*, 154; Pajić, *Socio-ekonomski razvoj krajeva u SR Hrvatskoj naseljenih srpskim stanovništvom od 1945. godine*, 43.

[14] *Povijest Rijeke*, 410, 422.

[15] Istodobno je (uglavnom zbog ukidanja brodskih veza s kvarnerskim otocima) u riječkoj luci dramatično smanjen putnički promet – s 1,112.000 putnika 1960. na svega 150.000 putnika 1990. godine. *Riječka luka, povijest, izgradnja, promet*, 54, 58; Vukonić, *Povijest hrvatskog turizma*, 169.

[16] Gelo, *Demografske promjene u Hrvatskoj od 1780. do 1981. godine*, 261.

[17] Stalno stanovništvo BiH i stalno stanovništvo Hrvatske rodom iz BiH po naseljima, *Stanovništvo Bosne i Hercegovine (narodnosni sastav po naseljima)*. Zagreb: Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, 1995: 44-45.

[18] Vidi, *Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 3*, 1453, 1459, i na drugim mj. U Kninu je, unatoč relativnom padu broja stanovnika, broj Hrvata od 1880. godine, kada ih je bilo 613, konstantno rastao do 1981, kada ih je bilo 1701. No, ukupan broj stanovnika grada je u međuvremenu narastao s 1271 na 10.933. Tijekom cijelog tog razdoblja Srbi su na teritoriju kninske općine uvijek činili golemu većinu, još od 1880. godine, kada ih je bilo 85% u odnosu na 13% Hrvata.

[19] „Podobnost" jest prikladnost, pravovjernost neke osobe koja odgovara višima u hijerarhiji vlasti, a sve prema političkim i ideološkim kriterijima.

[20] Horvat, *Johnny Branko Štulić*; Duda, *„Užas je moja furka"*.

[21] Šanjek, *Kršćanstvo na hrvatskom prostoru*, 478. i d.

[22] HDA, fond 358, Komisija za odnose s vjerskim zajednicama, kut. 310, *Posjet pape Jugoslaviji*, SP 1/1989, str. 2.

[23] Vidi, primjerice, Petrić, *Imena u Drnju od 1918. do 1977. godine*; Anušić, *Tipologija otklona od tradicionalne imenske denominacije u Podgori u Makarskom primorju*.

[24] Antić, *Poslijeratni komunistički sustav i javno ponašanje*, *139-140*.

[25] Najporaznije brojke bile su u Sloveniji gdje se 1974. godine 32% mladih protivi ulasku u partiju, 1986. godine 88%, a 1989. godine 92%. U Srbiji bez autonomnih pokrajina 1974. takvih je bilo 6%, 1986. godine 40% i 1989. godine 42%; vidi, Cohen, *Broken Bonds: The Disintegration of Yugoslavia*, 47-48.

[26] Gotovac je kao urednik *Hrvatskog tjednika* već bio 1972. osuđen na četiri godine zatvora.

[27] *Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture*, 304-305, 707; O terminu „partijno" i „partijnost", odnosno u „duhu kako to želi partija", vidi Goldstein, *Od partijnosti u doba socijalizma do revizionizma devedesetih*.

[28] Supek, *Krunski svjedok u Hebrangovu slučaju*.

[29] Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 554-555; *Historija i suvremenost*.

[30] Bilandžić, *Jugoslavija poslije Tita*, 204-205.

[31] Tito, *Govori i članci*, t. 21, 138-139.

[32] Perović, *Između anarhije i autokratije*, 25.

[33] Banac, *Raspad Jugoslavije*, 120.

[34] Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 583.

[35] O kosovskom problemu postoji opsežna bibliografija, vidi, npr., *Der Kosovo-Konflikt*; Lukic, *L'Agonie yougoslave (1986-2003)*, 89-95; *Srpska strana rata*; Bogdanović, *Knjiga o Kosovu*; najtemeljitija razrada albanskoga stanovišta u to doba: Qosja, *Nezaštićena sudbina, O Albancima u Jugoslaviji danas*.

[36] Malcolm, *Povijest Bosne*, 383.

[37] Ćosić, *Stvarno i moguće*, 188.

[38] Inić, *Tri politička portreta (Vojislav Šešelj: Odrastanje demona)*, 168.

[39] Perović, *Predgovor*, u: Hartmann, *Milošević, dijagonala luđaka*, 11.

[40] Dragović-Soso, *„Spasioci nacije"*, 124-127.
[41] Dragović-Soso, *„Spasioci nacije"*, 156-158.
[42] Dragović-Soso, *„Spasioci nacije"*, 160-162, 264.
[43] Opširno, Boban, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije I*, 399-442.
[44] Brandt i dr., *Izvori velikosrpske agresije*, 256-300; Milosavljević, *Srpska strana rata*; Džaja, *Politička realnost jugoslavenstva*, 170-171; Barić, *Srpska pobuna u Hrvatskoj*, 27-28; Antić, *Velikosrpski nacionalni programi*, 217-234.
[45] *Književne novine 716*, Beograd, 15. IX. 1986.
[46] Žerjavić, *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga*; vidi i Graovac – Cvetković, *Ljudski gubici Hrvatske 1941.-1945. godine*. U nedavno objavljenom, skrupulozno napravljenom popisu žrtava izbrojene su 72.193 osobe – *Jasenovac žrtva je pojedinac*. Međutim, taj popis ni izdaleka nije konačan, jer se u krugovima skrupuloznih istraživača smatra da je takav posao dogotovljen kada se poimence ustanovi identitet 90-95% žrtava. Valja imati na umu da, primjerice, za svakog trećeg zagrebačkog Židova mjesto i način stradavanja u Drugom svjetskom ratu zapravo nisu poznati – Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 645-646, što znači da se imena gotovo 3.000 zagrebačkih Židova ne mogu pripisati popisu žrtava nijednog logora ili lokaliteta.
[47] S. Živanović, u: *Politika*, Beograd, 8. X. 1989.
[48] Faksimil u: Jurčević, *Nastanak jasenovačkog mita*, 165.
[49] Bulatović, *Koncentracioni logor*, 413.
[50] Mitrović, *Prevlast nerazuma*; Antić, *Velikosrpski nacionalni programi*, 225-226.
[51] *Politika*, Beograd, 22. XII. 1989.
[52] *Politika*, Beograd, 10. II. 1991.
[53] Mimica-Vučetić, *Vreme kada je narod govorio*; vidi i Thompson, *Kovanje rata. Mediji u Srbiji, Hrvatskoj i BiH*.
[54] *Jutarnji list*, Zagreb, 17. III. 2007.
[55] O Agrokomercu, Džaja, *Politička realnost jugoslavenstva*, 285.
[56] Vidi niz Miloševićevih izjava, u: Pavlović, *Olako obećana brzina*, 21-25.
[57] Thompson, *Kovanje rata. Mediji u Srbiji, Hrvatskoj i BiH*, 72.
[58] O tim riječima, vidi i Rudolf, *Rat koji nismo htjeli. Hrvatska 1991*, 57.
[59] Hartmann, *Milošević, dijagonala luđaka*, 27-28; Lukic, *L'Agonie yougoslave (1986-2003)*, 96-103; Pavlović, *Olako obećana brzina*, 335.
[60] Jović, *Komadanje Jugoslavije*, 22, 25.
[61] Barić, *Srpska pobuna u Hrvatskoj*, 29-30; Guzina, *„Socialist Serbia's Narratives"*; Popov, *Traumatologija partijske države*, 135; Rudolf, *Rat koji nismo htjeli. Hrvatska 1991*, 54.
[62] Perović, *Predgovor*, u: Hartmann, *Milošević, dijagonala luđaka*, 11.
[63] Vllasi (1948) je 1974. izabran za predsjednika Saveza omladine Jugoslavije, kao prvi Albanac na tom mjestu. Kasnije je bio na raznim političkim funkcijama, da bi potkraj osamdesetih pao kao žrtva miloševićevske represije. Vllasi, *Majstori mraka*, 10. i drugdje.
[64] Milardović, *Srbijanski masovni pokret i hrvatsko pitanje*, 47-48.
[65] Milosavljević, *Antibirokratska revolucija 1987.-1989.*; Thomas, *Srbija pod Miloševićem*, 63-70; vidi i Pauković, *Hrvatsko i srpsko novinstvo o Srbima u Hrvatskoj*, na raznim mj.
[66] Kerenji, *Vojvodina since 1988*.
[67] Banac, *Raspad Jugoslavije*, 121.
[68] Milošević, *Godina raspleta*.
[69] Zimmerman, *Izvori jedne katastrofe*, 12-13.
[70] Hartmann, *Milošević, dijagonala luđaka*, 75.
[71] Vllasi, *Majstori mraka*, 10-11.
[72] *Večernje novosti*, Beograd, 1. III. 1989, str. 5.
[73] *Večernje novosti*, Beograd, 1. III. 1989, str. 4.
[74] Vllasi, *Majstori mraka*, na raznim mj.

[75] Vjesnik, Zagreb, 2. III. 1989; Hartmann, *Milošević, dijagonala luđaka*, 71-72.
[76] *Književne novine 773*, Beograd, 1. VI. 1987.
[77] „Pouke kosovske nesloge i izdaje", *Vjesnik*, 29. VI. 1989, str. 6; „Pomaknut jezičac", *Večernji list*, 3. i 4. VII. 1989, str. 2; „Novo i staro oružje", *Danas*, 4. VII. 1989, str. 10-12; vidi i Pauković, *Hrvatsko i srpsko novinstvo o Srbima u Hrvatskoj*, 111.
[78] Malcolm, kao očevidac, procjenjuje da je bilo 300-500.000 gledalaca, dok su službeni srbijanski mediji javljali o apsurdnoj brojci od 3 milijuna nazočnih – vidi, Malcolm, *Povijest Bosne*, 285.
[79] Banac, *Raspad Jugoslavije*, 122.
[80] Hartmann, *Milošević, dijagonala luđaka*, 45; Đukić, *Između slave i anateme*, 68; vidi i www.hlc.org.yu/srpski/Haski_tribunal/Sudjenje_Milosevicu/person.php?file=1742. html - 22k -
[81] Hartmann, *Milošević, dijagonala luđaka*, 48; *Danas*, Zagreb, 4. VII. 1989.
[82] *Oslobođenje*, Sarajevo, 2. III. 1989.
[83] *Večernji list*, Zagreb, 1. III. 1989; istraživači Miloševićevu strategiju uspoređuju s Hitlerovom politikom prema Čehoslovačkoj i Sudetima – Lukic, *L'Agonie yougoslave (1986-2003)*, 39.
[84] Lukic, *L'Agonie yougoslave (1986-2003)*, 40, 76.
[85] Perović, *Predgovor*, u: Hartmann, *Milošević, dijagonala luđaka*, 9.
[86] Hartmann, *Milošević, dijagonala luđaka*, 62; među istraživačima je prisutna teza da Milošević nije bio nacionalist i da ga srpski nacionalni ciljevi uopće nisu zanimali, već da je bio beskrupulozni borac za vlast koji će učiniti sve da i dalje vlada. Međutim, čak i ako se pretpostavi da je Milošević uistinu bio samo makijavelist, njegova je djelatnost toliko jasno usklađena s programom Velike Srbije da je on nedvojbeno najzaslužniji što taj koncept živio u devedesetima. Milošević ostaje „velikosrbin" čak i onda kada se zbog unutrašnjih ili vanjskopolitičkih potreba obračunava s pripadnicima ekstremne opozicije – Vojislavom Šešeljem i drugima, jer time, navodno, želi iskazati svoju umjerenost.
[87] Pavlakovic, *Serbia as a Dysfunctional State*.
[88] Kasapović, *Demokratska tranzicija i političke institucije u Hrvatskoj*, 89; Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 762.
[89] *Borba*, Beograd, 8. VI. 1989; Hudelist, *Banket u Hrvatskoj*, 61-62.
[90] Goldstein, *1941. godina koja se vraća*, 369-370.
[91] *Borba*, Beograd, 8. VI. 1989.
[92] Hudelist, *Banket u Hrvatskoj*, 34.
[93] Hudelist, *Banket u Hrvatskoj*, 103-131; Mesić, *Kako je srušena Jugoslavija*, VI-VII.
[94] Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 361; Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 453.
[95] Hudelist, *Tuđman: biografija*, na raznim mj.
[96] Hudelist, *Tuđman: biografija*, 675.
[97] Dokumenti u posjedu autora.
[98] Kako to definira Fisher, *Political Change in Post-Communist Slovakia and Croatia*, 3. i d.
[99] Hudelist, *Banket u Hrvatskoj*, 177-207; Pauković, *New Ideologies and Transition Opening in Croatia and Serbia*, 209.
[100] Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 762; Pauković, *New Ideologies and Transition Opening in Croatia and Serbia*, 209.

X.

1990-1999

SAMOSTALNOST, RAT I PORATNE TEŠKOĆE

75. Prema rastakanju Jugoslavije

U ljeto 1989. godine, nakon što je Milošević posve pokorio Srbiju i Crnu Goru, postajalo je sve jasnije da se radi tek o prvoj fazi konačnog razrješenja „jugoslovenske krize". Uostalom, nije nimalo slučajno da je upravo tada izašla Miloševićeva knjiga članaka pod naslovom *Godina raspleta*. Ujesen 1989. godine srpska propaganda pojačava kampanju protiv drugih republika, ponajprije protiv Slovenije. Srpski populistički pokret negativno je odjekivao u svim jugoslavenskim sredinama, ali se protivljenje najranije manifestiralo u slovenskoj javnosti, koja je sedamdesetih i osamdesetih imala relativno najliberalniju političku i gospodarsku politiku. Osamdesetih se u njoj razvijaju institucije civilnoga društva – ponajprije sve veća sloboda tiska. Slovenska javnost bila je krajnje osjetljiva na populističku harangu iz Srbije i praktički jedinstvena u otporu Miloševiću. Sredinom osamdesetih Sloveniju je zahvatio val liberalizacije do tada vrlo rijedak u komunističkim zemljama, a svakako neviđen u smislu da je vlast prihvaćala, pa čak i podržavala takvu liberalizaciju. Razvila se jaka alternativna scena koja je obuhvaćala širok spektar djelovanja – od zaštite okoliša do rušenja jugoslavenskih tabua. Oko tjednika *Mladine*, u izdanju Slovenske omladinske organizacije, okupljala se opozicija koja je promovirala demokratski koncept civilnog društva, dok se oko političko-književnog dvomjesečnika *Nove revije* okupljao intelektualni krug s idejom zaštite slovenskih nacionalnih interesa. Dolaskom Milana Kučana na čelo slovenskih komunista 1986. liberalizacija je bila dodatno ohrabrena.[1]

Kako je Miloševićev pokret jačao, tako u slovenskim intelektualnim krugovima, ali i u slovenskoj javnosti, sve više sazrijeva svijest da se Slovenija treba što je moguće više odmaknuti od sumorne jugoslavenske stvarnosti. Upravo su to bile osnovne ideje napisa objavljenih u časopisu *Nova revija* (u siječnju 1987, kao reakcija na Memorandum SANU), promoviranih potom na skupu u Cankarjevu domu.[2] Tekstovi u *Novoj reviji* bili su prvi otvoreni prosvjed protiv jačanja agresivnog nacionalizma u Srbiji te prvi pokušaj stvaranja alternativne političke opcije, liberalno-demokratske, koja bi više uvažavala slovenske interese u Jugosla-

viji. To je izazvalo veliku propagandnu kampanju u Srbiji, pa nije čudo da se Miloševićev pokret u realizaciji svoje koncepcije ustroja Jugoslavije prvo okomio na Sloveniju. Pritisci srbijanskog vodstva sljedećih mjeseci bili su raznovrsni: Socijalistički savez je pokrenuo akciju bojkotiranja slovenskih proizvoda, mediji su histerično spominjali staro srpsko-slovensko prijateljstvo još iz Drugoga svjetskog rata kada su u Srbiji udomljeni prognani Slovenci, a to gostoprimstvo Slovenija navodno na podmukao način sada iznevjerava („Srbi neće prihvatiti da ih ponižava Slovenija u kojoj su slobode i ljudska prava ukinuti").[3] No, sve su to bile maske iza kojih je stajala središnja optužba za „separatizam", za „razbijanje SFRJ", pogotovo pošto je 27. rujna 1989. godine skupština SR Slovenije usvojila amandmane na republički ustav, kako bi ojačali republički suverenitet, ljudska prava i tržišni odnosi u gospodarstvu. Protuslovenske su aktivnosti kontinuirano u srpskoj i jugoslavenskoj javnosti bile prisutne sve do rata u lipnju 1991. godine.[4]

Usprkos svim tenzijama, međunacionalni odnosi u Hrvatskoj, potkraj 1989. godine, mogu se smatrati relativno stabilnima; tada je, naime, prema provedenim anketama, velika većina i Hrvata (65,8%) i Srba (72,1%) smatrala međunacionalne odnose uglavnom dobrim ili veoma dobrim, dok je samo 8,7% Hrvata i 4,5% Srba te odnose smatralo uglavnom lošim ili veoma lošim.[5] Jesu li to realni rezultati ili je na djelu bilo svojevrsno samozaravanje ili pak strah da se iskreno iskažu stavovi?

Upravo ujesen 1989. godine jača pritisak Miloševićeva pokreta i na Hrvatsku. Širenje višestranačja i jačanje opozicijskih stranaka srpski mediji ocjenjuju kao „buđenje retrogradnih ideja", što je, navodno, posebice opasno u Hrvatskoj s obzirom na strašne reminiscencije na Drugi svjetski rat. Tvrdilo se da je na djelu i „buđenje ustaštva". Tadašnja vladajuća komunistička garnitura u Hrvatskoj nije imala ni podrške ni ugleda u narodu, a ni snage da bi se znala suprotstaviti Miloševićevoj politici; kada je reagirala, bilo je to mlako i sa zakašnjenjem, pa ju je javnost optužila za „hrvatsku šutnju". Ponajprije se to odnosilo na CK SKH kojim je predsjedao Stanko Stojčević (1929), nedvojbeno nedorastao takvim izazovima. Osim toga, hrvatski predstavnik u Predsjedništvu SFRJ, Stipe Šuvar, najavljivao je da će reći „popu pop, a bobu bob", naime otvoreno raskrinkati Miloševićevu politiku, ali do tog otvorena sukobljavanja mišljenja, kamoli obračuna, nikada nije došlo. Sam je Šuvar kasnije tvrdio da navodno nije dobio podršku u Predsjedništvu CK SKJ za iznošenje takvih stavova. S druge strane, admiral Mamula tvrdi kako je armijski vrh, navodno u dobroj namjeri, upozorio Šuvara da se „ne igra sudbinom zemlje".[6] Nema dvojbe da „hrvatska šutnja" nije bila generirana samo kadrovskim, već i drugim, objektivnim razlozima – strah hrvatskoga rukovodstva od „dolijevanja ulja na vatru" u već ionako napetoj situaciji bio je

najvažniji. No, takvom se politikom jednostavno nije moglo parirati političkom nasilju koje je stizalo iz Beograda te je politika „hrvatske šutnje" rezultirala svojevrsnom entropijom političkog sustava u Hrvatskoj i time Hrvatsku, tako nejaku, zapravo učinila još ranjivijom.[7] Doduše, „hrvatska šutnja" je, objektivno, značila da se *sotto voce* podržavaju slovenske težnje,[8] ali to hrvatsko-slovenskoj strani nije mnogo pomagalo.

Pritisak srpskoga populističkog pokreta prvi put kulminira potkraj studenoga 1989. godine, kada su kosovski Srbi u dogovoru sa srbijanskim vlastima najavili da će 1. prosinca organizirati „miting istine" u Ljubljani kako bi, tobože, upoznali slovensku javnost s „istinom o Kosovu", a u prolasku se zaustaviti u Zagrebu, gdje su također željeli navodno demonstrirati, a zapravo praviti nered. Iako su im slovenske vlasti zabranile dolazak, ocjenjujući da se radi o „pokušaju državnog udara", demonstranti su do posljednjeg trenutka najavljivali polazak (i dolazak u Zagreb) i odustali tek kada su se hrvatske vlasti – prvi put – ohrabrile i najavile da će se, poput slovenskih, suprotstaviti policijom.

Velikim dijelom pod neposrednim dojmom te situacije, u SKH je sazrijelo mišljenje da se neće moći dugo izdržati pritisak Miloševića, pa su se desetak dana kasnije na kongresu zauzeli za uspostavu višestranačje, odnosno, SKH je iskazao spremnost da stranka izađe na višestranačke izbore i prihvati demokratska načela političke utakmice. Put u višestranačje za Hrvatsku bio je otvoren.

Ante Marković: plivanje usuprot struji

Ante Marković, hrvatski kadar, inače podrijetlom iz bosanskohercegovačkog Konjica, imenovan je za premijera u ožujku 1989. godine, pošto je Branko Mikulić podnio ostavku. U sjeni sve većih prijetnji, u Skupštini SFRJ je u prosincu iste godine Marković iznio program gospodarske reforme s osnovnim ciljem – obaranje hiperinflacije. Naime, tada je, potkraj 1989. godine, inflacija dosegnula nevjerojatnih 2679% godišnje.[9] Činilo se da bi Marković mogao biti spasitelj koji će zemlju povući iz nacionalističkoga ponora prema razvijenom gospodarstvu zapadnoeuropskog tipa. Sukladno Markovićevu programu, odnos dinara i njemačke marke bio je zaleđen, predviđeni su konvertibilnost dinara, stabilizacija državnoga budžeta i potrošnje, te restriktivna monetarna politika (koja bi, između ostaloga, lišila banke mogućnosti davanja „selektivnih kredita" politički favoriziranim poduzećima). Trebao je to biti tek početak ambicioznih gospodarskih reformi, nazvanih „novim socijalizmom" koje je Marković inaugurirao u lipnju 1990. godine.[10]

Markoviću je svakako išla u prilog činjenica da je razina ekonomske integriranosti Jugoslavije (suprotno tada, ali i poslije, vrlo često spomi-

njanim tvrdnjama) bila prilično velika, odnosno da je „udio ekonomskih aktivnosti izvan područja matične republike bio razmjerno velik i veoma značajan za ekonomsku situaciju u svim republikama".[11] Hrvatski brendovi, poput „Kraša" ili „Vegete", ili slovenski („Gorenje", „Elan", „Ljubljanska banka" i drugi), ali i makedonske paprike i lubenice, bili su vrlo cijenjeni u drugim republikama.

Zapadne banke obećale su financijsku podršku Markoviću, ako bi se njegov koncept provodio, ali se on naposljetku pokazao nerealnim: Marković je želio obećanjima o gospodarskom preporodu zadobiti povjerenje svih ili barem većine građana Jugoslavije (i postupno uvoditi demokraciju „odozgo", sa savezne razine), ali građani više nisu vjerovali ni u kakvu Jugoslaviju (naime, višestranačje je krenulo „odozdo", iz republika). Marković je smatrao da su „ekstremizmi u nas prolazna pojava. Ukoliko se čvrsto opredijelimo za reformu i angažiramo u njenoj realizaciji, svaki daljnji korak u njenoj promociji sve više će okretati ljude ka životu i budućnosti, dok će zastave, parole, i simbole prošlosti, kao i njihove nosioce smještati tamo gdje oni i pripadaju".[12] Posve je jasno da je Marković podcijenio iracionalne elemente u narodu koji su dominirali barem od 1987-1989. godine, držeći da glasače može predobiti ponudom racionalnoga gospodarskog programa.[13] Markovićev je program doživio slom – njegovi potencijalni koalicijski partneri u Hrvatskoj (bivši komunisti) poraženi su na izborima, a Savez reformskih snaga, koji je Marković osnovao u srpnju 1990, bio je poražen na izborima u BiH, Makedoniji te u Srbiji i Crnoj Gori. Njegov je program bio nerealan i zbog toga što savezna vlada nije kontrolirala ni gospodarske funkcije: Miloševićevom manipulacijom, Srbija je početkom 1991. godine povukla oko dvije milijarde dolara iz primarne emisije Narodne banke Jugoslavije. Istodobno je u Srbiji rekvirirana imovina većine hrvatskih i slovenskih poduzeća.

Marković je u početku imao uspjeha (savezne devizne rezerve narasle su do 3,6 milijardi dolara, suzbijeni su inflacija i siva emisija novca), ali je nailazio na otpore na različitim stranama: ne samo u pojedinim republičkim rukovodstvima, već i u Saveznoj skupštini, zbog nastojanja uspostave realnijeg tečaja klirinškog dolara, smanjenja saveznog budžeta, realnijih cijena, načina interveniranja iz robnih rezervi, itd. Naposljetku se dogodilo da ga „u Ljubljani i Zagrebu nisu voljeli, a u Beogradu su ga mrzili i prezirali".[14]

Konačan rascjep unutar jugoslavenske federacije dogodio se početkom 1990. godine na Četrnaestom kongresu SKJ koji je sazvan „sa zadatkom pronalaženja rješenja za duboku općedruštvenu krizu", odnosno da bi se izgladile sve nepomirljivije razlike među republikama. Milošević je, kako to svjedoči njegov tadašnji bliski suradnik Borisav Jović (neko

vrijeme srpski član i predsjednik Predsjedništva SFRJ), planirao da izolira slovensku delegaciju („cilj je da Slovenci ostanu sami, da im se ne priključi Hrvatska i Makedonija") ili da se, jednostavno, Slovenci počnu „izgurivati" iz Jugoslavije.[15] Kako su sve odluke morale biti izglasane konsenzusom republičkih delegacija, bilo je jasno da Milošević neće moći nametnuti koncepciju o centralizaciji na razini čitave SFRJ s dominacijom Srbije. Slovenski i hrvatski komunisti pripremali su se za višestranačke izbore, a koncepcija o suverenosti republika i uvođenju tržišnoga gospodarstva bila je već prihvaćena. Nakon četiri dana bezuspješnih i mučnih natezanja, kongres su napustile slovenska i hrvatska delegacija, a BiH i Makedonija nisu pristale na zahtjev srbijanske i crnogorske delegacije da Kongres jednostavno ustanovi novi kvorum i nastavi raditi.[16]

Miloševića i njegove pristaše iznenadilo je ponašanje hrvatske delegacije jer je u njoj bio značajan broj Srba te stav BiH i Makedonije. Vjerojatno je najneugodnije za njih bilo opredjeljenje delegacije JNA, predvođene generalom Petrom Šimićem (1932-1989), inače bosanskohercegovačkim Hrvatom rodom iz Bihaća, koja je podržala prijedlog o prekidu kongresa. Ishod kongresa predstavljao je poraz za Miloševića i njegovu politiku, ali se čini, iz povijesne perspektive, da je i taj poraz Milošević znao iskoristiti: naime, SKJ se raspao i jedina preostala poluga vlasti koja je nastavila funkcionirati na čitavom jugoslavenskom teritoriju bila je JNA, a ona je, protokom vremena, sve više postajala ubojito Miloševićevo oružje iako nikad nije prestajala govoriti o Jugoslaviji, čak ni onda kada joj je zadavala smrtonosne udarce.[17]

Čini se da se tih mjeseci u Miloševićevoj politici sve intenzivnije razmatra rezervna varijanta: postajalo je sve jasnije da se vlast u Jugoslaviji više nije mogla preuzeti kontrolom nad legalnim strukturama (Predsjedništvo SFRJ ostalo je bez efektivne vlasti, jer se politika stvarala u republikama), te da se Miloševićeva ambicija da postane novi Tito ne može realizirati. Istodobno se približavao travanj, za kada su bili zakazani višestranačkih izbora u Sloveniji i Hrvatskoj. Po svemu se moglo zaključiti da će u obje republike na vlast doći nekomunističke stranke, što će ubrzati podjelu zemlje. Stoga Milošević u tim mjesecima počinje graditi temelje Velike Srbije, uključivši sve vrste pritisaka, pa i prijetnju oružjem. Zato se srbijansko vodstvo počinje intenzivno zbližavati s vrhovima JNA, kao i s najuglednijim srbijanskim intelektualcima. Početkom 1990. godine više su se puta sastali Slobodan Milošević i Dobrica Ćosić te se složili da Jugoslavija u svom sadašnjem obliku ne odgovara više težnji srpskoga naroda da živi u jednoj jedinstvenoj državi. Složili su se i u neprihvaćanju bilo kakvog novog konfederalnog ugovora, na način kako su ih predlagali neki krugovi u Hrvatskoj i Sloveniji.

76. Slobodni izbori

U prvim mjesecima 1990. godine istinsko se višestranačje počelo iz Zagreba širiti i u druge hrvatske gradove: najbrži su bili stranački simpatizeri u široj zagrebačkoj okolici i velikim hrvatskim gradovima – u pravilu prvo u Splitu, potom Rijeci i Osijeku. Relativno kasno, zapravo gotovo u pravilu najkasnije, stranački su ogranci osnivani u sredinama gdje su Srbi i Hrvati živjeli izmiješano. No, u svemu tome bilo je i mnogo iznimaka – na primjer, prvi ogranak HSLS-a izvan Zagreba osnovan je u Petrinji.

Pritisak Miloševićeve politike na Hrvatsku i druge republike, te potpun izostanak primjerena hrvatskoga odgovora stvarali su i pojačavali osjećaj nemoći i bijesa u hrvatskom biračkom tijelu. Kada su početkom 1990. godine raspisani slobodni izbori, moglo se pretpostaviti da će pobijediti onaj tko birače uvjeri da će najžešće braniti ugroženi suverenitet Hrvatske i obračunati se s omrznutim komunistima. Valja imati na umu da je u tome trenutku većina hrvatskih građana (50,7%), barem prema istraživanjima, željela da se stvori „konfederacija samostalnih republičkih država", dočim je tek 10,5% smatralo da se „Hrvatska treba otcijepiti i postati samostalna država".[18]

U tom natjecanju za „najvećeg Hrvata" Franjo Tuđman i njegov HDZ bili su jasni favoriti. Dodatno im je pomogao tobožnji atentat na Tuđmana koji je pokušao neki Srbin za predizbornog skupa HDZ-a u Benkovcu, kao i veliki miting na Petrovoj gori, gdje je bilo i velikosrpskih ispada.[19]

Deseteročlana Koalicija narodnog sporazuma (KNS) bila je politički centar; najjači u njoj bio je HSLS, pa obnovljeni HSS. Na čelu Koalicije bili su ugledni vođe iz 1971. godine Savka Dabčević-Kučar i Miko Tripalo, pa su joj neki i zbog toga davali velike šanse čak i za izbornu pobjedu (šef izbornog štaba bio je Slavko Goldstein, koji je nedugo prije prestao biti predsjednik HSLS-a). No, Koalicija je teško poražena – doživjela je „posvemašnji debakl", jer je unatoč 15,3% osvojenih glasova dobila zanemariv broj saborskih zastupnika (tek trojicu), pa je zadobila „rubno značenje u parlamentu i političkom životu općenito".[20] Iako je formalno postojao u parlamentu, KNS se zapravo raspao prije drugoga izbornoga kruga 1990. godine, kada su manje stranke i pojedinci uvidjeli da gube

te su, naslutivši izborne pobjednike, brzo prelazili u pobjednički tabor. U manihejskoj slici koju je dobar dio birača stvorio o stranačkim političkim programima, HDZ je bio „ono dobro", sposobno da se uspješno bori protiv prijeteće Miloševićeve Srbije i komunizma. Drugi po snazi bili su bivši komunisti, o kojima je mišljenje u javnosti bilo snažno podijeljeno. Mjesta za treću stranku naprosto nije bilo, pogotovo jer Koalicija nije tako jasno kao HDZ definirala opredjeljenje za samostalnu i suverenu Hrvatsku.

No, razlozi poraza KNS-a su dublji: odabrano je nesretno i za većinu birača tada nerazumljivo ime (koalicija), a i u kampanji je bilo premalo agresivnosti. Iako se govorilo o pet velikih stranaka u Koaliciji (HSLS, HDS, HSS, HKDS, SDSH), tijekom kampanje se ispostavilo da je praktično samo HSLS imao razvijeniju stranačku mrežu i poznatije ličnosti na listama (pored Marka Veselice iz HDS-a).

Ni vodstvo Koalicije nije zapravo znalo jasno odrediti da li predvode „razmjerno čvrstu i homogenu koaliciju s HSLS-om kao centrom" ili „mnogo širu i sveobuhvatniju lepezu" stranaka u kojoj bi, barem u načelu, trebalo biti mjesta i za HDZ.[21] Osim toga, „nismo znali kako organizirati političku kampanju, bili smo pravi amateri", „nismo imali ni novaca", a „nismo bili ni populisti koji bi se prilagodili tadašnjem trenutku".[22] Naposljetku, Savka Dapčević-Kučar i Mika Tripalo, izborni aduti Koalicije, nisu se željeli snažnije angažirati u predizbornoj kampanji, odnosno, to su učinili tek pri njezinu kraju, kada je većina birača već odlučila. Osim toga, tijekom kampanje proširila se fama da su i Dapčević-Kučar i Tripalo predodređeni gubitnici, zapravo u duši i dalje komunisti, itd., što je također pridonijelo osipanju birača.

Savez komunista pod vodstvom Ivice Račana istupio je s posve novim tezama – otpor Miloševićevoj politici, a za višestranački sustav i za parlamentarnu demokraciju. Zbog toga su se i preimenovali u Savez komunista Hrvatske – Stranku demokratskih promjena (SKH-SDP), da bi nakon izbora ostali samo SDP, ali kao Socijaldemokratska partija. Na izborima su nastupili u koaliciji sa Socijalističkom strankom Hrvatske (bivšim Socijalističkim savezom radnoga naroda Hrvatske) koja joj se kasnije priključila. Uglavnom su dobili glasove onih koji su se zbog raznih razloga (kasnije se vidjelo i prilično opravdanih) bojali promjena, glasove znatnoga dijela Srba i ljudi iz državnog aparata – ukupno 35% glasova i priličan broj saborskih zastupnika (20 u Društveno-političkom vijeću).

Izborni sustav je bio organiziran po većinskom principu, u dva kruga. Drugim riječima, ukoliko nitko od kandidata u prvom krugu ne bi osvojio više od 50% glasova, glasanje se trebalo ponoviti u drugom krugu, 14 dana kasnije. Limit za ulazak u drugi krug bio je 8% glasova. Inicijatori takva rješenja, bliski Savezu komunista, smatrali su da će na

Predizborni plakat HDZ-a, koji je dizajnirao Miroslav Šutej.

taj način Savez komunista postići najbolji rezultat, jer su držali da se nijedna od novoformiranih opozicijskih stranaka neće afirmirati u biračkom tijelu u tolikoj mjeri da bi mogla dobiti značajniji broj glasova. Računali su da Saveza komunista ima stabilno biračko tijelo, odnosno da bi mogao dobiti četvrtinu ili čak trećinu glasova. Na republičkoj razini glasalo se za tri saborska doma – za Društveno-političko vijeće (ukupno 80 izbornih jedinica), za Vijeće općina (ukupno 116 izbornih jedinica – koliko je bilo i općina), te za Vijeće udruženog rada (ukupno 160 jedinica). Prvi izborni krug održan je 22. i 23. travnja, a drugi 6. i 7. svibnja 1990. godine.

No, suprotno očekivanju izbornih dizajnera, bliskih SDP-u, tijekom predizborne kampanje HDZ je pridobio veliku podršku biračkog tijela – neposredno prije izbora ankete su pokazivale da je pobjedu HDZ-a očekivao 31,9% ispitanika, a SKH-SDP-a njih svega 12,8%.[23] Kao i u drugim tranzicijskim zemljama, izlazak birača na prve višestranačke izbore bio je vrlo visok (čak 83,7%).[24] Na samim je izborima HDZ osvojio 41,9% glasova. To je značilo da će u Saboru imati još i više, dakle, 205 od ukupno 356 mjesta, odnosno 57,6%. U najvažnijem od tri saborska doma, Zastupničkom, HDZ je čak imao dvotrećinsku većinu (67,5%).

Hrvatski komunisti priznali su izborni poraz, te je smjena vlasti obavljena bez potresa. Novi Sabor i nova vlast, prva slobodno izabrana u Hrvatskoj nakon 50 godina, konstituirani su 30. svibnja 1990. godine. S apsolutnom većinom u Saboru HDZ je zavladao jednostranački: u novoimenovanoj vladi bili su isključivo članovi HDZ-a i njihovi bliski izvanstranački simpatizeri, tako isto i na svim odgovornijim funkcijama u Saboru. Za predsjednika Predsjedništva Republike Hrvatske, faktičnog šefa Hrvatske, izabran je Franjo Tuđman.

Višestranački izbori u proljeće 1990. godine bili su ključan element pretvaranja totalitarnog u demokratski politički poredak, bez obzira što je jugoslavenski socijalizam bio daleko od staljinističkog totalitarizma, a sustav koji je HDZ uspostavio daleko od zrele liberalne demokracije. Osim toga, ti izbori nisu samo delegitimirali stari politički poredak, već

i jugoslavensku državnu zajednicu. Izborni rezultati jasno su pokazivali da većina hrvatskih građana ne želi više tako ustrojenu Jugoslaviju ili je uopće ne želi.[25]

Dobar dio članova HDZ-a koji su preuzimali državne funkcije bili su bivši članovi SK koji su u doba sloma Hrvatskog proljeća ili kasnije otpali od komunizma zbog svoje nacionalističke orijentacije. Oni nisu imali bilo kakva iskustva ili ideja o demokratskom upravljanju državom. Stoga su zavladali po obrascima koje su naučili u svojoj bivšoj partiji. Umnogome je zanemaren demokratski princip trodiobe vlasti na zakonodavnu, izvršnu i sudsku. Posvuda su na vodeća mjesta ubrzo postavljeni članovi HDZ-a ili njihovi bliski suradnici, pa se nije mogla uspostaviti nezavisnost institucija, nužna za funkcioniranje demokracije. Tome je mnogo pridonio i autoritarni nastup i način vladanja samoga Franje Tuđmana; apsolutnu podršku i autoritet u svojoj stranci on je prenio i na svoje nove državničke funkcije. HDZ je i nakon izbora ostao nacionalni pokret stvarajući etnički ideološki obrazac koji je alternativu svojoj politici doživljavao kao ugrožavanje državnog opstanka. Takvu interpretaciju prešutno je prihvatila opozicija, smatrajući da je oportunizam nužan zbog pritiska Miloševićeve politike, a poslije i zbog rata te da se ne treba baviti navodnim efemerilijama kada je ugrožen sam opstanak države. Zbog toga nedemokratske tendencije nisu nailazile gotovo ni na kakvu kritiku što je olakšalo učvršćivanje autoritarnih elemenata režima.[26]

Kako SKH-SDP više nije bio vladajuća stranka, napuštali su ga i mnogi karijeristi koji su uglavnom prelazili u HDZ; tada je smišljen i termin „jurlinizam" po Bernardu Jurlini, sindikalnom čelniku u socijalističko doba.[27]

Velika većina Hrvata s radošću i s jakim nacionalnim nabojem dočekala je pad komunizma i uspostavu vlasti. U Zagrebu i posvuda u Hrvatskoj održavani su mitinzi i priređivana razna slavlja. Ulice koje su nosile imena značajnih komunista, socijalista, boraca NOB-a, Srba ili gradova u Srbiji ili socijalističkih simbola ubrzo su preimenovane i dobile hrvatska simbolična nazivlja. Ponegdje je samo vraćen stari naziv, čime je uklonjen radikalizam socijalističkih vlasti (primjerice, u Zagrebu je Ulica socijalističke revolucije ponovo postala Zvonimirova, a Lenjinov trg Krešimirov). Najviše je bure izazvalo preimenovanje zagrebačkog Trga žrtava fašizma, koji je postao Trg hrvatskih velikana: bio je to poseban slučaj, indikativan za kasnije interpretacije povijesti iz razdoblja NDH.

Želja za revanšom predstavnicima dotadašnje vlasti za stvarna i tobožnja nedjela koja su počinili komunisti tijekom višedesetljetne vladavine postao je vrlo prisutan u javnosti: saborski zastupnik iz Rijeke Josip Buršić, član SKH-SDP, tvrdio je u lipnju 1990. godine u saborskoj

raspravi da „njegovoj obitelji u Rijeci svakodnevno stižu telefonske prijetnje". Tih je dana u sjedište Općinskog komiteta SKH-SDP-a i zgradu Skupštine općine u Makarskoj upao izvjesni Stipe Tolić i, među ostalim, uzviknuo: „Marš van, svi vi komunisti plivat ćete do Bologne (Bologna je tradicionalno jako uporište talijanskih komunista – op. I. G.), tamo je vaše mjesto." No, nije se radilo samo o revanšizmu prema komunistima, jer se tada javio i Vlado Gotovac, koji je u komunističkom zatvoru proboravio šest godina, s izjavom da mu prijetnje stižu telefonom i poštom – njegov je jedini grijeh bio da je bio kandidat za Sabor na listi umjerenjačke Koalicije narodnog sporazuma.[28] Sve govori da su neki ljudi u novoj vlasti ili bliski novim vlastima smatrali kako dolazi vrijeme kada oni trebaju preuzeti svu vlast, potiskujući, suprotno demokratskim načelima, sve druge političke opcije, a ne samo komunističku.

Stvarajući atmosferu poslijeizborne euforije i agresivnog revanšizma te najavljujući samostalnost Hrvatske, mnogi su u vlasti zanemarili ili podcijenili činjenicu da je Hrvatska državnopravno još u Jugoslaviji i da u njoj živi više od pola milijuna Srba koji su se oslanjali na Jugoslaviju a sve više bili manipulirani iz Srbije.

77. Srbi u Hrvatskoj

Hrvatsko-srpski problem u Jugoslaviji, a posebice u Hrvatskoj, korijene vuče još iz 19. stoljeća, intenzivirao se za Kraljevine Jugoslavije, a tragične posljedice imao u ratovima 1941-1945. i 1991-1995. godine.

Odnos Hrvata i Srba valja promatrati kao odnos većine i manjine. U nedemokratskim društvima ona društvena skupina koja je na vlasti, po logici političkog sustava, koristi nedemokratska sredstva i time navlači odij onih koji su bili žrtve represije. U Austriji/Austro-Ugarskoj simpatije i podršku bečkoga i budimpeštanskoga središta dobivale su tijekom vremena različite političke i društvene opcije, dočim je od 1918. Beograd podržavao one skupine koje su slično mislile o njegovu centralističkim i unitarističkim idejama i praksi, a to su bili u svakom slučaju više hrvatski Srbi negoli li Hrvati ili neka druga nacionalna skupina u Hrvatskoj.

Hrvatski antifašistički pokret tražio je rješenje i srpskog nacionalnog pitanja u Hrvatskoj. Doduše, Josip Broz Tito odbio je 1942. prijedlog Moše Pijade da se uspostavi srpska autonomija u Hrvatskoj, ali je taj problem nastojao riješiti osnivanjem Srpskog kluba vijećnika ZAVNOH-a potkraj 1943. godine.

U rezoluciji Drugog zasjedanja ZAVNOH-a iz listopada 1943. godine, između ostalog se zaključuje: „Srbi u Hrvatskoj dali su u dosadašnjim borbama neviđene žrtve i dokaze o svojoj velikoj ljubavi prema zajedničkoj domovini, pa kao što su se zajedno s Hrvatima borili protiv zajedničkog neprijatelja, tako će zajedno uživati i plodove pobjede i slobode. Nema, ne smije i neće biti Hrvatske, u kojoj Srbima ne bi bila zajamčena puna ravnopravnost i jednakost."[29]

Potkraj 1944. utemeljeno je i nacionalno prosvjetno-kulturno društvo „Prosvjeta" koje je baštinilo djelatnost kulturnih društava „Srpsko kolo" i „Seljačko kolo".[30] Novi korak u organiziranju srpskog nacionalnog korpusa u Hrvatskoj bio je utemeljenje Glavnog odbora na Prvom kongresu Srba u Hrvatskoj u rujnu 1945. u nazočnosti desetaka tisuća sudionika, bolje reći simpatizera. Nova je vlast željela pokazati da komunisti nisu anacionalni ili protusrpski. No, kako se koncept nacionalnog organizi-

ranja (i u slučaju Hrvata) u sljedećim godinama napuštao, tako je i 1947. prestao s radom Glavni odbor Srba, a nacionalno usmjerenje „Prosvjete" bilo je sve manje uočljivo.

U dijelu srpskoga nacionalnoga korpusa u Hrvatskoj još duboko u 20. stoljeću se izjašnjavanje po vjeri pretpostavljalo nacionalnom izjašnjavanju. No, genocidna ustaška politika i komunistički ateizam (zapravo antiteizam) te kao posljedica „socijalistička dekristijanizacija", pridonijeli su „konačnoj integraciji prečanskih pravoslavaca u nacionalne Srbe".[31]

Srba je u Hrvatskoj, po popisu 1981. godine, bilo 11,6%, a po popisu iz 1991. godine, njihov je udio porastao na 12,2%. Tom broju valja pridodati i dio onih koji su se zbog raznih razloga izjasnili kao „Jugoslaveni", pa se može tvrditi da je Srba bilo i nešto više od te brojke. Imali su apsolutnu većinu u 11 od ukupno 114 hrvatskih općina. Već tijekom rata 1941-1945. godine, pa onda i u godinama nakon njega, u relativnim je omjerima bilo mnogo više članova KPH srpske nacionalnosti negoli hrvatske, pogotovo u nacionalno mješovitim krajevima – u Lici, na Kordunu, Baniji, Gorskom kotaru. Tako su u Lici početkom 1945. Srbi činili 86,6% članstva KPH, a na Baniji/Banovini čak 89,4%, iako su na oba područja Hrvati i Srbi živjeli u otprilike podjednakom broju. U kasnijim godinama i na tim područjima i u Hrvatskoj u cjelini, taj se nesrazmjer tek djelomice smanjivao. Od 1945. godine, kada ih je 30,7% u članstvu SKH, postotak Srba se smanjuje da bi ih sredinom sedamdesetih bilo 24,7%, ali to je i dalje bilo dvostruko više nego što iznosi postotna zastupljenost u stanovništvu. Slično je bilo i sa zastupljenošću na kongresima SKH 1959. i 1965. godine, gdje je delegata Srba bilo 28,4% i 22,8%. Među predsjednicima općinskih konferencija bilo je, sredinom sedamdesetih, Srba 14,4%, a među sekretarima općinskih komiteta 20,3% Srba. Dakle, i na tim (važnim) pozicijama bilo ih je više negoli u ukupnom stanovništvu, ali i manje negoli u partijskom članstvu (uostalom, u svim jugoslavenskim republikama manjina je uvijek bila više zastupljena među političkim dužnosnicima negoli većinski narod).[32]

Nadzastupljenost Srba među članstvom SK bio je jedan od razloga zbog kojega su u cijelom poratnom razdoblju u Hrvatskoj Srbi bili izrazito nadzastupljeni u miliciji (prema nekim tvrdnjama čak 67%, iako se ne radi o službenim statistikama), državnom aparatu (u republičkoj upravi oko 24%), pa i na upravljačkim poslovima u privredi. Izrazitija usmjerenost Srba na državne službe (upravnu, vojnu) ima realne sociokulturne korijene još u prošlim stoljećima; Srbi su, životno ugroženi ustaškim terorom, natprosječno sudjelovali i u hrvatskom partizanskom pokretu u Drugom svjetskom ratu, no povijesnoj tradiciji valja dodati i nove uzroke.[33] Međutim, različiti sociodemografski faktori

pokazivali su potkraj osamdesetih da, osim nadzastupljenosti u državnim i partijskim strukturama, zapravo i nema značajnijih razlika među Hrvatima i Srbima ni na selu ni u gradu. Istraživanje iz 1984. godine pokazalo je da Srbi čine 17,7% političkih rukovoditelja, 12,5% privrednih, 11,5% sistemske inteligencije, 7,5% stručnjaka, 13,7% VKV i KV radnika, 11,2% seljaka i 5,8% obrtnika.[34]

Neki događaji u kojima su se Srbi na vlasti neprilično ponašali prema Hrvatima mogli su pobuditi osjećaje međunacionalog nepovjerenja, zazora, pa čak i mržnje. Tako je 1950. godine, javni tužilac kotara Đakovo, Jovo Preradović, prilikom otkupa žitarica šamarao dva seljaka – Antuna Mikleuševića i Božu Kedačića. Te godine i član Politbiroa, Srbin Krsto Popivoda, tvrdi da je „bilo maženja Srba i popuštanja Srbima, a na tome se nije moglo stvoriti bratstvo. Mačekovci i kler vješto su iskoristili slabosti".[35]

S druge strane, i Srbi su imali razloga za nezadovoljstvo, ponajprije zbog politike prisilnog otkupa i tjeranja u zadruge, pa su se mnogi tih godina odmetali. Politbiro je 1950. godine konstatirao kako su „sve odmetničke grupe organizirane na velikosrpskoj osnovi". Seljačke pobune te godine u Hrvatskoj organizirali su gotovo u pravilu Srbi; Hrvati su bili u manjini.[36]

Kao manjina, dio se srpskog stanovništva osjećao ugroženim. Teško je ocijeniti je li ugroženost realno postojala – vjerojatno nije, ali u nedemokratskom društvu koje ima dugu tradiciju nasilja i zločina nijedna se manjina ne osjeća lagodno i stvara samozaštitne mehanizme, često prema nedemokratskim receptima (nepotizam i sl.). Stoga su neki Srbi smatrali da će biti sigurniji steknu li položaje u državnom aparatu, a kako je on u jednopartijskoj diktaturi nužno represivan, Srbe su ostali, ponajprije Hrvati, često stvarajući neprimjerene stereotipe, percipirali kao režimske ljude sklone privilegijama i nedemokratskoj vlasti. To je stvaralo novo nepovjerenje i dodatno produbljivalo antagonizme. S druge strane, Beograd je kod hrvatskih Srba, u obje Jugoslavije, pothranjivao stav da su „čuvari Jugoslavije" od raznih separatizama.

Ti su stavovi proizlazili iz dubokih, tradicionalnih stereotipa. Istraživanje iz 1971. pokazalo je da Hrvati sebe doživljavaju kao prozapadne mirotvorce, sklone razvoju kulture, a Srbe kao arogantne ekspanzioniste. Srbi su sebe vidjeli kao hrabre čuvare Jugoslavije, a Hrvate kao kukavice spremne na izdaju. Kako je vrijeme protjecalo, tako su ti stereotipi bili sve prisutniji u javnosti, pa 1986. katoličko glasilo *Mi* tvrdi kako već u 7. stoljeću Hrvati „nisu bili nikakav čopor razbijača i ubojica, i da su, iako nisu bili kršćani, posjedovali općeljudske osobine... Hrvatska je već tada bila suverena država i Hrvati kao slobodan, samostalan narod ne bi se ni po koju cijenu pomirili s bilo kojim oblikom nasilja".

U mjesecima pred izbijanje rata u Hrvatskoj, u dijelu katoličkog tiska pojavljivali su se članci u kojima su Srbi opisani kao „narod otimača i kradljivaca" koji uzurpira „tuđu baštinu i slavu", a koji je, usto, i „psovački i nekulturan".[37]

Reakcije Srba u Hrvatskoj na opozicijska gibanja i pojavu prvih nekomunističkih stranaka na prijelazu iz osamdesetih u devedesete bile su vrlo raznolike. U velikim gradovima, pogotovo intelektualci, mnogo su bolje osjećali težnje hrvatske većine negoli oni koji su živjeli na selu i u gradićima sa srpskom većinom. Neki Srbi iz gradova angažirali su se u opozicijskim strankama, neki su na njih gledali sa simpatijama, no većina gradskih Srba ipak je sa zebnjom i mnogim rezervama pratila razvoj događaja.

U Splitu je, po popisu iz 1991. godine, Srba bilo 4,5%, u Zagrebu 6,3%, u Rijeci 11,2%, u Osijeku 15,3%. U 10 najvećih hrvatskih gradova živjelo je tada 140.000 Srba ili gotovo svaki četvrti (od ukupno 581.000). U nešto manjim gradovima – primjerice, u Vukovaru, od 45.000 stanovnika Srba je bilo gotovo 15.000 (32,5%), u Šibeniku od 41.000 stanovnika gotovo 4.000 (9,5%) te u relativno maloj Petrinji od 18.700 stanovnika gotovo polovica (8.500 ili 45,1%).

Uostalom, suvremene migracije, prije svega potreba za radnom snagom, ali i eksteritorijalni princip službovanja u JNA, učinili su svoje. U gotovo svakoj općini, čak i u onima u kojima je Hrvata bilo praktično 100%, bilo je i Srba.

Različita empirijska istraživanja iz vremena neposredno prije izbijanja rata pokazuju da su Srbi u Hrvatskoj iskazivali najviši stupanj etničke tolerancije od svih grupa na prostoru Jugoslavije. Hrvatska je u tom istraživanju bila među jugoslavenskim republikama i pokrajinama ukupno na trećem mjestu (iza BiH i Vojvodine, ali čak i ispred Slovenije te daleko ispred Kosova). U njoj je razina etničke tolerancije/netolerancije tijekom osamdesetih u „osnovi bila stabilna".[38] To je i logično, jer je veliki dio srpskog nacionalnog korpusa živio izmiješan s Hrvatima, broj mješovitih brakova bio je vrlo visok, itd. Tih mjeseci hrvatski Srbi, članovi SK, u velikoj većini nisu bili skloni Miloševićevoj politici. Svakako ih je više podržavalo hrvatsko-slovensku opciju.[39]

No, Srbi u Hrvatskoj vidjeli su u socijalističkoj Jugoslaviji zalog svoje osobne i kolektivne sigurnosti, a neki i ekonomskog prosperiteta. Kada su vidjeli da Jugoslavija nestaje, pobojali su se da bi mogli biti diskriminirani, dok su istodobno s Miloševićevim usponom doživjeli obnovu nacionalnog osjećaja. Kako je Jugoslavija potkraj osamdesetih nestajala, tako se priličan broj Srba, pogotovo u ruralnim i nerazvijenim područjima, sve više oslanjao na Miloševićevu Srbiju i na jedinu još postojeću jugoslavensku instituciju – JNA, videći u njima svoje zaštitnike. Razloge

takva ponašanja valja ponajprije tražiti u „masovnoj autoritarnosti" odnosno vrlo slaboj političkoj kulturi koja se temelji na gregarizmu.[40] Naime, u određenoj društvenoj situaciji, a po volji ili „nalogu društvene hijerarhije, jedna prevladavajuća vrijednosna orijentacija (u ovom slučaju međuetnička tolerancija) veoma se brzo preobražava u suprotnu orijentaciju (etnonacionalizam)."[41] Takav se proces počeo događati u srpskom nacionalnom korpusu u Hrvatskoj između 1989. i 1991. godine, a paralelno i u BiH (BiH je tih godina po istom sociološkom obrascu doživjela dramatičan pad iz najtolerantnije jugoslavenske republike u šovinizam koji je rezultirao i najkrvavijim ratom na prostoru bivše Jugoslavije).[42] Jedan od važnih događaja u tom procesu dogodio se nedugo po izborima 1990. godine. Tada se, suočen s nefunkcioniranjem federacije, SKH-SDP odrekao čuvanja postojećeg jugoslavenskog ustavnog uređenja, što je bila glavna točka njegova predizbornog programa. Time je izgubio povjerenje velike većine Srba u Hrvatskoj, koji su ionako tih mjeseci već bili pod utjecajem Miloševićeve politike i pod pritiskom HDZ-a.

Mitingaški pokret, koji je Srbiju zapljusnuo 1988. godine, stigao je potkraj veljače 1989. godine u Knin. Nekoliko tisuća osoba sudjelovalo je u „događanju naroda" prosvjedujući protiv podrške hrvatskih institucija štrajku albanskih rudara (kasnije se tražila i ostavka čelnika republičkog sindikata koji su se o tome javno očitovali). Zagrebačke su novine nastojale smiriti stanje, tvrdeći da je „atmosfera na mitingu bila dosta mirna. Poslije svakog govora sudionici su klicali jedinstvu Jugoslavije i bratstvu i jedinstvu svih naših naroda", ali je u masi bilo i drugačijih poruka – uzvikivalo se: „Živio Slobodan Milošević, živjela Srbija!", dok su oni najradikalniji pozivali na stvaranje srpske nacionalne države („Ovo je Srbija!"). Predvodili su ih Jovan Opačić (1945), član SK-a te Simo Dubajić (1923), bivši partizan koji je evoluirao u zadrtog nacionalista (sam je izjavljivao da je „srpski nacionalist, ne nekakav rodoljub"). Prizori koje je prenosila Hrvatska televizija izazvali su diljem Hrvatske opće negodovanje i nedoumicu, jer su mnogi dotad (naivno) vjerovali kako Miloševićeva politika u Hrvatskoj neće naći pristaše. Drugim riječima, značajan dio hrvatske javnosti smatrao je da su Srbi u Hrvatskoj čvrsto integrirani u širu društvenu zajednicu te da su zadovoljni u tolikoj mjeri da se neće buniti. Stoga se na sastancima lokalnih društveno-političkih organizacija samouvjereno tvrdilo „da i malo dijete zna da se stanje u Kninskoj krajini ne može usporediti s Kosovom, da ovdje nitko pa ni Srbi nisu ugroženi". Međutim, „požar koji je dolazio iz Srbije širio se brže no što je Zagreb želio priznati".[43]

Beogradski su mediji već tada pokrenuli žestoku propagandnu kampanju u kojoj se željelo dokazati da su Srbi u Hrvatskoj „diskriminira-

ni", štoviše, da su „ugroženi", da, primjerice, Talijani u Istri imaju pravo na svoje novine i elektronske medije, a Srbi nemaju, da se ćirilica zanemaruje, da je „Prosvjeta" ukinuta po principu simetrije (jer je ukinuta Matica hrvatska, što je, uostalom bilo i točno – op. I. G.), itd.[44]

Početkom srpnja 1989. godine, desetak dana nakon velikog obilježavanja godišnjice Kosovske bitke na Gazimestanu, održana je službena komemoracija u Kninu, koja se pretvorila u novi velikosrpski miting. Policija je prekinula ceremoniju i uhapsila 24 osobe, među kojima i Jovana Opačića. Opačić je nakon prekida demonstracija dao nekoliko izjava koje su, paradoksalno ili ne, prvenstveno bile antikomunističke (a ne antihrvatske). Naime, ustvrdio je kako njegovi sunarodnjaci „ne žele biti tek vjerni psi svojih crvenih gospodara", potom i da li „takvi ljudi poslije svih tragičnih i stravičnih iskustava ikada više smiju odlučivati o sudbini srpskog naroda".[45] Opačić je optužen te mu je suđeno zbog „nacionalističkog djelovanja s ciljem razbijanja jedinstva među narodima u Hrvatskoj". Naposljetku je dobio tri mjeseca zatvora. U Beogradu su se tada opet uzbudili duhovi, obnovljena je tradicija protestnih večeri u Udruženju književnika Srbije. Sudionike tih diskusija nije više brinula sudbina kosovskih Srba, kao koju godinu prije, sada su na red došli hrvatski Srbi. Opačić je proglašen mučenikom, a pisac i član SANU-a Matija Bećković (1939) isticao je kako su hrvatski Srbi „preživeli potomci zaklanog naroda". Nevjerojatne teze o „genocidnom i ustaškom karakteru hrvatskog naroda", o „vatikansko-kominternovskoj uroti" protiv Srbije u srbijanskoj javnosti tih tjedana sve su se više eksploatirale. Već su se tada u tim beogradskim krugovima crtale granice „teritorijalne autonomije Srba u Hrvatskoj".[46] U rujnu tjednik *Danas* piše o zahlađenju odnosa između Srbije i Hrvatske i navodi „kao da se dogodilo ono čega su se svi bojali, kao da je objavljen srpsko-hrvatski rat".[47]

U to vrijeme na vlasti su u Hrvatskoj i dalje bili komunisti – štoviše, na čelu SK Hrvatske bio je Srbin Stanko Stojčević, osoba koja nipošto nije pripadala liberalnijem dijelu komunističkog vodstva. Međutim, pošto su se pojavile prve nekomunističke stranke, demokratizacija je snažno uzela maha te su se otvarale i teme koje su dotad bile tabu, a istovremeno i povezane s povijesnom memorijom Srba u Hrvatskoj.

U dijelovima Hrvatske gdje su bili većina, Srbi su uglavnom sa zazorom i nepovjerenjem gledali na razvoj višestranačja – već u ožujku 1989, samo koji dan nakon sastanka inicijativnog odbora HDZ-a u Zagrebu, na zborovima radnika u Benkovcu „osuđuje se osnivanje opozicijskih stranaka u Sloveniji i Hrvatskoj".[48] Kasnijih mjeseci, kako se razvoj višestranačja intenzivirao, kod nekih su se pojavili strahovi da će se ponoviti 1941. godina, pa su se počeli „samoorganizirati", uz ključnu pomoć Beograda. Već 1989. i 1990. godine pojedincima, pa i čitavim

grupama, dijeli se oružje, a u poduzećima i političkim strukturama određuju se zadaci u slučaju izvanrednih situacija.

Nespremni na demokratski dijalog, s povijesno formiranim kultom ratnog herojstva i vojne službe, a sve vrijeme snažno podržavani od JNA, priličan je broj Srba, pogotovo u gradićima i regijama u kojima su činili većinu, reagirao mahinalno. Zbog vjere u komuniste i Jugoslaviju, dugo im je trebalo da uopće formiraju neku srpsku stranku. Srpska demokratska stranka (SDS) osnovana je u veljači 1990. godine u Kninu pod vodstvom šibenskog psihijatra Jovana Raškovića (1928-1993). U programskim dokumentima SDS-a tvrdilo se da je „regionalna podjela u Hrvatskoj zastarjela", te da „ne odgovara istorijskim interesima srpskog naroda". Tražila se nova upravna podjela, što je bila najava zahtjeva za punom (teritorijalnom) autonomijom ili, kasnije, odcjepljenjem. Zbog prekratka vremena SDS je uspio postaviti svoje kandidate za izbore samo u Kninu i neposrednoj okolici, gdje je stranka i uvjerljivo pobijedila; tako je osvojila pet zastupničkih mjesta u novom saborskom sazivu.[49]

U drugim dijelovima Hrvatske za predizborne su kampanje organizirani skupovi koji su trebali dovesti u pitanje demokratske stečevine uopće u Hrvatskoj i Jugoslaviji. Tako su u veljači u četiri srpska sela u okolici Vukovara pokušali organizirati „miting istine", poput onih u drugim dijelovima Jugoslavije, ali je to spriječio lokalni SKH-SDP s obrazloženjem da bi „jednonacionalna okupljanja samo pogoršala relativno stabilnu situaciju".

U ožujku 1990, tijekom predizborne kampanje, na Petrovoj gori na Kordunu, odmah do znamenitog partizanskog spomenika, organiziran je skup nekoliko desetaka tisuća Srba iz okolnih mjesta, te iz BiH i Srbije. Na njemu su govornici izrazili neslaganje s programima praktično svih stranaka hrvatske političke scene, iskazivale su se velikosrpske aspiracije (neke su grupe skandirale „Ovo je Srbija!", neki su govornici tako govorili), ali se čini da je „općoj volji" većine nazočnih najbliži bio veliki komad papira s nacrtanom jugoslavenskom granicom, a unutar nje – bijelom prazninom! Dakle, unitarna Jugoslavija bez republika i republičkih granica. Euforično je dočekivan svaki spomen Jugoslavije, JNA, Srbije. Na mitingu nijednom nije bio spomenut Tito niti je bilo ijedne njegove slike; čini se da je s Titom već bilo raskršteno, iako je raskid morao biti bolan.[50] No, bilo je i prijetnji. Izvjesni Jandre Bjelivuk je na skupu pročitao poruku upućenu jugoslavenskoj javnosti u kojoj stoji: „Odbacujemo snove pojedinaca o konfederaciji i ovo je posljednja opomena svima onima koji žele razbiti Jugoslaviju". Glasna manjina izviždala je prijedlog istaknutog partizanskog borca general-potpukovnika Rade Bulata (1920) da probleme u Hrvatskoj valja rješavati dogo-

vorom. Miting na Petrovoj gori dao je, od svih pojedinačnih događaja, prema nekim ispitivanjima javnog mišljenja (objavljenima u tjedniku *Danas*), najveći zamah HDZ-u i bitno pridonio njegovoj uvjerljivoj izbornoj pobjedi.

Nakon izborne pobjede HDZ-a i uspostave nove vlasti, dodatno su se radikalizirali stavovi Srba u sredinama gdje su činili većinu ili znatan postotak stanovništva. SDS, koji je sve snažnije iskazivao svoj nacionalistički, pa i ekstremistički karakter, naglo je širio utjecaj na račun komunista, preimenovanih u socijaldemokrate, koji su u samo nekoliko mjeseci gotovo potpuno izgubili raniji oslonac u pretežno srpskim sredinama. U takvoj naelektriziranoj situaciji nova hrvatska vlast nije stišavala hrvatsku nacionalnu euforiju. Štoviše, činilo se da je podržava, a dijelom i raspiruje.

Među Srbima u Hrvatskoj još je više naraslo nepovjerenje: uvođenje tradicionalne hrvatske zastave i grba, bez komunističkih obilježja, tumačili su kao povratak ustaškoj zastavi i grbu iako je „sporni" štit sa srebrno-crvenim poljima bio uključen i u grb socijalističke Hrvatske, kao, uostalom, i Kraljevine Jugoslavije. Međutim, nema sumnje da je kod velikog broja Srba snažno bio prisutan i osjećaj straha. Tadašnji sudac u Glini Radovan Jović (1951) potkraj 1993. na skupu „Srbi i Hrvati" u zagrebačkom muzeju „Mimara" to je ovako objašnjavao: „Nosim najdublji strah za sudbinu onog dijela srpskog naroda kojem pripadam (Srbi u Hrvatskoj – op. I. G.), jer je njegova rezervna varijanta gubitkom Jugoslavije postala najproblematičnija. Kao i najveći dio tih Srba, još uvijek ne mogu vjerovati da Jugoslavije više nema. Jugoslavija je naša najdublja politička pozicija, naš životni ekvilibrij, za nju smo ginuli, ona je bila garant našeg opstanka, njenim rušenjem izgubili smo krov nad glavom: naši strahovi su automatski recidivirali, naš povratak u istoriju naših asimilacija i našeg genocida bio je trenutan." Za razliku od velike većine pobunjenih Srba tada, a i kasnije, Jović je otvoreno priznao da „u tome, pored ostalog, treba tražiti i odgovore zašto smo na putu zaštite naših života i naših prava palili i ubijali, zašto smo činili djela nedostojna čovjeka. Jugoslavija je bila civilizacijsko i istorijsko dostignuće...". Na jednom lokalnom savjetovanju (u tadašnjoj Krajini) 1992. godine, Jović je izjavio da se „srpski narod mora poslije rata izviniti Hrvatima zbog do sada im učinjenih nedjela".[51]

Kada je uspostavljena nova HDZ-ovska vlast, mnogi državni službenici, ponajprije milicionari srpske nacionalnosti, pod raznim su pritiscima bili prisiljavani napustiti službu. Neki su bili umirovljeni, neki su našli drugi posao, a dio je jednostavno završio na ulici. Za takve su postupke razlozi (ili izlike) pronalaženi u nastojanju da se postotak pripadnika neke etničke skupine u državnoj službi izjednači s njezinim udjelom u

stanovništvu, o čemu su nove vlasti donijele i posebnu uredbu. Najviše je pozornosti javnosti bilo usmjereno prema miliciji (koja se tih mjeseci preimenovala u policiju). Za popunu tih ispražnjenih jedinica prvi su se javljali Hrvati, pa se to moglo protumačiti i kao stvaranje „etnički čistih" policijskih jedinica, što je kod Srba rađalo još veće nepovjerenje i animozitete. Medijske slobode omogućile su da se piše i govori i o temama koje su dotad bile tabu, pa su se tako pojavili i pokušaji rehabilitacije NDH ili barem ublažavanja njezine povijesne slike. Jedan dio Srba informirao se isključivo iz beogradskih medija, a nije sporno da su mnogi od njih (ponajprije visokotiražni dnevnici *Politika* i *Večernje novosti*, kao i TV-Beograd/Srbije) bili huškački nastrojeni: temeljna je teza bila da je nova vlast ustaška i da sprema genocid nad Srbima.

Hrvatska vlast očigledno nije na pravi način vodila računa o mentalitetu Srba, posebno onih na Kordunu, Baniji, u Lici i u Dalmatinskoj zagori, generacijama odgajanih na mitu o srpskom junaštvu. Osim toga, vlasti u Zagrebu smatrale su da se sukob, ako i dođe do njega, nikako ne može biti većih razmjera ni dužega trajanja. Naivno se vjerovalo da će u slučaju rata europske demokratske zemlje odmah odrješito stati na stranu „hrvatske demokracije" nasuprot „srpskom komunizmu i imperijalizmu". Sâm Tuđman držao je da je njegova povijesna misija stvaranje samostalne hrvatske države i na tom putu nije birao sredstva te se vrlo teško odlučivao na kompromise. Na vijesti o uznemirenosti i sve težoj situaciji u većinski srpskim krajevima, umjesto da odu ondje i nastoje smiriti situaciju, što se u nekim područjima tada još vjerojatno moglo bez obzira na upletanje Beograda, najviši predstavnici nove vlasti odmahivali su rukom ili, namjerno ili nenamjerno, dolijevali ulje na vatru.

Desnom krilu unutar hrvatskih vlasti, kojega se dio netom bio vratio iz inozemstva, odgovarala je huškačka srpska politika, jer su u raspirivanju sukoba vidjeli šansu da Hrvatska iziđe iz Jugoslavije (znatan dio hrvatske javnosti bio je, naime, u tom trenutku još sklon zadovoljiti se jačanjem konfederalnih elemenata). Tako su se od proljeća 1990. godine javno konfrontirale dvije radikalne politike, hrvatska i srpska, od kojih nijedna nije bila u mogućnosti popustiti, jer bi time izgubila smisao postojanja. Kada su hrvatske vlasti počele nekoliko mjeseci kasnije pozivati lokalne Srbe na suradnju i mirno rješavanje sporova, bilo je već prekasno i zapravo uzalud.

Mirotvorci jednostavno nisu imali pravu šansu. U svibnju 1990. godine, na prvenstvenu nogometnu utakmicu „Dinama" i „Crvene zvezde" u Zagrebu doputovala je velika skupina beogradskih navijača, te bez pravog razloga počela uništavati stolice i tući malobrojne „Dinamove" navijače na svom dijelu tribina. Policija, u kojoj je bilo još podosta komunističkih kadrova, nije intervenirala. No, kada su „Dinamovi" navijači

krenuli preko terena u obračun sa „Zvezdinim", došlo je do teškog sukoba s policijom i utakmica je prekinuta, a opće stanje dodatno je pogoršano.

Neizbježno je pitanje je li hrvatska vlast promišljenijom politikom možda mogla izbjeći pobunu Srba i rat.[52] Vjerojatno nije – kako je već literatura ustanovila, hrvatsko-srpsku nagodbu bilo je tada praktično nemoguće postići, prvenstveno zbog toga što srpska (a dijelom i u manjoj mjeri) i hrvatska strana nisu pristajali na *status quo ante*.[53] Slijed događaja, objavljeni dokumenti i neki memoari, prije svega Miloševićeva najbližeg suradnika Borisava Jovića i jugoslavenskog ministra obrane general-pukovnika Veljka Kadijevića (1925), nedvojbeno pokazuju da je agresivna Miloševićeva politika jasno smjerala na ratno pokoravanje Hrvatske uz pomoć JNA ili barem na otimanje vitalnih hrvatskih teritorija.[54] Važan dio te politike bila je manipulacija Srbima u Hrvatskoj i poticanje njihove oružane pobune. Kompromisi s hrvatskim vlastima nisu dolazili u obzir nego samo totalno pokoravanje Hrvatske unutar centralizirane Jugoslavije pod Miloševićevom, odnosno velikosrpskom dominacijom. Takvu kapitulaciju Hrvatske bilo je nemoguće očekivati s obzirom na raspoloženje i izraženu izbornu volju velike većine hrvatskih građana. Čak i da je na vlast došla neka stranka umjerenija od HDZ-a koja bi promicala, na primjer, program veće hrvatske samostalnosti unutar konfederalne Jugoslavije, ne treba previše sumnjati da bi se pobuna Srba i tada dogodila. Međutim, da je hrvatska politika bila promišljenija manje bi hrvatskih Srba otišlo na suprotnu stranu i zlo bi bilo manje. Uvjerljiv su primjer Srbi u Gorskom kotaru, kojima su hrvatski predstavnici navrijeme pristupili s razumnim prijedlozima, pa ondje nije izbila pobuna. Indikativno je da se ni velika većina istaknutijih srpskih intelektualaca u gradovima nije priključila ekstremistima nego su uglavnom ostali pasivni (ili su, poput Olge Carević, pozivali na međusobno uvažavanje i suživot). Da su vlasti pokazale malo inicijativnosti, mogle su ih predobiti da umirujuće utječu na sunarodnjake u ruralnim područjima.[55] Uostalom, u hrvatskom vrhu bilo je onih koji „rat nisu htjeli",[56] ali i ekstremista koji su po svaku cijenu željeli sukob kako bi raskid s Jugoslavijom bio definitivan i potpun.

Predstavnici SDS-a stalno su govorili da traže „autonomiju" za srpski narod, ali ostalo je potpuno nejasno što su zapravo željeli. Nikad o tome hrvatskoj javnosti nije predočen detaljniji dokument niti je srpska strana u Hrvatskoj posegnula za ikojim parlamentarnim ili nenasilnim izvanparlamentarnim sredstvom prosvjeda ili otpora uobičajenim u razvijenim državama.

Istupi srpskih zastupnika u novom sazivu Sabora od svibnja 1990. bili su nepripremljeni i prigodni, bez osmišljene strategije; na masov-

nim protestima i demonstracijama koje su hrvatski Srbi organizirali od ljeta 1990. do izbijanja rata, nastojalo se još više nahuškati narod. Sve se svodilo na puko propagiranje stvaranja ili unitarne Jugoslavije ili Velike Srbije. Istovremeno, nitko i nije mogao sumnjati da će se do tih ciljeva stići samo nasiljem. Tako je zastupnik u srbijanskoj Skupštini i predsjednik Srpske radikalne stranke, inače nekadašnji komunistički disident i zatočenik te samozvani četnički vojvoda Vojislav Šešelj (1954), 14. travnja 1991. na mitingu u Borovu Selu kod Vukovara izjavio: „Obranite se ako napadnu. Srbija to neće gledati skrštenih ruku, jer Srbija je uz vas. Kada prođu ove proceduralne radnje, a to je možda sedam-osam dana, najviše mesec, vi ćete biti u Srbiji. Toliko još izdržite."[57] Njegov kolega iz skupštinskih klupa, Milan Paroški, je nešto kasnije (21. travnja) na mitingu u baranjskom selu Jagodnjaku ustvrdio da „treba da ubijete k'o kera kod tarabe svakoga onoga koji kaže da ovo nije srpska zemlja". U crtanju granica nove države Šešelj je tih mjeseci (točnije, u ožujku 1991), pišući Programsku deklaraciju Srpske radikalne stranke, bio više nego jasan: „Obnavljanje slobodne, nezavisne i demokratske srpske države na Balkanu koja će obuhvatiti celokupno srpstvo, sve srpske zemlje, što znači da će u svojim granicama imati, pored sadašnje oktroisane srbijanske federalne jedinice, srpsku Makedoniju, srpsku Crnu Goru, srpsku Bosnu, srpsku Hercegovinu, srpski Dubrovnik, srpsku Dalmaciju, srpsku Liku, srpski Kordun, srpsku Baniju, srpsku Slavoniju i srpsku Baranju."[58]

Jedino što su predstavnici hrvatskih Srba iznijeli, a što bi se moglo nazvati nekakvim programskim elementom jest izjava Jovana Raškovića: „Na svaki korak Tuđmanove vlasti prema odvajanju iz Jugoslavije, mi činimo korak prema odvajanju iz Hrvatske." I to je i dosljedno bilo provođeno: zapravo, čini se da je to bila smišljena strategija i da se željelo da izgleda kako se „Srbi samo brane, kao i uvijek": naime, na svaki potez hrvatskih vlasti koji je vodio nezavisnosti Hrvatske, Srbi su odgovarali kontrapotezima, inzistirajući na svom pravu na samoopredjeljenje.

Tek je potkraj 1993. godine glinski sudac Radovan Jović ponudio hrvatskoj javnosti malo detaljnije obrazloženje: tvrdeći da su neki krugovi „u Hrvatskoj [...] zaključili da Srbi u Hrvatskoj više nisu narod nego nacionalna manjina" te da su time „srušili vjekovne tekovine srpskoga naroda. Pitam koji bi narod na svijetu pristao da dobrovoljno prihvati niži status od onog koji je imao? Nijedan! [...] Hrvati i Srbi nikada [...] nisu bili u poziciji nadređenosti jednih u odnosu na druge. Imali smo samo zajedničku državu, bilo pod tuđim zastavama, bilo pod našim zajedničkim..."[59] Godine 1995, glinski ekonomist Đorđe Lazić u dokumentu kojim je želio pokazati da tzv. Srpska Republika Krajina ima mogućnosti i za samostalan gospodarski razvoj, tvrdi da se u „na-

rodnooslobodilački rat" 1991. godine krenulo kako bi se sačuvali životi Srba u nekim hrvatskim regijama, potom da je to gibanje preraslo u „državotvorni pokret".[60] Ova objašnjenja žele na neki način naknadno opravdati srpsku stranu, čemu Lazić pridodaje želju za stvaranjem države, što nije baš uvjerljivo.

Čini se da je vodstvo SDS-a svjesno išlo u zaoštravanje do krajnosti. U svibnju 1991. godine nepoznati su počinioci navodno pokušali ubiti predsjednika benkovačkog SDS-a Miroslava Mlinara, nanijevši mu nožem po vratu tobože teške ozljede. Kasnije se ispostavilo, po javnom priznanju sudionika, da su aferu režirali sami srpski pobunjenici.[61] Kako bilo da bilo, Rašković je imao razloga proglasiti da prekida sve odnose sa Saborom, pravdajući to „ugroženošću". Uslijedile su huškačke izjave koje su na temelju novih poluistina i neistina dovele Srbe u masovnu psihozu skorog izbijanja rata i ustanka.

Kada su tijekom 1990. godine u predizbornoj kampanji mnoge stranke, a ujesen 1990. i nove vlasti u Sloveniji i Hrvatskoj objavile prijedlog konfederalnog preustroja Jugoslavije, Milošević je uzvratio da se u tom slučaju otvara pitanje republičkih granica. Tako je jasno stavljeno na znanje da, ne uspiju li preurediti Jugoslaviju po svojoj mjeri, Milošević i njegovi ljudi kane stvoriti Veliku Srbiju koja bi obuhvatila i velike dijelove Hrvatske (i BiH), čak i one gdje su Srbi manjina, sve pod krinkom njihove zaštite. Nasilno rješenje bilo je unaprijed predviđeno kao realna mogućnost. Uostalom, sama narav Miloševićeve politike sebi nije mogla dopustiti bilo kakav kompromis.

78. Od provokacija do rata

Sabor je 25. srpnja 1990. godine proglasio amandmane na Ustav Hrvatske: ispuštena je odrednica „socijalistička" u nazivu države, potvrđeni novi grb i zastava, uvedena funkcija predsjednika Republike (umjesto predsjednika Predsjedništva) i ministara (umjesto republičkih sekretara). Sukladno najavama srpskih predstavnika da će na svaku mjeru hrvatskih vlasti odgovoriti jednakom mjerom, istoga dana u Srbu u Lici (gdje je 1941. godine organizirana jedna od najranijih ustaničkih akcija, što je bilo važno na simboličkoj razini) osnovano je Srpsko nacionalno vijeće.[62] Novoosnovana institucija ne priznaje ustavne promjene u Hrvatskoj nego donosi Deklaraciju o suverenosti i autonomiji Srba u Hrvatskoj te raspisuje plebiscit o srpskoj autonomiji u Hrvatskoj. Na velikom zboru, pred više desetaka tisuća ljudi (neki izvori govore o punih 100.000) Jovan Rašković izjavljuje: „Srpski je narod ustao!". Potom je tijekom kolovoza, prema unaprijed pripremljenu planu, opljačkano oružje iz policijskih stanica. Sljedeći dani protjecali su u neuspješnim pregovorima hrvatskih vlasti s predstavnicima lokalnih Srba kako bi se oružje vratilo i stanje primirilo.[63]

Na spomenutom sastanku u Srbu Srpsko nacionalno vijeće je navijestilo održavanje plebiscita o „srpskoj autonomiji".[64] Da bi spriječila izjašnjavanje i zaplijenila oružje u policijskim postajama, hrvatska je policija intervenirala u Benkovcu i Obrovcu. Nekoliko desetaka policajaca krenulo je dvama helikopterima u Knin kako bi i tamo obavili taj posao, ali ih je pod prijetnjom rušenja JNA vratila u Zagreb zbog navodno „tehničkih nemogućnosti" da odobri prelet. U međuvremenu je stanovništvo Knina i okolice bilo plašeno „dolaskom ustaša", pa su ljudi bezrazložno bježali u brda, a kninski gradonačelnik, stomatolog i bivši komunist, Milan Babić (1956-2006), proglasio je ratno stanje, iako za to, naravno, nije imao nikakvih ovlasti, a još manje razloga. Babić osuđuje „terorističku agresiju neofašističke i ustaške vlasti hrvatske države protiv srpskog naroda" i poziva na „obranu teritorijalnog integriteta" SAO Krajine. U Kninu je osnovan i tzv. Savjet narodnog otpora. Konačno, balvanima i barikadama blokirane su ceste i pruge u sjevernoj

Dalmaciji, na području Knina, Obrovca i Benkovca, vitalne za Hrvatsku. Štoviše, kod tunela Prezid, na cesti Obrovac – Gračac, eksplozivom je zarušeno kamenje na više mjesta.

Posljedice su se brzo osjetile i bile su katastrofalne: nastaju dugačke automobilske kolone s turistima koji se vraćaju kućama. Zadarska, šibenska i splitska luka doživljavaju strmoglav pad prometa. Već isti tjedan računalo se da su izravne i neizravne štete tih terorističkih postupaka veće od 200 milijuna USD.

Iako su hrvatski mediji i političari nastojali događaje prikazati kao pobunu grupice pijanih ekstremista koji ne znaju što čine, svjesno su ili nesvjesno uljepšavali stanje: radilo se o promišljenoj i organiziranoj provokaciji iz Beograda. Sam Borisav Jović opisuje kako se Slobodan Milošević pouzdao u Babića koji je trebao biti glavni realizator njegova plana u Hrvatskoj: Srbi su trebali „podržati i ohrabriti politiku Franje Tuđmana u korist stvaranja nezavisne Hrvatske" kako bi i „Srbi iz Krajine mogli, kad na njih dođe red, zatražiti nacionalnu nezavisnost". Titogradski *Dnevnik* tih je dana objavio Miloševićevo pismo saveznom Predsjedništvu u kojem on lukavo traži da se „hitno usvoji zakon o secesiji koji će omogućiti narodima koji to žele da mirno napuste Jugoslaviju, a da to ne bude nauštrb interesa naroda koji žele da u njoj ostanu". Drugim riječima, Milošević je „izgurivao" Hrvatsku i Sloveniju iz Jugoslavije, ali je tražio da se vodi računa i o navodnim interesima hrvatskih Srba, koji bi se, prema tom planu, izjasnili o odcjepljenju od Hrvatske. Sa svoje strane, Babić je u sljedećih nekoliko mjeseci potisnuo Raškovića i druge relativne umjerenjake u drugi plan i otvoreno zagovarao oružanu pobunu.[65]

U sljedećih nekoliko mjeseci nije bilo ni oružanih sukoba, ali je bilo jasno da se situacija 17. kolovoza „balvan-revolucijom" stubokom izmijenila, odnosno da se izuzetno zaoštrila. Taj se dan može računati kao početak agresije na Hrvatsku.[66]

U međuvremenu je JNA manje ili više otvoreno naoružavala lokalno srpsko stanovništvo, što je bila jasna najava njezina držanja u predstojećim sukobima.

Plebiscit o autonomiji srpskih općina održavao se od 19. kolovoza do 2. rujna. Osim dvotjednog roka za glasanje, bilo je još mnogo čudnih okolnosti: nije bilo biračkih popisa, a glasalo se i u Beogradu (oko 48.000 glasača), u Francuskoj i drugdje. Afirmativan odgovor dalo je navodno praktički 100% glasača (od ukupno 567.731 glasača koji su tobože glasali u Hrvatskoj samo je 144 bilo protiv, a 46 listića bilo je nevažećih). Nema sumnje da su objavljeni rezultati bili „očito proizvoljni" (jer po popisu iz 1991. Srba u Hrvatskoj je bilo, uključujući maloljetnike i Srbe u velikim gradovima, koji nisu glasali, 581.663).[67] Bila je to

osnova daljnjeg zaoštravanja, pa je potkraj rujna samozvano Srpsko nacionalno vijeće proglasilo autonomiju općina s većinskim srpskim stanovništvom.

Sljedeći mjeseci prolaze u naizmjeničnim blokadama i deblokadama cesta i pruga (u travnju 1991. godine pruga prema Dalmaciji bila je blokirana punih 26 dana). Bilo je i pokušaja da se tenzije smire, ali nije jasno koliko su oni, sa srpske strane, bili iskreni. Tako su se delegacije hrvatske vlade i Srpskog nacionalnog vijeća sastale 10. rujna u Donjem Lapcu i dogovorile da srpska strana počne vraćati oružje rezervnog sastava stanice javne sigurnosti u Kninu, ali je već 12. rujna lokalni kninski radio apelirao na građane da ne vraćaju oružje i da ne vjeruju hrvatskoj vladi (dotad su samo dvojica građana vratila puške). Usprkos brojnosti incidenata, očigledno je u to doba još u mnogih postojao zazor da se oružje i upotrijebi. No, i te barijere su se srušile, kada su u studenome nepoznati napadači (čini se povezani sa Simom Dubajićem) kod tunela Prezid na cesti Gračac – Obrovac zapucali na jedan kamion s hrvatskim registarskim oznakama koji je prolazio cestom. Dvije su osobe u kamionu bile ranjene; tada je prvi put pala krv. Samo koji dan kasnije, 23. studenoga na cesti Obrovac – Benkovac maskirani napadači presreli su policijsku patrolu i ubili policajca Gorana Alavanju, drugoga ranili, a treći je ostao neozlijeđen. Alavanja je zapravo prva žrtva rata u Hrvatskoj. Kako su sva trojica policajca bili srpske nacionalnosti, iz pobunjeničkih krugova u Benkovcu javljano je da su to sve učinili „hrvatsko vrhovništvo i ustaški fanatici", što je krajnje nevjerojatno, jer je to područje bilo jedno od centara balvan-revolucije. Koji dan kasnije, tzv. Savjet narodnog otpora opštine Benkovac izdao je „saopštenje" iz kojeg postao jasan motiv tog terorističkog čina – naime, policajci srpske nacionalnosti pozvani su da odbiju izvršavati naredbe „ustaških naredbodavaca", što je navijestilo odmetanje lokalnih policijskih snaga od hrvatskih vlasti.[68]

U međuvremenu je, desetak dana nakon početka balvan-revolucije saborskom odlukom dotadašnjega hrvatskoga člana Predsjedništva SFRJ Stipu Šuvara zamijenio dotadašnji hrvatski premijer Stjepan Mesić (1934).[69] Mesić je automatizmom postao i potpredsjednik Predsjedništva SFRJ te je poslovničkim redom trebao 15. svibnja 1991. godine preuzeti i dužnost predsjednika.

U listopadu 1990. godine hrvatsko i slovensko vodstvo iznose prijedlog konfederalnog preustroja Jugoslavije (Nacrt ugovora o jugoslavenskoj konfederaciji – savezu jugoslavenskih republika).[70] Nacrt, za koji su autori tvrdili da je nastao na temelju povijesnog iskustva Europske zajednice, vidio je Jugoslaviju kao savez suverenih država povezanih konfederalnim ugovorom kao aktom međunarodnog prava koji bi isklju-

čivao mogućnost obvezivanja država bilo kojim drugim ugovorom ili dokumentom, a koji bi limitirao njihov suverenitet. Države bi bile subjekti međunarodnog prava s vlastitom diplomacijom i mogućnošću sklapanja samostalnih ugovora. Konfederacija bi bila dobrovoljna, s krajnjim ciljem omogućavanja ulaska njezinih članica u Europsku zajednicu. Nacrt je uređivao odnose među državama na područjima njihovih zajedničkih interesa – ekonomskom, obrambenom i sigurnosnom. Predviđao je i postojanje carinske i monetarne unije i zajedničkog tržišta, koordinaciju oko pitanja infrastrukture, slobodno kretanje rada, zaštitu okoliša, zajednički vojni kontingent u slučaju neposredne vojne opasnosti i pod komandom do koje bi se došlo konsenzusom. Također, obećavao je i stvaranje konfederalnih tijela (savjetodavnog parlamenta, vijeća ministara i drugih tijela), ali ih nije osnažio obvezujućim autoritetom. Milošević i njegovi sljedbenici taj su prijedlog bez rasprave odbacili, što je zapravo druga strana (Hrvati i Slovenci) i očekivala. Stoga objavljivanje tog teksta u javnosti valja shvatiti „samo kao kupovanje vremena do učvršćivanja mirno osvojene vlasti, internacionalizacije državotvornog pitanja ili, u krajnjem slučaju, međufaza do pune neovisnosti", vrlo jasno piše Mario Nobilo.[71]

Novi Ustav Republike Hrvatske proglašen je 22. prosinca. Njime su dovršene u ustavnopravnom smislu liberalnodemokratske reforme – ukinuta je smrtna kazna, utvrđeno da su „poduzetnička i tržišna sloboda temelj gospodarskog ustroja", itd. Sabor je odredbom da „Republika Hrvatska ostaje u sastavu SFRJ do novog sporazuma jugoslavenskih republika ili dok Sabor RH ne odluči drugačije" jasno pokazao da su to dileme s kojima bi se u bliskoj budućnosti mogao suočiti. Osim toga, iz (preambule) Ustava izbačena je odredba da su Srbi nosioci suvereniteta u Republici Hrvatskoj. Ta je odluka zasigurno bila netaktična, pa čak i glupa, a istovremeno i pravno nevažna (jer iz nje ne proizlaze nikakva neposredna prava). Kako bilo da bilo, ona je dala nove argumente srpskom nezadovoljstvu i buntu. Dan ranije, 21. prosinca, usvojen je Statut Srpske autonomne oblasti Krajine (SAO Krajina) kojom se ona definira kao „oblik teritorijalne autonomije u sastavu Republike Hrvatske".[72] Desetak dana kasnije, 3. siječnja 1991. godine, u Kninu su u novu tvorevinu ušli predstavnici pet od 11 hrvatskih općina sa srpskom većinom.

Srpski su mediji tada intenzivno počeli stvarati psihozu da se Hrvatska sprema za rat („organizacija terorističkih aktivnosti") i uvozi velike količine oružja. To je bila samo djelomična istina, jer Hrvatska još nije imala svoju vojsku; ona je samo znatno pojačala policijske snage i naoružala ih uvezenim oružjem, jer ga u zemlji, budući da je taj segment kontrolirao Beograd, nije mogla nabaviti. Slijedom svih ovih događaja i jedinice JNA digle su borbenu spremnost.

Potkraj siječnja Predsjedništvo SFRJ u nazočnosti hrvatske delegacije s Tuđmanom na čelu dogovorilo je način da se privremeno smanji napetost, tj. da se razoružaju „paravojne formacije", što je svaka strana tumačila na svoj način: hrvatska vlast smatrala je da treba razoružati pobunjene Srbe, a JNA i Srbi smatrali su da treba razoružati novoformirane jedinice hrvatske policije, jer su zapravo „stranačka vojska sastavljena od članova HDZ-a". I dok je svaka strana mislila da je izvukla korist iz sporazuma, iste večeri, 25. siječnja, na televiziji je prikazan tendenciozno montiran film *Što je istina o naoružavanju HDZ-a u Hrvatskoj.* U njemu hrvatski ministar obrane Martin Špegelj (1927) navodno dvojici muškaraca objašnjava kako će u budućem ratu doći do velikog krvoprolića, i kako to valja pažljivo planirati. Međutim, već je na prvi pogled film izgledao sumnjivo, jer su se Špegeljeva usta vrlo čudno micala. Ubrzo se ispostavilo da se radilo o vještoj montaži njegovih izjava koje su bile izvučene iz konteksta. Film je izrađen po uputama jugoslavenske tajne službe te je trebao poslužiti kao poticaj hapšenju nekih osoba, prije svih samog Špegelja.[73] Potom je JNA trebala uvesti izvanredno stanje, a istovremeno bi došlo i do pobune protiv tadašnje hrvatske vlasti, koja bi Hrvatsku vratila „na pravi put". Međutim, u Hrvatskoj nikakvih reakcija takve prirode nije bilo, već je, očito, podrška javnosti Špegelju i hrvatskom vodstvu postala još snažnija.[74] Napetost je tih dana dosegnula vrhunac. Naveliko se govorilo da će JNA izvršiti državni udar. Policijske postrojbe i dragovoljačke skupine po Hrvatskoj bile su u punoj pripravnosti – samo u Zagrebu brojale su oko 6000 naoružanih osoba.[75] Na područjima gdje je hrvatska vlast kontrolirala policiju, vojarne JNA su bile u potpunoj blokadi, a zauzete su bile i važne točke po gradovima i naseljima. I JNA je također bila u punoj spremnosti – tenkovi i vojna vozila bili su spremni za izlazak iz vojarni. No, ubrzo je postignut dogovor o dezangažiranju snaga, pa je napetost splasnula – ali samo privremeno. Tim je događajima počela „faza lažnih pregovora" u procesu raspada Jugoslavije.[76]

Ubrzo potom, 21. veljače, Skupština Slovenije izglasava amandman na vlastiti ustav (amandman 99) čime čini značajne korake u formalnopravnom odvajanju od jugoslavenskog pravnog sustava; Hrvatska je dovedena u situaciju da čini isto. Stoga je Sabor sutradan, 22. veljače, izglasao Rezoluciju o razdruživanju sa SFRJ i Rezoluciju o zaštiti ustavnog poretka RH kojom određuje da se na teritoriju Hrvatske ne može primijeniti nijedan savezni zakon ili propis ako bi to narušilo suverenitet Hrvatske. Nastavljajući oponašati hrvatske odluke, Srbi u samozvanoj Krajini te zapadnoj i istočnoj Slavoniji donose Rezoluciju o razdruživanju Republike Hrvatske i SAO Krajine te proglašavaju da na „njihovu" teritoriju vrijede samo propisi Krajine i Jugoslavije.[77]

Tada je Jovan Rašković izjavio da republičke granice nisu državne nego „titoističke".

Polako se ulazilo u fazu sukoba u kojoj se incidenti, svaki teži od prethodnoga, bilježe iz dana u dan. Početkom ožujka u Pakracu lokalni su Srbi razoružali hrvatske policajce što je uzrokovalo intervenciju jedinica hrvatske specijalne policije, na što se među sukobljene strane prvi put postavila JNA i time zapravo zaštitila slabiju, srpsku stranu. To je sljedećih mjeseci postao model za slične intervencije JNA, sve dok u kasno ljeto 1991. godine JNA nije otvoreno napala Hrvatsku. Kada je izbio sukob u Pakracu, u Beogradu je atmosfera dovedena do usijanja: novine su izvještavale o 11 ubijenih Srba, o kolonama srpskih izbjeglica, što je sve bilo izmišljotina. Jovan Rašković je na javnom skupu isticao kako je „Hrvatska toga dana objavila rat srpskom narodu", a u Beogradu se više od 30.000 ljudi okupilo pod parolom „Jasenovac se neće ponoviti". Neki su demonstranti nosili transparente s parolom „Oko za oko, zub za zub".[78]

Samo koji dan kasnije, 9. ožujka, u Beogradu su izbile demonstracije srbijanske opozicije protiv Miloševićeva autoritarizma, osobito zbog manipuliranja medijima. Milošević je, nesrazmjerno veličini demonstracija i opasnosti za sigurnost, naredio agresivnu intervenciju policije u kojoj su jedan student i jedan policajac ubijeni. Borisav Jović, predsjednik Predsjedništva SFRJ, zatražio je intervenciju JNA, jer navodno policija nije bila u stanju uvesti red. Naposljetku je dobio pristanak većine članova Predsjedništva, pa je vojska izašla na beogradske ulice.[79] Time se otvarala mogućnost Miloševićevu bloku i JNA da zatraže uvođenje izvanrednog stanja u cijeloj zemlji. Borisav Jović je za 12. ožujka sazvao sjednicu Predsjedništva, koja nije održana u Palači federacije, već u zgradi Generalštaba. „Jesmo li uhapšeni?" pitao je član Predsjedništva iz Hrvatske, Stjepan Mesić, kada je vidio generale koji su se držali kao da oni predsjedavaju sjednici. Ministar obrane Veljko Kadijević tada je istaknuo kako su „u Jugoslaviji na sceni svi mogući neprijatelji socijalizma i jedinstvene Jugoslavije – dižu glave ustaški, četnički, balistički, belogardejski i svi ostali elementi. Mi smo u situaciji da se borimo protiv istog neprijatelja protiv koga smo se borili i 1941. godine".[80] Govor nije impresionirao članove Predsjedništva, barem ne one koje je morao. Sjednica se produžila na još dva dana te se u sve napetijoj atmosferi 14. ožujka glasalo o uvođenju izvanrednog stanja. Za takav prijedlog bila su četvorica predstavnika srpsko-crnogorskog bloka, što se i očekivalo, dok su Mesić, makedonski predstavnik Vasil Tupurkovski (1951) te, naposljetku i bosanskohercegovački predstavnik Bogić Bogićević glasali protiv. Kako slovenskog predstavnika Janeza Drnovšeka (1950-2008) nije bilo, prijedlog JNA je bio odbijen.[81] Bogićević je kasnije objašnjavao

kako bi, da je on glasao za uvođenje izvanrednog stanja, „Rat počeo 12. marta... tada bi 180.000 uniformisanih oficira i vojnika, plus rezervisti, krenulo u akciju. Istog momenta bi bila uvedena vojna uprava – prvo u Hrvatskoj, zatim u Sloveniji, a vojno-političkim mjerama bi bilo oboreno vodstvo u BiH. Tuđman i slovenski predsjednik Milan Kučan bili bi uhapšeni istog trenutka." Prema Bogićevićevim navodima, planiralo se da se Saveznoj skupštini onemogući rad tako što bi vojska blokirala ulazak delegata u zgradu, a Borisav Jović, kojem bi, po Ustavu, bio produžen mandat, zapovijedao bi i dalje oružanim snagama.[82]

Kada je Predsjedništvo SFRJ glasalo suprotno željama srpsko-crnogorskog bloka, četiri člana Predsjedništva iz Srbije i Crne Gore povukli su se iz njega. To je trebao biti argument za uvođenje izvanrednog stanja, jer se tvrdilo da civilna vlast ne funkcionira. No, takvoj se ideji usprotivilo vodstvo JNA – „svaki pokušaj autonomnog djelovanja predstavljao bi neodgovorni avanturizam i svaljivanje odgovornosti za sve ogromne promašaje koji su zemlju vodili u propast na JNA, koja je i sama žrtva tih promašaja", obranaški je, s naknadnom pameću, objašnjavao Kadijević koju godinu kasnije.[83] Generali su očigledno bili svjesni da sami ne mogu vladati zemljom i da ne bi dobili podršku javnosti, čak ni Srba. Međutim, po pakračkom ili nekom sličnom obrascu, JNA je u sljedećim mjesecima pronalazila načine da se sama angažira u pokretanju „tihe intervencije".

U međuvremenu je, 16. ožujka, Milošević sam poduzeo radikalne, zapravo ključne korake. Naime, u televizijskom obraćanju srbijanskoj javnosti ustvrdio je da je „Jugoslavija ušla u završnu fazu svoje agonije" te da „Srbija više neće priznavati odluke Predsjedništva Jugoslavije". Zaključio je informacijom da je naredio „mobilizaciju rezervista policije Srbije i obrazovanje novih jedinica", a sve s ciljem „zaštite interesa Republike Srbije", ali i – „srpskog naroda"! Ono što su Milošević i JNA predbacivali Hrvatskoj (ali i Sloveniji) – dakle, osnivanje samostalnih policijskih jedinica – Milošević je napravio sam. Samo sat vremena nakon obraćanja narodu Milošević se sastao s predsjednicima svih općina u Srbiji i „od njih zatražio da se pripreme za rat". Jasno im je rekao da su „suštinska državna pitanja (...) pitanja granica. A granice, kao što znate, uvek diktiraju jaki, nikada ne diktiraju slabi". Mobilizaciju policije obrazložio je potrebom obrane „interesa naše republike, a i interesa srpskog naroda izvan Srbije". Zaključio je rečenicom koja je ubrzo postala legendarna: „Ako treba da se tučemo, bogami ćemo da se tučemo. Nadam se da neće biti toliko ludi da se sa nama tuku. Jer, ako ne umemo dobro da radimo i privređujemo, bar ćemo znati dobro da se tučemo." Ovim je postupcima srbijanski predsjednik izazvao JNA da krene u intervenciju, jer je vrlo dobro znao da bez JNA ne može ostvari-

ti svoju namjeru o „obrani granica i srpskog naroda".[84] S druge strane, JNA je definitivno morala izabrati stranu kojoj će se prikloniti, pa je u strahu da ne nestane zajedno s državom, vojno vodstvo prihvatilo da postane oružana ruka beogradskoga režima. Veljko Kadijević je poslije, u memoarima, svjedočio kako je tih dana vojno vodstvo jednoglasno prihvatilo preustrojavanje JNA u srpsku vojsku te da se u realizaciju te ideje krenulo „u bliskoj suradnji s beogradskim političkim vodstvom". Vojska je tada postavila sebi cilj da „zaštiti i obrani srpski narod van Srbije i prikupi JNA u granice buduće Jugoslavije".[85]

Neposredni rezultati takvih – dijelom tajnih, dijelom javnih – vojno-političkih aranžmana osjetili su se na terenu već nakon nekoliko dana. Jedinice samozvane SAO Krajine svjesno su išle na izazivanje incidenata te su zauzele Plitvice, tobože dio „njihova" teritorija. Hrvatske su vlasti bile prisiljene intervenirati kako bi obranile integritet zemlje. Na Plitvice su poslane specijalne policijske postrojbe koje su se sukobile s pobunjenicima 31. ožujka, na sam Uskrs. U tom sukobu poginuo je Josip Jović (1969) i jedan srpski borac (Rajko Vukadinović iz Titove Korenice). Mnogi tvrde da su to bile prve žrtve u ratu u Hrvatskoj (ako se zaboravi, što je vrlo često, spomenuti policajac Goran Alavanja).[86]

Intervencija specijalne policije MUP-a RH na Plitvicama, a nakon slične intervencije u Pakracu, pokazala je odlučnost hrvatskog vrhovništva

Plitvice, Uskrs 1991. godine.

da uspostavi ustavni poredak u pobunjenim područjima. Strateška je ideja bila da se uspostavi kontrola nad policijskim ispostavama po manjim mjestima na pobunjenom području Kninske krajine i dijela Like, čime se želio stvoriti preduvjet za postupan ulazak u srce pobune.

Međutim, nedugo potom područje Plitvica zauzele su jedinice JNA, stvarajući tobože tamponsku zonu, a zapravo omogućujući pobunjenim Srbima trajniju okupaciju hrvatskih teritorija. Doduše, „JNA se u nekim slučajevima korektno ponašala, kao u Borovu, ali je u sve više prilika postupala protiv legalne i demokratski izabrane vlasti u Hrvatskoj", zaključivao je tada Stjepan Mesić.[87] Intervencija JNA na Plitvicima bila je dio osmišljene strategije: o tome svjedoči tadašnji predsjednik Predsjedništva SFRJ Borisav Jović u zabilješci za 5. travnja. Naime, u razgovoru Jovića i Miloševića s generalima Veljkom Kadijevićem i Blagojem Adžićem (1932), srpsko rukovodstvo je pitalo „da li će vojska dozvoliti da hrvatska policija zauzme Knin i druge srpske gradove, koji su sada pod srpskom vlašću? Odgovor je vrlo jasan: neće... Vojska neće nikoga napadati, ali će braniti i sebe i srpski narod u Krajini". Iako se iz Jovićeva dnevnika to ne može izravno zaključiti, Armija je već tada počela provoditi mjere kojima je svrha bila spriječiti „da hrvatska policija zauzme Knin i druge srpske gradove, koji su sada pod srpskom vlašću".[88] Zapravo, stvaranje tamponskih zona trebalo je pripremiti teritorijalnu podjelu Hrvatske.

Odluku o slanju JNA na Plitvice Borisav Jović je donio samostalno, ne savjetujući se s kolektivnim Predsjedništvom. I sam je bio svjestan implikacija svoga čina, pa je rezolutno zaključio: „prešli smo Rubikon (...) ni od koga više ne tražimo nikakve odluke, dejstvujemo prema potrebi na zaštiti srpskoga naroda". Kako Predsjedništvo SFRJ tada nije funkcioniralo, Jović je samo lapidarno dodao: „Obaveštavamo ga o događajima, pa kome se ne dopada, neka ide kući. I glupo je da sede u rukovodstvu države sa kojom su zaratili."[89]

Bio je to početak prve faze agresije na Hrvatsku. Strategija *tamponskih zona* koja je trajala do sredine rujna 1991. godine imala je dvije jasno uočljive faze. Prva faza traje do intervencije JNA u Sloveniji, dakle, u vrijeme kada u Hrvatskoj traju sukobi oko Pakraca, Plitvica i Borova Sela. Za to je razdoblje karakteristično da nema velikih teritorijalnih pomaka. JNA djeluje na način da onemogući hrvatsko djelovanje i omogući održanje srpske pobune.[90]

Na taj je način, tijekom proljeća 1991. godine, počela borba srpskih pobunjenika za granice Krajine. Počinju sustavni prepadi i ubijanja hrvatskih policajaca unutar teritorija zamišljene Krajine, kako bi se ta područja izdvojila iz ingerencija hrvatskih vlasti. U sljedećoj fazi pobune, koja se lako uočava u naizgled nepovezanim događanjima u raznim

dijelovima Hrvatske, nastoji se sada već jasno definirane hrvatske enklave unutar tih zamišljenih granica polako gušiti. U sljedećoj fazi, koja nastupa u ljeto, otpor u tim enklavama nastojat će se slomiti, a Hrvati i drugo nesrpsko stanovništvo prognati.

Dakle, od početka travnja srpski pobunjenici nastoje zaokružiti granice svoje zamišljene tvorevine. Prvih dana travnja u pomoć srpskim selima između Osijeka i Vukovara stigle su paravojne postrojbe iz Srbije koje je organizirao četnički vojvoda Vojislav Šešelj, jer pobunjenici na tom području nisu, kao u Kninu, imali masovniju podršku lokalne srpske zajednice. Ubrzo su oko Borova Sela, Trpinje, Vere, Bršadina i drugih većinski srpskih sela podignute barikade. Beogradske novine su veličale patriotizam „dobrovoljaca koji su krenuli braniti ugroženi srpski narod".[91]

Desetak kilometara jugoistočno od Knina, na cesti prema Sinju i Splitu, kao enklava među srpskim selima, bilo je Kijevo, selo gotovo isključivo naseljeno Hrvatima. Pod izgovorom da lokalna nejaka policijska stanica blokira pristup srpskim selima u pravcu Sinja, kninska je policija 29. travnja blokirala Kijevo, ne dozvoljavajući ni dostavu elementarnih potrepština. U Splitu su uslijedile velike demonstracije podrške Kijevu.[92] U njima je poginuo jedan pripadnik JNA (inače Makedonac), što je bio povod srpskoj propagandi za žestoko pojačanu kampanju koja je već zvučala kao prava priprema za rat. Kijevo se, inače, mjesecima odupiralo, ali je potkraj kolovoza bilo napadnuto svim sredstvima, u zajedničkoj akciji lokalne srpske policije i JNA.[93] Stanovništvo je moralo izbjeći, a kuće i mjesna crkva su uništeni.

Međutim, osim Miloševića i njegova kruga, JNA i srpskih pobunjenika, sukob su raspirivali i neki krugovi u Hrvatskoj koji su po svaku cijenu željeli izlazak Hrvatske iz Jugoslavije. Dolazak ljudi iz emigracije s takvim programom i njihovo priključivanje HDZ-u, kao i posve slobodno i sve intenzivnije isticanje ustaških znakova i nazivanje svih Srba četnicima, dodatno je uvjeravalo armijske krugove da s Hrvatima ne može biti dogovora i da su hrvatski prijedlozi o konfederaciji samo bacanje prašine u oči. To nije bio uzrok sukoba, ali je objektivno bio čimbenik kojim se dolijevalo ulje na vatru.

Situacija u istočnoj Slavoniji bila je slična onoj u okolici Knina, s tom razlikom što su se ondje barikade ipak uklanjale. U tom posredovanju i smirivanju važnu je ulogu igrao načelnik osječke policije Josip Reihl-Kir, kojega su kasnije hrvatski ekstremisti ubili kako bi uklonili i posljednju prepreku raspirivanju sukoba. Ubojica Ante Gudelj bio je osuđen 1994. u odsutnosti na 20 godina zatvora, ali u zatvor nije otišao.[94] Postoje snažne indicije da su Gudelja štitili tada najodgovorniji ljudi hrvatske politike u Slavoniji te da su ga oni potakli na zločin. Potkraj

Masovni prosvjed pred zgradom Komande Vojno-pomorske oblasti u Splitu 6. svibnja 1991. godine.

travnja, pošto su srpski ekstremisti više puta izazvali napetost na prilazima Borovu Selu kod Vukovara, nekolicina ljudi iz hrvatske vlasti osobno je stigla do Borova Sela i oko ponoći ispalila na selo tri granate. Žrtava nije bilo, šteta je bila minimalna, ali je srpskim ekstremistima pružen povod za protuakciju. Iz Srbije su stigli pripadnici specijalnih jedinica, te su zarobljena dvojica hrvatskih policajaca. Da bi spasila dvojicu kolega, hrvatska je policija krenula u intervenciju, ali krajnje nepripremljeno i nespretno. Policajci su upali u zasjedu te su dvanaestorica ubijena, a više od 20 ih je ranjeno. Hrvatska je oplakivala mrtve, bojeći se još gorega. Predsjednik Tuđman tada prvi put upozorava da smo „svjedoci početka otvorenog rata protiv Hrvatske". S druge strane, Vojislav Šešelj javno je priznao da su njegovi ljudi sudjelovali u pokolju: „Obavestili smo Generalštab jugoslovenske armije da ćemo povući sve svoje četnike i položiti oružje u slučaju da armija interveniše i razoruža Hrvate. Ali ako se ona ne pokrene, krv će teći potocima i srpski narod će pobediti..." Beogradska *Borba*, tada u žestokoj opoziciji prema Miloševiću, tvrdila je da su u organiziranje paravojnih postrojbi bili umiješani i „mnogi politički moćnici", uključujući i člana Predsjedništva

SFRJ iz Vojvodine – Jugoslava Kostića.[95] U međuvremenu je JNA došla u Borovo Selo, stvorila tamponsku zonu i time taj prostor izuzela iz hrvatske vlasti. Postaje sve jasnije da takve akcije ne pridonose smirivanju strasti i uspostavi reda, već pripremanju teritorijalne podjele Hrvatske.

Stvaranjem tenzija i atmosfere u kojoj dominira strah, hrvatski su Srbi gurani u rat. On se približavao u nizu, naoko, izdvojenih oružanih sukoba, sve do sredine 1991. godine i završetka rata u Sloveniji.

Prema popisima iz 1981. i 1991. godine, Srbi ni u jednoj slavonskoj općini nisu bili u većini. U zapadnoj Slavoniji njihov je broj varirao od 16% u općini Virovitica do 46% u općini Pakrac (ukupno u zapadnoj Slavoniji 30%), a u istočnoj Slavoniji od 2,5% u općini Županja do 37% u općini Vukovar (ukupno 20,5%).[96] No, baš je istočna Slavonija za beogradske planere bila posebno zanimljiva jer, za razliku od područja Hrvatske gdje su Srbi ili brojni ili u većini, ali koja su siromašna, brdovita i udaljena (dijelovi Korduna, Banije, Like i Dalmatinske zagore), istočna Slavonija graniči sa Srbijom te je bila jedna od najbogatijih regija u Hrvatskoj i uopće u Jugoslaviji.

Petnaestoga svibnja, na dan redovite smjene na čelu Predsjedništva SFRJ, predstavnika Srbije Borisava Jovića trebao je po ustavnim odredbama zamijeniti hrvatski predstavnik Stjepan Mesić. Bila je to dotad uvijek rutinska primopredaja dužnosti o kojoj se nikad nije glasalo. Na tom se položaju do 1991. izmijenilo trinaest ličnosti iz svih republika i autonomnih pokrajina. Međutim, Milošević i suradnici procijenili su da bi odlazak Jovića s te dužnosti i dolazak Mesića ugrozio njihov projekt, pa je srpsko-crnogorski blok glasao protiv izbora Mesića, dočim su predstavnici Slovenije, BiH, Hrvatske i Makedonije bili za legalnu smjenu. Na taj je način glasanje završilo neriješeno (4:4). Sam je Mesić čak čuo načelnika Generalštaba Blagoja Adžića koji je neizbor komentirao riječima: „Ovo je lakrdija. Trebalo je po Ustavu..." Neki zapadni novinari su, tvrdi Mesić, generalovu izjavu protumačili kao „srdžbu na Srbiju, jer je ovim postupkom još više oslabila autoritet saveznih organa i same Armije". Mesić je tada, s punim pravom, mogao optužiti Srbiju za „razbijanje Jugoslavije" te da „zbog toga ona mora snositi svu odgovornost pred domaćom i svjetskom javnošću za sve posljedice".[97] Nema sumnje da je tim pučističkim odbijanjem legalne smjene predsjedatelja Predsjedništvo bilo paralizirano i da je država ostala bez najviše vlasti.

Predsjedništvo SFRJ je do tog trenutka, uz Markovićevu vladu, bilo jedino tijelo u Jugoslaviji u kojem je još postojala zajednička jugoslavenska vlast, iako sa sve manjim autoritetom i sve razjedinjenija. Mesić je kasnije opisao kako su najviši oficiri JNA o svojim planovima obavještavali samo srpske i crnogorske predstavnike u Predsjedništvu i samo se s njima konzultirali.[98] Sve u svemu, približavao se *finis Iugoslaviae*.

Susret republičkih predsjednika na Cetinju u travnju 1991. godine. Bio je to peti od ukupno šest takvih susreta na kojima su predsjednici jugoslavenskih republika bezuspješno pregovarali o daljnjoj sudbini Jugoslavije. Slijeva: Milan Kučan (slovenski predsjednik), Slobodan Milošević (srpski predsjednik), Momir Bulatović (crnogorski predsjednik), Alija Izetbegović (bosanskohercegovački predsjednik), Franjo Tuđman (hrvatski predsjednik), Kiro Gligorov (makedonski predsjednik).

Četiri dana kasnije, u nedjelju 19. svibnja, u Hrvatskoj je održan referendum na kojem su se građani trebali izjasniti jesu li za samostalnost Hrvatske. Na referendum je izišlo 83,6% od ukupno upisanih birača, a pozitivan odgovor dalo ih je 93,2% ili 2.845.521 građanin. Time je odbijena mogućnost ostanka Hrvatske u Jugoslaviji kao jedinstvenoj saveznoj državi, ali je kompromisno ostavljena mogućnost pristupa u savez suverenih država s drugim republikama, dakle neke vrste labave konfederacije.[99] Kao i obično, i Srbi u Krajini imali su odgovor: tih su dana organizirali referendum i na pitanje „žele li priključenje Krajine Srbiji i ostajanje u Jugoslaviji sa narodima koji to žele" navodno je potvrdno odgovorilo 99% glasača.

U međuvremenu, od 28. ožujka sastajali su se redovito predsjednici šest jugoslavenskih republika da bi razgovarali o budućnosti Jugoslavije. Općenito, na tim se sastancima raspravljalo o načinu izlaska iz državne krize. Govorilo se, primjerice, i o prijedlogu Slovenije i Hrvatske o stvaranju konfederacije suverenih država (predstavljen javnosti u veljači). U Predsjedništvu SFRJ, Stjepan Mesić je tvrdio da je „Jugoslavija neodrživa u sadašnjem modelu, a jedino moguće rješenje je savez suverenih država, ako se o tome dogovorimo", a tek „ako se o tome ne dogo-

vorimo – onda će svatko ići svojim putem".[100] Pozicije su bile nepomirljive. Sa svoje se strane Slobodan Milošević u javnosti se vrlo žestoko zalagao za očuvanje centralističke federacije, odnosno, „moderne federacije", po principu „jedan građanin, jedan glas". Međutim, imao je i rezervnu varijantu o kojoj je, prema svemu sudeći, 25. ožujka (dakle, tri dana prije prvoga sastanka jugoslavenskih predsjednika) u Karađorđevu raspravljao s hrvatskim predsjednikom Franjom Tuđmanom (o čemu će kasnije biti više riječi).[101]

Kriza se internacionalizirala, pa se tijekom lipnja uključila i treća strana – predstavnici EZ-a, potom i SAD-a, a kasnije i UN-a. I oni su djelomično odgovorni za tragediju koja se približavala. Isprva je EZ čak bio „neprijateljski" nastrojen prema ideji stvaranja novih država, držeći da se to protivi Helsinškoj povelji iz 1975. godine o nepromjenjivosti granica.[102] Potom su dugo vremena vjerovali da će racionalan zapadnoeuropski pristup zasnovan na ekonomskim interesima i diplomatskim obzirima biti svima prihvatljiv. Osim toga, dopuštali su Miloševiću i njegovim sumišljenicima da predugo predstavljaju Jugoslaviju.[103] Kasno su shvatili da se mnogi ljudi na odgovornim funkcijama ponašaju krajnje neodgovorno prema vlastitom narodu, svjesno ga gurajući u ratni sukob, bez obzira na žrtve. Sve su reakcije članica Europske zajednice, SAD-a ili UN-a bile zakašnjele i posve nedostatne. U tom je pristupu posebno bilo štetno što su se predugo izjednačavali žrtva i napadač, te da se podržavala fikcija o postojanju Jugoslavije, odnosno teza da valja očuvati Jugoslaviju, uz prethodni dogovor zainteresiranih strana – što je samo po sebi bilo proturječno. Situacija u Jugoslaviji Zapadu nije bila nepoznanica. On je na vrijeme identificirao prijetnju koju je predstavljao Miloševićev režim, ali je, istovremeno, imao „malo simpatija za slovenske i hrvatske separatiste koji su vrlo voljni izazivati rat tako dugo dok mu mogu izbjeći".[104] To su bili razlozi zbog kojih se Zapad dugo vremena zadovoljavao ulogom promatrača i ograničio svoje sudjelovanje na vođenje tzv. „diplomacije dobre volje".[105] Bila je to bezizgledna strategija za gašenje požara koji se širio Hrvatskom, a za koji mjesec i Bosnom i Hercegovinom.

79. JNA: od oslobodilačke do zločinačke vojske

U katastrofi koja je nailazila za mnoge je najveće razočaranje i šok bila uloga JNA. Ona je evoluirala od vojske koju je dobar dio Hrvata 1945. smatrao oslobodilačkom preko ideološkog komunističkog čistunca do zločinačke velikosrpske organizacije odgovorne za uništavanje gradova u BiH i Hrvatskoj i potpomaganje zločinačkih četničkih odreda.

Nakon 1945. godine JNA je bila najdosljedniji provoditelj Titove jugoslavensko-komunističke politike.[106] Pazilo se i na ravnomjernu nacionalnu zastupljenost, pa je priličan broj Hrvata (Slovenaca i drugih) bio i u Vrhovnoj komandi i na drugim zapovjednim mjestima. Ipak, nakon rata proporcionalno je veći broj Srba i Crnogoraca ostao u aktivnoj službi. Ta „srbizacija" bila je zaustavljena 1948. godine, kada je u doba Informbiroa više tisuća uglavnom srpskih i crnogorskih oficira izbačeno iz vojske zbog simpatija prema Staljinu. No, i 1953. Crnogoraca je u starješinskom kadru bilo 10,8%, a generala čak 29,7%, iako je udio Crnogoraca u jugoslavenskom stanovništvu bio tek 2,8%. U starješinskom kadru Srba je tada bilo 57%, što znači da su i oni bili značajno nadzastupljeni u odnosu na ukupni udjel u stanovništvu (41,7%).[107] Među generalima Srba je bilo 38% (dakle, Srba i Crnogoraca bilo je 1953. godine među generalima 67,7%, a u starješinskom kadru 67,8%, dočim je Srba i Crnogoraca ukupno u stanovništvu bilo 44,5%). Branko Mamula je uzroke slabog odaziva Hrvata i Slovenaca u vojnu službu vidio prije svega u porastu općeg standarda stanovništva, zbog čega vojni poziv više nije bio jedini izlaz za siromašnu djecu. Povlastice koje su se nudile (dobivanje stanarskog prava, sigurnost posla i mirovine) nisu mogle motivirati regrute iz razvijenijih sredina.[108] Nema sumnje da je tradicionalna sklonost vojnom pozivu i ratovanju u srpskoj i crnogorskoj kolektivnoj memoriji i mitologiji u tom opredjeljivanju imala itekako udjela. Istodobno su mnogi Hrvati i Slovenci percipirali vojsku samo kao obvezu koja se mora odraditi i profesionalnu karijeru u vojsci smatrali neprivlačnom. Svima je bilo logično da je niži oficirski kadar uglavnom sastavljen od Srba i Crnogoraca.

Čistke srpskih i crnogorskih oficira ponovile su se, iako u manjim razmjerima, i potkraj pedesetih i opet nakon 1965. godine, što je koincidiralo s padom Aleksandra Rankovića.[109]

Osoba zadužena za nacionalno i ideološko balansiranje bio je ministar obrane (od 1953) i Titov provjereni čovjek, rođeni Ogulinac, Ivan Gošnjak (dok je on potkraj pedesetih bio na vrhuncu moći, visoka mjesta u Personalnoj upravi zauzimao je i Franjo Tuđman). Tada, a i poslije, postojala je, čini se, unutar armijskih krugova i dobra volja da se nacionalna struktura uravnoteži, ali se brojčani odnosi naslijeđeni iz NOB-a dugo nisu mogli popraviti. Mnogi su Slovenci, Hrvati, Muslimani i Albanci pohađali u šezdesetima i sedamdesetima srednje i visoke vojne škole (očito iz egzistencijalnih razloga), ali potom nisu prihvaćali aktivnu vojnu službu ili bi brzo iz nje odlazili. Stoga je nacionalnu ravnotežu bilo relativno lakše postići prilikom promocije u više činove, ali gotovo nikako u nižima.

Gošnjaka je 1967. godine zamijenio Srbin Nikola Ljubičić (1916) koji je protežiranjem svojih ljudi počeo mijenjati i nacionalnu strukturu u vojnim vrhovima. Zakonske odredbe koje su nalagale ravnomjerno sudjelovanje svih nacija u popuni profesionalnoga kadra u JNA nisu se poštovale, dijelom i zbog nezainteresiranosti pripadnika nekih nacija. Brojke o tome smatrale su se vojnom tajnom. Godine 1985. indeks zastupljenosti Crnogoraca u aktivnom podoficirskom i oficirskom kadru u odnosu na postotak u stanovništvu Jugoslavije bio je 204 (ili 5,82%, a u ukupnom stanovništvu 2,58%), Srba 157, Makedonaca 113, ali zato Hrvata 63, Muslimana-Bošnjaka 41, Slovenaca 34 te Albanaca samo 14. Dakle, u relativnim je omjerima Crnogoraca u vojsci bilo gotovo 15 puta više od Albanaca, ali je ključno bilo da je Srba bilo 150% više u odnosu na Hrvate. Utemeljene procjene govore da su u proljeće 1991. godine od 70.000 profesionalaca u JNA njih 50.000 ili oko 70% bili Srbi ili Crnogorci (prema statistici iz 1985. godine bilo ih je 63%). Bilo je zamišljeno da umjereni Srbi (pogotovo iz Hrvatske) i Crnogorci, postavljeni na ključne položaje, i nakon 1980. godine održavaju „jugoslavensku" liniju, tobože držeći ravnotežu između velikosrpskih pretenzija za unitarizmom i hrvatsko-slovenskih želja za što većom samostalnošću. Njihov je najistaknutiji predstavnik bio Ličanin Đoko Jovanić (1917). No, upravo dvojica najznačajnijih hrvatskih Srba u JNA u osamdesetima – Branko Mamula (1921), ministar obrane (odnosno, „savezni sekretar za narodnu obranu") do 1988. godine, i njegov nasljednik Veljko Kadijević (koji potječe iz mješovitoga braka, ali se smatrao ponajprije Jugoslavenom, pa Srbinom), praktično su jugoslavenski prostor gurnuli u rat. U nemirnim godinama pred rat bila su značajna još dva generala relativno umjerenih nazora – bosanskohercegovački Hrvat Petar Šimić i Slovenac

Stane Brovet (1930-2007). No, Šimić je iznenada umro 1989. godine, a Brovet bio marginaliziran, pa potom i umirovljen do kraja 1991. godine.

JNA je uvijek bila vrlo značajan politički faktor, ali ju je Tito neposredno i vrlo djelotvorno kontrolirao. Za oficirski kadar Tito je bio neupitni autoritet.[110]

Do Titove smrti JNA nije bila samostalan politički faktor, te su najutjecajnije vojne ličnosti, barem u javnim istupima, vjerno slijedile Titovu politiku. Pa ipak, problema je bilo mnogo – budući da je tijekom šezdesetih godina došlo do značajnije demokratizacije, trebalo je u novostvorenim uvjetima iznova definirati položaj JNA. Stoga su, kada je na Devetom kongresu SKJ 1969. godine stvoreno Predsjedništvo SKJ, u njega delegirani predstavnici osam konstitutivnih jugoslavenskih jedinica te deveti – predstavnik JNA. Ovakvim pozicioniranjem partijske organizacije u JNA u odnosu na cijeli SKJ izlazi na vidjelo da su mnogi oficiri, pogotovo oni u vrhu JNA, bili vrlo sumnjičavi prema procesima poput „demokratizacije", „federalizacije", itd., iako ih u javnosti nikada nisu dovodili u pitanje. Nema sumnje da je rukovodstvo JNA bilo mnogo osjetljivije na bilo kakve „proustaške" ili proalbanske manifestacije nego što bi bilo na neke „unitarističke" ispade.

Međutim, potajno su vojni vrhovi još od kraja šezdesetih, a pogotovo tijekom sedamdesetih, postajali sve nezadovoljniji decentralizacijom vojnog sustava i države uopće. Događalo se to paralelno s njihovom spoznajom da se dugogodišnji pokrovitelj i vrhovni zapovjednik JNA, Tito, približava neumitnom odlasku. Decentralizacija obrambenih poslova već je naviještena odredbama saveznog ustava iz 1963. godine, jer tada „narodna obrana" postaje ustavna kategorija (prvi se put spominje u Ustavu), a o njoj, barem teoretski, mogu odlučivati ne samo federacija, nego i „republike, općine i druge društveno-političke zajednice". Ustavnim tekstom se određivalo i da pripadnici naroda Jugoslavije imaju pravo nastave na svom jeziku na području druge republike, jedino je iznimka bila JNA u kojoj se zapovijedanje, obuka i administracija trebala voditi na „srpskohrvatskom jeziku",[111] čime je vojsci ostavljena jedna od snažnih unitarističkih poluga. Ustavnim amandmanima iz 1971. godine, potom Ustavom iz 1974. godine i Zakonom o narodnoj obrani iste godine, te Zakonom o općenarodnoj obrani iz 1982. godine nastavljena je decentralizacija poslova obrane – ustrojena je jaka Civilna zaštita, potom Teritorijalna obrana s republičkim rukovodstvom koja u nekim situacijama „može postati osnovni nosilac oružane borbe".[112]

Početak osamdesetih bio je za JNA doba političkog lutanja, ali se ono tada nije zamjećivalo, jer ni pravih izazova nije bilo. Jedini tadašnji mogući politički izazov bila je jača nazočnost JNA na Kosovu, ali svrsi-

shodnost takva njezina angažmana nije se u jugoslavenskoj javnosti uopće mogla dovoditi u pitanje.

U neformalnoj jugoslavenskoj hijerarhiji sedamdesetih se godina naglo izdigao Slovenac Stane Dolanc (1925-1999), tada član Predsjedništva CK SKJ. Čak se smatralo da bi Dolanc mogao u nekim ovlastima naslijediti Tita, ali je on 1978. pao u Titovu nemilost. Na taj je način neformalni „drugi čovjek" u Jugoslaviji u posljednje dvije godine Titova života zapravo postao Nikola Ljubičić. Navodno je Tito, u razgovoru u Karađorđevu 1979. godine, ostavio u „amanet" vojnom vrhu da čuva jedinstvo zemlje, pa i po cijenu zavođenja vojne uprave.[113] Poslije Titove smrti JNA počinje samostalno voditi politiku i Predsjedništvu SFRJ za mnoge stvari više ne polaže račune. Branko Mamula otvoreno tvrdi kako „nitko od generala nije vjerovao u Predsjedništvo SFRJ".[114] U vrijeme iračko-iranskog rata u osamdesetima oružje je prodavano objema stranama, unatoč embargu na izvoz oružja koji je UN proglasio. JNA je u to doba imala izvoz čak do tri milijarde USD na godinu, čime su mnogi pojedinci, grupe, čitave regije, pa dijelom i savezna administracija, postale ovisne o vojnoindustrijskom kompleksu, a ovaj je, pak, raspolažući s golemim novcem, postajao sve značajniji politički i gospodarski čimbenik. JNA je dostavila oružje iračkoj vojsci i neposredno uoči njezina napada na Kuvajt 1991. godine.

JNA se u burnoj drugoj polovini osamdesetih još više osamostalila, jer je osjetila, pogotovo nakon 1987. godine i Miloševićeva dolaska na vlast, da ubrzano erodiraju svi oblici civilnih vlasti u SFRJ. Kako su osamdesete išle kraju, tako su generali sve više bili prisutni u javnosti. Najviše su isticali nezadovoljstvo decentralizacijom unutar sustava Oružanih snaga SFRJ, posebice zbog samostalne Teritorijalne obrane koja se, smatrali su, može pojaviti kao potencijalni protivnik (što se konačno i obistinilo ratom 1991. godine u Sloveniji). Kako bi odagnali te strahove, u svibnju 1987. usvojena je nova Strategija općenarodne obrane i društvene samozaštite SFRJ kojom je prvi put odobreno da u slučaju ugroženog jedinstva SFRJ JNA ima pravo intervenirati. Potkraj sljedeće, 1988. godine, počinje reorganizacija JNA u skladu s planom „Jedinstvo", što znači da se počinju ocrtavati zamišljene granice „Velike Srbije".[115] I uloga TO trebala je biti manje važna, jer je predviđeno da ratna zapovjedništva JNA preuzmu nadzor nad TO svake konstitutivne republike.

Iz situacije potkraj osamdesetih generali su izvlačili naizgled logičan zaključak da su Slovenija i Hrvatska kao potencijalni protivnik najopasnije, jer su bili uvjereni da bi za SFRJ pogubna bilo veće uvažavanje nacionalnih i republičkih posebnosti, baš kao i potpuna demokratizacija odnosno uvođenje višestranačkog sustava. Načelno su se zauzimali „za ravnopravnost naroda i narodnosti" i isprva su bili sumnjičavi i pre-

ma Miloševićevoj populističkoj politici. Naime, nisu bili zadovoljni njegovim stilom prekomjerne prisutnosti u javnosti, instrumentalizacijom narodnih zborova i protestnih okupljanja te slabim promišljanjem posljedica ili mogućih interpretacija tih događanja u drugim sredinama.[116] No, dok je hrvatski nacionalizam ocjenjivan kao separatistički, srpski je doživljavan kao integralistički, pa se, po logici kojom su se rukovodili generali, smatralo da državu ne dovodi u pitanje.[117]

Vrh JNA se počeo na političkoj pozornici aktivnije angažirati u drugoj polovici osamdesetih, u vrijeme kada se u javnosti prvi put javljaju glasovi o potrebi korjenitih reformi kako unutar SFRJ, kao i u JNA. Takve su tendencije bile najjače u Sloveniji. S pojedincima koji su propagirali te ideje JNA se htjela obračunati u ljeto 1988. godine, kada je u Ljubljani počelo suđenje Janezu Janši i drugima (I. Borštneru, D. Tasiću i F. Zavrlu), optuženima za odavanje vojne tajne. Konačna presuda bila je rezultat političkog kompromisa, ali je tijekom afere i suđenja slovenska javnost pokazala jasan antagonizam prema JNA.[118] Problema s JNA imali su i neki u Hrvatskoj: *Feral Tribune*, tada prilog *Nedjeljne Dalmacije*, parafrazirao je iznimno popularnu narodnu pjesmu „Ne klepeći nanulama" i istakao moto „Ne klepeći mamulama...". Javno je tužilaštvo – nakon dobivene direktive Političke uprave JNA – redakciji *Nedjeljne Dalmacije* uputilo „posljednju opomenu", u kojoj se upozorava da se u tekstu „vrijeđa savezni sekretar za narodnu obranu Branko Mamula, ismijava stav JNA o civilnom služenju vojnog roka, te ističe da je 'ovoj našoj vlasti odzvonilo'". Nakon višemjesečnih priprema i serije privođenja *Feralovih* autora na „informativne razgovore" u splitskom sjedištu jugoslavenske tajne policije, javno tužilaštvo ih je optužilo za „širenje lažnih vijesti iz čl. 197. Krivičnog zakona SRH". Nakon rasprave, održane u prosincu 1987. na Općinskom sudu u Splitu, optužnicu kojom je tužitelj za feralovce tražio pet godina zatvora sud je odbio.[119]

U jednoj fazi raspada Jugoslavije, otprilike potkraj 1987. i početkom 1988. godine, došlo je do konflikta između srbijanskog vrha s Miloševićem na čelu te vrha JNA s Kadijevićem na čelu (ne jako dramatičnog, ni mnogo poznatog u javnosti). Naime, admiral Branko Mamula je tada procjenjivao da „Slovenija i Srbija pokreću mehanizam razbijanja Jugoslavije", očigledno ih smatrajući podjednako odgovornima.[120] Admiral Mamula i armijski vrh smatrali su da Milošević nije najpogodnija osoba za realizaciju planova JNA o reunitarizaciji zemlje te da i njega treba ukloniti ako se želi sačuvati Jugoslavija. Za njih je u tom trenutku Miloševićeva politika bila isuviše prosrpski nastrojena i, kao takva neprihvatljiva za Jugoslaviju kao cjelinu. Međutim, zbog vješte Miloševićeve demagogije, kao i slijedom drugih okolnosti, JNA je postajala sve više njegova saveznica.[121] Jer, tobože principijelna, a zapravo dogmatska i nefleksibilna

politika JNA, nije mogla ni zamisliti decentraliziranu i demokratiziranu Jugoslaviju, kakve su nudile određene snage u Sloveniji i Hrvatskoj 1990/1991. godine, već im je puno bliži bio čvrstorukaški, a zapravo velikosrpski Miloševićev model. Približavanje vrha JNA i Miloševića definitivno se događao tijekom 1988. i 1989. godine. Na Četrnaestom kongresu SKJ početkom 1990. godine, Milošević i njegovi pristaše iskoristili su delegate JNA kako bi oni inzistirali na „integritetu SKJ i demokratskom centralizmu". Miloševićevi bi ljudi samo „podržavali" takve ideje. Uostalom, Borisav Jović tvrdi da je JNA svjesno „prihvatila takvu ulogu".[122]

Dolazak na vlast nekomunističkih stranaka u Sloveniji i Hrvatskoj u proljeće 1990. godine samo je ubrzao zbližavanje JNA i srpskoga vodstva. Kadijević je tada tvrdio kako Milošević zapravo „doprinosi stabilnosti Jugoslavije".[123] Pošto se jedinstveni SKJ raspao, potkraj 1990. godine generali su osnovali Savez komunista – Pokret za Jugoslaviju koji je okupio malen broj članova izvan JNA. Iza – u osnovi rigidne ideologije, krila se i zabrinutost za vlastitu egzistenciju, jer je bilo očigledno da je s transformacijom društva nužna i radikalna reforma u JNA, ali JNA za to nije bila spremna. Kada su u prosincu 1990. godine održavani izbori u Srbiji, Veljko Kadijević je u jednom intervjuu podržao Miloševićevu Socijalističku partiju Srbije i to zbog tri osnovna razloga: zajedničko im je bilo, prvo, protivljenje liberalnim i demokratskim promjenama; drugo, smatrali su da Jugoslaviju čuvaju konzervirajući stari režim te, treće, kada su vidjeli da se takav scenarij ne može realizirati, težili su uvođenju izvanrednog stanja. Stoga su i „treću (skraćenu – op. I. G.) Jugoslaviju" prihvatili kao novu armijsku i srpsku kuću ukoliko se prva varijanta – „federativna Jugoslavija" – ne realizira.[124]

Admiral Branko Mamula je potkraj 1990. godine, kao već bivši ministar obrane (ali i dalje vrlo utjecajan), ustvrdio govoreći pred inozemnom publikom: „Ako budemo morali pribjeći represivnim mjerama – uključujući vojnu silu, uvjereni smo da će Jugoslavija biti sposobna kontrolirati situaciju u svojim granicama." Rekao je da ni „konfederativni prijedlog Slovenije i Hrvatske nije prihvatljiv, jer stvaranje nacionalnih država Srba ili Hrvata nije moguće bez krvoprolića, čak ni s njime".

U vojnom vrhu nije bilo srpskih nacionalista klasičnog tipa, u njemu nisu bili opsjednuti populističkom mitomanijom ili romantičarskim emocijama, ali su postojali zazor, predrasude, pa čak i mržnja prema slovenskom i albanskom „separatizmu", hrvatskom „nacionalizmu" ili islamskom „fundamentalizmu". Prema nacionalnoj pripadnosti vojni se vrh odnosio utilitaristički; jest da su uglavnom bili Srbi, ali su se radije predstavljali kao Jugoslaveni. U konkretnim situacijama moglo se generale podijeliti u tri struje: umjerenjačku koja se, navodno, slagala s de-

mokratskim promjenama i smatrala ih neizbježnima (to su već spomenuti admiral Petar Šimić; kontraadmiral Božidar Grubišić /1932, rodom Šibenčanin/; Slovenac Konrad Kolšek, Svetozar Višnjić /1927/ i drugi); ekstremističku, u kojoj su generali Blagoje Adžić, Stevan Mirković /1927/, Petar Gračanin /1923/ te Hrvat Josip Gregorić /1928/ i srednju struju kojoj su, navodno, pripadali generali Veljko Kadijević, Hrvat Zorko Čanadi (1925) i Stane Brovet. No, čini se da takva podjela u strateški važnim situacijama nije važila, jer su naredbe poštivali apsolutno svi i u tome među generalima i nije moglo biti razlike.[125]

Da bi se shvatio položaj u kojem se JNA našla u to vrijeme, valja uzeti u obzir da je sama vojska gotovo pola stoljeća stvarala uvjerenje da ona sama predstavlja jaku i praktički nepobjedivu vojnu silu (stvarao se mit o „trećoj" odnosno „četvrtoj vojnoj sili u Europi")[126] kao i tradicionalnu rigidnost političkog razmišljanja u JNA koja je uglavnom otežavala nijansiraniji pristup konkretnoj situaciji. Naposljetku, iskazani primitivizam i nasilnički mentalitet koji je ispoljen tijekom rata početkom devedesetih, velik dio oficira JNA donio je iz svojih kuća, iz pretežno ruralnih sredina. U takvu mentalnom sklopu nema mjesta poštivanju individualnih građanskih prava i uvažavanju tradicija gradskog života, pa se i time dade objasniti kasnije beskrupulozno uništavanje gradova.

Potkraj travnja 1990. godine, između dva izborna kruga, kada se vidjelo da HDZ pobjeđuje i pošto je tadašnji predsjednik SKH-SDP-a Ivica Račan odbio ponudu da izvrši prevrat (a zapravo državni udar), JNA je oduzela Teritorijalnoj obrani Hrvatske sve naoružanje (za oko 240.000 vojnika, što znači 200.000 pušaka i automatskog oružja, 1400 minobacača, 1000 artiljerijskog oruđa, itd.),[127] a da hrvatska vlast nije uspjela ni protestirati. I dok je u Hrvatskoj takva akcija poduzeta u doba međuvlašća, postkomunističke vlasti u Sloveniji već su bile tri mjeseca konstituirane, pa su barem djelomično spriječile JNA da preotme naoružanje njihove Teritorijalne obrane. Na taj su način slovenski teritorijalci u ratu u lipnju/srpnju 1991. godine bili solidno naoružani i bez dodatne opskrbe oružjem i pomoći izvana.

Čini se da rukovodstvo JNA sve do ljeta 1991. godine nije vjerovalo da će na jugoslavenskom prostoru doći do sukoba širih razmjera. Pripremali su određene planove za onemogućavanje „antikomunističkih i antijugoslavenskih" procesa u državi, ali su bili sigurni da će brzo i efikasno uvesti red, bez mnogo krvi. Precjenjivali su vlastite snage, te mislili da u svakom od jugoslavenskih naroda postoji „zdrava jezgra" koja će na vrijeme shvatiti „zablude" svojih vodstava i vratiti se rigidnom centralističkom konceptu jugoslavenskog ustroja. Zbog toga su potkraj 1990. i početkom 1991. godine čak planirali otmice, pa suđenje vodećim osobama hrvatske vlasti (ministru obrane Špegelju, predsjedniku

Tuđmanu), možda i njihovu likvidaciju. No, prve represivne akcije, npr. suđenje šestorici Hrvata optuženih za nelegalan uvoz oružja u ožujku 1991. godine u Zagrebu, izazvale su burne demonstracije građana pred zagrebačkim Vojnim sudom i pokazale da se Hrvatska ne boji nego da represija samo pojačava gnjev i prkos.

Neposredno pred sukob u Sloveniji potkraj lipnja 1991. godine, Komanda Pete vojne oblasti upoznala je podređene sa stavovima JNA u odnosu na trenutno stanje u državi (vrlo je karakteristično da JNA uopće ima političke stavove!). Istaknuto je da JNA ostaje jedinstvena oružana sila svih jugoslavenskih naroda i narodnosti koja se „neće parcijalno opredeljivati niti arbitrirati u međunacionalnim i međurepubličkim sukobima" (kao što nije ni do tada) nego će nastaviti izvršavati zadatke čiji je cilj „očuvanje Jugoslavije kao zajedničke domovine i jedinstvene države". Nacionalne vođe i lideri pojedinih političkih stranaka imenovani su izazivačima nemira i optuženi da ubrzano rade na ustroju republičkih, stranačkih i nacionalnih vojski „jer dobro znaju da bez oružane sile ne mogu postići svoj cilj". Prigovoreno im je da ne vode računa o dvije činjenice: prvo da „patuljaste države na tlu Jugoslavije nemaju budućnost u međunarodnim okvirima, pa bi takve 'suverene' državice vrlo brzo postale plen većih i jačih suseda koji se još nisu odrekli pretenzija prema našim teritorijama", i drugo: da bi se oružane snage takvih državica „veoma brzo konfrontirale i međusobno sukobile i gurnule naše narode u dugotrajan građanski rat".[128]

U političkim i vojnim krugovima koji su potakli, organizirali i poveli rat u Sloveniji, Hrvatskoj i BiH, prepletao se dvojni odnos prema konačnom cilju. „Jugoslavenski" koncept, koji je uključivao i Sloveniju, isprva je u javnosti dominirao, no kako je vrijeme odmicalo, pogotovo kada su pokrenute ratne operacije, postajalo je jasno da se Hrvatska ne može slomiti, te da je mnogo realnije stvarati na okupiranim područjima Veliku Srbiju. Čini se da je u operacijama JNA sve do rujna-listopada 1991. godine prevladavala „jugoslavenska" opcija, tada bez Slovenije. Međutim, slomom ofenziva JNA u ratu u Hrvatskoj ujesen 1991. ta je opcija definitivno odbačena, te se prešlo na varijantu Velike Srbije. JNA od tog trenutka naglo postaje srpska vojska.[129]

General-pukovnik Blagoje Adžić, podrijetlom iz Hercegovine, bio je 1991. godine načelnik Generalštaba JNA (početkom 1992. zamijenio je Kadijevića na mjestu saveznog sekretara za narodnu obranu). Prema političkim nazorima mogao se smatrati pristašom radikalnih rješenja, odnosno „većim" Srbinom od ostalih. Javno je izjavljivao kako će se problem riješiti, odnosno rekonstituirati Jugoslavija u vrlo kratko, dogledno vrijeme, na dobrobit mnogih pokoljenja u budućnosti. Predviđao je više stotina tisuća žrtava na protivničkoj, hrvatskoj i bosanskohercegovačkoj

strani, i oko stotinjak tisuća na srpskoj, a reakciju svijeta zanemarivao, smatrajući da će se o balkanskoj tragediji govoriti tjedan dana, a potom zašutjeti.

JNA je brzo evoluirala u odnosu prema sukobima između hrvatske milicije i pobunjenih Srba. Prvo se uopće nije uplitala, ali se stalno nudila kao mogući smirivatelj. Potom su počele stizati vijesti o nerazjašnjenim krađama armijskog oružja, o neobičnom kompanjonstvu srpskih pobunjeničkih vođa i nekih oficira. Kako su sukobi eskalirali, tako je vojska dobila ovlasti da postavlja tamponske zone i sprečava daljnje sukobe, ali je ona pri tome svjesno pomagala pobunjenicima. Potom ih je počela sustavno i potpuno otvoreno naoružavati lakim naoružanjem, teškim mitraljezima i minobacačima. Tako su se Hrvati našli u krajnje neravnopravnom položaju. U posljednjoj fazi, od rujna 1991. godine, JNA je otvoreno krenula u napad, a domaće pobunjenike i četnike pridošle iz drugih republika bivše Jugoslavije uključila u svoje formacije.[130] Zapravo se svjesno, vješto i krajnje smišljeno odvijao „rat niskog intenziteta" (*low intensity warfare*). Zbog toga dugo vremena, tijekom 1990. i 1991. mnogima u Hrvatskoj i u inozemstvu nije bilo jasno što se to zapravo u Hrvatskoj zbiva.

U međuvremenu, tijekom proljeća i ljeta 1991. godine, odvijala se čistka armijskih redova. Intenzivirala se potkraj lipnja, nakon neuspjeha JNA u Sloveniji. Time je ojačalo prosrpsko krilo u Generalštabu, pa je srpsko vodstvo s Miloševićem na čelu (na sastanku Miloševića, Kadijevića i Jovića) početkom srpnja 1991. slobodno moglo zahtijevati od vodstva JNA da „potpuno eliminiše Hrvate i Slovence" iz svojih redova te da „glavne snage koncentriše na liniji Karlovac – Plitvice na zapadu; Baranja, Osijek, Vinkovci – Sava na istoku i Neretva na jugu. Na taj je način trebalo pokriti sve teritorije gde žive Srbi, do potpunog raspleta, odnosno do konačnog slobodnog opredeljenja naroda na referendumu".[131] Drugim riječima, trebalo je uz pomoć JNA ustanovljavati granice države koja bi zapravo bila Velika Srbija. Kako su operacije s tim ciljevima pokrenute u sljedećih mjesec-dva, a istovremeno su iz JNA masovno bježali i bivali otpuštani svi oni koji nisu bili srpskog ili crnogorskog podrijetla, JNA je postala srpska, odnosno velikosrpska vojska.

80. Raspad Jugoslavije

Jugoslavija, i kao kraljevina i kao socijalistička država, bila je krhka tvorevina. Ona nije bila sposobna na prikladan način suočiti se s nacionalnim stremljenjima svojih naroda, pa ih je nastojala eliminirati nasilnim gušenjem, što je neizbježivo proizvodilo samo suprotne učinke. Tito je dobro osjećao opasnosti od neriješenih međunacionalnih problema i bojao se katastrofalnoga raspleta (i imao je posve pravo). Komunističke strukture u svakoj naciji su to isto osjećale, pa su u svojoj rigidnoj maniri, same arbitrarno odlučivale koliko se nacionalnih aspiracija smije ostvariti i koliko se potencijalno opasnoga o međunacionalnim odnosima smije iznositi u javnost. Međutim, sustav koji je Tito uspostavio nije imao nikakvih „osigurača" od nasilnika koji bi stigli „odozgo", poput Slobodana Miloševića čiji je pokret bio predodređen da Jugoslaviju uništi ili je transformira prema Miloševićevu obrascu. Volja da se čuva jugoslavensko jedinstvo unutar civilnog sektora s vremenom je kopnila i do kraja osamdesetih uglavnom nestala. Godine 1985. održan je posljednji kongres Saveza književnika Jugoslavije, na kojem su republičke delegacije iskazale nepomirljive razlike u stavovima o književnosti i politici. Sličnu sudbinu doživjela su tih godina i druga strukovna udruženja (poput posljednjeg Kongresa historičara Jugoslavije koji je na jedvite jade, uz bojkot velikog dijela srbijanskih stručnjaka, 1987. godine organiziran u Prištini), prestajali su izlaziti stručni časopisi na saveznoj razini, a mnoge manifestacije, poput Jugoslavenskog filmskog festivala u Puli i natječaja za Pjesmu Eurovizije pretvarale su se u poligon za preglasavanja po republičkom ključu. Posljednja Štafeta mladosti je, nakon velikih polemika, organizirana 1988. godine u bitno promijenjenom obliku, a sljedeće godine više je ni takve nije bilo.[132] Jugoslavija se, činilo se, „istrošila".[133]

Nema dvojbe da se Jugoslavija podijelila i prije svoga formalnog raspada, između ostaloga, i po ideološko-političkoj liniji.

Ključni ideološko-politički poticaj tom procesu svakako je dao Memorandum SANU, napisan 1986. godine. Dolazak Slobodana Miloševića na vlast sljedeće godine pokrenuo je procese raspada na formalnoprav-

noj razini.[134] Time je počeo rasplet: i dok je potkraj osamdesetih iz Slovenije stigao prijedlog o ekonomskoj i političkoj reformi te reformi Saveza komunista, u Srbiji se, pod Miloševićevim vodstvom srbijanski Savez komunista, dio tada još formalno jedinstvene jugoslavenske komunističke organizacije (sve do Četrnaestog kongresa početkom 1990. godine), transformirao u promotora nacionalizma koji je istovremeno ostao na pozicijama socijalističkog dogmatizma.[135] Jasno je da zemlja u kojoj su u dva njezina dijela (republike) na vlasti s tako različitim koncepcijama vladavine i vizije budućnosti ne može ostati jedinstvena. Jedan od ključnih pokazatelja koji je otkrio svu dubinu podjela unutar jugoslavenskog društva dogodio se u ljeto 1989. godine, kada je komisija Predsjedništva SR Srbije predstavila dokument „Glavni stavovi o reformi političkog sistema". Iako na riječima potiče razvoj demokracije, tekst obiluje socijalističkom frazeologijom. Najvažniji dio prijedloga jest želja da se iz postojećeg sustava uklone elementi koje se smatralo konfenderativnima; drugim riječima, da se stvori „moderna federacija jednakih nacija i nacionalnih manjina". Savezna bi država, prema tom prijedlogu, morala imati „originalni suverenitet i subjektivitet", što znači da bi on trebao biti nedjeljiv i neotuđiv.[136] Takvi prijedlozi radikalno su odudarali od slovenskih i hrvatskih, pa čak i od bosanskohercegovačkih i makedonskih.

Kada je potkraj osamdesetih (1988-1989) Milošević krenuo u transformaciju Jugoslavije, razgradnja preostalih jugoslavenskih institucija (SK, JNA, Narodna banka Jugoslavije) bila je dio smišljene strategije kako bi se izbjegla mogućnost da na tim mjestima dođe do kompromisa. Istodobno, u srpskom je vodstvu, kao i među generalima JNA, postojala i snažna tendencija za očuvanjem socijalističke države. Jedno od propagandnih sredstava bilo je da se sve druge opcije (albansko autonomaštvo, slovenska reformatorska politika i svaki otklon od službenih stavova i politike u Hrvatskoj) prikažu kao ultranacionalističke.

Dakle, ako se izuzme očiglednost – da je agresivna Miloševićeva politika zadala Jugoslaviji smrtni udarac – dublji razlozi zbog kojih se Jugoslavija raspala mnogo su slojevitiji i teži za razumijevanje. U javnosti je od početka devedesetih godina prisutan svojevrsni redukcionizam, odnosno svođenje raspada jugoslavenske države na jedan ili dva čimbenika,[137] što je ne samo pogrešno, nego pridonosi daljnjim mistifikacijama. Nema sumnje da produžena politička i ekonomska kriza sedamdesetih i osamdesetih godina nije nužno osiromašila ljude, ali je otvorila prostor za manipuliranje masama. Kada je Jugoslavija trebala prijeći u kvalitativno novu fazu modernizacije, za koju je bila potrebna korjenita politička i društvena reforma, za tako nešto elite nisu imale snage. Na djelu je bila svojevrsna entropija jugoslavenskih institucija. Stoga, čak i

da se takva reforma dogodila, to ne znači da se država ne bi raspala. Produžena ekonomsko-politička kriza bila je snažan element koji je umnogome pridonio raspadu (jer su i u demokratskim federacijama – Belgiji, Švicarskoj, Kanadi – nužne stalne reforme kako bi opstale),[138] ali raspad nije bio nužna posljedica te krize.

Razdoblje jugoslavenske države je zbog mnogih unutarnjih i vanjskih čimbenika za sve njezine narode bilo i doba njihova najsnažnijeg gospodarskog rasta. Istovremeno su ta društva i kulture sazrijevala i bilo je posve prirodno da se osjećaju sapetima u jugoslavenskoj zajednici u kojoj je situacija (odnosno ravnoteža snaga) bila takva da su često smatrali kako ona ne izražava njihove želje i stremljenja na najbolji mogući način.

U osnovi, valja biti svjestan dviju činjenica: prvo, da se Jugoslavija kao višenacionalna tvorevina zapravo teško mogla održati i drugo, da je nereformirani jugoslavenski komunizam, nesposoban da preživi nadolazeću krizu, pao u beznadnu agoniju osamdesetih godina. Svojom propašću komunizam je u višenacionalnoj SR Hrvatskoj i SFRJ otvorio put jedinoj koncepciji koja je izgledala svima razumljiva i lako prihvatljiva – nacionalizmu, sa svim posljedicama koje su iz toga uslijedile.

Jugoslavija je bolovala od mnogih bolesti, ali je pitanje kada su one postale neizlječive – ukoliko to nisu već bile od samoga osnutka države 1918. godine. Da li je Jugoslavija već tada, 1918. godine, bila osuđena na raspad (dakle, da li je raspad bio „neminovan" ili je bio „spontan")?[139] Moguće, ali to nije baš lako dokazati. Prije će biti da je Jugoslavija bila nužan okvir u kojem je hrvatsko društvo (ali i druga u Jugoslaviji, ali o hrvatskom društvu prvenstveno govorimo), tijekom desetljeća sazrijevalo da bi se u jednom trenutku, kada su to unutarnje i međunarodne okolnosti omogućile, pokrenule društvene snage koje su iznijele koncept samostalne države. Kada je počeo raspad, teško je reći – da li u ožujku 1962. godine kada se sastao Izvršni komitet CK, i u dramatičnim tonovima raspravljao o trenutnoj krizi, ili tijekom Hrvatskog proljeća ili, pak, početkom osamdesetih: nakon Titove smrti i istovremenog kolapsa ekonomije i početka sveobuhvatne krize.

Sedamdeset tri godine povijesti zajedničke jugoslavenske države (1918-1991) jest razdoblje permanentne društvene i državne, odnosno ustavne krize – kako piše Latinka Perović: „Česte ustavne promene ukazivale su na to da Jugoslavija još uvek traži formulu", ali ju nije našla. Ni u jednom od realiziranih državnih koncepata – bilo građanskom, bilo socijalističkom/komunističkom – političke elite se nisu ni znale ni mogle dogovoriti o temeljnim pretpostavkama državnog ustroja. Osim toga, nema sumnje da „ni u jednoj od svojih realizacija jugoslavenstvo nije predstavljalo *zdravu* alternativu političkim ekstremizmima", prvenstveno

zbog toga što su se i „realizatori jugoslavenskog projekta ponašali više-manje nasilno kao i njihovi ekstremistički suparnici".[140] Stalne promjene onemogućavale su stabilnost sustava i od njega činile svakako „jedan od najsloženijih i svakako najoriginalniji politički sustav u svijetu".[141]

Navedeno je razdoblje u svakom od jugoslavenskih naroda, ali ponajprije srpskom i hrvatskom, proteklo u traženju formule, s jedne strane, za zajedničku/jugoslavensku, a s druge, za vlastitu državu. Prva Jugoslavija je stvorena na kraju jednoga svjetskog rata i nestala je početkom drugoga, da bi se na njegovu kraju obnovila u drugačijem obličju. Dva su se shvaćanja države sukobljavala tijekom cijele povijesti jugoslavenske države: prva je bila ideja centralizirane i unitarističke države s majorizacijom najbrojnijeg naroda, druga, složene države koja ipak nije poništavala ideju o zajedničkoj državi. Na drugom je konceptu nastala Druga Jugoslavija, ali je njezin federalizam, pogotovo u prvo vrijeme, bio više administrativni i kulturološki negoli ideološki.

U okviru toga federalizma zbivao se proces višeslojnog integriranja jugoslavenskog prostora. Integrativni faktori bili su i temelj relativne stabilnosti jugoslavenskog društva i države. Ta je stabilnost počivala na nekoliko čimbenika: na stalnoj indoktrinaciji koju je proizvodio autoritarni režim i duboko usađenoj „ravnoteži straha" od povampirenog nacionalizma, na političkoj i ekonomskoj pomoći Jugoslaviji sa Zapada zbog njezina specifičnog položaja i djelomične otvorenosti, na relativno visokom životnom standardu, na Titovoj karizmi i njegovoj političkoj vještini, kao i na suptilnim, a po potrebi i otvoreno represivnim mjerama discipliniranja i eliminiranja „državnih neprijatelja".[142] Unatoč svim tim integrativnim faktorima koji su bili prilično jaki (doduše, slabili su i jačali ovisno o vremenu i prostoru), i napetosti su trajno bile prisutne. Oko 1990. godine raspadale su se imperije, pa i socijalističke federacije. Ali, princip slobode, ne samo pojedinca, nego i slobodne volje naroda, odlučio je o ishodu jugoslavenske države.

Istraživači su već konstatirali da se o raspadu Jugoslavije vrlo mnogo istraživalo i pisalo, iz mnogih aspekata, dok je i sam proces raspada trajao. U odnosu na neke druge sukobe u Europi u 20. stoljeću, takva brzina medija i znanosti gotovo je iznimna. U povijesti nema događaja, kao što je slučaj s ratovima na prostoru bivše Jugoslavije, u kojima su se mnogi od glavnih aktera javili intervjuima ili vlastitim memoarima neposredno nakon događaja, praktički *in vivo*. Istovremeno je medijski interes za događaje stvorio situaciju u kojoj zapravo nijedan politički ili vojni događaj ne može ostati tajnom. Dobro ili loše? Odnosno, dobro ili loše za historičara ili historijsku znanost? Radi se prvenstveno o činjenici da je kraj 20. stoljeća doba razvijenih komunikacija i razvijenih društvenih i humanističkih znanosti. One traže objašnjenja o procesima

koji se odvijaju upravo pred našim očima. Historičarima bi vjerojatno bilo komotnije da, sukladno tradicionalnim konceptima, čekaju više desetljeća da se otvore arhivi, pa da tek onda napišu temeljita historiografska djela.

Raspad Jugoslavije dogodio se vrlo brzo. Usprkos tome što su se mnogi istraživači raznih struka (historičari, sociolozi, politolozi i drugi) u protekla gotovo dva desetljeća iznimno mnogo bavili tom temom, očigledno smo još daleko od toga da taj proces u potpunosti razumijemo i da ga na pravi način interpretiramo. Stoga su i pokušaji objašnjenja raspada brojni i vrlo različiti. Neki istraživači, primjerice, „polaze od pretpostavke da je Jugoslavija barem u jednom razdoblju svoje povijesti bila normalna (unutarnjo)politička tvorevina".[143]

Od razloga raspada najmanje treba uzimati u obzir „drevnu etničku mržnju", jer su sva istraživanja još u doba socijalizma pokazivala kako je etnička distanca između dva najveća naroda (Srba i Hrvata), pa i drugih (s izuzetkom Albanaca), relativno niska (što potvrđuju i mnogi navodi u ovoj knjizi). S druge strane, i teza o tome da je vladalo „bratstvo i jedinstvo", a da su ga tijekom osamdesetih s velikim uspjehom uništavali nacionalistički orijentirani pojedinci i grupice, jednostavno ne stoji – nema dvojbe da je u pojedinim krajevima, ponajprije na Kosovu, potom i tamo gdje su Srbi i Hrvati (pa i Muslimani-Bošnjaci) živjeli izmiješano, bilo drevne mržnje i davnih, neraščišćenih računa. U godinama i mjesecima pred raspad osobe iz takvih krajeva u pravilu su bile vrlo utjecajne u političkom establišmentu. Osim toga, neki su mediji stvarali sliku o društvenim odnosima koja je bila po mjeri ekstremistički nastrojenih političkih elita.[144]

Jugoslavija je bila krhka tvorevina i zbog toga što je socijalističko društvo bilo totalitarno, što je u njemu došlo „do (prisilnog) srastanja, dediferencije svih društvenih sfera. Tako se u socijalizmu politika u principu nije mogla odvajati od ekonomije, kulture... i to zbog prirode komandnog upravljanja društvom, u sklopu koje je jedinstvena vladajuća hijerarhija upravljala celokupnom društvenom produkcijom".[145] Zbog toga se i moglo dogoditi da su, primjerice, književne, historiografske debate (pa čak i sportska sučeljavanja, poput nogometnih utakmica) imale tako značajan učinak i na političkoj sceni. Naposljetku je raspad jedne stranke (SKJ) početkom 1990. godine mogao tako destabilizirati državu da se ona zapravo i više nije mogla oporaviti.

81. Ratne operacije 1991. godine

Hrvatska se počela pripremati za rat praktično od ljeta 1990. godine. Općinski sekretarijati za narodnu obranu u suradnji s lokalnim organizacijama HDZ-a već od rujna te godine formiraju dragovoljačke oružane skupine od po nekoliko desetaka dragovoljaca. Oružje je uglavnom bilo lovačko, jer su ga neki otprije imali. Međutim, neki su uspjeli nabaviti i drugo lako naoružanje. Te su skupine organizirane po svim vojničkim pravilima i ustroju. Iz mjeseca u mjesec broj dragovoljaca se povećavao. U proljeće 1991. godine ti odredi prerastaju u jezgre prvih brigada koje su nazvane ZNG (Zbor narodne garde) – isprva ih je bilo četiri – prve dvije u Zagrebu, treća u Osijeku (koja je pokrivala Slavoniju), četvrta u Splitu (za područje Dalmacije). Bila je to jezgra buduće hrvatske vojske koja je djelovala koordinirano s posebnim jedinicama MUP-a. Prvi dobrovoljački odredi sastavljeni su uglavnom od članova HDZ-a, ali je bilo pojedinaca iz drugih stranaka, kao i onih koji nisu bili ni u jednoj stranci.[146] Hrvatska stranka prava (HSP) organizirala je u kolovozu i rujnu 1991. Hrvatske obrambene snage (HOS) koje su se u prvim mjesecima sukoba samostalno borile. U listopadu 1991. godine, oko 2000 pripadnika HOS-a postali su regularni pripadnici Hrvatske vojske.[147] Usprkos činjenici da su zagovarali ekstremizam, često nosili ustaške oznake i slike Ante Pavelića, Jure Francetića i drugih ustaških zločinaca, ne može im se odreći da nisu bili hrabri ratnici, kao ni činjenica da se uz njih ne vezuje nijedan ratni zločin.[148]

U svibnju 1991. je na stadionu u Kranjčevićevoj ulici u Zagrebu organizirana parada koja je traumatiziranoj hrvatskoj javnosti pokazala da se stvara hrvatska vojska i time joj pojačala samosvijest. S druge strane, parada je pojačala i napetosti, jer je budućim protivnicima prezentirala vojsku protiv koje će se boriti. Postajalo je sve jasnije da je rat neizbježan, ako ni zbog čega drugoga onda zbog toga što je dvije vojske koje isti teritorij smatraju svojim teško držati izvan sukoba. No, sama parada nije imala veći vojni značaj, jer su tada prodefilirali tek začeci budućih brigada, naoružani isključivo lakim oružjem.

Pošto je srpsko vodstvo odrješito odbilo hrvatsko-slovenski prijedlog o konfederaciji (ili „o savezu suverenih država"), hrvatsko je vodstvo s Tuđmanom na čelu u proljeće 1991. godine samo još tražilo načina da definitivno izađe iz jugoslavenske zajednice. Nema sumnje da su ideje o potpunoj samostalnosti Hrvatske tinjale u vrhovima HDZ-a već i prije izbora, a pogotovo poslije izborne pobjede. Sve do proljeća 1991. godine predsjednik Tuđman bio je spreman i na kompromisna rješenja o većoj hrvatskoj samostalnosti unutar Jugoslavije, ali sve snažniji pritisci na Hrvatsku i učestale oružane provokacije bile su povod da se proglasi puna neovisnost. Stoga je 25. lipnja Sabor donio Ustavnu odluku o suverenosti i samostalnosti Hrvatske te Deklaraciju o proglašenju samostalne i suverene Republike Hrvatske.[149] Prema Ustavnoj odluci na području Hrvatske važe samo zakoni koje je donio Sabor, a oni savezni propisi, koji nisu sukladni hrvatskima, stavljeni su izvan snage. Isti je dan slično postupila i Skupština Slovenije („Temeljna ustavna povelja o suverenitetu i nezavisnosti republike Slovenije").

Hrvatske vlasti su bile prisiljene na taj korak, iako su bile u neusporedivo delikatnijem položaju od slovenske, jer nisu mogle dozvoliti da ostanu izolirane i od Slovenije, na milost i nemilost još uvijek postojećih saveznih organa. Stoga hrvatske vlasti nisu poduzele nikakvu konkretnu akciju koja bi zasigurno dodatno opteretila stanje. Osim toga, dojam Dimitrija Rupela, tadašnjeg ministra vanjskih poslova na sastancima na kojima su hrvatska i slovenska strana usklađivale zajedničku politiku bio je da je „slovenska delegacija bila iznenađena činjenicom da hrvatska vlada nije imala ništa spremno".[150]

I dok Hrvatska uistinu nije imala pripremljene stvarne mjere te je njezino osamostaljenje imalo više deklaratorni i simbolički karakter, slovenske su vlasti odmah po objavljivanju neovisnosti pokušali iskazati svoj suverenitet u najdoslovnijem smislu. Između ostaloga, odlučile su odmah samostalno nadzirati slovensku granicu prema Italiji, Austriji i Mađarskoj. Na granici s tim trima zemljama uklonjeni su jugoslavenski i postavljeni slovenski znakovi i simboli. Savezna policijska i carinska služba zamijenjene su onima slovenske države.

Dan poslije, 26. lipnja, Savezno izvršno vijeće proglasilo je te odluke ništavnima i odlučilo da JNA i savezna policija preuzmu kontrolu graničnih prijelaza u Sloveniji, koje je toga dana već bila zaposjela slovenska policija („...federalna vlada, sve jugoslavenske institucije uključujući sigurnosne službe i JNA, moraju nastaviti poduzimati korake i mjere za zaštitu jugoslavenskih granica"). Takav razvoj događaja, a pogotovo tako formulirana odluka Saveznog izvršnog vijeća, bio je za JNA dobar signal i izgovor za već duže vremena planiranu intervenciju. Jugoslavenski su generali tvrdili da se na taj način čuva „integritet i teritorijalni suverenitet

SFRJ". Jugoslavenska i srpska strana i JNA optužile su Hrvatsku i Sloveniju za secesiju. Smatrali su da su im u postizanju toga cilja dopuštene sve metode, uključujući nasilje. No, za Miloševića i njegove pristaše, rat u koji su upleli JNA bio je, prema već klasičnoj Clausewitzevoj sintagmi, samo „realizacija političkih ciljeva drugim sredstvima" u trenucima kada su mogućnosti za rješenje isključivo političkim sredstvima nestale.

Kako nikada nije podržavao nasilje, i Ante Marković je stalno inzistirao na jugoslavenskom integritetu. Formalni okvir za akciju JNA u Sloveniji dala je savezna vlada odlukom da se zauzmu granični prijelazi, iako prema Ustavu nije bila ovlaštena odlučivati o upotrebi vojske. K tome ostaje nejasno koliko je sam Ante Marković bio upoznat s detaljima planirane upotrebe sile. Slovenske su vlasti „optuživale Markovića da je on naredio Armiji da ‚opameti tenkovima Sloveniju'". No, Mesić tvrdi da „Ante i svi ministri, pa i skupina Slovenaca u Vladi, nisu tražili akciju tenkova i ratne tehnike, već se išlo samo na angažiranje graničnih jedinica, i to samo na granici".[151]

Američki državni sekretar James Baker, posjetivši Beograd u lipnju 1991. godine, sasvim je otvoreno priopćio srpsko-jugoslavenskoj strani da mora poštovati Ustav i sve zakonske propise, ponajprije u vezi s izborom predsjednika Predsjedništva. S druge strane, jasno je predstavnicima Hrvatske i Slovenije poručio da SAD neće podržavati tendencije prema osamostaljivanju tih dviju republika. Bila je to u biti proturječna poruka – njezinu je proturječnost vrlo dobro ocrtao načelnik Generalštaba Blagoje Adžić: on je kasnije tvrdio kako je Baker podržao jugoslavensku stranu, ali da je „preko svog ambasadora poručio da se Jugoslavija ne može održati silom". Adžić je lapidarno zaključio kako se „Jugoslavija i nije mogla sačuvati drugačije". Nema dvojbe da je Adžić imao pravo, odnosno da je Bakerov pristup makar i neizravno i možda nehotice, išao u prilog Miloševićevoj strani i jugoslavenskoj vojsci.[152]

No, Hrvatska i Slovenija jasno su dale na znanje da za njih ostanak u Jugoslaviji više nije moguć; njihovi su predstavnici izjavljivali da su ih Miloševićeva politika i nasilje JNA potjerali iz Jugoslavije te da se država zapravo raspala. Već je u proljeće 1991. u međunarodnoj zajednici bilo krugova koji su podržavali takav stav. No, trebalo je proći nekoliko mjeseci da bi Europska zajednica jednoglasno pristala potvrditi hrvatsko-slovenski stav, ali će dotad poginuti tisuće ljudi.

Akciju u Sloveniji vodstvo JNA je planiralo krajnje nerealno: predviđalo se da će se stanovništvo preplašiti pri prvoj demonstraciji sile, a jedinice Teritorijalne obrane raspasti. Avioni su bombardirali neke strateški važne točke (odašiljače, ceste, itd.), ali to u konačnici nije imalo nikakva značaja. Tenkovske kolone koje su s jugoistoka krenule prema granicama, da bi zauzele pogranične postaje, bile su loše organizirane i demoralizirane.

JNA je u Sloveniji doživjela težak poraz: slovenski teritorijalci lako su blokirali malobrojne i nemotivirane kopnene snage JNA, većinom nesrpskoga sastava, koje su se masovno predavale, pa je nakon pet dana rata sklopljeno primirje. U tom je vremenu poginulo oko šezdeset osoba – 44 vojnika JNA, 11 Slovenaca te osam stranaca. Čini se da su unutar vodstva JNA postojale velike dileme o potrebi i načinu intervencije, pa zato nije ni došlo do kompletnijeg angažmana vojske u slovenskoj ratnoj epizodi. Od 20.000 raspoloživih ljudi na području Slovenije, JNA je angažirala samo njih 2000. Stoga i neki istraživači smatraju slovenski rat „tobožnjim", „lažnim" ili „pravo-lažnim",[153] a drugi da je „djelovanje Armije u Sloveniji bilo deklarativno i prividno", a zapravo da se radilo o raspoređivanju snaga za buduću intervenciju u Hrvatskoj.[154] Nema sumnje da u takvim stavovima ima mnogo istine.[155] Milošević je koji dan kasnije, 5. srpnja, pozvao Borisava Jovića i generala Kadijevića i izložio im plan: „JNA će se povući iz Slovenije. Glavne snage koncentrisaće se na liniji Karlovac – Plitvice na zapadu; Baranja, Osijek, Vinkovci – Sava na istoku i Neretva na jugu (u Bosni). Na taj način pokriće se teritorije gde žive Srbi."[156]

Tako je i bilo. Sredinom srpnja slovenske vlasti i JNA dogovorili su se o povlačenju JNA iz Slovenije u roku od tri mjeseca, čime je Jugoslavija, kakva je postojala 46 godina – nestala.

Nakon rata u Sloveniji autoritet Ante Markovića je na svim stranama ubrzano nestajao. Za međunarodne je čimbenike bio sve manje relevantan sugovornik, a u unutarjugoslavenskoj politici od njega su se distancirale sve strane. Hrvatska politika i javnost smatrali su da je isuviše blizak Miloševiću i JNA, ali to nije bilo istina. Odnosi vlade s jedne strane te armijskog vrha i Miloševića s druge, bili su vrlo zategnuti. Naprimjer, Markovićev najbliži suradnik, ministar vanjskih poslova Budimir Lončar (1924), rekao je Borisavu Joviću između ostaloga i da je „nezreo političar".[157] Antipatije prema drugoj strani u memoarima ne skriva ni Borisav Jović. Štoviše, on tvrdi da je o Markoviću slično mislio i Veljko Kadijević. No, sve to više nije bilo od prevelike važnosti.

Napad na Sloveniju bio je umnogome prijelomni trenutak i za rat u Hrvatskoj, jer je jasno pokazao da je JNA spremna upotrijebiti i silu kako bi ostvarila svoje ciljeve. Hrvatska je iz slovenskoga rata mogla izvući pouke: iskazale su se sve slabosti JNA, pa je Hrvatska mogla vidjeti kako se treba boriti u ratu koji je bio jasno nagoviješten. Osim toga, SFRJ je praktički nestala, pa se Hrvatska više i nije morala osjećati sputavana nekakvim unutarjugoslavenskim obzirima ili dogovaranjem. No, to je istovremeno značilo da se rat ubrzano približava.

Još i prije napada na Sloveniju bilo je velikih dilema u hrvatskom vodstvu i podjela u pogledu ocjena o karakteru i pravcima sukoba koji se razbuktavao. Neki su, ponajprije ministri Josip Boljkovac (unutarnji

poslovi) i Martin Špegelj (obrana) tvrdili da predstoji srpski ustanak u Hrvatskoj, te da će JNA stati na njihovu stranu. S druge strane je predsjednik Tuđman bio duboko, pa i euforično, uvjeren da smo „izbjegli najgore", tj. „veliki rat" te je ispijao šampanjac nakon „trijumfa naše politike", „konačnih dogovora" na kojima smo ih „konačno slomili". Tuđman je isprva iskreno vjerovao da će Kadijević uime jugoslavenske ideje ravnopravnosti naroda dosljedno biti protiv upotrebe JNA u hrvatsko-srpskom sukobu, ali je ubrzo shvatio da je bio u krivu.[158]

I nakon izbijanja rata u Sloveniji bilo je razlika u stavovima oko najvažnijih pitanja. Ministar obrane Špegelj, i sâm bivši general JNA, predlagao je da se Hrvatska pridruži obrani Slovenije, i to osvajanjem vojarni JNA na svom teritoriju ili barem zaprečavanjem onih garnizona iz kojih su jedinice JNA kretale na Sloveniju.[159] Političko vodstvo s predsjednikom Tuđmanom na čelu nije prihvatilo te prijedloge s obrazloženjem da bi to moglo teško naštetiti međunarodnom položaju Hrvatske (jer bi, navodno tada ona bila prokazana kao izazivač sukoba). A bilo je i sumnji i strahova je li hrvatska vojska u tom trenutku, kada je tek nastajala, uopće sposobna za takvu akciju koja bi značila totalni rat i u kojoj bi se riskirale goleme žrtve. Predsjednik Tuđman je bio uvjeren da je Špegeljev plan svojevrsna klopka i stoga je Špegelja i smijenio.[160]

Nema sumnje da hrvatska i slovenska politika, usprkos gotovo istovjetnim ciljevima, nisu dovoljno koordinirale aktivnosti. Štoviše, kada je JNA pokrenula slovensku akciju, slovenske su vlasti i javnost izražavale nezadovoljstvo da im Hrvatska nije pomogla koliko je možda mogla, prvenstveno blokadom vojarni u Hrvatskoj iz kojih su krenule neke od jedinica JNA. S druge strane, kada je rat u Sloveniji bio gotov, hrvatske su vlasti i javnost imali dojam da je Slovenija nezainteresirana za ishod rata u Hrvatskoj, kako bi se što prije istrgnula iz jugoslavenskog okvira i priključila Europi. Međutim, točno je i da je Slovenija na razne načine poslije pomagala u hrvatskim ratnim naporima. Tako je slovenska Vlada 8. kolovoza u javnom priopćenju svjetskoj javnosti ustvrdila kako je Hrvatska „izložena agresiji jugoarmije".[161]

Sramotan poraz JNA u Sloveniji označio je i početak kraja „jugoslavenske" struje u vojnom vrhu, prvenstveno Veljka Kadijevića, ali i Staneta Broveta i drugih istomišljenika. I oni sami počeli su prilagođavati svoje jugoslavenstvo ciljevima velikosrpske-memorandumske politike Slobodana Miloševića kojoj se već priklonio i dobar dio njihovih podređenih. No, još je važnije bilo da je najveći dio mobiliziranih Srba, kao i dobar dio Crnogoraca, prestao vjerovati u Jugoslaviju i prilagodio svoje ciljeve velikosrpskima. JNA se, otprilike od srpnja, „otvoreno i nepobitno borila za teritorij nastanjen Srbima izvan Srbije". Istovremeno joj je trebalo „hitno podići moral nakon neuspjeha u Sloveniji".[162]

Od trenutka kada su vojne operacije u Sloveniji završile, u cijeloj se Hrvatskoj intenziviraju pripreme za nadolazeći rat: formiraju se teritorijalne vojne jedinice i, uz gardijske, i pričuvne pokretne brigade – njih osamnaest, od 99. zagrebačke do 116. sa sjedištem u Metkoviću. One nisu bile posve popunjene, u početku samo s jednom bojnom, ali je važno bilo da se brigadnim ustrojem pokrije čitav hrvatski teritorij. U prvo vrijeme te su brigade isključivo popunjavane dobrovoljcima (kasnije – „dragovoljcima"). Jedinice su uglavnom slabo opremljene, kako smo već kazali, samo lovačkim i lakim oružjem, ali je borbeni moral bio vrlo visok.

Tijekom ljeta 1991. godine, Hrvatskom je zavladala jedinstvena želja da se obrani, kao nikada ni prije ni poslije. Uobičajena stranačka „prepucavanja" posve su zamrla, baš kao i objavljivanje svakojakih skandala u novinama. Stranačke su se elite pretvorile u vođe i organizatore obrane zemlje, tako da je sve do izbora 1992. godine u Hrvatskoj praktički prestao stranački život u pravom smislu riječi. Jedinstvo na političkoj pozornici najočiglednije se iskazalo početkom kolovoza, kada je pod vodstvom premijera Franje Gregurića (1939) formirana Vlada demokratskog jedinstva, jedina višestranačka u razdoblju vladavine HDZ-a.[163]

Od kraja lipnja počinje nova faza rata u Hrvatskoj, kako su je zajednički zamislili JNA i pobunjeni Srbi. Umjesto stvaranja tamponskih zona i stacioniranja jedinica u njima, JNA sada prelazi u ofenzivnija djelovanja, u pravilu u nacionalno mješovitim područjima Hrvatske. Ova faza je počela s napadom na Glinu 27. lipnja i osvajanjem grada te protjerivanjem hrvatskih jedinica dalje na sjever, prema Petrinji. Prema tom obrascu djelovale su jedinice JNA u sljedeća tri mjeseca.[164]

U srpnju i prvoj polovici kolovoza incidenti postaju sve češći i žešći, te prerastaju u lokalne oružane sukobe. Smišljeno se i postupno pobuna širi prema sjeveru, prema Kordunu, Baniji i Slavoniji. Dana 4. kolovoza ubijena su dva policajca kod Budačke Rijeke, na cesti Karlovac – Slunj, kako bi se potakao sukob na dotad relativno mirnom Kordunu.

Tada se javljaju žarišta nestabilnosti i oružanih čarki oko Knina, na Baniji oko Gline i Kostajnice, u istočnoj Slavoniji oko Osijeka i Vukovara, te u zapadnoj Slavoniji, oko Pakraca i Okučana. Parapolicijske i paravojne jedinice lokalnih Srba zauzimaju hrvatske policijske stanice, ubijaju ili protjeruju hrvatske policajce, a s njima u progonstvo idu i hrvatski civili.

Prvi masovni zločin nad civilima dogodio se 6. srpnja, kada su naoružane srpske jedinice spalile nebranjeno selo Ćelije (između Osijeka i Vinkovaca) i protjerale hrvatsko stanovništvo. Lokalne hrvatske jedinice napadaju srpsko selo Palaču, ali tenkovi JNA stižu u obranu Srba. Slijedi bijeg, protjerivanja i masovni zločini nad Hrvatima iz Dalja,

Erduta, Aljmaša i drugih istočnoslavonskih i srijemskih mjesta. Već od toga vremena na osvojenim područjima sustavno se pljačka imovina izbjeglih i protjeranih – od pšenice i dijelova postrojenja do videorekordera i namještaja. Kuće su minirane ili paljene, ili se, planski, u njih naseljavaju Srbi.

S druge strane, neke jedinice povezane s pojedincima iz hrvatskih vlasti u Osijeku vrše represalije nad srpskim građanima, koji u sve većem broju napuštaju grad i odlaze u okolna srpska sela ili u Srbiju. U istočnoj Slavoniji rasplamsava se pravi lokalni rat, u kojem JNA sve otvorenije podupire srpsku stranu. Milošević i srpska vlada i parlament tvrde da Srbija nije u ratu, ali pod pokroviteljstvom policije Republike Srbije u istočnu Slavoniju stižu odlično naoružane paravojne jedinice dobrovoljaca i plaćenika pod komandom Vojislava Šešelja i kriminalca međunarodnog formata Željka Ražnatovića Arkana (1952-2000), koje sudjeluju u borbama i čine nasilje i zločine nad hrvatskim stanovništvom.[165]

Istodobno na Baniju i u Kninsku krajinu iz Srbije stižu naoružane grupe pod komandom Dragana Vasiljkovića *alias* „kapetana Dragana" (1955), australskoga državljanina srpskoga porijekla, krajnje mutne biografije. Kada su 26. srpnja lokalne srpske jedinice u Kozibrodu na Uni masakrirale 10 hrvatskih policajaca i još 17 civila u obližnjim selima Struga i Kuljani, bio je to prvi takav skupni masakr nad hrvatskim civilima i zarobljenim vojnicima. Dalje slijede slična nedjela u nizu slavonskih, banijskih i dalmatinskih sela (Kusonje, Dalj, Tovarnik, Četekovac, Kraljevčani, Skela, Voćin, Škabrnja i brojna druga mjesta). U Škabrnji, kod Zadra, vatrenim je oružjem iz blizine ili hladnim oružjem ubijeno 46 mahom starijih osoba, a u Četekovcu (kod Podravske Slatine) masakrirane su 22 osobe. Niz zločina kulminira 19. studenoga u Vukovaru, gdje je poslije pada grada ubijeno više stotina civila i vojnika. Najmasovniji zločin dogodio se kada je 260 hrvatskih ranjenika i drugih zarobljenika iz gradske bolnice odvedeno izravno na Ovčaru, nekoliko kilometara jugoistočno od grada, i smaknuto.[166]

Na hrvatskoj strani prvo skupno smaknuće počinjeno je 13. rujna na mostu preko Korane u Karlovcu, kada je hrvatski vojnik ubio 13 srpskih zarobljenika (on je više puta sudski procesuiran, ali uvijek oslobađan i nikada kažnjen). U listopadu jedna je jedinica u Gospiću, koji je bio izvrgnut žestokim napadima jugoslavenske vojske i lokalnih Srba, ubijala građane, pretežno srpske nacionalnosti, ali i nepodobne Hrvate, vjerojatno njih oko 120. U selu Pakračka Poljana u zapadnoj Slavoniji, u kasnu jesen, specijalna hrvatska vojna jedinica poubijala je najmanje 22 zarobljena vojnika i civila. Pojedinačnih ubijanja srpskih građana bilo je i u Sisku, Vukovaru (u kolovozu), Osijeku, Karlovcu i drugdje, pa

i u Zagrebu, gdje su ubijeni bračni par Zec i njihova 12-godišnja kćer. Počinitelji tih zločina na hrvatskoj strani najčešće su bili suspendirani iz vojske i stavljeni pod istragu, ali nijedan nije osuđen i svi su nakon nekog vremena pušteni iz istražnog zatvora i premješteni na druge dužnosti, ili čak vraćeni u vojsku. U Cerni pored Vinkovaca ubijena je 1992. četveročlana srpska obitelj Olujić, uključujući i dvoje malodobne djece, iz najnižih šovinističkih pobuda (petorica počinitelja osuđena su 2008. na ukupno 57 godina zatvora). Na srpskoj strani, međutim, nitko od počinitelja nije bio suspendiran ni optužen iako su zločini bili znatno brojniji (za zločine na Ovčari u Beogradu je jedna skupina osuđena, ali potom i oslobođena, da bi 2008. bio pokrenut ponovni postupak).

Nastanak posebnih jedinica koje su bile slane na „specijalne" zadatke dijelom je posljedica nepripremljenosti zemlje za organiziranu obranu, a njihovo toleriranje prvi znak stvaranja paralelnih zapovjednih linija kojima je ekstremni dio HDZ-a, mimo Glavnog stožera Hrvatske vojske, pripremao stranačku instrumentalizaciju vojske. Mnoge od tih jedinica teško da bi mogle opstati da nisu imale otvorenu ili prešutnu potporu u ekstremističkom dijelu vlasti.

U drugoj polovici kolovoza i u rujnu u Hrvatskoj se već vodi pravi rat. Ulogu glavnog napadača sve otvorenije i više preuzima JNA koja 17. kolovoza zaposjeda Okučane u zapadnoj Slavoniji te počinje napade na obližnje gradove Pakrac i Novu Gradišku. Četiri dana kasnije, Novosadski korpus prelazi Dunav i bez otpora zauzima Baranju, u kojoj srpski ekstremisti preuzimaju vlast i protjeruju Hrvate i Mađare. Dana 24. kolovoza JNA praktički opkoljava Vukovar. Istovremeno, lokalne srpske jedinice uz obilnu pomoć JNA u Dalmaciji zaposjedaju hrvatske enklave Kijevo i Vrliku u blizini Knina i protjeruju Hrvate. Potom prodiru prema moru, ugrožavaju Zadar i blokiraju Šibenik.

Protjerivanje Hrvata ponegdje je bilo i pravno regulirano. Tako je Izvršni savet opčine Beli Manastir donio „Odluku o prestanku radnog odnosa svim licima koja su otvoreno podržavala srušeni režim RH". U njoj se tvrdi kako bi „njihov ostanak na radnom mestu ometao normalan proces rada ili bi iritirao ostale radnike, što bi moglo dovesti do teških stvarnih i političkih problema".[167] Upravo je fascinantna prostodušnost tih odluka kojima se na kvazilegalistički način želi realizirati fašistoidna politika. Naime, u odluci nema nikakva razjašnjenja što znači „otvoreno podržavati režim RH" i koja bi institucija odredila koje su to osobe činile.

Protjerivanje kulminira za vrijeme bitke za Vukovar, kada je, 17. listopada, iz Iloka i okolice, krajeva koji su ostali posve izolirani na krajnjem istoku Hrvatske, protjerano oko 10.000 Hrvata i drugoga nesrpskog stanovništva.

*U Daytonu su predstavnici Federacije BiH prepustili Srbima područje Šipova i Mrkonjić Grada, a za uzvrat su dobili enklavu Odžak.

** Područja Daruvara i Pakraca bila su 1992-1995. uključena u UNPA zonu Sjever, iako pod hrvatskom vlašću.

Uz ratne operacije odvijala se i intenzivna diplomatska aktivnost. Stanjem u Jugoslaviji bavi se uglavnom EZ, tek u kasnijoj fazi i UN. SAD se držao postrani i prepustio sređivanje poslova EZ-u. Iako je zaraćenim stranama bio vrlo važan stav međunarodne zajednice, znale su da će u diplomatskim odlukama u konačnici ipak presudno biti stanje na terenu.

U prvoj fazi sukoba u Hrvatskoj međunarodna javnost i diplomacija bile su prilično dezorijentirane proturječnim izvještajima, dijelom i srpskom propagandom da se zapravo ponavljaju zbivanja iz 1941. godine. Stoga ni međunarodna diplomacija dosta dugo nije znala reagirati na pravi način: istaknuti predstavnici EZ-a i SAD-a u proljeće i ljeto 1991.

godine dolaze u Beograd i Zagreb, organiziraju sastanke srpskoga i hrvatskoga vodstva i međunarodne konferencije, pozivaju na razum i smirivanje sukoba. „Zapad se čudno ponašao... ostavio je Hrvatsku i Sloveniju ogoljene pred vojnim pritiskom Beograda", procjenjuje Stjepan Mesić.[168] No, međunarodna zajednica nije imala jasnu koncepciju rješenja krize, jer ju je njezina žestina iznenadila. Tek ujesen 1991. godine, kada je strategija pronađena na osnovi priznavanja neovisnosti Hrvatske i Slovenije, međunarodna je zajednica pridonijela smirivanju ratnih operacija u Hrvatskoj.

U noći od 30. lipnja na 1. srpnja, na direktan pritisak europske diplomacije, Stjepan Mesić je ipak izabran za predsjednika Predsjedništva, ali to je bila umnogome zakašnjela akcija. Sukob se u Sloveniji tih dana smirivao, ali se u Hrvatskoj počeo razbuktavati.

Potom, početkom srpnja izaslanstvo EZ-a, sastavljeno od trojice ministara vanjskih poslova, nastoji uglaviti trajnije sporazume te, između ostalog, obećava ekonomsku pomoć zemlji. No, sve je to bilo bez pravog rezultata – jedan od članova delegacije, Nizozemac Hans Van den Broek, tvrdio je kako se zaraćene strane „ne mogu složiti ni oko minimalnih zahtjeva EZ-a", jer da „nema za to političke volje". Iz svoje hladne, racionalističke perspektive nizozemski ministar nije razumio kako „politička uvjerenja, prerasla u mržnju, mogu prevladati nad interesima ljudi'". Van den Broek je zaključio. „Ako ovdje nema minimuma političke volje, što onda mi, u ovim relacijama, autsajderi, možemo učiniti." Potom je, vrativši se u Nizozemsku, za blokadu sporazuma, koji je uključivao proširenje mandata promatračke misije EZ-a, optužio Srbiju, što su kao stav prihvatili i EZ i SAD.[169] Promatračka misija EZ-a koja tih dana ipak dolazi na krizna područja u Hrvatskoj ne može, naravno, smiriti stanje na bojištima, ali temeljitije upoznaje situaciju i dostavlja prilično objektivne i informativne izvještaje. Europski parlament 10. srpnja „osuđuje upotrebu sile", „inzistira da JNA odmah mora vratiti svoje jedinice u vojarne" te smatra da konstitutivni dijelovi Jugoslavije „imaju pravo odlučivati o vlastitoj budućnosti na miran i demokratski način".[170]

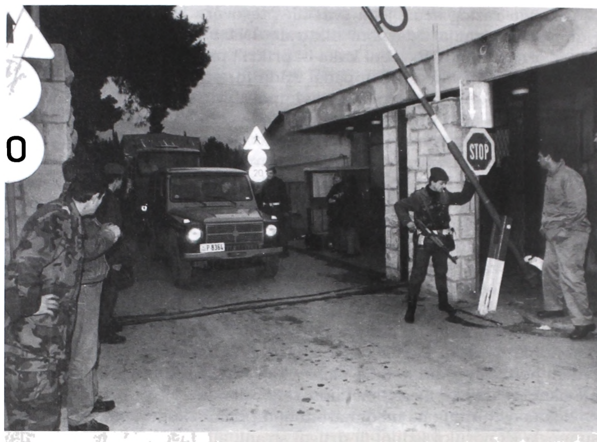
Dana 17. srpnja sastaju se predsjednik Tuđman i savezni ministar obrane, general Veljko Kadijević, kako bi pod paskom međunarodne zajednice stvorili osnovu za smirivanje stanja, ali bez uspjeha. U Den Haagu u Nizozemskoj, 7. rujna, pod predsjedanjem britanskoga diplomata lorda Petera Carringtona (1919) počinje Mirovna konferencija o Jugoslaviji.[171] Deset dana kasnije, opet se pod Carringtonovim predsjedanjem sastaju u crnogorskom ljetovalištu Igalu Tuđman, Kadijević i Milošević; 15. listopada, pod pokroviteljstvom Mihaila Gorbačova, sastaju se u Moskvi Tuđman i Milošević. Sve to ne donosi temeljni boljitak. Rat se u Hrvatskoj sve više razbuktava.

Osnovni razlog neuspjeha svih tih pregovora leži u činjenici da su ritam pregovaranja uglavnom diktirale JNA i Srbija: u prvo vrijeme, pregovori su im bili potrebni kako bi prikrili prave ciljeve ratovanja, a u drugoj fazi, otprilike od listopada, kada im se činilo da će ciljevi biti ubrzo dostignuti, pregovaranjem su kupovali vrijeme. Međutim, kako je udarna snaga JNA i njihovih paravojnih saveznika vremenom bila sve manja, pregovorima su željeli učvrstiti novostvoreno stanje. Od ljeta do kraja 1991. potpisano je ukupno 16 primirja, od kojih se sve do kraja 1991. godine nijedno nije održalo više od 24 sata. Kršile su ih obje strane, u neustanovljivim omjerima: Srbi i JNA jer žele osvojiti više, Hrvati jer žele vratiti izgubljeno. Najbliže će biti istini da je primirje kršila češće ona strana koja je bila vojno nadmoćnija, a to su uglavnom bili Srbi. Opravdanja za kršenje primirja obično su bila da se samo „odgovara na provokacije". Opće nepoštivanje potpisanih sporazuma o prekidu vatre, podjednako u Hrvatskoj, kao i kasnije u BiH, navelo je lorda Carringtona da zaključi „kako su potpisnici potpuno nepouzdani ljudi i da se ne možete pouzdati ni u jednu riječ koju su rekli. Oni su bili sasvim pripravni potpisati svaki komad papire koji stavite pred njih bez i najmanje namjere da oko njega išta naprave".[172]

Neka od zbivanja na međunarodnoj diplomatskoj sceni kratkoročno su mogla ići naruku jednoj ili drugoj strani, ali dugoročno je sve vodilo neovisnosti Hrvatske (i Slovenije, a kasnije i BiH). Već početkom srpnja, na Brijunima, u zajedničkoj deklaraciji (Brijunska deklaracija) EZ-a, Slovenije, Hrvatske i predstavnika saveznih vlasti, ugovoren je tromjesečni moratorij na proglašenje neovisnosti Slovenije i Hrvatske, što je značilo da se samo kupuje vrijeme i da će se samostalnost kad-tad međunarodno priznati.[173]

Naredbu predsjednika Predsjedništva SFRJ Stjepana Mesića od 11. rujna da se JNA povuče u vojarne u roku od 48 sati, armijsko je vodstvo javno odbilo.[174] Kao odgovor na takav neposluh, predsjednik Tuđman je 12. rujna zapovijedio da se blokiraju vojarne JNA u gradovima koje su hrvatske vlasti kontrolirale te je pozvao ljudstvo u njima na predaju.[175] Blokadu su izveli MUP i pripadnici Zbora narodne garde.

Već nakon nekoliko dana predale su se vojarne u Gospiću i Perušiću u Lici, u Sesvetama kod Zagreba, u luci Ploče, oko Šibenika itd. Nešto kasnije i veliki garnizon, zapravo cijeli korpus u Varaždinu prihvaća nagodbu da ostavi cjelokupno naoružanje i napusti Hrvatsku. Uglavnom se sve to događalo mirnim putem, pregovorima, uz suradnju oficira JNA koji su se nalazili u vojarnama. Međutim, događalo se da je bilo i žrtava, kao, primjerice, u Bjelovaru, kada je oficir JNA uništio vojno skladište, ubivši u eksploziji i sebe, i svoje vojnike i gardiste koji su opkolili skladište. Neki od zapovjednika vojarni koje su bile u blizini fronte

JNA napušta kasarnu u Splitu početkom listopada 1991. godine.

odlučivali su se za proboj i spajanje s glavninom snaga JNA (Logorište kod Karlovca, Osijek), što je rezultiralo velikim (civilnim) žrtvama. Naposljetku, neke se vojarne duže vrijeme nisu predavale, unatoč stalnom pritisku snaga koje su ih opsjele. Posebno je osjetljiva bila situacija u velikim gradovima (Zagrebu, Splitu, Šibeniku, Zadru, Rijeci), u kojima su se hrvatske snage ustezale od općeg napada vojarne, jer su se bojale razaranja i velikog broja civilnih žrtava. U studenom je dogovoreno da se te vojarne deblokiraju, a jedinice pošalju na teritorij BiH. Za Hrvatsku je to bilo i dobro i loše: dobro je bilo jer je nestala potencijalna opasnost unutar gradova, a loše je bilo zato što je JNA dogovor u pravilu izigravala; primjerice, dogovoreno je da se tehnika iz šibenske vojarne otputi u Bosansko Grahovo i dalje porazmjesti po Bosni. Međutim, kada su je promatrači Europske zajednice, zaduženi za provedbu dogovora, dopratili do Grahova, kolona vozila se odmah vratila prema Kninu i na kninskom području i ostala.

U to je doba, dakle, u listopadu i studenom 1991. godine, međunarodna zajednica, shvaćajući sve više prave uzroke rata u Hrvatskoj, sve snažnije inzistirala da se JNA povuče iz Hrvatske. Hrvatska pregovaračka

pozicija zasnivala se na sljedećem: iz Hrvatske trebale bi se, prvo, povući jedinice JNA koje su na ratištu, a potom i one koje se nalaze u blokiranim vojarnama. I JNA i jugoslavenske vlasti prihvaćale su takvo rješenje na riječima, ali su ga u praksi provodile na posve drugačiji način. Tvrdili su da dio jedinica, naoružanja i opreme JNA oduvijek pripada Srbima u sadašnjoj Krajini te da ga oni trebaju zadržati i nakon povlačenja dijela JNA s njihova teritorija. Osim toga, smatrali su i da će krajišnici samo formalno osnovati svoju državu, a zapravo će biti pod kontrolom civilnih i vojnih vlasti u Beogradu. Na taj su se način zbivanja odvijala prema scenariju JNA: prvo su ispražnjene vojarne na teritorijima pod kontrolom hrvatskih vlasti, a potom se, i to tek djelomično, JNA počela povlačiti s teritorija RH.

Bez obzira na sve komplikacije i tek polovični uspjeh, osvajanjem vojarni Hrvatska vojska je pribavila mnogo oružja, opreme i streljiva: u varaždinskoj je vojarni JNA ostavila veliku količinu naoružanja, posebice tenkova koji su odigrali bitnu ulogu u kasnijem ratovanju u Slavoniji. Preuzimanje vojarni u Gospiću i Otočcu presudno je utjecalo na obranu zapadne Like. Ukupno je HV preuzeo ili oteo oko 200 tenkova, oko 150 oklopnih transportera i više od 400 topova kalibra većeg od 100 mm, te obilje lakog naoružanja i municije. Iz tog aspekta osvajanje vojarni JNA na teritoriju pod kontrolom hrvatskih vlasti pokazale su se vrlo uspješnim; vjerojatno je to bila jedna od najuspješnijih epizoda Domovinskog rata uopće.

Blokada vojarni od strane Hrvatske vojske bila je za JNA povod da prijeđe u opću ofenzivu na Hrvatsku. U drugoj polovini rujna počela je nova faza rata u Hrvatskoj, u kojoj su JNA i lokalni Srbi otvoreno krenuli u otimanje teritorija. Planeri JNA predviđali su da bi hrvatski otpor mogao trajati samo 10 do 20 dana, što su potvrđivale i analize NATO-ovih stručnjaka. Cilj je, kao što je već rečeno, bio presjeći Hrvatsku na pet dijelova: ofenziva je krenula u zapadnoj Slavoniji, prema Virovitici, potom i prema Karlovcu, kako bi se izbilo na mađarsku, odnosno slovensku granicu. Napadnut je i Gospić s namjerom da se kod Karlobaga izbije na more. S istim ciljevima napadnuti su i Zadar i Šibenik, te na jugu Dubrovnik s dolinom Neretve kao krajnjim ciljem.

U neke od tih operacija uključivali su se i brodovi Jugoslavenske ratne mornarice (JRM). JRM je blokirao sve hrvatske luke, a zrakoplovstvo i topništvo nesmiljeno su napadali hrvatske gradove. Jedinice JNA 18. rujna zauzimaju Petrinju, potom i čitav prostor na lijevoj obali Kupe sve do Karlovca, a početkom listopada prelaze preko mosta na Kupi kod Lasinje. Na taj su način stigle na samo 30 km zračne linije od Zagreba. Zakratko zauzimaju punionicu mineralne vode „Jamnica", ali se brzo povlače, zadovoljni time što su učvrstili granicu na Kupi. U Zagrebu se

Osječka je bolnica tijekom Domovinskog rata bila izložena granatiranju i razaranju, stoga su ranjenici i bolesnici boravili u podrumima bolnice.

čuju topnički dvoboji s Kupe. Grad je izložen gotovo svakodnevnim zračnim uzbunama te živi u potpunom zamračenju. Stvarni zračni napadi na objekte u gradu nisu bili česti, već su preleti trebali zaplašiti i demoralizirati stanovnike. Povremeno su gađani odašiljači, trafostanice i drugi strateški objekti u okolici, a jedini stvarni napad bilo je raketiranje predsjedničke rezidencije na Gornjem gradu.[176]

Stanje je tada bilo na rubu očaja. No, u to vrijeme već je veći broj oficira JNA hrvatske nacionalnosti, te nekolicina Bošnjaka, Albanaca i Slovenaca, čak i Srba, prešla u redove HV-a i stvorila jezgru njezina zapovjednog sastava. Stvorili su se uvjeti da se osnuje Glavni stožer HV-a s generalom Antonom Tusom (1931) na čelu (21. rujna). Uz Tusa valja istaknuti i druge časnike koji su uglavnom prešli iz JNA, generala Petra Stipetića i pukovnika, kasnije generala Imru Agotića i mnoge druge, uključujući i Martina Špegelja; pripadaju im velike zasluge za ustrojavanje HV-a, stabiliziranje obrane i, s vremenom, pretkraj godine, prelazak u ofenzivu. Glavni stožer je vrlo brzo uspostavio cijelu strukturu teritorijalno raspoređenih lokalnih zapovjedništava koja se organiziraju kao operativne zone. Umjesto kriznih štabova organiziranih po općinama i zajednicama općina u kojima su uglavnom radili vojni amateri, osnivaju se prva zapovjedništva, stvara zapovjedna hijerarhija i zapovjedni sustavi. Formira se i Narodna zaštita koja je okupila više desetaka tisuća dobrovoljaca koji su imali veliku ulogu u blokadi vojarni JNA.[177]

S osvojenih teritorija JNA i lokalni Srbi i dalje protjeruju praktički cjelokupno hrvatsko stanovništvo, a mnogi bježe iz krajeva koji su izravno ili neizravno ugroženi neprijateljskim djelovanjem. Na taj se način broj hrvatskih prognanika i izbjeglica do kraja godine penje na gotovo

500.000. Istodobno, u gradovima, osobito onima blizu bojišta – Sisku, Karlovcu, Zadru, Gospiću, Osijeku, Vinkovcima, pa i Zagrebu, na različite se načine diskriminiraju srpski građani (uvrede, šikaniranja, otpuštanje s posla, podmetanje bombi pod automobile i kuće),[178] deseci muškaraca odvedeni su od kuća i potom ubijeni, pa Srbi u velikom broju bježe na drugu stranu; broj srpskih izbjeglica penje se na desetke tisuća.

Masakri civila i vojnika, te progon koje je provodila srpska strana nisu bili posljedica rata, nego sama njegova bit: trebalo je osvojiti novi životni prostor za Srbe, formirati na bivšem prostoru Republike Hrvatske Srpske Krajine i tako stvoriti Veliku Srbiju (istovremeno, sličan je plan imao i provodio ekstremistički dio hrvatskih vlasti). S obzirom na žestinu i dosljednost provedbe plana „etničkog čišćenja" teritorija koje su držale obje zaraćene strane, bilo je već ujesen 1991. godine jasno da će se, bez obzira na krajnji ishod rata, poratna etnička slika Hrvatske radikalno izmijeniti – najviše od vremena osmanlijskih provala i osvajanja. U gradovima na liniji fronte trebalo je preplašiti stanovništvo i prisiliti ga na povlačenje u sigurnije dijelove Hrvatske u kojima bi vremenom izbjegličko mnoštvo postalo neizdrživ teret. Takva situacija, zajedno sa stalnim bombardiranjima teritorija u blizini bojišnice koji nisu bili uključeni u osvajačke planove, trebala je Hrvatsku baciti na koljena i ishoditi njezin pristanak na ponižavajuće uvjete pobjednika. Za konačan cilj totalne razgradnje Hrvatske umnogome je valjalo koristiti oblik Hrvatske – potkovu – ranjivu na mnogim dijelovima. Tako razbijena Hrvatska, odnosno potpuno izolirani dijelovi njezina teritorija, potom bi, satjerani u vojni, ekonomski i politički kaos, ili lakše pali pod naletom agresora ili bili prisiljeni na kapitulaciju.

Rezervna varijanta koja se, kako je vrijeme protjecalo, sve više uzimala u obzir, bila je „de facto" velikosrpska i po njoj se predviđalo zauzimanje „memorandumskih" granica koje bi, u maksimalističkoj verziji, išla po liniji Virovitica – Karlovac – Gospić – Karlobag. Stanje na ratištu u Hrvatskoj, odnosno djelovanje JNA na mjestima sukoba već su u drugoj polovici kolovoza bili toliko jasni da je i novinar sarajevskog lista *Oslobođenje*, inače nesklonog hrvatskoj strani, upitao generala Adžića, načelnika Generalštaba oružanih snaga, je li crta sukoba u Hrvatskoj Virovitica – Karlovac – Karlobag, kako „se već, ponegde, zove granicom krnje Jugoslavije, Srboslavije, ili već velike Srbije nečega što će biti neka nova država na ovom prostoru".[179] Da se taj plan proveo, pri konačnom razgraničenju između Hrvatske i „Velike Srbije" oni teritoriji koji bi ostali od te crte na istok, ponajprije neki dijelovi dalmatinskog priobalja i zapadna Hercegovina i neka druga područja gdje su Hrvati u velikoj većini, a Srba praktički niti nema, bili bi svojevrstan ulog u diplomat-

skoj igri te bi, nakon hrvatskih ustupaka, pod određenim uvjetima bili vraćeni pod hrvatsku vlast. Postojao je i plan da se koncentracijom vrlo jakih snaga probije hrvatska obrana kod Siska i Karlovca, kako bi se te snage spojile sa snagama nekadašnje Pete zagrebačke vojne oblasti koje su bile blokirane u vojarnama u Zagrebu, Dugom Selu, Jastrebarskom i Karlovcu, te s blokiranim jedinicama Riječkog korpusa. Čak se kalkuliralo da u završnoj ofenzivi u Zagreb pomognu i postrojbe JNA koje su još bile stacionirane u Sloveniji, ali u završnoj fazi povlačenja. Da se tako planirani proboj do Zagreba uistinu i realizirao, to bi značilo i slom hrvatske obrane, pobjedu JNA i slom hrvatske vlasti. No, taj se plan gotovo i nije počeo provoditi. Crnogorski član Predsjedništva SFRJ Branko Kostić tražio je od vojnog vrha da „Armija udari frontalno, svim snagama" te da u „munjevitom naletu prodre u Zagreb". No, Kadijević je, svjestan pravoga stanja, odgovorio: „Branko, nemamo za to snage, nema ljudi!"[180] O tome da će se JNA „prošetati" do Zagreba, kako se onda često naklapalo, ostala je tek puka fantazmagorija, baš kao što se raspršio i mit o njezinoj snazi.

Opća ofenziva JNA bila je pokrenuta 4. listopada. Toga dana osobito je teško stradao Karlovac.[181] No, osim mnogobrojnih civilnih žrtava i velikih razaranja, neki veći pomaci se nisu dogodili. U rujnu i listopadu JNA i jedinice lokalnih Srba polako napreduju, ali znatno teže nego što je bilo planirano. Njihovo je napredovanje zaustavljeno pred Siskom i Karlovcem, pred Gospićem, na Šibenskom mostu, pred samim Zadrom, te pred Osijekom i Vinkovcima. Postaje vidljivo da je borbeni moral JNA vrlo nizak: vojnici masovno dezertiraju, a mobilizacija u Srbiji uglavnom ne uspijeva (u Beogradu je odziv manji od 15%). Dezorganizacija je bila posvemašnja i zbog toga i nije mogla do izražaja doći ni tehnička nadmoć JNA. Dok brojčana snaga JNA stagnira ili čak pada, hrvatska oružana snaga sa stečenim naoružanjem i uspješnom mobilizacijom već ujesen postaje brojčano premoćna.

Kako je do sredine listopada postalo jasno da od plana o rušenju hrvatskih vlasti neće biti ništa te da hrvatsko civilno stanovništvo stoji u potpunosti uz svoju vlast i vojsku, Milošević i njegovi suradnici, a prvenstveno JNA, definitivno su odustali od pokušaja da obnove unitarnu Jugoslaviju. No, već je i mjesec-dva prije toga zapravo počela realizacija rezervne varijante – realizacija plana o stvaranju Velike Srbije. Naime, ponašanje Armije do sredine rujna preraslo je u otvoreno otimanje hrvatskog teritorija. To se više nije moglo maskirati neuvjerljivim tvrdnjama o uspostavljanju tamponskih zona. Tada se, tijekom rujna, bez ikakva maskiranja, kao što smo već rekli, nastojala dosegnuti linija Virovitica – Karlovac – Gospić – Karlobag kao maksimum, ali se ubrzo, za koji tjedan, uvidjelo da ni od dosizanja tih točaka neće biti ništa. Stoga se

pristupilo realizaciji druge rezervne varijante – aneksiji osvojenih, tzv. „srpskih zemalja" u „bivšoj Hrvatskoj", odnosno prostora koji je kasnije nazvan Srpska Republika Krajina. U okviru te koncepcije JNA – koja je tada još znatno premoćnija u teškom naoružanju, mornarici i zrakoplovstvu – nastojala je da zaokruži dotadašnja osvajanja čišćenjem neosvojenih „džepova" i nastojanjem da crta razgraničenja bude i buduća, iako branjiva granica Velike Srbije. Na ovaj način JNA od vojske s općejugoslavenskim ambicijama postaje instrument Miloševićeve velikosrpske politike i transformira se „de facto" u srpsku vojsku.

Kako bi se svi ovi ciljevi dosegnuli, glavni udari su od kraja listopada, pa u sljedećih mjesec i pol dana bili usmjereni na krajnji sjeveroistok i krajnji jugoistok Hrvatske – Vukovar i Dubrovnik.

Vrhunac rata u Hrvatskoj u stvarnom i simboličnom smislu odigrao se u bici za Vukovar. Srpskim pobunjenicima u Borovu Selu i drugim mjestima zapadno i južno od grada (u luku od Šodolovaca do Mirkovaca) bilo je nužno svojim osvajanjima u istočnoj Slavoniji osigurati teritorijalnu cjelovitost. Zato su jedino osvajanjem Vukovara mogli konsolidirati vlast na tom području. Samo se 1500 lako naoružanih hrvatskih vojnika našlo od kolovoza pod udarom višestruko nadmoćnijeg neprijatelja. U rujnu, kada je JNA i definitivno opkolila Vukovar, a HV nije imao snage razbiti obruč, postajalo je sve jasnije da se Vukovar neće moći održati. Osim toga, u organiziranju i slanju pomoći iz drugih dijelova Hrvatske bilo je teških grešaka koji su ionako male šanse za otpor svodile na minimum.[182] Ustvari, s obzirom na stanje na drugim bojišnicama i brojnost i naoružanost JNA, bilo je vrlo teško organizirati djelotvornu pomoć gradu, ali je u pokušajima njegove deblokade bilo i „neposluha, dezerterstva i nedoraslosti" nekih jedinica.[183] Braniteljima Vukovara manjkalo je kvalitetnog zapovjednog kadra (priučeni vojnik, legendarni Blago Zadro, koji je poginuo braneći grad, bio je u tome jedna od rijetkih iznimki), logistika im je bila slabo razvijena, a lokalna se politika miješala u vojno i bojno djelovanje. Osim toga, zapovjedništva u Osijeku, Vinkovcima i Zagrebu često su naređivala zadatke koje oni objektivno nisu mogli realizirati. Međutim, usprkos svim otegotnim okolnostima branitelji Vukovara pružali su otpor preko svih očekivanja – lako pokretljive snage iskorištavale su dobro poznavanje terena, na izvanredan način upotrebljavale minsko zaprečavanje i protutenkovska oruđa čak i kada su u listopadu na grad poslane elitne jedinice (Prva gardijska brigada iz Beograda). JNA je koristila golem broj svih vrsta artiljerijskog oruđa, a u napade se uključilo i zrakoplovstvo. Tijekom dva mjeseca borbi Vukovar je bio potpuno srušen. Na taj su način, nivelirajući teren, napadači ipak uspjeli ući u grad. U ta dva mjeseca u podzemnim se skloništima skrivalo oko 10.000 ljudi, od toga 2000 djece.

Vukovar je nakon tromjesečne opsade i teških razaranja pao u ruke JNA i srpskih pobunjenika u studenom 1991. godine. Dio zarobljenika, među kojima su bili i ranjenici iz vukovarske bolnice, ubijen je i pokopan u masovne grobnice, od kojih je najveća na Ovčari. Drugi, brojniji dio zarobljenika, otpremljen je u zatvore i logore u Srbiji. Preživjeli vukovarski civili (na slici) deportirani su iz grada u slobodni dio Hrvatske.

Otpor branitelja slomljen je 19. studenog. Vukovar, grad od 45.000 stanovnika, potpuno je srušen, ali je poginulo između 5000 i 8000 napadača. JNA je izgubila i oko 600 tenkova i drugih oklopnih vozila. Hrvatski vojni gubici procjenjuju se na 2500 mrtvih, uključivši one koji su pokušavali izvana probiti obruč i pomoći Vukovaru u širem području operacije. Ubijen je ili je nestao otprilike isti broj civila. Četnici koji su 19. studenoga ulazili u grad pred kamerom BBC-a otpjevali su: „Slobodane, šalji nam salate, bit će mesa, bit će mesa, klat ćemo Hrvate" i jasno najavili što će se događati sljedećih sati i dana. Po predaji grada, branitelji i civili koji su po mišljenju pobjednika bili sposobni nositi oružje bili su maltretirani, neki su ubijeni, a neki otjerani u logore u Srbiju. Drugi su civili – žene, djeca i starci – opljačkani i potjerani u duge izbjegličke kolone koje su, nakon što su snimljene, obišle svijet i postale simbol patnje u ratu u Hrvatskoj. Vukovar je postao „sablasni grad". Za one u Srbiji, pak, koji su podržali agresiju na grad, Vukovar je tada bio „oslobođen", odnosno „oslobođen najcrnjeg neofašizma i ustaške ideologije".[184]

Iako je osvojila Vukovar, što joj je više mjeseci bila žarka želja, udarna moć srpske vojske ondje je slomljena i ona više nije bila sposobna krenuti na Vinkovce, Osijek i Đakovo. Simbolički, Vukovar je u poslijeratnoj Hrvatskoj izrastao u pojam patnje i otpora – s mnogim znanim i neznanim herojima od kojih su se ipak izdvojili već spomenuti general Blago Zadro i novinar Siniša Glavašević (1960-1991), ubijen nakon pada Vukovara. Glavašević je kao novinar vukovarskog radija, slao dramatične izvještaje iz grada („Grad – to ste vi").[185]

Osim u strategijskoj potrebi da prostrano zaleđe buduće Velike Srbije dobije pogodnu luku, napad na Dubrovnik imao je korijene i u dugotrajnoj indoktrinaciji srpske javnosti da bogata renesansna i barokna baština toga grada pripada srpskoj kulturi. Tijekom 1991. godine stizale su do Dubrovnika izjave s velikosrpskih mitinga (Radovan Karadžić, Novak Kilibarda i drugi) održanih u neposrednom hercegovačkom i crnogorskom zaleđu grada da „Dubrovčani nikad nisu bili Hrvati, već pokatoličeni Srbi" te da „ako Dubrovnik bude optirao za Hrvatsku (što se već dogodilo uvjerljivom izbornom pobjedom hrvatskih opozicionih stranaka i uspjelim referendumom o neovisnosti Hrvatske – op. I. G.), to će biti najava rata". Željelo se odsjeći Dubrovnik od Hrvatske i prisiliti ga da se prikloni Jugoslaviji.[186]

Novu je granicu na širem dubrovačkom prostoru trebalo uspostaviti, u minimalističkoj varijanti, kod Stona i na lijevoj obali Neretve, a u maksimalističkoj, zauzeti cijeli Pelješac i neke od otoka (Elafite te Mljet, ako ne i Korčulu i neke druge). Srpsko-crnogorska propaganda pokušala je napad na Dubrovnik opravdati ugroženošću tamošnje srpske manjine, no takve su teze u inozemstvu naišle na zanemarivo slab odjek. Naprotiv, napad na Dubrovnik i okolicu, koji je započeo 1. listopada, pokazao je svu brutalnost i besmislenost srpsko-crnogorske agresije i umnogome pridonio međunarodnom pritisku da se konačno priznaju Hrvatska i Slovenija. U prvim danima agresije malobrojne i slabo naoružane hrvatske jedinice na dubrovačkom području pružale su kakav-takav otpor, a onda su crnogorske jedinice prodrle u Konavle. Istovremeno su jedinice Teritorijalne obrane iz Hercegovine na više mjesta prodrle do mora u zapadnom dijelu dubrovačke rivijere. Obrana je bila slomljena u nekoliko dana, a grad je bio potpuno opkoljen, i s kopna i s mora. Slobodni prostor prostirao se u dužini 7 do 8 km; na zapadu završavao na ulasku u Rijeku Dubrovačku, na istoku podno Bosanke. Sve je dominantne položaje na uzvisinama, osim same utvrde na Srđu, kontrolirala JNA. Ispred grada patrolirala je mornarica JNA i praktički ga blokirala. Tek su manji gliseri, noću, s velikim rizikom, uspijevali ući u grušku luku i na taj način probijati blokadu.

Osvajanja su popraćena masovnom pljačkom i paležom gotovo cjelokupne dubrovačke okolice. Posebice su teško stradali Slano i neka konavoska mjesta, primjerice, Ćilipi ili Zvekovica nadomak Cavtata. Kriminal je čak podignut na razinu državnog ponašanja. Televizija Crne Gore prenijela je u prvim danima agresije u vijestima kako crnogorski đački domovi traže da im se dostavi nekoliko stotina pari tenisica s dubrovačkog područja!

Dubrovačka tiskara na Dupcu (u okupiranom dijelu grada) koja se nedugo pred rat modernizirala bila je potpuno demontirana i odvezena u Crnu Goru. Međutim, kako su dijelovi postrojenja otišli na tri različite adrese, a predstavljali su tehnološku cjelinu, pljačkaši ga konačno nisu mogli koristiti.

Čini se da je agresorova namjera bila „ugušiti" Dubrovnik (takva će se taktika poslije koristiti i u ratu u BiH – u slučaju Sarajeva i drugih zaštićenih zona): držati ga što je moguće duže u okruženju i prisiliti na vojnu predaju te na nekakav politički aranžman koji bi nijekao granice bivših jugoslavenskih republika. Postojao je i plan da se ponovno uspostavi Dubrovačka Republika, pa je s tim ciljem u okupiranom Cavtatu osnovana i „opština Cavtat", kao jezgra zamišljene nove-stare tvorevine i kao dio Jugoslavije. No, ti su se fantastični planovi izjalovili, dijelom jer su takve tvorevine prihvatili tek malobrojni lokalni stanovnici te zbog neuspjeha JNA na Južnom bojištu, odnosno jer je HV uspio obraniti sâm Dubrovnik.[187]

U najžešćem i ujedno posljednjem izravnom napadu na Dubrovnik, 6. prosinca, poginule su 22 osobe. Na sam Stari grad palo je više stotina granata. Desetak kuća unutar zidina je izgorjelo, a zbog specifičnog načina gradnje prije više stotina godina (izgrađene bez pravih temelja, stabilnost su zasnivale na naslanjanju jedne na drugu), praktički nije bilo neoštećenih kuća. Luksuzni hoteli u neposrednoj okolici stare gradske jezgre potpuno su uništeni, no branitelji su uspjeli održati grad. Ukupno je u opsadi poginulo oko 200 Dubrovčana, pretežno civila.

Slike rušenja i stradanja Vukovara i Dubrovnika potakle su međunarodnu javnost da konačno odlučnije stane na stranu Hrvatske – postalo je jasno tko je napadač, a tko napadnuti. Prema kraju godine, američka Šesta flota prijeteći se približila ratnom poprištu. Nema sumnje da je brutalnost agresije ubrzala donošenje odluke o međunarodnom priznanju Hrvatske (i Slovenije).[188]

Osim oko Vukovara i Dubrovnika, ujesen 1991. operacije su se vodile i u istočnoj i zapadnoj Slavoniji, na Kordunu, na Baniji/Banovini, u istočnim dijelovima Like, u dijelovima Dalmatinske zagore. Linije koje su JNA i jedinice lokalnih Srba dosegnule za njih su u sljedećih gotovo četiri godine trebale predstavljati i granice Srpske Republike Krajine.

Artiljerijski napad na dubrovačku gradsku jezgru 6. prosinca 1991. godine. Ove su slike prikazane na TV-programima mnogih zemalja i bitno su utjecale na raspoloženje svjetske javnosti u prilog napadnute Hrvatske.

Planirano je da se u tim granicama nađu sva srpska sela u Hrvatskoj ili barem golema većina njih, ali su, kada se u operacije uključila JNA, granice određivane opsegom i uspješnošću pobune Srba u Hrvatskoj, kao i mogućnošću da ih u tim ciljevima podrži JNA. S vojnog stajališta, srpski pobunjenici i planeri JNA nastojali su zaposjesti teritorij koji bi imao lako branjive granice i relativno samostalan život. Međutim, u tom nisu ustvari uspjeli nigdje. Vjerojatno je ujesen 1991. najznačajniji dobitak predstavljalo osvajanje Slunja (16. studenoga), jer su time najlogičnijom komunikacijom spojeni zauzeti teritoriji u Lici i Dalmaciji s onima na Kordunu i Baniji.

Po pobunjene Srbe najgore je stanje bilo u zapadnoj Slavoniji, gdje ne samo da nisu dosegnuti Virovitica i mađarska granica, nego je ojačali HV već potkraj studenoga na tom prostoru koncentrirao značajne snage te iz četiri pravca – od Bjelovara, od Virovitice, od Podravske Slatine i od Požege – počeo potiskivati srpske snage.[189] Za dvadesetak dana oslobođeni su dijelovi općina Grubišno Polje, Virovitica, Daruvar, Podravska Slatina te Požega. U globalu gledano, HV je napredovao praktički od porječja Drave, pa gotovo do Save. Stanovništvo tamošnjih srpskih sela masovno je bježalo preko Save, u Bosnu, pred nailazećim jedinicama HV-a koje su palile njihove kuće, baš kao što su koji mjesec ranije Srbi protjerivali Hrvate i palili hrvatske kuće. Da se jedinice HV-a nisu zaustavile sjeverno od Okučana jer je međunarodna zajednica izvršila pritisak na vlasti u Zagrebu kako ne bi propala mogućnost uglavljivanja primirja u Sarajevu, čitava zapadna Slavonija došla bi pod hrvatsku kontrolu već prvih dana 1992. godine. No, i ovako, srpski teritoriji u zapadnoj Slavoniji bili su vrlo čudna oblika – oni su uključivali predgrađa Pakraca i Lipika, južne prilaze cesti Pakrac – Požega i oko 25 km široki

prostor oko Okučana kojim se ovaj prostor preko savskog mosta između Stare i Bosanske Gradiške povezivao s Banjalukom.

Lokalni Srbi i JNA nisu zadovoljili ambicije ni u istočnoj Slavoniji, gdje su obuhvaćena sva srpska sela, uključivši i Šodolovce, Tenju i Mirkovce koji su bili gotovo na samoj liniji razgraničenja. Nisu osvojili ni istočni dio Osijeka, kako su se nadali.

Slično je bilo i na Kordunu i na Baniji/Banovini: krajinska je tvorevina obuhvatila sva srpska sela i uspostavila „prirodne" granice na Mrežnici, Korani, Kupi i Savi, ali bez željenih Karlovca i Siska. U Gorskom kotaru nije došlo do pobune, pa su tamošnja srpska sela ostala pod kontrolom hrvatskih vlasti. Većina ličkih sela sa srpskom većinom dospjela su unutar „krajinskih" granica, ali nisu osvojeni Gospić i Otočac, još manje Josipdol i Ogulin. Pobunjenici su izašli na more na nekoliko točaka – na Maslenici, na Karinskom i Novigradskom moru i na dijelu Prokljanskog jezera, ali ti su prostori duboko uvučeni u kopno i do otvorenog mora nisu stigli, iako su to pokušavali na širokom potezu od Maslenice do Šibenika. Pa ipak, integrirali su sva većinski srpska sela u luku od zadarskog Smokovića, skradinskih Pavasovića, drniškog Žitnića i sinjskog Otišića. Na tom području najveći uspjeh pobunjenika bio je da su stigli nadomak Zadra te da su kod Maslenice blokirali Jadransku magistralu. Na taj je način bila prekinuta kopnena veza Dalmacije i ostalih dijelova Hrvatske, pa je jedini preostali put bio trajektom iz podvelebitske Prizne do paškog Žigljena i potom preko Paga dalje prema jugu. I do opkoljenog Dubrovnika skoro godinu dana moglo se isključivo brodom. U istočnoj Slavoniji Srbi su držali poljoprivredno najbogatiji dio Hrvatske, u središnjim dijelovima blokirali su ceste od Zagreba prema Dalmaciji, zauzeli tri aerodroma (udbinski, zadarski i bihaćki – posljednji samo dijelom, na hrvatskom teritoriju), blokirali svaki riječni promet Savom i Dunavom. Od trideset najvećih hrvatskih gradova, Srbi su držali tri (Vukovar, Petrinja i Knin), a čak je jedanaest bilo u dometu njihove artiljerije (Osijek, Zadar, Slavonski Brod, Karlovac, Vinkovci, Sisak, Šibenik i drugi). Pa ipak, usprkos golemim teškoćama, Hrvatska nije doživjela prometni i gospodarski kolaps.

S druge strane, ni Srbi nisu mogli biti zadovoljni. Štoviše, točke koje su dosegnuli vojnom silom (osim onih u istočnoj Slavoniji), ako bi se transformirale u granice, bile bi neodržive. Njihove stečevine u središnjoj Hrvatskoj i Dalmaciji bile su 500 km udaljene od Beograda, a njihova međusobna povezanost bila je očajna. Srbima je bio blokiran svaki izlazak na more, od kojeg su ponegdje bili udaljeni svega koji kilometar. Tako blokirani, čak i da nije bilo vojničke prijetnje s hrvatske strane, Srbi su se neizbježno suočavali sa siromaštvom, iseljavanjem i besperspektivnošću. Stoga se može reći da je srpska strana pobjedu ostvarila

samo prema vanjskom, površnom dojmu; u ratu 1991. godine zapravo pobjednika nije bilo.

Odnosi snaga i inicijativa u ratu, kako je vrijeme protjecalo, relativno su brzo prelazili na hrvatsku stranu. Isprva, tijekom ljeta i u rujnu i listopadu 1991, kada su bile uspješne, hrvatske su snage uglavnom uspijevale tek vješto parirati nadmoćnijem neprijatelju. Do kraja godine ta nadmoć poprima drugačiji karakter – hrvatske snage postaju brojnije u ljudstvu i snažnije po nekim vrstama oružja. Već u listopadu organizirane su mobilne – manevarske brigade Zbora narodne garde. Kao i profesionalne brigade, vremenom su se sve bolje naoružavale, u njihov su sastav ulazili tenkovi, transporteri, topnička oruđa, sustavi veza. Moguć je bio i manevar s jednog bojišta na drugo. Rezultat takva snaženja bio je da od listopada (i pada Drniša) pa do kraja rata (s iznimkom Slunja i Vukovara) jugoslavensko-srpska strana nije polučila nijedan značajniji teritorijalni dobitak. Potkraj godine HV je imao pod oružjem više od 200.000 ljudi svrstanih u 64 brigade, što uključuje mornaricu, zrakoplovstvo i protuzračnu obranu, te oko 35.000 pripadnika MUP-a koji su se isto tako angažirali na borbenim zadacima.

I bez jakog pritiska s hrvatske strane, s približavanjem zime 1991/2. godine srpska se strana i sama suočavala s ozbiljnim teškoćama: za realizaciju konačnih ratnih ciljeva nedostajao je jedan od osnovnih faktora – običan vojnik. Mobilizacija je polučivala sve slabije rezultate, a iscrpljenost ratom, bojazan od socijalnih nemira, kao i činjenica da je ipak zauzeto oko 30% hrvatskog teritorija, i da je na njemu organizirana ni od koga priznata tzv. Srpska Republika Krajina – sve je to utjecalo da jugoslavensko-srpska strana počne ozbiljno razgovarati o primirju koje je dugo vremena ili izbjegavala ili dogovorena primirja kršila. Na takav stav ponajviše ih je nagnala činjenica da su u zapadnoj Slavoniji doživjeli težak poraz. Bilo je to posljednjih dana 1991. godine, pa su Srbi i JNA bili sada prvi put spremni na primirje, a pod pritiskom međunarodne zajednice na to je pristala i Hrvatska. Primirje je potpisano u Sarajevu 3. siječnja 1992. godine i održalo se, uz manja ili veća kršenja, tri i pol godine. Sklopljeno je točno po zatečenim linijama fronte. Dogovoreno je da se općine s većinskim srpskim stanovništvom, tj. većina okupiranih područja stavi pod zaštitu snaga UN-a i demilitarizira, a rubni dio teritorija pod srpskom kontrolom nazvan je „ružičastim zonama" i u njih se odmah trebala vratiti hrvatska vlast, ali ta odredba dogovora nikad nije realizirana. O budućnosti UNPA zona ništa konkretno nije rečeno, te se hrvatska diplomacija u sljedećim mjesecima i godinama uz prilične teškoće izborila da se ti teritoriji priznaju kao integralan dio Hrvatske.

82. Međunarodno priznanje

Pošto je u rujnu 1991. godine u Ženevi počela Mirovna konferencija o Jugoslaviji, ustanovljena su načela da je nedopustivo nasilno mijenjati republičke granice te da se trebaju zaštititi prava svih naroda i nacionalnih manjina. Ubrzo je Vijeće sigurnosti UN-a prihvatilo prvu rezoluciju (Rezolucija 713) o prilikama na području SFRJ u kojoj se traži prekid sukoba i nastavak pregovora pod okriljem EZ-a. Potkraj rujna uvodi se i opći i potpun embargo na uvoz oružja i vojne opreme koji će vrijediti sve do studenoga 1995. godine.[190] Embargo je pogodovao srpsko-jugoslavenskoj strani, jer je JNA mogla ratovati mjesecima, a da ne bude ovisna o uvozu. Nasuprot tome, strane koje su se u tim ratovima branile, hrvatska, a u kasnijim godinama i bosanskohercegovačka, oskudijevale su u oružju i streljivu, pa su ga morale nabavljati krijumčarskim kanalima, višestruko skuplje.

U vrijeme kada je Hrvatska trpjela najsnažnije napade jugoslavenske vojske, Stjepan Mesić, formalno i dalje predsjednik Predsjedništva SFRJ, boravio je u Zagrebu i sklanjao se od napada zrakoplovstva kojem je i dalje, barem teoretski, bio vrhovni zapovjednik! Mesić nije išao u Beograd od kraja kolovoza, ali je formalnu ostavku dao tek 15. prosinca 1991. godine, s retroaktivnim važenjem od 8. listopada, iz formalno-pravnih razloga.[191] Naime, toga dana, 8. listopada, u jednoj podrumskoj dvorani u Zagrebu, Sabor je na isteku tromjesečne odgode Ustavne odluke od 25. lipnja kojom je bila proglašena neovisnost zemlje (moratorij teče od Brijunske deklaracije 7. srpnja), raskinuo sve državno-pravne veze sa SFRJ i tijelima bivše zajedničke države oduzeo legitimitet i legalitet, te svim drugim republikama priznao samostalnost i suverenost. Bio je to konačan raskid sa SFRJ i Hrvatska je u njezin okvir mogla biti vraćena samo totalnim porazom u ratu. Nade su sada bile usmjerene na to da će međunarodna zajednica, prije ili kasnije, priznati novu državu.

Već početkom studenoga na međunarodnoj konferenciji u Ženevi podastrta je četvrta verzija tzv. Konvencije kojom je EZ predložio da se kriza riješi prihvaćanjem republičkih granica kao granica novih država.

te da se poštuju prava manjina. Kako su Srbija i (naknadno) Crna Gora odbile prijedlog, osnovana je arbitražna komisija pod vodstvom francuskoga pravnika Roberta Badintera (tzv. Badinterova komisija). Ona je potkraj studenoga ustanovila da se Jugoslavija „nalazi u procesu raspada",[192] dakle, da se *raspala* (a ne, kako je tvrdila srpsko-crnogorska strana, da su se neke republike *odcijepile*). Ministarsko vijeće EZ-a najavilo je međunarodno priznanje za mjesec dana, ako se ispune određeni uvjeti.

Za Hrvatsku, to je značilo da treba zaštititi prava srpske manjine. Stoga je Sabor izglasao Ustavni zakon o ljudskim pravima i slobodama etničkih i nacionalnih zajednica ili manjina u Hrvatskoj koji je Badinterova komisija ocijenila pozitivno. Uvjet priznanja bilo je i prihvaćanje Vanceova plana.[193]

Kako se početkom prosinca Stjepan Mesić definitivno povukao iz Predsjedništva SFRJ, dva tjedna nakon njega učinio je to i Ante Marković. Prethodno je, 17. prosinca, izjavio da „jugoslavenska vlada neće postati suučesnik ratnih zvjerstava, zločina i uništavanja pred kojima se zgražavaju civilizirani ljudi ovdje i u inozemstvu", ali je podnio ostavku tri dana kasnije s ciničnim obrazloženjem – nije prihvaćen njegov prijedlog budžeta za 1992. godinu![194]

U pozadini priznanja Hrvatske i Slovenije unutar EZ-a bilo je mnogo različitih interesa i diplomatskih sporenja. Neke su zemlje zastupale i drugačija mišljenja, ali je konačno prevladalo njemačko zauzimanje za priznanje (njemački *Alleingang* – tj. „samostalna koncepcija", „samostalna inicijativa"),[195] koje je najdosljednije i najvještije promicao ministar vanjskih poslova Hans-Dietrich Genscher (1927). Na taj su način Hrvatsku 15. siječnja 1992. godine priznale zemlje EZ-a (dan ranije Sv. Stolica[196] i Island), a sljedećih dana praktično i sve ostale europske i mnoge izvaneuropske zemlje. Potom su to u travnju učinile i SAD, Rusija i Kina;

Postavljanje hrvatske zastave na jarbol pred zgradom Ujedinjenih naroda u New Yorku 22. svibnja 1992. godine.

Hrvatska je tih mjeseci primljena u UN i neke druge međunarodne institucije.[197]

Kasnijih godina u međunarodnoj se javnosti prilično često ponavljala teza – kao kakva mantra – da su Slovenija i Hrvatska bile prerano priznate, štoviše, da se radilo o jednoj od najvećih pogrešaka međunarodne zajednice u vezi s jugoslavenskim sukobom. To su govorili ponajviše oni koji su bavili s BiH, smatrajući da bi im njihova pregovaračka pozicija valjda bila jednostavnija da je i dalje postojala Jugoslavija.[198] Glavni razlog za takvo viđenje događaja bila je činjenica da su i najutjecajniji mediji i zapadni promatrači isprva konflikt tumačili kao sukob secesionističkih republika s matičnom državnom zajednicom, koja se pak poistovjećivala s Miloševićevim režimom u Beogradu. Najčešće se pritom zaboravljalo da Milošević zapravo i nije imao nikakvo opravdanje govoriti u ime savezne države te da su njegovi motivi najčešće ili pogrešno tumačeni ili se na njih nitko nije obazirao. No, kriviti Sloveniju i Hrvatsku za raspad Jugoslavije, u kojem je onda najteže stradala BiH (kasnije i Kosovo) posve je krivo i ne nalazi nikakvo opravdanje u činjenicama. Odcjepljenje Hrvatske i Slovenije zapravo je posljedica, a ne uzrok raspada Jugoslavije. Međunarodni su čimbenici takav stav sve više prihvaćali kako je rat u Hrvatskoj 1991. odmicao, shvaćajući da se ni oni ne mogu dogovoriti s Miloševićem, pa je bilo, u najmanju ruku, prijetvorno takvu odgovornost predbacivati malim i nejakim republikama (Sloveniji i Hrvatskoj).

Međunarodnim priznanjem u prvim danima i mjesecima 1992. godine Hrvatskoj je put u međunarodnu zajednicu bio otvoren, ali su ga sljedećih godina otežale i usporile teške greške u vanjskoj i unutrašnjoj politici, ponajprije nepriličan angažman u Bosni i Hercegovini.

83. Rat u Bosni i Hercegovini: uloga Hrvata i Hrvatske, utjecaj na Hrvate i Hrvatsku

„Bosna i Hercegovina je... šav između Srbije i Hrvatske. S takvim položajem (*linchpin*) BiH je mogla na poseban način vrijediti kao test kako za srpsko-hrvatske odnose tako i za opstanak Jugoslavije."[199] Tim riječima Srećka Džaje valja dodati još neke neporecive činjenice. Hrvatska je geopolitički naslonjena na BiH. Stoga, kada je u proljeće 1992. godine počeo rat u BiH, nikako nije mogla biti ni nezainteresirana ni indiferentna. Osim toga, taj je rat u velikosrpskoj strategiji bio samo nastavak rata koji je vođen u Hrvatskoj. I hrvatsko stanovništvo u BiH velika je žrtva toga rata.

Na prvim slobodnim izborima u BiH, u studenom i prosincu 1990. godine, pobijedile su stranke utemeljene na etnonacionalnim osnovama: muslimansko-bošnjačka Stranka demokratske akcije (SDA) pod vodstvom Alije Izetbegovića (1925-2003), Srpska demokratska stranka (SDS) pod vodstvom Radovana Karadžića (1945) i HDZ na čijem su se čelu brzo mijenjali predsjednici – prvi je bio sarajevski liječnik Davor Perinović (1954), potom sarajevski novinar Stjepan Kljuić (1939), pa sveučilišni profesor pedagogije Milenko Brkić (1944), dok nije došao ekonomist Mate Boban (1940-1997). Nakon izbora, tri stranke stvaraju koaliciju, koja nikad nije zaživjela u pravom smislu. Za predsjednika Predsjedništva BiH izabran je Izetbegović.

Koncepcijske razlike, ponajprije između Muslimana-Bošnjaka, koji su zagovarali jedinstvenu BiH, i Srba, koji su otvoreno težili njezinoj podjeli i pripajanju najvećega dijela Srbiji, bile su goleme. HDZ je u početku vodio promjenjivu politiku, koja je bila odraz različita političkog raspoloženja i teritorijalnog rasporeda među Hrvatima u BiH. U javnosti se mogao čuti stav da se „podržava cjelovita BiH dok je drugi ne počnu dijeliti". Međutim, Hrvati u zapadnoj Hercegovini, pa i u nekim dijelovima srednje Bosne koji su živjeli na nacionalno relativno homogenim područjima ili blizu hrvatske granice, dobrim su dijelom težili da se pripoje Hrvatskoj („oni jednostavno nisu naučili da žive s drugima i da za druge imaju razumijevanje. Uz to, ništa ne znaju o Muslimanima").[200] U tome su se još od kraja 1991. godine oslanjali na podršku predsjed-

nika Tuđmana i nekih njegovih najbližih suradnika u novom političkom vodstvu Hrvatske, koji su također težili proširiti Hrvatsku na dijelove BiH, iako iz taktičkih razloga to nisu javno isticali. Kao argument su navodili da ne žele biti manjina u državi koju su karakterizirali kao muslimansku. S druge strane, Hrvati u Sarajevu, Tuzli, Banjaluci i u većini ostalih gradova i ruralnih područja BiH, te u Posavini, gdje su tradicionalno navikli na multietničke zajednice, bili su protiv podjele i zastupali su cjelovitu i neovisnu BiH.

Potkraj 1991. i početkom 1992. godine, postajalo je sve jasnije da se sprema srpska agresija na BiH. Ratne operacije u Hrvatskoj su minule, a srpske postrojbe iz Hrvatske su uglavnom prešle u BiH. Tih su dana srpske jedinice srušile nekoliko savskih mostova duž granice BiH s Hrvatskom, očigledno stoga da bi u budućem sukobu otežale komunikaciju između Hrvatske i bosanskohercegovačkih snaga privrženih ideji očuvanja BiH. Usprkos tome, tih se dana iz Zagreba vodstvu HDZ-a BiH s Kljuićem na čelu sve intenzivnije počinje nametati praktična provedba politike o podjeli. Kljuić se suprotstavio, jer je zagovarao politiku suradnje s Muslimanima-Bošnjacima i ideju cjelovite BiH. Stoga je, po diktatu iz Zagreba, 2. veljače 1992. godine unutarpartijskim pučem na čelo HDZ-a BiH došao Hercegovac Mate Boban, koji je bio za podjelu. Na tome je uporno i radio, u početku iz taktičkih razloga zakulisno, a kasnije i otvoreno i javno, usklađeno s istaknutim dužnosnicima hrvatske vlasti (strategijske je odluke odobravao sâm predsjednik Tuđman).

Kako ni SDA ni SDS nisu mogli podrškom bilo samo muslimansko-bošnjačkoga, bilo samo srpskoga naroda dobiti natpolovičnu većinu, tako su HDZ i Hrvati u BiH u devedesetima bili faktor prevage.

Rat u Hrvatskoj itekako se osjetio i u BiH. Kada je u svibnju 1991. godine JNA pokrenula tenkovske jedinice iz BiH da bi intervenirale u Hrvatskoj, nekoliko tisuća Hrvata zaustavilo ih je kod Širokog Brijega, ne vjerujući službenom objašnjenju da idu na rutinsku vježbu na obližnji poligon. Prvi incident u kojem su stradali Hrvati dogodio se početkom listopada 1991. godine, u vrijeme kada su jedinice JNA napadale Dubrovnik. Naime, istovremeno su napale hrvatsko selo Ravno u istočnoj Hercegovini, na samoj granici s Hrvatskom pri čemu su ubile 24 civila. Kako je JNA mobilizirala bosanskohercegovačke građane za rat u Hrvatskoj, napetosti su se povećavale: Srbi su se donekle odazivali, Muslimani-Bošnjaci mnogo manje, a Hrvati su na svaki način nastojali izmaknuti. Predsjednik Predsjedništva Alija Izetbegović, reagirajući na mobilizaciju, izjavio je da „ovo nije naš rat", što je svatko tumačio kako mu je odgovaralo: Srbi su ga optuživali da se solidarizira s hrvatskim „secesionistima", a Hrvati da želi ostati neutralan u ratu u kojem bi morao stati na stranu napadnutoga.

Vodstvo bosanskohercegovačkih Srba, zajedno sa Srbijom i Crnom Gorom te JNA, dugo je planiralo rat u Bosni, još od prvih naznaka da bi SFRJ i socijalizam mogli propasti. Neka srpska sela u BiH naoružavana su, baš kao i u Hrvatskoj, još 1990. godine. Ozrenski četnički odred, koji je baštinio tradicije četništva Drugoga svjetskog rata, osnovan je u rujnu-listopadu 1991. godine na planini Ozren. Kako je jugoslavenska koncepcija za rata u Hrvatskoj definitivno propala, velikosrpski je agresor mogao u pripremama za rat u BiH nastupiti mnogo otvorenije i efikasnije negoli u Hrvatskoj. Pod krinkom demagoških izjava da treba „poštovati volju srpskog naroda" u potpunosti je napušten jugoslavenski koncept i zamijenjen velikosrpskim. SDS sve otvorenije zastupa secesiju i zaposjedanje velikoga dijela BiH.

Radovan Karadžić i njegovi suradnici tvrdili su da bosanskohercegovačkim Hrvatima pripadaju neki teritoriji na kojima predstavljaju relativnu ili apsolutnu većinu te da ih na tim područjima ne bi trebalo dirati. Međutim, za Muslimane-Bošnjake na njihovoj karti Velike Srbije nema mjesta. Muslimani-Bošnjaci su, prema njihovu mišljenju, zapravo 'Srbi islamske vjere' bez obzira da li oni to hoće ili neće biti. Takvi stavovi bili su i temelj na kojem se gradio dogovor s Hrvatima o podjeli BiH. Neke naznake da se taj dogovor, ili barem neki njegovi dijelovi, počeo ostvarivati, ukazivale su se tijekom 1992. i 1993. godine, te posebice mirovnim dogovorom Tuđman – Milošević potpisanim u Ženevi početkom 1994. godine. Međutim, Washingtonski je sporazum iz ožujka 1994. godine o uspostavi bošnjačko-hrvatske federacije umnogome onemogućio hrvatsko-srpski sporazum.[201]

U predvečerje rata SDS je pučističkim metodama preuzeo vlast u nekim općinama sa srpskom relativnom i apsolutnom većinom, iako je tamo pobijedio Savez reformskih snaga. Zatim je počelo raspoređivanje snaga JNA na važnim kotama i uz ključne komunikacije. Posebno je to bilo dobro planirano u slučaju Sarajeva. Čini se da su namjerno izazivani incidenti kako bi se stanje dovelo do usijanja (poput onoga sa srpskim svatovima u Sarajevu),[202] a srpsko se stanovništvo potaknulo na adekvatan odgovor.

Presudan trenutak dogodio se 29. veljače – 1. ožujka 1992. godine, kada je organiziran referendum o neovisnosti BiH. HDZ BiH i njegovo faktično vodstvo u Zagrebu našli su se u velikoj dilemi: podržati ili ne podržati neovisnost, što je ujedno značilo – podržati cjelovitu BiH ili njezinu podjelu. Novo Bobanovo vodstvo htjelo je već tada otkriti sve karte i otvoreno ustati protiv neovisnosti i samim time krenuti u razgradnju zemlje, ali se zbog krajnje osjetljiva položaja same Hrvatske još trebalo suzdržavati. Konačno je odlučno bilo zalaganje Katoličke crkve i interesi Hrvata u središnjoj i sjevernoj Bosni, kao i sugestije vodstvu

HDZ-a iz Zagreba. Hrvati su izišli na referendum, masovno glasali za neovisnost i time presudili: na birališta je izišlo 63,7% ukupno upisanih u biračke popise, od čega je 99,4% glasalo za neovisnost; na područjima pod vlašću SDS-a referendum je bojkotiran i zapravo nije ni proveden. Na taj način su Hrvati s dvadesetak posto biračkog tijela, zajedno s Muslimanima-Bošnjacima, učinili da BiH postane neovisna država, a uskoro će upravo hrvatska politika dovesti u pitanje tu neovisnost i državnost.

Vodstvo SDS-a nije prihvatilo rezultate referenduma nego ih je smatralo definitivnim razlogom za izdvajanje „srpskih krajeva" iz BiH i pripajanje Velikoj Srbiji. Odmah se pokreću vojne akcije kako bi se zaposjelo što više teritorija, pri čemu srpski paravojni odredi uživaju otvorenu podršku JNA.

Zakulisno, svi se konci i taj put vuku iz ureda Slobodana Miloševića u Beogradu, što nedvojbeno potvrđuju naknadno objavljeni memoari i dokumenti. Srpska televizija i svi drugi mediji pod kontrolom vlasti huškačkom propagandom protiv Muslimana-Bošnjaka i Hrvata podjaruju i ohrabruju bosanskohercegovačke Srbe. Već u ožujku iz Srbije u Bosnu stižu paravojne jedinice Šešeljevih četnika i Arkanovih plaćenika i dobrovoljaca, „iskušanih ratnika" koji su koji mjesec ranije masakrirali po Vukovaru i istočnoj Slavoniji. Uvode teror, bacaju bombe i izazivaju incidente u Banjaluci, Bosanskom Brodu, Bijeljini i drugim bosanskim mjestima, dok 30. ožujka savezni sekretar za narodnu obranu Blagoje Adžić, hercegovački Srbin, u Beogradu prijetvorno izjavljuje da je njegova vojska „spremna zaštititi Srbe od otvorene agresije".

Dva dana kasnije, Arkanove jedinice počinju trodnevni masakr u Bijeljini u kojem je navodno ubijeno gotovo 1000 Muslimana-Bošnjaka. U povodu toga i nekoliko istodobnih manjih srpskih napada, građani Sarajeva 5. travnja organiziraju masovni antiratni miting, a srpski snajperisti pucaju u mnoštvo pri čemu pogiba jedna mlada djevojka. Gradom su zavladali konsternacija i strah. Time počinje srpska opsada Sarajeva, koja će uz nekoliko kraćih primirja trajati više od tri godine. Dan kasnije, tj. 6. travnja 1992. godine, EZ priznaje BiH kao cjelovitu državu, a bosanskohercegovački Srbi proglašavaju izdvojenu Srpsku Republiku u BiH. Počinje opći rat.

Predviđajući srpsku akciju u BiH, Hrvatska je već 1991. i početkom 1992. godine naoružavala Hrvate, ponajviše hercegovačke. Kada je opsadom Sarajeva počeo rat, naoružani hrvatski odredi organiziraju se u Hrvatsko vijeće obrane (HVO) kao „jedini institucionalni oblik obrane" Hrvata u BiH. Ubrzo je došlo do prvih jačih sukoba HVO-a i srpskih snaga. Budući da su se Muslimani počeli vojno organizirati s velikim zakašnjenjem, u HVO stupa i znatan broj Muslimana; oni su tada u ve-

„Snajperistička aleja" u Sarajevu 1992. godine. Jedna od glavnih gradskih cesta bila je tijekom opsade izložena vatri srpskih snaga i upravo je ovdje velik broj građana izgubio život.

likom broju stupali i u HOS (Hrvatske obrambene snage) kojem su organizatori bili pristaše pravaške politike u Hercegovini, uz pomoć pravaša iz Hrvatske. Iako je bio radikalno nacionalistička organizacija, HOS se zalagao za teritorijalni integritet BiH mnogo dosljednije i iskrenije negoli HVO.

HVO i HOS, uz pomoć u ljudstvu i naoružanju iz Hrvatske, donekle su se uspjeli suprotstaviti srpskoj vojsci, ali samo u Hercegovini i ponegdje u središnjoj Bosni. Zbog nepripremljenosti Muslimana-Bošnjaka, te, blago rečeno, nekih čudnih, očito politički motiviranih odluka iz Zagreba, srpska je vojska u „ratu niskog intenziteta" tijekom 1992. i 1993. godine bez velikog rizika, s relativno malim žrtvama i premještanjem udarnih snaga s bojišta na bojište, uspjela osvojiti oko 70% teritorija BiH, odnosno gradove – Kupres, Jajce, Derventu, Modriču, Bosanski Brod i druge. Osobito je bilo čudno i bolno iznenadno izvlačenje dobro opremljenih i motiviranih brigada HVO-a te postrojbi HV-a koje su im bile došle u pomoć iz Bosanske Posavine u listopadu 1992. godine. Te su snage onemogućavale srpske snage da uspostave nesmetanu komunikaciju strateški važnim koridorom između sjeveroistočne Bosne i banjalučkog kraja i unatoč velikim gubicima dotad su vrlo uspješno

branile taj prostor. Što se tiče povlačenja, radilo se, prema riječima generala Petra Stipetića, o „otvorenoj izdaji i sabotaži". Za subverzivno djelovanje Stipetić je poimence optužio civilno vodstvo u Slavonskom Brodu te hrvatskog ministra obrane Gojka Šuška (1945-1998) i generala Slobodana Praljka.[203]

I sama je Hrvatska u ratu protiv bosanskohercegovačkih Srba trpjela velike žrtve. Primjerice, na području Brodsko-posavske županije tijekom 1992. godine bilo je 389 poginulih, od toga preko stotinu civila (od kojih je većina stradala u djelovanju bosanskih Srba koji su artiljerijom sa sjevernobosanske Motajice napadali Slavonski Brod i okolicu). Kako je tijekom 1991. godine ta županija imala 223 stradalih, proizlazi da je rat protiv bosanskohercegovačkih Srba odnio čak 75% više žrtava negoli rat 1991. godine protiv pobunjenika u zapadnoj Slavoniji.[204]

Obrana BiH na početku rata praktički nije postojala i vrlo se sporo stvarala. Primjerice, u nekim dijelovima BiH u kojima su Muslimani bili većinsko stanovništvo bilo je bataljuna sa po 600 ljudi u kojima niti jedan vojnik nije imao uniformu, a tek je svaki treći ili četvrti imao pušku. Težeg naoružanja uopće nije bilo. Stanje se vrlo sporo mijenjalo nabolje, poglavito stavljanjem u pogon kapaciteta nekadašnje jugoslavenske namjenske industrije koji su ostali na području pod kontrolom Armije BiH i HVO-a, a proizvodnja vojne opreme organizirana je i u tvornicama koje su se ranije bavile nekim drugim poslovima. Pri tome je bilo dosta poteškoća, od nepostojanja tehničke dokumentacije i odgovarajućeg kadra, do nedostatka potrebnog materijala, pa je ponegdje dolazilo i do katastrofa, osobito pri ispitivanju granata i drugih eksplozivnih sredstava. Ipak, zahvaljujući toj proizvodnji, uspjele su se održati neke linije obrane koje bez nje ne bi imale nikakva izgleda.

Na područjima koja su već bila pod srpskom kontrolom, sustavno je provođeno „etničko čišćenje". U tim akcijama nije bilo spontanosti, niti su one bile rezultat akcija pojedinaca koji se nisu mogli kontrolirati. Naime, sve je bilo, nema sumnje, pomno razrađeno: najstrašniji progoni i masovna ubojstva dogodili su se u dvije, odnosno tri regije – prvo na području Prijedora, potom na području Brčkoga te u najistočnijim dijelovima BiH u širokom potezu od Bijeljine na sjeveru do Foče i Čajniča te Trebinja na krajnjem jugu. Bile su to točke na kojima se gubila ili je postojala opasnost da se izgubi cjelovitost naseljenosti srpskoga korpusa. Da bi Srbi očuvali većinu na tim prostorima, dio lokalnih Muslimana-Bošnjaka i (u manjem broju) Hrvata trebalo je ubiti da bi se preostali preplašili i pobjegli.

Osvajanja su redovito bila praćena masovnim masakrima (Zvornik, Foča, Prijedor i drugdje) i izgonom nesrpskog stanovništva; najviše su stradavali Bošnjaci, ali i Hrvati. Više desetaka tisuća Bošnjaka i Hrvata

U srpskom logoru Omarska (nedaleko od Prijedora, BiH) zatočenici – Bošnjaci i Hrvati – izgladnjivani su, mučeni i ubijani.

bilo je zatočeno u koncentracijske logore (Manjača kod Banjaluke, Keraterm i Omarska kod Prijedora i drugi), a stotine tisuće pod prijetnjom smrti ili u strahu napuštaju svoje domove i odlaze u izbjeglištvo. Organizirana pljačka muslimanske i hrvatske imovine, kao i masovno silovanje uglavnom bošnjačkih žena, bili su sastavni dijelovi koncepcije „etničkog čišćenja" teritorija pod kontrolom bosanskohercegovačkih Srba. Najveći dio prognanih Hrvata i velik broj Muslimana-Bošnjaka bježi i ostaje u Hrvatskoj, koja poharana tek prekinutim ratom, teško podnosi nove ekonomske i psihološke terete.

Iako uzajamno uvijek nepovjerljivi, Izetbegović i Tuđman – suočeni sa zajedničkim neprijateljem – početkom srpnja 1992. godine potpisuju Sporazum o prijateljstvu i suradnji, koji je osnova i za vojnu suradnju. Ta suradnja često nije funkcionirala najbolje, često je uopće nije bilo, ali ipak donosi postupnu stabilizaciju obrane ostatka BiH. Usprkos embargu UN-a na uvoz oružja, preko Hrvatske u BiH s raznih strana stiže oružje za dominantno bošnjačku Armiju BiH, koja uspijeva održati Sarajevo, Bihać, Tuzlu, Zenicu i najveći dio središnje Bosne. Pod pritiskom

međunarodnih sankcija (prve sankcije protiv SRJ uvedene su u svibnju 1992. a dopunjavane su i pooštravane još osam puta, posljednji put u svibnju 1995. godine) Srbija smanjuje, povremeno i sasvim obustavlja, pomoć bosanskohercegovačkim Srbima, koji pomalo gube početnu premoć.[205] Međutim, potkraj 1992. godine, kada su već držali 70% teritorija BiH, bosanskohercegovački Srbi toliko su sigurni u konačnu pobjedu da objavljuju ujedinjenje Republike Srpske Krajine (u Hrvatskoj) i Republike Srpske (u BiH).

Rat u BiH prouzročio je znatno veća ukupna stradanja negoli rat u Hrvatskoj. Procjene o broju žrtava u prvim su poslijeratnim godinama očigledno bile previsoke, pa se iznosila brojka od oko 215.000 stradalih. Skrupuloznim istraživanjima Istraživačko-dokumentacionog centra u Sarajevu do ljeta 2008. registrirano je ukupno 96.749 poginulih, od toga 63.717 Muslimana-Bošnjaka (3,3% ukupnoga broja iz 1991), 24.797 Srba (1,8%) te 7762 Hrvata (1% broja iz 1991).[206] Ove brojke nisu konačne, ali se, po svemu sudeći, približavaju konačnima.

84. Hrvatsko-bošnjački rat

Hrvatska je državna politika upravo na bosanskohercegovačkom pitanju iskazala svoju najveću slabost: neprincipijelnost, odnosno dvoličnost. Iako je Hrvatska priznala BiH kao suverenu državu početkom travnja 1992. godine, iako su u srpnju iste godine vlade Hrvatske i BiH osnovale Zajednički odbor za obranu, nema dvojbe da se „ispod stola" radilo o pokušaju da se stvori „Velika Hrvatska". Takva tajna politika jest „istočni grijeh" Hrvatske u devedesetima.[207] Još 1991. godine, 25. ožujka u Karađorđevu te 15. travnja u Tikvešu, predsjednici Tuđman i Milošević održali su sastanke o kojima nikad nije izdano službeno priopćenje. Poluslužbeno, dogovarano je kako izbjeći rat u Hrvatskoj i na čitavu prostoru bivše Jugoslavije, ali se i u hrvatskoj i u međunarodnoj javnosti tijekom proteklih petnaestak godina često tvrdilo da je glavna tema bila teritorijalna podjela BiH. Mnoge druge informacije neizravno svjedoče da je bilo tako, a demanti hrvatske službene politike nikad nisu bili uvjerljivi.[208]

Na suđenju pred Međunarodnim sudom za ratne zločine u Haagu 2002. godine Slobodan Milošević je odbacio tvrdnje da je htio podijeliti BiH: „Ne kažem da nije bilo takvih ideja, ali ne s moje strane." Predsjednik Tuđman u više je navrata davao izjave koje potvrđuju tezu da je takav sporazum postignut. Vjerojatno to nikada nije bilo u pisanom obliku, već je formulirano tijekom brojnih, često nevezanih razgovora. No, nema nikakve sumnje da je Franjo Tuđman uporno i dosljedno izražavao želju da se Hrvatskoj pripoje dijelovi BiH, i to još u sedamdesetim godinama 20. stoljeća.[209] Takvi stavovi proizlazi su iz njegova uvjerenja kako se BiH ne može održati kao jedinstveni entitet, baš kao, smatrao je, ni Jugoslavija. Tuđmanova politika prema BiH temeljni je dio njegova etnocentrističkoga koncepta stvaranja države.

Tijekom predizborne kampanje 1990. godine, dok je predstavljao program HDZ-a na Hrvatskoj televiziji, Tuđman je zaključio kako je hrvatski „kifl" neprirodna oblika. Nešto kasnije, u vrijeme kada se mogao naslućivati ratni rasplet u BiH, uslijedile su izjave poput ove: „Ako netko okupira i anektira dio BiH, i Hrvatska će tražiti svoj dio."

Prvi sastanak Franje Tuđmana i Slobodana Miloševića, Beograd, travanj 1991. godine. Jedan od 54 susreta Tuđman – Milošević.

Novinar i potom glavni urednik (1992-2001) *Večernjeg lista* Branko Tuđen (1950) svjedoči da je u svibnju 1991. Tuđman za susreta u Rimu pred iznenađenim talijanskim premijerom Bettinom Craxijem „izvadio zemljopisnu kartu i počeo objašnjavati granice Banovine Hrvatske koje da su najpovoljnije za Republiku Hrvatsku". Tuđen, koji je bio Tuđmanov „dvorski novinar", pridodaje kako se „tada o neovisnoj hrvatskoj državi u međunarodnoj komunikaciji nije govorilo, a Tuđman već mijenja granice. Banovina Hrvatska bila je njegova opsesija".[210]

I visokopozicionirani hrvatski diplomat Mario Nobilo svjedoči kako je Tuđman, „dajući pravo na samoodređenje (jugoslavenskim – op. I. G.) narodima i njihovim republikama, a ne manjinama, naglašavao da to ne vrijedi za BiH, koja nikada nije bila država jednog temeljnog naroda. Često se vraćao i omiljenoj temi o normalizaciji odnosa Hrvatske i Srbije kao ključu mira na Balkanu, što u sebi implicira podjelu Bosne i Hercegovine na osnovi zemljovida Banovine Hrvatske..." Nobilo dodaje i da Tuđman „nije prestao vjerovati u nagodbu s Miloševićem oko podjele Bosne, koja će onda Miloševića odvratiti od komadanja Hrvatske". Sve u svemu, teško je ne složiti se s Nobilom u zaključku da hrvatsko vodstvo nije bilo ni „krajnje naivno", ali ni „taktički mudro".[211]

Na sjednici Vrhovnog državnog vijeća Republike Hrvatske u lipnju 1991. godine, dakle, u danima kada se zahuktavaju ratna zbivanja u

Hrvatskoj, predsjednik Tuđman tvrdi da „s našega gledišta, ne manje, nego li sa srpskog postoji problem da se pitanje (misli se na „hrvatsko-srpsko razgraničenje" – op. I. G.) riješi u svojoj biti, jer je uspostavljanje Bosne, granica BiH poslije Drugoga svjetskog rata povijesni apsurd vraćanja jedne kolonijalne tvorbe nastale od 15. do 18. stoljeća".[212] Na sjednici istoga tijela, 27. prosinca 1991, u danima kada su ratne operacije u Hrvatskoj završile, a čeka se potpisivanje primirja i međunarodno priznanje Hrvatske, zaključuje kako „smo iskoristili ovaj povijesni trenutak da stvorimo međunarodno priznatu samostalnu Hrvatsku", kako je „mislim vrijeme da okupimo hrvatsko nacionalno biće u maksimalno mogućim granicama". Smatra da je od „manje važnosti (...) da li bi to bilo baš i 30 općina, ili 28" od tadašnjih bosanskohercegovačkih okupljenih u samozvanu Hrvatsku zajednicu Herceg-Bosnu. Potom je bio još jasniji što se tiče granica: „Ovakva Hrvatska država nema uvjeta za život, ali Hrvatska država čak sa granicama banovine ima, a osobito sa poboljšanim granicama."[213] Da te ideje ne bi čuo samo ograničeni broj njegovih suradnika, predsjednik Tuđman dao je tih dana intervju *Slobodnoj Dalmaciji*: ustvrdio je da bi se hrvatsko-srpski odnosi mogli trajno riješiti tako „da se nacionalni ciljevi Srbije ostvare (dakle, da ona dobije dio BiH – op. I. G.) i da ona više nema razloga za ekspanziju, a ujedno bi se Hrvatskoj priključilo njezine krajeve, jer je sadašnji hrvatski perec neprirodan". Hrvatski predsjednik procjenjivao je tada da je „u hrvatskom interesu da se taj problem riješi na naravan način", a taj „naravan način" jest – „način kako je bila riješena Banovina (Hrvatska – op. I. G.)". Nakon takvih preinaka granica, mogao bi ostati „dio 'zemljice Bosne' gdje bi Muslimani imali većinu i ta bi država Bosna mogla biti tampon između Hrvatske i Srbije". „Time bi", zaključio je predsjednik Tuđman, „ujedno nestala i kolonijalna tvorevina BiH".[214]

Predsjednik Franjo Tuđman je predstavnicima Vanjskopolitičkog komiteta Bundestaga, prema svjedočenju Hrvoja Šarinića, u srpnju 1991. godine, dakle, kada je tek počinjao rat u Hrvatskoj, tvrdio kako je BiH „geopolitički apsurd" i da su „je stvorili komunisti, a koja je ostatak turske kolonije". Da ne bi bilo nikakve dvojbe o imperijalnim planovima dometnuo je: „Zato imamo neprirodne granice Hrvatske, a u BiH imamo cijeli dio sa čistim hrvatskim življem."[215] U lipnju 1992. godine, kada je već počeo rat u BiH, tvrdio je da se prije izbijanja rata, u razgovoru s Miloševićem i Izetbegovićem, zalagao za mirno rješavanje sukoba. Isticao je kako smatra da je probleme bolje riješiti „razgraničenjima", pa i „dobrovoljnim preseljenjima", nego „istrebljenjima i barbarskim uništavanjima".[216] Želju da se podijeli BiH predsjednik Tuđman iskazivao je i u završnim godinama rata: potkraj 1993. na sastanku državnog vrha, tvrdio je da se u ova vremena „određuju granice buduće hrvatske države.

One će vjerojatno biti veće nego što je ijedan hrvatski vladar ili kralj imao pod svojom kontrolom u povijesti... Hrvatska Republika Herceg Bosna pripojit će se Hrvatskoj. Hrvatska će biti snažnija i moćnija".[217] Početkom 1994. godine, na izmaku hrvatsko-bošnjačkoga rata, za javnost tvrdi da „ako se Jugoslavija nije mogla održati, onda se nije ni Bosna [...] nego na konfederalnim osnovama".[218]

Naposljetku, u srpnju 1995, kada je već bio potpisan Washingtonski sporazum s bošnjačkom stranom, Tuđman je, točno predvidjevši brzu pobjedu Hrvatske vojske nad Srbima u dijelu Hrvatske koje su oni još kontrolirali, izjavio da nakon toga „krojimo granice Hrvatske u Bosni". Dakle, ni tada ga nije napuštala ambicija, razvijena u njega praktički do opsesivnosti, da mijenja državne granice.[219] Sve te izjave sakupljene na jednom mjestu uvjeravaju nas da je Franjo Tuđman iskreno vjerovao da je podjela BiH najbolje rješenje. Kako je, posve krivo, mislio da bi takvo rješenje moglo i spriječiti rat, na razne ga je načine pokušao provesti.[220] Oni koji su tada i sljedećih godina branili Tuđmanove argumente i postupke ostali su u manjini, a i njihovi su argumenti krajnje neuvjerljivi.[221]

Prema svemu sudeći, Milošević je želio dobiti Tuđmanov pristanak da smije prigrabiti što je moguće više u BiH (a mimo pristanka i u Hrvatskoj), a Tuđmanov stav bio je da granica (uglavnom) treba slijediti razgraničenje prema sporazumu Cvetković – Maček iz 1939. godine. Neki autori tvrde kako je Milošević tražio kompanjona u „kriminalnom djelu cijepanja Bosne i Hercegovine" te ga je pronašao u Franji Tuđmanu.[222] Milošević je smatrao da je osnivanjem „Republike Srpske (u BiH) rešio srpsko nacionalno pitanje", a sam je prijetvorno zaključivao kako je „Franjo Tuđman sa Herceg-Bosnom rešio hrvatsko nacionalno pitanje".[223] Tuđman je, čini se, bio voljan Srbima prepustiti i „koridor" kroz Bosansku Posavinu koji bi vezivao istočne dijelove BiH i Srbiju sa zapadnim dijelovima srpskih stečevina u BiH (sa centrom u Banjaluci). General Petar Stipetić tvrdi, kao što smo već rekli, da „nikad nije donesena politička odluka da se koridor presiječe", a kada je on sam dva puta pokušao to učiniti „bio je spriječen i sabotiran".[224]

Planovi o podjeli BiH i s hrvatske i sa srpske strane u načelu su bili identični. U aktivnoj provedbi politike jedina je, izgleda, među njima razlika bila u tome da su srpski potezi javniji i otvoreniji, a hrvatski tajnovitiji i oprezniji. Međutim, dok su za podjelu BiH Miloševiću srpsko javno mnijenje i srpske opozicijske stranke davale veliku podršku, s malim izuzecima, dotle je popularnost predsjednika Tuđmana i HDZ-a 1993/4. godine upravo zbog politike u BiH pala na najnižu točku, a sve su opozicijske stranke bile za očuvanje jedinstvene i suverene BiH. Uzimajući Franji Tuđmanu kao pozitivno da je bio „osnivač moderne hrvatske države i ratni zapovjednik", Davor Butković napominje da su

to „jedina dva komplimenta u valorizaciji njegove političke ostavštine" te da je on „učinio iznimno mnogo da se ova (misli se hrvatska – op. I. G.) država kompromitira, da se u njoj izazove potpuni kaos i dugi osjećaj beznađa i frustracije te da se bitno uspori njezin međunarodni razvoj". Istovremeno svjedoči kako je pred Denisom Kuljišem i njim samim, te pred još dvadesetak uzvanika na božićnoj večeri priređenoj za novinare na Pantovčaku, predsjednik Tuđman na salveti počeo crtati budući izgled Bosne i Hercegovine. Tuđman je tada navodno rekao: „Cazinska krajina i zapadna Hercegovina pripast će nama. Za srednju Bosnu ćemo vidjeti. Svi dijelovi uz Drinu, kao i dijelovi Sarajeva, pripast će Srbima. A Aliji (Aliji Izetbegoviću – op. I. G.) će ostati mala zemljica Bosna, trokut između Zenice, Tuzle i Sarajeva."[225]

U studenom 1991. godine, u hercegovačkim Grudama osnovana je Hrvatska zajednica Herceg-Bosna (HZH-B) kao „politička, kulturna, gospodarska i područna cjelina" Hrvata u BiH s Mostarom kao središtem. Za predsjednika je izabran Mate Boban. Iako granice Herceg-Bosne nisu nikada bile točno utvrđene, još manje usklađene s nekim političkim partnerom, smatralo se da uključuje općine s hrvatskom većinom ili one gdje su Hrvati bili značajno zastupljeni, kao i one u kojima je potkraj 1990. godine HDZ dobio izbore (zapadna Hercegovina, dijelovi središnje Bosne i Bosanska Posavina), ali i neke mimo tih kriterija (primjerice, Kakanj, gdje je prema popisu stanovništva iz 1981. godine Hrvata bilo 30,7%, a Muslimana-Bošnjaka 52,6%).[226] Na području Hrvatske zajednice Herceg-Bosne živjela je tek otprilike polovica ukupnog hrvatskoga stanovništva u BiH.

Politika države Hrvatske prema BiH u sljedećih nekoliko godina prilagođavala se stremljenjima Hrvatske zajednice Herceg-Bosne, a ne interesima Hrvata u BiH i interesima Hrvatske kao države. Naposljetku, u kolovozu 1993. (opet) u Grudama proglašena je Hrvatska Republika Herceg-Bosna kao „država" Hrvata u BiH s Mostarom kao glavnim gradom. Međutim, ubrzo nakon toga, pod pritiskom vojnih poraza i međunarodne diplomacije, napuštena je politika otvorenog separatizma.

Hrvatska zajednica Herceg-Bosna svojom općom politikom od početka jasno pokazuje da se smatra krajnje autonomnim dijelom BiH, koji više gravitira Hrvatskoj nego BiH. Platežno sredstvo je službeni novac Republike Hrvatske, telefonski promet uključen je u hrvatski, platni promet također itd. Hrvatsko državno vodstvo politički, ekonomski i vojno podupire upravo takve separatističke tendencije hercegovačkih Hrvata, dok istovremeno potpisuje ugovore i deklaracije u prilog cjelovite BiH, što stvara sve veće nepovjerenje i konfrontacije unutar hrvatsko-bošnjačkog ratnog savezništva. Izaziva i diferencijaciju na bošnjačkoj strani: dok dio njihove javnosti i politike i nadalje drži da su Bošnjaci i

Hrvati prirodni saveznici protiv srpskih napadača, ostali zagovaraju ekvidistancu, tj. jednake rezerve i prema Srbima i prema Hrvatima. Teza o ekvidistanci vuče korijene još od komunizma, kada je bio raširen stav da je sve i u BiH i u Jugoslaviji dobro, ali da pomutnju stvaraju poneke „nacionalističke" grupe. Takvu su se načinu razmišljanja priklanjali mnogi, pogotovo u većim gradovima, ali je to bilo i nerealno i svakako romantičarski. Dugo su vremena neki, poput sarajevskog *Oslobođenja* 1989. godine, tvrdili da valja braniti „naše najsvetije bratstvo i jedinstvo" te se tražilo „da se bratoubilaštvo ne ponovi, i da vozovi bratstva ne budu oklopni! Zato hoću miting – za Jugoslaviju!"[227] Koliko je isticanje takve teze išlo do besmisla, potvrđuju i riječi govornika na mitingu 5. travnja 1992. godine u Sarajevu, u trenucima kada su srpske snage počinjale napad na Sarajevo: „Neka svi srpski šovinisti odu u Srbiju, a hrvatski u Hrvatsku! Mi želimo ovdje ostati zajedno. Mi želimo očuvati Bosnu kao cjelinu." Iz nekog straha u prvim danima rata mediji u Sarajevu nisu željeli imenovati agresora – „prikrivati ubojice, ne imenovati ih, u ovoj situaciji, znači biti na njihovoj strani", logično je zaključivao Ivo Komšić.[228] Kako su se hrvatsko-bošnjački odnosi pogoršavali, Hrvatima se činilo da se potpuno zaboravljaju njihove zasluge za obranu BiH i spašavanje mnogih Bošnjaka u prvoj fazi rata.

Međutim, neki su postupci pojedinaca Hrvata i nekih hrvatskih grupa dodatno podgrijavali tezu u bošnjačkoj javnosti o potrebi da se na jednak način tretiraju i Hrvati i Srbi: zazor prema hrvatskim vlastima rastao je od 1990. godine, kada su iz teksta Ustava BiH izostavljeni Muslimani kao nacija.[229] Drugi razlozi za zazor Bošnjaka počeli su se odvijati u proljeće 1992. godine, kada je snajperskim metkom u blizini Ljubuškoga ubijen Ludvig Pavlović, jedini preživjeli član bugojanske skupine iz 1972. godine, koji je 1991. godine pušten iz zatvora. U Hercegovini je imao status mučenika za hrvatsku stvar i stoga velik utjecaj, a zagovarao je savez s Bošnjacima-Muslimanima i ideju cjelovite BiH. Službeno je objašnjenje bilo da su ga ubili pripadnici srpskih jedinica. U kolovozu 1992. godine, u Kruševu nedaleko Mostara, dobro pripremljena zasjeda vojne policije HVO-a ubija generala Blaža Kraljevića, vođu HOS-a, i njegove pratioce. Kraljević, povratnik iz emigracije, također je bio zagovornik cjelovite BiH i saveza s Muslimanima.

Tijekom 1992. godine, Muslimani-Bošnjaci iz HVO-a prelaze u pretežno muslimansku Armiju BiH i tako nastaju dvije vojske s odvojenim vodstvom. Umjesto bliske suradnje na terenu, sve su češći nesporazumi i sasvim suprotne taktike. Nakon ubojstva Kraljevića, jedinice HOS-a ubrzano se raspuštaju ili raspadaju i HVO ostaje jedina vojska hercegovačkih Hrvata. Mate Boban je tada bio i predsjednik HDZ-a BiH, i predsjednik HZH-B i zapovjednik HVO-a, čime je objedinio odjednom

sve tri najodgovornije funkcije – političku, vojnu i upravnu. Svoju je politiku usklađivao s predsjednikom Tuđmanom, još više s ministrom Gojkom Šuškom, porijeklom iz zapadne Hercegovine, te se sve agresivnije konfrontirao sa Sarajevom.

Hrvatsko-muslimanski odnosi dodatno su se zaoštrili kada su muslimansko-bošnjačke izbjeglice iz istočne Bosne, bježeći pred Srbima, masovno naseljavane u krajeve s većinskim ili znatnim hrvatskim stanovništvom, ponajprije u središnju Bosnu. Hercegovački Hrvati optuživali su Bošnjake i njihovo vodstvo da nastoje promijeniti etničku sliku, da žele homogenu ili dominantno muslimansko-bošnjačku Bosnu, da su fundamentalisti, da stvaraju islamsku državu u Europi (što se potkrepljivalo dokazima o dolasku mudžahedinskih vojnika s Bliskog i Srednjeg istoka). Bošnjaci su, pak, optuživali bosanskohercegovačke Hrvate da razbijaju zajedničku frontu, da se potajno dogovaraju sa Srbima, da su bez borbe Srbima prepustili neka područja u sjevernoj Bosni (ponajprije koridor kroz Bosansku Posavinu) i da ne pomažu deblokirati Sarajevo.[230]

U početku 1993. godine sve napetija situacija rezultira prvim sukobima na mjestima dodira HVO-a i Armije BiH. Za Bošnjake je počeo rat za jedinstvenu BiH, a za Hrvate za što veću samostalnost ili odcjepljenje. Sredinom travnja dogodio se prvi masovni zločin: jedinice HVO-a u Ahmićima pored Viteza u središnjoj Bosni ubile su 117 Bošnjaka, spaljeno je 140 kuća i srušene su dvije džamije te škola. Akcija je bila osmišljena i organizirana izvana, kao način da se na miješanu području izazove totalan sukob. Od tog trenutka počinje intenzivan hrvatsko-bošnjački rat u središnjoj Bosni, a vojne akcije prate i obostrana nasilja nad civilima: Bošnjaci su izvršili masakr u Varešu, u Križančevu Selu kod Viteza, u Bugojnu, u Maljinama i Gučoj Gori kod Travnika, u Doljanima kod Jablanice, na više mjesta u dolini Neretve (Neretvica, Grabovica, Drežnica, Uzdol); tvrdi se da je u 21 općini – od Maglaja na sjeveru do Čapljine na jugu – ubijeno 1147 Hrvata.[231]

Nakon početnih uspjeha hrvatske strane, od travnja 1993. inicijativa prelazi na bošnjačku stranu i HVO je prisiljen s većinom hrvatskoga stanovništva povući se iz nekih srednjobosanskih gradova, poput Travnika, Bugojna i Fojnice.[232] Da bi se izazvalo povlačenje iz Vareša, u kojem je dotad bilo mirno, hrvatske su jedinice masakrirale desetak bošnjačkih civila u nedalekom selu Stupni Dol, kako bi hrvatsko-bošnjački suživot u tom kraju postao nemoguć. U središnjoj Bosni ostaju pod hrvatskom kontrolom samo izolirane enklave koje se na duži rok, ako bi ratne operacije potrajale, nisu mogle održati (Kiseljak, Busovača, Vitez, Novi Travnik, Žepče).[233]

Bošnjačko-hrvatski rat donio je olakšanje Srbima, jer je pritisak na njih oslabio, pa i prestao. Karadžić i suradnici posebno su paktirali s

hercegovačkim Hrvatima, pa su se tako već 6. svibnja 1992. godine tajno sastali Karadžić i član Predsjedništva BiH (iz redova hrvatskog naroda) Franjo Boras u Grazu. Potpisali su sporazum o razgraničenju teritorija svojih paradržavnih tvorevina, pa su njima i službeno međusobno priznale Srpsku BiH i Herceg-Bosnu.[234] Kako se za taj sastanak, organiziran samo mjesec dana nakon početka rata, ubrzo saznalo, bio je on težak teret u hrvatsko-bošnjačkim odnosima. Osim toga, Ivo Komšić ima pravo kada zaključuje kako je „Boras, odnosno HDZ, amnestirao SDS od svih zlodjela i sveg terorizma koji je počinjen s njihove strane u BiH, time je, logično, i hrvatski narod izjednačen s njima. HDZ je kao 'jedini' i 'pravi' predstavnik Hrvata u BiH postao suučesnik, ne samo u zločinima koji su izvršeni nad Muslimanima već i nad Hrvatima".[235]

Za vrijeme hrvatsko-bošnjačkog rata Srbi su na razne načine pomagali sad jednu, sad drugu stranu, ovisno o stanju na ratištu, i iz toga izvlačili koristi za sebe. Još od lipnja 1992. „rukovodstvo HDZ-a aktivno surađuje s četnicima iz Rakovice, Blažuja, Ilidže i Hadžića". Komšić tvrdi da je „dobio informacije da im svakodnevno šalju izvještaje o položajima snaga Teritorijalne odbrane", dakle, bošnjačko-hrvatskih obrambenih snaga oko Sarajeva.[236] Stvorena je paradoksalna situacija – naime, obje su zaraćene strane, inače dojučerašnji saveznici, smatrale da su im Srbi bliži negoli druga strana. Postoje informacije da su Srbi u nekim slučajevima opskrbljivali Bošnjake-Muslimane oružjem i municijom te drugim potrepštinama. S druge strane, vrlo su blisko surađivali s Hrvatima u okolici Kiseljaka, potom sjeverno i zapadno od Livna. Kada je hrvatska strana dospjela u središnjoj Bosni u praktično bezizlazno stanje, srpsko je topništvo s Vlašića djelovalo po Muslimanima-Bošnjacima koji su napredovali u dolini Lašve te pokušavali zauzeti Vitez i bližu okolicu. Opće je poznato da su se, pošto je Armija BiH u potpunosti preuzela kontrolu nad Varešom, Bugojnom i Travnikom, jedinice HVO-a, zajedno s civilnim stanovništvom, izvlačile preko područja pod srpskom kontrolom.

U hrvatsko-bošnjačkom ratu 1993-1994. godine izgubljeno je više tisuća hrvatskih života[237] i, po svemu sudeći, znatno više bošnjačkih. Čini se da je većina od 4002 hrvatske žrtve tijekom 1993. i 1994. godine stradala u ratu protiv Bošnjaka.[238] Prema nekim procjenama (iako vjerojatno preuveličanima), samo u borbama za Uskoplje/Gornji Vakuf, koji je i po primirju ostao na liniji razdvajanja, poginulo je preko 2500 ljudi – oko 800 Hrvata te više nego dvostruko Bošnjaka.

Vrhunac hrvatsko-bošnjačkog rata u simboličnom i stvarnom smislu dogodio se u Mostaru. Bilo je planirano da taj grad, u kojem je, prema popisu iz 1981. godine, prije rata živio podjednak broj Hrvata

Čuveni stari most u Mostaru srušile su 1993. godine snage bosanskohercegovačkih Hrvata tijekom hrvatsko-bošnjačkih borbi za grad.

(33,5%) i Bošnjaka (31%), ali i značajan broj Srba (18,4%), pa čak i Jugoslavena (15%),[239] u slučaju hrvatske pobjede postane glavni grad hrvatskoga dijela BiH. Stoga je HVO uz sudjelovanje jedinica Hrvatske vojske 8. svibnja 1993. godine izvršio napad na istočni dio grada koji je kontrolirala Armija BiH. Potom se sukob rasplamsava: HVO sustavno koristi tešku artiljeriju, pa čak njome napada i objekte u staroj gradskoj jezgri. Sukobljene strane protjeruju civile, zatočuju i ubijaju: HVO ih zatvara u koncentracijske logore Gabela, Dretelj, Rodoč-Helidrom kod Mostara.[240] Na vrhuncu sukoba, u studenom 1993. godine, HVO ruši Stari most, remek-djelo osmanskoga graditeljstva (u gradnji kojega su, da paradoks bude veći, 1566. godine sudjelovali dubrovački i korčulanski klesari).

Neke radikalne islamske grupe iz inozemstva, uglavnom s Bliskog i Srednjega istoka, požurile su u BiH, u pomoć ugroženim Bošnjacima, ali su često nastupale s jasnim fundamentalističkim programom reislamizacije već umnogome laiciziranih muslimana. Islamski plaćenici i fanatici borili su se na strani Armije BiH i njihovo sudjelovanje u zločinima protiv Hrvata nije zanemarivo.[241]

Bosanskohercegovački Hrvati bili su velike žrtve hrvatsko-bošnjačkog sukoba u kojem su, po receptima onih koji su zagovarali podjelu BiH, trebali imati ulogu „predziđa nacije": u ratnim operacijama i u masovnim zločinima smrtno ih je stradalo oko 30.000, što je oko 4% nacional-

nog korpusa. Do kraja 1993. godine već ih je gotovo polovica izbjegla ili bila protjerana iz svojih domova, a novi su progoni uslijedili sljedeće godine. Hrvatsko-bošnjački sukob prouzročio je goleme materijalne štete, a središnja Bosna i Mostar, gdje su borbe bile najžešće, uništeni su ne samo u gospodarskom, nego još više u civilizacijskom pogledu. Mogućnosti za suživot različitih nacija i vjera bitno su otežane. Pa ipak, usprkos neprijateljstvima i ratu u nekim je sredinama hrvatsko-bošnjački savez ostao sačuvan: Armija BiH i HVO u Bihaću, Tuzli i obranjenim enklavama u Posavini nastavili su se koordinirano boriti protiv Srba, a u opkoljenom Sarajevu još je trajala solidarnost Bošnjaka, Hrvata i oko 30.000 Srba koji nisu željeli prijeći na suprotnu stranu. Sve je to održavalo nadu da BiH može opstati.

Osim ljudskih žrtava, izbjeglica i razaranja, hrvatsko-bošnjački sukob nanio je Hrvatskoj još jednu veliku, teško mjerljivu štetu. Naime, kako se rat protiv Bošnjaka intenzivirao, međunarodna javnost i diplomacija prvi put gotovo jednoglasno osuđuju Hrvatsku, prvenstveno zbog sudjelovanja Hrvatske vojske u tim operacijama. Hrvatska se našla u izuzetno teškom položaju – čak su joj prijetile međunarodne sankcije, kakve su već bile uvedene protiv Jugoslavije.[242] Istovremeno, ostala je bez podrške međunarodnih sila za reintegraciju vlastitih teritorija pod srpskom okupacijom. Tako su ratom protiv Bošnjaka i protiv teritorijalnog integriteta BiH Hrvati i Hrvatska izgubili aureolu žrtve koju su dotad imali.

Tada je (u ljeto 1993) u Hrvatskoj nestalo i konsensuza o bitnim nacionalnim pitanjima, kakav je postojao 1991. godine. Većina opozicijskih stranaka i dobar dio Katoličke crkve protivili su se službenoj politici prema BiH. Taj pritisak urodio je velikim padom popularnosti HDZ-a i predsjednika Tuđmana u javnosti. Već u rujnu 1993. godine došlo je i do prvih javnih zahtjeva predsjedniku Tuđmanu da povuče konzekvence i odstupi.[243]

Sam je predsjednik Tuđman tvrdio da je u pogledu BiH vodio „jedino moguću politiku", te da su „naši ljudi u Herceg-Bosni, i Boban i svi drugi, provodili tu politiku". Konačno, posve neuobičajeno za njega, ustvrdio je kako su „uzroci ratnog sukoba 70% na strani Muslimana", a onda samokritički – „a 30% na hrvatskoj strani".[244]

U drugoj polovini 1993. i početkom 1994. godine hrvatska vanjska i unutrašnja politika bila je na najnižoj mogućoj točki – zaglavljena u ratu protiv Bošnjaka, a istovremeno i bez prave koncepcije i realnih nada da se može reintegrirati hrvatski teritorij pod kontrolom krajinskih Srba.

Politikom koja se iz Zagreba vodila u BiH najnezadovoljniji su bili oni koji su od toga najviše trpjeli: Hrvati u Sarajevu i dijelovima BiH pod bošnjačkom dominacijom. U siječnju 1994. godine osnovali su u Sarajevu Hrvatsko narodno vijeće (HNV), potom u veljači na Saboru Hrvata

Bosne i Hercegovine ponudili prvi razrađeni plan za nagodbu i pomirbu Hrvata i Bošnjaka, uz uravnoteženu decentralizaciju zemlje u kojoj bi etnički bio samo jedan od kriterija, nipošto presudan (prethodno je na stolu bio tzv. Vance-Owenov plan iz 1993. godine koji je predviđao formiranje desetak kantona prema etničkom principu, a zapravo podjelu zemlje).[245] Američka diplomacija brzo je prihvatila inicijativu Vijeća i organizirala pripremni sastanak predstavnika obiju strana u Beču, a odmah i konferenciju najodgovornijih ljudi Hrvatske i BiH u Washingtonu. Pošto se sa svih rukovodećih položaja povukao Mate Boban, u veljači 1994. godine HVO i Armija BiH sporazumjeli su se o primirju, a potom je u Washingtonu sklopljen okvirni sporazum o uspostavi hrvatsko-bošnjačke federacije u BiH, te o konfederaciji toga dijela BiH i Hrvatske (Washingtonski sporazum).[246] Bivši neprijatelji koji su sada stupili ne u brak iz ljubavi nego u brak iz računa, mogli su se okrenuti zajedničkom neprijatelju; uslijedila je postupna, vrlo ograničena normalizacija odnosa, ali se u sljedećim mjesecima i godinama izbjeglice gotovo nimalo nisu vraćale, zajedničke institucije Federacije teško su se ili se nikako nisu formirale. Ipak, komunikacije su bile relativno brzo deblokirane. Armija BiH je slobodnije dobivala oružje i ostalu logistiku, a srpska strana, koja se za vrijeme hrvatsko-bošnjačkog rata praktički odmarala, ubrzo se morala suočiti s teškim iskušenjima.

Slučaj Fikreta Abdića

Fikret Abdić, karizmatski vođa stanovnika Bosanske krajine (kojem su pristaše nadjenule nadimak Babo) dobio je kao kandidat na izborima za Predsjedništvo BiH 1990. godine, kao predstavnik Bošnjaka, više glasova od Alije Izetbegovića, ali mu je prepustio mjesto predsjednika Predsjedništva BiH. Nisu jasni razlozi tog postupka. Kao vječni kalkulant, čovjek koji živi na granici između raznih silnica, bio je prisiljen raditi kompromise i često čudne ustupke. Abdić je u hrvatskom i bosanskohercegovačkom sukobu doživio zajedno s narodom koji mu je bio neograničeno odan, vrlo osebujnu, potom i tragičnu sudbinu. Područje Cazinske krajine ostalo je nakon rata u Hrvatskoj 1991. godine blokirano sa zapada i sjevera, a početkom rata u BiH 1992. godine u potpunom okruženju srpskih „krajina". Isprva je srpska politika usmjerila svoje snage na osvajanje drugih dijelova BiH, smatrajući da će tzv. „bihaćki džep" i Abdić s njime, biti prisiljeni na ustupke i konačno kapitulaciju. Kada je 1992. godine došlo do izbjegličkog vala iz drugih dijelova zapadne Bosne (Bosanska Krupa, Bosanski Petrovac, Prijedor, Sanski Most), na bihaćko je područje počela preko sada već relativno mirnih UNPA zona u Hrvatskoj pristizati značajna humanitarna pomoć. Hranu su do-

bivale izbjeglice, ali su velike koristi imali i hrvatski Srbi. Čak je i „Agrokomerc" ponovno proizvodio te prodavao po Hrvatskoj, a radnici na privremenom radu u inozemstvu uspijevali su doći u Kladušu i vratiti se svojim poslovima. Svojom kompromiserskom politikom koju je opravdavao time da ne želi uvući svoj narod u bilo kakav sukob, Abdić je samo dodatno poticao tinjajući sukob sa središnjom vlašću u Sarajevu i Alijom Izetbegovićem osobno. Sve otvorenije su ga podržavali Srbi, a od ljeta 1993. godine i Hrvati, kada je počeo bošnjačko-hrvatski rat u BiH.[247] U rujnu 1993. godine Abdić je proglasio tzv. Autonomnu pokrajinu Zapadna Bosna te ga je ono, što je navodno na svaki način želio izbjeći, udarilo svom žestinom; već su se u listopadu odredi pod njegovim vodstvom sukobili s jedinicama Armije BiH stacioniranima u Bihaću i Cazinu. U malim pomicanjima fronte protekli su sljedeći mjeseci u kojima Abdić sve otvorenije surađuje s hrvatskim Srbima, da bi u kolovozu 1994. godine Armija BiH uspjela potisnuti Abdićeve pristaše iz Velike Kladuše. Oko 20.000 izbjeglica prebjeglo je na hrvatski teritorij, ponajviše u karlovačko predgrađe Turanj. Kada su hrvatski i bosanskohercegovački Srbi poduzeli nov, združeni napad na bihaćko područje u siječnju 1995. godine, nejakim odredima Abdićevih pristaša dali su oružje i omogućili im da ponovno uđu u Kladušu. A nakon nove ofenzive hrvatskih i bosanskohercegovačkih Srba i Abdićevih snaga na Bihać, potkraj srpnja 1995. godine, Abdić je sa suradnicima proglasio Republiku Zapadnu Bosnu. Od svih paradržavnih tvorevina na prostoru bivše Jugoslavije, Abdićev je „baboland" živio najkraće – jedva tjedan dana, jer su tijekom akcije Oluja mnogi abdićevci prešli na stranu Petog korpusa Armije BiH, a dio rukovodilaca, uključujući i samog Abdića, aboliran je i smjestio se u Zagrebu.

Bošnjačke izbjeglice, njih oko 25.000, naselili su okolicu Vojnića i iz straha od osvete dugo se nisu željeli vratiti u BiH. Abdićevo vojno-političko vrludanje, pa onda i cjelokupna politika nose na sebi grijeh unutarbošnjačkog sukoba i paktiranja s najvećim neprijateljima BiH. Stoga mu je bilo nemoguće sprati sa sebe odgovornost, pozivajući se na geostrateške razloge svojih postupaka. Naposljetku je, na temelju zahtjeva iz Sarajeva, uhapšen u Hrvatskoj i 2002. godine osuđen, zbog ratnih zločina, na 20 godina zatvora.

85. Od uspostave UNPA zone do ratne pobjede (1992-1995)

Iako je primirje početkom 1992. godine Hrvatska dočekala s olakšanjem, stanje je bilo daleko od normalnog. Rezolucijom UN 743 iz veljače 1992. godine osnovane su Zaštitne snage UN-a (UNPROFOR) te četiri zone „pod zaštitom" UN-a (*UN Protected Areas* – UNPA): Istok (istočna Slavonija, Vukovar i Baranja), Zapad (zapadna Slavonija), Sjever (Kordun i Banija) te Jug (Lika i Dalmatinska zagora). Međunarodna je zajednica praktički jednoglasno tvrdila da su UNPA integralan dio Hrvatske, ali je tražila da se svi problemi rješavaju dogovorom. Srpska je strana ustrajavala na „državnosti" Krajine i minirala svaki napredak. Primjerice, sporazumima je bilo uglavljeno da se dio hrvatskoga teritorija koje su Srbi držali, tzv. ružičaste zone, bezuvjetno vrati pod hrvatsku kontrolu, ali to nikad nije provedeno.[248]

Iako se unutrašnjepolitički život Republike Srpske Krajine tobože zasnivao na demokratskim načelima i višestranačju, zapravo je bio opterećen borbama interesnih skupina za vlast i snažnim utjecajem Beograda. Početkom 1992. godine smijenjen je „predsjednik" RSK Milan Babić, a zaslugom srbijanske tajne policije na njegovo je mjesto došao Goran Hadžić, bivši vukovarski skladištar. Za razliku od Babića, koji je odbio potpisati Vanceov mirovni plan (uključivao je razmještanje mirovnih snaga UN-a), Hadžić ga je, prema Miloševićevu nalogu, smjesta potpisao.[249]

Pobunjeni su Srbi proglasili paradržavnu Republiku Srpsku Krajinu te, uz manje-više otvorenu podršku bosanskih Srba i SR Jugoslavije, te novoproglašenog saveza Srbije i Crne Gore, ustrajavali u zahtjevu da im se prizna odcjepljenje od Hrvatske, jer – tvrdili su – ako je priznato odcjepljenje Hrvatske od SFR Jugoslavije, i Krajina se može odvojiti od Hrvatske. Međutim, nije ih priznala ni SR Jugoslavija. Da bi ojačali svoju poziciju, bosanskohercegovački i hrvatski Srbi već su početkom 1992. godine željeli ujediniti svoje tvorevine, kao prvi korak u stvaranju Velike Srbije, ali ih je Slobodan Milošević u tome spriječio, očigledno se bojeći reakcije međunarodne zajednice. Uvjeravao je hrvatsko vodstvo da „ujedinjavanje dve Krajine nije naš cilj, i do toga neće da dođe. Bila bi to

velika greška".[250] Stoga je Skupština RSK u svibnju 1992. godine izglasala „Deklaraciju o političkim ciljevima" kojom su definirali ciljeve srpske marionetske države; navodno su izglasali još jednu točku, koja nije otišla u javnost, u kojoj je predviđeno da se RSK zadrži u okviru Hrvatske, ako „okolnosti ne bi dozvolile njeno pripajanje Srbiji".[251]

Međutim, Miloševićeve naredbe (ili sugestije?) srpski secesionisti nisu željeli baš uvijek slušati (ili ih nisu ni trebali slušati, jer u prešutnu podršku Beograda i nisu trebali sumnjati). Nekoliko mjeseci kasnije sklopljen je „Protokol o suradnji između Vlade Republike Srpske (u BiH – op. I. G.) i Vlade Republike Srpske Krajine" koji predviđa „neophodnost oslonca jedne republike na drugu" u raznim aspektima, da bi u listopadu 1992. godine na „istorijskom skupu" u Prijedoru ujedinjenje bilo i formalno proglašeno.[252]

Poseban teret, i moralni i materijalni, objema su stranama bili izbjeglice. Hrvatskih prognanika i izbjeglica bilo je, u jednom trenutku, potkraj 1991. godine, oko pola milijuna. Samo se manji dio useljavao u kuće i stanove koje su Srbi napustili, dok je većina, barem u prvo vrijeme, boravila u hotelima i turističkim apartmanima. Svaka politička rasprava tih je godina počinjala i završavala pitanjem kada će se, i hoće li se uopće, prognanici vratiti kući. Značajan dio od tih pola milijuna vratio se u svoje kuće i stanove prestankom ratnih operacija, početkom 1992. godine, ali su mnogi ostali u progonstvu, jer su im kuće bile srušene ili su bile na okupiranom teritoriju.

I Srbi su masovno bježali. Oni koji su odlazili s područja podalje od ratnih sukoba nastojali su zamijeniti imovinu s Hrvatima u BiH ili SR Jugoslaviji, ali je velik broj Srba, ponajprije onih iz zapadne Slavonije, ulazio u napuštene kuće Hrvata u istočnoj Slavoniji i Baranji. Bilo je mnogo beskućnika koji su otišli ili bili prognani 1991, pa su se naseljavali u BiH i SR Jugoslaviji, posebno u Vojvodini i Beogradu.

Nakon operacije Oluja 1995. godine, broj srpskih izbjeglica višestruko se povećao. Oni koji su tada izbjegli postali su akteri nove epizode u ratnoj i izbjegličkoj tragediji: stigavši u krajeve oko Banjaluke, protjerali su odande oko 20.000 preostalih Bošnjaka i Hrvata i uselili se u njihove kuće. Bosanski Hrvati prešli su u Hrvatsku i nastanili se u napuštene srpske kuće. Istovremeno su se s Kosova u više valova po Hrvatskoj (ponajviše u zapadnu Slavoniju te u Kistanje) naseljavali Hrvati-Janjevci te je ta hrvatska zajednica, do početka 21. stoljeća, praktički cijela napustila višestoljetno mjesto prebivanja.[253]

Velikom broju prognanika i izbjeglica pridonosio je i stav vlasti da treba obaviti „razmjenu stanovništva", odnosno da Srbi i Hrvati ne mogu živjeti zajedno te da oni koji žive s „pogrešne" strane granice moraju seliti. Te su ideje bile uklopljene i u diplomatske akcije. Na inicijativu

predstavnika međunarodne zajednice Davida Owena i Cyrusa Vancea u rujnu 1992. predstavnici Hrvatske (predsjednik Tuđman) i SR Jugoslavije (predsjednik Dobrica Ćosić) potpisali su „zajedničku deklaraciju" kojom se potiče normalizacija odnosa između dviju država, zasnovana na načelu nepovredivosti granica. Iako se u sporazumu spominjalo načelo nepovredivosti granica, SR Jugoslavija zapravo nije odustala od podrške krajinskim Srbima i njihovoj separatističkoj politici. Postavljalo se samo pitanje gdje će te granice biti. Naposljetku, sporazum je poticao i „humano preseljenje". Bilo je to posve u skladu s tvrdnjama predsjednika Tuđmana da je „etničko čišćenje i etnička homogenizacija užas", ali je, također, smatrao da „u tom zlu koje se događa ima nešto dobro u sebi jer stvara uvjete za dugotrajniju normalizaciju".[254]

Nakon Bljeska i Oluje u hrvatskoj je vlasti bilo snažno prisutno mišljenje kako je došao trenutak da se konačno potvrdi razmjena stanovništva: novim naseljenicima obećavano je trajno vlasništvo nad nekadašnjim srpskim nekretninama, a povratak srpskih izbjeglica bio je na mnoge načine usporavan ili sprečavan.[255] I bošnjačke, a pogotovo srpske vlasti, u dijelovima BiH pod svojom kontrolom, sprečavale su povratak izbjeglica drugih nacionalnosti. U drugoj polovini devedesetih i početkom 21. stoljeća izbjeglice su se vrlo sporo i postupno vraćale i u Hrvatsku i u Federaciju BiH, ali ponajmanje u Republiku Srpsku. Većina izbjeglica (ako se računaju i oni iz Hrvatske i oni iz BiH) nije se vratila sve do 2008. godine niti će se, po svemu sudeći, vratiti. Nema sumnje da su ratovi s početka devedesetih stubokom i najvjerojatnije u doglednoj budućnosti nepovratno promijenili etničku sliku mnogih područja u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini.

Hrvatska taktika i strategija – od kraja ratnih operacija u siječnju 1992. godine, uvijek je bila dvostrana: pregovori, a ako ne ide, postoje i druga sredstva. Hrvatska je u prvo vrijeme smatrala da se manjim vojnim udarima može postići iznenađenje i relativno brz uspjeh. To se i moglo dogoditi već u prvoj takvoj akciji u proljeće 1992. godine, kada je jedna brigada HV-a prodrla u Baranju, ali je dalje napredovanje zaustavljeno s najvišega mjesta, što je opet budilo sumnje u postojanje tajnih nagodbi s Beogradom, jer da je, navodno, prema prethodnom sporazumu taj teritorij trebao pripasti Srbiji. Kako bilo da bilo, hrvatske su se snage morale povući na početni položaj. Iste je godine uspješnom zaobilaznom operacijom preko istočnohercegovačkoga krša oslobođen zapadni dio dubrovačke općine, pa je dokinuta blokada Dubrovnika. Zauzeti su i neki strateški položaji s kojih su Srbi dominirali nad Zadrom i okolicom, potom i Miljevci, visoravan između Šibenika i Knina.

U siječnju 1993. godine Hrvatska je vojska pokrenula akciju Maslenica (koja se naziva i operacija Gusar), pa je oslobođen manji, ali vrlo

važan dio zadarskog zaleđa: Masleničko ždrilo, gdje je nekoć bio strateški važan most na Jadranskoj magistrali (srušen u prosincu 1991. godine), potom i zadarski aerodrom. Ujedno je otklonjena i neposredna opasnost od grada Zadra. Oslobođena je i hidrocentrala Peruča koju su Srbi prethodno minirali. Kako se time elektroenergetski sustav Dalmacije raspao, to se područje sljedećih mjeseci suočilo s teškim redukcijama struje.[256]

U rujnu 1993. godine iz Gospića je izvršen brz napad prema srpskom uporištu Medak. U vrlo kratkom roku hrvatske su snage zauzele manje područje („Medački džep").[257] No, pokazalo se da se na taj način, lokalnim vojnim prepadima, više neće moći mnogo napraviti. Pogotovo zato što je tijekom akcije i nakon nje bilo paleža i pljačke po srpskim selima, potom i represalija nad srpskim civilima, kao i ubojstava (uz nezamislive morbidnosti, poput nabijanja na kolac), posve izvan neposrednih vojnih djelovanja. Bilo je i masovnih ubojstava. Hrvatska je navukla i bijes međunarodne diplomacije, koja je tražila da se svi sporovi rješavaju isključivo „mirnim putem". Zbog toga UN naređuje da se područje Medačkog džepa koje su hrvatske jedinice oslobodile demilitarizira, pa se na vojnom planu stanje gotovo vratilo na ono prije operacije. Bilo je očito da bi nakon neke nove, slične vojne akcije Hrvatska bila drastično kažnjena. Da stvar bude gora, pobunjeni Srbi nisu se smirili nego su i dalje povremeno granatirali hrvatske gradove. Međunarodni je položaj Hrvatske bio dodatno poljuljan i otežan, jer se u isto vrijeme vodi hrvatsko-bošnjački rat u Bosni.

Primirje i sporazumijevanje između Hrvata i Bošnjaka u BiH strategijski su promijenili situaciju: vojna nadmoć Srba je kopnila, a međunarodni pritisak na njih rastao. Budući da je rat na bosanskohercegovačkom i hrvatskom prostoru trajno destabilizirao širu regiju, međunarodna zajednica, ponajprije SAD, željela ga je završiti tako da agresor ipak bude kažnjen. Srbi su stoga postajali nervozni i tražili brza rješenja, prije svega zaokruženje svojih stečevina. Grad Bihać i okolica, uklinjeni između zauzetih područja u središnjoj Hrvatskoj i zapadnim dijelovima Bosne, bili su u potpunom srpskom okruženju više od dvije godine („bihaćki džep"). Postojanje bihaćke enklave blokiralo je prugu Bosanski Novi – Knin i druge komunikacije, pa su bosanskohercegovački i hrvatski Srbi krenuli zimi 1994/5. godine, uz pomoć „abdićevaca", u osvajanje Bihaća. Kako se to zbivalo neposredno uz hrvatsku granicu i neposredno ugrožavalo Hrvatsku, iz Zagreba je jasno stavljeno do znanja da će Hrvatska vojska intervenirati; najava je bila objavljena u suglasnosti s međunarodnom zajednicom, ponajprije vladom SAD-a. Nije došlo do masovnog pokreta jedinica HV-a, ali se helikopterima i diverzantskim grupama slala pomoć braniteljima dok su HV i HVO manjim

akcijama postupno oslobađali teritorij u jugozapadnoj Bosni oko Livna i Grahova, uz hrvatsko-bosanskohercegovačku granicu. Ovim se operacijama neizravno pomagalo Bihaću, ali i pripremalo teren za konačno oslobađanje Knina, oko kojega se polako ali sigurno stezao obruč.

Bljesak i Oluja

U diplomatskim prijeporima između hrvatskih vlasti i vlasti Republike Srpske Krajine tek je u proljeće 1994. godine došlo do određena pomaka. Tada je u ruskoj ambasadi u Zagrebu potpisan sporazum (Zagrebački sporazum ili Sporazum u ruskoj ambasadi). Dogovoreno je da se mirovni proces pretvori u proces stvaranja povjerenja između „dviju strana" (eufemizam koji je bio usklađen sa zahtjevima srpske strane) u tri faze: u prvoj bi se uspostavio stabilan mir, u drugoj, uglavila gospodarska pitanja, a tek bi se u završnoj fazi raspravljalo o političkim pitanjima, odnosno o političkom rješenju što bi ga jamčila međunarodna zajednica (do pregovora o političkim pitanjima nikada nije došlo, jer je to odbila krajinska strana).

Kako bi se provela prva faza sporazuma, dogovoreno je da se stvori dva kilometra široka tamponska zona i teško oružje odmakne 20 km od crte dodira. Pozitivna je strana sporazuma bila što je on Hrvatskoj donio razdoblje relativna mira, pogotovo srednjoj Dalmaciji, i omogućio donekle dobru turističku sezonu 1994. godine (ali niti 30% prosječne predratne).[258] S druge strane, na neki je način promaknuo pobunjene Srbe u relevantan, štoviše, ravnopravan faktor u pregovorima. Osim toga, u tekstu sporazuma uopće nisu spomenute tzv. ružičaste zone u kojima se, prema sporazumima iz 1992. godine odmah morala uspostaviti hrvatska vlast. Na taj su način one *de facto* prepuštene pobunjenim Srbima. Naposljetku, u sporazumu nisu određeni rokovi do kojih su se trebali dogovoriti i provesti sljedeće faze sporazuma, što je Srbima omogućilo novo odugovlačenje. No, faktor vremena, ako im je u prethodnim godinama često išao na ruku, sada više nije. U međuvremenu je otvoreno 27 km autoceste Zagreb – istočna Slavonija (i dalje za Beograd) koja je išla kroz UNPA zonu Zapad. Promet se ubrzano povećavao, a većih incidenata nije bilo.

Početkom 1995. godine otvoren je i naftovod kroz UNPA zonu Sjever, što je za Hrvatsku bio važan gospodarski dobitak (ukupni godišnji prihod iznosio je prije rata do 100 milijuna USD). Ustupci srpske strane bili su plaćani ustupcima s hrvatske strane – tako su, primjerice, u područja pod kontrolom krajinskih Srba dostavljani dotad deficitarni naftni derivati, civilima iz UNPA zone Zapad dopušteno je da kupuju u okolnim hrvatskim mjestima, što je izazvalo pravu potrošačku navalu.

Ove pomake isposlovala je skupina oko tzv. premijera Borislava Mikelića koji je bio blizak Slobodanu Miloševiću. Radikalna skupina čiji je predvodnik bio Milan Martić (1954) zastupala je nepomirljiv stav prema Hrvatima i povezala se sa srpskim ekstremistima u BiH. Njihov je prvenstveni cilj bio ujedinjavanje područja u BiH i Hrvatskoj pod srpskom okupacijom te, u sljedećoj fazi, njihovo pripajanje SR Jugoslaviji. Mikelić je ubrzo smijenjen, pa su Martić i suradnici nastavili neometano voditi ekstremističku, a zapravo sljepačku politiku. Iako im je trebalo biti jasno da se odnos snaga mijenja i da (prema svim procjenama) manje od 150.000 stanovnika Krajine neće moći trajno odolijevati pritisku zemlje od preko 4 milijuna stanovnika, tvrdoglavo su ustrajavali u tezi o državnosti Krajine. Nisu se obazirali ni na to da im, pritisnuti međunarodnim sankcijama i teškom ekonomskom krizom, ni bosanskohercegovački Srbi, a još manje Beograd, ne mogu pomoći. Nevjerojatnom lakoćom odbili su početkom 1995. godine plan Z-4, koji su njima i hrvatskoj vladi u ime svojih vlada ponudili američki, britanski, njemački i ruski ambasadori u Zagrebu. Sporazum je predviđao široku srpsku autonomiju unutar Hrvatske, uključujući i vlastitu valutu. Hrvatska je strana, uz velike rezerve, plan načelno prihvatila kao osnovu za pregovore, jer je znala da tu ponudu ne smije odbiti. Međutim, iz naknadnih je izjava visokih dužnosnika i ponajviše samog predsjednika Tuđmana bilo jasno da je to bio u osnovi nerealan, nelogičan i po Hrvatsku štetan plan koji oni iskreno nikada ne bi prihvatili, a u datoj situaciji učinili su to samo kao privremeni diplomatski manevar. Međutim, samozvani krajiški predsjednik Milan Martić olakšao je hrvatskoj strani situaciju, jer nije želio ni primiti tekst koji mu je u Knin osobno donio američki ambasador Peter Galbraith. Martić je smatrao da ne treba prihvatiti nijedan plan koji ne uvažava „državnost" Krajine i ne tretira hrvatsku i krajinsku stranu ravnopravno.[259]

Potkraj travnja 1995. godine došlo je do dva incidenta uz autocestu kod Okučana. Prvo je ubijen jedan srpski civil, a potom su srpski teroristi za osvetu izašli na autocestu i ubili tri, a ranili više civila. Bio je to povod hrvatskoj vojsci i policiji da u akciji Bljesak, započetoj 1. svibnja u samo dan i pol oslobode dio zapadne Slavonije pod krajiškom kontrolom (oko 510 km^2). Velik dio tamošnjih Srba nije želio dočekati hrvatske snage, pa ih je 18.000 pobjeglo, uglavnom u Bosnu, a jedan dio stradava na cesti, tijekom bijega, u artiljerijskim napadima Hrvatske vojske; manje od 2000 ostalo je kod svojih kuća i prihvatilo hrvatsku vlast. Dan kasnije, 2. svibnja, pobunjenici za odmazdu vrlo nepreciznim raketama tuku Zagreb (i druge hrvatske gradove), pri čemu samo u Zagrebu, u samom centru grada, ubijaju sedam civila.

Silovita hrvatska pobjeda u akciji Bljesak bila je posljedica bitno izmijenjenog odnosa snaga: srpska strana u BiH i posebice Hrvatskoj,

bila je iznurena nedostatkom ljudstva i ekonomskom krizom te je sve teže pokrivala izduženu crtu bojišnice. S druge strane, Hrvatska vojska je sve jača, a ni HVO niti Armija BiH više nisu sastavljeni od skupina na brzinu okupljenih dragovoljaca, nego su postale čimbenik s kojim je protivnik ozbiljno morao računati.

Taj se odnos snaga na hrvatskom ratištu dogodio, može se reći, već potkraj 1991. godine, a svakako od Medačke operacije početkom 1993. godine. Nije lako odrediti trenutak kada se to dogodilo u bosanskohercegovačkom ratu, ali se kao ozbiljan pokazatelj može uzeti srpski neuspjeh početkom 1995. godine u ofenzivi usmjerenoj na zauzimanje Bihaća ili makar dijela teritorija pod kontrolom Petog korpusa Armije BiH. Tijekom 1994. godine, naime, Armija BiH i HVO nisu još postigle ravnotežu snaga, jer su Srbi, iako im težak problem zadaje nedostatak ljudstva, u ratnoj tehnici nadmoćni, u tenkovima i topovima čak višestruko negoli njihovi protivnici zajedno. Iako su HVO i Armija BiH imali samo jedan značajniji prostorni dobitak – Kuprešku visoravan i grad Kupres, što je ujedno i jedini grad koji je oslobođen –, Srbi u ovoj fazi ratovanja više nisu bili sigurni kada će ih i gdje napasti HVO ili Armija BiH. U 1994. i 1995. godini Bošnjaci i Hrvati ostvarili su određene teritorijalne dobitke na Majevici, na Ozrenu, Vlašiću, oko Tešnja i Zenice, na planinama Treskavici, Prenju, Veležu. U proljeće 1995. godine HVO je uz pomoć HV-a oslobodio cijelo (dotad podijeljeno) Livanjsko polje, osvojio vrhove na planinama Dinari i Šatoru te se primakao Kninu, Bosanskom Grahovu i Glamoču.

HV i HVO, kao i Armija BiH stekli su vrlo dobre položaje za daljnje napredovanje prema Kninu, ali i prema Bihaću, kako bi se deblokirao „bihaćki džep", te prema Mrkonjić Gradu i Jajcu. Osim toga, zauzimanjem ovoga prostora Srbima je praktički blokirana cesta Knin – Bosansko Grahovo, pa se Knin dovodi u poluokruženje, a već ionako duge srpske linije opskrbe postaju još duže.

Ne shvaćajući da se strateška situacija u bosanskohercegovačkom ratu bitno izmijenila, bosanskohercegovački su Srbi nastavili iskušavati strpljenje međunarodne zajednice, kao što su to činili i proteklih mjeseci i godina.

U srpnju 1995. godine osvajaju zaštićenu istočnobosansku zonu Srebrenicu, zarobljavaju te potom ubijaju oko 8000 bošnjačkih civila i manji broj vojnika.[260] Bio je to najveći masovni zločin u ratovima na prostoru bivše Jugoslavije i uopće u Europi nakon Drugoga svjetskog rata. Potom su u kolovozu okupirali i drugu, nedaleku zaštićenu istočnobosansku zonu – Žepu. Istodobno su njihovi odredi i dalje pritiskali Bihać, a u opasnosti je bilo i Goražde, treća zaštićena istočnobosanska zona. Međunarodna je zajednica tada jasno pripríjetila Srbima da će, napadnu li Goražde, biti izloženi zračnim napadima.

Situacije u BiH i u Hrvatskoj u tom su trenutku bile povezanije vjerojatno više negoli ikada ranije. I dok bosanskohercegovački Srbi prkose svima, u međunarodnoj zajednici, pogotovo u SAD-u, ubrzano sazrijeva stav da se toj puzajućoj tragediji treba stati na kraj.

U drugoj polovini srpnja 1995. godine, bosanskohercegovački i hrvatski Srbi zajedno s tzv. abdićevcima krenuli su u osvajanje zaštićene bihaćke zone. Hrvatska je jasno stavila do znanja da će intervenirati u slučaju da sam Bihać bude ugrožen. Desetak dana napetosti zbog ubrzane mobilizacije bilo je popraćeno i intenzivnim diplomatskim naporima.

Kako Armija BiH i HVO nisu u kratkom roku mogle preokrenuti stanje na ratištu, sazrijevala je prilika da se aktivira HV. U međuvremenu HV i HVO osvajaju još nekoliko strategijskih točaka u planinama iznad Knina, a između 25. i 30. srpnja provedena je i akcija Ljeto '95 u kojoj su zauzeti Bosansko Grahovo i Glamoč, čime je pritisak na sam Knin postao gotovo neizdrživ.[261]

Tada su i srpski pobunjenici u Hrvatskoj shvatili da se sprema napad na teritorij koji su kontrolirali, tim više što su se jedinice HV-a masovno razmještale duž linije razgraničenja. Borbeni moral HV-a, dijelom i zbog velike pobjede u Bljesku, bio je vrlo visok. Na sastanku predstavnika hrvatskih vlasti i lokalnih Srba 2. kolovoza u Ženevi, hrvatska je strana izišla s prijedlozima koji bi, da ih je srpska strana prihvatila, praktično značili njihovu kapitulaciju. Srbi su najednom pokazali određenu popustljivost, ali je bilo prekasno; odluka je već bila donesena. Međunarodna zajednica i dalje je zagovarala rješavanje svih sukoba mirnim putem i načelno nije odobravala bilo kakvu hrvatsku akciju. Međutim, čini se da je zeleno svjetlo hrvatskim vlastima stiglo iz SAD-a.[262]

Rano ujutro, 4. kolovoza, oko 150.000 hrvatskih vojnika napalo je 630 km široku frontu koju je branilo oko 40.000 srpskih vojnika. Na glavnim pravcima već su prvoga dana na trideset mjesta probijene prve srpske linije u dubinu od 5 do 15 km. Drugi dan ujutro pripadnici Četvrte i Sedme gardijske brigade ušli su u Knin i istakli hrvatsku zastavu na kninskoj tvrđavi, čime je i simbolično i stvarno nestala Republika Srpska Krajina. Kako je istodobno pao i Gračac, zaposjedanje Dalmatinske zagore bilo je vrlo izvjesno, jer su u sljedeća dva dana oslobođeni i Drniš, Benkovac i Obrovac, a srpska je vojska zajedno s tisućama civila izbjegla preko naselja Srb u BiH. Jači su otpor pružile srpske jedinice na Baniji, Kordunu i u sjevernoj Lici. Prvoga je dana oslobođena Hrvatska Dubica, a sljedećega dana, probijajući koridor preko Primišlja i Rakovice, hrvatske su se snage spojile kod sela Tržačka Raštela sa snagama Petog korpusa Armije BiH čime je nakon 1201 dana deblokiran Bihać i ispunjen jedan od ciljeva akcije. Trećega je dana oslobođena Petrinja te Plitvička jezera i Slunj. Četvrtoga dana su, prodorom do Dvora na Uni,

Predsjednik Tuđman na kninskoj tvrđavi nakon akcije Oluja, 7. kolovoza 1995. godine.

opkoljena dva korpusa srpske vojske – banijski i kordunski koji su se nakon pregovora predali. Na taj je način 8. kolovoza završila operacija Oluja, tzv. Srpska Republika Krajina prestala je postojati, a Hrvatska je vratila 10.500 km^2 svoga teritorija. Pod srpskom je kontrolom ostalo još oko 2500 km^2 u istočnoj Slavoniji i Baranji.

Kada je pokrenuta Oluja, predsjednik Tuđman je pozivao Srbe da ne bježe pred hrvatskim snagama, već da ostanu u Hrvatskoj. Taj se poziv emitirao svakih 15 minuta na državnom radiju. Slično su činili i drugi predstavnici hrvatske vlasti.[263]

No, kasnije se (2007. godine) definitivno pokazalo da je taj Tuđmanov poziv bio neiskren. Naime, predsjednik države je na sastanku na Brijunima 31. srpnja, dakle, pet dana prije početka Oluje rekao da će tijekom buduće akcije upućivati pozive Srbima da ostanu u svojim kućama, ali je uz smijeh dodao „u kojima Vam t o b o ž e (spacionirano – I. G.) jamčimo građanska prava". Ugledni pravnik Vladimir Primorac (1935-2000) tvrdio je 2000. da se pozivom Srbima da ostanu u svojim kućama predsjednik Tuđman „svakako šalio".[264]

Nema sumnje da je Tuđman iskreno želio da se u Hrvatskoj smanji broj Srba, jer ih je smatrao „remetilačkim" faktorom/elementom, a po-

Srpske izbjeglice nakon Oluje.

gotovo se to odnosilo na tzv. krajinske Srbe. Stoga je želio da ti krajinski Srbi odu. Takve stavove predsjednik Tuđman zapravo i nije krio. Štoviše, u javnosti ih je, ponavljao i prije i poslije Oluje. Primjerice, u intervjuu *Slobodnoj Dalmaciji* u 1992. godini tvrdio je da će, nakon uspostave hrvatske vlasti na svim dijelovima hrvatskog teritorija „broj Srba biti osjetno manji", a da će Knin „doživjeti demografsku obnovu". Godine 1998. godine, slavodobitno izjavljivao: „Srpsko smo pitanje, dakle, riješili, neće više biti 12% Srba ili 9% Jugoslavena, kao što ih je bilo. A hoće li ih biti 3 ili 5%, to ne znači ugrožavanje hrvatske države."[265]

U takvim se okolnostima, sukladno i Tuđmanovim željama, u općoj panici i rasulu, zajedno s vojskom Krajine povukao i najveći broj civila – procjenjuje se oko 100.000, pored više desetaka tisuća koji su već prije bili otišli. Ostalo je nekih 5000 do 6000, uglavnom staraca (u UNPA zoni Jug oko 2200, u UNPA zoni Sjever nešto više).

Razlozi odlaska Srba s područja koja su do kolovoza 1995. godine kontrolirali, slojeviti su: neki su morali ići, jer ih je na to prisiljavala njihova vojska, drugi su se bojali osvete HV-a ili prognanih Hrvata, bivših susjeda, čiji su domovi bili opljačkani i većinom spaljeni ili srušeni. Vrlo brzo, u nekoliko dana po njihovu bijegu, pokazalo se da su ti strahovi bili itekako opravdani. Snažno je utjecala i srpska propaganda koja je tvrdila da se ponavlja 1941. godina te da će Srbi ponovo stradati od ustaškog noža, odnosno da su bilo kakva suradnja ili suživot s Hrvatima nemogući. Tako, primjerice, Slobodan Jarčević, savjetnik predsjednika RSK Milana Martića početkom svibnja 1995. izjavljuje da se Srbi moraju odvojiti „kineskim zidom" od Hrvatske te da su „Srbi i ovoga puta spremni da oproste Hrvatima sve zločine pod uslovom da se od njih odvoje za sva vremena".[266] Prihvativši načelo stvaranja krajiške države

po kojem pripadnici nesrpskih naroda u njoj ne mogu živjeti, krajiški su Srbi to načelo primijenili na sebe, smatrajući da u hrvatskoj državi za njih nema mjesta. Takvu stavu umnogome je pridonijela Srpska pravoslavna crkva (i sama jedan od bitnih centara moći koji propagira velikosrpski nacionalni program), čiji su se svećenici povlačili iz krajeva koje su kontrolirali Hrvati ili Bošnjaci, pravdajući to ugroženošću. Tako je u dijelovima Hrvatske pod kontrolom Zagreba od 1991. godine ostao minimalan broj pravoslavnih svećenika, a u BiH, pod kontrolom Armije BiH i HVO-a, bila su 1995. godine samo dvojica.[267]

Pošto je HV ušao u oslobođeno područje, uslijedila su ubojstva više stotina srpskih civila (prema neovisnim izvorima, odnosno Hrvatskom helsinškom odboru, više od šest stotina) i pljačka i palež napuštene srpske imovine. Djelomično su to bile pojedinačne osvete, a djelomično i smišljene akcije kako bi se onemogućio povratak onim srpskim izbjeglicama koji bi se eventualno željeli vratiti svojim kućama. Hrvatske su vlasti prema tim akcijama bile nedopustivo tolerantne, čak i kada su počinitelji bili poznati ili čak uhvaćeni, pravosudni se postupak pretvarao u farsu. Hrvatska se opet našla pod teškim kritikama međunarodne zajednice. Velika ratna pobjeda zagađena je bespotrebnom osvetom. Mnogi su se pitali – „u čemu smo mi to pobijedili, ako smo se moralno izjednačili sa svojim krvnikom", odnosno – „ne zavaravajmo se veličinom pobjede dok u pobjedničkom maršu koračaju i ubojice i razbojnici".[268]

Završetak operacija i mirovni sporazum

Unatoč slomu njihovih sunarodnjaka u Hrvatskoj, bosanskohercegovački Srbi nastavili su izazivati međunarodnu zajednicu: zbog nepoštovanja zone isključenja teškog oružja oko Sarajeva (u minobacačkom napadu potkraj kolovoza 1995. godine – „slučaj Markale 2" – ubili su 37, a ranili 90 ljudi), NATO je u rujnu 1995. godine počeo opsežne zračne akcije na srpsku protuzračnu obranu, odašiljače, skladišta i komunikacije; istodobno je trajala zajednička ofenziva hrvatskih i bošnjačkih jedinica u zapadnoj i sjevernoj Bosni u akciji Maestral. Srbi su bili demoralizirani i dezorganizirani, pa su ili brzo gubili teritorij ili se čak u panici povlačili. Jedinice HVO-a i Armije BiH došli su nadomak Banjaluke koju je uspaničeno stanovništvo masovno počelo napuštati. Na taj su način HVO i HV te Armija BiH stekle kontrolu nad otprilike 51% teritorija BiH. Međunarodna je zajednica zaključila kako bi se ulaskom postrojbi HVO-a, HV-a i Armije BiH u Banjaluku broj srpskih izbjeglica dramatično povećao, a stanje dodatno zakompliciralo, te je nametnula primirje. Uostalom, postotak bosanskohercegovačkog teritorija koji su kontrolirale dvije strane odgovarao je otprilike prijedlogu

Potpisivanje mirovnog sporazuma u Parizu, studeni 1995. godine.

međunarodne zajednice, po kojem bi se zemlja iznutra podijelila 51%:49% u korist hrvatsko-bošnjačke Federacije.

U bezizlaznoj vojno-političkoj situaciji bosanskohercegovački Srbi bili su prisiljeni prihvatiti pregovore ozbiljno. Sve se to događalo u suglasju s velikim silama, ali uglavnom pod patronatom SAD-a, pa su u studenome počeli pregovori u Daytonu, u državi Ohio. Nakon dvadesetak dana, za kojih su se američki posrednici služili svim mogućim diplomatskim metodama (glavnom američkom pregovaraču Richardu Holbrookeu pripisuje se rečenica *No history lectures, no bullshit – Bez priča o povijesti, bez gluposti*), došlo se do dogovora. Mirovni sporazum je potpisan u Parizu 20. studenog 1995. godine (hrvatsku, bosanskohercegovačku i srpsku delegaciju vodili su F. Tuđman, A. Izetbegović i S. Milošević): potvrđen je suverenitet države Bosne i Hercegovine s glavnim gradom Sarajevom, teritorij je razgraničen po načelu 51% Federaciji BiH, a 49% srpskom entitetu (Republici Srpskoj), potvrđeno je pravo svih izbjeglica da se vrate u svoje domove, a za nadgledanje primirja međunarodna se zajednica obvezala poslati snage (*The Implementation Force* – IFOR) za provedbu sporazuma koje su brojile 60.000 vojnika.[269] Obećana je i znatna financijska i druga pomoć svima koji budu lojalno surađivali u mirovnom procesu.

Potpisima triju predsjednika na taj dokument okončan je rat u BiH, ali su mnogi problemi ostali. Dosljednu provedbu sporazuma u kasnijim su mjesecima i godinama onemogućavala različita tumačenja dokumenta, ali i puko blokiranje svakoga dogovora, u čemu je prednjačila srpska strana.

U isto vrijeme, dok su tekli pregovori u Daytonu, SAD je želio istovremeno stabilizirati i mir u Hrvatskoj, pa su se vodili pregovori i o budućnosti istočne Slavonije i Baranje, posljednjeg područja pod srpskom kontrolom. Tzv. Erdutskim sporazumom utanačeno je prijelazno razdoblje od jedne ili dvije godine za vrijeme kojega će vlast u području obnašati međunarodna zajednica (UN Transitional Administration in Eastern Slavonia – UNTAES), a potom bi je u potpunosti preuzela hrvatska država.[270]

Time je završio rat u Hrvatskoj i BiH. Iako je teško ustanoviti posve precizne brojke, čini se da se općenito može utvrditi kako su u ratu ukupno poginule 22.283 osobe. Od toga je na hrvatskoj strani stradalo 8147 vojnika i 6605 civila. Na srpskoj strani bila su 6222 poginula, od toga gotovo dvije trećine vojnici, a nešto više od trećine (35,8%) civili. Ovim brojkama valja pridodati i nestale. Tijekom 2007/2008. utvrđene su brojke nestalih iz 1991. i nestalih iz 1995. godine, tako da je u kolovozu 2008. godine broj prvih bio 1067, a drugih 851. Posljednjih se godina broj nestalih vrlo sporo smanjuje (ujesen 2006. bilo ih je – iz rata 1991. godine, 1131, dakle, u gotovo dvije godine pronađeni su posmrtni ostaci tek 64 osobe), što potiče bojazan kako se posmrtni ostaci većine nestalih nikada neće pronaći. Dakle, u Hrvatskoj se ujesen 2008. i dalje traga za 1918 osoba. Tijekom rata bilo je i 37.180 ranjenih.[271]

Rat je, očito po želji samoga predsjednika Tuđmana, dobio ime Domovinski; time je Tuđman, svjesno ili nesvjesno imitirao Staljina, koji je rat protiv nacističke Njemačke tako nazvao, želeći da se nacija ujedini, nakon razdoblja velikih čistki u drugoj polovici tridesetih.

Hrvatska je ušla u novo razdoblje – rat je napokon okončan, projekt izgradnje države bio je dogotovljen. Trebalo je pokrenuti reforme koje je rat zaustavio ili spriječio. No, sustav koji su ustrojili Franjo Tuđman i HDZ nije bio sposoban usredotočiti se na razvoj demokratskih institucija i vrijednosti – „umjesto toga, dogodila se institucionalizacija ratne politike i ratnog načina funkcioniranja institucija", drugim riječima – „lažno buđenje demokratizacije". HDZ je postao „smetnja reformi i prepreka demokratizaciji". Prema često citiranom *Freedom House Indexu*, Hrvatska je sve do 2000. godine bila „djelomično slobodna" te prije te godine „nije razvila zadovoljavajuće demokratske standarde".[272] Da su u drugoj polovici devedesetih upravo Franjo Tuđman i HDZ bili kočničari reformi dokaz je i to da je nakon njihova odlaska s vlasti Hrvatska ušla u razdoblje ubrzanih pozitivnih promjena.

86. Hrvatsko društvo u devedesetima

Politički sustav koji je stvaran u Hrvatskoj u devedesetima patio je od ozbiljnih aberacija od liberalnodemokratskih načela. Možda bi mu najbolje odgovarao epitet „autoritarnog režima", jer se pod tim pojmom podrazumijeva režim koji ne samo da onemogućava razvitak i konsolidaciju demokratskih odnosa, nego i bitno narušava ionako krhka pravila demokratske igre.[273] Drugi su politolozi (poput J. Rupnika), pak, ustvrdili kako se u Hrvatskoj radilo o „odgođenoj modernizaciji" ili o „tranziciji koja je iskliznula (iz tračnica i sl.)". Takvu „tranziciju koja je iskliznula" određuje stvaranje nacionalne države kao apsolutnog prioriteta, po svaku cijenu, a nauštrb demokratskih promjena. Hrvatska je, prema Rupnikovoj klasifikaciji, izdvojena iz „nove srednje Europe" (koju čine Češka, Slovačka, Mađarska, Poljska, Slovenija i baltičke zemlje) te stavljena u skupinu „balkanskih zemalja"[274] koje su karakteristične i po „teškom nasljeđu komunizma" i „privrednoj zaostalosti". Ove dvije posljednje značajke nisu baš karakteristične za Hrvatsku, ali je ona po nepostojanju dubinskih demokratskih promjena tijekom devedesetih, prema sudu velike većine istraživača, klasificirana u „balkanske zemlje". Nema sumnje da je rat usporio proces demokratizacije u Hrvatskoj, da su devedesete obilježene „etničkom polarizacijom, ratom, propadanjem društva, teškim poremećajima u gospodarstvu i represivnom režimskom politikom".[275]

Franjo Tuđman je na specifičan način sublimirao i hrvatsku varijantu modernističke antiliberalne ideologije.[276] Naime, dok je načelno inzistirao na brzom priključenju Hrvatske Europi, odnosno euroatlantskim integracijama, tvrdeći kako je „Hrvatska oduvijek bila Europa", pa nema, eto, ništa logičnije nego da se „dijete vrati materi", dotle je u mnogim javnim istupima isticao kako se Hrvatska u 20. stoljeću, pa i u suvremenosti, zapravo nalazila i postala samostalna u „općim okolnostima koje nam nisu bile sklone". Predsjednik Tuđman nije shvaćao kako Europa nije „nikakva statična kategorija"[277]. Nacionalne i državne mitologeme koje je Tuđman promovirao, pa dijelom i stvarao, liberalnodemokratska Europa je već davno apsolvirala. Tražio za Hrvatsku mjesto u Europi

uopće ne shvaćajući kakve to vrijednosti Europa promovira i njeguje potkraj 20. stoljeća. Kada su njegovi mitologemi došli u sraz s Europom, on se s njom sukobio. Iz toga je sukoba izvirao i svojevrsni Tuđmanov antieuropeizam. Takva antieuropska uvjerenja svakako su proizlazila iz shvaćanja historičara Tuđmana (što je elaborirano i u njegovim knjigama) o odgovornosti Francuske i Velike Britanije za stanje u međuratnoj Jugoslaviji te o naravi okupacijskih režima što su ih tijekom Drugoga svjetskog rata izrodile nacifašističke vlasti Njemačke i Italije na hrvatskom prostoru.

I druge zemlje Srednje i Istočne Europe imale su mnogo problema pri prolasku kroz pojedine faze postkomunističke tranzicije, ali je u njima postojao vrh vlasti koji je te reforme poticao (u Češkoj predsjednik Vaclav Havel, naprimjer). U Hrvatskoj je tijekom devedesetih upravo državni vrh bio kočničar nekih ključnih društvenih reformi.

Hrvatska je, uz Sloveniju, u vrijeme proglašenja neovisnosti bila najbolje pripremljena postkomunistička zemlja za ekonomsku i društvenu tranziciju. Međutim, nema sumnje da ključni protagonisti hrvatskog političkog života nisu imali jasnu viziju o tome kako obaviti tranzicijski proces, odnosno kako reformirati institucije. Neke od njih su reformirali sukladno svojim arbitrarnim prosudbama, druge su uglavnom očuvale kontinuitet sa starim sustavom i samo se donekle prilagodile novim ideološko-političkim obrascima, dočim su u ustrojavanju trećih jednostavno „kopirani" obrasci zapadnih zemalja.[278] Dogodilo se, slijedom mnogih vanjskih i unutarnjopolitičkih okolnosti, da se vjerovalo kako će rješavanje državotvornih pitanja uspješno riješiti tranzicijske probleme, umjesto da se shvati kako je rješavanje državotvornih pitanja tek nužan preduvjet za odvijanje tranzicijskih procesa. Osim toga, karakter hrvatskoga državotvornog pokreta predvođenog HDZ-om bio je takav da se demokratska tranzicija zapravo zanemarivala te se bavilo isključivo državotvornim pitanjima. Autoritarne tendencije u režimu, kao i rat u prvoj polovici devedesetih, doveli su do toga da je tranzicija tijekom devedesetih bila umnogome zaustavljena.[279]

Tako je, potkraj 20. i početkom 21. stoljeća stanje bitno drugačije: Hrvatska je u raznim aspektima zaostala za mnogim postkomunističkim zemljama koje su desetak i više godina ranije bili po mnogo čemu iza nje.

Početkom 2000. godine, kada je na vlast došla koalicija predvođena SDP-om, Hrvatska je u ritmu približavanja euroatlantskim integracijama u nekim aspektima bila čak i iza Albanije i Makedonije, zemalja koje su stoljećima na svaki način nerazvijenije i zaostalije od Hrvatske. Bugarska i Rumunjska, zemlje koje su također stoljećima po svemu zaostajale za Hrvatskom, početkom 2007. godine postale su punopravne

članice EU. U isto vrijeme Hrvatska je bila tek u prvoj fazi pregovora o članstvu. Sve to pokazuje da je Hrvatska čak i 2008. godine zaostatak iz devedesetih samo djelomično nadoknadila.

Nema sumnje da su stvaranje države i potom nametnuti rat od 1991. do 1995. godine potisnuli tranzicijske procese u pozadinu državnih napora i javnih interesa te ih učinili drugorazrednima. Rat nije samo po važnosti i interesu nadvisio tranzicijske procese, nego ih je umnogome učinio „neprozirnima".[280] Postavlja se i pitanje – koliko je uopće moguće istovremeno ratovati i razvijati liberalno-demokratsko društvo. Odgovori na to pitanje mogu biti različiti za razdoblje do 1995. godine, ali su predsjednik Tuđman i HDZ bili na vlasti još četiri pune godine (do kraja 1999), kada nije bilo rata, a pomaci u razvoju liberalne demokracije bili su u tom razdoblju vrlo skromni i obično rezultat unutarnjeg ili vanjsko-političkog pritiska. Štoviše, upravo je u tom razdoblju došlo do nekoliko najtežih udara na razvoj demokracije (opstrukcija izbora u Zagrebu, gušenje medijskih sloboda, pljačka imovine, udari na neovisno sudstvo, ubijanja i pljačka na teritorijima koji su do 1995. bili okupirani).

Vladajuća stranka u Hrvatskoj tijekom devedesetih – HDZ, bila je stranka desne orijentacije koja je u svim službenim aktima prihvaćala liberalnodemokratska pravila političke utakmice. U Ustavu Republike Hrvatske bili su utvrđeni temeljni principi parlamentarne demokracije, proklamirana su bila sva ljudska i građanska prava te načela slobodnoga tržišta, ali je pitanje koliko su ona poštivana u praksi.

Ustavnim tekstom i njegovim zakonskim razradama predsjednik države zadobio je velike ovlasti. Štoviše, čak i na teoretskom planu, neke su odredbe razrađivane suprotno običajima u uređenim demokracijama. Stoga se u javnosti devedesetih govorilo o „polupredsjedničkom" sustavu, iako se zapravo radilo o svojevrsnom „superpredsjedničkom" sustavu. Predsjednik Tuđman je koristio svoje goleme ustavne ovlasti, ali i mnogo više od toga. Praktički je u mnogim situacijama imao neograničenu vlast, posve nepriličnu liberalnodemokratskom političkom konceptu.

Potrebna ravnoteža među glavnim političkim institucijama bila je narušena. Primjerice, Ustav nije utvrdio niti je implicirao pravo Sabora da predsjedničke akte podvrgne reviziji niti da odbaci predsjednički veto, itd. Nadalje, predsjednik Tuđman je ostao predsjednik HDZ-a, usuprot tradicijama u velikoj većini liberalnodemokratskih društava koje predsjedniku države izričito zabranjuju članstvo u nekoj od političkih stranaka.[281] U Uredu predsjednika Republike stvoren je brojan, politički utjecajan i u svome djelovanju za javnost netransparentan aparat savjetnika, koji su bili odgovorni isključivo njemu osobno. Kao i u slučaju samog predsjednika Tuđmana, i funkcije nekih njegovih savjetnika (prvenstveno potkraj devedesetih Ivića Pašalića) ispreplitale su se sa strana-

čkim funkcijama unutar HDZ-a. Na taj su način i neki savjetnici akumulirali moć, koja, za razliku od položaja saborskih ili Vladinih dužnosnika, nije podlijegala nikakvoj institucionalnoj kontroli.[282]

Konačno, predsjednik Tuđman je i direktno kršio Ustav. Najbolji primjer takva ponašanja jest mijenjanje teksta prisege, kada ju je polagao prilikom preuzimanja drugoga mandata 1997. godine. Na riječi predsjednika Vrhovnog suda, koje je trebao ponavljati, Tuđman je samoinicijativno sebe imenovao „hrvatskim državnim poglavarom" te izgovorio „tako mi Bog pomogao" (očito po uzoru na zakletvu predsjednika SAD-a). Tadašnji je establišment, da bi umanjio očiglednu štetu, pokrenuo proceduru donošenja Zakona o izmjenama i dopunama Zakona o izboru predsjednika Republike Hrvatske kojim su te riječi unese u tekst prisege.[283]

U takvom je režimu pluralizam ograničen – nijedni se izbori nakon 1990. godine ne mogu smatrati poštenima, jer je opozicija na više načina bila krajnje neravnopravno tretirana.[284] I strani promatrači i domaći opozicionari tvrdili su kako su izbori bili legalni i legitimni, ali ne i pošteni. Kasnijih godina izlazile su u javnost informacije o lažiranju rezultata na pojedinim izbornim mjestima ili čak u čitavim izbornim jedinicama. Izlazilo je na vidjelo da su neke osobe prijavljivane u Hrvatskoj samo da bi stekle glasačko pravo – primjerice, na jednoj adresi u Novom Zagrebu tobože je boravilo preko dvije tisuće osoba, itd. I javnost je bila svjesna nepravilnosti. U anketi prije izbora 1995. godine na pitanje „hoće li izbori biti pošteni" samo je 14,5% ispitanika odgovorilo sa „da", sa „uglavnom da" je odgovorilo njih 37,6%, a s „ne" njih 16,2%. Najzanimljivije je da čak 31,7% ispitanika „nije znalo" hoće li izbori biti pošteni.[285]

U takvim je okolnostima predsjednik Tuđman 1992. i 1997. godine osvojio dva petogodišnja predsjednička mandata već u prvom krugu glasanja, dobivajući nešto više od 55% glasova. Osim toga, HDZ i predsjednik Tuđman su birali i vrijeme izbora, pa su tako izbori 1995. godine održani potkraj listopada, gotovo godinu dana prije zakonskoga roka, ali jedva dva i pol mjeseca nakon pobjedničke Oluje.

Vlada Republike Hrvatske bila je marginalizirana – radilo se o svojevrsnom egzekutivnom „servisu" predsjednika države. Na Vladi su se samo razrađivale i provodile strateške odluke koje su donosili predsjednik i neka neformalna tijela ili usporedne organizacije. Među njima se ističu posebna predsjednikova savjetnička tijela, poput Vijeća obrane i nacionalne sigurnosti te Vijeća za strateške odluke koja su *de facto* vladala zemljom. Vijeće obrane i nacionalne sigurnosti po potrebi se sastajalo „u užem sastavu" i „u širem sastavu", iako to ni Ustavu ni u zakonima nigdje nije regulirano. U njegovu su sastavu bile osobe predsjednikova povjerenja, isključivo članovi HDZ-a.

Ni potkraj vladavine predsjednik Tuđman nije odustajao od već ustanovljenih, nedemokratskih obrazaca ponašanja. Na njegovu osobnu inicijativu, u proljeće 1999. godine, u vrijeme kada je već bio teško bolestan, stvoreno je Predsjedničko vijeće i cijeli sustav odbora toga tijela za pojedina područja državne politike kao neka vrsta „preventivne protuvlade" potencijalnoj vladi parlamentarne većine.[286] Čak su i donesene odluke da se „svim sredstvima" pokuša utjecati na rezultate izbora, odnosno da se spriječi pobjeda opozicije. No, kako se u sljedećim mjesecima zdravstveno stanje predsjednika Tuđmana ubrzano pogoršavalo, pokazalo se da to nije moguće realizirati.

Tijekom devedesetih Sabor je sve više poprimao obilježja „monarhističkog parlamenta" u kojemu većina, HDZ, bespogovorno provodi predsjednikove odluke. Slično Vladi, koja je bila egzekutivni „servis", Sabor je bio svojevrsni legislativni „servis" predsjednika države. Tako se moglo dogoditi da je predsjednik Tuđman otkupio čitavu vilu u Nazorovoj ulici u Zagrebu (u kojoj je do 1990. godine posjedovao stanarsko pravo nad samo jednim od stanova) samo dan prije negoli je Sabor donio zakon o denacionalizaciji.

Sudbina državnih službenika, pa čak i premijera, često je ovisila o osobnoj odanosti predsjedniku. Stoga je logično da je najuspješniji hrvatski premijer devedesetih godina Nikica Valentić (rođen 1950, premijer od travnja 1993. do studenoga 1995. godine) koji se u odnosu na predsjednika Tuđmana uspio izboriti za najviše ovlasti, u svibnju 1995. godine izjavio da ostaje na mjestu premijera samo zato što je to obećao predsjedniku i zato što je to predsjednik od njega tražio.

HDZ je pobijedio na izborima 1990. godine kao svehrvatska stranka koja želi njegovati neke postulate tradicionalističkih društava, stvoriti samostalnu državu i sl., ali se nikada nije transformirao u političku stranku koja bi transparentno zastupala interese određene društvene grupe. Dijelom se to nije dogodilo zbog toga što je predsjednik Tuđman želio ostvariti što širu izbornu podršku, dijelom i stoga što i nije imao neku jasnu viziju kako bi ta država trebala izgledati, osim jasnog poriva za autoritarnom vladavinom.

Pokazalo se da HDZ u devedesetima nije imao razrađenu programsku strategiju razvoja zemlje, niti u gospodarskom smislu, niti u smislu jačanja demokracije. Smišljen je slogan „zna se" koji je sugerirao kako se zna da je HDZ „prava" stranka, odnosno ona koja se bori za interese Hrvata i Hrvatske mnogo bolje negoli druge. Bio je to jednostavan i jasan slogan koji je vjerojatno značajno pomogao HDZ-u da dobije izbore. Međutim, iz povijesne distance očigledno je da je slogan „prikrivao činjenicu da se zapravo ništa ne zna, tj. da nije razvidna veza između interesa većine birača i politike stranke".[287] Predsjednik Tuđman je tvrdio da

je HDZ „najširi svehrvatski pokret koji je ujedinio sve državotvorne hrvatske tradicije od starčevićanstva, preko radićevštine do hrvatske ljevice". Opozicijski političari su tijekom devedesetih tvrdili da je HDZ tek „pokret", te bi bilo dobro da se transformira u „stranku". Istraživači su HDZ naknadno definirali „više kao (etno)nacionalni pokret nego kao običnu političku stranku", odnosno kao „organizacijski oblik mnogo šireg pokreta okupljenog oko pitanja hrvatske nacije i državnosti".[288]

Osmišljavajući i pišući program HDZ-a, Tuđman se nije oslanjao na suvremene ideologije ili političke pravce (konzervativizam, demokršćanstvo i sl.), već mu je hrvatska povijest poslužila za „promišljanja" te je iz nje izvlačio pouke za buduće djelovanje. U Tuđmanovoj interpretaciji hrvatske povijesti dominantna je značajka razjedinjenost i sukobljavanje različitih društvenih snaga u Hrvatskoj, što je, prema njegovu mišljenju, bio jedan od dva glavna razloga zbog kojih Hrvati 900 godina nisu imali samostalnu i suverenu državu. Drugi je razlog „geopolitički položaj Hrvatske, odnosno međunarodne silnice koje su takvo ujedinjavanje sprečavale".[289]

Te je elemente u konkretnim okolnostima varirao i prilagođavao svojim interesima, pa je u citiranom govoru, analizirajući „međunarodne okolnosti" uočio „dvije vladajuće idejne potke svega zbivanja – jednu liberalno-građansku [...] drugu katoličko-univerzalističku..." Bilo je to početkom 1994. godine, za vrijeme hrvatsko-bošnjačkog rata, u trenucima kada se hrvatski državni vrh našao pod snažnim međunarodnim pritiskom da se dogovori s bosanskohercegovačkim rukovodstvom, a istovremeno je vrh Katoličke crkve u Hrvatskoj jasno tražio da se poštuje cjelovitost BiH.

HDZ se predstavljao kao hrvatska stranka „vrednija od drugih", odnosno kao „jedina prava" hrvatska stranka. Takvim se izjavama i na taj način vlast legitimirala „pomoću mentaliteta",[290] dakle, kao ona koja predstavlja „prave" Hrvate ili koja predstavlja samo Hrvate (a ne sve hrvatske građane, kako bi nalagala liberalnodemokratska tradicija). Stranka se stoga vrlo često poistovjećivala s državom (npr. stranački su se sastanci bez ikakve naknade održavali u državnim prostorijama). Slijedom takve logike stvarala se atmosfera da je svatko izvan HDZ-a potencijalni ili stvarni „izdajica" i „tuđinski sluga".

Prezentacija HDZ-a kao svehrvatskog pokreta, a koji to zapravo i nije bio (jer nikada nije dobio natpolovičnu potporu biračkog tijela), urodio je „nizom negativnih posljedica za hrvatsku tranziciju".[291]

Budući da je, između ostalog, temeljem zakonskih rješenja predsjednik Republike potvrđivao župane i gradonačelnike, kontrola nad svim poslovima kako na državnoj, tako i na regionalnoj i lokalnoj razini bila je zajamčena. Kako se približavao kraj devedesetih, u javnosti je sve

očiglednija postajala nakaradnost takve prakse – primjerice, kada je na lokalnim izborima u Zagrebu potkraj 1995. godine većinu dobila opozicija predvođena HSLS-om (33 od ukupno 50 mandata), Gradska skupština je za gradonačelnika i župana izabrala Gorana Granića (1950), ali ga je predsjednik Tuđman odbio potvrditi. Predsjednik je odbio i nove prijedloge Skupštine – Jozu Radoša (1956), Ivu Škrabala (1934), potom i Dražena Budišu. Naposljetku je imenovao svoga kandidata, ali je njemu Skupština izglasala nepovjerenje. Iako su predsjednikovi postupci imali formalno, zakonsko pokriće, oni su bili u suprotnosti s verificiranim izbornim rezultatima. Upravo nepotvrđivanje rezultata zagrebačkih lokalnih izbora najbolji je dokaz autoritarnosti sustava tijekom devedesetih, „najskandalozniji" ili „najdramatičniji primjer kršenja demokratskih prava građana" odnosno „najsnažnija autoritarna regresija u povijesti postkomunističke Hrvatske".[292] Nešto kasnije, u veljači 1996. godine, Franjo Tuđman je komentirao zagrebačke izbore i pokazao koliko drži do demokratskih načela: „Što znači da oporba u Zagrebu ima 60% glasova?... Da li je to praščad ili guščad? Da li su to kokoši ili guske? Da li je to stoka krupnog ili sitnog zuba? Svaki razborit seljak i čovjek znat će da nasuprot takvom jatu jedan, a pogotovo jedan par rasnih konja ili rasnih krava, više vrijedi negoli čitavo takvo jato." Sintagma o opozicijskim strankama kao o „stoci sitnog zuba", što bi valjda, trebalo dočaravati njihovu snagu, često se koristila u sljedećim godinama kao najbolji dokaz nedemokratičnosti predsjednika Tuđmana.

Pored toga, izborni su se sustavi od izbora do izbora radikalno mijenjali, uglavnom prema obrascu na temelju kojega je HDZ smatrao da će osvojiti najviše zastupničkih mjesta. Nakon izbora po većinskom modelu 1990. godine (doduše, bila je to odluka SKH, ne HDZ-a!), dvije godine kasnije uveden je kombinirani – većinsko-razmjerni model, a na izborima 2000. godine razmjerni model. Nije bilo nijedne nove demokracije u Srednjoj i Istočnoj Europi u kojoj su, tijekom devedesetih bile, tako česte i korjenite promjene izbornih sustava.[293]

U tom, svojevrsnom „izbornom inženjeringu", mijenjala su se i područja izbornih jedinica, već kako se stranci na vlasti činilo da bi mogla dobiti više zastupničkih mjesta. U pravilu, u devedesetima, miješala su se urbana i ruralna područja, pa je tako na izborima 2000. godine grad Zagreb bio podijeljen u četiri izborne jedinice, od kojih je jednu dijelio s Koprivničko-križevačkom i Bjelovarsko-bilogorskom županijom, a drugu s još tri županije, uključujući čak i Primorsko-goransku.[294]

Ustavom iz 1990. godine, predsjednik države dobio je pravo da u Županijski dom arbitrarno imenuje pet zastupnika, tzv. virilista. Takva praksa nepoznata je u suvremenoj europskoj demokraciji i postoji tek u nekim latinskoameričkim državama (od kojih je najpoznatija Trinidad i

Tobago), ali tamo viriliste predsjednik bira tek na prijedlog premijera ili vođe parlamentarne opozicije.[295] Predsjednik Tuđman je na taj način 1993. izabrao petoricu zastupnika. Umjesto da to budu uglednici iz javnog života, radilo se odreda o članovima ili pristašama HDZ-a. Primjerice, Hrvoje Šošić javnu je afirmaciju zadobio tek kao autor goleme biografije Franje Tuđmana, zapravo svojevrsnog panegirika, a biografija Vinka Nikolića, bez obzira što je Nikolić u emigraciji bio zaslužan izdavač, obilježena je radom u propagandnom aparatu NDH, o kojoj se nikada nije jasno odredio. Takvim odabirom virilista samo je ojačana apsolutna vlast HDZ-a u drugom saborskom domu.

Potkraj 1992. godine izglasan je zakon o novom teritorijalno-upravnom ustroju: zemlja je podijeljena na dvadeset županija i Grad Zagreb.

Hrvatske županije

koji ima status županije, a na nižoj razini ustrojeno je 70 gradova te 419 općina. Broj općina tijekom sljedećih godina je rastao, jer je mnogo manjih naselja željelo postati općinsko središte. Tako je do 2000. godine broj gradova narastao na 122, a općina ima 423.[296] Zbog izbornih probitaka, stranke na vlasti obično blagonaklono gledaju na te inicijative.

Stari sustav općina, koji je postojao od 1962. godine, na taj je način nestao. Reorganizacija je, prema riječima predlagača (Vlade) provedena da bi se, navodno, odlučivanje što je moguće više debirokratiziralo i približilo građanima. No, ta su rješenja samo povećala i znatno poskupjela birokratski aparat jer se umnožio broj državnih službenika na svim razinama. Neka konkretna rješenja bila su apsurdna: bilo je novostvorenih općina u kojima nije bilo nikakvih privredne aktivnosti, pa je državni proračun doznačivao pomoć kako bi mogle uopće izvršavati osnovne obveze. Baš kao i ustrojstvo općina, i novo županijsko ustrojstvo na duži se rok pokazalo promašenim – male i uglavnom privredno i na svaki drugi način nejake županije rijetko mogu same iznijeti neke inicijative, pa su se morale obraćati vlasti u Zagrebu.

Sve je to logično vodilo i posvemašnjoj centralizaciji državnih funkcija u Zagrebu, što je u drugim dijelovima Hrvatske, koji su se, uglavnom s razlogom, smatrali zapostavljenima, stvaralo animozitete prema glavnom gradu. Takva je politika dala dodatan poticaj razvoju regionalnih stranaka.

Na izborima 1990. godine pojavio se Istarski demokratski sabor (IDS), ali tada nije imao većeg uspjeha. Na sljedećim izborima, 1992. godine, pojavile su se, prvi put, Dalmatinska akcija (DA) i Riječki demokratski sabor (RiDS). U Sabor su uspjele ući DA i RiDS, a IDS je odnio premoćnu pobjedu u Istri. Zbog specifičnog izbornog zakona regionalne su stranke ulazile u veće ili manje koalicije, pa podršku koju su uživale u biračkom tijelu nije moguće precizno odrediti. No, nema sumnje da je na duži rok stabilnu podršku birača sačuvao samo IDS. Stranka je gotovo 20 godina vladajuća u Istarskoj županiji. Dalmatinska akcija je u međuvremenu nestala. Utjecaj je dijelom donekle zadržao i Primorsko-goranski savez (bivši Riječki demokratski sabor), ali ponajprije zahvaljujući koaliciji sa SDP-om.

Trodioba vlasti (na sudsku, izvršnu i zakonodavnu) bila je određena Ustavom, ali se nije poštovala. Najviši državni službenici bili su zaštićeni posebnim zakonima, pa je javni tužitelj često sudski progonio i tražio velike svote za naknadu „duševne boli" od nezavisnih medija i novinara ako se najvišim državnim dužnosnicima ne bi svidjela javna kritika i satira. Medijski je prostor u znatnoj mjeri bio pod kontrolom vladajuće stranke. Primjerice, Informativni program HRT-a, daleko najutjecajnijeg

i najmoćnijeg medija, pogotovo u predizborno vrijeme, bio je prilično nevješto kamuflirano stranačko glasilo HDZ-a.

Etnička nesnošljivost i povrede prava etničkih manjina postali su gotovo društveno dopustivo ponašanje. Početkom devedesetih Srbi su bili masovno smjenjivani s rukovodećih mjesta, a jedan dio bio je i otpuštan. Srbin je imao vrlo malo šanse biti imenovan ili ostati na nekom rukovodećem mjestu u državnim poduzećima ili upravi.[297] Takvoj je atmosferi nedvojbeno znatno pridonio sam predsjednik Tuđman koji je u predizbornoj kampanji 1990. godine javno objavio kako „neki tvrde da je moja žena Srpkinja, a ja sam sretan da ona nije ni Srpkinja ni Židovka"; ili: „U Hrvatskoj su svi ravnopravni, ali se treba znati tko je domaćin, a tko gost." U sljedećih nekoliko godina opet je vrijeđao Židove (tvrdnjom u *Bespućima povijesne zbiljnosti* da su zapravo Židovi neizravno ili čak izravno pridonijeli jasenovačkim strahotama).[298]

U glasačkom tijelu bez razvijenih demokratskih tradicija samo su malobrojni kritizirali Tuđmana, dok je većina smatrala da je upravo takav bučni i radikalni nacionalizam pravi odgovor na izazove s druge (srpske) strane. Na Prvom općem Saboru HDZ-a u veljači 1990. godine „*Lijepa naša* pjevana je sa suzama u očima, a kad je u dvorani zalepršao hrvatski stijeg, prolomile su se ovacije koje su daleko odjeknule".[299] Birači koji su odlučili dati povjerenje Franji Tuđmanu i njegovoj stranci reagirali su impulzivno i u lošem smislu romantično, opredjeljujući se za politiku koja je obećavala rješenje otvorenih pitanja zaostalih iz predgrađanske epohe. Otuda i fraza predsjednika Tuđmana, u javnim obraćanjima: „Hrvatice i Hrvati". Nju je tek povremeno, uglavnom u kasnijim godinama vladavine, dopunjavao s „građani Hrvatske", dakle: „Hrvatice i Hrvati, građani Hrvatske".

Politika devedesetih umnogome je bila zatočena tobožnjim nacionalnim interesima, pa tom logikom sve postaje događaj od nacionalne važnosti: od toga kako će hrvatski predstavnici proći na natjecanju za „Pjesmu Eurovizije" i hrvatska Miss na natjecanju za „Miss svijeta", do najrazličitijih uspjeha hrvatskih sportaša koji se poistovjećuju s uspjesima Hrvatske (često se ponavlja prilično besmislena tvrdnja da su „sportaši najbolji hrvatski ambasadori").

U biti je autoritarnog režima da on generira društvene odnose obilježene korupcijom, nepotizmom i klijentelizmom. Dugoročno najteže je posljedice takva narav vlasti ostavila u privrednoj sferi te u sudstvu, gdje su na najviša mjesta birane osobe po političkoj podobnosti.[300]

Kadrovskom politikom koja je promovirala podobne osobe, pravosuđe i policija dobrim su dijelom podvrgnuti volji političkih moćnika. Uz ubojstva srpskih civila podalje od bojišnice, te izbacivanje Srba ili članova njihovih obitelji iz stanova u nekadašnjem vlasništvu JNA, hrvatsku je javnost opterećivao i niz „čudnih" ubojstava članova Hrvatske

stranke prava. Primjerice, jedan od vođa stranke Ante Paradžik (1943-1991) i jedan od vođa studentskog štrajka 1971. godine, ubijen je u nerazjašnjenim okolnostima u rujnu 1991. godine u Sesvetama kod Zagreba. Policajci na tamošnjoj nadzornoj točki dobili su navodno dojavu da se u autu nalaze „martićevci" (tj. pobunjeni Srbi – op. I. G.), pa da ih treba na svaki način zaustaviti. Pravosudni sustav uglavnom ništa nije činio da kazni ubojice, koji su u nekim slučajevima bili i poznati, što je samo značilo da se takvi postupci ohrabruju.

Događali su se i napadi na sindikalne čelnike (osobito željezničarskih sindikata) koji su kulminirali potkraj 1992. ubojstvom Milana Krivokuće, jednog od osnivača Sindikata strojnog osoblja. Krivokuća, Srbin po nacionalnosti, ubijen je na kućnom pragu. Napadač nikada nije pronađen.

Ratne godine pogodovale su jačanju i širenju utjecaja mafijaških grupa koje su čak i zagrebačke ulice koristile za krvave obračune. Bilo je mnogo indicija da su članovi mafije imali vrlo dobre veze u vlasti, prije svega u policiji i vojsci.

U Gospiću je 2000. godine ubijen Milan Levar (1957), hrvatski vojnik, koji je od 1992. hrabro govorio o krivcima za zločine nad srpskim civilima na gospićkom području.[301]

Vlasti su u svemu tome bile vrlo pasivne: ili su prešućivale ta zbivanja, ili su istrage o nedjelima bile na čudan način prekidane. Često se i tada u javnosti govorilo da je za takvo držanje vlasti najodgovorniji dugogodišnji ministar obrane RH Gojko Šušak, povratnik iz Kanade 1990. godine. Tijekom ratnih godina postao je po utjecaju i moći drugi čovjek u državi. Bio je rodom s hercegovačkog Širokog Brijega. Uz njega su na visoke državne i stranačke položaje došle i druge osobe iz njegova šireg zavičaja, što je bilo neodvojivo od hrvatske državne politike u BiH. Šušak nije pretjerano žudio za nazočnošću u javnosti; čini se da je više volio djelovati iz drugoga plana. Bio je zagovornik radikalne nacionalističke politike, hrvatskoga separatizma u BiH i simpatija za ustašku NDH. Iako mu je to bila neposredna obveza, nije intervenirao da se privedu pravdi počinitelji poznatih zločina protiv Srba i Bošnjaka u Hrvatskoj i BiH. Za njegova mandata u Ministarstvu obrane događale su se velike zloupotrebe, a njegovi su prijatelji ili štićenici bili upleteni u mutne privatizacijske poslove i druge financijske skandale. Bio je jedina osoba prema kojoj je predsjednik Tuđman bio popustljiv i kojem se u nekim prilikama nije htio, nije znao ili nije mogao suprotstaviti. Prema svjedočenju Ankice Tuđman, njezin suprug Franjo je tvrdio kako je „Gojko naučio razmišljati na američko-kanadski način, a sačuvao je i svoj hrvatski mentalitet. On dobro razumije međunarodne čimbenike jer je živio u demokraciji i zna kako se u njoj treba ponašati da bi se ostvario cilj. Između mene i njega postoji povjerenje, što mnogima smeta."[302]

U drugoj polovici devedesetih, pogotovo pošto je Šušak teško obolio i umro, na javnoj se sceni, kao jedan od najbližih Tuđmanovih suradnika, afirmirao se dr. Ivić Pašalić (1960), rodom iz Šujice. Pašalić je godinama u javnim ispitivanjima redovito bio jedan od najneomiljenijih hrvatskih političara. Zbog takvih događanja i takvih osoba u hrvatskoj su se javnosti stvarali nepravedni i negativni stereotipi o Hercegovcima, „bjeločarapašima", ljudima koji se „znaju snaći", itd. Malo je tko uzimao u obzir da se radi tek o malobrojnoj vrhuški, izoliranoj od većeg dijela stanovništva.

Hrvatska vojska bila je tijekom devedesetih svojevrsna stranačka vojska HDZ-a. U predizbornim kampanjama bilo je uobičajeno da visoki časnici HV-a budu kandidati na listama HDZ-a te da se angažiraju u njezinim predizbornim aktivnostima. U kampanji za predsjedničke izbore 1997, pripadnik elitnih gardijskih postrojbi napao je za vrijeme skupa u Puli predsjedničkoga kandidata HSLS-a Vladu Gotovca i ozlijedio ga. Napadač je prošao bez sankcija, a vladajući establišment jedva da je reagirao.[303]

Postojale su i velike klijentelističke skupine koje su bile sigurno glasačko tijelo HDZ-a, a po potrebi su djelovale i u javnosti. Činili su ih broj-

Franjo Tuđman postavlja vijenac na Oltar domovine na Medvedgradu u nazočnosti hrvatskog državnog vrha i predstavnika diplomatskog zbora. Spomenik je postavljen 1994. godine usprkos protivljenju brojnih konzervatora, arheologa i povjesničara. (Fotografija: Hrvoje Polan.)

ni borci i invalidi Domovinskog rata, obitelji ratnih stradalnika, bivši politički zatvorenici iz razdoblja komunističkog režima, bivši politički emigranti-povratnici u zemlju, prognani ili izbjegli Hrvati iz BiH, Vojvodine i s Kosova. Te su se skupine organizirale u brojne i utjecajne interesne saveze (veteranske, dragovoljačke, invalidske, roditeljske, udovičke, prognaničke, izbjegličke, povratničke, useljeničke, zatvoreničke i druge). Država, pa i sam predsjednik Tuđman, osobito su brinuli o njihovu djelovanju, koje je bilo obilato dotirano iz državnog proračuna. Tako su, primjerice, 1998. godine tri najveće udruge: veterana, invalida i dragovoljaca Domovinskog rata dobile iz državnog proračuna oko 8,4 milijuna DEM, dočim je Savez antifašističkih boraca Drugoga svjetskog rata dobio oko 25.000 DEM, a Savez invalida rada oko 20.000 DEM. Pripadnici klijentelističkih skupina relativno su lakše dolazili i do posla u državnim i javnim službama, tvrtke u njihovu vlasništvu imale su prednost u dobivanju poslova s državom ili javnim poduzećima. Također su dobivali dionice javnih poduzeća u procesu privatizacije, dodjeljivano im je državno zemljište i stanovi. Bivši politički zatvorenici dobili su naknadu za vrijeme provedeno u zatvoru.[304]

Posebnu klijentelističku skupinu činili su bosanskohercegovački Hrvati. S jedne strane, njih je HDZ od 1990. godine učinio ovisnima o svojoj politici, a s druge, oni su bili i najveće žrtve ratova s početka devedesetih u odnosu na druge dijelove hrvatskoga nacionalnog korpusa. Svršetkom ratova 1995. oni su ostali politički i financijski ovisni o hrvatskoj državnoj vlasti. Iz hrvatskog je državnog proračuna financiran HVO, odnosno kasnije, „hrvatska komponenta" u oružanim snagama Federacije BiH, administracija u općinama i kantonima s hrvatskom većinom, školstvo, zdravstvo, mirovinski sustav. Zauzvrat su bosanskohercegovački Hrvati na izborima na kojima su mogli glasati kao hrvatska „dijaspora" praktički sve svoje glasove davali HDZ-u.

Na međunarodnom planu, svakako je najveće štete Hrvatskoj, kako smo već kazali, nanijela politika prema BiH. Na riječima, HDZ se uglavnom zauzimao za cjelovitu BiH, a u praksi radio posve suprotno. Osim toga, vanjska politika bila je puna improvizacija, zabluda i nesnalaženja; 1993. godine odbijena je ponuda srednjoeuropskih zemalja (Češka, Mađarska, Poljska i Slovačka, kasnije i Slovenija, Rumunjska i Bugarska) da se Hrvatska pridruži članstvu Srednjoeuropskog udruženja za slobodnu trgovinu (CEFTA). Vrh hrvatske vlasti je tada, što naivno, što bahato, mislio da Hrvatska u europske integracije može ući izravno, a ne partnerstvom s drugim bivšim komunističkim zemljama. Zastoj u razvoju demokracije, a posebno neispunjavanje preuzetih obveza prema manjinama i neprincipijelna politika prema BiH vodili su zahlađivanju odnosa s nekoć bliskim saveznicima (Njemačka, SAD). Obećanja o ula-

sku u program NATO-a Partnerstvo za mir i u Svjetsku trgovinsku organizaciju (WTO), sklapanje sporazuma o pridruženom članstvu EU, sve je to stoga ostalo neispunjeno do kraja HDZ-ove vlasti iako su se ti ciljevi domaćoj javnosti tijekom devedesetih najavljivali kao lako dohvatljivi. Vanjskopolitičkoj blokadi pridonosio je i antieuropski stav u nekim klijentelističkim krugovima. Ti krugovi radije su poticali za izolaciju zemlje, jer su znali da bi u suprotnom svoje standarde mišljenja i ponašanja morali usklađivati s europskima.

Istovremeno je predsjednik Tuđman bio u posebnim odnosima s predsjednikom Miloševićem. U nekoj se mjeri može reći da je Tuđman njime bio fasciniran. Ministar vanjskih poslova Mate Granić se tijekom pregovora u Daytonu 1995. godine najviše bojao da predsjednik Tuđman u jutarnjim satima ne popije nešto, jer bi ga „ta čašica promijenila i postao bi raspoložen. U toj atmosferi, Milošević je Tuđmana navlačio na razgovore, pogotovo o Bosni".[305]

Sve veće političke i gospodarske teškoće prouzročile su tijekom godina postupan, ali siguran pad popularnosti HDZ-a i predsjednika Tuđmana osobno. HDZ je vrlo teško osiguravao izborne pobjede, odnosno vladajuću većinu. Doduše, HDZ je na parlamentarnim izborima 1992. i 1995. godine dobivao u postotku čak i više glasova (44,7%, pa i 45,2%) negoli 1990. godine (kada je dobio 41,9%). No, apsolutni broj glasova je konstantno padao – s preko 1,200.000 godine 1990. na 1,176.000 dvije godine kasnije i do ispod 1,100.000 godine 1995, iako su izbori održani u trijumfalističkoj atmosferi nakon Oluje. Na lokalnim izborima tijekom devedesetih HDZ je ponegdje dobivao i manje od 30% glasova. HDZ je veću podršku imao u manjim mjestima i na selu, te u krajevima izravno pogođenima ratom. U nekim velikim gradovima ili regijama HDZ vlast nikad nije ni osvojio (Rijeka, Osijek, Istra), a u nekim gradovima ju je povremeno gubio (Zagreb, Split i drugi). Tome treba dodati da je 1990. glasao i priličan broj Srba, koji na sljedećim izborima nisu glasali (jer su živjeli na području izvan kontrole hrvatske vlasti ili su izbjegli iz zemlje). Od 1990. godine, osim toga, HDZ dobiva i priličan broj glasova onih koji zbog tradicionalnoga konformizma glasaju za stranku na vlasti.

I svi ti, za HDZ povoljni čimbenici, nisu pridonijeli tome da HDZ dobije više glasova. Dapače, na izborima za Županijski dom u veljači 1993. godine, zbog naraslog nezadovoljstva politikom HDZ-a i zajedničkog nastupa dijela opozicijskih stranaka okupljenih oko HSLS-a, HDZ je osvojio 46%, a opozicija ukupno 48% glasova (HSP je bojkotirao izbore). Tako je HDZ zadobio većinu u tom saborskom domu samo zahvaljujući specifičnom izbornom sustavu koji je išao u prilog najjačoj stranci. Slično je bilo i na izborima za Županijski dom 1997. godine kada HDZ samo uz koalicijsku pomoć HSP-a ostvaruje tijesnu prevlast

nad opozicijom (43% nasuprot opozicijskih 42%). Prevlast HDZ-a u Saboru dovedena je u pitanje i stranačkim raskolom 1994. godine, kada se skupina saborskih zastupnika pod vodstvom Stjepana Mesića i nekadašnjeg bliskog Tuđmanova suradnika i hrvatskoga premijera Josipa Manolića (1921) odvojila od stranke i osnovala Hrvatske nezavisne demokrate.[306]

Također su se sustavno nastojale destabilizirati opozicijske stranke u koje se nastojalo unijeti neslogu, u javnosti ih prikazati nesposobnima i nesložnima, kako bi glasače odvratili od glasanja za njih. Uistinu su razjedinjenost, taština i nesposobnost pojedinih vodećih ljudi često onemogućavale opoziciju da postigne mnogo bolje izborne rezultate. Opozicija je tijesno izgubila na izborima za Županijski dom 1997. godine, ali je zbog razjedinjenosti osvojila tek trećinu zastupničkih mjesta. Događalo se i da su opozicijski predstavnici na raznim razinama vlasti predobivani materijalnim i drugim probicima kako bi prešli u HDZ.

Nasuprot takvom ustroju i djelovanju vladajuće stranke, opozicijske su stranke bile slabe. Rat i specifična „državotvorna" HDZ-ovska retorika poticali su nacionalnu homogenizaciju i posljedično onemogućavali žešću kritiku. Prvaci opozicijskih stranaka stalno su bili u strahu da ne bi bili proglašeni „antidržavnim elementima". To je dodatno slabilo utjecaj opozicije i mogućnost njihove kontrole vladajuće stranke, a HDZ-u je stvaralo dodatni prostor za samovoljne postupke svake vrste. Socijaldemokratska partija (SDP) doživjela je „imploziju" na izborima 1992. godine, takvu kakvu nije zabilježila nijedna istovrsna lijeva stranka u srednjoeuropskoj zemlji – od 1,001.967 glasova na izborima 1990. godine (doduše, u koaliciji s kasnije samoukinutom Socijalističkom strankom Hrvatske) SDP je pao 1992. godine na 145.419 glasova, dakle, osvojio je svega 14,5% glasova s prethodnih izbora. Na tim je izborima, dobivši 5,5% glasova, stranka jedva prešla izborni prag (prag je bio 5%). Otad je stranka bila u stalnom usponu, pozicionirala se kao umjerenolijeva, socijaldemokratska stranka, da bi 2000. godine s koalicijskim partnerima zadobila vlast.

Hrvatska socijalnoliberalna stranka (HSLS), nakon neuspjeha na izborima 1990. godine, uspjela je očuvati stranačku bazu i na izborima 1992. sa 17,7% glasova bila je uvjerljivo najjača opozicijska stranka. U teškom okruženju za opoziciju HSLS se relativno vješto snalazio, ali vremenom su ga počeli napuštati birači, jer se nije znao suočiti ni s jednim izazovom u maniri prave liberalnodemokratske stranke. Već je na parlamentarnim izborima 1995. godine polučio znatno slabije rezultate. Kretanje prema desnom centru izazvalo je 1997. godine dio članstva da se izdvoji i s karizmatičnim Vladom Gotovcem na čelu osnuje alternativnu, Liberalnu stranku (LS) koja se dosljednije od HSLS-a zalagala za promicanje i

poštivanje liberalnodemokratskih vrijednosti. Pad HSLS-a privremeno je zaustavljen izbornom pobjedom zajedno s koalicijskim partnerima na izborima 2000. godine, ali je ubrzo došlo do novog raskola, kada dio članstva istupa i osniva novu stranku – Liberalni demokrati (Libra).

Hrvatska seljačka stranka, obnovljena 1990. godine, u sljedećih gotovo dva desetljeća ni izbliza nije uspjela obuhvatiti politički prostor koji je imala u Hrvatskoj prije 1941. godine. Uostalom, nju je kao najznačajniju od „obnoviteljskih" stranaka s predratnim HSS-om povezivalo stranačko ime i tek uvjetno programska orijentacija.[307] Profilirala se kao navodni zaštitnik interesa seljaka, ali i kao tradicionalističko-konzervativna stranka (što se za HSS do 1941, a pogotovo za Radićeva života, nikako ne može reći). Kako se tijekom devedesetih dosljedno suprotstavljala vladajućem autoritarizmu, postala je jedna od ključnih stranaka koalicijske vlade nakon izbora 2000. godine.

Hrvatska stranka prava obnovljena je 1990. godine te se pozicionirala na desnom krilu političkog spektra, tradicionalno kao najjača stranka desno od HDZ-a. Iako se pozivala na baštinu Ante Starčevića, sve do prvih godina 21. stoljeća otvoreno je koketirala s ustaštvom. Njezin predsjednik Ante Đapić (1958) je potkraj devedesetih podizao desnicu na ustaški („rimski") pozdrav, a nakon prosvjeda javnosti ustvrdio je: „Tko će meni u Hrvatskoj diktirati kako smijem dizati ruku i naređivati što ću s rukama raditi? Imam pravo rukom pokazivati koliki će kukuruz u Slavoniji rasti kada HSP dođe na vlast!" Radilo se, nema sumnje, što se HSP-a tiče, o „obilnoj i bogatoj proustaškoj prtljazi".[308] Tek će početkom 21. stoljeća stranka promijeniti retoriku, pa dijelom i programsku orijentaciju.

U devedesetima je stranački sustav bio tek u fazi konsolidacije. Bilo je mnogo ideološko-političkih lutanja pojedinaca, skupina, pa i čitavih stranaka. Uostalom, polupredsjednički sustav uspostavljen tijekom devedesetih, stalna izmjena pravila izbornog natjecanja te rat, nisu pogodovali razvoju stranačkog života. Mnoge su se stranke osnivale, a neke su i posve gasile svoje aktivnosti. Od 56 stranaka koje su izašle na izbore 2000. godine samo je njih 18 tri puta izlazilo na izbore za Zastupnički dom. Praktički, sve su stranke doživjele izdvajanje svojih dijelova iz matice, ali su frakcijska osamostaljenja u pravilu nanosila kratkoročnu štetu matici, a dugoročno gotovo nijedna od novih stranaka nije uspjela znatnije utjecati na stranački život i u relativno kratkom vremenu se gasila ili postajala posve beznačajna. Pa ipak, višestranačje se u Hrvatskoj i u devedesetima razvilo i zaživjelo na relativno zadovoljavajućoj razini – s manjim iznimkama nije bilo predizbornog nasilja, stranke su se mirno smjenjivale na vlasti, a većina je stanovništva prihvatila parlamentarna pravila igre.[309]

Stvaranje kulta ličnosti

Autokratski stil vladavine predsjednika Tuđmana ostavio je pečat na čitavoj državi. Predsjednik je koncentrirao vlast u svojim rukama. Nema dvojbe da je na izborima 1990. i tijekom ratnih godina hrvatsko biračko tijelo tražilo vođu kao siguran oslonac, vođu koji vodi naciju u teškim i nesigurnim vremenima. Takvo su stanje Franjo Tuđman i njegovi suradnici vješto iskorištavali i produžili i nakon 1995. godine, kada je ratna opasnost uistinu minula, manipulirajući i dalje tobožnjom ugroženošću i kvazipatriotskim osjećajima.

Zbog takvih općih okolnosti, tijekom devedesetih oko predsjednika Tuđmana postupno se stvara kult ličnosti, dobro poznat iz europskih autoritarnih i totalitarnih sustava 20. stoljeća. Mnoge sličnosti između Titova kulta ličnosti i ponašanja Franje Tuđmana i njegove okoline nisu nimalo slučajne. Već u monografiji *Franjo Tuđman*,[310] objavljenoj 1991. stvara se takva slika o hrvatskom predsjedniku (primjerice, kada, poput Tita, bere mandarine na Brijunima). Karizmatizaciji Tuđmanove ličnosti pridonosila je njegova sklonost grandomaniji i luksuzu – preuzeo je Titovu rezidenciju na Brijunima, izgradio Oltar domovine na Medvedgradu, nadjenuo svojoj rezidenciji na zagrebačkom Pantovčaku ime Predsjednički dvori (što podsjeća na Bele dvore u Beogradu). Nabavljen je i poseban avion za predsjednika („predsjednički avion"). Sam se predsjednik Tuđman volio pokazivati u izvrsnim, besprijekorno sašivenim odijelima, itd. Organizirani su veliki odbori za ispraćaj i doček na zagrebačkom aerodromu čak i kada je predsjednik putovao u nedaleku Ljubljanu, a u drugim mjestima dočeci u kojima su djeca davala predsjedniku cvijeće. Sve je to dio rituala koji je podsjećao na Tita, ali ima korijene u anakronu shvaćanju „univerzalnih" predsjedničkih ovlasti i nedodirljivosti političke funkcije, naslijeđenome iz prethodnih nedemokratskih sustava.

Franjo Tuđman bio je čovjek silne energije i želio je nadgledati što je moguće više poslova u državi. Tako je, a da se to od javnosti zapravo i nije krilo, mijenjao po svojoj volji predsjednike Hrvatskog nogometnog saveza[311] ili trenere NK „Dinama". Sam klub je, nasuprot volji velike većine navijača i nezadovoljstvu ljudi u klupskoj okolini, preimenovao 1991. godine u HAŠK-Građanski, potom u „Croatiju". Posve neprilično se u javnosti izjašnjavao kao navijač „Croatije", što je izazivalo nezadovoljstvo navijača drugih klubova, pa i čitavih regija (osobito Dalmacije). U javnosti je bilo snažno prisutno mišljenje da čitav nogometni establišment, pogotovo suci, idu na ruku „Croatiji" te da kumuju njezinim uspjesima. Takvo je uvjerenje kulminiralo u proljeće 1999. godine kada su namjerne ili nenamjerne sudačke greške spriječile NK Rijeku da postane prvak, pa je prvo mjesto pripalo „Croatiji".

Na predsjednikov izričit zahtjev Ministarstvo kulture uvelo je 1994. godine porez na promet satiričkom tjedniku *Feral Tribune* kao da se radi o pornografskom časopisu, a sve zbog viceva na njegov račun. Ustavni je sud smogao sljedeće godine snage da odluku o poreznom nametu ukine.

Predsjednik Tuđman imao je i herostratskih izjava: zaključio je kako je „HDZ na čijem sam čelu, izvojevao takvu pobjedu stoga što stranka i ja osobno uživamo veliki ugled u narodu",[312] potom i da su se sva „hrvatska čuda", osobito tobožnji procvat hrvatskog gospodarstva u prvoj polovini devedesetih godina („gospodarsko čudo"), dogodila zbog političkog vodstva „koje je znalo što hoće".[313]

Često se tvrdilo da je Franjo Tuđman „otac nove Hrvatske".[314] U široj javnosti stvarala se tijekom devedesetih, njegova slika kao oca nacije, osobe koja se u teškim vremenima poput oca brine za sudbinu domovine. Takav je dojam o svojoj misiji isticao i sam predsjednik, običavajući isticati kako je „za Hrvatsku spreman ići u pakao" ili „sve za Hrvatsku, Hrvatsku ni za šta".[315] Jure Radić, tijekom devedesetih bliski Tuđmanov suradnik, tvrdio je da hrvatskog predsjednika krasi „iskrena ljubav prema Hrvatskoj, izniman radni elan, polet, nevjerojatna radna sposobnost te odlučnost da ne odustane od važnih odluka bez obzira na bilo čije pritiske..." Radić je kritički dodao nešto i o Tuđmanovim manama: „Nedovoljna obrazovanost, prevelika povodljivost u praćenju izvještaja tajnih službi i nedovoljno poznavanje ekonomskih tema".[316]

Od otprilike 1993-1994. godine, sve je rjeđe Franjo Tuđman u javnim nastupima za sebe govorio da je „predsjednik", a sve češće upotrebljavao sintagmu „državni poglavar", titulu koja se nigdje ni u ustavu ni u drugim dokumentima nije spominjala. Takvu je promjenu s vremenom usvojila i predsjednikova najbliža okolina. Zakonom o oružanim snagama 1995. godine potvrđen je kao vrhovni zapovjednik oružanih snaga, ali s novom titulom – „vrhovnik". Kako se prilikom proslave Dana državnosti 30. svibnja 1995. godine, prvi put u javnosti pojavio u novoj, „vrhovničkoj" uniformi, koja je frapantno podsjećala na maršalske uniforme Josipa Broza Tita, očigledno se radilo o još jednom pokušaju „sinteze". Naime, titula „vrhovnik" i „(državni) poglavar" semantički se sintetiziraju u tituli „poglavnik", pa se čini kao da je predsjednik Tuđman simbolički spojio Tita i Pavelića u jednoj osobi. O slici hrvatske demokracije svjedoči i Tuđmanovo nošenje vojne odore, posve neuobičajeno za predsjednike u zemljama razvijene demokratske kulture.

Dobar dio javnosti, ponajprije onaj kojem su demokratske tradicije bile nepoznate i strane, tolerirao je takve Tuđmanove postupke, smatrajući ga izuzetnom ličnošću čije zasluge umnogome nadmašuju bilo

kakve prijestupe. Uostalom, budući da su ti krugovi proglasili Tuđmana svojevrsnim „stvoriteljem nove Hrvatske" smatrali su i da je on kao ličnost posve imun na bilo kakvu kritiku. Tuđmanove su se zasluge za Hrvatsku često posve nekritički mistificirale. Tako je, primjerice, u svibnju 1995. godine književnik Ivan Aralica govorio o „providnosti" koja je poslala tadašnjega hrvatskog predsjednika. Tih je dana, kada je predsjedniku Tuđmanu u povodu Dana državnosti (30. svibnja) dodijeljeno devet odlikovanja, Franjo Gregurić, tada već bivši hrvatski premijer (1991-1992) objašnjavao da dobivena odlikovanja „dolaze u ruke čovjeka kojem je hrvatski narod dao povjerenje", a čije se zasluge „kao državnika, nacionalnog borca, političara i znanstvenika-povjesničara ne mogu [...] mjeriti s dostignućima bilo kojeg pojedinca u suvremenoj hrvatskoj povijesti".[317]

Razmjeri kulta ličnosti nametanog u Hrvatskoj u drugoj polovini devedesetih tragikomičan su vrhunac dosegnuli prilikom svečane proslave Tuđmanova 75. rođendana u svibnju 1997. godine.[318] U programu proslave središnje je mjesto dobila predstava, temeljena na kompilaciji različitih poetskih i dramskih tekstova, održana u HNK-u u Zagrebu pod naslovom *Seh křižnih putev konec i kraj*, što sugerira da je Tuđman onaj koji je hrvatsku borbu za samostalnost uspio privesti kraju, i na taj način poništio dotadašnje patnje hrvatskoga naroda. Njega se nastojalo prikazati kao Oca domovine, najuspješnijeg i najvažnijeg u nacionalnom trojstvu Starčević – Radić – Tuđman. Čitava hrvatska povijest je u tom kazališnom projektu svedena na pokušaje da se ostvari nacionalna država, što je u njegovoj osobi dobila najpotpuniji izraz. Pritom nijedan povijesni primjer nije smio zasjeniti Tuđmanove uspjehe, već je eventualno mogao poslužiti kao potvrda veličine trenutnog vlastodršca, koji je unatoč nepovoljnim okolnostima prevladao sve poteškoće pred kojima su drugi prije njega pokleknuli, i uspio uspostaviti samostalnu Hrvatsku.[319]

Time je fetišizacija države dovedena do kulminacije, a potom potkrijepljena religijskom simbolikom i prenijeta na ličnost patrijarhalnog, autoritarnog vlastodršca kao njezina najzaslužnijeg i najvrednijeg člana. Sam Franjo Tuđman je potkraj života pokušavao oslabiti dotadašnju antititoističku retoriku, prikazujući Josipa Broza Tita kao svog zaštitnika i autora rečenice „Tuđmanu ne pakovati" (izrečene navodno u vrijeme dok mu se 1972. godine pripremalo suđenje). Time je Tuđman Tita posrednim putem kooptirao u hrvatski nacionalni predtuđmanovski panteon, sve na tragu ideje o „pomirenju svih Hrvata".[320]

Kult Tuđmanove ličnosti zapravo je jedan od najočiglednijih pokazatelja manjkavosti hrvatskoga političkog sustava u devedesetima. No, istovremeno, kako se približavao kraj devedesetih, sve su više na vidjelo izlazile činjenice koje su pokazivale da se hrvatski predsjednik ne ponaša

sukladno visokim moralnim standardima koje je sam proklamirao. Bili su to elementi koji su značajno intenzivirali proces Tuđmanove dekarizmatizacije.

Slobodni mediji u tome su poslu odradili ključan posao. Pokazivali su kako se neki članovi predsjednikove najuže obitelji bogate na vrlo dvojben način; primjerice, kćer Nevenka i njezina tvrtka „Netel" izvrsno su poslovali tijekom devedesetih, ali su propali čim je predsjednik Tuđman umro. Nevenki Tuđman bilo je dokazano na sudu 2007. da je „nezakonito posredovala" pri zapošljavanju osobe u jedno od ministarstava, ali je za to djelo, prema sudskoj odluci, nastupila zastara. Sin Stjepan, vlasnik poduzeća „Domovina d. d.", dobivao je unosne poslove bez javnog natječaja. Supruga Ankica bila je predsjednica Humanitarne zaklade za djecu Hrvatske koja je brinula za djecu stradalnika Domovinskog rata i onih iz siromašnih mnogočlanih obitelji. Kako su mediji bili puni kritike na rad tih poduzeća i zaklada, sama Ankica Tuđman medijima je poručila da bi o „Zakladi i njezinim akcijama trebali pisati istinito i objektivno".[321]

Pa ipak, čini se da je na moralnu detronizaciju obitelji Tuđman najviše djelovalo otkriće iznosa na deviznom računu predsjednikove žene Ankice što ga je javnosti otkrila službenica Zagrebačke banke Ankica Lepej u rujnu 1998. godine. Bračni par Tuđman tvrdio je da je taj novac (210.000 DEM) predsjednik stekao objavljujući knjige u inozemstvu tijekom osamdesetih, a da je „Ankica Lepej bila oruđe u nečijim rukama". Iz Tuđmanu sklonih krugova stizao je teško prihvatljivi argument da „novac nije imovina", pa da se o bankovnoj ušteđevini ne treba ni raspravljati.[322] Dodatno je javnost bila pogođena činjenicom da je Ankica Lepej dobila otkaz, pa čak da joj je prijetilo suđenje i zatvor.[323]

Kult nacije i države, ideja pomirbe

Prema idejama Franje Tuđmana i njegovih suradnika, stvaranje samostalne države trebao je istovremeno biti i vrhunac i kraj hrvatske povijesti – sam je Tuđman izjavljivao da se radi „o ostvarenju najvišeg ideala hrvatskog naroda."[324] Stoga nakon 1991. godine u javnim prezentacijama hrvatske povijesti i sadašnjosti taj događaj postaje svojevrsni fetiš. Radi se o apoteozi države, dakle o obogotvorenju državne ideje. Na taj se način svaki događaj tijekom devedesetih prosuđivao kroz često nejasnu, imaginarnu „korist hrvatske države", a o tome što on podrazumijeva, procjenjivalo se krajnje arbitrarno.

Kako u takvim projekcijama cijela nacija postaje sretna, nužno se nametala potreba o stvaranju svijesti o beskonfliktnosti unutar nacije;

da bi to postigao, Franjo Tuđman je još u predizbornoj kampanji 1990. godine govorio o potrebi jedinstva svih Hrvata, da bi 1992. godine iznio u javnost „ideju o pomirenju" (ili o „svehrvatskoj pomirbi"), posebno naglašavajući potrebu pomirenja ustaša i hrvatskih partizana kako bi zajednički radili na dobrobit domovine. Ta je ideja trebala biti okosnica u hrvatskom suočavanju s prošlošću, odnosno temelj novog hrvatskoga identiteta, različitog od onog u doba socijalizma koji se zasnivao na antifašizmu i „bratstvu i jedinstvu". Tuđman je osnovnu tezu u koncepciji pomirbe preuzeo od Vjekoslava Maksa Luburića koji je ovaj promovirao tijekom šezdesetih, dakle, posljednjih godina života. Kako je živio u Španjolskoj, Luburić je tu ideju očigledno preuzeo od generala Franca koji je idejom pomirbe s republikancima želio prevladati strahote Španjolskog građanskog rata.

Iz takve ideološke konstrukcije logično proizlazi i zaključak: zajednički napori ustaša i partizana, koje su oni poduzimali tijekom povijesti, početkom devedesetih su u konačnici bili ostvareni stvaranjem samostalne hrvatske države. Taj je događaj trebao označiti i ulazak u idealno, beskonfliktno stanje (valja uzeti u obzir da je Tuđmanova komunistička generacija uistinu vjerovala u mogućnost stvaranja komunističkog – idealnog i beskonfliktnog društva u nekoj budućnosti).

Svojevrsna mitologizacija politike i političke stvarnosti kroz hrvatsku povijest odvijala se već od uspostave nove vlasti, 30. svibnja 1990. godine. Tada su od Gornjega grada do Jelačićeva trga kolonu nove vlasti pratili konjanici odjeveni u kostime koji su podsjećali na one iz četrdesetih godina 19. stoljeća. Nije to bila jedina „operetna igrarija", jer je ceremonija završila „egzemplarnom kičerskom predstavom koja je imala dalekosežne posljedice". Tada je „s puno jeftine patetike" dr. Tuđman u starinsku drvenu zipku „stavio dukat i pogaču obraćajući se simboličkom čedu: Hrvatskoj kao novorođenoj državi". No, takav „trivijalan ukus (...) konotirao je nešto mnogo pogubnije od čisto estetičkih načela – on je upozoravao na vremensku i prostornu dezorijentaciju".[325]

Izgradnja Oltara domovine na Medvedgradu bio je jedan od središnjih motiva u toj mitologizaciji. Naime, 1992. godine predsjednik Tuđman je zaustavio skrupuloznu, ali i polaganu obnovu kompleksa na Medvedgradu, započetu još 1973. godine te je naložio da se na toj lokaciji podigne spomenik koji je kasnije nazvan Oltar domovine, kao glavno mjesto državnog protokola. Promicala se posve neargumentirana tvrdnja da je Medvedgrad bio kraljevski grad, kako bi se realizirala ideja predsjednika Tuđmana o Medvedgradu kao „kraljevskom gradu državno-protokolarnog značenja".[326] Ideja je bila besmislena i na mnoge načine štetna, pa je golema većina stručnjaka, usprkos golemom pritisku establišmenta, u javnosti vrlo kritički ocjenjivala projekt, smatrajući ga, primjerice,

„devastacijom vrhunskog spomenika hrvatske kulture" te ga posprdno nazivala „sprdnjom od slobode".[327] Usprkos svemu, medvedgradska je utvrda u brzom ritmu rekonstruirana dijelom po elementima koji su sačuvani, dijelom na način kako bi se stvorila reprezentativna lokacija. Posve bez argumenata, u pronađenim ostacima izgrađena je na sjeverozapadnom rubu medvedgradskog brežuljka branič-kula i u njezinu podnožju izgrađen je Oltar domovine. Taj spomenik u simboličkom smislu podsjeća na Oltar domovine u Rimu koji predstavlja „svetište talijanskoga nacionalnog jedinstva i domoljubnog ratovanja" (gdje na grobu nepoznatog vojnika gori vječna vatra) ili na spomenik Neznanom junaku na Avali kod Beograda. Kameni blokovi skulpture izgrađeni su od kamena iz svih hrvatskih županija, a vječna vatra ne gasi se ni pod orkanskim vjetrom, kišom ili snijegom. Službeno, Oltar domovine spomenik je svim palim Hrvatima u Domovinskom ratu, ali je predsjednik Tuđman njegovo značenje proširio – isticao je da je podignut „u čast svih onih koji su živjeli i umirali za uspostavu slobodne i nezavisne, suverene i demokratske države Hrvatske".[328] Svojevrsna je simbolika da se predsjednik Tuđman, tada već vidljivo teško bolestan, posljednji put pojavio u javnosti u studenom 1999. godine upravo s delegacijom na Oltaru domovine na Medvedgradu. Nakon smrti predsjednika Tuđmana Oltar domovine se više ne koristi u protokolarne svrhe, ali je spomenik ostao. Dvojbe o njegovoj funkciji i simboličkoj važnosti vuku se sve do 2008. godine, bez naznake da bi mogle biti razriješene.

Hrvatska dijaspora („jedinstvo domovinske i iseljene Hrvatske"?)

Odnos komunističkih vlasti prema hrvatskim i jugoslavenskim građanima koji su živjeli u inozemstvu bio je dvojak: generacija koja je otišla u inozemstvo u drugoj polovici šezdesetih i u sedamdesetim godinama, ponajviše u zapadnoeuropske zemlje, nazivala se eufemistički „radnici na privremenom radu u inozemstvu", a njihove su doznake (novac koji su redovito ili povremeno slali kućama) rasle i bile važan dio ukupnog nacionalnog dohotka. Dugo je trebalo da se shvati (ili prizna) kako se veći dio tih ljudi neće vratiti u domovinu. „Iseljenici" su bili druga kategorija, s prebivalištem pretežno u prekomorskim zemljama, a termin „emigracija", „emigranti" obično je upotrebljavan u negativnom kontekstu. „Emigranti" su uglavnom bili oni iseljenici koji su politički mislili i djelovali „s neprihvatljivih pozicija" te su zapravo bili demonizirani. Većini „emigranata" bio je zabranjen povratak ili samo posjet domovini, a eventualne njihove kontakte s hrvatskim građanima tajne su službe nadgledale i bilježile. Kao „emigrantske" bile su okarakterizirane

vrlo različite skupine i pojedinci u inozemstvu, od onih koje su i dalje bile vrlo bliske ustaškoj ideologiji (HOP), preko grupa oko dr. Branimira Jelića koja se, želeći samostalnu Hrvatsku, približila SSSR-u i govorila o „sovjetskoj" Hrvatskoj, sve do krugova koji su promicali liberalnodemokratske vrijednosti (primjerice, Jakša Kušan i njegova Nova Hrvatska).

Franjo Tuđman i drugi predstavnici HDZ-a uporno su, već i prije izbora 1990. godine, tvrdili da su ostvarili „jedinstvo domovinske i iseljene Hrvatske". Sam politički slogan po svojoj nejasnoći ne odudara previše od drugih slogana HDZ-a. No, očigledno se mislilo ponajprije da sada i u hrvatskom društvu i među iseljenicima prevladava jednak stav – da se treba osnivati samostalna država.

Već je Prvi sabor HDZ-a u veljači 1990. godine pokazao nov odnos prema iseljeništvu, jer su mnogi prvi put nakon mnogo godina ili čak više desetljeća, posjetili Hrvatsku. Tada se isticalo kako će se „iseljena Hrvatska" masovno vratiti u domovinu, odnosno da će, u najmanju ruku, vrlo obilato pomoći Hrvatskoj, dijelom i kroz investicije.

No, nakon izborne pobjede došlo je do suočavanja s realnošću: od gromoglasnih najava koje su političari, uglavnom predstavnici HDZ-a, davali o količini novca što bi ih dijaspora uložila u Hrvatskoj (licitacije o iznosu u predizbornoj kampanji 1990. godine bile su potpuno besmislene, Šime Đodan je govorio čak o nevjerojatnih 150 milijardi USD!) nije bilo ništa, kao ni od masovnog povratka. Štoviše, proces iseljavanja iz Hrvatske u prvoj polovini devedesetih godina čak se i intenzivirao: računa se da je u tom razdoblju iz dijelova Hrvatske pod kontrolom hrvatskih vlasti (pri čemu se ne računaju teritoriji pod kontrolom srpskih pobunjenika) emigriralo privremeno ili trajno najmanje 100.000 hrvatskih građana, a da se u isto vrijeme vratilo iz inozemstva u Hrvatsku najviše 5000 osoba.

Uglavnom, od pompozno najavljivana povratka „iseljene Hrvatske" u domovinu malo što se ostvarilo. Rijetki su se vratili, a samo je manjina donijela sposobnost, novac, iskustvo i znanje, ono što je vlast najavljivala da će stići s povratnicima. Čini se da je bilo više povratnika koji su se vratili sa starim opsesijama i nesnošljivostima koje su gajili još od vremena odlaska iz Hrvatske.

Na taj se način pokazalo da je slogan o „jedinstvu domovinske i iseljene Hrvatske" bio samo jedan od mnogih kojima se u devedesetima pridobivalo glasače, a da zapravo nije polučio prave efekte.

Ustavom iz 1990. godine uvedeno je pravo svih državljana Republike Hrvatske, neovisno o stalnom prebivalištu, da sudjeluju u predsjedničkim i parlamentarnim izborima. Iz te odredbe nije proizlazila u međunarodnom pravu uobičajeno pravo da glasaju oni hrvatski državljani koji

kraće ili duže žive izvan hrvatskih granica, već su pravo glasanja stekli svi hrvatski državljani.[329]

Tako su pravo glasa na hrvatskim izborima stekli i bosanskohercegovački Hrvati, jer su oni od početka devedesetih vrlo lako stjecali hrvatsko državljanstvo. Iako su stručnjaci i opozicija dokazivali da bosanskohercegovački Hrvati nisu i ne mogu biti „dijaspora", jer su, autohtono bosanskohercegovačko stanovništvo već stoljećima, kao i konstitutivni narod u svojoj matičnoj državi, sve je bilo uzalud – presudila je saborska većina. To je učinila usprkos očiglednoj nelogičnosti da se istovremeno u raspravama BiH i u inozemstvu žestoko napadalo svakoga tko je uistinu ili navodno doveo u pitanje konstitutivnu poziciju bosanskohercegovačkih Hrvata.

Na izborima 1995. godine „dijaspora" je bila fiksni broj od 12 zastupnika u posebnoj izbornoj jedinici i na posebnim izbornim listama. Broj od 12 zastupnika, koji je činio desetinu redovitog sastava Zastupničkog doma, izveden je iz tvrdnje da veličina izbornog tijela „dijaspore" čini desetinu izbornog tijela u Hrvatskoj. Pokazalo se da se radi o fiktivnim biračima, jer je na izborima glasalo tek njih 27%, i to uglavnom u BiH. Kako su bosanskohercegovački Hrvati zbog mnogo razloga u golemoj većini glasali za HDZ, na taj je način HDZ 1995. godine dobio svih 12 zastupničkih mjesta. Zbog malog broja birača za svakog od 12 zastupnika „dijaspore" u prosjeku je glasalo nešto manje od 9000 birača, dočim je za zastupnike iz „domovinske" Hrvatske glasalo u prosjeku preko 30.000 birača.[330] Zakonom iz 1999. godine način izbora predstavnika „dijaspore" u Sabor donekle je izmijenjen, jer više nije bilo „fiksne" kvote zastupnika. Na izborima 2000. godine svih šest mandata s te posebne liste osvojio je HDZ, unatoč tome što je u Hrvatskoj doživio „katastrofalan poraz". Diskrepancija između, s jedne strane, mitologiziranja značaja dijaspore, a s druge, njezina stvarna važnost, ogolila je do kraja propagandističke floskule kojima se koristio HDZ. Golemom dijelu javnosti postalo je jasno da se dijaspora koristi kako bi HDZ na državnoj razini zadržao vlast.[331] Odredbe o glasanju dijaspore ostale su, zahvaljujući i čudnim parlamentarnim kompromisima, i u izbornom zakonodavstvu početkom 21. stoljeća.

Povijest i historija u službi politike

Kada je sredinom osamdesetih godina krenula iz Beograda politička kampanja prevrednovanja povijesti, pravog odgovora na taj izazov iz Hrvatske nije bilo. S jedne strane, nitko od tadašnjih hrvatskih političara nije bio dovoljno sposoban ni dovoljno hrabar da se suprotstavi takvoj agresivnoj politici, koja se ubrzo utjelovila u osobi Slobodana Miloševića.

Pogotovo se to nije moglo činiti oružjem napadača, dakle, da hrvatski komunisti iz povijesti izvlače neke argumente – jedini njihovi argumenti, zapravo, parole o „bratstvu i jedinstvu" (ili „zajedništvu") već su bile potpuno istrošene.

Hrvatska historiografija, pa s njome i hrvatska povijest,[332] bili su u 20. stoljeću u specifičnom položaju, pod posebnom paskom politike. Razloge tome treba tražiti u činjenici da svih pet režima (Austro-Ugarska, monarhistička Jugoslavija, NDH, socijalistička Jugoslavija, vlasti devedesetih) koji su vladali u Hrvatskoj tijekom 20. stoljeća historijsku znanost i povijest nisu doživljavali kao kulturnu vrijednost i polje znanstvenih promišljanja, već mogućim poljem političke manipulacije.[333]

U doba socijalizma/komunizma prevladajući odnos prema povijesti najbolje se može definirati kao „partijnost": taj fenomen označava način mišljenja i u konačnici tekst koji je „prožet" ili kome je „nametnut" način mišljenja koji je bio dominantan u redovima Komunističke partije/Saveza komunista. To je značilo da je kriterij da se neka povijesna činjenica ili historiografski tekst objavi ili prezentira, zapravo odlučujući interes partije.[334] Hrvatska historiografija poslijeratnog razdoblja ipak je sačuvala mnoge elemente znanstvenosti, pogotovo u razmatranju starijih povijesnih razdoblja, prvenstveno zahvaljujući prof. Jaroslavu Šidaku (1903-1986) i mnogim njegovim mlađim suradnicima i učenicima.

Etablirana hrvatska historiografija nije se žurila s pisanjem „nove povijesti" – činila je to vrlo polako, djelomično otvarajući nove teme i pod nesnosnim pritiskom srpske i jugoslavenske historiografije. To je, primjerice, činio Ljubo Boban (1933-1994), raspravljajući o onim temama koje je nametala beogradska publicistika.[335] Kada je potkraj osamdesetih bilo omogućeno da se piše i o najosjetljivijim temama, znanstvena historiografija nije iskoristila tu priliku: na skrupulozan i znanstven način o nekima od dotad najzanimljivijih tabu-tema progovorila su dva čovjeka koji nisu profesionalni historičari – Zvonko Ivanković-Vonta s knjigom *Hebrang* (1988) i Vladimir Žerjavić s *Gubicima stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu* (1989).

No, tada se, otprilike 1990. godine, pojavio revizionizam. Revizionizam u Hrvatskoj jest historiografska retardacija i društveno-politička anomalija. Za razliku od zapadnih zemalja, u Hrvatskoj ga je od 1990. godine nova politička vlast tolerirala i ohrabrivala, a dijelom i uključila u svoj politički program. Opće mu je obilježje i osnovno polazište – fetišizam države i fetišizacija hrvatske državotvorne ideje.[336] Sve što je u povijesti djelovalo u pravcu hrvatske državne samostalnosti ocjenjivalo se najpozitivnije i nekritički se prenaglašavalo, a slabosti su se ili krivnje ekskulpirale ili barem minimalizirale. Suprotne povijesne tendencije

načelno su se ocjenjivale negativno, a njihove su se slabosti ili krivnje nekritički predimenzionirale.

Snažan poticaj takvu načinu razmišljanja dala je rečenica Franje Tuđmana koji je, kako je postajalo sve očitije da se Jugoslavija neumitno raspada, sve češće izjavljivao kako „hrvatski narod 900 godina žudi za državnom neovisnošću", očito aludirajući na događaje iz 1102. godine, kojima je navodno ta neovisnost izgubljena.[337] Slijedom takve osnovne ideje nacionalna se povijest prikazuje shematizirano, jednostrano. Hrvatska povijest postaje jedan dobro usmjereni brod koji plovi prema svom jedinom cilju: uspostavi nacionalne države koji se, eto, ostvario u 1991/2. godini.

U takvom kontekstu ustaška NDH se odjednom pojavljuje u relativno pozitivnom svjetlu: afirmaciji toga stava opet je umnogome pridonio Franjo Tuđman koji je još na Prvom saboru HDZ-a, početkom 1990. godine, ustvrdio kako „NDH nije bila samo puka kvislinška tvorba i fašistički zločin, već i izraz povijesnih težnji hrvatskog naroda za svojom samostalnom državom".[338] Iako se Tuđman kasnije ograđivao od te izjave, shvaćajući sve opasnosti koje iz nje proizlaze, drugi su je počeli koristiti kako bi u potpunosti rehabilitirati NDH i ustaški režim. Učestala su pojavljivanja bivših ustaša u medijima (Danijel Crljen, Ivo Korsky, Vinko Nikolić, te bračni par Pšeničnik – suprug Srećko i njegova supruga Mirjana, kći poglavnika Ante Pavelića, ustaški stožernik u Dubrovniku Ivo Rojnica)[339] koji ne samo da nisu krili svoja opredjeljenja, nego su o mnogim događajima bezočno lagali: tako je Mirjana Pavelić Pšeničnik, ustvrdila da „mi (misli na ustaški režim – op. I. G.) nismo proganjali Židove. Proganjali smo komuniste, a koliko ja znam, u Jasenovcu su bili internirani komunisti. Ako je među njima bilo Židova, to je sporedna stvar".[340] Jedan dio javnosti je njihovo pojavljivanje dočekao sa simpatijama, kao da se, eto, radi o potrebi demokratske rasprave o nekim dosad nedovoljno razjašnjenim povijesnim dvojbama. Osim toga, kako su još bili živi i neposredni sudionici događanja, suprotstavljeni su se stavovi prenosili u javnost, često su se uključivala i njihova djeca, a sve je to bilo nabijeno snažnim emocijama i obično završavalo uzajamnim diskvalifikacijama. Takvi su se stavovi prenosili u širu javnost: fratar Vjekoslav Lasić izjavljivao je: „Da nije bilo 10. travnja 1941, ne bi bilo ni 30. svibnja 1990. To je sveta istina i zato će ime Poglavnika biti upisano zlatnim slovima u hrvatsku povijest."[341] Stoga su i tinejdžeri s ponosom nosili majice s geografskim prikazima NDH do Zemuna.[342]

Ako bi bilo točno da je NDH zaista bila „izraz stoljetnih težnji hrvatskog naroda", kako su to i predsjednik Tuđman i brojni njegovi sljedbenici izjavljivali, onda bi to druge narode, prije svih Srbe, Rome i Židove nad kojima je ta država počinila genocidne zločine, dovelo u konfronta-

ciju s hrvatskom povijesnom memorijom i hrvatskim narodom općenito. Predsjednik Tuđman često se, kako smo naglasili, ograđivao od nacizma i ustaštva, ali se nijednom nije javno ogradio od širokih nastojanja da se identitet aktualne hrvatske države dizajnira upravo u duhu te njegove izjave. Imenom državne monete (kuna), dijelom vojnog nazivlja, terminologijom u državnim aktima, preimenovanjima državnih institucija, pa i samoga Hrvatskoga sabora (u Hrvatski državni sabor), ukazivalo se na kontinuitet s NDH. Srušena su, oskvrnuta, oštećena ili uklonjena 2964 spomenika i spomen-obilježja poginulim borcima NOB i žrtvama ustaškog i nacifašističkog terora. I dio javnosti i vlasti prema takvim je ispadima bio često nedopustivo tolerantan; u nekim slučajevima čak se može reći da ih je podržavao.

Polemika o karakteru NDH (a zapravo ustašonostalgija) stvorila je zazor kod mnogih u zemlji i inozemstvu prema Hrvatskoj i kod njih ili pobudila simpatije za srpsku stranu, ili stvorila dvojbe o stvarnim uzrocima rata u Hrvatskoj. Ustašonostalgija koja je početkom devedesetih opteretila hrvatsku javnost umnogome je zamagljivala prave odnose u ratu u Hrvatskoj. Velikim dijelom zbog ustašonostalgije hrvatska je strana morala potrošiti mnogo više dragocjenog vremena i mnogo više energije da bi dokazala očiglednosti: naime, tko je u tom ratu agresor, a tko žrtva. Posebice su bile štetne paralele koje su se povlačile između situacije 1941. i 1991. godine, jer su, tobože, oba puta srpski buntovnici napali demokratsku hrvatsku vlast. To je prilično točna ocjena za zbivanja 1991. godine, ali je krajnje neumjesno i kontraproduktivno tako ocjenjivati događaje 1941. godine. Stoga su takve paralele samo išle na ruku srpskoj propagandi koja je stalno dokazivala kako između ustaških zločina 1941. godine i stanja početkom devedesetih zapravo i nema razlike.[343]

Nasuprot relativno pozitivnom svjetlu u kojem predstavljaju NDH, revizionisti slabosti i krivnje obiju jugoslavenskih država, a osobito zločine počinjene u njihovo ime, apsolutiziraju i generaliziraju do te mjere, da bi postali argumenti rigidnoj nacionalističkoj politici te po mogućnosti opravdanje ustaškim zločinima ili bar njihovoj relativizaciji.

U proljeće 1990. godine u medijima se pojavila priča o masovnoj grobnici u jami Jazovka na Žumberku u koju su u proljeće 1945. godine bacane žrtve. Prve procjene su govorile da u jami leže kosti 40.000 nevinih osoba – Hrvata koje su pobili komunisti. Nakon nekog vremena, kada su se strasti smirile, procijenjeno je da je u jamu bačeno oko 400 žrtava te da se vjerojatno radi o pripadnicima kvislinških postrojbi – Čerkeza i drugih – koji su dočekali partizanske jedinice na liječenju u zagrebačkim bolnicama. Postrojbe kojima su ti ranjenici pripadali pot-

kraj rata nemilosrdno su ubijale domaće stanovništvo, bez obzira na nacionalnost (što, naravno, ne umanjuje krivnju jazovačkih krvnika).

Među prevrednovateljima povijesti (iako se nije posebno bavio Jazovkom) po političkoj se snazi i ugledu, ali i po historiografskom znanju i nekim širim pogledima na prošlost, nedvojbeno isticao Franjo Tuđman. Ubrzo je u javnosti tako odskočio u ovom prevrednovanju povijesti od ostalih, da je zapravo u sagledavanju tog problema on i jedini vrijedan pozornosti. Tuđmanova uloga pri stvaranju HDZ-a dovela je do toga da je interes te stranke za prošlost bio osjetno veći negoli u drugih, odnosno, kako je vrijeme protjecalo, a moć HDZ-a rasla tako su i takvi trendovi u hrvatskom društvu bili sve jači. A neki Tuđmanovi postupci 1990. godine vrlo su dobar indikator onoga što će se događati tijekom devedesetih.

Odnos prema tragičnom kraju Andrije Hebranga postala je, pojavom višestranačja, jedna od najeksploatiranijih tema u hrvatskoj javnosti. Središnji odbor HDZ-a osnovao je „Komitet istine o Andriji Hebrangu".[344] Osnivanje Komiteta nije pozdravila niti jedna od opozicijskih stranaka, a pogotovo su odbile pristupiti mu, jer „niti jedna ne želi obnoviti dugogodišnju pogubnu praksu kojom su političke organizacije izricale historiografske presude..."[345] Na glasove o potrebi rehabilitacije Hebranga, Danijel Ivin (1932), inače tada član Velikog vijeća HSLS-a, ustvrdio je da „Hebrang nije počinio nikakav grijeh, pa mu zato ne treba ni pokajanje, ni oprost od grijeha". Dražen Budiša je kao novoizabrani predsjednik HSLS-a koji mjesec poslije tražio da se „slučajem Hebrang" bave „one ustanove koje su za to kvalificirane", te da se „Andrija Hebrang pusti povijesnoj znanosti, a ne da ga se razvlači po partijskim komitetima za istinu!"[346] Vremenom su aktivnosti Komiteta zamrle, ali je želja vrha HDZ-a da se bavi poviješću ostala.

Novo poglavlje upletanja političkih faktora u povijesna objašnjenja jest televizijsko emitiranje dokumentarnih filmova o Bruni Bušiću potkraj 1992. te film *Franjo Tuđman – Imamo Hrvatsku* u siječnju 1993. godine. U filmu o Bušiću, glavnom junaku i još nekim osobama (pretežno iz garniture na vlasti početkom devedesetih), pridana je važnost koju oni u događajima šezdesetih i sedamdesetih godina zasigurno nisu imali, dočim se o onima iz opozicije insinuiralo (primjerice, o Ivanu Cesaru /1936-1993/, predsjedniku Hrvatske kršćanskodemokratske stranke, koji je ubrzo potom umro), pa čak i iskazivala mržnja. U filmu o Franji Tuđmanu otišlo se korak dalje: on je upotrijebljen ne samo za nekritičku prezentaciju ličnosti i djela glavnog junaka, nego i za ocjenjivanje nekih povijesnih ličnosti i živih osoba bez uvažavanja konkretnih okolnosti u kojima su one djelovale. Savka Dabčević-Kučar prikazana je samo kao kritičar Deklaracije iz 1967. godine.[347] Iako se u javnosti želio stvoriti

takav dojam, ni sam Franjo Tuđman ne bi mogao dokazati političku dosljednost i pravovjernost kada bi se ona morala očitovati u beskompromisnom hrvatstvu.[348] Čini se da je toga bio i svjestan, pa je izjavio u jednom intervjuu: „Ljudi i uvjerenja koji nemaju sposobnost mijenjanja nisu vrijedni postojanja... čovjek, nekmoli znanstvenik i političar, koji ne mijenja svoja uvjerenja... nije vrijedan poštovanja".[349]

Predsjednik Tuđman sebe je doživljavao kao izuzetnog historičara, ponajprije u smislu da se u političkim razmišljanjima povodi za primjerima iz povijesti. Kasnije se pokazalo da su analogije koje je predsjednik izvodio bile krajnje dvojbene vrijednosti: naime, političke prognoze izvedene na taj način uvijek su negdje na putu između instrumentalizacije znanosti i kazivanja samozvanih proroka. Franjo Tuđman je hrvatsku povijest promatrao kao napredovanje u svijesti o potrebi stvaranja nacionalne države odnosno beskonfliktnoga društva u kojem će HDZ biti predvodnik. To mu je bio apsolut od kojega je polazila svaka ocjena djelovanja određene osobe ili pokreta. Tvrdio je da je HDZ sintetizirao „sve državotvorne hrvatske tradicije" – od Ante Starčevića preko Stjepana Radića do hrvatskih komunista, ali je potom razvrstao velike ličnosti hrvatske povijesti na „podobne", „manje podobne" i „nepodobne". Vođen tom logikom, Tuđman je Starčeviću prigovarao zbog steklištva, Radiću zbog mirotvorstva gandijevskog tipa, Mačeku da je tijekom Drugoga svjetskog rata prepustio inicijativu drugima, Paveliću da NDH nije preveo na stranu antifašističke koalicije, Titu da mu je komunistička doktrina prevagnula nad hrvatstvom. Stoga je logično da je procjenjivao kako su za njegova predsjednikovanja „postignuti najveći rezultati hrvatske politike u svojoj povijesti".

Tuđmanova ambicija da istovremeno bude i veliki historičar i veliki političar pokazala se neostvarivom. Međutim, kada kao historičar piše *Bespuća povijesne zbiljnosti* njegovi ekskursi u političke vode vrlo su česti, primjerice: „Kad neki pokret ili narod, država ili njihov savez, religija ili ideologija, ima pred sobom protivnika kojeg drži pogibeljnim za svoj opstanak, ili glavnom zaprekom za svoju prevlast, učinit će sve moguće, ili upotrijebiti sva dostupna sredstva, da ga savlada pa i uništi, ako ga na drugi način ne može podvrći svojoj volji". Osim toga, tvrdi da „nasilne, pa i genocidne promjene", osim što rezultiraju i nekim negativnim učincima, „dovode do etničke homogenizacije pojedinih naroda, do većeg sklada nacionalnog sastava pučanstva i državnih granica pojedinih zemalja, pa to može imati pozitivne učinke na kretanja u budućnosti u smislu smanjivanja razloga za nova nasilja i povoda za nove sukobe i međunarodne potrese".[350] Ove su misli propagiranje svojevrsnog makijavelizma, ali se mogu tumačiti i kao odobravanje nasilnih metoda u politici, pa čak i traženje nekih pozitivnih rezultata genocida. Nema

sumnje da se radi o krajnje neopreznim tvrdnjama. Kada bi se one primijenile na stanje u Hrvatskoj tijekom devedesetih, lako bi se moglo zaključiti kako je za razne devijacije u Hrvatskoj odgovoran Tuđman osobno. Međutim, radi se o nepotrebnom izletu historičara u politiku koji niti znanosti, a ni politici nije donio ništa dobra. Franjo Tuđman nije bio historičar u pravom smislu riječi, jer je za razliku od njih, svako istraživanje počinjao s već unaprijed iskonstruiranim zaključkom (koji je obično imao određenu političku težinu ili čak politički cilj), kojem je onda trebalo prilagođavati činjenice. Mijenjao je svoja tumačenja određenih događaja sukladno potrebama, pa čak i tako osjetljive činjenice, poput smrti svojih roditelja.[351] „Prezirao je 'hladne', akademske, previše kritički nastrojene profesionalne povjesničare, koji su se u svom radu oslanjali isključivo na činjenice i provjerene povijesne izvore." Tuđman je zagovarao „posve drugačiji, 'topliji' pristup historiji, koji je uključivao mnogo strasti i 'ljubavi' prema onome o čemu se piše".[352]

Osim toga, „pisao je teško, hermetički, često nedovoljno razumljivo, a opet bez pravog pokrića jer se iza njegovih predugačkih i nezgrapno sklopljenih rečenica u većini slučajeva nisu krile neke osobito umne misli. I najobičnije je banalnosti ili posve prizemna politička stajališta volio prezentirati kao visokointelektualne produkte u koje se trebalo dobrano udubiti da bi se shvatilo što je pisac zapravo htio reći". Hudelist je smatrao „osobito odbojnima... svu silu citata", drugim riječima bila je „to tradicionalna boljka svih Tuđmanovih knjiških uradaka". Te citate mu je pripremala „tajnica", zapravo supruga Ankica, a bez njezine „kartoteke, kao nadomjestka za ozbiljan istraživački rad, Tuđman naprosto nije bio u stanju napisati ijednu suvislu knjigu".[353]

Povijesnim manipulacijama u 20. stoljeću Hrvatska je bila talac historiografskih koncepcija koje su se gradile na klimavim temeljima, na selektivnom odabiru činjenica, na zastarjeloj ideji da se na neposrednim iskustvima iz prošlosti može formulirati i ostvarivati suvremena politika. Nove garniture na vlasti, počev od one koja je došla nakon izbora 2000. godine, prestale su se baviti poviješću te su na taj način i prestale manipulirati povijesnim činjenicama. Pokazalo da je to za cijelu Hrvatsku bio i početak njezina stvarna oporavka.

Nova umjetnost?

Vlasti su tijekom devedesetih hrvatskoj javnosti nastojale nametnuti i specifičan odnos prema umjetnosti. Bilo je to povezano s promicanjem neokonzervativnih kulturnih i općedruštvenih koncepata.

Neke od značajki toga odnosa mogu se pratiti već u grafičkom oblikovanju plakata HDZ-a tijekom predizborne kampanje 1990. godine.

Nasuprot soficistiranom dizajnu i neizravnoj poruci koja se odašiljala, primjerice, s plakata Koalicije narodnog sporazuma, HDZ-ovski su plakati podilazili jednostavnom pučkom ukusu. Često je korišten „hrvatski pleter", za kojega se tvrdilo da je autohtona hrvatska dekoracija, a radi se o vrlo čestom kasnoantičkom i ranosrednjovjekovnom umjetničkom motivu koji se može naći u mnogim europskim zemljama (osobito Italiji). Država je značajno podupirala već ionako svjetski poznatu hrvatsku naivnu umjetnost kao „izraz hrvatskoga duha", a zanemarivala druge važne i vrijedne umjetničke smjerove. Na prijelazu iz 1996. u 1997. godinu, na zagrebačkom Trgu bana Jelačića otvoren je Svjetski centar Čudo hrvatske naive – kao „kvazikinstlerski pajzl". Tada je predsjednik Tuđman ustvrdio kako je „čudo hrvatske naive jedno od onih čuda koja smo uspostavom slobodne i suverene Hrvatske napokon mogli iznijeti pred lice svijeta", kao da hlebinska škola nije bila poznata u mnogim svjetskim umjetničkim središtima već od šezdesetih godina 20. stoljeća (Hrvatski muzej naivne umjetnosti, prvi te vrste u svijetu, osnovan je u Zagrebu 1952. godine, čime se stvaraju temelji za propagiranje hrvatske naivne umjetnosti i u Hrvatskoj, odnosno Jugoslaviji, i u svijetu).[354]

Osim toga, velik publicitet dobivaju i umjetnici ili nadriumjetnici koji rade po ukusu HDZ-ovskih stranačkih dužnosnika, osobito samog predsjednika Tuđmana. „Zapravo uopće nema razlike između pijanog srbovanja tamo nekog Milića od Mačve i novokomponiranih pletera ili hercig-štimunga... hrvatskih nazovi artista." A „galerijskom su se politikom nastojali zatrti još do jučer vitalni korijeni suvremene hrvatske umjetnosti".[355]

U kulturi je tijekom devedesetih došlo do izvjesne degradacije koja je dijelom prouzročena i slabo prikrivenom tendencijom vlasti da stvori državnu umjetnost. Iako je u Hrvatskoj tijekom devedesetih godina 20. stoljeća objavljeno vrlo malo kvalitetnih književnih djela, zasigurno manje negoli u prethodnim desetljećima, neki su upravo u to vrijeme pisali svoje najbolje romane (Ivo Brešan, Nedjeljko Fabrio), Miro Gavran se afirmira kao dramski pisac međunarodne vrijednosti, pojavljuju se Slavenka Drakulić, Dubravka Ugrešić i Dubravka Oraić-Tolić. Filmska produkcija, već i prije rata vrlo slaba, dodatno se smanjila, a pritom je obezvrijeđena skromnom kvalitetom filmova među kojima su izuzeci bili malobrojni (primjerice, *Kako je počeo rat na mom otoku* iz 1996. godine Vinka Brešana /1964/). Film *Gospa* (1994) Jakova Sedlara, prema scenariju Ivana Aralice, jedan krajnje pojednostavljeni prikaz ukazanja Gospe u Međugorju, dobio je velik državni novac, značajno viši od bilo kojega drugoga u to doba. Radilo se o visokoprodukcijskom projektu u kojem su nastupili i istaknuti američki glumci Martin Sheen (1940)

i Michael York (1942), što je filmu trebalo omogućiti prodor na inozemno tržište. Autori su bili odlikovani, ali je film u inozemstvu, logično, doživio debakl. U Hrvatskoj je dobrovoljna posjeta bila minimalna, ali su zato u maniri socijalističkih vremena učenici osnovnih i srednjih škola išli kolektivno gledati film. Hrvatski filmovi koji su svoju kvalitetu potvrdili značajnijim odazivom publike i međunarodnim priznanjima pojavili su se nakon 2000. godine. Slično se dogodilo i u književnosti – naime, i na tom planu 2000. je predstavljala preokret, odnosno, pomak nabolje.

87. „Vraćanje iskonskim duhovnim i društvenim vrednotama hrvatskoga naroda" ili moralni rasap?

Hrvatska je tijekom 20. stoljeća u nekoliko navrata bila puna entuzijazma, željna da novo vrijeme i nove vlasti s novim idejama riješe nagomilane društvene, gospodarske i nacionalne probleme, ali su se ta očekivanja vrlo brzo i rasplinula. Godine 1941. entuzijazam zbog nestanka Jugoslavije kod većine je Hrvata nestao ubrzo čim su shvatili da zločinačka NDH nije ono što su željeli. Poslijeratni je entuzijazam nestajao s jačanjem staljinističkog pritiska, sa zatiranjem sloboda i sa zaboravljanjem proklamiranih ideala socijalne pravde, itd. Novostvoreni entuzijazam šezdesetih godina, potaknut demokratizacijom, višim standardom, pretvara se u apatiju rušenjem Hrvatskog proljeća 1971. godine. Političku katastrofu i apatiju koja je uslijedila amortizirao je donekle gospodarski razvoj sedamdesetih godina. No, on je trajao do otprilike 1980. godine. Novi val optimizma zapljusnuo je Hrvatsku 1989. i 1990. godine, ali se on s ratom 1991. i svakovrsnom krizom koja se zahuktala 1992. godine ubrzo izgubio.

Kada je 1991. godine izbio rat, Hrvatskoj se dogodio rastroj civilnog društva i rasap mnogih društvenih vrijednosti koje su se njegovale desetljećima. Jedan od suptilnih pokazatelja toga pada, odnosno strahota nadolazećeg ratnoga stanja, bio je odnos prema poginulima i prema smrti općenito. Prvi poginuli Hrvat pri intervenciji policije na Plitvičkim jezerima na Uskrs 1991. godine bio je Imoćanin Josip Jović (1968). Istovremeno je na protivničkoj strani poginuo i jedan srpski pobunjenik Koreničanin, otac dvoje djece, ali o njemu u hrvatskim medijima nitko nije vodio računa. S Jovićeva su sprovoda mediji opširno izvještavali, pisalo se o njegovoj obitelji, škola u njegovu rodnom Aržanu dobila je po njemu ime, itd. Mediji su početkom svibnja izvještavali i o pogibiji policajca Franka Lisice (1968) nedaleko Zadra. Sljedeće žrtve, dvanaestorica policajaca iz Vinkovaca i okolice, poginula u napadu na pobunjenike u Borovu Selu, spominju se i dalje imenom i prezimenom, ali bez takvih biografskih detalja. Kako se do ljeta žrtve umnažaju, njihova se imena više ne navode, već samo njihov broj. Ujesen 1991. godine, kada su počele velike operacije, izbjegava se uopće spomenuti broj poginulih i ranjenih, ili se njihov broj sustavno umanjuje. Hrvatsku je obu-

zeo svojevrsni fatalizam, pa se gubitak ljudskih života počeo smatrati uobičajenom viješću (odnos karakterističan za predindustrijska društva). U prvoj fazi rata smrt na bojištu imala je određenu uzvišenost, shvaćala se kao žrtvovanje za domovinu; poslije, s potpunim rastrojem mnogih društvenih vrijednosti, i ta je vrijednost izgubila na kvaliteti.

Kada su u proljeće i ljeto 1991. godine učestala protjerivanja Hrvata iz Dalmatinske zagore i s Banije/Banovine, potom i ubojstva, stvarala se u društvu ne samo mržnja prema počiniteljima tih zločina, nego i prema Srbima općenito. Zbog učestalosti zločina u ratu 1991. godine kumulirala se negativna energija u kojoj su sve veća kršenja ljudskih prava s hrvatske strane bila moguća. Javnost bi ih prešućivala, razumijevala, pa čak i opravdavala. Stvaranje takvog, svojevrsnog etničkog kriterija dodatno je kompliciralo i otežalo stanje u Hrvatskoj i umnogome onemogućilo prijeko potrebne društvene pomake u poratnim godinama.

Mržnja prema Srbima očitovala se u veličanju NDH, odnosno u ustašonostalgiji. Ta se ustašonostalgija prenijela na razne načine u svakodnevni život – kafići i barovi nosili su ustaške nazive, „dajući time do znanja da ljubav prema Hrvatskoj, barem za neke Hrvate, znači i veličanje onih koji su pobili velik broj Srba".[356] Mnogi su pjevali pjesme notornim zločincima Juri Francetiću i Rafaelu Bobanu („Juri i Bobanu").[357] Tijekom devedesetih razvijao se specifičan oblik javne komunikacije, svojevrsna kulture mržnje – bilo je dopustivo generalno iskazivati mržnju prema Srbima, isticati njihovu povezanost sa zločinom. Smatralo se da će se time motivirati vojnici u ratu. Neko je vrijeme u Vinkovcima i Zadru (od 1990. do zasigurno 1997. godine) izlazio otvoreno šovinistički i proustaški *Hrvatski vjesnik* s nadnaslovom (tek od 1993. godine) „Politički srbi – prokleti da ste, ma gdje bili" (Srbi su namjerno napisani s malim „s"). Urednik-savjetnik bio je Tomislav Merčep, inače zapovjednik skupine koja je ubila zagrebačku obitelj Zec te obavljala likvidacije u Pakračkoj poljani. U listu su se iz broja u broj objavljivale najdegutantnije uvrede, psovke i prijetnje na račun Židova i posebice Srba te ostalih nehrvata. Primjerice, u broju od 10. travnja „svim poštenim Židovima kojima je Hrvatska Država iskreno Domovina... čestita [...] 10. travanj, dan našeg zajedničkog vjekovnog sna..." Pojavljivali su se i kvazivicevi poput: „Znate li u čemu je razlika između kamiona punog pijeska i kamiona punog Srba? Pijesak ne možete izbaciti vilama." ili natpisi: „Domaće životinje – vol, kljuse, Srbin".[358] Državna vlast protiv toga lista nikada nije poduzela nikakve kaznene mjere. Mnoga su poduzeća (i kafići i sl.), čak i ona u državnom vlasništvu, u listu objavljivala reklame i tako mu posredno omogućavala da izlazi.

I neki su drugi novinari pisali otvoreno šovinističke tekstove, poput Maje Freundlich u *Slobodnoj Hrvatskoj*: „Srbi su, jednostavno rečeno,

nesposobni. Kao zajednica. Nesposobni su u miru za rad, nesposobni su u ratu za vojevanje... Ta gomila razmaženih divljaka ne zna čak ni ubijati ako joj žrtve nisu djeca, starci i bolesnici."[359]

U međuvremenu se na službenoj političkoj razini društvu nametao koncept novoga konzervativizma: još 1992. godine pompozno je najavljena široko zamišljena „duhovna obnova" kao povratak tradicionalnim kršćanskim vrednotama. „Vraćanje iskonskim duhovnim i društvenim vrednotama hrvatskoga naroda" je, prema najavama propagatora te akcije, trebalo uključiti stvaranje kulta obitelji s više djece, postavljanje majke kao središnje osobe oko koje se obitelj okuplja, zabranu pobačaja, kontrolu omladine što bi se očitovalo u limitiranju izlaska i točenja pića, itd. Konačan je cilj bio djelomična ili potpuna retradicionalizacija društva, odnosno povratak stanju kakvo je u Hrvatskoj bilo prije više desetljeća, što je, naravno, bilo posve nerealno.

Naime, velik dio javnosti je potrebu za „duhovnom obnovom" prihvaćao tek na deklarativnoj razini, a prema nekim anketama, većini građana ta tema nikada nije bila ni među deset najznačajnijih društvenih problema. „Populacijski rast" te je iste ispitanike interesirao još manje.[360] Dapače, trendovi su u društvu bili upravo suprotni. Natalitet je tijekom devedesetih bio u dramatičnom padu, a potpuna zabrana pobačaja u političkim krugovima nikada i nije ozbiljnije razmatrana (iako su neke medicinske ustanove devedesetih nastojale smanjiti broj izvedenih pobačaja ili ih čak prestati izvoditi). Naime, takvoj bi se zabrani usprotivio golem dio biračkog tijela, osobito žena (prema anketi provedenoj pred izbore 1992. godine čak 78,8% građana smatralo je da žena „treba imati pravo na slobodnu odluku zakonski osiguranu", a 1995. i dalje visokih 73,4%).[361] I u samom HDZ-u prevladalo je mišljenje da bi ukidanje prava na pobačaj bilo kontraproduktivno. Pri tome je uzeto u obzir i mišljenje uglednih liječnika u stranci (Andrija Hebrang) da bi medicinski rizici takve akcije bili veliki (jer bi se zasigurno povećao broj ilegalnih zahvata).

Odnos vlasti prema „duhovnoj obnovi" bio je ambivalentan. Inicijativu su pokrenule nevladine institucije, prvenstveno Hrvatski populacijski pokret pod vodstvom don Ante Bakovića te njihovo glasilo *Narod*. Međutim, akcija je dobivala značajan publicitet u državnim medijima, kao i dostatnu financijsku potporu državnih institucija, pa je očigledno da je i državni vrh misli isto ili vrlo slično. Uostalom, neke od takvih inicijativa bile su pretočene u akcije državnih vlasti, neke od njih podržao je i sam predsjednik Tuđman. U više je navrata, u obraćanjima Saboru 1994. i 1995. godine posebno inzistirao na „demografskoj obnovi". Osim toga, vrlo je često, gotovo u pravilu, kumovao rođenju djeteta u velikim obiteljima koje su imale osmero ili više djece.

Moralni obrasci, kakvi su vladali u socijalizmu, tijekom devedesetih uglavnom su nestali, a rat i neprimjereni postupci vlasti umnogome su

pridonijeli da se u društvu nisu počele razvijati nove moralne i etičke vrijednosti. Vlast HDZ-a je već od trenutka dolaska na vlast, a osobito od 1992. godine, shvaćala da je društvu potreban pozitivan psihološki pomak. Jedan od vrhunaca akcije nazvana „duhovna obnova" trebao je biti simpozij održan u lipnju 1992. godine, te nedugo potom izašli zbornik radova. Iako zbornik sadrži pojedinačno vrijednih i politički korektnih priloga (ukupno ima 70 tekstova), ipak su najindikativnije završne riječi urednika Ante Bakovića: „Koga uzeti za uzor i nadahnuće [...] zar Europu i Zapad!? Što će nam to, imamo nešto bolje! Zar Ameriku?! – Još lošije rješenje..." Radi se o tezama tipičnima za hrvatsku varijantu izolacionizma, kakav se formirao tijekom devedesetih i početkom 21. stoljeća. Potom se Baković poziva na tradicionalne vrijednosti: kršćanski moral, na deset Božjih zapovjedi, itd.

Tijekom devedesetih stanje je u hrvatskom društvu postajalo sve apatičnije. Do 1995. očekivalo se da će oslobođenje donijeti razrješenje niza problema, ali se to nije dogodilo. Od 1995. i kasnijih godina Hrvatsku je zahvatila „poslijeratna malodušnost", jer se nije ostvario poslijeratni boljitak koji se očekivao i koji su vlasti najavljivale.[362]

Zemlja je bila rastrojena pogubnom privatizacijom te padom imovinske i osobne sigurnosti. Nada u bolje sutra mnoge je napustila, a značajan dio mlade generacije, na pragu radnog vijeka, masovno je nastojao otići u inozemstvo. Općoj apatiji pridonosilo je i neispunjavanje barem dijela (potpuno nerealnih) predizbornih obećanja koja su se ranih devedesetih izbacivala kao iz rukava: počev od često spominjanih 150 milijardi dolara koje samo čekaju da budu investirane u domovini do najava brzog gospodarskog oporavka („s pobjedom u blagostanje").

Kraj borbe za samostalnost odnio je mitove, snove, utopije, iluzije koji su na tisuće muškaraca i žena vodili u borbi i žrtvi, a bez kojih bi krajnja pobjeda bila nezamisliva. Prijelaz u novu stvarnost razočarao je i otrijeznio mnoge. Te je osjećaje vjerojatno najbolje izrazila tada iznimno popularna pjesma „Ruža hrvatska" zagrebačke grupe „Prljavo kazalište":

Ima dana kada ne znam
što ću sa sobom...
Lupi petama
i reci: evo, sve za Hrvatsku,
poljubi zastavu
i pusti suzu neku iskrenu.
O Bože, čuvaj mi
naše golubove i sirotinju,
jer bogati se ionako
za sebe pobrinu.

ς

88. Odnos Crkve i države u devedesetima

Godine 1990. Crkva je načelno pozdravljala pobjedu demokracije i slobodne izbore. Međutim, *Glas Koncila* je tada slabo prikrivao favoriziranje HDZ-a, a sam Franjo Tuđman je tijekom kampanje izjavljivao kako njegova stranka uživa podršku Crkve. Naposljetku, niži kler uglavnom je otvoreno bio uz HDZ, a ta je stranka imala izravnu ili neizravnu potporu crkvene hijerarhije i u sljedećim godinama.[363] Stav Crkve prema HDZ-u proizlazio je dijelom i iz tradicionalne politike Crkve prema kojoj ona mora usko surađivati s vlastima na dobrobit pastve. U široj se javnosti propadanjem komunističke vladavine sve snažnije afirmirao stav da je hrvatstvo istovjetno katoličanstvu, odnosno da se Katolička crkva može poistovjećivati s državom, a država s njome. Ugledni publicist i grkokatolički svećenik Živko Kustić smatrao je da se time katolička vjera i Katolička crkva stavljaju na pijedestal svojevrsne „plemenske majke" te je oštro kritizirao takvo stanje.[364] Kustić i njegovi istomišljenici, kojih je u Crkvi bilo, tvrdili su kako je pogrešno misliti da je neka osoba katolik samo zato što pripada hrvatskom narodu te da valja razumjeti kako se radi o tradicionalno nacionalnom, a ne o religioznom izjašnjavanju. No, Kustić s takvom kritikom nije doveo u pitanje dominantan stav u društvu – da je Katolička crkva većinska crkva u državi, da ovu državu smatra svojom, da država također Crkvu smatra svojom Crkvom. Iz toga su se, nadalje, tijekom devedesetih izvodile sve neprimjerene i vrlo česte manifestacije povezivanja Crkve i države koje su išle sve do blagoslivljanja raznih novopodignutih objekata, čak i telefonskih centrala.

Dogodilo se da je spletom mnogih društvenih okolnosti, ali dijelom i kao rezultat unutarcrkvenog razvoja, Crkva ušla u politički i društveni vakuum koji je ostao nakon destrukcije komunističkih struktura, a nije ga uspjelo ispuniti i izgraditi građansko društvo. Postala je politički čimbenik *par excellence*, iako su mnogi crkveni visokodostojnici tvrdili da to Crkva nije i ne može biti. Kratkoročno, Crkva je imala koristi, jer je povećala utjecaj i moć, ali je pitanje da li i dugoročno. Pokazalo se da je to opasan prostor – činjenicom da je Crkva postala politički čimbenik obvezala se i da iskazuje mišljenje, štoviše, da odlučuje o pitanjima na

Papa Ivan Pavao II susreće se s predsjednikom Tuđmanom tijekom svog drugog posjeta Hrvatskoj u listopadu 1998. godine.

koja ne može dati pravi odgovor. Naposljetku, pokazalo se da je takva pozicija Crkve štetna i za društvo u cjelini, jer je, tako pozicionirana Crkva do potkraj devedesetih vrlo blago osuđivala društvene anomalije. Jedino se snažnije usprotivila pokušajima hrvatske politike da podijeli Bosnu i Hercegovinu.

Osim jasne opreke komunizmu, Crkva je izražavala nepovjerenje i zazor i prema drugim građanskim ideologijama, primjerice, prema liberalima, jer ih se smatralo nastavljačima klasičnog liberalizma 19. stoljeća koji je bio antiklerikalno orijentiran. Slijedom te ideje vodilje u sljedećim se godinama jedan dio Crkve u javnosti isticao tradicionalističkim/konzervativnim stavovima koji su umnogome bili istovjetni projektu „duhovne obnove".

Kada je u rujnu 1994. godine u Zagreb stigao papa Ivan Pavao II, prvi papa koji je nakon više stoljeća stupio na tlo Hrvatske, doček je bio masovan, a oduševljenje spontano. Sastao se s državnim vrhom, a na svečanoj euharistiji na zagrebačkom Hipodromu govorio je u duhu ekumenizma i praštanja, što neki koji su ga slušali radije bi da to nisu morali čuti.

S narastajućom društvenom krizom rasla je i kritičnost Crkve prema društvenim zbivanjima. Činilo se da je imenovanje mladog Josipa Bozanića (1949) za zagrebačkoga nadbiskupa potkraj 1997. godine trebalo označiti zaokret Katoličke crkve prema politici u kojoj će dominirati ekumenski i socijalni, a ne nacionalni elementi. Bozanić je kasnijih mjeseci govorio o „grijehu struktura", očigledno aludirajući na korupciju, privredni kriminal i slično. Zbog toga su se mnogi ljudi ponadali da se stanje može popraviti, neki su bili i oduševljeni tom izjavom. Iako nadbiskup u takvoj kritici u narednim godinama nije ustrajao, nema sumnje da je sintagma o „grijehu struktura" najpregnantnije i najautoritativnije iskazala sve grijehe koje je HDZ-ovska vlast tijekom devedesetih učinila prema hrvatskim građanima.[365]

Papa Ivan Pavao II još je jedanput, ujesen 1998. godine, posjetio Hrvatsku i u Mariji Bistrici proglasio nadbiskupa Alojzija Stepinca blaženim. Osim postupka beatifikacije, papina je posjeta bila višeznačna: želio je pokazati kako mu je stalo do snaženja tolerancije i do stabilizacije Hrvatske i regije u cjelini, osobito stoga jer je iste poruke promicao i tijekom posjeta Sarajevu u travnju 1997. godine.

89. Hrvatsko gospodarstvo u devedesetima

S narastanjem sveobuhvatne jugoslavenske krize potkraj osamdesetih golem dio hrvatske javnosti postajao je uvjeren da su demokratsko društvo i gospodarski napredak mogući jedino izvan jugoslavenske zajednice. No, kada je ta samostalnost konačno dosegnuta, na putu prema općem boljitku pojavile su se nove prepreke. U prvoj polovici devedesetih glavna prepreka je bilo dugotrajno ratno stanje; štete koje je rat uzrokovao u gospodarstvu na nepokretnoj i pokretnoj imovini pojedinaca i države bile su goleme (oko 500 spomenika kulture uništeno je ili ozbiljno oštećeno, najčešće katoličke crkve, a stradavale su i bolnice, škole, dječji vrtići).

Izravna i neizravna ratna šteta procijenjena je na 37 milijardi USD (po cijenama iz 1990. godine).[366] Utvrđeno je tada da samo za ponovnu izgradnju razorenoga treba potrošiti oko 20 milijardi USD. Hrvatski bruto nacionalni proizvod se u jednom trenutku tijekom rata gotovo

Crkva sv. Franje Ksaverskog u Viduševcu na Baniji sagrađena je 1827. Razorena je tijekom Domovinskog rata, 1991. godine.

prepolovio, odnosno pao je sa 16 u posljednoj predratnoj godini na oko 8 milijardi USD (jer je 1991. bio manji 21,1% nego prethodne godine, potom sljedeće godine 11,7% negoli prethodne godine, itd.).

Neizravnim štetama valja smatrati činjenicu da su gotovo pet godina bile blokirane bitne ceste i pruge u zemlji, a pet godina bilo je pod okupacijom oko 25% teritorija s relativno velikim gospodarskim potencijalima – bogata poljoprivredna područja istočne Slavonije i Baranje, industrijski pogoni u Vukovaru, Petrinji, Drnišu, turizam na Plitvičkim jezerima. Zbog nesigurnosti, hrvatski je turizam u 1992. i kasnijim godinama praktički propao. Strani su turisti tijekom 1988. godine ostvarili 59,370.000 noćenja, a 1992. godine svega 7,555.000 (uglavnom u Istri), što je pad od 87,3%. Tako se hrvatski turizam vratio na brojke koje je ostvarivao 1961. godine.[367]

Prestanak rata pridonio je i da turističke sezone 1997. i 1998. godine, s nešto više od 30 milijuna noćenja, budu daleko uspješnije od prijašnjih (ali i dalje manje od polovice najbolje prijeratne). No, čak i te skromne brojke značile su da je turizam činio 13% tada ukupnoga bruto nacionalnoga dohotka, što je Hrvatsku stavljalo na drugo mjesto u Europi (poslije Belgije).

Vrlo su se sporo obnavljale srušene pruge i mostovi, kao i prijeratne autobusne, željezničke i avionske linije. Tek je potkraj 1997. godine za putnički i robni promet otvorena pruga Zagreb – Beograd. Bila je to prije rata najprofitabilnija pruga u Hrvatskoj (i tadašnjoj Jugoslaviji), kao i u široj regiji, od koje je dobrim dijelom živio golemi vinkovački prometni čvor. Dočim se promet autocestom od Zagreba do Beograda relativno brzo povećavao, željeznički promet, osobito putnički, ni u desetak sljedećih godina nije ni približno dosegnuo prijeratne brojke.

Luke Split, Zadar i Šibenik bile su od 1991. do 1995. svedene na beznačajan lokalni promet, jer je kninsko željezničko čvorište bilo u rukama pobunjenika. Nakon 1995. promet se povećava, ali je i dalje malen. Zbog blokade naftovoda i gubitka srednjoeuropskog tržišta i promet riječke luke (suhog i tekućeg tereta zajedno) dramatično je pao: s više od 20 milijuna tona u najboljoj godini (1980) na ispod 7 milijuna tona 1996. godine. Do kraja devedesetih došlo je do blaga poboljšanja, ali je u to vrijeme hrvatska privreda teško trpjela zbog zatvaranja tržišta drugih bivših jugoslavenskih republika, kao i zbog krize u drugim bivšim socijalističkim državama. Istovremeno je trpjela zbog odlaska robe prema drugim lukama – u Trst i naročito u Kopar, koji je tijekom devedesetih udvostručio promet.[368]

Na taj je način dugo godina, najmanje do kraja devedesetih, Hrvatska snosila trošak propuštene ekonomske aktivnosti, ponajprije u turizmu i prometu.[369]

Od gospodarskih još su teže, nenadoknadive ljudske štete – tisuće mrtvih, nekoliko tisuća invalida, stotine tisuća prognanika, razorene obitelji. Pogubna atmosfera rata zatrovala je društvene odnose – međuljudske i međunacionalne.

Međutim, kako su godine prolazile, pogotovo nakon 1995. godine, postajalo je sve jasnije da za ekonomski pad koji se dogodio u Hrvatskoj nakon 1990. godine nije kriv samo rat, nego i katastrofalna ekonomska politika i njezina praktična provedba. Istaknuti ekonomist Dražen Kalogjera (1929) ustvrdio je da je „provedeni model privatizacije počinio toliku štetu hrvatskom gospodarstvu, koja se može mjeriti s ratnim štetama koje nam je počinio četnički agresor (naravno, ako se isključe ljudske žrtve koje su neprocjenjive). Devastirana je ekonomska struktura koja je bila neusporedivo bolja negoli u bilo kojoj drugoj socijalističkoj zemlji".[370] Dapače, tvrdi se da je kao uzrok gubitaka bruto domaćeg proizvoda u razdoblju od 1990. do 2005. godine rat sudjelovao sa samo 14,6% (37 od ukupno 254 milijardi dolara po cijenama iz 1990. godine).[371]

Nema sumnje da je nestankom socijalizma trebalo naći vlasnika za golemo društveno bogatstvo, kako za stanove, tako i za poduzeća. I dok su stanovi u društvenom vlasništvu nad kojim je postojalo stanarsko pravo relativno brzo i bez veći potresa uglavnom otkupljeni (s iznimkom stanova u vlasništvu bivše JNA), vlasništvo nad poduzećima bio je mnogo teži problem. U javnosti su se zagovarale različite koncepcije – podržavljenje čitave privrede i potom polagana prodaja onih poduzeća koja su dosegnula zadovoljavajuću cijenu, potom model prodaje zaposlenicima, dakle koncepcija u kojoj bi se stvorio u čitavoj zemlji sloj malih dioničara. Bilo je i varijacija tih ideja, ali su naposljetku doneseni zakoni (Zakon o pretvorbi društvenih poduzeća iz travnja 1991. godine i Zakon o privatizaciji iz 1996. godine) koji su omogućili da stranački podobni ljudi s malo svježeg novca, ili uopće bez njega, postanu vlasnici tih poduzeća. Tako se dogodilo da je samo manjina vlasnika „pretvorenih" poduzeća kupovala pogone u društvenom vlasništvu da bi ih „ozdravila" i zaradila na novoj proizvodnji. Ostali su imali druge nakane – uglavnom da rasprodaju nekretnine i pokretnine kojih su se dočepali na lak način i vrlo jeftino. Zbog nestručnosti novih vlasnika i često njihove želje da što brže rasprodaju novostečenu imovinu, privatizirana poduzeća velikim su dijelom propala. Takav koncept se vrlo brzo pokazao kao neuspješan, zapravo katastrofalan, jer je ubrzo postalo očigledno da se stvara uzak sloj bogataša koji su to postali bez ulaganja i bez ikakvih zasluga, a da istovremeno najveći dio stanovništva osiromašuje i ostaje bez ikakvih sredstava. Od 1991. godine oko 2500 poduzeća je ušlo u pretvorbu s tada procijenjenom vrijednošću od 25 milijardi njemačkih

maraka, što je bilo oko 50% tadašnje vrijednosti hrvatskoga gospodarstva. U tom procesu bilo je puno promašaja, političkog voluntarizma, korupcije i drugoga kriminala.[372] Kao posljedica svih ovih procesa od 1989. do 1994. godine industrijska se proizvodnja više nego prepolovila (odnosno, 1994. pala je za 49,6% u odnosu na razdoblje otprije pet godina), a dramatično je do 1994. pao i broj zaposlenih u industriji (za 35,1% u navedenom razdoblju), s tendencijom daljnjega pada u sljedećim godinama.[373]

Doduše, i u takvoj je pretvorbi bilo onih koji ne samo da nisu opljačkali kupljena ili dobivena poduzeća, već su ih razvili, sačuvali i otvorili nova radna mjesta, redovno plaćali svoj radnike i obveze, posebno prema državi, internacionalizirali i dokapitaliziralo posao i sl., ali takvi su predstavljali manjinu.

Posljedica ovakve pretvorbe i privatizacije jesu i stvaranje golemih socijalnih razlika. Na taj je način hrvatsko društvo, nakon desetljeća relativnog egalitarizma, poprimilo bitno drugačiji karakter – umjesto da se ustrojavanjem nekih elemenata kapitalističke privrede kreće prema društvu pravednosti nalik na skandinavska, za što je bilo potencijala, stvara se društvena slika koja tendira onoj južnoameričkoj. U Hrvatskoj je 2001. godine 20% najbogatijih raspolagalo s 39,6% BNP-a, dočim je 20% najsiromašnijih raspolagalo sa svega 8,3%, što je i dalje uravnoteženije negoli u SAD-u, V. Britaniji i Poljskoj, ali lošije nego u Mađarskoj, Češkoj i Sloveniji.[374]

Dugoročno je ovakav koncept pretvorbe i privatizacije bio još pogubniji, jer nije potakao novi ciklus proizvodnje. Stoga su svi problemi koji su mučili socijalističku privredu do 1990. pritiskali i privatizirano gospodarstvo tijekom devedesetih – slaba produktivnost, nelikvidnost, unutrašnji dugovi, nedostatak investicija.

Teški su problemi u devedesetima opterećivali i tržište kapitala: sve do 1997/1998. godine banke nisu bile ni sanirane ni privatizirane. Osim toga, one su i dalje novac svojih štediša i komitenata dobrim dijelom ulagale po nalogu političkih moćnika. Umjesto da se investira u poslove u kojima bi njihov novac mogao biti oplođen, banke su ga usmjeravale u saniranje propalih ili besperspektivnih poduzeća. Većinu banaka morala je, da ne bi propale, sanirati država. Nakon golemih budžetskih izdataka – oko 6 milijardi dolara – na prijelazu u 21. stoljeće banke su privatizirane.

Burze (tržište vrijednosnica) osnovane su u Zagrebu (1991) i Varaždinu (1993), ali im je trebalo nekoliko godina da uopće zažive, odnosno da dobiju na važnosti.

I investicijski je ciklus tijekom devedesetih bio razbijen, jer je 1995. godine razina investiranja pala na 14% u odnosu na 1990. godinu, koja

je već bila krizna. U 1996. i 1997. godini investicije su počele rasti, ali u odnosu na 1990. godinu, investicijska stopa ni 1997. godine nije još dosegnula 50%. Pošto je 1998. godine umalo propala Dubrovačka banka, jer je u njoj otkriven djelomično uspješan pokušaj privatizacijske pljačke, nova je gospodarska kriza zahvatila zemlju. Da bi se tada slijedio razvojni ritam brzorastućeg srednjoeuropskog okruženja (Slovenije, Mađarske, Češke, Poljske), stopa gospodarskog rasta trebala je biti viša od 10%, a ona se potkraj devedesetih jedva kretala oko 3 do 4% godišnje.

Pad standarda tijekom devedesetih nije se toliko očitovao u padu prosječnih plaća. Naime, i tijekom osamdesetih, u vrijeme intenzivnije inflacije, plaće su u prosjeku bile relativno niske. Međutim, tijekom devedesetih drastično je pala zaposlenost – u Hrvatskoj je prije rata radilo oko 1.500.000 osoba, a 1995. godine jedva nešto više od 1.000.000 te jedva 950.000 deset godina kasnije. Broj nezaposlenih udvostručio se u odnosu na kraj osamdesetih i približavao se, čak u nekim trenucima i prelazio 20%, pa je u Hrvatskoj početkom 21. stoljeća nezaposleno bilo preko 400.000 osoba. Istovremeno je u sivoj ekonomiji radilo na desetke, možda stotine tisuća ljudi.

~~Dramatično se povećao~~ i broj umirovljenika, jer su mnogi koji su ostajali bez posla na svaki način nastojali dobiti mirovinu. Zbrinjavanje ljudi slanjem u mirovinu (a ne na zavod za zapošljavanje) bila je i specifična državna politika, kako bi se ublažio socijalni udar, ali je to značilo da umjesto sve većeg broja nezaposlenih, raste broj umirovljenika kojima se realna vrijednost mirovina smanjuje. Naposljetku, i mnogi su demobilizirani branitelji, pogotovo oni kojima je dijagnosticirani posttraumatski stresni poremećaj (PTSP), stjecali pravo na mirovinu.

I zdravstvena je zaštita postala sve slabija, dijelom i zbog velikog broja ranjenih za vrijeme rata, dijelom i zbog neizdvajanja ili sve manjeg izdvajanja države za sve skuplju zdravstvenu opremu.

U doba socijalizma, iz bruto plaća se izdvajala značajna suma (i do 10%) za stambenu izgradnju, čime se financirala izgradnja tisuća i tisuća stanova nad kojima su stanari dobivali stanarsko pravo. To je izdvajanje promjenom vlasti 1990. godine ukinuto, a da nije nađen nikakav zamjenski model financiranja stanogradnje.

Građevinska industrija je početkom devedesetih doživjela kolaps, dijelom stoga velika socijalistička građevinska poduzeća nisu mogla opstati u novim okolnostima, dijelom i zbog strmoglavog pada investicija u građevinarstvo, osobito u gradnju kuća i stanova.

Da bi država uopće mogla funkcionirati, bilo je potrebno povećavati proračun; od 1994. do 1999. godine, u razdoblju kada je inflacija bila minimalna, državna potrošnja („javna potrošnja konsolidirane središnje

države") je porasla za 98,9% (od 35,35 na 70,34 milijardi kuna).[375] I u sljedećim godinama, daleko u 21. stoljeće, Hrvatska je ostala zemlja previsoke javne potrošnje – to je boljka koja će očigledno dugoročno tištiti ekonomske planere, kao i državu u cjelini.

Da bi se uveo red u gospodarske tokove, Vlada je od 1. siječnja 1998. godine uvela porez na dodanu vrijednost – PDV, u visini od 22%, i to se pokazalo uspješnom mjerom. Završetkom rata i turizam se potkraj devedesetih počeo oporavljati, jer se vremenom u inozemstvu Hrvatska sve manje doživljavala kao nesigurno područje.

Usprkos tim poboljšanjima, potkraj devedesetih politička i ekonomska situacija postaju sve dramatičnije. Financijske afere, ponajprije ona oko Dubrovačke banke i afera Lepej, postaju i simboli tih procesa. Oni istovremeno otkrivaju i korumpiranost i nemoralnost režima. Radnički protesti i štrajkovi završavali su čak i sukobima s policijom u centru Zagreba. Da bi stišala rastuće nezadovoljstvo, vlada je ubrzano posuđivala novac te je do kraja 1999. godine Hrvatska zadužena, uzimajući u obzir i kredite koje su hrvatska poduzeća dobivala uz državna jamstva, za punih 9 milijardi USD.

Ekonomskom katastrofom koja ju je zadesila devedesetih, Hrvatska se iz relativno razvijene industrijske zemlje pretvorila u dezindustrijaliziranu. U njezinoj privredi otada dominiraju trgovina i usluge i ti se pokazatelji nisu mogli značajnije promijeniti ni tijekom relativno uspješnog početka 21. stoljeća. Djelomično valja to zahvaliti i svjetskim trendovima po kojima se industrija izmješta iz razvijenih zemalja prema Trećem svijetu, prvenstveno Kini.

Bilješke

1 Silber – Little, *Smrt Jugoslavije*, 36.
2 *Nova revija*, 57, januar 1987; vidi i Milosavljević, *Jugoslavija kao zabluda*, 87-89.
3 Hartmann, *Milošević, dijagonala luđaka*, 73-74; Pirjevec, *Jugoslavija 1918-1992*, 393-399.
4 Cohen, *Broken Bonds: The Disintegration of Yugoslavia*, 62-65; Ramet, *Balkanski Babilon*, 55-57.
5 Dugandžija, *Domet nacionalne zaokupljenosti*.
6 Tuđen, *S političarima u četiri oka*, 114; Mamula, *Slučaj Jugoslavija*, 166.
7 Nobilo, *Hrvatski feniks, Diplomatski procesi iza zatvorenih vrata*, 34.
8 Lukic, *L'Agonie yougoslave (1986-2003)*, 76.
9 *Vjesnik*, Zagreb, 26. I. 1990, str. 4.
10 *Program daljih reformi jugoslovenskog društva*.
11 Petak, *Ekonomska pozadina raspada socijalističke Jugoslavije*, 58-59.
12 *Program daljih reformi jugoslovenskog društva*, 28.
13 Ivo Komšić, svjedok osnivanja stranke u Sarajevu, zapisao je u kolovozu 1990. godine: „Osnivači nove stranke u zabludi su kada misle da se iz ekonomskih struktura mogu

formirati društvene strukture koje će onda biti mobilizirane oko ekonomskih problema. Nacionalizam će ostati i pored toga na jugoslavenskoj političkoj sceni" – Komšić, *Preživljena zemlja. Tko je, kada i gdje dijelio BiH*, 53.

[14] Rudolf, *Rat koji nismo htjeli, Hrvatska 1991*, 171-174.

[15] Jović, *Poslednji dani SFRJ*, 60, 61; Rudolf, *Rat koji nismo htjeli, Hrvatska 1991*, 64-65.

[16] Obradović, *Vladajuća stranka: ideologija i tehnologija dominacije*, 489-491; neposredno prije 14. kongresa provedeno je istraživanje o stavovima članova SKJ o glavnim političkim pitanjima u zemlji. Za slovenski prijedlog reforme političkog sistema bilo je 24,3% ukupnog članstva, dok se za srpski prijedlog izjasnilo 40,2%. U Hrvatskoj je 33,6% članova podržavalo slovenski prijedlog, a srpski samo 4,9%, unatoč tome što su četvrtinu hrvatskih komunista činili Srbi – Šiber, *Komunisti Jugoslavije o društvenoj reformi*, 75.

[17] Obradović, *Vladajuća stranka: ideologija i tehnologija dominacije*, 472-493.

[18] Čular – Blanuša, *Prilozi*, 257.

[19] Iako je slučaj u hrvatskim medijima prikazan kao atentat 62-godišnjeg Boška Čubrilovića na Franju Tuđmana, tijekom suđenja potkraj 1990. u optužnici se ne spominje atentat. Čubrilović je kažnjen zbog ozbiljne prijetnje redaru s pet mjeseci uvjetno na godinu dana, a oslobođen je dijela optužnice koja ga tereti za prekidanje javnog skupa; vidi, opširno, Pauković, *Hrvatsko i srpsko novinstvo o Srbima u Hrvatskoj*, 115-120.

[20] Zakošek, *Struktura biračkog tijela i političke promjene*, 100; Hudelist, *Banket u Hrvatskoj*, 319.

[21] Hudelist, *Banket u Hrvatskoj*, 306. i d.

[22] Izjava S. Goldsteina, veljača 2007; vidi i Šentija, *Ako Hrvatske bude*, 117-119.

[23] Čular – Blanuša, *Prilozi*, 248.

[24] Milardović, *Političke stranke u doba tranzicije i globalizacije*, 241.

[25] Usporedbu hrvatskih izbora sa slovačkima – Fisher, *Political Change in Post-Communist Slovakia and Croatia*, 23. i d.

[26] Kasapović, *Demokratska tranzicija i političke institucije u Hrvatskoj*, 90-92.

[27] Čular, *Vrste stranačke kompeticije*, 132.

[28] *Vjesnik*, Zagreb, 6. VI. 1990.

[29] Roksandić, *Srbi u Hrvatskoj*, 146.

[30] Roksandić, *Srbi u Hrvatskoj*, 146; Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 261.

[31] Rihtman-Auguštin, *Etnologija i etnicitet*, 116; vidi i Nikoliš, *Korijen, stablo, pavetina*, 4, opisuje hvalisanje svojih srpskih suseljana iz Sjeničaka (na Kordunu) kako su 1914. pošli u rat protiv Srbije s povicima „Dolje kralj opančar" i „Dolje Srbija". U stroju 53. vražje pukovnije navodno su i pjevali „Kolji, pali pedesetitreća".

[32] Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 356, 567, 569; Jandrić, *Hrvatska pod crvenom zvijezdom*, 82. i d.; Barić, *Srpska pobuna u Hrvatskoj*, 39-42.

[33] O tim problemima, detaljno, Roksandić, *Srbi u Hrvatskoj*, 151-158; Barić, *Srpska pobuna u Hrvatskoj*; Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 253.

[34] Stojković, *Materijalni položaj i nacionalna pripadnost*, 45-60; Župančić, *Neka sociodemografska obilježja seoskih domaćinstava prema nacionalnoj pripadnosti seoskog stanovništva*, 71-80.

[35] *Zapisnici Politbiroa* II, 371, 379.

[36] *Zapisnici Politbiroa* II, 382; vidi i Radelić, *Križari – gerila u Hrvatskoj 1945-1950*, 447-453; vidi u ovoj knjizi 465-466.

[37] Ramet, *Nationalism and Federalism in Yugoslavia*, 22; vidi i Matijević, *Recepcija Srba i Srbije u katoličkome vjerskom tisku 1980.-1991. godine*, 470-488.

[38] Lazić, *Autoritarnost i nacionalizam kao mobilizacijske pretpostavke sukoba na području SFRJ*, 47, 49; Žunec, *Goli život. Socijetalne dimenzije pobune Srba u Hrvatskoj* I, 3.

[39] Šiber, *Komunisti Jugoslavije o društvenoj reformi*, 75.

[40] Gregarizam/gregarnost jest sklonost pojedinih zajednica okupljanju i povezivanju, često vezana uz ksenofobiju – Anić-Goldstein, *Rječnik stranih riječi*, 496, 502.

[41] Lazić, *Autoritarnost i nacionalizam kao mobilizacijske pretpostavke sukoba na području SFRJ*, 46.

[42] O tom razdoblju, opširno, s mnogim primjerima, Barić, *Srpska pobuna u Hrvatskoj*, 42-52.

[43] *Večernji list*, Zagreb, 1. III. 1989; *Vjesnik*, Zagreb, 12. III. 1989, str. 6. i 22. III. 1989, str. 5; Hartmann, *Milošević, dijagonala luđaka*, 75.

[44] Vidi, primjerice, *Duga* 389, Beograd 21. I – 3. II. 1989, str. 32-34; Roksandić, *Srbi u Hrvatskoj*, 146; Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 485; Antić, *Velikosrpski nacionalni programi*, 227-232.

[45] Hartmann, *Milošević, dijagonala luđaka*, 76; Radulović, *Sudbina Krajine*, 14.

[46] Hartmann, *Milošević, dijagonala luđaka*, 77.

[47] *Danas*, Zagreb, 19. IX. 1989, str. 10-11.

[48] *Slobodna Dalmacija*, Split, 3. III. 1989, str. 5.

[49] Barić, *Srpska pobuna u Hrvatskoj*, 53-57.

[50] Među srpskim pobunjenicima bilo je očigledno i onih koji su tražili „definitivno rušenje kulta ličnosti Josipa Broza Tita kao najvećeg zlikovca i tiranina u našoj istoriji i eliminisanje svih posledica poluvekovne komunističke diktature", kao što piše u Programskoj deklaraciji Srpske radikalne stranke iz ožujka 1991. godine, vidi, *Radikalizacija društva u Srbiji*, 155.

[51] Radovan Jović, u: *Erasmus* 5, Zagreb 1994, 76; Barić, *Dmitar Obradović – prilog poznavanju jedne ljudske sudbine*, 615; Goldstein, *1941. godina koja se vraća*, 383-384.

[52] Rudolf, *Rat koji nismo htjeli, Hrvatska 1991*, 169-171.

[53] Vidi, Nobilo, *Hrvatski feniks, Diplomatski procesi iza zatvorenih vrata*, 26. i d.

[54] Kadijević, *Moje viđenje raspada;* Jović, *Poslednji dani SFRJ;* o Kadijeviću, Rudolf, *Rat koji nismo htjeli, Hrvatska 1991*, 163-164.

[55] O odgovornosti za rat, vidi, Rudolf, *Rat koji nismo htjeli, Hrvatska 1991*, 19-25.

[56] Rudolf, *Rat koji nismo htjeli, Hrvatska 1991*, na raznim mj., osobito 69.

[57] Šešelj je 1984. osuđen na dvije godine zatvora zbog propagiranja Velike Srbije; o Šešelju, vidi i Hartmann, *Milošević, dijagonala luđaka*, 198-207; Inić, *Tri politička portreta (Vojislav Šešelj: Odrastanje demona)*, 165-174.

[58] *Radikalizacija društva u Srbiji*, 155.

[59] *Erasmus* 5, Zagreb 1994, 76.

[60] *Basis of the social-economic Development of the Republic of Srpska Krajina*, dokument predan UNCRO-u i drugim medunarodnim tijelima u Zagrebu; u posjedu autora.

[61] Opširno, Pauković, *Hrvatsko i srpsko novinstvo o Srbima u Hrvatskoj*, 121-134.

[62] Rudolf, *Rat koji nismo htjeli, Hrvatska 1991*, 66.

[63] O Raškoviću, Barić, *Srpska pobuna u Hrvatskoj*, 211-219.

[64] *Uspon i pad „Republike Srpske Krajine"*, 71-72; Hartmann, *Milošević, dijagonala luđaka*, 97.

[65] *Dnevnik*, Titograd, 19. VIII. 1990; Hartmann, *Milošević, dijagonala luđaka*, 132-133.

[66] Istraživači su vrlo različito određivali datum početka rata, ali ipak prevladava stav da je pokrenut 17. kolovoza 1990. godine, Rudolf, *Rat koji nismo htjeli, Hrvatska 1991*, 167-169.

[67] Žunec, *Goli život, Socijetalne dimenzije pobune Srba u Hrvatskoj I*, 267-268.

[68] *Kronologija 1989-1998*, 34-35.

[69] Rudolf, *Rat koji nismo htjeli, Hrvatska 1991*, 107.

[70] *Vjesnik*, Zagreb, 12. X. 1990.

[71] Nobilo, *Hrvatski feniks, Diplomatski procesi iza zatvorenih vrata*, 27, 56-72.

[72] *Uspon i pad „Republike Srpske Krajine"*, 73-78.

[73] O Špegelju, detaljno, Špegelj, *Sjećanja vojnika*, 15. i d.; o filmu Jović, *Poslednji dani SFRJ*, 227-228.

[74] Špegelj, *Sjećanja vojnika*, 162-167; Nobilo, *Hrvatski feniks. Diplomatski procesi iza zatvorenih vrata*, 86-92; Rudolf, *Rat koji nismo htjeli. Hrvatska 1991*, 146-148.

[75] *Zagreb 900 dana*, 31; Hartmann, *Milošević, dijagonala luđaka*, 106, 108.

[76] Banac, *Raspad Jugoslavije*, 120.

[77] *Uspon i pad „Republike Srpske Krajine"*, 80-81.

[78] Hartmann, *Milošević, dijagonala luđaka*, 114.

[79] Hartmann, *Milošević, dijagonala luđaka*, 116-117.

[80] Mesić, *Kako je srušena Jugoslavija*, 24; Bjelajac, *Pokušaj rešavanja jugoslovenske krize vojnim udarom*, 439; Nobilo, *Hrvatski feniks. Diplomatski procesi iza zatvorenih vrata*, 84.

[81] Mesić, *Kako je srušena Jugoslavija*, 157; Jović, *Poslednji dani SFRJ*, 247; Hartmann, *Milošević, dijagonala luđaka*, 117.

[82] Ademović, *Beznađe zla*, 32.

[83] Kadijević, *Moje viđenje raspada*, 88.

[84] *Borba*, Beograd, 4. X. 1991; Hartmann, *Milošević, dijagonala luđaka*, 121-122.

[85] Kadijević, *Moje viđenje raspada*, 114.

[86] Okolnosti pod kojima je policajac Josip Jović stradao nikada nisu razjašnjene. Metak oružja koji ga je pogodio nije bio u arsenalu JNA. S obzirom da je JNA naoružavala srpske pobunjenike, moguće je da je, u općem neredu u kojem se odvijala akcija, stradao u „prijateljskoj" vatri. Također postoji mogućnost, iako malo vjerojatna, da su i srpski pobunjenici nabavili oružje i mimo kanala JNA.

[87] Mesić, *Kako je srušena Jugoslavija*, 3.

[88] Jović, *Poslednji dani SFRJ*, 317.

[89] Jović, *Poslednji dani SFRJ*, 317.

[90] Marijan, *Jugoslavenska narodna Armija i raspad SFRJ*, 224. i d.

[91] *Politika ekspres*, Beograd, 4. IV. 1991.

[92] Rudolf, *Rat koji nismo htjeli. Hrvatska 1991*, 133.

[93] Rudolf, *Rat koji nismo htjeli. Hrvatska 1991*, 138-139; Silber – Little, *Smrt Jugoslavije*, 167-169.

[94] Njemačka policija uhitila ga je i izručila Hrvatskoj 1996, a Vrhovni sud je ukinuo prvostupanjsku presudu i predmet vratio osječkom sudu, no u svibnju 1997. Vrhovni sud obustavio je kazneni postupak i zaključio kako se na Gudelja primjenjuje Zakon o općem oprostu. Nakon izlaska na slobodu Gudelj je otišao u Australiju. Godine 2001. Vrhovni sud je ukinuo odluku o pomilovanju i slučaj vratio na ponovno suđenje u Osijek. Pošto je Australija 2007. izručila Gudelja Hrvatskoj, sljedeće je godine osuđen na 20 godina zatvora.

[95] Hartmann, *Milošević, dijagonala luđaka*, 136; *Borba*, Beograd, 6. V. 1991.

[96] *Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske*, 1-5, na raznim mj.; Wertheimer-Baletić, *Stanovništvo Vukovara*.

[97] Mesić, *Kako je srušena Jugoslavija*, 7-8, 10.

[98] Mesić, *Kako je srušena Jugoslavija*, na raznim mj.

[99] Mesić, *Kako je srušena Jugoslavija*, XIII.

[100] Mesić, *Kako je srušena Jugoslavija*, 2-3, 8-9.

[101] Nobilo, *Hrvatski feniks. Diplomatski procesi iza zatvorenih vrata*, 101. i d.

[102] Lukic, *L'Agonie yougoslave (1986-2003)*, 53.

[103] O ulozi međunarodne zajednice vodila se u hrvatskoj javnosti tijekom devedesetih žestoka diskusija i prigovaralo joj nedovoljan i zakašnjeli angažman. Nije se uzimalo dovoljno u obzir da je propašću komunizma i završetkom Hladnoga rata Jugoslavija izgubila važnost koju je do tada imala za zapadne zemlje. Osim toga, ne treba smetnu-

ti s uma da se istovremeno bavila i raspadom Čehoslovačke i SSSR-a, pa je trebalo i svim tim procesima imati načelan i jedinstven stav, što je bilo vrlo teško postići. Nadalje, EZ se nalazio pred izazovima uređivanja unutarnjih odnosa (sporazum iz Maastrichta, prosinac 1991) te definiranja nove uloge u izmijenjenoj geopolitičkoj situaciji u kojoj je iračka okupacija Kuvajta 1990. i potom Zaljevski rat trebao biti test novoproklamirane suradnje svih međunarodnih snaga nasuprot dotadašnjem bipolarnom pristupu u rješavanju globalnih problema. Pregled mišljenja o odgovornosti međunarodne zajednice, vidi u: Rudolf, *Rat koji nismo htjeli, Hrvatska 1991*, 25-27.

[104] Gompert, *How to Defeat Serbia*, 33-34; detaljno, Nobilo, *Hrvatski feniks, Diplomatski procesi iza zatvorenih vrata*, 110-113.

[105] Hartmann, *Milošević, dijagonala luđaka*, 170.

[106] Dimitrijević, *Armija i jugoslavenski identitet;* Dimitrijević, *Organizacija JNA u Hrvatskoj 1945-1965. godine.*

[107] Dimitrijević, *Pobuna jugoslovenske periferije*, 293.

[108] Mamula, *Slučaj Jugoslavija*, 44, 278.

[109] Rendulić, *Razmatranja o JNA;* vidi o navedenom i neizbalansiran prikaz Ogorec, *Vojna sila bivše Jugoslavije.*

[110] Vidi, primjerice, Mamula, *Slučaj Jugoslavija*, 44-46.

[111] Petranović – Zečević, *Jugoslovenski federalizam, II*, 736.

[112] *Zakon o narodnoj obrani*, 1974; vidi i Goldstein, *Podruštvljavanje obrambenog sistema u SFRJ;* Marijan, *Jugoslavenska narodna Armija i raspad SFRJ*, 21.

[113] Cenčić, *Titova poslednja ispovijest*, ovitak; Bjelajac, *Pokušaj rešavanja jugoslovenske krize vojnim udarom*, 436-437.

[114] Mamula, *Slučaj Jugoslavija*, 25.

[115] Marijan, *Slom Titove armije*, 107-123.

[116] Bjelajac, *Pokušaj rešavanja jugoslovenske krize vojnim udarom*, 438.

[117] Mamula, *Slučaj Jugoslavija*, 20, 52-53; vidi o JNA, općenito, Nobilo, *Hrvatski feniks, Diplomatski procesi iza zatvorenih vrata*, 73. i d.

[118] Silber – Little, *Smrt Jugoslavije*, 41-45; Ramet, *Balkanski Babilon*, 53-54; Jović, *Jugoslavija – država koja je odumrla*, 457-458.

[119] *Feral Tribune* 116, Split 1987; www.index.hr/forum/default.aspx?q=t&idf=43&idt=1 34320&p=7

[120] Mamula, *Slučaj Jugoslavija*, 109-121.

[121] Špegelj, „Memoari", *Globus*, Zagreb, 21. VII. 1995; Špegelj, *Sjećanja vojnika*, 97. i d.

[122] Jović, *Poslednji dani SFRJ*, 69.

[123] Kadijević, *Moje viđenje raspada*, 106.

[124] Pešić, *Nacionalni sukobi*, 18.

[125] Špegelj, *Memoari, Globus*, 21. VII. 1995.

[126] Mit o JNA kao trećoj ili četvrtoj vojnoj sili u Europi potječe iz tvrdnji o snazi JA na kraju Drugoga svjetskog rata, kada je bila po brojnosti i snazi „treća saveznička vojna sila u Evropi (računajući evropske države) – odmah iza Crvene Armije i oružanih snaga Velike Britanije". Vidi, Gračanin, *Stvaranje strategijskih uslova za prelazak u ofanzivu za konačno oslobođenje Jugoslavije*, 51.

[127] Nobilo, *Hrvatski feniks, Diplomatski procesi iza zatvorenih vrata*, 21.

[128] Prema Marijan, *Jugoslavenska narodna Armija i raspad SFRJ*, 202.

[129] Nobilo, *Hrvatski feniks, Diplomatski procesi iza zatvorenih vrata*, 92. i d.

[130] Jedan od ključnih dokaza konačnog pristajanja JNA uz velikosrpsku opciju jest sudbina izvještaja potpukovnika JNA Milana Eremije (rodom iz Šida), datiranog 23. listopada 1991, u kojem on iznosi podatke o zločinima dobrovoljačkih skupina u selu Lovas pokraj Vukovara, uključujući i slanje civila u minsko polje, te traži njihovo razoružavanje. Dopis je objavio beogradski tjednik *Vreme* nekoliko mjeseci kasnije, no nikakve sankcije protiv počinitelja nisu poduzete (dopis je uvršten u dokazni materijal Haškog suda u procesu protiv Slobodana Miloševića, www.icty.org dokaz 342-11).

[131] Jović, *Posljednji dani SFRJ*, 349.
[132] O štafeti, Jakovina, *Tito je mladost*.
[133] Rudolf, *Rat koji nismo htjeli*, *Hrvatska 1991*, 128-130.
[134] Tako s pravom periodizira događaje Lukic, *L'Agonie yougoslave (1986-2003)*, 2.
[135] Perović, *Jugoslavija se podelila i pre formalnog raspada*.
[136] Vidi i Nobilo, *Hrvatski feniks*, *Diplomatski procesi iza zatvorenih vrata*, 36. i d.
[137] Lazić, *Autoritarnost i nacionalizam kao mobilizacijske pretpostavke sukoba na području SFRJ*, 54; vidi i Vejvoda, *Yugoslavia and the Empty Place in Power*.
[138] Lukic, *L'Agonie yougoslave (1986-2003)*, 58.
[139] Nobilo, *Hrvatski feniks*, *Diplomatski procesi iza zatvorenih vrata*, 23.
[140] Džaja, *Politička realnost jugoslavenstva*, 8; Perović, *Između anarhije i autokratije*, 25-26, 68-69.
[141] Nobilo, *Hrvatski feniks*, *Diplomatski procesi iza zatvorenih vrata*, 15. Možda jugoslavenski sustav nije bio „najoriginalniji", kako tvrdi Nobilo, ali mu, nema dvojbe, originalnosti nije nedostajalo.
[142] Nobilo, *Hrvatski feniks*, *Diplomatski procesi iza zatvorenih vrata*, 15-16.
[143] Perović, *Između anarhije i autokratije*; Džaja, *Politička realnost jugoslavenstva*, 173.
[144] Jović, *Jugoslavija – država koja je odumrla*, 23-86, navodi čak osam različitih teorijskih objašnjenja za raspad SFRJ; Sekelj, *Jugoslavija – struktura raspadanja*, 14-16, 143-147; Marković, *Komparativna iskustva raspada država u 20. veku*, 17-21; Lazić, *Autoritarnost i nacionalizam kao mobilizacijske pretpostavke sukoba na području SFRJ*, 46.
[145] Lazić, *Autoritarnost i nacionalizam kao mobilizacijske pretpostavke sukoba na području SFRJ*, 39.
[146] F. Tuđman, u: *Vjesnik*, Zagreb, 28. V. 1995; Špegelj, *Sjećanje vojnika*, 146; *Zagreb 900 dana, srpanj 1990 – prosinac 1992*, 31; Nobilo, *Hrvatski feniks*, *Diplomatski procesi iza zatvorenih vrata*, 98. i d.
[147] Anton Tus, u: *Globus*, Zagreb, 26. V. 1995.
[148] Ubojstvo četveročlane srpske obitelji u Cerni kod Vinkovaca (v. str. 700) počinila su petorica bivših HOS-ovaca (jer je tada HOS već bio integriran u HV).
[149] Tekst vidi u: Mesić, *Kako je srušena Jugoslavija*, 44-45.
[150] Silber – Little, *Smrt Jugoslavije*, 149-150.
[151] Mesić, *Kako je srušena Jugoslavija*, 47.
[152] *Borba*, Beograd, 22-23. X. 1994; prema Hartmann, *Milošević, dijagonala luđaka*, 158.
[153] Vidi, primjerice, Silber – Little, *Smrt Jugoslavije*, 149; Hartmann, *Milošević, dijagonala luđaka*, 152, 155.
[154] Marijan, *Jugoslavenska narodna Armija i raspad SFRJ*, 203. i d.
[155] Nobilo, *Hrvatski feniks*, *Diplomatski procesi iza zatvorenih vrata*, 93; autor citira generala KOS-a Aleksandra Vasiljevića koji je tvrdio da je „trodnevni rat" u Sloveniji insceniran kako bi se, prema dogovoru sa Slovencima, JNA povukla na „nove granice Jugoslavije" iako, objektivno, prema Vasiljeviću, taj rat JNA nije morala izgubiti.
[156] Jović, *Posljednji dani SFRJ*, 364.
[157] Mesić, *Kako je srušena Jugoslavija*, 94.
[158] Nobilo, *Hrvatski feniks*, *Diplomatski procesi iza zatvorenih vrata*, 49.
[159] Špegelj, *Sjećanja vojnika*, 267. i d.
[160] Nobilo, *Hrvatski feniks*, *Diplomatski procesi iza zatvorenih vrata*, 49.
[161] Mesić, *Kako je srušena Jugoslavija*, 159.
[162] Silber – Little, *Smrt Jugoslavije*, 165.
[163] O toj vladi Rudolf, *Rat koji nismo htjeli*, *Hrvatska 1991*, 101-105, 113. i d.
[164] Marijan, *Jugoslavenska narodna Armija i raspad SFRJ*, 456-457.
[165] Arkan je kasnije ubijen u mafijaškom obračunu. O Arkanu, vidi i Hartmann, *Milošević, dijagonala luđaka*, 198-207.

[166] Hartmann, *Milošević, dijagonala luđaka*, 183-184; Lukic, *L'Agonie yougoslave (1986-2003)*, XXXV-XXXVI.

[167] *Uspon i pad „Republike Srpske Krajine"*, 104.

[168] Mesić, *Kako je srušena Jugoslavija*, 51.

[169] Mesić, *Kako je srušena Jugoslavija*, 154.

[170] Tekst deklaracije u: Mesić, *Kako je srušena Jugoslavija*, 95-96.

[171] Nobilo, *Hrvatski feniks. Diplomatski procesi iza zatvorenih vrata*, 117; opširno, Cupek Hamill, *Konferencija o miru u Jugoslaviji i raspad jugoslavenske federacije (1991-1992)*.

[172] Almond, *Europe's Backyard War*, 243.

[173] Nobilo, *Hrvatski feniks. Diplomatski procesi iza zatvorenih vrata*, 113-115.

[174] Marijan, *Jugoslavenska narodna Armija i raspad SFRJ*, 340.

[175] Marijan, *Jugoslavenska narodna Armija i raspad SFRJ*, 343. i d.

[176] Srpska je propaganda tvrdila da je napad insceniran – Rudolf, *Rat koji nismo htjeli. Hrvatska 1991*, 64.

[177] A. Tus, u: *Globus*, Zagreb, 26. V. 1995.

[178] Tvrdeći da je to bilo u suprotnosti s politikom hrvatske vlade, tadašnji ministar Davorin Rudolf tvrdi da je zajedno s premijerom Gregurićem i potpredsjednikom Vlade Matom Granićem „obilazio mjesta u kojima smo inzistirali na zaštiti i poštivanju prava svih građana, bez obzira na nacionalnosti i vjeru. U Splitu smo 31. siječnja 1992. pozvali cjelokupan politički, vojni, policijski i sudbeni vrh srednje Dalmacije i zaprijetili kaznama svima koji prijeđu pragove dopuštenog tretmana građana. Sastanci su bili otvoreni"; Rudolf, *Rat koji nismo htjeli. Hrvatska 1991*, 74-75; vidi i *Slobodna Dalmacija*, Split, 1. II. 1992.

[179] „Rešenja koja će odgovarati svim našim narodima", *Narodna armija*, 24. VIII. 1991, 9.

[180] Mesić, *Kako je srušena Jugoslavija*, 265.

[181] Vidi i Jovanović, *Idemo na Zagreb*.

[182] Vidi primjere, u: Marijan, *Bitka za Vukovar*, 256-257.

[183] Silber – Little, *Smrt Jugoslavije*, 171-173; Marijan, *Bitka za Vukovar*, 307, 311, 315-316.

[184] O bici za Vukovar, Mamula, *Slučaj Jugoslavija*, 231-232; Kadijević, *Moje viđenje raspada*, 137; Marijan, *Bitka za Vukovar*, 258-259.

[185] Kardov, *„Zapamtite Vukovar": Sjećanje, mjesto i nacionalna tradicija u Hrvatskoj*, 65; Glavašević, *Priče iz Vukovara*, 16-17; Marijan, *Bitka za Vukovar*, na raznim mj.

[186] Silber – Little, *Smrt Jugoslavije*, 178-181; Raguž, *Hrvatsko Poneretvlje u Domovinskom ratu*, 220. i d.

[187] Raguž, *Pokušaj utemeljenja „Republike Dubrovnik"*.

[188] Nobilo, *Hrvatski feniks. Diplomatski procesi iza zatvorenih vrata*, 145-154.

[189] Špegelj, *Sjećanja vojnika*, 324-326.

[190] Opširno, Nobilo, *Hrvatski feniks. Diplomatski procesi iza zatvorenih vrata*, 328-345.

[191] Mesić, *Kako je srušena Jugoslavija*, na raznim mj.

[192] Degan, *Hrvatska država*, 336-338. i d.; Silber – Little, *Smrt Jugoslavije*, 185-199; Hartmann, *Milošević, dijagonala luđaka*, 175; Staničić, *Raspad SFRJ u uvjetima usporednih procesa globalizacije i međunarodnih integracija*, 94; Nobilo, *Hrvatski feniks. Diplomatski procesi iza zatvorenih vrata*, 122. i d.

[193] Nobilo, *Hrvatski feniks. Diplomatski procesi iza zatvorenih vrata*, 139. i d.; 155. i d.

[194] Mesić, *Kako je srušena Jugoslavija*, 319.

[195] Nobilo, *Hrvatski feniks. Diplomatski procesi iza zatvorenih vrata*, 159-169.

[196] O ulozi Sv. Stolice, Nobilo, *Hrvatski feniks. Diplomatski procesi iza zatvorenih vrata*, 170. i d.

[197] Hartmann, *Milošević, dijagonala luđaka*, 176-179; o razlozima njemačkog angažmana, Nobilo, *Hrvatski feniks. Diplomatski procesi iza zatvorenih vrata*, 159. i na drugim

mjestima (o stavu Rusije, o „američkoj nezainteresiranosti", itd.). Posebno o Hrvatskoj u UN, Nobilo, *Hrvatski feniks. Diplomatski procesi iza zatvorenih vrata*, 261. i d.

[198] Søberg, *Hrvatska nakon 1989. godine: HDZ i politika tranzicije*, 51; Owen, *Balkan Odyssey*; Holbrooke, *To End a War*, 31-32.

[199] Džaja, *Politička realnost jugoslavenstva*, 174. i d.

[200] Komšić, *Preživljena zemlja. Tko je, kada i gdje dijelio BiH*, 90.

[201] O Washingtonskom sporazumu, vidi, Granić, *Vanjski poslovi*, 92-95; Radelić - Marijan - Barić - Bing - Živić, *Stvaranje hrvatske države i Domovinski rat*, 34-377.

[202] Ne postoji konačna verzija o tom događaju. Ono što jest nedvojbeno, jest da je srpska svadbena povorka na samom početku rata došla u Sarajevo noseći srpsku zastavu. Morali su znati da će to Bošnjacima izgledati kao provokacija, i vjerojatno su računali s tim. Da li su računali da će netko pucati na povorku i ubiti jednu osobu, ostaje nepoznato. Nagađanja je mnogo više negoli pouzdano utvrđenih činjenica. Tvrdi se da su na bošnjačkoj strani u incident bili uključeni kriminalni krugovi (uostalom, tko je drugi u tom trenutku i mogao imati oružje?).

[203] Vidi, P. Stipetić, „Dvaput su me spriječili da presiječem srpski koridor", u: *Nacional* 595, Zagreb, 10. IV. 2007. Stipetić je te tvrdnje detaljno elaborirao u pismu predsjedniku Tuđmanu u rujnu 1994. godine; vidi i Banac, *Raspad Jugoslavije*, 145.

[204] Kevo, *Stradalnici Brodsko-posavske županije u Domovinskom ratu*, 214, 218.

[205] O sankcijama - Nobilo, *Hrvatski feniks. Diplomatski procesi iza zatvorenih vrata*, 346-370.

[206] *Ubijeni i nestali Hrvati Bosne i Hercegovine*, 6.

[207] Lukic, *L'Agonie yougoslave (1986-2003)*, 1; Nobilo, *Hrvatski feniks. Diplomatski procesi iza zatvorenih vrata*, 535. i d.

[208] O tome raspravlja Hudelist, *Tuđman: biografija*, 693-702; Šarinić, *Svi moji tajni pregovori sa Slobodanom Miloševićem*, 42.

[209] U *Usudbenim povjesticama* Tuđman je objavio „Nacrt programskih osnova Hrvatskog narodnog i socijalističkog pokreta" iz 1977. godine: „Vodstvo HNSP polazi, doduše, od sadašnjih republičkih granica kao realnosti, ali mora voditi računa o tome da su one u svakom smislu određene na štetu Hrvatske [...] iz povijesnih su granica Hrvatske (trojedne) kraljevine Hrvatskoj oduzeti i Srijem i Boka kotorska, a po prirodnom pravu nisu joj priključeni čisto hrvatski krajevi iz BiH (koji su bili ušli čak i u Banovinu Hrvatsku 1939), a niti hrvatski dio Bačke (sa Suboticom). Osim toga, dok je Vojvodina priključena Srbiji, usprkos tome što je u nacionalnom programu KPJ za vrijeme bivše Jugoslavije za nju traženo da bude federalna jedinica, dotle BiH nije ušla u sastav hrvatske federalne jedinice, unatoč tome što je BiH u svakom pogledu (geografski, gospodarski, prometno, povijesno i kulturno) životno više povezane s Hrvatskom negoli Vojvodina sa Srbijom". Tuđman, *Usudbene povjestice*, 341.

[210] Tuđen, *S političarima u četiri oka*, 45-46; u tom smislu svjedoči i Rudolf, *Rat koji nismo htjeli, Hrvatska 1991*, 98-99, kao i D. Butković, „Tuđman, povjesničar kojeg je pregazila povijest", u: *Jutarnji list*, Zagreb, 11. V. 2008, str. 27-28, 45-46.

[211] Nobilo, *Hrvatski feniks. Diplomatski procesi iza zatvorenih vrata*, 50, 55.

[212] *Stenogrami o podjeli Bosne*, I, 11.

[213] *Stenogrami o podjeli Bosne*, I, 87-88, 119.

[214] *Slobodna Dalmacija*, Split, 31. XII. 1991 - 1. I. 1992, str. 3.

[215] Hudelist, *Tuđman: biografija*, 701-702.

[216] *Slobodna Dalmacija*, Split, 10. VI. 1992; Barić, *Srpska pobuna u Hrvatskoj*, 561.

[217] Transkript, u: *Jutarnji list*, Zagreb, 3. XI. 2007.

[218] *Glasnik HDZ-a*, 28. I. 1994; vidi općenito o tim razgovorima, Hartmann, *Milošević, dijagonala luđaka*, 125-129.

[219] Snimka sastanka državnog vodstva na Brijunima 31. srpnja 1995, emitiran 24. VI. 2007. na HTV-u.

[220] Vidi i opsežnu dokumentaciju u: *Stenogrami o podjeli Bosne.*
[221] Aralica, *Što sam rekao o Bosni*, na raznim mj.
[222] Hartmann, *Milošević, dijagonala luđaka*, 211.
[223] Šarinić, *Svi moji tajni pregovori sa Slobodanom Miloševićem*, 44.
[224] P. Stipetić, „Dvaput su me spriječili da presiječem srpski koridor", u: *Nacional*, 595, Zagreb, 10. IV. 2007.
[225] D. Butković, „Tuđman, povjesničar kojeg je pregazila povijest", u: *Jutarnji list*, Zagreb, 11. V. 2008, str. 27.
[226] *Veliki geografski atlas Jugoslavije*, 228-229.
[227] „Bilo je to u doba velikih antialbanskih mitinga u Beogradu", *Oslobođenje*, Sarajevo, 3. i 10. III. 1989.
[228] Komšić, *Preživljena zemlja. Tko je, kada i gdje dijelio BiH*, 79-80.
[229] Komšić, *Preživljena zemlja. Tko je, kada i gdje dijelio BiH*, 55.
[230] Shrader, *Muslimansko-hrvatski građanski rat u srednjoj Bosni*, 110. i d.
[231] Praljak, *Zločini*.
[232] Shrader, *Muslimansko-hrvatski građanski rat u srednjoj Bosni*, 210. i d.
[233] Opširno o ratnim operacijama (uz neskriveno favoriziranje hrvatske strane), vidi, Shrader, *Muslimansko-hrvatski građanski rat u srednjoj Bosni*, na raznim mj.
[234] Komšić, *Preživljena zemlja. Tko je, kada i gdje dijelio BiH*, 81; Doduše, dogovor o granicama bio je tek djelomičan, jer su Srbi htjeli Neretvu kao granicu, a Hrvati i Stolac i dio Mostara na lijevoj obali Neretve.
[235] Komšić, *Preživljena zemlja. Tko je, kada i gdje dijelio BiH*, 81.
[236] Komšić, *Preživljena zemlja. Tko je, kada i gdje dijelio BiH*, 95.
[237] Hrvatski predsjednik Franjo Tuđman procijenio je početkom 1996. da je u ratu poginulo 9909 te ranjeno 20.649 bosanskohercegovačkih Hrvata, što je očigledno pretjerano. Moguće je da su u tu statistiku ušli i bosanskohercegovački Hrvati stradali u ratu protiv Srba u BiH, kao i u Domovinskom ratu u Hrvatskoj. Vidi, „Poslanica predsjednika Franje Tuđmana Saboru", 15. I. 1996, prema *Novi list*, Rijeka, 16. I. 1996.
[238] *Ubijeni i nestali Hrvati Bosne i Hercegovine*, 6.
[239] *Veliki geografski atlas Jugoslavije*, 228-229.
[240] Banac, *Raspad Jugoslavije*, 145.
[241] O tome piše i Nobilo, *Hrvatski feniks. Diplomatski procesi iza zatvorenih vrata*, 555-561.
[242] O tome, Nobilo, *Hrvatski feniks. Diplomatski procesi iza zatvorenih vrata*, 562. i d.
[243] Otvoreno pismo u kojem se traži ostavka predsjednika Tuđmana zbog rata u BiH napisali su Ivo Banac, Chris Cviić, Slavko Goldstein, Vlado Gotovac, Vesna Pusić i Ozren Žunec, vidi *Erazmus* 3, Zagreb 1993; žestoko osporavanje pisma, Aralica, *Što sam rekao o Bosni*, 128.
[244] *Glasnik HDZ-a*, 28. I. 1994; *Slobodna Dalmacija* i *Vjesnik*, 29. I. 1994.
[245] Silber – Little, *Smrt Jugoslavije*, 381; Komšić, *Sarajevska inicijativa;* najopširnije, Komšić, *Preživljena zemlja. Tko je, kada i gdje dijelio BiH*, 188-341.
[246] Lukic, *L'Agonie yougoslave (1986-2003)*, 243. i d.; Granić, *Vanjski poslovi*, 85. i d., 93-97; opširno, Komšić, *Preživljena zemlja. Tko je, kada i gdje dijelio BiH*, 345-383.
[247] Predsjednik Franjo Tuđman tvrdio je u razgovoru sa samim Abdićem da bi zapadna Bosna mogla u nekim raspletima „automatski pripasti Hrvatskoj", odnosno „bit će uključena u Hrvatsku kao pokrajina" – *Jutarnji list*, Zagreb, 3. XI. 2007.
[248] O UNPROFOR-u, opširno, Nobilo, *Hrvatski feniks. Diplomatski procesi iza zatvorenih vrata*, 399-460.
[249] Hartmann, *Milošević, dijagonala luđaka*, 215; Barić, *Srpska pobuna u Hrvatskoj*, 150-169.
[250] Šarinić, *Svi moji tajni pregovori sa Slobodanom Miloševićem*, 320.

[251] Radulović, *Sudbina Krajine*, 55; Hartmann, *Milošević, dijagonala luđaka*, 215; u tiskanim dokumentima, u: *Uspon i pad „Republike Srpske Krajine"*, 189-191, toga članka nema.

[252] *Uspon i pad „Republike Srpske Krajine"*, 192-194.

[253] Antonijević, *Stanovništvo hrvatske nacionalnosti na Kosovu – Janjevci*.

[254] *Jutarnji list*, Zagreb, 3. XI. 2007.

[255] Opširno, *Srbi u Hrvatskoj, jučer, danas, sutra*, 101-144.

[256] Radelić – Marijan – Barić – Bing – Živić, *Stvaranje hrvatske države i Domovinski rat*, 159-162.

[257] Radelić – Marijan – Barić – Bing – Živić, *Stvaranje hrvatske države i Domovinski rat*, 162-165.

[258] Vukonić, *Povijest hrvatskog turizma*, 183.

[259] Barić, *Srpska pobuna u Hrvatskoj*, 474-479.

[260] Vidi, *Srebrenica: od poricanja do priznanja*; Chollet, *Tajna povijest Daytona*, 48. i d.

[261] Chollet, *Tajna povijest Daytona*, 72-75.

[262] Lukic, *L'Agonie yougoslave (1986-2003)*, 249-251.

[263] Snimka sastanka državnog vodstva na Brijunima 31. srpnja 1995, emitiran 24. VI. 2007. na HTV-u.

[264] Primorac, *Pravorijek*, 269; *Feral Tribune*, 29. IV. 2000.

[265] *Slobodna Dalmacija*, Split, 10. VI. 1992; *Večernji list*, Zagreb, 15. XII. 1998; vidi i Hudelist, *Tuđman: biografija*, 674; Barić, *Srpska pobuna u Hrvatskoj*, 561.

[266] Barić, *Srpska pobuna u Hrvatskoj*, 537.

[267] O ulozi Srpske pravoslavne crkve: Ramet, *The Politics of the Serbian Orthodox Church*.

[268] Maković, *Pisma Bertoltu Brechtu*, 137; informacija o tome: Livada, *Etničko čišćenje – ozakonjeni zločin stoljeća*.

[269] Komšić, *Preživljena zemlja, Tko je, kada i gdje dijelio BiH*, 387-417; Granić, *Vanjski poslovi*, 131-134; Radelić – Marijan – Barić – Bing – Živić, *Stvaranje hrvatske države i Domovinski rat*, 403-406; opširno, Chollet, *Tajna povijest Daytona*, 288. i d.

[270] Opširno, Nobilo, *Hrvatski feniks, Diplomatski procesi iza zatvorenih vrata*, 496-522.

[271] Radelić – Marijan – Barić – Bing – Živić, *Stvaranje hrvatske države i Domovinski rat*, 458-470.

[272] Søberg, *Hrvatska nakon 1989. godine: HDZ i politika tranzicije*, 37-38.

[273] Analitičari nude i druge termine – „semidemokratski režim", „fragilna (tj. krhka – op. I. G.) demokracija", vidi, Kasapović, *Demokratska konsolidacija*, 17; Čular, *Vrste stranačke kompeticije*, 139; Søberg, *Hrvatska nakon 1989. godine: HDZ i politika tranzicije*, 39.

[274] Leinert Novosel, *Politika Sabora prema „ženskom pitanju"*, 199; Rupnik, *The Postcommunist Divide*, 57-58. Rupnik koristi termin „derailed transition", a slične karakteristike „balkanskim zemljama" Rupnik nalazi za zemlje bivšeg SSSR-a.

[275] Ramet, *Građanske vrijednosti u demokratskoj tranziciji*, 12; Søberg, *Hrvatska nakon 1989. godine: HDZ i politika tranzicije*, 35.

[276] Iako se često u liberalnodemokratskoj javnosti u Hrvatskoj tvrdilo kako Tuđmanova ideologija pripada 19. stoljeću, Ivo Banac s pravom tvrdi kako „to nije točno", već da je „tuđmanizam sinteza našeg 20. stoljeća". Njegov je „režim ujedinio sve sastavnice hrvatskog protuliberalizma... on je protuliberalni modernizam u svom bitku" – Banac, *Zašto liberalna Hrvatska kasni*, str. LXV.

[277] Maković, *Pisma Bertoltu Brechtu*, 191.

[278] Deželan – Lajh, *Inclusiveness of Suffrage in Post-Yugoslav Region*, 157-158.

[279] Pauković, *New Ideologies and Transition Opening in Croatia and Serbia*, 189, 212.

[280] Kasapović, *Demokratska konsolidacija*, 22.

[281] Takvoj je situaciji prilagođavan i ustavni tekst, pa je člankom 96 (Ustava iz 1990) određeno da predsjednik ne smije obavljati nikakvu drugu javnu ili profesionalnu dužnost, „osim stranačke".

[282] Zakošek, *Politički sustav Hrvatske*, 113.

[283] www.poslovniforum.hr/zakoni/zakon_o_izboru_predsjednika.asp; *Vjesnik*, Zagreb, 6. VIII. 1997.

[284] Primorac, *Pravorijek*, 116-119; *Feral Tribune*, 5. IV. 1999.

[285] Čular – Blanuša, *Prilozi*, 294.

[286] Kasapović, *Demokratska konsolidacija*, 22.

[287] Kasapović, *Demokratska konsolidacija*, 22.

[288] Čular, *Vrste stranačke kompeticije*, 126; Søberg, *Hrvatska nakon 1989. godine: HDZ i politika tranzicije*, 40.

[289] Govor predsjednika Tuđmana 25. I. 1994. godine na zajedničkoj sjednici Predsjedništva HDZ-a i Kluba zastupnika HDZ-a – *Glasnik HDZ-a*, Zagreb, 28. I. 1994.

[290] Kasapović, *Demokratska konsolidacija*, 17.

[291] Søberg, *Hrvatska nakon 1989. godine: HDZ i politika tranzicije*, 41.

[292] Zakošek, *Politički sustav Hrvatske*, 113-114; Granić, *Vanjski poslovi*, 137-138; Kasapović, *Zagrebačka politička kriza;* Ramet, *Građanske vrijednosti u demokratskoj tranziciji*, 12.

[293] Kasapović, *Demokratska konsolidacija*, 27.

[294] Cvrtila, *Izborna geografija*, 57-59.

[295] Kasapović, *Demokratska konsolidacija*, 30.

[296] NN 90/1992; NN 129/2000.

[297] Pusić, *Vladaoci i upravljači*, 144; o položaju Srba, detaljno, *Srbi u Hrvatskoj, jučer, danas, sutra*, na raznim mj.

[298] U prvom izdanju te knjige (Zagreb, 1989, 316-320) Franjo Tuđman se jednostranim izborom izvora oslanja isključivo na iskaze trojice logoraša koji su pušteni iz Jasenovca 1942; tvrdili su da su Židovi u logoru općenito imali privilegirani položaj, da su „logorsku upravu držali Židovi (i) bili unutarnja vlast u logoru", da je postojala „povezanost logorske i ustaške uprave", pa su židovski logorski dužnosnici „sudjelovali u ubijanju" i „u njihovim je rukama uvelike bilo 'odabiranje', tj. izdvajanje zatočenika za 'likvidaciju', a dijelom čak i sama njena provedba". Tako su Židovi u Jasenovcu navodno sudjelovali u likvidaciji Roma, pa je „uprava likvidacije (Cigana) u Gradini također bila povjerena jednoj židovskoj grupi". I „Srbi, pored toga što stradavaju od ustaša, stradaju i od Židova", koji „stalno i vešto intrigiraju protiv Srba". Ove tvrdnje triju navodnih svjedočenja Tuđman uvodno komentira da „sadrže prilično vjernu sliku". Zatim citira i ružnu generalizaciju koju pripisuje Vojislavu Prnjatoviću, jednom od otpuštenih iz logora, po Tuđmanu glavnome svjedoku: „Židov ostaje Židov, pa i u logoru Jasenovac. Oni su u logoru zadržali sve svoje mane no s tim da su one sada vidnije. Sebičnost, lukavstvo, nesolidnost, tvrdičluk, podmuklost i konfidentstvo njihove su glavne odlike." Jedino na ovome mjestu, i nigdje drugdje na sve četiri stranice pune takvih citata, Tuđman se donekle ograđuje jednom jedinom rečenicom, koja sama po sebi nije lišena dvosmislenosti: „Ovaj Prnjatovićev sud odiše pretjeranošću, mogli bismo reći antisemitskim raspoloženjem, ali slično govore i neki drugi svjedoci." Detaljnije o tome, vidi, Goldstein, *Holokaust*, 600-609; vidi i Tuđman, *Usudbene povjestice*, 688-695.

[299] Mesić, *Kako je srušena Jugoslavija*, VII.

[300] Klijentelizam su svi oblici korupcije koji nisu izraženi u novcu nego u raznim uslugama, pogodovanjima, itd., vidi Anić – Goldstein, *Rječnik stranih riječi*, 681.

[301] Primorac, *Pravorijek*, 316-317; *Feral Tribune*, 2. IX. 2000; vidi i *Nacional*, Zagreb, 7. IX. 2000.

[302] Tuđman, *Moj život s Francekom*, 510, 650-651.

[303] Zakošek, *Politički sustav Hrvatske*, 55.
[304] Kasapović, *Demokratska konsolidacija*, 22-23.
[305] Milošević je znao Tuđmana „i nasmijati... sjećam se kako je opisivao svoju zabrinutost što Hrvoje Šarinić nije prošao na parlamentarnim izborima. Milošević je bio teatralan: 'Franjo, kako ste mogli poslati Hrvoja na izbore u Rijeku... on je fini čovek. Nama je svima bilo žao kada je Hrvoje izgubio izbore'", Granić, *Vanjski poslovi*, 130.
[306] Zakošek, *Struktura biračkog tijela i političke promjene*, 101-102; Zakošek, *Politički sustav Hrvatske*, 41-45; negativna percepcija tih poteza, u: Aralica, *Što sam rekao o Bosni*, 202. i d.
[307] Čular, *Vrste stranačke kompeticije*, 125.
[308] Đapić je imao još nekoliko sličnih izjava, poput: „Dan antifašističke borbe može biti samo dan nacionalne izdaje i sramote, kada se grupa kriminalaca odmetnula protiv svoje države", „I jedan Srbin u Saboru je previše" – vidi *Nacional*, Zagreb, 26. VI. 2007, str. 115; Gruden, *Perači crnih košulja*, 197; *Feral Tribune*, Split, 14. IV. 1998.
[309] Kasapović, *Zagrebačka politička kriza*, 120; Čular, *Vrste stranačke kompeticije*, 127.
[310] Krušelj, *Franjo Tuđman*.
[311] Od 1994. do 1998. godine na predsjedničkom se položaju u tom savezu izmijenilo sedam osoba – Mladen Vedriš, Damir Matovinović, Đuro Brodarac, Nadan Vidošević, Josip Šoić, Branko Mikša te Vlatko Marković. Matovinović je bio istaknuti sudac, a samo Marković istaknuti nogometaš i trener – ostali uglavnom dužnosnici HDZ-a, manje ili više bez pravih znanja i sposobnosti da bi mogli taj posao uspješno obavljati. O Tuđmanovu odlučivanju vidi, A. Novalić, „Canjuga, Vitez i Ćiro natjerali su me da popustim pred Tuđmanom", u: *Jutarnji list*, Zagreb, 28. IV. 2007, str. 98-99.
[312] *Vjesnik*, Zagreb, 26. VI. 1991.
[313] *Slobodna Dalmacija*, Split, 28. V. 1995.
[314] Kako stoji u vijesti o predsjedniku Tuđmanu kao autoru predgovora u knjizi *Čudo hrvatske naive* – vidi http://www.cudo-hrvatske-naive.hr/o_nama.php
[315] Ova posljednja parola slična je sloganu talijanskih fašista – „Sve za državu, ništa protiv države, ništa mimo države". No, ta sličnost, po svemu sudeći, nije namjerna, već odražava fetišiziranje države i u jednom i u drugom slučaju.
[316] *Večernji list*, Zagreb, 26. IV. 2008, prilog *Obzor*, str. 8.
[317] *Vjesnik*, Zagreb, 31. V. 1995.
[318] Jedan od rijetkih trijeznih komentara suvremenih tom događaju vidi u: Lovrenović, *Poslije kraja*, 26-30.
[319] Goldstein – Hutinec, *Neki aspekti revizionizma*.
[320] Goldstein – Hutinec, *Neki aspekti revizionizma*; *Vjesnik*, Zagreb, 11. XII. 1999, str. 8.
[321] *Jutarnji list*, Zagreb, 6. III. 1999; *Vjesnik*, Zagreb, 9. II. 2007.
[322] Radi se o apsolutno nemogućim iznosima, jer se nikada za knjige takva, historiografskoga karaktera nisu mogli dobiti tako visoki honorari; Tuđman, *Moj život s Francekom*, 623-627.
[323] Primorac, *Pravorijek*, 72-74; *Feral Tribune*, 2. XI. 1998.
[324] *Vjesnik*, Zagreb, 31. V. 1999; kada se u devedesetima isticalo da je Hrvatska 1991/2. godine dosegnula samostalnost, često se zaboravljala notorna činjenica da je u vrijeme kada je nastala Hrvatska, rođeno i priznato još četrnaest država u Europi.
[325] Maković, *Pisma Bertoltu Brechtu*, 190.
[326] O povijesti Medvedgrada, Klaić, *Medvedgrad i njegovi gospodari*; Miletić, *O obnovi Medvedgrada (1979.-1999.) – kronika s komentarom*; vidi i *Vjesnik*, Zagreb, 1. IV. 2005; vidi i I. Goldstein, „Medvedgrad je bio srpski", u: *Feral Tribune*, Split, 6. VI. 1994.
[327] Maković, *Pisma Bertoltu Brechtu*, 68.
[328] *Vjesnik*, Zagreb, 31. V. 1999.
[329] Kasapović, *Demokratska konsolidacija*, 28; u nekim europskim državama – primjerice, u Italiji i Portugalu – pravo glasa na parlamentarnim izborima ima i „dijaspora", ali

njihovi predstavnici nemaju pravo glasa u parlamentu, dakle, njihovo predstavništvo nema „supstancijalne", već „simbolične" posljedice.

[330] Kasapović, *Izborni rezultati*.

[331] Zakošek, *Politički sustav Hrvatske*, 59.

[332] „Povijest" i „historija" u smislu „res gesta" i „historia rerum gestarum", kako to objašnjava Gross, *Suvremena historiografija*, 17-18; vidi i Goldstein, *Miroslav Krleža o hrvatskoj historiografiji i hrvatskoj povijesti*.

[333] Postoje tri osnovna tipa odnosa prema prošlosti: pacifikacija prošlosti, odnosno mirenje s grijesima prošlih vremena, upotreba povijesti u dnevnopolitičke svrhe ili suočavanje s njom „kroz moralnu refleksiju", tj. shvaćanje da novi odnosi u društvu nisu mogući bez radikalnog prekida sa zbivanjima iz prošlosti. Perović, *Između anarhije i autokratije*, 28-29.

[334] O tome opširnije, Goldstein, *Od partijnosti u doba socijalizma do revizionizma devedesetih*.

[335] Vidi, primjerice, Boban, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije, I-III*.

[336] Zbog toga se u tim idejama sklonim krugovima i medijima nije naravno upotrebljavao termin „revizionizam" i „revizionisti", jer on ima negativnu konotaciju, već se govorilo o „državotvorcima", „državotvornom" načinu razmišljanja, itd. „Državotvorstvo" je širi pojam od revizionizma i ne mora uvijek biti negativan. Dapače, neki od „državotvornih" projekata bili su posve logični i opravdani.

[337] Neovisnost nije posve izgubljena 1102, jer su određeni državnopravni elementi nastavili živjeti i nakon toga datuma (na čemu su sudionici hrvatskog političkog života stoljećima inzistirali). Radi se o mitologemu koji su do krajnje konzekvence doveli apologeti uspostave NDH 1941. godine (vidi, primjerice Pavelićev govor prilikom osnivanja prve vlade – *Ustaša, Dokumenti*, 143.), vidi, Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, 448-454.

[338] Ne bi se bilo teško složiti s tom tvrdnjom, da je Tuđman pridodao još jednu rečenicu koja bi glasila otprilike ovako: „Međutim, većina je Hrvata ubrzo shvatila da to nije država koju su željeli." No, Franjo Tuđman tu rečenicu nije dometnuo.

[339] Primorac, *Pravorijek*, 27-29; *Feral Tribune*, 25. V. 1998.

[340] Gruden, *Perači crnih košulja*, 27; *Slobodna Dalmacija*, Split, 23. V. 1991.

[341] Primorac, *Pravorijek*, 91; *Feral Tribune*, 18. I. 1999.

[342] Šentija, *Ako Hrvatske bude*, 200.

[343] Nema sumnje da se i mnogi drugi europski narodi bore s vlastitom poviješću u Drugom svjetskom ratu, M. Gross, u: *Jutarnji list*, Zagreb, 29. III. 2007.

[344] *Vjesnik*, Zagreb, 4. II. 1990.

[345] Ivin, *Kakva rehabilitacija Hebranga?*

[346] *Vjesnik*, Zagreb, 8. XI. 1990.

[347] Na taj način moguće je bilo prigovoriti bilo kome za bilo što, jer su se o „Deklaraciji", primjerice, početkom devedesetih nepovoljno izjašnjavali i neki visoki dužnosnici HDZ-a, vidi, *Vjesnik*, Zagreb, 31. III. 1967.

[348] Ideološka pozadina Tuđmanove knjige *Rat protiv rata* mogla bi se prema tim kriterijima dovesti u pitanje, jer ona služi da bi se podržala koncepcija općenarodne obrane odnosno koncept „naoružanog naroda", o čemu su se u vrijeme Tuđmanova rada na njoj u jugoslavenskom vojnom vrhu vodile rasprave. Primjerice, Tuđman govori i o „čitavom jugoslavenskom narodu" i o „narodu Jugoslavije", a upotrebljava i riječi koje se od šezdesetih ne upotrebljavaju u hrvatskom jezičnom standardu, već smatraju srbizmima: imena mjeseci januar – decembar, „postepen", „volšeban", „hiljada", „ostrvo", itd. sve do podnaslova „vođenje partizanskog rata saobrazno uslovima" (nav. cit. nalaze se na str. 313. i 315).

[349] *Vjesnik*, Zagreb, 1. III. 1991; vidi i Hudelist, *Tuđman: biografija*, 169-182.

[350] Tuđman, *Bespuća povijesne zbiljnosti*, 161, 164.

[351] Hudelist, *Tuđman: biografija*, 169-181.
[352] Hudelist, *Tuđman: biografija*, 513.
[353] Hudelist, *Tuđman: biografija*, 554.
[354] Maković, *Pisma Bertoltu Brechtu*, 173-179.
[355] Maković, *Pisma Bertoltu Brechtu*, 132, 191.
[356] Ramet, *Građanske vrijednosti u demokratskoj tranziciji*, 12.
[357] Primorac, *Pravorijek*, 7-9; *Feral Tribune*, 30. III. 1998.
[358] *Leksikon povijesti novinarstva i publicistike*, 293; *Hrvatski vjesnik* 27-28, Vinkovci, 7. XI. 1933; *Hrvatski vjesnik* 32-34, Vinkovci, 10. IV. 1994; M. Čulić, u: *Feral Tribune*, Split, 11. I. 2007.
[359] *Slobodna Hrvatska*, Zagreb, 1. X. 1991, str. 7; više primjera vidi u: Hudelist, *Novinari pod šljemom*, 129.
[360] Perko Šeparović, *Politika Sabora u zaštiti okoliša*, 182; Čular – Blanuša, *Prilozi*, 301.
[361] Čular – Blanuša, *Prilozi*, 283, 307.
[362] Banac, *Raspad Jugoslavije*, 120.
[363] Søberg, *Hrvatska nakon 1989. godine: HDZ i politika tranzicije*, 43-44; Perica, *The Catholic Church and Crotian Statehood*, 59.
[364] Živko Kustić, u: *Globus*, Zagreb, 30. VI. 1995.
[365] D. Butković, „Zatvorena crkva", u: *Jutarnji list*, Zagreb, 5-6. I. 2007.
[366] Domazet, *Hrvatska: ekonomika u ekonomiji 1990-2005*, 109. i d.
[367] Vukonić, *Povijest hrvatskog turizma*, 183.
[368] Primjerice, 1999. u Rijeci je pretovarena samo 5848 kontejnera, u Kopru 78.204, a u Trstu 185 tisuća. U Rijeci je te godine pretovareno 3890 vozila, a u Kopru 297.504 (76 puta više), *Riječka luka, povijest, izgradnja, promet*, 61, 285.
[369] Praljak, *Procjena ratnih šteta*, 26.
[370] *Globus*, Zagreb, 11. XII. 1998.
[371] Domazet, *Hrvatska: ekonomika u ekonomiji 1990-2005*, 109. i d.
[372] D. Kalogjera, u: *Republika*, Zagreb, 6. I. 2001.
[373] Stipetić, *Laissez-faire kao ekonomska politika Hrvatske?*, 22.
[374] Vidović, *Welfare State in Post-Socialist Countries*, 134.
[375] Petak, *Proračunska politika Sabora*, 152-153.

XI.

2000-2008

PREMA EUROATLANTSKIM INTEGRACIJAMA

90. U novo tisućljeće s novim nadama

Međunarodni pritisak i stabilizacija mirnodopskog stanja prisilili su na prijelazu iz 1995. u 1996. godinu hrvatsku vlast da omekša odnos prema povratku srpskih izbjeglica. Bilo je to povezano s provedbom misije UNTAES-a u istočnoj Slavoniji i Baranji koja je predviđala povratak svih izbjeglica kućama: kako prognanih i izbjeglih Hrvata, tako i Srba naseljenih u te krajeve i u druge dijelove Hrvatske.

Tako su se stvarali uvjeti za pozitivne pomake: u travnju 1996. godine Parlamentarna skupština Vijeća Europe primila je Hrvatsku za svoga 40. člana, nakon više od tri godine čekanja i tek pošto su se hrvatski predstavnici obvezali da će ispuniti 21 zahtjev u vezi s ljudskim i manjinskim pravima, što je bio presedan pri primanju novih članova. Usprkos svim teškoćama da se uđe u članstvo Vijeća Europe, bio je to prvi i nezaobilazan korak prema članstvu u drugim euroatlantskim organizacijama. U kolovozu 1996. godine hrvatski ministar vanjskih poslova Mate Granić (1947) potpisao je s jugoslavenskim kolegom Milanom Milutinovićem sporazum o normalizaciji odnosa dviju zemalja, čime je okončano petogodišnje (doduše, nikad objavljeno) ratno stanje.

Misija UNTAES-a završila je vrlo uspješno u siječnju 1998. godine: Vukovar i okolica reintegrirani su u Hrvatsku. Time je Hrvatska definitivno ovladala svojim međunarodno priznatim teritorijem i rat je konačno ostao iza nje. Međutim, ratne rane i dalje se vidaju i polako zacjeljuju. Relativno stabilan mir u BiH, koji nedvojbeno ima izravan utjecaj na situaciju u Hrvatskoj, ipak se održavao.

Potkraj devedesetih postajalo je očiglednije da je autoritarni Tuđmanov režim glavna zapreka bržem integriranju Hrvatske u euroatlantske integracije.

Predsjednik Tuđman teško je obolio potkraj 1996. godine.[1] Nakon liječenja u SAD-u, suprotno prognozama vrhunskih liječnika, vrlo se dobro oporavio i gotovo potpuno obnovio radnu sposobnost.[2] Uz povremene terapije i pogoršanja, protjecao je njegov drugi predsjednički mandat. Tijekom tih godina psihičke i fizičke snage predsjednika Tuđmana

Karakteristična satirička fotomontaža na naslovnoj stranici splitskog tjednika *Feral Tribunea*, najbritkijega kritičara HDZ-ova režima u devedesetim godinama.

su kopnile. Sve se manje bavio realpolitikom, sve su ga više zaokupljale teme koje su se samo njemu činile važnima. Primjerice, javnosti je godinama nametao tezu kako bi se moglo desiti da Hrvatsku opet uguraju u „nekakve jugoslavenske asocijacije" te je tijekom 1997. godine od Sabora iznudio i dopunu članka 135. Ustava u kojoj se propisuje ustavna zabrana pokretanja postupka udruživanja Hrvatske u saveze s drugim državama koji bi doveli, ili mogli dovesti, do obnavljanja jugoslavenskog državnog zajedništva, odnosno do balkanske državne sveze u bilo kojem obliku. Mnogi su upozoravali kako je Tuđmanov strah od takvih inicijativa, pa slijedom toga i promjena ustavnog teksta, zapravo „apsurdna, upravno groteskna".[3] Nadalje, sam je predsjednik Tuđman u govoru pred polaznicima Ratne škole izjavio kako je 1998. godine, zbog razgraničenja Hrvatske i BiH bio spreman poslati vojsku u obranu državnog teritorijalnog integriteta, tj. bio je spreman ući u sukob sa snagama SFOR-a, a sve zbog toga što je želio kontrolirati komadić posve nebitnog bosanskohercegovačkoga (a ne hrvatskoga) teritorija kod Martin-Broda. I tadašnji ministar vanjskih poslova Mate Granić izjavio je u Saboru da je zrakoplovstvu NATO-a odobreno prelijetanje prilikom bombardiranja SRJ 1999. godine, kako bi preduhitrio eventualno Tuđmanovo suprotstavljanje preletima.[4]

Koliko je predsjednik Tuđman bio daleko od realnosti, svjedoči i sljedeći primjer: američki pregovarač Richard Holbrooke tvrdi da je američka strana pitala hrvatskoga predsjednika što želi kao protuuslugu za uspješno okončanje pregovora u Daytonu, misleći da će zatražiti primanje Hrvatske u Partnerstvo za mir ili neku drugu međunarodnu integraciju, no, on je „sa suzama u očima zamolio da se Zvonka Bušića (osuđenog u SAD za otmicu putničkog aviona i postavljanje bombe u čijoj je eksploziji poginuo policajac, puštenog iz zatvora 2008. godine – op. I. G.) izruči Hrvatskoj na daljnje izdržavanje kazne. Amerikanci su ga začuđeno gledali".[5] Da je predsjednik Tuđman bolje razumio američku

Jedan od najvećih prosvjeda u vrijeme Tuđmanova režima dogodio se u studenome 1996, kada su tadašnje vlasti pokušale zatvoriti popularni zagrebački Radio 101. Oko 100.000 ljudi okupilo se 21. studenoga 1996. na Trgu bana Jelačića i tako spriječilo zatvaranje jednog od rijetkih elektroničkih medija koji je u prvoj polovici devedesetih uspio zadržati neovisnu poziciju.

politiku, shvatio bi da puštanje Bušića, već i zbog autonomnosti sudbene vlasti, jednostavno ne može doći u obzir.

Kako se bližio kraj devedesetih, javnost je bila sve kritičnija prema režimu. Bitnu ulogu u tome su, dobrim dijelom, odigrali mediji. Kako su relevantni tjednici iz socijalističkog doba tijekom devedesetih prestali izlaziti (primjerice, 1992. *Danas*, nakon duže agonije), na tržištu su se pojavili novi tjednici, neopterećeni vlasničkim odnosima iz prethodnih vremena: *Globus* (1990), *Feral Tribune* (1993-2008) te *Nacional* (1995). Među dnevnicima je tijekom devedesetih jedini riječki *Novi list* uspio očuvati neovisnost, dočim je splitska *Slobodna Dalmacija*, nakon vrlo uspješnog razdoblja pod vodstvom Joška Kulušića (1938-1998), kada je realistično pisala o ratnoj svakodnevici, 1993. godine manipulacijom podvrgnuta kontroli vlasti.[6] Značajan je bio i početak izlaženja *Jutarnjeg lista* 1998. godine, prvoga novog dnevnika nakon više desetljeća u Hrvatskoj, koji je ubrzo dosegnuo, uz *Večernji list*, najvišu prodanu nakladu u zemlji. *Jutarnji list* je, pod uredništvom Tomislava Wrussa (1961), bio dosljedan u svojoj kritici vladajuće politike. Narastanju kritičkog odnosa prema HDZ-u snažno je pridonio i zagrebački Radio 101.

U nedemokratskim društvima ili društvu limitirane demokracije (kakvo je bilo hrvatsko tijekom devedesetih) opozicijska se gibanja obično začinju u uskim intelektualnim krugovima. Oni su naoko isuviše slabi i malobrojni, ali ako nailaze na plodno tlo – ako u društvu vlada nezadovoljstvo, opozicione ideje brzo će fermentirati, poprimati jasnije oblike, ponekad zadobivati i elemente populizma, čime postaju opasnost za vlast, koju nagrizaju i u konačnici ju i ruše. Tako je bilo i u Hrvatskoj potkraj devedesetih godina. Osim medija, za pad HDZ-ovske vlasti važan je bio i časopis *Erazmus* (1993-1997) kojeg je uređivao Slavko Goldstein, pogotovo prva hrvatsko-srpska konferencija koju je *Erazmus* organizirao 1993. u Zagrebu, a na kojoj je 35 hrvatskih i srpskih intelektualaca razgovaralo o uzrocima rata i načinima rješavanja hrvatsko-srpskog sukoba.[7] Važna financijska podrška tim institucijama i inicijativama bio je Institut otvoreno društvo Hrvatska (*Open Society Institute*) pod pokroviteljstvom američkog multimilijardera Georga Sorosa (inače Židova, podrijetlom iz Mađarske), čiji je zagrebački ured osnovan potkraj 1992. godine. Posebno je Otvoreno društvo bilo na meti napada, jer je tobože financiralo projekte i institucije koje rade „protiv hrvatskih (državnih) interesa". Naposljetku, rušenju tuđmanizma pridonijele su i opozicijske stranke, prvenstveno SDP i HSLS, kao i HNS i druge (IDS, HSS i LS), ali je njihova uloga bila manja od potrebne i očekivane u društvima razvijene demokracije, jer su uvijek osjećale potrebu da njihova kritika ne bude shvaćena kao „protudržavna".

Napetosti unutar hrvatskoga društva, kako se približavao kraj devedesetih, postajale su sve jače, a i sve očiglednije. Kako više nije bilo vanjskoga neprijatelja, one su logikom društvenih događanja virulentnom snagom izbijale na površinu. Prvenstveno se radilo o tome da je javnost shvatila kako se mora uhvatiti ukoštac s temeljnim socioekonomskim problemima – mnogi su ostajali bez plaće i bez posla, dočim su se malobrojni bogatili. To je nalagalo nužne reforme, koje, pak, nisu bile moguće bez dosljednog odgovora na osnovna pitanja o pravoj naravi vladajućeg režima, prvenstveno u smislu poštivanja liberalnodemokratskog koncepta. U tim godinama konfrontirali su se etnocentrizam, odnosno agresivni nacionalizam nasuprot nacionalne snošljivosti, tradicijske ruralne nasuprot modernim urbanim vrijednostima, kao i euroskepticizam i ksenofobija nasuprot proeuropskom usmjerenju i toleranciji.[8] Polariziranost izazvana tim pitanjima osjećala se pred izbore 1990. godine i opet je izbila na površinu potkraj devedesetih te će se na izborima 2000. konfrontirati nacionalistički, tradicionalističko-religiozni s jedne, i kozmopolitski, modernističko-sekularni blok, s druge strane.[9]

Sve je to značilo da će se polako uspostavljati liberalnodemokratski odnosi u društvu u kojem više neće biti političkih „neprijatelja" (kako se

govorilo u vrijeme komunizma i kako je tvrdio sam predsjednik Tuđman), već samo politički „protivnici".[10]

Zdravstveno stanje predsjednika Tuđmana tijekom 1999. godine postajalo je naočigled sve lošije. U početku studenoga 1999. godine posjetio je Oltar domovine, već vidljivo teško bolestan, a potom je, jer mu je tada pozlilo, prebačen u bolnicu. Sljedećeg mjeseca je umro.[11]

U međuvremenu, raspisani su parlamentarni izbori za 3. siječnja 2000. godine. Opozicija je dugi niz godina bila razjedinjena i poprilično dezorijentirana, ali su je logika političkog života i zahtjevi javnosti potakli na ujedinjavanje. Šest stranaka (SDP, HSLS, HSS, HNS, LS i IDS i neke manje stranke) stvorilo je dva velika predizborna bloka (u prvom su bili SDP i HSLS, u drugom svi ostali) koji su nakon izbora zajednički formirali vladu.

Policijski kordon dočekuje sindikalne prosvjednike u centru Zagreba, veljača 1998. godine.

Na ruku im je išlo i to što je predsjednik Tuđman umro niti mjesec dana prije izbora. Kako se HDZ punih deset godina umnogome u pridobivanju birača oslanjao na emocionalnu vezanost birača za „tvorca hrvatske države" Franju Tuđmana, njegovim fizičkim odlaskom logično su i mnogi potencijalni glasači HDZ-a glasali za druge stranke ili uopće nisu izašli na izbore. Osim toga, izjavom nadbiskupa Bozanića o „grijehu struktura" i Crkva je progovorila jasnije negoli ikada protiv HDZ-ovske politike. Čini se da na tim izborima prvi put HDZ nije imao podršku dobrog dijela Crkve. Biračko tijelo HDZ-a, najstabilnije od svih stranaka tijekom devedesetih, na ovim se izborima umnogome rasulo. Prema anketama organiziranima prije izbora, o HDZ-u je 29,9% ispitanika imalo „izrazito negativan" stav, a 23,4% „uglavnom negativan" (nasuprot 14,3 i 7,9% za SDP).[12] Takvi rezultati jasno su najavljivali ishod izbora.

Plakat SDP-a i HSLS-a uoči izbora za Zastupnički dom Sabora 3. siječnja 2000. Na plakatu su likovi Ivice Račana, predsjednika SDP-a i Dražena Budiše, predsjednika HSLS-a, kojih je savezništvo bilo ključno za izbornu pobjedu šesteročlane koalicije. Koalicija dviju stranaka raspala se 2002; HSLS je prešao u oporbu.

Na izborima je šesteročlana koalicija dobila ukupno 53.4% glasova, a HDZ 24.5%. HDZ je dobio 676.000 glasova, svega 56.3% od broja postignutog deset godina ranije. Nema sumnje da je „HDZ dobio podršku naglašeno nacionalističkih birača, dok su manje nacionalistički birači okrenuli leđa toj stranci".[13] Na ovim izborima su „europejci" pobijedili „nacionaliste", upravo suprotno onome što se događalo tijekom devedesetih.[14]

Temeljem tih rezultata šesteročlana koalicija osvojila je 96 zastupničkih mjesta te stekla i dvotrećinsku većinu u Saboru. Stranke su se dogovorile o formiranju vlade kojoj je predsjednik postao Ivica Račan, kao vođa najjače koalicijske stranke SDP-a. Uz SDP i HSLS, u Vladu su ušli, s manjim brojem ministara i drugih dužnosnika, i HSS, potom HNS, LS i IDS.

Gotovo u isto vrijeme raspisani su i predsjednički izbori. Isprva je izgledalo da među devetoricom kandidata Dražen Budiša, predsjednik HSLS-a i glavni Račanov koalicijski partner, nema pravog suparnika. Najviše šansi da mu se uopće suprotstavi u drugom krugu davalo se Mati Graniću, bivšem ministru vanjskih poslova i kandidatu netom poraženog HDZ-a. Posve neočekivano, kako je tekla predizborna kampanja, u prvi je plan počeo izbijati Stjepan Mesić. Mesić je 1994. godine zajedno s Josipom Manolićem izašao iz HDZ-a, ponajprije zbog politike prema BiH i pljačkaške privatizacije te osnovao novu stranku – Hrvatske nezavisne demokrate (HND), koja nije uspjela zadobiti veću popularnost. Tako se činilo da je Mesićeva politička karijera na zalasku. Istovremeno je bio dosljedan kritičar tadašnjeg Tuđmanova režima. Ubrzo je napustio HND te pristupio HNS-u i postao njegov potpredsjednik.

Mesićevu je predsjedničku kandidaturu 2000. godine podržala tek njegova stranka i u prvim je anketama javnog mišljenja dobivao tek 2% glasova. No, svojim neformalnim nastupom te jasnim stavovima koji su se radikalno razlikovali od Tuđmanovih, pa i od Budišinih, svakim je danom pridobivao nove i nove glasače. Na taj je način u prvom krugu dobio preko 41% glasova, a Budiša ni 28%. U drugom krugu Mesić je pobijedio Budišu dobivši 56,94% glasova.[15]

Izbori 2000. godine doživljavali su se i kao „izbori za demokraciju" (nakon što su oni 1990. godine bili „izbori o demokraciji"). Godine 2000. na sretan su način razriješene spomenute dvojbe, ali izborni gubitnici iz 2000. godine i u sljedećim će godinama zauzimati značajan prostor na hrvatskoj političkoj sceni. Događat će se to i zbog toga što je hrvatsko društvo u deset godina vladavine HDZ-a na razne načine nazadovalo. Da je to tako svjedoče neke provedene ankete koje potvrđuju da je u hrvatskom društvu „postmodernistička" orijentacija, koja predstavlja dio političkih ciljeva kozmopolitskoga, modernističko-sekularnog bloka, 2000. godine umnogome oslabila u odnosu na stanje deset godina ranije.[16]

Na mnoge su načine demokratske promjene 2000. godine označile početak dekonstrukcije autoritarnog političkog sustava uspostavljenog u Hrvatskoj tijekom devedesetih. Promjenom izvršne vlasti i gotovo istodobnim dolaskom na vlast predsjednika Stjepana Mesića pred Hrvatskom su se najednom otvorile posve nove demokratske perspektive.[17]

Nova je vlast najviše postigla u vanjskoj politici. Što HDZ-u nije uspijevalo godinama njoj je uspjelo u samo nekoliko mjeseci. Hrvatska je primljena u Partnerstvo za mir i Svjetsku trgovinsku organizaciju, potom i u CEFTA-u. Već je u ljeto 2000. EU objavio da su sve balkanske države potencijalni kandidati za članstvo u EU, da bi u studenom iste godine bio održan Zagrebački summit, jedini skup u povijesti EU održan u zemlji koja nije članica. Premijer Račan i predsjednik Europske komisije Romano Prodi otvorili su tada pregovore EU i Hrvatske o Sporazumu o stabilizaciji i pridruživanju koji je i potpisan sljedeće godine.

Euforija koja je tada bila prisutna u javnosti ubrzo se stišala. Podrška koju je proces priključivanja euroatlantskim integracijama imao u hrvatskoj javnosti nakon 2000. godine u sljedećih je pet-šest godina značajno opala.

Boljem međunarodnom statusu Hrvatske mnogo je pridonio predsjednik Stjepan Mesić. Dosljedan u svojoj predizbornoj devizi „bit ću predsjednik svih građana Hrvatske, i bit ću građanin predsjednik" raskinuo je s nacionalističkom ekskluzivnošću, političkom netolerancijom i autokratskim stilom koji je zračio iz predsjedničke palače dok je u njoj bio predsjednik Tuđman. Svojim neformalnim nastupom („sušta suprotnost

Tuđmanu: jednostavniji, vrckaviji", „mješavina duhovitosti i otvorenosti", „jednostavan čovjek")[18] i jasnim iskazivanjem stavova o mnogim, često gorućim problemima, stekao je povjerenje građana te je godinama, prema svim anketama, bio najpopularniji hrvatski političar. Često ga se, čak i u poluslužbenim prilikama, oslovljava jednostavno sa „Stipe". Pokazao je i odlučnost, ponajviše u rujnu 2000. godine, kada je dvanaest generala, članova HDZ-a, napisalo otvoreno pismo „kako bi izrazilo negodovanje zbog negativizacije Domovinskoga rata, rušenja ugleda hrvatskih časnika i niza poteza nove vlasti koji su doveli do sužavanja hrvatskog nacionalnog ponosa". Mesić je to shvatio kao uplitanje vojske u politiku s jasno iskazanim pučističkim namjerama te ih je bez oklijevanja sve umirovio.[19] Bio je to jedan od najvažnijih, ako ne i najvažniji događaj u razvoju hrvatske demokracije početkom 21. stoljeća. Nedvosmislenim opredjeljenjem za antifašizam Mesić je bio ključna osoba i pokazatelj da se Republika Hrvatska od 2000. počela odlučno udaljavati od fašistoidnih recidiva ustaštva i NDH.[20]

Činilo se da je nova vlast na najboljem putu da već u prvom narednom proširivanju EU uvede Hrvatsku u krugu novoprimljenih zemalja i time ostvari glavni strateški cilj na međunarodnom planu – ali to se nije dogodilo.

Predsjednička prisega Stjepana Mesića, veljača 2000. Ispunjavajući predizborni program pobjedničke koalicije i svoj, Mesić je već u prvoj godini svoga mandata potvrdio ustavne promjene po kojima su ovlasti predsjednika Republike znatno smanjene, a ovlasti Vlade i Sabora uvećane. Mesićev slogan „bit ću predsjednik svih građana Hrvatske, i bit ću građanin predsjednik" najbolje sažima promjenu koja se dogodila kada je na mjestu predsjednika zamjenio dr. Franju Tuđmana.

Koalicijska vlada na čelu s premijerom Račanom ubrzo je ispoljila i neke unutrašnje slabosti: pretjerano taktiziranje povezano s krajnjom sporošću u donošenju odluka i polovičnošću u njihovoj provedbi. Trebalo je konsolidirati politički sustav, što je i učinjeno ustavnom reformom ujesen 2000. godine. Tada je polupredsjednički ustav bio transformiran u parlamentarni. Nakon dugih i zamornih rasprava predsjedniku države ostale su značajne ovlasti u vanjskim poslovima i vojsci.

Koaliciju je karakterizirala i unutrašnja nestabilnost, izazvana raznorodnim stranačkim opredjeljenjima i interesima s međusobnim uskostranačkim pogađanjima unutar koalicije i nastojanjima da se dobre ideje i uspjesi pripišu sebi, a neuspjesi drugima. Koaliciju je već 2001. godine napustio IDS, a godinu dana kasnije i HSLS, koji se tom prilikom po drugi put raspao na dvije stranke. Tako je okrnjenoj koaliciji drugi partner po snazi postao HSS, stranka koja je među svim koalicijskim partnerima prema političkim idejama i orijentaciji članstva najdalja vodećem SDP-u, pa je efikasnost koalicije time bila dodatno umanjena, odnosno proces odlučivanja bio je gotovo paraliziran. Osim toga, Račanova je vlada više puta podlegla pritiscima ekstremne desnice koja je širila famu da je sud u Haagu „protuhrvatski", da „izjednačuje agresora i žrtvu u Domovinskom ratu", da su generali, koje je tužiteljstvo u Haagu optužilo za ratne zločine, samo branili svoju zemlju te da *a priori* ne mogu biti niti krivi ni odgovorni.

Neodlučnošću i oklijevanjem u ispunjavanju obaveza prema Međunarodnom sudu za ratne zločine počinjene u ratovima na prostoru bivše Jugoslavije u Den Haagu najeklatantnije su demonstrirane slabosti koalicijske vlade na međunarodnom planu, što je imalo nepovoljan učinak i na domaće prilike. Jednoga optuženog vlasti su izbjegle uhititi i omogućile mu bijeg (general Ante Gotovina), za drugoga je (general Janko Bobetko) premijer Račan pred Saborom izjavio da ga neće izručiti, iako u tom trenutku sadržaj optužnice još nije bio ni poznat. Svojim postupanjem u krizi oko Bobetka hrvatska je vlada flagrantno prekršila svoje međunarodne obaveze i vlastiti Ustavni zakon. Dužnosnici ili pojedina tijela članica EU i drugih zapadnih država (ponajprije SAD-a) nedvosmisleno i jednoglasno su osudili taj postupak. Time je približavanje Hrvatske euroatlantskim integracijama bilo značajno usporeno.

Krizu oko Bobetka iskoristile su desno orijentirane skupine zaprijetivši čak i državnim udarom. Povratak primitivnog desničarenja, osobito iskazano na mitinzima (u Splitu i drugdje) i koncertima od 2001. godine, jedan je od najtežih manifestacija društvene krize. Na mitingu u Sinju javno se sudilo „Jovici i Stevici" (dakle premijeru Račanu i predsjedniku Mesiću), pjevalo se „Oj Ivica i Stipane, pojest će vas crne vrane" te su premijer i predsjednik nazivani „Ciganima, veleizdajnicima i oku-

Prosvjedni skup „Svi smo mi Mirko Norac" Split, veljača 2001. godine. Hrvatska ekstremna desnica organizirala je 2001. i 2002. takve masovne skupove, najuspješnije u Splitu, manje uspješno u Zagrebu, sa zahtjevima da se ne sudi generalima Hrvatske vojske optuženima za ratne zločine.

patorima".[21] Na Splitskoj rivi, dva dana kasnije, broj nazočnih bio je mnogo veći, govornika je bilo mnogo i optužbe su se uglavnom ponovile. Ugledni komentator Inoslav Bešker pisao je o „morlakizmu... koji obrasce pravne države suprotstavlja mitske obrasce izdaje i viteštva uz korištenje narodne pjesme".[22] U ta su se događanja uključile i razne udruge koje su tijekom devedesetih bile u povlaštenu položaju, uglavnom pod krinkom borbe za zaštitu „digniteta Domovinskog rata".[23] Stanje je dodatno bilo otežano time što su te inicijative podržali, pa onda i rigidne nacionalističke koncepte zagovarali, i neki istaknuti intelektualci, dijelovi uglednih institucija te neki od visokih dužnosnika Katoličke crkve. No, već opisana, odlučna akcija predsjednika Mesića (umirovljenje skupine generala) dijelom je smirila takve aktivnosti i pokazala da su njihove prijetnje uglavnom bile puko junačenje bez pokrića.

Svi ti krugovi, ugroženi rezultatima parlamentarnih i predsjedničkih izbora 2000. godine, nastupili su tada kao svojevrsna zajednička politička sila. Nastojali su mobilizirati javnost u pobuni protiv vlasti – najmanje u iznuđivanju zadržavanja svoga „statusa quo ante" (dakle, prije izbora 2000), a, ako je moguće, i u rušenju vlasti koalicijskih stranaka. Pobuna nije uspjela, jer je velik dio javnosti prepoznao da se ponajprije radi o borbi za očuvanje nepravedno stečenih prava i povlastica.

Reforma sudstva, dugoročno najslabije karike u trodiobi vlasti, jedva da se počela provoditi tijekom koalicijske vlasti. Osobito je kompromitantno bilo da su procesi vođeni protiv hrvatskih vojnika i policajaca pred nekim domaćim sudovima završili oslobađajućom presudom, iako je nedvojbeno ustanovljeno da su ratni zločini počinjeni (primjerice, u slučaju suđenja za ubojstvo 13 srpskih zarobljenika na koranskom mostu u Karlovcu ujesen 1991. godine).

U prvim godinama 21. stoljeća primitivno antisrpstvo i dalje je opterećivalo javno mnijenje, iako u mnogo manjoj mjeri negoli do 2000. godine. Pokatkad izbiju na vidjelo drastični primjeri, poput presude koju je 2003. donio na Županijskom sudu u Gospiću sudac Branko Milanović protiv Svetozara Karana, za kazneno djelo ratnog zločina protiv ratnih zarobljenika (Karan je osuđen na 13 godina zatvora). U obrazloženju se, između ostaloga, kao otegotna okolnost ističe da su Karanovi preci nositelji genocida nad Hrvatima u razdoblju dužem od 500 godina.[24]

Takvoj atmosferi i presudama pridonosio je i stav koji se često mogao čuti, a pregnantno ga je izrekao Milan Vuković (1933), predsjednik Vrhovnog suda u dva mandata (1992-1995 i 1997-1999). Ustvrdio je kako Hrvati, budući da su vodili obrambeni rat, nisu mogli počiniti ratni zločin.[25]

Zbog svega toga koalicijska je vlada kasnila u ispunjavanju svojih predizbornih obećanja i preuzetih međunarodnih obveza. Nikako se nije uspijevao cjelovito zakonski riješiti ni status nacionalnih manjina (uključujući i njihova izborna prava), previše je bilo sporosti u provedbi planova o povratku srpskih izbjeglica, što je bio jedan od preduvjeta za napredak u procesu pridruživanja EU. Umjesto da javni medij budu s najvećim utjecajem na stvaranje demokratske atmosfere u zemlji, javna televizija (HTV) vrlo se sporo oslobađala programskih i organizacijskih slabosti.

Garnitura koja je došla na vlast 2000. godine nije uspjela uspostaviti jasan alternativni sustav vrijednosti u odnosu na devedesete, odnosno nije imala snage nametnuti liberalnodemokratski koncept razmišljanja kao društveno poželjan oblik razmišljanja i ponašanja. Zbog toga je i dalje u hrvatskom društvu jako prisutan konformizam; otuda kompromiserstvo, odnosno tolerancija prema kriminalu, dvojbe oko pretvorbe i privatizacije, socijalna neosjetljivost. Hrvatsko društvo na početku 21. stoljeća jest i dalje traumatizirano društvo koje sporo liječi rane što ih je zadobilo u vrijeme raznih totalitarizama i ratova.

Najpogubnije za moralni rastroj društva bilo je relativiziranje zločina: takvi pokušaji i nakon 2000. godine teško opterećuju hrvatsko društvo. Hrvatska država nije mogla napraviti ni u kojem smislu bitan korak naprijed dok su se isticali samo zločini koje su počinili neki Srbi, a zanemaruje se ili čak zataškava one koje su počinili neki Hrvati. Slavljen je bio (iako na društvenim marginama) i Miro Barešić koji je, bez obzira na moguće zasluge drugoga karaktera, bio osuđen za ubojstvo.[26] Kao borac za Hrvatsku predstavljao je Zvonko Bušić koji je u terorističkoj akciji oteo avion i podmetnuo bombu od koje je smrtno stradao policajac.

Usprkos svemu tome, polako, ali sigurno u zemlji je jačala građanska kultura – sve su prisutniji različiti pokreti za ljudska prava (prava žena

Alternativne građanske inicijative potkraj devedesetih dobivaju sve veći publicitet (pokreti za ljudska prava, ekolozi, kampanje za doniranje medicinskih pomagala itd.): svojim prvim mimohodom u lipnju 2002. godine u Zagrebu, hrvatski homoseksualci započeli su javnu kampanju za svoja prava. U hrvatskoj javnosti manifestacija je naišla na podijeljeni odjek.

i sl.), rasla je osjetljivost za ekološke teme, za medicinsku skrb. Dok je, primjerice, „osiguravanje ljudskih prava i sloboda" 1990. jednim od „najznačajnijih problema s kojima se Hrvatska suočava" smatralo tek 23,3% ispitanika, 2003. godine to iznosi čak 82,3%. U istom istraživanju „osiguranje socijalne pravde i sigurnosti" 2003. važnim drži čak 88,3% ispitanika, a 1990. tek 42,5%.[27] Kultura se, umjesto začahurenosti devedesetih, otvara užem i širem okruženju, počinje disati slobodno, jer stvaraoci uživaju stvaralačku i osobnu slobodu nedostižnu za prošle generacije. U takvoj novoj atmosferi javlja se i nova generacija kulturnih radnika i posebice pisaca: neopterećena prošlošću, suprotstavlja se svakom totalitarnom konceptu, bliska je suvremenim svjetskim kretanjima. Pojavljuju se i dobri filmovi, oslobođeni državotvornog koncepta, koji im je nametan tijekom devedesetih.

Pozitivni pomaci očitovali su se u raznim aspektima društvenog života: naprimjer dok je 1993. godine u saborskim klupama sjedilo 5.4% žena, nakon izbora 2000. godine bilo ih je više od 20%.[28] Dobar pokazatelj demokratizacije hrvatskog medijskog prostora dogodio se 2005. godine, kada je pripadnik romske zajednice Hamdija Seferović glasovima gledalaca izabran za pobjednika diljem svijeta poznatog reality-showa Big Brother. Inače, prema svim anketama socijalna distanca romske

zajednice prema većinskoj hrvatskoj zajednici je daleko najveća u odnosu na sve druge nacionalne i vjerske zajednice.

Nova je vlast naslijedila teške gospodarske i političke probleme te je u prve dvije godine njezina mandata nezaposlenost s 320.000 porasla na više od 400.000. Stanje se u ekonomiji nije moglo mijenjati preko noći. Ipak, zaustavljeni su neki negativni trendovi: ažurnijim podmirivanjem obaveza državnih tijela smanjena je nelikvidnost u privredi, zaustavljena je masovna privatizacija po isključivo stranačko-političkim kriterijima, prestala je protekcionaška sprega privatnog biznisa i Ministarstva obrane, odnosno HV-a. I državni je proračun postao realniji od dotadašnjih, s tendencijom smanjivanja državne potrošnje. Obustavljeno je direktno uplitanje u unutrašnje prilike BiH koje se za vrijeme HDZ-ovske vlasti vršilo političkim i financijskim potpomaganjem separatističkih težnji nekih hrvatskih krugova u toj zemlji.

Prvi veći ekonomski uspjeh bila je uspješna turistička sezona 2000. godine. Postupno se smanjuju kamatne stope, povećava štednja, potkraj 2002. godine i nezaposlenost je počela padati. Nakon krize posljednjih godina HDZ-ovske vlasti, godišnje stope ekonomskog rasta stabilizirale su se. No, sve je to bilo relativno malo, u svakom slučaju manje od mogućih pozitivnih domašaja: postojeći model privređivanja, stvoren još u devedesetima, nije transformiran u model koji se zasniva na razvitku proizvodnje i ekspanziji poduzeća. Zbog toga se i dalje povećava vanjska zaduženost, a žarko željene i očekivane strane investicije uglavnom izostaju. Gromoglasno najavljivana revizija pretvorbe i privatizacije uopće se nije dogodila: već i zakonska rješenja (Zakon o reviziji pretvorbe i privatizacije iz 2001) bila su napisana bez jasnih kriterija što podliježe reviziji, bez jasnih i operativno lako primjenljivih pravila postupka i procesuiranja, posebno prioriteta (što je osnovica legalnosti i brana zloupotrebama), bez ikakve naznake o mogućim sankcijama. Sve se to događalo, a da nitko u državnom aparatu nije napravio detaljnu analizu stanja i simulirao mogući budući razvoj – primjerice, procijenio broj poduzeća koja mogu biti obuhvaćena revizijom, njihovim značenjem za nacionalnu ekonomiju po zaposlenom i kapitalu, njihovu izvoznom potencijalu, itd.

Prema Zakonu o reviziji pretvorbe i privatizacije do jeseni 2004. godine Državni ured za reviziju obavio je reviziju pretvorbe i privatizacije u preko 1500 poduzeća te ustanovio da je ciljeve razvojnog programa ostvarilo 15,5% poduzeća („društava"), 20,5% poduzeća ostvarilo je neke od ciljeva, a 64% poduzeća nije ostvarilo ciljeve razvojnog programa. Brojke su, dakle, više nego porazne, s time da valja uzeti u obzir kako su neka poduzeća imala u programu otpuštanje viška radnika, pa se i to u navedenoj statistici moglo računati kao „ostvarivanje ciljeva".[29]

Policijski i pravosudni sustav pokazali su se nespremnima da procesuiraju aktere privrednog i drugoga kriminala u devedesetima. Zbog zastoja u reformama i sporoga rješavanja ili nerješavanja nagomilanih društvenih problema, socijalne su napetosti tijekom prvih godina 21. stoljeća vrlo izražene.

Nema sumnje da Hrvatska od 2000. godine ekonomski napreduje, ali da je taj razvoj neravnomjerno raspoređen, kako regionalno, tako i u tome da u napretku sudjeluju samo neki dijelovi društva. Od napretka su uglavnom profitirali Zagreb i neki dijelovi sjeverozapadne Hrvatske (Međimurje, Varaždin i okolica) te prijadranska područja (dobrim dijelom zbog rasta turističke privrede). Nakon otvaranja autoceste Zagreb – Split 2004. godine značajni su se privredni i turistički pomaci nabolje dogodili u Dalmaciji, kao i u Lici, koja je prestala biti najnerazvijenija i najsiromašnija hrvatska regija. Od društvenih slojeva uglavnom profitiraju oni obrazovaniji i ekonomski potentniji koji imaju znanja i sposobnosti da iskoriste nove privredne i društvene okolnosti.

Tržište zahtijeva sve obrazovaniju radnu snagu, prilagodljivu brzim globalnim promjenama. Stariji i slabije obrazovani radnici i radnice teško se u tome snalaze. Notorno je da u Hrvatskoj jednostavno ima premalo pojedinaca i organizacija, obrazovanih i sposobnih, koji bi se uspješno nosili s izazovima globalizacije.

U Hrvatskoj se polako gase industrije tekstila, kože i obuće te metalska industrija, pa mnogi u ionako nerazvijenim i siromašnim sredinama ostaju bez posla. Samo između 1990. do 1997. broj zaposlenih u industriji kože i obuće pao je za 63,2% (sa 34.653 na 12.751), a u drvnoj industriji čak za 72,2% (s 38.224 na 10.643). Takvi se trendovi u tim granama nesmiljenom brzinom nastavljaju i nakon 2000. godine, jer je u industriji kože i obuće potkraj 2006. godine bilo zaposleno samo 10% ukupnog broja zaposlenih iz 1990. godine.

No, neke druge djelatnosti su u ekspanziji te postaju motori razvoja: Primjerice, početkom 21. stoljeća vraća se i promet u hrvatske luke. Djelomičnim oporavkom privrede u BiH (pokretanje dijela proizvodnje u zeničkoj željezari) intenzivira se promet u luci Ploče. Promet se vraća i na riječki prometni pravac, da bi 2005. godine dosegnuo gotovo 12 milijuna tona. Tijekom 2007. samo je u riječkoj luci (u užem smislu) prekrcano oko 13 milijuna tona tereta (povećanje 21% u odnosu na prethodnu godinu), što je najbolji rezultat uopće.

Međutim, tradicionalno, turizam je i dalje daleko najpropulzivnija privredna grana u Hrvatskoj. Broj turističkih dolazaka i broj noćenja i tijekom prvih godina 21. stoljeća konstantno raste – broj turista je 2006. prvi put prešao brojku od 10 milijuna. Godine 2005. zabilježeno je 51.420.948 noćenja, da bi u 2007. bila premašena brojka od 56 miliju-

na (valja se prisjetiti da je, nakon kolapsa turističke privrede za vrijeme rata, tek 1997/1998. broj noćenja prešao brojku od 30 milijuna). To, po različitim osnovama, predstavlja konstantno godišnje povećanje od 5% do 8%. Financijski pokazatelji svake su godine još i bolji, jer se mnogo novca ulaže u smještajne kapacitete koji dobivaju višu kategoriju i, sukladno tome, povisuju cijene (samo u hotele i restorane između 2000. i 2006. investirano je preko 133 milijarde kuna ili preko 18 milijardi eura, što je, samo po sebi, jak generator privrednog rasta).

Prema službenim statistikama prihod od turizma u 2007. godine bio je 6.739.800.000 eura, što predstavlja gotovo 18% BNP dohotka RH. To je i povećanje od 7,1% u odnosu na prethodnu, 2006. godinu.[30]

No, i ovi, vrlo dobri (ili izvrsni) rezultati imaju svoje naličje. Kao prvo, radi se o djelatnosti koja je izrazito sezonska (prihodi se uglavnom ostvaruju u srpnju i kolovozu), nedostaje visokorangiranih smještajnih kapaciteta, kronično nedostaje kulturne ponude i u mnogim gradovima i turističkim naseljima vlada urbanistički kaos.

Prosječna iskorištenost kapaciteta u 2007. godini[31] svjedoči da je ovakav način privređivanja u turizmu dosegnuo svoj maksimum. Naime, praktički 60% kapaciteta (točnije, 59,8% ili 564.834 od ukupno 944.076 kreveta) nalazi se u „kućanstvima" i sličnim smještajnim kapacitetima koji ostvaruju jedva 40 dana popunjenosti u godini. Kako je smještavanje tih gostiju uglavnom dopunski izvor prihoda, a domaćini to rade na amaterskoj ili tek poluprofesionalnoj razini, jasno je da to ne jamči dugoročno dobre perspektive hrvatskog turizma. Naposljetku, riskantno je zasnivati dugoročni razvoj zemlje na samo jednoj privrednoj grani, pogotovo onoj koja ovisi o mnogim vanjskim čimbenicima (primjerice, opasnosti od terorizma i sl.).

Pokazatelj povećanja osobnog standarda građana očituje se i u prodaji automobila: u Hrvatskoj je 2007. prodano 82.600 automobila, što je povećanje od 4,9% u odnosu na 2006 (prodano 78.775 auta), koja je i sama bila izvrsna jer je tada prodano 11,5% više automobila nego 2005. godine (kada je prodan 70.541 automobil).

Vrlo pouzdan dokaz tvrdnje o ekspanziji hrvatske privrede jest poslovanje Zagrebačke burze. Burza je u 1996. godini imala 1.230.000.000 kuna prometa, da bi već sljedeće godine promet bio 70% viši i dosegnuo brojku od preko 2 milijarde kuna. Stope rasta bile su manje-više konstantne, pa je promet dionicama u 2004. godini porastao za 70% u odnosu na prethodnu godinu, a potom je u 2005. bio veći za 44% negoli tijekom 2004. godine te je dosegnuo 34 milijarde kuna, što znači da je gotovo tridesetak puta veći nego jedva devet godina ranije. U 2006. godini prosječna cijena dionica je narasla za čak 60%, u 2007. godine ipak nešto manje, ali i dalje golemih 35,5%. Tijekom 2007. ukupni promet

na burzi dosegnuo je brojku od 66,5 milijardi kuna. Trgovanje u jednom danu te godine dosegnulo je cifru od preko 1.200.000.000 kuna, za što je desetak godina ranije trebala čitava godina. Godine 2005/2006. Zagrebačka burza je po ukupnom prometu prvi put dostigla i prestigla jednu vrlo dobro uređenu i prosperitetnu srednjoeuropsku burzu – onu u Ljubljani. No, kriza na zagrebačkoj burzi u prvim mjesecima 2008. pokazuje da je taj rast zapravo vrlo krhak, što ukazuje na mnoge strukturne slabosti hrvatske privrede i društva.

Početkom 21. stoljeća prisutne su i druge teškoće: popisom stanovništva iz 2001. godine ustanovljeno je da je broj stanovnika u odnosu na 1991. godinu pao za gotovo 350.000 ili za 7,8% (sa 4,784.265 na 4.437.460). Dijelom je to rezultat promijenjene popisne metodologije (jer se u popise više ne uvrštavaju hrvatski građani koji duže vremena borave u inozemstvu), ali ponajprije ratnih stradanja, dijelom daljnjeg pogoršanja već ionako loše demografske situacije (usp. str. 605-608), dijelom masovnog odlaska Srba, a dijelom i novog vala iseljavanja hrvatskih građana u Zapadnu Europu i prekomorske zemlje. Najcrnje demografske prognoze govore da bi Hrvatska 2050. godine mogla imati tek oko 3.700.000 stanovnika.

Najveći su pad broja stanovnika doživjele regije zahvaćene ratom 1991-1995. godine: prvenstveno Lika, potom dijelovi Dalmatinske zagore, Kordun i Banija.

Brojčani pad stanovništva prvi put nisu zabilježile samo ruralne regije, već i neki gradovi. Zbog promjene metodologije teško su usporedivi rezultati popisa iz 2001. u odnosu na onaj iz 1991. godine (v. tabelu str. 830-831), ali je sigurno broj stanovnika pao u Vukovaru, Dubrovniku, Petrinji, vjerojatno i u Karlovcu. Zbog propadanja velikih poduzeća i industrije općenito, ni drugi hrvatski gradovi, osim nekolicine (ponajprije Zagreba) više nisu privlačno mjesto naseljavanja.

Osim toga, još se dodatno intenziviraju neravnoteže u distribuciji stanovništva. S novom centralizacijom svih državnih i privrednih aktivnosti u Zagrebu, te s relativno dobrostojećom privredom u zapadnijim dijelovima Hrvatske (na potezu od Međimurja do Istre) izbjeglice i prognanici iz devedesetih te drugi migranti naseljavaju gradove u tom pojasu, osobito Zagreb.

Broj onih koji su se nacionalno opredijelili kao Hrvati između dvaju popisa stanovništva (1991-2001) porastao je za 240.000 ili za 6,4%. No, kako je tijekom rata u Hrvatsku stigao velik broj Hrvata iz BiH, potom iz Vojvodine i s Kosova, po svemu sudeći je broj starosjedilaca u padu. Naime, onih koji su privremeno ili trajno napustili Hrvatsku svakako je više negoli imigranata.

U odnosu na prijeratni broj, Srbi u Hrvatskoj svedeni su na jedva nešto više od trećine (34,7%); prema popisu stanovništva iz 1991. bilo

ih je 581.663 (ili 12,1% od ukupnog stanovništva), a prema popisu iz 2001. tek 201.631 (ili 4,54%). Rezultat je to iseljavanja i masovnog odlaska, ali vjerojatno i zazora da se u popisu stanovništva 2001. iskaže srpska nacionalnost. Građanska i manjinska prava Srba u Hrvatskoj ostaju i dalje test hrvatske demokratičnosti.

Pa ipak, neke brojke ukazuju na poboljšanja: očekivano trajanje života 2005. godine bilo je 74,6 godina, odnosno za žene 78,1, a za muškarce 71 godina. To je za godinu i pol dulje nego u 2000. godini i dulje negoli ikada. Pogotovo je to razlika u odnosu na 1995. godinu kada je očekivano trajanje života bilo 70,3 godina za žene i 67 za muškarce. Sve to znači da se, usprkos velikim zamjerkama efikasnosti zdravstvenog sustava, prevencija bolesti ipak unaprijedila te da se smanjio stres nakon ratnih godina. Perinatalna smrtnost je značajno smanjena i približava se brojkama u razvijenim zemljama. Velik broj zaraznih bolesti, zahvaljujući ponajprije cijepljenju i drugim oblicima preventive, ili je iskorijenjen ili je reduciran na praktički zanemarive brojke. Većina hrvatskih građana umire od kardiovaskularnih bolesti (u 2001. godini 53,6%) ili od različitih oblika tumora (23,6%); takvoj situaciji umnogome pridonose stanja prouzročena načinom života – stres, pretilost, pušenje, alkoholizam.

Kako postaje očigledno da se Hrvatska u dogledno vrijeme više neće suočiti s prijetnjom konvencionalnog rata, zemlja se definitivno okrenula mirnodopskom razvoju: značajno se smanjilo financiranje vojske – dok je 1995. godine izdvojeno 9,91 milijardi kuna (čak 34,8% državnog proračuna), pet godina kasnije (2000) za vojsku je potrošeno više negoli upola manje – 4,78 milijardi (ili točno 10% državnog proračuna).[32] Sljedećih godina smanjivanje se nastavlja; godine 2003. potrošeno je 3,9 milijardi. Istovremeno se smanjuje i broj zaposlenih u vojsci: u kolovozu 1995. godine bilo je plaćano 190.000 ljudi, 2000. godine bilo je 42.000 zaposlenih. Početkom 2003. godine njihov se broj smanjio na 36.800, a potkraj 2005. godine na 25.154, od toga 22.442 u Oružanim snagama, a 2693 u Ministarstvu obrane. Ciljana brojčana veličina djelatnog sastava Oružanih snaga po preustroju bilo bi 16.000 djelatnih vojnih osoba i 2000 civilnih djelatnika, što je već praktički postignuto 2007/8. godine.[33] Smanjivanje broja zaposlenih povezano je i s prilagođavanjem standardima NATO-a. Vojni je rok ukinut 2007, što je i realizirano 2008. godine.

U Ministarstvu unutarnjih poslova odvijaju se slični procesi: u 1997. godini, od gotovo 33.000 zaposlenih na početku 2003. godine jedva ih je 26.000. Smjernice razvoja predviđaju daljnje smanjenje broja zaposlenih (do otprilike 21-22.000), što bi bilo sukladno europskim standardima.[34]

GRADOVI U HRVATSKOJ (1991. više od 10.000 stanovnika)

	1857.	1880.	1900.	1910.	1921.	1931.
1. Zagreb	27.349	41.895	79.282	100.274	131.707	217.410
rast (%)	100	153,2	289,9	366,4	481,6	794,9
2. Split	16.745	22.245	28.837	32.917	37.559	50.873
3. Rijeka	20.927	29.536	53.230	67.875	61.157	73.726
4. Osijek	16.622	20.356	27.383	34.014	36.779	44.221
5. Zadar	8.331	11.992	15.847	18.077	15.804	17.358
6. Pula	3.628	25.562	36.417	59.610	38.591	44.568
7. Karlovac	9.968	12.198	15.442	16.667	17.448	21.877
8. Sl. Brod	3.218	5.066	8.476	11.740	12.309	17.473
9. Dubrovnik	7.738	9.418	11.584	2.683	11.529	15.320
10. Sisak	3.095	6.742	8.674	9.597	10.361	13.030
11. Vukovar	7.070	8.741	9.719	10.359	10.242	10.862
12. Varaždin	9.699	9.789	12.130	13.844	14.123	13.467
13. Šibenik	6.611	7.716	10.974	13.659	15.708	16.996
14. Vinkovci	3.632	6.117	8.634	10.455	11.421	14.724
15. Sesvete	169	286	455	409	516	717
16. V. Gorica	1.492	2.178	2.871	3.228	3.182	3.583
17. Bjelovar	2.787	4.671	7.873	9.266	9.994	10.255
18. Koprivnica	3.224	4.627	5.710	8.018	8.115	7.934
19. Požega	2.227	3.294	4.988	5.899	7.040	7.125
20. Đakovo	2.360	3.755	5.484	6.304	6.765	7.339
21. Petrinja	3.222	4.478	5.379	5.486	5.541	5.536
22. Virovitica	4.093	5.379	7.182	7.717	9.366	9.909
23. Čakovec	2.678	4.178	5.402	5.913	6.377	6.893
24. Kutina	1.312	1.558	2.074	3.000	3.069	3.540
25. N. Gradiška	1.852	3.000	3.592	4.275	4.279	4.905
26. Solin	97	123	550	460	2.396	3.289
27. Knin	1.039	1.271	1.302	1.270	1.600	1.614
28. Metković	999	1.200	1.537	1.804	2.308	2.888
29. Županja	2.211	2.611	3.630	3.338	3.264	3.508
30. Makarska	1.564	1.715	1.805	1.963	1.963	2.177
31. Pod. Slatina	1.321	2.105	3.018	3.614	3.702	4.939
32. Sinj	1.563	1.915	2.384	2.708	2.875	3.720
33. Križevci	2.144	2.933	3.581	4.897	4.698	4.264
34. Ogulin	3.766	4.829	5.801	5.839	5.858	6.941
35. Trogir	3.201	3.129	3.420	3.514	3.296	4.536
36. B. Manastir	1.393	1.475	1.720	2.447	2.892	3.093
Hrvatska	***2,181.499***	***2,506.228***	***3,161.456***	***3,460.584***	***3,443.375***	***3,785.455***
Rast (%)	100	114,9	144,9	158,6	157,8	173,5

* Razlozi smanjenja broja stanovnika većine gradova u popisu 2001. u odnosu na 1991. su višestruki: ratna stanja (npr. Vukovar), negativni prirodni prirast, iseljavanje prouzročeno visokom

1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2001.
314.669	350.829	430.802	566.224	649.586	706.717	686.082
1.150,6	1.282,8	1.575,2	2.070,3	2.375,1	2.584,0	2.508,6
64.262	75.695	99.614	152.905	169.322	189.388	174.629
68.780	75.328	100.989	132.222	159.433	167.964	144.581
49.810	57.427	73.125	94.672	104.775	104.761	90.393
13.954	16.146	25.243	43.087	60.371	76.343	69.378
21.065	28.512	37.403	47.498	56.153	62.378	58.808
26.690	31.842	40.180	47.543	55.031	59.999	48.712
18.605	21.858	28.810	38.705	47.583	55.683	58.673
16.735	19.172	23.059	31.182	43.990	49.728	30.462
14.140	19.238	26.647	38.458	43.494	45.792	37.142
17.223	18.705	23.740	30.222	33.649	44.639	23.297
17.314	19.341	26.460	34.312	39.545	41.846	41.446
15.353	17.933	24.800	30.066	36.952	41.012	37.108
17.219	19.179	23.192	29.106	33.004	35.347	33.101
817	1.115	2.358	9.280	17.975	35.337	44.120
4.050	4.484	5.271	8.007	24.834	31.614	33.110
12.867	13.569	15.761	20.998	25.203	26.926	27.429
8.663	9.902	11.842	16.483	20.812	24.238	24.914
8.544	10.052	13.251	18.184	19.867	21.046	20.297
8.890	9.573	12.077	15.987	18.105	20.317	21.150
5.221	5.858	8.065	12.155	15.778	18.706	13.488
9.951	11.684	14.117	16.378	18.330	16.167	15.768
7.037	7.684	9.643	11.773	14.706	15.999	15.697
4.631	5.222	7.103	10.997	13.209	14.992	14.781
6.340	7.548	9.229	11.580	13.293	14.044	18.442
1.122	888	2.455	7.205	11.880	12.575	15.674
1.763	3.543	5.116	7.300	10.933	12.331	11.456
3.043	3.606	4.514	7.117	9.881	12.026	13.521
4.695	5.391	7.024	8.865	10.263	11.947	13.669
2.194	2.547	3.634	6.700	8.107	11.743	13.119
4.891	5.616	6.226	8.030	9.923	11.416	11.022
2.585	3.316	4.134	4.707	8.711	11.378	11.351
4.933	5.591	6.642	8.356	9.900	11.236	11.644
7.117	7.856	9.109	9.923	10.174	10.857	8.700
4.403	4.348	5.003	6.177	8.588	10.266	10.768
3.461	3.805	5.004	7.467	9.118	10.146	9.049
3,779.858	***3,936.022***	***4,159.696***	***4,426.211***	***4,601.469***	***4,784.265***	***4,437.460***
173,3	180,4	190,7	202,9	210,9	219,3	203,4

nezaposlenošću te ponešto promijenjene metode izračunavanja, pa su podaci 1991-2001. teško usporedivi.

Nuklearnu elektranu u Krškom zajedno su izgradile Slovenija i Hrvatska. Puštena je u pogon 1981. Pitanje zbrinjavanja nuklearnog otpada i raspodjele električne energije proizvedene u elektrani bili su jedan je od kamena spoticanja u odnosima između dvije zemlje sve do 2003. godine.

Po uspostavi samostalnosti Hrvatska je imala precizno definiranu graničnu crtu jedino prema Mađarskoj (i morsku prema Italiji). Sve ostale – prema Sloveniji, BiH i Jugoslaviji (Srbiji i Crnoj Gori) – bile su u manjem ili većem dijelu sporne. Utvrđivanje granice s BiH (kod Kostajnice, kod Bihaća te kod Martin-Broda) zaključeno je bez većih problema. Sporazum o Prevlaci, hrvatskom teritoriju na granici s Crnom Gorom, nakon dugogodišnjeg boravka misije UN-a i mnogih pregovora, konačno je potpisan te se počeo provoditi potkraj 2002. godine. Granica na Dunavu također je sporna. Rezultat je to ratnih operacija 1991. u kojima je oko 130 km^2 uglavnom nenaseljenog hrvatskoga teritorija lijevo od glavnog toka (Šarengradska Ada i drugi) ostalo pod kontrolom srpskih jedinica, a oko sedam puta manji srpski teritorij na desnoj obali pod hrvatskom kontrolom. Pregovori ni do ljeta 2008. godine nisu zapravo ni započeli.

Poseban je problem granična crta sa Slovenijom; pošto su uspješno riješeni problemi u Međimurju te na Žumberku (Sv. Gera), ostao je najteži problem: razgraničenje u Piranskom zaljevu (Savudrijskoj vali) gdje slovenska strana traži znatno više od polovine zaljeva te koridor slovenskoga teritorijalnog mora do izlaza na otvoreno more. Hrvatska

strana, pak, želi razgraničenje po crti sredine te nudi slovenskoj slobodan izlaz na otvoreno more kroz hrvatsko teritorijalno more. Do kompromisa nije došlo, unatoč velikim naporima (naime, sporazum premijera Račana i Drnovšeka iz 2001. nije ni ratificiran u Saboru, parafirali su ga samo službenici Ministarstva vanjskih poslova). Dogovor umnogome sputava prevladavajući stav u javnosti obiju zemalja koji se protivi ustupcima, pa razgraničenje vrlo često postaje tema pomoću koje stranke misle da mogu dobiti glasove birača.

Slovensko-hrvatske odnose opterećivali su i odnosi u nuklearnoj elektrani „Krško", koja je izgrađena kao zajednički projekt. Nakon dugogodišnjih sporova (neisporuka struje, uskraćivanja vlasništva itd.) problem je djelomično riješen u veljači 2003. pošto ga je, nakon Sabora, ratificirao i slovenski parlament; no, time nisu riješeni svi problemi oko nuklearke. Konačno, radi se i o problemu štediša Ljubljanske banke koji su u njoj 1990. godine imali uloženih oko 600 milijuna tadašnjih njemačkih maraka (oko 300 milijuna eura). Pošto se banka povukla iz Hrvatske, i preimenovala u Novu ljubljansku banku, zaključila je kako se potraživanja štediša moraju namiriti iz sredstava dobivenih pregovorima o sukcesiji zemalja bivše Jugoslavije, a ne iz rezervi novostvorene banke. Teškoće oko rješavanja svih tih pitanja postoje, ali postoje i nade da će se riješiti, jer su zajednički slovensko-hrvatski gospodarski, politički i drugi interesi realno mnogo veći od vrijednosti u predočenim sporovima.

Želja da se Dalmacija na adekvatan način poveže sa sjeverom zemlje, dakle autocestom, datira još od druge polovice šezdesetih godina 20. stoljeća. Tada je dovršavana lička magistrala (cesta Karlovac – Plitvice – Gračac – Obrovac), ali je izgradnja autoceste od Zagreba prema Splitu za dugi niz godina završila u Karlovcu, kada je 1972. godine do njega stigla autocesta iz Zagreba. Daljnja izgradnja zaustavljena je jer je projekt autocesta Zagreb – Split preko Ličke Kaldrme pripisan ishitrenim „proljećarskim" ambicijama i proglašen „nacionalističkim", pa se novac investirao u izgradnju autoceste od Zagreba prema Beogradu, što je inače bio i najfrekventniji pravac. Tijekom sedamdesetih i do kraja osamdesetih postupno su izgrađivane ceste koje su bolje povezivale Dalmaciju sa zaleđem: prvenstveno se radi o cesti Gračac – Knin – Sinj (izgrađenoj, doduše, tek 1989) te Obrovac – Stankovci – Šibenik i drugima.

Međutim, ambicija da se gradi autocesta i dalje je postojala. Njezina izgradnja je u ranim devedesetima bila pompozno najavljivana. Izrađivani su i planovi izgradnje. No, ništa se značajnijeg nije moglo graditi, jer je glavnina trase bila okupirana. Tek je nakon akcije Maslenica početkom 1993. počeo proboj tunela Sv. Rok kroz Velebit s južne strane, iako više

Hrvatska cestovna mreža početkom 21. stoljeća

iz propagandnih razloga, jer je sjeverni izlaz i dalje bio pod kontrolom pobunjenika. Počela je i gradnja novog masleničkog mosta, sa četiri trake, kao početak nove autoceste (koji nakon puštanja u promet 1997. izaziva polemike, jer je zbog naleta bure često zatvoren). Nakon akcije Oluja pojavili su se novi prijedlozi o trasi autoceste Zagreb – Split. Postojao je čak i prijedlog o koridoru preko Bihaća, Bosanskog Petrovca, Livna do Splita, što je navodilo na sumnju da hrvatska vlast pretendira na teritorij BiH kojim je trebala prolaziti autocesta.

U međuvremenu, 1996. godine nakon izgradnje koja je trajala šest godina, dovršena je zimska dionica poluautoceste Zagreb – Rijeka od Oštrovice do Delnica (20 km), a ubrzo je dograđeno još 6 km do Kupjaka. Gradile su se i ceste od Zagreba prema Krapini i Macelju (završena

2007), prema Varaždinu i mađarskoj granici (otvorena 2003), te u pravcu Beograda (završena 2006). Bile su to prve autoceste koje su izgrađene do hrvatskih međudržavnih granica. U devedesetima je počela gradnja autoceste od Zagreba prema Bregani i slovenskoj granici, što je dogotovljeno tek 2001. godine. Iste je godine završena i dugo građena karlovačka obilaznica (duga 18 km) koja je bitno skratila put prema Rijeci te ga značajno ubrzala. Međutim, taj doseg bio je tek malen dio onoga što je trebalo napraviti do završetka autoceste prema Rijeci i Splitu.

Shvativši da se takvim tempom izgradnje ništa bitno neće napraviti godinama, pa čak ni desetljećima, vlada je 2001. godine pokrenula projekt ubrzane gradnje autocesta. Istaknuto je da su najvažniji ciljevi dovršetak autoceste Zagreb – Split do ljeta 2005. godine te autoceste (i dijelom poluautoceste) Zagreb – Rijeka do ljeta 2004. godine. Zakonski je regulirano obavezno izdvajanje u izgradnju autocesta, a zahvaljujući boljem kreditnom rejtingu zemlje osigurani su i povoljniji krediti. Pošto je definitivno odbačena snažno zagovarana izgradnja brze ceste Zagreb – Split po postojećoj trasi, odlučeno je da se autocesta Zagreb – Split gradi koridorom Bosiljevo – tunel Mala Kapela – Žuta Lokva – tunel Sv. Rok. Odabirom te trase značajni dijelovi autoceste Zagreb – Split već su izgrađeni na trasi autoceste Zagreb – Rijeka, odnosno bit će dijelovi buduće jadransko-jonske autoceste (autocesta Trst – Atena). Projekt je realiziran u zadanim rokovima i to je bio svakako najvažniji uspjeh Račanove vlade, iako je cesta otvorena kada je već godinu i pol dana na vlasti bila vlada Ive Sanadera. Financijski i organizacijski temelj za taj projekt osmislio je i dobrim dijelom i realizirao ministar javnih radova, obnove i graditeljstva Radimir Čačić (1949), inače dugogodišnji potpredsjednik i predsjednik HNS-a. Čačić je osmislio i počeo provoditi i projekt društveno poticane stanogradnje – POS, kojim se značajno ubrzala i pojeftinila izgradnja stanova u državi.

Završetak izgradnje autocesta prema Splitu i Rijeci dao je snažan impuls turizmu i općoj privrednoj aktivnosti područja kroz kojih je ona prošla (kako čitave Dalmacije, tako i Hrvatskog primorja, Gorskog kotara i Like). Golema prometna i općedruštvena važnost izgradnje tih dviju autocesta, pa i onih od Zagreba prema sjeveru, zapadu i istoku izgrađenih u tom razdoblju dolazi do izražaja kroz povećanu privrednu aktivnost, rast cijena nekretnina itd., te će se moći u potpunosti vrednovati tek u narednim godinama i desetljećima.

Početak 21. stoljeća obilježen je u Hrvatskoj, baš kao i u čitavom svijetu, velikom ekspanzijom telekomunikacijske opreme, osobito mobitela. Po korištenju tih tehnoloških novina Hrvatska se svrstala na visoka mjesta, čak i u odnosu na najrazvijenije zemlje. To znači da je njihovo uvođenje izazvalo još veće pomake u svakodnevnom životu u Hrvatskoj

nego što bi to proizlazilo iz opće razine tehnološkog i društvenog razvoja zemlje. Godine 2007. u Hrvatskoj je radilo preko 4 milijuna mobitela – u prosjeku je svaki građanin, bez obzira na dob, imao vlastiti mobitel. Osobnim se kompjuterima koristi sve više hrvatskih građana, kako na poslu, tako i za razonodu. Možda je paradoksalno (ali i indikativno) da se vjerojatno najveći porast korištenja interneta dogodio u svibnju/lipnju 2004. godine, kada su tisuće surfera u Hrvatskoj (ali i u inozemstvu) nastojale s mreže skinuti pornofilm poznate pjevačice Severine Vučković (1972), jedne od najzanimljivijih ličnosti hrvatske estrade na prijelomu stoljeća, snimljen s njezinim partnerom.[35]

Godine 2004. primljeno je u članstvo EU deset država (Slovenija, Mađarska, Češka, Slovačka, Poljska, Litva, Letonija, Estonija, Malta i Cipar). O još tri države (Rumunjska, Bugarska i Turska) raspravljalo se kao o kandidatima za naredni krug primanja (prve dvije su postale članice 2007. godine). Niti među prvima niti među drugima nije bilo Hrvatske. Hrvatska je tako ostala jedina europska većinski katolička ili protestantska zemlja koja je, barem u tom trenutku, ostala izvan EU (osim Švicarske i Norveške koje su – pogotovo ova druga – svojim unutarnjim ustrojem, međudržavnim sporazumima i vanjskom politikom *de facto* članice EU, osim što nemaju predstavnike u Bruxellesu).

U prvim godinama koalicijske vlade sustavno se počelo raditi na prilagođavanju zakonodavstva normama EU. Do početka 2008. godine u proceduru donošenja upućena je većina zakona i drugih akata koje treba posjedovati kako bi hrvatsko zakonodavstvo bilo usklađeno s onim u EU. No, i dalje je zaostajanje Hrvatske u odnosu na druge tranzicijske zemlje posebno očito u brzini neophodnih društvenih reformi. Osobito je bila očigledna neefikasnost pravosuđa i državne uprave.

Zaostajanje je vidljivo i u ekonomiji: pokrivenost izvoza uvozom potkraj devedesetih i početkom 21. stoljeća jedva da je bilo 50% (najmanje među zemljama u tranziciji, osim Srbije i Crne Gore), a izvoz se godinama zadržava na razini od 1000 US dolara po glavi stanovnika (slovenski je izvoz veći od 5000 US dolara po glavi stanovnika, a mađarski veći od 3000 US dolara). Pa ipak, Hrvatska je i dalje imala određene, čak značajne prednosti u odnosu na neke zemlje koje su 2004. godine ušle u EU, a pogotovo u odnosu na Rumunjsku i Bugarsku te na bilo koju drugu zemlju, potencijalnu kandidatkinju. Hrvatski bruto nacionalni proizvod bio je 2002. godine šesti u konkurenciji 14 europskih tranzicijskih zemalja (uključujući baltičke, ali bez zemalja bivšeg SSSR-a koje sve daleko zaostaju za Hrvatskom), ali je i dalje bio na razini od samo 39% u odnosu na europsku petnaestoricu.

Potkraj devedesetih godina 20. stoljeća i početkom 21. stoljeća jedan od najosjetljivijih problema hrvatske unutarnje i vanjske politike bio je

Početak suđenja bivšem srbijanskom predsjedniku Slobodanu Miloševiću 12. veljače 2002. u Den Haagu. S podignutim optužnicama (i suđenjima) protiv Miloševića i njegovih najbližih suradnika u Jugoslaviji, Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj, Međunarodni tribunal u Den Haagu definitivno je ukazao na agresora u ratovima na prostoru bivše Jugoslavije.

odnos prema Međunarodnom kaznenom sudu za bivšu Jugoslaviju (popularno zvan Haaški tribunal). Taj je sud osnovan u Den Haagu 1993. godine. Republika Hrvatska predlagala je njegovo osnivanje i glasala da se on osnuje. Time je prihvatila kompetencije Tribunala. Godine 1996. donijela je i Ustavni zakon o suradnji s Tribunalom. Otkad su njemačke vlasti 1995. izručile bosanskog Srbina Duška Tadića, prvoga koji je bio optužen za ratne zločine tijekom rata u BiH, Tribunal je do veljače 2003. podigao ukupno 126 javnih optužnica, od toga protiv 91 osobe za zločine počinjene sa srpske strane (protiv 74 Srbina i jednog Hrvata iz BiH, 14 Srba iz Jugoslavije, od toga 4 za agresiju na Dubrovnik te dva Srbina iz Hrvatske), protiv 23 osobe za zločine s hrvatske strane (od toga protiv 20 Hrvata iz BiH, dvojice iz Hrvatske i jednog Albanca), protiv osam osoba za zločine s bošnjačke strane te protiv četvorice za zločine s albanske strane (na Kosovu i u Makedoniji).

Na Haaškom sudu sudilo se Slobodanu Miloševiću, ali je on tijekom suđenja 2006. godine iznenada umro. I druga dvojica najistaknutijih srpskih političara iz ratnoga razdoblja (V. Šešelj, B. Jović) optuženici su

toga suda. Bivši jugoslavenski predsjednik Milan Milutinović (1942) čeka suđenje. Ratni vođa bosanskohercegovačkih Srba Radovan Karadžić bježao je sudu punih 12 godina. Činilo se kao da ga je nemoguće naći – mediji su posve krivo nagađali gdje se skriva (po zabačenim manastirima u regiji i sl.), a on je pronađen, skriven iza duge bijele brade, kao liječnik alternativne medicine pod imenom Dragan David Dabić u ljeto 2008. usred Beograda. Uhapšen je i prebačen u Haag, gdje čeka suđenje za genocid. Karadžićevi najbliži suradnici već su dočekali sudski pravorijek. Momčilo Krajišnik (1945) osuđen je na 27 godina zatvora, a Biljana Plavšić (1930) na 11 godina zatvora, nakon nagodbe sa Sudom, uz priznanje krivnje i svjedočenje. Nikola Koljević (1936-1997) počinio je samoubojstvo, a još je sudu nedostupan vođa vojske bosanskohercegovačkih Srba Ratko Mladić koji je u ljeto 2008. i dalje bio u bijegu. Osim njega, od Haaškog se suda skriva jedino još čelnik krajinskih Srba Goran Hadžić.

Nekadašnji predsjednik Republike Srpske Krajine Milan Babić priznao je krivnju za progon hrvatskih civila 1991/92. godine, nagodio se sa Sudom te dobio 13 godina zatvora. Izrazio je i žaljenje zbog počinjenog djela, ispričao se Hrvatima te ih zamolio za oprost. Na pitanje suda koja strana je odgovornija za rat Babić je izjavio da je „prema mojim saznanjima srpska strana prva počela sa upotrebom sile". Niti mjesec dana nakon tog svjedočenja Babić je iznenada umro.[36]

Generali Pavle Strugar (1933) te Miodrag Jokić dobili su 8 odnosno 7 godina zatvora zbog ratnih zločina počinjenih tijekom napada na Dubrovnik. Kao odgovorne za zločine u Vukovaru osuđeni su Veselin Šljivančanin (1953) na pet godina, a Mile Mrkšić (1947) na 20 godina zatvora. Ratni vukovarski gradonačelnik, Slavko Dokmanović, ubio se u haaškom pritvoru. Ratni vođa krajiških Srba, Milan Martić, osuđen je u lipnju 2007. na 35 godina zatvora. Četničkom vojvodi Vojislavu Šešelju, optuženom za zločine u Vukovaru i protjerivanje Hrvata iz Vojvodine, Jovici Stanišiću i Franku Simatoviću, optuženima za zločine u Baćinu, Saborskom, Škabrnji i istočnoj Slavoniji te Momčilu Perišiću, optuženom za granatiranje Zagreba (1995), početkom 2008. ili se sudi ili čekaju suđenje. Vladimir Kovačević zbog duševne bolesti izbjegao je suđenje za zločine u Dubrovniku. Haaško je tužiteljstvo objavilo da je pripremalo optužnicu protiv Željka Ražnatovića Arkana koji je ubijen u Beogradu 2000. godine.[37] Brojem i sadržajem optužnica te službenim funkcijama optuženih, Tribunal je pred pravdom, a dijelom i pred poviješću, jasno definirao tko je bio glavni krivac za sve ratove kojima se Tribunal bavi te koja je strana odgovorna za najviše počinjenih zločina. Podrazumijeva se da je istovremeno Tribunal utvrdio i objektivnu istinu da su i sa strane napadnutih počinjeni ratni zločini. U pojedinim je slučajevima u

optužnicama i presudama bilo i promašaja. General HVO-a Tihomir Blaškić (1960) optužen za ratne zločine 1995. godine dobrovoljno je otišao u Haag. Godine 2000. osuđen je na 45 godina zatvora za zločine počinjene u Lašvanskoj dolini tijekom rata u BiH, od kojih je najteži bio zločin u Ahmićima, kad je 16. travnja 1993. ubijeno više od stotinu civila Muslimana. Četiri godine kasnije kazna je smanjena na devet godina zatvora; proglašen je krivim za zločin počinjen okrutnim postupanjem prema zatočenicima, što je uključilo i njihovo upućivanje na kopanje rovova i korištenje kao živi štit. Tada je i pušten iz zatvora, jer je već odležao veći dio kazne (osam godina i četiri mjeseca).[38]

Međutim, sve to ne mijenja utvrđene osnovne činjenice o glavnome krivcu i najvećoj krivnji. Stvoreni su objektivni preduvjeti za više razumijevanja povijesne istine među narodima na prostoru bivše Jugoslavije. To je bio jedan od ključnih elemenata da se nastavi proces normalizacije odnosa i da se konačno na nekadašnjem jugoslavenskom prostoru uspostavi mnogo viši stupanj međusobnog povjerenja i uvažavanja nakon što je zbog trauma još iz 1941. i 1945. godine (nikad javno posve raščišćenih), potom srpske agresije 1991. i osvetničkih akcija s hrvatske strane 1993. i 1995. godine, posijana nova mržnja.

91. Na putu prema NATO-u i EU

HDZ je tijekom predsjedničkog mandata Franje Tuđmana bio u znatnoj mjeri podređen njegovoj ličnosti. To je bio ključan razlog zbog kojega se HDZ nije uspio institucionalizirati kao suvremena politička stranka. Tuđmanovom smrću i gubitkom izbora 2000. godine nestale su osnove karizmatsko-klijentelističkog modela unutar kojega je stranka funkcionirala.[39] Stranci je bila potrebna temeljita reorganizacija. Na Petom općem saboru HDZ-a u travnju 2000. godine, nakon dramatičnog glasanja, tijesno pobijedivši kandidata desnog krila stranke Ivića Pašalića, za novog predsjednika stranke izabran je dr. Ivo Sanader (1953) koji je dotad obnašao različite dužnosti (ministar znanosti i tehnologije, zamjenik ministra vanjskih poslova, predstojnik Ureda predsjednika Republike i glavni tajnik Vijeća obrane i nacionalne sigurnosti). Za razliku od Tuđmanova antieuropeizma i izolacionističkih tendencija, Sanaderova politička filozofija, kao i nastup, bitno su drugačiji. Sam Sanader je tijekom osamdesetih živio u inozemstvu (u Austriji) te je tamo upoznao drugačije obrasce ponašanja, pa ih je nastojao prenijeti u hrvatski politički život. Njegov stil rada je sličan austrijskim (i njemačkim) kancelarima, a politika konzervativno-demokršćanskih obilježja. Sanader želi biti taj koji predlaže i promiče inicijative, koji pokušava ići ususret događajima. Nameće se izvrsnim znanjem stranih jezika (osobito njemačkoga), želi da javnost stekne dojam kako vrlo operativno rješava probleme (što i nije neistina).

Izbori u studenome 2003. godine donijeli su najneizvjesnije nadmetanje i, u konačnici, najtješnje izborne rezultate u povijesti izbora u Hrvatskoj. HDZ, predvođen Sanaderom, osvojio je u Zastupničkom domu Sabora 63 zastupnička mjesta. Teoretski, iako je SDP dobio samo 30 mandata, postojala je mogućnost da mandatar bude i dotadašnji premijer Račan, jer je mogao računati na koaliciju s HNS-om (11), HSS-om (9), IDS-om (4), kao i HSLS-om, HSU-om te SDSS-om (po 3 mandata) te nekim manjim strankama i nezavisnim zastupnicima. No, Račan je odustao od pokušaja da formira vladu. Stoga je ubrzo predsjednik Mesić imenovao Sanadera za mandatara. Vlada je potvrđena u Saboru neposredno prije Božića 2003. godine.

Sanaderova je vlada povukla više poteza koja nije najavljivala u predizbornim vremenima, ali koji su bili politička, štoviše, civilizacijska nužnost. Oni su jako unaprijedili Hrvatsku, prvenstveno u smislu svakovrsnog hvatanja koraka s Europom i njenim standardima. Vlada je besprijekorno surađivala s Haaškim sudom. Suradnja sa susjedima, opterećena i nedavnim ratom, postaje primjerna.[40] Upravo u tom poslu Sanaderova je vlada najaktivnija i sama nameće pitanja koja valja rješavati. Jedan od glavnih domašaja te vlade jest uspostava koalicije s predstavnicima manjina, ponajprije sa srpskom, koju je Tuđmanova vlast svjesno antagonizirala, a Račanova vlada donekle marginalizirala. Ekonomski rast Hrvatske početkom 21. stoljeća dobrim se dijelom zasniva na stabilizaciji regije i širenju hrvatskih poslovnih inicijativa na susjedne zemlje.

Hrvatska je uz suglasnost većine članica EU u veljači 2003. godine podnijela molbu za punopravno članstvo u EU. U travnju sljedeće godine Europska komisija donijela je pozitivno mišljenje (*avis*) o hrvatskom zahtjevu, pa je u lipnju 2004. godine Hrvatska dobila status kandidata za članstvo u EU. Do kraja 2004. godine izrađena je pretpristupna strategija koja je, kao jedan od temeljnih preduvjeta za početak pregovora, tražila od Hrvatske punu suradnju s Haaškim sudom. Kako je optuženi Janko Bobetko u međuvremenu umro, sporan je ostao jedino slučaj Ante Gotovine, koji je bio u bijegu. Novine u Hrvatskoj i u inozemstvu tih su mjeseci gotovo svakodnevno javljale o tome da je Gotovina viđen u Hrvatskoj ili da se, pak, krije u nekom udaljenom kutku na zemaljskoj kugli. Polemike između glavne haaške tužiteljice Carle del Ponte i hrvatske vlade o tome da li neke hrvatske institucije pomažu Gotovini u bijegu bila je mjesecima top-tema u hrvatskom medijskom prostoru. U ožujku 2005. godine EU je odgodila otvaranje pregovora s Hrvatskom upravo zbog nepotpune suradnje s Haaškim sudom, da bi u rujnu iste godine, uz pomoć hrvatskih obavještajnih službi, ustanovljeno da se Gotovina krije na kanarskom otoku Tenerife. Nedugo potom, u listopadu, otvoreni su pristupni pregovori između Hrvatske i EU. Tada je počelo analiziranje i ocjenjivanje usklađenosti hrvatskoga zakonodavstva s pravnom stečevinom EU (*screening*). U prosincu te godine Gotovina je uhićen te sproveden u Haag, čime se pokazalo da Hrvatska u međunarodnim poslovima postaje vjerodostojan partner.

Predsjednik Mesić je, uz veliku pomoć premijera Sanadera i njegove vlade, pridonio da se umnogome stiša ideološko-domoljubna retorika koja je u devedesetima prečesto prelazila granice dopuštenoga. U koaliciju na vlasti s HDZ-om na čelu, oformljenu 2003. godine, ušli su i predstavnici manjina. Sanaderov odlazak na čestitanje pravoslavnog Božića i posjeta povratničkom domaćinstvu u zadarskom zaleđu početkom

2004. bio je posve nov događaj u političkom životu zemlje i označio dosizanje nekih standarda koji se više ne mogu dovoditi u pitanje. Novi je premijer proširio i prostor tolerancije. Godine 2006, kada se intenzivirala diskusija o pravopisnim pitanjima, jasno je izjavio da će uvijek pisati „neću" a ne odvojeno „ne ću", kako to, bez pravih argumenata, traže oni koji smatraju da će time pravopisanje u Hrvatskoj učiniti „hrvatskijim". Kao član PEN-a, stao je u obranu književnika i književnog povjesničara Predraga Matvejevića (1929) koji je bio osuđen zbog navodnog klevetničkog pisanja protiv jednog nacionalistički orijentiranog spisatelja. Naposljetku, njegova bitna zasluga jest da je reformirao HDZ, koji se od stranke sklone nedemokratskom ponašanju, netoleranciji, autoritarnosti, transformirao u stranku koja poštuje sva pravila jedne uređene liberalne demokracije. Doduše, i nekima iz stranačkog vrha, a pogotovo iz lokalnih sredina, omaknu se izjave i postupci u maniri devedesetih, ali to općenito ne mijenja sliku: HDZ je postao u Hrvatskoj prva relevantna (umjereno) desna politička snaga koja poštuje, štoviše, i nameće demokratska pravila ponašanja te postaje pozitivan čimbenik u razvoju demokracije. Hrvatska je, i za Račanove i za Sanaderove vlade, počela relativno brzo učiti da demokracija nije samo „mirna smjena vlasti na osnovi redovitih slobodnih izbora", već i način života u društvu i cijeloga društva.

Desni radikalizam početkom 21. stoljeća u Hrvatskoj sve više postaje, za razliku od stanja tijekom devedesetih, tipično europski fenomen: ti krugovi povremeno uspijevaju napraviti veliku medijsku halabuku i tako stvoriti dojam o svojoj snazi. No, ta snaga nikako da se potvrdi na izborima. Razlog tome leži i u činjenici da te društvene snage još nisu uspjele izložiti cjeloviti sustav „vrijednosti", suprotan onome koji bi bio europska baština. Još je važnije da se na desnoj radikalnoj sceni nije uspjela afirmirati nijedna ličnost, ni kao ideolog koji bi osmislio cjelovitu političku ideju i njezinu praktičnu prezentaciju, niti kao pragmatički političar, koji bi prikupio znatniji broj glasova (samo djelomično je tu poziciju zauzeo Ante Đapić, predsjednik HSP-a). Glas toga dijela hrvatske javnosti početkom 21. stoljeća prvi je zapravo artikulirao Marko Perković-Thompson (1966) koji se kao pjevač i kantautor afirmirao 1992. godine, kada je za vrijeme rata napisao prvu pjesmu *Bojna Čavoglave* u kojoj poručuje srpskim četnicima da neće uspjeti ući u njegove rodne Čavoglave (kod Drniša), u čemu i nisu uspjeli. Nadimak Thompson stekao je po pušci koju je nosio. Liberalni dio javnosti smatra kako je Thompson „možda seoski fašist", ali istovremeno i nositelj „vruće, uvredljive kontrakulture koja je mogla zapeći" promotore liberalnodemokratskih vrijednosti.[41] Nema sumnje da je sâm Thompson propagator ustaštva. Osim već notornog poziva „Za dom spremni" na početku

pjesme *Bojna Čavoglave* o takvoj Thompsonovoj orijentaciji svjedoče stihovi i drugih njegovih pjesama: jedna od njegovih pjesama nosi naslov *Ljutu travu na ljutu ranu* što je bila Pavelićeva dosjetka kojom je najavio genocid nad Srbima 1941. godine. U toj se pjesmi kaže: „Onu istu našu košulju pripremi/na tavan je stavi, za mene je spremi/Bit će ona opet i sinu po mjeri/kao što je bila mom djedu i meni." U pjesmi „Moj Ivane" govori se o „kupreškom junaku/kupreškim junacima", a to ne može biti nitko drugi negoli Crna legija, čiji su pripadnici, doduše, 1942. obranili Kupres od partizanske ofenzive, ali istodobno počinili niz zločina nad srpskim civilima. Potom se u pjesmi „Anice Kninska Kraljice" direktno poziva na nasilje: „Zbog Anice i pokala vina/ zapalit ću Krajinu do Knina/ Zapalit ću dva, tri srpska štaba, da ja nisam dolazio džaba" (znakovito je da je dotična pjesma objavljena prije Oluje). Naposljetku, u pjesmi *Lijepa li si* otvoreno se podilazi secesionističkim težnjama hercegovačkih Hrvata stihom „Herceg-Bosno, srce ponosno".

Na Thompsonovim se koncertima u nazočnosti čak i više desetaka tisuća gledatelja navodno slavi hrvatstvo, a zapravo koketira s ustaštvom (na nekim koncertima Thompson pozdravlja „za dom", da bi mu dio publike odgovorio sa „spremni"). Ti su koncerti medijski najjača promocija desnih ideja u Hrvatskoj 21. stoljeća. Drugi aspekt javne prezentacije desnih snaga jest da one i dalje rade na jednom drugom i drugačijem povijesnom pamćenju: prikazivanju režima sile, ponajprije onom NDH, bezazlenijim nego što je to bio ili ga otvoreno veličaju.

Od 2000. do 2008. godine umnogome se poboljšalo i stanje u medijima, ponajprije u elektronskima: ne samo zbog sve većeg utjecaja javnosti, već i zbog sve manjeg neizravnog utjecaja politike na HTV. Osim toga, na medijskoj su se sceni od 2003. godine pojavile dvije snažne nezavisne televizije – RTL i Nova TV, pa su one stvorile opasnu konkurenciju HTV-u, kakvu on do tada nije imao. Pa ipak, i 2007/2008. HTV je sačuvao primat u gledanosti.

Sazrijevanje društva očituje se i u prihvatljivosti institucija civilnog društva: dok 2000. godine tek 20% građana pozitivno ocjenjuje djelatnost raznih građanskih udruga, poslije pet godina njihovu pozitivnu ulogu prihvaća njih čak 70%.

Početkom 21. stoljeća, a pogotovo u doba Sanaderove Vlade, hrvatska se politička scena umnogome promijenila u odnosu na devedesete: javnim životom više ne dominiraju ratne teme, pa čak se i sud u Haagu s godinama koje prolaze sve manje spominje. Govori se o nezaposlenosti, mirovinama, poljoprivredi, o zaštiti ljudskih prava, o privrednim temama, posebice o turizmu i brodogradnji.

Godine 2008. godine hrvatska je ekonomija i dalje, kao i tijekom proteklih desetljeća i pol, opterećena prvenstveno visokom nezapo-

slenošću (15,5%), vanjskotrgovinskim deficitom, korupcijom i visokom razinom vanjskoga duga. Nezaposlenost se i početkom 2008. godine održavala na razini od približno 264.000 nezaposlenih osoba. Premda je to značilo znatno poboljšanje (jer je u jednom trenutku 2000. godine bilo gotovo 400.000 nezaposlenih!), činjenica jest da hrvatsko gospodarstvo još uvijek ne otvara ni izdaleka dovoljno novih radnih mjesta. Analiza Bečkog instituta za komparativna ekonomska istraživanja objavljena 2006. godine pokazala je da Hrvatska u usporedbi s novim članicama EU predstavlja zemlju s relativno visokom stopom nezaposlenosti, posebice dugotrajne nezaposlenosti, te nezaposlenosti starijih osoba, žena i mladih, kod kojih se stopa nezaposlenosti kreće i do 30%.

Težak problem je i sve veći vanjskotrgovinski deficit, odnosno deficit tekućeg računa platne bilance. Deficit u robnoj razmjeni Hrvatske s inozemstvom, primjerice u prvih deset mjeseci 2006. godine povećan je za 12,1% u odnosu na isto razdoblje prethodne godine, premašivši iznos od 9,3 milijardi dolara. Vanjski dug je tijekom 2007. godine premašio 31 milijardu eura, što je već teško podnošljivih blizu 90% procijenjenog BDP-a. U slučaju daljnjeg pogoršanja ovih trendova, mogući su i teški šokovi za hrvatsko gospodarstvo.

Osnovni razlog ovih problema jest činjenica da većina hrvatskih tvrtki još uvijek nije spremna za međunarodnu tržišnu utakmicu te da najveće hrvatske kompanije na domaćem tržištu još uvijek posluju u uvjetima monopola i oligopola. Ekonomisti obično tvrde da se radi o „problemima strukturne naravi", drugim riječima, da njihovo rješavanje zahtijeva opsežnije mjere, koje su u pravilu dugotrajne, nepopularne i bolne. One podrazumijevaju strukturne reforme u državnoj upravi, pravosuđu, poreznom sustavu, sustavu državnih potpora i tržišta rada i na mnogim drugim područjima. Političko vodstvo ovakve bolne rezove uopće ne provodi ili provodi s mnogo oklijevanja i kompromisa. Pored svega toga, veliki uteg za cjelokupnu hrvatsku privredu jest da ona ima zemljišni potencijal za veliku i jeftinu poljoprivrednu proizvodnju, ali krajnje nekonkurentan i usitnjeni poljoprivredni sektor. Od suficita u izvozu poljoprivrednih proizvoda 1993. godine, došlo se do toga da je uvoz hrane 2003. prvi put premašio milijardu dolara, a 2007. bio veći od dvije milijarde dolara. Doduše, u istom se razdoblju povećao i izvoz poljoprivrednih proizvoda (s prosječno 314 milijuna dolara 1988-1990. godine na 710 milijuna dolara), ali to i nije neko povećanje, ako se uzme u obzir pad vrijednosti dolara, pogotovo ako se usporedi saldo izvoz – uvoz: 1988-1990. godine deficit u vanjskotrgovinskoj razmjeni poljoprivrednih proizvoda bio je 157, a 2004. čak 655 milijuna dolara.[42] Međutim, od svih pokazatelja o poljoprivrednoj proizvodnji najvažnije jest da ona u globalu pada. U odnosu na razdoblje 1980-1984, proizvodnja u

razdoblju 2000-2003. godine povećala se samo u sektoru uljarica (povećanje za 104%), dočim je u osam preostalih promatranih sektora (žitarice, šećerna repa, duhan, jabuke, vino, mlijeko, jaja, stoka) pala između 16,1% (proizvodnja jaja) i čak 39,4% (proizvodnja duhana). U strateškim proizvodnjama – vina, šećerne repe, stoke i mlijeka pad je također bio velik, zapravo katastrofalan (28,1%, 30,4%, 33,3% i 37,5%).[43]

Usprkos često najavljivanim mjerama („Vladin akcijski plan za borbu protiv korupcije" iz 2006. godine, usklađen s najavama predsjednika Republike), kao i velikoj medijskoj pozornosti, korupcija i nesankcioniranje kriminala ostaju veliki hrvatski problemi. Do početka 2008. u primanju mita uhvaćeno je tek nekoliko „sitnih riba", a hapšenja i suđenja navodnim mafijašima i kriminalcima tek se trebaju potvrditi pravomoćnim presudama. I u domaćoj i u međunarodnoj javnosti, Hrvatska se i dalje smatra visoko korumpiranom zemljom, od koje se očekuje ne samo politička volja, već i konkretni rezultati u obračunu s korupcijom na višim razinama. Takve teze potvrđuje godišnje izvješće međunarodne organizacije za borbu protiv korupcije, Transparency International, prema kojem je indeks percepcije korupcije u 2006. ostao nepromijenjen u odnosu na godinu prije. Najveće otkriće korupcije dogodilo se u lipnju 2007. godine, kada su uhićena trojica potpredsjednika Fonda za privatizaciju zbog primanja milijunskih iznosa, koji su navodno na razne načine pogodovali kupcima privatiziranih tvrtki. Vlasti su tada, a i kasnije, najavljivale otkrivanje novih slučajeva korupcije na visokim razinama i sudski progon počinitelja, što bi bio jasan pokazatelj da se Hrvatska izvlači iz gliba korupcije. No, od tih gromoglasnih najava nije se u sljedećih godinu dana puno ostvarilo.

Vrlo dobar pokazatelj hrvatskih teškoća u procesu tranzicije iskazuje se u analizi ekonomskog rasta. Tek 2006. godine Hrvatska je dostigla razinu bruto društvenog proizvoda iz 1990. godine (po drugim podacima 2004. je već imala 4% viši BDP nego 1990),[44] dočim je 2002. bila na 92,9%. Istovremeno je Slovenija već tada dosegnula 127,4% razvijenosti u odnosu na 1990. godinu, a Poljska je dosegnula najvišu stopu – 152% u petnaestogodišnjem razdoblju. Hrvatska je posljednja srednjoeuropska zemlja koja je tek između 2004. i 2006. ostvarila predratnu/predtranzicijsku razinu razvoja.[45]

S druge strane, BiH je 2004. bila na 35%, Srbija i Crna Gora na 52%, a Makedonija na 92,9% razine BDP-a u odnosu na 1990. godinu.[46] Kada se ta statistika poveže s onom predratnom, pokazuje da su se trendovi, prema kojima se (u Jugoslaviji) razvijeniji razvijaju brže, a nerazvijeni sporije ili se uopće ne razvijaju, dodatno ubrzali nakon raspada države.

Katastrofalno ekonomsko stanje u Srbiji, gdje uopće nije bilo rata (ako se izuzme bombardiranje NATO-a 1999. godine), dodatno potvrđuje tezu da su za ekonomsko stanje u Hrvatskoj ponajviše zaslužne vlastite slabosti i greške, a ne nametnuti rat (kako se to često znalo govoriti tijekom devedesetih).[47] Sve je to prouzročilo da porast hrvatskog BDP-a u razdoblju od 1980. do 2004. bude samo 1% (za usporedbu, Slovenija je imala porast od 32%, Poljska od 45%, Španjolska 184%, a Irska čak 310%).[48] Hrvatska je 1980. imala 41,3% BDP-a SAD-a i 58,1% BDP-a Zapadne Europe, a 2004. samo 26,2% BDP-a SAD-a i samo 38,4% BDP-a Zapadne Europe.[49]

Bruto društveni proizvod – prostor bivše Jugoslavije

	1952.	1989.	2007.
BiH	95,5	67,9	48,7
Crna Gora	87,6	73,7	65
Hrvatska	121,4	126,2	152
Makedonija	71,4	64,7	48
Slovenija	181,8	196,8	301,1
Srbija	92,5	91,5	73,5
Uža Srbija	102	103,6	
Kosovo	46,5	25,6	
Vojvodina	89	119,3	
Jugoslavija	100	100	100

Izvor: prve dvije kolone – Petak, *Ekonomska pozadina raspada socijalističke Jugoslavije*, 67, 74; posljednja – MMF, *World Economic Outlook*, travanj 2008.

Neučinkovitost državne administracije i pravosudnog sustava još je jedna boljka hrvatskoga društva na početku 21. stoljeća, ali koja ima dugu povijest. Da bi se hrvatsko društvo stabilno razvijalo u svim vidovima, temeljite promjene na tom su planu bezuvjetne.

Usprkos svim tim, zasigurno ključnim ekonomskim problemima, a koji su daleko od toga da budu makar i djelomično riješeni, nema sumnje da su hrvatske vlade na početku 21. stoljeća, i Račanova i Sanaderova, napravile značajne pomake u stabilizaciji i napretku gospodarstva. Te su uspjehe prepoznale i međunarodne institucije, pa je tako MMF na isteku *stand-by* aranžmana dao izrazito pozitivne ocjene Vladine ekonomske politike, a Europska komisija 2006. godine ne dvoji da Hrvatska zadovoljava ekonomske kriterije za pristup EU. Tijekom iste godine Hrvatska je, zahvaljujući uspjesima Vladine ekonomske politike, popravila svoj položaj na ljestvicama kojima se mjeri konkurentnost i kvaliteta uvjeta poslovanja. Tako je, prema izvještaju Svjetskog ekonomskog

foruma (WEF), Hrvatska u 2006. godini imala najkonkurentnije gospodarstvo među zemljama kandidatkinjama za EU i potencijalnim članicama (uključujući i Bugarsku i Rumunjsku koje su početkom 2007. godine postale članice). Zahvaljujući pozitivnim gospodarskim trendovima, u 2005. godini vodeće svjetske kreditne agencije podigle su Hrvatskoj kreditni rejting svrstavajući je u grupu zemalja s blagim rizikom za ulagače.

Od početka 21. stoljeća ubrzava se gospodarski rast, koji je u 2007. godini dosegnuo stopu od 4,6%. Inflacija je niska i održava se pod kontrolom. Smanjen je i proračunski deficit. Nema sumnje da se, dobrim dijelom i pod pritiskom medija, javnosti i političke opozicije, sve transparentnije troše budžetska sredstva. Jedan od velikih uspjeha Vlade jest početak vraćanja dijela duga umirovljenicima koji je stvoren tijekom devedesetih.

Među najznačajnijim kapitalnim projektima Vlade, koji se odvija tijekom prvog desetljeća 21. stoljeća, jest plinofikacija Hrvatske. Ovaj projekt vrijedan je 450 milijuna dolara i po svom značaju može se mjeriti s gradnjom autocesta. Već izgradnjom prve faze, tijekom koje je plinovod spojen od platforme na sjevernom Jadranu do terminala Pula i dalje u unutrašnjost, osigurana je nesmetana opskrba plinom kontinentalne Hrvatske. Najavljena je i izgradnja ravničarske pruge Zagreb – Rijeka, što će pomoći intenzifikaciji prometa na tom strateški važnom pravcu.

Koncept privatizacije je do 2007. godine, u odnosu na devedesete, temeljito izmijenjen: umjesto da bude polje na kojem se odvija legalizirana pljačka, novi model je postao jedan od velikih generatora privrednoga rasta. Definitivno je napušten model netransparentnih prodaja državnih tvrtki te je svim zainteresiranima omogućen pristup tržištu kapitala. U 2006. godini američkom farmaceutskom divu Barr prodana je farmaceutska tvrtka Pliva, jedno od najprosperitetnijih hrvatskih poduzeća, što je potaklo veliki rast cijena dionica na burzama. Prodaja dionica Ine putem burze svim građanima (potkraj 2006) potvrdila je konstruktivnu politiku Vlade u privatizaciji i razvoju financijskog tržišta, a nezapamćeni interes za kupnju dionica Hrvatskih telekomunikacija (T-HT-a) ujesen 2007. godine (dionice kupilo preko 358.000 građana) pokazao je da su hrvatski građani stekli puno povjerenje u hrvatski ekonomski i financijski sustav.

U ispitivanjima javnog mnijenja stalno su pri vrhu ekonomska pitanja i to je najočitiji pokazatelj koliko je hrvatsko društvo još uvijek siromašno, odnosno kako hrvatski građani i dalje smatraju vlastiti materijalni položaj nezadovoljavajućim. Dok je, primjerice, „smanjenje zaposlenosti" 1990. smatralo jednim od „najznačajnijih problema s koji-

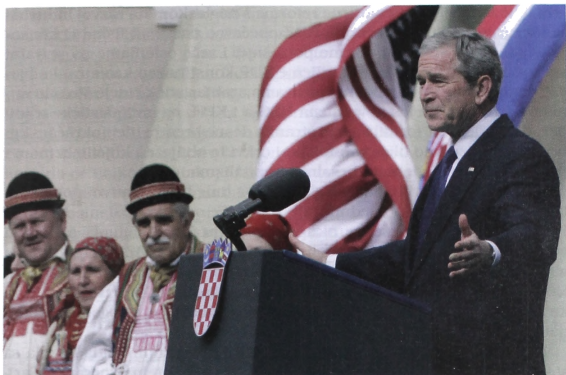

Hrvatski vojnici upućeni su u Afganistan u sklopu misije ISAF u veljači 2003. godine. U početku se hrvatski kontingent sastojao od 50 vojnika, a do 2008. godine povećan je na 300 vojnika.

ma se Hrvatska suočava" tek 39.7% ispitanika, 2003. godine taj postotak iznosi čak 97.7%.[50]

Ključan razlog koji pobuđuje optimizam, jest da, unatoč brojnim problemima, među poduzetnicima prevladavaju (dugoročno) pozitivna očekivanja. Ta pozitivna očekivanja, bez obzira što spadaju više u psihološke, a manje u realne ekonomske čimbenike, nisu manje važna. U anketi *Privrednog vjesnika* potkraj 2006. godine dvjestotinjak hrvatskih poduzetnika ocijenilo je Vladinu ekonomsku politiku prosječnom ocjenom 3.32, a gotovo istovremeno istraživanje Hrvatske gospodarske komore pokazuje izrazit rast optimizma poduzetnika u pogledu poslovnih očekivanja, lagan porast optimizma u pogledu investicija, optimizam što se tiče rasta ukupnih prihoda. Jedino je nešto manje optimizma u pogledu povećanja zaposlenosti.

Hrvatska je 2006. godine započela pristupne pregovore za članstvo u EU, odnosno otvorena su prva od ukupno 35 poglavlja (o 33 se pregovara). Do srpnja 2008. otvoreno je ukupno dvadeset i jedno poglavlje (od kojih su tri privremeno zatvorena), manje nego što se očekivalo kada su pregovori počinjali.

Američki predsjednik George Bush posjetio je Hrvatsku 4. i 5. travnja 2008. godine.

Ujesen 2007. godine Hrvatska je izabrana za nestalnu članicu Vijeća sigurnosti za dvogodišnje razdoblje (2008-2009) što predstavlja konačnu afirmaciju i učvršćenje međunarodnog položaja zemlje.

U studenom 2007. održani su parlamentarni izbori. Sve su predizborne ankete navještale još neizvjesnije izbore od onih 2003. godine (koji su dotada bili najneizvjesniji), što se i ostvarilo. HDZ je osvojio 34,9% glasova (u Hrvatskoj) i 66 zastupnika u Saboru (što uključuje i pet zastupnika iz dijaspore), a SDP, predvođenim novim i poletnim vođom Zoranom Milanovićem (1966) 32,5% glasova i 56 zastupnika. Daleko za njima zaostali su HNS sa 7,1% glasova (7 mandata) i koalicija HSLS-a i HSS-a sa 6,77% glasova i 8 mandata. Pošto je osvojio 3,5% glasova i samo jedan mandat, HSP je nakon niza godina u kojima je igrao važnu ulogu u hrvatskom političkom životu, potisnut na njegove margine.

U Hrvatskom saboru su tako dvije najjače stranke osvojile gotovo 80% mjesta (122 od 153 ili točno 79,7%), više nego ikada prije. Tako je hrvatski politički život, s jedne strane, postao izrazito bipolaran, a s druge, čini da dvije vodeće stranke nikada na izbore nisu izašle sa sličnijim programima. Pa ipak, stanovita je ideološka razlika ipak ostala

– SDP je najavljivao strukturne reforme s naglaskom na razvoj industrije i izvoznog sektora, dočim je HDZ obećavao nastavak fiskalne konsolidacije, dakle smanjenja javne potrošnje, i veće oslanjanje na privatni sektor. Čini se da se za duže vrijeme SDP konstituirao kao stranka lijevog centra, koja se umnogome poziva na egalitarističke ideje što u hrvatskom društvu žive još iz vremena HSS-a i KPH, na antifašističke tradicije, dočim je HDZ formiran kao stranka desnog centra, demokršćanskih obilježja, neizravno blizak Katoličkoj crkvi te obilježen klijentelizmom i promicanjem vrijednosti liberalnog kapitalizma.

Iako je HDZ osvojio najviše glasova, pa time bio i relativni pobjednik izbora, apsolutni se pobjednik nije znao više od mjesec dana. Naime, i HDZ i SDP imali su šanse okupiti koaliciju koja bi imala saborsku većinu (od 77 mandata). Naposljetku je to uspjelo HDZ-u, čija je vlada na čelu s dotadašnjim premijerom Ivom Sanaderom, uz podršku HSS-a, HSLS-a, osam zastupnika manjina i jednog zastupnika Hrvatske stranke umirovljenika, u siječnju 2008. dobila u Saboru četverogodišnji mandat.

U proljeće 2008. Hrvatska je, nakon dugogodišnjih usklađivanja sa standardima NATO-a (koje se dijelom realiziralo putem programa „Partnerstvo za mir", u koji je Hrvatska ušla 2000. godine) i pregovora s tom organizacijom, primljena u članstvo te organizacije. Tijekom 2008. predstoje postupak ratifikacije ugovora u zemljama članicama, što bi značilo da bi u punopravno članstvo Hrvatska biti primljena tijekom sljedeće, 2009. godine.

U danima pred izbore u studenom 2007. prvi je put povjerenik za proširenje pri Europskoj komisiji Olli Rehn preciznije najavio mogući završetak pregovora Hrvatske i EU. Ustvrdio je da bi se to moglo dogoditi sredinom 2009. godine, ako Hrvatska ubrza reforme. Do ožujka/travnja 2008. i drugi predstavnici Europske komisije u javnosti su više puta objavili kako se završetak pregovora može očekivati ujesen 2009. godine, ako Hrvatska bude u međuvremenu ispunjavala sve kriterije koji su pred nju postavljeni. Tada bi još preostalo da se sporazum s Hrvatskom ratificira u parlamentima članica EU i odredi datum pristupanja. Tada se procjenjivalo da bi to sve moglo biti gotovo tijekom 2010. godine, kada bi Hrvatska mogla postati i punopravna članica.

Pristupanje EU trebalo bi konačno i na sretan način Hrvatsku izvući iz „prokletstva maloga broja", kako je to istakao akademik Eugen Pusić. Naime, Hrvatska je tijekom 20. stoljeća bila, posve prirodno, uključena u strateške planove velikih, a da nije mogla ni o čemu u tim planovima odlučivati. Pusić smatra da smo pri tome „mogli imati katkada više, a

katkada manje sreće". Prethodni su režimi pokušavali to „prokletstvo maloga broja" riješiti priključivanjem „Jugoslaviji, Zelenoj internacionali (Stjepan Radić), svim lijevim internacionalama, antifašističkoj međunarodnoj zajedničkoj fronti, pokretu nesvrstanih". Izlasku iz toga „prokletstva", zaključuje Pusić, „trebalo bi poslužiti i priključenje EU, koji uostalom prvi put otvara mogućnost da se oslobodimo prokletstva malog broja, a da ne moramo žrtvovati vlastiti identitet".[51] Treba se riješiti tradicionalnog kompleksa manje vrijednosti i bezrazložnih strahova da će netko Hrvatskoj i Hrvatima oduzeti identitet i suverenitet, a to znači da će se na otvoren način suočiti s nemalim izazovima koji pred naciju postavlja članstvo u EU.

Opći napredak Hrvatske u predstojećim mjesecima i godinama, ali i na mnogo duži rok, umnogome ovisi o tome koliko će joj još vremena trebati da se pokrenu i realiziraju nužne reforme, odnosno da se završe pregovori i ispune svi uvjeti kako bi postala punopravna članica Europske unije.

Bilješke

[1] Hudelist, *Tuđman: biografija*, 719-721.

[2] Tuđen, *S političarima u četiri oka*, 76-77; Tuđman, *Moj život s Francekom*, 597. i d.

[3] Maković, *Pisma Bertoltu Brechtu*, 212.

[4] Mate Granić, intervju, u: *Nacional*, Zagreb, 17. X. 2005; Granić, *Vanjski poslovi*, 174-175.

[5] Granić, *Vanjski poslovi*, 133.

[6] Prethodno je *Slobodna Dalmacija* privatizirana, ali je tada vrh hrvatske vlasti odlučio stari kredit triju banaka pretvoriti u vlasnički udio; potom su tri banke prodale taj udio tvrtki pod kontrolom HDZ-a, koja je to prodala državi.

[7] Vidi *Erazmus* 5, Zagreb, 1994.

[8] Bulat, *Promjene u strukturi hrvatske stranačke scene*, 197.

[9] Zakošek, *Struktura biračkog tijela i političke promjene*, 121; Čular, *Vrste stranačke kompeticije*, 140.

[10] Vidi, Šiber, *Političko ponašanje birača*, 65.

[11] Tuđman, *Moj život s Francekom*, 637.

[12] Čular – Blanuša, *Prilozi*, 330-331.

[13] Zakošek, *Struktura biračkog tijela i političke promjene*, 112.

[14] Fisher, *Political Change in Post-Communist Slovakia and Croatia*, 149. i d.

[15] Zakošek, *Politički sustav Hrvatske*, 61-62.

[16] Perko Šeparović, *Politika Sabora u zaštiti okoliša*, 182; Zakošek, *Politički sustav Hrvatske*, 56-61.

[17] Kao što se taksativno navodi u zborniku radova *Europske perspektive demokratske Hrvatske*.

[18] Tuđen, *S političarima u četiri oka*, 77, 100.

[19] „Onaj tko se želi baviti politikom, ima na to pravo. Ne sugeriramo mu u koju će stranku, ali dok je u vojsci, neće pisati političke pamflete", tumačio je Mesić; http://vijesti.hrt.hr/arhiv/2000/09/29/HRT0022.html.

[20] Mesić, *Poruke*.

[21] *Vjesnik*, Zagreb, 10. II. 2001.

[22] *Jutarnji list*, Zagreb, 11. II. 2001.

[23] Idiom „dignitet Domovinskog rata" je besmislen, jer „dignitet", dakle „čast", mogu imati samo pojedinci i neke institucije, nikako pojedini povijesni događaji.

[24] „Sud nije prihvatio obranu optuženika i u pogledu njegova kako on kaže dragovoljnog povratka u RH, iz razloga što je optuženik vratio se na mjesto zločina, gdje je počinio zločin, a znao je da ga oni koje je tukao nisu smjeli ni pogledati u momentu kada ih je tukao, pa je zaključio da ga praktično nisu ni vidjeli, niti bi ga mogli prepoznati a pored toga proteklo je poprilično vremena od momenta kada je to počinio, te su oštećeni mnogo toga zaboravili. Istovremeno treba napomenuti da se može samo zaključiti da je optuženik shvatio da se Hrvatska nalazi u takvom stanju i da će brzo i jednostavno nestati sa pozornice svijeta, jer Hrvati su nezadovoljni svojim statusom, te između njih lako može doći do takve nesloge da će zbog toga ponovno zatražiti nekoga da im sjedne ponovno na grbaču, kao što je to skoro devetsto godina bilo, a u posljednjih 80 godina su na grbači bili optuženik i njegovi preci, koji su uživali na toj grbači (...) to je moment kada se „Memorandum" može ispuniti u cijelosti, kojeg samo malo je nedostajalo da ga ispune (...) iz tog razloga svi oni zločinci koji su činili zločine u Hrvatskoj vraćaju se, a u stvari činili su genocid nad hrvatima (u izvorniku je malo slovo – op. I. G.), i to ne samo u ovom ratu, već skupa sa ostalima činili su to preko 500 godina od dolaska Turaka, kada su skupa sa Turcima dolazili i uništavali Hrvate, a otkad su „prisajedinili" ove krajeve Jugoslaviji i praktično ih uništili na određenim područjima i sada žele da zauzmu ono doklen je Osmanlija doša (u izvorniku stoji taj oblik – op. I. G.), a skupa sa Osmanlijama doklen (u izvorniku stoji taj oblik – op. I. G.) su došli optuženik i njegovi preci, a Hrvatska bi ostala samo ono što se zvalo „Ostaci ostataka Hrvatske". No pored toga i pored zločina koje je počinio optuženi isti je praktično nagrađen, on je sve što je imao odnio u Srbiju, sa ostalima je razrušio polovinu Hrvatske, a vratio se da ga država Hrvatska nagradi, te ukoliko mu je što oštećeno država Hrvatska treba mu obnoviti, dok Hrvatske istovremeno zanemaruje svoje dobrovoljce koji su izborili slobodu i one izbjeglice koji su pobjegli pred zna se čijom kamom, a netko treba i zapovjedati narodu koji se vraća, a to je pored ostalih i optuženik. Jedan od razloga povratka optuženika je konačno uništenje Hrvatske". Presuda Županijskog suda u Gospiću, br. K-4/03, od 30. srpnja 2003. godine, str. 23-24, st. 2.

[25] Predsjednik Ustavnog suda Jadranko Crnić i pet sudaca tog suda početkom 1999. krajnje su se negativno u javnosti očitovali o Vukovićevu radu – http://vijesti.hrt.hr/arhiv/99/01/26/HRT0054.html; vidi i Primorac, *Pravorijek*, 16-18, 33-35, 108-111; *Feral Tribune*, 20. IV. i 22. VI. 1998, 22. III. 1999.

[26] Primjerice, u Benkovcu je od 2001. organiziran turnir u borilačkim vještinama „Vitez Miro Barešić".

[27] Rezultati istraživanja agencije „Puls", u: *Jutarnji list*, Zagreb, 6-7. VI. 2007.

[28] Leinert Novosel, *Politika Sabora prema „ženskom pitanju"*, 201.

[29] D. Kalogjera, u: *Republika*, Zagreb, 6. I. 2001; uvodno izlaganje D. Kalogjere na skupu „Privatizacija u zemljama zapadnog Balkana", Skopje, 27-28. X. 2006.

[30] http://www.mint.hr/default.aspx

[31] U hotelskom smještaju iznosila je 132 dana (hoteli s pet zvjezdica imali su popunjenost 155 dana, hoteli s dvije samo 107 dana), u turističkim naseljima 80 dana, u kampovima 61 dan, u kućanstvima samo 41 dan.

[32] Petak, *Proračunska politika Sabora*, 165.

[33] *Dugoročni plan razvoja oružanih snaga RH 2006-2015*, 36-37.

[34] *Programske smjernice MUP-a za razdoblje 2004-2007*, 17, 18.

[35] *Večernji list*, Zagreb, 3. VI. 2004.

[36] Babić je kao svjedok na suđenju Milanu Martiću pred istim sudom 2006. optužio Martića da je predvodio pobunu krajinskih Srba pod budnom paskom Slobodana

Miloševića i Službe državne sigurnosti Srbije. Babić je dodao kako je nakon demokratskih izbora 1990. sukob između HDZ-a i SDS-a postupno prerastao u otvoreni rat - vidi, *Nacional*, Zagreb, 16. II. 2006.

[37] Više o tome na www.icty.org

[38] Primorac, *Pravorijek*, 244-248; *Feral Tribune*, 18. III. 2000.

[39] Čular, *Vrste stranačke kompeticije*, 143.

[40] Vidi, npr. „Republika Sanader", u: *Feral Tribune*, Split, 1. VII. 2004; također, Søberg, *Hrvatska nakon 1989. godine: HDZ i politika tranzicije*, 59.

[41] J. Pavičić, „Kiber ustaše", u: *Jutarnji list*, Zagreb, 30. XII. 2006.

[42] Stipan Bilić, intervju, u: *Jutarnji list*, Zagreb 26. I. 2008; Stipetić, *Laissez-faire kao ekonomska politika Hrvatske?*, 20.

[43] Stipetić, *Laissez-faire kao ekonomska politika Hrvatske?*, 21.

[44] Stipetić, *Laissez-faire kao ekonomska politika Hrvatske?*, 9.

[45] Veselica – Vojnić, *Quo vadis Croatia – petnaest godina tranzicije – Gdje je Hrvatska?*, 73.

[46] Veselica – Vojnić, *Quo vadis Croatia – petnaest godina tranzicije – Gdje je Hrvatska?*, 73.

[47] Vidi već citirane navode Dražena Kalogjere, *Globus*, Zagreb, 11. XII. 1998.

[48] Stipetić, *Laissez-faire kao ekonomska politika Hrvatske?*, 9-11.

[49] Stipetić, *Laissez-faire kao ekonomska politika Hrvatske?*, 12.

[50] Rezultati istraživanja agencije „Puls", u: *Jutarnji list*, Zagreb, 6-7. VI. 2007.

[51] Riječ akademika Eugena Pusića na okruglom stolu u povodu izlaska knjige S. Goldsteina, *1941. godina koja se vraća*, Zagreb, 28. III. 2007.

Bibliografija

I. Literatura

Abazović, M., *Kadrovski rat za BiH (1945-1991)*, Sarajevo 1999.

Adamček, J., „Zagrebačko sveučilište 1954-1968", u: *Spomenica u povodu proslave 300-godišnjice Sveučilišta u Zagrebu I*, Zagreb 1969, 241-290.

Ademović, F., *Beznade zla*, Sarajevo 1997.

Akmadža, M., *Oduzimanje imovine katoličkoj crkvi i crkveno-državni odnosi od 1945. do 1966. godine, primjer Zagrebačke nadbiskupije*, Zagreb 2003.

Akmadža, M., *Katolička crkva u Hrvatskoj i komunistički režim 1945. – 1966*, Rijeka 2004.

Akrap, A., „Zapošljavanje u inozemstvu i prirodna depopulacija seoskih naselja", *Društvena istraživanja*, 72-73, Zagreb 2004, 675-699.

Alexander, S., *Church and State in Yugoslavia since 1945*, Cambridge 1979.

Alexander, S., *Trostruki mit. Život zagrebačkog nadbiskupa Alojzija Stepinca*, Zagreb 1990.

Alihodžić, A., „Jugoslavija u zapadnim obrambenim sustavima i potpisivanje Balkanskog pakta 1953. godine", u: *Dijalog povjesničara-istoričara* 7, Zagreb 2003, 353-372.

Almond, M., *Europe's Backyard War, The War in the Balkans*, London 1994.

Anić, N., *Njemačka vojska u Hrvatskoj 1941-1945*, Zagreb 2002.

Anić, N. i dr., *Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije*, Beograd 1983.

Anić, T., *Podržavljenje poduzeća u vlasništvu stranaca u Hrvatskoj 1944.-1946.*, magistarski rad, Zagreb 2005.

Anić, V. – Goldstein, I., *Rječnik stranih riječi*, II. izd., Zagreb 2004.

Antić, Lj., „Prvi svjetski rat i Hrvati", *Hrvatska revija*, 4 (3), Zagreb 2004 (obnovljeni tečaj), 15-21.

Antić, Lj., „Hrvatsko proljeće – autentičan pokret ili dio globalnog trenda", u: *Zbornik u čast Hrvoja Matkovića*, Zagreb 2005, 67-72.

Antić, Lj., „Poslijeratni komunistički sustav i javno ponašanje", u: *1945. – razdjelnica hrvatske povijesti*, 137-146.

Antić, Lj., „Nacionalna ideologija jugoslavenstva kod Hrvata u 20. stoljeću", u: *Hrvatska politika u XX. stoljeću, zbornik radova*, ur. Lj. Antić, Zagreb 2006, 35-68.

Antić, Lj., *Velikosrpski nacionalni programi, Ishodišta i posljedice*, Zagreb 2007.

Antisemitism. A Historical Encyclopedia of Prejudice and Persecution, ur. R. S. Levy, t. I-II, Santa Barbara – Denver – Oxford 2005.

Antonijević, N., „Stanovništvo hrvatske nacionalnosti na Kosovu – Janjevci", u: *Dijalog povjesničara-istoričara* 9, Zagreb 2005, 279-300.

Anušić, N., „Tipologija otklona od tradicionalne imenske denominacije u Podgori u Makarskom primorju", *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku*, 42, Dubrovnik 2004, 295-342.

Aralica, I., *Što sam rekao o Bosni*, Zagreb 1995.

Aralica, V., *Matica hrvatska u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, magistarski rad, Zagreb 2007.

Arendt, H., *Izvori totalitarizma*, Beograd 1998.

Babić, I., *Prostor između Trogira i Splita*, II. izd., Kaštel Novi 1991.

Banac, I., *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji: Porijeklo, povijest, politika*, Zagreb 1988.

Banac, I., *Sa Staljinom protiv Tita*, Zagreb 1990.

Banac, I., „'I Karlo je oš'o u komite' – nemiri u sjevernoj Hrvatskoj u jesen 1918", *ČSP*, 3, Zagreb 1992, 23-43.

Banac, I., „Zašto liberalna Hrvatska kasni: Glavni pravci hrvatske povijesti u dvadesetom stoljeću", u: *Liberalna misao u Hrvatskoj: Prilozi povijesti liberalizma od kraja 18. do sredine 20. stoljeća*, ur. A. Feldman, V. Stipetić i F. Zenko, Zagreb 2000, str. lv-lxvi.

Banac, I., *Raspad Jugoslavije*, Zagreb 2001.

Banović, B., „Izvoz radne snage i deportacije stanovništva s teritorije NDH u toku drugog svjetskog rata", *Putovi revolucije*, 1-2, Zagreb 1963, 375-389.

Bara, M., „Đilasova komisija i sudbina bačkih Hrvata", *Pro tempore, časopis studenata povijesti*, 4, Zagreb 2007, 47-58.

Barčot, T., *Jugonacionalisti na otoku Korčuli (s posebnim osvrtom na razdoblje Drugog svjetskog rata)*, diplomski rad, Filozofski fakultet, Zagreb 2004.

Barić, N., „Odnosi oružanih snaga Trećeg Reicha i NDH", u: *Zbornik Mire Kolar-Dimitrijević*, ur. D. Agičić, Zagreb 2003, 406-419.

Barić, N., *Ustroj kopnene vojske domobranstva NDH, travanj 1941. – svibanj 1945.*, Zagreb 2003.

Barić, N., „Šibenik pod upravom NDH", u: *Zbornik u čast Hrvoja Matkovića*, Zagreb 2005, 73-102.

Barić, N., *Srpska pobuna u Hrvatskoj*, Zagreb 2005.

Barić, N., „Dmitar Obradović – prilog poznavanju jedne ljudske sudbine", u: *Dijalog povjesničara-istoričara* 9, Zagreb 2005, 601-619.

Barker, E., *British Policy in Sout-East Europe in the Second World War*, London 1976.

Barker, E., „Državni udar u Beogradu i Britanci – vojni puč 27. ožujka 1941.", *ČSP*, 1, Zagreb 1981, 7-28.

Barković, J., *Narodni heroj Marko Orešković*, Zagreb 1951.

Bartulin, N., „Ideologija nacije i rase: ustaški režim i politika prema Srbima u NDH 1941-1945", *Radovi ZHP*, 39, Zagreb 2007, 209-242.

Bartulović, Ž., *Sušak 1919-1947 – državnopravni položaj grada*, Rijeka 2004.

Basta, M., *Agonija i slom Nezavisne Države Hrvatske*, Beograd 1971.

Basta, M., *Rat je završio 7 dana kasnije*, Beograd 1986.
Bašić, P., Kevo, M., „O problemu postojanja jasenovačkog logora nakon 1945.", *Radovi ZHP*, 30, Zagreb 1997, 299-312.
Batelja, J., *Živjeti iz vjere*, Zagreb 1990.
Bauer, E., *Današnja Njemačka*, Zagreb 1937.
Bauer, E., *Sjaj i tragika hrvatskog oružja*, Zagreb 1991.
Bauer, E., „General Löhr i događaji oko Bleiburga", u: *50 godina Bleiburga*, 97-110.
Bekić, D., *Jugoslavija u hladnom ratu*, Zagreb 1988.
Bekić, D., „Slučaj Bleiburg: nova istraživanja, nova iskušenja", *ČSP*, 1-3, Zagreb 1989, 197-214.
Bekić, D., „Balkanski pakt: mrtvorođenče hladnog rata", u: *Jugoslavija u hladni vojni*, 107-124.
Bekić, M. – Butković, I. – Goldstein, S., *Okrug Karlovac 1941*, Zagreb 1965.
Beloff, N., *Tito's Flawed Legacy: Yugoslavia and the West, 1939 to 1984*, London 1985.
Benić Penava, M., *Gospodarske prilike na dubrovačkom području između dva svjetska rata*, magistarski rad, Zagreb 2006.
Benigar, A., *Alojzije Stepinac, hrvatski kardinal*, Rim 1974.
Ben-Sasson, H. H. et al., *A History of the Jewish People*, Harvard 1976.
Biber, D., „Ustaše i Treći Reich. Prilog problematici jugoslovensko-nemačkih odnosa 1933-1939", *JIČ*, 3, Beograd 1964, 37-56.
Biber, D., „Predgovor", u: Stojadinović, M., *Ni rat ni pakt – Jugoslavija između dva rata*, Rijeka 1970, VII-XXXV.
Biber, D., „Britanski udio u državnom udaru u Jugoslaviji 27. ožujka 1941.", *ČSP*, 1, Zagreb 1981, 29-36.
Bićanić, N., *Senjske žrtve*, Zagreb 1994.
Bićanić, R., *Kako živi narod*, 1. izd., Zagreb 1936-1939; 2. izd., pretisak, Zagreb 1996.
Bićanić, R., *Ekonomska podloga hrvatskog pitanja*, Zagreb 1938.
Bićanić, R., *Agrarna prenapučenost*, Zagreb 1940.
Bijelić, B., *Studentski pokret u Jugoslaviji 1968. godine (s posebnim naglaskom na izbore)*, magistarski rad, Zagreb 1988.
Bilandžić, D., *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije: glavni procesi (1918-1985)*, Zagreb 1985.
Bilandžić, D., *Jugoslavija poslije Tita 1980-1985*, Zagreb 1986.
Bilandžić, D., *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb 1999.
Bilandžić, D., „Raskol u državno-partijskome vrhu 60-tih godina 20. stoljeća – početak raspada Jugoslavije", u: *Dijalog povjesničara-istoričara* 8, Zagreb 2004, 33-51.
Bilić, A., „O povijesti pravoslavnog srpskog stanovništva na području Imotske krajine", seminarski rad, Filozofski fakultet, Zagreb 2005.
Bjelajac, M., *Jugoslovensko iskustvo sa multietničkom armijom 1918-1991*, Beograd 1999.
Bjelajac, M., „Karakter jugoslovenskog centralizma u svetlu analize tajne sednice Izvršnog komiteta CK SKJ marta 1962. godine", u: *Dijalog povjesničara-istoričara* 7, Zagreb 2003, 373-392.
Bjelajac, M., „Pokušaj rešavanja jugoslovenske krize vojnim udarom", u: *Dijalog povjesničara-istoričara* 9, Zagreb 2005, 433-450.

Bleiburg, otvoreni dossier, ur. M. Grčić, II. izd., Zagreb 1990.
„Bleiburg 1945-1995", Međunarodni znanstveni skup 12.-13. V. 1995, ur. A. Mijatović, Zagreb 1995.
Bleiburg, uzroci i posljedice, ur. V. Nikolić, 2. izd., Zagreb 1998.
Bleiburška tragedija hrvatskog naroda, ur. V. Nikolić, Zagreb 1993.
Boban, B., *Demokratski nacionalizam Stjepana Radića*, Zagreb 1998.
Boban, B., „Pogledi Stjepana Radića na položaj Hrvatske i međunarodne odnose u svjetlu 'Pisama iz Londona' ('Dom', 1923.)", *HZ*, 52, Zagreb 1999, 55-69.
Boban, B., „Dalmacija između jugoslavenstva i hrvatstva 1920.-1923. godine (u svjetlu splitskog dnevnika *Novo doba*)", u: *Dijalog povjesničara-istoričara* 7, Zagreb 2003, 127-146.
Boban, B., „Stjepan Radić u hrvatskoj politici 20. stoljeća", u: *Hrvatska politika u XX. stoljeću, zbornik radova*, ur. Lj. Antić, Zagreb 2006, 145-159.
Boban, B., *Stjepan Radić u Prvom svjetskom ratu*, Zagreb 2006.
Boban, B., „Vladko Maček u emigraciji – od izlaska iz zemlje do odlaska u SAD", *Radovi ZHP*, 39, Zagreb 2007, 243-258.
Boban, Lj., „Previranja na selu u Banovini Hrvatskoj", *Istorija XX veka*, II, Beograd 1961, 225-266.
Boban, Lj., *Sporazum Cvetković – Maček*, Beograd 1965.
Boban, Lj., „Geneza, značaj i odjek Zagrebačkih punktacija", *ČSP*, 1, Zagreb 1971, 153-209 (također, Boban, Lj., *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije*, *I*, 9-77).
Boban, Lj., *Svetozar Pribićević u opoziciji (1928-1936)*, Zagreb 1973.
Boban, Lj., *Maček i HSS*, *I-II*, Zagreb 1974.
Boban, Lj., „Ekonomske i političke suprotnosti u Hrvatskoj i Jugoslaviji u vrijeme osnivanja KPH", u: *Četiri decenije Saveza komunista Hrvatske*, Zagreb 1979, 49-70 (također, Boban, Lj., *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije*, *I*, 77-95).
Boban, Lj., „Utjecaj austrijskog pitanja na međunarodni položaj Jugoslavije između dvaju ratova", u: *Internationales Kulturhistorisches Symposion Mogersdorf*, Band 11, Eisenstadt 1981, 203-213 (također, Boban, Lj., *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije*, *I*, 139-147).
Boban, Lj., *Hrvatska u arhivima izbjegličke vlade (1941-43)*, Zagreb 1985.
Boban, Lj., *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije*, *I-III*, Zagreb 1987-1990.
Boban, Lj., *Hrvatska u diplomatskim izvještajima izbjegličke vlade 1941-1943*, *I-II*, Zagreb 1988.
Boban, Lj., „Kada je i kako nastala Država SHS", *ČSP*, 3, Zagreb 1992, 45-60.
Boban, Lj., *Dr. Tomo Jančiković: HSS između zapadnih saveznika i jugoslavenskih komunista*, Zagreb 1996.
Bogdanović, D., *Knjiga o Kosovu*, Beograd 1986.
Bogetić, D., „Ekonomska i vojna pomoć Zapada Jugoslaviji u vreme sukoba sa Kominformom", u: *Jugoslavija v hladni vojni*, 271-294.
Bonacci-Skenderović, D., „Praxis International (s osvrtom na posljednji broj) i raspad Jugoslavije", u: *Dijalog povjesničara-istoričara* 9, Zagreb 2005, 451-468.
Borozan, Đ., „Srbi i Hrvati u socijalističkoj Jugoslaviji – pitanja ostvarivanja državnih identiteta", u: *Dijalog povjesničara-istoričara* 9, Zagreb 2005, 175-188.

Bošković, I. J., *Orjuna, ideologija i književnost*, Zagreb 2006.
Božić, I. – Ćirković, S. – Ekmečić, M. – Dedijer, V., *Istorija Jugoslavije*, II. izd., Beograd 1973.
Brajović, P., *Konačno oslobođenje*, Zagreb 1983.
Bralić, A., „Zadar u Prvome svjetskom ratu", *Hrvatska revija*, 4 (3), Zagreb 2004 (obnovljeni tečaj), 58-63.
Brčić, R., „O iseljavanju Slovenaca u Bosnu 1941. godine", *Prilozi*, 9, Sarajevo 1973, 301-312.
Broucek, P., *Ein General im Zwielicht*, Wien – Köln – Graz 1988.
Broz, J. T., *Borba za oslobođenje Jugoslavije 1941-1945*, Beograd 1947.
Broz, J. T., *Izgradnja nove Jugoslavije II-1*, Beograd 1948.
Broz, J. T., *Sabrana djela 1-26*, Beograd 1982-1988.
Budor, K., *NDH u španjolskoj diplomatskoj prepisci*, rukopis.
Bulat, N., „Promjene u strukturi hrvatske stranačke scene 1995-1998", u: *Pakiranje vlasti*, ur. S. Vrcan, Zagreb 1999, 195-214.
Bulat, R., *Žumberak i Pokuplje u NO borbi*, Zagreb 1951.
Bulat, R., *Deseti korpus „zagrebački" NOV i POJ*, Zagreb 1985.
Bulat, R., „Deseti korpus u odbrani virovitičkog mostobrana", u: *Za pobedu i slobodu – završne operacije za oslobođenje Jugoslavije*, 294-298.
Bulatović, R., *Koncentracioni logor Jasenovac s posebnim osvrtom na Donju Gradinu*, Sarajevo 1990.
Buljan, A. – Horvat, F., *Žrtve Drugog svjetskog rata i poraća na području Novske, Jasenovca i Lipovljana*, Novska 2005.
Caratan, B., *Socijalizam i politika*, Zagreb 1972.
Cenčić, V., *Titova posljednja ispovijest*, Beograd 2001.
Centralna naselja i gradovi SR Hrvatske. Geografska analiza, Zagreb 1976.
Cesarec, A., *Stjepan Radić i republika*, Zagreb 1925.
Chollet, D., *Tajna povijest Daytona, Američka diplomacija i mirovni proces u BiH 1995.*, Zagreb 2007.
Cipek, T., „Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca – *ancien régime*", u: *Dijalog povjesničara-istoričara* 2, Zagreb 2000, 291-305.
Cipek, T., *Ideja hrvatske države u političkoj misli Stjepana Radića*, Zagreb 2001.
Clarkson, J., *A History of Russia*, 2. izd., New York 1969.
Cohen, L. J., *Broken Bonds: The Disintegration of Yugoslavia*, Boulder – San Francisco – Oxford 1993.
Colić, M., *Takozvana NDH*, Beograd 1973.
Colić, M., „Oružane snage NDH u BiH 1941", u: *1941. u istoriji naroda BiH*, Sarajevo 1973, 497-516.
Colić, M., „Oružane snage NDH u BiH 1942-3", u: *AVNOJ i NOB u BiH (1942-3)*, Sarajevo 1974, 344-360.
Colić, M., *Pregled operacija na jugoslavenskom ratištu 1941-1945*, Beograd 1988.
Crkvenčić, I., „Kretanje broja Hrvata u SR Srbiji i Srba u R Hrvatskoj", u: *Političko-geografska i demografska pitanja Hrvatske*, Zagreb 1991, 115-128.
Crljen, D., „Bleiburg", *Hrvatska revija*, 2.-4., XII, Pariz, prosinac 1966 (u cijelosti prenesen u: *Hrvatski holokaust*, 188-197).

Crljen, D., „Čimbenici bleiburškog sloma", *Hrvatska revija*, g. 20, sv. 1-2, br. 77-78, München 1970, 263-297.
Cuculić, I., „Radnički pokret i narodnooslobodilačka borba (1891-1945)", u: *Gorski kotar*, Delnice 1981, 102-121.
Cuculić, I. – Giron, A. – Končar, B., *Podhum 1942*, Rijeka 1972.
Cupek Hamill, M., *Konferencija o miru u Jugoslaviji i raspad jugoslavenske federacije (1991-1992)*, magistarski rad, Zagreb 2008.
Cuvalo, A., *The Croatian National Movement 1966-1972*, New York 1990.
Cvetnić, S., „Uspomena na vlakaše", u: *Zbornik Klasične gimnazije u Zagrebu 1607-1997*, Zagreb 1997, 85-86.
Cvrtila, V., „Izborna geografija kao aspekt izborne politike u Hrvatskoj", u: *Hrvatska politika 1990. – 2000.*, 41-61.
Čepič, Z., „Spor z Informbirojem in jugoslovanska kmetijska politika", u: *Jugoslavija v hladni vojni*, 319-338.
Črnja, B., *Zbogom drugovi*, Rijeka 1992.
Čular, G., „Vrste stranačke kompeticije i razvoj stranačkog sustava", u: *Hrvatska politika 1990. – 2000.*, 123-146.
Čular, G. – Blanuša, N., „Prilozi", u: *Hrvatska politika 1990. – 2000.*, 221-360.
Čulinović, F., *Revolucionarni pokret u Istri 1921*, Zagreb 1951.
Čulinović, F., *Stvaranje nove jugoslavenske države*, Zagreb 1959.
Čulinović, F., *Jugoslavija između dva rata*, *I-II*, Zagreb 1961.
Čulinović, F., *Državnopravni razvitak Jugoslavije*, Zagreb 1963.
Čulinović, F., *Dvadeset sedmi mart*, Zagreb 1965.
Čulinović, F., „Organizacija vlasti i oružane snage u 'NDH'", *Vojnoistorijski glasnik*, 19/3, Beograd 1968, 127-144.
Čutura, D. – Galić, L., „Veliki rat: pregled ratnih operacija", *Hrvatska revija*, 4 (3), Zagreb 2004 (obnovljeni tečaj), 22-44.
Ćirković, S., *Uvod: vreme, prostor, ljudi, Srbija među evropskim narodima*, u: Perović, *Između anarhije i autokratije*, 5-8.
Ćosić, D., *Stvarno i moguće*, Ljubljana – Zagreb 1988.
Deakin, F. W. D., *The Embattled Mountain*, London 1971.
Debeuc, F., „Istarska emigracija u Jugoslaviji između dva svjetska rata", *Pazinski memorijal*, 4, Pazin 1973, 166-167.
Dedijer, V., *Sarajevo 1914.*, Beograd 1966.
Dedijer, V., *Prilozi za biografiju J. B. Tita*, t. I-II, Zagreb – Rijeka 1980.
Dedijer, V., *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, Beograd 1981.
Demokratska tranzicija u Hrvatskoj – transformacija, vrijednosti, obrazovanje, mediji, ur. S. P. Ramet i D. Matić, Zagreb 2006.
Denegri, J., „Unutar ili izvan 'socijalističkog modernizma'?, Radikalni stavovi na jugoslovenskoj umetničkoj sceni 1950 – 1970", u: *Šezdesete – The Sixties*, ur. I. Lukšić, Zagreb 2007, 47-67.
Der Kosovo-Konflikt, München 2000.
„Deseti plenum CK SKH", *Komunist*, 3, Beograd 1954, 9-93.
Deželan, T. – Lajh, D., „Inclusiveness of Suffrage in Post-Yugoslav Region", u: *Transition in Central and Eastern European Countries: Experiences and Future Perspectives*, ur. P. Maldini – D. Vidović, Zagreb 2007, 157-188.
Dimić, Lj., *Kulturna politika u Kraljevini Jugoslaviji 1918-1941*, *I-III*, Beograd 1996-1997.

Dimić, Lj., „Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1953-1956 – zbliženje, pomirenje, razočarenje", u: *Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948. godine, zbornik radova s naučnog skupa*, Beograd 1999, 275-288.
Dimić, Lj., „Ideologija i kultura u Jugoslaviji 1945-1955: vreme, ljudi, institucije, politika", u: *Jugoslavija u hladni vojni*, 449-467.
Dimić, Lj., „U potrazi za alternativom. Isečak iz spoljne politike Jugoslavije", u: *Dijalog povjesničara-istoričara* 9, Zagreb 2005, 397-416.
Dimić, Lj. – Žutić, N., *Rimokatolički klerikalizam u Kraljevini Jugoslaviji (1918-1941). Prilozi za istoriju*, Beograd 1992.
Dimitrijević, B. B., „Armija i jugoslavenski identitet 1945-1992. godine", u: *Dijalog povjesničara-istoričara* 2, Zagreb 2000, 255-273.
Dimitrijević, B. B., „Pobuna jugoslovenske periferije. Generalski kor JNA 1945-1953. godine", u: *Dijalog povjesničara-istoričara* 7, Zagreb 2003, 287-307.
Dimitrijević, B. B., „Organizacija JNA u Hrvatskoj 1945-1965. godine", u: *Dijalog povjesničara-istoričara* 9, Zagreb 2005, 301-320.
Dimitrijević, S., *Das Ausländisches Kapital in Jugoslawien vor dem Zweiten Weltkrieg*, Berlin 1963.
Dimitrijević, V., „Sukobi oko Ustava iz 1974. godine", u: *Srpska strana rata*, 11-36.
Dizdar, Z., *Pregled razvitka NOP-a u Samoboru 1941-1945. godine*, Samobor 1987.
Dizdar, Z., „Prva pobuna u nacističkoj vojsci: Pobuna u Villefrancheu", *ČSP*, 2-3, Zagreb 1993, 127-151.
Dizdar, Z., „Brojitbeni pokazatelji vojničkih postrojbi na teritoriju NDH 1941. – 1945. godine", *ČSP*, 1, Zagreb 1996, 161-197.
Dizdar, Z., Kujundžić, M., *Doprinos Hrvatske pobjedi antifašističke koalicije*, II. izd., Zagreb 1995.
Dizdar, Z. – Sobolevski, M., *Prešućivani četnički zločini u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1941-1945*, Zagreb 1999.
Dizdarević, R., *Od smrti Tita do smrti Jugoslavije*, Sarajevo 1999.
Djilas, M., *Wartime*, London 1977.
Djilas, v. i Đilas.
Domazet, T., „Hrvatska: ekonomika u ekonomiji 1990-2005: gubici BDP-a; 2006: kako postići održivi razvoj?", u: *Ekonomska politika Hrvatske u 2006, zbornik radova*, Opatija 2005, 103-147.
Dragović-Soso, J., *„Spasioci nacije" – Intelektualna opozicije Srbije i oživljavanje nacionalizma*, Beograd 2004.
Drndić, Lj., *Oružje i sloboda Istre*, Pula 1978.
Drnovšek, M., „Slovenski izseljenci na Hrvaškem do 1914.", u: *Slovenci v Hrvaški*, 107-114.
Dubajić, S., *Kočevski rog*, Zagreb 2006.
Duda, D., „'Užas je moja furka': Socijalistički urbani imaginarij Branimira Štulića", u: *Devijacije i promašaji, Etnografija domaćeg socijalizma*, ur. L. Čale Feldman, I. Prica, Zagreb 2006.
Duda, I., *U potrazi za blagostanjem, O povijesti dokolice i potrošačkog društva u Hrvatskoj 1950-ih i 1960-ih*, Zagreb 2005.
Duffy, E., *Sveci i grešnici, povijest papa*, Rijeka 1998.

Dugandžija, N., „Domet nacionalne zaokupljenosti", u: *Položaj naroda i međunacionalni odnosi u Hrvatskoj. Sociologijski i demografski aspekti*, Zagreb 1991, 101-114.
Dujšin, U., „Prof. dr. Rudolf Bićanić, 1905-1968.", u: Bićanić, *Kako živi narod*, IX-XIV.
Dukić, I., „*Studio* i *Plavi vjesnik* – pogled na istraživanja prodora i utjecaja zapadne popularne kulture u Hrvatsku (1963-1965)", *Radovi ZHP*, 29, Zagreb 1996, 331-348.
Dukovski, D., *Rat i mir istarski: model povijesne prijelomnice (1943-1955)*, Pula 2001.
Dukovski, D., „Model egzodusa: Istarski Il grande esodo 1945.-1956. godine. Uzroci i posljedice", u: *Dijalog povjesničara-istoričara* 7, Zagreb 2003, 307-326.
Dukovski, D., „Ideologijska rekonstrukcija hrvatskog antifašizma: primjer Istre", u: *1945. – razdjelnica hrvatske povijesti*, 147-165.
Dulić, T., *Utopias of Nation*, Uppsala 2005.
Džaja, S., *Politička realnost jugoslavenstva*, Sarajevo – Zagreb 2004.
Džamija poglavnika Ante Pavelića, Madrid 1988.
Đilas, M., *Vlast*, London 1983.
Đilas, v. i Djilas.
Đodan, Š., „Pred kritičnom barijerom (regionalni gospodarski razvoj i uloga riječko-istarske regije u ekonomici SRH i SFRJ)", *Dometi*, 3, Rijeka 1969, 4-13.
Đodan, Š., „Prilog raspravi o regionalnom razvoju u SFRJ", *Kolo, časopis MH za kulturu i umjetnost*, 3, Zagreb 1969, 246-254.
Đodan, Š., *Yugo-tragedija*, Zagreb 1990.
Đodan, Š., *Hrvatsko pitanje*, Zagreb 1991.
Đorđević, D., „The Yugoslav Phenomenon", u: *The Columbia History of Eastern Europe in the Twentieth Century*, New York 1992, 306-344.
Đukić, S., *Između slave i anateme*, Beograd 1994.
Đurašković, Đ., *Osam sekretara partije*, Beograd 1982.
Đurić, V., *Ustaše i pravoslavlje: Hrvatska pravoslavna crkva*, Beograd 1989.
Enciklopedija Jugoslavije, I-VIII, Zagreb 1955-1971.
Erić, M., *Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918-1941. godine*, Sarajevo 1958.
Europske perspektive demokratske Hrvatske, zbornik radova, ur. B. Bibić, Zagreb 2001.
Fisher, S., *Political Change in Post-Communist Slovakia and Croatia: From Nationalist to Europeanist*, New York 2006.
Fišter, M., „Problem cijena i njihovo kretanje u banovini Hrvatskoj", *Ekonomist*, br. 7-8-9, Zagreb srpanj-kolovoz-rujan, 1940, 274.
Frangeš, O., *Problem relativne prenapučenosti u Jugoslaviji*, Beograd 1938.
Fricke, G., *Kroatien 1941-1944. Der „Unabhängige Staat" in der Sicht des Deutschen Bevollmächtigten Generals in Agram Glaise von Horstenau*, Freiburg 1972.
Gabrič, A., „Nacionalno vprašanje v Jugoslaviji v prvem povojnem obdobju", u: *Jugoslavija v hladni vojni*, 403-424.
Gaćeša, N. L., *Agrarna reforma i kolonizacija u Bačkoj 1918-1941*, Novi Sad 1968.

Gaertner, E. R., *Kroatien in Suedslawien: historisch-politische Studie*, Berlin 1944.
Gagliardi, M., *Istina o hrvatskom emigrantskom revolucionarnom komitetu 1919-1921*, Graz 1922.
Gašparič, J., „Ljubljanske punktacije", *Radovi ZHP*, 38, Zagreb 2006, 243-258.
Gavrilović, D., *Stjepan Radić i Srbi*, Split 2002.
Geiger, V., „Sudski procesi u Hrvatskoj 1945. godine. Smrtna presuda evangeličkom biskupu dr. Philippu Poppu", *ČSP*, 1, Zagreb 1995, 157-166.
Geiger, V., „Nijemci Đakova i Đakovštine u Kraljevini SHS/Jugoslaviji", *Kolo, časopis Matice hrvatske za kulturu i umjetnost*, 4, Zagreb, zima 1997, 178-215.
Geiger, V., *Nestanak folksdojčera*, Zagreb 1997.
Geiger, V., *Nijemci u Đakovu i Đakovštini*, Zagreb 2001.
Geiger, V., *Folksdojčeri pod teretom kolektivne krivnje*, Osijek 2002.
Geiger, V., „Heimkehr. Povratak slavonskih Nijemaca nakon Drugoga svjetskoga rata", *Scrinia Slavonia*, 3, Slavonski Brod 2003, 521-547.
Geiger, V., „Osvrt na važnije žrtvoslove o Drugome svjetskom ratu i poraću objavljene u Republici Hrvatskoj 1991. - 2004. godine", u: *Dijalog povjesničara-istoričara* 9, Zagreb 2005, 621-640.
Geiger, V., „Folksdojčeri u Hrvatskoj 1945.", u: *1945. – razdjelnica hrvatske povijesti*, 271-287.
Geiger, V., „O zborniku Bleiburg i Križni put 1945.", *ČSP*, 3, Zagreb 2007, 809-827.
Geiger, V. – Barić, N., „Odjeci i obilježavanje 5. prosinca 1918. u NDH", *ČSP*, 3, Zagreb 2002, 833-852.
Geiger, V. – Jurković, I., *Što se dogodilo s folksdojčerima? Sudbina Nijemaca u bivšoj Jugoslaviji*, Zagreb 1993.
Gelo, J., *Demografske promjene u Hrvatskoj od 1780. do 1981. godine*, Zagreb 1987.
Gibianski, L., „Sovjetsko-jugoslavenski odnosi i Mađarska revolucija 1956. godine", *JIČ*, 1-2, Beograd 1996, 27-48.
Gibianski, L., „Sovjetsko-jugoslavenski sukob 1948: istoriografske verzije i novi arhivski izvori", u: *Jugoslavija u hladni vojni*, 27-48.
Gibianski, L., „Pobuna u sovjetskom bloku 1956. godine, Jugoslavija i Kremalj", u: *Jugoslavija v hladni vojni*, 229-248.
Giron, A., „Izvještaj Zvonka Babića-Žulje o prilikama u Istri krajem listopada 1943. godine", *Vjesnik historijskog arhiva u Rijeci i Pazinu*, 26, Rijeka – Pazin 1983, 151-168.
Giron, A., *Riječka bitka*, Rijeka 1985.
Giron, A., *Zapadna Hrvatska u Drugom svjetskom ratu*, Rijeka 2004.
Giron, A. – Strčić, P., *Zaobići Ingridstellung. Riječko područje u završnici Drugog svjetskog rata*, Rijeka 1995.
Gizdić, D., *Dalmacija 1941*, Zagreb 1957.
Glavičić, A., „Njemačko bombardiranje Senja 1943", *Senjski zbornik*, 10-11, Senj 1984, 341-354.
Gligorijević, B., „Politička previranja u Demokratskoj stranci na pitanju politike prema Hrvatskom bloku u drugoj polovini 1922", *Istorija XX veka, zbornik radova*, 8, Beograd 1966, 165-269.

Gligorijević, B., *Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini SHS*, Beograd 1970.

Gligorijević, B., *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919-1929)*, Beograd 1979.

Glojnarić, M., *Borba Hrvata: kronika dvaju desetljeća političke povijesti (1919-1939)*, I. izd., Zagreb 1940; II. izd., Zagreb 1996.

Godeša, B., „Spreminjanje pogledov na jugoslovansko revolucijo po informbirojevskem sporu", u: *Jugoslavija v hladni vojni*, 487-490.

Goldhagen, D. J., *A Moral Reckoning, The Role of the Catholic Church in the Holocaust and Its Unfulfilled Duty of Repair*, London 2002.

Goldstein, I., „Gledišta o objektivnosti i subjektivnosti u historijskim istraživanjima prema novim njemačkim izdanjima", *ČSP*, III, Zagreb 1980, 131-139.

Goldstein, I., „Podruštvljavanje obrambenog sistema u SFRJ", *ČSP*, I, Zagreb 1985, 141-157.

Goldstein, I., *Hrvatski rani srednji vijek*, Zagreb 1995.

Goldstein, I., „Stjepan Radić i Židovi", *Radovi ZHP*, 29, Zagreb 1996, 208-216.

Goldstein, I., „Dva antisemitska zakona u Kraljevini Jugoslaviji 1940. godine", u: *Zbornik Mire Kolar-Dimitrijević*, ur. D. Agičić, Zagreb 2003, 395-405.

Goldstein, I., „Granica na Drini – značenje i razvoj mitologema", u: *Historijski mitovi na Balkanu, zbornik radova*, ur. H. Kamberović, Sarajevo 2003, 109-137.

Goldstein, I., *Židovi u Zagrebu 1918-1941*, Zagreb 2004.

Goldstein, I., „Miroslav Krleža o hrvatskoj historiografiji i hrvatskoj povijesti", u: *Spomenica Filipa Potrebice*, Zagreb 2004, 419-434.

Goldstein, I., „Od partijnosti u doba socijalizma do revizionizma devedesetih: ima li građanska historiografija šansu?", u: *Hrvatska historiografija XX. stoljeća: između znanstvenih paradigmi i ideoloških zahtjeva*, ur. S. Lipovčan – Lj. Dobrovšak, Zagreb 2005, 57-72.

Goldstein, I., „Ustaška ideologija o Hrvatima muslimanske vjere i odgovor u časopisu *Handžar*", *Radovi ZHP*, 38, Zagreb 2006, 259-278.

Goldstein, I., „Značenje godine 1945. u hrvatskoj povijesti i osvetnički gnjev", u: *1945. – razdjelnica hrvatske povijesti*, 59-73.

Goldstein, I., „Ante Pavelić, Charisma and National Mission in Wartime Croatia", u: *Totalitarian Movements and Political Religions*, vol. 7, issue 2, June 2006, 225-234.

Goldstein, I., „Iseljavanje Srba i useljavanje Slovenaca u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941. godine", u: *Vojetov zbornik*, Ljubljana 2006, 595-605.

Goldstein, I., „Povijesne okolnosti Bleiburga i Križnoga puta", u: *Bleiburg i Križni put 1945, zbornik radova*, ur. J. Hrženjak – K. Piškulić – P. Strčić, Zagreb 2007, 31-37.

Goldstein, I., Goldstein, S., *Holokaust u Zagrebu*, Zagreb 2001.

Goldstein, I., Goldstein, S., „Srbi i Hrvati u Narodnooslobodilačkoj borbi u Hrvatskoj", u: *Dijalog povjesničara-istoričara 7*, Zagreb 2003, 247-268.

Goldstein, I., Hutinec, G., *Neki aspekti revizionizma u hrvatskoj historiografiji devedesetih godina XX. stoljeća. Motivi, metode i odjeci*, Sarajevo, u tisku.

Goldstein, I. (i grupa studenata IV. godine povijesti), „Hrvatska/jugoslavenska javnost o Johnu Kennedyju – posmrtno stvaranje legende", u: *Šezdesete – The Sixties*, ur. I. Lukšić, Zagreb 2007, 37-46.
Goldstein, I. – Szabo, A., *Povijest zagrebačke Klasične gimnazije*, Zagreb 2007.
Goldstein, S., *Prijedlog 85*, Zagreb 1985.
Goldstein, S., „Radna grupa Jasenovac 1945-1947/8", u: Mataušić, *Jasenovac – radni logor i logor smrti*, 175-184.
Goldstein, S., *1941 – Godina koja se vraća*, Zagreb 2007.
Goldstein, S. – Korošić, M., „Deset točaka za otvorenu privredu", *Danas*, Zagreb, 1. XII. 1987.
Gompert, D., „How to Defeat Serbia", *Foreign Affairs*, Vol. 74, No. 4, July/August, Washington 1994, 31-46.
Gotovac, V., *Moj slučaj*, Zagreb – Ljubljana 1989.
Gračanin, P., „Stvaranje strategijskih uslova za prelazak u ofanzivu za konačno oslobođenje Jugoslavije", u: *Završne operacije za oslobođenje Jugoslavije*, Beograd 1986, 50-64.
Grahek, M., *Bleiburg i „Križni put" u historiografiji, publicistici i memoarskoj literaturi*, magistarski rad, neobjavljeno, Zagreb 2006.
Graovac, I. – Cvetković, D., *Ljudski gubici Hrvatske 1941.-1945. godine (pitanja, problemi, primjeri, rezultati...)*, Zagreb 2005.
Grisogono, P., *Ujedinjena Jugoslavija (Od plemena i regionalnih koncepcija do nacionalne države)*, Ljubljana 1938.
Gross, M., *Suvremena historiografija*, Zagreb 1996.
Gruden, Ž., *Perači crnih košulja. Kronika novopovijesti 1990-2000*, Zagreb 2001.
Gruenfelder, A. M., „Zaboravljene žrtve nacionalsocijalizma: prinudni i robovski radnici i radnice", u: *Dijalog povjesničara-istoričara* 7, Zagreb 2003, 455-472.
Gruenfelder, A. M., *„U radni stroj velikog Njemačkog Reicha!". Prisilni radnici i radnice iz Hrvatske*, Zagreb 2007.
Guzina, D., „Socialist Serbia's Narratives: From Yugoslavia to a Greater Serbia", *International Journal of Politics, Culture and Society*, Vol. 17, No. 1, Fall 2003, 91-111.
Hadžijahić, M., *Posebnost Bosne i Hercegovine i stradanja Muslimana*, Sarajevo 1991.
Hartmann, F., *Milošević, dijagonala luđaka*, Rijeka – Zagreb 2002.
Hasanbegović, Z., *Muslimani u Zagrebu 1878. – 1945., Doba utemeljenja*, Zagreb 2007.
Hercigonja, N., „Partizansko kazalište", u: *Bili smo partizani*, 103-113.
Herman-Kaurić, V., *„Za naše junake..." – rad dobrotvornih humanitarnih društava u gradu Zagrebu 1914-1918. godine*, doktorska disertacija, neobjavljeno, Zagreb 2007.
Hinković, H., *Iz velikog doba. Moj rad i doživljaji za vrijeme svjetskoga rata*, Zagreb 1927.
Historija hrvatske histerije, prir. G. Babić, Beograd 1992.
Historija i suvremenost, ur. S. Pojatina, Zagreb 1984.
Hobsbaum, E., *O istoriji. O teoriji, praksi i razvoju istorije i njenoj relevantnosti za suvremeni svet*, Beograd 1997.

Hoptner, J. B., *Yugoslavia in Crisis 1934-1941*, New York/London 1962.
Hoptner, J. B., *Jugoslavija u krizi 1934-1941*, Rijeka 1972.
Horvat, B., „Dvadeset sedam teza za reformu političkog sistema", *Scientia Jugoslavica*, 3-4, Zagreb 1982, 209-356.
Horvat, B., *Politička ekonomija socijalizma*, Zagreb 1984.
Horvat, H., *Johnny Branimir Štulić, biografija*, Zagreb 2007.
Horvat, J., *Hrvatski panoptikum*, Zagreb 1965.
Horvat, R., *Hrvatska na mučilištu*, Zagreb 1942.
Hory, L., Broszat, M., *Der Kroatische Ustascha-Staat*, Stuttgart 1964.
Hrelja, K., „Razvoj industrije BiH do Drugog svetskog rata", *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae*, 1, Zagreb 1974, 17-26.
Hronologija radničkog pokreta i SKJ 1919-1979, knj. I-III, Beograd 1980.
Hrvatska politika 1990. – 2000., Izbori, stranke i parlament u Hrvatskoj, ur. M. Kasapović, Zagreb 2001.
Hrvatska u NOB – fotomonografija, ur. Z. Radoš, Zagreb 1986.
Hrvatski enciklopedijski rječnik, Zagreb 2002.
Hrvatski holokaust, ur. J. I. Prcela, D. Živić, Zagreb 2001.
Hrvatski opći leksikon, ur. A. Kovačec, Zagreb 1996.
Hrvatsko zagorje u revoluciji, ur. B. Drašković, Zagreb 1981.
Hudelist, D., *Novinari pod šljemom*, Zagreb 1992.
Hudelist, D., *Banket u Hrvatskoj – prilozi povijesti hrvatskog višestranačja 1989-1990*, II. izd., Zagreb 1999.
Hudelist, D., *Tuđman: biografija*, Zagreb 2004.
Hurem, R., *Kriza narodnooslobodilačkog pokreta u BiH krajem 1941. i početkom 1942. godine*, Sarajevo 1972.
Hutinec, G., „Odjeci epidemije 'španjolske gripe' 1918. godine u hrvatskoj javnosti", *Radovi ZHP*, 38, Zagreb 2006, 227-242.
Hutinec, G., „Obračun s 'narodnim neprijateljem' u Međimurju 1945. godine", u: *1945. – razdjelnica hrvatske povijesti*, 399-414.
Hutinec, G., *Teror ustaškog režima u Velikoj župi Zagore 1941. godine*, klasifikacijski rad, Filozofski fakultet, Zagreb 2007.
Hutinec, G., „Kotarska oblast Čakovec i Prelog u Varazdinu 1941. godine", u: *Međimurje u Drugom svjetskom ratu*, ur. B. Bunjac, Čakovec 2007, 101-138.
Inić, S., „Tri politička portreta", u: *Radikalizacija društva u Srbiji*, 165-192.
Istorija SKJ, Beograd 1985.
Istra i Slovensko primorje u borbi za slobodu kroz vjekove, ur. J. Hrženjak, Beograd 1952.
Išek, T., *Hrvatska seljačka stranka u Bosni i Hercegovini 1929.-1941.*, Sarajevo 1991.
Ivanković-Vonta, Z., *Hebrang*, Zagreb 1988.
Iveković, M., *Hrvatska lijeva inteligencija 1918-1945, I-II*, Zagreb 1970.
Ivetić, V., „Srbi u antifašističkoj borbi na područjima NDH 1991 – 1995. godine", *Vojnoistorijski glasnik*, 1, Beograd 1995, 149-175.
Ivičević, J., „Politički program ratne HSS i 'puč Vokić-Lorković'", *ČSP*, 3, Zagreb 1995, 489-496.
Ivin, D., „Kakva rehabilitacija Hebranga?", *Obzor, glasilo HSLS-a*, br. 8, Zagreb 1990.

Ivin, D., „Pojava disidenata u socijalističkoj Jugoslaviji", u: *Dijalog povjesničara-istoričara* 9, Zagreb 2005, 361-380.
Jakir, A., *Dalmatien zwischen den Weltkrieg*, München 1999.
Jakir, A., „Worker's Self-Management in Tito's Yugoslavia Revisited", u: *Mitteilungsblatt des Instituts für soziale Bewegungen*, 33, Bochum 2005, 137-155.
Jakovina, T., „Američki komunistički saveznik? (vanjskopolitički odnosi Sjedinjenih Američkih Država i Jugoslavije 1955-1963)", *Radovi ZHP*, 31, Zagreb 1998, 102-103.
Jakovina, T., „Što je značio Nixonov usklik 'Živjela Hrvatska'?", *Društvena istraživanja*, 8 (40/41), Zagreb 1999, 347-371.
Jakovina, T., *Socijalizam na američkoj pšenici*, Zagreb 2002.
Jakovina, T., *Američki komunistički saveznik (Hrvati, Titova Jugoslavija i Sjedinjene Američke Države 1945-1955)*, Zagreb 2003.
Jakovina, T., «Tito je mladost, mladost je radost», u: *O Titu kao mitu*, 165-176.
Jakovljević, I., *Konclogor na Savi*, Zagreb 1999.
Jandrić, B., „Pojave i oblici kažnjavanja članstva KPJ", *ČSP*, 1, Zagreb 1992, 135-174.
Jandrić, B., „Nacionalna i socijalna struktura ibeovaca iz Hrvatske na Golom otoku u razdoblju od 1948. do 1953. godine", *ČSP*, 2-3, Zagreb 1993, 183-202.
Jandrić, B., „Uloga Matice hrvatske u događajima 1971. godine", u: *Dijalog povjesničara-istoričara* 7, Zagreb 2003, 415-434.
Jandrić, B., „Represivne mjere komunističkog režima prema hrvatskoj političkoj oporbi 1945-1975. godine. Najznačajniji politički procesi", u: *Dijalog povjesničara-istoričara* 9, Zagreb 2005, 321-340.
Jandrić, B., *Hrvatska pod crvenom zvijezdom: Komunistička partija Hrvatske 1945.-1952.: organizacija, uloga, djelovanje*, Zagreb 2005.
Janković, D., *Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija 1917. godine*, Beograd 1967.
Janković, D., *Srbija i jugoslovensko pitanje 1914-1915. godine*, Beograd 1973.
Janjatović, B., *Politika HSS-a prema radničkoj klasi. Hrvatski radnički savez 1921-1941*, Zagreb 1983.
Janjatović, B., *Povijest sindikalnog pokreta tekstilno-odjevnih radnika Hrvatske (1919-1941)*, Zagreb 1988.
Janjatović, B., „Represija spram hrvatskih seljaka 1918.-1921.", *ČSP*, 1, Zagreb 1993, 25-43.
Janjatović, B., „Svakodnevica političke elite u Zagrebu u razdoblju između dva svjetska rata", u: *Zbornik Mirjane Gross*, Zagreb 1999, 359-370.
Janjatović, B., *Politički teror u Hrvatskoj 1918-1935*, Zagreb 2002.
Janjatović, B., *Stjepan Radić: Progoni, zatvori, suđenja, ubojstvo 1889-1928*, Zagreb 2003.
Janjatović, B., Strčić, P., *Optužnica i presuda članovima i simpatizerima KPJ iz Hrvatskog primorja 1934*, Rijeka 1984.
Jareb, J., *Pola stoljeća hrvatske politike*, I. izd., Buenos Aires 1960; II. izd., Zagreb 1995.

Jareb, J., „Šest dokumenata o prvom dodiru dra Ante Pavelića s talijanskom vladom 1927.", *Hrvatska revija*, 4, Barcelona 1970, 1165-1178.
Jareb, J., „Prilog životopisu dra Mile Budaka", u: *Mile Budak: spomen-zbornik o stotoj godišnjici rođenja: 1889-1989.*, ur. V. Nikolić, Barcelona – München 1990.
Jareb, J., „Hrvatski narod u Drugom svjetskom ratu", *ČSP*, 3, Zagreb 1995, 403-424.
Jareb, J., *Zlato i novac NDH izneseni u inozemstvo*, Zagreb 1997.
Jareb, M., *Ustaško-domobranski pokret od nastanka do travnja 1941. godine*, Zagreb 2006.
Jareb, M., „Etiketa „ustaštva" kao izgovor za progon političkih protivnika u poslijeratnoj Hrvatskoj", u: *1945. – razdjelnica hrvatske povijesti*, 289-304.
Jareb, M., „Hrvatska politička emigracija 1928-1990.", u: *Hrvatska politika u XX. stoljeću, zbornik radova*, ur. Lj. Antić, Zagreb 2006, 307-336.
Jelaska-Marijan, Z., „Pokret za iskorjenivanje psovanja u Splitu dvadesetih godina XX. stoljeća", *Acta Histriae*, 12, Zagreb 2004, 93-100.
Jelaska-Marijan, Z., *Društveni razvoj Splita između dva svjetska rata*, doktorska disertacija, Zagreb 2006.
Jelavich, Ch., *Južnoslavenski nacionalizmi. Jugoslavensko ujedinjenje i udžbenici 1914. godine*, Zagreb 1992.
Jelčić, D., „Kulturni život u NDH", *ČSP*, 3, Zagreb 1995, 521-526.
Jelić, I., *Komunistička partija Hrvatske 1937-1941*, Zagreb 1972.
Jelić, I., *Hrvatska u ratu i revoluciji*, Zagreb 1978.
Jelić, I., *Jugoslavenska socijalistička revolucija*, Zagreb 1979.
Jelić, I., „Majsko savjetovanje 1941", *ČSP*, 3, Zagreb 1984, 1-18.
Jelić, I., „O nastanku granice između Hrvatske i Srbije", *ČSP*, 1-3, Zagreb 1991, 1-32.
Jelić-Butić, F., „Prilog proučavanju djelatnosti ustaša do 1941", *ČSP*, 1-2, Zagreb 1969, 55-91.
Jelić-Butić, F., „O okolnostima proglašenja NDH 10. travnja 1941.", *ČSP*, 2-3, Zagreb 1971, 87-96.
Jelić-Butić, F., *Ustaše i NDH 1941-1945*, Zagreb 1977.
Jelić-Butić, F., *HSS (u ratu i revoluciji)*, Zagreb 1983.
Jelić-Butić, F., *Četnici u Hrvatskoj 1941-1945*, Zagreb 1986.
Jergović, M., *Ruta Tanenbaum*, Zagreb 2006.
Jerovšek, J., „Mobilizacija ili deblokada društvenih potencijala", u: *Kriza, blokade i perspektive*, Zagreb 1986, 15-28.
Jonjić, T., *Hrvatska vanjska politika: 1939-1942*, Zagreb 2000.
Josipović, I., „Odgovornost za ratne zločine nakon II. svjetskog rata", u: *Bleiburg i Križni put 1945, zbornik radova*, ur. J. Hrženjak – K. Piškulić – P. Strčić, Zagreb 2007, 38-41.
Jovanov, N., *Radnički štrajkovi u SFRJ*, Beograd 1979.
Jovanov, N., *Dijagnoza samoupravljanja 1974-1981*, Zagreb 1983.
Jovanović, N., *Idemo na Zagreb*, Zagreb 2002.
Jović, B., *Komadanje Jugoslavije*, Beograd 1992.
Jović, B., *Poslednji dani SFRJ*, 2. izd., Beograd 1996.
Jović, D., „Hrvatska zajednica u političkom životu Slavonije, Srijema i Baranje 1919-1920. godine", *ČSP*, 2, Zagreb 2000, 235-255.

Jović, D., *Jugoslavija – država koja je odumrla*, Zagreb 2003.
Jović, D., Konjević, M., *Radnički pokret u Slavonskom Brodu između dva svjetska rata*, Slavonski Brod 1974.
Judt, T., *Postwar – a history of Europe since 1945*, London 2007.
Jugoslavija v hladni vojni – Yugoslavia in the Cold War, ur. J. Fischer, A. Gabrič, L. Gibianskii, E. S. Klein, R. W. Preussen, Ljubljana – Toronto 2004.
Jurčević, J., *Nastanak jasenovačkog mita*, Zagreb 1998.
Jurčević, J. – Esih, B. – Vukušić, B., *Čuvari bleiburške uspomene*, 2. izd., Zagreb 2005.
Kadijević, V., *Moje viđenje raspada. Vojska bez države*, Beograd 1993.
Kalšan, V., *Međimurska povijest*, Čakovec 2006.
Kamberović, H., *Prema modernom društvu: Bosna i Hercegovine od 1945. do 1953. godine*, Tešanj 2000.
Kampuš, I. – Karaman, I., *Tisućljetni Zagreb*, II. izd., Zagreb 1994.
Karabegović, I., „Doprinos dr. Vere Kržišnik-Bukić istraživanju Cazinske bune 1950. godine", *Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu*, 36, Sarajevo 2007, 203-207.
Karakaš-Obradov, M., „Saveznički zračni napadi na Zagreb i okolicu 1945. godine", u: *1945. – razdjelnica hrvatske povijesti*, 203-219.
Karaman, I., *Industrijalizacija građanske Hrvatske (1800-1941)*, Zagreb 1991.
Karanović, V., *Prva moslavačka udarna brigada (1943-1945)*, Čazma 1988.
Karapandzic, B. M., *The Bloodiest Yugoslav Spring, 1945 - Tito's Katyns and Gulags*, New York 1980.
Karaula, Ž., „'Slučaj Gudovac' 28. travnja 1941", *Radovi ZHP*, 39, Zagreb 2007, 197-208.
Karaula, Ž., „Croatian National Youth – (HANAO): contribution to the study of the activity and work of croatian Youth organizations in the kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes", *Slovo*, vol. 20, No. 1, London 2008, 1-15.
Kardelj, E., „Deset godina narodne revolucije", *Komunist*, 2-3, Beograd 1951, 5-16.
Kardelj, E., *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, Beograd 1978.
Kardelj, E., *Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja*, 3. izd., Beograd 1988.
Kardov, K., „'Zapamtite Vukovar': Sjećanje, mjesto i nacionalna tradicija u Hrvatskoj", u: *Demokratska tranzicija u Hrvatskoj*, 65-86.
Kardum, L., *Europska diplomacija i Prvi svjetski rat*, Zagreb 2006.
Kasapović, M., „Izborni rezultati – analiza", *Erazmus, časopis za kulturu demokracije*, br. 14, Zagreb 1995, 13-23.
Kasapović, M., „Demokratska tranzicija i političke institucije u Hrvatskoj", *Politička misao*, 2-3, Zagreb 1996, 89-102.
Kasapović, M., „Zagrebačka politička kriza 1995-1997: sukob demokratskih i autoritarnih vrijednosti", u: Kasapović, M., Šiber, I., Zakošek, N., *Birači i demokracija. Utjecaj ideoloških rascjepa na politički život*, Zagreb 1998, 95-145.
Kasapović, M., „Demokratska konsolidacija i izborna politika u Hrvatskoj", u: *Hrvatska politika 1990. – 2000.*, 15-40.
Kašić, B., „Višepartijnost – tema raspri u ideologijskom okviru ranih pedesetih godina", *ČSP*, 3, Zagreb 1990, 89-98.

Kašić, B., „Idejna strujanja u Hrvatskoj 1948-1952", *ČSP*, 1, Zagreb 1993, 101-123.
Kašić, B., „Politika kulture, ideologijsko mapiranje, zasjeci", u: *1945. – razdjelnica hrvatske povijesti*, 123-136.
Katalinić, K., *Rađanje države: NDH, Tito, „hrvatsko proljeće" i 1991*, II. izd., Zagreb – Buenos Aires 1995.
Kazer, K., *Porodica i srodstvo na Balkanu, Analiza jedne kulture koja nestaje*, Beograd 2002.
Kerenji, E., „Vojvodina since 1988", u: *Serbia since 1989*, 350-380.
Kevo, M., „Odjek Đilasovih teoretskih priloga u 'Borbi' u hrvatskom tisku", *Radovi ZPH*, 31, Zagreb 1998, 153-163.
Kevo, M., „Počeci jasenovačkog logora i pojmovna (terminološka) problematika", u: *Dijalog povjesničara-istoričara* 9, Zagreb 2005, 573-590.
Kevo, M., „Jasenovac 1945.", u: *1945. – razdjelnica hrvatske povijesti*, 323-337.
Kevo, M., *Stradalnici Brodsko-posavske županije u Domovinskom ratu*, Slavonski Brod 2006.
Kisić-Kolanović, N., „Vrijeme političke represije: 'veliki sudski procesi' u Hrvatskoj 1945.-1948.", *ČSP*, 1, Zagreb 1993, 1-23.
Kisić-Kolanović, N., „Proturječnosti hrvatskog partizanskog pokreta", *ČSP*, 3, Zagreb 1995, 425-440.
Kisić-Kolanović, N., *Hebrang – iluzije i otrežnjenja*, Zagreb 1996.
Kisić-Kolanović, N., *Mladen Lorković ministar urotnik*, Zagreb 1998.
Kisić-Kolanović, N., *NDH i Italija: političke veze i diplomatski odnosi*, Zagreb 2001.
Kisić-Kolanović, N., *Zagreb – Sofija: prijateljstvo po mjeri ratnog vremena (1941-1945)*, Zagreb 2003.
Kisić-Kolanović, N., „Hrvatska historiografija o Drugom svjetskom ratu: metodologija i prijepori", u: *Hrvatska politika u XX. stoljeću, zbornik radova*, ur. Lj. Antić, Zagreb 2006, 235-250.
Klasić, H., *Hrvatsko proljeće u Sisku*, Zagreb 2006.
Kljaković, V., „Jugoslavenska vlada u emigraciji i Saveznici prema pitanju Hrvatske 1941-1944", *ČSP*, 2-3, Zagreb 1971, 97-138.
Kljaković, V., „Četništvo u Dalmaciji 1941-1943. godine", *Zbornik Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije*, 3, Split 1976, 597-618.
Knezović, O., *Pokolj hrvatske vojske 1945*, Chicago 1960.
Kočović, B., *Žrtve drugog svetskoga rata u Jugoslaviji*, London 1985.
Kolar, B., „Delo slovenskih duhovnikov med Slovenci u Zagrebu med obema vojnama", u: *Slovenci v Hrvaški*, 115-131.
Kolar-Dimitrijević, M., *Radni slojevi Zagreba od 1918. do 1931*, Zagreb 1973.
Kolar-Dimitrijević, M., „Gospodarstvo kao sredstvo političke prisile: u povodu šezdesete godišnjice ubojstva Josipa Predavca", *ČSP*, 2-3, Zagreb 1993, 203-224.
Kolar-Dimitrijević, M., „Hrvatsko gospodarstvo u NDH", *ČSP*, 3, Zagreb 1995, 527-542.
Kolar, M., „Hrvatska u prvoj Jugoslaviji – bitne značajke položaja te je li na djelu bila kriza vlasti ili države", u: *Hrvatska politika u XX. stoljeću, zbornik radova*, ur. Lj. Antić, Zagreb 2006, 191-218.

Komarica, Z., *Kerestinečka kronika – zapis vojnika I.*, Zagreb 1989.
Komšić, I., „Sarajevska inicijativa", *Erazmus, časopis za kulturu demokracije*, 6, Zagreb 1994, 4-5.
Koprivica-Oštrić, S., „Konstituiranje Države Slovenaca, Hrvata i Srba 29. listopada 1918. godine", *ČSP*, 1, Zagreb 1993, 45-71.
Korenčić, M., *Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857-1971*, Zagreb 1979.
Korošić, M., *Jugoslavenska kriza*, Zagreb 1988.
Kosier, Lj., *Narodna banka Kraljevine SHS 1884-1924*, Zagreb 1924.
Košutić, I., *Hrvatsko domobranstvo u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb 1992.
Košutić, I., *Rađanje, život i umiranje jedne države: 49 mjeseci NDH*, Zagreb 1997.
Kovač, M., *Francuska i hrvatsko pitanje 1914.-1929.*, Zagreb 2005.
Kovačević, B., *Psihoanaliza i ljevica*, Zagreb 1989.
Kovačević, B., *Slučaj zagrebačkih revizionista. Marksizam, filozofija i znanost u radovima Zvonimira Richtmanna i Rikarda Podhorskog*, Zagreb 1989.
Kovačić, I., *Kampor 1942-1943. Hrvati, Slovenci i Židovi u koncentracijskom logoru Kampor na Rabu*, Rijeka 1998.
Kovačić, I., *Otok Krk u Drugom svjetskom ratu 1941.-1943.*, Krk – Rijeka 2005.
Kraljević, I., *Većeslav Holjevac – predsjednik Matice iseljenika Hrvatske 1964. – 1968. godine*, magistarski rad, Zagreb 2006.
Krestić, V., *Genocidom do velike Hrvatske*, Novi Sad – Beograd 1998.
Krišto, J., „Katoličko priklanjanje ideologiji jugoslavenstva", *ČSP*, 2, Zagreb 1992, 25-45.
Krišto, J., *Katolička crkva i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945*, I-II, Zagreb 1998.
Krišto, J., *Sukob simbola: politika, vjere i ideologije u NDH*, Zagreb 2001.
Krišto, J., „Katolička crkva u hrvatskoj politici u 20. stoljeću", u: *Hrvatska politika u XX. stoljeću, zbornik radova*, ur. Lj. Antić, Zagreb 2006, 95-118.
Krizman, B., „Zabilješka Srdjana Budisavljevića o državnom udaru 27. III. 1941.", *ČSP*, 2-3, Zagreb 1971, 196-213.
Krizman, B., *Vanjska politika jugoslavenske države 1918-1941*, Zagreb 1975.
Krizman, B., *Raspad Austro-Ugarske i stvaranje jugoslavenske države*, Zagreb 1977.
Krizman, B., *Ante Pavelić i ustaše*, I. izd., Zagreb 1978; II. izd., Zagreb 1983.
Krizman, B., *NDH između Hitlera i Mussolinija*, III. izd., Zagreb 1986.
Krizman, B., *Ustaše i Treći Reich*, Zagreb 1986.
Krizman, B., *Pavelić u bjekstvu*, Zagreb 1986.
Krizman, B., *Hrvatska u prvom svjetskom ratu i hrvatsko-srpski politički odnosi*, Zagreb 1989.
Krleža, M., „Govor na Kongresu književnika u Ljubljani", u: *Eseji*, I, Sarajevo 1973, 297-337.
Krnić, Z., *Slavonija 1941*, Osijek 1978.
Krstić, Đ., *Agrarna politika u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1938.
Krušelj, Ž., *Franjo Tuđman, biografija*, Zagreb 1991.
Kržišnik-Bukić, V., *Cazinska buna 1950*, Sarajevo 1991.

Kržišnik-Bukić, V., „O narodnostnem in kulturnem samoorganiziranju Slovencev na Hrvaškem v 20. stoletju", u: *Slovenci v Hrvaški*, 133-188.
Kujundžić, M., *Hrvatska borba za opstojnost (1918-1998)*, Zagreb 2000.
Kultura i umjetnost u NOB-u i socijalističkoj revoluciji u Hrvatskoj, zbornik radova, Zagreb 1975.
Kulundžić, Z., *Atentat na Stjepana Radića*, Zagreb 1967.
Kundid, J., *U ratnom vihoru*, Split 2004.
Labinska republika 1921. godine, zbornik radova, Rijeka 1972.
Lador-Lederer, Ž.-J., *Jevreji u Hrvatskoj*, rukopis, neobjavljeno.
LaFarge, J., *Un Américain comme les autres*, Paris 1959.
Lampe, J., *Yugoslavia as History*, Cambridge 1966.
Lampe, J., „The Two Yugoslavias as Economic Unions, Promise and Problems", u: *Yugoslavism. Histories of a Failed Idea 1918-1992*, ur. Dejan Djokic, London 2003, 183-195.
Lasić, S., *Sukob na književnoj ljevici*, Zagreb 1970.
Lasić, S., *Krležologija ili povijest kritičke misli o Miroslavu Krleži, I-III*, Zagreb 1989.
Lazić, M., „Autoritarnost i nacionalizam kao mobilizacijske pretpostavke sukoba na području SFRJ", u: *Dijalog povjesničara-istoričara* 9, Zagreb 2005, 37-56.
Leček, S., „Seljačka sloga i počeci nacionalne kampanje opismenjavanja", u: *Zbornik Mire Kolar-Dimitrijević*, ur. D. Agičić, Zagreb 2003, 363-378.
Leček, S., *Seljačka obitelj u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1918.-1941.*, Zagreb 2003.
Leček, S., „Selo i politika. Politizacija hrvatskog seljaštva 1918-1941", u: *Hrvatska politika u XX. stoljeću, zbornik radova*, ur. Lj. Antić, Zagreb 2006, 119-145.
Leinert Novosel, S., „Politika Sabora prema 'ženskom pitanju'", u: *Hrvatska politika 1990. – 2000.*, 199-220.
Leković, M., *Martovski pregovori 1943. godine*, Beograd 1985.
Lengel-Krizman, N., *Genocid nad Romima – Jasenovac 1942.*, Jasenovac – Zagreb 2003.
Livada, S., *Etničko čišćenje – ozakonjeni zločin stoljeća*, Zagreb 2006.
Loker, C., „Sarajevski spor i sefardski pokret u Jugoslaviji", *Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja*, 7, Beograd 1997, 72-79.
Lorković, M., *Narod i zemlja Hrvata*, Zagreb 1939 (reprint izdanje Split 2005).
Lovrenović, I., *Bosna, kraj stoljeća*, Zagreb 1996.
Lovrenović, I., *Bosanski Hrvati, esej o agoniji jedne evropsko-orijentalne mikrokulture*, Zagreb 2002.
Lovrenović, I., *Poslije kraja*, Zagreb 2005.
Luburić, V., „Zapovjednik I. Zbora Hrvatskih oružanih snaga", *Drina*, 1-2, Madrid 1965, 135-163.
Lukač, D., *Ustanak u Bosanskoj krajini*, Beograd 1967.
Lukic, R., *L'Agonie yougoslave (1986-2003), Les Etats-Unis et l'Europe face aux guerres balkaniques*, Laval 2003.
Madžar, Lj., „Ko koga eksploatiše", u: *Srpska strana rata*, 203-233.
Majski J., *Zločin koji traje: istina o zločinima u selima Cetinske krajine 1944.*, Zagreb 2007.

Maković, Z., *Pisma Bertoltu Brechtu*, Zagreb 2002.
Malcolm, N., *Povijest Bosne, kratki pregled*, Zagreb – Sarajevo 1995.
Mamula, B., *Slučaj Jugoslavija*, Podgorica 2000.
Marijan, D., *Borbe za Kupres 1942*, Zagreb 1999.
Marijan, D., „O zločinima Crne legije na području Kupresa u ljeto 1942. godine", *ČSP*, 2, Zagreb 2000, 317-331.
Marijan, D., *Ustaške vojne postrojbe 1941.-1945.*, magistarski rad, Zagreb 2004.
Marijan, D., *Bitka za Vukovar*, Zagreb – Slavonski Brod 2004.
Marijan, D., *Jugoslavenska narodna Armija i raspad Socijalističke FederativneRepublike Jugoslavije 1987.-1992*, doktorska disertacija, Zagreb 2006.
Marijan, D., *Slom Titove armije, JNA i raspad Jugoslavije*, Zagreb 2008.
Marković, P. J., „Studentski pokret u Jugoslaviji 60-ih godina 20. veka: između nacionalizma i internacionalizma, između reformizma i dogmatizma", u: *Dijalog povjesničara-istoričara* 7, Zagreb 2003, 393-414.
Marković, P. J., „Komparativna iskustva raspada država u 20. veku", u: *Dijalog povjesničara-istoričara* 9, Zagreb 2005, 17-36.
Mataušić, N., *Jasenovac – logor smrti i radni logor*, Jasenovac 2003.
Mates, L., *Počelo je u Beogradu*, Zagreb 1982.
Maticka, M., „Odraz privredne krize (1929-1935) na položaj seljaštva u Hrvatskoj", *Radovi IHP*, 8, Zagreb 1976, 277-364.
Maticka, M., *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj 1945-1948*, Zagreb 1990.
Maticka, M., „Hrvatsko seljaštvo i politika kolektivizacije (1945.-1953)", u: *Spomenica Ljube Bobana*, Zagreb 1996, 365-374.
Maticka, M., „Opskrba stanovništva u Hrvatskoj od 1945. do 1953. godine", u: *Zbornik Mirjane Gross*, Zagreb 1999, 387-402.
Maticka, M., „Kontinuitet i diskontinuitet hrvatske političke povijesti u XX. stoljeću", *HZ*, 52, Zagreb 1999, 159-164.
Maticka, M., „Problem diskontinuiteta vlasti u Hrvatskoj 1945", u: *1945. – razdjelnica hrvatske povijesti*, 19-24.
Maticka, M., „Iskustva s parlamentarizmom u 20. stoljeću", u: *Hrvatska politika u XX. stoljeću, zbornik radova*, ur. Lj. Antić, Zagreb 2006, 177-190.
Matijević, M., „Recepcija Srba i Srbije u katoličkome vjerskom tisku 1980.-1991. godine", u: *Dijalog povjesničara-istoričara* 9, Zagreb 2005, 469-488.
Matijević, Z., *Slom politike katoličkog jugoslavenstva. Hrvatska pučka stranka u političkom životu Kraljevine SHS (1919-1929)*, Zagreb 1998.
Matijević, Z., „'Izjava' vrhbosanskog nadbiskupa dr. Josipa Stadlera iz studenoga 1917. godine", *ČSP*, 1, Zagreb 1999, 51-72.
Matijević, Z., *U sjeni dvaju orlova*, Zagreb 2005.
Matijević, Z., *Lučonoše ili herostrati. Prilozi poznavanju crkveno-nacionalne povijesti Hrvatske početkom 20. stoljeća*, Zagreb 2006.
Matković, H., „Hrvatska zajednica", *Zbornik radova Istorija XX. veka*, sv. 5, Beograd 1963, 5-136.
Matković, H., *Svetozar Pribićević i Samostalna demokratska stranka do šestojanuarske diktature*, Zagreb 1972.
Matković, H., *Suvremena politička povijest Hrvatske*, Zagreb 1972.
Matković, H., „Pismo Mladena Lorkovića iz kućnog pritvora poglavniku Anti Paveliću", *ČSP*, 2-3, Zagreb 1993, 315-323 (također, Matković, *Studije iz hrvatske povijesti*, 467-472).

Matković, H., „Hrvatski političar Josip Predavec", *Hrvatska revija*, 4, Zagreb 1994 (također, Matković, *Studije iz hrvatske povijesti*, 337-345).
Matković, H., *Povijest NDH, kratak pregled*, Zagreb 1994.
Matković, H., *Povijest Jugoslavije (1918-1991). Hrvatski pogled*, Zagreb 1998.
Matković, H., *Povijest HSS-a 1904-1991*, Zagreb 1999.
Matković, H., „Stjepan Radić i Hrvatski blok", *Radovi ZHP*, 32-33, Zagreb 1999-2000, 267-276.
Matković, H., „Prilog proučavanju političke djelatnosti Jurja Krnjevića", *ČSP*, 1, Zagreb 2002, 93-106 (također, Matković, *Studije iz hrvatske povijesti*, 379-391).
Matković, H., *Studije iz novije hrvatske povijesti*, Zagreb 2004.
Matković, H., „Hrvatska politika u Prvom svjetskom ratu", u: *Hrvatska politika u XX. stoljeću, zbornik radova*, ur. Lj. Antić, Zagreb 2006, 69-94.
Matković, S., „Politički put dr. Ante Pavelića (1869.-1938.) od početaka do stvaranja Narodnog vijeća SHS", u: *Zbornik u čast Hrvoja Matkovića*, Zagreb 2005, 213-234.
Mesić, S., *Kako je srušena Jugoslavija*, Zagreb 1994.
Mesić, S., *Poruke*, Zagreb 2007.
Mezulić, H. – Jelić, R., *O talijanskoj upravi u Istri i Dalmaciji. Nasilno potalijančivanje prezimena, imena i mjesta*, Zagreb 2005.
Mićunović, V., *Moskovske godine 1956-1958*, Zagreb 1977.
Mijatović, A., „Politički i vojnički kraj NDH", *ČSP*, 3, Zagreb 1995, 497-506.
Mikolić, M., *Istra 1941.–1947.: godine velikih preokreta*, Zagreb 2003.
Milanović, B., *Moje uspomene*, Pazin 1976.
Milanović, B., *Istra u 20. stoljeću*, 1-2, Pazin 1992-1996.
Milardović, A., *Srbijanski masovni pokret i hrvatsko pitanje*, Zagreb 1991.
Milardović, A., *Političke stranke u doba tranzicije i globalizacije*, Zagreb 2006.
Miletić, D., „O obnovi Medvedgrada (1979.-1999.) – kronika s komentarom", *Peristil*, 44, Zagreb 2001, 131-157.
Milosavljević, O., „Jugoslavija kao zabluda", u: *Srpska strana rata*, 87-102.
Milosavljević, O., „Antibirokratska revolucija 1987.-1989.", u: *Dijalog povjesničara-istoričara* 8, Zagreb 2004, 319-336.
Milosavljević, O., „Jedno (ne)razumevanje Jugoslavije: Ranković na prekretnici", u: *Dijalog povjesničara-istoričara* 9, Zagreb 2005, 417-432.
Milošević, S., *Godina raspleta*, Beograd 1989.
Milošević, S. D., *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945*, Beograd 1981.
Milušić, A. – Sirotković, H. – Lang, S., „Sveučilište od oslobođenja do uvođenja društvenog upravljanja (1945-1954)", u: *Spomenica u povodu proslave 300-godišnjice Sveučilišta u Zagrebu*, I, Zagreb 1969, 185-240.
Mimica, A. – Vučetić, R., *„Vreme kada je narod govorio". Rubrika Odjeci i reagovanja u listu Politika (juli 1988 – mart 1991)*, Beograd 2001.
Mirković, J., *Objavljeni izvori i literatura o jasenovačkim logorima*, Banja Luka – Beograd 2000.
Mirković, M., *Ekonomska historija Jugoslavije*, Zagreb 1968.
Mirošević, F., „Položaj dalmatinskih težaka i njihova borba za zemlju (1919-1929)", *Radovi ZHP*, 20, Zagreb 1987, 75-100.

Mirošević, F., *Počelo je 1918: južna Dalmacija 1918-1929*, Zagreb 1992.

Mirošević, F., „Savez zemljoradnika na otoku Korčuli 1921-1926.", u: *Zbornik Mire Kolar-Dimitrijević*, ur. D. Agičić, Zagreb 2003, 353-362.

Mirošević, F., „Prilog proučavanju povijesti Vele Luke 1921.-1926.", u: *Zbornik u čast Hrvoja Matkovića*, Zagreb 2005, 235-254.

Miškulin, I., „Milovan Grba i hrvatsko-srpski odnosi – pogledi radikalskog političara iz Hrvatske", u: *Dijalog povjesničara-istoričara* 9, Zagreb 2005, 155-173.

Miškulin, I., „'Anketa o srpsko-hrvatskim odnosima' iz 1922", u: *Zbornik u čast Hrvoja Matkovića*, Zagreb 2005, 255-276.

Miškulin, I., *Demokratska stranka u Slavoniji i zapadnom Srijemu 1919.-1924.*, magistarski rad, Zagreb 2005.

Mitrović, A., „Prevlast nerazuma. Segment o istorijskom nerazumu u duhovnim prilikama kriznog doba (pokušaj šireg tumačenja konkretnim povodom)", u: *Dijalog povjesničara-istoričara* 2, Zagreb 2000, 61-71.

Mitrović, M., „Kako su psovali Maršala", u: *Dijalog povjesničara-istoričara* 9, Zagreb 2005, 341-360.

Morača, P., *Jugoslavija 1941*, Beograd 1971.

Mužić, I., *Pavelić i Stepinac*, Split 1991.

Mužić, I., *Masonstvo u Hrvata*, Split 2001.

Narodnooslobodilačka borba i socijalistička revolucija u Hrvatskoj 1944, zbornik radova, Zagreb 1976.

Nazor, V., *Sabrana djela, Pjesme VI*, Zagreb 1977.

Nazor, V., *S partizanima*, XIII. izd., Zagreb 1982.

Nećak, D., *Hallsteinova doktrina i Jugoslavija*, Zagreb 2004.

Nećak, D., „Hallsteinova doktrina in Jugoslavija", u: *Jugoslavija v hladni vojni*, 205-214.

Nejašmić, I., „Iseljavanje iz Hrvatske – brojčani aspekti stoljetnog procesa", u: *Političko-geografska i demografska pitanja Hrvatske*, Zagreb 1991, 61-82.

Nenezić, Z. D., *Masoni u Jugoslaviji (1760-1980)*, Beograd 1988.

Nikolić, K., *Komunisti u Kraljevini Jugoslaviji. Od socijal-demokratije do staljinizma 1919.-1941.*, Beograd 2000.

Nikolić, V., „Za državnu samostalnost i slobodu Hrvatske", *Hrvatska revija*, 1, Buenos Aires 1952.

Nikolić, V., *Pred vratima domovine. Susret s hrvatskom emigracijom 1965. Dojmovi i razgovori*, *knj. I*, 2. izd., Zagreb 1995.

Nobilo, M., *Hrvatski feniks, Diplomatski procesi iza zatvorenih vrata*, Zagreb 2000.

Nola, D., „El Shat", u: *Bili smo partizani*, 83-93.

Obad, S., „Talijansko i srpsko posezanje na Dalmaciju između dva svjetska rata", u: *Hrvatska politika u XX. stoljeću, zbornik radova*, ur. Lj. Antić, Zagreb 2006, 219-234.

Oberknežević, M., „Razvoj pravoslavlja u Hrvatskoj i Hrvatska pravoslavna crkva", *Hrvatska revija*, g. 29, sv. 2, 1979, 229-267.

Obradović, M., „Vladajuća stranka: ideologija i tehnologija dominacije", u: *Srpska strana rata*, 472-500.

Odić, S., *Neostvareni planovi*, Zagreb 1961.

Ogorec, M., *Vojna sila bivše Jugoslavije*, Rijeka 2001.
Oslobođenje Hrvatske 1945. godine, Zagreb 1986.
O Titu kao mitu, Proslava Dana mladosti u Kumrovcu, ur. N. Škrbić Alempijević – K. Mathiesen Hjemdahl, Zagreb 2006.
Pajić, Ž., „Socio-ekonomski razvoj krajeva u SR Hrvatskoj naseljenih srpskim stanovništvom od 1945. godine", *Zbornik radova o povijesti i kulturi srpskog naroda u SR Hrvatskoj 1*, Zagreb 1988, 43-52.
Parovel, P., *Izbrisani identitet (Nasilno potalijančivanje prezimena, imena i toponima u „Julijskoj Krajini", od 1919. do 1945., sa spiskovima iz Tršćanske, Goričke i Istarske pokrajine, te prvih 5.300 dekreta)*, Pazin – Poreč – Pula 1993.
Partizanske veze kopno – otok Krk – srednjodalmatinski otoci od 1941. do 1945, zbornik radova, ur. A. Zemljar, Rijeka 1999.
Passelecq, G. – Suchecky, B., *L'Encyclique cachée de Pie XI*, Paris 1995.
Patafta, D., „Privremene vlade u Rijeci (listopad 1918. – siječanj 1924.)", *ČSP*, 1, Zagreb 2006, 197-222.
Pauković, D., *Hrvatsko i srpsko novinstvo o Srbima u Hrvatskoj (Odabrani događaji 1989./1990.)*, magistarski rad, Zagreb 2007.
Pauković, D., „New Ideologies and Transition Opening in Croatia and Serbia", u: *Transition in Central and Eastern European Countries: Experiences and Future Perspectives*, ur. P. Maldini – D. Vidović, Zagreb 2007, 189-218.
Pavelić, A., *Hrvatska pravoslavna crkva*, Madrid 1984.
Paver, J., „Od Kraljevine SHS do kapitulacije Kraljevine Jugoslavije (1918-1941)", u: *Gorski kotar*, Delnice 1981, 90-101.
Pavlaković, V., *Banovina Hrvatska, politička administrativna i ekonomska struktura*, Zagreb 1939.
Pavlakovic, V., „Serbia as a Dysfunctional State", u: *Serbia since 1989*, 3-10.
Pavletić, V., „Neka bude živost" (fragmenti iz eseja *Umjetnost i sloboda*), *Krugovi*, 1, Zagreb 1952, 1-8.
Pavlović, D., *Olako obećana brzina*, Zagreb 1988.
50 godina Bleiburga, zbornik radova, ur. J. Marević, Zagreb 1995.
Pekić, P., *Postanak Nezavisne države Hrvatske*, Zagreb 1942.
Pelikan, E., *Tajno štetje prebivalstva v Julijski krajini leta 1933*, Koper 2002.
Perica, V., „The Catholic Church and Crotian Statehood", u: *Nationalism, Culture and Religion in Croatia since 1990, The Donald W. Treadgold Papers in Russian, East European and Central Asian Studies*, 32, ur. V. Pavlakovic, Seattle 2001, 55-78.
Peričić, Š., „Strani novinari u Dalmaciji 1919. godine", *Dubrovnik, časopis za književnost, umjetnost, znanost i društvena pitanja*, 3, Dubrovnik 1969, 97-102.
Perić, I., *Razvitak turizma u Dubrovniku i okolici od pojave parobrodarstva do 1941*, Dubrovnik 1983.
Perić, I., *Hrvatska državotvorna misao u XIX. i XX. stoljeću*, Zagreb 2002.
Perić, I., *Stjepan Radić 1871. – 1928*, Zagreb 2003.
Perić, I., *Vladko Maček*, Zagreb 2003.
Perić, I., „Hrvatska uoči i nakon osamostaljenja", u: *Hrvatska politika u XX. stoljeću, zbornik radova*, ur. Lj. Antić, Zagreb 2006, 471-480.
Perić M., *Sinj i Cetinska krajina u borbi za slobodu*, Sinj 1974.

Perko Šeparović, I., „Politika Sabora u zaštiti okoliša", u: *Hrvatska politika 1990. – 2000.*, 179-197.
Perović, L., „Jugoslavija se podelila i pre formalnog raspada", u: *Radikalizacija društva u Srbiji*, 100-106.
Perović, L., „Predgovor", u: Hartmann, *Milošević, dijagonala luđaka*, 7-12.
Perović, L., „Kako su se izražavali različiti politički interesi u Jugoslaviji? Polemika između Dobrice Ćosića i Dušana Pirjevca 1961-1962. godine", u: *Dijalog povjesničara-istoričara* 9, Zagreb 2005, 17-36.
Perović, L., *Između anarhije i autokratije, Srpsko društvo na prelazima vekova (XIX-XXI)*, Beograd 2006.
Peršen, M., *Dugi dani, Lepoglava – škola revolucionara*, Zagreb 1975.
Peršen, M., *Ustaški logori*, Zagreb 1990.
Pešić, V., „Nacionalni sukobi", *Republika*, 129, Beograd 1995, 15-24.
Petak, Z., „Proračunska politika Sabora", u: *Hrvatska politika 1990. – 2000.*, 149-177.
Petak, Z., „Ekonomska pozadina raspada socijalističke Jugoslavije", u: *Dijalog povjesničara-istoričara* 9, Zagreb 2005, 57-78.
Petković, B., *Međunarodne konvencije o ratnom pravu*, Zagreb 1992.
Petković, N., *Političke borbe za novu Jugoslaviju. Od Drugog AVNOJ-a do prvog Ustava*, Beograd 1988.
Petranović, B., *Političke i pravne prilike za vreme privremene vlade DFJ*, Beograd 1964.
Petranović, B., *AVNOJ – revolucionarna smena vlasti, 1942-1945*, Beograd 1976.
Petranović, B., *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, Beograd 1988.
Petrić, H., „Imena u Drnju od 1918. do 1977. godine", *Radovi ZHP*, 32-33, Zagreb 1999-2000, 191-199.
Petrinović, I., *Ante Trumbić: politička shvaćanja i djelovanje*, II. izd., Split 1991.
Petrinović, I., „Politički nazori i djelovanje Ante Tresića Pavičića", u: *Književno djelo Ante Tresića Pavičića, zbornik radova*, ur. I. Frangeš, Split 1995, 167-179.
Petrinović, I., *Politički život i nazori Ante Tresića Pavičića*, Split 1997.
Petrinović, I., *Mile Budak – portret jednog političara*, Split 2003.
Petrović, A., „Pregled gubitaka 3. armije", u: *Završne operacije za oslobođenje Jugoslavije*, Beograd 1986, 323-328.
Petrović, M., „Projekat konkordata Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca i Svete Stolice 1925. i uporedni konkordatski režimi", u: *Dijalog povjesničara-istoričara* 2, Zagreb 2000, 485-502.
Pettaco, A., *Egzodus*, Zagreb 2003.
Pirjevec, J., *Jugoslavija 1918-1992. Nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevićeve in Titove Jugoslavije*, Koper 1995.
Pojić, M., „Lako prevozni zdrug Hrvatske legije (Legione Croata Autotransportabile) 1941.-1942.", *ČSP*, 1, Zagreb 1999, 183-203.
Polić, B., *Vjetrenjasta klepsidra, Autobiografski zapisi (1924-1942)*, Zagreb 2004.
Ponoš, T., *Na rubu revolucije – studenti '71*, Zagreb 2007.
Popov, J., *Narodni front u Vojvodini 1944-1953*, Novi Sad 1986.

Popov, N., „Traumatologija partijske države", u: *Srpska strana rata*, 131-144.
Popović, J., Lolić, M., Latas, B., *Pop izdaje – četnički vojvoda Momčilo Đujić*, Zagreb 1988.
Povijest Rijeke, ur. D. Klen – P. Strčić, Rijeka 1988.
Povijest Saveza komunista Jugoslavije, Zagreb 1985.
Požar, P., *Hrvatska pravoslavna crkva u prošlosti i budućnosti*, Zagreb 1996.
Praljak, S., *Procjena ratnih šteta u Hrvatskoj*, Zagreb 2006.
Praljak, S., *Zločini koje su počinili neki pripadnici Armije BiH (muslimanske postrojbe) nad Hrvatima u BiH 1991-1995*, Zagreb 2006.
Prašek-Całczyńska, B., *Memoari jedne liječnice*, Zagreb 1997.
Pregled istorije SKJ, Beograd 1963.
Pribićević, S., *Izabrani politički spisi*, prir. H. Matković, Zagreb 2000.
Primorac, V., *Pravorijek*, Split 2000.
Pulić, N., *Sinovi Orjune: uz tridesetu obljetnicu ustanka*, Zagreb 1971.
Pulić, N., *Sinovi Orjune i novo četništvo*, Zagreb 1991.
Pusić, V., *Vladaoci i upravljači*, Zagreb 1992.
Qosja, R., *Nezaštićena sudbina. O Albancima u Jugoslaviji danas*, Zagreb 1990.
Radelić, Z., *Hrvatska seljačka stranka, 1941-1950*, Zagreb 1996.
Radelić, Z., *Božidar Magovac – s Radićem između Mačeka i Hebranga (1908-1955)*, Zagreb 1999.
Radelić, Z., *Križari – gerila u Hrvatskoj 1945-1950*, Zagreb 2002.
Radelić, Z., *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991. – od zajedništva do razlaza*, Zagreb 2006.
Radelić, Z., „Uloga OZNE u preuzimanju vlasti u Hrvatskoj 1945.", u: *1945. – razdjelnica hrvatske povijesti*, 97-122.
Radelić, Z. – Marijan, D. – Barić, N. – Bing, A. – Živić, D., *Stvaranje hrvatske države i Domovinski rat*, Zagreb 2006.
Radetić, E., *Istra pod Italijom*, Zagreb 1944.
Radić, R., *Država i verske zajednice 1945-1970*, *sv. I - II.*, Beograd 2002.
Radojević, M., „Savez Oslobođenje (1949-1990)", u: *Dijalog povjesničara--istoričara* 9, Zagreb 2005, 381-396.
Radonić-Vranjković, P., *Gradski i parlamentarni izbori u Zagrebu 1927. godine*, kvalifikacijski rad, Filozofski fakultet, Zagreb 2007.
Radulović, S., *Sudbina Krajine*, Beograd 1996.
Raguž, J., *Hrvatsko Poneretvlje u Domovinskom ratu*, Metković – Zagreb 2004.
Raguž, J., *Pokušaj utemeljenja „Republike Dubrovnik" 1991.-1992. godine*, magistarski rad, Zagreb 2005.
Ramet, S., „The Politics of the Serbian Orthodox Church", u: *Serbia since 1989*, 255-285.
Ramet, S., *Thinking about Yugoslavia (Scholarly Debates about Yugoslav Breakup and the Wars in Bosnia and Kosovo)*, Cambridge 2005.
Ramet, S. P., *Nationalism and Federalism in Yugoslavia 1962-1991*, Bloomington – Indianapolis 1992.
Ramet, S. P., *Balkanski Babilon. Raspad Jugoslavije od Titove smrti do Miloševićeva pada*, Zagreb 2005.
Ramet, S. P., „Građanske vrijednosti u demokratskoj tranziciji", u: *Demokratska tranzicija u Hrvatskoj*, 11-34.

Redžić, E., *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, Sarajevo 1998.
Redžić, E., *Sto godina muslimanske politike u tezama i kontraverzama istorijske nauke*, Sarajevo 2000.
Regan, K., *Srpska politika u Banovini Hrvatskoj*, doktorska disertacija, neobjavljeno, Zagreb 2006.
Reinhartz, D., „The genocide of the Yugoslav Gypsies", u: *The Gypsies during the Second World War 3, The Final Chapter*, ed. by D. Kenrick, Univ. Of Hertfordshire Press, Hatfield 2006, 87-96.
Rendulić, Z., „Razmatranja o JNA", *Polemos*, 4, Zagreb 2001, 141-179.
Repe, B., „Vplivi zahodnih državi na domaći sceni", u: *Jugoslavija v hladni vojni*, 361-366.
Režek, M., „Jugoslavija, Vatikan in katoliška cerkev (1949-1953)", u: *Jugoslavija v hladni vojni*, 375-388.
Ridley, J., *Tito, biografija*, Zagreb 2000.
Rihtman-Auguštin, D., „Etnički identitet – etnocentrizam – nacionalizam", u: *Kultura, etničnost, identitet*, ur. J. Čačić-Kumpes, Zagreb 1999, 51-60.
Rihtman-Auguštin, D., *Etnologija i etnicitet*, Zagreb 2001.
Riječka luka, povijest, izgradnja, promet, Rijeka 2001.
Ristić, M., *Smrt fašizmu – sloboda narodu*, Beograd 1946.
Ristović, M., *Nemački „Novi poredak" i Jugoistočna Evropa 1940/1941-1944/1945, planovi o budućnosti i praksi*, Beograd 1991.
Ristović, M., *U potrazi za utočištem, Jugoslovenski Jevreji u bekstvu od holokausta 1941-45*, Beograd 1998.
Ristović, M., „Jedno viđenje prelomne godine jugoslovenske posleratne kulturne politike", u: *Dijalog povjesničara-istoričara 7*, Zagreb 2003, 337-352.
Roknić, A., *Rijeka u Hrvatskom proljeću 1970.-1972.*, magistarski rad, Zagreb 2007.
Roksandić, D., *Srbi u Hrvatskoj od 15. stoljeća do naših dana*, Zagreb 1991.
Roksandić, D., „'Bratstvo i jedinstvo' u političkom govoru hrvatskih/jugoslavenskih komunista 1919-1945. godine", u: *Bratstvo i jedinstvo – suživot*, ur. T. Badovinac, Zagreb 2007, 43-60.
Romano, J., *Jevreji Jugoslavije 1941-1945, Žrtve genocida i učesnici narodnooslobodilačkog rata*, Beograd 1980.
Rubić, I., *Slavonski i Bosanski Brod: Studija o ekonomsko-geografskoj strukturi grada i okoline*, Slavonski Brod 1953.
Ručnov, M., *Zašto Jasenovac*, Beograd 2001.
Rudolf, D., *Rat koji nismo htjeli, Hrvatska 1991*, Zagreb 1999.
Rupnik, J., „The Postcommunist Divide", *Journal of Democracy*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore, Maryland 1999, 57-62.
Rusinow, D., *Yugoslav Experiment 1948-1974*, 2. izd., Berkeley – Los Angeles 1978.
Samardžija, M., *Jezični purizam u NDH*, Zagreb 1993.
Scherer, A. – Straka, M., *Kratka povijest podunavskih Nijemaca*, Osijek – Zagreb – Split 1999.
Schneefuss, W., *Die Kroaten und ihre Geschichte*, Leipzig 1942.
Sekelj, L., *Jugoslavija – struktura raspadanja*, Beograd 1990.
Serbia since 1989 – Politics and Society under Milošević and after, ed. by S. Ramet and V. Pavlaković, Seattle – London 2005.

Shirer, W. L., *The Rise and Fall of the Third Reich*, New York 1960.
Shrader, C. R., *Muslimansko-hrvatski građanski rat u srednjoj Bosni. Vojna povijest 1992.-1994.*, Zagreb 2004.
Silber, L. – Little, A., *Smrt Jugoslavije*, Opatija 1996.
Silone, I., *Fašizam: njegov postanak i razvitak*, Zagreb 2006.
Sirotković, H., „O nastanku, organizaciji, državnopravnim pitanjima i sukcesiji Države SHS", *ČSP*, 3, Zagreb 1992, 61-74.
Sirotković, H., „Državnopravno značenje odluka ZAVNOH-a za izgradnju državnosti Hrvatske u Drugom svjetskom ratu", *ČSP*, 3, Zagreb 1995, 507-520.
Sirotković, J., *Hrvatsko gospodarstvo 1945-1992. Ekonomski uzroci sloma Jugoslavije i oružane agresije na Hrvatsku*, Zagreb 1993.
Sirotković, J., *Hrvatsko gospodarstvo: privredna kretanja i ekonomska politika*, Zagreb 1996.
Sjeverozapadna Hrvatska u NOB-u i socijalističkoj revoluciji, zbornik radova, ur. Lj. Boban i drugi, Varaždin – Zagreb 1976.
Slovenci v Hrvaški, zbornik skupine avtorjev, ur. V. Kržišnik-Bukić, Ljubljana 1995.
Søberg, M., „Hrvatska nakon 1989. godine: HDZ i politika tranzicije", u: *Demokratska tranzicija u Hrvatskoj*, 35-64.
Sobolevski, M., „Uloga četnika u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj", *ČSP*, 3, Zagreb 1995, 475-488.
Spehnjak, K., „Socijalistički savez i demokracija – jedan ili više kandidata. Analiza izbora za Sabor i Saveznu skupštinu 1953. godine", *ČSP*, 3, Zagreb 1990, 99-122.
Spehnjak, K., „Funkcioniranje 'plebiscitarne demokracije' u Hrvatskoj 1945-1952", *ČSP*, 1-3, Zagreb 1991, 215-243.
Spehnjak, K., „Prosvjetno-kulturna politika u Hrvatskoj 1945-1948", *ČSP*, 1, Zagreb 1993, 73-99.
Spehnjak, K., „Uloga novina u oblikovanju javnog mnijenja u Hrvatskoj 1945-1952.", *ČSP*, 2-3, Zagreb 1993, 165-182.
Spehnjak, K., „Seljački otpor politici obveznog otkupa u Hrvatskoj 1949.", *ČSP*, 2, Zagreb 1995, 209-232.
Spehnjak, K., „Većeslav Holjevac u političkim događajima u Hrvatskoj 1967. godine", *ČSP*, 3, Zagreb 2000, 567-594.
Spehnjak, K., *Javnost i propaganda: Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945-1952*, Zagreb 2002.
Spehnjak, K., „Britanski pogled na Hrvatsku 1945.: politika i društvo", u: *1945. – razdjelnica hrvatske povijesti*, 187-201.
Spomenica u čast 25. godišnjice ZAVNOH-a, zbornik radova, Zagreb 1969.
Srebrenica: od poricanja do priznanja, ur. S. Biserko, Beograd 2005.
Srpska konzervativna misao, prir. M. Đorđević, Beograd 2003.
Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju, prir. N. Popov, Beograd 1996.
Stančić, N., „Hrvatska nacionalna integracija u 19. i 20. stoljeću", u: *Hrvatska politika u XX. stoljeću, zbornik radova*, ur. Lj. Antić, Zagreb 2006, 9-34.
Staničić, M., „Raspad SFRJ u uvjetima usporednih procesa globalizacije i međunarodnih integracija", u: *Dijalog povjesničara-istoričara* 9, Zagreb 2005, 79-100.

Stein-Erlich, V., *Jugoslavenska porodica u transformaciji*, Zagreb 1975.

Stipčević, A., „Popis zabranjenih knjiga iz 1942. godine (Prilog povijesti čišćenja knjižnica od nepodobnih knjiga u Hrvatskoj)", *Vjesnik bibliotekara Hrvatske*, 43, 3 (2000), 91-97.

Stipetić, V., „Gospodarski rast Hrvatske i središnje Europe između 1850. i 1913. godine", *Rad HAZU*, 478, Zagreb 1999, 81-133.

Stipetić, V., „*Laissez-faire* kao ekonomska politika Hrvatske? (prilog razmatranju hrvatske gospodarske politike u minulih 25 godina)", u: *Ekonomska politika Hrvatske u 2006, zbornik radova*, Opatija 2005, 1-65.

Stipetić, V., „Gospodarstvo Hrvatske 1919.-1940.", *Rad HAZU*, 495, Zagreb 2006, 203-298.

Stipetić, V., „Implikacije tehnološkog napretka i globalizacije na svjetsku poljoprivredu poslije 1950. godine", u: *Zbornik radova povodom 80. godišnjice rođenja akademika Vladimira Stipetića*, Zagreb 2007, 91-156.

Stipetić, Z. – Maticka, M., „Odnos selo-grad u interpretaciji intelektualaca Hrvatske u međuratnom razdoblju", *ČSP*, I, Zagreb 1974, 7-26.

Stojadinović, M., *Ni rat ni pakt – Jugoslavija između dva rata*, Rijeka 1970.

Stojanović, D., *Srbija i demokratija 1903-1914*, Beograd 2003.

Stojanović, N., *Jugoslavenski odbor*, Zagreb 1957.

Stojkov, T., *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature*, Beograd 1966.

Stojkov, T., „O tzv. Ličkom ustanku", *ČSP*, 2, Zagreb 1970, 167-180.

Stojković, A., „Materijalni položaj i nacionalna pripadnost", u: *Položaj naroda i međunacionalni odnosi u Hrvatskoj. Sociologijski i demografski aspekti*, Zagreb 1991, 45-60.

Stojsavljević, B., *Prodiranje kapitalizma u selo 1919-1929*, Zagreb 1965.

Stražičić, N., „Prilog poznavanju demografskog razvoja Grada Rijeke", *Rijeka*, god. I, sv. 1, Rijeka 1994, 107-138.

Strčić, P., *Otok Krk 1918.*, Rijeka – Pazin 1968.

Strčić, P., „NOP u Istri svibnja 1943. godine", u: *Istarski mozaik*, 1-3, Pula 1968, 113-135.

Strčić, P., *Vanjskopolitička borba Josipa Broza Tita za Istru od 1941. do 1945. godine*, Rijeka 1978.

Strčić, P., „Jasenovac i ratni zločin", *Rijeka*, god. V, sv. 1-2, Rijeka 2000, 33-105.

Strčić, P., „Hrvatsko nacionalno pitanje u KPH/SKH i u hrvatskih 'komunista'", u: *Hrvatska politika u XX. stoljeću, zbornik radova*, ur. Lj. Antić, Zagreb 2006, 251-268.

Strčić, P., „Čemu danas nedoumice oko Bleiburga i Križnoga puta", u: *Bleiburg i Križni put 1945, zbornik radova*, ur. J. Hrženjak – K. Piškulić – P. Strčić, Zagreb 2007, 9-30.

Strle, F., *Veliko finale na Koroškem*, Ljubljana 1977.

Sundhaussen, H., *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens im nationalsozialistischen Grossraum 1941-1945*, Stuttgart 1983.

Supek, I., *Krivovjernik na ljevici*, I. izd., Bristol 1980; II. izd., Zagreb 1992.

Supek, I., *Krunski svjedok u Hebrangovu slučaju*, I. izd., Chicago 1983; II. izd., Zagreb 1990.

Suppan, A., *Jugoslawien und Österreich 1918-1939, Bilaterale Aussenpolitik im Europäischen Umfeld*, München 1996.

Svoljšak, P., „Fronta na Soči", *Hrvatska revija*, 4 (3), Zagreb 2004 (obnovljeni tečaj), 45-57.
Szabo, A., „Socijalna struktura Slovenaca u kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji između 1880. i 1910. godine", u: *Slovenci v Hrvaški*, 85-106.
Šanjek, F., *Kršćanstvo na hrvatskom prostoru, Pregled religiozne povijesti Hrvata (7-20. stoljeće)*, II. izd., Zagreb 1996.
Šanjek, F., „Kardinal Franjo Šeper i njegovo djelovanje u odnosima Crkve i države", u: *Veritatem facientes in caritate*, 133-141.
Šarić, T., *Kulturna politika vlasti u NR Hrvatskoj – primjer Matice hrvatske 1945.-1952*, magistarski rad, Zagreb 2008.
Šarinić, H., *Svi moji tajni pregovori sa Slobodanom Miloševićem 1993-1995*, Zagreb 1999.
Šepić, D., *Zemlja muka, Jugosloveni u Italiji*, Pariz 1931.
Šepić, D., *Supilo diplomat: rad Frana Supila u emigraciji 1914-1917*, Zagreb 1961.
Šepić, D., „O misiji Lj. Stojanovića i A. Belića u Petrogradu 1915. godine", *Zbornik Historijskog instituta JAZU*, 3, Zagreb 1961, 447-497.
Šepić, D., *Italija, saveznici i jugoslavensko pitanje, 1914-1918*, Zagreb 1970.
Šiber, I., *Komunisti Jugoslavije o društvenoj reformi*, Beograd, 1989.
Šiber, I., „Političko ponašanje birača u izborima 1990.-2000.", u: *Hrvatska politika 1990. – 2000.*, 65-98.
Šibl, I., *Iz ilegalnog Zagreba*, Zagreb 1965.
Šibl, I., *Zagreb 1941*, Zagreb 1967.
Šibl, I., *Sjećanja 1-3*, Zagreb 1986.
Šimončić-Bobetko, Z., „Osnovne karakteristike industrijskog razvitka na području Hrvatske u međuratnom razdoblju (1918-1941)", *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae*, 1, Zagreb 1974, 61-76.
Šimončić-Bobetko, Z., „Gospodarstvene prilike u sjevernoj Hrvatskoj u godinama poslije prvoga svjetskog rata", *ČSP*, 3, Zagreb 1990, 21-38.
Šimončić-Bobetko, Z., „Izvlaštenje veleposjedničkih šuma u Hrvatskoj 1919.-1941.", *ČSP*, 2-3, Zagreb 1993, 225-243.
Šimončić-Bobetko, Z., *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj (1918-1941)*, Zagreb 1997.
Šimončić-Bobetko, Z., *Industrija Hrvatske 1918. do 1941. godine*, prir. M. Kolar-Dimitrijević, Zagreb 2005.
Šitin, T., „Sukobljenosti političkih stranaka dvadesetih godina u Dalmaciji", u: *Dijalog povjesničara-istoričara* 2, Zagreb 2000, 341-361.
Šitin, T., „Nastup Zemljoradničke stranke u Dalmaciji", u: *Zbornik Mire Kolar-Dimitrijević*, ur. D. Agičić, Zagreb 2003, 339-352.
Šitin, T., „Nastup Demokratske stranke u Dalmaciji dvadesetih godina XX. stoljeća", u: *Zbornik Hrvoja Matkovića*, Zagreb 2005, 357-377.
Šitin, T., „Utapanje Saveza zemljoradnika u Dalmaciji u HRSS nakon 1923. godine", *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU*, 47, Zagreb – Zadar 2005, 363-380.
Škiljan, F., *Politička opredjeljivanja u Hrvatskom zagorju 1941.-1945.*, doktorska disertacija, Zagreb 2008.
Šlabek, S., *Banovina Hrvatska – pravno-povijesni pristup*, Kutina 1991.
Šolohov, M., *Nauka mržnje*, Zagreb 1945.

Štefančić, D., „Promjena naziva Komunističke partije Jugoslavije u Savez komunista Jugoslavije", *Radovi ZHP*, 39, Zagreb 2007, 259-273.
Šute, I., „Hrvatski književni list – između slobode i zabrane", *HZ*, 52, Zagreb 1999, 71-104.
Šute, I., *Organizacija i djelovanje Gospodarske sloge 1935. – 1941. godine*, doktorska disertacija, Zagreb 2006.
Šute, I., „1971. kao uvod u 1991.", u: *Hrvatska politika u XX. stoljeću, zbornik radova*, ur. Lj. Antić, Zagreb 2006, 457-470.
Šuvar, S., *Sociološki presjek jugoslavenskog društva*, Zagreb 1970.
Šuvar, S., *Samoupravljanje i druge alternative*, Zagreb 1972.
Tartaglia, I., „Problem Jugoslavije", *Nova Evropa*, 29, 2, Zagreb 1936, 40-51.
Tartaglia, O., *Veleizdajnik*, Split 1928.
Terzić, V., *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941. Uzroci i posledice poraza*, *I-II*, Beograd – Ljubljana – Titograd 1982.
Thomas, R., *Srbija pod Miloševićem*, Beograd 2002.
Thompson, M., *Kovanje rata. Mediji u Srbiji, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini*, Zagreb 1995.
Tintić, N., „Nek narod govori", *Nova Evropa*, 29, 2, Zagreb 1936, 13-21.
1945. – razdjelnica hrvatske povijesti, ur. N. Kisić-Kolanović, M. Jareb, K. Spehnjak, Zagreb 2006.
Tolstoj, N., *Ministar i pokolji. Bleiburg i Kočevski Rog 1945*, Zagreb 1991.
Tomasevich, J., *Četnici u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb 1979.
Tomasevich, J., „Immediate Effects of the Cominform Resolution on the Yugoslav Economy", u: *At The Brink Of War and Peace: The Tito-Stalin Split in a Historic Perspective*, ed. W. Vucinich, New York 1982, 89-129.
Tomičić, Z., *Narodni heroj Stjepan Sekulić-Jucko*, Zagreb 1955.
Tomić, I. M., *Hrvatska demokracija nekoć i danas*, London – Varaždin 1996.
Tovilo, M., *Hrvatski križari*, Toronto 1970.
Tresić Pavičić, A., *Budućnost južnih Slavena*, Zagreb 1928.
Trgo, F., „Značenje završnih operacija Jugoslavenske armije za sjedinjenje Istre i Slovenskog primorja s Jugoslavijom", *ČSP*, 1, Zagreb 1975, 175-186.
Trideset druga divizija: „ljudi i događaji 32. divizije u NOB", ur. E. Ivanc, Zagreb 1975.
Tripković, Đ., „Spoljna politika Jugoslavije 1953-1956", u: *Jugoslavija v hladni vojni*, 71-88.
Trogrlić, S., *Katolička crkva u Istri i državna vlast (1945-1954)*, doktorska disertacija, Zagreb 2007.
Troha, N., „Predlogi Jugoslavije za rešitev tržaškega vprašanja po objavi resolucije Informbiroja", u: *Jugoslavija v hladni vojni*, 143-160.
Tuđman, F., *Rat protiv rata*, Zagreb 1957.
Tuđman, F., *Okupacija i revolucija: dvije rasprave*, Zagreb 1963.
Tuđman, F., *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji (1918-1941)*, *I-II*, Zagreb 1993.
Tuđman, F., *Usudbene povjestice*, Zagreb 1995.
Turčinec, Z., „Cenzura u NDH", *Vjesnik bibliotekara Hrvatske*, 43, 3 (2000), 79-90.
Ugričić, M., *Novčani sistem Jugoslavije*, Beograd 1967.
Ujević, A., *Imotska krajina*, Imotski 1991.

Uvodić, M., *Drugi libar M. Uvodića Splićanina*, Split 1952.
Vasiljević, Z., *Sabirni logor Đakovo*, Slavonski Brod 1988.
Većeslav Holjevac – graditelj, vizionar, ratnik, ur. J. Hrženjak, Zagreb – Karlovac 2006.
Vejvoda, I., „Yugoslavia and the Empty Place in Power", u: *Praxis International* 4, Zagreb 1994, 346-353.
Veritatem facientes in caritate, zbornik radova Međunarodnoga simpozija o kardinalu Franji Šeperu povodom 20. obljetnice smrti, Zagreb – Rim 2001.
Veselica, V. – Vojnić, D., „Quo vadis Croatia – petnaest godina tranzicije – Gdje je Hrvatska?", u: *Ekonomska politika Hrvatske u 2006, zbornik radova*, Opatija 2005, 66-102.
Vidović, D., „Welfare State in Post-Socialist Countries: Social Costs of Transformation", u: *Transition in Central and Eastern European Countries: Experiences and Future Perspectives*, ed. P. Maldini – D. Vidović, Zagreb 2007, 117-139.
Vidović, M., *Povijest Crkve u Hrvata*, Split 1996.
Višnjić, Č., *Srbi u Hrvatskoj 1918-1941*, anotirana bibliografija, Zagreb 2000.
Višnjić, Č., *Partizansko ljetovanje, Hrvatska i Srbi 1945-1950*, Zagreb 2003.
Vlajčić, G., *Osma partijska konferencija (25. i 26. veljače 1928)*, Zagreb 1976.
Vllasi, A., *Majstori mraka*, Zagreb 1990.
Vodnik Starič, J., *Kako su komunisti osvojili vlast 1944-1946*, Zagreb 2000.
Vojak, D., *Percepcija romskog stanovništva u hrvatskom društvu na području Savske banovine u razdoblju 1929. – 1939*, magistarski rad, Zagreb 2006.
Vojinović, A., *Ante Pavelić*, Zagreb 1988.
Volner, H., *„S. H. Gutmann d. d." u industriji međuratne Jugoslavije i razvoj Belišća*, magistarski rad, neobjavljeno, Zagreb 2007.
Vranješ-Šoljan, B., *Gradišćanski Hrvati između tradicije i suvremenosti*, Zagreb 2005.
Vukonić, B., *Povijest hrvatskog turizma*, Zagreb 2005.
Wachtel, A. B., *Stvaranje nacije, razaranje nacije: književnost i kulturna politika u Jugoslaviji*, Beograd 2001.
Wertheimer-Baletić, A., *Stanovništvo Vukovara i vukovarskog kraja*, Zagreb 1993.
Zagreb – 900 dana, srpanj 1990 – prosinac 1992, u suradnji sa Z. Frölich, S. Dakić, Zagreb 1993.
Zakošek, N., „Struktura biračkog tijela i političke promjene u siječanjskim izborima 2000.", u: *Hrvatska politika 1990. – 2000.*, 99-122.
Zakošek, N., *Politički sustav Hrvatske*, Zagreb 2002.
Za pobedu i slobodu – završne operacije za oslobođenje Jugoslavije – učesnici govore, Beograd 1986.
Zaradić, O., „Inozemni turizam u Dalmaciji", *Turizam*, 3-4, Zagreb 1968, 10-13.
Završne operacije za oslobođenje Jugoslavije 1944-1945, I-II, Beograd 1957.
Zorko, T., *Sigurnosne prilike i stvaranje vojno-policijskih snaga Države SHS na prostoru Banske Hrvatske*, magistarski rad, neobjavljeno, Zagreb 2007.
Zvonar, I., *Svećenik, teolog i političar dr. Fran Barac (1872.-1940.)*, doktorska disertacija, neobjavljeno, Zagreb 1940.

Žerjavić, V., *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb 1989.
Žerjavić, V., *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga*, Zagreb 1992.
Žerjavić, V., „Kretanje stanovništva i demografski gubici Republike Hrvatske u razdoblju 1900. do 1991.", *ČSP*, 2-3, Zagreb 1993, 65-85.
Žerjavić, V., „Doseljavanja i iseljavanja s područja Istre, Rijeke i Zadra u razdoblju 1910-1971", *Društvena istraživanja*, 6-7, Zagreb 1993, 631-655.
Žerjavić, V., „Demografski i ratni gubici Hrvatske u Drugom svjetskom ratu i poraću", *ČSP*, 3, Zagreb 1995, 543-560.
Žunec, O., *Goli život, Socijetalne dimenzije pobune Srba u Hrvatskoj, I-II*, Zagreb 2007.
Župančić, M., „Neka sociodemografska obilježja seoskih domaćinstava prema nacionalnoj pripadnosti seoskog stanovništva", u: *Položaj naroda i međunacionalni odnosi u Hrvatskoj. Sociologijski i demografski aspekti*, Zagreb 1991, 71-80.
Županov, J., *Marginalije o društvenoj krizi*, Zagreb 1983.
Žutić, N., *Kraljevina Jugoslavija i Vatikan. Odnos jugoslovenske države i rimske crkve 1918-1935*, Beograd 1994.
Žutić, N., „Stjepan Radić – istoriografske kontroverze", u: *Dijalog povjesničara-istoričara* 7, Zagreb 2003, 147-160.

II. Važniji izvori i serije izvora

Adžija, N., *Dnevnik 1941-1950*, Drniš 2005.
Aprilski rat 1941, zbornik dokumenata, I-II, ur. A. Miletić, Beograd 1969. i 1987.
Bakrač, B., „Partizan u Zagrebu", u: *Bili smo partizani*, 114-124.
Bili smo partizani, prir. S. Ogrizović, XII. izd., Zagreb 1982.
Brandt, M., Čović, B., Letica, S., Pavić, R., Tomac, Z., Valentić, M., Žuljić, S., *Izvori velikosrpske agresije. Rasprave, dokumenti, kartografski prikazi*, Zagreb 1991.
Broz, J. T., *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji u svjetlosti Narodnooslobodilačke borbe*, Zagreb 1945.
Brzopisni zapisnici Prvog zasjedanja Hrvatskog državnog sabora u NDH, godine 1942, Zagreb 1942.
Cholet, D., *Tajna povijest Daytona*, Zagreb 2007.
Čulinović, F., *Dokumenti o Jugoslaviji*, Zagreb 1968.
Dabčević-Kučar, S., *'71 hrvatski snovi i stvarnost*, II, Zagreb 1997.
Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 marta 1931. godine, I-II, Beograd 1938.
Degan, V. Đ., *Hrvatska država u međunarodnoj zajednici*, Zagreb 2002.
Diminić, D., *Sjećanja – život za ideju*, Labin – Pula – Rijeka 2005.
Dnevnik Dijane Budisavljević, ur. J. Kolanović, Zagreb 2003.
Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914.-1919., sabrao F. Šišić, Zagreb 1920.
Državno gospodarstveno povjerenstvo NDH od kolovoza 1941. do travnja 1945, ur. J. Jareb, Zagreb 2001.

Dugoročni plan razvoja oružanih snaga RH 2006-2015, Ministarstvo obrane RH, Zagreb 2006.
Đilas, M., *Susreti sa Staljinom*, London 1986.
Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture, gl. ur. I. Karaman, Zagreb 1980.
Geneza maspoka u Hrvatskoj, Beograd 1990.
Glavašević, S., *Priče iz Vukovara*, 2. izd., Zagreb 2001.
Građa za povijest NOR-a i socijalističke revolucije u sjeverozapadnoj Hrvatskoj I-X, Zagreb 1981-1989.
Holbrooke, R., *To End a War*, New York 1998.
Horvat, J., *Prvi svjetski rat*, Zagreb 1967.
Horvat, J., *Preživjeti u Zagrebu. Dnevnik 1943-1945*, Zagreb 1989.
Iza kulisa politike, Zagreb 2005.
Izvori za istoriju SKJ, dokumenti centralnih organa KPJ NOR i revolucije 1941-1945, knj. 2, Beograd 1981.
Jadransko pitanje na Konferenciji mira u Parizu – zbirka akata i dokumenata, prir. F. Šišić, Zagreb 1922.
Janković, D. – Krizman, B., *Građa o stvaranju jugoslavenske države (1. I. - 20. XII. 1918)*, sv. I-II, Beograd 1964.
Jasenovac, Koncentracioni logor 1941-1945, Beograd 1997.
Jugoslavenske vlade u izbjeglištvu 1943-1945, dokumenti, prir. B. Petranović, Zagreb 1981.
Kamber, D., *Slom NDH, kako sam ga ja proživio*, Zagreb 1995.
Kazimirović, V., *NDH u svetlu nemačkih dokumenata i dnevnika Gleza fon Horstenaua*, Beograd 1987.
Kisić-Kolanović, N., *Vojskovođa i politika, sjećanja Slavka Kvaternika*, Zagreb 1997.
Komšić, I., *Preživljena zemlja, Tko je, kada i gdje dijelio BiH*, Zagreb 2006.
Krišto, J., *Katolička crkva i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945*, II, dokumenti, Zagreb 1998.
Krizman, B., *Korespondencija Stjepana Radića*, I-II, Zagreb 1972-1973.
Krizman, B., *Jugoslavenske vlade u izbjeglištvu, 1941-1943*, dokumenti, Beograd – Zagreb 1981.
Lasić, S., *Autobiografski zapisi*, Zagreb 2000.
Liberalna misao u Hrvatskoj, prilozi povijesti liberalizma od kraja 18. do sredine 20. stoljeća, ur. A. Feldman, V. Stipetić i F. Zenko, Zagreb 2000.
Luburić, V., „Povlačenje hrvatske vojske prema Austriji", u: *Hrvatski holokaust*, 37-51.
Ljerkić, A., „Od Ivan planine do Bleiburga", *Drina*, 2, Madrid 1963, 76-85.
Ljetopis samostana sv. Ante u Kninu 1904-1963, prir. P. Bezina, Zagreb 1998.
Ljudi iz 1971. Prekinuta šutnja, ur. M. Baletić, Zagreb 1990.
Maček, A. – Škrabe, N., *Maček izbliza*, Zagreb 1999.
Mali ustaša Maks, Zapisi po Maksovim pripoviedanjima svom Povjereniku, Sunrise Press 1991.
Mandić, A., *Fragmenti za historiju ujedinjenja, Povodom četrdesetgodišnjice osnivanja Jugoslavenskog odbora*, Zagreb 1956.
Matković, H., *Na vrelima hrvatske povijesti*, Zagreb 2006.
Meštrović, I., „Uspomene na Frana Supila", *Hrvatska revija*, 7, Buenos Aires 1957, 321-334.

Meštrović, I., *Uspomena na političke ljude i događaje*, Buenos Aires 1961.
Miletić, A., *Koncentracioni logor Jasenovac*, knj. 1-3, Beograd – Jasenovac 1986-1987.
Mrakovčić Andračić, A., „Moji susreti s talijanskim okupatorom u Puntu 1920-1921. godine", *Krčki zbornik*, 1 (1970), Krk 1972, 385-396.
Načela hrvatskog ustaškog pokreta, prir. D. Crljen, Zagreb 1942.
Neubacher, N., *Sonderauftrag Südost*, Göttingen 1958.
Nezavisna Država Hrvatska, Godišnjak 1934.
Nikoliš, G., *Korijen, stablo, pavetina*, III. izd., Zagreb 1981.
NOB u Dalmaciji 1941-1945, zbornik dokumenata, knj. 1-3, Split 1981-1983.
Odmetnička zvjerstva i pustošenja u NDH u prvim mjesecima života hrvatske narodne države, I. izd., Zagreb 1942; II. izd., Zagreb 1991.
Ogrizović, S., „Na Biokovu", u: *Bili smo partizani*, 57-62.
Owen, D., *Balkan Odyssey*, London 1996.
Pavelić, A., *Putem hrvatskog državnog prava: poglavnikovi govori, izjave i članci prije odlaska u tuđinu*, I. izd., Zagreb 1942; II. izd., Zagreb 1999.
Pavelić, A. (zubar), *Stvaranje Narodnog vijeća u Zagrebu*, Zagreb 1935.
Pavlina, D., *Da se ne zaboravi*, Zagreb 2003.
Perić, M., *1945.-1995. Bleiburg. Svjedočanstvo*, Zagreb 1995.
Petranović, B. – Zečević, M., *Jugoslovenski federalizam. Ideje i stvarnosti. Tematska zbirka dokumenata*, sv. I (1914-1943), sv. II (1943-1986), Beograd 1987.
Petranović, B. – Zečević, M., *Jugoslavija 1918-1988. Tematska zbirka dokumenata*, Beograd 1988.
Pilar, I., *Svjetski rat i Hrvati. Pokus orijentacije hrvatskog naroda još prije svršetka rata*, Zagreb 1915.
Pilar, I., v. i Südland, L. V.
Pojić, M., *Hrvatska pukovnija 369. na istočnom bojištu 1941.-1943., ratni dnevnik*, Zagreb 2007.
Popis žrtava rata 1941-1945, Hrvatska 24, općina Zagreb, str. 4631-4798, izdala SFRJ, Savezno izvršno vijeće, Komisija za popis žrtava rata.
Pribićević, S., *Diktatura kralja Aleksandra*, Zagreb 1990.
Program daljih reformi jugoslovenskog društva, Beograd 1990.
Programske smjernice MUP-a za razdoblje 2004-2007. godine, Zagreb 2004.
Proleter, Organ Centralnog Komiteta Komunističke Partije Jugoslavije 1929-1942., reprint, Beograd 1968.
Radić, S., *Hrvatski politički katekizam – za svjetsku, slavensku i hrvatsku politiku*, prir. M. Vukmanić, Opatija 1995.
Radić, S., *Izabrani politički spisi*, prir. M. Vukmanić, Opatija 1995.
Radikalizacija društva u Srbiji – prilozi i dokumenti, Beograd 1997.
Ribar, I., *Politički spisi, I-II*, Beograd 1951.
Rojc, M., *Za bolju budućnost naše Kraljevine*, Zagreb 1922.
Rojnica, I., *Susreti i doživljaji*, knj. 1, Zagreb 1994.
R. W. Seaton-Watson i Jugoslaveni, korespondencija od 1906. do 1941, I-II, prir. Lj. Boban, Zagreb 1976.
Samoupravljanje u Jugoslaviji 1950-1976. Dokumenti razvoja, Beograd 1977.
Sinovčić, M., *NDH u svietlu dokumenata*, 2. izd., Zagreb 1998.

Slipac, S., „Moj križni put", u: *Međunarodni znanstveni skup „Bleiburg 1945.-1995."*, Zagreb 1997, 109-120.

„Spomenica za Župu Slunj", u: *Ljetopis SKD Prosvjeta*, Zagreb 2007, 521-599.

Srbi u Hrvatskoj, jučer, danas, sutra, ur. I. Banac, Zagreb 1998.

Stanuga, G., „Sjećanje na moje školovanje u Prvoj klasičnoj gimnaziji u Zagrebu", u: *Zbornik Klasične gimnazije u Zagrebu 1607-1997*, Zagreb 1997, 100-105.

Statistički podaci o privrednom i društvenom razvoju SR Hrvatske od 1952. do 1972. godine, Zagreb 1974.

Stenogrami o podjeli Bosne, t. I-II, prir. P. Lucić, Split – Sarajevo 2005.

Südland, L. V. (Ivo Pilar), *Južnoslavensko pitanje: prikaz cjelokupnog pitanja*, Varaždin 1990.

Supilo, F., *Politički spisi. Članci/Govori/Pisma/Memorandumi*, prir. D. Šepić, Zagreb 1970.

Šentija, J., *Ako Hrvatske bude. Zapisi iz onih godina*, Zagreb 2005.

Šklopan, V., „Povlačenje hrvatskih oružanih snaga u svibnju 1945", u: *Od Bleiburga do naših dana*, Zagreb 1994, 75-86.

Špegelj, M., *Sjećanja vojnika*, Zagreb 2001.

Štambuk-Škalić, M., „Hrvatska istočna granica u dokumentima 1945.-1947.", *Fontes (izvori za hrvatsku povijest)*, 1, Zagreb 1995, 153-329.

Tajni referat N. S. Hruščova, Zagreb 1970.

Tito-Churchill, strogo tajno. Zbornik britanskih dokumentov 28. maja 1943 – 21. maja 1945, ur. D. Biber, Ljubljana – Zagreb 1981.

Tripalo, M., *Hrvatsko proljeće*, Zagreb 1990.

Trumbić, A., *Izabrani politički spisi*, ur. I. Petrinović, Zagreb 1998.

Tuđen, B., *S političarima u četiri oka. Dnevničke bilješke glavnog urednika*, Zagreb 2007.

Tuđman, A., *Moj život s Francekom*, Zagreb 2006.

Ubijeni i nestali Hrvati Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2008.

Uspon i pad „Republike Srpske Krajine", dokumentarni kronološki prikaz nastanka i propasti paradržave, prir. D. Pauković, Zagreb 2005.

Ustaša. Dokumenti o ustaškom pokretu, prir. P. Požar, Zagreb 1995.

Velebit, V., *Sećanja*, Zagreb 1983.

Velebit, V., *Svjedok historije*, Zagreb 2001.

Vrinjanin, S., „Rujevačka gimnazija", u: *Bili smo partizani*, 63-73.

Za čovjeka: zbornik zapisa i dokumenata iz Narodne revolucije, ur. D. Roksandić, J. Singer, Zagreb 1957.

Zagreb 900 dana, srpanj 1990 – prosinac 1992, Zagreb 1993.

Zakoni, zakonske odredbe, naredbe NDH, I-II-III-IV, Zagreb 1941.

Zapisnici Politbiroa CK KPH 1945-1952, I-II, prir. B. Vojnović, Zagreb 2005-2006.

ZAVNOH – zbornik dokumenata 1945, Zagreb 1985.

ZAVNOH – zbornik radova 1943, Zagreb 1970.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda, 14 tomova, Beograd 1950-1982.

Zbornik zakona i naredaba NDH, god. 1941, svezak I-XII, god. I, ur. J. Junašević, M. Šantek, Zagreb 1942.

Zbornik zakona, uredaba i naredaba za godinu 1945, sv. I-XII, Zagreb 1945.
Zelić, B., *Nezavisna Država Hrvatska u mom sjećanju*, Split 2007.
Zimmerman, W., *Izvori jedne katastrofe*, Zagreb 1997.

III. Tisak

Globus, Zagreb.
Hrvatski Glas, Kanada 1960.
Novo doba, Split.
Večernji list, Zagreb.
Vjesnik, Zagreb.

IV. Priručnici

Mažuranić, V., *Prinosi za hrvatski pravno-povijesni rječnik*, I-II, 2. izd., Zagreb 1975.
Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880-1991. po naseljima, sv. 1-5, Zagreb 1998.
Veliki geografski atlas Jugoslavije, ur. I. Bertić, Zagreb 1987.
Vojna enciklopedija, sv. I-XI, II. izd., Beograd 1970-1976.

Kratice

AFŽ	Antifašistički front žena
AHMBiH	Arhiv Historijskog muzeja BiH
AVNOJ	Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije
BBC	British Broadcasting Corporation
BH	Banovina Hrvatska
BiH	Bosna i Hercegovina
BNP/BDP	Bruto nacionalni proizvod/Bruto društveni proizvod
BV BH	Banska vlast Banovine Hrvatske
CEFTA	Central European Free Trade Association – Srednjoeuropsko udruženje za slobodnu trgovinu
CK	Centralni komitet
ČSP	Časopis za suvremenu povijest, Zagreb
DA	Dalmatinska akcija
DAS	Državni arhiv u Splitu
DAZ	Državni arhiv u Zagrebu
DEM	Deutschmark (njemačka marka)
DFJ	Demokratska Federativna Jugoslavija
DPES	Dugoročni program ekonomske stabilizacije
DRNJ	Demokratska Republika Njemačka
Država SHS	Država Slovenaca, Hrvata i Srba
EJ	Enciklopedija Jugoslavije
EZ	Europska zajednica
EU	Europska unija
FF	Filozofski fakultet
FNRJ	Federativna Narodna Republika Jugoslavija
GLAVSIGUR	Glavno ravnateljstvo za javni red i sigurnost
GPSUZ	Gradsko poglavarstvo Stambeni ured u Zagrebu
GPZ	Gradsko poglavarstvo Zagreb
GS	Glavni stožer
GUZ	Glavni urudžbeni zapisnik
HANAO	Hrvatska nacionalna omladina
HAŠK	Hrvatski akademski športski klub
HAZU	Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti
HAZU/JAZU	Hrvatska/Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti
HBL	Hrvatski biografski leksikon
HBZ	Hrvatska bratska zajednica
HDA	Hrvatski državni arhiv, Zagreb
HDS	Hrvatska demokratska stranka
HDS	Hrvatski državni sabor
HDZ	Hrvatska demokratska zajednica

HFSS	Hrvatska federalistička seljačka stranka
HKDS	Hrvatska kršćanska demokratska stranka
HKDU	Hrvatska kršćanska demokratska unija
HND	Hrvatski nezavisni demokrati
HNK	Hrvatsko narodno kazalište
HNO	Hrvatski narodni odbor
HNS	Hrvatska narodna stranka
HNSP	Hrvatski narodni i socijalistički pokret
HNV	Hrvatsko narodno vijeće
HOE	Hrvatska opća enciklopedija
HOP	Hrvatski oslobodilački pokret
HOS	Hrvatske oružane snage (1944-1945)
HOS	Hrvatske obrambene snage (1991-1992)
HPC	Hrvatska pravoslavna crkva
HPS	Hrvatska pučka stranka
HPSS	Hrvatska pučka seljačka stranka
HR	Hrvatski radio
HRM	Hrvatska ratna mornarica
HRSS	Hrvatska republikanska seljačka stranka
HRT	Hrvatska radiotelevizija
HRZ	Hrvatsko ratno zrakoplovstvo
HSLS	Hrvatska socijalno liberalna stranka
HSP	Hrvatska stranka prava
HSS	Hrvatska seljačka stranka
HSU	Hrvatska stranka umirovljenika
HTV	Hrvatska televizija
HVO	Hrvatsko vijeće obrane
HZ	Historijski zbornik, Zagreb
HZ	Hrvatska zajednica
HZH-B	Hrvatska zajednica Herceg-Bosna
IDS	Istarski demokratski sabor
IFOR	Implementation Force
IHP	Institut za hrvatsku povijest, Zagreb
IHRP	Institut za historiju radničkog pokreta, Zagreb
INA	Industrija nafte
ISAF	International Security Assistance Force
IV	Izvršno vijeće
JA/JNA	Jugoslavenska armija/Jugoslavenska narodna armija
JAZU	Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti
JIČ	Jugoslovenski istorijski časopis, Beograd
JIM	Jevrejski istorijski muzej, Beograd
JMO	Jugoslavenska muslimanska organizacija
JNOF	Jedinstvena narodnooslobodilačka fronta
JNS	Jugoslavenska nacionalna stranka
JRM	Jugoslavenska ratna mornarica
JRSD	Jugoslovenska radikalna seljačka demokratija
JRZ	Jugoslavenska radikalna zajednica
KAZ	Kaptolski arhiv u Zagrebu

KNOJ	Korpus narodne obrane Jugoslavije
KNS	Koalicija narodnog sporazuma
KOS	Kontraobavještajna služba
KP	Komunistička partija
KPH/KPJ	Komunistička partija Hrvatske/Jugoslavije
KPSS	Komunistička partija Sovjetskog Saveza
Kraljevstvo/ Kraljevina SHS	Kraljevstvo/Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca
KV	kvalificiran (radnik)
LE	Likovna enciklopedija, t. 1-4, Zagreb
Libra	Liberalni demokrati
LS	Liberalna stranka
LZ	Leksikografski zavod
ME	Muzička enciklopedija, t. 1-3, Zagreb
MF	Medicinski fakultet
MH	Matica hrvatska
MINORS	Ministarstvo oružanih snaga NDH
MMF	Međunarodni monetarni fond
MORH	Ministarstvo obrane Republike Hrvatske
MPB	Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja
MTČ	Međimurska trikotaža Čakovec
MUP	Ministarstvo unutarnjih (unutrašnjih) poslova
MVAC	Milizia volontaria anticommunista – Dobrovoljačka antikomunistička milicija
MVP	Ministarstvo vanjskih poslova
Narodno vijeće SHS	Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba
NAZ	Nadbiskupski arhiv Zagreb
NDH	Nezavisna Država Hrvatska
NDS	Nadbiskupski duhovni stol
NK	Nogometni klub
NKOJ	Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije
NOB	Narodnooslobodilačka borba
NOO	Narodnooslobodilački odbor
NOP	Narodnooslobodilački pokret
NOR	Narodnooslobodilački rat
NOV i PO/POJ	Narodnooslobodilačka vojska i partizanski odredi/partizanski odredi Jugoslavije
NR(H)	Narodna Republika (Hrvatska)
NSDAP	Nationalsozialistische Deutsche Arbeitspartei – Njemačka nacionalsocijalistička radnička partija
NV SHS	Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba
ODZ	Odjeljenje državne zaštite
OK	Okružni komitet
OKI	Organsko-kemijska industrija
OOUR	Osnovna organizacija udruženog rada
Orjuna	Organizacija jugoslavenskih nacionalista
OZNA	Odjeljenje za zaštitu naroda

PDV	porez na dodanu vrijednost
PEN	Poets, Essayists and Novelists
PF	Pravni fakultet
PGZ	Poglavarstvo grada Zagreba
PO/POJ, v. NOV i PO/POJ	
PP	Povijesni prilozi, Zagreb
PPI	Partito popolare italiano – Talijanska pučka stranka
PPK	Protiv pete kolone
PTB	Poglavnikova tjelesna bojna
PTS	Poglavnikov tjelesni sdrug
PTSP	posttraumatski stresni poremećaj
Radovi IHP/ZHP	Radovi Instituta/Zavoda za hrvatsku povijest, Zagreb
RAVSIGUR	Ravnateljstvo za javni red i sigurnost
RH	Republika Hrvatska
RiDS	Riječki demokratski sabor
RM	Ratna mornarica
RO	Radna organizacija
RSIZ	Republička samoupravna interesna zajednica
RSK	Republika Srpska Krajina
RSRS	Republikanski savez radnika i seljaka
RSUP	Republički sekretarijat unutrašnjih poslova
RTZ	Radio-televizija Zagreb
RUR	Ravnateljstvo ustaškog redarstva
SAD	Sjedinjene Američke Države
SANU	Srpska akademija nauka i umetnosti
SAO	Srpska autonomna oblast
SBDZ	Savska banovina, Državna zaštita
SBUO	Savska banovina, Upravno odjeljenje
SDA	Stranka demokratske akcije
SDH	Socijaldemokratska stranka Hrvatske
SDK	Seljačko-demokratska koalicija
SDPH	Socijaldemokratska partija Hrvatske
SDS	Samostalna demokratska stranka
SDS	Srpska demokratska stranka
SDS/B	Služba državne sigurnosti/bezbednosti
SDSH	Socijaldemokratska stranka Hrvatske
SDSS	Samostalna demokratska srpska stranka
SFOR	Stabilization Force
SFRJ	Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija
SHPRO	Savez hrvatske pravaške republikanske omladine
SHS, v. Država SHS, Kraljevstvo SHS, Narodno vijeće SHS	
SIV	Savezno izvršno vijeće
SIZ	Samoupravna interesna zajednica
SK	Savez komunista
SKH-SDP	Savez komunista Hrvatske – Stranka demokratskih promjena
SKH/SKJ	Savez komunista Hrvatske/Jugoslavije
SKK	Srpski kulturni klub

SKOJ	Savez komunističke omladine Jugoslavije
SKP(b)	Svesojuznaja komunistička partija (boljševika)
SLS	Slovenska ljudska stranka
SNS	Srpska narodna stranka
SOUR	Složena organizacija udruženog rada
SPC	Srpska pravoslavna crkva
SPD	Socijaldemokratska stranka (Njemačke)
SPO	Srpski pokret obnove
SPS	Socijalistička partija Srbije
SRH	Socijalistička Republika Hrvatska
SRJ	Savezna Republika Jugoslavija
SRNAO	Srpska nacionalna omladina
SRNJ	Savezna Republika Njemačka
SRPJ(k)	Socijalistička radnička partija Jugoslavije (komunista)
SSNO	Savezni sekretarijat za narodnu obranu
SSRN	Socijalistički savez radnog naroda
SSSR	Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika
STT	Slobodni Teritorij Trsta
SUBNOR	Savez udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata
TAH	Telegrafska agencija Hrvatska
TV	televizija, televizijski
UDBA	Uprava državne bezbednosti
UJDI	Udruženje za jugoslavensku demokratsku inicijativu
UN	Ujedinjeni narodi
UNPA	United Nations Protected Area – Zaštićena UN zona
UNPROFOR	United Nations Protection Force – Zaštitne snage UN-a
UNRRA	United Nations Relief and Rehabilitation Administration – Organizacija UN-a za spas i obnovu
UNS	Ustaška nadzorna služba
UNTAES	United Nations Transitional Administration in Eastern Slavonia
USAOJ	Ujedinjeni savez antifašističke omladine Jugoslavije
USD	američki dolar
USIKS	Ustaški stegovni i kazneni sud
VKV	visokokvalificiran (radnik)
VMRO	Vnutrešnja makedonska revolucionarna organizacija
VUJA	Vojna uprava Jugoslavenske armije
VUR	Vijeće udruženog rada
VŽZ	Velika župa Zagorje
WEF	World Economic Forum – Svjetski ekonomski forum
WTO	World Trade Organization – Svjetska trgovinska organizacija
ZAVNOH	Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske
ZHP	Zavod za hrvatsku povijest
ZJDIP	Zapovjedništvo jadranskog divizijskog područja
ZB MK	Zbirka matičnih knjiga
ZKRZ	Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (Zemaljska komisija za ratne zločine)
ZNG	Zbor narodne garde
ZUR	Zakon o udruženom radu

Kazalo imena i geografskih pojmova

Bilješka o autoru

IVO GOLDSTEIN (Zagreb, 1958), redovni profesor Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu na predmetu Hrvatska povijest 20. stoljeća, šef Katedre za Judaistiku, najplodniji je hrvatski povjesničar svoje generacije. Posebno se bavio bizantologijom, hrvatskom poviješću ranoga srednjeg vijeka i poviješću Židova u Hrvatskoj. Od jeseni 2003. predaje hrvatsku povijest 20. stoljeća. Objavio je više od 100 znanstvenih i stručnih radova, a od toga je više desetaka prevedeno i objavljeno u inozemnim stručnim časopisima i drugim stručnim izdanjima (najviše na engleskom, te na njemačkom i francuskom jeziku). Autor je knjiga *Bizant na Jadranu od 6. do 9. stoljeća* (1992), *Hrvatski rani srednji vijek* (1995), *Croatia: A History* (London – Montreal, 1999), *Židovi u Zagrebu 1918-1941* (2004). Glavni je autor i urednik izdanja *Kronologija: Hrvatska – Europa – Svijet* (1996, drugo, dopunjeno i prošireno izdanje 2002). *Hrvatska povijest* (2003, drugo, dopunjeno i prošireno izdanje 2008), historiografska je sinteza koja prvi put obuhvaća cjelinu hrvatske povijesti od antike do 2007. godine. U suautorstvu je objavio knjige *Holokaust u Zagrebu* (sa Slavkom Goldsteinom, 2001), *Europa i Sredozemlje u srednjem vijeku* (s Borislavom Grginom, 2006), *Povijest zagrebačke Klasične gimnazije 1607-2007* (s Agnezom Szabo, 2007). S Vladimirom Anićem suautor je *Rječnika stranih riječi* (1999, drugo izdanje 2000). Urednik je struke povijest u *Hrvatskoj općoj enciklopediji* Leksikografskog zavoda „Miroslav Krleža", suradnik je enciklopedijskog izdanja *Lexikon des Mittelalters* (München), te jedan od autora i član Uređivačkog odbora prvoga *Hrvatskoga enciklopedijskog rječnika*.

Od 1980. godine Ivo Goldstein zaposlen je na Filozofskom fakultetu u Zagrebu kao asistent, gdje je, doktoriravši 1988. godine, napredovao do redovnog profesora (2001). Bio je pročelnik Odsjeka za povijest (1990-1992), predstojnik Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta (1991-1996), urednik većeg broja izdanja i časopisa Zavoda za hrvatsku povijest, Židovske općine Zagreb i Novoga Libera. Od 2006. predsjednik je Židovske vjerske zajednice Bet Israel u Zagrebu.

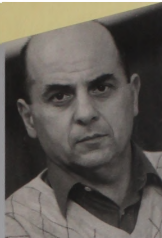
Dobitnik je Nagrade grada Zagreba 2005. godine za ukupni znanstveno-istraživački doprinos te posebno za knjigu *Židovi u Zagrebu 1918-1941*. Odlikovan je 2007. godine Redom Danice hrvatske s likom Ruđera Boškovića za ukupni znanstveni doprinos.

Tisak
Denona, Zagreb

Tiskanje dovršeno u listopadu 2008.

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu
Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu
pod brojem 681718

ISBN 978-953-6045-57-0 (Novi Liber)
ISBN 978-953-300-096-1 (Europapress holding)

Ivo Goldstein
redovni profesor Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu na predmetu Hrvatska povijest 20. stoljeća

Knjige od istog autora

Bizant na Jadranu od 6. do 9. stoljeća (1992)

Hrvatski rani srednji vijek (1995)

Kronologija: Hrvatska – Europa – Svijet
(urednik izdanja i glavni autor, 1996)

Croatia: A History (London – Montreal, 1999)

Rječnik stranih riječi
(u suautorstvu s Vladimirom Anićem, 1999)

Holokaust u Zagrebu (2001)

Hrvatska povijest (2003)

Židovi u Zagrebu 1918-1941 (2004)

Europa i Sredozemlje u srednjem vijeku
(suautor Borislav Grgin, 2006)

Povijest zagrebačke Klasične gimnazije (1607-2007)
(suautor Agneza Szabo, 2007)

Hrvatska povijest
…iga u izdanju „Povijest" *Jutarnjega lista*, 2008)

„U razumijevanju hrvatske povijesti 20. stoljeća
događaji iz ove bliže prošlosti ne ocjenjuju po mjeri
ili probitaka, jer ih se objektivno može protumačiti
uvjetima njihova razvoja. U ocjenama hrvatske pov
jednosne se kategorije današnjeg vremena suviše
vremena, pa se tadašnjim akterima zamjera što ov
uzimajući u obzir što se, realno gledajući, u konkre
nije moglo učiniti. Bitne činjenice i procese u hrvatsk
nastojao sam, zato, objašnjavati u skrupuloznoj maniri, sukladno dominantnim metodološkim konceptima na početku 21. stoljeća. ... U središtu interesa bila je politička i vojna povijest, ali je logika opisanih događaja i potreba njihove eksplikacije često nalagala i podrobnije ekskurse u šira društvena kretanja."

Iz autorova Predgovora

ISBN 978-953-300-096-1